

भारतनी देवीओ

ग्रंथ पहेलो

(પ્રાચીન સતી-સાધ્વીઓનાં ૧૧૩ ચરિત્ર)

[illegible] થી [illegible] કિંમત [illegible] છે
[illegible] સાહિત્ય [illegible] અમદાવાદ.

प्रयोजक: स्व० शिवप्रसाद दलपतराम पंडित
मुकाम-कोटा, रजपूताना

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय माटे
संपादक अने प्रकाशक : भिक्षु अखंडानंद
અમદાવાદ અને મુંબઈ–૨

આવૃત્તિ ત્રીજી, પૃષ્ઠ ૭૩૨, પ્રત ૫૫૦૦, સં. ૧૯૯૫
ત્રણે ગ્રંથનું મૂલ્ય રૂ. ૬), પોસ્ટેજ જુદું
છૂટક દરેક ગ્રંથના રૂપિયા ૨॥



भारतनी देवीओ

ग्रंथ पहेलो

(પ્રાચીન સતી–સાધ્વીઓનાં ૧૧૩ ચરિત્ર)

प्रयोजक: स्व० शिवप्रसाद दलपतराम पंडित
मुकाम–कोटा, रजपूताना

सस्तु साहित्य वर्धक कार्यालय माटे
संपादक अने प्रकाशक: भिक्षु अखंडानंद
અમદાવાદ અને મુંબઈ–૨

આવૃત્તિ ત્રીજી, પૃષ્ઠ ૭૩૨, પ્રત ૫૫૦૦, કુલ ૧૧૧૦૦,
ત્રણે ગ્રંથનું મૂલ્ય રૂા. ૬), પોસ્ટેજ જુદું
છૂટક દરેક ગ્રંથના રૂપિયા ૨॥

અમદાવાદ—"સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય" માં
ભિક્ષુ અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

अर्पणपत्रिका

ભારતભગિનીઓ !

સતીત્વ અને સદાચારના અધ્યાયમાં આખી પૃથ્વીના ઇતિહાસમાં જે ભારતીય સન્નારીઓનાં નામ ઉજ્જ્વળપણે પ્રકાશી રહ્યાં છે, તેઓ તમારીજ પૂર્વજો હોઇ તમારે માટે સર્વદા પૂજનીય અને આદર્શરૂપ છે; જેથી ભારતના ઇતિહાસભંડારમાંથી ચૂંટી કાઢેલાં તેઓમાંના કેટલાંક રત્નરૂપ ચરિત્રો તમારા ચરણકમળમાં વિનયપૂર્વક સમર્પણ કરીએ છીએ અને તે મહાન પિતા પ્રત્યે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે, આ રત્નો તમારા આર્યહૃદયમાં યોગ્ય સ્થાનને પામી તેમાં રહેલા ન્યૂનતારૂપ અંધકારને પોતાના પવિત્ર પ્રકાશવડે દૂર કરી તમારાં વાણી, વિચાર અને વર્તનને પ્રતિદિન અધિકાધિક ઉન્નત અને યશસ્વી બનાવનારાં થાઓ.

તમારા શુભેચ્છક બંધુઓ—

શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત

ભિક્ષુ અખંડાનંદ



यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ॥

(પ્રસન્ન દેવતા રહે, જ્યાં પામે સન્માન સુંદરી.)





कन्याप्येवं पालनीया, शिक्षणीयातियत्नतः ।
देया वराय विदुषे धनरत्नसमन्विता ॥

અર્થાત્—કન્યાનું પણ (પુત્રની માફક) પાલન-પોષણ કરવું જોઇએ અને ઘણી કાળજીપૂર્વક તેને શિક્ષણ આપવું જોઇએ, તથા ધન અને રત્નસહિત સુપાત્ર અને વિદ્વાન વરને જોઇને તેનું દાન કરવું જોઇએ.

—મનુ

पतिस्तोत्रम्

नमः कान्ताय भर्त्रे च शिवचन्द्रस्वरूपिणे।
नमः शान्ताय दान्ताय सर्वदेवाश्रयाय च ॥१॥

શિવ અને ચંદ્રસ્વરૂપ કાન્ત–ભર્તાને નમસ્કાર હો. શાંત, દાન્ત અને સર્વ દેવના આશ્રયરૂપ પતિને નમસ્કાર હો. (૧)

नमो ब्रह्मस्वरूपाय सतीप्राणपराय च।
नमस्याय च पूज्याय हृदाधाराय ते नमः ॥२॥

બ્રહ્મરૂપ, સતીના પરમ પ્રાણરૂપ, નમસ્કાર કરવા યોગ્ય, પૂજ્ય અને હૃદયના આધાર તમને નમસ્કાર હો. (૨)

पञ्चप्राणाधिदेवाय चक्षुषस्तारकाय च।
ज्ञानाधाराय पत्नीनां परमानन्ददायिने ॥३॥

પાંચ પ્રાણના અધિદેવ, આંખની કીકીરૂપ, જ્ઞાનના આધારરૂપ અને પત્નીને પરમ આનંદ આપનાર તમને પતિને નમસ્કાર હો.

पतिर्ब्रह्मा पतिर्विष्णुः पतिरेव महेश्वरः।
पतिश्च निर्गुणाधारब्रह्मरूपो नमोऽस्तु ते ॥४॥

પતિજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર છે. એજ નિર્ગુણ, આધાર અને બ્રહ્મરૂપ છે. તેને નમસ્કાર હો. (૪)

क्षमस्व भगवन् दोषं ज्ञानाज्ञानकृतश्च यत्।
पत्नीबन्धो दयासिन्धो दासीदोषं क्षमस्व च ॥५॥

હે ભગવન્! જાણે-અજાણે કરેલા (મારા) અપરાધની ક્ષમા કરો. હે પત્નીના મિત્ર! હે દયાસાગર! દાસીના દોષને ક્ષમા કરો. (૫)

इदं स्तोत्रं महापुण्यं सृष्ट्यादौ पद्मया कृतम्।
सरस्वत्या च धरया गंगया च पुरातनम् ॥६॥
सावित्र्या च कृतं पूर्वं ब्रह्मणे चापि नित्यशः।
पार्वत्या च कृतं भक्त्या कैलासे शंकराय च ॥७॥
मुनीनाञ्च सुराणाञ्च पत्नीभिश्च कृतं पुरा।
पतिव्रतानां सर्वासां स्तोत्रमेतच्छुभावहम् ॥८॥

इदं स्तोत्रं महापुण्यं या शृणोति पतिव्रता।
नरो वापि च नारी वा लभते सर्ववांछितम् ॥९॥
अपुत्रो लभते पुत्रं निर्धनो लभते धनम्।
रोगी च मुच्यते रोगाद्बद्धो मुच्येत बन्धनात् ॥१०॥
पतिव्रता च स्तुत्वा च तीर्थस्नानफलं लभेत्।
इदं जप्त्वा सती भक्त्या भुङ्क्ते सा तदनुज्ञया ॥११॥

આ સ્તોત્ર સૃષ્ટિના આરંભમાં લક્ષ્મીએ કરેલું છે. આ પુરાતન સ્તોત્ર સરસ્વતી, ધરા અને ગંગા તેમજ સાવિત્રી પણ બ્રહ્માને ખુશી કરવા હંમેશાં પઠન કરતાં. શંકરને ખુશી કરવા પાર્વતી પણ કૈલાસમાં આ સ્તોત્રનો પાઠ કરતાં; તેમજ દેવતાઓ અને મુનિઓની સ્ત્રીઓ પણ પહેલાં આ સ્તોત્રનો પાઠ કરતી. આ સ્તોત્ર સર્વ પતિવ્રતાઓનું શુભ કરનાર છે. જે પતિવ્રતા આ સ્તોત્રનું શ્રવણ કરે અથવા જે નરનારી આનો પાઠ કરે તે સર્વ વાંચ્છિત ફળને પામે છે. આ સ્તોત્રના પાઠથી અપુત્રને પુત્ર ને નિર્ધનને ધન મળે છે. રોગી રોગથી અને બંદીવાન બંધનથી મુક્ત થાય છે. પતિવ્રતા આનો પાઠ કરવાથી તીર્થસ્થાનના ફળને પામે છે. આ સ્તોત્ર જપીને ભક્તિથી પતિની આજ્ઞા લઈને પછી જમવું. (૯–૧૧)

દીકરા જેવીજ દીકરીને ગણો

ભગવાન મનુએ ફરમાવ્યું છે કેઃ—

कन्याप्येवं पालनीया शिक्षणीयातियत्नतः।

ભાવાર્થઃ–કન્યાનું પણ પુત્રની પેઠે પાલન કરવું જોઈએ અને ઘણી કાળજીપૂર્વક તેને શિક્ષણ આપવું જોઈએ.

સ્વામી રામતીર્થજી કહે છે કે, “હિંદમાં સ્ત્રીશિક્ષણ બંધ કરી દેવામાં આવ્યું તેની સજા પણ હિંદ સારી પેઠે ભોગવી રહ્યું છે. ××× સ્ત્રીશિક્ષણનો પ્રચાર કરો. તમારા પૂર્વજો સ્ત્રીશિક્ષણના પક્ષપાતી હતા. તમે કેમ વિરોધી બનીને તમારે હાથેજ તમારા પગ ઉપર કુહાડો મારો છો.”

सती माहात्म्यम्

पुरुषाणां सहस्रञ्च सती स्त्री च समुद्धरेत्।
पतिः पतिव्रतानाञ्च मुच्यते सर्वपातकात् ॥ १ ॥

એક સતી સ્ત્રી હજારો પુરુષોનો ઉદ્ધાર કરી શકે છે, પતિવ્રતાનો પતિ સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે. (૧)

नास्ति तेषां कर्मभोगः सतीनां व्रततेजसा।
तया सार्धञ्च निष्कर्मा मोदते हरिमन्दिरे ॥ २ ॥

સતીઓના વ્રતના તેજથી તેઓને (પતિઓને) કર્મનો ભોગ રહેતો નથી. તેઓ નિષ્કર્મ (ક્ષીણકર્મ) થઇને સતીની સાથેજ ઈશ્વરના ધામમાં આનંદ કરે છે. (૨)

पृथिव्यां यानि तीर्थानि सतीपादेषु तान्यपि।
तेजश्च सर्वदेवानां मुनीनाञ्च सतीषु तत् ॥ ३ ॥

પૃથ્વીમાં જે તીર્થો છે તે સર્વ સતીના ચરણમાં છે, તેમ દેવતાઓનું અને મુનિઓનું તેજ પણ સતીઓમાં રહેલું છે. (૩)

तपस्विनां तपः सर्वं व्रतिनां यत् फलं व्रते।
दाने फलं च यद्दातॄणां सर्वं तासु सन्ततम् ॥ ४ ॥

તપસ્વીઓનું સર્વ તપ, વ્રતીઓના વ્રતનું ફળ અને દાતાના દાનનું ફળ એ સર્વ સતીઓમાં નિરંતર રહેલું છે. (૪)

स्वयं नारायणः शंभुर्विधाता जगतामपि।
सुराः सर्वे च मुनयो भीतास्ताभ्यश्च सन्ततम् ॥ ५ ॥

નારાયણ પોતે, શંભુ તેમજ જગતના સ્રષ્ટા બ્રહ્મા અને સર્વ દેવતાઓ તેમજ મુનિઓ તેમનાથી ભીતા રહે છે. (૫)

सतीनां पादरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा।
पतिव्रतां नमस्कृत्य मुच्यते पातकान्नरः ॥ ६ ॥

સતીની ચરણરજથી પૃથ્વી તુરત પાવન થાય છે. પતિવ્રતાને નમસ્કાર કરી મનુષ્ય પાપથી મુક્ત થાય છે. (૬)

त्रैलोक्यं भस्मसात् कर्तुं क्षणेनैव पतिव्रता।
स्वतेजसा समर्था सा महापुण्यवति सदा ॥ ७ ॥

મહાપુણ્યવતી સતી સર્વદા પોતાના તેજથી ત્રૈલોક્યને પણ ક્ષણમાં બાળી મૂકવા સમર્થ છે. (૭)

सतीनाञ्च पतिः साध्वीपुत्रो निःशंक एव च।
नहि तस्य भयं किंचिद्देवेभ्यश्च यमादपि ॥८॥

સતીનો પતિ અને પુત્ર પણ સદા નિશ્ચિંત રહે છે; કારણકે તેમને દેવોથી કે યમથી પણ ભય રહેતો નથી. (૮)

शतजन्मसुपुण्यानां गेहे जाता पतिव्रता।
पतिव्रताप्रसूः पूता जीवन्मुक्तः पिता तथा ॥९॥

સો જન્મના પુણ્યવાનને ત્યાં સતીનો જન્મ થાય છે. સતીની માતા પવિત્ર બને છે અને પિતા જીવન્મુક્ત થાય છે. (૯)

श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं स्मृतमपि नृणां ह्लादजननं,
न रत्नं स्त्रीभ्योऽन्यत्क्वचिदपि कृतं लोकपतिना।
तदर्थं धर्मार्थौ सुतविषयसौख्यानि च ततो,
गृहे लक्ष्म्यो मान्याः सततमबला मानविभवैः ॥१०॥

દર્શનથી, શ્રવણથી, સ્પર્શથી અને સ્મરણથી પણ પુરુષને આહ્‌લાદ ઉત્પન્ન કરે એવું સ્ત્રીઓ વિના બીજું કોઈ રત્ન લોકપતિ બ્રહ્માએ ક્યાંય પણ પેદા કર્યું નથી; એટલુંજ નહિ પણ ધર્મ અને અર્થની ઉત્પત્તિ પણ સ્ત્રીઓમાંથી થાય છે. પુત્ર અને વિષય સંબંધી સુખોનો આધાર સ્ત્રીઓ ઉપરજ છે; એટલા માટે ઘરમાં લક્ષ્મીરૂપે વસનારી સ્ત્રીઓ સત્કાર અને વૈભવદ્વારા માન આપવા યોગ્ય છે. (૧૦)

ये ह्यङ्गनानां प्रवदन्ति दोषान्वैराग्यमार्गेण गुणान्विहाय।
ते दुर्जना मे मनसो वितर्कः सद्भाववाक्यानि न तानि तेषाम् ॥११॥

કેવળ વૈરાગ્યની દૃષ્ટિથી સ્ત્રીઓના ગુણોનો ઉચ્ચાર કરવાને બદલે જે કોઈ તેમને દોષ દે છે, તે દુર્જન છે. તેનાં એ વચનો સદ્‌બુદ્ધિથી નીકળેલાં નથી એમ હું માનું છું. (૧૧)

(વરાહમિહિરકૃત ‘ બૃહત્સંહિતા ’)



प्रकाशकनुं निवेदन

‘ચરિત્રમાળા’ દ્વારા ‘ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો’ ની પહેલી આવૃત્તિ સંવત ૧૯૬૮ માં અને બીજી આવૃત્તિ સંવત ૧૯૮૦ માં પ્રસિદ્ધ થઇ હતી. ચારેક વર્ષથી તો બીજી આવૃત્તિ પણ મળતી બંધ થઇ હતી; પરંતુ એ સમયે છાપવા વગેરેની જે કાંઇ સગવડ હતી, તેના વડે ગ્રંથમાળાઓનાં નવાં પુસ્તકોજ ધારણા પ્રમાણે બહાર પડી શકતાં નહિ, ત્યાં ત્રીજી આવૃત્તિની તો વાતજ શી! ત્યારપછી આ ગ્રંથની ચાલુ માગણી છતાં ફરી પ્રસિદ્ધ કરવાનો યોગ મળ્યો ન હતો; પરંતુ વાચકવર્ગના પુણ્યયોગે હમણાં નવા વસાવેલા પ્રિન્ટિંગ મશિનના લીધે અનુકૂળતા થવાથી આ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવાનું બની શક્યું છે.

આ ગ્રંથની આ અગાઉની બન્ને આવૃત્તિઓ ‘ભારતના સ્ત્રીરત્નો’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી હતી; પરંતુ તેની આ ત્રીજી આવૃત્તિ ‘ભારતની દેવીઓ’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ સિવાય આ આવૃત્તિમાં બીજી કોઈ ખાસ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી.

આ ગ્રંથનું શુદ્ધિપત્ર પાન ૧૮ ઉપર આપેલું છે, તે મુજબ પ્રથમ સુધારી લીધા પછીજ ગ્રંથ વાંચવો ઘટે. **हरि ॐ तत्सत्**

અધિક શ્રાવણ, સંવત ૧૯૯૫ —ભિક્ષુ અખંડાનંદ

પ્રકાશકના પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનનો સારાંશ

ચરિત્રમાળાના વાચકોની સેવામાં 'ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો'નો આ પ્રથમ ગ્રંથ રજૂ થાય છે; જેની રચના આદિ વિષય આ સાથે જોડાયલી લેખક મહાશયની પ્રસ્તાવના વાંચવાથી વિદિત થશે.

'ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો'ને ૧. પ્રાચીન યુગનાં રત્નો; ૨ વચલા (ઐતિહાસિક) યુગનાં રત્નો અને ૩. વર્તમાન યુગનાં રત્નો; એવા વિભાગોમાં ગોઠવી ત્રણ ગ્રંથરૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલાં જોવાની તેના લેખક મહાશયની શુભેચ્છા અને તૈયાર કરવાના તેમના પ્રશંસનીય પ્રયાસના પ્રથમ પરિણામરૂપ આ પ્રથમ ગ્રંથ છે. ભારતવર્ષને પ્રાચીનયુગમાં પોતાની અલૌકિક મહત્તાના દિવ્ય પ્રકાશથી દીપાવી, સ્થૂળભાવે વિદેહ થવા છતાં, પૃથ્વીભરની નારી જાતિને અદ્યાપિપર્યંત પોતાના આદર્શરૂપ ચિરસ્થાયી કીર્તિદેહ વડે ઉન્નતિના પંથે આકર્ષી રહેલાં એવાં પૂજ્ય પવિત્ર ૧૨૫ મહાન સ્ત્રીરત્નોનાં ચરિત્રો આ ગ્રંથમાં સમાયલાં છે.

આ પુસ્તકના સુયોગ્ય લેખક **શ્રીયુત શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત** છે. 'કોટા' સ્ટેટ જેવા ગુર્જર ભૂમિથી દૂર આવેલા સ્થળમાં નિવસવા છતાં, જન્મભૂમિ અને માતૃભાષા પ્રત્યે અસાધારણ ભક્તિ-ભાવ—સેવાબુદ્ધિની જે દિવ્ય જ્યોતિ તેમના હૃદયમાં જાગૃત છે, તે દરેક સુયોગ્ય ગુર્જર સાક્ષર બંધુએ અનુકરણીય છે. ઉચ્ચ કોટિનાં જીવનચરિત્રોના પ્રચારથી—વાચનથી ઉત્તમ સંસ્કારોની અને તેથી ઉત્તમ વિચારો અને આચારોની (વર્તનની) જે જાગૃતિ, વૃદ્ધિ, દૃઢતા અને સ્થિતિ, માનવહૃદયમાં—જનસમાજમાં પ્રવર્તે છે; તેના ઉત્તમ લાભો સ્પષ્ટજ છે. જેથી એવાં પુષ્કળ સંક્ષિપ્ત તેમ વિસ્તૃત ચરિત્રો તૈયાર થઇ, તેનો પુષ્કળ પ્રચાર થયેલો જોવાની ઉભયની ઇચ્છાના યોગે આ લખનાર અને તેઓનો મેળાપ થતાં, ઉભયના હેતુ અને વિચારોની એકતા, ઉભયને આચારપ્રદેશ—કાર્યપ્રદેશનાં પ્રોત્સાહક અને પ્રેરક થઈ પડ્યાં; જેના પરિણામે એ બાબતમાં પોતાની વિદ્વત્તાનો લાભ સમાજસેવાર્થે આપવાની તત્પરતા દર્શાવી, 'ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો'નો આ પ્રથમ ગ્રંથ જે સત્વરતાથી તેમણે તૈયાર કરી મોકલ્યો, તેના પ્રતાપેજ તે 'ચરિત્રમાળા'ના પ્રથમ વર્ષમાં પ્રસિદ્ધ કરી શકાયો છે.

રાજ્યશુશ્રૂષાની નિત્ય પ્રતિની રોકાણ છતાં, એવી ત્વરા ઉપરાંત જે કાળજીથી, પરિશ્રમથી અને નિષ્કામભાવથી, આ ગ્રંથ તેમણે તૈયાર કર્યો છે; તે બદલ આ સંસ્થા તરફથી તેમજ વાચકવર્ગ તરફથી તેમનો જેટલો ઉપકાર માનવામાં આવે તેટલો થોડો છે.

અત્યાર સુધીમાં સ્ત્રીવર્ગનાં ચરિત્રોનાં પુસ્તકો વિશેષ કરીને (પાઇકા) ટાઇપમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. આ પુસ્તક પણ તેજ ટાઇપમાં છપાત તો હજી પણ તેની કિંમત ઓછી રહેત; પરંતુ સ્ત્રીવર્ગની ન્યૂન કેળવણી તરફ જોતાં તેમના ખાસ ઉપયોગનાં આવાં પુસ્તકો મોટા ટાઇપમાં છપાય તો તે વર્ગને વાંચવામાં વધુ સુગમ થાય, એવી

લેખક બંધુની યોગ્ય સૂચનાને માન આપીને આ પુસ્તક 'સવાઈ'ના ટાઈપમાં છપાવવામાં આવ્યું છે.

દેશવિદેશનાં મહાન સ્ત્રી પુરુષોનાં ઉપયોગી ચરિત્રો ગુજરાતી ભાષામાં સર્વથી પ્રથમ, સદ્ગત સાધુ પુરુષ શ્રી. નારાયણ હેમચંદ્રે વીરમંડળ ઇત્યાદિ પુસ્તકોદ્વારા ઈ૦સ૦ ૧૮૮૬ અને તેની આસપાસના સમયમાં ઠીક સંખ્યામાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. તે પછી સતીમંડળ, મહાજનમંડળ, ચરિત્રચંદ્રિકા, સતીધર્મ, પતિસેવા, જૈન સતીમંડળ, સતીચરિત્રસંગ્રહ ઇત્યાદિ પુસ્તકો સ્ત્રી વર્ગનાં તેમજ સ્ત્રીપુરુષ ઉભય વર્ગનાં સંક્ષિપ્ત ચરિત્રોના સંગ્રહરૂપે અત્યાર સુધીમાં નીકળેલાં જાણમાં છે; જેની કિંમત રૂ ૧)થી રૂ. ૧૦) સુધીની હોઇને જેમાં સ્ત્રીવર્ગનાં ચરિત્રોની ૭૦ થી માંડીને ૧૬૨ સુધીની સંખ્યાનો સમાવેશ છે.

સાહિત્યની દરેક શાખાની પેઠે જીવનચરિત્રોની શાખામાં પણ એક બીજાથી કાંઇ નહિ ને કાંઇ પણ વિશેષતાવાળાં પુસ્તકો એક પછી એક યોજાઇ પ્રસિદ્ધ થતાં રહે; એ તે શાખાની ઉન્નતિ અર્થે આવશ્યક હોવાથી, ઉપર પ્રમાણે જીવનચરિત્રોનો સંગ્રહ ગુર્જર ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરવાની શરૂઆત કરનાર, તેમજ તે પછી તે વિષયનાં વિશેષતાયુક્ત પુસ્તકો યોજી પ્રસિદ્ધ કરનાર વિદ્વાનો તેમજ પ્રકાશકોનો ગુર્જર પ્રજા પર ઉપકારજ થયેલો છે.

ઉપર પ્રમાણે સ્ત્રીવર્ગનાં ચરિત્રોનાં પુસ્તકો નીકળેલાં હોવા છતાં, આ ખાતા તરફથી આવો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થવાનું પ્રથમ કારણ તો ઉત્તમ વાચનનો દરેક સ્થિતિવાળાને લાભ મળી શકે તેટલા સારૂ તેને બને તેટલું સસ્તું કરવાનો આ સંસ્થાનો હેતુ છે. બીજું કારણ ચરિત્રોના સાહિત્યમાં જુદી જુદી ભાષાઓમાં દિવસે દિવસે જે શુદ્ધિવૃદ્ધિ થતી ચાલે છે તેનો લાભ લઇ તેને આધારે જે બીજાં અનેક વધુ ચરિત્રો ઉમેરી શકાય; તેથી કરીને ચરિત્રોનો આ સંગ્રહ સંખ્યામાં અને ઉપયોગિતામાં વિશેષતાવાળો થાય એ છે. આ બેમાંનું એક કારણ હોત તોપણ આ સંગ્રહની પ્રસિદ્ધિ માટે તે પૂરતું ગણાત. ઉપલામાંના છેલ્લા કારણની સફળતા 'ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો' ના ત્રણે ગ્રંથો કે જેમાં ૩૦૦ થી ૪૦૦ ચરિત્રોનો સંગ્રહ આવનાર છે; તે તૈયાર થઇ ઇષ્ટેચ્છાથી પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યા પછીજ પ્રતીત થાય તેમ છે. પુરુષવર્ગનાં ચરિત્રોનો બહોળો સંગ્રહ પણ આ પ્રકારે નીકળી શકે તેમ છે; પણ તુરતમાં તે વિષે કાંઇ કહેવાનું નથી.

આ સંગ્રહના યોજક રા. રા. **શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત** એમના જુદી જુદી ભાષાઓના જ્ઞાનને લીધે અને તે તે ભાષાઓમાં અગાઉ તેમજ છેલ્લાં થોડાં વર્ષમાં નીકળેલાં ચરિત્રોનાં ઉત્તમ પુસ્તકો વગેરેની તેમને સહાયતા મળવાને લીધે, તેમજ અનુવાદ કરવાની તેમની સરળ શૈલી અને કાર્યને બને તેટલું ઉત્તમ કરવાની સ્તુત્ય કાળજી તથા પરિશ્રમને લીધે આશા છે કે, આ સંગ્રહ-રચના, ભાષા અને શૈલીની

બાબતમાં પણ જનસમાજમાં વિશેષ ઉપયોગી અને પ્રીતિપાત્ર થઇ પડશે; છતાં પૂર્ણ નિર્દોષતા અને પૂર્ણતા તો પ્રભુ વિના બીજે હોયજ ક્યાંથી ?

સમય આવ્યે એવા પણ વિદ્વાનો, સમાજસેવકો અને સંસ્થાઓ નીકળી આવશે કે જેઓ આ અને અન્ય વિષયના અનેક ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો રચી રચાવીને, ખોટ ખમીને પણ આ ખાતા કરતાં અર્ધી અને પા કિંમતે અથવા તો વિનામૂલ્યે તે ફેલાવશે; અને એ તેમજ અન્ય વિવિધ પ્રકારોદ્વારા, મનુષ્યોમાં એવા ઉચ્ચતમ સંસ્કારો ફેલાવવાને યત્નવાન થશે, કે જેની સાથે સરખાવતાં હાલનાં આવાં પુસ્તકો અને બીજાં કાર્યો કશા હિસાબમાં રહેશે નહિ! કૃપાળુ પ્રભુ એવો સમય સત્વર આપો !

આ પુસ્તક કે ખાતા તરફનાં અન્ય પુસ્તકો અને ગ્રંથમાળાઓની કિંમત બાબત એવી વડાઇ લેવાનું આ સંસ્થાને કારણ, સાધન અને ઇચ્છા નથી કે એ કિંમત માત્ર કાગળ, છપાઇ અને પૂંઠાંના ખર્ચ જેટલીજ છે. પગાર, ભાડાં, મુસાફરી, પોસ્ટેજ, સ્ટેશનરી, ફર્નિચર, લાઇબ્રેરી, લેખકોને પુસ્તકોથી અથવા દ્રવ્યથી અપાતો બદલો, હેન્ડબીલો, જાહેર ખબરો ઇત્યાદિ બાબતો અને બીજી પ્રત્યેક પ્રકારની વ્યવસ્થા ખાતે કરવો પડતો હજારોનો ખર્ચ પણ કાગળ, છપાઇ અને પૂંઠાંના ખર્ચની પેઠેજ પડતરમાં ગણી લેવાની આ ખાતાને ફરજ ન પડતી હોય; અને તેવો સર્વ ખર્ચ પરોપકાર દૃષ્ટિથી હરકોઇ રીતે પરભાર્યો ઉઠાવી લેવાતો હોય; તો કિંમતમાં હાલના કરતાં રૂપિયે ચારથી છ આની ઘટાડો સહેલાઇથી થઇ શકે એમાં કાંઇજ શક નથી. એવી નજીવી કિંમતે ઉપયોગી વાંચન લોકોને હમેશાં પૂરૂં પાડે, તે પ્રકારની એકાદ સ્થાયી અને વિશાળ તેમજ સારાં આર્થિક સાધનોવાળી સંસ્થા ઊભી થવાનો માર્ગ સરળ થાય અને તે રસ્તે ઉદાર લોકોની ઉદારતા દોરાય એ હેતુથીજ એ બાબતના કામચલાઉ નમૂના દાખલ આ ખાતાની સ્થાપના અને પ્રવૃત્તિ છે.

મૂળ હેતુ એવો છતાં હાલ તો એથી વિલક્ષણ ધોરણ તરફજ ઊલટું આ ખાતાને ઘસડાવું પડે છે; કારણકે સંવત ૧૯૬૬ ના વર્ષ સુધી આ ખાતાનું કાર્ય, પહોંચી શકાય તેટલી હદમાં રહીને માત્ર એકાદજ પગારદાર મનુષ્યને સાથે રાખીને ચલાવવામાં આવતું; જેથી કાર્યમાં ખર્ચનો અંશ થોડોજ ભળવાને લીધે સસ્તાપણાનું વચલા વાંધાનું ધોરણ સરળતાથી નિભાવી શકાતું હતું; પણ તે પછીથી આ પ્રાથમિક કાર્યને કંઇક વિશેષ આકર્ષક પરિણામ સુધી દોરવી જવાનો વિચાર થવાથી, છેલ્લા દોઢ વર્ષમાં બે ગ્રંથમાળાઓની યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે; જેને પરિણામે આ ખાતાનું કાર્ય ચારથી પાંચગણું વધી ગયેલું છે.

સં૦ ૧૯૬૮ ફાલ્ગુન શુક્લ એકાદશી
તા. ૨૮ ફેબ્રુઆરી, સન ૧૯૧૨ } ભિક્ષુ અખંડાનંદ
મંત્રી સ. સા. વ. કાર્યાલય

उपकारनो स्वीकार

આ પુસ્તક રચવામાં નીચે લખેલા ગ્રંથોમાંથી મદદ લેવામાં આવી છે; તેને માટે તેમના લેખકો અને પ્રકાશકોનો ખરા અંતઃકરણ-પૂર્વક આભાર માનવામાં આવે છે.

૧. આર્યનારી (બં.) પ્રથમ ભાગ લે. શ્રી. કાલિપ્રસન્ન ગુપ્ત એમ. એ. અને શ્રી. દક્ષિણારંજન મજુમદાર.
૨. સતીશતક (બં.) પ્રથમ ખંડ–લે. શ્રીમતી નિર્મળા બાળા ચૌધરાણી.
૩. સતીશતક (બં.) દ્વિતીયખંડ– ,, ,,
૪. પતિવ્રતા (બં.) લે. શ્રીયુત્ યોગીન્દ્રનાથ વસુ.
૫. નવનારી (બં.) લે. શ્રી નીલમણિ બસાક.
૬. સતીચરિત્ર સંગ્રહ (હિંદી) પ્રથમ ભાગ. } રામજીવન નાગર.
૭. સતીચરિત્ર સંગ્રહ–દ્વિતીય ભાગ. }
૮. ભારતવર્ષ કી વીર ઔર વિદુષી સ્ત્રીયાં. લે. શ્રીયુત શિવવ્રતલાલ એમ. એ.
૯. ભારતકી સચ્ચી દેવિયાં (હિં.) લે. પંડિત લલિતાપ્રસાદ શર્મા.
૧૦. જૈન સતીમંડળ–પ્રથમ ભાગ. } પ્રકાશક શ્રી જૈનપ્રસારક
૧૧. જૈન સતીમંડળ–બીજો ભાગ. } વર્ગ, પાલીતાણા.
૧૨. ભરતેશ્વર બાહુબળિવૃત્તિ–ભાષાંતર (ગુજરાતી.)
૧૩. મહાભારત (બં.) વસુમતી પ્રેસ.
૧૪. ,, (ગુજરાતી) સસ્તુ સાહિત્ય.
૧૫. રામાયણ (બં.) વસુમતી પ્રેસ.
૧૬. રામાયણ (બં.) કૃતિવાસકૃત.
૧૭. રામાયણ (હિં.) તુલસીદાસજી કૃત.
૧૮. રામાયણ વાલ્મીકિ–ગુજરાતી ભાષાંતર, પ્રકાશક સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
૧૯. માલંચ (બં.) લે. ખગેન્દ્રનાથ વસુ.
૨૦. ઉપનિષદેર્ ઉપદેશ (બં.) શ્રી કોકિલેશ્વર ભટ્ટાચાર્ય.
૨૧. શ્રી ઉપનિષદો. તાત્પર્યદીપિકાસહિત પ્ર. અમરજી આણંદજી કચ્છી.
૨૨. રામાયણી કથા (બં.) ડોકટર દીનેશચંદ્ર સેન.
૨૩. કૈકેયી (બં.) લે. શ્રી. રામદયાલ મજુમદાર એમ. એ.
૨૪. બેહુલા (બં.) શ્રી. દીનેશચંદ્ર સેન બી. એ.
૨૫. બેહુલા (બં.) શ્રીમતી શતદલવાસિની વિશ્વાસ
૨૬. સાવિત્રી (બં.) શ્રી રેવતા મોહન સેન.
૨૭. ચંદ્રહાસ–વિષયા (બં.) શ્રી યોગેંદ્રનાથ ગૃહરાય.
૨૮. સતી પાર્વતી (હિં.) શ્રી નવનાદિકલાલ શ્રીવાસ્તવ.

૨૯. કુમારસંભવ-સંસ્કૃત-બંગાળી વસુમતી પ્રેસ.
૩૦. કુમારસંભવસાર (હિંદી પદ્ય) શ્રી પંડિત મહાવીર પ્રસાદ દ્વિવેદી.
૩૧. રઘુવંશ (હિં.) પંડિત શ્રી મહાવીર પ્રસાદ દ્વિવેદી.
૩૨. રઘુવંશ (ગુજરાતી પદ્ય) પ્ર૦ ગુ. વ. સોસાયટી.
૩૩. વૈદિક ઇતિહાસ નિર્ણય (હિંદી) પંડિત શિવશંકર શર્મા કાવ્યતીર્થ.
૩૪. દ્રૌપદી (બં.) શ્રી સત્યચરણ ચક્રવર્તી.
૩૫. સુભદ્રા (બં.) શ્રી બરદાકાંત મજુમદાર.
૩૬. રૈવતી } (બં. કાવ્ય) શ્રી. નવીનચંદ્ર સેન
૩૭. કુરુક્ષેત્ર }
૩૮. સુભદ્રાહરણ પ્રેમાનંદકૃત સં૦ શ્રી. અંબાલાલ બુલાખીદાસ જાની
૩૯. શૈવ્યા (બં.) શ્રી શરચ્ચંદ્રધર.
૪૦. ચિંતા (હિં.) બાબુ નવનાદિકલાલ શ્રીવાસ્તવ.
૪૧. ચિંતા (બં.)
૪૨. સતી વિપુલા (હિં.) પંડિત. નરોત્તમ વ્યાસ.
૪૩. સીતા (હિં.) શ્રી પં. ઇશ્વિરીપ્રસાદ શર્મા.
૪૪. ચંદ્રકલા (હિં.) પં. ઇશ્વિરીપ્રસાદ શર્મા.
૪૫. પાર્વતી (હિં.) શ્રીનવનાદિકલાલ શ્રીવાસ્તવ.
૪૬. શાકુંતલ નાટક (ગુ.) રા. ઝવેરીલાલ ઉ. યાજ્ઞિક.
૪૭. ,, (હિં.) પં. શ્રી. ઇશ્વિરીપ્રસાદ શર્મા.
૪૮. કવિકથા (બં.)
૪૯. લક્ષ્મીચરિત્ર-(હિં.) શ્રીયુત વિમળઝા.
૫૦. મહાભારતની સમાલોચના (ગુ) રા. રા. ચિંતામણરાવ વૈદ્યના ગ્રંથનો ગુ. વ. સોસાયટીદ્વારા પ્રકાશિત અનુવાદ.
૫૧. ધર્મવર્ણન (ગુ.) પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.
૫૨. સતીમંડલ ભાગ ૧ લો. } (ગુ.) રા. રા. કેશવજી
૫૩. સતીમંડલ ભા. ૨ જો. } વિશ્વનાથજી ત્રિવેદી.
૫૪. સતીસમાજ (ગુ.) લે. રા. છગનલાલ વિશ્વનાથ દ્વિવેદી
૫૫. ભક્ત શિશુ (બં.) શ્રીનયનચંદ્ર મુખોપાધ્યાય.
૫૬. પ્રાચીન હિંદુ સ્ત્રીઓનાં યશોગાન (ગુ) લે. શ્રી. નારાયણ હેમચંદ્ર.
૫૭. બૃહત્ કાવ્યદોહન. ગુજરાતી પ્રેસ.
૫૮. ભક્તમાળ-નાભાજીકૃત.

'સરસ્વતી' (હિંદી) 'ભારત મહિલા' (બં) 'પ્રવાસી' 'સુંદરી સુબોધ' આદિ માસિકોમાં પ્રગટ થયેલા લેખો,

૫૯. મહાભારત (હિંદી અનુવાદ) શ્રી. નટવર ચક્રવર્તીદ્વારા પ્રકાશિત.
૬૦. સ્ત્રીચરિત્ર (બં.) લે. સ્વર્ગસ્થ પ્રતાપચંદ્ર મજુમદાર.

अनुक्रमणिका

कक्कावार अनुक्रमणिका

શુદ્ધિપત્ર

ભાંગવાતૂટવાથી તથા રહી ગયેલી કેટલીક અશુદ્ધિઓ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	૮	સાંભળવા પછી	સાંભળ્યા પછી
૩૬	૨૪	અંતઃકરમાંથી	અંતઃકરણમાંથી
૪૧	૨	પતિવ્રત	પાતિવ્રત્ય
૬૨	૬	આવસ્યક્તા	આવશ્યકતા
૭૬	૨૬	ધનુ ય	ધનુષ્ય
૭૬	૨૬	જયા	જ્યા
૭૮	૪	સુભાગા	સુભગા
૮૪	૮	સમિધ્યમાન	સમિદ્ધાન
૮૬	૪	બ્રહ્માવાદિની	બ્રહ્મવાદિની
૯૫	૩	અલંકારિક	આલંકારિક
૯૫	૮	ાનષેધ	નિષેધ
૯૫	૨૫	વ ર્તાલાપ	વાર્તાલાપ
૯૬	૧૧	**સમ્રાજ્ઞી**	**સમ્રાજ્ઞી**
૧૦૩	૨૧	કરના હતા	કરતા હતા
૧૦૪	૧૬	વિચારરવા	વિચારવા
૧૧૩	૨૨	સમંતિ	સંમતિ
૧૨૮	૯	વમ	સ્વમ
૧૪૫	૨૬	સ્રી	સ્ત્રી

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬૩	૩૨	દશરથથી	દશરથજી
૧૬૫	૧૫	આંખોયે	આંખોએ
૧૬૬	૭	અં:તપુર	અંતઃપુર
૧૬૯	૨૫	રાગ	રામ
૧૭૩	૨૯	વાપરવારમાં	વાપરવામાં
૨૦૮	૩૨	હું તો પૂર્વકાળમાં	પૂર્વકાળમાં
૨૫૭	૧૬	અંતર્ઘષ્ટિ	અંતર્દષ્ટિ
૨૮૯	૨૩	પુત્રા	પુત્રો
૩૭૮	૩૧	આગલા	આવતા
૪૦૩	૪	ચાટાં	ચૌટાં
૪૦૩	૨૧	એટલ માં	એટલામાં
૪૯૩	૧૦	અંતાહત	અંતર્હિત
૪૯૪	૧૭	જીત	જીતી
૫૧૧	૯	શ્રેષ્ટ	શ્રેષ્ઠ
૫૧૩	૧૮	કષ	કષ્ટ
૫૨૩	૧૦	ક્રાધ	ક્રોધ
૫૭૧	૧	દ્રાપદી	દ્રૌપદી
૫૮૯	૭	શાસ્ત્ર	શાસ્ત્ર
૫૯૮	૨	થે ડો	થોડો
૬૧૧	૨	દૈવતક	રૈવતક
૬૫૦	૯	સિાધાવ્યો	સિધાવ્યો
૬૭૦	૨૫	રાજન્યા	રાજકન્યા
૬૭૧	૧૦	પ્રગટાવા	પ્રગટવા
૬૭૧	૨૪	જોણુવાને	જાણુવાને



લેખકની બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નોના ત્રણ ભાગ ગુર્જર વાચકોને માટે તૈયાર કર્યાને બારેક વર્ષ થવા આવ્યાં છે. આજ એ ગ્રંથને સંશોધિત તથા સંવર્ધિત રૂપમાં ગુજરાતને ચરણે ધરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે, એ માટે પરમાત્માને ખરા હૃદયથી ધન્યવાદ આપું છું અને પ્રાર્થના કરૂં છું કે, ભવિષ્યમાં પણ ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરવાની શક્તિ અને સગવડ એ દયામય પ્રભુ પ્રદાન કરે.

બાર વર્ષના અરસામાં ભારતીય સન્નારીઓના જીવનને લગતાં ઇતિહાસ, પુરાણ કે જીવનચરિત્રને લગતાં જે પુસ્તકો કે લેખો વિવિધ ભાષામાં મારા વાંચવામાં આવ્યાં તેમાંના સારા અંશોનો યથામતિ ઉપયોગ આ આવૃત્તિમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેને પરિણામે ઘણાં ચરિત્રો તદ્દન નવા રૂપમાં વાચકો સમક્ષ રજૂ થયાં છે તથા પ્રથમ આવૃત્તિમાં નહિ આવેલાં એવાં અનેક ચરિત્રોનો આ આવૃત્તિમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રથમ આવૃત્તિમાંનાં બૌદ્ધ સન્નારીઓનાં ચરિત્ર તથા લીલાવતી, ખના, ભાનુમતી અને દેવસ્મિતાનાં ચરિત્ર પ્રથમ ભાગને બદલે બીજા ભાગમાં જોડવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

વેદના વારાથી માંડીને તે છેક આપણા પોતાના સમય સુધીની હિંદવાસી સન્નારીઓનાં ચરિત્ર તથા તેમના જીવનના ઉચ્ચ ગુણ અને ઉન્નત ભાવનાઓનો જે કાંઇ પરિચય આ ગ્રંથોમાં કરાવવામાં આવ્યો છે; તે ઉપરથી ભિન્ન ભિન્ન કાળમાં ભારતવર્ષમાં નારીઓની કેવી દશા હતી તે સંબંધી વિચારવાનું સહૃદય વાચકોને મળ્યું હશે.

ભારતની સ્ત્રીઓની ભૂત તથા વર્તમાન દશાના અવલોકનરૂપ એક ઉપોદ્‌ઘાત લખવાનો અભિલાષ હતો; પરંતુ એ ઊંડા અભ્યાસને માટે જોઇતા અવકાશને અભાવે એ ઇચ્છા પાર પડી નથી, તેને માટે લાચાર છું; છતાં પણ પ્રાચીનકાળમાં હિંદની નારીસમાજની કેવી પ્રતિષ્ઠા હતી, તેમાં પરિવર્તન કેવી રીતે થયું, આદિ જિજ્ઞાસાઓનું નિરાકરણ કરવા સારૂ ગુજરાતના ગૌરવસમ આચાર્યશ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવના 'નારીપ્રતિષ્ઠા' નામનો લેખ તથા બીજા વિદ્વાનોનાં એ વિષય ઉપરનાં લખાણો ઉપરથી કાંઇક વિવેચન નીચે કરવામાં આવે છે.

ભારતીય સભ્યતાનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સમય તે વૈદિક યુગ છે. એ યુગને સંસારની સભ્યતાનો શ્રેષ્ઠતમ યુગ કહીએ તોપણ ચાલી શકે. જેમનું અનુકરણ કરવામાં હાલ આપણે ગૌરવ માનીએ છીએ, એવી હાલની અનેક સુધરેલી પ્રજાઓનો જન્મ પણ નહોતો, તે

સમયે આપણા આર્યોએ જીવનના ઉચ્ચ આદર્શ તથા પ્રભુ અને સમાજ પ્રત્યેની મહાન ભાવનાઓ સંસાર સન્મુખ ઉપસ્થિત કરી હતી. એ વૈદિક યુગમાં સમાજમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો બહુ ઊંચો હતો. એમને સ્વતંત્રતા હતી. એમના શિક્ષણની સારી વ્યવસ્થા હતી. ઉન્નતિ કરવા માટે જ્ઞાન અને ધર્મનો વિકાસ કરવાનો તેમને પૂરતો અવકાશ હતો. એ સમયમાં સ્ત્રીઓ પુરુષોની ક્રીડા કે ભોગની સામગ્રી નહોતી મનાતી. સમાજમાં એમનો અધિકાર લુપ્ત થયો નહોતો. સમાજની સર્વ દિશામાં ઉન્નતિ સાધવાનો અધિકાર એમને હતો. યજમાનપત્ની વગર યજ્ઞ સમાપ્ત થતો નહિ. વૈદિક સંસ્કાર અને શિક્ષણનો પણ તેમને અધિકાર હતો. યમ અને હારિતના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે, પ્રાચીનકાળમાં કુમારિકાઓને પણ ઉપનયનસંસ્કાર થતો અને જનોઇ ધારણ કરીને તેઓ વેદાધ્યયન અને અગ્નિહોત્રની અધિકારિણી બનતી. એ યુગમાં બ્રહ્મવાદિની સ્ત્રીઓની પણ ખોટ નહોતી. ઘોષા, સૂર્યા, વિશ્વવારા, લોપામુદ્રા, ઇંદ્રાણી વગેરે મંત્રદૃષ્ટ્રીઓ જેમનાં ચરિત્ર આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યાં છે, તેઓ એ સમયનીજ હતી. એમનાં દ્વારા પ્રગટ થયેલાં સૂકતો ઘણા ઉચ્ચ ભાવથી ભરપૂર છે. વૈદિક સૂકતોના અર્થ સંબંધી ઘણા મતભેદ છે. અમે એ મંત્રદૃષ્ટ્રીઓનાં સૂકતોનો અર્થ એક આર્યસમાજી વિદ્વાનના મતને અનુસરીને સ્વીકાર્યો છે. વિવાહાદિ સંસ્કાર પ્રસંગોએ આજ પણ એ સૂકતોનો ઉચ્ચાર ભક્તિપૂર્વક થાય છે. એ કોમળ હૃદયા આર્ય રમણીઓ સ્ત્રીજીવનના કેવા ઉચ્ચ આદર્શ ધરાવતી હતી તે એ ચરિત્રો ઉપરથી જણાશે.

આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઇના શબ્દોમાં કહીએ તો, "પરમાત્માસંબંધી ઋષિઓની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ભાવના તે પુરુષરૂપે નહિ, પણ સ્ત્રીરૂપેજ પ્રત્યક્ષ થયેલી છે.

"'**अदिति**' શબ્દ ઉપરથી '**आदित्य**' શબ્દ થયેલો છે. × × × એ અદિતિ તે કોઇ અન્ય દેવની સ્ત્રીરૂપે કલ્પાયેલી નથી, પણ સ્વતંત્ર આદિ કારણ-દેવોની માતા તરીકે મનાયેલી છે. × × વળી સ્ત્રીની મૂર્તિ તેઓને કેવી મનોહર લાગતી હશે તે ઉષાનાં અસંખ્ય વર્ણનોમાં શબ્દે શબ્દે જણાઇ આવે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ યજ્ઞમાં સાથે ભાગ લેતાં, સ્ત્રી અને પુરુષ બંને ઘરનાં એકઠાં માલિક (**दम्पती दमः**-ઘર, **पति**-માલિક; ધણી.) ગણાતાં અને **न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते** ઇંટમાટીનું ઘર તે ઘર નથી, પણ ગૃહિણી એજ ઘર છે, ઇત્યાદિ પાછલા કાળનાં વચનોમાં પ્રત્યક્ષ થતો કોમળ ભાવ તે વેદકાળમાં પણ અસ્તિત્વમાં હતો એમ બતાવનારાં પ્રમાણો છે. મંડળ ૩૪-૫૩ માં ઋષિ **जायेदमस्तं मघवन् से दु योनिः** હે મઘવન્ ! (ઇંદ્ર) સ્ત્રી એજ ઘર છે, એજ સર્વનું કારણ છે; એમ સ્ત્રીનો મહિમા ગાઇ, ઇંદ્રને ગૃહસ્થાશ્રમીને ત્યાં આવવાની પ્રાર્થના કરે છે."

એ સમયમાં એક સાથે ઘણી સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ હતો કે કેમ તે સંબંધી ચર્ચા કરતાં વિદ્વાન આચાર્યશ્રી ધ્રુવ જણાવે છે કે, "ઘણું કરીને તો રાજાઓજ બહુ સ્ત્રી પરણવાની છૂટ લેતા હશે અને સામાન્ય નિયમ એક સ્ત્રી (જેમકે વસિષ્ટની અરુન્ધતી) પરણવાનો રિવાજ હશે એમ લાગે છે; કારણકે દશમા મંડળમાં લગ્નસંબંધી જે સૂક્ત છે અને જેમાં તે વખતના પતિપત્નીના સંબંધ વિષેના વિચારો એકત્રિત થઇ ગોઠવાયા છે તેમાં વહુને આ પ્રમાણે આશીર્વાદ દીધો છે.

"सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वां भव ।
ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञ्यधिदेवृषु ॥

"સસરા ઉપર તું મહારાણી પદ મેળવ, સાસુ ઉપર મેળવ, નણંદ ઉપર મેળવ, દિયેરો ઉપર મેળવ." આમાં સપત્ની (શોક્ય) નો ઉલ્લેખ નથી અને જો તે વખતે બહુ સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ હોય તો સપત્ની જન ઉપર મહારાણી પદ પ્રાપ્ત કરવાનો આશીર્વાદ તો આપણે સૌ કરતાં પહેલોજ વાંચીએ. એજ સૂક્તમાં પતીપત્નીના સ્નેહની ભાવના કેવી ઊંચી હશે એ સમજવા માટે પુષ્કળ વચનો છે. પરસ્પર હૃદય જોડવાની દેવતાઓને વરવહુ પ્રાર્થના કરે છે અને પાણિગ્રહણ વખતે કહે છે: 'સૌભાગ્ય માટે હું તારો હાથ પકડું છું; મારી સાથે તું ઘરડી થા. ભગ, સવિતા, પુરંધિ અને અર્યમા, એ દેવોએ ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવવા માટે તને મને આપી છે.'

"પતિપત્ની એકઠાં ઘરડાં થાય એ કરતાં જગતમાં બીજું વધારે સુખ નથી અને એ પવિત્ર ભાવ આર્યઋષિઓને ઘણોજ મીઠો લાગતો. એજ સૂકતમાં વર ફરી કહે છે કે, 'અર્યમા ! અમને છેક ઘડપણ પર્યંતને માટે પરસ્પર જોડો." અને એક બીજા સૂકતમાં કહ્યું છે કે, 'આ ઘરમાં તારા વહાલા પતિને પ્રજા આપીને સુખી કર. આ ઘરમાં તારૂં ગૃહપત્નીપણું ભોગવવા માટે જાગતી રહે; એ પતિ સાથે તારૂં શરીર જોડ અને તમે ઘરડાં થાઓ ત્યાંસુધી એકઠાંજ પરમાત્માની જ્ઞાનભરી પ્રાર્થના કરો.'

"સારા મનવાળી, સારા શરીરવાળી વીરમાતા જે '**देवकामा**' એટલે કે ધાર્મિક વૃત્તિવાળી હોય અને જેની આંખ સર્વત્ર શાંતિદાયક હોય અને જે ઘરનાં સઘળાં માણસ તથા પશુઓને કલ્યાણકારિણી હોય એવી સ્ત્રી ઋષિઓ માગતા અને તેઓનો સંબંધ માત્ર આ લોક પૂરતોજ ન હતો; પરલોકમાં પણ પતિની સાથે પત્નીનો વાસ કહ્યો છે. શુક્લ યજુર્વેદ સંહિતામાં પણ સર્વોપરી દ્યૂલોકમાં પત્ની સહવર્તમાન જવાની ઇચ્છા બતાવી છે અને અથર્વવેદમાં સ્ત્રીને પતિની સાથે ધર્મ આચરીને અમૃતત્વ માટે તૈયાર થવા ઉપદેશ કર્યો છે.

"× × ઋગ્વેદ સંહિતાના સમયની એક ઉચ્ચ ભાવના અથર્વવેદ સંહિતાના સમય સુધીમાં અધમતાએ ગયેલી જોઇ આપણને શોક

થાય છે. અથર્વવેદમાં આવતાં તો આપણે સપત્નીઓનું દુઃખ એવું ભારે થયેલું જોઇએ છીએ કે સ્ત્રીઓ તરફથી, ' મારી સપત્નીને પાછી પાડ અને મારા પતિને મારી એકલીનો કર ' એવી પ્રાર્થના થતી સંભળાય છે.

" લગ્નસૂક્તમાં સાસુસસરા, નણંદ અને દિયર ઉપર સામ્રાજ્ય મેળવવાના મંત્ર સાથે નદીઓમાં સિંધુની માફક પતિને ઘેર જઇ સામ્રાજ્ય મેળવવાનો મંત્ર ઉમેરાયો છે, પણ પતિને પોતાને વશ કરી લેવા માટે તથા સપત્નીને કાઢવા માટે જડીબુટ્ટી ખોદવાનો અથર્વ-વેદમાં મેલો મંત્ર આપેલો છે; તેથી જણાય છે કે મૂળની ભાવનામાં થયેલો ફેરફાર અનાર્યોની સંગતિનું પરિણામ હશે અગર તો હજી પણ તે માત્ર નીચ વર્ગના માણસો માટેજ સત્ય હશે.

" બ્રાહ્મણ–આરણ્યક અને ઉપનિષદ્ગ્રંથોના કાળમાં સ્ત્રીની પ્રતિષ્ઠા તત્ત્વજ્ઞાનની રીતિએ પ્રતિપાદન થતી જોવામાં આવે છે. '

" ઋગ્વેદના સમયમાં સ્ત્રીઓએ મંત્ર રચેલા જોઇએ છીએ અને ઉપનિષદ્કાળમાં પણ મૈત્રેયી, ગાર્ગી જેવી બ્રહ્મવાદિની સ્ત્રીઓ થયેલી સુપ્રસિદ્ધ છે અને પાછળના વખતનું શ્રીમદ્ ભાગવતનું પ્રમાણ લઇએ તો આ પ્રાચીનકાળમાં વયુના અને ધારિણી નામની વગર પરણે બ્રહ્મવાદિની થયેલી સ્ત્રીઓ પણ થઇ ગઇ છે. સૌ કરતાં વિશેષ જાણવાજોગ એ થઇ પડે છે કે, સારી માતા વિના બ્રહ્મવિદ્ થવું અશક્ય છે એવો સિદ્ધાંત આ સમયમાં સ્પષ્ટ રીતે બહાર પડ્યો છે.

" × × જે પુત્રને સારૂં અનુશાસન–શિક્ષણ આપનારી માતા હોય તે '**मातृमान्**' એમ શંકરાચાર્ય કહે છે.

" × × ઉપનિષદ્ના સમયથી દેશમાં વૈરાગ્યની ભાવના પ્રસરવા માંડી હતી અને તેથી યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા વિરાગી તત્ત્વવેત્તાને સંસારમાં આસક્તિવાળી કાત્યાયની કરતાં અમૃતત્વની ઇચ્છાવાળી મૈત્રેયી વધારે ગમે એ સ્વાભાવિક છે. સંસારમાં સ્ત્રીને સ્વભાવથીજ વિશેષ આસક્તિ હોય એમ મનાવા લાગ્યું હતું અને તેથી કાત્યાયનીને **स्त्रीप्रज्ञा**–સ્ત્રી બુદ્ધિવાળી કહી છે. એક કરતાં વધારે પત્નીનો રિવાજ—ઘણું કરીને પુત્રને અભાવે કે એવાજ બીજા કારણસર—હવે પહેલાં કરતાં વિશેષ પ્રચલિત થયો હશે એમ લાગે છે, પણ આ બાબત આપણા પૂર્વજો સામે સખ્ત આક્ષેપ કરતાં પહેલાં બે વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છેઃ– એક તો સમસ્ત આર્ય જાતિની પ્રજામાં પુત્રો માટે સ્વાભાવિક રીતેજ, તેમજ પરિસ્થિતિને લઇ ઉત્કટ ઇચ્છા રહેતી; બીજું સ્ત્રીને છેડો-છૂટકો આપી દઇને ઘણી પત્નીઓ છતાં એકજ પત્ની હોય એવો (બીજા દેશની જાતિઓ જેવો) મિથ્યા દેખાવ કરવામાં આવે અને એના ભરણપોષણની જવાબદારી ખસેડવામાં આવે તે કરતાં ઉપલો રિવાજ ખોટો નહિ. ત્રીજું આપણા દેશમાં પ્રાચીન સમયમાં વારાંગના-

ની સંસ્થા નહોતી, એટલે એક પુરુષને એક કરતાં અધિક સ્ત્રીઓ પરણવાનો પ્રસંગ આવે એ પણ સ્વાભાવિક છે; પણ આટલો ખુલાસો બહુ પત્ની પરણવાના રિવાજની પ્રશંસા કે બચાવ કરવા માટે નથી, પણ કેટલાં કારણોથી એ ક્ષન્તવ્ય બને છે એટલુંજ જણાવવા માટે છે.

"વેદાંગના સમયમાં આવતાં યાસ્કનું નિરુક્ત એ મુખ્ય ગ્રંથ છે. એમાં **देवर** શબ્દનું નિર્વચન આપતા કહ્યું છે કે, **दीव्यतेः** સ્ત્રી દિયર સાથે બાજી રમે છે માટે (**दिव**–બાજી રમવી) દિયર એવું નામ પડયું છે; આથી કુટુંબનાં વિવિધ જનો દિયર, ભોજાઇ વગેરે પરસ્પર કેવો વિનોદ કરતાં હશે એનો કાંઇક ખ્યાલ આવે છે. વળી એમાં એક ઠેકાણે પુત્ર અને દુહિતા બન્ને દાયધિકારી છે કે કેમ એ પ્રશ્ન ચર્ચ્યો છે. બન્ને સરખી રીતે માતાપિતાનાં શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી બન્ને સરખાં અધિકારી છે એમ એક મત ટાંકયો છે અને છેવટે એવો સિદ્ધાંત બાંધ્યો છે કે, જે છોકરીને ભાઇ ન હોય તેને દાયનો અધિકાર છે. બન્નેના સરખા અધિકાર પ્રતિપાદન કરનારો એક મત હોય એ વસ્તુ જાતેજ જાણવાજોગ છે; પણ દીકરી-ને વારસો શા માટે નહિ એનું જે કારણ યાસ્કે બતાવ્યું તે ખુશી ઉપજાવે એવું નથી. 'દીકરીને ફેંકી દે છે. દીકરાને ફેંકી દેતા નથી–સ્ત્રીઓનું દાન, વેચાણ, ત્યાગ થાય છે; પુરુષોનું નહિ.' આ સ્થિતિ બેશક ખેદ ઉપજાવનારી છે. ટીકાકાર કહે છે તેમ આ દાન, વેચાણ અને ત્યાગ, તે જુદા જુદા પ્રકારના વિવાહમાત્રજ હોય તો દિલગીર થવાનું કારણ નથી; પણ મને ભય રહે છે કે આ વાક્ય સ્ત્રીની હવે થવા માંડેલી અધમ ગણનાની સાખ પૂરે છે. વળી **दुहिता** શબ્દનું નિર્વચન કરતાં યાસ્ક કહે છે કે આઘે મૂકેલી, દૂર દેશ કે પારકે ઘેર પરણાવેલી, અથવા તો **दोग्धे** માબાપના પૈસા દોહે અથવા તો ઓરિયેન્ટલ સ્કોલરો કહે છે તેમ ગાયોનું દૂધ દોહે છે એમ પણ થાય. એ બે નિર્વચનો તો ઠીક, પણ **दुर्हिता** ખોટી મુકાયેલી, દુઃખરૂપ આવી પડેલી અગર તો **दूरेहिता** (પારકે ઘેરજ સારી એ અર્થમાં) નિર્વચન ખેદકારક છે. માત્ર સાસરે દીકરીનું દુઃખ જોઇ અનુકંપાથી આ વચન નીકળતું હોય તો માબાપ ઉપર આપણને ગુસ્સો ન આવે? સાસરિયાં ઉપર તો તોપણ આવશેજ.

"યાસ્કનો સમય વેદના સમયથી કેવો જુદો હતો તે એટલા ઉપરથી સમજાશે કે દીકરીના વારસાનો સવાલ જેમ યાસ્કે ચર્ચ્યો છે તેમ ઋગ્વેદ સંહિતાની કેટલીક ઋચાઓમાં પણ ચર્ચાયો છે; પણ એ ઋચાઓમાં દીકરીને વારસો ન આપવાનું કારણ દીકરી સ્ત્રી હોઇ દીકરા કરતાં ઊતરતી છે એમ બતાવ્યું નથી; પણ દીકરી ગર્ભમાં હોય ત્યારથી એ જમાઇનું ધન (નિક્ષેપ) છે, અને એની માને છોકરો હોય છતાં તે દીકરીને વારસો આપે તે વંશનું કલ્યાણ એક કરે અને

દ્રવ્યનો ઉપભોગ બીજો કરે એવી વિષમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય એમ કહ્યું છે.

"ચારકનો સમય ધર્મની બાબતમાં પણ અસંતોષકારક હતો. વેદના અર્થમાંથી ધાર્મિક તેજ ઊડી ગયું હતું અને તેથી સંસારની અધિદેવતા–સ્ત્રી સંબંધી પણ એ સમયના વિચારો નિકૃષ્ટ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ! એ સમયની ધર્મહીનતામાંથી દેશનો નિસ્તાર બે રીતે થયો. બુદ્ધદેવ અને મહાવીર સ્વામીએ ફરી જગાવેલી વૈરાગ્યની ભાવના-દ્વારા અને કૃષ્ણ ભગવાને પ્રવર્તાવેલી કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનની અદ્દભુત એકતાવાળા ઉપદેશદ્વારા." (નારીપ્રતિષ્ઠા–વસંત પુ–૭–અં.૧)

રામાયણના સમયમાં સ્ત્રીઓની શી દશા હતી તે સંબંધી પ્રસિદ્ધ દક્ષિણી વિદ્વાન રા. બા. ચિંતામણરાવ વિ૦ વૈદ્ય. એમના મરાઠી ગ્રંથમાં લખે છે કે, "સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યની કલ્પના પણ તે વખતે ઉચ્ચ હતી. આર્ય સ્ત્રીઓ એટલે સુશીલ સ્ત્રીઓ. તે વખતે પતિનેજ પોતાનું દૈવત, ગુરુ અને સર્વસ્વ સમજતી હતી. પતિ સાથે તેઓ અરણ્યમાં ખુશીથી જતી. તેના સહવાસમાં જે સુખ મળે તે સ્વર્ગમાં પણ મળવાનું નથી; તેના સિવાય રાજવૈભવ સુધ્ધાં નરકવાસ જેવો છે એમ માનતી. પતિની સેવા કરવામાં તેઓને અત્યંત આનંદ લાગતો હતો; રાજાના ઐશ્વર્યમાં ચાકરોની કમી નહોતી, છતાં રામચંદ્ર બેસે એટલે સીતા ઊભાં રહી તેમને પવન નાખતાં. આવી ભાવના અને વર્તનવાળી સ્ત્રીઓ કેવી તેજસ્વી હશે તેની કલ્પના સહજ કરી શકાશે. એવી સ્ત્રીઓની આસપાસ એક પ્રકારનું સદ્દગુણનું અભેદ્ય કવચજ રહેતું એમ કહીએ તો ચાલે. એવી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનું અપમાન કર્યાથી આપણા પર ભયંકર ઈશ્વરી કોપ આવી પડશે, એમ લોકો માનતા. પતિવ્રતાનાં અશ્રુ જમીન ઉપર વ્યર્થ પડતાં નથી, એમ તે લોકો માનતા હતા. સારાંશ, તે સમયની સ્ત્રીઓ પોતાના પાતિવ્રત્યના સદ્દગુણથી પોતાની જાતને, પોતાના સ્વામીને અને પોતાના સમાજને ભૂષણરૂપ થઇ રહી હતી. બીજી બાબતમાં પણ તે વખતની સ્ત્રીઓ–વિશેષ કરીને બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓ–ની યોગ્યતા મોટી હતી. તેઓ ઘરમાં રહી વેદાધ્યયન કરી શકતી અને સંધ્યાવંદન, હોમ વગેરે વૈદિક ક્રિયાઓનો અધિકાર ભોગવતી. ક્ષત્રિય સ્ત્રીઓ ક્ષત્રિયાણીને યોગ્ય વિદ્યા શીખતી હતી. કૈકેયીએ રણસંગ્રામમાં અણીને વખતે દશરથના સારથિનું કામ કર્યું એ વાંચીને કોને આશ્ચર્ય થશે નહિ ? જો કે સ્ત્રીઓ મોટે ભાગે બહાર પડતી ન હતી, તથાપિ ઉત્સવને દિવસે કિંવા યજ્ઞ કે વિવાહ જેવા શુભ પ્રસંગે સ્ત્રીઓને સમાજમાં બહાર પાડવામાં કોઇ જાતનો અટકાવ ન હતો. એજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને યોગ્ય શિક્ષણ મળતું હતું અને યોગ્ય સ્વતંત્રતા પણ હતી, અને તેઓ પોતાના પતિના સંસારમાં હરેક પ્રકારે ઉપયોગી થઇ રહેતી."

પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં સ્ત્રીઓને કુમારિકા રહેવાની છૂટ

હતી, એ આપણે ઉપર જોઇ ગયા. જે કન્યાઓનાં લગ્ન થતાં તે પણ હાલની પેઠે બાળવયમાં નહોતાં થતાં. રૂપ, ગુણ અને કુળમાં સમાન વરને કન્યા આપવામાં આવતી. બાળવિવાહ અને કજોડાં તો આપણી અધોગતિના જમાનામાંજ પ્રચલિત થયાં છે. કન્યાના લગ્નસંબંધમાં મનુ ભગવાન લખે છે કેઃ—

"त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विंदेत सदृशं पतिम् ॥ (મનુ-૯-૯૦)

"અર્થાત્ કન્યા રજસ્વલા થયા પછી ત્રણ વર્ષ સુધી પતિની શોધ કરીને પોતાની બરોબરીના પતિને પ્રાપ્ત કરે."

એજ મનુ કહે છે કે, "ઘરમાં ઋતુમતી કન્યા ભલે આખી જિંદગી સુધી કુંવારી પડી રહે, પણ ગુણહીન પુરુષને કદાપિ પરણાવવી નહિ."

સ્ત્રીજાતિનો આદર કરવાનો મનુસ્મૃતિમાં ખાસ ઉપદેશ આપ્યો છે અને કહ્યું છે કે, "જ્યાં નારીઓ પૂજાય છે, ત્યાં દેવતાઓ વાસ કરે છે; જ્યાં તેઓનો અનાદર થાય છે ત્યાં સર્વ શુભ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જાય છે." પતિપત્નીએ એકબીજા પ્રત્યે કેવો સંબંધ રાખવો એ સૂચવવા સ્મૃતિકાર લખે છે કે, "જે કુળમાં સ્ત્રી પુરુષથી અને પુરુષ સ્ત્રીથી સદા પ્રસન્ન રહે છે તે કુળમાં આનંદ, લક્ષ્મી અને કીર્તિ નિવાસ કરે છે અને જ્યાં બંનેમાં વિરોધ, કજિયોકંકાસ ચાલ્યા કરે છે, ત્યાં દુઃખદરિદ્રતા નિવાસ કરે છે.

પ્રાચીન કાળના વૈદો આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પણ ભારતવર્ષમાં બાળલગ્નનો નિષેધ કરતા ગયા છે. સુશ્રુત ગ્રંથમાં લખ્યું છે કેઃ—

"સોળ વર્ષથી ઓછી વયવાળી સ્ત્રીમાં પચીસ વર્ષથી ઓછી વયવાળો પુરુષ ગર્ભ સ્થાપન કરે, તો એ ગર્ભ કૂખમાંજ વિપત્તિને પામે છે, અર્થાત્ સ્ત્રીને કસુવાવડ થઇ જાય છે; અથવા જો તે ગર્ભમાં સંતાન ઉત્પન્ન થાય છે, તો તે દીર્ઘાયુષી નીવડતું નથી અને જો ભોગજોગે જીવે છે તો દુર્બળ શરીરવાળું રહે છે અને રોજ માંદું રહે છે; એટલા માટે બાલ્યાવસ્થાવાળી સ્ત્રીમાં ગર્ભ સ્થાપન ન કરવો." ધન્વંતરિ જેવા આર્યભૂમિનાં હવાપાણી અને દેશવાસીઓની પ્રકૃતિથી સુપરિચિત વૈદરાજનો આવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય હોવા છતાં, આપણા દેશમાં સંમતિવય છેક ઈ. સ. ૧૮૯૧ની સાલ સુધી દસ વર્ષની મનાતી હતી અને બાર વર્ષથી ઓછી ઉંમરની કન્યા સાથે કોઇ પુરુષ શરીરસંબંધ ન કરી શકે એવો કાયદો ઈ. સ. ૧૮૯૧માં બંધાયો, ત્યારે લોકોએ ઘણો વિરોધ કર્યો હતો. હાલમાં એ વય વધારીને ૧૪ વર્ષની કરવાનો કાયદો ડૉકટર ગૌડે વડી ધારાસભામાં રજૂ કર્યો છે, તેમાં પણ કેટલાંક વિદ્વાન સભાસદો એમ માને છે કે, પરપુરુષને તો ૧૪ વર્ષથી અલ્પ વયની કન્યા સાથે સંબંધ કરવાના અપરાધ કરવા માટે સજા થવી જોઇએ; પરંતુ

પતિને માટે બાર વર્ષની વયની પત્ની સાથે શરીરસંબંધ બાંધવાની પરવાનગી આપવી જોઇએ; કેમકે હજુ હિંદુઓનો મોટો ભાગ એમ માને છે કે રજસ્વલા થતાં વારજ સ્ત્રીએ પતિની સાથે રહેવું જોઇએ. વીસમી સદીના આ વિચારો જોતાં આપણને જણાશે કે પ્રાચીન કાળના આર્યો એ વિષયમાં કેટલા વ્યાજબી અને ઉન્નત વિચારો ધરાવતા હતા. પ્રાચીન કાળમાં આર્ય લલનાઓની વીરતા અને અદ્ભુત શારીરિક પરાક્રમ બાળલગ્નને અભાવે સારી રીતે વિકાસ પામેલા તેમના શરીરને આભારી હતાં એમ માનવું પડશે. બાર વર્ષની ઢીંગલીઓનાં સંતાન ભારતનો શો ઉદ્ધાર કરશે અને વિદેશી બળવાન જાતિઓ સામે કેવી રીતે ટક્કર ઝીલશે એ સમાજના નેતાઓએ વિચારવા જેવું છે.

બુદ્ધ ભગવાનનો આવિર્ભાવ થતાં દેશમાં નવીન ધર્મનું આંદોલન ચાલવા લાગ્યું. બધા સંસારને દુઃખરૂપ માનવા લાગ્યા. જગત દુઃખનુંજ સ્થાન છે, જીવન ક્ષણભંગુર છે, સુખદુઃખની ભાવનાઓ માત્ર મોહ છે, નિર્વાણ કે મુક્તિજ મનુષ્યોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, એ ભાવ એ સમયના લોકોના મનમાં જડ ઘાલીને બેઠો. બૌદ્ધ પરિવ્રાજકોએ જનસમાજમાં એજ ઉપદેશ કર્યો. એ ઉપદેશને લીધે લોકો સંસારને ઘૃણાની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યા, સંસારનાં કર્તવ્યો તરફ લોકોનું ધ્યાન ઓછું થવા લાગ્યું, ઘણાઓએ ઘરસંસારનો ત્યાગ કર્યો અને નિર્વાણની શોધમાં લોકો અરણ્યમાં કે સંઘમાં જવા લાગ્યા.

એ આંદોલનની અસર સ્ત્રીજાતિ ઉપર પણ થયા વગર રહી નથી. એ સ્વતંત્રતાના યુગમાં અબળાઓ પણ પુરુષની પેઠે નિર્વાણને માર્ગે અગ્રેસર થવા લાગી. બુદ્ધ ભગવાન પ્રથમ તો ભિક્ષુસંઘમાં સ્ત્રીઓને સ્થાન આપવા રાજી નહોતા, પણ એમનાં ધાત્રી માતા મહાપ્રજાપતિ ગૌતમીના આગ્રહ અને શિષ્ય આનંદની ભલામણથી તેમણે સ્ત્રીજાતિને સંઘમાં સ્થાપવાનો અધિકાર આપ્યો. નવા જોશમાં ઉચ્ચ વર્ગથી માંડીને નીચ વર્ગ સુધીની અનેક કુમારિકા, સધવા અને વિધવા ભિક્ષુણી સંઘમાં દાખલ થઇ. અનેક કુલટાઓ પશ્ચાત્તાપદ્વારા પવિત્ર થઇ. પુણ્યમય જીવન આચરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી સંઘમાં જોડાઇ. એ સ્ત્રીઓએ પ્રારંભમાં ઉપદેશનું કામ ઘણી સારી રીતે કર્યું અને પોતાના ચરિત્રમાં ઉચ્ચ ગુણો ખીલવીને સારો દાખલો બેસાડ્યો. સ્થળસંકોચને લીધે બૌદ્ધયુગની ૯૧ સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો ભારતનાં સ્ત્રીરત્નોના બીજા ભાગના આરંભમાં આપવાં પડ્યાં છે. તેના અભ્યાસથી એ થેરીઓના વિચાર અને જીવનનો પરિચય મળશે, પણ દરેક સારી સંસ્થામાં વખત જતાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ આ ભિક્ષુણી સંઘની બાબતમાં પણ બન્યું. આચાર્ય શ્રી. આનંદશંકરભાઇના શબ્દોમાં કહીએ તો, "ઉચ્ચ મનોવૃત્તિની સ્ત્રીઓ

સંસાર ત્યજી ભિક્ષુણીઓ થઇ એટલે એમના વિના સંસાર અંધારો રહ્યો–સામાન્ય જનસમાજમાં અધમવૃત્તિના આત્માઓનું પ્રાધાન્ય થયું અને એક તરફ ભિક્ષુણીઓ તો બીજી તરફ વેશ્યાઓ, એવી વિચિત્ર સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ! અને જતે દહાડે વિષયની અસર ભિક્ષુણીઓ ઉપર પણ થવા લાગી. આ વખતે દેશમાં પૈસો પુષ્કળ હતો અને વ્યાપાર પણ ધમધોકાર ચાલતો. સમૃદ્ધિની સાથે વિલાસ આવે એ સ્વાભાવિક છે અને તે પ્રમાણે ઈ. સ. ના આરંભસમયમાં રચાયેલા વાત્સ્યાયન કામસૂત્રમાં અનેક કલામાં નિપુણ ગણિકાઓનાં વર્ણન આપણે વાંચીએ છીએ. એ ગણિકાઓ સઘળી દુષ્ટજ હતી એમ માનવાને કારણ નથી. સ્ત્રીના હૃદયની સ્વાભાવિક ઉચ્ચતા ગણિકાવસ્થામાં પણ બહાર પ્રકટી આવે છે.” (નારીપ્રતિષ્ઠા)

એજ ઉદ્દેશથી હૃદયની ઉચ્ચતા ધરાવનારી, યોગ્ય પ્રસંગ આવતાં પાપમય જીવનને તિલાંજલિ આપનારી ગણિકાઓને પણ આ સ્ત્રીરત્નોની માળામાં સ્થાન આપતાં અમે સંકોચાયા નથી. આ પ્રસંગે એ પણ જણાવવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે, રા. આનંદશંકર ભાઇ એવી કલ્પના કરે છે કે, “ફલિત જ્યોતિષના કેટલાક વહેમ બાબિલોનમાંથી આવેલા કહેવાય છે, તેમ આ ગણિકાની સંસ્થા પણ કદાચ ગ્રીસમાંથી આવી હોય.” વાત્સ્યાયન કામસૂત્ર જોતાં ગણિકાઓ, રાજપુત્રીઓ અને મહામાત્યની છોકરીઓ સવિશેષ કેળવણી પામતી હોય એમ જણાય છે. કળાની કેળવણી તો વધારે સામાન્ય હશે એમ અનુમાન થાય છે; કારણકે—

“तथा पतिवियोगे च व्यसनं दारुणं गता ।
दशान्तरेऽपि विद्याभिः सा सुखेनैव जीवति ॥”

એમ કળાને દુઃખના વખતમાં આજીવિકાના સાધન તરીકે પણ કહી છે. અત્રે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે કલાની કેળવણી ખીલી છે પણ મહાભારતના સમયમાં “કુંતી તે કૃષ્ણ અને વિદુરના જેવીજ નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રમાણભૂત છે” એમ જે વર્ણન વાંચવામાં આવતું તે સમય હવે વીતી ગયો છે.

વાત્સ્યાયન કામસૂત્રના પુસ્તક ત્રીજાના અધ્યાય પ્રથમમાં ગૃહિણીને માટે, નીચેની કળાઓ જાણવી આવશ્યક ગણી છેઃ— (૧) બગીચાની કળા–પુષ્પશય્યાઓ ગૂંથવી અને શાકભાજી તથા ગૃહદેવતાની પૂજાને સારૂ પુષ્પ ઉત્પન્ન થાય એવી નાની નાની ક્યારીઓ બનાવવી અને સીંચવી, (૨) પાકશાસ્ત્ર, (૩) ઘી તથા માખણ બનાવવું–વલોણું કરવું–અથાણાં મુરબ્બા કરવા, (૪) નોકરોને પગાર આપવો અને ઘરખર્ચનો હિસાબ રાખવો તથા આવક પ્રમાણે ખર્ચ થાય તેને સારૂ વાર્ષિક સરવૈયું અને અડસટ્ટો કાઢવો, (૫) પાળેલાં પશુપક્ષીનું રક્ષણ, (૬) જૂનાં ચીથરાંમાંથી દીવેટો અને ઓઢવા

પાથરવાની કંથાઓ તૈયાર કરવી, (૭) દોરડાં તથા પાટીઓ ગૂંથવા અને (૮) સૌથી અગત્યની કળા રેંટિયાદ્વારા સૂતર કાંતવાની તથા ઘરમાંજ વણવાની હતી. આપણા સદ્‌ભાગ્યે મહાત્મા ગાંધીજીદ્વારા એ પ્રાચીન કળાનો પુનરુદ્ધાર થવા લાગ્યો છે અને સ્ત્રી-શિક્ષણમાં એને યોગ્ય સ્થાન મળશે એવી આશા બંધાય છે. એ સમયમાં સંગીત, નૃત્ય, વાદ્ય અને ચિત્રકળાનું શિક્ષણ ઉચ્ચ કુટુંબ-ની સ્ત્રીઓને આપવામાં આવતું એનાં અનેક ઉદાહરણો આ ગ્રંથમાં-ના ચરિત્ર વાંચતાં વાચકોને મળી આવશે. શરીરને હૃષ્ટપુષ્ટ બનાવવા માટે સ્ત્રીઓએ રમત રમવી જોઇએ અને કસરત કરવી જોઇએ, એ વાત પણ વાત્સ્યાયન મુનિના લક્ષ બહાર ગઇ નથી. તેમણે 'વ્યાયામિકી વિદ્યા' અર્થાત્ કસરતની કળા ઉપર એક પ્રકરણ લખ્યું છે.+

સ્ત્રીરત્નોના પ્રથમ ભાગમાં મહાભારતના સમયની અનેક સન્નારીઓનાં ચરિત્ર આલેખવામાં આવ્યાં છે. એમનાં ચરિત્રની સમાલોચના કરતાં રા. રા. ચિંતામણરાવ વિનાયકરાવ વૈદ્ય—એમ. એ. એલ. એલ. બી., એમના 'મહાભારતની સમાલોચના' નામના ગ્રંથમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે.

"મહાભારતનાં સ્ત્રી પાત્રો પણ ઇલિયડનાં સ્ત્રી પાત્રો કરતાં ચઢિયાતાં જણાય છે. હેલન અને એંડ્રોમેશ પણ દ્રૌપદીની સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એમ નથી. દ્રૌપદીના પાત્રદ્વારા મહાભારતના રચનારે સ્ત્રીસ્વભાવની ઉચ્ચતાનું આપણને એવું સચોટ ભાન કરાવ્યું છે કે, એવા પાત્રની યોગ્ય પ્રશંસા કરવાને માટે આપણને શબ્દો શોધ્યા જડતા નથી. દ્રૌપદી એ એક સાધ્વી સ્ત્રી છે. આત્મગૌરવનું ભાન એ કદી ગૂમાવતી નથી. મોટામાં મોટી વિપત્તિઓને પ્રસંગે પણ એ પોતાનો મિજાજ ખોતી નથી. માણસના ખ્યાલમાં પણ ન આવી શકે એવી એ પવિત્ર અને નિર્મળ છે, તે છતાં એનામાં માનુષીપણું પણ છે. ઘણી વાર ચર્ચા કરતી વખતે સ્ત્રીના જેવું વિકારીપણું અને અત્યાગ્રહ એનામાં જણાય છે. ઘણી વાર અમુક બાબતમાં એ મમત કરે છે તે એના પતિઓને પણ કબૂલ રાખવાની ફરજ પડે છે, તોપણ એ હલકી નથી. હેક્ટર જેવી રીતે પોતાની સ્ત્રીને ઘરધંધાને યોગ્ય ગણે છે તેવી રીતે દ્રૌપદીને તુચ્છ ગણી શકાય એમ નથી. એ એક રજપૂતાણી છે. રજપૂતનું શૌર્ય અને મનોબળ એના વદન ઉપર ઝળહળી રહ્યું છે. રે ! કીચક અને જયદ્રથ જેવા માણસો એને પકડીને એના ઉપર બળાત્કાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે વખતે એક રજપૂતાણીને શોભે તેવા જુસ્સાથી એ તેઓને એવો ધક્કો લગાવે છે કે, તેઓ પૃથ્વી ઉપર ગબડી પડે છે. એની સમયસૂચકતા

+ પ્રો. ભવાનિ ભૂતિ વિદ્યાભૂષણ, એમ. એ., એમણે કલકત્તા-ની ઓરિયેન્ટલ કૉન્ફરન્સમાં વાંચેલો નિબંધ જુઓ.

પણ એવી છે કે, પુરુષોમાં જો એવી સમયસૂચકતા હોય તો તેનું તેઓને અભિમાન આવ્યા વગર રહે નહિ. + + પાસાની રમત વખતે તું હોડમાં અપાઇ છે એવું જ્યારે એને કહેવામાં આવે છે, ત્યારે એ એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે, જેથી દુર્યોધનના દરબારીઓ ઘણા ગૂંચવણમાં પડી જાય છે. સૌથી વધારે તો સ્વયંવરમાં એ અર્જુનને પ્રાપ્ત થઇ તે વખતે ગરીબ બ્રાહ્મણના વેશમાં ઊભેલા અર્જુનના સુખદુઃખની સહચારિણી થવાના એના ઉદાર સંકલ્પે અને લાંબા વખતના વનવાસ વખતે પાંડવોની સાથે રહેવાની એની સંપૂર્ણ તત્પરતાએ, સઘળા સંજોગોમાં ધીરજ અને સંતોષપૂર્વક એકસરખી ભક્તિથી પતિની સાથે રહેવાની પ્રેરણા હિંદુ સ્ત્રીઓના હૃદયમાં નિરંતર કર્યા કરી છે.

"કુંતી એ મહાભારતનું એક બીજું પ્રતાપી સ્ત્રીપાત્ર છે. પાંડવો પોતાની સ્ત્રીને લઇને બાર વર્ષના વનવાસને માટે જાય છે, તે વખતે જો કે વિદુરના ઘરમાં રહે છે; તોપણ કૃષ્ણની સાથે પોતાના પુત્રોને જે સંદેશો કહાવે છે, તે ખરેખરો રજપૂતોની રીત પ્રમાણેનો છે અને યુદ્ધ કરવાને માટે તેઓમાં પ્રબળ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે એવો છે. 'વિજય મેળવો અથવા મરણ પામો' એવી ઇચ્છા એ પોતાના પુત્રોની આગળ પ્રકટ કરે છે. આ પ્રમાણે એ પોતાના પુત્રોને લડવાને માટે ઉશ્કેરે છે, પણ તે પોતાના સ્વાર્થને માટે, એમ નથી. પાંડવોને જ્યારે વિજય મળે છે અને તેઓ રાજ્યાસન ઉપર બેસે છે ત્યારે કુંતી તેઓને છોડીને ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે વનમાં જાય છે અને એ આંધળા ડોસાની સેવા બજાવતાં બજાવતાં આખરે મરણ પામે છે. એ જાય છે તે વખતે ભીમ એને ઘણું વીનવે છે કે, 'તમે અમારી સાથે રહો અને તમારી શિખામણ પ્રમાણે ચાલ્યાનું અમને જે ફળ મળ્યું છે, તે તમે પણ અમારી સાથે રહીને ભોગવવા લાગો.' પણ એ ચોખ્ખો જવાબ આપે છે કેઃ—

"'મારા પતિના વખતમાં ઘણાએ ભોગ મેં ભોગવ્યા છે. હવે મને ભોગની ઇચ્છા નથી. યુદ્ધ કરવાની શિખામણ મેં તમને આપી, યુદ્ધ કરવાને માટે મેં તમને ઉશ્કેર્યા તેનું કારણ એટલુંજ હતું કે, તમે ભીખ માગો એવું હું ઇચ્છતી નહોતી.' છૂટાં પડતી વખતની એની છેલ્લી શિખામણ સુવર્ણના અક્ષરથી નોંધી રાખવા જેવી છે કે, ધર્મ તરફ તમારી મતિ રાખો, બુદ્ધિ હમેશાં ઉદાર રાખો.' આખા મહાભારતનો સાર આ એક પંક્તિમાં આવી જાય છે."

લાજ અને પડદાના રિવાજ સંબંધી રા. રા. આનંદશંકરભાઇ લખે છે કેઃ-

"લાજ અને પડદાનો રિવાજ વેદકાળમાં તેમજ ત્યાર પછી પણ લાંબા વખત સુધી નહોતો એમ માનવાને પુષ્કળ કારણ છે,

પણ કાલિદાસના વખતમાં થોડોક પણ હોય એમ દેખાય છે. સાધારણ રીતે પડદાના રિવાજની સઘળી જવાબદારી મુસલમાનોના ઉપરજ નાખવામાં આવે છે, પણ કાલિદાસના ગ્રંથોમાં જનાના માટે **शुद्धान्त** અને **अवरोध** શબ્દ વાંચ્યા પછી એ વિચાર ભાગ્યેજ ટકી શકશે. + + પડદાનો રિવાજ આખી પ્રજામાં તો તે વખતે નહિ હોય, પણ મને લાગે છે કે હાલ પણ જેમ પરદેશી રિવાજની અસર ઊંચા વર્ગ ઉપર સૌથી પહેલી થાય છે, તેમ કાલિદાસના વખતમાં પણ ગ્રીસની અસર રાજા અને રાજા જેવા ધનિકોને ત્યાં સૌથી પહેલી થઈ ચૂકી હશે; અને તેથી ગ્રીસમાં જેમ કુલાંગનાઓ ઘરની મેડીએજ ભરાઈ રહેતી તેમ અત્રે પણ કાલિદાસના વખતમાં રાજાની રાણીઓ તો જનાનામાંજ રહે, એવી માન્યતા જામી હશે. સંસારમાં સ્ત્રીના ઉપયોગ સંબંધી કાલિદાસની ભાવના ઘણી ઊંચી હતી.

"गृहिणी सचिवः सखा प्रियः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ?॥*

"રઘુવંશમાં ઇંદુમતીને ઉદ્દેશીને અજરાજાએ ઉચ્ચારેલો એ શ્લોક કોને અજાણ્યો છે?

"ભવભૂતિએ ઉત્તરરામચરિતમાં આત્રેયીને બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવા માટે અગસ્ત્ય ઋષિના આશ્રમે જતી વર્ણવી છે અને એણે—

"अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्वस्थासु यद् ।
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसाप्यस्मिन्नहार्यो रसः ॥+

"એ શ્લોકમાં પ્રાચીન ઋષિઓના હૃદયમાં પ્રતીત થતી દાંપત્યસુખની પરમ ભાવના આપણી આગળ ઉપસ્થિત કરી છે. વળી એના ઉદાર હૃદયને તળિયેથી ઊછળી આવેલો '**गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः**' ઉદ્ગાર તો હવે ડૉ. ભાંડારકરની વ્યાકરણમાળા વાંચનાર પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીને પણ સુવિદિત છે; પરંતુ કદાચ ઘણાને આ વિદિત નહિ હોય કે રાજ-

* ઓ ઇન્દુમતિ! વિદ્વાનો કહે છે કે, "ગૃહધર્મોને સંપૂર્ણ અનુસરનારી ધર્મપત્ની સંસારના ગૂંચવણી ભરેલા પ્રશ્નો ઉકેલતી વેળા ઉત્તમ સલાહ આપનાર મંત્રીરૂપ છે, વિનોદના સમયે પ્રીતિપાત્ર મિત્રરૂપ છે તથા સંગીત આદિ કલાઓનું પરિશીલન કરતી વેળા સ્નેહપાત્ર શિષ્યરૂપ છે" આ કથન અનુસાર અનેક સંબંધોના એક સ્થાનભૂત તને મારી પાસેથી હરી લઇ, મૃત્યુએ મારૂં શું છીનવી લીધું નથી? અર્થાત્ સર્વ કંઇ છીનવી લીધું છે.

+ સ્વધર્મસંપન્ન દાંપત્ય (સ્ત્રીપુરુષનું યુગલ) સુખદુઃખમાં અન્યોન્ય અભિન્નતાથી અનુસરનાર છે. સર્વ અવસ્થાઓમાં હૃદયના વિશ્રામસ્થાન ભૂત છે તથા વૃદ્ધાવસ્થા પણ તેના અક્ષય રસનું કદી હરણ કરી શકતી નથી.

શેખર કવિ (ઈ૦ સ૦ ૯ મો સૈકો) વિદ્ધશાલભંજિકા નામની નાટિકામાં મૃગાંકાવલિને 'કુંદક' દડો રમાડે છે અને એ રમત આપણા દેશમાં એ કરતાં પણ ઘણી પ્રાચીન હતી. નવશિક્ષિત સ્ત્રીઓને બેડમિન્ગટન રમતી જોઇ ભડકી ઊઠતા ટીકાકારોએ આ વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે."

ઉપર વિસ્તારથી આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઇ, ગ્વાલિયરના ભૂતપૂર્વ ન્યાયમૂર્તિ રા. રા. ચિંતામણરાવ વૈદ્ય, શ્રીનારાયણચંદ્ર બંદોપાધ્યાય એમ. એ., વગેરેના લેખોને આધારે પ્રાચીનકાળની (વેદના સમયથી માંડીને તે બૌદ્ધયુગ અને સંસ્કૃત નાટકોના યુગ-પર્યંતની) આર્યસન્નારીઓના જીવનનું જે અવલોકન કર્યું તે ઉપરથી પ્રત્યેક વાચકને પ્રતીત થશે કે, આપણી એ પૂર્વજાઓને માટે આપણે ગૌરવ લેવાનું છે. કેવળ પાતિવ્રત્યજ નહિ, પણ વીરતા, શૂરતા, સ્વદેશ કે સ્વજાતિ માટે અભિમાન, દયા, પરોપકાર, સ્વાર્થત્યાગ, વિદ્વતા, ચાતુર્ય આદિ અનેક સદ્દગુણોમાં આર્ય નારી બીજા કોઇ પણ દેશની એમની બહેનોથી ઊતરે એવી નહોતી. એ સન્નારીઓનાં ચરિત્ર ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓએજ કેવળ વાંચવાં જોઇએ એમ નથી; પણ ભારતના પુરુષસમાજે, ખાસ કરીને ઊછરતી પ્રજાએ પોતાના માતૃકુળનો મહિમા અવશ્ય જાણવો ઘટે છે. સાધારણ રીતે આવા ગ્રંથોને સ્ત્રી-ઉપયોગી ગણી ઘરની મહિલાઓને તે વાંચવાની ભલામણ કરતા પરંતુ પોતે તે વાંચવા તરફ દુર્લક્ષ કરતા મેં અનેક પુરુષોને જોયા છે. તેથીજ નમ્રભાવે સૂચના કરું છું કે, ગુજરાતનો સ્ત્રીવર્ગજ નહિ પણ પુરુષસમાજ પણ આ ગ્રંથમાં વર્ણવેલાં ચરિત્રો વાંચવાને તસ્દી લેશે તો હું મારો પ્રયાસ સફળ સમજીશ.

સ્ત્રીરત્નોના ૩ જા ગ્રંથમાં ૩૫ જૈન સતીઓનાં ચરિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. એ ચરિત્રો ઉપરથી જણાશે કે આપણી જૈન બહેનોના જીવનના આદર્શ પણ અન્ય મહિલાઓના આદર્શ જેવાજ ઉચ્ચ છે અને એમનાં ચરિત્રો પણ એવાંજ ઉજ્જવળ, અનુ-કરણીય અને મહાન છે; એ ચરિત્રોજ આપણને ખાત્રી કરી આપે છે કે વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ એ એકજ હિંદુધર્મની ત્રણ શાખાઓ છે. ત્રણે મળીને હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ધર્મનું પૂર્ણ સ્વરૂપ બંધાય છે. ગુજરાતી ભાષામાં જૈન પ્રકાશક મંડળોદ્વારા જૈન સ્ત્રીઓના ચરિત્રને લગતા ઉત્તમ ગ્રંથો નીકળ્યા છે, પણ જૈનેતર પ્રજામાં એનો પ્રચાર થોડો હોવાથી આ સર્વ સામાન્ય ગ્રંથમાં એમાંની કેટલીક સન્નારીઓનો પરિચય કરાવવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે. જૈનધર્મ અને સાહિત્યના જ્ઞાનના અભાવે, અજાણતાં એ ચરિત્રોને પૂરતો ન્યાય ન થઇ શક્યો હોય તો વાચક બંધુઓ ક્ષમા કરશે.

આ લાંબી થઇ ગયેલી પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરતાં પહેલાં ઉપકાર

પ્રગટ કરવાનું મહત્ત્વનું કર્તવ્ય રહી જાય છે. જે જે ગ્રંથો અને લેખોની સહાયતા આ પુસ્તક રચવામાં લેવામાં આવી છે, તે સર્વના લેખક તથા પ્રકાશકોનો હું ઘણોજ ઉપકૃત છું. આ સાથે એવા ગ્રંથોની એક યાદી છાપી છે, પણ તે સંપૂર્ણ છે એમ હું માનતો નથી. સંભવ છે કે, એમાં અનેકોનો ઉલ્લેખ રહી ગયો હશે. હું એ સર્વનો ખરા અંતઃકરણથી ઉપકૃત છું, કેમકે આ ગ્રંથમાં જે કાંઇ સારૂં છે તેનો યશ એમનેજ છે; પરંતુ વિશેષ આભાર તો મારે પૂજ્ય સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજીનો માનવાનો છે, જેમણે મને આ ગ્રંથના સંશોધન કાર્યમાં ઉત્સાહપ્રદાન ઉપરાંત દરેક પ્રકારની સગવડ કરી આપી છે. ગ્રંથને આકર્ષક રીતે સારા કાગળ ઉપર છાપવામાં તેમણે ખર્ચ કરતાં પાછું વળી જોયું નથી, અને અલબત્ત નિઃસંકોચપણે એ પણ કહી દેવું જોઇએ કે, આ ગ્રંથને સચિત્ર પ્રગટ થયેલો જોવાની મારી અભિલાષા આ આવૃત્તિમાં પણ અધૂરીજ રહી છે. સંભવ છે કે વાચકોની રુચિ હશે તો સ્વામીજી એ ન્યૂનતા પણ પૂર્ણ કરશે.

આ આવૃત્તિમાં જોડણી મેં પ્રકાશક સંસ્થાને એમના ધોરણ પ્રમાણેજ કરવા દીધી છે. મને એ ધોરણ સાથે કેટલીક વાતમાં મતભેદ હોવા છતાં એવા નજીવા મતભેદ ખાતર ગ્રંથપ્રકાશનમાં વિઘ્ન આવે એ મને ઇષ્ટ નથી. વાચકોને પ્રથમ આવૃત્તિ અને આ આવૃત્તિમાં તથા મારા બીજા ગ્રંથોમાં અને આ ગ્રંથમાં જોડણીની બાબતમાં ભિન્નતા માલૂમ પડે, તો તેમની શંકાનિવારણ કરવા સારૂ ખુલાસા અર્થે આટલું લખ્યું છે.

સૌથી અધિક ઉપકૃત છું કોટાનરેશ મહારાજાધિરાજ મહામહેંદ્ર મહારાવ રાજા લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ સર ઉમેદસિંહજી બહાદુરનો; જેમના ઉદાર આશ્રયમાં રહી, રાજ્યસેવા સાથે સાહિત્યસેવા પણ હું નિર્બાધિતપણે કરવા સમર્થ થયો છું. ઇશ્વિર એ પ્રજાવત્સલ નરેશને સપરિવાર દીર્ઘાયુ કરે એજ પ્રાર્થના સ્વાભાવિક રીતે ચિરકૃતજ્ઞ સ્વામીભક્ત લેખકના હૃદયમાંથી નીકળે છે.

કોટા–રજપૂતાના; ભાદ્રપદ, કૃષ્ણા સપ્તમી સં. ૧૯૮૦, તા. ૨૦ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૪.	**શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત**

લેખકની પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

'ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો'નું આ પ્રથમ પુસ્તક સહૃદય ગુર્જર-ભગિનીઓની સેવામાં સમર્પિત કરીને આજે હું કૃતાર્થ થયો છું.

આ પુસ્તકમાં વર્ણવેલાં ચરિત્રો પ્રાચીન યુગની સન્નારીઓનાં છે. તેમનું વર્ણન પ્રાયઃ સંસ્કૃત, પાલી અને માગધી ભાષામાં લખેલાં હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાયનાં પુસ્તકોમાં મળી આવે છે. એ પ્રાચીન ભાષાઓનું જ્ઞાન મને પોતાને નહિ હોવાથી આ સંગ્રહમાંની સન્નારી-ઓનાં ચરિત્રનિરૂપણમાં કદાચ દોષ પણ રહી ગયા હશે.

નોકરીને અંગે ઘણા સમયથી ગુજરાતની બહાર રહેવાને લીધે, રાતદિવસ અન્ય ભાષાના પ્રયોગો કાને પડતા તથા મુખમાંથી નીકળતા હોવાને લીધે, ઇચ્છા હોવા છતાં પણ આ પુસ્તકની ભાષા અને શૈલીને જોઇએ તેટલાં સરળ અને રૂઢ બનાવી શક્યો નથી.

આ પુસ્તકમાંનાં ચરિત્રો કાંઇ મારી પોતાની કલ્પનાશક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થયાં નથી. મેં તો કેવળ અન્ય ભાષાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન વિદ્વાનોએ લખેલાં ભિન્ન ભિન્ન પુસ્તકો અને લેખોમાંથી અનુવાદ અને સંકલના કરીને આ ગ્રંથની રચના કરી છે, એથી કરીને શૈલીનો વેગ એકસરખો રહી શક્યો નથી.

વાચક બંધુઓ અને ભગિનીઓ! પ્રત્યેક કાર્ય કરવા સારૂ મનુષ્યને સારા આદર્શની જરૂર પડે છે. એકાદ ચિત્ર આલેખતાં પહેલાં જેમ કોઇ સારા ચિત્રનું અવલોકન કરવાની આવશ્યકતા પડે છે; સુંદર અક્ષર લખતાં શીખવું હોય તો સારી દસ્કત શિક્ષક કોપીબૂક વગર ચાલતું નથી; તેવીજ રીતે મનુષ્યને ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાન થવું હોય તો તેણે સારાં મનુષ્યોનાં ચરિત્રને આદર્શસ્થાને રાખવાં પડે છે.

ભારતના રત્નભંડારમાંથી થોડાંક સ્ત્રીરત્નો તમારી સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યાં છે. એ ચરિત્રોમાં ઐતિહાસિક અંશ કેટલો છે એનો નિર્ણય કરવાનું કામ વિદ્વાન્ પુરાતત્ત્વવેત્તા અને ઇતિહાસવેત્તાઓનું છે; પરંતુ એટલું તો નિશ્ચયજ છે કે, જે ધર્મશાસ્ત્રો અને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એ ચરિત્રો મળી આવે છે, તે શાસ્ત્રો અને ગ્રંથો, શતાબ્દિઓ થયાં ભારતવાસી સ્ત્રીપુરુષોની શ્રદ્ધા અને ભક્તિરૂપી પ્રેમ-પુષ્પાંજલિ પ્રાપ્ત કરતાં આવ્યાં છે. ભારતવાસીઓના ચરિત્રગઠનમાં એ ચરિત્રોએ—પછી ભલે તેમને દંતકથા કહો કે ઇતિહાસ કહો—ઘણી અગત્યની મદદ આપી છે. એમના ચરિત્રમાંના તે વિષયો આ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં તમને અતિશયોક્તિના રંગથી રંગાયલા અને બુદ્ધિ

તથા તર્કને અગમ્ય તેમજ અસંભવિત જણાય તેમનો ત્યાગ કરજો; પણ એમાં રહેલા સારરૂપ અંશનો સ્વીકાર કરતાં સંકોચાશો નહિ.

ભારતવાસી રમણીઓને અનુકરણ કરવા યોગ્ય સન્નારીઓનાં ચરિત્રો પૃથ્વીના દરેક દેશમાં અને દરેક યુગમાં મળી આવશે; પરંતુ વિજાતીય સન્નારીઓના આદર્શનું પૂર્ણરૂપે અનુસરણ કરવું ભારતવાસી સ્ત્રીઓને માટે સંભવિત અને અનુકૂળ નથી. પ્રત્યેક દેશના હવા-પાણીમાં થોડો ઘણો ભેદ હોય છે, તેમ પ્રત્યેક જાતિના અને પ્રત્યેક યુગના આદર્શમાં પણ થોડોઘણો ભેદ હોય છે. પ્રત્યેક જાતિના આદર્શની તુલના કરતી વખતે તેમના રીતરિવાજ, તેમના સંયોગો, તેમની ધાર્મિક ભાવનાઓ, તેમનાં શાસ્ત્રો, તેમની પરંપરાગત ભાવનાઓ વગેરે વાતો ધ્યાનમાં લેવી જોઇએ અને ત્યાર પછી તેમના ચરિત્રમાંના સારાંશો બની શકે તેટલી રીતે ગ્રહણ કરવા જોઇએ.

ભારતવર્ષમાં જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે વિદેશીય આદર્શોનું સર્વાંશે અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે, ત્યાં ત્યાં અને ત્યારે ત્યારે તેનાં ફળ જનસમાજને સંતોષ ઉપજાવે એવાં નીવડ્યાં નથી. આપણા દેશની મહિલાઓએ તેમના જીવનને ઉત્કૃષ્ટ બનાવવું હોય તો તેમણે પ્રાચીન ભારતવર્ષની સન્નારીઓના દૃષ્ટાંતનું અનુકરણ કરવું જોઇએ. ગાર્ગી, મૈત્રેયી, સીતા, સાવિત્રી આદિ સન્નારીઓને આદર્શસ્થાને સ્થાપવી જોઇએ. એમના ચરિત્રનું મનન કર્યાથી ભારતવાસી સ્ત્રીઓને નિઃસંદેહ ઘણો લાભ થશે. અલબત, એ અનુકરણ બિલકુલ આંખ મીંચીને ન થવું જોઇએ. ઉર્દુ કહેવતમાં જેને 'લકીર કે ફકીર' કહે છે તેવા ન બનવું જોઇએ. એ સન્નારીઓના સમયમાં અને હાલના સમયમાં આકાશપાતાળ જેટલું અંતર છે. હાલનું હિંદુસ્તાન કાંઇ વૈદિક યુગનું ભારતવર્ષ રહ્યું નથી. એ સમયનાં દૃષ્ટાંતોનું પૂર્ણપણે એટલે કે દરેક નાની વિગતોમાં અનુકરણ કરવાની જરૂર નથી. જનક અને યાજ્ઞવલ્કયના સમયના રીતરિવાજ આજકાલના હિંદુસમાજમાં પ્રચલિત નથી. વૃક્ષોની છાલ પહેરીને, ફળ અને કંદમૂળનો આહાર કરીને, વનવાસમાં જતા ધનુર્ધારી પતિની સાથે વનમાં અને નિર્જન પર્વતોમાં વિચરવાનો પ્રસંગ વીસમી શતાબ્દીની રમણીઓને પ્રાપ્ત થવાનો નથી. પતિની પાછળ દેહોત્સર્ગ કરવાનો પ્રસંગ રહ્યો નથી અને રહેવો જોઇએ પણ નહિ; પરંતુ બદલાયેલા સંયોગોમાં પણ પ્રાચીન ભારતની સ્ત્રીઓના ઉત્તમોત્તમ ગુણોનું અનુકરણ આજની સ્ત્રીઓ કરી શકે એમ છે. સાવિત્રીની સરળતા, સીતાની સ્વામીપરાયણતા, દ્રૌપદીની તેજસ્વિતા, મૈત્રેયીની ધર્મજિજ્ઞાસા, જનાનું આત્મસન્માન, બૌદ્ધસેવિકા સ્ત્રીઓની સેવાપરાયણતા આદિ સદ્‌ગુણોનું યથાસાધ્ય અનુસરણ કરીને ભારતવાસી નારીઓ તેમના જીવનને મહત્ત્વયુક્ત બનાવી શકે એમ છે.

વાચક ભગિનીઓ! 'આદર્શ સન્નારીઓ કેવળ અતિ પ્રાચીન યુગમાંજ થઇ ગઈ છે; કલિયુગમાં તો સતીઓનો આવિર્ભાવ થઇ શકેજ નહિ; એ તો સત્યયુગની દેવીઓ હતી અને અમે તો પામર દેહધારી નારીઓ છીએ' એવો ભૂલભરેલો મિથ્યા વિચાર એક ક્ષણને માટે પણ તમારા પવિત્ર હૃદયમાં થવા દેશો નહિ. આત્માની ઉન્નતિ કરવા ઇચ્છનારને સારૂ આજે પણ સત્યયુગજ પ્રવર્તી રહ્યો છે. સર્વ કાલ અને સર્વ દેશમાં વ્યાપી રહેલા જગનિયંતા પરમાત્માની કરુણાવૃષ્ટિ આજે પણ તમારા ઉપર એવી ને એવીજ થઈ રહી છે. ખરા અંતઃકરણથી, શુદ્ધ, સાત્ત્વિક, વિદુષી, ભક્ત, પરોપકારી અને પતિવ્રતા બનવાનો સંકલ્પ કરો; એટલે ભક્તવત્સલ ભગવાન તમને પણ પ્રાચીન યુગની સન્નારીઓની માફક, યોગ્ય સહાય આપવા સદા તત્પરજ રહેશે.

ભારતવર્ષના મધ્ય યુગમાં—જેને સાધારણ રીતે લોકો ઐતિહાસિક યુગના નામથી ઓળખે છે તેમાં—પણ અનુકરણ કરવા યોગ્ય આદર્શરૂપ સદ્‌ગુણી સન્નારીઓનો અભાવ નથી; એટલુંજ નહિ પરંતુ છેક આધુનિક યુગમાં પણ એવી અનેક સન્નારીઓ થઇ ગઇ છે કે, જેના સદ્‌ગુણોનું અનુકરણ કરીને તમે તમારા જીવનનું સાર્થક કરી શકો છો. સદ્‌ભાગ્યે ભારતની વિદ્યમાન સન્નારીઓમાંની પણ અનેક પોતાના ઉત્તમ ચરિત્રનો દિવ્ય પ્રકાશ ચારે તરફ પ્રસરાવી રહી છે. એ બધા યુગમાંની સન્નારીઓમાંથી પણ થોડાંક અનુકરણ કરવા યોગ્ય દૃષ્ટાંત ગુર્જર મહિલાઓ આગળ મૂકવાની ઇચ્છા છે. ગુજરાતી બહેનો! તમે પણ ઉચ્ચ સદ્‌ગુણોથી તમારા આત્માને વિભૂષિત કરો અને વર્તમાન યુગના આદર્શ પ્રમાણે તમારાં કર્તવ્યોનું યથાર્થ પાલન કરીને તમારા માનવ જીવનને સફળ કરો કે, જેથી ભવિષ્યના લેખકો અને ચિત્રકારોને તમારાં ઉજ્જવલ ચરિત્રો આલેખવાનું સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય. અસ્તુ!

મહાશિવરાત્રી, ૧૯૬૮
તા. ૧૬–ફેબ્રુઆરી
સને ૧૯૧૨

શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત
બારાં–કોટા રાજ્ય, રજપૂતાના.



भारतनी देवीओ×

ग्रंथ १ लो

१–दक्षकन्या सती

હરદ્વારમાં જે જગ્યાએ ગંગાનદી હિમાલયમાંથી ભૂમિ ઉપર અવતીર્ણ થઈ છે, તેની સન્મુખના પ્રદેશનું નામ કનખલ છે. એ કનખલ પ્રદેશમાં પ્રજાપતિ દક્ષ નામે એક રાજા હતો.

રાજા દક્ષનો પ્રતાપ ઘણો મોટો હતો. ઐશ્વર્ય અને પરાક્રમ-માં તેની બરોબરી કરે એવું પૃથ્વીમાં એ સમયે કોઈ નહોતું. તે ઉપરાંત એ મહા તપસ્વી હતો. તેણે કેટલા યજ્ઞ, કેટલાં દાન અને કેટલાં વ્રતાનુષ્ઠાન કર્યાં હતાં, તેની તો ગણત્રીજ નહોતી. એટલા સારૂ લોકો કહેતા કે, "ધર્મ અને કર્મમાં રાજા દક્ષની સાથે કોઈની સરખામણી થઈ શકે એમ નથી."

દક્ષની રાજધાની કનખલ શહેર, સૌન્દર્યમાં અમરાવતીને મહાત કરતું હતું. હજારો વર્ષ વીતી ગયા છતાં પણ કનખલના પ્રાકૃતિક સૌન્દર્યમાં આજ પણ ફેર પડ્યો નથી. તેની પાસે ગિરિ-રાજ હિમાલય, શિખરો પર શિખર ચડાવીને, મેઘમાળાની પેઠે

× આ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ "ભારતનાં સ્ત્રીરત્નોના" નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી, તે બદલીને આ બીજી આવૃત્તિમાં "ભારતની દેવીઓ" રાખ્યું છે.
—પ્રકાશક

ઊભો રહ્યો છે. તેની વચમાં થઇને ગંગાનો સ્રોત વિશાળ સર્પની પેઠે ગૂચળાં ખાતો ખાતો ધડધડ વેગથી નીચેની તરફ વહ્યો જાય છે. કનખલમાં ગંગાની કેટલી બધી અપૂર્વ શોભા છે, તેનું વર્ણન કરી શકાય એમ નથી. જળ સ્ફટિકના જેવું સ્વચ્છ છે. નદીના તળિયામાં નાનાં નાનાં માછલાંઓ પણ એ પાણીમાંથી સ્પષ્ટ દેખી શકાય છે. કોઈ જગ્યાએ જળ પારા જેવું સફેદ છે, તો કોઈ સ્થળે મેઘના જેવા આસમાની રંગનું છે. તેની સામું જોઈ રહેવાથીજ આંખમાં ઠંડક વ્યાપી જાય છે. પ્રાચીન સમયના આર્યો ગંગા નદીના મહિમાથી શા માટે આટલા બધા મુગ્ધ થઈ ગયા હશે, તે જાણવાની ઇચ્છા રાખનારને અમે કનખલ અને હરદ્વાર આગળ ગંગાનાં દર્શન કરવાની વિનતિ કરીએ છીએ.

ગંગાનો જે સ્રોત કનખલ આગળ થઇને પ્રવાહિત થાય છે તેનું નામ નીલધારા છે. રાજા દક્ષનો મણિમુક્તાથી મઢેલો મહેલ આ નીલધારા નદીના કિનારા ઉપર હતો. નદીનો સ્રોત વર્ષાઋતુમાં એ મહેલને ધોઇને વહેતો અને પ્રાસાદવાસીઓ એ પ્રવાહનો રાતદિવસ થતો ખળખળ શબ્દ સાંભળતાં સાંભળતાં નિદ્રાવશ થતાં.

રાજા દક્ષને ઘણી કન્યાઓ હતી. સરોવર જેમ ખીલેલા કમળોથી અને આકાશ જેમ જ્યોતિર્મય તારાઓથી સુશોભિત થાય છે, તે પ્રમાણે દક્ષ રાજાનું ભવન પણ રાજકુમારીઓના અપૂર્વ સૌન્દર્યથી સુશોભિત હતું. કન્યાનું મનમોહક રૂપ જોયાથી રાજમહિષીના આનંદનો પાર નહોતો રહેતો.

રાજકન્યાઓ દરરોજ નીલધારામાં સ્નાન કરવા જતી. નદીના સ્નિગ્ધ જળમાં સ્નાન કરીને એ બધી જળક્રીડા કરતી, નદીના કિનારા ઉપરની રેતીમાં દોડાદોડ કરી મૂકતી અને નદીના પ્રવાહમાંથી રંગબેરંગી નાના નાના પથ્થરો એકઠા કરીને ઘેર આવતી. માતા તેમને જોઇને હસતી હસતી કહેતીઃ "આપણા ઘરમાં ઘણુંયે મણિમુક્તા આદિ રત્નો ભર્યાં છે તે છોડીને તમે આ પથરાઓ શું કામ એકઠા કરો છો?"

રાજકન્યાઓ કાંઈ જવાબ આપતી નહિ, પરન્તુ તેઓ મણિમુક્તા ફેંકી દઇને એ પથરાઓ વડેજ પોતાનાં રમતનાં ઘર સજાવતી.

રાજકુમારીઓ ધીમે ધીમે મોટી થઈ. હવે પ્રજાપતિ દક્ષે ઘણો મોટો સમારંભ રચીને તેમનાં લગ્ન કરી દીધાં. મરજી માફક

વેવાઇ અને જમાઇઓ આવવાથી રાજારાણીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. વિવાહ થયા પછી રાજકન્યાઓ એકે એકે સાસરે જઇને સુખે ઘરસંસાર ચલાવવા લાગી.

દક્ષરાજાની કેવળ એક કન્યા હજી સુધી કુંવારી રહી હતી. તેનું નામ સતી હતું. સતી બધી કન્યાઓ કરતાં નાની હોવાથી માતાપિતાનું તેના ઉપર સૌથી અધિક હેત હતું. રાજારાણીની એવી ઇચ્છા હતી કે સતી જરા મોટી થશે એટલે બીજી બધી કન્યાઓના લગ્ન કરતાં પણ વધારે મોટા ઠાઠમાઠ સાથે ઘણા સારા પાત્રની સાથે તેને પરણાવી દઇશું.

સતીના રૂપગુણની વાત શી કહીએ? દક્ષરાજની બધીએ કન્યાઓ અનુપમ સુંદરી હતી, પણ સતીની સાથે તેમાંની કોઇની પણ સરખામણી થઇ શકે નહિ. સતીનું રૂપ, તેના અંગના વર્ણમાં, તેના ચક્ષુ તથા કાનના આકારમાં નહોતું. સતીનું રૂપ તેના ભાવમાં, તેના શરીર ઉપરની દિવ્ય જ્યોતિમાં હતું. જે કોઇની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડતી તે અનિમેષ દૃષ્ટિથી જોયાજ કરતો. સાધુસંન્યાસીઓ બાલિકા સતીને જોઇને વિશ્વજનનીના રૂપનું ધ્યાન ધરતા અને એ ઉદ્દેશથી ભક્તિપૂર્વક તેને પ્રણામ કરતા.

સતીનો સ્વભાવ પણ બીજી રાજકન્યાઓના સ્વભાવ કરતાં બિલકુલ સ્વતંત્ર હતો. બીજી રાજકન્યાઓ વસ્ત્રાભૂષણ અને ખાનપાનમાં નિમગ્ન રહેતી, પણ સતીનું તે તરફ જરા પણ ધ્યાન નહોતું. રાજકન્યાઓમાંથી કેટલીક તો મેઘધનુષ્યના રંગના સાળુઓ પસંદ કરતી, તો કેટલીક કમળના પત્રથી બનાવેલા વસ્ત્રથી શરીરને અલંકૃત કરવાનું પસંદ કરતી, પણ સતીનો શોખ જુદાજ પ્રકારનો હતો. તેને ગેરુવો રંગ પસંદ હતો. બીજી કન્યાઓનાં કંઠમાં મોતીના કંઠાઓ અને હાથમાં હીરાનાં કંકણ શોભી રહેતાં, પણ સતીના કંઠમાં એક શ્વેત સ્ફટિકની માળા બિરાજતી અને તેના કોમળ હાથમાં રુદ્રાક્ષના બેરખા શોભતા. બીજી રાજકન્યાઓ શરીર ઉપર ચંદન તથા કસ્તૂરીનો લેપ કરતી, પણ સતીના લલાટમાં પિતાના યજ્ઞકુંડની ભસ્મનો લેપ થતો. દાસીઓ ઘણા યત્નપૂર્વક કેશ ગૂંથી આપતી, પણ સતી થોડી વારમાંજ વાળને વિખેરી નાખતી તથા તેને જટાના આકારમાં બાંધતી. રાણી લાડવાઇ કન્યાની આવી દશા જોઇને ઘણી દુઃખી થતી. કિશોરી કુમારી

કન્યાને શરીરના અલંકારના સંબંધમાં આ પ્રમાણે બેકાળજી બતાવતી જોઇને કઈ માતાના હૃદયને દુઃખ ન ઊપજે? કોઈ કોઈ વખત તો એ ગુસ્સે થઇને સતીને કહેતી: “સતિ! તું દહાડે દહાડે મોટી થતી જાય છે પણ તને હજુ કાંઈ ભાન કેમ નથી આવતું? તું બરોબર કપડાં પહેરતી નથી, સારાં સારાં ઘરેણાં પહેરતી નથી, દાસીઓ પાસે અંબોડો વળાવતી નથી, આખો દહાડો છૂટા વાળે ફરે છે. આવડી મોટી છોકરી આવું કરે, તો લોકો ગાંડી ગણી કાઢે. એવી છોકરીને કોઈ પરણે નહિ. તું ક્યાંસુધી આવી અણસમજુ રહીશ?”

સતીએ હસીને માતાને કહ્યું: “બહુ સારૂં, કોઈ નહિ પરણે તો હું તમારી પાસેજ રહીશ.” માતાને તો તેણે આવો જવાબ આપ્યો પણ મનમાં ને મનમાં તેણે કહ્યું: “જે કોઈ વસ્ત્રાભૂષણ અને અંબોડાની છટા જોઇનેજ મારા સંબંધી વિચાર બાંધશે તેની સાથે હું કદી નહિ પરણું.”

રાજા દક્ષ પણ સતીની આવી વર્તણુંક જોઇને દિલગીર થયો; પરંતુ સતી સરળતાની મૂર્તિ હતી, આનંદમયી દેવી હતી, એટલે તેને ધમકાવવાની દક્ષ રાજાની પણ હિંમત ચાલતી નહિ. સતીમાં એક બીજો પણ દોષ હતો. એ ઘણીજ રિસાળ હતી. એને કોઈ જરા ધમકાવતું તો એનાં કમળ જેવાં નેત્રમાં આંસુ ભરાઈ આવતાં. સતીની આ દશા જોઇને દક્ષ રાજા પોતાની રાણીને વારે ઘડીએ કહેતા કે આપણી છોકરી તો ગાંડી છે. ઈશ્વર કોઈ ગાંડા સાથે એનું પાનું ન પાડે તો સારૂં.

ધીમે ધીમે સતી વિવાહયોગ્ય થઇ, એટલે રાજાએ તેને માટે વર શોધી કાઢવા સારૂ પોતાના ભાઈ દેવર્ષિ નારદને બોલાવીને કહ્યું: “નારદ! તમે બધે ફરતા ફરો છો. ગરીબ, તવંગર, ગૃહસ્થાશ્રમી અને સંન્યાસી બધા વર્ગમાં તમારો પરિચય છે. તમારા મિત્રોની સહાયતાથી આપણી સતીને માટે કોઈ યોગ્ય વર શોધી લાવો તો ખરા.”

“જેવી આજ્ઞા” કહીને નારદ શોધ કરવા નીકળ્યા અને ઘણી તપાસ કર્યા પછી કનખલ આવીને રાજારાણીને મળીને જણાવ્યું: “મેં આપની સતીને માટે એક ઘણો સારો વર ખોળી કાઢ્યો છે. સતીને લાયક એના કરતાં સારો વર મેં બીજો કોઇ જોયો નથી.”

દક્ષે ઉત્કંઠાપૂર્વક પૂછ્યુંઃ "એ કોણ છે?"

નારદે જવાબ આપ્યોઃ "કૈલાસ નગરીનો રાજા."

સાંભળતાં વારજ દક્ષનું કપાળ ઊંચું ચઢયું, પણ તે કાંઈ પણ જવાબ આપે તે પહેલાં રાણી બોલી ઊઠીઃ "કૈલાસનગરી! એ તો ઘણી દૂર છે. રસ્તો ઘણો વિકટ છે. સતીને એટલે દૂર પરણાવીએ તો વારેઘડીએ અમારાથી તેને મળી શકાય નહિ. વારેઘડીએ તેના સમાચાર પણ પુછાવાય નહિ."

નારદે કહ્યુંઃ "રાણી! તમારે શી વાતનો અભાવ છે કે ઇચ્છા હોય છતાં દૂર હોવાને લીધે તમે સતીને મળી ન શકો? ગાડી, ઘોડા, રથ, હાથી, વિમાન જે કાંઈ જોઇએ તે તમારી સેવામાં હાજર છે, તો પછી એવું ખોટું બહાનું કાઢવાથી શો લાભ? વળી તમારી કન્યાને તમે વારેઘડીએ મળ્યાં કરો એ સારૂં, કે એને સારો વર મળે એ સારૂં? તમારી સતી સુખી થાય તો પછી તમે તેને મળી ન શકો તોપણ શો વાંધો? પુત્રીને સુખી જોઇનેજ માબાપે તો સંતોષ માનવો જોઈએ."

રાજા રાણી બંનેને નારદઋષિની સલાહ સાચી લાગી. દક્ષે નારદને પૂછ્યુંઃ "એ તો ઠીક, પણ વરની વિદ્યા તથા બુદ્ધિ કેવાં છે?"

નારદે કહ્યુંઃ "વિદ્યા તથા બુદ્ધિમાં એમની તુલના કરે એવું કોઈ નથી. વેદ, પુરાણ, તંત્ર વગેરે કોઈ પણ શાસ્ત્ર કે વિદ્યા એવાં નથી કે જેમાં એ પ્રવીણ ન હોય. તેમની બુદ્ધિ કેટલી પ્રબળ છે, તેની કલ્પના તમે એટલા ઉપરથીજ કરી શકશો કે તેમની પાસેથી સ્વયં વસિષ્ઠ મુનિએ ઋક્, યજુ અને સામવેદનો તથા પરશુરામે, ધનુર્વિદ્યાનો અને મેં ગાન્ધર્વવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો છે."

દક્ષનું મુખ પ્રફુલ્લિત થયું. તેણે કહ્યુંઃ "વરનું બળ તથા વીર્ય કેવું છે?"

નારદે કહ્યુંઃ "પિનાક ધનુષ ઉપરથીજ તેમના બળનો પરિચય મળી આવશે. તેમાં દોરી પરોવવી તો ક્યાં ગઈ, તેને ઊંચકવા જેટલી શક્તિ પણ બીજા કોઈનામાં નથી. ત્રિપુરાસુર રાક્ષસ પિનાક ધનુષમાંથી નીકળેલા તીરથી મરણ પામ્યો હતો."

રાણીએ પૂછ્યુંઃ "એ દેખાવમાં કેવા છે?"

નારદે કહ્યુંઃ "એમના રૂપનું પૂછવું શું? હૃષ્ટપુષ્ટ લાંબુપહોળું

શરીર, ઘૂંટણને અડકે એવી લાંબી ભુજાઓ, વિશાળ નયનો, ગૌર તેજસ્વી વર્ણ, સદા પ્રસન્ન મુખારવિંદ, એ બધાં વાનાં બીજા કોઈનામાં દીઠામાં આવતાં નથી. એવું રૂપ સતીની જમણી બાજુએ બિરાજવાનેજ યોગ્ય છે.”

સતીની સખી વિજયા કામપ્રસંગે રાણીની પાસે આવી હતી, તે સતીના વિવાહની વાત ચાલતી હોવાથી સાંભળવા માટે ત્યાંજ બેઠી હતી. નારદમુનિની આ પ્રશંસા સાંભળવા પછી એ દોડતી દોડતી સતીની પાસે ગઈ અને કહેવા લાગી: “સતિ ! તારી મનોકામના સિદ્ધ થશે. તું આટલા દિવસ જેમની પૂજા કરી રહી હતી તેજ કૈલાસપતિ સાથે તારો વિવાહ કરવાની ગોઠવણ થઈ રહી છે.”

સતી કાંઈ પણ બોલી નહિ. ફક્ત પોતાના બે હાથ જોડીને ઊંચે મોંએ સર્વવ્યાપી પરમેશ્વરને પ્રણામ કર્યા.

પણ રાણીએ નારદને પૂછ્યું: “વરની ધનસંપત્તિ કેવી છે?”

નારદે કહ્યું: “કૈલાસનગરમાં અઢળક રત્ન દાટી મૂકેલાં છે. યક્ષરાજ કુબેર તેમના ભંડારી છે.”

આથી વધારે પરિચય આપવાની જરૂર પડી નહિ. રત્નની શોખીન કઇ સ્ત્રીએ કુબેર ભંડારીનું નામ નહિ સાંભળ્યું હોય ? હીરા, મોતી, માણેક, પોખરાજ વગેરે જાત જાતનાં રત્નો કુબેરના ભંડારમાં જેટલાં હતાં તેટલાં એ વખતે કયા રાજાની પાસે હતાં? એ કુબેર જેનો ભંડારી છે તે રાજાના વૈભવની શી વાત પૂછવી ? રાણીએ પૂછ્યું: “એમના માતપિતા, ભાઇબહેન એ બધાંને તમે ઓળખો છો ?”

નારદે હાસ્યપૂર્વક કહ્યું: “વરમાં કેવળ એક ખોડ છે, એને સગુંવહાલું કોઈ નથી; પણ રાણી ! એથી દિલગીર થવાને બદલે ખુશી થવું જોઇએ. કારણ પરણીને તરતજ આપણી ‘સતી’ ઘરની સ્વતંત્ર ધણિયાણી થઈ પડશે.”

રાણીએ નારદની તરફ તીક્ષ્ણ કટાક્ષપાત કર્યો. નારદે કહ્યું: “રાણી ! વરની વર્તણુંક સંબંધી મારે બેએક વાત કહેવી જરૂરની છે. એને દોષરૂપ ગણવી કે ગુણરૂપ એ તમારી મરજી ઉપર છે. તમે પાછળથી મારો વાંક કાઢો એટલા સારૂ હું પહેલેથીજ સ્પષ્ટ વાત કહી દઉં છું. વર સંસાર તરફ બિલકુલ ઉદાસીન છે; ઘર

અને સ્મશાન, ચંદન અને ચિતાભસ્મ, એ બધું એને માટે સમાન છે; એ સર્વદા ચિંતામગ્ન હોય છે, પણ તેની ચિંતા કોઈ પાર્થિવ વસ્તુને માટે નથી હોતી, એ રાત દિવસ જગતના કલ્યાણની ચિંતા કર્યા કરે છે. સ્મશાનમાં મડદાંઓની પરીક્ષા કરવામાં, અરણ્યમાં જઇને વનસ્પતિના ગુણદોષનું વિવેચન કરવામાં તથા ગુફાઓમાં જઇને ખનીજ પદાર્થોનું તત્ત્વનિરૂપણ કરવામાં તેમનો સમય વ્યતીત થાય છે. તત્ત્વનું નિરૂપણ કરવા ખાતર, એ હલાહલ ઝેર પીતાં કે વિષધર સર્પને ગળામાં ધારણ કરતાં પણ સંકોચ લાવતા નથી; એટલા માટેજ એ ગૃહસ્થ હોવા છતાં પણ સંન્યાસી છે અને રાજા હોવા છતાં પણ ભિક્ષુક છે. મેં એમના ગુણદોષ, આચારવ્યવહાર બધું તમને જણાવી દીધું. હવે તમને જે કરવું યોગ્ય લાગે તે કરો.”

આ બધું સાંભળ્યા પછી દક્ષે ગંભીરતા ધારણ કરી. એ વારંવાર શિવનો વિચાર કરવા લાગ્યો. રાણીની એક ચતુર દાસી ત્યાં એ વખત ઊભી હતી. રાણીને ચિંતાતુર દેખીને એ બોલી ઊઠીઃ “રાણી સાહેબ! આપ ફિકર શું કામ કરો છો? માબાપનું ઠેકાણું ન હોય, એવાં તો ઘણાંએ છોકરાં જોવામાં આવે છે. ઘરસંસારમાં ચિત્ત ચોંટતું નથી અને જંગલો, ગુફાઓ તથા સ્મશાનોમાં ફરતા ફરે છે, તેની પણ કાંઈ ચિન્તા નહિ. આપણી સતીમાં ગુણ હશે તો એ એક મહિનાની અંદર જમાઇને ઠેકાણે લાવી મૂકશે.”

આટલું સાંભળ્યાથી રાણીને આશ્વાસન વળ્યું. તેણે કહ્યુંઃ “બધા સારા ગુણ તો મનુષ્યમાં ક્યાંથી હોય? છોકરીને સારા પાત્ર સાથે પરણાવવી એ માબાપનું કર્તવ્ય છે. આપણે એ કર્તવ્ય બજાવીએ છીએ, પછી એનું નસીબ. પાત્ર, રૂપ, ગુણ, ધન, ઐશ્વર્ય, બધામાં અતુલ્ય છે, એટલે સતીને એમની સાથેજ પરણાવવાની મારી ઇચ્છા છે. પછી તો મહારાજની જેવી ઇચ્છા!”

દક્ષે કહ્યુંઃ “રાણી! વિધાતાની ઇચ્છાજ તમારી ઇચ્છાને અનુકૂળ છે. મને ભય હતો કે છોકરી જેવી ભોળી છે તેવોજ કોઈ ભોળોભટાક વર પણ એને મળશે. મારો એ ભય આખરે સાચો પડ્યો છે. તમારી મરજી જ્યારે એ વરની સાથે સતીને પરણાવવાની છે તો ભલે એમ કરો; મને કાંઈ વાંધો નથી.”

વધારે વાદવિવાદ ચાલ્યો નહિ. કૈલાસપતિની સાથે સતીનો

વિવાહ નક્કી થઈ ચૂક્યો. રાજા દક્ષ મહા સમારંભ સાથે વિવાહની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

શુભ દિને સતીનું લગ્ન થઈ ચૂક્યું. રાજમહેલ ઝગઝગતી રોશનીથી અને તેથી પણ વધારે રાજકુમારીઓનાં ઉજ્જવળ મુખારવિન્દોથી જ્યોતિર્મય થઈ ગયો. નારદે વર સંબંધી જે જે વર્ણન કર્યું હતું તે બધું ખરૂં સાબિત થયું. એક બાબતમાં રાજમહિષીને કાંઈક ક્ષોભ થયો. નારદે તેમના અપૂર્વ ઐશ્વર્યની જે વાત કહી હતી તે બધી શું બિલકુલ પાયા વગરની હતી? વિવાહને દિવસે પણ તેમના ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા, અંગ ઉપર વિભૂતિનો લેપ તથા કમરે વ્યાઘ્રચર્મ હતાં. સતીને માટે પણ એ પોતાનાં જેવાંજ વસ્ત્રાભૂષણ લાવ્યા હતા. રાણીએ કહ્યું: "આ શું? આવે શુભ પ્રસંગે પણ મારી સતીને, એ સુંદર વસ્ત્રાલંકાર નહિ પહેરાવે તો પછી કયે દહાડે પહેરાવશે? પણ નારદ જૂઠું બોલીને છેતરે એવા માણસ નહોતા. ત્યારે શું નારદને શિવની ખરી સ્થિતિની ખબર નહિ પડી હોય?"

રાણીને આવા આવા વિચારોથી ઉદ્વિગ્ન થયેલી જોઇને વિવાહ પ્રસંગે આવેલી કુટુંબની બીજી સ્ત્રીઓમાંથી એક જણી બોલી ઊઠી: "જમાઇને બિચારાને માબાપ કોઈ નથી, એટલે વિવાહને વખતે સારાં વસ્ત્રાભૂષણ કોણ પહેરાવે? છોકરો પોતે તો કાંઈ વેષ સજીને આવે નહિ. બારે માસ જે દશામાં રહે તેજ દશામાં એ અહીં પણ આવ્યો છે. આપે એમાં બહુ ચિંતા કરવી નહિ."

બીજી એક સ્ત્રીએ કહ્યું: "સતીના કપાળમાં ધનવૈભવનું સુખ લખ્યું હશે તો જરૂર મળશે. આપણે ત્યાં પણ કયાં કોઈ વસ્તુની ખોટ છે? એવી એક તો શું દશ દીકરીઓનું પાલનપોષણ પણ આપણને ભારે પડે એમ નથી."

આ વાત રાણીને રુચી નહિ. તેણે નારદજીને બોલાવીને કહ્યું: "નારદજી! તમે વરના વૈભવની એટલી બધી પ્રશંસા કરી હતી, પણ અહીંયાં તો તેનું કાંઈ પણ ચિહ્ન જણાતું નથી. મારી સતીને હાથે પહેરવાનાં બે કંકણ સુધ્ધાં તો એમણે આપ્યાં નથી. પરણતી કન્યાને રુદ્રાક્ષની માળા! એ શું? મારી છોકરી તો કાંઇ સંન્યાસિની નથી."

નારદે કહ્યું: "રાણી! મારી વાતમાં અસત્ય જરા પણ નથી.

તમારી સતી ખરેખર રાજેશ્વરી થઈ છે. હમણાં કશું બોલશો નહિ, થોડી વાર ધીરજ રાખો. સતી જ્યારે એક વાર સાસરે જઇને પાછી આવે તે વખતે જોજો કે તમારા જમાઇનો કેટલો બધો વૈભવ છે!"

આ જવાબ સાંભળ્યાથી રાજમહિષી તથા બીજાં સગાં-વહાલાંઓને આશ્વાસન મળ્યું.

વરનો વિવાહ સમયનો વેષ તથા તેમના સાથીઓનો ઢંગ જોઇને દક્ષ પણ સંતુષ્ટ થયો નહિ. તેના બીજા જમાઇઓ હાથી, ઘોડા, રથ, વાજિંત્ર વગેરે લઇને પરણવા આવ્યા હતા, પણ આ નવા જમાઈની સાથે તો એક મોટો શંખ અને જાડો આખલો એ બે વાનાંજ હતાં. બીજા જમાઇઓની સાથે સોનેરી વરદીવાળા સુઘડ નોકરો, પણ આ નવા જમાઈની સાથે તો ત્રિશૂળધારી લાંબા કદ્રૂપા નન્દી આવ્યા હતા. જાનૈયાનાં ભયંકર રૂપ અને અદ્ભુત હાવભાવ જોઇને કનખલવાસીઓ ઘણાજ વિસ્મય પામ્યા. એ લોકો માંહોમાંહી કહેવા લાગ્યા: " રાજાએ જમાઈ તો બહુ સારો ખોળી કાઢ્યો!" પરંતુ એ લોકોમાં જે જરા પ્રવીણ હતા તે તેમને સમજાવતા કે, "એમાં આશ્ચર્ય પામવાનું કાંઈ કારણ નથી. એ લોકો પર્વતવાસી છે અને પહાડી લોકોના આચાર એવાજ હોય છે." વરનો સદા આનંદમય ભાવ, સરળ મધુર વ્યવહાર અને સદૈવ પ્રસન્ન મૂર્તિ જોયા પછી નગરવાસીઓનો ક્ષોભ ધીમે ધીમે દૂર થયો.

રાજા, રાણી અને નગરવાસીઓના વિચાર તો આવા હતા, પણ એ વખતે સતીના મનનો ભાવ કેવા પ્રકારનો હતો તે જાણવાની જરૂર છે. સાધુસંન્યાસીઓને મુખે જે શિવજીની પ્રશંસા સાંભળીને સતી તેમની માનસિક પૂજા રાતદિવસ કરતી હતી, તેમની સાથેજ આજે પ્રત્યક્ષ પતિરૂપે લગ્ન થયાં એથી સતીના મનમાં જે અગાધ આનંદ થયો તેનું વર્ણન કોનાથી થઈ શકે? ચાર આંખ થતાં વારજ સતીએ પોતાનું હૃદય કૈલાસપતિના ચરણમાં અર્પણ કરી દીધું. સતી તેમના સુંદર મુખ, ભસ્મના લેપવાળો દેહ, વિશાળ ચક્ષુ વગેરેના સૌન્દર્યને ધ્યાનથી નીરખવા લાગી. આખરે તેમને સંબોધીને સતીએ કહ્યું: "પ્રભુ! સતીના પ્રભુ! મારો જન્મ તમારે માટેજ છે. વિધાતા મને તમારી સહધર્મિણી થવાને યોગ્ય બનાવે."

વિવાહ થઈ ગયા પછી સતી, પતિની સાથે કૈલાસપુરીમાં ગઇ. સતીના ત્યાં ગયાથી કૈલાસનાં પુષ્પોમાં વધારે સૌરભ જણાવા લાગી, ત્યાંના પક્ષીઓ વધારે મધુર સંગીત ગાવા લાગ્યાં, સંન્યાસી કૈલાસપતિ સતિને પરણ્યા પછી સંસારી બન્યા. ધર્મ અને કર્મમાં સતી પતિની ખરેખરી અર્ધાંગના બની.

આ પ્રમાણે ઘણો સમય વીતી ગયો. એક વાર વસન્તના આગમનથી કૈલાસે અપૂર્વ શોભા ધારણ કરી. અવિરામ બરફ પડવાથી કૈલાસનાં વૃક્ષ તથા લતાઓ પત્રપુષ્પહીન અને શોભાશૂન્ય થયાં હતાં. તે ઋતુરાજનો ઐન્દ્રજાલિક સ્પર્શ થતાં વાર નવી પાંખડીઓથી નીચેથી ઉપર સુધી સુસજ્જિત થઈ ગયાં. ગિરિવરે બરફનો સફેદ પોશાક બદલીને લીલાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. શ્વેત, લાલ, પીળાં વગેરે જાતજાતનાં રંગનાં પુષ્પો પર્વત ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે ઊગી નીકળ્યાં હતાં. પીગળેલા બરફમાંથી સેંકડો ઝરણાંઓ ઉત્પન્ન થયાં હતાં અને ખળખળ શબ્દ કરતાં રાત દિવસ નીચેની તરફ વહેતાં હતાં. ઠંડીથી બી જઇને જાનવરો આટલા દિવસ કૈલાસ છોડી નીચેના ગરમ પ્રદેશમાં ચાલી આવ્યાં હતાં. તેમના જવાથી કૈલાસમાં પહેલાં ઉજ્જડ જેવું લાગતું હતું, તે પાછું તેમના આવવાથી સજીવન થઈ ગયું. કૈલાસનાં જંગલો પાછા ભ્રમરોના ગુંજારવથી ગુંજાયમાન અને હિંસક જંતુઓની ગર્જનાથી કંપાયમાન થઇ રહ્યાં. કસ્તૂરી મૃગ, નવું ઊગેલું ઘાસ ખાવાની લાલચે પાછાં પર્વત ઉપર આવી ગયાં અને ચંદનનાં વૃક્ષો પર્વતની ઉપરથી પોતાની સુગંધી પ્રસરાવીને પર્વતવાસીઓની ઘ્રાણેન્દ્રિયને તૃપ્ત કરવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે ઋતુરાજ વસંતના આગમનથી કૈલાસનાં તરુલતા, પશુપક્ષી, બધાંએ નવી સ્ફૂર્તિ અને નવું જીવન પ્રાપ્ત કર્યું.

પર્વતના એક ઊંચા શિખર ઉપર કૈલાસપતિનો સ્ફટિકનો મહેલ હતો. જાડા દેવદારનાં વૃક્ષો એ રાજમહેલની ચારે તરફ ઊગેલાં હોવાથી એક કુદરતી કોટ થઈ ગયો હતો. તેની ચારે દિશા સ્નિગ્ધ, વિશાળ અને રમણીય દેખાતી હતી. તપોવનના ગાંભીર્ય સાથે ઉપવનનું સૌન્દર્ય મળી જવાથી એ સ્થાન તપશ્ચર્યા અને ગૃહ-સુખ ઉભયને માટે ઉપયોગી થયું હતું. મહેલથી થોડેજ દૂર એક પ્રાચીન દેવદારનું ઝાડ શાખા પ્રશાખાઓ વિસ્તારીને ખડું હતું.

તેની નીચે કુદરતી પથ્થરોનીજ એક વેદી હતી. સાયંકાળે એ પથ્થરની વેદી ઉપર વ્યાઘ્રચર્મનું આસન બિછાવીને કૈલાસપતિ બિરાજતા. તેમની ડાબી બાજુએ દક્ષકન્યા સતી બેસતી હતી. એક વનલતા એ દેવદારના વૃક્ષ ઉપર ચઢાવેલી હતી. સાંજના પવનને લીધે એ નાજુક વનલતા હાલતી અને તેનાં સુગંધીદાર કોમળ પુષ્પો આ દેવદંપતિના અંગ ઉપર પડતાં—જાણે કે વૃક્ષ અને લતા પણ ભક્તિપૂર્વક આ પ્રેમી યુગલને પ્રેમપુષ્પાંજલિ આપતાં હોય ને! કૈલાસપતિને માથે જટાજૂટ, ગળામાં રુદ્રાક્ષની માળા, આખા અંગ ઉપર વિભૂતિ અને કમરે વ્યાઘ્રચર્મ હતાં. સતીનો વેષ પણ પતિના જેવોજ હતો. તેના અંગ ઉપર ગેરુવાં વસ્ત્ર, કંઠમાં રુદ્રાક્ષની માળા, હાથમાં રુદ્રાક્ષના બેરખા અને ગરદન, પીઠ અને કેડ સુધી વિખરાયલા વાળ સાથે એ પણ પતિની સાથે બેસતી હતી. બન્નેની સામે હાથમાં મહાન ત્રિશૂલ પકડીને નન્દી ઊભો હતો. અસ્તગામી સૂર્યનાં કિરણ આ દેવદંપતિના મુખ ઉપર પડવાથી તેમનું સૌન્દર્ય ઘણુંજ ઉત્કૃષ્ટ દેખાતું હતું. નન્દી એકીટસે આનંદપૂર્વક તેમની સામે જોઇ રહ્યો હતો. પિતૃવત્સલ પુત્ર જે ભાવથી માતપિતાને, પ્રજા જે પ્રમાણે રાજારાણીને અને પરમ ભક્ત જે પ્રમાણે ઇષ્ટ દેવદેવીને જુએ તેજ ભાવથી નન્દી આ દેવ દંપતિનાં દર્શન કરતો હતો. કૈલાસપતિ, સતીની સાથે જીવોના સુખદુઃખ સંબંધી વાર્તાલાપ કરતા હતા. બગીચાઓમાં પશુપક્ષી અને તરુલતા સુધ્ધાં આ સમયે શાંત થઈ જતાં—જાણે તેમની વાતચીતમાં એમને પણ રસ પડતો હોય ને! તેમની ડાબી બાજુએ કિરણોથી પર્વતના શિખરનો ઝગઝગાટ કરતો સૂર્ય અસ્ત થતો હતો. કૈલાસપતિ એ તરફ ઇશારો કરીને સતી પ્રત્યે બોલ્યા:

"દેવિ, આ જુઓ. જે સૂર્ય અત્યાર સુધી ઉજ્જવળ કિરણોથી જગતને પ્રકાશિત કરી રહ્યો હતો, તેનામાં હવે એ તેજ અને પ્રકાશ રહ્યાં નથી. થોડી વારમાં તો એ બિલકુલ તેજોહીન થઇને અદૃશ્ય થઈ જશે. દુનિયામાં મનુષ્યોનું જીવતર પણ એવુંજ છે. આજ જે લોકો જ્ઞાન અને ગૌરવથી પ્રકાશી રહ્યા છે તેજ લોકો કાલે કોણ જાણે કયાં અંધકારમાં અદૃશ્ય થઈ જશે; પરન્તુ મનુષ્ય એવો મૂર્ખ અને ટૂંકી બુદ્ધિનો છે કે ક્ષણભંગુર જીવનના સુખદુઃખને ચિરસ્થાયી સમજે છે."

સતીએ કહ્યું: "પ્રભુ! સૂર્યને જેમ ઉદય અને અસ્ત છે તેમ માણસને પણ એવુંજ છે કે?" કૈલાસપતિએ કહ્યું: "હાજ તો, જેને સાધારણ લોકો મૃત્યુ અને જન્મ કહે છે, તે જ્ઞાનીઓને મન અસ્ત અને ઉદય છે; પરંતુ સૂર્યના દૈનિક ઉદય અને અસ્તથી તેની જ્યોતિમાં કાંઇ પણ ફેર પડતો નથી; મનુષ્યની બાબતમાં એ પ્રમાણે નથી. દરેક નવા જન્મની સાથે મનુષ્ય ઉત્તરોત્તર જ્ઞાન મેળવીને વધારે ઉન્નત થાય છે. કેવળ જે મનુષ્યો ધર્મહીન હોય છે, તેઓજ દિનપ્રતિદિન અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે."

સતીએ કહ્યું: "ધર્મહીન જીવની તો ત્યારે કાંઈ ગતિજ નથી? તેઓ હમેશાં અધોગમનજ કરશે?"

કૈલાસપતિએ કહ્યું: "ના, દેવિ! એવું નથી. જીવ અને શિવમાં જુદાઈ નથી. કર્મના ગુણવડે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા મનુષ્ય પાછો ઉન્નતિ અથવા શિવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે એ કુદરતનો નિયમ છે."

આ પ્રમાણે બન્ને જણાં વાતચીત કરી રહ્યાં હતાં એવામાં દૂરથી એક અત્યંત મધુર વીણાનો ધ્વનિ સંભળાયો. એ સુંદર સંગીતદ્વારા કોઇ ગાયક કૈલાસપતિ અને સતીના ગુણગાન કરી રહ્યો હતો.

એ સ્વર સતીને બાલ્યાવસ્થાથી પરિચિત હતો. સાંભળતાંવારજ તેનું આખું શરીર રોમાંચિત થયું. એણે હર્ષથી ગદ્‌ગદ્ સ્વરે કૈલાસપતિને કહ્યું: "પ્રભુ! એ સ્વર બીજા કોઇનો ન હોય, એ તો દેવર્ષિ નારદ અહીં પધારે છે." થોડીજ વારમાં દિવ્યમૂર્તિ નારદ પણ તેમની સન્મુખ આવીને ઊભા. પરસ્પર યથાયોગ્ય નમસ્કાર તથા આદરસત્કાર થયા પછી દેવર્ષિ નારદને પાસેની એક શિલા ઉપર બેસાડીને સતી તેમને પૂછવા લાગી: "દેવર્ષિ! કનખલના શા સમાચાર છે? પિતાજી અને બા વગેરે બધાં ખુશી આનંદમાં તો છે ને?"

નારદે કહ્યું: "સૌ ક્ષેમકુશળ છે. તમારાં માતાપિતા, બહેનો, વગેરે સૌ રાજીખુશી છે."

સતીએ કહ્યું: "પિતાએ આટલા દિવસ થયાં પણ મારી ખબર કેમ નથી પુછાવી?"

નારદે કહ્યું: "તમારા પિતાજી આજકાલ કામમાં ઘણા ગૂંથાયલા છે. તેઓ એક મોટા યજ્ઞની તૈયારી કરી રહ્યા છે. ભારતવર્ષના

ધનવાન અને દરિદ્ર, પંડિત અને મૂર્ખ બધાને તેમણે એ યજ્ઞનાં દર્શન કરવાને આમંત્રણ મોકલ્યાં છે. મને તો એમ લાગે છે કે મોટા યજ્ઞની તૈયારીઓ કરવામાં તમારી ખબર પુછાવવાની પણ એમને ફુરસદ નહિ મળી હોય."

સતીએ આનંદપૂર્વક પૂછ્યું: "દેવર્ષિ! આપ પિતાજીની આજ્ઞાથી મને એ યજ્ઞમાં તેડી જવા સારૂ અહીં આવ્યા છો?"

નારદે કહ્યું: "ના બહેન! હું અહીં આવવાનો છું એ વાતની તમારાં માતપિતાને ખબર નથી. હું તો આ રસ્તે થઇને જતો હતો અને ઘણા દિવસ થયાં તમને જોયાં નહોતાં, એટલે તમને મળવા સારૂ સહજ આવી ગયો."

સતીએ કહ્યું: "પિતાએ યજ્ઞને માટે એટલી બધી મોટી તૈયારી કરી છે કે દેશદેશાવરનાં માણસોને પણ તેડ્યાં છે, તો પછી મને શા માટે ખબર ન આપ્યા? મને નિમંત્રણ કેમ ન મોકલ્યું?"

નારદે કહ્યું: "એનો ઉત્તર હું શો આપું? તમારા પિતાની મતિ બગડી છે. સાંભળ્યા પ્રમાણે તો એ તમને આ યજ્ઞમાં બોલાવવાના નથી."

સતી આ સાંભળીને વિસ્મય પામી ગઈ. તેનું ગળું રૂંધાવા લાગ્યું. એણે શોકાતુર થઇને પૂછ્યું: "દેવર્ષિ! એમ કેમ? અમારો શો અપરાધ છે?'

નારદે જવાબ આપ્યો: "સાંભળ્યું છે કે કૈલાસપતિની વર્તણુંકથી એ અપ્રસન્ન થયા છે. કૈલાસપતિએ એમનું અપમાન કર્યું છે એમ તે માને છે. એ અપમાનનો બદલો લેવા ખાતર આ યજ્ઞમાં તેમણે બીજાં બધાં સગાંસંબંધીઓને તેડાવ્યાં છે; ફક્ત કૈલાસપતિને અને તમનેજ નિમંત્રણ નથી મોકલ્યું."

સતીએ પૂછ્યું: "માને એ વાતની ખબર છે?"

"એ પણ આ વાત જાણે છે. એમણે દક્ષરાજાને ઘણુંયે સમજાવ્યા હતા પણ એમણે કોઇનું પણ કહ્યું માન્યું નહિ. રાણીએ ખાવુંપીવું છોડી દીધું છે; પણ હવે એ બધી વાતનો વિચાર કર્યે કાંઈ વળે એમ નથી. મારે બીજું કામ છે. હું રજા માગું છું."

નારદ એટલું કહીને વિદાય થયા, એટલે સતીએ વિનયપૂર્વક કૈલાસપતિને કહ્યું: "સ્વામીનાથ! પિતાને આપની વર્તણુંકથી

ખોટું લાગ્યું છે, એનો શો અર્થ ?”

કૈલાસપતિએ કહ્યું: “દેવિ ! મેં તેમનું અપમાન કર્યું નથી. કોઈનું પણ અપમાન કરવાનો મારો સ્વભાવજ નથી. ખરી વાત તો એ છે કે થોડા દિવસ ઉપર કોઈ સભામાં હું પણ બીજા દેવતાઓ સાથે ગયો હતો. પ્રજાપતિ એ સભામાં આવ્યા ત્યારે બીજા બધાએ તેમનો જે પ્રમાણે આદરસત્કાર કર્યો તે પ્રમાણે હું કરી શકયો નહિ. સાંભળ્યું છે કે એ ઘડીથી એમને મારા ઉપર ઘણું ખોટું લાગ્યું છે અને મારૂં અપમાન કરવા સારૂ એ ઉપાય શોધે છે. તને એ સમાચારથી ખેદ થાય, એમ જાણીને મેં આજ સુધી એ સંબંધી વાત કરી નહોતી.”

સતી બોલ્યાં: “પ્રભુ ! મારી એક વિનંતિ છે. આપની રજા હોય તો હું એક વાર કનખલ જઈ આવું. હું ત્યાં જઈશ તો પિતાજીને બધો ખુલાસો કરીને મનાવતી આવીશ.”

કૈલાસપતિએ કહ્યું: “દેવિ ! આડે દહાડે તમે જવાનું કહ્યું હોત તો કાંઈ વાંધો નહોતો; પણ આવા યજ્ઞના પ્રસંગે તમે ત્યાં જશો તો એ જરૂર બધાનાં દેખતાં તમારૂં અપમાન કરી બેસશે.”

સતી બોલ્યાં: “મારૂં અપમાન શા માટે કરે ? મેં તો કોઈ દિવસ એમનું અપમાન કર્યું નથી.”

કૈલાસપતિએ કહ્યું: “સતી ! તમે બિલકુલ સરળ સ્વભાવનાં છો. તમે પ્રજાપતિને ઓળખતાં નથી. પોતાના અભિમાનમાં એ ગમે તે કામ કરી બેસે એવા છે. એમણે મારૂં અપમાન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તો આવો સરસ લાગ જોઈને એ મારે બદલે તમારૂં અપમાન કરતાં જરા પણ સંકોચ આણુશે નહિ. મારૂં અપમાન કરવા સારૂજ તેમણે આ યજ્ઞ રચ્યો છે. નિમંત્રણ વગર એ યજ્ઞમાં જવું એ તમને છાજતું નથી; પછી જેવી તમારી મરજી. વિચાર કરી જુઓ.”

સતીએ પૂછ્યું: “પ્રભુ ! હું આપને શું સમજાવું. દીકરીને પિતાને ઘેર જવામાં નિમંત્રણની શી જરૂર હોય ? વળી નારદજીએ શું કહ્યું તે આપે સાંભળ્યું ને ! મારા વગર માએ અન્નજળ છોડી દીધું છે. એ જાણ્યા પછી પણ અપમાનની બીકે માતાની ચાકરી કરવા ન જવું એ મારે માટે વ્યાજબી છે ?”

કૈલાસપતિએ કહ્યું: “એ સંબંધી વાદવિવાદ કરવાની જરૂર

નથી. તમારી જવાની ઇચ્છાજ છે, તો સુખેથી જાઓ. સમય વર્તીને કામ કરજો. મને તો હજુ પણ શંકા છે કે આ યજ્ઞનું પરિણામ, તમારા, મારા અને દક્ષ પ્રજાપતિના પક્ષમાં સારૂં નહિ આવે.”

યથા સમયે નન્દીએ સતીને કનખલ જવાની તૈયારીઓ કરી દીધી. સતીએ પિયેર જતી વખતે સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કર્યાં નહિ. જે તપસ્વીવેષમાં કૈલાસમાં રહેતી હતી તેજ વેશમાં એ કનખલ ગઈ. તેના હાથમાં ત્રિશૂળ, ગળામાં સ્ફટિકની માળા, હાથે રુદ્રાક્ષના બેરખા, અંગે વિભૂતિનો લેપ, લલાટમાં ભસ્મનું તિલક, છેક કમર સુધી લટકતા છૂટા કેશ, ગેરુવાં વસ્ત્ર, એવી દશામાં સતી કનખલ ગઈ. જે કનખલવાસીઓએ તેને બાલ્યાવસ્થામાં જોઈ હતી, તેઓ હવે તેનું પૂર્ણ યૌવનથી પ્રફુલ્લિત થયેલું સૌન્દર્ય જોઈને વિસ્મિત થયા અને નીચા પડીને તેને પ્રણામ કરવા લાગ્યા. સતી કોઈની પણ સાથે બોલ્યા વગર રાજમહેલના જે ઓરડામાં તેની માતા ભોંય ઉપર પડી પડી ખાવુંપીવું છોડી દઈને રોયા કરતી હતી, તે ઓરડામાં સીધી ચાલી ગઈ અને શોકગ્રસ્ત માતાને જોઈને અતિ મધુર સ્વરે બોલી: “મા હું આવી છું.”

સંજીવની મંત્રની પેઠે એ શબ્દ રાણીના કાનમાં પડતાં વારજ તે ચમકીને ઊભી થઇ અને સતીને જોતાં વારજ તેને છાતી સરસી ચાંપીને બોલી: “બેટા, તું આવી.” “મા, તું આવી.” એમ કહીને વારંવાર તેને ચુંબન કરવા લાગી. બન્નેનાં ચક્ષુમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. સતી બોલી: “મા હું એકવાર પિતાજીને મળવા આવી છું.” રાણીએ કહ્યું: “ના બેટા, મહારાજ હમણાં યજ્ઞસભામાં છે, આવે વખતે ત્યાં જવાનું કામ નથી.”

“મા, મેં ઘણા દિવસથી પિતાજીને દીઠા નથી. જરા ઊભી ઊભી તેમને મળી આવું.” એટલું કહીને રાણી કાંઇ બોલે તે અગાઉજ સતી દોડતી દોડતી યજ્ઞસભામાં ગઇ.

રાજમહેલની સામેના વિશાળ ચોગાનમાં યજ્ઞમંડપ રચાયો હતો. નાના દેશોમાંથી સાધુ-સંન્યાસી અને દર્શન કરનારાઓ ત્યાં એકઠા થયા હતા. રાજા દક્ષનું ઐશ્વર્ય અસીમ હતું. કોઈ પણ જાતની સગવડ બાકી નહોતી રાખી. ઉપર ભગવા રંગનો ચંદરવો હતો, નીચે યજ્ઞની વેદી હતી. ઋત્વિકો વેદીની આસપાસ કૂંડાળું વળીને બેઠા હતા. તેમની વચમાં પ્રજાપતિ દક્ષ હતા. પવિત્ર

હોમનો ધુમાડો ચારે તરફ પ્રસરી રહ્યો હતો. ઉપરાઉપરી અગ્નિમાં આહુતિઓ નંખાઈ રહી હતી અને એ આહુતિઓથી પ્રજ્વલિત થયેલા અગ્નિના તાપથી રાજા દક્ષનું મુખ તપીને લાલચોળ થઈ ગયું હતું. સતીને જોતાં વારજ ત્યાં બેઠેલા મનુષ્યોએ તેને માટે માનપૂર્વક રસ્તો કર્યો. સતીએ યજ્ઞવેદીની પાસે જઈને પિતાને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા. એક ક્ષણને માટે ઋત્વિકોના મોંમાંથી નીકળતો વેદધ્વનિ બંધ રહ્યો અને હોતાએ આહુતિ નાખવા લંબાવેલો હાથ ત્યાંનો ત્યાંજ રહ્યો. દક્ષ પ્રજાપતિએ તેનું કારણ શોધી કાઢવા સારૂ આંખ ફેરવીને જોયું. સતી તેમની સન્મુખ હાથ જોડીને ઊભી હતી. સતીને જોતાં વારજ તેનું મુખ પ્રફુલ્લિત થયું. તેણે સ્નેહથી ગળગળા થઇને પૂછયુંઃ " સતિ ! તું આવી ગઈ ? "

પરંતુ બીજીજ પળે તેનો ભાવ બદલાઇ ગયો. તેનું કપાળ ચઢી ગયું. અગ્નિના તાપથી તપેલું મુખ હવે અસ્ત પામતા સૂર્યના જેવું લાલચોળ થઈ ગયું. તે કર્કશ સ્વરે બોલી ઊઠ્યાઃ " સતિ ! તું અહીં શા માટે આવી ? અહીં આવવાનું તને કોણે કહ્યું હતું ? "

પિતાના આ શબ્દો સતીના હૃદયમાં ઝેરી બાણની પેઠે પેસી ગયા. જન્મથી તે આજ સુધી તેણે પિતાને મોંએ આવા શબ્દો કદી સાંભળ્યા નહોતા. આંખમાંથી વહેતી અશ્રુધારાને પરાણે રોકી રાખીને તે બોલીઃ " પિતાજી ! હું ઘણા દિવસથી આપને મળી નહોતી, તેથી આપને મળવા સારૂ આવી છું. "

સતીનાં કરુણ વચનોથી એ યજ્ઞમાં બિરાજેલા બધા સભાસદોનાં હૃદય પીગળી ગયાં, પણ દક્ષ તો પહેલાંની માફકજ કઠોર સ્વરે બોલ્યોઃ " સતિ ! તને આવવાનું કોણે કહ્યું હતું ? મેં તો નિમંત્રણ મોકલ્યુંજ નહોતું. "

સતીએ કહ્યુંઃ " સંતાનને માતપિતાને મળવા આવવા સારૂ નિમંત્રણની શી જરૂર ? હું તો વગર નિમંત્રણેજ આવી છું. "

દક્ષ બોલ્યાઃ " આવું બહાનું કાઢવું દક્ષ પ્રજાપતિની કન્યાને શોભે નહિ. વિધાતાએ જે નિર્લજ્જની સાથે તારૂં પાનું પાડ્યું છે, તે નિર્લજ્જની પત્નીને શોભે એવાજ આ શબ્દો છે. "

સતી બોલ્યાંઃ " પિતાજી ! તમે વગર કારણે એમને શું કામ ગાળો દો છો ? "

દક્ષે કહ્યું: "નિર્લજ્જ કહ્યું એમાં ગાળ આવી ગઈ? આકાશ એજ જેનાં વસ્ત્ર છે એવા તારા પતિને નિર્લજ્જ કહ્યો તેમાં ગાળ શેની? સ્વર્ગમાંજ જેનું ઠેકાણું નથી. ઘર અને સ્મશાન, ચંદન અને ચિતાની રાખ, અમૃત અને ઝેર જેને મનથી એક સરખાં છે, એવા તારા પતિને નિર્લજ્જ કહેવામાં મેં ખોટું શું કહ્યું? તારા ગાંડા-ઘેલા પતિને નિર્લજ્જ કહ્યો તેમાં એટલી રીસ શેની ચઢે છે?"

સતી બોલ્યાં: "પિતાજી! એ નિર્લજ્જ હોય કે ગાંડાઘેલા હોય, કે ગમે તેવા હોય, પણ મારા તો એ દેવતા છે. તમે એમની નિંદા ન કરશો."

દક્ષનું આખું શરીર ક્રોધથી ધ્રૂજવા લાગ્યું. એ કાંઈક બોલવા જતો હતો, પણ ક્રોધને લીધે એ એટલો બધો ઉશ્કેરાઇ ગયો હતો કે તેના મોંમાથી એક પણ શબ્દ નીકળ્યો નહિ.

સતીએ કહ્યું: "પિતાજી! પ્રસન્ન થઇને મને ક્ષમા આપો. અમારો કાંઇ અપરાધ થયો હોય તો જણાવી દો. અમારા અપ-રાધનું શું કાંઈ પણ પ્રાયશ્ચિત્ત નથી?"

દક્ષે કહ્યું: "પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તે પ્રાયશ્ચિત્ત તારા મરણથીજ થશે. જે દહાડે તારા મરી ગયાના સમાચાર સાંભળીશ તેજ દિવસથી એ અધમ સાથેનો મારો સંબંધ છૂટશે, અને સગાઈ છૂટ્યા પછી મારે તેના ઉપર કાંઈ રાગદ્વેષ પણ નહિ રહે."

સતી બોલ્યાં: "ભલે, આપની ઇચ્છા છે તો એમજ થવા દો. મારા મૃત્યુથીજ આપનો દ્વેષ મટી જાય એમ હોય, અમારા અપ-રાધોની આપ ક્ષમા આપવા તૈયાર હો, તો મારે માટે મૃત્યુ કરતાં વધારે સુખ શેમાં હોય? હું આપની આજ્ઞા ખુશીની સાથે પાળીશ."

સતી આટલું બોલીને યજ્ઞકુંડની પાસેજ યોગાસન વાળીને બેઠી. એકચિત્ત થઈને પોતાના ગેરુવા વસ્ત્રથી પગથી માથા સુધી શરીરને ઢાંકી દીધું. સભાના બધા સભાસદો વિસ્મિત થઇને એકી-ટશે તેની સામું જોઈ રહ્યા. તેનો આમ યોગાસનમાં બેસવાનો શો ઉદ્દેશ છે, તે કોઈ કળી શક્યું નહિ. જોતજોતામાં સતીના સુંદર શરીરમાંથી એક અપૂર્વ જ્યોતિ નીકળી. તેના પ્રકાશ આગળ હોમકુંડનો અગ્નિ નિસ્તેજ લાગવા માંડ્યો. સતીના બ્રહ્મરન્ધ્રમાં-થી નીકળેલા તેના આત્મારૂપી દિવ્ય જ્યોતિની સાથે મળી જઇને એ જ્યોતિ અનંત આકાશમાં વિલીન થઈ ગઈ.

દક્ષ પ્રજાપતિના યજ્ઞનું શું પરિણામ આવ્યું તે જણાવવું નિષ્પ્રયોજન છે. માતાની હત્યા કરનારને, જે દુર્દશા સાથે પુત્ર મારી નાખે, તે પ્રમાણે કૈલાસપતિના નોકરોએ આવીને દક્ષનો સંહાર કર્યો. તેમણે દક્ષના મણિમુક્તાથી અલંકૃત સુંદર રાજમહેલને તોડીને ભોંય ભેગો કરી દીધો; તેનાં ચિહ્ન આજ પણ એ સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જે સ્થળે સતીએ પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો, તે સ્થળે એક કુંડ હજુ પણ વર્તમાન છે. કનખલમાં હવે પહેલાંના જેવી અપૂર્વ શોભા નથી રહી. તેના રહેવાસીઓ નિરાશ, ઉત્સાહહીન અને કંગાલ છે. સતીના અપમાનરૂપી પાપના ફળ તરીકે એ સુંદર નગર સ્મશાનમાં બદલાઈ ગયું છે; પરંતુ પવિત્ર ભાગીરથી આજ પણ કનખલમાં પહેલાંની પેઠેજ ખળખળ વહે છે અને સતીના આત્મત્યાગની કથા જગતને જણાવે છે.

હવે શિવજીની શી દશા થઇ તે જોઈશું. તોફાની વંટોળિયો આવી ગયા પછી કુદરત જેમ શાંત થઈ જાય છે, તેમ શિવ બિલિના વૃક્ષ નીચે શાંતપણે બેસીને સતીની ચિંતા છોડી દઇને ધ્યાનમગ્ન બેઠા હતા. એ યોગાનંદને લીધે તેમને દુનિયાના સુખદુઃખ પ્રત્યે બેપરવાઈ ઉત્પન્ન થઈ હતી. એટલામાં બ્રહ્માના કમંડળ અને વિષ્ણુના ચક્રનો એમના પગને સ્પર્શ થવાથી એમના ધ્યાનનો ભંગ થયો. ધ્યાનભંગ થતાની સાથેજ સતીના વિયોગની દારુણ જ્વાળા એમના હૃદયમાં સળગવા લાગી. બ્રહ્મા અને વિષ્ણુને જોઇને એમણે કહ્યું: “ આપ દક્ષની ખાતર આવ્યા છો. નંદીની ચીસો સાંભળીને થોડીવાર તો હું બહુજ ગુસ્સે થઈ ગયો હતો, ત્યાં આગળ શું બન્યું છે તેની મને ખબર નથી. જો દક્ષનો નાશ કરવામાં આવ્યો હોય તો તે આખી દુનિયાના કલ્યાણને સારૂંજ છે. દક્ષે મારૂં અપમાન કર્યું હતું તેને હું અંગત અપમાન ગણતો નથી. એમણે મારૂં અપમાન કરીને સંસારના વૈભવોની દરકાર ન કરનારા સાદા પણ બધા મુમુક્ષુ પુરુષોનું અપમાન કર્યું છે. જે લોકો દૈહિક સુખના પક્ષપાતી નથી, દુનિયાનું કલ્યાણ એજ જેમનો મૂળમંત્ર છે એવા બધા ઋષિઓ એ યજ્ઞમાં ગયા નથી. દક્ષે મારો ત્યાગ કરીને એ લોકોનું પણ અપમાન કર્યું છે. મારૂં અપમાન કરીને એણે ગરીબાઈ પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવ્યો છે. સાદાઈ ધારણ કર્યા વગર માત્ર બહારની દરિદ્રતાથી ચિત્તની શોભા વધતી નથી. પતિવ્રતા સતીનું અપમાન કરી સ્ત્રીનો પતિ ઉપર જે એકાગ્ર પ્રેમ હોવો જોઇએ તે

ઉચ્ચ પ્રેમનો તિરસ્કાર કર્યો છે. એવો માણસ દુનિયામાં રહેવા લાયકજ નહોતો.”

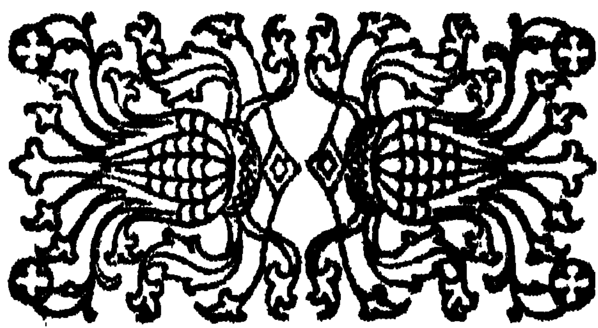
દેવતાઓએ કહ્યું: “મહારાજ ! એક વાર આપ પોતાની આંખે દક્ષની યજ્ઞશાળા જોઈ આવો. સુવર્ણની પ્રતિમા સરખી તમારી સતી યજ્ઞકુંડની પાસે પડી છે તે એક વાર જોઈ આવો.”

સતીનું નામ સાંભળતાં વારજ મહાદેવે એક ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો. કૈલાસના બધાં ફૂલ એ નિસાસાથી સુકાઈ ગયાં. સતીની અવસ્થા જોવા સારૂ ભોળાનાથ વિષ્ણુ અને બ્રહ્માની સાથે એ યજ્ઞશાળામાં ગયા.

ત્યાં જઈને જુએ છે તો યજ્ઞમંડપ રણભૂમિ જેવો ભયંકર લાગી રહ્યો છે. દક્ષનું ધડ અને માથું છતું પડ્યું છે. ઋષિઓ વાગવાને લીધે મૂર્છા ખાઈને પડ્યા છે. હવનકુંડમાં લોહી રેડાયાથી દુર્ગંધ ફેલાઈ રહી છે. અંતઃપુરમાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો છે. નંદી ‘મા,’ ‘મા,’ કહીને મોટે સાદે રડી રહ્યો છે. વીરભદ્ર, ચંડેશ આદિ શિવજીના સાથીઓ યજ્ઞનો નાશ કરીને લાલચોળ નેત્રસહિત બેઠેલા છે. તે ઉપરાંત તેમણે જોયું કે વેદીથી થોડે દૂર સતીનો દેહ ભૂમિ ઉપર પડ્યો છે. વિદાય થતી વખતે એમના અંબોડામાં જે ફૂલ હતાં તે એમનાં એમજ રહ્યાં છે. પત્નીના એ મૃત દેહને શિવજીએ પ્રણય–લોચન ફાડીને નિહાળ્યો. એમને કોઈ પણ પ્રકારનો ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો નહિ. યજ્ઞભૂમિમાં ઘાયલ થયેલા મનુષ્યો એમના વરદાનથી બચીને ઊભા થયા. દાંભિક દક્ષને સજા તરીકે બકરાનું માથું થયું. યજ્ઞેશ્વર હરિએ પોતે એ યજ્ઞ પૂરો કર્યો અને યજ્ઞનો બાકીનો ભાગ શિવજીને આપીને તેમને સંતુષ્ટ કર્યા.

હવે શિવજીએ સતીના એ પવિત્ર દેહને પોતાના ખોળામાં લીધો. એના શરીરના અકડાઈ ગયેલા બે હાથ પોતાના ગળામાં ભેરવ્યા અને એને ઊંચકીને પર્વતની ગુફાઓમાં ફરવા લાગ્યા. મૃત સતીના દેહના સ્પર્શથી પણ શિવ વિરહનું દુઃખ વીસરી ગયા. અપૂર્વ મિલનના આનંદાવેશમાં ગાંડાઘેલા થઈ ગયા અને પોતાનું બધું કામકાજ છોડી દઈને સતીના દેહને નીરખતા, રમાડતા, રાત દિવસ ફરવા લાગ્યા. આથી દુનિયાને ઘણું દુઃખ થયું. દેવતાઓ આ જોઈને ગભરાયા. તેમણે વિચાર્યું કે જ્યાંસુધી સતીનો મૃત દેહ તેમના ખભા ઉપર છે ત્યાંસુધી એમની બુદ્ધિ ઠેકાણે આવશે નહિ.

આખરે લાચાર થઇને વિષ્ણુએ બધા દેવતાઓની સભા કરી ધનુષ્ય-બાણ ચલાવીને સતીના દેહને એવો છેદી નાખ્યો કે એના સેંકડો કકડા થઈ ગયા અને એ કકડા ભારતવર્ષમાં એકસોને આઠ સ્થાનમાં પડ્યા એમ કહેવાય છે. જે જે સ્થાનોમાં એ પડ્યા તે તે સ્થાન આજ દિન સુધી પ્રસિદ્ધ દેવી–પીઠ મનાય છે. દાખલા તરીકે વિંધ્યાચળ, કાશી, કામાક્ષા, પંજાબમાં જ્વાળામુખી, હિંગળાજ, કાશ્મીર વગેરે સ્થાનોએ આજ પણ દેવીનાં મંદિરો એ બનાવની યાદગીરી તરીકે ઊભાં છે. એ પણ સંભવિત છે કે પવિત્ર સતીનાં અસ્થિઓ એમના છેલ્લા સ્મરણ તરીકે એમના ભક્ત આર્યોએ ભારતવર્ષમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે લઈ જઇને એમના સ્મારકરૂપે મંદિરો ઊભાં કર્યાં હોય. એ દિવસથી પવિત્ર ભારતવર્ષમાં પતિ-વ્રતા ધર્મની પ્રતિષ્ઠા થઇ. ત્યાર પછીથી જે રમણી પતિપ્રેમથી વિહ્‌વળ બનીને પ્રાણત્યાગ કરે છે, તે ‘સતી’ નામે ઓળખાવાં લાગી છે. ભારતવર્ષમાં સેંકડો બલ્કે હજારો અજાણ્યા ગામડા-ઓમાં પતિભક્તિની ખાતર આત્મ–બલિદાન આપનારી સતીઓ-ના ઓટલા કે પાળાઓ લોકોને હાથે પુજાય છે. હજુ પણ આર્ય-નારીઓ સતીનું અનુકરણ કરીને ગમે તેવા દોષવાળા પતિની પણ નિંદા સાંભળવાનું પસંદ કરતી નથી. સાચી સહધર્મિણી પ્રત્યે સ્વામીનો કેવો ઊંડો પ્રેમ હોવો જોઇએ એ ભોળાનાથ શંભુએ સતીનું શબ ખભા ઉપર નાખીને લાંબા સમય સુધી કરેલા વિચ-રણ ઉપરથી જણાય છે. જે પત્નીની ખાતર મહાદેવે આટલો બધો શોક અને ત્યાગ કર્યો હશે તેના સદ્‌ગુણની પૂરી કલ્પના પણ આપણને કેવી રીતે આવી શકે? ખરી વાત તો એ છે કે શિવ અને સતીએ ભારતવાસીઓને ઊંચા પ્રકારના દાંપત્યજીવનનો દાખલો પૂરો પાડ્યો છે. સતીના જેવી પતિવ્રતા નારી અને મહાદેવના જેવા પત્નીવ્રતધારી પુરુષોજ લગ્નની પવિત્રતા સાચવી શકે છે; ભારતમાં ઘેરેઘેર શિવ અને સતી જેવાં દંપતીઓ વાસ કરો એજ અમારી પ્રાર્થના છે.





૨–પાર્વતી



પૂર્વજન્મમાં એ દક્ષ પ્રજાપતિની કન્યા સતી હતાં. પતિના અપમાનથી દુઃખી થઇને દેહત્યાગ કર્યા પછી ફરીથી એજ મહાદેવ શંકરને વરવાના અભિલાષથી એમણે હિમાલયને ઘેર જન્મ ધારણ કર્યો હતો. એમની માતાનું નામ મેનકા હતું. હિમાલય જેવા મહા પ્રતાપી રાજા હતા, મેનકા પણ તેવી સદ્‌ગુણી–પતિને અનુરૂપ–ભાર્યા હતી. પાર્વતી આ પ્રતાપી દંપતીનું બીજું સંતાન હતાં. એક વખત તપશ્ચર્યા કરવા જતી વખતે એમનાં માએ 'ઉ' 'મા'–એવું ન કરીશ એમ કહ્યું હતું, ત્યારથી એમનું નામ ઉમા પડયું હતું. ઉજ્જ્વળ જ્યોતિના જેવો તેમના અંગનો રંગ હતો માટે એમનું બીજું નામ 'ગૌરી' પણ કહેવાય છે. પર્વતરાજની કન્યા હોવાથી પાર્વતી કહેવાય છે. પ્રતાપી માતપિતાની એ કન્યા જગત્–જનની, આદ્યશક્તિ, સર્વવ્યાપિની તરીકે ભારતવર્ષમાં આજદિન સુધી પુજાય છે. જે દિવસે તેમનો જન્મ થયો તે દિવસે પ્રાણીઓ તેમજ વનસ્પતિ સર્વને સુખનો સૂર્ય ઊગ્યો હતો. એ દિવસે ચારે દિશાઓ ઝગઝગાટ થઈ રહી હતી અને પવિત્ર વાયુ ચારે તરફ વાઈ રહ્યો હતો. ચન્દ્ર જેમ ઉદય થયા પછી ધીમે ધીમે પ્રતિદિન નવી કળાઓ સહિત જ્યોત્સ્નાપૂર્વક વધતો જાય છે, તેમ આ કન્યાનો મનોરમ દેહ પણ ઉંમર વધતી ગઈ તેમ તેમ અપૂર્વ લાવણ્યથી ખીલવા લાગ્યો. માતપિતાનો તેમના ઉપર વિશેષ પ્રેમ હતો. તેઓ એમને જોઇને અડધાં અડધાં થઈ જતાં અને તેમને લાડ લડાવવામાં કાંઇ મણા ન રાખતાં. એ લોકો માનતાં હતાં કે આ બાલિકાના જન્મથી અમારૂં ઘર સુશોભિત અને પવિત્ર થયું છે. બહેનપણીઓને સાથે લઇને પાર્વતી નદીકિનારે જતાં અને ત્યાં રેતીનાં ઘર બનાવતાં તથા દડા અને પૂતળીઓ વડે રમતાં. પૂર્વજન્મમાં એમણે જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી હતી તેનો લેશમાત્ર પણ

નાશ થયો નહોતો, એટલે વિદ્યારંભ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો ત્યારે પૂર્વજન્મમાં પ્રાપ્ત કરેલી બધી વિદ્યા પોતાની મેળેજ એમનામાં ઉત્પન્ન થઇ હતી. ધીમે ધીમે બાલ્યકાળ સમાપ્ત થયો અને યૌવનનો આરંભ થયો. નવયૌવનનો ઉદય થતાં વારજ સૂર્યના કિરણથી કમળ ખીલી ઊઠે છે તેમ એમનું શરીર સર્વાંગ સુંદર થઇ ગયું. તેમની વાણીમાં ઘણી મિઠાશ હતી. તેમના મધુર સ્વરની સરખામણીમાં કોયલનો ટહુકાર પણ કર્કશ લાગતો હતો. ચાલ તેમની હરિણી શી ચપલ હતી. તેમના સૌન્દર્ય અને અગાધ લાવણ્યનું વિશેષ વર્ણન નહિ કરતાં એટલુંજ કહેવું પૂરતું થશે, કે વિધાતાએ ઉપમા આપવા યોગ્ય સર્વ પદાર્થોને એકઠા કર્યાથી કેવું અપૂર્વ સૌન્દર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, તે જોવા સારૂજ ઉપમા યોગ્ય સઘળી વસ્તુઓને પાર્વતીના શરીરમાં યથાયોગ્ય સ્થાને ગોઠવીને, બહુજ કાળજીપૂર્વક રચના કરી હતી. દેવર્ષિ નારદ એક વખત વિચરતા વિચરતા હિમાલયને ઘેર જઇ પહોંચ્યા અને પિતાની સન્મુખ એ અપૂર્વ રૂપગુણધારી પાર્વતીને જોઇને બોલી ઊઠયા કે, "આ કન્યા એક દિવસ મહાદેવની અર્ધાંગિની બનશે એમાં સંદેહ નથી." દેવર્ષિના આ વચનથી માતપિતાને શાંતિ વળી અને કન્યા નવયૌવનને પ્રાપ્ત થઇ ચૂકેલી હોવા છતાં પણ તેને માટે બીજો વર શોધવાની જોગવાઇ તેમણે કરી નહિ; કારણકે એ જાણતાં હતાં કે મહાદેવ કરતાં વધારે યોગ્ય વર પોતાની કન્યાને મળવાનો નથી. એ ધારતાં હતાં કે કન્યાના રૂપગુણની પ્રશંસા ચારે તરફ પ્રસરી ગઇ છે એટલે મહાદેવજી પોતે એનું માગું કરશે; પરન્તુ મહાદેવજી તરફથી તો કોઇ માગું આવ્યું નહિ અને પર્વતરાજ પોતે માગું કરીને મહાદેવને કન્યા આપવા ગયા નહિ. એમને શંકા રહેતી હતી કે રખે હું માગું કરવા જાઉં અને શંકર મારી વિનતિને પાછી ઠેલે તો મારૂં અપમાન થાય. રખે પ્રાર્થનાનો અસ્વીકાર થાય—અપમાન થાય એ બીકથી સારા માણસો પોતાને રુચતા વિષયમાં પણ બેપરવાઇ દાખવે છે.

પોતાની પ્રથમ પત્ની દક્ષકન્યા સતીના દેહત્યાગ પછી પશુપતિ મહાદેવ વિષયભોગની વાસનાનો ત્યાગ કરીને ગૃહિણીશૂન્ય થઇને એકાંતવાસ કરતા હતા. એ પરમ પ્રભુ શંકર મૃગચર્મ ધારણ કરીને તપસ્યા કરવા સારૂ ગંગાના પ્રવાહથી અભિષિક્ત, દેવદારનાં વૃક્ષોથી સુશોભિત, કસ્તૂરીની સુગંધથી મહેકી રહેલા

અને કિન્નરોના સંગીતથી ગાજી રહેલા હિમાલયની પાસેના એક પ્રદેશમાં વાસ કરવા લાગ્યા હતા. આ પ્રસંગે એક બીજી વાતનો પણ ઉલ્લેખ કરવો જરૂરનો છે. દેવતાઓને એક નવા સેનાપતિની જરૂર પડી; કેમકે તારકાસુર નામનો રાક્ષસ એમને ઘણું દુઃખ દેતો હતો. બ્રહ્માએ તારકાસુરને વરદાન આપ્યું હતું કે, "દેવતાઓ તારો વધ નહિ કરી શકે." એટલે એ પ્રબળ થઇને દેવતાઓને સ્વર્ગમાંથી કાઢી મૂકતો હતો તથા અનેક પ્રકારનાં દુઃખ તેમને દઈ રહ્યો હતો. દેવતાઓ જ્યારે બ્રહ્માની પાસે ગયા ત્યારે બ્રહ્માએ તેમને કહ્યું હતું કે, "તમે તો તારકાસુરનો વધ નહિ કરી શકો. મહાદેવને જે છોકરો થશે તે એને હરાવશે. પરન્તુ મહાદેવ તો ધ્યાનમગ્ન છે, પરમ જ્યોતિ છે. એમના પ્રભાવ આગળ મારૂં કે વિષ્ણુનું કાંઈ ચાલે એમ નથી અને અમારી હિંમત પણ નથી કે એમને લગ્ન કરવાનું કહી શકીએ. હા, હિમાલયના ઘરમાં અપૂર્વ રૂપવતી કન્યા પાર્વતી છે તેજ એમના ચિત્તનું આકર્ષણ કરી શકે એવી છે; માટે તમે એવો પ્રયત્ન કરો કે, મહાદેવ પાર્વતીના રૂપથી લોભાઇને તેની સાથે લગ્ન કરે, કે જેથી એમને પુત્ર થાય અને તે તારકાસુરનો સંહાર કરીને તમારા દુઃખનું નિવારણ કરે."

પર્વતરાજે જ્યારે જોયું કે, મહાદેવ પોતાના પ્રદેશની નજદીકજ તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા છે, તોપણ તપસ્વીઓનો આદરસત્કાર કરવાનો રાજાનો ધર્મ છે એમ જાણીને એમની સેવામાં હાજર થયો; અને અર્ઘ્યપાદ વગેરે અર્ચના કર્યા બાદ પોતાની પુત્રી પાર્વતીને આજ્ઞા કરી કે તારે આ પૂજ્ય તપસ્વીની સેવામાં રાતદિવસ નિમગ્ન રહેવું. સ્ત્રીજાતિ તપસ્યાના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ છે એ જાણવા છતાં પણ મહેશ્વરે પાર્વતીની સેવાશુશ્રૂષા સ્વીકારવામાં વાંધો લીધો નહિ, બલ્કે તેનું અનુમોદન કર્યું; કેમકે વિકાર ઉપજાવવા યોગ્ય પદાર્થ પાસે હાજર હોય છતાં પણ જેને મનોવિકાર ઉત્પન્ન ન થાય એવા મનુષ્યોનેજ ધીર પુરુષ કહેવામાં આવે છે. સુંદર કેશવાળી, નગેન્દ્રરાજનંદિની પાર્વતી મહાદેવની પૂજા સારૂ પુષ્પ, દર્ભ આદિ આણી આપતી; નિપુણતાપૂર્વક હોમની વેદિ લીંપીગૂંપીને સાફ કરતી તથા તેમની તપસ્યામાં અનેકરીતે મદદ કરીને તેમની પરિચર્યામાં ગૂંથાયેલી રહેતી. આ પ્રમાણે પશુપતિની નિરંતર સેવા કર્યાથી જ્યારે તેને થાક લાગતો ત્યારે તે મહાદેવના ચંદ્રકિરણદ્વારા પોતાના દેહને શીતળ કરી લેતી.

આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ વીતી ગયા, પરંતુ મહાદેવની તપસ્યામાં ભંગ થવાનાં કોઈ ચિહ્ન જણાયાં નહિ. પેલી તરફ દેવતાઓ અધીરા થઈ ગયા. દેવરાજ ઇન્દ્રે સભા ભરીને મદનને બોલાવ્યો. તેની આગળ દેવતાઓની અવસ્થા જણાવી અને કહ્યું કે, "તું તારા બાણવડે મહાદેવજીને સમાધિમાંથી જાગૃત કરીને અમારી રક્ષા કર." મદન "જેવી આજ્ઞા" કહીને એ કાર્ય કરવા સંમત થયો. એણે ઋતુરાજ વસંતને પોતાની મદદે બોલાવી, રતિને સાથે લીધી અને મહાદેવના આશ્રમમાં પહોંચ્યો. હિમાલયમાં વસન્તનું આગમન થઈ ગયું. સ્થાવરજંગમ બધી વસ્તુઓ આનંદિત અને મિલનની આશાથી પ્રફુલ્લિત થઈ ઊઠી. આશ્રમની બહાર ફૂલ ખીલી ઊઠ્યાં. પશુપક્ષી સજોડે ફરવા લાગ્યાં. કિન્નર કિન્નરી સાથે મળીને ગાન ગાવા લાગ્યાં; પરંતુ મહાદેવના ઉપર આ બધાની કશી પણ અસર થઈ નહિ. એ તો ધ્યાનસ્થજ રહ્યા. એમના ધ્યાનમાં જરા પણ ચંચળતા જણાઈ નહિ. જિતેન્દ્રિય પુરુષો ગમે તેવાં વિઘ્ન આવે તો પણ મનની એકાગ્રતાનો નાશ થવા દેતા નથી. એ સમયે નન્દીએ બહાર આવીને મુખ આગળ આંગળી ધરીને કામદેવને ઇશારામાં સમજાવી દીધું કે, "ચૂપ! તમે બધા સાવધાન થઈ જાઓ. કોઈ પણ પ્રકારની ચપળતા ધારણ ન કરો." નન્દીની આ પ્રમાણે આજ્ઞા મળતા વારજ વૃક્ષો નિશ્ચળ થઈ ગયાં, ભમરાઓએ ગુંજારવ છોડી દીધો, પક્ષીઓ નીરવ થઈ ગયાં, હરણાંઓની લીલા અને વિચરણ બંધ પડી ગયાં અને આખું વન એકદમ શાન્ત થઈ ગયું. એ સમયે કામદેવ નન્દીની નજર ચૂકવીને પાછલે બારણેથી મહાદેવના આશ્રમસ્થાનમાં ઘૂસી ગયો. ત્યાં જઈને જુએ છે તો મહાદેવજી વ્યાઘ્રચર્મ ધારણ કરીને વેદીની ઉપર બેસીને ધ્યાન ધરી રહ્યા છે. એમની એ વખતની શાંત પણ તેજસ્વી મૂર્તિ જોઈને કંદર્પ પણ અત્યંત ભયભીત થઈ ગયો. તેના હાથપગ ઢીલા પડી ગયા અને તેના હાથમાંથી ધનુષ્યબાણ પડી ગયાં તેની પણ તેને ખબર રહી નહિ. એ વખતે ભૂધરરાજનંદિની પાર્વતી મહાદેવની આરાધના કરવા સારૂ બે સખીઓને સાથે લઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. વસંતના રંગબેરંગી સુગંધીદાર પુષ્પોનાં આભૂષણો તેમણે પહેર્યાં હતાં. એ અલંકારોથી તેમનું અપૂર્વ લાવણ્ય વિશેષ ખીલી રહ્યું હતું. કામદેવ પણ સમજી ગયો કે હવે મારે નિરાશ થવાની જરૂર નથી. ત્રિલોચન ભગવાન ગમે તેવા

જિતેન્દ્રિય હશે તોપણ આ દેવીની આડમાં હું મારું બાણ તેમના ઉપર ફેંકી શકીશ. જે સમયે પાર્વતી આવી પહોંચ્યાં તેજ સમયે પરમયોગી મહાદેવ પોતાના અંતઃકરણમાં પરમજ્યોતિ પરમાત્માનું દર્શન કરીને ધ્યાનમાંથી જાગી ઊઠ્યા. નન્દીએ પ્રણામ કરીને ખબર આપ્યા કે, "આપની સેવા કરવા સારૂ નગરાજનંદિની પધાર્યાં છે." મહેશ્વરે આંખના ઇશારાથી એને દાખલ કરવાની આજ્ઞા આપી. પાર્વતીની બે સખીઓએ પોતાના હાથે વસન્તકાળમાં શોભે એવાં જે પુષ્પ અને પલ્લવ વીણી રાખ્યાં હતાં, તે બધાં ત્રિલોચન શંકરના ચરણકમલ ઉપર ચઢાવ્યાં. ત્યાર પછી પાર્વતીએ પણ મહેશ્વરને પ્રણામ કર્યાં. નીચાં નમતી વખતે એમના અંબોડામાં શોભી રહેલું કર્ણિકાનું તાજું ફૂલ તથા હાથમાંનો નવીન પલ્લવ ભોંય ઉપર સરી પડ્યાં. એ વખતે મહાદેવે તેને આશીર્વાદ આપ્યો કે, "અન્ય કોઇ પણ સ્ત્રીનું જેણે ચિંતન કર્યું નથી, એવો પતિ તને પ્રાપ્ત થજો." એ સાંભળીને પાર્વતીએ શરમથી માથું નીચું કર્યું.

થોડીક વાર પછી એમણે ઘણા પ્રેમથી ગૂંથેલી કમળના બીજની એક મનોહર માળા શિવજીને ભેટ કરી.

મદન આ બધી લીલા છાનોમાનો જોઈ રહ્યો હતો. તેણે આ પ્રસંગને પોતાને માટે અનુકૂળ લાગ સમજીને 'સંમોહન' નામનું પોતાનું અચૂક બાણ ધનુષ્ય ઉપર ચઢાવ્યું અને શિવજીના ઉપર એ બાણ છોડવા સારૂ નિશાન તાક્યું. હવે તો શિવજીનું મન ચંચળ થઈ ગયું. એ કાંઈક વિચિત્ર ભાવથી પાર્વતીના હોઠ અને મુખકમળ તરફ વારંવાર જોવા લાગ્યા. એમના મનનો બદલાયલો ભાવ જોઈ પાર્વતીએ પણ શરમાઈ જઇને મોં ફેરવી લીધું.

પોતાના મનમાં એકાએક વિકાર થતો જોઇને શિવજીએ ચિત્તની ચંચળતાને રોકી તથા તેનું કારણ તપાસવા ચારે તરફ જોયું તો એક વૃક્ષ ઉપર સંતાઇ રહેલો મદન દેખાયો. એમણે જોયું કે એ પોતાનું ધનુષ્ય ખેંચીને બાણ મારવાની તૈયારીમાં છે. એ જોઇને એમને એટલો બધો ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો કે એમની ત્રીજી આંખમાંથી આગની એક ઝાળ નીકળી અને તેણે મદનને જોતજોતામાં બાળીને રાખ કરી દીધો.

શિવે વિચાર્યું કે આ બધી ગડબડ પાર્વતીના અહીં આવવાથીજ થઈ છે માટે કાં તો મારે એને અહીં આવતાં રોકવી જોઇએ

અથવા મારે પોતાનેજ અહીંથી જતા રહેવું જોઇએ. આખરે પોતેજ પોતાના ગણોને લઇને તરત ત્યાંથી અંતર્ધાન થઈ ગયા.

શિવજીના અંતર્ધાન થઈ જવાથી પાર્વતીને ઘણોજ શોક થયો; તેમના હોશકોશ ઠેકાણે ન રહ્યા. એમને તો એવી હોંશ હતી કે હું સેવાચાકરી કરીને આ મહાપુરુષને પ્રસન્ન કરી તેમની પત્ની બનીશ, પણ હવે એમની બધી આશા નિષ્ફળ ગઈ. નિરાશાથી એ બેહોશ થઇને ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યાં. એમની મૂર્છાના સમાચાર સાંભળીને એમના પિતા ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યા અને સમજાવીને પાર્વતીને પોતાને ઘેર લઇ ગયા.

ઘેર ગયા છતાં પણ પાર્વતીની દશા સુધરી નહિ. એ દિનપ્રતિદિન સુકાતાંજ ગયાં. આખરે એમણે શરમ મૂકીને પોતાની માતાને કહ્યું: "મા, હું મારા મનથી ભગવાન શંકરને વરી ચૂકી છું; એટલે એમનાં દર્શન વગર મારાથી એક ઘડીભર પણ રહેવાય એમ નથી. હું એમને ચાહું છું અને એમની પ્રાપ્તિને સારૂ તપસ્યા કરવા કોઇ એકાંત વનમાં ચાલી જઇશ અને એમનુંજ ધ્યાન ધરીશ. આશા છે કે મારી ભક્તિ અને પ્રેમ જોઇ એ મારા પ્રત્યે આકર્ષાશે." માતાએ કન્યાને છાતી સરસી ચાંપીને કહ્યું: "બેટા, તારા ઘરમાંજ અનેક દેવતાઓ વસે છે. તું એમનીજ પૂજા કેમ નથી કરતી ? એમનીજ પૂજાથી તારા મનોરથો પૂર્ણ થઇ જશે. કયાં તપ અને કયાં તારૂં આ કોમળ શરીર ? સરસવનું ફૂલ ભમરાનો ભાર ભલે સહન કરી શકે, પણ પક્ષીનો બોજ એનાથી સહન નથી થઇ શકતો."

પરંતુ દૃઢ સંકલ્પવાળી પાર્વતીએ માતાની એક પણ શિખામણ ન માની અને પિતાને પણ સમજાવીને, છેવટે તપશ્ચર્યા કરવા સારૂ બન્નેની સંમતિ મેળવી.

પિતાની આજ્ઞા મળતાં વારજ પાર્વતીએ પોતાના ગળામાંથી હીરાનો કિંમતી હાર કાઢી નાખ્યો, બધાં ઘરેણાં ઉતારીને ફેંકી દીધાં અને વલ્કલ ધારણ કર્યાં તથા અંબોડો છોડી નાખીને એની જટા ધારણ કરી લીધી. ત્યાર પછી એ પર્વતના એક ઊંચા શિખર ઉપર સખ્ત તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યાં. હવે એ નિયમપૂર્વક સ્નાન કરતાં, હવન કરતાં, સ્તોત્ર આદિનો પાઠ કરતાં અને રાતદિવસ શિવના નામની માળા જપતાં. ધીમે ધીમે એ તપશ્ચર્યા વધારે

કઠણ થવા લાગી. એ કઠિન તપ કરીને સુકુમાર પાર્વતીએ સાબિત કરી આપ્યું કે, એ કનક-કમળનાં બનેલાં છે; કેમકે એમ ન હોય તો કુસુમ કરતાં પણ વધારે કોમળતા હોવા છતાં પણ તપનાં દુઃખ વેઠવા જેટલી કઠોરતા ક્યાંથી હોય?

વૈશાખજેઠના પ્રચંડ તાપના દિવસોમાં પાર્વતી ચારે તરફ ધૂણી સળગાવીને બેસતાં. ઉપરથી સૂર્ય પોતાનાં પ્રચંડ કિરણો ફેંકીને એ આગને વધારે ભયંકર કરી દેતો. પાર્વતીને આ પ્રમાણે પંચાગ્નિ તપતાં જોઇને મોટા મોટા તપસ્વીઓ પણ આશ્ચર્ય-ચકિત થઇ જતા.

શ્રાવણભાદરવાના મુસળધાર વરસાદમાં પણ પાર્વતી ખુલ્લા મેદાનમાં એક શિલા ઉપર ચૂપચાપ બેસી રહીને ધ્યાન ધરતાં અને વરસાદની ધારા કે વીજળીની જરા પણ પરવા નજ કરતાં.

શિયાળામાં પર્વત ઉપર બરફ જામી જતો, ઠંડી હવા ચાલતી, એવે સમયે પાર્વતી તળાવની અંદર બેસીને તપશ્ચર્યા કરતાં. આ ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરતી વખતે એમણે ફળફૂલ કે કંદમૂળ કશાનું ભોજન કર્યું નહિ. કેવળ જળ અને વાયુથીજ દેહનો નિર્વાહ કર્યો.

આ પ્રમાણે પાર્વતીને તપશ્ચર્યા કરતાં અનેક દિવસ વીતી ગયા ત્યારે એક દિવસ એક બ્રહ્મચારી તેમની આગળ આવી પહોંચ્યો. એના શિર ઉપર લાંબી જટા, હાથમાં પલાશનો દંડ અને બગલમાં મૃગછાલ હતી. જોતાં વારજ એ જાણે બ્રહ્મચર્યનો અવતાર હોય એવું જણાતું હતું.

બ્રહ્મચારીને જોઇ પાર્વતી ઉત્સાહપૂર્વક ઊભાં થયાં અને એમને પ્રણામ કરીને કુશળ સમાચાર પૂછવા લાગ્યાં. ત્યાર બાદ અર્ઘ્ય, પાદ્ય આદિ સામગ્રીઓ વડે અતિથિની પૂજા કરી; કેમકે અતિથિ તો બધાંને ગુરુસમાન પૂજ્ય છે. તેમાં વળી આ અતિથિ તપસ્વી હતો. પાર્વતીએ આપેલા એક કુશાસન ઉપર બિરાજ્યા પછી એ બ્રહ્મચારીએ તેમને આવું કઠણ તપ આદરવાનો હેતું પૂછ્યો. એણે કહ્યું કે, "તમને રૂપ, ગુણ, ઐશ્વર્ય, સુખ આદિ કોઇ પ્રકારની મણા નથી છતાં શા માટે આ યૌવનના આરંભમાંજ આવું કઠણ તપ લઇ બેઠાં છો? શું તમે યોગ્ય પતિ પામવાને સારૂ આવું તપ આદર્યું છે. એવું હોય તો આજજ એ તપને સમાપ્ત કરો; કેમકે તમારા જેવું રત્ન ગ્રાહકને ખોળતું ફરે એ તો ઊલટી વાત

છે. ગ્રાહક તો પોતાની મેળેજ રત્નની શોધમાં ફરતા ફરે છે. રત્ન ગ્રાહકની પાસે શા સારૂ જાય?"

પાર્વતીના સંકેત અને તેની સખીના કહેવાથી બ્રહ્મચારીને જ્યારે જણાયું કે પતિપ્રાપ્તિ સારૂજ આ તપ છે, અને જે ભાગ્યશાળી પુરુષ ઉપર પાર્વતીની પસંદગી ઊતરી છે, તે નર મહાદેવ–શંકર છે. ત્યારે એણે કહ્યું: "અરે! તમારો આ સંકલ્પ જાણી મને ઘણોજ ખેદ થયો છે. તમારૂં લગ્ન એમની સાથે થયું તો એમજ સમજજો કે તમારા ઉપર આફતનો પહાડ તૂટી પડ્યો. તમારૂં જોડું કજોડું થશે. ક્યાં તમારૂં સુંદર કોમળ શરીર અને ક્યાં સર્પોથી ભૂષિત એમનું ભયાનક સ્વરૂપ! લગ્નના દિવસથીજ તમારા તો ભોગ મળશે. સુંદર મહેલોમાં ઊછરેલાં તમને સ્મશાનમાં તો એ રાખશે. એમના કયા ગુણ ઉપર તમે મોહી ગયાં છો? એમનું રૂપ તો દેખતાં વારજ બી મરીએ એવું છે. એમના કુળનો પત્તો નથી. ધનસંપત્તિ તો કાંઇજ નથી. વ્યાઘ્ર–ચર્મની લંગોટી મારીને રોજ ફરતા ફરે છે. ક્યાં તમારા જેવી મંગળમયી રાજકુમારી અને ક્યાં અમંગળરૂપ શિવ! પાર્વતી!! તમે આ ખોટો અને ગેરવ્યાજબી વિચાર છોડી દો."

ભાવિ પતિની આ પ્રમાણે નિંદા સન્નારી કેવી રીતે સાંખી શકે? પાર્વતીને બ્રહ્મચારીનાં વાક્યોથી ઘણોજ ગુસ્સો ચઢ્યો અને એ બોલી ઊઠ્યાં: "બસ, બહુ થયું. વધારે બોલવાની જરૂર નથી. શિવજીના ગુણ તમે શું જાણો? મહાત્માઓનાં અલૌકિક ચરિત્ર સાધારણ લોકોની સમજમાં નથી આવતાં, એથી તેઓ એમની નિંદા કરે છે. તમે ક્યાંથી સાંભળ્યું છે કે શિવજી કંગાલ છે? આખી દુનિયા જેમનાથી પોતાનું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરે છે એ પોતે કંગાલ, ભિખારી કેવી રીતે હોય? ખરી વાત એ છે કે એ વૈભવઐશ્વર્યની કાંઇ પણ કદર નથી કરતા. એ ધનહિન હોવા છતાં પણ આખી સૃષ્ટિને ધન આપે છે. સ્મશાનમાં રહેવા છતાં પણ ત્રણે લોકોનું પાલન, પોષણ, રક્ષણ અને શાસન કરે છે. ભયંકર રૂપ ધારણ કરવા છતાં પણ એ પરમ મંગળમય કલ્યાકારી છે. વધારે શું કહું? એ વિશ્વમૂર્તિ છે. તમે જેટલી વાતો કહી છે તે વગર વિચાર્યે કહી છે. દુનિયા એમને ગમે તેવા ધારે; પરંતુ મારા મનમાં એમને માટે જે પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ છે તે કદાપિ ઓછાં થનાર નથી. હું મારો સંકલ્પ છોડવાની નથી. બસ તમે હવે ચૂપ રહો."

"વ્યર્થ દોષ કહનેકી ઇચ્છા તુઝમેં યદપિ સમાઇ હૈ,
એક બાત શંકરસંબંધી તૂને સત્ય સુનાઇ હૈ.
બ્રહ્માકા ભી કારણુ જીનકો બતલાતે હૈં વિજ્ઞાની,
કૈસે જાન સકેગા ઉનકા ઉદ્ભવ તૂહે અજ્ઞાની ?
તૂને જૈસા ઉન્હેં સુના હૈ વૈસા હોને હે દે નિઃશેષ,
કરના નહીં ચાહતી હૂં મૈં તુઝસે વાદવિવાદ વિશેષ.
મૈં ઉનમેં અનુરક્ત એક હી સરસ ભાવસે ભલે પ્રકાર,
સ્વેચ્છાચારી જન કલંકકા કરતે નહીં કદાપિ વિચાર."

પાર્વતીની આ ધમકી સાંભળીને બ્રહ્મચારી જવાબમાં કાંઇ કહેવા જતો હતો તેને રોકી પાર્વતીએ પોતાની સખીને કહ્યું: "બહેન, જો આ બ્રહ્મચારી પાછો કાંઇ બોલવા માગે છે કેમકે એના હોઠ હાલે છે. તું એને મના કર કે એ વધારે ન બોલે; કેમકે મહાત્માઓની નિંદા કરનાર પાપી બને છે, એટલુંજ નહિ પણ એના મુખમાંથી નીકળેલી નિંદાને સાંભળનાર પણ પાપનો ભાગી બને છે."

એટલું કહીને પાર્વતી જવા લાગી એટલે બ્રહ્મચારીએ આગળ વધીને તેનો હાથ પકડી લીધો. હવે પાર્વતીએ વિચિત્ર ચમત્કાર જોયો. બ્રહ્મચારી તો અંતર્ધાન થઇ ગયો અને એને બદલે સ્વયં ભગવાન શંકર ઊભેલા દેખાયા. એમને જોતાંજ પાર્વતી શરમાયાં. શિવજીએ કહ્યું: "આજથી તમે મને તમારો અનુચર-દાસજ સમજજો. હું તમારા ગુણો ઉપર ખરા અંતઃકરણથી મુગ્ધ છું. તમારી તપશ્ચર્યાએ મને પૂર્ણ રૂપથી તમારા હાથમાં સોંપી દીધો છે. બસ આજથીજ હું તમારો છું."

સંવનન (પસંદ કરીને પરણવાના) પ્રસંગો આજ પણ બીજા દેશોમાં તથા આપણા દેશમાં ઘણી જગ્યાએ બને છે; પરંતુ ભાવી દંપતીમાં એકબીજાના ગુણ પ્રત્યે આવો અનન્ય પક્ષપાત, સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા, અન્યોન્યની પ્રાપ્તિ માટે અથાગ કષ્ટ-સ્વીકાર અને ઘોર તપસ્યા કેટલામાં દીઠામાં આવે છે? પતિપત્નીના સંબંધની ભાવના ભારતવર્ષમાં કેટલી ઉચ્ચ હતી તે હજારો બલ્કે લાખો વર્ષોથી ચાલતી આવેલી દેવદેવીઓની આ પુણ્યકથાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે અને હજુ પણ ભારતના યુવક-યુવતીઓને સન્માર્ગે દોરે છે.

શંકરના મુખેથી પોતાનો મનોરથ સફળ થયાના સમાચાર સાંભળીને પાર્વતીના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. વર્ષોની કઠિન તપશ્ચર્યાનો થાક એક પળમાત્રમાં ઊતરી ગયો. ખરી વાત તો એ છે કે ફળની પ્રાપ્તિ થતાં વારજ એને માટે ઉઠાવેલા દુઃખ અને કલેશની વાત ભૂલીજ જવાય છે અને શરીરમાં નવીન સ્ફૂર્તિ આવે છે. કવિ કાલિદાસ કહે છેઃ—

"હે! નતઆત્રિ! આજ ઇસ દિનસે મુઝકો અપના સેવક માન,
'મોલ લે લિયા તૂને તપસે' યોં જબ બોલે શમ્ભુ સુજાન;
તત્ક્ષણ હુઆ શૈલતનયા કે પ્રબલ પરિશ્રમકા પરિહાર,
કલેશ સમૂલ ભૂલ જાત હૈં ફલ મિલને પર મનોનુસાર."

પાર્વતીના દૃઢ પ્રેમ, પ્રબળ નિષ્ઠા અને નિરંતર તપશ્ચર્યાની અસરથી શંકરે વૈરાગ્યનો ત્યાગ કરી પુનઃ ગૃહસ્થાશ્રમી થવાનો સંકલ્પ કર્યો.

શિવજીનો સંકલ્પ જાણી જઇને પાર્વતીએ પોતાની સખીદ્વારા એમને જણાવ્યું કે, "આપ મારૂં માગું મારા પિતાજીની આગળ કરો તો ઘણી સારી વાત છે; કેમકે કન્યાદાન પિતાની દ્વારાજ થવું જોઇએ." શિવજીએ એમ કરવાનું કબૂલ કર્યું અને એ કામ પાર પાડવા સારૂ વસિષ્ઠ, અંગિરા આદિ પરમ તેજસ્વી સાત ઋષિઓનું સ્મરણ કર્યું. થોડી વારમાંજ એ સાત ઋષિઓ આવી પહોંચ્યા અને સાથે વસિષ્ઠ-પત્ની પરમ વિદુષી અરુન્ધતી દેવીને પણ લેતા આવ્યા. શિવજીએ સાત ઋષિઓનો જેટલો આદરસત્કાર કર્યો તેટલોજ દેવી અરુન્ધતીનો પણ કર્યો. સ્ત્રી ગણીને એમણે અરુન્ધતીના આદરમાં જરા પણ કચાશ રાખી નહિ. આ પુરુષ છે માટે એને અધિક માન આપવું જોઇએ અને આ સ્ત્રી છે માટે એને ઓછું માન આપવું એવા પ્રકારનો વિચાર અવિવેકી પુરુષોના હૃદયમાંજ ઉત્પન્ન થવા પામે છે. વિવેકી સજ્જનો એવો ભેદભાવ નથી રાખતા. તેઓ કેવળ શુદ્ધ ચારિત્ર્યનેજ માન આપે છે. અરુન્ધતીને જોઇને શિવજીને લગ્ન કરવાની ઇચ્છા વધારે દૃઢ થઈ. સુશીલ, વિદુષી અને વ્યવહારકુશળ પત્ની પતિની સહધર્મિણી થઇને, હજારો રીતે તેને કેટલી બધી ઉપયોગી થઇ પડે છે તેનું ભાન હવે તેમને થયું. ધાર્મિક ક્રિયાઓનું મૂળ કારણ પત્નીજ છે. પતિવ્રતા પત્ની મળ્યાથી ધર્માનુષ્ઠાન સારી રીતે થઇ શકે છે.

પાર્વતીની સાથે લગ્ન કરવામાં પણ શિવજીનો ઉદ્દેશ વિષયભોગનો નહિ, પણ ધાર્મિક સંસ્કારો અને કર્મો રીતસર કરી શકાય એજ હતો. એ હેતુ સિદ્ધ કરવા સારૂ શિવજીએ ઋષિઓને પોતાનો વિચાર જણાવ્યો અને કહ્યું કે, "તમે હિમાલયની પાસે જઇને એની કન્યાનું મારે માટે માગું કરો. આર્યા અરુન્ધતી આપની સાથે છે એટલે એ કામ વધારે સુગમ થઇ પડશે; કેમકે એવી બાબતોમાં સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ વધારે પહોંચે છે."

મહાદેવની ઇચ્છાનુસાર સપ્તર્ષિ હિમાલયની રાજધાની ઓષધિપ્રસ્થ નગરીમાં ગયા. હિમાલયરાજે ઋષિઓ અને દેવી અરુન્ધતીનો યથાવિધિ સત્કાર કર્યો અને પોતાના દેશને પાવન કરવાનો હેતુ પૂછયો. એના ઉત્તરમાં ઋષિઓએ શિવજીનો યોગ્ય શબ્દોમાં પરિચય આપીને કહ્યું કે, "મોટા મોટા દેવતાઓ જેના ચરણમાં શિર નમાવે છે, એમની સાથે જો તમે તમારી કન્યાનું લગ્ન કરશો તો તમે જગદ્ગુરુ શંકરના પણ ગુરુ બની જશો. તમારા સૌભાગ્યનો પાર નહિ રહે."

જે સમયે ઋષિઓ હિમાલય સાથે વાતચીત કરી રહ્યા હતા તે સમયે પાર્વતી પિતાની પાસે શાંત ઊભી રહી હતી અને હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતા હર્ષને શરમને લીધે છુપાવી રહી હતી તથા કમળની પાંખડીઓ ગણવાનો ઢોંગ કરી રહી હતી.

હિમાલયે ઋષિઓની વાતચીત સાંભળ્યા પછી પોતાની પત્ની મેનકાનો અભિપ્રાય પૂછયો. મેનકા પતિવ્રતા હતાં અને પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ કદી પણ પતિને પ્રતિકૂળ હોય એવું કામ કરતી નથી. એ તો પતિના મનની વાત જાણી જઇને સર્વદા એની મરજી મુજબ વર્તે છે. એટલે મેનકાએ પણ પતિની ઇચ્છાને અનુસરીને કહ્યું: "ઘણી સારી વાત છે. ભગવાન શંકર જેવો વર બીજે કયાં મળવાનો છે? માટે મારી તો સલાહ છે કે આપે આ સંબંધ બાંધવામાં જરા પણ વિલંબ ન કરવો જોઇએ." પત્નીની સંમતિ મળ્યા પછી એણે પુત્રી પાર્વતીનો હાથ પકડીને કહ્યું: "બેટા, અહીં આવ. વિશ્વાત્મા શિવ મારી પાસે તારી પ્રાર્થના કરે છે. માગું કરવા આ જગન્માન્ય અને પરમપૂજ્ય ઋષિઓ આવ્યા છે. મારે માટે આથી વધારે સદ્ભાગ્યનો દિવસ કયો હોય?" એટલું કહી હિમાલયે સપ્તર્ષિઓની તરફ જોઇને કહ્યું: "આ કન્યા આપને નમસ્કાર

કરે છે. એને આજથીજ આપ ત્રિલોચન શિવની પત્ની સમજજો."

ઋષિઓએ પર્વતરાજનો ઉપકાર માન્યો અને પાર્વતીને અનેક આશીર્વાદ આપ્યા. દેવી અરુન્ધતીએ પણ તેને માથે હાથ ફેરવીને સપ્રેમ આશીર્વાદ આપ્યો.

ઋષિઓની સંમતિથી ત્યાર પછીના ચોથા દિવસનું લગ્નમુહૂર્ત નક્કી થયું. યથાસમય એ શુભ દિન પણ આવી પહોંચ્યો અને શુભ ઘડીએ હિમાલયે પુરોહિતો અને ઋષિઓની સમક્ષ પોતાની લાડકી કન્યા પાર્વતીનું શિવજીને દાન કર્યું. બ્રહ્માદિ દેવતાઓ પણ એ પવિત્ર લગ્નમાં હાજર હતા. બ્રહ્માએ પાર્વતીજીને વીર–માતા થવાનો આશીર્વાદ આપ્યો. દેવતાઓની પ્રાર્થનાથી શિવજીએ મદનના શાપનું નિવારણ કરીને એને પુનઃ સજીવન કર્યો.

યથાસમયે વરકન્યા વિદાય થયાં અને પાર્વતીની સાથે શિવ કૈલાસપુરી પહોંચ્યા. શિવની અંધારી ઝૂંપડીમાં રૂપની અપૂર્વ જ્યોતિ ઝળકી ઊઠી, એટલુંજ નહિ પણ શિવજીનું એ પ્રેતસ્થાન પાર્વતી જેવી સુશિક્ષિત, સંસ્કારી અને વિવિધ કળાનિપુણ સ્ત્રીના આવવાથી ખરેખર સ્વર્ગધામ બની ગયું. તેમણે કૈલાસ જઇને આશ્રમની ચારે પાસ સુગંધિત પુષ્પની ક્યારીઓ લગાડી દીધી. વાયુની સાથે આવતી મીઠી મીઠી મહેકથી આખો આશ્રમ સુગંધિત થઇ ગયો. પર્ણકુટીની આસપાસ ખીલી રહેલી વેલોની રચના કાંઇ વિચિત્રજ શોભા આપવા લાગી. જ્યાં દૃષ્ટિ નાખો ત્યાં સૌન્દર્ય-જ સૌન્દર્ય દેખાવા લાગ્યું. કંઇ ભ્રમરો ગૂંજી રહ્યા છે, કંઇ પક્ષીઓ પોતાની મધુર રાગિણીથી કૈલાસમાં કલરવ મચાવી રહ્યાં છે. જાણે કે આ સુંદર કૈલાસની રચનાને માટે તેઓ પાર્વતીને ધન્યવાદ આપતાં હોય ને!

પાર્વતીના આવ્યાથી શિવજીને જે આનંદ થયો તેનું તો પૂછવુંજ શું ? જ્યારે બે પવિત્ર આત્માઓનો સંબંધ થાય છે, ત્યારે ચિત્તમાં કાંઇ વિચિત્રજ આનંદ થાય છે. પતિના વિશાળ હૃદયમાં પાર્વતીએ હૃદયેશ્વરી રૂપે નિવાસ કર્યો. બન્ને નમ્ર, સુશીલ અને શુદ્ધ હૃદયનાં હતાં. બન્નેના હૃદયમાં ઇશ્વરનો અનુરાગ, પ્રેમ અને વૈરાગ્યની નદી વહેતી હતી. બન્ને શુદ્ધ આત્માઓ સંસારની ક્ષણભંગૂર વાસનાને તુચ્છ ગણીને પોતાના કર્તવ્યનું યથાશક્તિ પાલન કરતાં હતાં.

શિવજીને વનમાં વિચરવાનો ઘણો શોખ હતો. પાર્વતી પણ હિમાલય જેવા સુંદર પ્રદેશમાં ઊછરેલાં હોવાથી પ્રકૃતિ દેવીનાં ઉપાસક હતાં; એટલે પરણ્યા પછી દંપતિએ કેટલોક વખત ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં ફરવામાં ગાળ્યો. કોઇ દિવસ સુમેરુ પર્વતના રમણીય શિખર ઉપર તો કોઇ દિવસ મંદરાચળની ગુફાઓમાં, કોઇ દિવસ મલયાચળની ખીણોમાં તો કોઇ દિવસ નંદનવનની કુંજોમાં અને કોઇ દિવસ ગંધમાદન પર્વતના ગાઢાવનમાં વિહાર કરતાં એ દેવ–દંપતી સુખી જીવન ગાળવા લાગ્યાં. થોડા દિવસો બાદ દેવી પાર્વતી ગર્ભવતી થયાં અને આંખને ઠારે એવા સુંદર બાળકનો જન્મ યથાસમયે થયો. સમુદ્રમાં જેમ રત્નજ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ પાર્વતીનો આ પુત્ર પણ દેવતાઓમાં રત્ન સમાન થયો. દેવોની આશા આજે ફળીભૂત થઇ. એ પુત્રદ્વારા દેવતાઓના શત્રુનો નાશ થશે એ આશાથી દેવોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. માતાપિતાએ બાળકનું નામ "કાર્તિકેય" પાડ્યું. એ બાળક ઘણો સુલક્ષણો નીવડ્યો. કિશોર અવસ્થા આવતાં પહેલાંજ એણે શસ્ત્ર અને શાસ્ત્ર બન્નેમાં પ્રવીણતા મેળવી. એટલી નાની વયમાં એમની વિલક્ષણ વીરતા અને વિદ્વત્તા આદિ ગુણો જોઇને લોકો આશ્ચર્ય પામતા. ખરી વાત તો એ છે કે સુયોગ્ય માતાપિતાનાં સંતાન એવાંજ બળવાન, કર્મ-યોગી, ધર્મપરાયણ અને ગુણવાન નીવડે છે. ધીમે ધીમે કિશોરા-વસ્થા પણ વીતી અને જુવાની આવી, એટલે દેવતાઓએ આવી શિવજીને વિનતિ કરી કે, "આપના પુત્રદ્વારાજ અમે તારકાસુરના અત્યાચારથી બચી શકીએ એમ છીએ; માટે આપ પુત્રને આજ્ઞા આપો કે એ અમારા સેનાપતિ બનીને રાક્ષસોનો સંહાર કરે." પિતાએ પુત્રને રણક્ષેત્રમાં આજ્ઞા આપી એટલે કુમાર કાર્તિકેય માતાની સમીપ રણમાં જવાની વિદાય માગવા ગયા. વીર માતા પાર્વતીએ તેમને ખોળામાં બેસાડીને પ્યારથી માથું સૂંઘીને કહ્યું: "બેટા! જાઓ. હું ઘણીજ ખુશીથી તને યુદ્ધમાં જવાની રજા આપું છું. હું એજ ચાહું છું કે તું રણમાં શત્રુઓનો પરાજય કરીને મારૂં 'વીર–માતા' નામ સાર્થક કરે." આ શબ્દો કહેતી વખતે પાર્વતીના મુખ ઉપર અપૂર્વ ઉત્સાહ, અલૌકિક તેજ, અદ્‌ભુત આનંદ તથા પ્રબળ આત્મગૌરવની ઝળક સ્પષ્ટ દેખાવા લાગી. પ્રત્યેક વીર–માતાના મુખ ઉપર બાળકને ધર્મયુદ્ધમાં, દેશ કે જાતિસેવા કરવા મોકલતાં એવીજ ઝળક દેખાય છે.

કાર્તિકેયની સરદારી નીચે તારકાસુર અને તેના રાક્ષસસૈન્ય સાથે દેવતાઓનું ભયંકર યુદ્ધ થયું. બન્ને પક્ષે પુષ્કળ બળ અને કૌશલ્ય દાખવ્યું, પણ છેવટે કુમાર કાર્તિકેયને હાથે તારકાસુર મરાયો અને દેવો વિજયી થયા. દેવતાઓ તરફથી પૂરૂં સન્માન પામીને કાર્તિકેય જ્યારે ઘેર પાછો ગયો ત્યારે માતાપિતાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. પાર્વતી આજેજ પોતાને ખરેખરાં પુત્રવતી સમજવા લાગ્યાં. જે પુત્ર વીરતા, કર્મણ્યતા અને લોકહિતદ્વારા માતપિતાના યશને વધારે નહિ એવા પુત્રનું પ્રયોજન પણ શું? સદ્‌ગુણોથી માતાપિતાને તારે તેજ પુત્ર.

નારીજીવનનો પૂર્ણ વિકાસ માતૃપદ પ્રાપ્ત થયા પછીજ થાય છે. કાર્તિકેયના જન્મ પછી પાર્વતી જગન્માતા કહેવરાવવા યોગ્ય બન્યાં. આખું જગત એમને પુત્ર સમાન દેખાવા લાગ્યું અને એમનો પ્રેમ પતિ કે માતપિતાની સાંકડી હદ ઓળંગીને હવે આખા સંસાર તરફ દોડ્યો. એમની કરુણા અને સેવાની ગંગા જગતમાં વહેવા લાગી. પતિની સાથે ફરવા જતાં ત્યારે અનેક દુઃખી અને દરિદ્રીનાં સંકટનું નિવારણ કરતાં. પ્રવાસમાં કોઇ દુઃખીનો આર્તસ્વર સાંભળવામાં આવતાં, એમ કહેતાં કે, “હે ભગવન્! કોઇ દુઃખિયો રોઇ રહ્યો છે. ચાલો આપણે જોઇએ કે એના ઉપર શી આપત્તિ પડી છે?” શિવજી કહેતા કે, “એવા તો ઘણાએ દુઃખિયા સંસારમાં પડ્યા છે. તું કોનાં કોનાં દુઃખ મટાડીશ?” પાર્વતીજી કહેતાં કે, “એ તો ખરૂં, પણ વહાલા! દયા, કરુણા, લાગણી એ પણ મનુષ્યના સ્વાભાવિક ગુણો છે ને?” બંને પતિપત્ની દુઃખી મનુષ્યની પાસે જતાં તેની ખબર પૂછતાં અને યથાશક્તિ મદદ આપતાં. પાર્વતીજીને થઇ ગયે ઘણા યુગ થઇ ગયા, પણ એમની ઉદારતા, દયા, વિદ્વત્તા અને નીતિ સંબંધી અનેક વાતો આજે પણ હિન્દુ બહેનો ઘણી શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળે છે અને પોતાના કર્તવ્ય-કર્મ સંબંધી શિક્ષણ મેળવે છે.

પાર્વતીજીનું જીવન લખવા બેસીએ તો એક મોટું પુસ્તક ભરાઇ જાય; કારણકે જૂનાં પુસ્તકો ઉપર વિશ્વાસ રાખીએ તો કહેવું પડશે કે એ પરમ વિદુષી પણ હતાં. શિવજીના સમાધિમાંથી ઊઠયા પછી પતિપત્નીની વચ્ચે વિદ્યા સંબંધી ઘણી વાતચીત થતી. પાર્વતી પ્રશ્ન પૂછતાં અને શિવજી નમ્રતા અને સ્નેહપૂર્વક ઉત્તર આપતા હતા. એ શાસ્ત્રચર્ચા ઘણું ખરૂં વૈરાગ્ય અને મોક્ષ સંબંધી

થતી. તે ઉપરાંત સાંસારિક વિષયોની પણ અનેક ચર્ચા થતી. પુરાણોમાં એ વાર્તાવિનોદ વાંચીને આનંદ થાય છે.

પાર્વતીના બીજા પુત્ર 'ગણેશ' હતા. જે સર્વ શુભ કામોમાં બધા દેવતાઓ કરતાં પહેલાં પૂજા પામવા યોગ્ય ગણાય છે.

દેવી પાર્વતીને સંગીતનું ઘણું ઊંચા પ્રકારનું જ્ઞાન હતું. સંગીતમાં તાંડવ અને લાસ્ય બે પ્રકાર છે. તાંડવનો પ્રચાર શિવજીએ અને ગુજરાતમાં ચાલતા ગરબાના પ્રકારના સંગીતનો પ્રચાર પાર્વતીજીએ કર્યો હતો એમ મનાય છે.

પાર્વતીજીમાં સ્ત્રીઓને છાજે એવા ગુણો તો હતાજ, પણ તે ઉપરાંત દેશનો પ્રબંધ કરવાનું કામ પણ તે સારૂં જાણતાં હતાં. યુદ્ધકળામાં પણ તે વિશેષ નિપુણ હતાં. જગદંબા, મહામાયા, શક્તિ આદિ અનેક નામોથી એમનાં પરાક્રમોનાં આખ્યાન પુરાણોમાં લખાયાં છે અને તેમની એ વીરમૂર્તિ આજે પણ લાખો હિન્દુઓ તરફથી શ્રદ્ધા અને ભક્તિ પામે છે. સ્ત્રીઓમાં પુષ્પના કરતાં વધારે સુકુમારતા હોવા છતાં અન્યાય, અત્યાચારનો વિરોધ કરવાનો પ્રસંગ આવતાં કેટલી વીરતા, સાહસ અને પ્રચંડતા તેઓ દાખવી શકે છે, એનું ભાન એ આખ્યાનો સારી રીતે કરાવે છે. દેશરક્ષામાં સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયનું કામ એ પોતે કરતાં હતાં.

શુમ્ભ અને નિશુમ્ભ નામના રાક્ષસોએ અફગાનિસ્તાનને રસ્તે થઇને એક વખત આર્યાવર્ત ઉપર આક્રમણ કર્યું. આર્યોનાં ખેતરોનો તેમણે નાશ કરી નાખ્યો, કેટલાંએ ગામ ઉજ્જડ કરી નાખ્યાં. અને ગામની વસ્તીમાં અત્યાચાર કરવો શરૂ કર્યો. આર્યો ઘણી વાર તેમના સામા થયા પણ તેમને જય ન મળ્યો. એકે એકે બધા યોદ્ધા રણભૂમિમાં માર્યા ગયા. શૂરવીરોનું હૃદય કાંપવા લાગ્યું. જ્યારે સંગ્રામ કરવા યોગ્ય કોઇ ન રહ્યું અને સ્વજાતીય વીરપુરુષોને શત્રુઓને હાથે મરેલા જોયા, ત્યારે આર્યો આસપાસ નાસી ગયા. બેચાર દિવસ પછી એ લોકોએ એકઠા મળીને ઠરાવ કર્યો કે રાજર્ષિ દધીચિને યુદ્ધ કરવા માટે નિમંત્રણ મોકલવું જોઇએ. એ ઋષિ વૃદ્ધ થઇ ગયા હતા, એમની કમર વાંકી વળી ગઇ હતી, પણ આખરે તેઓ વીર હતા. દેશરક્ષાને માટે યુદ્ધમાં ઊતરતાં તે કેવી રીતે અચકાય? તરતજ એ તપોવન છોડી દઇને દેશરક્ષાને માટે રણક્ષેત્રમાં આવી ઊભા રહ્યા. એમના આવ્યાથી

ક્ષત્રિયોના જીવમાં જીવ આવ્યો. પાછા બધા એમના ઝંડા નીચે આવીને હાજર થયા અને સંગ્રામ કરવા તૈયાર થયા; પરંતુ દધીચિ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે માર્યા ગયા અને આર્યો પાછા પરાજય પામ્યા.

હવે ક્ષત્રિયોમાંથી સરદાર બનાવવા યોગ્ય પ્રતાપી અને શૂરવીર રાજા કોઇ રહ્યો નહિ. આખરે બધાએ ઘણો વિચાર કરીને એવો નિશ્ચય કર્યો કે શિવજીને દેશરક્ષાને માટે નિમંત્રણ મોકલવું જોઇએ. બેચાર ક્ષત્રિયપુત્રો તેમને તેડી લાવવા કૈલાસ ગયા. પાર્વતીએ તેમનો યથેષ્ઠ સત્કાર કર્યો. જ્યારે એમણે દેશરક્ષાનો સંદેશો કહ્યો ત્યારે પાર્વતીજીએ કહ્યું કે, “શિવજી સમાધિમાં બેઠા છે. એમને જગાડવાની મને આજ્ઞા નથી; એ સમાધિમાંથી ક્યારે ઊઠશે તે પણ ખબર નથી; અને તમે કહો છો કે અમારી સેનામાં હવે કોઇ સરદાર રહ્યો નથી. સમય ઘણો અણીનો આવ્યો છે; તો ચાલો, હું પોતે તમારી સાથે આવીને શત્રુઓને પરાસ્ત કરી દઇશ.”

દેવીની વાત સાંભળીને વીર યુવકોનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. બલિષ્ઠ શત્રુની સાથે કોમલાંગી સ્ત્રી શું યુદ્ધ કરશે? થોડી વાર સુધી એ લોકો ચૂપ રહ્યા. પછી પાર્વતીએ એમના અંતઃકરણનો ભાવ સમજી જઇને કહ્યું: “ તમે એમ ધારો છો કે સ્ત્રીઓ નિર્બળ હોય છે, એમનાથી શું યુદ્ધ થવાનું હતું? પણ એ તમારી મોટી અજ્ઞાનતા છે. જેના ઉદરથી તમારી ઉત્પત્તિ છે, જેના રજ અને માંસાદિથી તમારૂં શરીર બન્યું છે, જેના દૂધથી તમારા શરીરનું પાલન-પોષણ થયું છે, તે સ્ત્રી નહિ તો બીજું કોણ છે? સંસારમાં તમે જેટલો પ્રકાશ દેખો છો તેનું કારણ સ્ત્રીજ છે. તમે ભૂલભરેલા વિચારોને તમારા અંતઃકરમાંથી બિલકુલ કાઢી નાખો. હું તમારી સાથે બે કારણોથી આવું છું; એક તો મારા સ્વામીનાથ સમાધિમાં છે, અને બીજું એ કે સ્ત્રી રણક્ષેત્રમાં હાજર રહીને એક એક યોદ્ધા પાસે દશ દશ યોદ્ધાનું કામ કરાવી શકે છે. એક માતાની આજ્ઞાથી સૈનિકોના હૃદયમાં જેટલો ઉત્સાહ વ્યાપશે તેટલો બીજા કશાથી નહિ વ્યાપે. તમે મારી વાતનો અનાદર ન કરશો. તમે મને સાથે લઇ જાઓ અને પછી તમે જાતે જોશો કે હું શત્રુઓની સેનાને કેવી છિન્નભિન્ન કરી નાખું છું.”

યુવક વીરોએ પાર્વતીની બધી વાતો સાવધાનીપૂર્વક સાંભળી અને વિનયપૂર્વક કહ્યું: “માતાજી! ઘણી સારી વાત છે. આપે

પધારવાની કૃપા કરી છે તો જલદીજ ચાલો. હવે વિલંબ કરવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી. શત્રુઓએ ઘણી નિર્દયતા અને નિષ્ઠુરતાથી અમારો પરાજય કર્યો છે. એ લોકો ખેતરો, જંગલો અને ગામોમાં આગ લગાડે છે અને અમારા ગરીબ દેશભાઇઓ ઘરબાર વગરના અને ધનહીન થઇને દુઃખ અને કષ્ટથી ટળવળે છે.”

યુવકોની આ વિનતિ સાંભળીને પાર્વતી તરતજ ત્યાંથી ઊઠીને ઊભાં થયાં. યોગીઓનાં વસ્ત્ર ઉતારીને મૂકી દીધાં અને રાજસી યુદ્ધનો વેષ સજ્યો. કૈલાસના દશ વીરોને સાથે લઇને એક બહાદુર સેનાપતિની પેઠે પાર્વતીજી રણભૂમિ તરફ ચાલ્યાં.

પ્રભાતનો સમય હતો. સુગંધિત વાયુની લહેરો ચાલી આવતી હતી. જ્યાં રાક્ષસોની સેના પડી હતી તેની સામેની એક રમ્ય વાડીમાં એક નવયૌવના કોમલાંગી સ્ત્રી ફૂલ વીણતી દેખાતી હતી. લોકો તેની કુદરતી કાંતિ જોઇને આશ્ચર્ય પામતા હતા. તેનું શરીર ઘણું ઘાટદાર હતું-જાણે પરમાત્માએ પોતાની બધી કળા એમાંજ વાપરી હોય ને! તેના સૌન્દર્યને જોઇને આંખો અંજાઇ જતી હતી. એવી તે કઇ મૃગનયની છે કે જે શત્રુઓનો જરા પણ ભય રાખ્યા વગર પ્રભાતને સમયે આ પુષ્પવાટિકામાં પુષ્પ વીણી રહી છે? ઘણાઓના મનમાં આ પ્રશ્ન ઊઠતો, પણ એ તેજસ્વી સ્ત્રીની સામે જઇને વાતચીત કરવાની કોઇની હિંમત ચાલતી નહિ. ધીમે ધીમે એ વાત શુમ્ભ-નિશુમ્ભ રાક્ષસોને કાને પહોંચી. તેમણે પોતાના બે ચાર માણસોને તપાસ કરવા મોકલ્યા. એમણે વાડીમાં આવીને પૂછ્યું: “સુંદરિ! તમે કોણ છો? મહારાજા શુમ્ભ તમારા દર્શનના અભિલાષી છે. એમણે કહ્યું છે કે, દેવીને સન્માનપૂર્વક અહીં આણો; એટલાંજ સારૂં અમે આપની સેવામાં ઉપસ્થિત થયા છીએ.” પાર્વતીજીએ હસીને ઉત્તર આપ્યો: “જે કોઈ રણક્ષેત્રમાં મને પરાજય આપી શકે તેનીજ હું છું. જેને મારા દર્શનની ઇચ્છા હોય તે આ રણભૂમિમાં આવીને મારી સાથે સંગ્રામ કરે.” શુમ્ભને આ સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા. એણે એક બલિષ્ઠ પુરુષને દેવીને જીતી લાવવા માટે મોકલ્યો અને તેને સમજાવીને કહ્યું કે, “જોજે, એનો વધ ન કરીશ, પણ જીવતી બાંધીને લાવજે!” એ વીર શુમ્ભની આજ્ઞાનુસાર રણભૂમિમાં આવ્યો અને દેવીને શસ્ત્ર ચલાવવાની પ્રેરણા કરી; પણ દેવીએ તેને ચેતવીને કહ્યું કે, “મારો ઘા કદી નિષ્ફળ નથી જતો એટલા માટે સંભાળજે.” અને એમ

કહીને પોતાની કમરમાંથી એક ઝગઝગાટ કરતું ખડ્ગ કાઢીને શત્રુનું શિર ધૂળમાં રગદોળી નાખ્યું. ત્યાર પછી બીજા શૂરવીરો આવ્યા પણ તેમની એજ દશા થઇ. શુમ્ભે જ્યારે આ ખબર સાંભળ્યા, ત્યારે તે પણ આ યૌવના સ્ત્રીની વીરતા અને અદ્ભુત પરાક્રમ સાંભળીને ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો. એણે પોતાના ખાસ કુટુંબના વીરોને મોકલ્યા. દેવી પાર્વતીએ તેમને પણ તલવારની ધાર ઉપરથી ઉતારી નાખ્યા. પ્રત્યેક મનુષ્ય ભય અને આશ્ચર્યથી બીજાના તરફ તાકવા લાગ્યા અને વિચારવા લાગ્યા કે, આ કેવી સ્ત્રી છે કે જોતજોતામાં રણદેવીનું ખપ્પર ભરી દે છે? શુમ્ભના હૃદયમાં ક્રોધાનલની જ્વાળા સળગી ઊઠી. તેણે પોતાના સેનાપતિ રક્તબીજને આજ્ઞા આપી કે, “તું હવે રણભૂમિમાં જા, અને કાં તો એને મારી નાખ, કાં તો જીવતી બાંધીને મારી સામે ખડી કર. હું જોઉં તો ખરો કે એવી માથાની ફરેલી સ્ત્રી કોણ છે?” રાજાની આજ્ઞા મળતાં વારજ રક્તબીજ પણ ત્યાં પહોંચ્યો. પોતાના સમયના શૂરવીર યોદ્ધાઓમાં એ અદ્વિતીય ગણાતો હતો. એના પરાક્રમથીજ રાક્ષસો વારંવાર આર્યસેનાને જીતતા હતા. રણભૂમિમાં આવીને થોડી વાર સુધી તો એ દેવીના મુખારવિન્દની કાન્તિ તથા સૂર્ય સમાન તેજ નીરખતો રહ્યો. પછી એણે તલવાર ઉગામી અને બન્ને તરફ ખૂબ ઝપાઝપી ચાલી. રક્તબીજે આખી જિંદગીમાં કોઇ યોદ્ધાને આવી કુશળતાથી યુદ્ધ કરતાં જોયો નહોતો. દેવીની શસ્ત્રવિદ્યાએ તેને આશ્ચર્ય પમાડી દીધો. દેવીનો વધ કરવાનો એણે ઘણી રીતે પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ નિષ્ફળજ નીવડ્યો. પછી દેવીએ ગાજીને કહ્યું: “દુષ્ટ! હવે સાવધાન થઇ જા. જોજે હવે મારો ઘા નિષ્ફળ નહિ જાય.” રક્તબીજે છળકપટથી પોતાને બચાવવાનો યત્ન કર્યો, પણ દેવીએ એકદમ તલવારનો એક ઝપાટો માર્યો કે એનું માથું દડાની માફક ઊછળીને નીચે પડ્યું.

શુમ્ભને જ્યારે પોતાના સેનાપતિના મૃત્યુની ખબર મળી ત્યારે એ મૂર્ચ્છિત થઇને પૃથ્વી ઉપર પડી ગયો અને કહેવા લાગ્યો: “હાય! જે રક્તબીજના નામથી સમરવિજયી શૂરવીરનું હૃદય પણ કાંપી ઊઠતું હતું, તેનું શિર એક રમણીએ કાપીને રણદેવીને આપી દીધું!” આવા સમરવિજયી વીરના માર્યા જવાથી શુમ્ભને જે શોક થયો તે અવર્ણનીય છે. તેનાં નેત્ર ક્રોધથી લાલચોળ થઇ ગયાં અને તરતજ માથે ટોપ ધારણ કરીને તથા હાથમાં ખડ્ગ લઇને

બગીચામાં દેવી પાર્વતી સાથે સંગ્રામ કરવા પહોંચ્યો. દેવી તો આ દુષ્ટની વાટજ જોતાં હતાં. જતાં વારજ શુમ્ભે કહ્યું: "તેં મારા મોટા મોટા વીરોને મારીને રણભૂમિમાં સુવાડ્યા છે, હવે મારી સામે આવી જા અને તારૂં પરાક્રમ બતાવ." દેવીએ હસીને કહ્યું: "હે દુષ્ટ! એટલી ઉતાવળ શું કામ કરે છે? તને પણ જોતજોતામાં મારી નાખીને તારા યોદ્ધાઓને મળવા યમપુરીમાં પહોંચાડું છું." ત્યાર પછી બન્ને જણાં ક્રોધમાં આવી ગયાં અને તલવારો ચાલવા લાગી. લોકો ચારે તરફ ઊભા રહીને આ વિચિત્ર સંગ્રામની અદ્ભુત લીલા જોઇ રહ્યા હતા. શસ્ત્રો એવી સરસ રીતે ચાલી રહ્યાં હતાં કે, એક એક દાવ જાણે શસ્ત્રવિદ્યાના એક એક સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતો હોય ને! ક્રોધથી દેવીના નેત્ર લાલચોળ થઇ ગયાં. એમણે ગર્જના કરીને કહ્યું કે, "હે દુષ્ટ! હવે ચેતી જા! મારા હવેના ઘાથી બચાય તો બચજે." બસ, એટલું કહેતાં વારજ તેમની તલવાર શુમ્ભના મસ્તક ઉપર પડી, પણ શુમ્ભે માથા ઉપર લોઢાનો ટોપ પહેર્યો હતો. તેથી એનું માથું કપાઇ જવાને બદલે, ઊલટા તલવારના બે કકડા થઇ ગયા. એ વખતના ધર્મયુદ્ધના કાયદા પ્રમાણે પાર્વતીજીને બીજી તલવાર મળવી જોઇતી હતી, પણ અન્યાયી શુમ્ભે ક્રોધને લીધે તેમને બીજું શસ્ત્ર ધારણ કરવાનો પ્રસંગ ન આપ્યો અને દેવીને તેમનો ચોટલો પકડીને ફેરવવા લાગ્યો. દેવીના મોંમાંથી એ સમયે "શિવ! પ્રાણનાથ! શિવ!" એ શબ્દ નીકળ્યા. એકાએક શિવજીનું તેજ–ત્રિશૂળ શુમ્ભની છાતીને વીંધી નાખીને આરપાર નીકળી ગયું. તરતજ એ પૃથ્વી પર પડીને તડપવા લાગ્યો. દેવીએ નીચાં પડીને શિવજીનાં ચરણ પકડી લીધાં અને તેમના પક્ષના યુવક વીરોએ હર્ષિત થઇને અમૃતધ્વનિથી જયનાદ કરવાનો આરંભ કર્યો: "પાર્વતી માત કી જય, "શિવજી કી જય."

અણીને સમયે શિવજી ત્યાં કેવી રીતે આવી પહોંચ્યા એ લખવું પણ આવશ્યક છે. જે સમયે પાર્વતીજી કૈલાસ છોડીને આવ્યાં ત્યાર પછી થોડી વારે શિવજી સમાધિમાંથી જાગ્યા. નોકરોએ દેવીના જવાનું કારણ કહ્યું, તેથી શિવજીએ વિચાર્યું કે પાર્વતીના ઉત્સાહનું પરિણામ કાંઇ હાનિકારક ન આવે માટે મારે પણ ત્યાં જવું જોઇએ. તરતજ એ ત્યાંથી નીકળી પડ્યા અને શોધતા શોધતા જે વખતે શુમ્ભ પાર્વતીને કેશ પકડીને ફેરવી રહ્યો હતો, તેજ વખતે ત્યાં એ પુષ્પોદ્યાનમાં આવી પહોંચ્યા.

માતા પાર્વતિ! ધન્ય છે તમને! તમે પોતાના જીવનથી સાબિત કરી આપ્યું છે કે સ્ત્રીઓ પોતાના ઘરબારનું રક્ષણ કરી શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ કામ પડે, દેશ-જાતિ અને કુળ તથા ધર્મની પણ રક્ષક થઈ શકે છે.

સ્ત્રીધર્મ વિષે પાર્વતીના થોડાક વિચારો જણાવીને અમે આ ચરિત્ર સમાપ્ત કરીશું.

એકવાર મહાદેવજીએ પાર્વતિને પૂછ્યું કે, "સ્ત્રીઓના ધર્મના સબંધમાં તમારા શા વિચારો છે તે જણાવો." એના ઉત્તરમાં પાર્વતીજીએ કહ્યું: "હું સ્ત્રીઓના ધર્મના સંબંધમાં જે કાંઇ જાણું છું તે આપ સાંભળો.

"માતાપિતા આદિ મુરબ્બીઓની આજ્ઞા અને સંમતિ અનુસાર યોગ્ય પાત્ર સાથે લગ્ન કરવું એ સ્ત્રીનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

"પતિભક્તિ એજ સ્ત્રીનો સૌથી મુખ્ય ધર્મ છે, એજ એની તપસ્યા છે, એજ એનું સ્વર્ગ છે. પતિસેવા ઉપરાંત સ્ત્રીને માટે બીજો ધર્મ કે વ્રત નથી.

"પતિજ સ્ત્રીનો પરમ દેવતા છે, પરમ બન્ધુ છે અને પરમ ગતિ છે. સ્ત્રીઓને માટે પતિનો પ્રેમ અને પતિનો આદર સ્વર્ગના કરતાં પણ વધારે સુખ આપનારાં છે. જે સ્ત્રી એવું નથી સમજતી તે ઘણી નીચ છે.

"હે નાથ! જો પતિ પ્રસન્ન ન રહે તો પતિવ્રતા સ્ત્રીને સ્વર્ગ મળ્યાથી પણ સુખ નથી થતું. સ્વામીની સેવા છોડીને એ સ્વર્ગમાં પણ નથી જવા માગતી!

"પતિ ગમે તેવો ગરીબ હોય, રોગી હોય, વૃદ્ધ હોય, કદ્રૂપો હોય, પાપી હોય કે ગમે તેવો હોય તોપણ સ્ત્રીને માટે તો એ દેવતાજ છે. સ્ત્રીની ફરજ છે કે પતિ જે કાંઇ આજ્ઞા આપે તેનું સદા પ્રસન્નતાપૂર્વક પાલન કરવું.

"હે સ્વામી! જે સ્ત્રી સદાચારી છે, સ્નેહાળ છે, તે કદી પણ પતિને કઠોર વચન કહેતી નથી, સદા તેની સાથે સારી વર્તણુંક ચલાવે છે, એનુ મોં જોવામાં એને સ્વર્ગના સમાન સુખ લાગે છે. એની સેવામાં એ પોતાનું ભાન ભૂલી જાય છે. જેને સ્ત્રીધર્મનું પૂરૂં જ્ઞાન છે અને એ ધર્મનું પાલન કરવા જે સદા તૈયાર રહે છે, પતિ-

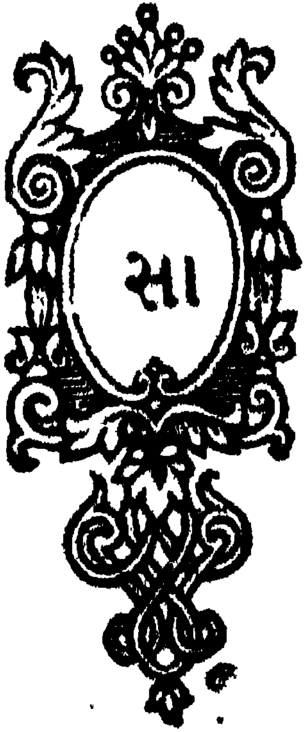
ધર્મ એજ જેનો મુખ્ય ધર્મ છે, પતિવ્રત એજ જેનું મુખ્ય વ્રત છે, પતિના સુખમાં જેનું સુખ છે, પતિના દુઃખમાં જેનું દુઃખ છે, પતિ જેને માટે દેવતા છે, પતિ જેને માટે સર્વસ્વ છે, તેજ સ્ત્રી પતિવ્રતા છે—સતી છે. હું એવી સ્ત્રી ઉપર સદા પ્રસન્ન રહું છું.

"હે નાથ! જે સ્ત્રી પતિની સેવા કરવામાં અને પતિને વશ રહેવામાં સૌથી વધારે આનંદ માને છે, સ્વામીએ જરા કડવા શબ્દો કહ્યાથી કે ક્રોધ કર્યા છતાં જે સ્ત્રી તેના બદલામાં કાંઇ પણ ન બોલતાં ઊલટી પતિને પ્રસન્ન કરવા મથે છે, પરપુરુષનું મોં પણ જોતી નથી, પતિ દરિદ્રી, રોગી, ક્રોધી, અંગહીન, કે કોઢી હોવા છતાં પણ મન, વચન અને કર્મથી એની સેવા કરે છે અને એનામાં પૂર્ણશ્રદ્ધા રાખે છે, જે ગૃહકાર્યમાં ચતુર છે, પુત્રવતી છે, પતિ-પરાયણ છે, બધા સુખભોગ આનંદ અને વૈભવ સામું ન જોતાં એક માત્ર પતિની સેવામાં લીન રહે છે, જે દરરોજ સવારે વહેલી ઊઠીને ઘરને વાળીઝૂડીને સાફ કરે છે, સદા સુવ્યવસ્થિત રીતે ઘરનું કામ ચલાવે છે, પતિની સાથે મળીને વ્રત ઉપવાસ કરે છે, અતિથિનો રીતસર આદરસત્કાર કરે છે, સાસુસસરાને પ્રસન્ન રાખે છે, દીન-દુઃખી મનુષ્યો પર દયા રાખે છે, તે સ્ત્રી સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થાય છે."





૩—સાવિત્રી—બ્રહ્માપત્ની



સાવિત્રી, મહર્ષિ બ્રહ્માનાં પત્ની હતાં. એ પૂજનીય પરમ પવિત્ર, શુદ્ધ આત્મા અને સરળ સ્વભાવવાળાં દેવી હતાં. ઘરસંસારનાં કામકાજમાં કુશળ હોવા ઉપરાંત આધ્યાત્મિક જ્ઞાન એ બહુ સારૂં જાણતાં હતાં. એમની કુખમાંથી સનક, સનત્કુમાર, સુનંદન અને સનાતન નામના ચાર પુત્ર અને સરસ્વતી નામની એક કન્યા ઉત્પન્ન થયાં હતાં. એ સમયે વાંચવા—લખવાનો પ્રચાર થયો નહોતો. પુસ્તકો એ સમયે લખાયાં નહોતાં અને પાઠશાળાઓનું નામનિશાન નહોતું. લોકો વેદના મંત્રો સાંભળીને કંઠાગ્ર કરતા હતા; એટલા માટે વેદને શ્રુતિ કહે છે. સાવિત્રીએ પોતે જાતેજ સંતાનોને શિક્ષણ આપ્યું હતું. સાવિત્રી પોતે ગુણવાન અને અધ્યાત્મવિદ્યામાં પ્રવીણ હતાં એટલે તેમનાં પાંચે સંતાન ઘણાં વિદ્વાન નીવડયાં. આજ સુધી તેમની વિદ્વત્તાનાં વખાણ આપણા દેશમાં થયા કરે છે.

સાવિત્રી પોતાનાં સંતાનોને સાથે લઇને ઋષિપત્નીઓની સભામાં જતાં હતાં અને ત્યાં તેમને તથા બીજાં ઋષિસંતાનોને ઉપદેશ આપતાં હતાં. રોજ નિવૃત્તિના આશય ઉપર વ્યાખ્યાન ચાલતું હતું. પરિણામ એ આવ્યું કે એમના સત્સંગથી એમનાં સંતાનોના હૃદયમાં વૈરાગ્ય ઉપજ્યો અને એ ચારે ઋષિપુત્રોએ વિદ્યાધ્યયનમાંજ પોતાનુ જીવન ગાળ્યું. સનત્કુમાર આયુર્વેદના જ્ઞાતા અને મહાપંડિત નીવડયા; સરસ્વતી જીવનપર્યંત બ્રહ્મચારિણી રહીને ઘણી વિદ્યાઓની અધિષ્ઠાતા થઇ. લેખપ્રણાલી, ગણિત, રાગવિદ્યા આદિ અનેક વિદ્યાઓનો પ્રચાર કરનાર દેવી એજ છે.

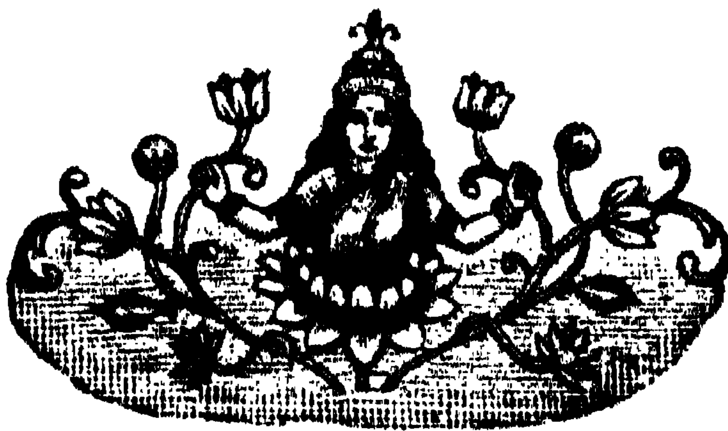
સાવિત્રી સભાઓમાં સદૈવ એજ કહેતાં કે, “ મનુષ્યે સંસારમાં બાળકની પેઠે નિર્લેપ રહેવું જોઇએ; કારણકે એ પ્રમાણે

જીવન વ્યતીત કર્યાથી આત્મસુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને દુ:ખથી છુટકારો મળે છે. એમના આ ઉપદેશનો પ્રભાવ એમનાં સંતાનો ઉપર સારી રીતે પડેલો જોવામાં આવે છે. સનત્કુમારાદિ આજ દિન સુધી બાળ ઋષિ કહેવાય છે. સરસ્વતીનું વૃત્તાંત પણ સુવિદિત છે. એમના ચિત્રમાં આજ પણ ભોળપણ અને બાલ્યાવસ્થાની નિર્દોષતા બતાવવામાં આવે છે.

ઘરકામમાંથી ફુરસદ મળતાં સાવિત્રી પોતાનો સમય નીતિ, ધર્મ, પતિવ્રતાભાવ અને ઈશ્વરીજ્ઞાન બાળકોને શીખવવામાં ગાળતાં. શાસ્ત્રોમાં કહીં કહીં એ પણ લખ્યું છે કે ધર્મશાસ્ત્રોનો સંગ્રહ કરવામાં એ બ્રહ્માને સહાયતા આપતાં હતાં અને બ્રહ્મા પણ દરેક વાતમાં તેમની સલાહ લેતા હતા.

આ દેવીનો આત્મા અને હૃદય એવાં સ્વચ્છ હતાં તથા તેમનાં આચરણ એવાં શુદ્ધ હતાં કે એ સમયમાં પણ એમના જેવાં પવિત્ર મનુષ્યો ઘણાં થોડાં હતાં; છતાં પણ એ સદા પતિને સ્ત્રીધર્મ સંબંધી વાતો પૂછ્યા કરતાં અને એ ઉપદેશનો લાભ બીજી સ્ત્રીઓને પહોંચાડતાં. સામવેદનું ગાન કરવામાં એ અદ્વિતિય હતાં. જે છંદને એ ઘણાજ શોખ સાથે ગાતાં હતાં, તે છંદને બ્રહ્માએ તેના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યો એમ કહેવાય છે.

એ સદા ઘણા મધુર વાક્યોમાં પતિની પ્રાર્થના કર્યા કરતાં હતાં. બ્રહ્મા એમને ઘણી પ્રેમદૃષ્ટિથી જોતા હતા અને પતિપત્ની પરસ્પર પ્રેમમાં સદા મગ્ન રહેતાં હતાં.





૪–સરસ્વતી



સરસ્વતી મહર્ષિ બ્રહ્મા અને દેવી સાવિત્રીની પુત્રી હતી. એ અત્યંત સુંદરી અને રૂપવતી હતી. બ્રહ્મા અને સાવિત્રીએ પોતાના પુત્રો સનક, સુનંદ, સનત્કુમારાદિની સાથે પુત્રી સરસ્વતીને પણ વેદશાસ્ત્રનું સારૂં જ્ઞાન આપ્યું હતું. સરસ્વતીએ વેદવિદ્યા અને અન્ય શાસ્ત્રોના અભ્યાસમાં સારી પેઠે મન પરોવ્યું અને તેથી કરીને તેનું આયુષ્ય આનંદમય બન્યું. સરસ્વતી સઘળી વિદ્યાઓની સાક્ષાત્ દેવી ગણાવા લાગી. ગાનવિદ્યામાં એ ઘણી નિપુણ હતી. હાથમાં સિતાર લઇને, ઇશ્વરની પ્રેમભક્તિમાં લીન થઇને એ એવાં ભજનો ગાતી હતી કે જે સાંભળીને મનુષ્યોજ નહિ પણ વનચર પશુપક્ષીઓ પણ મુગ્ધ થઇ જતાં. એણે પોતાની તીવ્ર બુદ્ધિથી સંસારમાં ઘણી વિદ્યાઓનો પ્રચાર કર્યો. સંગીત શાસ્ત્ર, જે શીખવાથી છંદોને ગાવાની રીત માલૂમ પડે છે, તે એજ દેવીની સ્વાભાવિક વિલક્ષણ બુદ્ધિના વિચારનું ફળ છે. નિઃસંદેહ શ્રુતિ પહેલાંથી હતી, પણ સંસ્કૃતના બ્રાહ્મણાદિ ગ્રંથોમાં જે ભાષા મળી આવે છે, તે ભાષા એણે ઘડી હતી એમ ઘણાનું માનવું છે. સભામાં વ્યાખ્યાન આપવાનો પ્રચાર એણેજ પ્રથમ કર્યો હતો. ગણિતવિદ્યાને પણ એજ સર્વગુણસંપન્ન દેવીના તીક્ષ્ણ વિચાર અને પરિશ્રમનું ફળ ઘણાઓ ગણે છે. મૂળાક્ષર આદિ પણ તેણેજ બનાવ્યા કહેવાય છે. તાત્પર્ય કે એ દેવીનાં આચરણોની આ દુનિયામાં એટલી બધી પ્રતિષ્ઠા જામી કે, તેનું નામ વિદ્યાના સમાન અર્થસૂચક બન્યું.

સરસ્વતી અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત અને પૂજનીય દેવી હતી. જે પ્રાચીન સમયમાં ઋષિકુમારો ઘણા સુયોગ અને સુશિક્ષિત હતા, તે સમયમાં પણ સરસ્વતીને યોગ્ય વર કોઇ ન મળ્યો. એણે

પોતાની આખી જિંદગી બ્રહ્મચર્ય અવસ્થામાં કુમારી રહીને પૂરી કરી અને રાતદિવસ વિદ્યાધ્યયન અને નીતિનું શિક્ષણ મેળવવામાં એ જિંદગી ગાળી. પ્રાચીન સમયમાં કન્યાઓને ઇચ્છાનુસાર કુમારી રહેવાની છૂટ હતી તેનું સરસ્વતી ઘણું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

બ્રહ્માના સમયથી તે જૈમિનિના સમય સુધી સરસ્વતીએ આપેલા શિક્ષણનો પ્રચાર આ દેશમાં ઘણો સારો રહ્યો. સરસ્વતીનું તાત્પર્ય પ્રાચીન સમયમાં આ દેશમાં સારી પેઠે સમજાયું હતું. વિદ્યાભ્યાસને માટે તેણે ચલાવેલા નિયમોનું સારી પેઠે પાલન થયું હતું, પણ આજકાલ દશા બદલાઇ ગઇ છે. મયૂરાસન ઉપર બિરાજેલી વીણાધારી દેવી સરસ્વતીનાં દર્શન તો આપણે સૌ કોઇ કરીએ છીએ, પણ એ દર્શનનો વાસ્તવિક આશય–તેમણે બતાવેલા જ્ઞાનમાર્ગનું ઉપાર્જન કરવાને જરા પણ યત્ન કરતા નથી.

દિવાળીનો પવિત્ર દિવસ એ પવિત્ર વિદ્વાન દેવીનું સ્મરણ કરવાનો દિવસ છે. એ દિવસે સરસ્વતીની પૂજા કરાવીને બાળકો વિદ્યારંભ કરતા હતા. પુખ્ત ઉમરના લોકો હિસાબકિતાબ તપાસતા હતા. એ સમયે વિદ્યા ભણવાની પ્રતિજ્ઞા કરતા હતા અને એ પ્રમાણે સરસ્વતી દેવીની વાસ્તવિક પ્રતિષ્ઠા કરીને પોતાનાં આચરણો સુધારતા હતા. સાપ ગયા અને લિસોટા રહ્યા એવી આપણી દશા થઇ છે. આજ પણ આપણા પ્રાંતમાં દિવાળીનો દિવસ મોટું પર્વ મનાય છે. વેપારી ભાઇઓ એ સમયે અવશ્ય શારદાપૂજન કરે છે, પણ જે સમય વિદ્યાના ગૂઢ આશય ઉપર વિચાર કરવામાં ગાળવો જોઇએ તેનો મોટો ભાગ નકામા સહેલસપાટા મારવામાં, આતસબાજી ફોડાવવામાં અને ઉત્તર હિંદુસ્તાન આદિ પ્રદેશોમાં જુગાર રમવામાં ગાળવામાં આવે છે, પવિત્ર રાત્રીએ જુગારમાં લાખો રૂપિયાનું પાણી થઇ જાય છે. કેટલાંએ ઘર ઉજ્જડ થઇ જાય છે, કેટલીએ સ્ત્રીઓની નાકની વાળી સુધ્ધાં ઉતારીને જુગારમાં દાવ ખેલાય છે અને કેટલાંએ નિર્દોષ બાળકો એ રાત્રીએ નિરાધાર થાય છે! આ પ્રમાણે ઘણી જગ્યાએ જાગરણ કરીને સરસ્વતીનું સ્મરણ અને પૂજન થાય છે!!

દેશની દશા જ કાંઇ અવનવી થઇ ગઇ છે. જે દિવસ આપણા વિદ્યારંભ અને ઉન્નતિનો દિવસ ગણાય છે, જે દિવસે પવિત્ર માતા સરસ્વતીનું નામ લઇને આપણે જ્ઞાનની ઉન્નતિ કરવાનું પણ લેવું

જોઇએ, તેજ દિવસને આપણા ઘણા ભાઇઓ પોતાના અને પોતાના કુટુંબના વિનાશનું કારણ બનાવી દે છે.

સરસ્વતી નામની એક નદી પણ આપણા દેશમાં વહે છે. આપણા ગુજરાતમાં સિદ્ધપુર ક્ષેત્ર એજ નદી ઉપર વસેલું છે. વિદ્વાનોનું માનવું છે કે, એ નદીને કિનારે પ્રાચીન સમયમાં વિદ્યાર્થીઓના આશ્રમ હતા, ત્યાં ઋષિમુનિઓ એકઠા થઇને મધુર સ્વરથી વેદનો ધ્વનિ કરતા હતા અને એ આશ્રમમાંથી ભણી આખા દેશમાં વિદ્યાનો પ્રચાર કરતા હતા. વાસ્તવમાં એ એક પવિત્ર સ્થાન હતું; જ્યાં શુદ્ધ વિચાર અને પવિત્ર આચરણ કેમ રાખવું તેનો બોધ અપાતો હતો. આજ તો સરસ્વતીની કેવળ એટલીજ પ્રતિષ્ઠા થાય છે કે એ નદીમાં સ્નાન કરવાથી મોક્ષ મળશે. આજ પણ એ નદીને કિનારે સિદ્ધપુર ક્ષેત્રમાં પ્રાચીન ઋષિઓનાં સંતાનો, ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણો ઘણી મોટી સંખ્યામાં રહે છે; પણ સરસ્વતીનું પ્રાચીન ગૌરવ જાળવી રાખે એવું કોઇ વિદ્યાલય કે ગુરુકુળ ત્યાં નથી. જો આપણા દેશબંધુઓ સરસ્વતીના સ્નાનનો ખરો મહિમા સમજે તો તેઓ જલદીથી પોતાના આત્માને શુદ્ધ અને આચરણદ્વારા પવિત્ર કરીને મોક્ષપદને પામે.

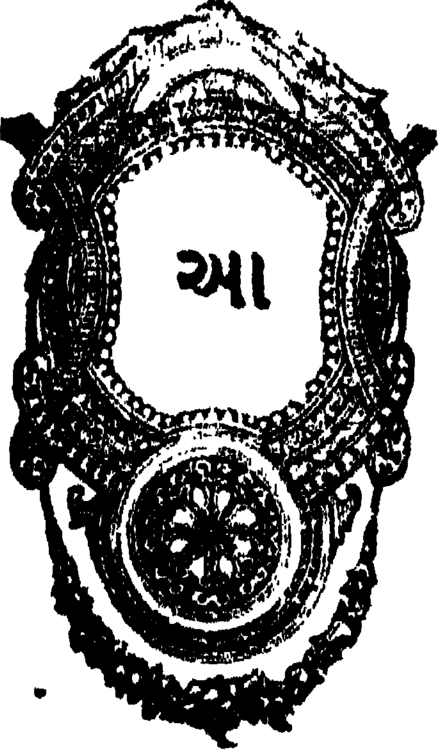
અસ્તુ! સરસ્વતીનું નામ આજે પણ આપણને સત્યના માર્ગ ઉપર ચાલવાનો ઉપાય બતાવે છે અને આશા રાખવામાં આવે છે કે, આર્યસંતાનો કોઇ સમયે સરસ્વતી માતાના ખરા પુત્રો કહેવરાવવાને યોગ્ય બનશે અને માતાના નામની યથાર્થ પ્રતિષ્ઠા કરીને દેશની દશા સુધારશે. એ સમયે ચારે તરફ વેદનો મધુર સ્વર સંભળાશે. આપણી ગૃહદેવીઓ સરસ્વતીએ બનાવેલા નિયમો ઉપર ચાલીને પરમ વિદુષી દેવીઓ બનશે અને આપણા સંસારને સ્વર્ગધામ બનાવશે.

સરસ્વતી દેવિ! અમે તારી યથાર્થ પ્રતિષ્ઠા કરવાનું જાણતા હોત અને શુદ્ધ અંતઃકરણથી તારી ભક્તિ અને પૂજા કીધી હોત, તો ભારતવર્ષને આજે આ અજ્ઞાનનો દિવસ કદી ન દેખવો પડત.

ઈશ્વર પાસે એજ પ્રાર્થના છે કે અમારા દેશમાં ઘેરેઘેર તારા જેવી કન્યાઓ ઉત્પન્ન થાઓ અને તેમની દ્વારા ભારતમાતાનું મુખ ઉજળું થાઓ. તારા અભાવે અમે જે દુઃખ ભોગવી રહ્યા છીએ તે શીઘ્ર નાશ પામો!! અસ્તુ! અસ્તુ!!



૫–લક્ષ્મી



આ સતીનો જન્મ ભૃગુઋષિને ત્યાં થયો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં તેમને સારૂં શિક્ષણ મળ્યું હતું. ઉચ્ચ વિચારોથી તેમનું કોમળ મગજ ભરવામાં આવ્યું હતું. રૂપ પણ તેમનું અપૂર્વ હતું. નારદજીએ તેમના ગુણ અને સૌન્દર્યથી પ્રસન્ન થઇને વિષ્ણુ ભગવાન સાથે તેમનું લગ્ન કરાવ્યું હતું. તેમનું દાંપત્યજીવન ઘણુંજ સુખ અને શાંતિમય હતું. એ સદા પતિની સેવા કરવામાંજ તત્પર રહેતાં. પતિ એજ પરમ દૈવત છે એમ માનીને સદા વર્તતાં. સ્ત્રીધર્મ બાબત એમના વિચારો કેવા ઊંચા પ્રકારના હતા તે રુકિમણી દેવી સાથેના એમના નીચેના સંવાદ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે.

એક દિવસ રુકિમણીદેવી લક્ષ્મીને મળવા સારૂ સ્વર્ગમાં ગયાં. લક્ષ્મીએ ઘણા આદરપૂર્વક એમને પોતાની પાસે બેસાડ્યાં. પછી બંને જણાં વચ્ચે વિવિધ વિષયો ઉપર વાતચીત થવા માંડી. ઘણી વાત થયા પછી રુકિમણીએ પૂછ્યું: “ બહેન, તમે કેવી સ્ત્રીઓની સાથે હમેશાં રહો છો, કેવી સ્ત્રીઓ તમને વહાલી છે અને કયા ઉપાયોથી સ્ત્રીઓ તમારી પ્રીતિપાત્ર બની શકે છે ? ”

રુકિમણીનો પ્રશ્ન સાંભળીને લક્ષ્મી જરાક હસ્યાં અને મીઠાં વચનોથી નીચે પ્રમાણે બોલ્યાંઃ “ જે સ્ત્રીને પોતાના પતિમાં અચળ ભક્તિ છે, તેજ મને સૌથી વધારે વહાલી છે. હું એને ક્ષણભરને માટે પણ મારાથી વેગળી કરી શકતી નથી. એવી સ્ત્રીઓ પાસે હોવાથી મને હર્ષ થાય છે. હું એના સત્સંગની ઇચ્છા કરૂં છું અને સદા એની સાથે રહું છું. બધા ગુણોથી વિભૂષિત હોવા છતાં પણ જો કોઇ સ્ત્રી પોતાના પતિમાં શ્રદ્ધા ન રાખતી હોય તો હું એને ધિક્કારૂં છું અને એને મારી પાસે પણ આવવા દેતી નથી.

"જે સ્ત્રીઓ ક્ષમાશીલ છે, તેના ઘરમાં હું નિવાસ કરૂં છું.

"સર્વદા સાચું બોલનારી સ્ત્રી મને વિશેષ પ્રિય છે. સરળ સ્વભાવની સ્ત્રીજ મને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે સ્ત્રી છળ, કપટ અને ચાલાકીથી બીજાઓને છેતરે છે અને જૂઠું બોલે છે, તેને હું ધિક્કારૂં છું. હું એને કદી પણ દર્શન આપતી નથી.

"જે સ્ત્રીઓ પવિત્ર હોય, શુદ્ધ આચરણવાળી હોય, દેવતાઓ અને વિદ્વાન બ્રાહ્મણોમાં ભક્તિ રાખતી હોય, પતિવ્રતાધર્મનું પાલન કરતી હોય, અતિથિસેવાને માટે સદા તૈયાર રહેતી હોય, તે મને જલદી પ્રાપ્ત કરી લે છે.

"જે જિતેન્દ્રિય છે, પોતાના પતિ સિવાય બીજા પુરુષનું મોં પણ દેખવું જેને માટે અસહ્ય છે તેના ઘરમાંથી કદી પણ હું નીકળતી નથી. એવી સ્ત્રીઓ મને પોતાને વશ કરી લે છે."

એટલું કહ્યા પછી લક્ષ્મીએ કહ્યુંઃ "બહેન ! જે પ્રકારની સ્ત્રીઓને હું ચાહું છું તે મેં તમને બતાવ્યું. હવે કેવી સ્ત્રીઓથી હું અપ્રસન્ન રહું છું અને તેમને ધિક્કારૂં છું તે હું જણાવું છું.

"જે સ્ત્રી સદા પોતાના પતિને અપ્રિય એવું કામ કરે છે, એને જાતજાતનાં કષ્ટ પમાડે છે, તેને કડવાં વેણ કહે છે એવી સ્ત્રીઓ ઉપર મને ઘણોજ તિરસ્કાર છે. હું કદી એવી સ્ત્રીઓનું મોં જોતી નથી.

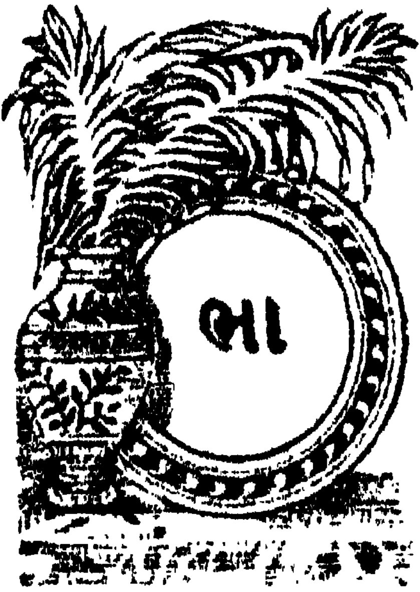
"જે પોતાના પતિનું ઘર છોડી દઇને બીજાના ઘરમાં રહેવાને આતુર રહે છે, પતિ હોવા છતાં પણ બીજા પુરુષ ઉપર પ્રેમ રાખે છે એવી સ્ત્રીઓ નરકનો કીડો બને છે. હું સ્વપ્નમાં પણ એવી સ્ત્રીઓની પાસે જતી નથી.

"જે સ્ત્રી શરમ વગરની છે, કજિયાખોર છે, કડવું બોલનારી અને બહુબોલી છે, ગમે તેની સાથે ટંટો કર્યા કરે છે, જેનો સ્વભાવ ક્રોધી છે, વાત વાતમાં ચિડાઇ જાય છે, જે સ્નેહશીલ નથી, જેનામાં દયા નથી, ઉદારતા નથી, એવી સ્ત્રીઓને હું તજી દઉં છું.

"જે અપવિત્રતાથી રહે છે, બહુ સૂઇ રહે છે, આળસને વશ રહે છે, વડિલોનું કહ્યું માનતી નથી, કામ કરતી વખતે તેનાં પરિણામ ઉપર ધ્યાન આપતી નથી, ઘરમાં સુવ્યવસ્થા રાખતી નથી, ઘરની વસ્તુઓને ગમે ત્યાં ફેંકી દે છે, તેવી સ્ત્રી મને કદાપિ પોતાની બનાવી નથી શકતી."



૬–રતિ



રતવર્ષમાં પ્રત્યેક ભાવના ઉચ્ચ આદર્શથી ભરેલી હોય છે. મનુષ્યોમાં કામવાસના પ્રદીપ્ત કરનાર દેવનું નામ મદન–કામદેવ–મન્મથ છે; પરંતુ તેમની પત્ની રતિની જે કલ્પના આર્ય લેખકોએ કરી છે તે ઉપરથી જણાય છે કે તે કેવળ વિષયાસક્ત સ્ત્રી નહોતી; પરંતુ પૂર્ણ પતિવ્રતા નારી હતી.

શિવજીએ જે સમયે પોતાનાં પ્રથમ પત્ની સતીના મૃત્યુ પછી ભારે તપશ્ચર્યા આદરી હતી તે વખતે સર્વ દેવતાઓની સંમતિથી એ તપશ્ચર્યામાં ભંગ પડાવવા સારૂ ઇન્દ્રે મદનને પોતાનાં આયુધો સહિત મોકલ્યો હતો. પોતાની પ્રાણેશ્વરી રતિને પણ એ તે સમયે સાથે લઇ ગયો હતો. પાર્વતી જે સમયે શિવજીની સેવાશુશ્રૂષા કરવા, તેમને પૂજાપાઠ અને તપશ્ચર્યામાં મદદ કરવા સારૂ એમના આશ્રમમાં પેઠાં તે સમયે મદને શિવજી ઉપર ગુપ્ત રીતે બાણ ચલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને શિવજીની નજર તેમના ઉપર પડતાં વારજ એ મહા તપસ્વીને એટલો બધો ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો ને તેમના ત્રીજા લોચનમાંથી આગની એક એવી ઝાળ નીકળી, કે જેના તાપથી મદન ક્ષણભરમાં બળીને રાખનો ઢગલો થઇ ગયો. મદનપત્ની રતિ એ સમયે ત્યાંજ ઊભી હતી. એ આગની ઝાળને પતિની તરફ જતી જોઇ તેજ વખતે એ ભયભીત થઇ ગઇ. તેનાથી એ અસહ્ય ઘટના ન જોઇ શકાઇ. એ દારુણ વેદનાથી એની ઇન્દ્રિયોમાંથી ચૈતન્ય જતું રહ્યું. બેહોશ થઇને તે ભૂમિ ઉપર ઢળી પડી. મૂર્છા આવવાને લીધે થોડી વાર સુધી તો એને પતિના મૃત્યુની ખબર પણ ન પડી. એમ કરીને પણ દૈવે એના ઉપર એક જાતનો ઉપકારજ કર્યો, કેમકે એક ક્ષણભરને માટે પણ એ પતિનાશથી ઉપરનું અસહ્ય દુઃખ ભોગવતાં બચી ગઇ. વિવશ અને વિહ્વળ બનેલી ઘણી વાર સુધી મૂર્છિત

રહી. એને પોતાના તન, મન કશાનું ભાનજ ન રહ્યું; પરન્તુ હાય! દુઃખને વિસરાવનારી એ મૂર્છા પણ ઝાઝી વાર ટકી નહિ. જાગૃતિમાં આવતાંજ પોતાના સૌભાગ્ય–સૂર્યનો અસ્ત થયાનું, પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા નવીન વૈધવ્યનું એને ભાન થયું. ભાન આવતાંજ એણે આંખો ઉઘાડી અને પોતાની ચારે તરફ જોવા લાગી. પતિની જીવિત અવસ્થામાં એને વારંવાર જોવા છતાં પણ એનાં નેત્રોને તૃપ્તિ નહોતી થતી. આજ એજ અતૃપ્ત નયનોને પતિનાં દર્શન ન થયાં. એકદમ એના માનવામાંજ ન આવ્યું કે એ તો બળીને રાખ થઇ ગયા છે. એ તો પોતાના નયનોનોજ વાંક કાઢતી હતી અને સમજતી હતી કે ચક્ષુદોષથી હું એમને જોઇ શકતી નથી! કવિ કહે છેઃ–"કિ યા નયન નિપેક્ષ વ્યથિત રતિને જબ ઊઠ કર, દગ્ગોચર કર સકી ન વહ પતિરૂપ મનોહર. 'જીતે હો હે નાથ!' વચન યહ કહ વિષાદ–કર દેખી પુરુષાકાર ભસ્મ ઉસને ભૂતલ પર." જે સમયે એણે શિવજીના ક્રોધાગ્નિમાં બળીને ભસ્મ થયેલી પોતાના પતિની મૂર્તિ જોઇ તે સમયે એ પતિવ્રતાથી રહેવાયું નહિ. એ બેબાકળી થઇને ભોંય ઉપર પડી ગઇ અને ધૂળમાં આળોટવા લાગી. એના વાળ વિખરાઇ ગયા. આખું શરીર ધૂળવાળું થઇ ગયું. ઘણા કરુણ સ્વરથી એણે વિલાપ કરવો શરૂ કર્યો. એનો એ છાતીને ફાડી નાખે એવો વિલાપ સાંભળીને જંગલનાં જીવજંતુ પણ પીગળી ગયાં. રતિનો એ સમયનો વિલાપ ગમે એવા પથ્થરના હૈયાને પણ પિગળાવે એવો હતો. કવિશિરોમણિ કાળીદાસે એ વિલાપ સુંદર શબ્દોમાં વર્ણવ્યો છે. તે પતિવ્રતા રતિના હૃદયની ઉચ્ચતાનો પરિચય આપે છે.

"જો યહ તેરા ગાત મનોહરતા કી રાશી,
ઉનકા થા ઉપનામ સદા જો સુઘર વિલાસી;
ઉસકી ઐસી દશા હુઇ! ફૂટતી નહીં છાતી!!
હાય, હાય! અતિ કઠિન નિંદ્ય નારી કી જાતિ!!!"*

અર્થઃ–તમે તો ઘણાજ સુંદર શરીરવાળા હતા. તમારા શરીરની સુંદરતા અને કાન્તિને લીધે મોટા મોટા કવિઓ અને મહાકવિઓ પણ વિલાસની વસ્તુઓને તમારા શરીરની ઉપમા આપતા હતા. હાય! હાય!! એ તમારા અસાધારણ સૌન્દર્ય-

* હિંદી સરસ્વતીના અધિપતિ પંડિત મહાવીરપ્રસાદ દ્વિવેદીકૃત અનુવાદમાંથી સાભાર ઉદ્ધૃત.

શાળી શરીરની આજે આ ગતિ થઇ ગઇ. સ્ત્રીઓનું હૃદય ખરેખર અત્યંત કઠોર હોય છે; એથીજ મારા હૃદયના આજે ચૂરેચૂરા ન થઇ ગયા.

"નવ–નલિની કો નીર છોડ જાતા હૈ જૈસે,
કહાં ગયે હે નાથ! છોડ મુઝે તૂ તૈસે?
કિયા નહિ પ્રતિકૂલ કભી કુછ મૈંને તેરા,
ફિર ક્યોં દેતા નહિ દરસ રોદન સુન મેરા?"

અર્થ:–મારૂં જીવન તો સદા તમારે આધીન હતું; પરન્તુ મારા પ્રેમ અને સ્નેહની જરા પણ પરવા ન કરતાં તમે ક્યાં ચાલ્યા ગયા? પુલ તૂટી જવાથી જળાશયનું પાણી કમલિનીને છોડીને એકદમ ચાલ્યું જાય છે તેમ મારા પ્રેમને વીસરી જઇને તમે મને છોડીને ચાલ્યા ગયા. મેં આજ સુધીમાં તમારી ઇચ્છા વિરુદ્ધ કોઇ કામ નથી કર્યું; આપણે બન્ને એકબીજાને અનુકૂળ આચરણ કરતાં આવ્યાં છીએ, તો પછી કોણ જાણે શાથી તમે નારાજ થઇને ચાલ્યા ગયા અને હું રોઇ રહી છું તોપણ તમે દર્શન નથી આપતા?

એક દિવસ કામદેવે બીજી કોઇ સ્ત્રીનું નામ પત્નીની આગળ દઇ દીધું હતું તેથી રતિએ ક્રોધમાં આવી જઇને પોતાના કંદોરાથી મદનને બાંધ્યો હતો. વળી એક વાર એવોજ કાંઇ બનાવ બનતાં પોતાનાં કમળનાં કુંડળ પતિ ઉપર ફેંક્યાં હતાં, એની રજકણો પતિની આંખોમાં જવાથી એને સહેજ દુઃખ થયું હતું. એ બધી પોતાની પાછલી ભૂલો સંભારીને રતિ વિલાપ કરે છેઃ—

"હુઆ સ્મરણ ક્યા તુઝે ×કરધની સે નિજ બંધન?
અથવા પ્રણય–વિશિષ્ટ કમલ–કલિકા સંતાડન;
'હૃદય બીચ તબ વાસ' કથન યહ કપટ તુમારા,
ક્યોં કિ અતનુ તુમ હુએ, તદપિ તનુ બના હમારા;
અપર લોક તુમ ગએ ન યેહી હે પ્રિય મેરે,
નિશ્ચય હી મૈં નાથ! નિકટ આઉંગી તેરે;
વંચિત હુઆ પરંતુ જગત્ યહ વિધિ કે દ્વારા,
તેરે હી આધીન સૌખ્ય ઇસકા થા સારા."

× કંદોરો

"તમે તો કહેતા હતા કે, 'તું મારા હૃદયમાં વસે છે,' પરન્તુ હવે મને ખબર પડી કે એ બધી જૂઠી મન મનાવવાની વાતો હતી; કેમકે જો ખરેખર તમે મને તમારા શરીરમાંજ સ્થાન આપ્યું હોત તો તમારૂં શરીર તો નાશ પામે અને હું જીવતી રહું એ બનેજ કેમ? તમે તો પરલોકમાં સિધાવી ગયા અને મને અહીંજ છોડતા ગયા, પરંતુ હું પણ બહુ જલદી તમારી પાસે આવું છું, પણ મને શોક માત્ર એટલોજ છે કે કુટિલ કાળે તમારો નાશ કરીને આખી દુનિયાના સુખનો પણ નાશ કરી દીધો; કેમકે દેહધારીઓને તમારા વગર સુખ ક્યાં? એમના સુખનો આધાર તમારા ઉપરજ હતો.

"હે વહાલા! જ્યારે હું કોઇ કારણુસર રિસાતી હતી ત્યારે તમે મારે પગે પડીને મનાવતા હતા. એ બધી વાતોનું સ્મરણ કરીને મારૂં હૈયું ફાટી જાય છે. મારી શાંતિ જતી રહે છે. વસન્ત ઋતુના સુંદર ખીલેલા ફૂલોના તમે મારે સારૂ હાર–ગજરા બનાવ્યા હતા અને પોતાને હાથેજ એ અલંકારો પ્રેમપૂર્વક મને પહેરાવ્યા હતા. જુઓ, એ અલંકારો મેં હજુ સુધી પહેર્યા છે; પરન્તુ જેમની કૃપાથી એ બધું પ્રાપ્ત થયું હતું, તે દેખાતા નથી. એના સુંદર શરીરનો નાશ થઇ ગયો, પણ હું બેસી રહી છું. કઠણ હૃદયના દેવતાઓએ પોતાની ગરજ સાધવા સારૂ જે સમયે તમને બોલાવ્યા એ સમયે તમે મારા પગ ઉપર મેંદી રચાવી રહ્યા હતા. જમણા પગ ઉપર તો લગાડી ચૂકયા હતા, ડાબો પગ બાકી હતો. એ એવો ને એવો મેંદી વગરનો રહી ગયો છે. આવો, એના ઉપર મેંદી રચાવો. જેવી રીતે પતંગિયું આગમાં પડીને પરલોકની યાત્રા કરે છે, એવીજ રીતે હું પણ આ શરીરને બાળી નાખીને બહુ જલદી તમારી પાસે આવીશ અને તમને ભેટીશ. હું તમારી પાસે આવીશ તો જરૂર, પણ એમાંયે મને એક વાતની તો મોટી ચિંતા રહેવાનીજ. લોક કહેશે કે તમે બળી મર્યા તેજ વખતે મારે પણ બળી મરવું જોઇતું હતું. પતિ ઉપર ઊંચા દરજ્જાનો પ્રેમ હોય તો પતિ વગર એક ક્ષણવાર પણ જીવાયજ કેમ? મારે માટે આ બહુ મોટું કલંક ગણાશે. હું એ કલંકનું નિવારણ કેવી રીતે કરીશ?

"રતિ મનસિજ કે બિના રહી પલભર ભી જીવિત,
હે મમ–જીવિતનાથ! કહેંગે યહી સભી નિત;

યદ્યપિ તનુ તજ અભી તુ મેં ફિર અંક ભરૂંગી,
ઇસ કલંક કો દૂર તદપિ કિસ ભાઁતિ કરૂંગી?"

"એક વાત બીજી પણ છે કે જે મને અસહ્ય વેદના આપી રહી છે. તમારા મૃતદેહનો ઉત્તરસંસ્કાર પણ મારાથી ન થઇ શકયો અને તે હું કરૂં પણ કેવી રીતે? તમારૂં તો શરીરજ ન રહ્યું. કોઇની પણ નહિ થયેલી, કલ્પનામાં પણ ન આવે એવી તમારી તો ગતિ થઇ. તમારા તો જીવનનો પણ નાશ થયો અને સાથે સાથે શરીરનો પણ નાશ થઇ ગયો. પ્રાણ ચાલ્યા ગયા પછી બીજાઓનું તો પંચમહાભૂતનું શરીર પણ અવશ્ય પડયું રહે છે, પણ હું તો એવી અભાગણી નીકળી કે મૃતશરીર પણ મને તો તમારૂં ન મળ્યું.

"શોક! શોક!! હા શોક!!! અહો પરલોકનિવાસી!
અંત્ય કૃત્ય તક નહિ કર સકે હૈં યહ દાસી;
અવિતર્કિત ગતિ હુઇ નાથ! તેરી હે સ્વામી!
જીવન ભી તવ ગયા, ગયા યહ તનુ ભી નામી!"

રતિનો વિલાપ સાંભળીને મદનના મિત્ર વસન્તના હૃદયમાં દારુણ દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. એનાથી હવે એ વિલાપ વધારે સંભળાયો નહિ. એ પણ મિત્રપત્નીની પાસે ઊભો રહ્યો; પરંતુ કુટુંબીઓ અને ઇષ્ટ મિત્રોની આગળ તો હૃદયનું દુઃખ વધારે વેગથી બહાર નીકળવા માંડે છે, એટલે વસન્તના આવતાં વારજ રતિનો વિલાપ વધારે જોરમાં થવા લાગ્યો. અનેક રીતે વિલાપ કરીને, પોતાના પતિના અનેક ગુણોનું સ્મરણ કરીને તેણે કહ્યુંઃ "પાપી દૈવે આ શું કર્યું? એણે મારા સ્વામીનાથને માર્યા તો ખરા, પણ બરોબર મારતાં પણ ન આવડયું. મારા પતિને તો બાળી નાખ્યા અને મને કાળ છોડતો ગયો; મને બચાવીને એણે એક રીતે તો અડધી હત્યા કરી છે પણ ખરૂં જોતાં તો એણે મને મારીજ નાખી છે; કેમકે પતિના વગર હું આ પ્રાણને કેવી રીતે ધારણ કરી શકીશ? જે વૃક્ષને લતા વળગી રહી હોય એ વૃક્ષને હાથી ઉખાડી નાખે તો પછી એ લતા બચી શકે? વૃક્ષની સાથે સાથે વેલનો પણ નાશ જરૂર થઇ જાય છે; માટે પ્રાણવલ્લભના ગયા પછી હું જીવતી નહિ રહું. તું મારા પતિનો મિત્ર છે. હું પણ તને બન્ધુ ગણું છું, માટે આ વખતે મને મદદ કર. તું મારા ઉપર દયા કરીને મને પતિની પાસે પહોંચાડી દે. પતીની પાછળ જવું, સતી થવું, એ પત્નીનું કર્ત-

વ્યજ છે. સચેતનજ એ કર્તવ્યનું પાલન કરે છે એવું નથી, પણ જડ પદાર્થોમાં પણ પત્નીઓ પતિનું અનુગમન કરે છે. જુઓ ચન્દ્રમાની સાથે ચન્દ્રિકા પણ ચાલી જાય છે અને મેઘની સાથે સાથેજ વીજળીનો પણ નાશ થાય છે. સતી થતાં પહેલાં સ્ત્રીઓ અનેક પ્રકારના અલંકારોથી પોતાના શરીરને શણગારે છે; પરન્તુ મારાથી એવું નહિ થાય. મારા પતિના બળી ગયેલા શરીરની રાખ સામે પડી છે એનોજ લેપ હું શરીર ઉપર કરી લઇશ. એનેજ હું મોટો અલંકાર માની લઇશ. ત્યાર પછી આગને કોમળ પલ્લવોથી સજાવેલી પથારી માનીને હું તેના ઉપરજ મારા શરીરને સુવાડીશ. આગને હું આગ નહિ ગણું. એને તો ફૂલોની શય્યા સમજીને એમાંજ સૂતી સૂતી બળી મરીશ. તને મારી એકજ બીજી વિનતિ છે. મારી ચિતામાં જ્યારે આગ સળગી ઊઠે ત્યારે પવન જોરથી ફૂંકીને મારી આગને સતેજ કરી દેજે કે જેથી હું ઝટ પતિની પાસે પહોંચી જાઉં. મારા બળી ગયા પછી તું અમારા બન્નેને સારૂ એકજ તિલાંજલિ આપજે. અમારે માટે જુદી જુદી અંજલિ આપવાની પણ જરૂર નથી.”

આગમાં બળી મરીને રતિ સતી થવાને સારૂ આ પ્રમાણે તૈયાર થઇ એ વખતે એકદમ દેવવાણી થઇ. તળાવ સુકાઇ જતાં તરફડિયાં મારતી માછલી આષાઢ મહિનામાં પહેલો વરસાદ વરસતાં જે પ્રમાણે સચેત થઇ જાય છે, તેજ પ્રમાણે એ દેવવાણીથી રતિના હૃદયમાં સુખની આશાનો સંચાર થયો. આકાશવાણીએ કહ્યું: “હે કામદેવની પત્નિ! તારે ઝાઝો વખત સુધી આવી પતિહીન દશામાં નહિ રહેવું પડે તને બહુ થોડા સમયમાં તારા પતિ સાથે મેળાપ થશે. ત્રિલોચન શંકરના ક્રોધાગ્નિમાં એ શા કારણથી પતંગિયાની પેઠે બળી મર્યો, તેની તને ખબર નથી. સાંભળ, તારા પતિએ બ્રહ્માજીના મનમાં એક વાર એવો વિકાર ઉત્પન્ન કર્યો હતો કે એમનું ચિત્ત પોતાની છોકરી તરફ દોડયું હતું; પણ એ જિતેન્દ્રિય હતા, એટલે તરતજ મનોવિકારને દબાવી દીધો; પરંતુ એ ખરાબ વિચાર ક્ષણભરને માટે પણ તારા પતિ મદનને લીધે ઉત્પન્ન થયો એમ જાણીને એમણે એને શાપ આપ્યો. મહાદેવજીના કોપથી બળી જવું એ એમનાજ શાપનું ફળ હતું. બ્રહ્માજીને શાપ દેતા જોઇને ધર્મ નામના પ્રજાપતિને તારા પતિ ઉપર દયા આવી અને તેમણે બ્રહ્માને એ શાપનિવારણ કરવા પ્રાર્થના કરી. બ્રહ્માએ એમની વિનતિ સ્વીકારીને કહ્યું કે,

'પાર્વતીની તપસ્યાથી પ્રસન્ન થઇને શિવજી એમને પોતાની અર્ધાંગના બનાવશે તથા એ વિવાહથી એમને પૂર્ણ સંતોષ થશે, એ વખતે એ કામદેવને ફરીથી જીવતો કરશે.' જિતેન્દ્રિય મહાત્માઓને ગુસ્સે થતાં વાર નથી લાગતી અને ખુશ થતાં પણ વાર નથી લાગતી.

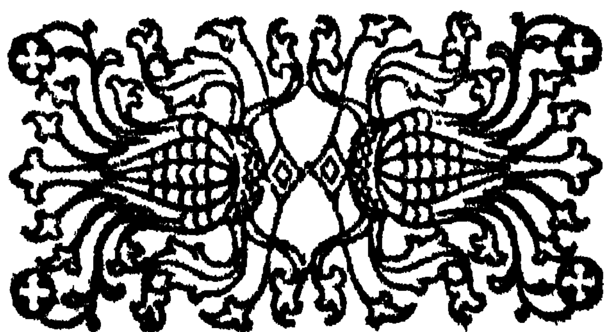
"એટલા માટે હે સુંદરિ! તું હવે મરવાનો વિચાર છોડી દે. તને ભવિષ્યમાં તારો પતિ અવશ્ય મળશે. એના સમાગમની વાટ જોઇને તું પોતાના સુંદર શરીરને કાયમ રાખ. દુઃખ પછી સુખ જરૂર આવે છે. સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી સુકાઇ ગયેલી નદીઓ વરસાદ આવતાંજ પાછી જળથી ભરાઇને ખળખળ વહેવા લાગે છે."

આ પ્રમાણે ધીરજનાં વચનો કહીને એ અદૃશ્ય દેવતાએ રતિના ચિત્તને બહુ શાન્ત કર્યું. એમના દિલાસાથી રતિએ બળી મરવાનો વિચાર છોડી દીધો. પતિના મિત્ર વસન્તે પણ એને હિંમત આપી કે, "દેવવાણી કદાપિ જૂઠી ઠરતી નથી. તમે જે કાંઇ સાંભળ્યું છે તે ઉપર વિશ્વાસ કરો. તમને અવશ્ય પતિ પાછા મળશે." એ પ્રમાણે સમજાવ્યાથી રતિએ મરવાનો વિચાર ત્યજી દીધો અને પતિ-વિયોગને લીધે દરરોજ શરીરને ગાળી નાખતી એના શુભ મેળાપના દિવસની આતુરતાથી વાટ જોવા લાગી.

હિમાલયની પુત્રી પાર્વતી સાથે શિવજીનું જ્યારે લગ્ન થયું ત્યારે દેવતાઓએ આનંદોત્સવમાં નમ્રતાપૂર્વક કહ્યુંઃ "ભગવન્! આપનું લગ્ન થઇ ચૂક્યું. એની સાથે સાથેજ મદનના શાપની મુદત પણ પૂરી થઇ. હવે એને ફરીથી જીવતો થઇને આપની સેવા કરવાનો પ્રસંગ આપો."

એ માંગલિક પ્રસંગે મદન સજીવન થયો અને રતિએ પતિદેવને મેળવીને બાકીનું જીવન સુખમાં ગાળ્યું.

બીજા જન્મમાં કન્દર્પે શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર પ્રદ્યુમ્નરૂપે રુકિમણીના ગર્ભમાં જન્મ લીધો હતો. રતિએ બીજા જન્મમાં શ્રીકૃષ્ણના કટ્ટા શત્રુ શંબરની પત્ની માયાવતીરૂપે જન્મ લીધો હતો.





૭—अदिति



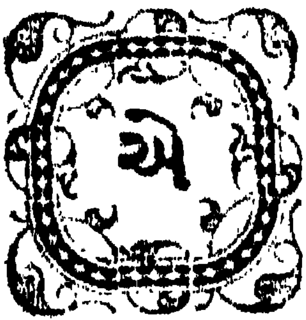
ઋગ્વેદ સંહિતાના ચોથા મંડળના અઢારમા સૂક્તનો પાંચમો, છઠ્ઠો અને સાતમો ઋક્ અદિતિએ રચ્યો છે. અદિતિ ઇન્દ્રદેવની માતા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. ઋષિ વામદેવે એક સમયે પોતાની માતાને દુઃખ દીધું હતું, એથી વામદેવની જનનીએ અદિતિ અને ઇન્દ્રદેવનો આશ્રય લીધો. એમ કહેવાય છે કે અદિતિદેવીએ કેટલાક મંત્રો રચીને વામદેવનું દમન કર્યું. અદિતિ એક શ્લોકમાં કહે છે કે, "જળવતી નદીઓ અ. લ. લા. એ પ્રમાણે હર્ષસૂચક અવાજ કરીને ચાલી જાય છે. હે ઋષિ ! તમે એમને પૂછો કે એ શું બોલે છે ?"

કથા ઘણીજ કવિત્વમય છે.

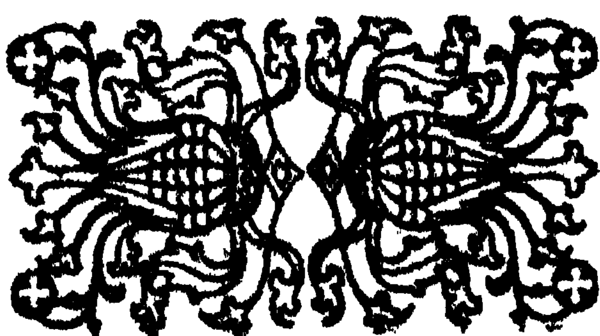
પુરાણમાં કહ્યું છે કે અદિતિ, ભગવાન કશ્યપની પત્ની અને ઇન્દ્રાદિ દેવોની માતા હતી. એની શોક્ય દિતિના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા દૈત્યો કોઇ સમયે ઘણા પ્રબળ થઈ પડ્યા હતા; તેમનામાંથી પ્રહ્‌લાદના પૌત્ર વિરોચનનન્દન બલિરાજાએ વિશ્વજિત નામનો યજ્ઞ કરીને સ્વર્ગના રાજ્યનો અધિકાર મેળવ્યો. દેવતાઓને સ્વર્ગમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા એટલે તેઓ ઘણી દુર્દશામાં આવી પડ્યા. દેવતાઓની આ દશા જોઇને દેવમાતા અદિતિને ઘણું કષ્ટ થયું અને તેણે એનો ઉપાય શોધવા માટે મનમાં ને મનમાં પોતાના સ્વામીનું ધ્યાન ધર્યું. ભગવાન કશ્યપે તેને પયોવ્રતનું ઉદ્યાપન કરીને વિષ્ણુની આરાધના કરવા કહ્યું. એ પ્રમાણે અદિતિએ એકાગ્ર ચિત્તે એ સમાપ્ત કર્યું; જેથી વિષ્ણુએ પ્રસન્ન થઇને તેના પેટે જન્મ લીધો. ઉપનયન સમયે વામનરૂપધારી ભગવાન વિષ્ણુ ભિક્ષા માગવા માટે બલિની પાસે ગયા. બલિએ કહ્યું કે, "જે માગવું હોય તે માગ," એટલે વામને ફક્ત ત્રણ ડગલાં જમીન માગી. દાતા

બલિ એની ઘણી સામાન્ય પ્રાર્થના પૂર્ણ કરવા કબૂલ થયો એટલે ભગવાને પોતાના ઠીંગણા દેહને ઘણો વિશાળ બનવા દીધો. એમને ત્રણ ચરણ લેવાનાં હતાં. એક પગે પૃથ્વી, બીજા પગે સ્વર્ગ અને શરીર દ્વારા ચન્દ્ર, સૂર્ય અને તારાઓ સમેત આકાશને એમણે ઢાંકી દીધાં. ત્રીજા પગલાને માટે કોઈ સ્થાન બાકી રહ્યું નહિ; એટલે બળિરાજા ઘણી મૂંઝવણમાં પડ્યો. સ્વર્ગ અને મર્ત્ય લોક ઉપર તો વામને અધિકાર કરી લીધો અને હજુ પોતાનું વચન પૂર્ણ કરવા માટે ત્રીજા પગ જેટલી જગ્યા બાકી છે, પણ હવે પોતાની પાસે બાકી છે શું કે ત્યાં ભગવાનનો ત્રીજો પગ મૂકવા દે. તે સમજી ગયો કે ભગવાને મને છેતર્યો. લાચાર બનીને તેણે પોતાનું માથું નીચે નમાવીને કહ્યું: "પ્રભુ, આ રહ્યું મારૂં માથું. એના ઉપર આપનું આ ત્રીજું ચરણ રાખો." બલિ સ્વર્ગ અને મર્ત્યલોકનું દાન કરી ચૂકયો હતો, ત્યાં તેને ઊભા રહેવાનો અધિકાર નહોતો, એટલે એને પાતાળમાં પેસી જવું પડ્યું અને દેવતાઓને ફરીથી સ્વર્ગનું રાજ્ય મળ્યું.

૮–इला

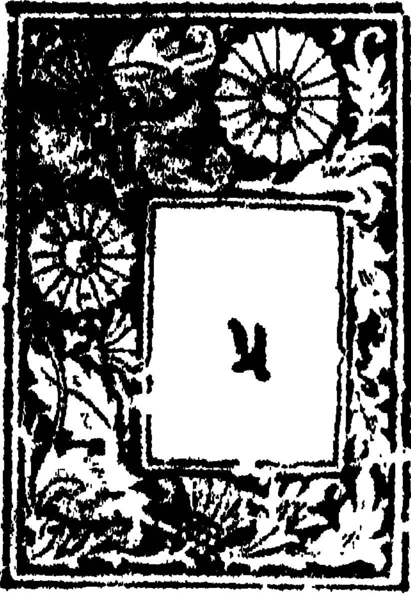


એ વૈવસ્વત મનુની કન્યા હતી. વૈવસ્વત મનુએ પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવા સારૂ યજ્ઞ આરંભ્યો હતો. એ યજ્ઞના અગ્નિમાં આહુતિ આપ્યાથી એક કન્યા અગ્નિકુંડમાંથી નીકળી આવી. એ કન્યાનું નામ ઇલા અથવા ઇડા પાડવામાં આવ્યું. બુધની સાથે એ કન્યાનો વિવાહ કરવામાં આવ્યો હતો. ઇલાને પિતાને ત્યાં ઘણું સારૂં શિક્ષણ મળ્યું હતું. તેના ગર્ભમાં પુરુરવા નામનો પુત્ર જન્મ્યો હતો.





૧–केतकी*



જાપતિ દક્ષને અનેક કન્યાઓ હતી. એમાંની એકનું નામ હતું 'કેતકી'. રૂપ, ગુણ આદિ સર્વ વિષયોમાં કેતકી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીસ્વરૂપ હતી. તેને ખાસ કરીને ધર્મચર્ચાનો એટલો બધો શોખ હતો કે, ઘરસંસારની જરા પણ પરવા ન કરતાં રાતદિવસ કેવળ એજ ચર્ચામાં નિમગ્ન રહેતી. એમ કરતાં એવું થયું કે જે સમયે એની બીજી બહેનો મનપસંદ પતિ મેળવીને ઘરસંસાર ચલાવવા લાગી, ત્યારે કેતકી માતાપિતાની રજા લઇને હિમાલયના શિખર ઉપર જઇને તપસ્યા કરવા લાગી.

પરંતુ ધર્મકાર્યમાં પુષ્કળ વિઘ્નો આવી પડે છે. તપસ્યાની પરીક્ષા ડગલેપગલે થાય છે. એને પણ વિષમ કસોટીમાં કસાવું પડ્યું. કેતકી નારી હતી. જપ–તપ ગમે તેટલું કરે તોપણ બીજાની મશ્કરી કરવાનો નારીસ્વભાવ ક્યાંથી જાય? સહજ વાતમાં એના ધ્યાનનો ભંગ થયો અને એ પરીક્ષામાં પડી; માયાને વશ થઈ ગાયનું રૂપ ધરીને આવેલાં ભગવતીને ઓળખી ન શક્યાથી, નારીપ્રકૃતિને વશ થઇ એણે મશ્કરીમાં હસવા માંડ્યું. ભગવતીએ પોતાનું રૂપ ધારણ કરીને કહ્યું: "લક્ષ્મીના અંશ વડે જન્મ ધારણ કર્યા છતાં અને બ્રહ્મચારિણી તપસ્વીની હોવા છતાં પણ સાધારણ માનવસ્વભાવનું દમન તારાથી થઇ શક્યું નથી, તેથી પૃથ્વી પર નારીરૂપે જન્મ લઇશ; પરણી નથી માટે તારા મનમાં ગર્વ ઉત્પન્ન થયો છે; જા, મારા શાપથી તને પાંચ પતિ થશે."

એ વખતે કેતકીની આંખ ઊઘડી. શાપ સાંભળતાં વારજ તેને ઘણી તીવ્ર વેદના થઇ. પોતાની ભૂલનો પસ્તાવો પણ ઘણો થયો

* શ્રીસત્યચરણ ચક્રવર્તી પ્રણીત "દ્રૌપદી ચરિત"ને આધારે આ ચરિત્ર લખવામાં આવ્યું છે.

અને એ તરતજ જગન્માતાના ચરણમાં પડીને પુષ્કળ રોઇને પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગી. ભગવતીનું મન પીગળ્યું. દયા આણીને તેમણે કહ્યુંઃ "રડીશ નહિ, રડીશ નહિ. દીકરી! તારા અદૃષ્ટમાં એજ લખ્યું હશે. તારી મારફતે પૃથ્વીમાં ભગવાનનો એક મહાન ઉદ્દેશ સધાશે. તું એમને પ્રિય છે, એટલે એમના વિધાનને પ્રસન્ન ચિત્તથી પાર પાડવા તૈયાર થા. પાંચ સ્વામી થશે છતાં પણ તું ધર્મથી પતિત નહિ થાય, ઊલટું સતી શિરોમણિ ગણીને લોકો તારી પૂજા કરશે. તારૂં નામ પ્રાતઃ-સ્મરણીય થશે."

ભગવતી અન્તર્ધાન થઇ ગયાં. એમના દિલાસાથી પણ કેતકીને શાંતિ વળી નહિ. શાપની કઠોરતાથી એનું હૃદય વીંધાઇ ગયું. મનના દુઃખને લીધે કેતકી રડતી રડતી પ્રાણત્યાગ કરવા સારૂ ગંગા નદીના ઉત્પત્તિ સ્થાનમાં ગઇ.

ત્યાંનું દૃશ્ય જેવું સુંદર હતું તેવુંજ મનોમુગ્ધકર હતું. બરફથી ઢંકાયલા હિમાલયની ખીણોને ચીરીને હજારો રમતિયાળ બાળકોની પેઠે ગંગાનું ચંચળ જળ નાચતું, કૂદતું, ડોલતું ત્રણ તરફ ત્રણ ધારાઓમાં વહી રહ્યું હતું. એ પવિત્ર ગંગાનું સૌંદર્ય જોયાથી કેતકીનું મન શાંત થયું નહિ, ઊલટું તેનું દુઃખ બમણું વધી ગયું. આવું મનોરમ સ્થાન છોડીને પાપતાપ-પૂર્ણ પૃથ્વીમાં જવું પડશે એ વિચાર એ કદી પણ વીસરી શકતી નહિ. આંખમાંનાં આંસુ લૂછી નાખીને એ ગંગાજળમાં ઊતરી; પરંતુ દૈવીમાયાથી એનું પ્રત્યેક અશ્રુબિંદુ પાણીની સાથે મળી જઇને એક એક સુવર્ણકમળ બની ગયું હતું એની એને ખબર નહોતી. મંદાકિનીના પ્રવાહમાં વહેતાં વહેતાં એ કમળો સ્વર્ગ રાજ્યને માર્ગે ચાલ્યાં.

એ સમયે ધર્મ, પવન અને અશ્વિનીકુમારોની સાથે દેવરાજ ઇંદ્ર મંદાકિનીને કિનારે કિનારે એ રસ્તે થઇને સ્વર્ગની તરફ જઇ રહ્યા હતા. એવામાં તરતના ખીલેલા સોનેરી પદ્મની મસ્ત સુગંધીથી એ પાંચે દેવતા ત્યાં ઊભા રહ્યા. સુગંધ ક્યાંથી આવે છે એની તપાસ કરતાં મંદાકિનીને કિનારે જ્યારે એમણે એ સુવર્ણપદ્મોને જોયાં ત્યારે તેમના વિસ્મયનો પાર રહ્યો નહિ.

કોઇ અસંભવિત જણાતી વસ્તુ નજરે પડે ત્યારે એ સંબંધી કુતૂહલ દાબી રાખવું એ સહેલું કામ નથી. એ વસ્તુ ક્યાંથી આવી, કોણે બનાવી વગેરે હકીકત જાણવાની ઉત્કંઠા સ્વભાવિક રીતે

ઉત્પન્ન થાય છે. સૌરભપૂર્ણ અદ્‌ભુત સુવર્ણપદ્મ જોયા પછી એની ઉત્પત્તિ જાણવાને બધાનાં મન વ્યગ્ર થઇ ગયાં. દેવરાજ ઇંદ્ર ધર્મ-ને એનું કારણ શોધવા સારૂ મોકલીને પવન તથા અશ્વિનીકુમારો સહિત પોતે રાહ જોતા બેઠા.

પરંતુ ઘણી વાર થઇ ગઇ તોપણ ધર્મરાજા પાછા ફર્યા નહિ. દેવતાઓ પણ આશ્ચર્ય પામ્યા. ઇંદ્રે પછી પવનને મોકલ્યા, પરંતુ એ પણ ધર્મરાજની પેઠે પાછા ફર્યા નહિ. ત્યાર પછી એકે એકે અશ્વિનીકુમારોને મોકલ્યા પણ એમનોયે પત્તો લાગ્યો નહિ, ત્યારે અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થઇને દેવરાજ ઇંદ્ર પોતે શોધ કરવા નીકળ્યા. પદ્મને લક્ષ્યમાં રાખીને જતાં જતાં જ્યાં આગળ ગંગાનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન હતું ત્યાં આગળ એ જઇ પહોંચ્યા. એ સ્થળે સુવર્ણપદ્મને ઉત્પન્ન કરનારી, સૌંદર્યની સીમારૂપિણી, મનોમોહિની એક રમણી-ને જોયાથી એમના વિસ્મયનો પાર રહ્યો નહિ.

ઇંદ્ર કેતકીનું રૂપ જોઇને મોહિત થઇ ગયા અને કામવિહ્‌-વળભાવે એકીટશે તેની સામું જોઇ રહ્યા. ત્યાર પછી કેતકીની દૃષ્ટિ તેમની તરફ જતાં એ બોલવા લાગ્યાઃ "હે સુંદરિ! તમે કોણ છો? કોના ઘરમાં અંધારૂં કરી આવીને આ જંગલને પ્રકાશિત કરી રહ્યાં છો? આ તે શું તપસ્યા કરવાની ઉંમર છે? ત્રણ લોક-માં પણ ન મળે એવું આ રૂપ બ્રહ્મચર્યમાં બગાડી નાખવાથી શું ફળ મેળવશો? હું દેવોનો રાજા ઇંદ્ર છું, મને વરો, અમરાવતી-ના રત્નજડિત સિંહાસનને ઉજ્જવળ કરો."

દેવરાજની વાત સાંભળીને તપસ્વિની ઝબકી ઊઠી. વ્યથિત ચિત્તે કેતકીએ કહ્યુંઃ "દેવરાજ! તમે આ શું બોલી રહ્યા છો? એવી વાત ફરીથી મુખમાં આણશો નહિ. હું જન્મથી તપસ્વિની છું, શંકરના ચરણમાં આશ્રય પામેલી છું. મારી પ્રત્યે મોહભરી આંખે નીરખ્યાથી, મારા હાથને માટે પ્રાર્થના કર્યાથી, આપની પૂર્વે ચાર જણા કઠોર સજા પામી ચૂક્યા છે. આપ દેવરાજ હશો તોપણ હું આપને સજા આપતાં ચૂકનાર નથી."

કેતકીનાં વચન સાંભળ્યાથી ઇંદ્રનું કુતૂહલ ઊલટું વધ્યું. તેના-થી એ જરાયે ભયભીત થયા નહિ અને ફરીથી પોતાની સાથે લગ્ન કરવાની વિનંતિ કરીને પૂછ્યું કે, "મારી પૂર્વે જેઓ આવ્યા હતા તે ક્યાં ગયા?"

"એમને જોવા છે? ચાલો." એમ કહી કેતકી ઇંદ્રને સાથે લઇને હિમાલય તરફ ગઇ. ત્યાં એક પરમ સુંદર યોગી પુરુષ પોતાની સાધનામાં નિમગ્ન થઇને બેઠા હતા. કેતકીએ તેમને છેટે-થી બતાવીને કહ્યું: "એમને પૂછી જુઓ, એટલે ખબર મળશે કે એ લોકો ક્યાં છે?"

ઇંદ્રે તેમને ધર્મ, પવન આદિના સમાચાર પૂછ્યા, પણ એમના શબ્દો એ તપસ્વીને કાને પહોંચ્યા નહિ; એટલે દેવરાજ ગુસ્સે થઇને કડવાં વચન બોલવા ગયા, એટલામાંજ એ યોગી પુરુષના ચક્ષુમાંથી જાણે આગ વરસવા લાગી. જોતજોતામાં યોગીનું રૂપ બદલાઇ ગયું અને ત્રિશૂળધારી મહાયોગિરાજ રુદ્રમૂર્તિ ધારણ કરીને પ્રકટ થયા તથા ગર્જના કરીને બોલી ઊઠયા: "તમે બધા વારે ઘડીએ એક પછી એક આવીને મારી આશ્રિતા ચિર–કુમારી તપસ્વિની પ્રત્યે શા માટે અત્યાચાર કરી રહ્યા છો? એ અપરાધને લીધે તને પણ તારી પૂર્વે આવેલા ચાર જણાના જેવી સજા થશે." એ પ્રમાણે કહીને મહાદેવે ત્રિશૂળ મારીને એક અંધારી ગુફાના મોં આગળનો મોટો પથરો ખસેડી નાખ્યો. ઇન્દ્રે ભયવિહ્વળ થઇને જોયું કે, હાથપગ બંધાયલા છે એવી દશામાં ધર્મ, પવન અને બન્ને અશ્વિનીકુમારો એ અંધારી ગુફામાં પડ્યા પડ્યા મહા દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે.

ભયથી થરથર કાંપતા ઇન્દ્ર મહાદેવના પગમાં આળોટવા લાગ્યા અને હાથ જોડીને પુષ્કળ આજીજી કરવા લાગ્યા.

શંકર ભોળાને મનાતાં કેટલી વાર? સ્તુતિથી ઝટ પ્રસન્ન થઇને એમણે કહ્યું: "હું તમારો અપરાધ ક્ષમા કરૂં છું; અને ધર્મ, પવન વગેરેને હમણાંજ મુક્ત કરી દઉં છું પણ કર્મનું ફળ તો બધાયે ભોગવવુંજ પડશે. એમાંથી બચવાનો કોઇ ઉપાય નથી. કર્મના ફળરૂપે તમારે પાંચે જણાએ સજા ભોગવવીજ પડશે. બધા મારી સાથે વિષ્ણુ લોકમાં ચાલો. એ જે પ્રમાણે ફેંસલો કરશે તે પ્રમાણે તમારે ચાલવું પડશે."

મહાદેવ એ પાંચ દેવતાને તથા કેતકીને સાથે લઇને ગોલોક-માં વિષ્ણુની પાસે ગયા અને તેમને બધો વૃતાંત કહી સંભળાવ્યો. એ વિવરણ સાંભળીને ભગવાને કહ્યું: "સ્વર્ગનો અધિકાર મળ્યા છતાં પણ તમે મનુષ્યોની પેઠે ઇન્દ્રિયોનું દાસત્વ છોડી શક્યા નહિ, એટલા

સારૂ તમારે મર્ત્યલોકમાં જઇને મનુષ્યદેહ ધારણ કરવોજ પડશે! દેવરાજ ઇન્દ્ર! તમારા મિત્રો ધર્મ, પવન ને અશ્વિનિકુમારોની પણ એજ દશા થશે. એ જન્મમાં કેતકી તમારી પાંચે જણાની ધર્મપત્ની થશે. ખોટું લગાડશો નહિ. વિશ્વના ભલાને સારૂ એનીજ આવશ્યક્તા આવી પડી છે. એ કાર્ય સાધવા સારૂ હું પણ તમારી સાથે સાથે દ્વાપર યુગમાં પૃથ્વીમાં અવતાર લઇશ.”

એ દક્ષરાજ-કન્યા ચિરકુમારી તપસ્વિની કેતકીએ વિશ્વમાં કોઇ ખાસ હેતુ પાર પાડવા ખાતર શાપભ્રષ્ટ થઇને દ્વાપર યુગમાં, પાંચાલ દેશના રાજા દ્રુપદની કન્યારૂપે જન્મ ધારણ કર્યો. ઇન્દ્ર, ધર્મ, પવન અને અશ્વિનિકુમારોએ પાંડુ રાજાના પુત્રો તરીકે કુન્તીના ગર્ભમાં જન્મ લીધો અને પાંચ પાડવો તરીકે જગવિખ્યાત થયા. દક્ષદુહિતા કેતકી બીજા જન્મમાં દ્રૌપદી તરીકે પ્રસિદ્ધ થઇ.

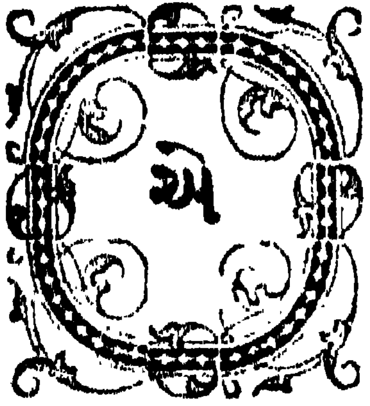
૧૦-उशिज



શિજ એ મમતાના પુત્ર દીર્ઘતમા ઋષિની સ્ત્રી હતી. તે એક કલિંમ રાજાની રાણીની દાસી હતી. આ ઉપરથી જણાય છે કે ઉશિજમાં કાંઇ અસાધારણ ગુણ હોવાથી એ ઋષિની પત્ની થઇ હશે. તેને પેટે કાક્ષીવાન ઋષિએ જન્મ લીધો હતો. કાક્ષીવાન ઘણાજ પ્રખ્યાત ઋષિ થઇ ગયા છે. તેમણે ઋગ્વેદના પહેલા મંડળનાં ૧૧૬ થી ૧૨૧ સૂક્તો બનાવ્યાં હતાં. એ કાક્ષીવાનની કન્યા ઘોષાનું ચરિત્ર આગળ આપવામાં આવશે. ઘોષા એ ઉશિજની પૌત્રી હતી; એટલા માટે કહી શકાય કે સ્વામી, સસરો, પુત્ર અને પૌત્રી બધાનો ઇતિહાસ એ કુટુંબની શોભામાં વધારો કરનારો છે. સંસારમાં ભાગ્યવતી નારી થઇને તેણે પરમસુખમાં દિવસ ગાળ્યા હતા. તેણે પોતાનાં સંતાનોને સારૂં શિક્ષણ આપ્યું હતું. તેમના એક બીજા પુત્રનું નામ દીર્ઘશ્રવા હતું. તે પણ એક પ્રખ્યાત ઋષિ હતો. તેણે વરસાદ માટે અશ્વિદ્વયનું સ્તવન કર્યું હતું.

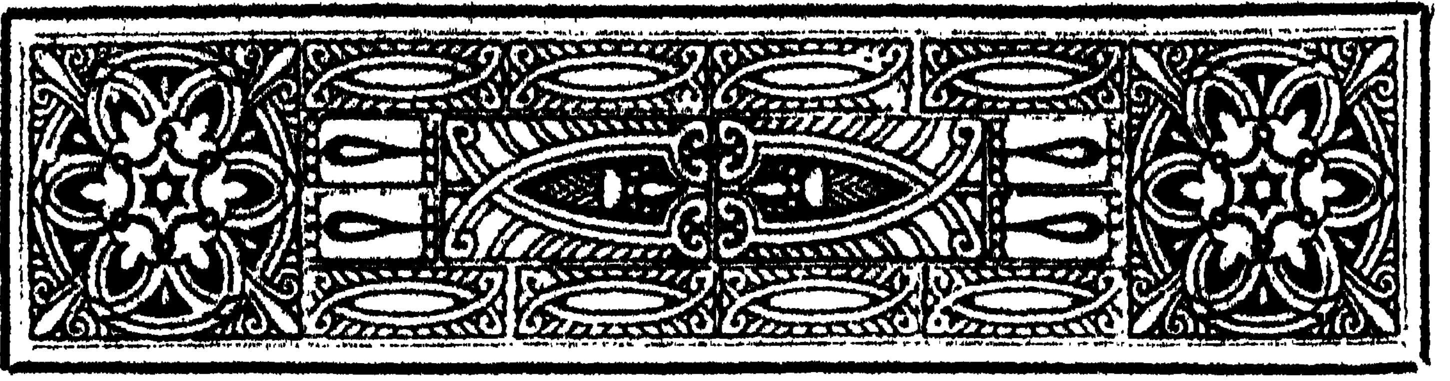


૧૧–कात्यायनी



એ દેવી ભગવતીનું નામ છે. મહર્ષિ કાત્યાયને તેમની પ્રથમ પૂજા કરી હતી. એટલે એ દેવી કાત્યાયની નામથી પ્રખ્યાત થયાં છે. મહિષાસુરે સો વર્ષ સુધી દેવતાઓ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. એ યુદ્ધથી પીડા પામીને તેઓ સ્વર્ગમાંથી ઊતરીને બ્રહ્માની આગેવાની નીચે હરિ અને હરની પાસે પહોંચ્યા. હરિ અને હર, બ્રહ્માને મુખેથી આ વિપત્તિનો વૃત્તાંત સાંભળીને ઘણા ગુસ્સે થયા; એ વખત બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરના મુખારવિન્દમાંથી એક અપૂર્વ તેજ પ્રકટ થયું. એ તેજે સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કર્યું; તેનું સ્વરૂપ ઘણુંજ ભયંકર હતું. દરેક દેવતાએ એ સ્ત્રીને પોતપોતાનાં હથિયાર આપી દીધાં. એ રમણીએ જઇને મહિષાસુર રાક્ષસ સાથે ઘણીજ વીરતાથી યુદ્ધ કર્યું. મહિષાસુર પોતાના લાવલશ્કર સાથે આ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. એ સિંહવાહિની રમણી (કાત્યાયની) આશ્વિન વદી ચૌદશને દિને ઉત્પન્ન થઈ હતી. એ માસની શુકલ પક્ષની સાતમ, આઠમ અને નોમને દિવસે તેણે કાત્યાયનની પૂજા ગ્રહણ કરી હતી અને દશમીને દિવસે મહિષાસુરનો વધ કર્યો હતો. પહેલી વાર ઉગ્રચંડા, બીજી વાર ભદ્રકાલી અને ત્રીજી વાર દુર્ગાનું રૂપ ધારણ કરીને ત્રણ વાર તેણે મહિષાસુરનો વધ કર્યો હતો.

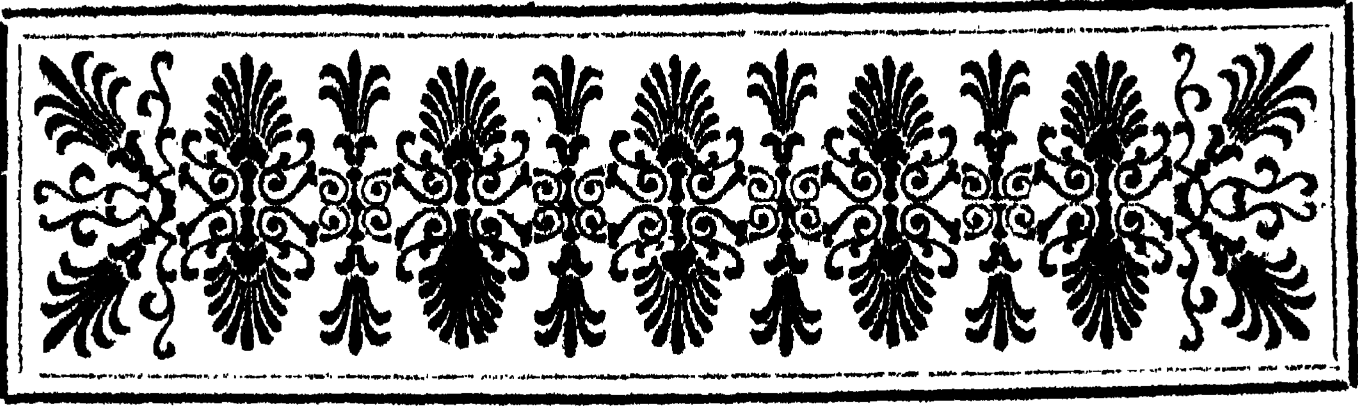
મહિષાસુર રંભાસુરનો પુત્ર અને ઘણો માયાવી હતો; શિવજીના વરદાનથી એ દેવ અને મનુષ્યદ્વારા અવધ્ય થઇને જન્મ્યો હતો; પરંતુ નારીરૂપધારી દેવીએ એ પરાક્રમી રાક્ષસનો જોતજોતામાં વધ કર્યો હતો.



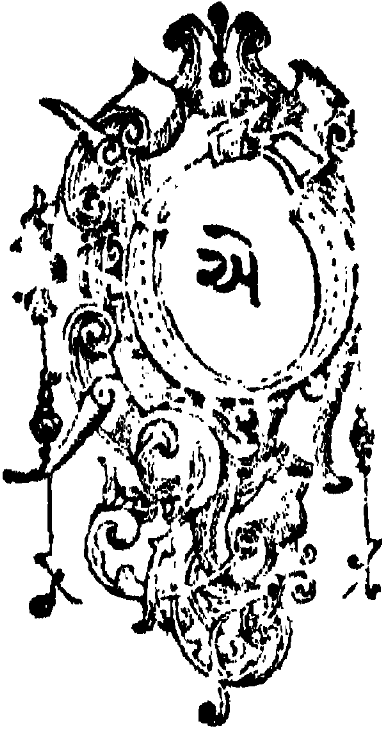
૧૨–ગાયત્રી



વેદમાતા હતી. ગાયન કરનારાઓનું ત્રાણુ અર્થાત્ રક્ષણુ કરે છે એટલા માટે એ ગાયત્રી કહેવાય છે. પદ્મપુરાણુમાં જણાવ્યા પ્રમાણે એ બ્રહ્માની પત્ની હતી. બ્રહ્માની પહેલી વારની પત્નીનું નામ સાવિત્રી હતું. એક દિવસે બ્રહ્માએ કોઇ યજ્ઞ આરંભ્યો હતો. સ્ત્રી વગર કોઇ પણ ધર્મકાર્ય થઇ શકતું નથી, એટલા માટે બ્રહ્માએ સાવિત્રીને બોલાવી લાવવા ઇન્દ્રને મોકલ્યા. ઇન્દ્રે સાવિત્રીની પાસે જઇને બ્રહ્માનો સંદેશો કહ્યો. સાવિત્રીએ જવાબ આપ્યો કે, "હમણાં લક્ષ્મી વગેરે સખીઓ હાજર નથી. હું એકલી નહિ આવી શકું. મારી સખીઓના આવ્યા પછી આવીશ." ઇન્દ્રને મોંએ આ જવાબ સાંભળીને બ્રહ્મા ગુસ્સે થયા અને તેમણે એક બીજી સ્ત્રી પરણવાનો વિચાર કર્યો. ઇન્દ્ર પાતાળમાં જઇને એક ગોવાલણને પકડી લાવ્યા. બ્રહ્માએ ગાન્ધર્વપદ્ધતિથી તેની સાથે વિવાહ કર્યો. એનું નામ ગાયત્રી હતું. તેને બે હાથ હતા, એક હાથમાં મૃગનું શિંગડું હતું, બીજા હાથમાં કમળ હતું, તેનાં વસ્ત્ર લાલ હતાં, ગળામાં મુક્તાહાર હતો, કાનમાં કુંડળ હતાં અને મસ્તક ઉપર મુકુટ હતો. વેદમાં લખ્યું છે કે એક દિવસ બૃહસ્પતિએ ક્રોધે ભરાઇને ગાયત્રીનું મસ્તક છેદી નાખ્યું, પણ ગાયત્રીનું મરણ નીપજ્યું નહિ; તેના મસ્તકથી વષટ્કાર દેવની ઉત્પત્તિ થઇ. આ બનાવને ઘણા લોકો એક રૂપક માને છે. ગાયત્રી હિન્દુધર્મનો બીજમંત્ર છે. આજે સંરક્ષક અને સુધારક સંપ્રદાયના કરોડો હિન્દુઓ ભક્તિભાવથી ગાયત્રીમંત્ર દ્વારા પરબ્રહ્મ પરમાત્માની ઉપાસના કરે છે.



१३–जगद्धात्री



એ ચાર ભુજાવાળી સિંહવાહિની દેવી છે. શારદીય દુર્ગાપૂજા પછી એ દેવીની પૂજા થાય છે. એક દિવસ દેવતાઓમાંથી કેટલાક જણાએ મળીને સિદ્ધાન્ત કર્યો કે આપણા ઉપર બીજો કોઇ દેવતા નથી. આપણેજ ઇશ્વર છીએ. પરમેશ્વર કોઇ છેજ નહિ. આ ઉદ્ધત દેવતાઓનો મનોભાવ જાણીને દેવી દુર્ગાને ઘણો ખેદ થયો. કોટી સૂર્યની પ્રભા જેવું ઉગ્ર જ્યોતિર્મય સ્વરૂપ ધારણ કરીને એ દેવતાઓની સમક્ષ હાજર થઇ. અગ્નિ, વાયુ વગેરે દેવતાઓ આ જ્યોતિના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા અસમર્થ બન્યા. તેમણે સલાહ કરીને પહેલાં પવનદેવને એ દેવીની સામે મોકલ્યા. એ દેવીએ એક તણખલું તેમની આગળ મૂકીને કહ્યું: "તમારાથી આ તણખલાને ઉરાડી શકાય તો હું તમને ખરા સમર્થ જાણું." પવને ઘણું જોર વાપર્યું પણ તણખલું હાલ્યું નહિ. ત્યાર પછી અગ્નિદેવ સામા આવ્યા. તેમને દેવીએ તણખલાને બાળી મૂકવા કહ્યું, પણ અગ્નિદેવ એ તણખલાને બાળી નાખવા સમર્થ થયા નહિ. આથી એ ઉદ્ધત દેવતાઓનું અભિમાન ઊતરી ગયું. તેઓ એ જ્યોતિર્મયી દેવીને પરમેશ્વરી ગણીને પૂજવા લાગ્યા. તેમને ખાતરી થઇ કે અમને બધાને સામર્થ્ય આપનાર આ જગતનો નિયન્તા બીજો કોઇ છે કે—

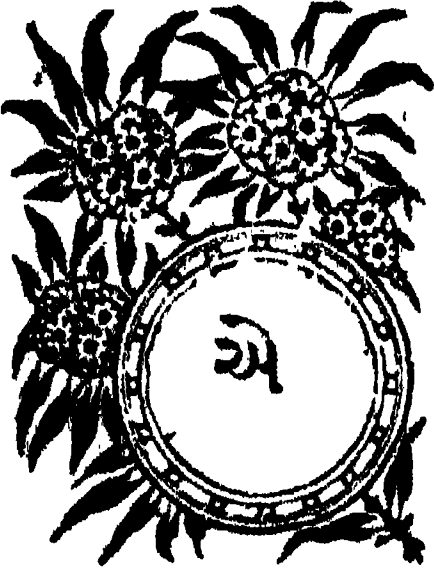
भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः ।
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पंचमः ॥

જેના ભયથી અગ્નિ સળગે છે, સૂર્ય તપે છે, મેઘ વરસે છે, વાયુ સંચલિત થાય છે અને મૃત્યુ સંચરણ કરે છે.

આ પ્રમાણે જગદ્ધાત્રી દેવીએ જગત્કર્તા અને જગન્નિયંતા પરમાત્માના મહિમાનું ભાન દેવતાઓને કરાવ્યું હતું. બંગાળા દેશમાં

જગદ્ધાત્રી દેવીની પૂજા ઘણી થાય છે. તેને ચાર ભુજાઓ છે, ત્રણ નયન છે, મુખ હસતું છે અને સિંહનું વાહન છે. એનો પોશાક રાતાં વસ્ત્રનો છે તથા આખું અંગ અલંકારોથી વિભૂષિત છે.

૧૪-રોમશા



એ ભાવયવ્યની ધર્મપત્ની અને બૃહસ્પતિની પુત્રી હતી. એ કયા નગરમાં ઉત્પન્ન થઇ હતી અથવા તો વસતી હતી તે જાણવામાં આવ્યું નથી. એણે ઋગ્વેદસંહિતાના પ્રથમ મંડળના ૧૨૬ મા સૂક્તની સાત ઋચાઓ રચી છે. એ બ્રહ્મવાદિની હતી અને સ્ત્રીઓની બુદ્ધિ વધે એવી શાખાઓનો વેદાનુસાર પ્રચાર કરતી હતી; માટે રોમશા નામથી ઓળખાઇ છે. વેદ અને શાસ્ત્રોની અનેક શાખાઓ તેનાં રોમ છે; એનોજ પ્રચાર કરે તે રોમશા. એણે રચેલી ઋચાઓના કેટલાક ટીકાકારોએ ઘણાજ તિરસ્કાર ઊપજે એવા અર્થ કર્યા છે; પણ એક વિદ્વાન પંડિતે કરેલો નીચલો ભાવાર્થ અમે વાચક બહેનો આગળ રજૂ કરીએ છીએ. એથી રોમશાદ્વારા ઉપદેશાયલા વેદના સિદ્ધાન્તનું તેમને ભાન થશે.

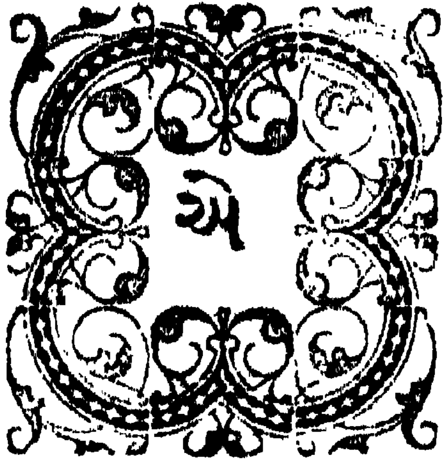
“ જે જિતેન્દ્રિય ઉદ્યોગી પુરુષ બુદ્ધિ પાસેથી કામ લીધા કરે છે તેને માટે કૃતજ્ઞતા પ્રકાશ કરનારી એ પ્રાર્થના છે. પુરુષાર્થી કહે છે કે આ બુદ્ધિ મને સેંકડો ખાવાના પદાર્થ આપે છે. કયારે આપે છે? જ્યારે ચારે તરફથી જકડવામાં આવે ત્યારે. જે કોઇ બુદ્ધિને દૃઢતાથી પકડે છે તેને બુદ્ધિ પણ પ્રિયાની સમાન ગ્રહણ કરે છે અને બધા દુરાચારોનો નાશ કરે છે.

“ આગળ જતાં બુદ્ધિ કહે છે કે, હે મનુષ્ય! હે ઉદ્યમી પુરુષ! મારી અતિ સમીપ આવીને મારા વિષયમાં મીમાંસા કરો. મારી પાસે વિદ્યારૂપી ધન થોડું છે એવો કદી વિચાર ન કરો; કેમકે હું સર્વ પ્રકારે ધનવતી છું. મારી સંપત્તિઓ અનેક છે.”

આ પ્રમાણે બુદ્ધિના મહિમાનો પ્રચાર કરીને રોમશા જગતમાં પ્રખ્યાત થઇ ગઇ છે.



૧૫–શતરૂપા



એ સ્વાયંભુવ મનુની મહારાણી હતી. પતિપત્ની બન્ને બહુજ વિદ્વાન અને સદાચારી હતાં. એ પ્રેમી જોડાનો સંસાર ઘણો સુખી હતો. એમના મોટા પુત્રનું નામ ઉત્તાનપાદ હતું. એ ઉત્તાનપાદના પુત્ર ધ્રુવ ભગવદ્–ભક્તિદ્વારા પોતાનું નામ અમર કરી ગયા છે. બીજો પુત્ર પ્રિયવ્રત હતો. તે પણ ઘણો પરાક્રમી અને સદાચારી હતો. પુરાણોમાં એની ઘણી પ્રશંસા છે. શતરૂપાને દેવહૂતિ નામની એક કન્યા પણ હતી, જે કર્દમ ઋષિને પરણાવી હતી. દેવહૂતિના ગર્ભમાં કપિલજી ઉત્પન્ન થયા હતા. કપિલમુનિએ સાંખ્યશાસ્ત્રની રચના કરી. એ તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઘણા પ્રવીણ હતા.

સ્વાયંભુવ મનુ મહારાજે ઘણા લાંબા સમય સુધી રાજ્ય કર્યું અને ઇશ્વરની આજ્ઞાઓનું પાલન કરીને પ્રજાને ઘણોજ સંતોષ આપ્યો. એ પ્રમાણે રાજ્ય કરતાં અને ઘરમાં નિવાસ કરતાં, ચતુર્થ અવસ્થા–ઘડપણ–આવી પહોંચી અને વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે રાજાના મનમાં ઘણું દુઃખ થયું કે, ‘હાય ! રાજવૈભવ અને ગૃહસ્થાશ્રમના સુખમાંજ આખું જીવન વ્યતીત થઇ ગયું. પરમાત્માની ભક્તિ ન થઇ શકી.’ એવું વિચારીને એમણે રાજપાટ પુત્રને સોંપી દીધું અને પોતે રાણી શતરૂપાને લઇને વનમાં ચાલ્યા ગયા. બન્ને જણાં પવિત્ર તીર્થ નૈમિષારણ્યમાં વસવા લાગ્યાં. પતિ-પત્ની એ વનમાંજ પ્રસન્ન ચિત્તે વાસ કરતાં હતાં. ત્યાં આગળ બીજા પણ અનેક સિદ્ધ મુનિ રહેતા હતા. રાજા મનુ અને રાણી શતરૂપા રાજ્યવૈભવનો ત્યાગ કરીને અરણ્ય પ્રત્યે ગમન કરી રહ્યાં હતાં. ત્યારે એ એવા લાગતાં હતાં કે—

“पंथ जात सोहहि मतिधीरा। ज्ञान भगति जनु धरे सरीरा”॥

જાણે કે જ્ઞાન અને ભક્તિજ મનુષ્યનાં શરીર ધારણ કરીને

જતાં હોય એવાં એ શોભતાં હતાં. રસ્તામાં ગોમતી નદીને કિનારે પહોંચ્યાં. ત્યાં જઇને નિર્મળ જળમાં સ્નાન કર્યું. ત્યાં આગળ એમને ધર્મધુરંધર રાજર્ષિ સમજીને ઘણા ઋષિમુનિ એમને મળવા સારૂ આવ્યા. આગળ જતાં પણ અનેક સાધુસન્ત સાથે એમનો મેળાપ અને જ્ઞાનચર્ચા થઇ. વિવિધ તીર્થોમાં એમણે તપશ્ચર્યા પણ બહુ કરી. એથી બન્નેનાં શરીર દુબળાં થઇ ગયાં. રાણી શતરૂપાએ પણ હવે વલ્કલ ધારણ કર્યું હતું અને પરમાત્માના નામનો જપ કરવામાંજ એમનો સમય વ્યતીત થતો હતો. વનવાસમાં બન્ને સ્ત્રીપુરુષ શાક, કન્દ અને ફળનુંજ ભોજન કરતાં હતાં. થોડા સમય પછી તેમણે તપ આરંભ્યું અને ફળાહારનો પણ ત્યાગ કરીને કેવળ જળનેજ આધારે રહેવા લાગ્યાં; પરંતુ એટલાથી પણ જ્યારે પ્રભુનાં સાક્ષાત્ દર્શન ન થયાં ત્યારે તેમણે જળનો પણ પરિત્યાગ કરીને કેવળ વાયુનાજ આહાર ઉપર જીવનનો નિર્વાહ કર્યો. ત્યાર પછી કેટલાંએ વર્ષ સુધી એકે પગે ઊભા રહીને તપ કર્યું, એથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ પ્રસન્ન થઇને એમની પાસે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા કે, “હે રાજા મનુ અને રાણી શતરૂપા ! અમે તમારી તપશ્ચર્યાથી ઘણાજ પ્રસન્ન થયા છીએ. તમારે જે વરદાન માગવું હોય તે માગો.

प्रभु सर्वज्ञ दास निज जानी। गति अनन्य तापस नृप रानी॥
माँगु माँगु वर भइ नभ बानी परम गँभीर कृपामृत सानी॥

અર્થઃ—સર્વજ્ઞ પ્રભુએ રાજા અને રાણીને પોતાના સેવક અને અન્ય અવલંબનરહિત જાણીને પરમ ગંભીર તથા કૃપામૃતથી યુક્ત આકાશવાણી દ્વારા કહ્યું કે, “ વરદાન માગો, વરદાન માગો.”

મરેલાને પણ જીવાડનારી એ સુંદર આકાશવાણી જ્યારે રાજાના કાનમાં થઇને એના હૃદયમાં પહોંચી ત્યારે એના શરીરનો બધો થાક ઊતરી ગયો. તેનું શરીર ઘણું સુંદર થઇ ગયું. એમના હૃદયમાં પ્રેમ ઊભરાઇ આવ્યો અને દેવતાને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી કેઃ—

सुनु सेवक-सुरतरु सुरधेनू। विधि-हरि-हर-बंदित-पद-रेनू॥
सेवत सुलभ सकल सुख-दायक। प्रनतपाल सचराचर-नायक॥
जौं अनाथहित हम पर नेहू। तौ प्रसन्न हो बर देहु॥
जो सरूप बस सिव मन मांहीं। जेहि कारन मुनि जतन कराहीं॥

जो भुसुंडि-मन-मानस-हंसा। सगुन अगुन जेहि निगम प्रशंसा॥
देखहिं हम सो रूप भरी लोचन। कृपा करहु प्रनतारतिमोचन॥

(તુલસીકૃત રામાયણ, બાલકાંડ, પ્રથમ સોપાન ૭૩)

અર્થઃ–હે ભક્તજનોના કલ્પવૃક્ષ અને કામધેનુ સ્વરૂપ! જેમના ચરણકમળની રજને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શંકર નમસ્કાર કરે છે એવા; સેવા કરનારાઓને સુલભ, સર્વ સુખોને આપનારા, શરણાગતનું પાલન કરનારા અને સ્થાવરજંગમના સ્વામિ! આપ સાંભળો. હે અનાથનું હિત કરનારા! જો આપની અમારા ઉપર કૃપા હોય તો પ્રસન્ન થઇને અમને આ વરદાન આપો કે જેથી અમે શંકરના મનમાં જે સ્વરૂપ વસે છે, જેમનું દર્શન કરવા માટે મુનિઓ પ્રયત્ન કરે છે, જે કાગભુસુંડીના મનરૂપ માનસરોવરના હંસરૂપ છે અને વેદો જેમના સગુણ તથા નિર્ગુણ સ્વરૂપની પ્રશંસા કરે છે તે આપના સ્વરૂપનું હે શરણાગતના દુઃખને મટાડનાર! અમે આંખો ભરીને દર્શન કરીએ; એવી અમારા ઉપર કૃપા કરો.

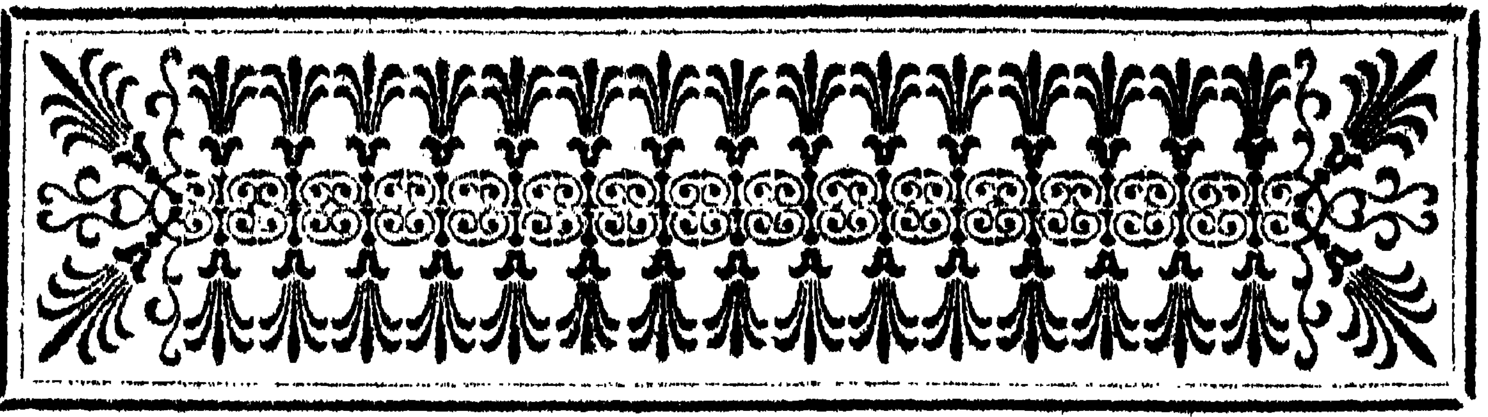
રાજા અને રાણીનાં એ વચન ભગવાનને બહુ પ્રિય લાગ્યાં; કેમકે એ વચનો કોમળ, નમ્ર અને ભક્તિરસથી ભરેલાં હતાં. દયાનિધાન પ્રભુએ એમના ઉપર પ્રસન્ન થઇને એમને પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધાં, તથા રાજા રાણીની ઇચ્છાથી એમને એવું વરદાન આપ્યું કે ભવિષ્યમાં રામાવતારના કાળમાં હું તમારે પેટે પુત્રરૂપે અવતરીને, તમારી આ પ્રેમભક્તિનો બદલો આપીશ.

અસ્તુ! રાણી શતરૂપાએ પોતાનાં પુત્રપુત્રીઓને જે અસાધારણ જ્ઞાન અને સચ્ચરિત્રનું શિક્ષણ આપ્યું હતું અને ભવિષ્યમાં એ સંતાનોનાં જીવન કેવાં યશસ્વી અને લોકોપકારી નીવડયાં એ બધાને જાણીતું છે. એવાં યોગ્ય સંતાનો ઉપરથી પણ એમની માતાની મહત્તાનું અનુમાન વાચક બહેનો કરી શકશે.

૧૬–अश्विनी



એ દક્ષ પ્રજાપતિની કન્યા અને ચન્દ્રની પત્ની હતી. તેના નામ ઉપરથી એક નક્ષત્રનું નામ અશ્વિની પડ્યું છે.



૧૭–દેવહૂતિ



પ્રાચીન સમયમાં આપણા દેશમાં એવાં પુસ્તકો લખાયાં છે કે જેમાં જગત એટલે શું, પ્રકૃતિ એટલે શું, મનુષ્ય કોણ છે, આત્મા કોણ છે, ઇશ્વરનું તત્ત્વ શું છે, ધર્મ કોને કહેવો વગેરે વિષયો સંબંધી, ઊંડી ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એ પુસ્તકો દર્શન-શાસ્ત્રના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ દર્શનશાસ્ત્રનાં છ પુસ્તકોમાં સાંખ્યદર્શન સૌથી પહેલું રચાયું હતું. ઊંડી દલીલોપૂર્વક આત્મા અને પ્રકૃતિના તત્ત્વ સંબંધી વિવેચનને માટે સાંખ્યદર્શન જેવો ગ્રન્થ દુનિયામાં દુર્લભ છે. મહર્ષિ કપિલે આ સાંખ્યદર્શન લખ્યું છે. એ મહર્ષિ કપિલે દેવહૂતિના ગર્ભમાં જન્મ ધારણ કર્યો હતો.

દેવહૂતિ મનુ નામક એક પ્રસિદ્ધ રાજાની કન્યા હતી. તેની માતાનું નામ શતરૂપા હતું. પિતાની પાસે એણે અનેક વિદ્યાઓ-માં વિશેષ નિપુણતા મેળવી હતી. એ સમયમાં કર્દમ નામના એક ઋષિ મહાપંડિત અને પરમ ધાર્મિક હતા. કર્દમ ઋષિની વિદ્યા, પાંડિત્ય તથા ધર્મશીલતા જોઇને દેવહૂતિ તેમના ઉપર મોહિત થઇ ગઇ અને પિતાને જણાવ્યું કે, “હું તો એ બ્રાહ્મણ ઋષિનેજ વરીશ.”

કન્યાનો યોગ્ય અભિપ્રાય જાણીને પિતાએ પ્રસન્ન થઇને કર્દમ ઋષિ સાથે તેનો વિવાહ કરી દીધો.

દેવહૂતિને પેટે નવ કન્યા અને કપિલ નામનો એક પુત્ર મળી દશ સંતાન જન્મ્યાં. કપિલ મોટો થયો એટલે દેવહૂતિ અને તેની નવ કન્યાના ભરણપોષણનો ભાર પુત્ર પર છોડીને કર્દમ વાનપ્રસ્થ થયા.

એ સમયમાં કપિલે સાંખ્યદર્શન રચીને દેશવિદેશમાં ઘણીજ ખ્યાતિ મેળવી હતી. વિદ્વાન, જ્ઞાનવતી માતા દેવહૂતિ પોતાના પંડિત પુત્ર સાથે નાના પ્રકારની શાસ્ત્રચર્ચા કરીને પરમસુખમાં કાળ ગાળવા લાગી.

કપિલે સાંખ્ય રચ્યા પછી તેમાં લખેલા તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ મેળવવાની દેવહૂતિને તીવ્ર ઇચ્છા થઇ. એક દિવસ તેણે પુત્રને કહ્યુંઃ "પુત્ર મેં ઘણાં શાસ્ત્રો વાંચ્યાં છે, પણ પ્રાણનો મોહ જરા પણ દૂર થયો નહિ. કશાથી 'હું' અને 'મારૂં' એ ભાવ ખસેડી નાખીને જીવના સારરૂપ, વિશુદ્ધ આત્મપુરુષને ઓળખી શકી નથી. તારા સાંખ્યશાસ્ત્રમાં લખેલું પુરુષ અને પ્રકૃતિનું તત્ત્વ મને સમજાવ કે જેથી હું મોહમાંથી મુક્ત થઇને દિવ્યજ્ઞાન મેળવી શકું."

કપિલે એ વખતે માતાને આખું સાંખ્યશાસ્ત્ર સમજાવીને વાંચી સંભળાવ્યું. દેવહૂતિ પુત્ર પાસેથી તત્ત્વજ્ઞાન મેળવ્યાથી અને એ જ્ઞાનનું વારંવાર ચિંતન તથા ધ્યાન કરવાથી ધીમે ધીમે પોતાનું હુંપદ ભૂલી ગઇ અને મોહમુક્ત આત્મપુરુષને ઓળખીને મોક્ષ પામી ગઇ.

જે સ્થળે તેણે આ પ્રમાણે સિદ્ધિ મેળવી તે સ્થાન સિદ્ધિપદ નામે પ્રખ્યાત થયું. ઘણા સમય સુધી લોકો એ સ્થાનને એક પરમ પવિત્ર તીર્થ ગણતા.

૧૮–देवसेना

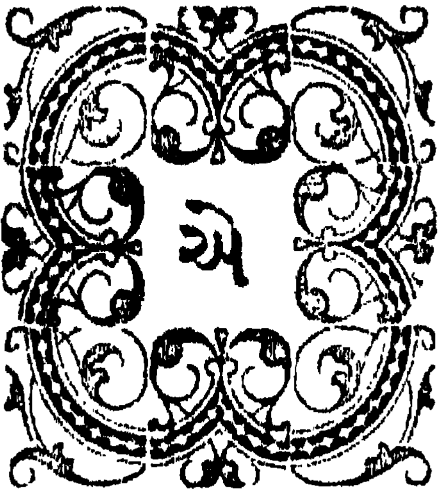


એ સાવિત્રીના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રજાપતિની કન્યા હતી. એનું બીજું નામ ષષ્ઠી હતું. માતૃધર્મપાલન કરવામાં ઘણી શ્રેષ્ઠ હતી. દેવસેનાપતિ કાર્તિકેય સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. તેણે પોતાનાં સંતાનોનું ઉત્તમ રીતે પાલન કર્યું હતું તથા સારૂં શિક્ષણ આપ્યું હતું. શિશુપાલનને માટે એ સુપ્રસિદ્ધ છે.





१९-अरुन्धती



એ દક્ષની કન્યા અને મહામુનિ વસિષ્ઠનાં સાધ્વી પત્ની હતાં. એ સમયમાં એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ સતી ગણાતાં હતાં. મહાદેવની માયાથી પણ એ મોહિત થયાં નહોતાં. લગ્ન સમયે ભારતવર્ષમાં એ મહા પતિવ્રતાનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે. વેદશાસ્ત્રોમાં એમની વિશેષ પ્રવીણતા હતી. અત્યંત પ્રતિભાસંપન્ન હોવા છતાં પણ એ બહુ મોટા મનનાં અને ક્ષમાશીલ હતાં. વિશ્વામિત્રે એમના સો પુત્રોનો સંહાર કર્યો હતો છતાં પણ શત્રુને શાપ દીધો નહોતો. એમણે પોતાના તપોબળથી શુચિસ્મિતાના સ્વામીને પુનઃ જીવતો કર્યો હતો.

એક દિવસ મહાદેવે ભસ્મ આદિ ધારણ કરીને સાધુના વેશમાં મુનિ-પત્નીઓ સહિત વિહાર કરવાના વિચારથી દેવદારુના વનમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમના દર્શનથી મુનિપત્નીઓ એકદમ વ્યાકુળ બની ગઇ અને મુનિઓએ ઘણુંએ સમજાવી છતાં ઉન્મત્ત જેવી થઇને એમની પાછળ પાછળ ગઇ. એ વખતે આબાલવૃદ્ધ બધી સ્ત્રીઓ કામાતુર બની હતી. ફક્ત અરુન્ધતી દેવી મહાદેવની માયાજાળમાં ફસાયાં નહિ અને તેમને જરા પણ કામવિકાર ઉત્પન્ન થયો નહિ. બીજી બધી ઋષિપત્નીઓ પોતપોતાના ભરથારનો ત્યાગ કરીને ચાલી ગઇ હતી. પુષ્પની પાછળ ભમરાઓ ફર્યા કરે તેમ મહાદેવજીની પાછળ એ ઋષિપત્નીઓ ફર્યા કરતી હતી. એ વેશમાં મહાદેવજી વસિષ્ઠ મુનિને બારણે પણ ગયા અને દેવી અરુન્ધતીને કહેવા લાગ્યાઃ " ભવતિ ! ભિક્ષા આપો. હું શંકર તમારો અતિથિ થઇને આવ્યો છું. આ વનમાં મુનિઓએ તો મને મારીને કાઢી મૂક્યો છે પણ મુનિપત્નીઓ મારી સેવા ચાકરી કરે છે. દેવિ ! તમે પણ મારું મનમોહક સ્વરૂપ જુઓ. જુઓ તો ખરાં કે મુનિઓએ મને કેવો ખોખરો કર્યો છે ?" એ પ્રમાણે કહીને મહાદેવે ધીમે

ધીમે પોતાનાં બધાં અંગ દેવીને બતાવ્યાં. દેવીએ મહાદેવજીને પોતાના પુત્રના જેવા ગણીને માતૃભાવે મહાદેવજીનું આખું અંગ ધોઈ નાખ્યું તથા કામધેનુનું ઘી આખે શરીરે મર્દન કર્યું. ત્યાર પછી શુદ્ધ જળદ્વારા સ્નાન કરાવીને નાના પ્રકારના સુગંધી લેપ તથા પુષ્પોથી એમના દેહને વિભૂષિત કર્યો. ત્યાર પછી એમની અનેક વિધિથી પૂજા કરીને કંદમૂળ, ફળફળાદિનું સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરાવીને દેવી અરુન્ધતી બોલ્યાં: “હે ભગવન્! તમને નમસ્કાર છે. હે પુત્ર! તમારે જે દેશમાં જવાની ઇચ્છા હોય તે દેશમાં જાઓ.”

ત્યાર પછી અતિથિએ ઘણા પ્રસન્ન થઈને એમને કહ્યું: “હે દેવિ! તમે ધર્મની વાત કહી છે. હું બધાએ પૂજવા યોગ્ય ક્ષપણક છું. તમારી વર્તણુંકથી હું ઘણોજ પ્રસન્ન થયો છું. તમે અખંડ સૌભાગ્યવતી થજો અને તમારા ક્ષમાશીલ વૃદ્ધપતિ પુનઃ યુવાવસ્થા અને દેવતાઓના જેવી સુંદર અને અજર આકૃતિ પ્રાપ્ત કરજો, એ મારો આશીર્વાદ છે.”

અરુન્ધતીએ પોતાના આચરણથી સાબિત કરી આપ્યું કે કામદેવની મલિન વાસનાવાળા પરપુરુષનો પ્રસંગ પડે તો એના પ્રત્યે માતૃભાવ કે ભગિનીભાવ ધારણ કર્યાથી પોતાનું મન ચંચળ થવા વારો આવતો નથી અને પુરુષ ઉપર પણ સારી અસર થાય છે.

અરુન્ધતીના આવા અપૂર્વ પાતિવ્રત્યને લીધે બ્રાહ્મણો લગ્નના સંસ્કારમાં અરુન્ધતી દેવીની સ્તુતિ કરે છે કે, “ હે કુમારિ! એ વસિષ્ઠ પત્નીનાં દર્શન કરો. હે માતા ! તું પતિવ્રતાના માહાત્મ્ય વડે જે ધારીશ તે કરી શકીશ. એ પતિવ્રતાનાં દર્શનથી તું મહા સાધ્વી થઇશ. દર્શન નહિ કરે તો અસાધ્વી થઇશ.” લગ્નની રાત્રે અરુન્ધતી નક્ષત્રનું દર્શન કરવાનો રિવાજ પણ એ ઉપરથી પ્રચલિત છે. પ્રાચીન આર્યો પોતાના મહાપુરુષો અને મહાન સ્ત્રીનાં સ્મરણ તેમના નામ ઉપરથી કોઇ એક મુખ્ય તારા કે નક્ષત્રનું નામ પાડીને સદાને માટે તાજું રાખતા; કે જેથી તેમના સદ્‌ગુણોનું હમેશાં આર્યોને સ્મરણ થાય. અરુન્ધતી દેવીના તારાનું દર્શન કરનારી કન્યાઓ વિદ્વાન પતિને પામવાની અને તેની પ્રિયતમા બનવાની અભિલાષા રાખે છે.

એક દિવસ સૂર્ય, ઇન્દ્ર અને અગ્નિ એ ત્રણે દેવતાઓ કહેવા લાગ્યા કે, “સ્ત્રીઓને પતિ એજ દેવતા છે, સ્વામી પાસેથી દુનિયા-

ની બધી મનવાંછિત વસ્તુઓ એમને મળે છે અને પરલોકમાં શુભગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, એ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે; પરન્તુ રમણીઓનાં કાર્ય જોતાં એ વાત ખરી છે કે નહિ તે બાબત સંદેહ ઊપજે છે. મિથ્યા કથન, દુઃસાહસ, માયા, મૂર્ખતા, અત્યંત લોભ, અપવિત્રતા અને દયાશૂન્યતા એ સાત સ્વાભાવિક દોષ સ્ત્રીઓમાં છે. ઘણી થોડીકજ સ્ત્રીઓ સત્યપરાયણ દીઠામાં આવી છે. વસિષ્ઠપત્ની અરુન્ધતી એવી પવિત્ર અને સદાચારી સ્ત્રીઓમાં મુખ્ય છે. પૂર્વકાળમાં અગ્નિને સપ્તર્ષિઓની પત્નીઓ ઉપર આસક્ત થયેલા જોઇને અગ્નિની સતી પત્ની સ્વાહાએ બીજા છ ઋષિઓની પત્નીનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું, પણ અરુન્ધતીનું રૂપ ધારણ કરવાની શક્તિ તેનામાં પણ નહોતી. એ વખતે સ્વાહાએ અરુન્ધતીની સ્તુતિ કરી હતી કે, “હે કલ્યાણિ! આપને ધન્ય છે. આપ એકલાંજ પાતિવ્રત્ય ધર્મનું ખરૂં પાલન કરનારાં છો. મેં આપના જેવી પતિવ્રતા બીજી દીઠી નથી. જે કન્યાઓ વિવાહ સમયે એકાગ્રચિત્તે બ્રાહ્મણ અને અગ્નિની સમક્ષ સ્વામીનો હાથ પકડીને તમારૂં સ્મરણ કરશે તે સુખ, ધન અને પુત્ર પ્રાપ્ત કરશે તથા અખંડ સૌભાગ્યવતી થશે. જે સ્ત્રી પતિવ્રતા છે તેજ ખરેખરી ગુણવતી છે.” આ પ્રમાણે વાતચીત ચાલી રહી હતી એવામાં ત્રણે દેવતાઓ બોલી ઊઠયાઃ “ચાલો આપણે સ્ત્રીઓના પાતિવ્રત્ય ધર્મને જાણવા સારૂ મહાસતી અરુન્ધતીની પાસે જઇએ.” એમ કહીને સૂર્ય, ઇન્દ્ર અને અગ્નિ ત્રણે જણા અરુન્ધતીની પાસે જવા નીકળ્યા. ત્યાં રસ્તામાં જોયું કે પતિવ્રતા અને પતિનાં હિતકાર્યોમાં આસક્ત અરુન્ધતી દેવી બગલમાં ઘડો રાખીને ઘરમાંથી પાણી ભરવા સારૂ બહાર જઇ રહ્યાં છે. સૂર્ય આદિ દેવતાઓ રસ્તામાં અરુન્ધતીનાં દર્શન કરીને ઘણા સંતુષ્ટ થયા તથા એમના માર્ગમાં આવીને ઊભા રહ્યા. અરુન્ધતીએ પણ તેમને ઓળખ્યા એટલે એમની પ્રદક્ષિણા તથા પ્રણામ કરીને પ્રસન્ન વદને પૂછ્યુંઃ “હે દેવતાઓ! કયા કામે તમે પધાર્યા છો તે કૃપા કરીને મને જણાવો.” દેવતાઓએ જણાવ્યું કે, “અમે આપની પાસેથી એક પ્રશ્નનો ખુલાસો મેળવવા માટે આવ્યા છીએ. તે પ્રશ્નનો વ્યાજબી ઉત્તર આપીને અમને આભારી કરો.” અરુન્ધતીએ કહ્યુંઃ “આપ થોડી વાર સુધી મારા ઘરમાં બિરાજો. હું આ પાણીનો ઘડો ભરીને આવું છું. ત્યાર પછી હું આપના પ્રશ્નનો ખુલાસાવાર ઉત્તર આપીશ.” ત્યારે સૂર્યાદિ દેવતાઓએ કહ્યુંઃ “હે

સતિ! અમે હમણાં ને હમણાંજ આપના આ ઘડાને ભરી આપીએ છીએ." ત્રણે દેવતાઓએ પોતપોતાના વિશેષ ગુણના પ્રભાવે ઘડાનો ચતુર્થાંશ પાણીથી ભર્યો; એટલે પોણા ભાગનો ઘડો પાણીથી ભરાઈ ગયો. ત્યાર પછી અરુન્ધતી બોલ્યાં: "સ્ત્રીઓને જ્યાંસુધી એકાન્ત સ્થાન નથી મળતું અને જ્યાંસુધી પારકા પુરુષ સાથે ખાસ વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ નથી મળતો, ત્યાંસુધી સ્ત્રીનું સતીત્વ સચવાય છે; એટલા માટે સારા ઘરની સ્ત્રીઓએ બંધુ, બાંધવો તથા વડિલ સ્ત્રીઓદ્વારા સુરક્ષિત રહેવાની ગોઠવણ કરવી જોઇએ. હે દેવ! એ સત્યદ્વારા મારા આ ઘડાનો ચતુર્થ ભાગ પૂર્ણ થજો." અરુન્ધતીના મુખમાંથી એ વચન પૂરેપૂરાં નીકળી ચૂક્યાં એટલી વારમાં તો ઘડો છલોછલ પાણીથી ભરાઈ ગયો. એ જોઇને દેવતાઓએ કહ્યું કે, "દેવિ! અમે એજ વાતનો ખુલાસો તમારી પાસેથી મેળવવા આવ્યા હતા. હવે અમે પાછા પોતપોતાને ધામે જઇએ છીએ." દેવો વિદાય થવા લાગ્યા ત્યારે અરુન્ધતીએ એમને ફરીથી કહ્યું કે, "રમણીઓમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ પ્રકાર છે. બધી સ્ત્રીઓ એકસરખી હોતી નથી. કોઇકમાં સદ્ગુણો વિશેષ પ્રમાણમાં તો કોઇકમાં ન્યૂન પ્રમાણમાં હોય છે. દેવતાઓને તેનો પૂરો વૃત્તાંત માલૂમ છે એટલે વધારે કહેવાનું પ્રયોજન નથી." એટલું કહીને અરુન્ધતીએ દેવતાઓને પ્રણામ કરીને વિદાય કર્યા. ત્રણે દેવોએ પોતપોતાના ધામમાં જઇને અરુન્ધતીના સતીત્વના માહાત્મ્યનો પ્રચાર કર્યો, ત્યારથી હિન્દુ કન્યાના લગ્ન સમયે નવવધૂને અરુન્ધતીદર્શનનો રિવાજ ચાલુ થયો. કહ્યું છે કે:—

सप्तपदी गमनान्तरं जामाता मंत्रं पाठयन् वधूं तां दर्शयति च ॥

૨૦—विनता

એ પ્રજાપતિ કશ્યપની પત્ની હતી.એને અરુણ અને ગરુડ નામના બે પરાક્રમી પુત્રો હતા. પ્રતિજ્ઞાની ખાતર તેણે પચાસ વર્ષ સુધી શોકયનું દાસત્વ કર્યું હતું.



૨૧–વાક્

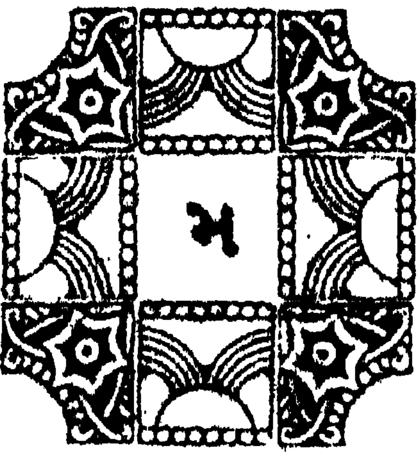


અંભૃણ ઋષિની કન્યા વાકે ઋગ્વેદ સંહિતાના દશમા મંડળના ૧૨૫મા સૂક્તના આઠ મંત્ર રચ્યા છે. એ મંત્રો દેવીસૂક્તના નામથી પ્રચલિત છે. આપણા દેશમાં હાલ ઠેકાણે ઠેકાણે જે 'ચંડીપાઠ' થાય છે તેને બદલે પૂર્વકાળમાં આ દેવીસૂક્તની વિધિ હતી. માર્કણ્ડેય પુરાણમાં ચણ્ડી–માહાત્મ્ય પ્રકરણમાં વાક્પ્રણીત એ આઠ મંત્રોના ભાવ સંબંધી વિસ્તારથી ઉલ્લેખ છે. ચણ્ડી–માહાત્મ્યની સાથે સાથે આજ પર્યન્ત આખા ભારતવર્ષમાં વાક્દેવીનું માહાત્મ્ય પણ ગવાય છે. શંકરાચાર્યે અદ્વૈતવાદના પ્રવર્તક તરીકે જગતમાં ખ્યાતિ મેળવી છે, પણ તેમના જન્મનાં ઘણાં વર્ષો પૂર્વે વાક્દેવીએ અદ્વૈત-વાદના આ મૂળ સૂત્રોનો પ્રચાર કર્યો હતો. જે મતનો આધાર લઇને શંકરાચાર્ય વિશ્વવ્યાપી બૌદ્ધધર્મના ગ્રાસમાંથી બ્રાહ્મણ-ધર્મનો ઉદ્ધાર કરી શક્યા, તે મત શંકરાચાર્યનો પોતાનો નથી પણ વાક્દેવી તેની મૂળ ઉત્પન્ન કરનારી છે. શંકરાચાર્યના મહત્ત્વ-ને માટે આપણે તેમને જે માન આપીએ છીએ તે માન ઘણુંખરૂં વાક્દેવીને ઘટે છે.

વાક્ પોતે રચેલા મંત્રમાં કહે છે કે, "હું રુદ્ર, વસુ સર્વના આત્મારૂપે વિચરણ કરૂં છું. હુંજ મિત્ર અને વરુણ, ઇન્દ્ર અને અગ્નિ તેમજ અશ્વિદ્વયને ધારણ કરૂં છું. હું આખા જગતની ઇશ્વરી છું. મારામાં અનેકાનેક પ્રાણી પ્રવિષ્ટ થઇ રહ્યાં છે. જીવ જે કાંઇ જુએ છે, પ્રાણ ધારણ કરે છે, આહાર કરે છે, તે બધું મારા દ્વારાજ થાય છે. હુંજ દેવતાઓ અને મનુષ્યોથી સેવિત છું. હુંજ સમસ્ત કામના પૂર્ણ કરૂં છું. હું લોકોને સ્રષ્ટા, ઋષિ કે બુદ્ધિશાળી કરી શકું છું. સ્તોત્રોનો દ્વેષ કરનારા અને હિંસા કરનારાઓના વધને માટે મેં રુદ્રના ધનુષ્યમાં જયા પરોવી હતી.

મેં ભક્તજનોના ઉપકાર માટે તેમના દુશ્મનો સાથે સંગ્રામ કર્યો છે. હું સ્વર્ગ અને પૃથ્વીમાં પ્રવિષ્ટ થઇને રહી છું. આ ભૂલોકના ઉપર રહેલા આકાશને મેં ઉત્પન્ન કર્યું છે. વાયુ જે પ્રમાણે સ્વેચ્છાનુસાર સંચરણ કરે છે, તે પ્રમાણે આખા ભુવનને ઉત્પન્ન કરનારી હું પોતાની ઇચ્છાનુસાર બધું કામ કરૂં છું. મારા પોતાના માહાત્મ્યના બળ વડે સઘળું ઉત્પન્ન થયું છે.”

૨૨–મમતા*



મતા એ દીર્ઘતમા ઋષિની માતા હતી. દીર્ઘતમાને જન્મ આપ્યાથી મમતાએ પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી એમ નથી; કેમકે તે પોતે અસાધારણ બ્રહ્મપરાયણ સ્ત્રી હતી; એટલુંજ નહિ પણ તે અગ્નિના ઉદ્દેશથી પવિત્ર સ્તુતિપાઠ કરતી હતી. આનું ઉદાહરણ ઋગ્વેદસંહિતાના એક મંડળના દસમા સૂક્તની ઋચામાં જોવામાં આવે છે. એનો ભાવાર્થ નીચે મુજબ છેઃ—

“હે દીપ્તિમાન, અસંખ્ય શિખાવાળા અને દેવોને બોલાવનાર અગ્નિ ! તમે બીજા અગ્નિની મદદથી પ્રકાશિત થઇને આ મનુષ્યસ્તોત્ર સાંભળો. સ્તોતાઓ મમતાની પેઠે અગ્નિના ઉદ્દેશથી તે મનોહર સ્તોત્ર પવિત્ર ઘીની પેઠે અર્પણ કરે છે.”

ભરદ્વાજ ઋષિએ એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે, સ્તવપાઠ કરનારા મમતાની પેઠે અગ્નિના સ્તોત્રનું ઉચ્ચારણ કરે છે. મમતાના સ્વામીનું નામ જાણ્યામાં નથી આવ્યું.



* આ તથા બીજાં ‘ઉશિજ’ અને ‘ઘોષા’નાં ચરિત્ર સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરશ્રી નારાયણ હેમચંદ્રના ‘પ્રાચીન હિન્દુ સ્ત્રીઓનાં યશોગાન’ નામના પુસ્તકમાંથી ઉપકાર સહિત ઉતારવામાં આવ્યાં છે. —લેખક



૨૩-લોપામુદ્રા

એ વિદર્ભ રાજાની કન્યા અને મહર્ષિ અગસ્ત્યની સાધ્વી પત્ની હતી. વિદર્ભરાજે સંતાનને સારૂ ઘણા વખત સુધી તપશ્ચર્યા કરી હતી, ત્યારે આ સુભાગા કન્યાનો જન્મ થયો હતો. એ ઘણીજ સુંદર અને કાન્તિમતી હતી; જેમ જેમ મોટી થતી ગઇ તેમ તેમ એનું સૌન્દર્ય અને લાવણ્ય ખીલતું ગયું. રાજાએ એનાં સુલક્ષણ ઉપર ધ્યાન આપીને બ્રાહ્મણોની સલાહથી એનું નામ લોપામુદ્રા પાડ્યું. લોપામુદ્રા યૌવનમાં આવી ત્યારે એની સેવાચાકરી કરવા સારૂ સો સખીઓ અને સો દાસીઓ હમેશાં એની સાથે રહેતી. સચ્ચરિત્રા અને સદાચારસંપન્ના લોપામુદ્રા યૌવનવતી થયેલી હોવા છતાં પણ વિદર્ભરાજના ભયથી કોઇ પુરુષની હિંમત એનું માગું કરવાની ચાલી નહિ. અપ્સરા કરતાં પણ વધારે રૂપવતી સત્યશીલા લોપામુદ્રા પોતાના સુશીતળ સ્વભાવદ્વારા પિતા અને સગાંવહાલાંને સંતોષ આપવા લાગી. એના પિતાને એના સદ્‌ગુણો તથા એનો વિદ્યાપ્રેમ જોઇને વિચાર આવતો કે આવી કન્યાને માટે યોગ્ય વર ક્યાંથી મળશે ?

એ અરસામાં એવું બન્યું કે અગસ્ત્ય મુનિ જે એક મહા તપસ્વી અને બ્રહ્મચારી હતા તેમણે એક દિવસ કેટલાક મનુષ્યોને એક ખાડામાં ઊંધા મસ્તકે લટકતા જોયા. અગસ્ત્ય ઋષિએ પૂછ્યું કે, "આપ કોણ છો અને આપની આવી દશા કેમ થઇ છે ?" "ત્યારે એમણે ઉત્તર આપ્યો કે, "અમે તમારા પિતરો છીએ. તમે હજુ સુધી લગ્ન કર્યું નથી અને કરવાની ઇચ્છા પણ નથી રાખતા એટલે અમારી આવી દશા થઇ ગઇ છે. તમે સંતાન ઉત્પન્ન નહિ કરો તો અમારો ઉદ્ધાર નહિ થાય." એ ઉપરથી અગસ્ત્ય મુનિ યોગ્ય ભાર્યાની શોધ કરવા લાગ્યા. લોપામુદ્રાનાં રૂપ અને ગુણે તેમનું આકર્ષણ કર્યું અને એ વિદર્ભ રાજાની પાસે જઇને કહેવા લાગ્યા કે, "રાજન્ ! આપની કન્યા ઘણીજ સુશીલ, સદાચારી, વિદુષી

અને ગૃહસ્થાશ્રમના સર્વ ધર્મને યથાર્થ જાણુનારી છે. માટે પુત્રોત્પત્તિ સારૂ મારો વિચાર એની સાથે લગ્ન કરવાનો છે.” મુનિની એ પ્રાર્થના સાંભળીને રાજાના તો હોશજ ઊડી ગયા. પછી એમણે રાણીની આગળ જઇને કહ્યુંઃ “આ મહર્ષિ અગસ્ત્ય ઘણા પરાક્રમી અને બ્રહ્મનિષ્ઠ છે. એમનું માગું પાછું ઠેલીશું તો એ કોપશે અને આપણને શાપ દઇને બાળીને ભસ્મ કરી શકશે. એ બધું હું જાણું છું પણ લોપામુદ્રા જેવી સુલક્ષણા, સર્વ ગુણસંપન્ના કન્યાને વનવાસી તપસ્વીના હાથમાં આપતાં મારી છાતી કેવી રીતે ચાલે? માટે પ્રિયે! તમે જણાવો કે તમારી શી સલાહ છે?” રાણી રાજાનાં એ વચનોનો કાંઇ પણ ઉત્તર આપી શકી નહિ. એટલામાં લોપામુદ્રાજ રાજા અને રાણીને ચિંતાતુર અને દુઃખી બનેલાં જોઇને તેમની પાસે ચાલી આવી અને તેમનો મનોભાવ જાણી જઇને કહેવા લાગીઃ “પિતાજી! મારે માટે આપ જરા પણ દુઃખી થશો નહિ. આપ અગસ્ત્ય ઋષિ સાથે મને પરણાવી આત્મરક્ષણ કરો.” પુત્રીની પિતૃભક્તિ તથા તેના હૃદયની વિશાળતા જોઇને રાજા ઘણો પ્રસન્ન થયો અને તેણે મુનિની સાથે તેનું લગ્ન કરી દીધું. વિદર્ભરાજનું એકનું એક સંતાન, અનેક લાડમાં ઉછરેલી રાજકન્યા લોપામુદ્રા આજે ઋષિપત્ની બની. લગ્ન થઇ ગયા પછી તરતજ મુનિએ એને કહ્યુંઃ “કલ્યાણિ! હવે તમે રાજકન્યા મટી ઋષિની ભાર્યા બન્યાં છો. આ મૂલ્યવાન વસ્ત્રાલંકાર આપણા આશ્રમને શોભે નહિ, એનો ત્યાગ કરો.” પરમ રૂપવતી લોપામુદ્રાએ પતિની આજ્ઞાનુસાર પોતાનાં વસ્ત્રાભૂષણ કાઢી નાખ્યાં અને તેને બદલે ચીર, અજિન અને વલ્કલ ધારણ કરીને સ્વામીની સહધર્મિણી બની. ઋષિ અગસ્ત્ય ત્યાંથી નીકળીને ગંગાકિનારે જઇને પત્ની સહિત કઠોર તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. એ વખતે લોપામુદ્રા પ્રીતિપૂર્વક સ્વામીની સેવા કરતી અને પોતે પણ તપસ્યા કરતી. મુનિ પણ ભાર્યાની વર્તણુંકથી ઘણા પ્રસન્ન રહેવા લાગ્યા. પ્રસન્ન રહે એમાં આશ્ચર્ય પણ શું? લોપામુદ્રા છાયાની માફક પતિની સાથેજ રહેતી. તેમના જમ્યા પછી પોતે જમતી, તેમના સૂઇ ગયા પછી પોતે સૂવા જતી અને સ્વામીના ઊઠતા પહેલાં પોતે જાગીને કામે લાગતી. રાતદિવસ સ્વામીનુંજ ધ્યાન ધરતી; એમની આજ્ઞા વગર કોઇ પણ કામ કરતી નહિ. દેવતા, અતિથિ અને ગાયોની સેવા કરવામાં કદાપિ પાછી પાની કરતી નહિ.

આ પ્રમાણે તપશ્ચર્યામાં પતિપત્નીના અનેક દિવસ વીતી ગયા. પુત્રપ્રાપ્તિને અર્થે પોતે લગ્ન કર્યું છે એ વાત પણ મુનિ ભૂલી ગયા. એવામાં એક દિવસ મુનિએ તપઃપ્રદીપ્ત લોપામુદ્રાને ઋતુધર્મ પૂરો થયા પછી સ્નાન કરેલી દશામાં જોઇ અને તેની પરિચર્યા, પવિત્રતા, જિતેન્દ્રિયતા તથા શ્રી અને રૂપલાવણ્યથી સંતુષ્ટ થઈ તેની સાથે રતિક્રીડા કરી પુત્રોત્પાદન કરવાના ઉદ્દેશથી તેને બોલાવવા લાગ્યા. લજ્જાથી મુખ નીચું કરીને હાથ જોડીને પ્રેમપૂર્વક લોપામુદ્રા સ્વામીને કહેવા લાગી: "હે બ્રહ્મન્! સ્વામી સંતાનની ખાતરજ ભાર્યાને પરણે છે એમાં જરાયે સંશય નથી. સંસારમાં જેટલી સારરૂપ વસ્તુઓ છે, તે બધામાં પતિ એજ સારરૂપ વસ્તુ છે. રમણીઓને બન્ધુઓમાં પતિ કરતાં વધારે સારો બન્ધુ કોઇ દીઠામાં આવતો નથી; એ કામિનીઓનું પાલનપોષણ કરે છે માટે પતિ છે; શરીરનો ઇશ્વર છે માટે સ્વામી છે; સર્વ વિષયોના અભિલાષ પ્રેમપૂર્વક પૂરા કરે છે માટે કાન્ત છે; સુખમાં વધારો કરે છે માટે બંધુ છે; પ્રાણના માલિક છે માટે પ્રાણેશ્વર; રતિદાન કરે છે માટે રમણ અને પ્રીતિદાન કરે છે માટે પ્રિય કહેવાય છે. પતિ કરતાં અધિક પ્રિય બીજું કોઇ નથી. એ પ્રિયના શુક્રમાંથી પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે; એટલા સારૂજ સ્ત્રીઓને પુત્ર પણ પ્રિય હોય છે. સ્વામીનાથ! આપના પ્રત્યે મારી જેવી પ્રીતિ છે તેવીજ પ્રીતિ આપે મારા ઉપર રાખીને મારી ઇચ્છા પૂરી કરવી ઘટે છે. આજ મને પિયરનું સુખ સાંભરી આવ્યું છે અને મારી એવી ઇચ્છા છે કે પિતાજીના મહેલમાં જેવી સુંદર શય્યા હતી; એવી શય્યા આપ તૈયાર કરાવો અને આપ પોતે પણ સુંદર વસ્ત્ર તથા આભૂષણ અને માળાઓ ધારણ કરો. હું પણ મારી ઇચ્છાનુસાર દિવ્યાભરણોથી વિભૂષિત બનું અને પછી આપની સમીપ આવું. નહિ તો રોજનાં કાષાય વસ્ત્ર પહેરીને આપની પાસે આવવાની મારી ઇચ્છા નથી. હે વિપ્રવર્ય! રતિ સમયે અલંકાર ધારણ કર્યાથી કોઇ પ્રકારે અપવિત્ર થવાતું નથી એવો શાસ્ત્રનો આશય છે." રતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તાનુસાર તો લોપામુદ્રાની ઇચ્છા અસંગત નહોતી. એ સમયે પતિપત્ની જેટલાં શુદ્ધ, સ્વચ્છ, સુંદર અને અન્યોન્ય આકર્ષક તથા અનન્ય પ્રીતિવાળાં હોય તેટલુંજ બાળક સુંદર અને સુયોગ્ય આવવાનો સંભવ છે, છતાં પણ વનવાસી મુનિએ એ ઇચ્છા કેવી રીતે પૂરી કરવી એ વિચારવા જેવી વાત હતી; એટલે

અગસ્ત્ય મુનિ કહેવા લાગ્યા: "હે લોપામુદ્રે ! કલ્યાણિ ! તારા પિતાને ત્યાં તો રાજપાટ છે, એટલે સુખવૈભવની કાંઇ મણા નથી, પણ આપણે ત્યાં એવી મોજમજાહ માણીએ એવું આપણું ગજું ક્યાં છે ?" લોપામુદ્રાએ કહ્યું : "હે તપોધન ! આ દુનિયામાં જેટલા પ્રકારનાં ધન છે તે બધામાં તપોધન મુખ્ય છે. તપોધન વડે બધાં ધન ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં ખેંચીને લાવી શકાય છે." અગસ્ત્યે કહ્યું: "તું જે કહે છે તે વાત સાચી છે, પણ તેથી મારૂં તપોબળ ખૂટી જશે; માટે એવો કોઇ ઉપાય બતાવ કે જેથી મારા તપનો પણ ક્ષય ન થાય."

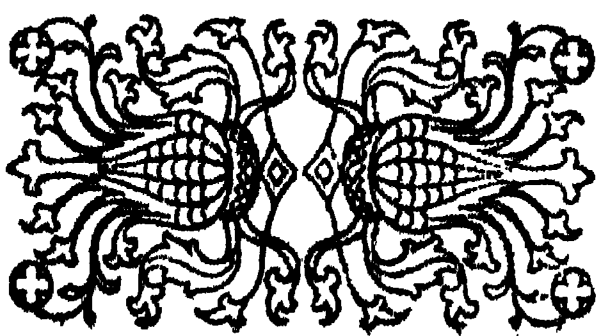
લોપામુદ્રાએ કહ્યું: "સ્વામીનાથ ! મારા ઋતુકાળને સોળ દિવસ પૂરા થવાને હવે થોડાજ દિન બાકી છે; પરંતુ અલંકારાદિ વગર આપની સમીપ આવવાની મારી ઇચ્છા થતી નથી અને આપને કોઇ પ્રકારે અડચણ પડે તથા આપના ધર્મનો લોપ થાય એવું કરવાને પણ મારો વિચાર નથી; માટે ધર્મનો લોપ પણ ન થાય એવી રીતે મારો અભિલાષ પૂર્ણ થતો હોય તો કરો." અગસ્ત્યે કહ્યું: "સુભગે ! તું પણ પરમ વિદુષી છે. શાસ્ત્રના મર્મને જાણનારી છે. તારી બુદ્ધિમાં આ વાત ઊતરી છે, તો હું ધન લાવવા સારૂ જાઉં છું. તું અહીંયાંજ એટલો વખત સ્વતંત્રપણે રહેજે."

ત્યાર પછી મુનિ રાજા શ્રુતપૂર્વા પાસે ધન યાચવા ગયા, પણ રાજાએ પોતાની આવક અને ખર્ચ બન્ને સરખાં છે એમ જણાવ્યું એટલે ઋષિએ તેની પાસેથી કાંઇ પણ ધન લીધું નહિ. ત્યાર પછી બ્રુધ્નશ્વ, પુરુકુત્સ, સૂત વગેરે કેટલાએ રાજાઓની પાસે ગયા; પણ એમની દશા પણ શ્રુતપૂર્વાના જેવીજ જોઇ, એટલે એમના પાસેથી ધન લીધાથી રૈયત દુઃખી થશે એમ ધારીને મુનિએ કાંઇ પણ લીધું નહિ. ત્યાર પછી ઇલ્વલ રાક્ષસ, જે ઘણો ધનવાન હતો તેની પાસે ગયા અને એ રાક્ષસને પોતાના તપોબળનો ઘણો ચમત્કાર બતાવ્યો. ઇલ્વલે ઋષિની પરીક્ષા કરવા સારૂ કહ્યું: "મેં આપને કેટલું આપવાની ઇચ્છા કરી છે, એ બરોબર બતાવો તો હું આપને એ ધનદાન કરૂં." એ ઉપરથી ઋષિએ કહી દીધું કે રાજાએ મને આટલું સુવર્ણ, આટલી ગાયો, ઘોડા વગેરે આપવાનો ઇરાદો રાખ્યો છે. મુનિનું એ અનુમાન અક્ષરે અક્ષર સાચું નીવડ્યું એટલે રાજાએ પ્રસન્ન થઇને એટલું ધન એમને દાનમાં આપ્યું. મહાત્મા અગસ્ત્યે

એ ધન અને મણિમુક્તાના અલંકારો પત્નીને અર્પણ કરીને પોતાનો અભિલાષ તૃપ્ત કરવા કહ્યું તથા પૂછ્યું કે, "હે કલ્યાણિ! તારા સદાચારથી હું સંતુષ્ટ છું, પણ સંતાનની બાબતમાં તારા શા વિચાર છે તે જાણવા માગું છું. તને એક હજાર પુત્ર થાય તે પસંદ છે, કે દરેક પુત્રમાં સો પુત્ર જેટલું સામર્થ્ય હોય એવા દશ પુત્ર જોઇએ છે, કે હજાર મનુષ્યોને ગુણદ્વારા જીતી શકે એવો એક પુત્ર જોઇએ છે?" લોપામુદ્રાએ કહ્યું: "હે તપોધન! હજાર મનુષ્યોના જેવું સામર્થ્ય ધરાવનાર એક સુપુત્રની હું ઇચ્છા રાખું છું; કેમકે ઝાઝાં સંતાન હોવા કરતાં એકજ સાધુ અને વિદ્વાન છોકરો હોય એ વધારે સારૂં છે." અગસ્ત્યે "તથાસ્તુ" કહ્યું. ત્યાર પછી યથાસમયે અગસ્ત્ય મુનિથી લોપામુદ્રાને "દૃઢસ્યુ" નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. એ ઘણો વિદ્વાન, કવિ તથા તત્ત્વજ્ઞ હતો. માતાપિતાની પાસે એણે ધર્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો. એવા શાસ્ત્રજ્ઞ અને વિવેકી પુત્રના જન્મથી લોપામુદ્રા અને અગસ્ત્ય મુનિ પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ સફળ થયો એમ માનવા લાગ્યાં. લોપામુદ્રા ત્યાર પછી સ્વામીની સાથે પાછી તપશ્ચર્યા કરવામાં તલ્લીન થઇ ગઇ.

લોપામુદ્રાએ ઋગ્વેદના પ્રથમ મંડળના ૧૭૯ મા સૂક્તની બે ઋચાઓની રચના કરી છે.

લોપામુદ્રા અને અગસ્ત્ય મુનિનો સંસાર આદર્શરૂપ હતો. પતિપત્નીએ સાથે રહી પરમાત્માનું ચિંતવન તથા ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનું પાલન કેવી રીતે કરવું, કામવાસનાઓને કેવી રીતે દૂર રાખવી, ચિત્તની દુર્બળતા કેવી રીતે હઠાવવી તથા વિદ્વાન પુરુષે અને વિદુષી સ્ત્રીએ સદા સંસારત્યાગી ન રહેતાં જગતની ઉન્નતિ સારૂ સુયોગ્ય, ધાર્મિક, બળવાન અને દેશભક્ત સંતાન ઉત્પન્ન કરી પોતાની જ્ઞાનજ્યોત સદા પ્રકટતી રાખવી; એવો ઉપદેશ લોપામુદ્રાએ આપ્યો છે.





૨૪–વિશ્વવારા



આ ઋષિતુલ્ય રમણીએ અત્રિ મુનિના વંશમાં જન્મ ધારણ કર્યો હતો. પ્રાચીન કાળના ઋષિઓએ વિશ્વરૂપ, વિશ્વપ્રાણ, વિશ્વનિયંતા, વિશ્વદેવતા પ્રભુના ચિંતવનમાં આત્મભાન ભૂલી જઇને તેની સાથે એકપ્રાણતાનો અનુભવ કરીને જે સ્તોત્રો રચ્યાં છે, તે વૈદિક મંત્રો કહેવાય છે. એ વૈદિક મંત્રો સાક્ષાત્ વિશ્વદેવતાની વાણી છે એમ આપણે-હિન્દુઓ માનીએ છીએ. એ વૈદિક ઋષિઓને "મંત્રદ્રષ્ટા" (જેમણે એ મંત્રો કેવળ પોતાની શક્તિથીજ રચ્યા નથી પણ ભગવત્કૃપાથી એ મંત્રો જોયા છે કે સાંભળ્યા છે.) નામ આપ્યું છે. એવી રીતે મંત્રોનું દર્શન પામનારી સ્ત્રીઓમાં વિશ્વવારા મુખ્ય છે. ઋગ્વેદ-સંહિતાના પાંચમા મંડળના બીજા અનુવાકનું ૨૮મું સૂત્ર તેણે રચેલું છે. એ સૂત્રનાં છ ઋક્ છે. એ દરેક ઋક્ એક એક માણેક જેવું છે.

જે સ્ત્રી પોતે પાપથી નિવૃત્ત થઇને સર્વત્ર સ્ત્રીઓમાં વૈદિક કર્મોનો પ્રચાર કરતી ફરે છે અને પાપોને દૂર કરતી રહે છે તેને વિશ્વવારા કહે છે. એ બ્રહ્મવાદિની વૈદિક અગ્નિહોત્રાદિ શુભ કર્મોનો પ્રચાર કરતી હતી અને એણે પોતે પણ યજ્ઞ કર્યા હતા. અગ્નિહોમ અને યજ્ઞ આદિથી દુરાચારોનું નિવારણ થાય છે અને બહારનું તેમજ અંદરનું વાતાવરણ શુદ્ધ થાય છે એમ પૂર્વકાળના હિન્દુઓ માનતા હતા. એણે ઉપદેશેલા મંત્રનો ભાવાર્થ નીચે મુજબ છેઃ—

(૧) પ્રજ્વલિત અગ્નિ તેજનો વિસ્તાર કરીને દ્યુલોક સુધી પોતાની જ્વાળા ફેલાવે છે. પ્રાતઃકાળ અને રાત્રિમાં અગ્નિ બહુ વિસ્તાર પામીને શોભાયમાન દેખાય છે. દેવાર્ચનમાં નિમગ્ન વૃદ્ધ અને વિદુષી સ્ત્રી વિશ્વવારા નમસ્કારદ્વારા, અથવા વિવિધ અન્નવડે વિદ્વાનોનો સત્કાર કરતી અને હવિષ્યદ્વારા હોમ કરતી જઈ રહી છે. ભાવાર્થ એ છે કે, પ્રત્યેક સ્ત્રીએ પ્રાતઃકાળમાં હોમ કરવો જોઇએ;

કેમકે પ્રાચીન સમયમાં વૃદ્ધ અને વિદુષી સ્ત્રીઓ અગ્નિહોમ કરતી હતી. જેમ અગ્નિ પોતાની જ્વાળા દૂર સુધી ફેલાવે છે તેમ કર્મ કરનારી સ્ત્રીની કીર્તિ-જ્વાળા દૂર સુધી ફેલાય છે. વળી જેમ અગ્નિ પ્રાતઃકાળ અને રાત્રિને સમયે અધિક દેદીપ્યમાન થાય છે અને અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ યજ્ઞાદિ અનુષ્ઠાનપરાયણા સ્ત્રી જાજ્વલ્યમાન બને છે અને પોતાનાં બધાં પાપોનો નાશ કરે છે.

(૨) હે અગ્નિ! આપ સમિધ્યમાન હોવાથી જળના સ્વામી છો. કલ્યાણને સારૂ હવિષ્કર્તા યજમાન આપને સેવે છે. જે યજમાનની પાસે આપ જાઓ છો તે સમસ્ત પશુ આદિ ધન ધારણ કરે છે. હે અગ્નિ! આપના યોગ્ય આતિથ્યસૂચક હવિ અમે આપની સમક્ષ સ્થાપિત કરીએ છીએ. નિશ્ચય છે કે, જે સ્ત્રી અગ્નિમાં હોમ કરે છે અર્થાત્ વૈદિક કર્મોને વિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂર્ણ કરે છે અને તેને અનુસરીનેજ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરે છે તે બધા પ્રકારના ઐશ્વર્યની માલિક બને છે, કેમકે તેનું અંતઃકરણ પવિત્ર, મન સ્થિર, ઇન્દ્રિયો અનુકૂળ અને પોતાના તાબામાં રહે છે; અને સર્વદા જનસમાજનું કલ્યાણ કરવામાં રોકાયલી રહે છે.

(૩) હે અગ્નિ! આપ મહા સૌભાગ્યને માટે બળવાન થાઓ. આપે આપેલું ધન ઉત્તમ અર્થાત્ પરોપકારી થાઓ. અમારા સ્ત્રીઓના દાંપત્યભાવને વધારે દઢ કરો. અમારી-સ્ત્રીઓની સાથે શત્રુતા કરવાની ઇચ્છા રાખનારા કુકર્મ, કુચેષ્ટા, લોભ આદિ દોષો છે તેમના ઉપર આપ હુમલો કરો.

સુકર્મ અને દાંપત્યસુખને સારૂ આ પ્રાર્થના છે. સુકર્મથીજ સૌભાગ્ય અને સંપત્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે એમાં સંદેહ નથી. વળી જે સ્ત્રી પોતાના પતિની સાથે સર્વદા ધર્મનાં કર્મો કરે છે અને સદાચારથી વર્તે છે તેવી સ્ત્રીને તેના પતિ સાથે કદી પણ અણબનાવ થતો નથી; તેમજ કુચેષ્ટાઓ કદી એની પાસે પણ જતી નથી.

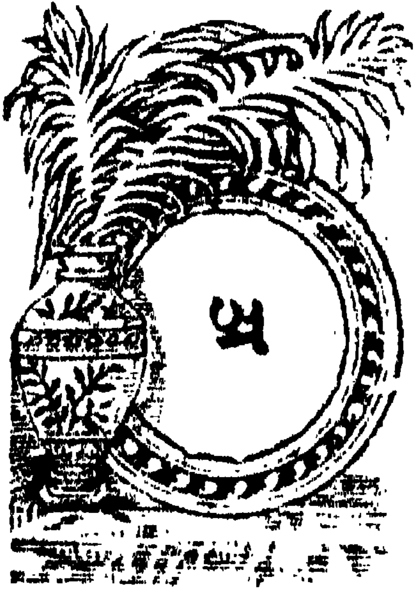
(૪) હે દિપ્તિશાળી! તમારા પ્રકાશને હું વંદન કરૂં છું. તમે યજ્ઞને પ્રજ્વલિત કરો.

(૫) હે ઉજ્જવલ્યશાળિ! ભક્તો તમારૂં આહ્વાન કરે છે; યજ્ઞક્ષેત્રમાં તમે બધા દેવોનું આરાધન કરો.

(૬) યજ્ઞમાં હવ્યવાહક અગ્નિમાં હોમ કરો; અગ્નિની સેવા કરો અને દેવતાઓ પાસે હવ્ય પહોંચાડવાને તેનું વરણ કરો.



૨૫-શશ્વતી



બ્રહ્મવાદિની રોમશાની પેઠે આ શશ્વતી પણ વેદની એક ઋચાની ઋષિકા છે. એ આસંગ રાજાની પત્ની અને અંગિરા ઋષિની કન્યા હતી એમ કહેવાય છે. ઋગ્વેદના ૮ મા મંડળના પ્રથમ સૂકતની ૩૪ મી ઋચા એની રચેલી છે. રોમશાની પેઠે શશ્વતી પણ બુદ્ધિનુંજ નામ છે. જે જીવાત્માની સાથે સદાકાળ સુધી કાયમ રહે તે બુદ્ધિને શશ્વતી કહે છે. શશ્વતી નારી પતિને કહે છે કે, "હે સ્વામિન્! આપ સુશોભિત ભોજન આપની પાસે રાખો છો. એ ભોજનનો ઢગલો આપની આગળ પડેલો દેખાય છે. હે સ્વામિન્! વળી એ ભોજન સ્થિર છે; કદી ક્ષય પામે એવું નથી. બહુ વિસ્તીર્ણ અને ઇશ્વરની તરફ ઝુકેલું છે, તેથી આપની પાસે બહુ ભોજન દેખાઇ રહ્યું છે." આ ઋચાઓ ઉપર ટીકા કરતાં એક વિદ્વાન લખે છે કે આત્માને ઉદ્દેશીને આ ઋચા લખાયલી છે. આત્માની આગળ અનેક ભોજન છે. આત્માની પાસે વિવિધ પ્રકારનાં અક્ષય ભોજન ન હોત તો પુરુષ આત્મરત, આત્મક્રીડ કેવી રીતે બનત અને આત્મામાંથી વિવિધ શાસ્ત્રો કેવી રીતે નીકળત? આ ચેતન આત્મા પાસેથી વિવિધ પ્રકારના પદાર્થ લઇને બુદ્ધિ જ્ઞાન ફેલાવે છે. ઋષિકા શશ્વતી આ દૃષ્ટાન્ત વડે જ્ઞાનનો પ્રચાર કરતી હતી. બુદ્ધિથી આત્માની શોભા છે, બુદ્ધિ બગડવાથી આત્મા મલિન થઇ જાય છે, બુદ્ધિ જેટલી પવિત્ર હશે તેટલોજ આત્મા શુદ્ધ અને પવિત્ર રહેશે. જેવી રીતે આત્મા વગર બુદ્ધિ નહિ અને બુદ્ધિ વગર આત્મા નહિ, તેવીજ રીતે પતિપત્નીનો સંબંધ પણ એક બીજા સાથે હોવો જોઇએ. સ્ત્રીની શોભા પતિ અને પતિની શોભા સ્ત્રી છે. બુદ્ધિ અને આત્માના અભેદની પેઠે પતિપત્નીએ અભેદમાર્ગી બનીને સંસાર ચલાવવો જોઇએ. પોતાનો પતિ ગમે તેવો નિર્ધન હોય તોપણ તેની આગળ

અઢળક ધન છે, ભાતભાતની સ્વાદિષ્ટ ભોજન સામગ્રીઓ તેની પાસે પડી છે એવો ભાવ પત્નીએ રાખવો જોઇએ. આવા પ્રકારનો ગંભીર ઉપદેશ આ ઋચામાં સમાયલો છે; અને એજ શશ્વતી બ્રહ્મવાદિનીનો સ્ત્રીજાતિને ઉપદેશ છે.

२६–अपाला



પાલાએ પણ વિશ્વવારાની માફક અત્રિમુનિના વંશમાં જન્મ ધારણ કર્યો હતો. સાયણાચાર્યે શાટ્યાયન બ્રાહ્મણની અનુસાર એનો નીચે પ્રમાણે ઇતિહાસ આપ્યો છે. અપાલાને કોઢનો રોગ થયો હતો. એથી એ ઘણી દુઃખી હતી. પતિએ પણ તેને અભાગિની કહીને કાઢી મૂકી હતી. તેથી એ પતિદ્વારા ત્યજાયલી પિયરમાં નિવાસ કરતી હતી અને ચામડીનો રોગ મટાડી દેવા સારૂ ઇન્દ્રદેવની આરાધના કરતી હતી. ઇન્દ્રને સોમ ઘણો પ્રિય છે માટે સોમદ્વારા એને પ્રસન્ન કરવો જોઇએ એમ ધારીને એ કોઇ નદીને કિનારે સોમની શોધમાં નીકળી પડી. ત્યાં સ્નાન કરીને આવતી હતી એ વખતે સોમનો છોડ પણ જડી આવ્યો. એ સોમનાં પાંદડાં ચાવી રહી હતી, તેનો જે અવાજ થઇ રહ્યો હતો તે સાંભળીને ઇન્દ્ર ત્યાં આવ્યા. ઇન્દ્રને એ પોતાને ઘેર લઇ ગઇ અને સોમરસનું પાન કરાવીને તેને પ્રસન્ન કરી તેની પાસે ત્રણ વરદાન માગ્યાં: "મારા પિતાનું શિર રોમવર્જિત અર્થાત્ તાલવાળું છે. તેમનું ખેતર ઉજ્જડ છે. મારૂં અંગ પણ રોમ વગરનું છે, એ ત્રણે રોમવાળાં એટલે કે ફળવાળાં થાઓ." ઇન્દ્રના આશીર્વાદથી એના પિતાના માથામાં વાળ ઊગ્યા, એનું ખેતર પણ ફળદ્રુપ થઇ ગયું અને એનો ચર્મરોગ પણ તદ્દન મટી ગયો.

બીજા એક વિદ્વાનનું કથન છે કે જે કન્યા પોતાના શરીરરૂપી મહાધનના દાનથી કોઇ પુરુષનું પાલન ન કરે તે અપાલા કહેવાય છે. માટે અપાલા બ્રહ્મવાદિની બ્રહ્મચારિણી હતી. ગમે તે હો, પણ એ વાત નિર્વિવાદ છે કે ઋગ્વેદના આઠમા મંડળના ૯૧ મા સૂક્તની ૧ થી ૭ સુધીની ઋચાઓ તેની લખેલી છે. તેની બે એક પ્રાર્થનાઓનો સાર નીચે આપીશું.

"હે સર્વાન્તર્યામી દેવ! અમે કન્યાઓ આપને નિશ્ચયપૂર્વક

સાક્ષાત્ જાણુવા માગીએ છીએ, પરંતુ આપને ઓળખતી નથી; કેમકે આપ અજ્ઞેય છો. તથાપિ અમે પોતાના યૌવનમાંથી ઉદ્‌ભવ પામેલું સૌન્દર્ય આપનેજ અર્પણ કરીએ છીએ. હે સોમ! મારા શરીરમાંથી નીકળેલા સૌન્દર્ય! તું ધીમે ધીમે પરમદેવતા-ની ખાતરજ સ્રવિત થા અર્થાત્ ક્ષીણ થા.” સારાંશ એ છે કે સાક્ષાત્ પતિને ઓળખીને કન્યા જેવી રીતે એને આત્મસમર્પણ કરે છે તેવી રીતે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર નથી થતો; એટલે કન્યા કહે છે કે, હે ભગવન્! હું તને ઓળખવા માગું છું, પણ ખાસ પ્રકારે ઓળખી નથી શકતી, અને યજ્ઞમાં જેવી રીતે સોમરસ ધીમે ધીમે ટપકાવવામાં આવે છે તેવીજ રીતે કન્યા કહે છે કે, હે મારા યૌવનરૂપી સોમ! આજથી તું પણ ઇશ્વરના કામમાં પરોવાઇને ધીમે ધીમે ટપકતો રહે; અર્થાત્ મરણપર્યન્ત ઘટતો જા. એ ઇશ્વર વારંવાર અમને સમર્થ બનાવે, એ વ્રતમાં વારંવાર અમને શક્તિ આપે; અમને અતિશય સુચરિત્રરૂપી ધનથી યુક્ત કરે. પતિને ન ચાહનારી એટલે યતિ બનેલી અમ-બ્રહ્મચારિણી કન્યાઓનો આજે પરમ દેવતાની સાથે મેળાપ થાઓ.

૨૭–ગોધા બ્રહ્મવાદિની



ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડળના ૧૩૪મા સૂક્તની સાતમી ઋચાની ઋષિકા ગોધા બ્રહ્મવાદિની છે. એ ઋચામાં એ નીચે મુજબ કહે છેઃ—

“હે વિદ્વાન અને વિવેકી પુરુષો! અમે નારીઓ પુરુષોનું કાંઇ પણ બગાડતી નથી અને તમને અમારાં દુષ્ટ આચરણોથી કદી મોહમાં નથી નાખતી; પરંતુ વેદોમાંથી જે પ્રમાણે સાંભળ્યું છે તે પ્રમાણે આચરણ કરીએ છીએ. જ્ઞાન, કર્મ, ઉપાસના વગેરે જે સમયોપયોગી સિદ્ધાન્ત છે તે અને જ્ઞાનવિજ્ઞાનાત્મક વિવિધ શાસ્ત્રોવડે યુક્ત થઇને અમે નારીઓ આ યજ્ઞમાં સર્વ પ્રકારનાં કાર્ય કરીએ છીએ.” નિરપરાધી સ્ત્રીઓનું ચરિત્ર નષ્ટ નહિ કરવાની દુષ્ટ પુરુષોને આ ઋચાદ્વારા શિખામણ છે. બ્રહ્મવાદિની ગોધા આવા ભાવનો નારીઓમાં વિસ્તાર કરતી હતી.



૨૮–ઘોષા



આજકાલ ઘણા લોકો એવું કહે છે કે સ્ત્રીઓને વેદોનો ઉચ્ચાર કરવાનો અધિકાર નથી; પરંતુ એમનું એ કથન મિથ્યા છે. પૂર્વકાળમાં સ્ત્રીઓને પણ પુરુષોની પેઠે વેદ ભણવાનો અધિકાર હતો. વેદનું અધ્યયન કરીને તેના અમૂલ્ય ઉપદેશોનો પ્રચાર તેઓ સંસારમાં કરતી; એટલે સુધી કે વેદની મંત્રદ્રષ્ટ્રિઓ–ઋષિકાઓ પણ સ્ત્રીઓ થઇ ગઇ છે. લગભગ સર્વ પ્રકારના અર્થવાળા મંત્રોનું દર્શન તેમને થયું છે. શ્રાદ્ધ, વિવાહ–વિધિ, વગેરે ઉત્તમોત્તમ અર્થવાળા મંત્રોનો તેમણે પ્રચાર કર્યો છે.

સાયણાચાર્યના કહેવા મુજબ બ્રહ્મવાદિની ઘોષા મમતાની પ્રપૌત્રી, પ્રખ્યાત ઉશિજની પૌત્રી અને કક્ષિવાન મુનિની કન્યા હતી. તેના કાકાનું નામ દીર્ઘશ્રવા હતું. એને કોઢનો રોગ હોવાથી એનું લગ્ન કોઇની સાથે થયું નહોતું. જ્યાંસુધી બાલિકા કે બાલકને ચેપી રોગ હોય ત્યાંસુધી એને લગ્ન કરવાનો અધિકાર નથી. એ વૈદકનો જનસમાજનું કલ્યાણ કરનારો સિદ્ધાન્ત આપણા પૂર્વજોને પણ વિદિત હતો તેનું આ એક પ્રમાણ છે. પાછળથી દેવોના વૈદરાજ અશ્વિનીકુમારની કૃપાથી એ રોગ મટી ગયો, શરીર નિર્મળ થઇ ગયું, એટલે તેનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું. એ પિતાના જેવીજ વિદ્વાન અને સુપ્રસિદ્ધ હતી. એણે પોતાની વિદ્વત્તાથી પિતાનું મુખ ઉજ્જવળ કર્યું હતું. ઋગ્વેદના દશમા મંડળના ૩૯ અને ૪૦ મા સૂક્તોની દ્રષ્ટ્રિ ઘોષા છે.

ઘોષા નામ પણ અર્થસૂચક છે. બ્રહ્મચારિણી કન્યાને ઘોષા કહે છે. વેદોનું અધ્યયન કરીને ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞાનની સર્વત્ર ઘોષણા કરે–એ જ્ઞાનનો સર્વત્ર ઢંઢેરો પીટે–તેને ઘોષા કહેવામાં

આવે છે. જે એ સૂક્તોનું દર્શન ઘોષાને થયું છે તેમાં બ્રહ્મચારિણી કન્યાઓના વેદાધ્યયનના સમયથી માંડીને તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાં સુધીના તેમના કર્તવ્યનો ઉલ્લેખ છે. એ ઉપદેશ વિદુષી બ્રહ્મચારિણીજ પોતાની બહેનોને સારી રીતે આપી શકે, એટલા માટે ભગવાને એ સૂક્તોનો પ્રચાર એક બ્રહ્મચારિણી વિદુષી દ્વારાજ કરાવ્યો છે. એ સૂક્તોનો સંક્ષિપ્ત સાર અહીં નીચે આપવામાં આવ્યો છેઃ—

"હે અશ્વિદ્વય! આપનો જે રથ વિચારશીલ અને સુગઠિત છે, જે હવિષ્માન્ અર્થાત્ કર્મપરિણુત જ્ઞાનવિજ્ઞાન–સંપન્ન ઉદ્યમી લોકો દ્વારા રાતદિવસ આદર કરવા યોગ્ય છે, તે આપનો રથ રાતદિવસ અમારા ઘરમાં રહે એટલા સારૂ અમે ઉપાસિકાઓ આપની આદરપૂર્વક પ્રાર્થના કરીએ છીએ. જેવી રીતે પિતાનું નામ અમે આદરપૂર્વક દઇએ છીએ તેવીજ રીતે આપના રથને પણ પોકારીએ છીએ. જે નરનારી પિતૃનામની પેઠે સમય દેવનો આદર કરે છે તે સદા સુખી થાય છે.

"હે અશ્વિદ્વય! આપ અમને મધુરાં વચનો બોલવાની પ્રેરણા કરો. અમારાં કામોને પૂર્ણ કરો. અમારામાં વિવિધ પ્રકારની બુદ્ધિઓનો ઉદય કરો. અમે ઉપાસિકાઓ સાચાં અને મીઠાં વચન, કર્મની પૂર્ણતા અને વિવિધ પ્રકારની બુદ્ધિ એ ત્રણ વાતની કામના કરીએ છીએ. આપ તે પૂર્ણ કરો. અમે અતિ પ્રશંસિત ધનનો ભાગ આપીએ. પ્રિય સોમની પેઠે અમને જ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને ધનસંપન્ન પુરુષોમાં પ્રિય બનાવો.

"આપ સર્વ પ્રકારનાં કપટરહિત, અસહાય અને જીર્ણ પુરુષનું ઐશ્વર્ય છો. ભૂખ્યા, નીચ, અંધ અને દૂબળા–પાતળા પુરુષના આપ રક્ષક છો. હે અસત્યરહિત દેવ! આપનેજ નાના પ્રકારના ક્લેશોને લીધે રોનારા દર્દીઓના વૈદ્ય કહે છે.

"હે અશ્વિદ્વય! આપ પોતાના આશ્ચર્યકારક કર્મોથી જીર્ણચ્યવનને પુનઃ યુવાન બનાવી દો છો. આપ તુગ્રપુત્ર ભુજ્યુને સામુદ્રિક જળમાંથી બચાવી લો છો. હે દેવ! આપનાં એ બધાં કર્મ યજ્ઞોમાં વખાણુ કરવા લાયક છે.

"હે અશ્વિદ્વય! હું જનસમાજમાં આપની એ પુરાણી વીરતા-

ને સંભળાવું છું. આપ બધાના ચિકિત્સક છે અને સર્વત્ર સુખ પહોંચાડનાર છો, એની પણ વ્યાખ્યા હું કરૂં છું. રક્ષણ અર્થે આપ બન્નેની સ્તુતિ કરૂં છું. હે અસત્યરહિત! અમારા શત્રુ પણ અમારા ઉપર શ્રદ્ધા કરે એવો ઉપાય અમને સુઝાડો.

"હે અશ્વિદ્વય! હું આપને પોકારીને કહું છું, મારી વાત સાંભળો. જેવી રીતે માતાપિતા પોતાનાં સંતાનને શિક્ષણ આપે છે તેવી રીતે આપ મને શિક્ષણ આપો. હું આપ્ત—બંધુ વગરની છું, અજ્ઞાની છું, જાતિકુટુંબ વગરની છું, બુદ્ધિ પણ નથી, મારામાં કોઇ પણ જાતની ખરાબ મતિ ઉત્પન્ન થાય તે પહેલાંજ એવી મતિનો નાશ કરી દેજો.

"આપ વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા બ્રાહ્મણનો વેષધારી કળીને પુનઃ યુવાન બનાવો છે. સમયનું તત્ત્વ જાણનારા પુરુષ નીચ અવસ્થાથી ઉચ્ચ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે.

"હે દેદીપ્યમાન્! અદિતે! હે અદીન! હે સ્વાહવાન! હે સ્તોત્રયુક્ત માર્ગદ્વય! આપ જે પુરુષને પત્ની સહિત અગ્રગામી રથવાળો બનાવો છો, અર્થાત્ આપની કૃપાથી જે રથ ઉપર બેસીને પત્ની સહિત આગળ આગળ જાય છે, તેને કહીંથી પણ પાપ પ્રાપ્ત થતું નથી; ભય પ્રાપ્ત થતો નથી.

"હે અશ્વિદ્વય! આપના જે રથને ઋભુદેવતાઓ બનાવે છે, જેના યોગથી દ્યુલોકની દુહિતા ઉષા ઉત્પન્ન થાય છે અને સૂર્યનાં સુંદર રાતદિવસ ઉત્પન્ન થાય છે; મનના વેગવાળા એ રથ ઉપર બેસીને તમે મારી પાસે આવો.

"હે અશ્વિદ્વય! આપ વિજયી રથની સાથે પર્વતીય માર્ગની તરફ જાઓ છો. બાળકને સારૂ માતૃરૂપ ગાયને દૂધથી પૂર્ણ કરો છો.

"જેવી રીતે કુશળ કારીગર રથને બનાવે છે તેવી રીતે હું આપને સારૂ આ સ્તુતિ બનાવું છું અને તેને સુંદર અને સંસ્કારવાળી કરૂં છું. જેવી રીતે વિવાહકાળમાં કન્યાને અલંકાર પહેરાવીને જમાઈની પાસે લઇ જવામાં આવે છે, તેવીજ રીતે આ સ્તુતિ પણ હું તમારી પાસે પહોંચાડું છું. પછી જેવી રીતે શુભકર્મનો વિસ્તાર કરનાર પુત્રને માબાપ સારી રીતે પાળીપોષીને મોટો કરે છે તેવી રીતે હું નિત્ય આ સ્તોત્રને ધારણ કરૂં છું.

બ્રહ્મચારિણી કન્યાઓને સારૂ પ્રાર્થના

"હે નેતા અશ્વિદ્વય! આપના રથને ક્યાં અને કયો યજમાન યજ્ઞરૂપ કર્મમાં બુદ્ધિપૂર્વક અભ્યુદયની ખાતર પ્રતિભૂષિત કરે છે? રથ કેવો? સર્વત્ર વિહારી, દીપ્તિમાન, પ્રાતર્ગન્તા, સર્વત્ર વ્યાપક અને પ્રજામાં દિનપ્રતિદિન ધનસંપત્તિ પહોંચાડનારો.

"હે અશ્વિદ્વય! રાતે આપ ક્યાં રહો છો? અને દિનમાં ક્યાં રહો છો? વિશ્રામ ક્યાં કરો છો? હે શિશુરક્ષક અશ્વિદ્વય! આપને યજ્ઞભૂમિમાં બેસાડીને કોણ પરિચર્યા કરે છે? (અહીં દૃષ્ટાંત આપે છે.) જેવી રીતે વિધવા સ્ત્રી દિયરની સેવાશુશ્રૂષા કરે છે અને જેવી રીતે પ્રિયા પતિપરાયણા સ્ત્રી સ્વામીની સેવા કરે છે.

"જેવી રીતે વૃદ્ધ માતાપિતાને સંતાનો સુંદર વાણીથી પ્રસન્ન કરે એમ હે અશ્વિદ્વય! આપ પ્રાતઃકાળમાંજ સુંદર સ્તોત્રથી સત્કાર પામો છો. આપ કયા યજમાનના દોષોના નાશ કરનારા બનો છો?

"હે નાયક અશ્વિદ્વય! જેવી રીતે વ્યાધગણ મોટા મોટા સિંહને શોધીને બોલાવે છે, તેવી રીતે અમે બ્રહ્મચારિણી કન્યાઓ રાત-દિવસ ભક્તિપ્રેમરૂપ હવિષ્યદ્વારા આપનું આવાહન કરીએ છીએ. હે જગન્નાયક! આપનેજ સૌ કોઈ વખતોવખત આહુતિ આપે છે. આપજ શુભ કર્મના પતિ છો. આપ મનુષ્યજાતિને સારૂ જોઈતું અન્ન લઈ જાઓ છો.

"હે નાયક અશ્વિદ્વય! હું રાજકન્યા અને વેદની ઘોષણા-વેદનો ઢંઢેરો સર્વત્ર પહોંચાડનારી સ્તુતિ-પાઠિકા છું. હું ચારે તરફ ફરીને આપનીજ કથા ગાઉં છું. વિદ્વાનોને આપના વિષયમાં પૂછું છું. રાતદિવસ તમે મારી પાસે રહો, અવશ્ય મારી પાસેજ રહો. મારા આ ઇન્દ્રિયરૂપી ઘોડા જોડેલા શરીરરૂપી રથસહિત મનોરૂપ અશ્વનું આપ દમન કરો. હે અશ્વિદ્વય! આપ રથના ઉપર ચઢો છો તેવી રીતે વિદ્વાન પ્રત્યેક પ્રજાના ઘરમાં આવજા કરે છે, તે પ્રમાણે આપ સ્તુતિ–પાઠકના ઘરમાં સિદ્ધ થાઓ છો. આપના મધુને મધમાખ મુખદ્વારા ગ્રહણ કરે છે, જેમ સ્ત્રી સુકૃતને ગ્રહણ કરે છે. * * *

"હે અશ્વિદ્વય! આપની કૃપાથી એવું થાઓ કે જ્યારે કોઇ બ્રહ્મવાદિની બ્રહ્મચારિણી નારી લક્ષણને પ્રાપ્ત અને સૌભાગ્યશાળી હોઇ, વિવાહની ઇચ્છા કરે ત્યારે એને કમનીય, સુંદર, સુવક વર પ્રાપ્ત થાય. એ વર કેવો હોય? પુરુષાર્થ કર્યાથી જેના ઘરમાં સ્નેહ,

માધુર્ય, સૌંદર્ય અને વીરતા આદિ લતાઓ અને ઘઉં, જવ આદિ વિવિધ પ્રકારનાં અનાજ ઊપજતાં હોય; દયા, પરોપકાર આદિ ગુણ નીચે વહેનારી નદીની પેઠે જ્યાં વહેતા હોય, રોગાદિથી મુક્ત હોય, સ્ત્રીને યોગ્ય પુરુષાતન હોય અર્થાત્ પૂર્ણ યૌવનવાળો હોય એવો સર્વગુણસંપન્ન વર પ્રાપ્ત થાય."

ત્યાર પછીના સૂક્તમાં વરના ગુણ કહે છેઃ "જે મનુષ્ય વનિતાઓની પ્રાણરક્ષા સારૂ રુદનપર્યંત યત્ન કરે, વનિતાઓને યજ્ઞકાર્યમાં નિયુક્ત કરે, પોતાના લાંબા બાહુરૂપી બંધથી પ્રિયાને આલિંગન કરે, સુંદર સુંદર સંતાનને ઉત્પન્ન કરીને પિતૃયજ્ઞમાં જોડે. એવા પતિઓને આલિંગન કર્યાથી વનિતાઓ સુખ પામે છે; માટે હે સોમદેવ ! એવો વર બ્રહ્મચારિણીઓને પ્રાપ્ત થાઓ."

"હે અશ્વિદ્વય! યુવતીના ઘરમાં યુવાનના નિવાસ કર્યાથી-યુવાન સ્વામી અને યુવતી સ્ત્રીના પરસ્પર સહવાસથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સુખના વિષયમાં અમે બ્રહ્મચારિણી કન્યાઓ કાંઇ જાણતી નથી, આપ અમને તે વિષય સમજાવો; કેમકે હવે અમે સ્ત્રીના ઉપર પ્રેમ રાખનારા, બલવાન, વીર્યવાન પતિના ઘરમાંજ જવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ.

"હે અન્નસંપન્ન, ધનસંપન્ન અશ્વિદ્વય આપને સુમતિ પ્રાપ્ત થાઓ અર્થાત્ આપ અમારા પ્રત્યે સારી બુદ્ધિ રાખનારા થાઓ. અમારા હૃદયના મનોરથ પૂર્ણ કરો. આપ બંને અમારા રક્ષક થાઓ. આપ સ્નેહાધિપતિ છો. અમે બ્રહ્મચારિણી પ્રિયા બનીને પતિને ઘેર જઇએ.

"સ્તુતિ-પાઠિકા અને નિયમવ્રતનું પાલન કરનારી બ્રહ્મચારિણીના ઉપર આપ પ્રસન્ન થાઓ. પતિના ઘરમાં ધન-બળને લોક-બળ સ્થાપન કરો. સ્ત્રીઓ જે ઘાટમાં જળપાન કરે છે તે ઘાટને સગવડવાળો કરો. પતિને ઘેર જવાના માર્ગમાં કોઇ દુષ્ટ વિચાર-વાળો હોય તો એનો નાશ કરો.

"હે દર્શનીય ! હે શુભસ્પતે ! હે અશ્વિદ્વય ! આપ આજ ક્યાં છો અને કઇ પ્રજામાં આમોદ કરી રહ્યા છો ? કયો પુરુષ આપને નિયત કરે છે ? કયા બ્રાહ્મણ કે યજમાનને ઘેર આપ જાઓ છો ?"

આવા પ્રકારના સરળ પણ સુંદર ભાવયુક્ત સ્તોત્રોમાં ઘોષાએ "સુનૃત (સત્ય) વાણી" શુભકર્મ, પુષ્કળ બુદ્ધિ અને સોમની પેઠે પતિના પ્રિયત્વને સારૂ પ્રાર્થના કરી છે. જે વચન સાંભળીને

બધા નાચવા લાગે અર્થાત્ પ્રસન્ન થાય અને વાહ વાહ કહે એવાં વચનને સુનૃત વાણી કહે છે. સ્ત્રીઓને માટે એવી વાણીની આવશ્યક્તા સ્પષ્ટ છે. ધી–અર્થાત્ શુભકર્મ કરવાની સ્ત્રીજાતિમાં વધારે શક્તિ છે. ધર્માનુષ્ઠાન, દયા, આસ્તિકતા, અક્રૂરતા, નિજધર્મપરાયણતા આદિ ગુણોથી સ્ત્રીઓ પૂર્ણ હોય છે. પુરુષજ સ્ત્રીઓને અશુભ કર્મમાં દોરવાને સદા પ્રયત્ન કરે છે. બહુ બુદ્ધિની આવશ્યક્તા સ્ત્રીને એટલા સારૂ છે કે પુરુષનો સંબંધ એકજ કુટુંબ સાથે, પણ સ્ત્રીનો સંબંધ બે કુટુંબો સાથે હોય છે. ગૃહશાસન, પતિની ગેરહાજરીમાં જીવનનિર્વાહ અને દુષ્ટ પુરુષોથી પોતાનું રક્ષણ આદિ કાર્યોને સારૂ એને બહુ બુદ્ધિની જરૂર પડે છે. ચોથી પ્રાર્થના એ છે કે, ધનાઢ્ય પુરુષોમાં અમને સોમની પેઠે પ્રિય બનાવો. ધનવાન પુરુષો ધનવૈભવના મદમાં સ્ત્રીઓનો અનાદર કરે છે. એક સ્ત્રીની હયાતીમાં અનેક પત્ની પરણે છે, અનેક પરનારી સાથે વ્યભિચાર કરે છે, માટે સ્ત્રીને માટે એ પ્રાર્થના પણ સ્વાભાવિક છે કે યજ્ઞના સોમરસનો કોઇ નિરાદર કરતું નથી, પણ બધા તેને માટે લાલસા રાખે છે; તેવી રીતે અમે પણ અમારા પતિને પ્રિય થઇએ અને જેવી રીતે સોમરસનું પાન કર્યા પછી બીજી કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા રહેતી નથી તેવી રીતે અમને પરણ્યા પછી અમારા પતિ બીજી કોઈ સ્ત્રીની ઇચ્છા ન કરે.

આ બધા ભાવ ઘોષાના હૃદયની ઉચ્ચતા બતાવે છે.

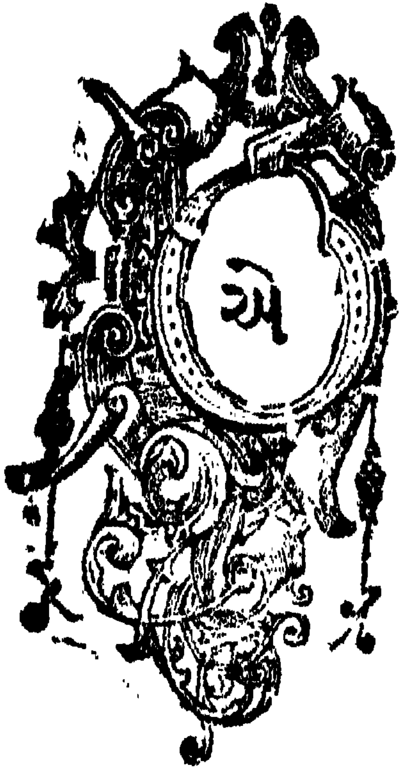
૨૯–સર્પરાજ્ઞી બ્રહ્મવાદિની



ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડળના ૧૮૯ મા સૂક્તની ત્રણ ઋચિકાઓની પ્રચારિકા આ દેવી છે. પૃથ્વી, સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર એ બધાં ચલ અર્થાત્ ગતિમાન છે, એમની ગતિ કેવી છે અને એ કોને આધારે ઊભેલાં છે વગેરે વિષયો એ જાણતી હતી અને એ વિદ્યાનો એણે પ્રચાર કર્યો હતો.



૩૦–સૂર્યા બ્રહ્મવાદિની



એ દેવી વિવાહ સંબંધી મંત્રોનો પ્રચાર કરનારી હતી. ઋગ્વેદના દશમા મંડળના આખા ૮૫ મા સૂકતની એ ઋષિકા છે. એ સૂક્ત વૈવાહિક છે. એ સૂક્તમાં ૪૭ ઋચાઓ છે. પ્રારંભની કેટલીક ઋચાઓમાં ચંદ્રમાની સાથે સૂર્યપુત્રી સૂર્યાના વિવાહનું વર્ણન છે. તેથી એ સૂક્તનો પ્રચાર કરનારી દેવીનું નામ સાવિત્રી સૂર્યા છે. આકાશમાં દેખાતા ચંદ્રમામાં પોતાનો પ્રકાશ નથી. સૂર્યના પ્રકાશદ્વારાજ એ પ્રકાશિત છે. પૃથ્વીની છાયાને લીધે પૃથ્વી ઉપર વસનારા માણસોને ચંદ્રમા વધતો કે ઘટતો દેખાય છે. ખરૂં જોતાં ચંદ્રમા તો નથી વધતો કે નથી ઘટતો. ચંદ્રમાં જે પ્રભા પડે છે તેજ સૂર્યાની સાથે ચંદ્રનું લગ્ન છે. આ વર્ણન અલંકારી ભાષામાં છે. એનો ઉદ્દેશ એ બતાવવાનો છે કે સંસાર પરસ્પર સહાયક છે. જેવી રીતે સૂર્યની પ્રભારૂપ કન્યાને પ્રાપ્ત કરીને ચંદ્રમા સુશોભિત થાય છે અને સૂર્યની પ્રભા એના ઉપર ન પડે તો એ મહામલિન દેખાય છે, તેવીજ રીતે સ્ત્રી વગર પુરુષ શોભતો નથી અને પત્નીરહિત પુરુષ ઘણુંખરૂં મલિન થઈ જાય છે. જે પુરુષ પોતાની ધર્મપત્નીની સાથે જીવન વ્યતીત કરે છે તે ચંદ્રમાની પેઠે શુદ્ધ અને ઉજ્જવળ રહી બીજાઓને ઉપયોગી થઇ પડે છે. વળી દિવસનો અધિપતિ સૂર્ય અને રાત્રિનો અધિપતિ ચંદ્રમા છે. એ બંને બરોબર દરજ્જાના છે, એટલે સ્ત્રીપુરુષ બંનેનો સમાન દરજ્જો છે, વગેરે ઊંચા પ્રકારના ભાવ એ સૂક્તદ્વારા પ્રકટ થયા છે. હવે એના સૂક્તમાંની કેટલીક ઋચાઓનો ભાવાર્થ અમે નીચે આપીશું:—

ચંદ્ર વહુની ઇચ્છાવાળો થયો. બન્ને અશ્વિદેવ પણ વર બન્યા,

અને જ્યારે સૂર્યાને પતિની ઇચ્છા થઇ ત્યારે સૂર્યદેવે પોતાના મનથી એને ચંદ્રમાને સમર્પણ કરી. આ વર્ણન અલંકારિક છે. ભાવાર્થ એ છે કે જાણે સૂર્યાના લગ્નમાં ચંદ્રમા અને પૃથ્વી ઉપરના બધા દેવતા શામિલ થયા, પણ ચંદ્રની સાથેજ તેનું લગ્ન થયું. આનો સારાંશ એ પણ છે કે, વર જ્યારે સોમની પેઠે પ્રિય અને વધુ-કામ એટલે કે પરણવાની ઇચ્છા કરનારો થાય ત્યારે તેનું લગ્ન થવું જોઇએ. આ ઋચા વડે બાળલગ્નનો નિષેધ છે. કન્યા પણ પતિની ઇચ્છા કરવાવાળી હોય અથવા પુખ્ત વયની હોય એ ભાવ છે.

જ્યારે સૂર્યા પતિને ઘેર વિદાય થઇ ત્યારે એને બેસવા સારૂ મનના વેગ સમાન રથ હતો. એ ગાડીના ઉપર દ્યુલોકનું આચ્છાદન હતું. બે સફેદ બળદ જોડેલા હતા. સારાંશ એ કે યથાયોગ્ય વાહન-માં બેસાડીને આદરસત્કારપૂર્વક વરકન્યાને વળાવવાં જોઇએ.

સૂર્યાની સાથે "વહતુ" અર્થાત્ ગાય, સોનું, વસ્ત્ર આદિ દાનના પદાર્થ જે એના પિતાએ લગ્ન સમયે આપ્યા હતા તે પણ ગયા.

"હે સૂર્યા! તું રથ ઉપર ચઢ. એ રથ સુંદર કિંશુક અને સાલના વૃક્ષનો બનેલો છે અને સુંદર ચંદરવો એના ઉપર બાંધેલો છે. મળરહિત, સોનાના સાજવાળો, સુગઠિત અને મજબૂત પૈડાંનો છે. હે સૂર્યે! ચંદ્રલોકને તું જઇને સુખરૂપ બનાવજે અને આ બધી દાનની વસ્તુઓ પતિને ઘેર લઇ જજે.

"હે વધુ! આ પતિના ઘરમાં પ્રજાસહિત તને પ્રિય હોય એવી વસ્તુઓની વૃદ્ધિ થાઓ. આ ઘરમાં તું ગૃહપતિપણાને સારૂ જાગૃત થા. આ પતિની સાથે તારા શરીરનો સંસર્ગ કર અને બન્ને જણાં વૃદ્ધાવસ્થા સુધી જાણવા અને ઓળખવા યોગ્ય પરમાત્માને લક્ષ્યમાં રાખીને સદા વર્તાલાપ કરતાં રહો. હે વધુ! તું મેલાં વસ્ત્રોને ફેંકી દે અર્થાત્ કદાપિ મેલાં અને ગંદાં વસ્ત્ર ન પહેર. વેદપાઠી પુરુષોને દાન આપ. ગંદાં રહેવાથી, ગંદાં વસ્ત્ર પહેરવાથી, દરરોજ સ્નાન નહિ કર્યાથી અને આળસુ રહેવાથી ઘણી જાતના રોગ ફેલાય છે, એટલા માટે વેદ કહે છે કે, સ્ત્રીની મલિનતા કેવળ સ્ત્રીથીજ અટકતી નથી પણ એની મારફતે પતિમાં પ્રવેશ કરે છે અને પતિ તથા આખું ઘર રોગી બને છે. એટલા સારૂ પતિનું કલ્યાણ ઇચ્છનારી સ્ત્રીએ સ્વચ્છ રહેવું જોઇએ. મલિનતાથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગથી શરીર અશોભિત થઇ જાય છે અને શરીરની કાંતિ નાશ પામે છે. જો પતિ

પત્નીના વસ્ત્રથી પોતાનું અંગ ઢાંકે છે તો એનું શરીર પણ શોભાહીન અને રોગવાળું થઇ જાય છે.

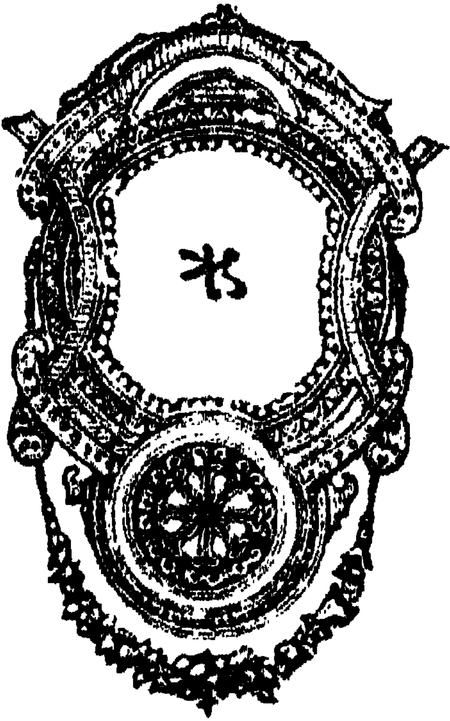
“હે વહુ! સૌભાગ્યને માટેજ હું તારો હાથ પકડું છું. પતિરૂપ મારી સાથેજ તું ઘરડી ડોશી બનજે.

“હે પરમાત્મા! તમે આ વહુને સુપુત્રવતી અને સૌભાગ્યવતી બનાવજો. એના ગર્ભમાં દશ પુત્ર ઉત્પન્ન કરજો અને પતિને અગિયારમો બનાવજો. હે વહુ! તું પોતાની સારી વર્તણુંકથી સાસરાના ઉપર પ્રભુત્વ જમાવ, સાસુને સેવાથી વશ કર, નણંદોના ઉપર રાજ્ય કર, દિયરોની ઉપર મહારાણીની પેઠે શાસન કર.”

“सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्रवां भव ।
ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥”

આવા આવા અનેક ઉત્તમ ઉપદેશનો પ્રચાર વેદના સમયમાં સાવિત્રી સૂર્યાદેવીએ કર્યો છે.

૩૧-रात्रि ब्रह्मवादिनी



ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડળનું ૧૨૭ મું સૂક્ત કુશિક ઋષિ અને રાત્રિ ઋષિકા દ્વારા પ્રકટ થયેલું મનાય છે. રાત્રિ ભરદ્વાજ મુનિની કન્યા હતી. એ સૂક્તના દેવતા પણ રાત્રિજ છે અને એમાં રાત્રિનું વર્ણન આવે છે. ગાયત્રી છંદમાં એની રચના થઇ છે. એની એક ઋચાનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે: “હે રાત્રિવ્યાપિની જગન્માતા! દુષ્ટા વૃકીને અમારાથી વેગળી કાઢો. દુષ્ટ વૃકને અને ચોરને પૃથક્ કરો. પછી સુખથી ક્ષેમકારિણી બનો!” વૃક અને વૃકી શબ્દ પાપના અર્થમાં વપરાય છે; એટલે સાર એ છે કે પાપી સ્ત્રીપુરુષો અને ચોર આદિ દુષ્ટ જનો રાત્રિમાં પ્રબળ થાય છે, એમનાથી બચવાને સારૂ આ પ્રાર્થના કરવામાં આવી છે.



૩૨–દક્ષિણા બ્રહ્મવાદિની

ઋગ્વેદના દશમા મંડળના ૧૦૭ મા સૂક્તની ઋષિકા બ્રહ્મવાદિની દક્ષિણા નામની સ્ત્રી હતી. દક્ષિણા દેવી દાનનો પ્રચાર કરતી હતી એટલે એ પોતે પણ એજ નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ છે. વેદોનો આશય લઇને એ સ્ત્રીઓને ઉપદેશ આપતી હતીઃ "હે નારીઓ! ઇશ્વરની તરફથી તમને કેટલાં દાન મળ્યાં છે! પ્રકાશ અને ગરમીનું દાન સૂર્ય આપી રહ્યો છે. ચન્દ્ર તમારી દૃષ્ટિને કેટલો આહ્‌લાદ આપી રહ્યો છે! વાયુ પ્રતિક્ષણ જીવનદાન આપીને હદપાર ઉપકાર તમારા ઉપર કરી રહ્યો છે. પક્ષીઓ પોતાના મધુર ધ્વનિથી તમારા કાનોને તૃપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યાં છે! વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પોની મીઠી સુગંધ તમે નથી લઇ રહ્યાં? આ ફળવાળાં વૃક્ષો ફળ આપતી વખતે તમારી પાસે એનું મૂલ્ય માગે છે? આ શીતળ જળના પ્રવાહવાળી નદીઓ જળ આપતી વખતે તમારી પાસે બદલાની આશા રાખે છે? હે ભાઇબહેનો! પરમ પિતાએ બધાંને પરસ્પર સહાયક બનાવ્યાં છે. સૂર્યની મદદ વગર નાના પ્રકારના પદાર્થો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ પૃથ્વીમાં નથી; તેવીજ રીતે સૂત્રાત્મા પરમાત્માની કળી ન શકાય એવી શક્તિ વગર સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, નક્ષત્ર, પૃથ્વી વગેરે સઘળા પદાર્થ પોતપોતાનાં કામ કરી શકતાં નથી. વળી વિચાર કરો, આ જીવન કેટલા દિવસનું છે? લક્ષ્મી સદા કોઇની સાથે રહી નથી. પારકાની સહાયતાની અભિલાષા કદી પણ ન કરવી પડી હોય એવું કોણ છે? તમારો પડોશી ભૂખથી ટળવળીને મરણ પામે અને તમે એની વાત ઉપર ધ્યાન પણ ન આપો, એ શું તમને છાજે? તમે પુરુષાર્થ કરીને કમાયેલા ધનને ફોકટનાં કામોમાં ગુમાવો નહિ; પરંતુ દાનને પાત્ર હોય તેને અવશ્ય દાન આપો. હે મનુષ્યો! તમારૂં દાન નિઃસ્વાર્થ હોજો" વગેરે. હવે અમે એની રચેલી ઋચાઓનો અર્થ નીચે ઉતારીશુંઃ—

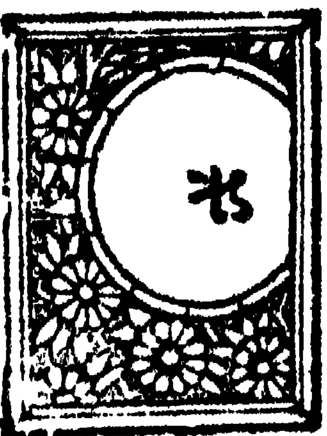
"આ જીવોના કલ્યાણની ખાતર સૂર્યનું આ મહત્તેજ ઊતરી આવી રહ્યું છે. અંધકારમાંથી સૌ જીવનો છુટકારો થયો. જગત્પાલકનાં કિરણો દ્વારા આ મહાજ્યોતિ સર્વત્ર ફેલાઇ ગઇ છે. એથી દક્ષિણાના વિસ્તારવાળા માર્ગની સૂચના થાય છે." (૧૦-૧૦૭)

ભાવાર્થઃ—જેવી રીતે આ પ્રાણીઓના કલ્યાણને માટે સૂર્યનું મહાતેજ પૃથ્વી ઉપર ફેલાઇ રહ્યું છે, તેવી રીતે ઉદાર પુરુષોના ધનરૂપી તેજનો સર્વત્ર વિસ્તાર વધો. જેવી રીતે સૂર્યના પ્રકાશથી બધા જીવો અંધકારમાંથી મુક્ત થાય છે તેવી રીતે ધનવાન લોકોના ધન વડે ક્ષુધારૂપી અંધકારમાંથી ગરીબ લોકો મુક્ત થાય. જેવી રીતે સૂર્યનાં કિરણો એની મહાજ્યોતિનો સર્વત્ર વિસ્તાર કરી રહ્યાં છે, તેવી રીતે ધનવાન લોકોના ધનને એનાં બંધુ-બાંધવોએ સત્પાત્રને વહેંચવું જોઇએ. ઇશ્વરની તરફથી આપણને સૂર્યનું તેજ મળ્યું છે, એ સૂચવી રહ્યું છે કે, પ્રત્યેક પુરુષે કાંઇ ને કાંઇ દાન કરવું જોઇએ. સૂર્યનું તેજ કેવળ દાખલા રૂપે છે. ખરૂં જોતાં ઇશ્વરના રચેલા બધા પદાર્થો એની તરફથી આપણને મળેલાં દાન છે.

"દાતાને સર્વત્ર સૌ કોઈ બોલાવે છે. દાતા મુખ્ય બનીને સર્વત્ર પહોંચે છે. દક્ષિણાવાન્ ગામનો નાયક બનીને આગળ આગળ ચાલે છે. હે મનુષ્યો! હું એનેજ નૃપતિ ગણું છું કે જે મનુષ્ય દાનના માર્ગને જારી કરે છે."

"એનેજ ઋષિ અને એનેજ બ્રહ્મા કહે છે. એનેજ યજ્ઞનેતા, સામગાયક અને વિવિધ સ્તોત્રોનો શાસક કહે છે. જે મનુષ્ય દાન વડે અનાથોની આરાધના કરે છે તે અગ્નિનાં ત્રણે શરીરો આહ્વનીય, ગાર્હપત્ય અને દક્ષિણને ઓળખે છે."

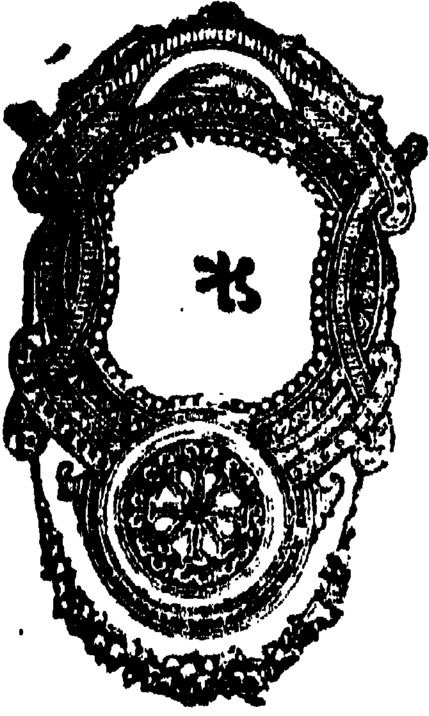
૩૩—શચી બ્રહ્મવાદિની



ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડળના ૧૫૯ મા સૂક્તની ઋષિકા શ્રીશચીદેવી છે. શચીએ કર્મની મહત્તા પોતાના ઉપદેશમાં બતાવી છે. ક્રિયાદેવી કહે છે કે, "મારા પુત્ર શત્રુને હણનારા થાય છે અને મારી કન્યા વિશેષ પ્રકારથી શોભિતી થાય છે; અને હું સર્વત્ર વિજય કરનારી બનું છું અને મારા સ્વામી જીવાત્મા આગળ મારો યશ ઉત્તમ છે.



૩૪–જુહૂ બ્રહ્મવાદિની



ઋગ્વેદના ૧૦મા મંડળના ૧૦૯મા સૂક્તની ઋષિકા જુહૂ નામની એક સ્ત્રી છે. એ દેવી કોની સ્ત્રી હતી અને કયાં રહેતી હતી તે જાણ્યામાં નથી આવ્યું; પરંતુ એ કોઇ બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષની પત્ની હોવાને લીધે બ્રહ્મજાયા કહેવાતી હતી. એ બ્રહ્મવાદિની વૈદિક કર્મકાંડનો નરનારીઓમાં ફેલાવો કરતી હતી માટે તે જુહૂ પદ પામી હતી. એણે ઉપદેશેલા સૂક્તનો સાર એ છે કે આ પૃથ્વીમાં મનુષ્યજાતિ એક મહાન કૌતુકશાલી અને ઇશ્વરનો અદ્ભુત મહિમા પ્રકટ કરનારી છે. જે મનુષ્યજાતિ ઇશ્વરને માને છે તેજ કોઈ દિવસ ઇશ્વરને છોડી બેસે છે. ધર્મ અને કર્મને વીસરી જાય છે. જ્યારે જ્યારે એવો સમય આવી પહોંચે ત્યારે ત્યારે દેશપરદેશના મોટા મોટા વિદ્વાનો અને રાજાઓએ એકઠા થઇને બન્ને પક્ષની વાત સાંભળવી જોઇએ અને સત્ય શું છે તેનો નિર્ણય કરવો જોઇએ. હવે આપણે તેના સૂક્તના શબ્દો જોઇશું:—

"જયારે જ્યારે બ્રહ્મવેત્તા પુરુષોમાં કિલ્મિષ અર્થાત્ કર્મત્યાગરૂપી પાપ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ત્યારે દેશના પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ અને મુખ્ય મુખ્ય પુરુષો અને આપ્તજનો તથા જ્ઞાનવિજ્ઞાન દ્વારા વ્યાપિકા વિદુષી સ્ત્રીઓ એકઠી થાય અને સત્યતા વડે સાચું શું છે અને ખોટું શું છે તેનો નિર્ણય કરે." નિર્ણય કરનારા કેવા હોવા જોઇએ, તે બાબત કહે છે કે, "વિદ્યામાં નિપુણ, વિચારશીલ, દેશ, કાળ અને પાત્રને જાણનાર, દૂરદર્શી, બહુ અનુભવી, પક્ષાપક્ષરહિત, ધર્મપરાયણ, ઇશ્વરથી ડરનાર હોય, વળી તેઓ કૂવાના દેડકા જેવા ન હોય, જળની પેઠે ઠંડા અને પીડિત હૃદયને શાન્ત કરનારા, વાયુની પેઠે બધાનો વૃત્તાન્ત જાણનારા, બહુ તેજસ્વી, તપસ્યા વડે ઉગ્ર બનેલા અર્થાત્ અન્યાયના પરમ દ્વેષી અને પોતાના

વિચાર વડે સુખ ઉત્પન્ન કરે એવા ગુણવાન પુરુષો અને વિદુષી દેવીઓ એકઠી મળીને વિચાર કરે છે.”

આ પ્રમાણે વેદની ક્રિયાઓ નષ્ટ પામવા માંડે ત્યારે રાજાએ એની પુનઃ સંસ્થાપના કરવા સારૂ શું કરવું એ આલંકારિક ભાષામાં જુહૂએ વર્ણવ્યું છે.

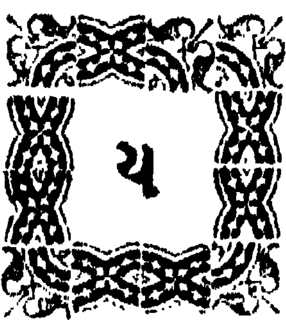
૩૫–श्रद्धा ब्रह्मवादिनी



આ બ્રહ્મવાદિની ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડળના ૧૫૧મા સૂક્તની પ્રચારિકા હતી. એમાં પાંચ ઋચાઓ છે. શ્રદ્ધાએ શ્રદ્ધાનો મહિમા એ ઋચાઓમાં ગાયો છે.

“હે શ્રદ્ધે! દુઃખિત મનુષ્યોને જે કોઈ આપે છે તેનું પ્રિય હો. હે શ્રદ્ધે! જે આપવાની ઇચ્છા રાખે છે તેનું પણ ભલું થાઓ. પરમ દાની અને યજમાનોનું પ્રિય થાઓ. જેવી રીતે ઉગ્ર દુષ્ટ રાક્ષસો હંમેશા હણવા લાયક છે અને તેમને પૃથ્વી ઉપરથી દૂર કરવાને વિદ્વાન અને ધાર્મિક લોકો સદા શ્રદ્ધા રાખતા રહે છે, તેવી રીતે અમારા દાની અને યજમાનોમાં શ્રદ્ધા સ્થાપન કરીને તેનું સારૂં ફળ આપજો. ઇશ્વરરક્ષિત દેવ અને યજમાન શ્રદ્ધાનીજ ઉપાસના કરે છે. હૃદયના સંકલ્પ દ્વારા શ્રદ્ધાનીજ ઉપાસના કરે છે; કેમકે શ્રદ્ધાથી ધારેલું વિત્ત તેઓ મેળવે છે.”

૩૬–यमी



યમીએ ઋગ્વેદ સંહિતાના દશમા મંડળના, દશમા સૂક્તનો પહેલો, ત્રીજો, પાંચમો, સાતમો તથા અગિયારમો ઋક્ તથા ૧૫૪ મા સૂક્તના પાંચ ઋક્ રચ્યા છે. એ વિવસ્વાન્ મુનિની કન્યા હતી. યમનિયમનું પાલન કરવાનો એ સદા ઉપદેશ આપતી હતી. એનો બીજો ઉપદેશ એવો હતો કે ધાર્મિક પુરુષોનાં આચરણો સદા અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે અને વિદ્વાન પુરુષોનો સદા આદર થવો જોઇએ.



૩૭–ઇન્દ્રની માતાઓ



ઋગ્વેદ સંહિતાના દશમા મંડલના ૧૩૫ મા સૂક્તની પાંચ ઋચાઓ ઇન્દ્રની માતાઓ દ્વારા રચાઇ છે. ઇન્દ્રઋષિના પિતાએ ઘણી વાર લગ્ન કર્યાં હતાં. તેમની એ સઘળી પત્નીઓએ સાથે મળીને આ ઋચાઓની રચના કરી છે. તેઓ ઇન્દ્રમાતૃગણ એટલે કે ઇન્દ્રની માતાઓના નામથી પ્રખ્યાત છે. એમણે કશ્યપઋષિના ઔરસ અને અદિતિદેવીના ગર્ભથી જન્મ ધારણ કર્યો હતો. એમનામાંની એકનું નામ દેવજામિ હતું. બધી સપત્નીઓ પરસ્પર ઇર્ષ્યા તથા દ્વેષ ભૂલી જઇને, એકમન થઇને, મંત્ર–રચના કરવા સાથે બેસતી હતી. સપત્ની શોકયોમાં આવો સંપ આપણાં નેત્રોને ઘણો આનંદજનક લાગે છે. ઇન્દ્રની માતાઓ, ઇન્દ્ર દેવતાને ઉદ્દેશીને કહે છે કે, "હે ઇન્દ્ર ! જે તેજથી શત્રુઓને જીતી શકાય એ તેજ તમારામાં છે માટે અમે તમારી પૂજા કરીએ છીએ. તમે વૃત્રનો વધ કર્યો છે, આકાશનો વિસ્તાર કર્યો છે, પોતાની શક્તિ વડે સ્વર્ગને સમુન્નત કરી દીધું છે, સૂર્ય તમારો સહચર છે, તમે તેને બાહુપાશમાં આબદ્ધ કરેલો છે."

વૈદિક યુગમાં આ વાકયો ઘણા આગ્રહપૂર્વક શ્રદ્ધા સાથે ઘેર ઘેર ગવાતાં હતાં. જીવાત્માએ શરીર ધારણ કર્યા પછી તેને કેવું શિક્ષણ આપવું જોઇએ તેનો તેઓ ઉપદેશ કરતી હતી. તેના મંત્રનો સાર આ પ્રમાણે છે:—

"વિવિધ પ્રકારથી લાડ અને પ્યાર કરતી, પોષણરૂપ કર્મમાં તત્પર, માતૃસ્નેહથી જેનું હૃદય પીગળી ગયું છે એવી માતાઓ સુવીર્ય વડે ઉત્પન્ન થયેલા જીવ અર્થાત્ શિશુની ઉપાસના કરે છે."

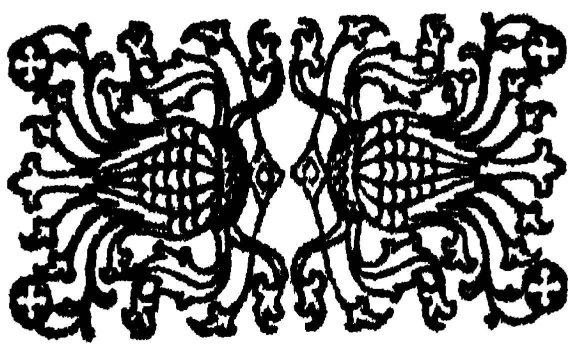


૩૮–સ્વાહા



આ સાધ્વી માહિષ્મતી નગરીના રાજા લધ્વજની પુત્રી થાય. એમને પુરાણોમાં પ્રકૃતિનો અવતાર પણ માન્યાં છે. એ ઘણાંજ શકિતશાળી, સંપૂર્ણ સુંદર અને સદ્‌ગુણી દેવી હતાં. એમ કહેવાય છે કે, દેવતાઓને પોતાની આહુતિ બરોબર નહિ પહોંચતી હોવાથી તેઓ બ્રહ્માની પાસે ગયાં અને બ્રહ્માએ સ્વાહા દેવીને બોલાવીને અગ્નિદેવ સાથે લગ્ન કરવાનું કહ્યું. બ્રહ્માની સૂચના મુજબ તેમણે કુમારીવેશે જીવનપર્યંત રહેવાનો વિચાર માંડી વાળીને અગ્નિદેવ સાથે પરણવાનું સ્વીકાર્યું. સામવેદમાં કહેલી રીત મુજબ વેદમંત્રો સહિત તેમનું પાણિગ્રહણ થયું. પતિ સાથે પૂર્ણ ભક્તિ અને પ્રેમપૂર્વક તેમણે જીવન વ્યતીત કર્યું. એમણે ત્રણ મનોહર પુત્રોને જન્મ આપ્યો હતો. અગ્નિદેવે એની પતિભક્તિથી પ્રસન્ન થઇને વરદાન આપ્યું હતું કે, "હવે પછી લોકો મને આહુતિ આપશે ત્યારે તારા પવિત્ર નામનો પણ ઉચ્ચાર કરશે." ત્યારથી આહુતિ આપતી વખતે 'સ્વાહા' બોલવામાં આવે છે.

સ્વાહા પરમ વિદુષી હતાં. એમણે ઈશ્વર સંબંધી જ્ઞાન આપનારાં કેટલાંક સૂક્તો પણ રચેલાં છે. એ પરમ વિદુષીનું સ્મારક રાખવા સારૂ પણ યજ્ઞમાં આહુતિ વખતે 'સ્વાહા' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાની પ્રથા પડી હોય તોપણ આશ્ચર્ય જેવું નથી.





૩૯–તપતી



આ સન્નારી સૂર્યદેવની પુત્રી અને સાવિત્રીની નાની બહેન હતી. તપતીની પ્રશંસા ત્રણે લોકમાં થઇ રહી હતી; કારણકે એ એક તપઃપરાયણા સ્ત્રી હતી. સૂર્યદેવનું બીજું નામ તપનદેવ છે. તપન-દેવ જેવી રીતે રૂપવાન છે તેવી રીતે તેમની કન્યા પણ અપૂર્વ રૂપવતી હતી. એ સમયમાં દેવકન્યા, અસુરકન્યા, યક્ષકન્યા, ગન્ધર્વકન્યા કે રાક્ષસકન્યા કોઇ તપતીના જેવી ખૂબસૂરત નહોતી. તેની બંને આંખો સુંદર અને વિશાળ હતી. તેના સઘળા અવયવો ઘાટદાર અને કોઇ પણ જાતની ખોડખાંપણ વગરના હતા. કન્યાને અતિશય રૂપવતી, સાધ્વી અને સદાચારી જોઇને, સૂર્યદેવ તેને યોગ્ય રૂપ, ગુણ, શીલ અને વિદ્યાસંપન્ન વરની શોધ કરવા લાગ્યા; પરંતુ તેને યોગ્ય વર એકદમ કોઈ તેમના દીઠામાં આવ્યો નહિ. દિવસે દિવસે કન્યાને ભર જુવાનીમાં આવતી જોઇને સૂર્યદેવને પણ તેને માટે ચિંતા થવા લાગી. તેમણે ઘણા વર જોયા પણ મન માન્યું નહિ. એ વખત-માં ઋક્ષપુત્ર કુરુશ્રેષ્ઠ રાજા સમ્વરણ સૂર્યદેવની આરાધના કરી રહ્યા હતા. અહંકારશૂન્ય પૌરવનંદન સમ્વરણ નાહીધોઇને સ્વચ્છ બની-ને, એકાગ્ર ચિત્તે સૂર્યદેવની ઉપાસના કરતા હતા; તપસ્યા, ઉપ-વાસ, વ્રતનિયમ તથા અર્ઘ્યદ્વારા એ રાતદિવસ સૂર્યદેવની ભક્તિ અને આરાધના કરતા હતા. રાજા સમ્વરણને એટલા બધા કૃતજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ અને અપ્રતિમ રૂપસંપન્ન જોઇને સૂર્યદેવે વિચાર્યું કે, કન્યા તપતીને યોગ્ય કોઈ પણ વર હોય તો એ રાજા સમ્વરણજ છે. એમણે મનમાં ને મનમાં સમ્વરણને પોતાની કન્યાનું દાન કરવા-નો સંકલ્પ કર્યો.

જેવી રીતે દિવાકર સૂર્યદેવ પોતાના પ્રકાશથી આખા આકાશ-મંડળને પ્રકાશિત કરે છે તેવી રીતે રાજા સમ્વરણના ગુણોનો પ્રભાવ

પૃથ્વી ઉપર ચારે તરફ વિસ્તરી રહ્યો હતો. જેવી રીતે સૂર્યનો ઉદય થતાં વારજ બ્રાહ્મણો તેમની ઉપાસના કરે છે તેવીજ રીતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે પ્રજાજનો રાજા સમ્વરણની ઉપાસના કરતા હતા. આ શ્રીમાન્ નૃપતિએ પોતાના પરાક્રમ અને સૌજન્યથી ઘણા રાજાઓને પોતાના શરણમાં લીધા હતા. એવા સદ્‌ગુણી પુરુષને પોતાની માનીતી સદ્‌ગુણસંપન્ન કન્યા તપતી આપવાનો સૂર્યદેવે નિશ્ચય કર્યો હતો.

એક દિવસ એવો સંયોગ બન્યો કે મહાપરાક્રમી રાજા સમ્વરણ શિકાર રમવા માટે પર્વતની પાસેના એક જંગલમાં ગયા હતા. શિકારની પાછળ દોડતાં દોડતાં તેમના નિરૂપમ અશ્વે ભૂખ અને તરશને લીધે પ્રાણત્યાગ કર્યો. રાજા ઉદાસ થઇને એ વનમાં ઊભો હતો, એટલામાં તેમની દૃષ્ટિ એક વિશાળ નયનો વાળી સુંદરી ઉપર પડી. એ ગાઢા જંગલમાં પરમ રૂપવતી કન્યાને એકલી જોઇને રાજા તેની સામું એકીટશે જોવા લાગ્યો. તેનું અસાધારણ સૌંદર્ય જોઇને એ મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યો કે, “આવી ખૂબસૂરત સ્ત્રી મેં આજ સુધી કદી દીઠી નથી. એ કોણ હશે ? એ હરિની પત્ની લક્ષ્મી હશે કે પ્રભાકરની પ્રભા આકાશમાંથી પડીને પૃથ્વીમાં કન્યારૂપે અવતરી હશે ?” એ સુંદરીનું તેજ અગ્નિની જ્યોતિ જેવું હતું અને તેનું લાવણ્ય ચંદ્રમા સમાન હતું. તેના ચહેરા ઉપર પ્રસન્નતા છવાઇ રહી હતી. પહાડ પર ઊભી રહેલી એ સુલોચના કોઈ દિવ્યમૂર્તિ સમાન દીસતી હતી. તરુલતાથી શોભિત એ પહાડ કન્યાના અનુપમ સૌંદર્ય અને અદ્‌ભુત વેશ-વિન્યાસને લીધે સુવર્ણમય દેખાતો હતો. રાજા એને જોઇને એકદમ મુગ્ધ થઇ ગયો. એને ખાતરી થઇ કે ત્રણે લોકમાં જેટલી સ્ત્રીઓ જોઇ છે તે બધી આ સુંદરીની આગળ કાંઇ પણ વિસાત-માં નથી. એના જેવી સુંદર વસ્તુ આખી જિંદગીમાં કોઇ પણ દિવસ રાજાએ જોઇ નહોતી. તેનાં મન અને નેત્ર એકાગ્ર થઇને આ સુંદરી તરફ આકર્ષાયાં. તેના સૌંદર્યમાં એ એટલો બધો તલ્લીન થઇ ગયો કે એક ડગલું પણ તેનાથી આગળ ચાલી શકાયું નહિ. થોડી વાર પછી એના મનમાં એવો વિચાર ઉદ્‌ભવ્યો કે વિધાતાએ સુર, અસુર, મનુષ્ય અને દેવ એ બધા લોકોમાંથી મંથન કરીને આ વિશાલાક્ષીનું રૂપ બનાવ્યું છે; કારણકે ત્રણે લોકમાં એ સુંદરીના રૂપલાવણ્યની તુલના કોઇની સાથે થઇ શકે એમ નથી. રાજાના

મનમાં અનેક પ્રકારના તરંગો આવવા લાગ્યા અને તેનાં નયનબાણથી તેમનું પ્રેમાળ હૃદય વીંધાઇ જવા લાગ્યું. ધીમે ધીમે તેણે આગળ વધીને શાંત વચનોમાં એ સુંદર કન્યાને સંબોધીને કહ્યું: “ હે સુંદરિ ! તું આ નિર્જન વનમાં એકલી શા સારૂ ફરી રહી છું ? તું સર્વાંગે સુંદર છે, વળી તારા અંગ ઉપર કિંમતી વસ્ત્રાલંકારો પણ છે; પરંતુ ખરૂં પુછાવે તો એ વસ્ત્રાલંકાર તને શોભાવતાં નથી પણ તું એ વસ્ત્રાલંકારની શોભામાં વધારો કરે છે. તું દેવકન્યા, રાક્ષસકન્યા, યક્ષકન્યા, નાગકન્યા, ગાંધર્વકન્યા કે માનવકન્યા કે કોણ છે તે મારાથી કળી શકાતું નથી. હે લાવણ્યવતિ ! મેં મારી જિંદગીમાં જેટલાં સ્ત્રીરત્નો જોયાં છે અથવા સાંભળ્યાં છે તેમાંની એકે પણ રૂપમાં તારી બરોબરી કરી શકે એમ નથી. હે ચારુવદને ! પદ્મપલાશ જેવું સુશોભિત અને ચંદ્ર કરતાં પણ ચડે એવું તારૂં સુંદર વદન નિહાળીને હું કામદેવ દ્વારા પીડા પામી રહ્યો છું.” કામાતુર રાજા સમ્વરણે વારંવાર આ પ્રમાણે સ્નેહ અને પ્રશંસાયુક્ત વચન સંભળાવ્યાથી વીજળી જેમ વાદળમાં છુપાઇ જાય છે, તેમ એ સુંદર કન્યા એકદમ અંતર્ધાન થઈ ગઈ. વાંચક બહેનો સમજી ગઈ હશે કે રાજા સમ્વરણના ચિત્તને કામબાણથી વીંધી નાંખનાર એ લાવણ્યવતી લલના કોણ હતી. એ સુંદરી સૂર્યદેવની કન્યા તપતીજ હતી. તેના એકાએક અદૃશ્ય થઇ જવાથી રાજા એની શોધમાં ગાંડા મનુષ્યની પેઠે ચારે તરફ ફરવા લાગ્યો. ઘણી વાર સુધી જ્યારે એ સુંદરીનો પત્તો ન લાગ્યો, ત્યારે રાજા એક સ્થળે બેસીને ઘણોજ વિલાપ કરવા લાગ્યો. વિલાપ કરતાં કરતાંજ તેને મૂર્છા આવી ગઇ.

રાજા જ્યારે મૂર્ચ્છિત થઇને ધરણી ઉપર ઢળી ગયો ત્યારે એ કમળનયના તપતીએ પાછી પૃથ્વી ઉપર આવીને તેમને દર્શન દીધાં અને કામાતુર રાજા સમ્વરણને મધુર શબ્દોમાં મૃદુ હાસ્યપૂર્વક કહ્યું: “ રાજાજી ! ઊઠો ! ઈશ્વર તમારૂં મંગળ કરો. તમે પૃથ્વીના પ્રખ્યાત ભૂપતિ છો; તમારે આમ એકાએક મોહને વશ ન થવું જોઇએ. ” તપતીનાં મૃદુ વચનો તથા સ્નેહયુક્ત શુશ્રૂષાથી રાજાની મૂર્છા વળી અને તેમણે એ સુંદરીના સામું જોયું. થોડી વાર ચૂપચાપ એના સૌંદર્યસુધામૃતનું પાન કર્યા પછી રાજાએ તેને કહ્યું: “ હે કોમળાંગિ ! હું કામવશ થઇને દરેક ક્ષણે તારૂંજ ભજન કરી રહ્યો છું; તું કૃપા કરીને મારી ઇચ્છા સફળ કર;

તારા વગર મારો પ્રાણ નીકળવાની તૈયારીમાં છે. તને પ્રાપ્ત કરવા માટે પંચશર-કામદેવ મને વીંધી રહ્યો છે; એ બીજા કોઈ પણ ઉપચારોથી શાન્ત થાય એમ નથી. હે પ્રફુલ્લ ચિત્તવાળી સુંદરિ! અનંગરૂપી ભુજંગ મને દંશી રહ્યો છે. હે વરાનને! એ ભુજંગના હલાહલ-ઝેરથી તું મારૂં રક્ષણ કર. હમણાં મારૂં જીવન તારા-જ હાથમાં છે. તારા વગર હું જીવી શકું એમ નથી. રતિપતિ મને પાર વગરની પીડા આપી રહ્યો છે. તું મારા ઉપર કૃપા કર. હું તારો ભક્ત છું, માટે મારો પરિત્યાગ કરવો એ તને ઘટતું નથી. મારી સાથે પ્રીતિ બાંધીને મને જીવતદાન આપવું એજ તારૂં કર્તવ્ય છે; કારણકે તને જોતાંવારજ મારા હૃદયમાં સ્નેહનો આવિર્ભાવ થઈ આવ્યો છે અને એ સ્નેહ મારા અંતઃકરણને અતિશય ચંચળ કરી રહ્યો છે. હે કલ્યાણિ! તારૂં સૌન્દર્ય જોયા પછી ત્રિલોકની કોઈ પણ સુંદરી તરફ ઝાંખવા સરખી પણ મને અભિલાષા નથી રહી. હું તારેજ શરણે આવ્યો છું. તું પ્રસન્ન થઈને શરણે આવેલા ભક્તને સંતુષ્ટ કર. તને જોતાંવારથીજ કામદેવ પોતાનાં ભેદી બાણો દ્વારા મારા હૃદયને સંપૂર્ણ રૂપે ભેદી રહ્યો છે. મારૂં શરીર મદનના અગ્નિથી સળગી રહ્યું છે. તું તારી પ્રીતિરૂપ જળથી એ અગ્નિને શાંત કર. કામદેવ મને જે અસહ્ય વેદના આપી રહ્યો છે તે વેદનાને તું આત્મદાન દ્વારા એકદમ મટાડી દે. હે સુંદરિ! તું ગાન્ધર્વ રીતિથી મારી સાથે લગ્ન કર; કારણકે બધા વિવાહોમાં ગાન્ધર્વવિવાહજ શ્રેષ્ઠ મનાયો છે.” તપતીએ કહ્યું: “હે રાજન્! મારે માથે મારા પિતાજી હયાત છે. તમારી જો મારા ઉપર પ્રીતિ હોય તો તમે મારા પિતાજી આગળ માગું કરો. હે નરેશ્વર! જેવી રીતે મેં તમારા મનનું હરણ કર્યું છે, તેવીજ રીતે તમે પણ દર્શનમાત્રથી મારા હૃદયનું આકર્ષણ કરી લીધું છે. હે નૃપોત્તમ! સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર નથી. મારા દેહ ઉપર મારો પોતાનો અધિકાર નહિ હોવાથીજ હું તમારી સન્મુખ આવી નહોતી; નહિ તો જેમની કુલીનતા આખી દુનિયામાં પ્રખ્યાત છે, એવા પ્રજાવત્સલ રાજાને વરવાની અભિલાષા કઈ નારી નહિ કરે? તમે યોગ્ય સમય જોઈને મારા પિતાજી આદિત્યને તપશ્ચર્યા, પૂજા તથા યમનિયમાદિથી પ્રસન્ન કરીને, મારૂં માગું કરજો. હે રાજન્! અરિસૂદન! મારા પિતાજી જો તમને મારૂં દાન કરવાને રાજી થશે તો હું સદા તમારે અધીન રહીશ. હે ક્ષત્રિયવર! મારૂં નામ તપતી

છે. હું આખી સૃષ્ટિને પ્રકાશિત કરનાર સવિતાનારાયણની પુત્રી અને સાવિત્રીની નાની બ્હેન છું.”

આટલું બોલીને એ પરમ રૂપવતી તપતી ત્યાંથી તરત ઉપર ચાલી ગઇ. રાજા સમ્વરણ પાછા જમીન ઉપર પડી ગયા. રાજાને શિકાર રમવા ગયે ઘણો વખત થઈ ગયેલો હોવાથી, તેમના સાથીઓ અને કારભારીઓ તેમને શોધવા શોધતા એ ગાઢા જંગલમાં આવ્યા. ત્યાં આગળ તેમણે રાજાને ઐરાવતની પેઠે ભૂમિ ઉપર પડેલા જોયા.એ દૃશ્ય જોઇને રાજાના સૌ હિતૈષી ચિંતારૂપી આગમાં બળવા લાગ્યા; પણ ચિત્તને શાન્ત કરીને અનેક ઉપચારોથી તેમણે કામાતુર રાજાની મૂર્છા વાળી અને તેમને પૃથ્વી ઉપરથી ઉઠાડ્યા. તેમનો અમાત્ય ઘણો વૃદ્ધ, વિદ્વાન, અનુભવી અને સ્વામીભક્ત હતો. તેણે મહારાજાને મધુર વચનોમાં કલ્યાણકારી બોધ આપ્યો કે, “ હે પાપરહિત રાજા ! હે મનુષ્યોમાં સિંહ જેવા પરાક્રમિ ! તમારૂં કલ્યાણ થાઓ ! તમે કોઈ વાતથી બીશો નહિ.” રણસ્થળમાં અનેક શત્રુઓનો સંહાર કરી નાખનાર રાજાને ધરણી ઉપર ઢળેલા જોઇને મંત્રી સમજ્યો કે એમને ભૂખતરસ લાગી હશે. પ્રથમ તો એણે સુગંધીદાર ઠંડા જળનું રાજાના મસ્તક ઉપર સીંચન કર્યું. પછીથી રાજાએ મંત્રી સિવાય બીજા બધા મનુષ્યોને ત્યાંથી વિદાય કરી દીધા. રાજાની આજ્ઞા મુજબ બધી સેના ત્યાંથી ચાલી ગઇ એટલે રાજા પાછા એ પર્વત ઉપર બેઠા અને નાહીધોઈને અંદર તથા બહારથી શુદ્ધ બનીને ઊભા રહીને હાથ જોડીને સૂર્યદેવની આરાધના કરવા લાગ્યા. એ વખતે એમણે વસિષ્ઠ ઋષિનું પણ સ્મરણ કર્યું. રાજા એ પ્રમાણે એકજ જગ્યાએ બાર દિવસ ને બાર રાત ઊભા રહ્યા, ત્યારે મહાત્મા વસિષ્ઠ મુનિએ પોતાના યોગબળવડે જાણી લીધું કે રાજા સમ્વરણ તપતી ઉપર મોહિત થઈ ગયા છે અને તેનાં મદનબાણથી તેમનું હૃદય વીંધાઇ રહ્યું છે. રાજાને ધીરજ આપવા ખાતર તેમણે તેમની સાથે પ્રેમપૂર્વક વાતચીત કરી અને તપતી મેળવી આપવાનું વચન આપ્યું.

રાજા પાસેથી વિદાય માગીને તપસ્વી ઋષિ વસિષ્ઠ સૂર્ય ભગવાનને મળવા આકાશમાં ગયા અને હાથ જોડીને તેમની સન્મુખ ઊભા રહ્યા તથા પ્રીતિપૂર્વક બોલ્યા કે, “ હું વસિષ્ઠ છું.” મહા તેજસ્વી સૂર્યે મુનિવરને કહ્યું: “હે મહર્ષિ ! તમારૂં પધારવું શુભ હો, કહો કે તમારે શું જોઇએ છે? હે મહાત્મન્! તમે મારી પાસે

જે કાંઇ માગશો તે ગમે તેટલું દુસ્તર હશે તોપણ હું તમને આપીશ. હું તમારી ઇચ્છા પૂર્ણ કર્યા વગર નહિ રહું." મહા તપસ્વી વસિષ્ઠે પ્રણામ કરીને સૂર્યદેવને કહ્યું: "હે સૂર્ય! આપને સાવિત્રી કરતાં નાની તપતી નામની એક કન્યા છે. એ કન્યાનું રાજા સમ્વરણને સારૂં હું માગું કરૂં છું. એ રાજા ઘણોજ કીર્તિવંત, ધર્માર્થને જાણવાવાળો તથા ઉદાર બુદ્ધિનો છે; મારા વિચાર પ્રમાણે તમારી કન્યા માટે યોગ્ય વર એના વગર બીજો કોઇજ નથી." સૂર્યદેવે ઋષિની વાત માન્ય રાખીને રાજા સમ્વરણને તપતી આપવાનો સ્વીકાર કર્યો તથા આદરપૂર્વક મુનિને કહ્યું કે, "હે મુને! રાજા સંવરણ ભૂપતિઓમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે અને તપતી પણ રમણીઓમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે; એટલે એ બન્ને શ્રેષ્ઠ પાત્રપાત્રીનો સંયોગ થાય તેના કરતાં વધારે ખુશ થવાનું બીજું શું હોય?" ત્યાર પછી સૂર્યદેવે તપતીને વસિષ્ઠ મુનિની સાથે રાજા સમ્વરણની પાસે મોકલી આપી.

વસિષ્ઠ મુનિ તપતીને લઇને વિદાય થયા અને જ્યાં પુરુવંશી રાજા સમ્વરણ તપ કરતા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તપતીનાજ ધ્યાનમાં એકચિત્ત થયેલા કામદગ્ધ રાજા સમ્વરણ દૂરથી મુનિની સાથે તપતી સુંદરીને આવતી જોઇને અત્યંત પ્રસન્ન થયા. આકાશમાંથી પડતી વીજળી જેમ ચારે દિશાઓમાં ચમકારો કરી મૂકે છે તેમ કમળાક્ષી તપતીએ આકાશમાંથી ઊતરી આવીને પોતાની દિવ્ય કાન્તિના તેજથી દિગ્મંડળને સુશોભિત કરી દીધું. રાજાનું બાર રાત્રિનું તપ સંપૂર્ણ થયું ત્યાંસુધી મહર્ષિ વસિષ્ઠ પણ ત્યાંજ રહ્યા. તપથી સૂર્યદેવની આરાધના કરીને અને વસિષ્ઠ દ્વારા ભલામણ કરાવીને રાજા સમ્વરણે તપતીને ભાર્યારૂપે પ્રાપ્ત કરી. વસિષ્ઠ મુનિની આજ્ઞાનુસાર તેમણે એ સુંદર પર્વત ઉપર વિધિપૂર્વક તપતીનું પાણિગ્રહણ કર્યું અને પછી એની સાથે વિહાર કરવા માટે નગર, રાજ્ય, વાહન અને સેના વગેરેનો કારભાર મંત્રીને સોંપી દઇને, પોતે એ સુંદર પર્વત ઉપર વસવા લાગ્યા. વસિષ્ઠ ત્યારપછી રાજા પાસે વિદાય માગીને પોતાને આશ્રમે ગયા. રાજા સમ્વરણ અને તપતી ઘણાજ પ્રેમપૂર્વક અનેક સ્થળોએ વિહાર કરવા લાગ્યા. બાર વર્ષ સુધી એમણે એ પર્વતનાં સુંદર સ્થળોમાં જાતજાતની ક્રીડા કરી. આથી ઇન્દ્રે તેમના ઉપર અપ્રસન્ન થઇને રાજધાનીમાં અને આખા રાજ્યમાં વરસાદ ન વરસાવ્યો. વરસાદ નહિ વરસવાથી મનષ્યો તથા પશુપક્ષીઓ મરવા લાગ્યાં અને પ્રજા ઘણી

સંકટ પામવા લાગી. પ્રજાજનો ભૂખતરસથી પીડાઇને રાજ્યમાંથી નાસી જઇને ચારે તરફ ભમવા લાગ્યા. ભૂખની પીડાથી લોકો પુત્રપરિવારને છોડીને ચાલ્યા જવા લાગ્યા. એ આખો દેશ નિરાહાર અને હાડપિંજર જેવા લોકો દ્વારા ભરાઇ જવાથી પ્રેતોથી વસાયલા પ્રેતનગર જેવો દીસવા લાગ્યો. મુનિવર ધર્માત્મા વસિષ્ઠે રાજા સમ્વરણના દેશની આવી દુર્દશા જોઈ ત્યારે તેમને ઘણો ખેદ થયો અને તેમણે રાજ્યમાં સુધારો કરવા તરફ ધ્યાન આપ્યું. ઘણા દિવસોથી તપતીની સાથે રહી ભોગવિલાસમાં રહેનારા રાજાને એ રાજધાનીમાં લાવ્યા. રાજા સમ્વરણ પોતાના નગરમાં પાછા આવ્યા એટલે ઇંદ્રે પણ પ્રસન્ન થઇને પહેલાની પેઠે વરસાદ વરસાવવો શરૂ કર્યો. પ્રજા પણ ઘણી પ્રસન્ન થઇ. પછીથી ઇન્દ્રે ઇન્દ્રાણીની સાથે યજ્ઞ કર્યો હતો તેમ રાજા સમ્વરણે તપતીની સાથે બાર વર્ષ સુધી યજ્ઞ કર્યો. તપતી સદા સર્વ પ્રકારનાં ધર્મકાર્યોમાં પતિની સહાયક થઇ હતી અને પોતાની વિદ્યા અને બુદ્ધિના પ્રભાવથી તેમને ઘણી વખત ઉપયોગી સલાહ આપતી હતી. તપતીને પેટે કુરુ રાજાનો જન્મ થયો હતો અને કુરુ રાજાની પ્રજા કૌરવપાંડવો હતી. તપતીના સદ્‌ગુણોને માટે આખો કૌરવવંશ અભિમાન ધરાવતો હતો; એટલાજ માટે મહાભારતમાં પણ વ્યાસ ભગવાને મહાપરાક્રમી વીર અર્જુનને "તાપત્ય"–તપતીના સંતાન શબ્દથી સંબોધન કર્યું છે.





૪૦–સાવિત્રી



ભારતવર્ષમાં દરેક મનુષ્ય સાવિત્રીનું નામ જાણે છે. સૌ કોઇને ખબર છે કે એણે સતીત્વના બળ વડે મરી ગયેલા પતિને ફરીથી જીવતો કર્યો હતો. આદર્શ સતી તરીકે એ જગવિખ્યાત છે. કોમળતા, લજ્જાશીલતા, વિનય, સતીત્વ, પાતિવ્રત્ય, માતપિતાની આજ્ઞાનું પાલન, સાસુસસરાની સેવાચાકરી, સગાંવહાલાં તથા સ્નેહીઓનો આદરસત્કાર, ઘરસંસાર કુશળતાપૂર્વક ચલાવવા માટે તનતોડ પ્રયત્ન, સુખદુઃખમાં પતિની ભાગિયણ બનવું, પતિની સાથે એકતા સાધવા હુંપદનો નાશ કરવો, ધર્મ અને કર્તવ્યનું પાલન કરવામાં નીડરતા અને દ્રઢતા રાખવી વગેરે ગુણો એ આદર્શ નારીઓની વિશેષતા ગણાય છે. આમાંનો એક પણ ગુણ મનુષ્યને સામાન્ય પ્રાણીઓ કરતાં ઊંચી પંક્તિમાં લઇ જાય છે; તો પછી જે સન્નારીમાં આટલા બધા ગુણોનો એક સાથે સમાવેશ હોય તે શ્રેષ્ઠ સતી ગણાય અને એનું નામ અમર થઇ જાય એમાં આશ્ચર્ય જ શું છે? એટલાજ માટે જ્યેષ્ઠ માસની કૃષ્ણ ચતુર્દશી કે જે દિવસે સાવિત્રીએ ધર્મબળ વડે પતિ સત્યવાનને જીવનની પુનઃ પ્રાપ્તિ કરાવી હતી, તે પુણ્યતિથિએ આપણી ગૃહલક્ષ્મીઓ પતિનું દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છવા માટે ઘણું કઠણ વ્રત કરે છે અને તેથી એ વ્રતને સાવિત્રીવ્રત કહે છે.

પ્રાચીન કાળમાં–સત્યુગમાં ભારતવર્ષમાં પંજાબ પ્રાન્તમાં મદ્ર દેશ નામનું એક રાજ્ય હતું. એ રાજ્યમાં અશ્વપતિ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજા ઘણો પરાક્રમી તથા સદ્‌ગુણી હતો. પૃથ્વીના જેવો તે સહનશીલ અને ક્ષમાવાન હતો. કર્ણના જેવો મહાદાની હતો અને તેની બુદ્ધિ દેવગુરુ બૃહસ્પતિના જેવી હતી; તે ઉપરાંત તે અતિસ્વરૂપવાન, ધીરજવાળો અને ભક્તિમાન હતો.

રાજાના રાજ્યમાં કોઇપ્રકારની અશાન્તિ નહોતી, કોઇ પ્રકારની ખોટ નહોતી. રાજા પરમ સુખમાં રાજ્ય કરતો હતો; પરંતુ પરમેશ્વરની આ સૃષ્ટિમાં સંપૂર્ણ સુખ કોઇના પણ નસીબમાં હોતુંજ નથી. રાજા અશ્વપતિને પણ દુઃખનું એક કારણ હતું. રાજા વૃદ્ધ થવા આવ્યો, પણ સંતાનનું મુખ જોવાનું સદ્ભાગ્ય એને પ્રાપ્ત થયું નહોતું. આથી રાજા અને રાણી બન્ને દુઃખી રહેતાં હતાં. રાજ્યના લોકોને પણ ચિંતા હતી કે હજી સુધી અમારા રાજ્યનો યોગ્ય વારસ પેદા નથી થયો.

સંતાન થવા સારૂ રાણીએ કેટલાંયે વ્રત-ઉપવાસ કર્યાં, યજ્ઞયાગ કર્યા, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. રાણી બિચારી શું કરે? આખો દિવસ ને રાત એ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતી અને અવિરામ અશ્રુધારા વહેવરાવતી.

રાજાએ આ બાબત વિષે સલાહ લેવાને ઋષિમુનિઓ તથા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોની સભા બોલાવી. આખરે એ સભામાં એવો નિર્ણય થયો કે પુત્રની પ્રાપ્તિ અર્થે રાજાએ વનમાં જઇને તપસ્યા કરવી તથા સાવિત્રી દેવીની ઉપાસના કરવી. સાવિત્રી દેવી વિધાતા બ્રહ્માની પ્રિય પત્ની છે. એમને પ્રસન્ન કર્યાથી બ્રહ્મા પણ પ્રસન્ન થશે અને એ પોતાનું વિધાન બદલશે, એટલા માટે સાવિત્રી દેવીની આરાધના કરવી એજ ઠીક છે. વિદ્વાનોની સલાહ માનીને રાજા વનમાં તપસ્યા તથા સાવિત્રી દેવીની આરાધના કરવા તત્પર થયો.

રાજા પોતાની રાણી તથા પ્રજા પાસે વિદાય માગીને પુષ્કર તીર્થમાં ગયો.અને એકાગ્ર ચિત્તે સાવિત્રીનું ધ્યાન અને પૂજન કરવા લાગ્યો. ત્યાં આગળ અઢાર વર્ષ સુધી કઠોર તપ કર્યું. દરરોજ સાવિત્રી-મંત્ર વડે એક લાખ આહુતિ અગ્નિમાં આપતો અને દિવસ આથમ્યા પછી કંદ, મૂળ વગેરે જે કાંઈ મળે તેનો આહાર કરીને જીવન નિભાવતો. આ પ્રમાણે અઢાર વર્ષ સુધી તપ કર્યા પછી સાવિત્રી તેના ઉપર પ્રસન્ન થયાં.

અશ્વપતિ હોમ કરી રહ્યા હતા એવામાં હવનના અગ્નિમાંથી સાવિત્રી દેવી પ્રત્યક્ષ થયાં અને વરદાન માગવાને કહ્યું. રાજાએ હાથ જોડીને કહ્યુંઃ "દેવિ! મારા હૃદયમાં અભિલાષા રાખીને હું આ તપસ્યા કરી રહ્યો છું, એ આપનાથી છાની નથી. આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન થયાં છો તો એવું વરદાન આપો કે કુળદીપક સો

પુત્ર મારે ત્યાં ઉત્પન્ન થાય.” સાવિત્રી દેવી બોલ્યાં: “મને પહેલેથીજ તમારો વિચાર માલૂમ પડી ગયો હતો અને તેથી મેં બ્રહ્માને તમને પુત્ર આપવા સારૂ કહ્યું હતું. તેમણે કહ્યું છે કે તમારે ત્યાં થોડા વખતમાં એક પુત્રી અવતરશે અને એ પુત્રીજ સો પુત્રની ગરજ સારશે. એ કન્યાનો તમે ઘણો આદર કરજો.”

આટલું કહીને સાવિત્રીદેવી અન્તર્ધાન થઈ ગયાં. અશ્વપતિ પણ દેવતાનો આશીર્વાદ પામીને પ્રસન્નતાપૂર્વક રાજધાનીમાં પાછો ફર્યો.

થોડા દિવસ બાદ રાજાની રાણીને ગર્ભ રહ્યો અને પૂરે દિવસે એક અપૂર્વ સુલક્ષણા કન્યાનો જન્મ થયો. દેવતાઓના શરીરમાં જેવાં શુભ ચિહ્ન દેખાય છે એવાં ચિહ્ન એ કન્યાના શરીર ઉપર પણ હતાં. એ અપૂર્વ જ્યોતિર્મયી બાલિકાને જોઇને મહારાજા અશ્વપતિ અને રાણી માલવીદેવી થોડી વાર તો સ્વર્ગીય આનંદમાં નિમગ્ન થઈ ગયાં. આખા દેશમાં આનંદોત્સવ વ્યાપી રહ્યો. ગરીબોને પુષ્કળ ધન આપવામાં આવ્યું.

યથાવિધિ જાતકર્મ અને નામકરણ થયાં. સાવિત્રી દેવીના વરદાનથી બાલિકાનો જન્મ થયો હતો એટલે એનું નામ પણ સાવિત્રી પાડવામાં આવ્યું.

શુકલપક્ષના ચંદ્રમાની પેઠે સાવિત્રી દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી. જેમ જેમ વર્ષો વધતાં ગયાં તેમ તેમ કન્યાનું રૂપલાવણ્ય પણ વધતું ગયું. સાવિત્રીએ જ્યારે યૌવનમાં પગ મૂકયો ત્યારે એનું અપૂર્વ રૂપ જોઇને બધાને એવી ધારણા થવા લાગી કે આ કોઇ માનવી નથી પણ દેવી છે. ખરેખર જ્યારે સાવિત્રી સ્નાન કરી રહ્યા પછી પોતાના લાંબા અને ઘાટા કાળા વાળ પીઠ ઉપર ફેલાવીને ઊભી રહેતી તે વખતે એવો ભાસ થતો કે જાણે કોઈ કુશળ કારીગરે નવીન મેઘ ઉપર વીજળીનો રંગ લઇને એક દેવી મૂર્તિ ચીતરી છે.

પરન્તુ કોઈ પણ પદાર્થ હદથી વધારે પ્રમાણમાં હોવામાં સાર નથી. રૂપની બાબતમાં પણ કદાચ એમજ છે. રૂપની પણ એક સીમા છે. એક રૂપ એવા પ્રકારનું હોય છે કે જે મનુષ્યના હૃદયમાં ભક્તિરસ ઉત્પન્ન કરે છે; પરંતુ પ્રણયનો ભાવ ઉત્પન્ન થવા પામતોજ નથી. સાવિત્રીનું રૂપ પણ એવાજ પ્રકારનું હોવાથી કોઇ એની સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર થયું નહિ. ઘણા યુવકો માગું કરવા આવ્યા, પણ સાવિત્રીની દેવીના જેવી કાન્તિ જોઇને પાછા ફર્યા.

રાજા હવે કન્યાના લગ્ન બાબત મોટી વિમાસણમાં પડ્યો.

સાવિત્રી હવે મોટી થઇ હતી. હવે એ સંસારની અનેક વાતો સમજવા લાગી હતી. પોતાના વિવાહની ચિંતામાં પિતા રાત-દિવસ શોકગ્રસ્ત રહે છે એ જોઇને સાવિત્રી પણ ઊંડા વિચારમાં પડી. સૂર્યોદયથી માંડીને શયનકાળ સુધી વ્રત, પૂજા, શાસ્ત્રપાઠ, પિતામાતાની સેવા વગેરે કેટલાંએ કામ સાવિત્રી કરતી, કે જોનારના મનમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયા વગર રહે નહિ. વળી એ બધાં કામ નિપુણતા સહિત થતાં. એ બધાં કાર્ય કરતી વખતે એને વિચાર એજ આવતો કે પિતાજીને મારા કન્યાદાનની ચિંતામાંથી મુક્ત કેવી રીતે કરૂં ?

આ પ્રમાણે કેટલાંક વર્ષ વીતી ગયાં પણ સાવિત્રીનું પાણિગ્રહણ કરવા સારૂ કોઇ આગળ નથી આવતું એ જોઇને રાજા એકદમ નિરાશ થઇ ગયા. પિતાનું દુઃખ જોઇને સાવિત્રીના મનમાં પણ ઘણું લાગી આવ્યું. એવામાં એક સમયે રાજા અશ્વપતિએ કન્યાને બોલાવીને કહ્યું: “ બેટા સાવિત્રિ ! હવે તને પરણાવી દેવાનો સમય આવી લાગ્યો છે, પણ કોઇ પુરુષ મારી આગળ તારૂં માગું લઇને આવ્યો નથી; માટે હું તને રજા આપું છું કે તું પોતેજ તારે યોગ્ય સ્વામી ખોળી લાવ. તું જે વરને પસંદ કરે તેની હકીકત મને જણાવજે એટલે એ વિષે વિચાર કર્યા પછી હું તારૂં કન્યાદાન કરીશ. ”

સાવિત્રીએ માથું નીચું નમાવીને મૌનદ્વારાજ પિતાના વિચાર સાથે સમંતિ જણાવી; અને વૃદ્ધ મંત્રી તથા બીજા સેવકો અને સખીઓની સાથે લઇને વરની શોધમાં દેશાટન કરવા નીકળી પડી.

શુભ મુહૂર્તમાં સાવિત્રીએ યાત્રા કરી. કેટલીએ નદીઓ, ગામ, નગર, વન અને પર્વત ઓળંગતો એનો રથ જવા લાગ્યો. રાજધાની બહારના પ્રદેશની શોભા જોઇને સાવિત્રીને ઘણો આનંદ થયો. પ્રકૃતિને નિરંકુશ અવસ્થામાં સ્વચ્છંદે ખેલતી જોયાથી જે આનંદ થાય છે તેની કલ્પના પણ કૃત્રિમ સૌન્દર્યની વચમાં રહેતા નગરવાસીઓને ક્યાંથી હોય ? આ યાત્રામાં સાવિત્રીએ કેટલાયે રાજપુત્રો તથા ઋષિકુમારોને જોયા પણ કોઇ એની ધ્યાનમાં આવ્યો નહિ. આખરે એ એક રમણીય તપોવનમાં જઈ પહોંચી. તપોવનની શોભા જોઇને તેના મનમાં પૂર્વે કદી નહિ અનુભવેલા એવા આનંદનો સંચાર થયો. એ તપોવનમાં અનેક ઋષિઓના આશ્રમ હતા. દૂરથી

એમની સ્વચ્છ પર્ણકુટીઓ દેખાતી હતી. દરેક આશ્રમમાં હોમ, તપ અને વેદગાન થઇ રહ્યાં હતાં. યજ્ઞધર્મને લીધે આખા તપોવનનો વાયુ સુગંધિત થઇ ગયો હતો. કોઇ સ્થળે મોર નાચી રહ્યા હતા, કહીં હરણનાં બચ્ચાં કૂદી રહ્યાં હતાં, કહીં વાછરડાં સાથે ગાયો શાન્ત ભાવે ચરી રહી હતી. આ બધું જોઇને સાવિત્રીને ઘણું સુખ ઊપજ્યું. ચિત્ત કાંઇક સ્વસ્થ થયું. ફક્ત એકજ સખી સહિત, બીજી સખીઓને પાછળ રાખીને, સાવિત્રી પગે ચાલીને તપોવનમાં ફરી રહી હતી. એવામાં એક આશ્રમ તરફ નજર જતાંજ સાવિત્રીના પગ એકદમ થોભી ગયા. એકીટશે એ આશ્રમ તરફ જોવા લાગી, તેનાં ચક્ષુ સ્થિર હતાં, શરીર સ્પંદનરહિત હતું, મુખમાં શબ્દ નહોતો. તેની આ ગતિ જોઇને સખી પણ અવાક્ થઈ ગઈ. સખીએ આ પ્રમાણે થવાનું કારણ પૂછતાં સાવિત્રીએ એ તપોવનના એક આશ્રમમાં બેઠેલા તરુણ વયના એક તપસ્વી ભણી ઇશારો કરીને કહ્યું: “સખી ! એ ઋષિકુમારને તો જો ! કેવો સુંદર છે !”

થોડી વારમાં સાવિત્રીના સાથીઓ પણ આવી પહોંચ્યાં અને બધા એ આશ્રમ આગળ ગયા. ત્યાં એક સુંદર તરુણ ઘોડાના એક વછેરા સાથે રમતો હતો. કિશોરાવસ્થા છોડીને યુવાવસ્થામાં એ પગ મૂકી ચૂકયો હતો. જુવાનીની છટાથી એના અંગોની સ્વાભાવિક સુંદરતા વિશેષ તેજસ્વી બની હતી.

પરન્તુ યુવાવસ્થાનાં અનેક લક્ષણો હોવા છતાં પણ એનામાં બાળકના જેવી સરળતા અને કોમળતા હતી. આશ્રમની પાસે રથ આવી પહોંચતાંજ એ પણ કુતૂહલવશ રથ આગળ ગયો. એટલામાં સાવિત્રી તેની સખીઓસહિત રથમાંથી ઊતરી પડી. સાવિત્રીનું અપૂર્વ દૈવી રૂપ, એની સખીઓનાં કિંમતી વસ્ત્રાભૂષણ તથા એનો રજવાડી પોષાક જોઈને બાળક સમજી ગયો કે અવશ્ય કોઇ અસાધારણ અતિથિ આવ્યાં છે. પ્રાચીન સમયના આર્યો અતિથિને દેવતા સમાન ગણીને એમનો આદરસત્કાર કરતા. આ બાળકનાં માતપિતા અંધ હતાં અને એક વૃક્ષ નીચે બેસીને તપશ્ચર્યા કરી રહ્યા હતાં એટલે એ રાજઅતિથિનો સત્કાર કરવાની ફરજ એ યુવક ઉપરજ આવી પડી. ઋષિકુમારને સમીપ આવેલો જોઈ સાવિત્રીની સાથેના એક મંત્રીએ પૂછયું: “ઋષિકુમાર! અમે લોકો દેશભ્રમણ કરવા નીકળ્યા છીએ. આ સુંદર આશ્રમ કોનો છે? અમે અહીંયાં રાતવાસો કરી શકીએ છીએ?”

બાળકે ઉત્તર આપ્યો: "મહારાજ ! આ આશ્રમ રાજર્ષિ-દ્યુમત્સેનનો છે. હું એમનો પુત્ર છું. મારા પિતા શાલ્વ દેશના રાજા હતા; પણ આજકાલ કરતાં અઢાર વર્ષથી શત્રુઓએ તેમને રાજ્ય ઉપરથી ઉઠાડી મૂકયા છે. વળી એ અંધ છે. હાલ તેઓ આશ્રમમાં તપસ્યા કરી રહ્યા છે. ચાલો, હું આપને એમની પાસે લઇ જાઉં."

બાળકની વિનયપૂર્ણ મીઠી વાત સાંભળવાથી તથા શાલ્વ દેશના રાજાના એકના એક પુત્રને આવા મુનિવેશમાં જોઇને બધા આશ્ચર્ય પામી ગયા. સાવિત્રીએ તો આવો દેવ સમો યુવક પહેલાં કદી દીઠોજ નહોતો. એનો મુનિવેષ અને ચહેરા ઉપર ઝળકતું બ્રહ્મ-ચર્યનું તેજ જોઇને સાવિત્રીને ખાતરી થઇ કે આ યુવક ઘણો પવિત્ર હોવો જોઇએ.

રાજમંત્રીએ તેને પૂછ્યું: "રાજકુમાર ! આપનું નામ?"

યુવકે કહ્યું: "મહાશય ! મને હવે રાજકુમાર ન કહેશો. હું હવે કેવળ ઋષિકુમાર છું. મારૂં નામ સત્યવાન અથવા ચિત્રાશ્વ* છે."

સત્યવાનનો આવો નમ્ર ઉત્તર સાંભળીને બધા પ્રસન્ન થયા. પ્રથમ દર્શનેજ જે યુવક પ્રત્યે પોતાનો અનુરાગ બંધાયો હતો તે ઋષિસંતાન નહિ પણ રાજકુમાર છે અને આવો વિનયી તથા મધુરભાષી છે એ જાણીને સાવિત્રીના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ.

ત્યાર પછી મંત્રીઓ સાવિત્રી સહિત સત્યવાનનાં માતપિતા પાસે ગયા; મહારાજા અશ્વપતિની કન્યા પોતાના આશ્રમમાં આવી છે એ જાણી તેઓ ઘણાં પ્રસન્ન થયાં અને ખરા પ્રેમથી સાવિત્રીને આશીર્વાદ આપ્યો તથા અતિથિની યથાવિધિ સેવા કરવાની સત્યવાનને આજ્ઞા આપી. સત્યવાને એમને ફળ તથા મીઠાં કંદમૂળ ખાવાને આપ્યાં. તપોવનમાંનું સુંદર નિર્મળ જળપાન કરાવ્યું. અનેક ઋષિ-ઓ અને ઋષિકન્યાઓનો પરિચય કરાવ્યો. આ પ્રમાણે થોડોક કાળ તપોવનમાં રહી સાવિત્રી સત્યવાન તથા એનાં માતાપિતાની રજા લઇને ત્યાંથી વિદાય થઇ અને મંત્રીઓને કહ્યું કે, "ચાલો હવે આપણે આગળ નહિ જતાં પાછાં મદ્ર દેશજ જઇશું."

કહેવાની જરૂર નથી કે સાવિત્રીએ એજ ક્ષણે પોતાનું હૃદય

* સત્યવાનને ઘોડાનાં બચ્ચાંઓ સાથે ઘણો પ્રેમ હતો, તે એકાંતમાં બેઠો બેઠો ઘોડાનું ચિત્ર દોર્યા કરતો. એટલા માટે એનું બીજું નામ ચિત્રાશ્વ પડયું હતું.

આ વનવાસી રાજકુમારને સમર્પણ કરી દીધું. સત્યવાન પણ તેના ગુણ અને અસાધારણ સૌન્દર્યથી મુગ્ધ થઈ ગયો; પણ પોતાની દરિદ્રતા જોતાં એ ગુણમયી રાજકન્યા પોતાની પત્ની થાય એવી અભિલાષા રાખવાનું સાહસ તેને થયું નહિ.

સાવિત્રી પોતાના વરને પસંદ કરીને પિતાની રાજધાનીમાં પહોંચી. સૌથી પહેલાં પિતાના ચરણમાં દંડવત્ કરવા સારૂ ગઇ. એ વખતે દેવર્ષિ નારદજી ત્યાં બિરાજેલા હતા. સાવિત્રીએ પ્રથમ એમને નમસ્કાર કર્યા; પછી પિતાના ચરણમાં પડી. નારદે રાજાને પૂછ્યું: "તમારી આ કન્યા ક્યાં ગઇ હતી ? હાલ ક્યાંથી આવી રહી છે ?" અશ્વપતિએ દેવર્ષિના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યા પછી સાવિત્રીના સામું જોઇને પૂછ્યું: "તું જે સંકલ્પ કરીને તીર્થ અને તપોવનનો પ્રવાસ કરવા ગઇ હતી, તે વિષયમાં કેટલી સફળતા મળી તે મને વગર સંકોચે જણાવ. એ બધો વૃત્તાંત જાણવાને હું ઘણો ઉત્સુક છું."

એ સમયમાં પિતાનું એ પ્રમાણે ખુલ્લી રીતે પુત્રીને પૂછવું અવિવેકી કે મર્યાદા બહારનું નહોતું ગણાતું. એ હતો સત્ય અને સરળતાનો યુગ, છતાં પણ સાવિત્રી સ્ત્રીઓની સ્વભાવિક લજ્જાને વશ થઇને સંકોચ આણીને મસ્તક નીચું કરીને બોલવા લાગી:-

"શાલ્વ દેશના નરપતિ દ્યુમત્સેન છે. દૈવગતિથી એમને અંધાપો આવ્યો અને સગાંવહાલાંઓ તેમના રાજ્યને દબાવી પડ્યાં. ત્યારથી એ પોતાની ભાર્યા અને એકના એક પુત્રને લઇને તપશ્ચર્યા કરે છે. એમના એ પુત્રનું નામ—" સત્યવાનનું નામ સ્મરણમાં આવતાં વારજ સાવિત્રીનું હૃદય પ્રેમથી ઊછળવા લાગ્યું. એ નામ તેના મુખમાંથી નીકળી શક્યું નહિ. કંપિત સ્વરે તેણે વાક્ય પૂરૂં કર્યું: "હું તેનેજ વરવા ઇચ્છું છું."

નારદે આટલું સાંભળીને ભ્રૂકુટિ ચઢાવીને કહ્યું: "સાવિત્રીએ એ કામ ઠીક કર્યું નહિ. સત્યવાન અવશ્ય તેજસ્વી, બુદ્ધિમાન અને સચ્ચરિત્ર છે; પિતામાતા પ્રત્યે તેની ભક્તિ પણ અતુલનીય છે; વળી તેનો દેહ સબળ, સ્વસ્થ અને ઘાટદાર છે; તપાવેલા કાંચન સમી તેની કાંતિ છે; ટૂંકમાં સત્યવાન અદ્વિતીય, રૂપવાન અને ગુણવાન છે; પરંતુ એમ છતાં પણ કહેવું પડે છે, કે એને પસંદ કરીને સાવિત્રીએ મોટી ભૂલ કરી છે."

રાજા અશ્વપતિ દેવર્ષિના કથનનું તાત્પર્ય સમજી ન શકાયાથી વિનયપૂર્વક બોલ્યાઃ "દેવર્ષિ! આપે સત્યવાન સંબંધી જે કાંઇ કહ્યું તે ઉપરથી તો મને લાગે છે કે સાવિત્રીએ યોગ્યજ વર પસંદ કર્યો છે, છતાં આપ શા સારૂ કહો છો કે એણે ઠીક નથી કર્યું? આપનાં વચન સાંભળીને મારા મનમાં અનેક પ્રકારનાં સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે; માટે કૃપા કરીને મારા મનના સંશય અને ઉત્કંઠાને દૂર કરો."

અપ્રિય સત્ય વચન કહેવું એ પણ ઘણું વસમું કામ છે. એવાં વચન કહેનાર અને સાંભળનાર બંને દુર્લભ હોય છે; પરંતુ દેવર્ષિ નારદ તો લોકોના ખરા હિતૈષી હતા, એટલે ખરી વાત કહેતાં કદી પણ સંકોચ કરતા નહિ. તેમણે કહ્યું: "સત્યવાનમાં બધા ગુણ હોવાં છતાં પણ એક એવો મોટો દોષ છે કે જે બધા ગુણને ઢાંકી નાખે છે. એ બહુજ અલ્પાયુષી છે. આજથી બરોબર એક વરસે એ કાળના મુખમાં સપડાશે, એટલા માટે મેં કહ્યું કે, "સાવિત્રીએ આ પસંદગી સારી ન કરી."

વાચક બહેનો! એ સમયના સાવિત્રીના મનની અવસ્થા શી હશે તેની તમે એક વાર કલ્પના કરો. એક વાર સાવિત્રીના મુખની સામું તો જુઓ! જુઓ તો ખરાં કે નારદના મુખમાંથી આવું દારુણ વચન નીકળતાં વારજ સાવિત્રીનું ખીલેલા કમળ જેવું સુંદર મુખ કેવું ફિક્કું પડી ગયું! અરે જુઓ! એનાં નેત્રમાંથી મોતી જેવાં આંસુ ટપટપ પડી રહ્યાં છે. સાવિત્રી ચારે તરફ અંધકાર જોવા લાગી.

ત્યારે શું દેવર્ષિ નારદનો અભિપ્રાય સાંભળ્યા પછી સાવિત્રીનું મન સત્યવાન ઉપરથી ખસી ગયું? ના, કદી નહિ; સાવિત્રી એવી કન્યા નહોતી. અલબત્ત એને ખાતરી હતી કે દેવર્ષિનું વચન મિથ્યા નીવડનાર નથી, એટલે એને એ પણ નિશ્ચય હતો કે સત્યવાનનું આયુષ્ય હવે કેવળ એક વર્ષ સુધીનું છે. એવી અવસ્થામાં કોનું હૃદય કાંપી ન ઊઠે? કોના મુખ ઉપર શોકની છાયા ન છવાય? સાવિત્રીના પ્રસંગમાં પણ ખેદનાં એ સર્વ ચિહ્ન દેખાયાં પણ એક પળભરને માટે પણ એનું મન વિચલિત થયું નહિ. એણે મનમાંજ વિચાર્યું: "જે થવાનું હશે તે થશે. સાવિત્રીનો વર તો સત્યવાન વિના બીજો કોઇજ નહિ થાય."

નારદની વાત ઉપરથી રાજા અશ્વપતિનું મુખ લેવાઈ ગયું. તેણે

સાવિત્રીની તરફ જોઇને કહ્યું: “સાવિત્રિ! દેવર્ષિને મુખે તેં બધું સાંભળ્યું છે; હવે મારો તને ખાસ આગ્રહ છે કે સત્યવાનના વિચારને એકદમ મનમાંથી કાઢી નાખ અને બીજા કોઈ યોગ્ય વરને પસંદ કરી લાવ.” સાવિત્રીએ એ સલાહનો કાંઈપણ ઉત્તર દીધો નહિ. મોં ઊંચું કરીને પિતાના મુખ સામું પણ જોઇ શકી નહિ. નીચું જોઇને કેવળ અશ્રુવિસર્જન કરવા લાગી. એવી અવસ્થામાં આંસુમાંજ મનુષ્યનો મનોભાવ વ્યક્ત કરવાની, હૃદયનો ભાર હલકો કરવાની શક્તિ છે. કવિના શબ્દોમાં કહીએ તો:—

“છે એમાંજ દીન નિર્બળતણું બળ એક સાચું.” (નરસિંહરાવ)

અશ્વપતિ સમજ્યા કે કન્યાને યૌવનનો પ્રથમ મદ ચઢયો છે. મોહમાં પડીને એ પાસે દેખાતી વિપત્તિને સમજવા છતાં પણ સમજી શકતી નથી. એવું વિચારીને એમણે ફરીથી સાવિત્રીને અનેક ઉપદેશ આપીને બીજો વર શોધવાનો આગ્રહ કર્યો.

હવે સાવિત્રીથી ચૂપચાપ બેસી રહેવાયું નહિ. આર્યબાળાઓને ધર્મ સૌથી પ્રિય હોય છે. ધર્મનો લોપ થવાનો પ્રસંગ આવતો દેખાય ત્યારે તેઓ સંસારની સર્વ લાજમર્યાદાનો ત્યાગ કરીને પુણ્યપ્રકોપ ધારણ કરે છે. સાવિત્રીએ હવે મુખ ઊંચું કર્યું. રાજસભામાં બેઠેલા પુરુષોએ જોયું કે આ વખતે એના મુખ ઉપર એક પ્રકારની દિવ્ય જ્યોતિ પ્રકાશી રહી છે. સાવિત્રી સમજી ગઈ હતી કે પિતા સ્નેહવશ થઈ આજે મને ધર્મવિરુદ્ધ ઉપદેશ આપી રહ્યા છે. આજ હું એ પ્રમાણે કરીશ તો ભવિષ્યમાં બીજી આર્યબાળાઓ પણ એ પ્રમાણે કરશે. બે હૃદયોનું પરસ્પર દાનપ્રદાન થવામાંજે મહત્ત્વ છે તે જતું રહેશે. આર્યોનાં લગ્ન, આત્મલગ્ન મટી વ્યાવહારિક દેહલગ્નજ માત્ર રહી જશે. ના, ના, હું એ પ્રમાણે નહિ થવા દઉં.

પ્રિય પાઠિકાઓ! સાવિત્રીએ એ સમયે પિતાને જે ઉત્તર આપ્યો તે હજુપણ સૌ કોઇના કાનમાં ગૂંજ્યા કરે છે. આ વિષમ સંસારમાં તમારા મનમાં પણ કદી દુર્બળતા આવી જાય તો એ એ અમૂલ્ય ઉત્તરને યાદ કરજો, એક વાર દઢતાથી એ શ્લોકોનો પાઠ કરજો, તમારી દુર્બળતા જતી રહેશે, કર્તવ્યનો માર્ગ તમને સ્પષ્ટ દેખાવા માંડશે. સાવિત્રીનો ઉત્તર અમે અક્ષરે અક્ષર નીચે ઉતારવાનો લોભ રોકી નથી શક્તા.

"सकृदंशो निपतति सकृत् कन्या प्रदीयते।
सकृदाह ददामीति त्रीण्येतानि सकृत् सकृत्॥
दीर्घायुरथवाल्पायुः सगुणो निर्गुणोऽपि वा।
सकृद् वृतो मया भर्ता न द्वितीयं वृणोम्यहम्॥
मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते।
क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः॥"

મિલકતની વહેંચણી સારૂ ચિઠ્ઠી એકજ વાર નાખવામાં આવે છે. કન્યાનું દાન કેવળ એકજ વાર કરવામાં આવે છે અને કોઇ વસ્તુ બીજાને એકજ વાર આપવામાં આવે છે. સંસારમાં ત્રણે કામો એકજ વાર થાય છે. એટલા માટે જ્યારે હું સત્યવાનને આત્મ-સમર્પણ કરી ચૂકી છું તો પછી એ અલ્પાયુ હોય કે દીર્ઘાયુ હોય, ગુણવાન હોય કે અપલક્ષણવાળો હોય, જ્યાંસુધી આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી હું બીજા કોઇને વરીશ નહિ. હવે એમના સિવાય બીજો કોઇ મારો પતિ નહિ થઈ શકે. જુઓ પહેલાં મનુષ્ય કોઈ કાર્યને કરવાનો વિચાર કરે છે, પછી ભાષાદ્વારા એને પ્રકટ કરે છે અને અન્તમાં એને કાર્યનું રૂપ આપે છે. આ વિષયમાં મન એજ મારૂં પ્રમાણ છે.

વાચકો! સાવિત્રીનો ઉત્તર સાંભળ્યો? આજથી હજારો વર્ષ પૂર્વે એ આર્યબાળાએ સ્નેહલગ્નનો કેવો ઉચ્ચ આદર્શ રજૂ કર્યો હતો, તે ઉપર જરા વિચાર કરી જુઓ અને આર્યોની પવિત્ર લગ્નભાવનાની સ્તુતિ કરો.

સાવિત્રીનો આ શાસ્ત્રાનુકૂળ ઉત્તર સાંભળીને તથા એનું અપૂર્વ તેજસ્વી મુખ જોઇને અશ્વપતિ કાંઈ પણ બોલી શકયા નહિ. દેવર્ષિ નારદ પ્રફુલ્લિત થઇને સાવિત્રીના સામું જોઇને કહેવા લાગ્યાઃ "સાવિત્રિ! તું સ્ત્રીઓમાં ધન્યવાદને પાત્ર નીવડી છે. તારી અટળ બુદ્ધિ અને સતી-ધર્મમાં અપૂર્વ નિષ્ઠા જોઇને હું ઘણોજ પ્રસન્ન થયો છું. હું તને આશીર્વાદ આપું છું કે તારી મારફતે જગતમાં સતીત્વનો મહિમા ઉજ્જ્વલરૂપે ફેલાશે અને તું સત્યવાનને વરીને દીર્ઘકાળ સુધી તેની સાથે સુખમાં જીવન ગાળીશ."

આ પ્રમાણે સાવિત્રીને આશીર્વાદ આપીને તથા રાજાને વિવાહની તૈયારી કરવાનું સૂચવીને નારદજી વીણા વગાડતા વગાડતાં ત્યાંથી વિદાય થયા.

રાજા અશ્વપતિએ લગ્નની તૈયારી કરવા માંડી. તપોવનવાસી રાજર્ષિના પુત્ર સાથે વિવાહ કરવો હતો એટલે બહુ ઠાઠમાઠની જરૂર નહોતી. અત્યારે વખાના માર્યા વનવાસ સેવતા વેવાઇને જાન લઇને પોતાને ત્યાં બોલાવવાનું કષ્ટ આપવું એ પણ રાજા અશ્વપતિને વ્યાજબી લાગ્યું નહિ. એ પોતેજ સારો દિવસ જોઇને થોડાંક સગાંસંબંધીઓ, રાજપુરોહિતો અને નોકરને લઇને વનમાં ગયા. તપોવનમાં પહોંચ્યા પછી રાજા રથમાંથી ઊતરી પડ્યા અને બધા સાથીઓને ત્યાંજ ઊભા રહેવાનું સૂચવી પોતે એક વૃદ્ધ મંત્રીને સાથે લઇને પગે ચાલીને રાજા દ્યુમત્સેનના આશ્રમમાં જઈ પહોંચ્યા અને પોતાનો પરિચય આપ્યા પછી તથા સાધારણ શિષ્ટાચારનાં વચનોની આપ-લે થયા પછી, પોતાના આવવાનો હેતુ અંધ રાજર્ષિને જણાવ્યો. દ્યુમત્સેને કહ્યું: "મદ્રરાજ! આપની વાત સાંભળીને મને આશ્ચર્ય થાય છે. આપની કન્યા રાજમહેલમાં સુખ, વૈભવ અને લાડકોડમાં ઊછરી છે અને મારે ત્યાંનો વૈભવ તો આ જુઓજ છો ને! પર્ણકુટીમાં નિવાસ અને દિવસ આથમે શાક અને કંદમૂળનો આહાર; રાજકુમારીથી આશ્રમનું આ દુઃખદાયી જીવન કેમ સહન થશે? એટલા માટે હું કહું છું કે મારા સત્યવાનને આપની કન્યા આપવાનો જે વિચાર રાખો છો તે અયોગ્ય છે."

અશ્વપતિએ કહ્યું: "રાજર્ષિ, આપ જે કાંઈ કહો છો તે એક રીતે જોતાં ઠીક છે, પણ સાવિત્રી તો એ બધું જોઈ તથા જાણીને પોતાની ઇચ્છાથી સત્યવાનને મનમાં ને મનમાં વરી ચૂકી છે; માટે હવે આપ એમાં કાંઈ વાંધો ન કાઢશો એવી મારી પ્રાર્થના છે. રાજધાનીના ઠાઠમાઠ કરતાં તપોવનનું સાદું, શાન્ત જીવન મારી સાવિત્રીને અધિક પસંદ છે." આ પ્રમાણે કેટલીક વાતચીત થયા પછી લગ્નનો દિવસ નક્કી થયો. સત્યવાનને નજરે જોયા પછી રાજાને પણ ખાતરી થઈ કે સાવિત્રીની પસંદગી યોગ્ય સ્થળેજ ઊતરી છે.

ત્યાર પછી શુભ મુહૂર્તમાં ઋષિઓ અને ઋષિપત્નીની સમક્ષ પવિત્ર અગ્નિની સાક્ષીમાં, વેદના ઉચ્ચાર સહિત સાવિત્રીનું લગ્ન સત્યવાન સાથે થઈ ગયું. પુત્રીને તપોવનમાંજ—સાસરે—મૂકીને રાજા અશ્વપતિ બીજે દિવસે શોકપૂર્ણ હૃદયે રાજધાનીમાં પાછા ફર્યા.

પિતાના વિદાય થયા પછી સાવિત્રીએ રાજવંશી વેશ તથા

હીરા–મોતીના અલંકારનો ત્યાગ કર્યો અને સત્યવાનના જેવાંજ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં. એ પ્રમાણે રાજકુમારી મટીને સાવિત્રી તપસ્વીની બની; પણ ખરૂં સૌંદર્ય તો સાદાઈમાં હજારગણું વધારે ઝળકી ઊઠે છે. એ તપસ્વિનીવેશમાં સાવિત્રીની દૈવી મૂર્તિ અતિશય ઉજ્જવળ બની ગઈ. સાવિત્રી અને સત્યવાન પરસ્પરને પામીને સ્વર્ગીય સુખમાં મગ્ન થઇ ગયાં. મણિની સાથે કાંચનનો યોગ થયો. બે પવિત્ર આત્માના યોગને માટે તો એ ઉપમા પણ મધુરી છે. ખરૂં જોતાં બે શુદ્ધ પ્રેમી આત્માના યોગથી થતો આનંદ તો અવર્ણનીયજ છે. સાવિત્રીના આગમનથી તપોવનની શોભામાં અનહદ વધારો થયો.

તપોવનના પવિત્ર જળવાયુના પ્રભાવથી વિશેષ સ્ફૂર્તિવાળી થઇને સાવિત્રી ખરા મનથી આશ્રમધર્મનું પાલન કરવા લાગી. સ્વામીસેવા, સાસુસસરાની ચાકરી, અતિથિ–સત્કાર, પૂજાપાઠ, હોમ વગેરેની સામગ્રી તૈયાર કરવી એ તેનું દરરોજનું કામ થઈ પડ્યું અને એ કર્તવ્યનું ઘણીજ સહેલાઈથી અને સુઘડતાથી એણે પાલન કર્યું. પશુપક્ષીઓને દાણો તથા પાણી આપવાં, છોડવાઓ અને લતાઓને જળ સીંચવું એ કાર્ય એકલે હાથે કરવામાં સાવિત્રી કોઈ જાતનું દુઃખ કે થાક અનુભવતી નહિ. સત્યવાન અરણ્યમાંથી લાકડાંનો ભારો લઈને આવતો ત્યારે સાવિત્રી તરતજ સામી જઇને તેના ખભા ઉપરથી બોજ નીચે ઉતરાવી દેતી. એ પ્રમાણે પતિનાં સઘળાં કામોમાં એ સહાયતા કરતી. સાવિત્રીના ગુણોથી તપોવનવાસીઓ મુગ્ધ થઈ ગયાં. ઋષિપત્નીઓને મુખેથી રાતદિવસ કેવળ સાવિત્રીની પ્રશંસા નીકળતી. આ પ્રમાણે સાવિત્રીના દિવસ વીતવા લાગ્યા. બધાં જોતાં હતાં કે સાવિત્રી ધરાઇને સુખ ભોગવી રહી છે અને આશ્રમધર્મનું પાલન કરી રહી છે; પરંતુ એના મનમાં એક મર્મભેદક પીડા રાતદિવસ રહ્યા કરતી હતી, એ પીડાની ખબર કાં તો એને પોતાનેજ હતી કે કાં તો અન્તર્યામી ભગવાનને. નારદજીએ જે દારુણ ભવિષ્યવાણી કહી હતી તે શું એક પળભરને માટે પણ સાવિત્રી ભૂલી શકી હતી? સૂતાં, જાગતાં, ઊઠતાં, બેસતાં, અરે સ્વપ્નમાં પણ સાવિત્રીને એજ વિચાર આવ્યા કરતો અને પતિના આયુષ્યમાંથી હવે કેટલા દિવસ બાકી રહ્યા છે તેની એ બરોબર ગણતરી ગણ્યા કરતી. એમ કરતાં કરતાં આખરે વર્ષ પૂરૂં થવામાં ચાર દિવસ બાકી રહ્યા. અત્યાર સુધી સાવિત્રીએ પોતાના મનનો

બધો ઉદ્વેગ, ઉચાટ મનમાં અને મનમાંજ રાખી મૂકયો હતો. સાસુસસરા કે સ્વામીને કાંઇ પણ જણાવ્યું નહોતું. તેનું મુખારવિંદ શાન્ત હતું પણ એના મનમાં કેવી હોળી સળગી રહી હતી, તેનું વર્ણન થઇ શકે એમ નથી. પતિપ્રાણા રમણીઓજ સાવિત્રીના મનની એ સમયની સ્થિતિની કલ્પના કરી શકશે.

સત્યવાનના મૃત્યુના કાળચોઘડિયાને ચારજ દિવસનો વિલંબ રહ્યો ત્યારે સાવિત્રીએ ત્રિરાત્ર વ્રતનો આરંભ કર્યો. ભગવાનના ચરણમાં સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કરીને તેણે એ વ્રત આદર્યું. અન્નપાણી સર્વનો આ ત્રણ દિવસને સારૂ ત્યાગ કર્યો. આજ સાવિત્રીના મુખ ઉપર ગંભીર ભાવ હતો. એનો ચહેરો જોતાંવારજ જણાઇ આવતું હતું કે આજે સાવિત્રી કાંઇ ઊંડા વિચારમાં છે અને એણે કોઇ વાતનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે.

દ્યુમત્સેનને સાંજે ખબર પડી કે વહુએ ત્રિરાત્રવ્રત કર્યું છે અને આખા દિવસનો ઉપવાસ છે. એમણે સાવિત્રીને ઘણુંએ સમજાવ્યું કે, " આવું કઠણ વ્રત તારા જેવી સુકુમાર સ્ત્રીથી નહિ કરી શકાય. ત્રણ દિવસ નિરાહાર અને નિર્જળ રહેવાનું તારૂં ગજું નથી." સાવિત્રીએ કહ્યું: " બાપુ! આપના આશીર્વાદથી હું જરૂર આ વ્રતનું ઉદ્યાપન કરી શકીશ, એમાં આપ કાંઇ સંદેહ ન આણશો. હું કેવળ આપનો આશીર્વાદ માગું છું." વહુની આટલી બધી દૃઢતા જોઇને દ્યુમત્સેને આગળ કાંઈ વાંધો લીધો નહિ. સત્યવાનની માતાએ પણ લાચારીથી રજા આપી.

ત્રણ દિવસ વીતી ગયા. એ ત્રણ દિવસના ઉપવાસ અને ઉજાગરાને લીધે સાવિત્રીનું શરીર અડધું થઈ ગયું. પૂર્ણિમાનો સોળ કળાવાળો ચન્દ્રમા કૃષ્ણપક્ષની એકાદશીને દિવસે જે દશાને પ્રાપ્ત થાય છે, લગભગ એવીજ અવસ્થા દ્યુમત્સેનના આશ્રમમાં વસનારી પ્રભામયી કનક પ્રતિમા સાવિત્રીની થઇ હતી. નારદે કહેલો એ કાળદિવસ આજે આવી પહોંચ્યો છે. આજ સત્યવાન આવી દેવીસમી પત્નીને ચિરકાળના વૈધવ્ય દુઃખમાં નાખીને આ સંસારનો ત્યાગ કરી જવાનો હતો. જે દિવસે સાધ્વી સાવિત્રીનું નારીજીવન વ્યર્થ જવાનું હતું, સત્યવાનના પ્રેમની ખાતરજ ગરીબની કુટીરમાં પણ પૃથ્વીના સામ્રાજ્યનું સુખ અનુભવતી કન્યા જે દિવસે સદાને માટે એ સુખથી વંચિત થવાની હતી, તે દિવસ આવી પહોંચ્યો. ધર્મના

તેજથી તેજસ્વી બનેલી સાવિત્રી હૃદયની સઘળી શક્તિને અને બધા તેજને એકજ સ્થાને એકઠાં કરીને, વિધાતાના નિયમને પણ પરાજિત કરવાને માટે દૃઢ સંકલ્પથી ઊભી થઇ.

સવારે દેવોને માટે સળગાવેલા યજ્ઞાગ્નિમાં હોમ કરીને સાવિત્રીએ તેમાં આહુતિ આપી. પછી બધા વનવાસી બ્રાહ્મણો અને સાસુસસરાંને પ્રણામ કરીને તેમનો આશીર્વાદ માગ્યો. બધાએ તેને "અખંડ સૌભાગ્યવતી થા" એવો આશીર્વાદ આપ્યો. નીચે મુખે હૃદયની એક માત્ર ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરનારો આ આશીર્વાદ ગ્રહણ કરીને સાવિત્રી દૃઢ ચિત્તે કાળમુહૂર્તની વાટ જોવા લાગી.

વ્રત સમાપ્ત થયું એટલે સાસુએ તેને ભોજન કરવાને કહ્યું, પણ સાવિત્રીએ કહ્યું: "બા ! હમણાં નહિ. હમણાં ખાવાની રુચિ નથી. સૂર્યાસ્ત પછી ભોજન કરીશ."

સાંજે સત્યવાન યજ્ઞમાં હોમવાનાં કાષ્ઠ અને માતપિતાના આહાર માટે કંદમૂળ એકઠાં કરવા કુહાડો લઇને આશ્રમની પાસેના ઘાડા જંગલમાં જવા તૈયાર થયો. સાવિત્રીનો જીવ ઊડી ગયો. એ સમજી ગઇ કે કાળચોઘડિયું આવી પહોંચ્યું. વિધાતાનું નિર્માણ સિદ્ધ થવા વારો આવ્યો. શું આજ સાવિત્રીને ઘાડા અરણ્યમાં એકલી મૂકીને સત્યવાન આ દુનિયામાંથી વિદાય થશે ? સાવિત્રી નિશ્ચિંત રહી શકી નહિ. તે સત્યવાનની સાથે જવા તૈયાર થઇ. સત્યવાને કહ્યું: "તેં ત્રણ દિવસ થયાં ખાધું નથી અને હવે શું તું મારી સાથે આવીને જંગલોમાં આથડી શકીશ ?"

સાવિત્રીએ કહ્યું: "ન ખાધાથી મને કોઇ પણ જાતનું કષ્ટ થતું નથી. હું બધું સહન કરી શકીશ. હું આજે તમારી સાથે વનલીલા જોવા જરૂર આવીશ. મને રોકશો નહિ."

સત્યવાને કહ્યું: "ત્યારે માતપિતા પાસે જઇને આજ્ઞા લઇ આવો." ભૂખીતરસી સાવિત્રીને આવે સમયે વનમાં જવા તૈયાર થયેલી જોઇને સાસુસસરા પણ વિચારમાં પડ્યાં. તેમણે આગ્રહ કર્યો કે તું તો કુટીરમાં રહીને ભોજન કર; પણ આવે વખતે ખાવાની રુચિ કોને થાય ? સાવિત્રીને ભૂખનું કષ્ટ નહોતું. બીજી કાંઇ ચિંતા નહોતી. એક માત્ર સ્વામીના નિકટ આવી પહોંચેલા મૃત્યુની ચિંતાથીજ એ આકુળવ્યાકુળ હતી. સાવિત્રી ઘણા વિનયપૂર્વક સાસુસસરાની અનુમતિ લઇને સ્વામીની સાથે ગઇ. રખે

કાંઇ અમંગળની શંકા આણીને એ ખિન્ન થાય એ ભયથી પોતાના મનનો શોક મનમાં ને મનમાં સમાવીને હસતે વદને અરણ્યની શોભા પતિને બતાવતી સાવિત્રી પતિની સાથે ચાલવા લાગી.

વનમાં દૂર ગયા પછી સત્યવાન એક વિશાળ વૃક્ષની નીચે ઊભો રહ્યો. સાવિત્રીના મુખ સામું જુએ છે તો એનો ચહેરો સુકાઇને લેવાઇ ગયો છે. કેટલા દિવસના અપવાસ, કેટલો થાક, કેટલી ચિંતા એને હતી! સત્યવાન એ વૃક્ષ નીચે સાવિત્રીને બેસાડીને પોતે લાકડાં કાપવા પાસેના વનમાં ગયો. સાવિત્રી એ વૃક્ષની નીચે બેસીને પોતાના અદૃષ્ટની વાટ જોવા લાગી. દેવર્ષિનું વચન મિથ્યા તો થાય નહિ. આજ સાવિત્રીનો ચૂડો—ચાંલ્લો જન્મભરને માટે ઊતરશે, એ નિશ્ચય જાણવા છતાં પણ તેણે ધૈર્ય છોડયું નહિ. આખરે એનામાં હવે વધારે વિચાર કરવા જેટલી શક્તિ રહી નહિ.

એટલામાં સત્યવાન કુહાડી વડે લાકડાં કાપતાં કાપતાં એકદમ મગજમાં અત્યંત દુઃખ થઇ આવ્યાથી બૂમ પાડતો પાડતો સાવિત્રીની પાસે આવી પહોંચ્યો. લાકડાં અને કુહાડો ત્યાંના ત્યાં જંગલમાંજ પડ્યાં રહ્યાં. સત્યવાન બોલ્યોઃ "સાવિત્રી! અસહ્ય માથું દુઃખે છે. ઓ, બાપરે, મને પકડ, પ્રાણ જાય છે."

સાવિત્રીએ પતિને પકડીને પોતાના ખોળામાં માથું મુકાવીને પૃથ્વી ઉપર સુવાડ્યો. તેની વેદના ધીમે ધીમે વધવા લાગી. સતીપત્નીના મુખ તરફ સપ્રેમ દૃષ્ટિએ અસ્પષ્ટ શબ્દોમાં કાંઇ બોલવા જતાં તેણે આંખ મીંચી. તેના આખા શરીરે પરસેવો છૂટ્યો. આખું અંગ શીતળ થઇ ગયું. સાવિત્રી સમજી ગઇ કે દેવર્ષિ નારદનું ભવિષ્યકથન સાચું નીવડયું. વનમાં બધે ઘોર અંધકાર વ્યાપી ગયો. સૂર્યદેવ એ વખતે અસ્તાચળમાં જઇ રહ્યા હતા. હાય! સાવિત્રીના સૌભાગ્યનો સૂર્ય પણ એજ ક્ષણે અસ્ત પામ્યો.

સાવિત્રી મૃત પતિના દેહને ખોળામાં રાખીને તેના મુખ સામું એકીટશે જોતી જોતી પૂતળીની પેઠે બેસી રહી. એના બધા હોશકોશ ઊડી ગયા હતા. વિલાપ કરવાનું પણ તેનું સાહસ નહોતું.

યમદૂતો આવ્યા પણ તેઓ સતીનું તેજ જોઇને સત્યવાનની પાસે જઇ શકયા નહિ. તેઓ દૂરથીજ પાછા ચાલ્યા ગયા અને યમરાજને પોતાને એ કામ સારૂ મોકલ્યા.

ધર્મરાજ યમ હવે પોતે સત્યવાનને લેવા સારૂ હાથમાં પાશ

લઈને ચાલ્યા. તેમનું તેજ જોતાંજ સાવિત્રી ઊભી થઈ અને તેમને બે હાથ જોડીને પ્રણામ કરીને કહેવા લાગી: "નિશ્ચય આપ કોઈ દેવતા છો. કૃપા કરીને કહો કે આપ કોણ છો અને શા હેતુથી અહીં આવ્યા છો?"

યમે કહ્યું: "સાવિત્રિ! તું પતિવ્રતા સતી છે, એટલે તારા પ્રશ્નોનો હું ઉત્તર આપું છું; બાકી સાધારણ માણસો સાથે તો હું વાતચીત પણ નથી કરતો. હું યમરાજ છું. તારા સ્વામી સત્યવાનનું આયુષ્ય પૂરૂં થયું છે એટલે હું એને લેવા સારૂ આવ્યો છું."

સાવિત્રી બોલી: "ધર્મરાજ, મેં તો એમ સાંભળ્યું છે કે મનુષ્યોના જીવાત્માને લેવા સારૂ તો આપના દૂત આવે છે. આજે આપે પોતે તસ્દી કેમ લીધી?"

યમે ઉત્તર આપ્યો: "સત્યવાન સત્યપરાયણ, સાધુ અને સંયમી હતો. મારા દૂતો એવા પુણ્યાત્માને સ્પર્શ કરવા યોગ્ય નહોતા, એટલે હું પોતે આવ્યો છું. તારા સ્વામીનો સમય પૂરો થઈ ચૂકયો છે, એટલે હું એને ઉપાડી જવા આવ્યો છું."

સાવિત્રી બોલી: "હું મારા પતિને ખોળામાંથી નીચે મૂકી દઉં ત્યાર પછી આપે એમના જીવને લઈ જવો હોય તો લઈ જાઓ. હું એમના દેહનું પૃથ્વી ઉપર રક્ષણ કરીશ; પરંતુ યાદ રાખજો કે જ્યાં મારા પતિ છે ત્યાં હું પણ જઈશ."

સાવિત્રીએ સત્યવાનને ખોળામાંથી નીચે મૂકયો એટલે તરતજ યમરાજ સત્યવાનના દેહમાંથી અંગૂઠા જેવડા પ્રાણમય સૂક્ષ્મ દેહને કાઢી લઈને પ્રયાણ કરી ગયા. સાવિત્રી પણ યમની પાછળ પાછળ જવા લાગી. યમે જતાં જતાં પાછા ફરીને જોયું તો સાવિત્રીને પાછળ આવતી જોઈ. એમણે કહ્યું: "સાવિત્રિ! આ શું? મારી સાથે કેમ આવે છે? મરણ પામેલો મનુષ્ય ફરીથી હાથ આવતો નથી. તું શાણી છે, ઘેર જા અને પતિની ઉત્તરક્રિયા કર."

સાવિત્રીનાં નેત્રમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. ડૂસકાં ખાતે ખાતે તે બોલી: "હાય! સ્વામી વગરની ખાલી કુટિરમાં હું કેવી રીતે રહીશ? ધર્મરાજ! તમે વિચાર તો કરી જુઓ કે સ્વામી વગર કોઈ સતી સ્ત્રી પોતાનું જીવન ગાળી શકે છે? અબળાનું સર્વસ્વ પતિજ છે. પતિ એજ એની પરમ ગતિ છે. પતિને જ્યાં તમે લઈ જશો ત્યાં હું પણ તમારી સાથે આવીશ."

યમ સાવિત્રીની કથા સાંભળીને હસ્યા અને બોલ્યાઃ "તું કેવી રીતે મારી સાથે યમપુરી સુધી જઇ શકીશ? એવું તે કાંઈ થતું હશે? શરીર સાથે કોઇ ત્યાં જઇ શકે નહિ. તું શું એમ ધારે છે કે આવી ઘેલછાથી તારો પતિ તને પાછો મળશે? પૂર્વ જન્મોનાં કર્મનાં ફળરૂપે સત્યવાનનું આયુષ્ય પૂરૂં થયું છે, તેથીજ હું એને લઇ જાઉં છું. કર્મના ફળરૂપે જીવ દીર્ઘાયુષી કે અલ્પાયુષી બને છે, શુભાશુભ કર્મ અનુસાર કોઇ બ્રહ્મલોકમાં તો કોઇ વૈકુંઠમાં જાય છે અને કોઇને નરકની વેદના ભોગવવી પડે છે; માટે તું સમજુ થઈને મરી ગયેલા માણસ માટે શા સારૂ ખાલી રુદન કરે છે? મારૂં કહ્યું માનીને હવે તું પાછી જા."

યમની એ વાત સાંભળીને તેજસ્વીની સતી સાવિત્રીએ જે જે જવાબ આપ્યા તે સાંભળીને યમરાજ આશ્ચર્ય પામી ગયા. ધર્મ શું છે, અધર્મ શું છે, શુભ કર્મ કોને કહે અને અશુભ કોને કહે, એ બધા વિષયો ઉપર સાવિત્રીએ બહુ બારીક પ્રશ્નો કરવા માંડ્યા. એ પ્રશ્ન સાંભળીનેજ યમરાજ છક થઇ ગયા. ખરૂં જોતાં સાવિત્રીની અસાધારણ પ્રતિભા, અસાધારણ શાસ્ત્રજ્ઞાન, અસાધારણ વિચાર-શકિત અને એકનિષ્ઠ પતિભકિત જોઇને યમ અત્યંત પ્રસન્ન થયા.

તેમણે કહ્યું: "સતિ! તરસ્યા માણસને જળ મળ્યાથી જે પ્રમાણે તૃપ્તિ થાય છે એમ હું તારા આજના આ ઉત્તરોથી તૃપ્ત થયો છું. તારા મુખમાંથી નીકળેલા દરેક શબ્દે મારા કાનમાં અમૃત રેડ્યું છે. હું એથી વિશેષ પ્રસન્ન થયો છું. સત્યવાનના જીવન સિવાય બીજી ગમે તે વસ્તુની તું પ્રાર્થના કર, હું તે વસ્તુ તને આપીશ."

સાવિત્રી બોલી: "મહારાજ! આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો મને એવું વરદાન આપો કે મારા વૃદ્ધ સાસુ સસરાજીને દૃષ્ટિનો ફરીથી લાભ થાય અને એ સૂર્યના જેવા તેજસ્વી બને."

યમ બોલ્યાઃ "તથાસ્તુ, એમજ બનશે. તું ઘેર પાછી ફર. તું ઘણી થાકી ગઇ છું."

સાવિત્રી બોલીઃ "પતિની પાસે રહેવાથી મને થાક કેવો લાગે? પતિની જે ગતિ તેજ મારી પણ ગતિ થશે. એ જ્યાં જશે, ત્યાં હું પણ જઇશ. એ બાબતમાં તો હું આપની રોકી રોકાવાની નથી. કૃપા કરીને મારી બીજી બેએક વાત સાંભળતા જાઓ."

એમ કહીને સાવિત્રીએ ફરીથી પ્રાણસ્પર્શી એવી ધાર્મિક વાતો કહી, કે જેથી યમ સંતુષ્ટ થઇ ગયા અને એને બીજું વરદાન માગવાને કહ્યું. સાવિત્રીએ જણાવ્યું: "મારા સસરાનું રાજ્ય શત્રુઓએ છીનવી લીધું છે અને એ વનવાસ કરે છે; માટે એમને ફરીથી પોતાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય, અને ધર્મના માર્ગમાં રહીને એ સુખે રાજ કરે એવું મને વરદાન આપો." યમે કહ્યું: "તથાસ્તુ!"

સાવિત્રીએ ફરીથી યમરાજા સાથે ધર્મની ચર્ચા છેડી. ધર્મરાજે એકાગ્ર ચિત્તે બધું સાંભળ્યું. સાંભળીને બહુજ મુગ્ધ થઇ ગયા. હવે એમણે પોતાની ખુશીથી બીજાં બે વરદાન આપવાનું કબૂલ કર્યું અને સાવિત્રીએ પોતાના સતીત્વના બળ વડે અસાધ્ય વાતને સાધ્ય બનાવી દીધી. ત્રીજું વરદાન એ માગ્યું કે, "મારા પિતા અશ્વપતિને સો પુત્રો થાય!" યમે સંતુષ્ટ થઇને કહ્યું: "તથાસ્તુ!"

હવે ચોથું વરદાન માગવાનો વારો આવ્યો. એ વખતે સાવિત્રીએ પોતાના હૃદયની ખરી વાત જણાવી. "સત્યવાનના શરીરથી મને સો પુત્ર અવતરે અને તેઓ મારા કુળને ઉજ્જવળ કરે એજ મારી છેવટની પ્રાર્થના છે." યમે આ વખતે પણ કહી દીધું: "તથાસ્તુ!"

સાવિત્રીનો મનોરથ હવે સિદ્ધ થયો. જે મનોવાંછિત વરદાન પ્રાપ્ત કરવા સારૂં આટલાં બધાં વ્રત અને ઉપવાસ કર્યાં હતાં, તે વ્રત, ઉપવાસ અને તપસ્યાનું ફળ આજે સાવિત્રીને મળ્યું. તેણે વિનયપૂર્વક યમરાજને નિવેદન કર્યું: "દેવ! આપે કૃપા કરીને સત્યવાનના શરીરથી મને સો પુત્ર થવાનું વરદાન આપ્યું છે, તો પછી હવે મારા પતિને શા માટે લઈ જાઓ છો? હવે તો કૃપા કરીને મારા પતિનો જીવ પાછો આપો. એથીજ આપનું વચન સચવાશે."

હવે વચને બંધાયલા યમરાજ શું કરે? એમણે કહ્યું: "સાવિત્રિ! ધન્ય છે તને! તારા જન્મથી સ્ત્રીજાતિ ધન્યવાદને પાત્ર થઈ છે. લે આ તારા સ્વામીનું જીવન પાછું આપું છું. તું તરતજ અરણ્યમાં પાછી જા. તારો પતિ સત્યવાન પુનર્જીવિત થયો છે. હવે વિલંબ ન કરીશ."

પરમાત્માની ઇચ્છા સ્વતંત્ર છે, તેની લીલા અદ્‌ભુત છે. આ ચરાચર વિશ્વ તેના નિયમને અધીન છે. જન્મ, મરણ, ચડતી, પડતી, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એ બધું તેના નિયમ અનુસાર થાય છે; પણ આજ એ સનાતન નિયમમાં પણ ફેર પડયો. સૃષ્ટિના આરંભથી આજદિન સુધી જે બન્યું નહોતું તે આજ બન્યું. સતી-

ના જ્વલંત સતીત્વનો પ્રભાવ દર્શાવવા સારૂ, જગતમાં સતીની મર્યાદા સ્થાપવા સારૂ, વિધાતાએ આજે પોતાના નિયમને પણ એક અપવાદ ઘડીને સાવિત્રીની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરી. એનીજ કૃપાથી આજ સત્યવાન ફરીથી જીવતો થયો.

સાવિત્રી ઝટ એ અરણ્યમાં પાછી ફરીને જુએ છે તો સત્યવાન આળસ મરડીને ઊભો થઇ રહ્યો છે અને કહે છે કે, "સાવિત્રિ! રાત બહુ ગઈ લાગે છે. મને બહુ ઊંઘ આવી ગઈ. મને આટલી વાર સુધી જગાડ્યો કેમ નહિ? ઊંઘમાં મને એવું સ્વપ્ન દેખાયું કે જાણે એક જ્યોતિર્મય કાળા રંગનો પુરુષ મને ખેંચીને કહીં લઇ જઇ રહ્યો છે. બાકી કાંઇ સ્મરણમાં રહ્યું નથી. એ શું હતું સાવિત્રિ?" સાવિત્રીએ પતિની એ વાતને ઉડાવી દઇને કહ્યું: "રાત બહુ વીતી ગઇ છે, ચાલો આપણે આશ્રમમાં જઇએ."

સાવિત્રી પતિને લઇને તપોવનમાં પહોંચી.

સત્યવાનનાં માતાપિતા પુત્ર અને પુત્રવધૂને પાછાં ફરતાં વિલંબ થયો જાણી ઘણાંજ વ્યાકુળ થઇ ગયાં હતાં. આખી રાત એમણે બન્નેની વનમાં તપાસ કરાવી હતી. એટલામાં ઉષાના નવીન પ્રકાશમાં, સાવિત્રી અને સત્યવાને આવીને માતપિતાના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. એમણે ઘણા સ્નેહથી પુત્ર અને પુત્રવધૂને છાતી સરસાં ચાંપ્યાં અને વારંવાર કુશળ સમાચાર પૂછવા લાગ્યાં. ધર્મરાજના વરદાનને લીધે અંધ મુનિની આંખો સારી થઈ ગઇ હતી. આજે એ આંખો વડે પુત્ર ને પુત્રવધૂને જોયાથી એમનાં નેત્રનું સાર્થક થઇ ગયું.

બીજે દિવસે શાલ્વ દેશથી સમાચાર આવ્યા કે સેનાપતિએ શત્રુઓને હરાવીને રાજા દ્યુમત્સેનનું રાજ્ય પાછું લઇ લીધું છે. મહારાજાએ હવે પાછા ફરીને પહેલાંની પેઠે રાજ્યનો ભાર ગ્રહણ કરીને પ્રજાનું પાલન કરવા લાગવું જોઇએ. વનવાસી તપસ્વીઓએ આવીને રાજાને વધામણી આપી અને શુભાશીર્વાદ આપ્યા. મંગળાચરણ કરીને રાજાને વિધિપૂર્વક રાજવેશથી વિભૂષિત કર્યો.

રાજારાણી પુત્ર અને પુત્રવધૂસહિત રાજધાનીમાં પાછાં ફર્યાં અને ઘણાં વર્ષ સુધી સુખપૂર્વક રાજ્ય કર્યું.

સાવિત્રીના પિતાને પણ સમાચાર મળતાં એ પુત્રી અને જમાઇને મળવા સારૂ આવ્યા અને વિધાતાનું અદૃષ્ટ કેવી રીતે બદલાઈ ગયું એ સમાચાર સાવિત્રીને પૂછવા લાગ્યા. પુત્રીને મુખેથી

સર્વ વૃત્તાંત સાંભળીને એ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને ઘણો ધન્ય-વાદ દેવા લાગ્યા. અત્યારસુધી સાવિત્રીએ આ વાત કોઇને જણાવી નહોતી. હવે ધીમે ધીમે બધે એનો પ્રચાર થયો. સૌ કોઇ "ધન્ય! ધન્ય!" કહેવા લાગ્યા.

ખરેખર, સાવિત્રિ! તને ધન્ય છે. તારા ચરણસ્પર્શથી ભારત-ભૂમિ ધન્ય થઈ ગઇ છે. તારી દૃઢતાને, તારી પતિભક્તિને ધન્ય છે. તેં તારા ઉજ્જવળ દૃષ્ટાંતથી સતીત્વનો ઉત્તમ આદર્શ રજૂ કર્યો છે. તારા જેવી દેવીઓજ જાતિ અને દેશનું મુખ ઉજ્જવળ કરી શકે છે. જે જાતિનો આદર્શ ઉચ્ચ છે તે જાતિ કદી પણ અધોગતિને પામી શકવાની નથી. વટસાવિત્રી વ્રત દ્વારા ભારત લલનાઓએ સાવિત્રીનો એ ઉચ્ચ આદર્શ કાયમ રાખ્યો છે. ગુર્જર–ભગિનીઓ! તમે પણ સાવિત્રી સમી દૃઢ અને પતિવ્રતા બનો. સ્નેહલગ્નના મહિમાનો ભારતવર્ષમાં ફરીથી પ્રચાર કરો. મનુષ્યની આધ્યાત્મિક શક્તિ અને તેનું સંકલ્પબળ બહુજ પ્રબળ હોય છે. અનન્ય પાતિવ્રત્ય ધર્મના બળ વડે સ્ત્રીને માટે કશું અસાધ્ય નથી.





૪૧-શાંડિલી



તપસ્વી સદાચારી શાંડિલ્ય ઋષિની પુત્રી થાય. પિતા પાસેથી એણે ધર્મશાસ્ત્ર અને યોગવિદ્યા આદિનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. પરણીને સાસરે ગયા પછી વિદ્વાન પતિના સહવાસમાં એના સદ્‌ગુણો વધારે ખીલ્યા હતા. ગૃહકાર્યમાં તેણે વિશેષ નિપુણતા દાખવી હતી અને પતિભક્તિને લીધેજ કોઇ પણ જાતની તપસ્યા કર્યા વગરજ સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સુમના નામની એક દેવબાળાને જ્યારે ખબર પડી કે શાંડિલીએ કોઈ જાતના ખાસ વ્રત, અનુષ્ઠાન કે તપ કર્યા વગર દુર્લભ સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત કર્યું છે ત્યારે તેને ઘણુંજ આશ્ચર્ય થયું. તે શાંડિલીની પાસે ગઇ અને તેને પૂછ્યું: “દેવિ! કયાં સુકર્મોના ફળરૂપે આપ આ દેવલોકને પામ્યાં છો?” શાંડિલીએ ઉત્તર આપ્યો: “દેવિ! માથું મૂંડાવીને, જટા વધારીને, ભગવાં કપડાં પહેરીને અથવા કોઇ પણ પ્રકારની તપસ્યા કરીને મેં આ લોકને પ્રાપ્ત કર્યો નથી. હું કેવળ પતિસેવાના પ્રતાપથીજ અહીંયાં આવી છું. જે સ્ત્રી મન, વચન, કર્મથી પોતાના પતિની સેવા કરે છે, એ બીજી કોઇ જાતની તપશ્ચર્યા કર્યા વગર પણ સ્વર્ગમાં સ્થાન મેળવે છે. ભૂલોકમાં મેં કેવી રીતે પોતાના પતિની સેવા કરી છે તે સાંભળો.

“મેં આજ સુધી એવી એક પણ વાત મોંમાંથી નથી કાઢી કે જેથી મારા પતિને ખોટું લાગે અથવા તેમનું ભૂંડું થાય.

“એક વખત મારા પતિ પરદેશ ગયા હતા ત્યારે મેં બધાં સુખ, વૈભવ, રમતગમત વગેરેને છોડી દઇને એકાગ્ર ચિત્ત અને પવિત્ર હૃદયથી એમની કુશળતાને માટે પરમાત્માની પ્રાર્થના કરવામાંજ બધો સમય ગાળ્યો હતો. જ્યાંસુધી એ પરદેશ રહ્યા ત્યાંસુધી મેં કદી ચોટલો વાળ્યો નથી. તેલ, ફુલેલ, અત્તર આદિ સુગંધીવાળી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કર્યો નથી અને બીજા

કોઇ પણ ઉપાયોથી શરીરની શોભા અને શણગાર વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી.

“ હું કદી ઘરનાં બારણાંની બહાર ઊભી નહોતી રહેતી અને કોઈ બહારના માણસ જોડે વાતચીત નહોતી કરતી.

“ જાહેર અથવા ગુપ્ત રીતે મેં કદી પણ કોઇ અશુભ અથવા નિંદવા યોગ્ય કામ કરવાની ઇચ્છા નથી કરી.

“ દેવતા, બ્રાહ્મણ અને મુરબ્બીઓ ઉપર મેં સદા શ્રદ્ધા રાખી છે, વ્રત અને ઉપવાસોનું પાલન કર્યું છે અને સાસુ–સસરાની સેવા કરી છે.

“ જ્યારે મારા પતિ પરદેશથી પાછા ફર્યા ત્યારે હું એકાન્ત ભક્તિ અને એકાગ્ર ચિત્તથી એમની સેવા–ચાકરીમાં ગૂંથાઇ ગઇ.

“ મારા પતિને ન ભાવે એવી ખાવાની કોઇ વાની મેં કદી નથી ખાધી.

“ જ્યાંસુધી એ સૂઇ ન જાય ત્યાંસુધી ગમે તેવું જરૂરનું કામ હોય તોપણ હું એમને છોડીને જતી નહિ.

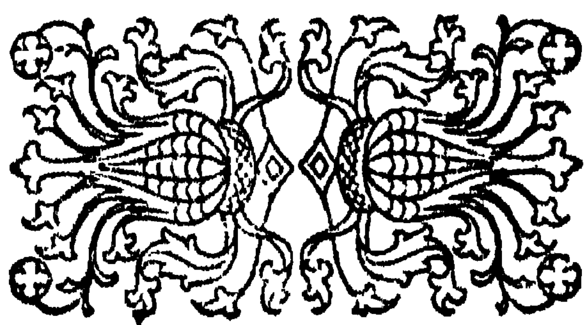
“ પતિ કોઇ વાયદો પૂરો ન પાડી શકે તો કડવાં વેણ કહીને હું એમને નાખુશ કરતી નહોતી.

“ ગુપ્ત વાતને હું કોઇની આગળ પ્રકટ કરતી નહોતી. જે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ અને ઘરની ગુપ્ત વાતોને ઠેકાણે ઠેકાણે કહેતી ફરે છે એવી સ્ત્રીઓને હું કદી પણ મળતી નહોતી.

“ પુત્ર, કન્યા તથા બીજાં સગાંઓને માટે દરરોજ જે જે કામોની જરૂર પડતી તે કામો હું સવારના પહોરમાં ઊઠીને નિયમિત રીતે પોતાના હાથે કરતી.

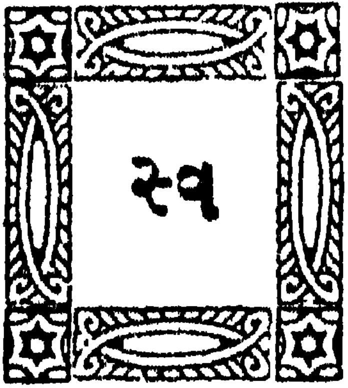
“ ઘર અને ઘરની બધી સામગ્રીને સાફ અને સ્વચ્છ રાખતી.”

સુમના આ સાંભળીને ઘણી પ્રસન્ન થઇ અને પાતિવ્રત્ય ધર્મનો પ્રતાપ સાંભળીને ઘણી સુખી થઇ.





૪૨–સ્વયંપ્રભા



યંપ્રભા મહામુનિ મેરુસાવર્ણીની પુત્રી હતી. મયદાનવ રાક્ષસની પ્રિયતમા અપ્સરા હેમા એની સખી હતી અને એના આગ્રહથી એના રાજમહેલની એ રક્ષા કરતી હતી. એ સ્ત્રી ઘણી મોટી તપસ્વિની હતી. નિયમિત આહાર કરીને પ્રભુભક્તિમાં સમય ગાળતી હતી. વૈભવશાળી સ્ત્રીની બહેનપણી હોવા છતાં પણ પોતે તો પુષ્કળ સાદાઇમાં જીવન ગાળતી. શરીર ઉપર કાળું મૃગચર્મ અને વલ્કલનું વસ્ત્ર ધારણ કરતી. હનુમાન પોતાના વાનર સાથીઓ સહિત સીતાજીની શોધમાં નીકળ્યા હતા, તે વખતે તેઓ મયદાનવના ઋક્ષબિલ નામના કોતરમાં તરશ છિપાવવા સારૂ તેમજ સીતાજીની ભાળ લગાડવા સારૂ ગયા હતા. સ્વયંપ્રભાએ તેમને જોઇને પૂછયું: “ આ ભયંકર વનમાં તમે શા કારણથી આવ્યા છો અથવા શું કાર્ય નિમિત્ત આવ્યા છો ? તમે સર્વ ક્ષુધા અને તૃષાથી પીડાઓ છો; માટે પ્રથમ આ ફળ, મૂળ અને કંદનું ભોજન કરીને નિર્મળ જળ પીઓ. ત્યાર પછી તમારૂં વૃત્તાંત મને કહો.” વૃદ્ધ તાપસીના આગ્રહથી હનુમાન અને વાનરોએ પેટ ભરીને ભોજન કર્યું અને થોડીક વાર વિશ્રાંતિ લઇને પોતાનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો કે, “ અમે સીતાજીની શોધ કરતા કરતા આવ્યા છીએ. માર્ગમાં ભૂખ અને તરશ બહુ લાગવાથી અમે એકાએક આ કોતરમાં આવી ચડ્યા છીએ. હે દેવિ ! તમે અમને જે નિર્મળ જળ તથા સ્વાદિષ્ટ ફળ ખાવા આપ્યાં છે તેથી અમારો થાક ઊતરી ગયો છે. ભૂખતરશને લીધે અમે મરણતોલ થઇ ગયા હતા, પણ તમારા આતિથ્યથી અમારા શરીરમાં જીવ આવ્યો છે. તમે અમારૂં રક્ષણ કર્યું છે. તમારો બદલો વાળવાને અમે તમારી શી સેવા કરીએ તે જણાવો.” હનુમાનનાં એવાં વચનો સાંભળીને સર્વજ્ઞ સ્વયંપ્રભાએ કહ્યું: “ હે વાનરો ! તમારા જેવા બળવાન વાનરો મારા આ

સાધારણ ઉપકારનો બદલો વાળવાની અભિલાષા પ્રકટ કરે છે, તેથી હું ઘણી પ્રસન્ન થઇ છું. હું તો નિરંતર ધર્માનુષ્ઠાનમાંજ તત્પર રહું છું, એટલે મને કોઇ પણ પ્રિય પદાર્થની આવશ્યક્તા નથી.”

તપસ્વિનીની નિઃસ્વાર્થતાસૂચક વાણી સાંભળીને હનુમાને કહ્યું: “ હે દેવિ ! અમે સર્વ કપિઓ આજે તમારે શરણે આવી ચડ્યા છીએ. મહાત્મા સુગ્રીવે અમને સીતાની શોધ કરીને પાછા વળવાનો જે અવધિ આપ્યો હતો તે તો અહીંયાંજ પૂરો થયો છે. હવે અમારૂં આયુષ્ય ખૂટી ચૂક્યું છે; કેમકે એક માસની અંદર પાછા જવાની સુગ્રીવની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન અમારાથી થશે એટલે અમને દેહાંતદંડ મળશે; માટે હે ધર્મચારિણિ ! તમે અમને સર્વને આ કોતરમાંથી કાઢો અને અમારૂં રક્ષણ કરો. હે દેવિ! સીતાજીની શોધરૂપી મોટું કાર્ય અમારે કરવાનું છે માટે અમને રસ્તો બતાવો.”

વૃદ્ધ તાપસી સ્વયંપ્રભાએ કહ્યું: “ હે વીર હનુમાન ! આ કોતરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કોઈ પણ પ્રાણીથી જીવતા બહાર નીકળાતું નથી; તોપણ કઠિન નિયમોના પાલનથી મેળવેલા તપના પ્રભાવથી હું તમને બધાને આ ભયંકર કોતરમાંથી બહાર કાઢીશ!” એટલું કહીને એણે બધાને કહ્યું: “ બહાર નીકળવું હોય તો સૌ પોતપોતાનાં નેત્ર મીંચી દો,તેમ કર્યા વગર બહાર નીકળાશે નહિ.”

વાનરોએ તે પ્રમાણે કર્યું એટલે સ્વયંપ્રભાએ પોતાના યોગબળ વડે ક્ષણવારમાંજ તેમને એ બિલમાંથી બહાર કાઢયા. ત્યાં આગળ સ્વયંપ્રભાએ એમને કહ્યું: “હે કપિઓ ! જુઓ આ અનેક જાતની લતાઓ અને વૃક્ષોવાળો વિંધ્યાચળ, પેલો દૂર જણાય છે તે પ્રસ્રવણ પર્વત અને આ પાસેજ અગાધ જળવાળો દક્ષિણ સમુદ્ર છે. તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. હું હવે મારા ભવનમાં પાછી જઇશ.”

હાલના સમયના વાયુયાનની પેઠે જોતજોતામાં એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઇ જવાની અદ્દભુત યૌગિક શક્તિ ધરાવવા માટેજ અમે આ તપસ્વિનીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. રાક્ષસને ઘેર રહેવા છતાં પણ યોગ્ય પુરુષોનું સન્માન અને અતિથિઓનો આદર-સત્કાર કરવાનો આર્યોનો ધર્મ તેઓ વીસર્યા નહોતાં એ પણ વખાણવા જેવું છે.



૪૩-કુશનાભની કન્યાઓ

પૂર્વ કાળમાં ભારતવર્ષમાં સજ્જનોનું સન્માન કરનાર, ધર્મનાં અનેક અનુષ્ઠાન કરનાર તથા મહાતપસ્વી કુશ નામના એક ધાર્મિક રાજા થઇ ગયા છે. તેમની પત્નીનું નામ વૈદર્ભી હતું. એ ધાર્મિક દંપતીને ચાર પુત્ર હતા. એમાંના એકનું નામ કુશનાભ હતું. એને પિતા તરફથી સત્ય, શીલ તથા ધર્મ વગેરેનું સારૂં શિક્ષણ મળ્યું હતું. મોટી ઉંમરના થયા પછી એ ચારે ભાઇઓએ ચાર નગર વસાવ્યાં હતાં. કુશનાભે મહોદય નામનું એક નગર વસાવ્યું અને ઘૃતાચી નામની એક અપ્સરા ઉપર આસક્ત થઇને તેની સાથે લગ્ન કર્યું. એ અપ્સરાથી એને પરમ સુંદર સો કન્યાઓ ઉત્પન્ન થઈ. યૌવનની સાથે એ કન્યાઓનું રૂપલાવણ્ય પણ ખીલી ઊઠયું. એક સમયે તે કન્યાઓ સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ સજીને બગીચામાં ક્રીડા કરવા ગઇ. ત્યાં જઇને તેઓ ઉત્તમ સ્વરથી વાજિંત્ર સહિત નૃત્ય તથા ગાયન કરીને નિર્દોષ આનંદ માણી રહી હતી. બગીચામાં વૃક્ષો તથા લતાઓની ઘટાઓમાં એ કન્યાઓ ફરતી ત્યારે આકાશમાં વાદળાંઓ વચ્ચે રહેલાં નક્ષત્રોનું ભાન થતું હતું. એ સમયે પૃથ્વીમાં એમના સમાન સુંદર રૂપવાળી કન્યાઓ બીજી થોડીજ હશે.

વાયુદેવ એ કન્યાઓના રૂપથી મુગ્ધ થઈને કામાસકત થયો અને કહેવા લાગ્યોઃ “ હે રમણીઓ ! હું તમારા રૂપગુણથી મોહિત થઇ ગયો છું અને તમારી સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. તમે મારી ભાર્યાઓ થશો તો તમારૂં આયુષ્ય લંબાશે અને આ મનુષ્યભાવને તજીને દેવરૂપ થશો. વળી મનુષ્યોનું યૌવન તો ચંચળ છે. આજ તમે યુવાવસ્થામાં છો, પણ વખત જતાં તમારા દેહની આ સુકુમારતા ચાલી જશે; પરંતુ તમે જો મારી પત્ની બનશો તો તમારી યુવાવસ્થા કદાપિ નાશ પામશે નહિ અને તમે અમર રહેશો.”

પરાક્રમી વાયુદેવનાં આવાં વચન સાંભળીને એ કન્યાઓએ ખડખડાટ હસીને એમનું અપમાન કર્યું તથા કહ્યું કે, "હે દેવોમાં શ્રેષ્ઠ વાયુદેવ! અમે સર્વે તારા પ્રભાવને જાણીએ છીએ. તું સર્વ પ્રાણીઓમાં વિચરે છે અને તેથી સર્વના અંતરની ઇચ્છાને જાણનારો છે; માટે આ કન્યાઓનો પ્રેમ મારા ઉપર છે કે નહિ, આ કન્યાઓ મારૂં વચન પાળશે કે નહિ, એ બાબત જાણવા છતાં પણ આવી ન છાજે એવી ઇચ્છા પ્રકટ કરીને તું શા સારૂ અમારૂં અપમાન કરે છે? હે દેવ! અમે સર્વ કુશનાભની પુત્રીઓ છીએ. કોપ કરીએ તો અમારા પ્રભાવ વડે તને વાયુપદ ઉપરથી ભ્રષ્ટ કરવાને સમર્થ છીએ; પરંતુ એમ કરવાથી અમારૂં તપ નાશ પામે એમ સમજીને અમે તને શાપ દેતાં નથી. માત્ર અમારા તપની રક્ષા કરીએ છીએ. હે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા વાયુ! પોતાના સત્યવાદી પિતાનું અપમાન કરીને એમની સમંતિ વગર માત્ર વિષયવાસના વડે સ્વતંત્ર થઇને અમે સ્વયંવર વરીએ એવો સમય કદાપિ પ્રાપ્ત ન થાઓ. અમારા પિતા કુશનાભજ અમારા પ્રભુ અને પરમ દૈવત છે. એ જેને પસંદ કરશે તેજ અમારો પતિ થશે."

કન્યાઓનું આવું વચન સાંભળીને અત્યંત ક્રોધાયુકત થયેલા વાયુદેવે તે સર્વનાં અંગોને તોડી નાખ્યાં. આથી તેઓ ઘણી દુઃખી થઇને રોતી રોતી પિતાની પાસે ગઈ અને પિતાના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને કહ્યું કે, "હે પિતાજી! સર્વ ભૂત પ્રાણીઓમાં વિચરનાર વાયુએ અમારી આવી દશા કરી છે. તે દુષ્ટ અવળો માર્ગ ગ્રહણ કરી બળાત્કારે અમારો પરાભવ કરવા ઇચ્છે છે; પરંતુ અધર્મનો વિચાર કરતો નથી. તેણે જ્યારે અમારી આગળ દુષ્ટભાવ પ્રકટ કર્યો ત્યારે અમે તેને કહ્યું કે, 'તમારૂં કલ્યાણ થાઓ. અમે કાંઇ સ્વતંત્ર નથી કે જેથી તારી ઇચ્છાને અધીન થઈ શકીએ; પરંતુ અમારા પિતા કુશનાભ વિદ્યમાન છે માટે તું એમની પાસે જઇને માગું કર. જો તે અમને આપશે તો અમે તારી સ્ત્રીઓ થઇશું.' અમે એમ કહ્યું છતાં પણ એ પાપીએ માન્યું નહિ અને ક્રોધે ભરાઇ અમારાં હાડકાં ભાંગી નાખ્યાં."

ધાર્મિક અને તેજસ્વી પિતા પુત્રીઓના આ કૃત્યથી પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યાઃ "હે પ્રિય પુત્રીઓ! ધન્ય છે તમને! વાયુએ તમારો મોટો અપરાધ કર્યા છતાં પણ તમે ક્ષમા બતાવી એ યોગ્ય કર્યું છે અને તમે સર્વેએ એકમત થઇને તથા કામના વેગને સહન

કરીને મારા કુળની લાજ સાચવી છે, એ પણ ઘણુંજ મોટું કામ કર્યું છે. અપરાધ કરનારને ક્ષમા આપવી એ ગુણ જેમ પુરુષોને માટે ભૂષણરૂપ છે તેમજ સ્ત્રીઓને માટે પણ છે; પરંતુ દેવના વચનનો અનાદર કરીને તમે કામદેવના વેગને સહન કર્યો એ તો અત્યંત અઘરૂં કામ કર્યું છે. હું તમારા કામથી પ્રસન્ન થયો છું અને ઇચ્છું છું કે, તમારા જેવી ક્ષમા મારા આખા કુટુંબમાં અને દેશમાં રહે; કારણકે ક્ષમા એજ દાન છે, ક્ષમા એજ સત્ય છે, ક્ષમા એજ યજ્ઞ છે, ક્ષમા એજ યશ છે, ક્ષમા એજ ધર્મ છે અને સઘળું જગત ક્ષમાના આધારેજ રહેલું છે." એટલું કહીને રાજાએ પુત્રીઓને મહેલમાં વિદાય કરી અને પોતે એમને માટે યોગ્ય વરની શોધમાં પડ્યો. બહુ તપાસ કર્યા પછી 'કાંપિલી' નગરીના રાજા બ્રહ્મદત્ત સાથે એ કન્યાઓનાં લગ્ન કરી દીધાં. બ્રહ્મદત્ત પણ ઘણો તેજસ્વી, ધાર્મિક અને સર્વ વિદ્યાસંપન્ન હતો. પાણિગ્રહણ સમયે એના હાથનો સ્પર્શ થતાં વારજ બધી છોકરીઓનું કદરૂપાપણું જતું રહ્યું અને તેમની કાન્તિ બહુજ તેજસ્વી થઇ ગઇ.

બ્રહ્મદત્ત તેમની સાથે યથાવિધિ લગ્ન કરીને તેમને સાથે લઇને વિદાય થયો અને સુખમાં, ધર્મકાર્યોમાં તથા પ્રજાપાલનમાં જીવન ગાળવા લાગ્યો.





૪૪–ચૂડાલા



એ સૌરાષ્ટ્ર દેશના રાજાની કન્યા હતી. દ્વાપર યુગમાં તેનો જન્મ થયો હતો. એ ઘણી સુશિક્ષિતા હતી અને સંગીત, નૃત્ય આદિ લલિત કળાઓમાં વિશેષ નિપુણ હતી. સૌંદર્ય પણ એનું અસાધારણ હતું. એ સમયમાં ઉજ્જન નગરમાં શિખિધ્વજ નામનો પ્રતાપી રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજા ઘણો સદ્ગુણી, પ્રતાપી, ધર્મપરાયણ તથા પરમ નિરભિમાની અને વિનયી હતો. ધર્મ ઉપર વિશેષ પ્રીતિ હોવાથી એણે અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા, અનેક દેશોને જીત્યા હતા. દુર્વ્યસન તથા સ્ત્રીઓથી એ સદા દૂરજ રહ્યો હતો. સોળ વર્ષની યુવાન વયે એ રાજ્યગાદી પર બેઠો હતો અને પોતાની અપૂર્વ રાજ્ય–પ્રબંધની કુશળતાને લીધે ચારે તરફ સુખ્યાતિ મેળવી હતી. પ્રજાનું રંજન કરવામાં એનો સમય વ્યતીત થઇ રહ્યો હતો; એવામાં એક વખત વસંતઋતુનું આગમન થયું. વૃક્ષો ઉપર પુષ્પો ખીલી ઊઠ્યાં. વનોમાં ચારે તરફ સુગંધિત વાયુ વાવા લાગ્યો. રાજા શિખિધ્વજના મનમાં પણ એ સમયે યૌવનનો મદ ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થયો અને કોઇ સુંદર સ્ત્રીની સાથે લગ્ન કરવાને તે ઘણો ઉત્કંઠિત થયો. હવે રાજ્યકાજમાં એનું ચિત્ત ચોંટતું નહિ અને રાતદિવસ પોતાની ભાવી પત્નીનાજ વિચાર આવ્યા કરતા.

રાજાની ચેષ્ટાઓ ઉપરથી તેના અનુભવી મંત્રીઓ તેનો અભિપ્રાય જાણી ગયા અને તેમણે રાજાની તરફથી સોરઠના રાજાની કન્યા ચૂડાલાનું માગું કર્યું. સોરઠના રાજાએ ઘણી પ્રસન્નતાથી એ માગું સ્વીકાર્યું અને ઘણી દાસીઓવાળી નવયૌવનવતી અને પરમ રૂપવતી એ ચૂડાલાનું લગ્ન પણ યથાસમયે શિખિધ્વજ રાજા સાથે થઈ ગયું. યોગ્ય પતિને પામવાથી રાજકન્યા પણ ઘણી પ્રસન્ન થઈ. સૂર્યનારાયણ જેમ કમલિનીને પ્રફુલ્લિત કરે છે તેમ શિખિ-

ધ્વજ રાજાએ સ્નેહથી કમળનયની ચૂડાલાને પ્રસન્ન અને પ્રફુલ્લિત રાખવા માંડી. બંનેનાં ચિત્ત એક બીજા ઉપર ચોંટી ગયાં અને એમની પ્રીતિ દિન પર દિન વધવા લાગી. બંનેના વિચારો, ઇચ્છાઓ એક સરખાં થવા લાગ્યાં અને બંને જણાં બે દેહમાં રહેલા એક અખંડ જીવ હોય એવાં જણાવા લાગ્યાં. ચૂડાલા શિખિધ્વજ રાજા પાસેથી ધર્મશાસ્ત્ર, રાજનીતિ વગેરે શીખીને અનેક વિદ્યાઓમાં પારંગત થઈ. રાજા પણ એની પાસેથી સંગીત, નૃત્ય, વાદ્ય આદિ કળાઓ શીખ્યો. પરસ્પર પ્રિય, સુગંધ અને પુષ્પની પેઠે પરસ્પરથી અભિન્ન, શરીર ભિન્ન હોવા છતાં એકાત્મ થયેલાં, સ્નેહને લીધે સ્વચ્છ અને મધુરતાવાળાં, જાણે સાક્ષાત્ શિવ અને પાર્વતીનો અવતાર હોય એવાં એ દંપતી આનંદપૂર્વક જીવન ગાળી રહ્યાં હતાં. એ પ્રમાણે એ પ્રેમી જોડાએ ઘણાં વર્ષો સુધી સુખ અને વિલાસ ભોગવ્યાં. સુજ્ઞ પુરુષોને પણ મદઘેલી બનાવી મૂકતી દીવાની જુવાનીની અવધિ પણ કેટલી ટૂંકી હોય છે! એક પ્રસિદ્ધ ઉર્દૂ કવિએ વ્યાજબીજ કહ્યું છે કેઃ—

“ રહતી હૈ કબ બહારે જવાની તમામ ઉમ્ર
માનિન્દ બૂયે ગુલ ઇધર આઈ ઉધર ગઈ.
જો જા કર ન આયે વહ જવાની દેખી,
જો આ કર ન જાયે વહ બૂઢાપા દેખા. ”×

આખરે એ સુશીલ દંપતીને પણ ભાન થયું, કે આપણે ભોગવિલાસમાં જીવનનાં ઘણાં અમૂલ્ય વર્ષ ગાળી નાખ્યાં. આ દેહ જરા અને મૃત્યુને આધીન છે. પાકેલું ફળ પડયેજ છૂટકો, તેમ આ દેહને પણ વૃદ્ધાવસ્થા અને મૃત્યુ અનિવાર્ય છે. જેમ હિમ કમળ ઉપર પડીને એને ઠારી નાખવા તૈયાર રહે છે તેમ ઘડપણ મનુષ્ય માત્ર ઉપર પડવાને તત્પર રહે છે. જેમ હાથના ખોબામાંથી પાણી સર્યા કરે તેમ આયુષ્ય નિરંતર ટપકતું જાય છે. જેમ વર્ષાઋતુમાં કડવા તુંબડાની વેલ વધ્યા કરે છે તેમ એકલી તૃષ્ણાજ વધ્યા કરે છે. જેમ પર્વતમાંની નદીનું ચોમાસાનું પૂર જતું રહે છે તેમ અમારૂં યૌવન જતું રહે છે. જેમ ઇન્દ્રજાળ મિથ્યા છે, તેમ જીર્ણ સ્થિતિ-

× જવાનીની બહાર કાંઈ આખી જિંદગી બેસી રહેતી નથી. ફૂલની સુગંધની પેઠે એ તો એક તરફથી આવીને બીજી તરફ જોતજોતામાં ચાલી જાય છે.

વાળું જીવન પણ ફોકટ છે. ધનુષ્યમાંથી છોડેલાં બાણોની પેઠે સુખો વેગથી નાસી જાય છે. માંસ ઉપર ઝપટ મારનારા ગીધ વગેરે પક્ષીઓની પેઠે તૃષ્ણા અને દુઃખ ચિત્ત ઉપર ઝપટ નાખ્યા કરે છે. વર્ષાઋતુના પાણીના પરપોટાની પેઠે આ દેહ ક્ષણભંગૂર છે. કેળના ગર્ભની પેઠે આ સંસારના બધા વ્યવહાર સાર વગરના છે. અપ્રિય પતિની સ્ત્રીની પેઠે આ યુવાવસ્થા ઝટ ચાલી જાય છે, મનમાં પરાણે ખેદના વિચારો આવે છે; માટે હવે સંસારના ભોગવિલાસ ઉપરથી આસક્તિ ઉપાડી લઇને સત્ય, શિવ અને સુંદર એવા નિત્ય પદાર્થને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. એ રાજારાણીને ખાતરી થઇ કે કેવળ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યાથીજ અમારા મોહપાશ છૂટશે, મનની મુઝવણ ઓછી થશે અને આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિમાંથી મુક્ત થવાશે. એ વિચારથી એમણે ધર્મશાસ્ત્રોનું શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન, તથા જ્ઞાની અને ત્યાગી પુરુષોના સત્સંગમાં જીવન ગાળવા માંડ્યું.

ચૂડાલા ઘણીજ સંસ્કારી સ્ત્રી હતી; એટલે સાધુઓ અને ધર્મશાસ્ત્રોના ઉપદેશે તેના હૃદય ઉપર સચોટ અસર કરી અને તે રાત–દિવસ મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગી કે, “ શરીર પોતાનું કામ ભલે કર્યે જાય, પણ મારે પોતાના આત્માનું અવલોકન કરીને વિચારવું જોઇએ કે, હું કોણ છું ? આ સંસારરૂપી ભ્રમ કોને ઉત્પન્ન થયો છે, શા કારણથી એ ભ્રમ ઉત્પન્ન થયો છે અને ક્યાં ઉત્પન્ન થયો છે ? દેહ તો જડ અને મૂઢ છે. હું કાંઇ દેહ માત્ર નથી એ તો ખાતરી છે; કેમકે નાનાં અણસમજું બાળકો પણ ‘ મારૂં શરીર ’ એમ કહે છે. માટે દેહ અને દેહનો સ્વામી એ બન્ને ભિન્ન છે. કર્મેન્દ્રિયોનો સમુહ જે આ દેહથી અભિન્ન હાથ-પગ વગેરે અવયવોરૂપ છે તે પણ જડજ છે, જ્ઞાનેન્દ્રિયો પણ જડ જ છે; કેમકે જેમ લાકડી વડે માટીનું ઢેફું હડસેલાય તેમ એ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મન વડે હડસેલાય છે. સંકલ્પ શક્તિવાળું મન પણ જડ જ છે એમ હું ધારૂં છું; કેમકે જેમ ગોફણોથી પથરો પ્રેરાય તેમ બુદ્ધિના નિશ્ચય વડે મન પ્રેરાય છે. બુદ્ધિ પણ જડ છે, કેમકે એ અહંકારથી પ્રેરાય છે. અહંકાર પણ નિઃસાર છે. પ્રાણરૂપ ઉપાધિવાળો અને હૃદયમાં બિરાજી રહેલો જીવ જો કે ચેતન છે તોપણ તે સુકુમાર હોવાને લીધે પોતાની અંદર રહેલા બીજા કોઇ સાક્ષીથી પરિપૂર્ણ થઇને જીવે છે. મેં જાણ્યું છે કે દશ્યોના અવલોકન-

થી દૂષિત જેવા થયેલા, અનાદિ અને ચૈતન્યાત્મક એ સાક્ષીરૂપ આત્માથી જીવ જીવે છે. બુદ્ધિ આદિમાં પ્રતિબિંબિત થઇને જીવે પોતાનું રૂપ છોડી દીધું છે. જગત પણ ચૈતન્યરૂપ હોવા છતાં આવરણને લીધે જડ, શૂન્ય અને મિથ્યા જેવું થઇ ગયું છે." આ પ્રમાણે લાંબા કાળ સુધી આત્માના તત્ત્વનો વિચાર કરતાં કરતાં ચૂડાલાને એ મહા સત્ય જણાયું કે જેના જાણ્યા પછી કાંઇ પણ જાણવા સરખું રહેતું નથી. એ પરમ તત્ત્વ જાણ્યા પછી કશું ગ્રહણ કરવાનું કે છોડવાનું રહેતું નથી. હવે એની ખાતરી થઈ કે, "મહા સત્તા" એ શબ્દથી ઓળખાતું એક મહાચૈતન્ય છે. તેજ નિષ્કલંક, સમ, શુદ્ધ, નિરહંકાર, જ્ઞાનરૂપ આકારવાળું, મંગળરૂપ અને સન્માત્ર છે, પોતાના સ્વભાવથી કદી પણ ભ્રષ્ટ થતું નથી, કોઇનાથી આવરણ પામતું નથી, સર્વદા અખંડ ઉદયવાળું છે અને બ્રહ્મ તથા પરમાત્મા આદિ નામોથી ઓળખાય છે. એ પ્રમાણે વિદુષી ચૂડાલાએ પરમ ચિંતવન કરીને પરમાત્માના ખરા તત્ત્વને જાણ્યું અને રાગ, ભય તથા મોહથી મુક્ત થઇને શરદૃઋતુના આકાશની પેઠે શાન્ત થઇ ગઇ. મનના સર્વ સંદેહ દૂર થઇ ગયાથી ચૂડાલાની શોભા પણ વધવા લાગી. હવે એના ચિત્તમાં અપૂર્વ શાન્તિ બિરાજી રહી હતી. પોતાના સ્વરૂપના વિવેકનો ઘાડો અભ્યાસ થઇ જવાથી–આત્માનો સાક્ષાત્કાર થવાને લીધે એ વિદુષી મહિલા વસંતઋતુમાં ખીલેલી સુંદર પુષ્પલતાની પેઠે શોભતી હતી.

એક દિવસે રાજાએ તેના અપૂર્વ સૌન્દર્ય અને નવયૌવનથી પ્રસન્ન થઇને હસતાં હસતાં કહ્યું: "વહાલિ! તને તો ફરીથી જોબન આવ્યું જણાય છે. તેં અમૃતરસનું પાન કર્યું હોય અથવા કોઈ અલભ્ય પદ મેળવ્યું હોય એવી તું જણાય છે. તારૂં ચિત્ત ભોગવિલાસમાં નહિ ગૂંથાયલું; શમ, દમ, આદિ ગુણોવાળું અને સ્થિર દીઠામાં આવે છે. તું પર્વતની પેઠે સ્થિર અને સમુદ્રની પેઠે ગંભીર દેખાય છે. જગતના રસરૂપ પરમ તત્ત્વને ઓળખ્યાથી તું પૃથ્વીના જેવી અચળ અને શાંત થઈ છે. તારી આકૃતિ અને અવયવ તો પહેલાંના જેવાંજ છે; પરંતુ વસન્તઋતુમાં લતાઓ ખીલી ઊઠે છે, તેમ તું અત્યારે ખીલેલી દેખાય છે. તેં શું અમૃત પીધું છે, કે રસાયન અથવા મંત્રના પ્રયોગથી મૃત્યુને જીતી લઇને ચિર યૌવન સંપાદન કર્યું છે?"

ચૂડાલાએ વિનયપૂર્વક કહ્યું: "પતિદેવ! રસાયન કે મંત્ર-

પ્રયોગ દ્વારા મેં કોઇ સિદ્ધિ મેળવી નથી. મેં તો અંતર્મુખ દૃષ્ટિ વડે આત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને પરબ્રહ્મનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણ્યું છે, તેને લીધેજ વિશેષ સુંદર દેખાઉં છું. આ અસત્ય હદવાળા, સર્વ પદાર્થોમાં નહિ બંધાતાં સત્ય અને અપરિમેય પરબ્રહ્મનો આશ્રય લીધો છે, માટે હું વધારે ખૂબસૂરત દેખાઉં છું. ભોગો ભલે ન ભોગવાયા હોય કે દૂર હોય, પણ તેમને ભોગવ્યા હોય એટલોજ આનંદ મનમાં માનીને હું પ્રસન્ન રહું છું, તેથી હું શોભાયમાન દેખાઉં છું. હર્ષ અને શોકના મનોવિકાર મને બાધ કરતા નથી, રાજલીલામાં મનને પરોવતાં હું આકાશ જેવા અનન્ત અને અપાર પરબ્રહ્મમાંજ રમું છું, માટે હું શોભું છું. આસન અને ઉપવન આદિમાં દેહ રહ્યા છતાં પણ હું પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપમાંજ નિમગ્ન રહું છું; ભોગોમાં હું નિમગ્ન રહેતી નથી તેમજ ભોગ નહિ મળતાં મને ખેદ થતો નથી, તેથી હું શોભું છું. હું આ જગતની સ્વામી છું અને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ આદિ દેહથી તદ્દન જુદુંજ એવું શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છું એમ સમજીને આત્મામાંજ સંતુષ્ટ રહું છું, તેથીજ હું શોભું છું." એ પ્રમાણે જ્ઞાનની અનેક વાતો કહીને ચૂડાલાએ પતિને સમજાવ્યું કે આત્માના સૌંદર્યથીજ દેહની બહારની શોભા અને લાવણ્યમાં પણ વધારો થાય છે.

પરંતુ ચૂડાલાનો એ બધો આત્મજ્ઞાનનો બોધ એના પતિને ગળે ઊતર્યો નહિ. સંસારમાં રહ્યા છતાં મનુષ્યને એ પ્રમાણે આત્મસાક્ષાત્કાર થાય એ વાત એના માન્યામાં આવી નહિ અને તેણે પત્નીને કહ્યું: "હે સુંદરિ! તારૂં બોલવું ઢંગધડા વગરનું છે. તું હજુ કાચી બુદ્ધિની છે. તારી આ ઉંમર સુખ ભોગવવાની છે, માટે નિરાંતે સુખ ભોગવ. તેં જે બધી વાતો કહી એ અપ્રત્યક્ષ છે, 'સુખ અને ભોગવિલાસો નહિ ભોગવ્યા છતાં પણ હું તે ભોગવ્યા હોય એટલોજ સંતોષ માનું છું' એમ જે તેં કહ્યું, તે બધો મિથ્યા પ્રલાપ છે. એવી વાત તે કાંઈ બની શકે નહિ. માટે હે વિલાસિનિ! તું હજુ જુવાન, મૂઢ અને ચંચળ છે; માટે મારી સાથે અનેક પ્રકારના વિલાસમાં જીવન વ્યતીત કર." એ પ્રમાણે રાણીની મશ્કરી કરીને રાજા સ્નાન કરવા સારૂ ચાલ્યો ગયો. ચૂડાલા રાજાની એ વર્તણુંકથી ઘણો ખેદ પામવા લાગી કે, "અહા! કેવી દિલગીરીની વાત છે કે રાજાને આત્મજ્ઞાન નહિ હોવાથી એ મારી વાત સમજી શક્યા નહિ." કેટલાક સમય સુધી પતિપત્નીએ એ પ્રમાણે વિચાર-

થી ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં પ્રયાણ કર્યું. ત્યાર પછી ચૂડાલાને એક દિવસ એવી ઇચ્છા થઈ કે મારે આકાશગમનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ. એ ઉદ્દેશથી એ રાજમહેલનો ત્યાગ કરીને એકાંત વનમાં ગઇ અને ત્યાં આગળ પદ્માસન વાળીને ઘણા લાંબા સમય સુધી તપશ્ચર્યા કરી, આખરે એ સિદ્ધિને સંપાદન કરીને એ પાછી રાજમહેલમાં આવી અને પહેલાંની પેઠે ગૃહસ્થાશ્રમના કામ-કાજમાં તથા આત્મતત્ત્વના ચિંત્વનમાં ગૂંથાઇ.

મનુષ્ય સંસારના મોજશોખમાં ગમે તેટલો ભલે ગૂંથાયલો રહે, પણ જ્યાંસુધી એના હૃદયને ધર્મનું ખરૂં રહસ્ય જાણ્યાથી પ્રાપ્ત થતી શાંતિ મળતી નથી, જ્યાંસુધી હૃદયમાંની શંકારૂપી ગાંઠો છૂટતી નથી ત્યાંસુધી એને સાચી તૃપ્તિ થતી નથી. રાજા શિખિધ્વજની પણ એજ અવસ્થા હતી. એ મનમાં ને મનમાં ઉદાસ રહ્યા કરતો હતો. એનું હૃદય ડંખ્યા કરતું કે જે પરમ શાંતિ પોતાની પત્ની ચૂડાલા ભોગવી રહી છે તે શાંતિને પોતાના હૃદયમાં સ્થાનજ નથી. આથી એણે બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓનો સંગ કરવા માંડ્યો; અનેક વ્રત તથા દાન કરવા માંડ્યાં; પરંતુ એથી પણ એના મનને જોઇતી શાંતિ વળી નહિ. તેનું શરીર ચિંતારૂપી અગ્નિથી સુકાવા લાગ્યું અને આ સંસારરૂપી મહાવ્યાધિનું ઔષધ એ શોધવા લાગ્યો. હવે એને રાજ્યનું સુખ પણ કડવું ઝેર લાગવા માંડ્યું. આખરે એક દિવસ તેણે રાણી ચૂડાલાની પાસે જઇને કહ્યું: “ઘણા લાંબા સમય સુધી મેં રાજ્યવૈભવનો ભોગ કર્યો. હવે મને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે, માટે હું વનમાં જઇને રહીશ. વનવાસમાં રાજ્યના કરતાં પણ અધિક સુખ છે. ત્યાં કોઈ જાતની નથી ખટપટ કે નથી ચિંતા. ત્યાં રહેવાથી મન ઘણું શુદ્ધ અને પ્રસન્ન રહે છે. આશા છે કે તું મને વનમાં જવાની રજા આપીશ અને મારા માર્ગમાં વિઘ્ન નાખીશ નહિ. સારી સ્ત્રીઓ સ્વપ્નમાં પણ પોતાના પતિની ઇચ્છા-નો ભંગ કરતી નથી.”

ચૂડાલાએ કહ્યું: “પ્રાણનાથ ! દરેક વસ્તુ અને દરેક કાર્ય યોગ્ય વખતેજ શોભે છે. વસંતઋતુમાં પુષ્પ અને શરદ્ ઋતુમાં ફળ શોભા આપે છે; તેમ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જેનો દેહ ઘરડો થઇ ગયો હોય તેને વનવાસ કરવો ઘટે છે. તમારા જેવા યુવાન પુરુષ વનવાસ કરે એ વાત મને તો ગમતી નથી. વૃદ્ધાવસ્થામાં આપણે બંને એક સાથે ઘરબાર ત્યજીને વનવાસ કરીશું. તે પહેલાં પ્રજાના

રક્ષણનું કાર્ય છોડી દઈને વનમાં ચાલ્યા જવાથી ઊલટું કર્તવ્ય-દ્રોહનું પાપ લાગશે." પરંતુ પત્નીની આ સલાહ રાજાને રુચિ નહિ તેથી તે સ્નાન કરવા સારૂ મહેલની અંદર ગયો. રાત્રે નિયમ-પૂર્વક એણે રાણી સાથે શયન કર્યું પણ પાછલી રાતે એને ભર-નિદ્રામાં સૂતેલી છોડીને પોતે રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળી પડ્યો. જતી વખતે તેના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા કે, "રાજ-લક્ષ્મિ! તને હવે છેલ્લા નમસ્કાર છે." ત્યાર પછી તે ભયાનક જંગલો વટાવીને મંદરાચલ પર્વતની પાસે એક પર્ણકુટી બાંધીને પ્રસન્નતાપૂર્વક રહેવા લાગ્યો. રાજવિલાસ તેના સ્મરણમાં કે સ્વપ્નમાં પણ આવતો નહિ.

મધરાતે જ્યારે રાણી ચૂડાલા જાગી ત્યારે એણે પોતાની પડખે રાજાને દીઠો નહિ. એ એકદમ ભયભીત થઈને જાગી ઊઠી અને વિચારવા લાગી કે, "હવે મારે શું કરવું? હું પણ પતિની પાસેજ જઈશ, કેમકે આર્ય સ્ત્રીઓને પતિ એજ પરમ દૈવત છે." એવો વિચાર કરીને એ તરતજ પતિની શોધમાં નીકળી પડી અને થોડાજ સમયમાં પતિનો પત્તો લગાડ્યો. એણે પોતાના પતિને એકલો વનમાં જતો જોયો, પરંતુ એણે એકદમ રાજાની પાસે જવું યોગ્ય ધાર્યું નહિ; કેમકે એમ કર્યાથી એ ફરીથી એનો ત્યાગ કરીને નાસી જાય એવો ભય હતો. ઘણા લાંબા સમય પછીજ પતિનો મેળાપ કરવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર પછી એ પાછી અંતઃપુરમાં ગઈ અને રાજા કોઈ અગત્યના કામસર બહાર ગયા છે, એમ જણાવી રાજ્ય અને અંતઃપુરનો પ્રબંધ પોતાના હાથમાં લીધો. એ પ્રમાણે રાજ્યની રક્ષામાં એનો અઢાર વર્ષનો સમય વ્યતીત થઈ ગયો અને પતિપત્નીનો મેળાપ થયો નહિ. ત્યાર પછી એક દિવસ એ પતિનાં દર્શન કરવાની અભિલાષાથી રાજમહેલમાંથી એકલી નીકળી પડી અને વાયુવેગે જે અરણ્યમાં રાજા શિખિધ્વજ તપસ્યા કરતો હતો ત્યાં જવા લાગી. પોતે ઘણી જ્ઞાની અને સારાસાર સમજનારી હતી તોપણ જેમ જેમ જંગલમાં વિચરતી ગઈ તેમ તેમ પતિને મળવા-ની ઉત્કંઠા વધવાજ લાગી અને એ વિચારવા લાગીઃ "મનુષ્યોનો સ્વભાવ જીવતાં સુધી બદલાતોજ નથી. હું પોતાના મનને વિવેકથી ઘણુંએ રોકું છું, છતાં એમ થાય છે કે સિંહના જેવી મજબૂત કાંધવાળા મારા પતિને હું ક્યારે મળીશ! મંજરીઓના ઝૂમખાંથી વીંટળાયલી વેલો વૃક્ષારૂપી પોતાના પતિને ક્ષણભર છોડતી નથી

એ જોઇને મારા મનમાં પતિને મળવાની ઉત્કંઠા વધતી જાય છે. આ મંદ પવન, આ શીતળ ચંદ્રકિરણ અને આ રમણીય વૃક્ષો મારી ઉત્કંઠામાં વધારો કરે છે." વળી પોતાના મનને ઠપકો આપીને કહે છે: "હે મૂઢ ચિત્ત! તને આટલી બધી તાલાવેલી કેમ લાગી રહી છે? તારૂં નિર્મળ વિવેકીપણું કયાં જતું રહ્યું? હે શરીર! તું જેના અલિંગન માટે ઇચ્છા રાખી રહ્યું છે તે પતિ તો વૃદ્ધ, તપસ્વી, દુર્બળ શરીરના અને વાસના રહિત થઈ ગયા હશે. હવે રાજ્યાદિના ભોગ ભોગવવાની લાલસા એમનામાં જરાયે નહિ રહી હોય." વળી એને વિચાર સૂઝયો: "હું યોગબળથી એમને બોધ આપીને બાકી રહેલાં પ્રારબ્ધ ભોગવવાને ઉત્સાહિત કરીશ તથા એમના ચિત્તને વન અને મહેલ બન્ને વિષે સમાન વૃત્તિવાળું બનાવી પાછા રાજ્યમાં લઈ જઇશ અને અમે બન્ને પાછાં આનંદમાં રહીશું. મારા પતિને પણ હવે ખરૂં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હશે. સમાન વિચારનાં દંપતીને પરસ્પર સહવાસથી જે આનંદ મળે છે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ છે." એવા વિચાર કરતી, પોતે મેળવેલી સિદ્ધિના પ્રતાપે, આકાશમાર્ગે અનેક પર્વતો, દિશાઓ અને નદીઓને ઓળંગી, ચૂડાલા મંદરાચળની ગુફા પાસે ગઈ અને અંદર પ્રવેશ કરીને એકાગ્ર ચિત્તે પતિનાં દર્શન કર્યાં. આજ એ રાજા દુર્બળ, શ્યામવર્ણ અને ઢીલો થઇ ગયેલો જણાયો. આજે એના ચહેરા ઉપરથી સંસારના સઘળા વૈભવો પ્રત્યે નિઃસ્પૃહતા જણાઇ આવતી હતી, એણે ફાટેલાં વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં તથા માથે મોટી જટા રાખી હતી. શાન્ત ચિત્તે એ એકલો બેસી દેવતાઓ અને અતિથિના પૂજનને સારૂ માળા ગૂંથી રહ્યા હતો. પતિને આવી સ્થિતિમાં જોઈને ચૂડાલા વિચારવા લાગી કે, "અહો! અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું મૂર્ખપણું મહા વિષમ છે. મારા પતિનું જ્ઞાન અજ્ઞાનના આવરણથી ઢંકાઈ જવાથી એમને આવી દશા પ્રાપ્ત થઇ છે, માટે આજે મારે એમને ખરૂં જ્ઞાન આપીને સાચા તત્ત્વજ્ઞ બનાવવા; પરંતુ એમ કરવાને માટે મારે આ રાણીનું રૂપ બદલીને બીજાજ કોઇ વેશમાં જવું જોઈએ." એમ વિચારીને ચૂડાલાએ તરુણ બ્રાહ્મણ કુમારનું રૂપ ધારણ કર્યું અને થોડી વારમાં પતિના આશ્રમમાં જઈ પહોંચી. રાજા શિખિધ્વજે તેનો ઘણો આદર-સત્કાર કર્યો અને પૂછયું: "મહાભાગ્યવાન દેવપુત્ર! આપનું અહીંયાં કયાંથી પધારવું થયું છે? આજ આપનાં દર્શનથી મારો દિવસ સફળ થયો છે. અત્રે પધારી મને માન આપનાર દેવપુત્ર! આ

અર્ધ્ય, પાદ્ય તથા પુષ્પો છે તે સ્વીકારીને મને આભારી કરો.”

ત્યાર પછી રાજાની એ પૂજનસામગ્રી સ્વીકારીને બ્રાહ્મણકુમારનો વેશધારી ચૂડાલા બોલી: “હું પૃથ્વીમાં ઘણા સ્થાનોમાં ફર્યો છું, પરંતુ તમારા તરફથી મારી જેવી પૂજા થઇ તેવી બીજા કોઇ તરફથી થઇ નથી. તમે ચિરંજીવી રહો એવો હું આશીર્વાદ આપું છું; પરંતુ રાજર્ષિ! મને વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે કે, આપે આ મહાતપ શું મોક્ષને માટેજ આદર્યું છે? સંન્યાસીઓ અને વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓએ સેવવા યોગ્ય તપ તમારે માટે ખાંડાની ધાર ઉપર ચાલવા જેવું કઠણ છે; કેમકે તમે સર્વ સંપત્તિવાળા રાજ્યનો ત્યાગ કરીને આ વનવાસનો અંગીકાર કર્યો છે.” ત્યાર પછી રાજા અને મુનિકુમારનો વેશધારી પત્ની વચ્ચે ઘણો વાદવિવાદ થયો. ચૂડાલાએ પોતાનું નામ કુંભ મુનિ બતાવ્યું અને રાજા સાથે સાચી મૈત્રી બાંધીને ઘણા દિવસ સુધી તેની સાથે સહવાસ કર્યો તથા રાજાને અનેક ઉપદેશ તથા દાખલાદલીલો સહિત સમજાવ્યું કે, “સુખ અને દુ:ખ એ મનના ધર્મ છે; આત્માના ધર્મ નથી. અજ્ઞાનરૂપી આવરણ આવી જવાથી તેમને આત્માના માની લીધા છે. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી સુખદુ:ખ બંધન કરી શકતાં નથી. જ્ઞાન વગર મુક્તિ નથી. એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મિથ્યા અજ્ઞાનના આવરણમાંથી છૂટો. તમે જ્યારે રાજા હતા ત્યારે નીતિવાન અને શાસ્ત્રવેત્તા તમારી પત્ની ચૂડાલાએ તમને જે ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે તમે સ્વીકાર્યો નહિ એ ઠીક કર્યું નહિ. હે રાજા ! તમે ચૂડાલાના વચનનો અસ્વીકાર કરીને અહીં આવતા રહ્યા તો પછી સર્વ ત્યાગ પૂર્ણપણે શા માટે ન સાધ્યો?”

શિખિધ્વજે કહ્યું: “હે પ્રિય દેવપુત્ર! મેં રાજપાટ, ઘરબાર, સુંદર અને વિદુષી સ્ત્રી, બધાંનો ત્યાગ કર્યો છે; છતાં પણ તમે એમ શા સારૂ કહો છો કે મેં સર્વસ્વનો ત્યાગ નથી કર્યો? હજી મારે ત્યજવા યોગ્ય બીજું શું છે?”

રાણી ચૂડાલાએ કહ્યું: “ધન, સ્ત્રી, ઘર, રાજ્ય, ભૂમિ અને બંધુઓ એ બધું તો તત્ત્વદૃષ્ટિથી જોતાં તમારૂં હતુંજ નહિ, તો પછી તમે ત્યાગ કોનો કર્યો? હજુ એક મુખ્ય ભાગ એવો રહી ગયો છે કે જેનો ત્યાગ કરશો ત્યારેજ તમે આનંદમૂર્તિ થઇ શકશો.”

રાણીના એ ઉપદેશથી રાજાએ વૃક્ષ, પર્વત અને ગુફાઓ

સહિત એ વન વિષેથી પણ પોતાનું મમત્વ છોડી દીધું; પરંતુ એથી પણ ચૂડાલાને સંતોષ ન થયો; એટલે રાજાએ પોતાના આશ્રમનો પણ ત્યાગ કર્યો, પણ એ ત્યાગ પણ ચૂડાલાના ઉપર અસર કરી શક્યો નહિ. આથી રાજાએ મૃગચર્મ, કમંડળ વગેરેનો પણ ત્યાગ કર્યો, એટલુંજ નહિ પણ એક મોટી હોળી સળગાવીને એ બધા પદાર્થોને બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યા, કે જેથી એના પ્રત્યેથી પણ મોહ જતો રહે. છેવટે જે પવિત્ર માળા વડે પોતે પરબ્રહ્મ પરમાત્માના નામનો અખંડ જપ કર્યો હતો, તેને પણ હવે નકામી ગણીને એ અગ્નિમાં ફેંકી દીધી. આ પ્રમાણે રાજા સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી, રસ્તામાંના ભિખારી કરતાં પણ વધારે કંગાલ બની ગયો તોપણ કુંભ મુનિનો વેશધારી ચૂડાલાએ તેને કહ્યું કે, “હજી તમે ત્યાગ નહિ કરેલો સર્વનાથી મુખ્ય એક ભાગ બાકી રહ્યો છે. એનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવાથી તમને પરમાનંદ પ્રાપ્ત થશે.” રાજા શિખિધ્વજ ચૂડાલાનાં વચનોનો મર્મ સમજી શક્યો નહિ, અને એ પોતાના દેહ ઉપરના મમત્વનો પરિત્યાગ કરવાનું સૂચવતી હશે એમ ધારીને પર્વતના શિખર ઉપરથી પડીને દેહનો નાશ કરવા તૈયાર થયો; પરન્તુ એમ કરતાં રોકીને ચૂડાલાએ તેને બોધ આપ્યો કે, “તમે આવું મૂર્ખાઈભરેલું કૃત્ય કરવા કેમ તૈયાર થયા છો? એ દેહે તમારૂં શું બગાડ્યું છે? એ તો જડ અને ક્રિયા વગરનો છે; વળી એ દેહે તપ કરવામાં તમને મોટી મદદ આપી છે. એ જડ દેહને હલાવનાર અને ચલાવનાર તો બીજોજ કોઈ છે, માટે એને દંડ દેવો હોય તો દો. હે રાજા! શરીરનો ત્યાગ કર્યાથી તમારો સર્વત્યાગ પૂરો થવાનો નથી. આ દેહને ટકાવી રાખનાર મહા પાપી જે ચિત્ત છે તેનો તમે ત્યાગ કરો તો તમારો સર્વ ત્યાગ સિદ્ધ થાય. એમ નહિ કરો ત્યાંસુધી ફરીથી જન્મવું પડશે અને ફરીથી દેહ ધારણ કરવો પડશે.” ત્યાર પછી રાજાની ઈચ્છાને અનુસરીને ચૂડાલાએ આ દેહને કોણ ચલાવે છે, પુનર્જન્મ અને કર્મોનું બીજ શું છે અને કોનો ત્યાગ કર્યાથી સર્વસ્વનો ત્યાગ થયો એમ કહેવાય, એ સમજાવ્યું. રાજાને તત્ત્વજ્ઞાનના એ વિષયમાં ઘણો રસ પડતો ગયો અને વિદુષી ચૂડાલાએ રાજાના અનેક સંશયોનું નિરાકરણ કર્યું. ત્યાર પછી રાજાએ કામ, ક્રોધ આદિ વિકારોને કેવી રીતે પોતાના કાબૂમાં કરી લીધા છે તેની ખાતરી કર્યા પછી એક દિવસ રાણી ચૂડાલાએ પોતાનું રૂપ રાજાની આગળ પ્રકટ

કર્યું અને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ગયેલા રાજાને જણાવ્યું કે, "હે પ્રિય પતિ! હું આપની દાસી ચૂડાલાજ છું. આ વનની અંદર આપને બોધ આપવા ખાતરજ મેં કુંભ આદિ દેહ ધારણ કરીને બધો પ્રપંચ રચ્યો હતો. જ્યારથી આપ મોહ વડે રાજ્યનો ત્યાગ કરીને વનવાસ સેવી રહ્યા છો, તે દિવસથીજ હું આપને બોધ આપીને ઠેકાણે લાવવાના પ્રયત્નમાં લાગેલી છું. કુંભ મુનિના શરીરથી મેંજ આપને બોધ આપેલ છે. મારૂં એ સ્વરૂપ મિથ્યા હતું. એમાં કાંઇ સત્ય નહોતું. હવે આપ વિદિતવેદ્ય (જાણવાનું સર્વ જેણે જાણી લીધું છે તેવા) થયા છો. હવે તો આપ પણ ધ્યાનયોગથી બધો પાછલો ઇતિહાસ સાચેસાચો જાણી શકશો." રાજાએ સમાધિ લગાવીને જોયું તો ચૂડાલાનું કથન અક્ષરે અક્ષર સાચું જણાયું. હવે તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે ઘણા પ્રેમપૂર્વક પત્નીને આલિંગન આપ્યું તથા પોતાને ખરૂં જ્ઞાન આપવા સારૂ એને ઘણો ધન્યવાદ આપ્યો, તથા એના જ્ઞાનની અનેક રીતે પ્રશંસા કરીને જણાવ્યું કે, "પરમ દૃઢ નિશ્ચયથી તેં મને બોધ આપ્યો છે, તો તારો બદલો હું કેવી રીતે વાળું? મોહમાં ડૂબી ગયેલા પતિને કુલીન કાંતાઓ તારીને પાર ઉતારે છે. કુલીન સ્ત્રી જેવી રીતે પતિને અજ્ઞાન અને મોહરૂપી સાગરમાંથી તારે છે તેવી રીતે શાસ્ત્ર કે ગુરુમંત્ર પણ પાર ઉતારી શકતાં નથી. એક કુલીન અને સુશીલ પત્ની પોતાના પતિને મિત્ર, સંબંધી, નોકર, ગુરુ, ધન, સુખ, શાસ્ત્ર એ બધાંની ગરજ સારે છે; એટલા માટે કુલીન કાંતાઓ સદા કાળજીપૂર્વક પાલનપોષણ કરવા તથા પૂજવા યોગ્ય છે. તું સંસારસાગરના પારને પામી છે અને હવે તું નિષ્કામ છે. તેં મને સત્યનો જે માર્ગ બતાવ્યો તેનો બદલો હું કેવી રીતે વાળું? મારો આશીર્વાદ છે કે જગતની કુલીન કાન્તાઓમાં તારી ગણના ઘણી ઊંચી પદવીએ થશે. રૂપ, સૌજન્ય અને બ્રહ્મજ્ઞાન આદિ ગુણોને લીધે તારી ગણતરી સતીઓમાં થશે."

ચૂડાલાએ પતિનાં એ પ્રેમમય વચનો સાંભળીને કહ્યું: "મહારાજ! આપ વ્યાકુળ ચિત્તવાળા થઇ જઇને નીરસ ક્રિયાજાળમાંજ રાતદિવસ ગૂંથાયલા રહેતા હતા ત્યારે હું વારંવાર આપને માટે બહુ દુઃખી થતી હતી અને તેને લીધેજ આપને બોધ આપીને મેં મારો સ્વાર્થ સાધ્યો છે. આપ કરો છો તેટલાં વખાણને પાત્ર હું નથી."

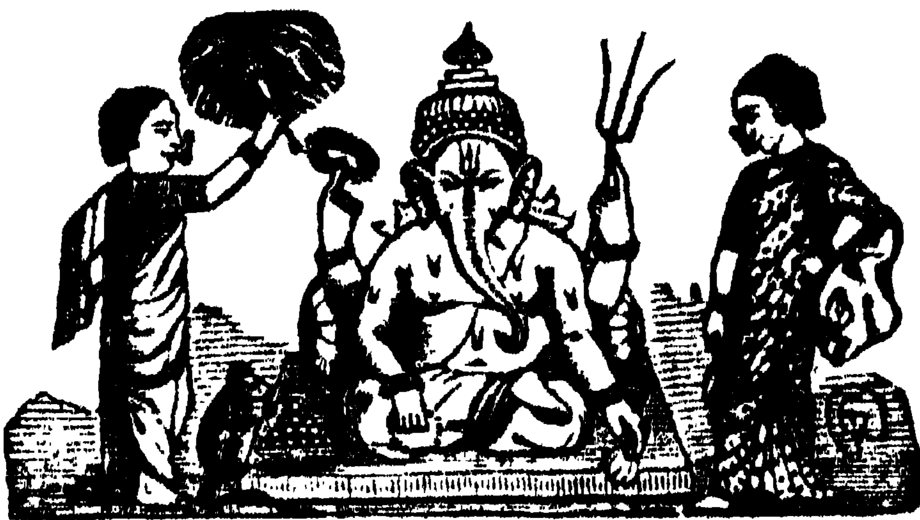
ત્યારબાદ પતિ પત્નીએ આનંદપૂર્વક અનેક વિષયો ઉપર ચર્ચા

કરી. બાકીનું જીવન વનવાસમાં ગાળવું, કે સ્વર્ગલોકમાં જઇ અપૂર્વ સુખ ભોગવવામાં ગાળવું, કે પાછા રાજ્યમાં જવું એ બાબત પણ બંને જણાની વચ્ચે ઘણો વાદવિવાદ થયો. ચૂડાલાએ જણાવ્યું કે, "હે રાજા ! મારી ઇચ્છા ભોગોને વિષે નથી, તેમ અણિમાદિ ઐશ્વર્યરૂપ અનેક પ્રકારની વિભૂતિ મેળવવાની પણ મારી મરજી નથી. સ્વાભાવિક રીતે જે કાંઇ આવી મળે તેથીજ કામ ચલાવી લેવું એવી મેં ટેવ પાડી છે. સ્વર્ગ, રાજ્ય, કે કર્મ એ કાંઇ મને સુખ આપનાર નથી. આ સુખ છે અને આ દુ:ખ છે એવો વિચાર-જ મારા મનમાં ઉત્પન્ન નથી થતો, એટલે હું બંને અવસ્થામાં એક સરખી રીતે શાંત રહીને જીવન ગાળી શકું છું."

ત્યાર પછી ચૂડાલાની સલાહ માનીને રાજા શિખિધ્વજે પાછા રાજ્યમાં જઇને રાજ્યનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લેવાનું સ્વીકાર્યું. બીજે દિવસે બંને જણાં રાજ્યમાં પહોંચ્યાં. તેમના આવવાની ખબર પહોંચતાં રૈયતના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. વાજતેગાજતે અનેક પ્રકારનાં સન્માન સહિત તેઓ રાજારાણીને મહેલમાં લઇ ગયા.

ઘણા લાંબા સમય સુધી ચૂડાલાના પતિએ રાજ્ય કર્યું, અને અંદરથી બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થયેલો હોવા છતાં, તેઓએ સંસાર-માં પોતાને પ્રાપ્ત થયેલું પ્રજાના રક્ષણનું કાર્ય ઘણા ઉમંગથી, કુશળતાપૂર્વક પાર પાડ્યું. આ પ્રમાણે સુખી અને કર્તવ્યપરાયણ જીવન ગાળીને રાણી ચૂડાલા પતિસહિત નિર્વાણપદને પામી.

ધન્ય છે એવી બ્રહ્મજ્ઞાની અને કર્તવ્યપરાયણા વિદુષીને ! *



* આ ચરિત્ર સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયદ્વારા પ્રકટ થયેલા યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણમાંથી ઘણી જગ્યાએ તેનાજ શબ્દોમાં લીધું છે, એ માટે એ ગ્રંથના અનુવાદક તથા પ્રકાશકનો ઉપકૃત છું. —લેખક



૪૫–સુદક્ષિણા

રાણી સુદક્ષિણા રઘુકુલદીપક દિલીપ રાજાની પતિવ્રતા પત્ની હતી. એણે પોતાના પતિથી કામધેનુનું અપમાન થયેલું ગુરુ વસિષ્ઠ મુનિદ્વારા જાણ્યાથી અને વસિષ્ઠમુનિએ તે કામધેનુની પુત્રી નંદિનીની સેવા કરવાની આજ્ઞા કરેલી હોવાથી પોતાના પતિની ઇચ્છાનુસાર તેમની સાથે જંગલમાં રહી એક ગોવાળની માફક નંદિની ગાયની સેવા કરવાનું પણ સ્વીકાર્યું હતું. તેને અનુસરીને એકવીસ દિવસ સુધી રાણી સુદક્ષિણાએ પતિની સાથે નંદિનીની સેવા કરી. બાવીસમે દિવસે જંગલમાં રાજા એ ગાયને ચરાવી રહ્યો હતો તે વખતે એક મહા વિકરાળ સિંહે એ ગાયને પકડી. રાજાએ પોતાના જીવને જોખમમાં નાખીને–ગાયને બદલે પોતાનો દેહ સિંહને સમર્પણ કરવા તૈયાર થઇને ગાયને છોડાવી. નંદિનીએ પ્રસન્ન થઇને આશીર્વાદ આપ્યો કે, "રાણી સુદક્ષિણાની કુખથી તને યશસ્વી પુત્ર પ્રાપ્ત થશે."

રાજા અને રાણી આ પ્રમાણે પોતાનું વ્રત પરિપૂર્ણ કરી, સફળ મનોરથ થઇને રાજધાનીમાં પાછાં ફર્યાં. થોડા સમયમાં રાણીને ગર્ભ રહ્યો અને યથાકાળે એક સુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ પુત્રનું નામ રઘુ પાડવામાં આવ્યું. રઘુને રાજા દિલીપ અને રાણી સુદક્ષિણાએ સારૂં શિક્ષણ આપ્યું હતું. તે પણ મહા પરાક્રમી રાજા નીવડ્યો હતો અને તેના વંશજ તરીકે ભગવાન રામચંદ્ર રાઘવ નામથી પણ ઓળખાતા હતા. રાણી સુદક્ષિણા વિશે વિશેષ જાણવામાં નથી આવ્યું પણ તેના પાતિવ્રત્યની ઘણી પ્રશંસા થતી. જે સન્નારીને કવિવર કાલિદાસે નીચેના શબ્દોમાં આલેખી છે તેનો સહેજ પણ પરિચય ગુર્જર સન્નારીઓને ન કરાવવો એ અમને અનુચિત લાગવાથી તેનું ચરિત્ર અહીંયાં આલેખ્યું છે. કવિ કાલિદાસ રઘુવંશ કાવ્યમાં આ રાણી વિષે કહે છે:—

"સતીઓ તણી અગ્રેસરી ને ધર્મપત્ની ભૂપની,
શ્રુતિ અર્થને સ્મૃતિ અનુસરે ત્યમ માર્ગને તે અનુસરી.

× × × ×

રાણી સુદક્ષિણા જે મગધવંશની વિનયવતી,
યજ્ઞ તણી દક્ષિણા સમી ને દાક્ષિણ્યવાળી તેહ હતી;
બીજી રાણી ઘણી છતાં પણ સુદક્ષિણા પતિવ્રતાવડે;
ને બીજી લક્ષ્મીથી રાજા નિજને પત્નીવાન ગણે." ૧

४६–इन्दुमती



પ્રાચીન સમયમાં એ પણ એક આદર્શ નારી થઇ ગઈ છે. એ વિદર્ભ દેશના રાજા ભોજની બહેન હતી. વિદર્ભ રાજકુળની કન્યાઓ પ્રાયઃ અતિ રૂપલાવણ્યવતીજ થતી હતી એટલે ઇન્દુમતીનું સૌન્દર્ય પણ અસાધારણ હોય એ તો સ્વાભાવિકજ હતું. તે ઉપરાંત એ સદ્ગુણસંપન્ન પણ હતી. ભાઇએ તેને દેશ કાળને અનુસરીને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવામાં કચાશ રાખી નહોતી. કવિશ્રેષ્ઠ કાલિદાસે એ સન્નારીનો પરિચય આપતાં કહ્યું છે કેઃ—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

એ ઉત્તમ ગૃહિણી પતિને તેના કામમાં સારી સલાહ આપનારી, તેના ઉત્તમ મિત્ર જેવી અથવા સુખ ભોગવવામાં તેની ઉત્તમ સહચરી અને મનોરંજક કળાઓમાં તેની વહાલી શિષ્યા હતી. એના સૌન્દર્ય તથા સદ્ગુણની ખ્યાતિ એ સમયમાં ચારે દિશામાં પ્રસરી ગઇ હતી. એ કન્યા જ્યારે યૌવનસંપન્ન થઈ ત્યારે રાજા ભોજે તેની ઇચ્છા મુજબ સ્વયંવરની યોજના રચી. દેશ-વિદેશથી આવેલા અનેક રાજાઓના કુલનો ઇતિહાસ સાંભળીને રૂપ અને સદ્ગુણોમાં પ્રીતિ રાખનાર ઇંદુમતિએ પ્રસિદ્ધ કુલવાળા અને રૂપગુણયુક્ત અજરાજાને વરમાળા આરોપી હતી. ઇશ્વરાવતાર શ્રીરામચંદ્રજીના પિતા દશરથ રાજાનો જન્મ તેમની કુખે થયેલો હતો.

---

૧. રા. રા. હરિલાલ નૃસિંહરામ વ્યાસકૃત "રઘુવંશ"ના અનુવાદમાંથી.



૪૭–વેદવતી

આ સન્નારી ઘણીજ વિદ્વાન અને ધાર્મિક હતી. મહાત્મા કુશધ્વજના ઔરસથી માલવતીના ગર્ભમાં એણે જન્મ ધારણ કર્યો હતો. જન્મતાં વારજ તેનામાં ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન આવ્યું હતું અને સૂતિકાગૃહમાંજ તેણે વેદપાઠ કર્યો હતો; એટલા માટે વિદ્વાનોએ તેનું નામ વેદવતી પાડ્યું હતું. પહેલાંના વખતમાં માબાપો કન્યાઓને પરણવાની ફરજ પાડતા નહોતા. જે સ્ત્રીઓ પોતાની ઇચ્છાનુસાર કુંવારી રહેવા માગતી તેને માબાપો ખુશીથી એમ કરવા દેતા. વેદવતી એવીજ એક ચિરકુમારી સ્ત્રી હતી. રાજકન્યા હોવા છતાં પણ એ તપસ્યા કરવા માટે વનમાં જઇને વસી હતી.

રજપૂતાનાના મેવાડ પ્રાન્તમાં ‘અજમેર’ નામનું શહેર છે. ત્યાંથી થોડેક દૂર પુષ્કર નામનું તીર્થ છે. આ પુષ્કર તીર્થમાં બાલિકા વેદવતીએ એક મન્વન્તર સુધી તપશ્ચર્યા કરી હતી, પણ એથી એને કાંઇ પણ હાનિ પહોંચી નહોતી. ઊલટું નિરાહાર તપ કરવાથી એનું નવયૌવન વધારે ખીલી નીકળ્યું. તેનું શરીર હૃષ્ટપુષ્ટ અને તેજસ્વી બન્યું. એક દિવસ તેણે દેવવાણી સાંભળી કે, “હે સુન્દરિ! આવતા જન્મમાં તું જગદીશ્વર હરિને પતિરૂપે પામીશ. બ્રહ્માદિક દેવો જેમની આરાધના કરે છે એવા પતિને વરી તું પરમ સુખમાં જીવન ગાળીશ.” આ પ્રમાણે દેવવાણી સાંભળવાથી વેદવતીનો ઉત્સાહ વધી પડ્યો અને તે વધારે પરિશ્રમપૂર્વક તપ કરવા લાગી. ગન્ધમાદન નામના પર્વત ઉપર એક સ્થળે એકાન્ત જોઇને ત્યાં આગળ એણે પોતાની કઠોર તપશ્ચર્યાનો આરંભ કર્યો. એક દિવસ લંકાપતિ રાવણ તેની આગળ આવી ઊભો. તેને અતિથિ સમજીને અર્ઘ્યપાદ્યદ્વારા વેદવતીએ તેની પૂજા કરી તથા સ્વાદિષ્ટ ફળફળાદિ અને કંદમૂળ ખવરાવીને શીતળ

જળ પીવાને આપ્યું. પાપી રાક્ષસ ભોજન કરી રહ્યા પછી તેની તરફ આગળ વધીને પૂછવા લાગ્યો: "સુન્દરિ! તું કોણ છે! તું કોની કન્યા છે?" વેદવતીએ કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. મૂઢમતિ રાવણ આ મનોહારી, શરદઋતુના પદ્મ જેવી પ્રફુલ્લવદન, સુહાસિની, સુંદર યુવતી વેદવતીને જોઈને ભાન ભૂલી ગયો અને તેને ખેંચવા તત્પર થયો. હવે સતી વેદવતીના નેત્રમાંથી ક્રોધનો અગ્નિ વરસવા લાગ્યો અને એ દુષ્ટાત્મા સ્તંભિત થઈ ગયો. એ પામરના હાથ, પગ, મોં વગેરે આખું શરીર જડ થઈ ગયું. તેનાથી હાલીચાલી શકાયું નહિ એટલે એ પાપી મનમાં ને મનમાં પવિત્ર સતી વેદવતીની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. તેની પ્રાર્થનાથી સંતુષ્ટ થઈને વેદવતીએ તેને ફરીથી સચેતન કર્યો અને કહ્યું: "તું મારા ઉપર કરેલા આ અત્યાચારને લીધે બન્ધુબાંધવો સાથે નાશ પામીશ." આ પ્રમાણે શાપ આપીને સતી થરથર કંપવા લાગી. પાછી સ્થિર થઈને બોલી: "તેં આજ મારા શરીરને સ્પર્શ કર્યો છે, હવે હું એ અપવિત્ર દેહનો ત્યાગ કરૂં છું, તેનાં દર્શન કર." એમ કહીને એ મહાજ્ઞાની, ધર્મપરાયણા, યોગિની વેદવતીએ યોગબળ વડે પ્રાણવાયુને રોકી દીધો અને જ્યોતિર્મયી આભાથી વનને પ્રજ્વલિત કરીને દિવ્યલોકમાં ચાલી ગઈ. રાવણ તેના મૃતદેહને ગંગામાં નાખી આવ્યો અને "અહા! કેવો અદ્ભુત બનાવ જોયો! હાય! મેં આવું અન્યાયનું કામ શું કામ કર્યું?" એ પ્રમાણે વિલાપ અને પશ્ચાત્તાપ કરતો કરતો એ ઘેર ગયો. આ મહાસતી વેદવતીએ બીજા જન્મમાં જનક રાજાને ઘેર સીતાદેવીરૂપે જન્મ લીધો.





૪૮–રેણુકા

એ રેણુક નામના રાજાની પુત્રી અને મહર્ષિ જમદગ્નિની પત્ની હતી. પૃથ્વીને એકવીસ વાર નક્ષત્રી કરનાર પરાક્રમી પરશુરામે એમનાજ ગર્ભમાં જન્મ ધારણ કર્યો હતો. રેણુકા એક વિદુષી અને પતિપરાયણા સ્ત્રી હતાં. એક દિવસ ગંગા-કિનારે પાણી ભરવા સારૂ ગયાં હતાં. ત્યાં આગળ તેમણે એક ગંધર્વને સ્ત્રીઓ સાથે જળક્રીડા કરતો દીઠો. સત્ત્વગુણી મનુષ્યોમાં પણ કોઇ કોઇ વખત રજોતમોગુણ પ્રકટી આવે છે, તે પ્રમાણે આ સમયે રેણુકામાં પણ રજોગુણ પ્રકટ્યો અને કેવળ તમાશો જોવા ખાતરજ એ ઘડો નીચે મૂકીને જળક્રીડા જોવા લાગ્યાં. થોડીકજ વારે સતી રેણુકાને ભાન થયું કે મેં આ કેવી ગંભીર ભૂલ કરી ? આટલા વરસના વનવાસ અને ધર્મચર્ચા છતાં મારામાં આવું દશ્ય જોવાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઇ! ખરેખર મને આ ન છાજે. આ પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપ કરતી એ પાણી ભરીને પતિની પાસે ગઈ. પતિ-વ્રતા સ્ત્રીઓને સ્વામીની સાથે અભેદ હોય છે. મનમાં જે કાંઇ વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે તે પતિની આગળ દિલ ખોલીને કહ્યાથી એને સંતોષ મળે છે. રેણુકાએ પણ પતિની આગળ જઇને સર્વ હકીકત કરી સંભળાવી.

ઋષિ જમદગ્નિ ઘણાજ ક્રોધી હતા. એમણે ક્રોધના આવેશમાં પુત્રોને આજ્ઞા આપી કે, "તમે તમારી માનું શિર છેદી નાખો." બીજા કોઈ પુત્રે પિતાની આજ્ઞા માની નહિ, પણ પરશુરામે તેનું પાલન કર્યું. એ ઉપરથી પિતાએ પ્રસન્ન થઇને વરદાન માગવા કહ્યું ત્યારે પરશુરામે જણાવ્યું કે, "મારી માતા જીવતી થાય, તથા તેને આ વાતનું સ્મરણ ન રહે એવું કરો." જમદગ્નિએ "તથાસ્તુ" કહ્યું અને રેણુકા સજીવન થઇ. અસ્તુ !

રેણુકા સાધ્વી પત્ની હતી. રાજા કાર્તવીર્યાર્જુને પોતાના

પતિનો સંહાર કર્યો છે એવા સમાચાર જ્યારે એણે સાંભળ્યા ત્યારે એને ઘણોજ શોક ઉત્પન્ન થયો. ગાંડી સ્ત્રીની પેઠે એ ઊંચે શ્વાસે, ખુલ્લે ચોટલે, દોડતી દોડતી રણભૂમિમાં પહોંચી ગઈ અને પતિના શબને ખોળામાં મૂકી વિલાપ કરવા લાગી તથા વીર પુત્ર પરશુરામને સંભારવા લાગી. એ વખતે પરશુરામ પુષ્કર તીર્થમાં તપસ્યા કરી રહ્યા હતા. તેમણે માતાનું એ આવાહન તપોબળ વડે જાણી લીધું. તરતજ એ યોગબળ વડે માતાની પાસે પહોંચ્યા. પિતાને મરેલા અને માતાને શોકાતુર જોઈને એ પણ રુદન કરવા લાગ્યા અને પિતાના મૃત્યુનું કારણ કોણ છે એ માતાને પૂછવા લાગ્યા. એના જવાબમાં રેણુકાએ રડતે રડતે ઉત્તર આપ્યો: “દીકરા, એક દિવસ રાજા કાર્તવીર્યાર્જુન આપણા આશ્રમમાં મહેમાન થઈને આવ્યા હતા. તારા પિતાએ એમનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો. રાજા એમનો વૈભવ જોઈને ખુશ થઈ ગયો અને એ બધું કામધેનુના પ્રતાપે છે એમ જાણીને એમની પાસે કામધેનુની માગણી કરી. તારા પિતાએ ગાયને આપવાની સાફ ના કહી; તે ઉપરથી બન્ને વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ થયું. એ યુદ્ધમાં રાજા કાર્તવીર્યાર્જુન હાર્યો અને ઘાયલ થયો. એક વીર પુરુષને છાજે એ રીતે તારા પિતા શત્રુને પોતાને આશ્રમે લઈ આવ્યા અને સેવાશુશ્રૂષા કરીને તેને સાજોતાજો વિદાય કર્યો; પણ ક્ષત્રિયનો વૈરાગ્નિ એમ થોડો શાંત થાય છે? એણે તો તપસ્યા કરીને દત્તાત્રય મુનિની પાસેથી શક્તિશૈલ પ્રાપ્ત કર્યું અને એ બાણદ્વારા તારા પિતાનું સર્વનાશ કરી દીધું. બેટા! પરશુરામ! હવે જરા પણ વિલંબ ન કરતાં, તારા પિતાની અને સાથે મારી પણ અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરવા સારૂ ચિતા તૈયાર કર. પુત્ર! તું હવે ક્ષત્રિયો સાથે યુદ્ધ કરવા જઈશ નહિ.” પુત્ર પણ માતાનાં વચન સાંભળીને રોવા લાગ્યો અને માતાનો નિષેધ છતાં પણ પ્રતિજ્ઞા કરી બોલ્યો: “હું જરૂર આ પૃથ્વીને એકવીસ વાર નક્ષત્રી કરીશ. એ ક્ષત્રિયકુલમાં જન્મેલા દગાબાજ, પાપી કાર્તવીર્યનો સત્વર નાશ કરીશ અને ક્ષત્રિયોના લોહીથી પિતાનું તર્પણ કરીશ. મા! જે પુત્રો પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરતા નથી અને પિતા તથા માતાનો ઘાત કરનારના મસ્તકનું છેદન કરતા નથી, તે પુત્રો મૂર્ખ ગણાય છે અને મરણ પછી રૌરવ નરકના અધિકારી થાય છે. જે લોકો પારકું ઘર સળગાવી મૂકે છે, અન્નમાં ઝેર ભેળવે છે, હત્યા કરવા સારૂ અસ્ત્ર ધારણ કરે છે, પારકું ધન અથવા ભૂમિહરણ કરે છે, સાધ્વી નારી-

ના શિયળનો ભંગ કરે છે, માતા કે પિતાની હત્યા કરે છે, પરોક્ષમાં નિંદા કરી કોઇની આજીવિકાને નુકસાન પહોંચાડે છે, બન્ધુઓનું અનિષ્ટ કરે છે, રાતદિવસ શત્રુતા રાખે છે અથવા કડવાં વચન વાપરીને લોકોમાં પોતાનું અપમાન કરે છે, એવા અગિયાર જાતના અનિષ્ટકારી માણસોનો વધ કરવાનું શાસ્ત્રમાં વિધાન છે. હે માતા! પિતાના વધનું અપમાન હવે મારાથી સહન થતું નથી.”

એ વખતે રેણુકાએ રડતા પુત્રને છાતીમાં ધારણ કરીને એના ગાલ તથા મસ્તકને ચુંબન કરી કહ્યું: “બેટા રામ! તને છોડીને હું ક્યાં જઈશ? તું મને પ્રાણથી પણ વધારે વહાલો છે; પરંતુ મેં દેહત્યાગ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, એટલે હું તો તારા પિતાની સાથે જઇશજ; પણ તું મારી શિખામણ બનતાં લગી પાળજે. તું સુખેથી ઘેર જઇને તપસ્યામાં જીવન ગાળ. લોકોની સાથે ઝગડો નહિ કર્યામાંજ મંગળ છે. વિરોધ કર્યાથી ઘણા ઉપદ્રવ સહન કરવા પડે છે અને મરણ સુધ્ધાં આવી પડે છે. હે પુત્ર! નિર્દય ક્ષત્રિયોની સાથે વિવાદ કરવો એ સારૂં નથી. તેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે એટલે હું રોકવાની નથી, તોપણ હું કહું છું તે ધ્યાનમાં રાખજે. ભગવાન પિતામહ બ્રહ્મા અને ઉત્તમ સલાહ આપનારા ભૃગુમુનિની સાથે વાતચીત કરીને તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્તજે. પંડિતોની સાથે વાતચીત કરીને જે કાર્ય કરવામાં આવે છે તે ઘણું લાભદાયક નીવડે છે. એટલામાં મુનિવર ભૃગુ ત્યાં દુઃખિત ચિત્તે આવી પહોંચ્યા અને રેણુકા તથા પરશુરામને ઉપદેશ આપવા લાગ્યા કે, “તમે જ્ઞાની થઇને શા સારૂ નિરર્થક વિલાપ કરી રહ્યાં છો? આ પૃથ્વીમાં સ્થાવર, જંગમ જે કાંઇ જોઇએ છીએ તે બધું પાણીના પરપોટાની પેઠે ક્ષણભંગૂર છે. ગયું છે તે પાછું આવનાર નથી, માટે હવે એની ચિંતા કરવી છોડી દો. હમેશાં કાયમ રહેનારી સત્ય વસ્તુ જે પરમાત્મા છે તેનું ચિંતવન કરો. હે પુત્ર! જગતમાં કોઇ કોઇનો પિતા નથી અને કોઇ કોઇનો પુત્ર નથી. એ બધો ભ્રમ છે એ ખાતરીથી જાણજે. બુદ્ધિમાન પુરુષો સગાંવહાલાંના મૃત્યુથી કદી પણ રુદન કરતાં નથી. હે પુત્ર! તું પણ તારા પિતાના મૃત્યુને લીધે શોકાતુર થઇને રુદન કરવાનું છોડી દે. શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે પુત્ર, સ્ત્રી વગેરેનાં આંસુ પડ્યાથી પરલોકગત આત્માનું અધઃપતન થાય છે. સો વર્ષ રડ્યા કરો તોપણ કાંઇ વળવાનું નથી. દેહમાં રહેલો પરમાત્મા ચાલી ગયા પછી દેહમાં-

નો પૃથ્વીનો અંશ પૃથ્વીમાં, જળનો ભાગ જળમાં, આકાશનો મહાકાશમાં, વાયુનો પ્રબળ વાયુમાં અને તેજનો ભાગ તેજમાં ભળી જાય છે. જીવના મૃત્યુ પછી નામ, વિદ્યા, કીર્તિ એજ કાયમ રહે છે. તું તારા પિતાના પરલોકના કલ્યાણ સારૂ એમની ઉત્તરક્રિયા કર. જે પરલોકગત મનુષ્યનું હિત સાધે છે તેજ એનો ખરો બન્ધુ કે પુત્ર છે.” પરશુરામ અને તેની માતાનો શોક જમદગ્નિના પિતા ભૃગુઋષિના આ ઉપદેશથી શાંત થયો. રેણુકાએ હવે સસરાને પૂછ્યું: “મારી ઇચ્છા હમણાં ને હમણાં પતિની સાથે બળી મરવાની છે પરંતુ મને ઋતુકાલ છે, આજ ચોથો દિવસ છે, હું અપવિત્ર છું. કહો હવે મારે શું કરવું? આપ વેદશાસ્ત્રને જાણનારા છો. મારે નસીબે આપ ઠીક વખતે અહીંયાં આવી પહોંચ્યા છો. આપ કહો તે પ્રમાણે હું વર્તીશ.” મહામહોપાધ્યાય ભૃગુમુનિએ પ્રસન્ન થઇને કહ્યું: “હે પતિવ્રતે! તું આજેજ તારા પુણ્યવાન પતિનું અનુગમન કર, કેમકે સ્ત્રીઓ ઋતુપ્રાપ્તિને ચોથે દિવસેજ પોતાનાં બધાં કામ કરવાની અધિકારી બને છે; પરંતુ દૈવ તથા પિતૃકાર્યનો અધિકાર ચોથે દિવસે મળતો નથી. એ કાર્ય પાંચમે દિવસે થઈ શકે છે. પતિવ્રતા નારી પોતાના શુભ કર્મો વડે પતિ પાપી હોય તો તેને પણ સ્વર્ગમાં લઇ જવાને સમર્થ થાય છે. જે નારી પાતિવ્રત્ય ધર્મનું પાલન કરે છે તેજ ખરી નારી છે. જે પુત્ર માતાપિતાની ભક્તિ કરે છે તેજ ખરો પુત્ર છે. જે મનુષ્ય અણીની વખતે દાન કરીને જીવ બચાવે તેજ ખરો બંધુ, જે શિષ્ય ગુરુની સેવાચાકરી કરે તેજ ખરો શિષ્ય અને જે વિપત્તિમાં પ્રજાનું રક્ષણ કરે તેજ ‘રાજા’ શબ્દ ધારણ કરવાનો અધિકારી, જે પતિ પોતાની પત્નીની બુદ્ધિ ધર્મવિષયમાં પરોવે તેજ ખરો પતિ અને જે ગુરુ શિષ્યને હરિભક્તિ શીખવે તેજ ખરો ગુરુ છે. ચારે વેદ અને શાસ્ત્રો તથા પુરાણોમાં એવી વ્યક્તિઓની ખ્યાતિ ગવાઇ છે.” એ સાંભળીને રેણુકાએ વળી પૂછ્યું: “હે મુનિવર! ભારતવર્ષમાં કેવી સ્ત્રી પતિનું સહગમન કરવાને અધિકારી મનાય છે અને કેવી નથી મનાતી તે કૃપા કરીને સમજાવો.” ભૃગુ બોલ્યા: “જે નારીનો પુત્ર બાળક હોય, જે નારીને ગર્ભનાં લક્ષણ જણાતાં હોય, જેને કદી પણ ઋતુકાળ ન આવ્યો હોય, જે સ્ત્રી ઋતુમતી હોય, જે વ્યભિચારિણી હોય, જે સ્ત્રીને કોઢનો રોગ હોય, જે સ્ત્રીએ પતિના જીવતાં પતિની સેવાચાકરી ન કરી હોય, જે સ્ત્રીમાં પતિભક્તિ

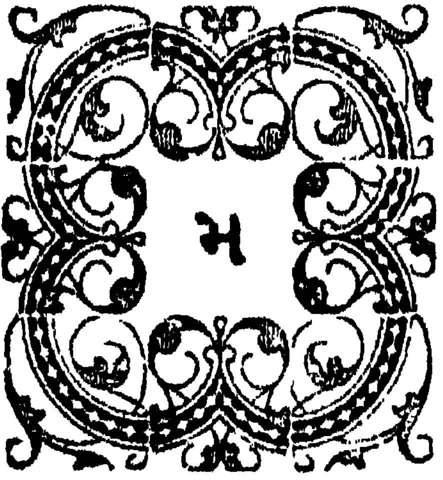
ન હોય, જે સ્ત્રી પતિના પ્રત્યે સદા કડવાં વેણુ વાપરતી હોય, એવી સ્ત્રીઓ આ દુનિયામાં સુખ્યાતિ મેળવવા ખાતર પતિનું સહગમન કરે તો તેઓ સાથે મરણ પામ્યા છતાંયે સહગમનનું ફળ પામતી નથી. એવી સ્ત્રીઓ ખરૂં જોતાં સહગમનની અધિકારિણી નથી. એ સિવાયની બીજી બધી સ્ત્રીઓ પતિનું અનુગમન કરી શકે છે. ટૂંકાણુમાં પતિની સાથે સતી થવાના નિયમો તને કહી સંભળાવ્યા. બેટા પરશુરામ ! હવે તું તારા પિતાના શબને ચિતા ઉપર ગોઠવી 'હે જીવ ! દિવ્યલોકમાં જાઓ' એ મંત્રનો પાઠ કરીને અગ્નિસંસ્કાર કર." ભૃગુ ઋષિની આજ્ઞા પ્રમાણે જમદગ્નિનો અગ્નિસંસ્કાર થયો. ત્યાર પછી સતી રેણુકા પુત્રને આલિંગન આપીને પતિની શય્યામાં શયન કરીને ભસ્મરૂપ થઈ ગઇ. પતિપત્ની એક સાથે દિવ્યલોકમાં સિધાવ્યાં.

૪૯–ધન્યા

રાજર્ષિ જનકની પત્ની અને જાનકીજીની માતા આ સાધ્વી અત્યંત પતિપરાયણા અને વિલાસત્યાગી હતી. એ કિંમતી વસ્ત્રાલંકારનો ત્યાગ કરી પતિની માફક વલ્કલ ધારણ કરીને રહેતી તથા ફળ, મૂળ આદિ ભોજન કરતી. પોતાના રાજવૈભવમાં તેને કાંઇ પણ આસક્તિ નહોતી. પતિ ઉપર તેને એટલી બધી ભક્તિ હતી કે પતિના જમતા પહેલાં કદી પોતે જમતી નહિ. રાજર્ષિ જનક, તપશ્ચર્યામાં મગ્ન રહીને ઘણા સમય સુધી ભૂખ્યા રહેતા, તો એ પણ તેમની સાથે બિલકુલ ભૂખીજ રહેતી. જ્યારે પતિ ધ્યાન સમાપ્ત કરીને આહાર કરતા ત્યારે શેષ રહેલો ફળાહાર પોતે ખાઇ જતી. પતિની આજ્ઞા વગર એ કોઇ પણ કામ કરતી નહિ. બધાના ઉપર એ અત્યંત સ્નેહ રાખતી. સીતા એના ગર્ભમાં જન્મેલી કન્યા નહોતી, છતાં પણ એ પાળેલી કન્યાને પ્રાણ કરતાં પણ વધારે ચાહતી. સીતાએ જ્યારે પાતાળમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે એણે પણ પતિની આજ્ઞાથી, કન્યાના મૃત્યુશોકને લીધે પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો હતો.



૫૦–કૌશલ્યા



મ

ર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્રજીનાં જનેતા કૌશલ્યા દેવીના નામથી ભારતવર્ષમાં બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ પર્યન્ત કોણ અજાણ્યું હશે ? એ કોશલ દેશના રાજાનાં પુત્રી અને અયોધ્યાના મહારાજા દશરથનાં પટરાણી હતાં. પટરાણી હોવા છતાં પણ એ પતિનાં માનીતાં નહોતાં. સ્ત્રીઓને માટે પતિનો પ્રેમ એ સૌથી વધારે સુખનું કારણ હોય છે, પણ કૌશલ્યાના ભાગ્યમાં એ સુખ લખાયું નહોતું. પતિવ્રતા હોવાથી એમણે એ બાબત કદાપિ પતિની આગળ ફરિયાદ કરી નહોતી કે બીજાઓ આગળ પતિની નિંદા કરી નહોતી. રામચંદ્રના વનવાસ વખતે એમના હૃદયનો એ દુઃખનો ઊભરો સહેજ બહાર નીકળી ગયો હતો અને તેમણે કહ્યું હતું કે, “મને મહારાજ તરફથી કાંઈ સુખ કે કલ્યાણ મળ્યું નથી.”

એમની સપત્ની શોક્ય કૈકેયીના નોકરો તરફથી એમને ઘણી કનડગત થતી. એ સંબંધે એક વાર એમણે કહ્યું હતું કે, “સ્વામી પ્રતિકૂળ છે એટલે કૈકેયીના નોકરો મને ઘણું દુઃખ દઈ રહ્યા છે. સ્ત્રીઓને સારુ શોક્યની તરફથી થતા છણકા અને અપમાનથી વધારે ભારે કષ્ટ બીજું શું હોઈ શકે ? જેઓ મારી સેવા કરે છે તેઓ હમેશાં કૈકેયીના કોપથી ડરતા રહે છે. હું તો કૈકેયીની નોકરડી જેવી છું. અરે એમનાથી પણ બહુ નીચી છું.” કૌશલ્યા માતાએ ઘણા દુઃખપૂર્વક આ વચનો કહ્યાં હતાં.

પરંતુ એ દુઃખમાં પણ એમને સુખ પ્રાપ્ત થયું હોય તો એ રામચંદ્રજી જેવા ઉત્તમ પુત્રની પ્રાપ્તીથી થયું હતું. એ પુત્ર પણ સહેલાઈથી નહોતા સાંપડ્યા. પુત્રની કામનાથી એમણે ઘણી તપસ્યા કરી હતી અને અનેક શારીરિક કષ્ટ વેઠ્યાં હતાં. રામાયણના આદિકાંડમાં આપણે જોઈએ છીએ કે પુત્રની ઇચ્છાથી એક વાર એમણે ઘોડાની સેવા કરવામાં આખી રાત ઉજાગરો કર્યો હતો. રાતદિવસ

તપ અને ઉપવાસમાં ગૂંથાયલી એ સન્નારીનો સ્વભાવ સદા શાન્ત, નમ્ર, મધુર અને કોમળ હતો. બહેનની પેઠે પૂર્ણ વ્યવહાર રાખીને એમણે નાદાન કૈકેયીની નિષ્ઠુરતાને સુધારી દીધી હતી. ક્ષમાશીલ કૌશલ્યાએ કૈકેયીના સેંકડો જુલ્મો સહન કર્યા હતા અને સૌથી વધારે તો એ હતું કે કૈકેયીએ એમના સ્વામી ઉપર એકાધિપત્ય-એકલીનીજ સંપૂર્ણ સત્તા-જમાવ્યું હતું તો તેને પણ સાંખી રહીને કૈકેયી પ્રત્યે નાની બહેનના જેવો પ્રેમ રાખ્યો હતો. એમનો બધો સમય પૂજાપાઠ અને વ્રતમાંજ જતો. સ્વામીનો અનાદર હોવાથી પ્રભુના ચરણમાંજ એમને શાન્તિ મળતી હતી. જગતમાં એમને માટે શાન્તિનું સ્થાન નહોતું, પણ જે અનાથોના નાથ પોતાના સ્નેહ-કોમળ બાહુ વડે દુઃખીઓને છાતી સરસા ચાંપે છે, તેજ પરમ કરુણામય ભગવાનનો કૌશલ્યાએ આશ્રય લીધો હતો. પરમાત્માનું શરણુ લીધાથીજ સંસારનાં અનેક દુઃખ વેઠ્યા છતાં એમના જીવનમાં કઠોરતા કે કડવાશ નહોતી આવી, બલ્કે એમના જીવનમાં અમૃત રસ વિશેષતાથી ભરાયો હતો. રામાયણમાં કૌશલ્યાને દેવતાઓની સેવામાં રાતદિવસ રચ્યાંપચ્યાં રહેલાં જોઈને એમજ થાય છે કે સંસારનાં દુઃખથી બચવાને સારૂજ એ ભગવાનની પૂજામાં સમય ગાળતાં હતાં.

એ દુઃખી માતાને માટે રામચંદ્રજી જેવા પુત્ર મળવા એજ એક માત્ર સુખ હતું. જે દિવસે રામચંદ્રજીએ તેમને પોતાના અભિષેકના સમાચાર કહ્યા તે દિવસે એમણે ઘણાજ પ્રેમથી દેવતાઓની પૂજા કરી હતી. એ દિવસે એમણે ધાર્યું હતું, કે મારા પૂજાપાઠનું આજે સાર્થક થયું. રામચંદ્રજીમાં બીજા સેંકડો ગુણો હોવા છતાં પણ, એ પિતાના માનીતા થઇ પડ્યા હતા, એ ગુણને એ સૌથી અગત્યનો સમજતાં હતાં. એ ગુણનું સ્મરણ કરીનેજ એમણે રામચંદ્રજીને કહ્યું હતું કે, “ હે પુત્ર ! તેં ઘણા શુભ સમયમાં જન્મ લીધો છે, કે તેં પોતાના ગુણો વડે મહારાજા દશરથને પ્રસન્ન કરી દીધા છે.” રાજા દશરથનો પ્રેમ મેળવવો એ કેવી અલભ્ય વસ્તુ છે, તેનો અનુભવ કૌશલ્યાને જિંદગીભરની તપસ્યાથી થયો હતો; એટલેજ એ એની પૂરી કિંમત આંકી જાણતા હતાં. શુભ અભિષેકના ખબર જાણી હર્ષાશ્રુઓને લૂછી નાખીને એમણે પુત્રને આશીર્વાદ આપ્યો.

આજ રામના રાજ્યાભિષેકનો દિવસ છે. આજ ઘણે વર્ષે એ ઉત્સવમાં હાજર થવાનું પ્રેમપૂર્વક આમંત્રણ મળ્યું છે, પણ ગંભીર

કૌશલ્યા દેવી જરાયે છલકાઇ ગયાં નથી, હરખઘેલાં થયાં નથી. એ દિવસે પણ એમણે સામાન્યજ વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરીને પોતાના હૃદયના હર્ષને પ્રકટ કર્યો હતો. ગરીબો, બ્રાહ્મણો અને માગનારાઓને એમણે દાન આપ્યું હતું અને પુત્રના મંગળ અર્થે પવિત્ર પીતામ્બર ધારણ કરીને અગ્નિમાં આહુતિ આપી રહ્યાં હતાં. દેવતાઓની પૂજા કર્યાથી ધર્મિષ્ઠ કૌશલ્યાની બધી મનોકામના પૂરી થઈ અને હવે એ વધારે આગ્રહથી દેવાર્ચનાના કાર્યમાં ગૂંથાયાં હતાં.

રાજ્યાભિષેકને માંગલિક દિવસેજ મહાત્મા રામચંદ્રજીને દેશનિકાલ થવાની આજ્ઞા પિતા તરફથી મળી તે સમયે રામચંદ્રજી એમની આજ્ઞાને શિરોધાર્ય ગણીને માતાજીની છેવટની વિદાય લેવા અંતઃપુરમાં ગયા હતા. એ વખતે પુત્રવત્સલ કૌશલ્યા આખી રાત સંયમપૂર્વક જાગરણ કરીને પ્રાતઃકાલે પુત્રના કલ્યાણ સારૂ વિષ્ણુપૂજા કરી રહ્યાં હતાં. તેમણે એ વખતે સાદાં વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં અને મંગળાચરણ કરીને હોમ કરાવવામાં નિમગ્ન હતાં. રામે માતાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો તે વખતે કૌશલ્યા દેવી અગ્નિમાં આહુતિઓ આપી રહ્યાં હતાં. દેવકાર્યને માટે દહીં, દૂધ, અક્ષત, ઘી, સાકર, તલ, જવ વગેરે સામગ્રીઓ તૈયાર રાખેલી હતી. રામચંદ્રે માતાને શ્વેત વસ્ત્રધારી, કૃશાંગી અને તપઃપરાયણ દશામાં જોયાં. જે પુત્રના મંગળને માટે પોતે પૂજાપાઠ તથા હોમહવન કરી રહ્યાં હતાં, તે પ્રિય પુત્રને પોતાની સન્મુખ ઊભેલો જોઇને કૌશલ્યા પ્રસન્ન થયાં. રામચન્દ્રે તેમને પ્રણામ કર્યા એટલે માતુશ્રીએ તેમને આલિંગન આપીને તથા મસ્તક સૂંઘીને આશીર્વાદ આપ્યો અને આસન ઉપર બિરાજી ભોજન કરવાને ઘણો આગ્રહ કર્યો. શ્રીરામચન્દ્રજીએ ઉત્તર આપ્યો કે, “હું દંડકારણ્યમાં જાઉં છું, માટે આપની પાસે વિદાય માગવા આવ્યો છું. માતા ! આપ, સીતા તથા લક્ષ્મણના ઉપર ઘણી મોટી વિપત્તિ આવી પડી છે; પણ આપને તેની કાંઇ પણ ખબર નથી. હું આજથી વનવાસી થવાનો છું, તો પછી મારે આપનું આસન સ્વીકારવાનું શું પ્રયોજન? કુશાસન ઉપર બેસવાનો મારો સમય પાસે આવી પહોંચ્યો છે. હવે મારે મુનિઓની વૃત્તિ ધારણ કરીને, ફળફળાદિ ખાઇને ચૌદ વર્ષનો સમય નિર્ગમન કરવો પડશે. મહારાજ મને નિર્વાસિત કરીને ભરતને રાજસિંહાસન પર બેસાડે છે; એટલે મારે ચૌદ વર્ષ સુધી વનમાં રહેવું પડશે.”

કુહાડાનો ઘા વાગવાથી સાગના ઝાડની જેવી અવસ્થા થાય,

તેવી અવસ્થા આ સમાચાર સાંભળતાં દેવી કૌશલ્યાની થઇ. સ્વર્ગ-ભ્રષ્ટ દેવતાની પેઠે એ એકદમ ભૂમિ ઉપર ઢળી પડી અચેતન થઇ ગયાં.

“ રામનાં સુણી એવાં વચન, ધીકી ઊઠ્યો દાવાનળ તન,
મુચ્છી ખાઇ પડીઆં માત, શુદ્ધિ ગઇ થયાં પૃથ્વી પાત.
વાગે વજ્રનો ઘા વિપરીત, પડે શિર ત્રુટી આભ અનીત,
જાય લોભીયાનું સહુ ધન, જેમ ઓચિંતાં ફોડે લોચન.
જેમ સહસ્ર વીંછીનો ડંખ, એમ દુઃખ થયું આડે અંક,
સુકાયો કંઠ નવ બોલાય, નેત્રેથી જળ ચાલ્યું જાય.”

(—ગિરધરકૃત રામાયણ)

રામચંદ્રજીએ પોતાના કોમળ હાથ વડે તેમની શુશ્રૂષા કરીને બેઠાં કર્યાં. જે રાજમહિષીએ કદી દુઃખ ભોગવ્યું નહોતું, તેમને આજે પ્રાણ કરતાં પણ પ્યારા પુત્રનો વિયોગ થવાનો આવી પડવાથી કેટલો તીવ્ર ઘા લાગ્યો હશે તે પ્રત્યેક બ્હેન કળી શકે એમ છે. એ વખતનો દેવી કૌશલ્યાનો વિલાપ બહુજ હૃદયભેદક હતો.

“ મારા શ્યામ સલૂણા તન, બાપ એ શું બોલ્યો વચન;
રંગમાં ભંગ કોણે કીધો, મારો હરખ હરીને લીધો.
હુતાશન પ્રગટ્યો મુજ તનમાં, તુંને નહિ જાવા દેઉં વનમાં;
વનમાં તુજને નહિ જાવા દઉં લાગે કોમળ અંગે તાપ રે.”

× × × ×

“ તુંને નહિ જાવા દઉં વન, કુંવર કાલા રે;
ઘણી કોમળ છે તારી દેહડી, હો વાલા રે,
મારા લાડકવાયા તન, કુંવર કાલા રે.
તુને ગુપ્ત રાખું વાડીમાં, હો વહાલા રે.
બીજું અવર ન જાણે તેમ, કુંવર કાલા રે.
મેં તો તુજ વિના રહેવાય નહીં, હો વહાલા રે.
મુને મુકીને જાશો કેમ ? કુંવર કાલા રે.
પાયે કંકર–કંટક ખૂંચશે, હો વહાલા રે.
નહિ ચલાયે વસમી વાટ, કુંવર કાલા રે.
વેઠવી શીત, તાપને તૃષા, હો વહાલા રે.
કેમ ઓળંગશો ગિરિઘાટ, કુંવર કાલા રે.
વ્યાઘ્ર–સિંહ વનમાં ઘણાં, હો વહાલા રે.
સર્પ, સુઅર ને પ્રકરક્ષ, કુંવર કાલા રે.

રજનીચર સાથે યુદ્ધ થશે, હો વહાલા રે.
કોણ કરશે તમારી પક્ષ, કુંવર કાલા રે.
વનમાં વનફુળ કેમ પહેરશો, હો વહાલા રે.
તજી વસ્ત્ર આભૂષણ સાર, કુંવર કાલા રે.
અહીં જમતા ભોજન ભાવતાં, હો વહાલા રે.
કેમ કરશો વનફળ આહાર, કુંવર કાલા રે.
તજી સજ્જા ભમર પલંગની, હો વહાલા રે.
કેમ પોઢશો પૃથ્વી માંહે, કુંવર કાલા રે.
તારે બાળપણામાં વન કશું, હો વહાલા રે.
મારૂં વચન માની રહો આંહે, કુંવર કાલા રે.
મારે કીયા જનમનાં કર્મ હશે, હો વહાલા રે.
તે આવીને નડીઆં આજ, કુંવર કાલા રે.
તે દૈવે રંગમાં ભંગ કર્યો, હો વહાલા રે.
ઠર્યું વન તજીને રાજ, કુંવર કાલા રે.
વાત સાંભળી વન જવા તણી, હો વહાલા રે.
વહેરે કરવત કાળજા માંહે, કુંવર કાલા રે.
દવ લાગ્યો મારા અંગમાં, હો વહાલા રે.
હવે નાશીને જઇએ કયાં હે, કુંવર કાલા રે.
મારો પાપી પ્રાણ જતો નથી, હો વહાલા રે."

આ પ્રમાણે ઘણો વિલાપ કરીને કૌશલ્યાએ છાતીનો ઊભરો ખાલી કર્યો એટલે રામચંદ્રજીએ હાથ જોડીને કહ્યું: "હે માતા! આપ પ્રસન્ન ચિત્તે મને આશીર્વાદ આપો કે જેથી હું વનમાં જઇને આનંદમંગળ કરૂં. હે માતા! તમારી કૃપાથી વનમાં પણ આનંદજ થશે. હું ચૌદ વર્ષ વનમાં નિવાસ કરીને પિતાજીનું વચન પાળીને જોતજોતામાં પાછો ફરીશ અને તમારાં ચરણોનાં દર્શન કરીશ. હે માતા! તમે મનને મલિન ન કરશો."

પુત્રનાં આવાં કોમળ અને મીઠાં વચનો સાંભળીને માતા ઠંડાંગાર થઇ ગયાં. એમના હૃદયનું દુઃખ અવર્ણનીય હતું. એ થરથર કંપવા લાગ્યાં, પણ આખરે ધીરજ ધરીને પુત્રનું મુખ જોઇને ગદ્ગદ્ વાણીથી બોલ્યાં: "હે પુત્ર! તું તો પિતાને પ્રાણ સમાન વહાલો છે અને એ સદા તારાં કૃત્યો જોઇને પ્રસન્ન થાય છે. તને રાજ્ય આપવાને સારૂ શુભ દિન નક્કી કર્યો હતો, એવી અવસ્થામાં વન જવાને કયા અપરાધની ખાતર કહ્યું? હે પુત્ર! મને

એનું મૂળ કારણ સમજાવ કે સૂર્યવંશને માટે અગ્નિ કોણ બન્યો?"

ત્યારે રામચંદ્રે ખુલાસાવાર બધી વાત માતાને જણાવી. હવે એ ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યાં. એમની બુદ્ધિને ધર્મ અને સ્નેહ બંનેએ ઘેરી લીધાં. એ સમયની એમની સ્થિતિ સાપે છછૂંદર ગળ્યા જેવી હતી.એ વિચારવા લાગ્યાં કે, 'હવે આગ્રહ કરીને પુત્રને રાખું છું, તો ધર્મ જાય છે અને ભાઈઓ સાથે પુત્રનો વિરોધ થાય છે; અને વનમાં જવા કહું છું તોપણ ઘણી હાનિ થાય છે,' પણ આખરે ધર્મનો વિજય થયો. ચતુર રાણી કૌશલ્યાએ ધીરજ ધરીને કહ્યું: "હે પુત્ર! સિધાવો. હું તારી અલાબલા લઉં છું. તેં જે વિચાર્યું છે તે ઠીકજ છે. પિતાની આજ્ઞા પાળવી એજ સૌથી મોટો ધર્મ છે. હે પુત્ર! તને રાજ્ય આપવાને કહ્યું હતું પણ સાટે આપ્યું વન. તેની મને ચિંતા નથી; મને દુઃખ એ વાતનું છે કે તારા વગર ભરતને, મહારાજને અને સમસ્ત પ્રજાને ઘણું દુઃખ થશે. હે પુત્ર! જો એકલા પિતાની આજ્ઞા વનમાં જવાની હોય અને માતાની ન હોય તો માતાને પિતાથી મોટી ગણીને વનમાં ન જાઓ, પણ માતા-પિતા બંનેની * આજ્ઞા મળી છે તો તમારે માટે વન પણ અયોધ્યા સમાન છે. વનના દેવતાઓ તો પિતા છે અને વનદેવીઓજ તારી માતા છે; વળી પક્ષી, મૃગ વગેરે ચરણકમળનાં સેવક છે. રાજાઓએ છેલ્લી અવસ્થામાં વનવાસ કરવોજ જોઇએ, પણ તારી તો આ પ્રથમ અવસ્થા છે, એટલે મારો જીવ ગભરાય છે. હે રઘુકુલ-તિલક! તું જે વનમાં જઇશ તે વન ભાગ્યશાળી થશે અને આ અયોધ્યા અભાગિણી બનશે; કેમકે તું એને છોડી દઇશ. હે પુત્ર! તું સૌને બહુજ પ્યારો છે. તું જ્યારે કહી રહ્યો છું કે, 'માતા હું વનમાં જાઉં છું' ત્યારે એ વચન સાંભળીને મને ઘણોજ ખેદ થાય છે; એટલા માટે જૂઠો સ્નેહ વધારીને હું તને રહેવાનો આગ્રહ નથી કરતી. હે પુત્ર! માતાના સંબંધને બળવાન ગણીને તું મારી ખબર લેવાનું ભૂલતો નહિ.

देव पितर सब तुम्हहिं गोसाईं। राखहिं नयन पलककी नाईं॥
अवधि अंबु प्रिय परिजन मीना। तुम्ह करुणाकर धरमधुरीना॥

---

* અહીંયાં માતાપિતા શબ્દથી કૌશલ્યાનું તાત્પર્ય કૈકેયી અને દશરથથી છે. કૌશલ્યાએ કૈકેયીની આજ્ઞાને ઘણું મહત્ત્વ આપ્યું; કેમકે શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે કે–**मातुर्दशगुणा मान्या विमाता धर्मभीरुणा।** ધર્મથી બીને ચાલનારે સાવકી માતાને પોતાની માતાથી દશગણું વધારે માન આપવું જોઇએ.

"હે પુત્ર ! જેવી રીતે પાંપણો આંખોની રક્ષા કરે છે, એવીજ રીતે દેવ અને પિતરો તમારી રક્ષા કરજો. તમારા વનવાસની અવધિ તો જળ છે અને તમારાં પ્યારાં કુટુંબીઓ માછલાં છે. તમે દયાળુ અને ધર્મધુરંધર છો; માટે એવો ઉપાય કરજો કે બધાંની હયાતીમાં પાછા આવીને મળાય. માછલું પાણી વગર નથી રહી શકતું તેમ વનવાસની અવધિરૂપી પાણી ખૂટતાં પ્રિય કુટુંબીઓરૂપી માછલાંઓ પણ મરી જશે. દીકરા ! હું તને આશીર્વાદ આપું છું. પ્રજા, કુટુંબી અને ગામને અનાથ કરીને સુખપૂર્વક વનમાં જાઓ. આજ મારાં બધાં પુણ્યોનું ફળ ખૂટી ગયું અને આ ભયંકર સમય ઊલટો આવી પડ્યો. હાય વિધાતા !" એ પ્રમાણે વિલાપ કરીને માતા કૌશલ્યા રામચંદ્રજીનાં ચરણોને બાઝી પડ્યાં. એ સમયે એમના હૃદયમાં અસહ્ય દારુણ આગ સળગી રહી હતી. પુત્રે તેમને ઉઠાડીને છાતી સરસાં ચાંપ્યાં અને અનેક રીતે મીઠા શબ્દો કહીને સમજાવ્યાં, એટલામાં સીતાજી ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને એમનો પણ પતિની સાથે વનમાં જવાનો વિચાર જાણ્યાથી કૌશલ્યાનું હૃદય પુનઃ ભરાઈ આવ્યું. સીતા પોતાને કેટલી બધી પ્યારી છે, તે બાલ્યાવસ્થાથી કેટલા બધા લાડમાં ઉછરેલી છે, એ કેટલી બધી સુકુમાર છે એ સર્વ જણાવીને માતા કહેવા લાગ્યાં:-

"सोइ सिय चलन चहति बन साथा ।
आयसु काह होइ रघुनाथा ॥
चंद-किरिन-रस-रसिक चकोरी ।
रवि रुख नयन सकइ किमि जोरी ॥

"હે રઘુનાથ ! એ સીતા આજ તમારી સાથે વનમાં જવા માગે છે. એને શી આજ્ઞા છે ? ચન્દ્રમાનાં કિરણોનો રસ પીનારી ચકોરી કદી સૂર્યની તરફ આંખ પણ ઊંચી કરી શકે છે ? વનમાં તો હાથી, સિંહ, રાક્ષસ આદિ અનેક દુષ્ટ જીવજન્તુઓ ફર્યા કરે છે, વિષની વાડીમાં સુંદર સંજીવનીની બુટ્ટી શોભા દે ખરી કે ? ભીલ, કોળી વગેરે અનાર્ય જાતિઓને બ્રહ્માએ જંગલમાં રહેવાને નિર્માણ કરી છે; કેમકે એમની કન્યાઓ સુંદર સુખભોગને જાણતીજ નથી. એમનો સ્વભાવ પણ ઘણો કઠણ હોય છે એટલે એમને વનવાસમાં કશું દુઃખ નથી. વળી જેમણે તપસ્યાની ખાતર બધા ભોગવિલાસ છોડી દીધા છે એવી તપસ્વિનીઓ પણ વનમાં રહેવાને લાયક છે; પણ હે પુત્ર ! છબીમાં પણ વાંદરાને જોઈને બી મરનારી મારી

સીતા વનમાં કેવી રીતે રહી શકશે? આથી રામચન્દ્રજીએ સીતાને અયોધ્યામાં રહેવાને ઘણુંએ સમજાવ્યાં, પણ જ્યારે એ એકનાં બે થયાં નહિ ત્યારે માતા કૌશલ્યાએ પુત્રને આશીર્વાદ આપ્યા કેઃ-

"बेगि प्रजा दुख मेटब आइ। जननी निठुर बिसरी जनि जाइ॥
फिरिहि दसा बिधि बहुरि कि मोरी।
देखिहउँ नयन मनोहर जोरी॥
सुदिन सुघरि तात कब होइहि।
जननी जिअत बदन बिधु जोइहि॥
बहुरि बच्छ कहि लाल कहि, रघुपति रघुबर तात।
कबहि बोलाइ लगाइ हिय, हरषि निरखिहउँ गात॥

"બેટા! વહેલા પાછા ફરી પ્રજાનાં દુઃખને મટાડજો અને આ નઠોર માતાને ન વીસરી જશો. હે વિધાતા! શું મારી આ દશા કોઇ દિવસે પાછી બદલાશે કે નહિ? હું આ મનોહર જોડાંને પાછાં મારી આંખોયે જોઇશ? હે પુત્ર! એ શુભ દિવસ અને શુભ ઘડી કયારે આવશે કે તમારી માતા જીવતે જીવ તમારૂં મુખચન્દ્ર પાછું દેખશે? હે પુત્ર! હું પાછી કયારે બેટા કહી, લાલ કહી, રઘુપતિ કહી, રઘુવર કહીને તને બોલાવીશ અને છાતી સરખો ચાંપી પ્રસન્ન થઇને તારા શરીરે હાથ ફેરવીશ?" આટલું કહેતાં કહેતાં એ ગળગળાં થઇ ગયાં. છાતીમાં ડૂમો ભરાઇ આવ્યો. રામચન્દ્રજી તથા સીતાએ એમને ફરીથી આશ્વાસન આપી શાન્ત કર્યાં; ત્યારે કૌશલ્યાએ સીતાને આશીર્વાદ આપ્યો કેઃ-

"अचल होउ अहिवात तुम्हारा, जब लगि गंगजमुनजलधारा।

"જ્યાંસુધી ગંગા જમનાનો જળપ્રવાહ કાયમ રહે ત્યાંસુધી તારૂં સૌભાગ્ય અચળ રહેજો. પુત્રિ! તું બહુ સમજુ અને શાણી છે, તને વધારે કહેવું પડે એમ નથી. કેવળ એટલુંજ યાદ રાખજે કેઃ-

"साध्वीनां हि स्थितानां तु शीले सत्ये श्रुते स्थिरे।
स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते॥

"પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પોતાના પતિનેજ પૂજનીય દેવતરૂપ માને છે. પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ નિરંતર પોતાના શિયળનું રક્ષણ કરે છે, સત્ય બોલે છે અને મુરબ્બીઓના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તે છે; પોતાના કુળની મર્યાદાનું કદી પણ ઉલ્લંઘન કરતી નથી. હે જનકનંદિનિ! મારા રામ અત્યારે દરિદ્ર અવસ્થામાં છે પણ તે તમારે માટે પૂજ્ય

છે. કદી પણ એમની અવજ્ઞા કરશો નહિ. જાઓ ! જ્યાં હો ત્યાં તમે સુખેથી રહેજો !"

સીતાજીએ હાથ જોડીને સાસુની આજ્ઞા માથે ચઢાવી અને એજ પ્રમાણે વર્તવાની ખાતરી આપી. ત્યાર પછી ત્રણે વનમાં વિદાય થયાં. આ વખતે પુત્રવિરહથી વ્યાકુળ થઇને રાણી કૈકેયીનો અત્યંત તિરસ્કાર કરીને મહારાજા દશરથ કૌશલ્યાના અંતઃપુરમાં ગયા. રાણી કૌશલ્યાને ફરીથી પુત્રવિયોગનું દુઃખ તાજું થયું અને રુદન કરતાં કરતાં પતિને પ્રેમનો ઠપકો આપવા લાગ્યાં.

"હે સ્વામિન્ ! ત્રણે લોકમાં દયાળુ, દાનશીલ અને પ્રિયવાદી તરીકે તમારી પુષ્કળ કીર્તિ છે. તમે નરશ્રેષ્ઠ છો, તો પછી આપે કેવી રીતે પુત્રવધૂ સીતાસહિત પુત્રને વનવાસ આપ્યો ? સીતાની હજુ તરુણ અવસ્થા છે. એ તો હંમેશાં સુખ અને વૈભવ ભોગવવા યોગ્યજ હતી. એ કોમળાંગી જનકનન્દિની જાનકીથી વનમાં ટાઢતડકો કેવી રીતે સહન થશે ? અરે ! એણે તો રોજ સ્વાદિષ્ટ ભોજનો કરેલાં છે. તેનાથી હવે જંગલમાં ઉત્પન્ન થતાં નીવાર આદિ ખડધાન્ય કેવી રીતે ખવાશે ? અહા ! એ કલ્યાણીએ નિરંતર ગીત તથા વાજિંત્રો સાંભળ્યાં છે, તેનાથી હવે વનમાંના સિંહ વગેરે ફાડી ખાનારાં જાનવરોની ભયાનક ગર્જનાઓ કેવી રીતે સાંભળી શકાશે ? હાય ! મારા પરાક્રમી રામ હવે પોતાની મોટી ભુજાનેજ ઓશીકાને સ્થાને મૂકીને સૂઇ રહેશે કે શું ? હાય ! હું એ રામનું મુખ ફરીથી ક્યારે જોઇશ ? મારૂં હૈયું પણ વજ્રનું બનેલું છે એમાં શક નહિ; કેમકે રામના વિયોગથી હજુ પણ તેના હજાર કટકા નથી થઇ જતા. મહારાજ ! તમે વૃદ્ધજનોની સલાહ લીધા વગર કેવું શોચનીય કાર્ય કર્યું છે ! કૈકેયીનું કહ્યું માનીને તમે વગર વિચારે મારાં રામ-લક્ષ્મણ-સીતાને અરણ્યવાસી અને અનાથ બનાવ્યાં છે ! મારો રામ દીર્ઘાયુષી હોવાથી કદાચ પંદરમે વર્ષે પાછો આવશે તોપણ ભરત કાંઇ ઘણા દિવસથી નીમેલા રાજ્ય તથા ભંડારનો ત્યાગ કરે એમ નથી.

" કદાચ રામને આવેલા જોઇને ભરત વિનયથીજ રાજ્યનો ત્યાગ કરશે તોપણ એણે એક વાર ભોગવીને ઉચ્છિષ્ટ કરેલા રાજ્યને મારો ધર્માત્મા પુત્ર કદી ગ્રહણ કરશે નહિ. કોઈ પુરુષ પોતાને ત્યાં શ્રાદ્ધમાં જમવાને ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને નોતરે; પરંતુ પછીથી

એમને જમાડ્યા પહેલાં કોઇ પણ કારણથી એમના કરતાં અવસ્થા તથા ગુણોમાં હલકા હોય એવાં પોતાનાં સગાં અથવા સ્નેહી બીજા બ્રાહ્મણોને જમાડી દે અને પછી પેલા નિમંત્રણ કરેલા બ્રાહ્મણોની વાટ જુએ, તો પેલા ઉત્તમ બ્રાહ્મણો, બીજાના ખાતાં બચેલું ભોજન ગમે તેવું અમૃત સમાન હશે તોપણ તેનું ભોજન કરશે નહિ; તેવીજ રીતે હે પૃથ્વીપતિ! ઉંમરમાં જ્યેષ્ઠ અને ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ મારો પુત્ર રામ પોતાના નાના ભાઈ ભરતે ભોગવેલાં ઉચ્છિષ્ટ રાજ્યને કેવી રીતે સ્વીકારશે?

"હે પ્રાણનાથ! જેમ મોટાં માછલાંઓ પોતાનાથીજ ઉત્પન્ન થયેલાં નાનાં મત્સ્યોને હણે છે તેમ આપે રાજ્યભ્રષ્ટ કરીને મારા પુત્રને હણ્યો છે. હે મહારાજ! પ્રાચીન ઋષિઓએ દિવ્ય જ્ઞાનથી વેદોમાં નિર્ણય કરેલા ધર્મને જો આપ સાચો માનતા હોત તો તમે આ પ્રમાણે વડા દીકરાનો ત્યાગ કરત નહિ. અરે! આવી રીતે ધર્મની ઉપેક્ષા કરીને તમે મને પણ નિરાધાર કરી છે. શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીને માટે ત્રણ ગતિઓ વર્ણવી છે. પતિ, પુત્ર અને જ્ઞાતિ, એ સિવાય ચોથી ગતિ સ્ત્રીને છેજ નહિ. મારી પ્રથમ ગતિ તો આપ છો, પણ આપ કૈકેયીને વશ થવાથી મારા રહ્યા નથી. વળી બીજી ગતિરૂપ રામને આપે વનમાં વિદાય કરી દીધો અને ત્રીજી ગતિરૂપ જ્ઞાતિ–સગાંવહાલાં તે મારે અહીંયાં કોઇ છે નહિ. તમે મને સર્વ પ્રકારે નિરાધાર કરી મૂકી."

શોકાતુર કૌશલ્યાના આવા વ્યાજબી ઉપાલંભ (ઠપકા) ને સાંભળીને દશરથના હાથપગ ધ્રૂજવા લાગ્યા, તેમને દારુણ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો અને નીચું મુખ રાખીને તથા હાથ જોડી કૌશલ્યાને કહેવા માંડ્યું: "હે કૌશલ્યા! હું હાથ જોડીને તને પ્રસન્ન કરું છું. પારકાંઓ પ્રત્યે પણ તું સર્વદા સ્નેહ અને દયા પ્રકટ કરે છે, તો હું તો તારો પતિ છું. પતિ ધર્મજ્ઞ હોય કે ગુણહીન હોય તોપણ સ્ત્રીને માટે તો એ સાક્ષાત્ દેવતા છે. તું સર્વદા ધર્મમાં તત્પર રહેલી છે. સારૂંખોટું શું તે સમજતી આવી છે; માટે તને પોતાને આ વખતે ઘણું માઠું લાગ્યું છે છતાં પણ મારા દુઃખી જીવને આવી દશામાં દાઝ્યા ઉપર ડામ દેવો એ તને ઉચિત નથી."

કૌશલ્યા જેવાં સતીને પતિની આવી દીન અને કરુણાપૂર્ણ વાણી સાંભળીને પીગળતાં કેટલી વાર? પરનાળામાંથી જેમ વર-

સાદનું પાણી પડે, તેમ એમનાં નેત્રમાંથી ડળડળ આંસુ પડવા લાગ્યાં. સ્વામીના જોડેલા એ હાથને પોતાના માથા ઉપર મૂકીને પ્રેમ અને ભક્તિભાવપૂર્વક ગદ્‌ગદ્‌ સ્વરે એ બોલવા લાગ્યાં: "દેવ! હું ભૂમિ પર પડી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરીને આપની પાસે ક્ષમા માગું છું. આપ મારી પાસે ક્ષમા માગવા લાગ્યા ત્યારથી મારા પાતિવ્રત્ય ધર્મને લાંછન લાગ્યું; કારણકે આપે મારી માફી માગવી એ વ્યાજબી નથી. સ્વામી આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં સ્ત્રીને માટે પરમ ગૌરવની વસ્તુ છે. સ્વામી જે સ્ત્રીને આ પ્રમાણે આજીજી કરે, તે રમણી કદી સારા ઘરની કન્યા ન ગણાય. હે ધર્મજ્ઞ સ્વામીનાથ! હું ધર્મ જાણું છું અને આપ સત્યવાદી છો તે પણ જાણું છું. દારુણ પુત્રશોકથી બેબાકળી થવાથી મારા મુખમાંથી એવાં અનુચિત વાકયો નીકળ્યાં છે. જુઓ, શોકથી ધીરજનો અને જ્ઞાનનો નાશ થાય છે. વધારે શું કહું? શોકથી સર્વ નાશ થાય છે. શોકના જેવો બીજો જુલ્મી શત્રુ કોઇ નથી. માણસો શત્રુના પ્રહારને સાંખી શકે છે, પણ એકાએક આવી પડેલા શોકના જરા પણ પ્રહારને સહન કરી શકતા નથી. નદીઓના પ્રવાહથી સમુદ્રનું જળ જેમ ઊભરાય છે, તેમ રામના વિયોગથી મારા હૃદયમાં શોક પ્રતિક્ષણે વધતોજ જાય છે."

રાણી કૌશલ્યાએ આ પ્રમાણે ક્ષમા માગ્યાથી દશરથનું હૃદય કાંઇક શાંત થયું અને એ સ્વસ્થ ચિત્તે નિદ્રાવશ થયા. પછી પુત્રવિરહથી માંદા પડેલા રાજાએ પોતાનો અંતકાળ કૌશલ્યાના મહેલમાંજ ગાળ્યો. કૌશલ્યાએ પતિના મંદવાડમાં એમની શુશ્રૂષા કરવામાં કચાશ રાખી નહિ. પુત્રશોકથી વ્યાકુળ થઇ મરણપથારીએ પડેલા પતિને કૌશલ્યાએ ધીરજ ધરવાની પણ સલાહ આપી:-

"नाथ समुझि मन करिय विचारू ।
राम-वियोग पयोधि अपारू ॥
करनधार तुम्ह अवधजहाजू ।
चढेउ सकल प्रिय पथिकसमाजू ॥
धीरज धरिय त पाइय पारू ।
नाहि त बुडिहि सब परिवारू ॥
जौं जिय धरिय बिनय पिय मोरी ।
राम लखन सिय मिलहिं बहोरी ॥

"હે નાથ! આપ મનમાં સમજીને વિચાર કરો. રામચંદ્ર-

ના વિયોગરૂપી અપાર સમુદ્ર છે અને અયોધ્યારૂપી વહાણુના કર્ણ-ધાર-ખલાસી આપ છો. એમાં બધા પ્રિય યાત્રીઓ બેઠેલા છે. ધીરજ ધરશો તો તો પાર પહોંચી જઇશું, નહિ તો આખું કુટુંબ ડૂબી જશે. હે પ્રાણનાથ! મારી પ્રાર્થના ધ્યાનમાં લેશો તો રામ, લક્ષ્મણુ અને સીતા પાછાં મળશે. ”

રાજા દશરથને પુત્રવિયોગના દુઃખે બહુ ઊંડી અસર કરી હતી; એટલે કૌશલ્યાએ આપેલા આશ્વાસનની અસર પણુ થોડી વાર ટકી-અને આખરે બધાંને શોકસાગરમાં ડુબાડીને એમણે દેહત્યાગ કર્યો. જે રાતે મહારાજા દશરથની જીવનલીલા સમાપ્ત થઇ ગઈ તે સમયે કૌશલ્યાને નિદ્રાએ ઘેરી લીધાં હતાં. પતિના મૃત્યુની ખબર એમને પડી નહિ. સવારે એ શોકમય અવસ્થાનું ભાન થતાં એમનું મુખ ફિક્કું પડી ગયું. નિસ્તેજ, વિવર્ણ અને શોકથી કરમાઇ ગયેલાં કૌશલ્યા અંધકારથી છવાયલા તારાઓની પેઠે શોભાહીન થઇ ગયાં. બીજી રાણીઓ પણુ ત્યાં આવી પહોંચી. કૌશલ્યાએ અશ્રુપૂર્ણ નયને સ્વામીનું મસ્તક ખોળામાં ધારણુ કરીને કૈકેયીની તરફ જોયું અને કહ્યું: “ હે કૈકેયિ ! તારી ઇચ્છા પાર પડી. હવે તું નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવજે. રામ વનવાસી થઇ ગયા, રાજા શરીર છોડીને ચાલ્યા ગયા, હવે અમે શું કરીશું ?

“ इदं शरीरमालिंग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ।

“ આ પ્રિય દેહને આલિંગન આપીને હું અગ્નિમાં મારા પ્રાણુને વિસર્જન કરીશ.” પરંતુ એટલામાં ભરતજી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એમને અત્યાર સુધી બનેલા બનાવની કાંઇજ ખબર નહોતી. પહેલાં તો કૌશલ્યાએ ભરતને પણુ સ્ત્રીસ્વભાવવશ થઈ મહેણાં દીધાં, પણુ જ્યારે ભરતની રામ પ્રત્યેની અપૂર્વ ભકિતની ખબર પડી, ત્યારે તેમણે સ્નેહપૂર્વક ભરતને ખોળામાં બેસાડીને ઊંચે સાદે રુદન કરવા માંડયું. ભરત અયોધ્યાવાસીઓને લઇને રામને પાછા લેવા સારૂ ગયા હતા, તે વખતે પણુ કૌશલ્યા સાથે હતાં. શૃંગવેરપુરીમાં રામ જે સ્થળે ઘાસની પથારીમાં સૂતા હતા તે સ્થળને જોઇને ભરતને મૂર્છા આવી ત્યારે કૌશલ્યાએજ એમની શુશ્રૂષા કરી હતી અને પ્રેમપૂર્વક પૂછ્યું હતું કે, “ પુત્ર, તમારા શરીરમાં કોઇ રોગ તો નથી ને ? રામ લક્ષ્મણને લઇ વનમાં ચાલ્યા ગયા છે, અત્યારે તો હું તમારૂંજ મોં જોઇને જીવી રહી છું. ”

ત્યાર પછી ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર જ્યારે રામચંદ્ર સાથે એમનો મેળાપ થયો, ત્યારે સીતાને જોઇને એમણે વિલાપ કર્યો હતો કે, “જે મિથિલાધિપતિ જનકની કન્યા અને મહારાજા અવધેશની પુત્રવધૂ તથા રામચન્દ્રની પત્ની છે તે શું એકાન્ત વનમાં આટલું બધું દુઃખ વેઠી રહી છે? હે દીકરિ! તડકાથી કરમાઇ ગયેલા કમળ જેવા અને ધૂળથી ખરડાયલા સોનાના આ તારા મુખનું તેજ કેવું ઝાંખું પડી ગયું છે! તારૂં આ મલિન મુખ જોઇને મારૂં હૃદય બળીને રાખ થઇ જાય છે.”

રામચન્દ્રે ઇંગુદી ફળ વડે પિતાને પિંડદાન કર્યું હતું, એ વખતે દર્ભ ઉપર ઇંગુદીના પિંડ જોઇને સતી કૌશલ્યાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું હતું અને વિલાપ કરતાં કરતાં એમણે કહ્યું હતું કે, “રામે આજે ઇંગુદી ફળ વડે પિતાને પિંડ આપ્યા છે, તે દૃશ્ય મારાથી જોઇ શકાતું નથી. જે ઇન્દ્રતુલ્ય પરાક્રમી મહારાજા દશરથ સમુદ્રપર્યંત રાજ્ય કરી ચૂકયા છે, તે ઇંગુદી ફળ કેવી રીતે ખાશે? રામચંદ્રે પિતાને ઇંગુદી ફળના પિંડ આપ્યા એથી વધારે દુઃખ મારે માટે બીજું કશું નથી.” આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે એ સાધ્વીને પતિવિયોગથી કેવું દારુણ દુઃખ થઈ રહ્યું હતું.

કૌશલ્યાનું ચરિત્ર એટલે ભારતની આદર્શ જનની અને આદર્શ રમણીનું ચરિત્ર છે. અત્યારે પણ દરેક ગામમાં હિન્દુ બાળકો માતા પાસેથી એ સ્નેહ અને આત્મત્યાગ પામીને કૃતાર્થ થાય છે. અત્યારે પણ સેંકડો કૌશલ્યાઓ ભારતવર્ષમાં છે. અમે ઇચ્છીએ છીએ કે રામચંદ્રની પેઠે કર્તવ્યપાલનનો કઠિન પ્રસંગ આવી પડતાં હાલની માતાઓ પણ પોતાના પુત્રને ઉપદેશ આપે કેઃ—

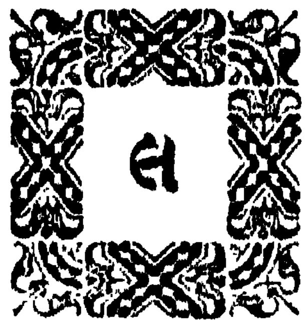
“ न शक्यते वारयितुं गच्छेदानीं रघूत्तम ।
शीघ्रञ्च विनिवर्तस्व वर्तस्व च सतां क्रमे ॥
यं पालयसि धर्मं त्वं प्रीत्या च नियमेन च ।
स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥

“હે પુત્ર! તને હું કોઇ રીતે રોકી શકતી નથી. હવે તું જા, પણ જલદી પાછો આવજે અને સત્પુરુષોને માર્ગે ચાલજે. તું પ્રીતિ અને નિયમપૂર્વક જે ધર્મનું પાલન કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો છે તેજ ધર્મ તારૂં રક્ષણ કરો.”





૫૧-સુમિત્રા



લક્ષ્મણની જનની સુમિત્રાની અસાધારણ આત્મવિસ્મૃતિ અને આત્મત્યાગનો કોઇએ કદી વિચાર કર્યો છે? રામાયણ વાંચીને કૌશલ્યા અને સીતાની કથા ઉપર આપણે ઘણી-વાર વિચાર કરીએ છીએ, પણ મહાનુભાવા, મનુષ્યરૂપે દેવીસ્વરૂપ સુમિત્રાની કથા ઉપર કોઇ જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપતું નથી.

પોતાનું મહત્ત્વ પોતાના હૃદયમાંજ સંતાડીને, સમુદ્રને તળિયે સંતાઇ રહેલી લક્ષ્મીની પેઠે રામાયણના એક ખૂણામાં સુમિત્રા દેવી છુપાઈ બેઠાં છે. આત્મવિસ્મૃતા સુમિત્રાને કવિ વાલ્મિકી પણ વીસરી ગયા છે. રામનાજ સુખે સુખી ને દુઃખે દુઃખી, તેમનાજ ભલામાં પોતાનું ભલું અને તેમના અનિષ્ટમાં પોતાનું અનિષ્ટ માન-નાર લક્ષ્મણે પોતાની જાતને ભૂલી જઇને આખી જિંદગી સુધી મોટા ભાઇ રામની સેવા કરી છે, તેવી રીતે તેની જનની સુમિત્રાએ પણ પોતાના સ્વાર્થ કે સુખનો જરા પણ વિચાર લાવ્યા વગર સપત્ની અને સપત્નીના પુત્રના હિતને માટેજ જીવન ગાળ્યું હતું.

પટ્ટરાણી અને ગૃહિણી તરીકે દશરથ રાજા કૌશલ્યાનું સન્માન કરતા, રૂપવતી ગણીને કૈકેયીને ચાહતા, પણ સુમિત્રા ઉપર કદી એવો સ્નેહ દર્શાવ્યો નથી. પતિના સ્નેહથી વંચિત હોવા છતાં પણ સુમિત્રાએ કદી શોક્ય કૌશલ્યા અને કૈકેયીના ઉપર ઇર્ષ્યા નથી કરી. તેના પ્રાણના કરતાં પણ વધારે વહાલા બે પુત્ર લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન રામ અને ભરતની, દાસની માફક સેવા ચાકરી કરતા હતા, પણ એથી સુમિત્રા કોઇ દિવસ ખોટું લગાડતી નહિ; ઊલટું પુત્રોને હમેશાં એવોજ ઉપદેશ આપતી કે સદા મોટા ભાઇઓ-ની સેવા શુશ્રૂષા કરવી.

અહા! સુમિત્રા જેવી જનની ન હોત તો શું લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન જેવા પુત્ર ઉત્પન્ન થાત?

રામના વનગમનના સમાચાર સાંભળીને કૌશલ્યા જમીન ઉપર ઢળી પડ્યાં, દશરથની નિન્દા કરવા લાગ્યાં; કૌશલ્યાના રુદનથી રાજધાનીમાં હાહાકાર મચી રહ્યો. લક્ષ્મણ પણ સુમિત્રાનો પુત્ર હતો. વનગમન સમયે લક્ષ્મણે માતાના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા અને માતા સુમિત્રાએ શાન્ત થઇને ધીરજથી તેને કહ્યું: "પુત્ર! તું નાનપણથીજ રામના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રાખતો આવ્યો છું. આજ તું રામની સાથે વનમાં જાય છે, તો હું તને ઘણી ખુશી સાથે રજા આપું છું. મોટા ભાઇની સેવા કરવી એજ નાના ભાઇનો ધર્મ છે અને એ ધર્મ પાળીને તું તારા જીવનને સફળ કર! વનમાં રામની સેવા કરતાં, રામનું રક્ષણ કરતાં કદી પાછી પાની કરીશ નહિ. ધર્મનું પાલન કરવું અને યુદ્ધમાં પ્રાણ આપવો એ વંશપરંપરાથી ઇક્ષ્વાકુ-વંશમાં જન્મેલા વીર પુરુષોનું વ્રત અને કર્તવ્ય છે. આજ એ વ્રત અને કર્તવ્ય પાલન કરવામાં તારી મતિ થજો. રામને દશરથના જેવા, સીતાને મારા જેવી અને એ મહા અરણ્યને અયોધ્યા જેવું ગણજે. જા, બેટા! સુખે વનમાં જા!

"रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम्।
अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम्॥"

આ સુંદર શ્લોક એ લક્ષ્મણની સાથેની સુમિત્રાની છેલ્લી વાતચીત હતી.

ભક્ત કવિ તુલસીદાસજીના શબ્દોમાં સુમિત્રાનો લક્ષ્મણ પ્રત્યેનો ઉપદેશ પણ સાંભળી લ્યોઃ–

"तात तुमारी मातु बैदेही। पिता रामु सब भाँति सनेही॥
अवध तहाँ जहँ राम निवासू। तहंइ दिवसु जहँ भानुप्रकासू॥
जौंपै सीय रामु बन जाहीं। अवध तुमार काजु कछु नाहीं॥

"હે પુત્ર! જાનકી એ તારી માતા છે; અને રામ પિતા તથા સર્વ પ્રકારે સ્નેહી છે. જ્યાં રામચંદ્રજીનો નિવાસ છે ત્યાંજ અયોધ્યા છે; કેમકે જ્યાં સૂર્યનો પ્રકાશ છે ત્યાંજ દિવસ થાય છે. સીતા અને રામ જ્યારે વનમાં જઈ રહ્યાં છે, તો તારે અયોધ્યામાં રહેવાનું કાંઈ કામ નથી.

"गुरु पितु मातु बंधु सुर साईं। सेइअहि सकल प्रानकी नाईं॥
राम प्रान प्रिय जीवन जीके। स्वारथ रहित सखा सबहीके॥

"હે પુત્ર! ગુરુ, પિતા, માતા, બન્ધુ, દેવતા અને સ્વામી એ

બધાંની પ્રાણુની પેઠે સેવા કરવી જોઇએ. રામચંદ્રજી સર્વને પ્રાણુ સમાન પ્રિય છે, જીવના પણુ જીવનરૂપ છે અને બધાના સ્વાર્થ રહિત * સખા છે. અર્થાત્ મતલબી દોસ્ત તો ઘણાયે હોય છે, પણુ રામચંદ્ર તો સ્વભાવથીજ નિઃસ્વાર્થપણે બધાના મિત્ર છે.

"पूजनीय प्रिय परम जहाँ ते। सब मानिअहि राम के नाते॥
अस जिय जानि संग बन जाहू। लेहु तात जगजीवन लाहू॥

"હે પુત્ર! જેઓ પૂજ્ય અને પરમ પ્યારા છે તે બધા રામચંદ્રના સંબંધથી છે એમ જાણુજે અર્થાત્ રામચંદ્રનેજ સર્વસ્વ સમજજે. તારા મનમાં એ પ્રમાણેનો પૂજ્યભાવ રાખીને એમની સાથે વનમાં જા અને સંસારમાં જન્મ લીધાનો લહાવો લે.

"भूरि भाग भाजन भयहु, मोहि समेत बलि जाउँ॥
जौं तुम्हरे मन छांडि छल, कीन्ह रामपद ठाऊँ॥

"હે પુત્ર! હું તારી અલાબલા લઉં છું. મારા સહિત તું ઘણો જ ભાગ્યશાળી નીવડ્યો; કેમકે તારા ચિત્તે છળકપટને છોડી દઇને શ્રીરામના ચરણુમાં જગ્યા મેળવી છે.

"पुत्रवती जुबती जग सोई। रघु-पति-भगत जासु सुत होई॥
सकल सुकृत कर बड फल एहू। राम-सीय-पद सहज सनेहू॥

"હે પુત્ર! જગતમાં તેજ સ્ત્રી પુત્રવતી કહેવાય છે, કે જેનો પુત્ર રામચંદ્રજીનો ભક્ત થાય છે. તને રામચંદ્રજીની સાથે વનમાં જઇ તેમની સેવાભક્તિ કરવાનો અવસર મળ્યો છે તેથી હું પુત્રવતી છું એમ માનું છું. સર્વ સારાં કર્મોનું સૌથી મોટું ફળ એજ છે કે રામ અને સીતાના ચરણુમાં સ્વાભાવિક સ્નેહ ઉત્પન્ન થાય.

"राग रोष इरिषा मदु मोहू। जनि सपनेहुँ इन्ह के बस होहू॥
सकल प्रकार विकार बिहाई। मन क्रम बचन करेहु सेवकाई॥

"હે પુત્ર! સ્વપ્નમાં પણુ પ્રેમ, ક્રોધ, અદેખાઇ, અભિમાન અને મોહ એટલા વિકારોને વશ થઇશ નહિ. સર્વ પ્રકારના વિકારોનો ત્યાગ કરીને મન, વચન, અને કર્મથી એમની સેવા કરજે.

---

* સખા શબ્દ ખાસ સમજીને વાપરવામાં આવ્યો છે. ભાઈબંધ ચાર પ્રકારના હોય છે. બંધુ, સુહૃદ્, મિત્ર અને સખા; જુદાઇને સહન ન કરી શકે તે બંધુ, સદા આજ્ઞામાં રહે તે સુહૃદ્, બંને એકજ કામ કરે તે મિત્ર અને જે પ્રાણુસમાન પ્યારો હોય તે સખા; समप्राणः सखा मतः।

" तुम कहँ वन सब भाँति सुपासू । संग पितु मातु रामसिय जासू ॥
जेहि न रामु वन लहहि कलेसू । सुत सोइ करेहु इहइ उपदेसू ॥

"હે પુત્ર ! જેની સાથે માતપિતા રામ અને સીતા છે, એવા તને વનમાં બધી જાતની સગવડજ છે. બસ વનમાં રામચંદ્રજીને જે કામોથી કલેશ ન થાય એવાંજ કામો તું કરજે, એજ મારો તને ઉપદેશ છે.

" उपदेस यह जेहि जात तुम्हरे रामसिय सुख पावहीं ।
पितु मातु प्रिय परिवारु पुर सुख सुरति वन बिसरावहीं ॥

"હે પુત્ર ! મારો એજ ઉપદેશ છે કે તારા વડે રામ અને સીતા ધરાઇને સુખ પામે અને વનમાં રહેતી વખતે પિતા, માતા, પ્રિય કુટુંબી, અયોધ્યા નગરી અને સુખચેનને યાદ પણ ન કરે."

આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપીને માતા સુમિત્રાએ પુત્રને રામની સાથે વનમાં જવાની આજ્ઞા આપી અને આશીર્વાદ આપ્યો કેઃ-

" रति होउ अविरल अमल सिय-रघु-बीरपद नित नित नई ॥

"શ્રીસીતારામના ચરણમાં તારી પુષ્કળ, શુદ્ધ અને નિત્ય નવી પ્રીતિ વધજો !"

રામના વનમાં ગયાથી કૌશલ્યા ભૂમિ ઉપર આળોટીને રાતદિવસ રુદન કરવા લાગ્યાં. નગરવાસી સ્ત્રીઓ તેમની આસપાસ બેસીને રોવા લાગી. નગરમાં રડારોળ મચી રહ્યો. સુમિત્રા દેવીએ એ સમયે કૌશલ્યાને શાંત્વન આપીને કહ્યું: " મોટી બહેન ! તમારા પુત્ર સર્વગુણસંપન્ન પુરુષશ્રેષ્ઠ રામ, પિતાનું સત્ય નિભાવવા ખાતર, હાથમાં આવેલું રાજ્ય છોડીને વનમાં ગયા છે. એ મહત્ત્વથી આખા જગતમાં તેમની કીર્તિ અક્ષય થશે. તેમના નામથી રઘુવંશ ધન્ય થશે. આના કરતાં રામનું વધારે કલ્યાણ કયું ચાહો છો ? આવા પુત્રના ભાગ્યથી તમારે ભાગ્યવતી થવું જોઇએ. પુત્રના મહત્ત્વથી હરખાવું જોઇએ, તેને બદલે તમે કોઈ દીન મનુષ્યની પેઠે રૂઓ છો શું કામ ? પતિવ્રતા સીતા વનવાસનાં બધાં સંકટ જાણવા છતાં પણ પોતાની મરજીથી સ્વામીની સાથે ગઈ છે, તેને માટે પણ દુઃખ શું કામ કરવું ? તમે સૌથી વડાં છો, આ રાજગૃહનાં ગૃહિણી છો, આજ તમારે તો ઊઠીને બધાંને ધીરજ આપવી જોઇએ તેને બદલે તમે પોતે આકુળવ્યાકુળ થઇને રોવા બેઠાં છો. એ તમને શોભે, મોટી બહેન ?

"વળી તમને શેનો ભય છે ? રામચંદ્ર મહા પરાક્રમી છે. હથિયાર ચલાવવામાં તેના જેવો દક્ષ પુરુષ બીજો કોઈ નથી. મહાવીર ધનુર્ધારી લક્ષ્મણ તેની સાથે છે. વનમાં એને કોઈ રીતે અડચણ પડવાનો સંભવ નથી. એક સૂર્ય કરતાં બીજો સૂર્ય ચડતો હોય; એક અગ્નિ કરતાં બીજો અગ્નિ શ્રેષ્ઠ હોઈ શકે; એક પૃથ્વી કરતાં બીજી પૃથ્વી મોટી હોઈ શકે; એક દેવતા કરતાં બીજા દેવતા મોટા હોઈ શકે; લક્ષ્મીમાં, કીર્તિમાં અને ક્ષમામાં એક પ્રાણી બીજા પ્રાણી કરતાં શ્રેષ્ઠ હોય છે, પણ તમારા રામના કરતાં શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય પૃથ્વીમાં હોઈ શકે નહિ. એટલે રામના આવા મહા ત્યાગથી મુગ્ધ થઇને સૂર્ય પોતાનાં ગરમ કિરણોથી તેમને દમશે નહિ; વાયુ શિયાળામાં ગરમ થઇને અને ઉનાળામાં ઠંડો થઇને તેમની સેવા કરશે; ચન્દ્રકિરણ પિતાની માફક, ઊંઘી ગયેલા રામને આલિંગન કરીને સુખી કરશે. તમે રોશો નહિ; કોઈ પણ જાતની ચિન્તા કે કોઈ પણ જાતનો ભય રાખશો નહિ. પુત્રના મહત્ત્વનું સ્મરણ કરીને ધીરજ ધરો. ચૌદ વર્ષ પછી તમારો રામ સાજોતાજો આવીને તમારા ખોળામાં બેસશે."

રામાયણમાં સુમિત્રાનાં કાર્યસંબંધી કથા આગળ કોઈ જગ્યાએ આવતી નથી, પણ આ બે કથાજ સુમિત્રાના ચરિત્રનું મહત્ત્વ દર્શાવવા માટે પૂરતી છે. રામાયણની આ બે કથાથીજ સુમિત્રાનું નામ અને ગૌરવ જગતમાં ચિરસ્થાયી રહેશે. આ બે વાત ઉપરથીજ જણાઇ આવે છે કે એ લક્ષ્મણની સુયોગ્ય જનની હતી.





૫૨–કૈકેયી

ભારતની દેવીઓમાં અમને કૈકેયીની ગણતરી કરતાં જોઇ અમારી કેટલીક બહેનોને આશ્ચર્ય લાગશે. શ્રીરામચંદ્રજી જેવા સદ્‍ગુણોના ભંડારરૂપ પુત્રનું જીવન દુઃખમય કરનાર રાણી કૈકેયી માટે સાધારણ રીતે ભારતવર્ષનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં મનમાં એક પ્રકારની તિરસ્કારની વૃત્તિ હોય છે અને તેને લીધે કૈકેયીના ગુણો તરફ દુર્લક્ષ કરે છે. કૈકેયી કોઇ દેવી નહોતી પરંતુ માનવી હતી. મનુષ્ય હમેશાં દોષને પાત્ર છે અને કૈકેયીના સ્વભાવમાં પણ એક જાતની દુર્બળતા હતી એ બધી વાતોને અમે પણ સ્વીકારીએ છીએ; પણ દુર્બળતાને લીધે તેનું ચરિત્ર ભારતવર્ષની અમારી હાલની ભગિનીઓને માટે વધારે મનન કરવા યોગ્ય થઇ પડે છે. મહર્ષિ વાલ્મીકિની પ્રાસાદિક વાણીથી વર્ણવાયલા રામાયણનાં પ્રત્યેક ચરિત્રમાંથી કાંઇ ને કાંઇ બોધ આપણને મળી આવે છે તેમજ કૈકેયીના ચરિત્રમાંથી પણ ઘણો મોટો બોધ મળી શકે છે.

રામાયણ વાંચનાર સૌ કોઇ એટલું તો અવશ્ય જાણે છે કે રાણી કૈકેયી કેકય રાજાની પુત્રી અને અયોધ્યાપતિ મહારાજા દશરથની નાની રાણી હતી. મહારાજા દશરથ એને સ્વયંવરમાંથી વરી લાવ્યા હતા. મહારાજા દશરથ એના પ્રેમમાં લુબ્ધ થઈ ગયા હતા. તે કેવળ એના અપ્રતિમ સૌન્દર્યને લીધેજ નહિ; પરંતુ તેની અસાધારણ બુદ્ધિમત્તા, ચતુરતા, નિડરતા આદિ ગુણોને લીધે. તેના પિતાએ તેને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવામાં કચાશ રાખી નહોતી. ઘરસંસારના કામકાજમાં તો એ ઘણીજ પ્રવીણ હતી. એ ઘણી પતિવત્સલ હતી અને પ્રેમ તથા કાર્યકુશળતાથી એણે દશરથ રાજાના હૃદયરાજ્ય ઉપર પોતાનું એટલું બધું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું હતું કે, રાજા દશરથ મોટી રાણી કૌશલ્યા અને સુમિત્રા કરતાં પણ તેનું ઘણું માન રાખતા હતા.

એક વખત દેવતા અને રાક્ષસોની વચ્ચે ભારે સંગ્રામ મચ્યો હતો, એ વખતે દેવતાઓએ રાજા દશરથની મદદ માગી હતી અને મહારાજા મોટી સેના લઇને દેવોની સહાયતાએ પહોંચ્યા હતા. કૈકેયી લાજુલાડી સ્ત્રી નહોતી. એ વખતની સ્ત્રીઓ હાલની પેઠે ઘરના ખૂણામાં બેસી રહેનારી, અંતઃપુરવાસિનીઓ નહોતી. તેઓ પતિની સાથે હરવા ફરવા તથા શિકાર ખેલવા પણ પ્રસંગોપાત જતી. પતિને યુદ્ધમાં જતા જોઇને રાણી કૈકેયીને પણ એ ઘોર સંગ્રામ પોતાની આંખે જોવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ. રાજા દશરથ પણ તેની ઇચ્છાને માન આપીને તેને પોતાની સાથે યુદ્ધ-ક્ષેત્રમાં લઇ ગયા. રાક્ષસો સાથે દશરથ રાજાનું દારુણ યુદ્ધ આરંભાયું. એક વખત રાત્રિને સમયે દશરથ અને શંબરાસુર વચ્ચે યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું, ત્યારે રાક્ષસોએ એવી માયા રચી કે રાજાને જરાક ઊંઘ આવી ગઈ. આ અવસર સાધીને શત્રુઓએ રાજા દશ-રથના સારથીને મારી નાખ્યો. સારથીના મરી જવાથી ઘોડાઓ તોફાન કરવા લાગ્યા અને રથને આડોઅવળો ખેંચી જવા લાગ્યા. આ દશા જોઇને વીરાંગના કૈકેયીએ તરતજ ઘોડાની લગામ પોતા-ના હાથમાં લઇ લીધી અને એવી હોશિયારીથી સારથીનું કામ કર્યું કે રાજાને ખબર પણ ન પડી; એટલુંજ નહિ પણ કૈકેયી-એ પોતાનાં બાણોથી અનેક વીર રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો.

ત્યાર પછી યુદ્ધ કરતાં કરતાં રાજાના રથની એક ધરી તૂટી ગઈ. તેને લીધે રથનું એક તરફનું પૈડું નીકળી ગયું અને રથ નીચે નમવા લાગ્યો. રાણી કૈકેયીએ સમયસૂચકતા વાપરીને રથના એ તરફના ભાગને પોતાના ખભા ઉપર ટેકવી દીધો અને યુદ્ધની સમાપ્તિ સુધી એજ પ્રમાણે રથને પોતાના ખભા ઉપર રહેવા દીધો. આ વખતે રાણી કૈકેયીએ સમયસૂચકતા વાપરી ન હોત તો રાજા દશરથ અવશ્ય નીચે પડી જાત અને શત્રુઓ તેમના ઉપર હુમલો કરત.

આ યુદ્ધમાં રાજા દશરથ વિજયી નીવડ્યા અને અણીને વખતે પોતાને મદદ કરવા સારૂ રાણી કૈકેયી ઉપર એ ઘણાજ પ્રસન્ન થયા અને કૈકેયીને ઘણોજ ધન્યવાદ આપીને કહ્યું: “પ્રિયે! આ યુદ્ધમાં તેં મારો પ્રાણ બચાવ્યો છે. તું ન હોત તો હું ક્યાર-નોયે શત્રુને હાથે માર્યો ગયો હોત. હું તારા ઉપર ઘણો પ્રસન્ન

થયો છું. તારે આજે જે કાંઇ વરદાન માગવું હોય તે માગી લે, તું જે કાંઇ માગીશ તે આપવા તૈયાર છું."

કૈકેયીએ વિનયપૂર્વક કહ્યું: "પ્રાણનાથ! મેં જે કાંઇ સેવા કરી છે તે બદલાની આશાથી નથી કરી. આપની સહધર્મિણી તરીકે મારૂં જે કર્તવ્ય હતું તેનુંજ મેં પાલન કર્યું છે. મારે શી વાતની ખોટ છે? અયોધ્યાના રાજ્યમાં એવી કઇ વસ્તુ છે કે જેના ઉપર મારો અધિકાર ન હોય? આપે મારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરવામાં ક્યારેય જરા પણ વિલંબ કર્યો છે? અયોધ્યાપતિ મહારાજાએ પોતાનું સર્વસ્વ મને અર્પણ કરી રાખ્યું છે તો મારે બીજી શી વસ્તુ જોઇએ? પ્રાણનાથ! મારે તો તમારા અખંડ પ્રેમ સિવાય બીજું કાંઇ પણ જોઇતું નથી."

પરન્તુ રાજા દશરથે માન્યું નહિ. તેમણે બે વરદાન માગવાનો ઘણોજ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે કૈકેયીએ કહ્યું: "સ્વામીનાથ! આપનો એવોજ આગ્રહ છે કે મારે બે વરદાન માગવાંજ; તો મારી વિનતિ છે કે આપ એ બે વરદાન આપની પાસે હાલ તો જમા રાખો. મારે જ્યારે જરૂર પડશે ત્યારે માગી લઇશ."

ત્યાર પછી રાજા અને રાણી કૈકેયી ઘેર આવ્યાં અને સુખપૂર્વક પહેલાંની પેઠે ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવા લાગ્યાં.

યથાસમયે રાજા દશરથની ત્રણે રાણીઓએ પુત્ર-રત્નોને જન્મ આપ્યો. રાણી કૌશલ્યાએ રામચંદ્રજીને જન્મ આપ્યો, અને એજ બધા કુંવરોમાં વડા હોવાથી પાટવી હતા. રાણી સુમિત્રાને લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન નામના બે પુત્ર અને રાણી કૈકેયીને ભરત નામનો એક પુત્ર હતો.

રાજા દશરથ જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા ત્યારે તેમની એવી ઇચ્છા થઇ કે રામચંદ્રજીને યુવરાજપદ ઉપર મારી આંખ આગળ અભિષિક્ત કરૂં. એ વિચારથી એમણે કુલગુરુ વસિષ્ઠને બોલાવ્યા અને તેમને એકાંતમાં લઇ જઇને પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવ્યો. રાજકુમાર ભરત એ વખતે મોસાળમાં ગયા હતા. રાજાએ જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામચંદ્રજીના ગુણોનો ઉલ્લેખ કરીને ભગવાન વસિષ્ઠને કહ્યું: "ભગવન્! મારા નગરની સમસ્ત પ્રજા અને શાસ્ત્રદર્શી વૃદ્ધ મંત્રીઓ, રામની અત્યંત પ્રશંસા કરે છે. હું પણ વૃદ્ધ થયો છું. મારી એક માત્ર એજ ઇચ્છા છે કે કમળલોચન રામને રાજ્યનો

અભિષેક કરૂં, કાલેજ રામનો અભિષેક થાય. આપ આ પ્રસ્તાવને અનુમોદન આપો.”

રાજાની ઇચ્છા મુજબ રાજ્યાભિષેકની સઘળી તૈયારી થવા લાગી. ધર્માત્મા મહારાજા દશરથે યોગ્ય મુહૂર્ત જોઇને પોતાના તાબાની પ્રજાને તથા આસપાસના રાજાઓને નિમંત્રણ મોકલ્યાં; પરંતુ કોણ જાણે શાથી એમણે કૈકેયરાજાને આમંત્રણ કર્યું નહોતું. એમના મનમાં રાજ્યાભિષેકને માટે ઘણીજ ઉતાવળ થઇ રહી હતી. તેમણે પોતાના મંત્રીઓને કહ્યુંઃ “ હું સ્વર્ગમાં અને પૃથ્વીમાં ઘોરતર ભયંકર ઉત્પાતનાં ચિહ્ન જોઇ રહ્યો છું. મારૂં શરીર પણ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે જીર્ણ થઇ ગયું છે. રામનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં જરા પણ વિલંબ કરવો ઉચિત નથી.

ચૈત્ર માસ હતો. **चैत्रः श्रीमानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः।** એ માસ ઘણો રમણીય હોય છે. સઘળાં પુષ્પવૃક્ષો એ માસમાં પુષ્પ વડે ખીલી રહે છે. બધી જાતનાં પુણ્ય-કર્મનાં અનુષ્ઠાન માટે એ માસ ઘણો ઉત્તમ ગણાય છે.

યુવરાજ્યાભિષેકની બધી તૈયારીઓ થવા લાગી. રાજાના અગ્નિહોત્રવાળા મકાનમાં સુવર્ણ, રત્ન, ઔષધિ, શ્વેત માળાઓ, ઘી, મધ, ધોયેલાં વસ્ત્ર, ચમર, એક સો સુવર્ણના કળશ, અખંડ વ્યાઘ્રચર્મ વગેરે વસ્તુઓ યથાસ્થાને ગોઠવી દેવામાં આવી. રથ, ધ્વજા, છત્ર, આયુધ, ચતુરંગ સૈન્ય અને શુભ લક્ષણોવાળો ચાર દાંતવાળો એક ઐરાવત હાથી ત્યાં આણવામાં આવ્યાં.

અંતઃપુર અને નગરના દ્વાર ઉપર ચંદન ચોપડવામાં આવ્યું તથા સુંદર પુષ્પોનાં તોરણ બાંધવામાં આવ્યાં. લાખ બ્રાહ્મણો ધરાઇને જમી શકે એટલું અન્ન તથા દૂધ, દહીં આદિ પદાર્થો તૈયાર કરવામાં આવ્યા. ચન્દ્રમા પુનર્વસુ નક્ષત્રમાંથી પુષ્ય નક્ષત્રમાં ગમન કરી રહ્યો હતો. ઘણુંજ શુભ મુહૂર્ત આવી પહોંચ્યું હતું.

પ્રભાતમાં સૂર્યોદય થતાંવારજ લક્ષ લક્ષ બ્રાહ્મણોએ સ્વસ્તિ-વાચન કર્યું. ચારે તરફ તેમને માટે આસન બિછાવી દેવામાં આવ્યાં. બીજી તરફ રાજમાર્ગ ઉપર પાણીનો છંટકાવ કરવામાં આવ્યો. ધ્વજપતાકાઓ ઊડવા લાગી. મધુર કંઠવાળી નાચનારીઓ સુંદર વસ્ત્રાલંકાર પહેરીને અંતઃપુરના બીજા ઓરડામાં બેઠી હતી. મહારાજના અંતઃપુરના આંગણામાં સેંકડો શૌર્યસંપન્ન

યોદ્ધાઓ ધોયેલાં વસ્ત્ર પહેરીને, લાંબી લાંબી નાગી તલવારો હાથમાં લઇને, સાવધાનચિત્તે ચારે તરફ ફરી રહ્યા હતા. અયોધ્યા નગરીનાં સર્વ દેવાલયોમાં પૂજાની સામગ્રી અને નૈવેદ્ય લઇને હજારો લોકો ઊભા રહ્યા હતા.

રાજ્યાભિષેકને આગલે દિવસે રાજા દશરથે રામને પોતાની પાસે બોલાવી લાવવા માટે સુમંત્રને મોકલ્યો હતો. રાજા કૈલાસ શિખર જેવા પોતાના ઊંચા મહેલમાં બિરાજ્યા હતા. પૂર્વ દેશના, પશ્ચિમ દેશના, ઉત્તર તથા દક્ષિણ દેશના, આર્ય જાતિના અને મ્લેચ્છ જાતિના ઘણા મહીપાલો અને પહાડી દેશના રાજાઓ, મહારાજા દશરથની પાસે બેઠા હતા. પિતાજીનાં દર્શન કરવાની આકાંક્ષાવાળા રઘુનંદન રામ સુમંત્રની સાથે ઊંચા મહેલમાં જઇ પહોંચ્યા.

જે સઘળા સદ્‌ગુણોની સૌ કોઈ વાંચ્છના કરે છે, પણ સહેલાઈથી મેળવી શકતા નથી, તે બધા સદ્‌ગુણો દ્વારા રઘુનંદન વિભૂષિત હતા. લોકોની સાથે મધુર વચનોમાં સંભાષણ કરવું અને કોઈના પણ ગુણુમાં દોષારોપણ ન કરવું, એ સદ્‌ગુણો રામચન્દ્રજીમાં પૂર્ણ અંશમાં હતા. એ "मधुरभाषी स्मितपूर्वभाषी प्रियंवदः।" હતા. એ જ્યારે કાંઈ બોલતા ત્યારે મોં મલકાવીનેજ બોલતા. એ કોઇ દિવસ અભિમાન કરતા નહિ. એ પોતે બધાની સાથે મૃદુ વચનોમાં વાતચીત કરતા એટલુંજ નહિ, પણ કોઇ કડવું વેણ કહે તો તેનો કાંઈ ઉત્તર આપતા નહિ. તેમના ઉપર કોઇ જરા ઉપકાર કરતો તો એ હમેશાં એ ઉપકારને યાદ રાખતા અને સેંકડો અપકાર કરનાર ઉપર જરા પણ ખોટું લગાડતા નહિ. રામ, સજા કરવા યોગ્ય મનુષ્યોને રીતસર સજા કરતા. કોઇ દિવસ મિથ્યા વચન બોલતા નહિ. કોઇની વિરુદ્ધ નિંદા સાંભળવા ઉપર તેમને કોઇ દિવસ રુચિ થતી નહોતી. ગરીબો ઉપર એ સદા દયા રાખનાર હતા. સમસ્ત ગુણોના આધારરૂપ હોવા છતાં પણ વિનયના તો એ ભંડારરૂપ હતા.

રામે કર જોડીને પિતાની પાસે જઇને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને પછી હાથ જોડીને તેમની પાસે ઊભા રહ્યા. રાજાએ પ્રિય પુત્રને હાથ પકડીને પાસે બોલાવ્યા અને પોતાની પાસે મૂકેલા મણિકાંચનભૂષિત મનોહર આસન ઉપર બેસાડ્યા.

રામ રાજા થવાના હતા એટલે દશરથે રામને થોડોક ઉપદેશ આપ્યો. તેમણે કહ્યું: "પુત્ર ! તું સ્વભાવથીજ ઘણો ગુણવાન છે, છતાં પણ તારા કલ્યાણને સારૂ બે શબ્દો બોલું છું તે શ્રવણ કર.

"તું કામ ક્રોધનો બિલકુલ ત્યાગ કરજે. જાતે જઈને તથા દૂત મારફત પ્રજાની ખરી સ્થિતિની તપાસ કરજે. અમાત્યો અને પ્રજાવર્ગની પ્રીતિ સંપાદન કરજે. રાજધર્મ એજ છે કે રાજાએ ધનાગાર, શસ્ત્રાગાર અને રત્નાગાર ભરપૂર રાખીને પ્રજાને સંતુષ્ટ રાખવી. રાજ્યમાં પ્રજાજનો સંતુષ્ટ ચિત્તે સુખભોગ કરે એવો યત્ન કરવો. તું સ્વભાવથીજ વિનયી છે, પણ એથીયે વધારે વિનયી થઈને જિતેન્દ્રિય બનજે."

ભવિષ્યના રાજાને માટે કેવો ઉત્તમ સારરૂપ ઉપદેશ !!

રામ રાજા થશે એ વાત જાણીને તેમના મિત્રોએ એ સમાચાર ઘણી ઝડપથી માતા કૌશલ્યાને પહોંચાડ્યા. કૌશલ્યાએ એ શુભ વધાઈ લાવનારને પુષ્કળ ઇનામ આપીને સંતુષ્ટ કર્યા !

રામને ઉપદેશ આપીને રાજા દશરથ અંતઃપુરમાં ગયા, પરન્તુ તેમને ચેન પડ્યું નહિ. તેમણે રામને બોલાવી લાવવા સારૂ ફરીથી સુમંત્રને મોકલ્યો. રામે આવીને હાથ જોડીને પિતાને પ્રણામ કર્યા, એટલે મહારાજ દશરથ બોલ્યા: "પુત્ર ! હવે તું રાજા થાય, એજ પ્રજાનો અભિલાષ છે. હું કાલેજ તને યુવરાજપદ ઉપર અભિષિક્ત કરીશ; પરન્તુ રામ ! દૈવજ્ઞોએ કહ્યું છે કે મારા જન્મનક્ષત્રમાં દારુણ ગ્રહ સૂર્ય, મંગળ અને રાહુદ્વારા ઘેરાયો છે અને આજે હું જાત જાતનાં અશુભ સ્વપ્ન જોઈ ચૂક્યો છું. આકાશમાં ઉલ્કાપાત થઈ રહ્યો છે. ઘણો ભયંકર ગડગડાટ થઈ રહ્યો છે. પ્રાયઃ જોવામાં આવ્યું છે કે એવાં બધાં અપશુકનો રાજાઓને માટે હાનિકારક નીવડે છે; માટે મને મારા જીવનને માટે શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે. વળી મનુષ્યોની મનોવૃત્તિ પણ સદા એક સરખી રહેતી નથી, માટે તું હવે જલદીથી યુવરાજપદ ઉપર અભિષિક્ત થઈ જા." ભાવિ વિપત્તિની છાયા રાજાના અંતરમાં પડી ચૂકી હતી. રામના રાજ્યાભિષેકમાં કાંઈ વિઘ્ન આવી પડે એવી શંકા એમના પ્રેમાળ હૃદયમાં વખતોવખત થઈ રહી હતી; પરન્તુ એ વિઘ્ન કોની તરફથી અને કેવા સ્વરૂપમાં ઉપસ્થિત થશે તેની તો રાજા દશરથને પણ કલ્પના નહોતી.

તુરતજ બધી તૈયારીઓ થઈ ગઈ. રાજા દશરથે પુરોહિત

ભગવાન વસિષ્ઠને બોલાવીને કહ્યું: "રામ નિર્વિઘ્ન રાજ્ય કરે એટલા સારૂ આપ તેને પત્ની સાથે ઉપવાસ કરવાનું કહો." ભગવાન વસિષ્ઠે એ પ્રમાણે કરીને રાજાને ખબર આપ્યા. રાજાએ એ વખતે અંતઃપુરમાં રાણી કૈકેયીના મહેલમાં જવાની ઇચ્છા કરી.

રાણી કૈકેયીની સાથે તેના પિયેરમાંથી મંથરા નામની એક દાસી આવી હતી. એ દાસીએ રાજ્યમહેલની અગાસીમાં ચડીને રામના રાજ્યાભિષેકને માટે જે કાંઇ તૈયારીઓ થઈ રહી હતી તે જોઈ હતી. એ દેખાવ જોઇને તેના મનમાં કાંઈ જુદા પ્રકારની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ અને તે દોડતી દોડતી રાણી કૈકેયી પાસે આવી.

કૈકેયીએ પોતાના જીવનમાં કયો મોટો અપરાધ કર્યો છે એ સૌ કોઇને વિદિત છે. રામને વનમાં જવાની આજ્ઞા અપાવી એ તેનો મોટામાં મોટો અને માફ ન કરી શકાય એવો અપરાધ છે. અમે એ અપરાધ કબૂલ રાખ્યો છે. એ અપરાધને માટે તેનો જૂઠો બચાવ કર્યા વગર એવો ગંભીર અપરાધ કરવા સરળહૃદયા, સમજુ કૈકેયી કેવી રીતે લલચાઈ તે સંબંધી આપણે જરા ઊંડા ઊતરીને વિચાર કરીશું તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય. કૈકેયી જન્મથી કાંઈ રાક્ષસી નહોતી. દયાનો, મનુષ્યતાનો અંશ તેનામાં જન્મથીજ નહોતો એવું કોણ કહી શકશે? ખરૂં જોતાં કૈકેયી તો રામને ઘણુંજ ચાહતી હતી. રામ તેમને 'મા' કહીને બોલાવતા હતા અને રામચંદ્રજી જેવા ગુણવાન પુત્રના મોંમાંથી 'મા' નો મધુર શબ્દ સાંભળતાં કૈકેયી ગાંડીઘેલી થઈ જતી હતી; પરંતુ મંથરા તેની સાથે પિયેરથી આવેલી દાસી હતી. એ રાત-દિવસ કૈકેયીની પાસેજ રહેતી હતી. મંથરા કઇ જાતની હતી, કયા કુળની હતી, તેનાં માબાપ કેવાં હતાં, તેની આપણને કાંઇ ખબર નથી; પરંતુ એ ઘણી ઇર્ષ્યાખોર, હલકા મનની સ્ત્રી હતી, એમાં તો જરાયે સંદેહ નથી. કૈકેયીએ રામના રાજ્યાભિષેક સંબંધી સમાચાર પ્રથમ એ મંથરાના મોંએજ સાંભળ્યા હતા. એ કુબ્જાએ ઘણા કઠોર શબ્દોમાં રામના રાજ્યાભિષેકના સમાચાર આપીને કહ્યું હતું કેઃ-

"किं शेषे दुर्भगे मूढे महद्भयमुपस्थितम् ।
न जानीषेऽतिसौन्दर्यमानिनि मत्तगामिनि ॥

"હે સૌંદર્યનો ફાંકો રાખનારી! રે મત્તગામિનિ! રે અભાગણિ! તારૂં સર્વનાશ થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે; પણ હે મૂઢ!

તને કોઇ વાતનું ભાન નથી. તું કેવી રીતે નિશ્ચિંત થઇને સૂઇ રહી છે ? તું જાણુતી નથી કે અયોધ્યામાં આ બધો ઉત્સવ શા સારૂ થઇ રહ્યો છે ? શા માટે આ શહેરમાં બધે ધ્વજાઓ અને પતાકાઓ લટકાવી દેવામાં આવી છે ? રાજા કાલ સવારેજ રામનો યુવરાજ-પદ ઉપર અભિષેક કરશે." સરળ હૃદયની કૈકેયીએ મંથરાનાં આવાં કઠિન વચનોનો અસ્વીકાર કર્યો. તેનાં આવાં કઠોર વચનોથી, એને પોતાની દશા માટે ખેદ થયો નહિ, ઊલટું આમ સાંભળીને રામ રાજા થશે એવા શુભ સમાચાર આપવા માટે પ્રસન્ન થઇને મંથરા-ને કહેવા લાગી કે, "તારી કાંઇક ભૂલ થાય છે; કારણકે મારે રામ અને ભરત બન્ને સરખા છે.

"रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये ।

"તેં જે અમૃતમય પ્રિય સમાચાર મને હમણાં કહ્યા તેના કરતાં વધારે પ્રિય મને કશું નથી. તું જે માગીશ તે હું તને આજે આપીશ."

મંથરાના મુખ ઉપર ક્રોધ અને વિરક્તિનાં ચિહ્‌ન જોઇને કૈકેયી પ્રથમ તો કાંઇ પણ સમજી નહિ. એ નિર્દોષ સરળ ચિત્તની રાણી દાસીને પૂછવા લાગી: "આજે તો પ્રસન્ન થવું જોઇએ, તેને બદલે તું મને એવું શાને કહે છે કે ભય આવી પહોંચ્યો છે ? પ્રિયવાદી રામ તો મને ભરત કરતાં પણ વધારે વહાલા છે. भरता-दधिको रामः प्रियकृन्मे प्रियंवदः ।

"રામ તો સદા મને કૌશલ્યાના જેવીજ ગણીને મારી સેવા-ચાકરી કરે છે. હે મૂઢ ! બોલ તો ખરી કે રામ તરફથી મને શી બાબતનો ભય આવી લાગ્યો છે ?"

દુષ્ટ મનની કુબ્જા મંથરા હવે ધીમે ધીમે સરળ હૃદયા રાજ-કન્યાના પ્રાણમાં વિષ રેડવા લાગી: "રાજા તારે મોંએ તો તારો આદર કરે છે; પણ અંદરખાનેથી એ કૌશલ્યાના છે." મંથરાએ તે ઉપરાંત પોતાની પુષ્ટિમાં કહ્યું: "રામના અભિષેક પ્રસંગે ભરતને ખબર શા સારૂ ન મોકલ્યા ? તું જોતી નથી કે રાજા કેટલો બધો પ્રપંચ રમી રહ્યા છે ? તને તો રાજા બિલકુલ ચાહતા નથી. ચાહતા હોય તો પછી આટલું છળકપટ શા માટે કરે ?"

આ શું દશરથનો પ્રેમ કપટી હતો ? કૈકેયી રાજાને ખરેખર ઘણું ચાહતી હતી; પરન્તુ એનો પ્રેમ પ્રવૃત્તિમૂલક હતો; નિવૃત્તિ-મૂલક નહિ. રાજા એનાજ ઉપર મુગ્ધ થઇ ગયા હતા. રાજા દશ-

રથ રામના અભ્યુદય માટે મંત્રીઓને યોગ્ય સૂચના આપી, સૌથી પહેલાં કૈકેયીના મહેલમાં ગયા હતા. દશરથનું મન શંકાશીલ તો થયું હતું તે આપણે અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. હવે તેને કૈકેયીના મહેલમાં પણ જાત જાતની શંકાઓ ઊપજવા લાગી. પોતાનાજ મનમાં રાજા વિચારવા લાગ્યાઃ "આજ હું આ શું જોઉં છું? આ શું? જે રાણી મારે માટે સદા શણગાર સજીને તૈયાર રહેતી, મહેલના દ્વારમાં પ્રવેશ કરતાં વારજ જે હસતી હસતી સામી દોડી આવતી અને મારો હાથ પકડીને મને ઘરમાં લઇ જતી, તેને આજ હું જોતો નથી એ શું?

"या पुरा मन्दिरे तस्याः प्रविष्टे मयि शोभना।
हसन्ती मामुपायाति सा किं नैवाद्य दृश्यते॥"

રાજા દશરથ કૈકેયીના પ્રેમમાં મુગ્ધ થઈ ગયા હતા. **हसन्ती मामुपायाति** એમાંજ પ્રવૃત્તિમૂલક પ્રેમનું બહારનું સ્વરૂપ સાફ જણાઈ આવે છે; પરન્તુ આજ તો કુબ્જા મંથરાએ કૈકેયીના સરળ હૃદયમાં વિષ રેડયું હતું. તેણે તેને ઠસાવી દીધું હતું કે રાજાનો પ્રેમ બધો જૂઠો છે. તેને ઠગવાને સારૂ એ બહારનો પ્રેમ છે. પ્રવૃત્તિમૂલક પ્રેમ બધું સહન કરે છે, પણ છળકપટ તેનાથી સહન થતો નથી; પરંતુ જે ખરો પ્રેમ છે તે એવી વાત ઉપર દૃષ્ટિ રાખતો નથી. 'સામી વ્યક્તિ મને ચહાય તો મારે તેને ચાહવું' એ ભાવ યથાર્થ પ્રેમમાં હોતો નથી. તમે 'મારી સાથે ગમે તેવી ખરાબ રીતે વર્તો તો પણ હું તમારીજ છું.' એવો પ્રેમ કૈકેયીનો રાજા દશરથ ઉપર નહોતો. રાજાને એવો પ્રેમ તો રાણી કૌશલ્યાએ અર્પણ કર્યો હતો. પતિએ પોતાની સામે પ્રપંચ રચ્યો છે, પતિનો પોતાના ઉપરનો પ્રેમ ખોટો અને બહાર બતાવવાનો છે, એવું મનમાં ઠસી જવાથી આજે કૈકેયીનું સ્વરૂપ બિલકુલ બદલાઇ ગયું. આજે તે સુંદર વસ્ત્રાલંકારમાં સજ્જ થઈ નહોતી. આજે તેના મુખ ઉપર મધુરૂં હાસ્ય નહોતું.

મંથરાની વાત સાંભળીને કૈકેયીનું વદન ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયું હતું. તે ક્રોધના આવેશમાં ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ કાઢવા લાગી. હવે એની સારાસાર બુદ્ધિ કોણ જાણે કયાંયે જતી રહી? મંથરા જે સમજાવતી તે કૈકેયી સાચું માની લેતી. અનર્થને એ અર્થરૂપે જોવા લાગી. વાલ્મીકિ કહે છે કે, "**सा हि वाक्येन कुब्जायाः किशोरी-**

ર્વોત્પથં ગતા" કુબ્જાની સલાહ સાંભળીને તે કિશોરીએ પોતાની બુદ્ધિ છોડી દીધી. તે ઉત્પથગામિની થઇ.

વાચક બહેનો! એક કુબ્જા મંથરાએ કૈકેયી જેવી સમજુ, ભણેલગણેલ સ્ત્રીના જીવનમાં કેવો મોટો ફેરફાર કરી દીધો, તેના જીવનને કેટલું અધોગામી બનાવી દીધું, તેનો વિચાર કરો! આજ-કાલ પણ કુબ્જા બહેનપણીઓની સલાહથી તમારામાંની કેટલી બધી કિશોરીઓ અને વૃદ્ધાઓ 'ઉત્પથગામી' અને અધોગામી થાય છે? તમારામાંની કેટલીઓનાં ઘર રામ વગરની અયોધ્યા જેવાં થઇ પડે છે? મોટા ભાઇની વહુ દિયરને ઘરમાંથી કઢાવી મૂકે છે તે મંથરા જેવી કુબ્જાની સલાહથી નહિ તો બીજા શાથી? દિયરને ધિક્કારવું એ મોટી ભોજાઇને માટે કાંઇ સ્વાભાવિક નથી. એથી ઊલટું પ્રારંભમાં દિયર તો ઘણા લાડની વસ્તુ હોય છે; પરંતુ જ્યારે એના એજ લાડવાયા દિયર ઉપર ભોજાઇ દ્વેષ કરવા માંડે છે ત્યારે સમજી લેજો કે તેને કોઇ મંથરાનો કુસંગ થયો છે. કેટલી કુળવધૂઓ માતાની ખોટી સલાહથી પતિના સુખને, પતિના સંસારને, ધૂળમાં મેળવી દે છે; અને તેથી પણ વધારે, પોતાનીજ ખુશીથી, પોતાનીજ પસંદગીથી લાવેલી બાલિકા વધૂને સાસુઓ કેટલીએ વાર મંથરા જેવી કોઇ કુબ્જા દાસી, બહેનપણી કે સંબંધી-એ સીધી કે આડી રીતે કાન ભંભેર્યાથી દુઃખ અને ત્રાસ દઇને કલેશ કરાવે છે? હિંદુ બહેનો! રામાયણનું ફરીથી ધ્યાનપૂર્વક મનન કરો. મંથરા જેવી એક કુબ્જાની સલાહથી રાજા દશરથનું રાજ્ય અને ગૃહસંસાર કેવી રીતે ધૂળમાં મળી ગયાં હતાં? એ એક દુષ્ટાએ તેમના સુખી સંસારમાં કલેશનો દાવાનળ કેવી રીતે સળગાવ્યો હતો? તેનો જરા શાંત ચિત્તે વિચાર કરો. કૈકેયીના દાખલા ઉપર-થી શિખામણ લેજો અને દાસીના કે બહેનપણીના સ્વરૂપમાં આવેલી મંથરાને મોંએ ચડાવતાં સાવધ રહેજો, તેમનો ઉપદેશ માનતાં સાવધાન રહેજો; નહિ તો યાદ રાખજો કે એક વખતે તમે મંથરા-રૂપી કુબ્જાના પ્રપંચમાં ફસાઇ ગયાં તો પછી તમારો અધઃપાત કયારે અટકશે તેનું કાંઇજ ઠેકાણું નથી.

કુબ્જા મંથરા ઉપર એક વખત વિશ્વાસ બેઠા પછી રાણી કૈકેયીનો પ્રેમ તેના ઉપર સો ગણો વધી ગયો. એ કુબ્જાના શરીર-માં તેને સૌન્દર્ય જણાવા લાગ્યું. કૈકેયી મંથરાને કહેવા લાગી:

"હે વક્રસુંદરિ! તારી બુદ્ધિનો તો પારજ નથી. તું મારી મોટી હિતૈષિણી છે. તેં આજે મને જણાવ્યું ન હોત તો હું રાજાનો છળ કેવી રીતે પારખી શકત? પૃથ્વીમાં કદ્રૂપી, દેખીને કંટાળો આવે એવી ઘણી સ્ત્રીઓ છે, પણ તું તો વાયુના ભારથી નીચી નમી ગયેલી કમલિનીના જેવી ઘણી પ્રિયદર્શના છે." મનુષ્યની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય એટલે ગમે તેટલું કુરૂપ પણ સુરૂપ દેખાય છે. કૈકેયી પણ આજે કુબ્જાના પ્રત્યેક અંગની પ્રશંસા કરવા લાગી: "તારા બધા અંગમાં હું સૌન્દર્ય જોઉં છું. રામ વનમાં જશે એટલે હું તને હિરણ્યમયી માળાથી શણગારીશ. વક્રસુંદરિ! તારા મુખની સરખામણી થઇ શકે એમ નથી." કૈકેયી એ કુબ્જામાં કેવી શોભા દેખી રહી હતી? હાય કૈકેયિ! સ્વામીની પ્રિયમાં પ્રિય વસ્તુને વનમાં મોકલાવીને તું શા સુખની આશા રાખે છે? રામને વનમાં મોકલાવ્યાથી તું સ્વામીના વિનાશનું કારણ થઇ છું તેની તને ખબર નથી; તું જેમાં સુખ સમજી રહી છું તેની અંદર કેટલું દુઃખ સમાયેલું છે તેની તને ખબર નથી.

કૈકેયીએ રામને વનવાસમાં મોકલવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. અમૂલ્ય મુક્તાહાર, ઘણાં સુંદર ઘરેણાં કાઢી નાખીને એ ભોંય ઉપર સૂઇ ગઇ. કુબ્જા એ વખતે પણ તેની પાસેજ હતી.

કૈકેયી કહેવા લાગી: "કુબ્જે! હવે મારે કોઇ પણ વસ્તુનું પ્રયોજન નથી. મહારાજે મારી સામે આવો પ્રપંચ રચ્યો? હવે હું કાં તો રામને વનમાં મોકલાવીશ અથવા તો મરી જઇશ. જો રામ વનમાં નહિ જાય તો હું ઉત્તમ વસ્ત્ર, ચન્દન, માળા, પાન, ભોજન બધાંનો ત્યાગ કરી દઇશ. વધારે શું કહું? હું જીવીશ પણ નહિ."

મંથરાનો મનોરથ સિદ્ધ થયો. મંથરા આઘી ઊભી રહીને ગુપ્ત રીતે જોતી હતી કે મહારાજા દશરથ કૈકેયીના મહેલમાં પ્રવેશ કરતાંવાર તેની આવી દશા જોઇને ઘણા આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયા. તેમના મનમાં ભયનો સંચાર થયો; રાજાએ બેસીને ધીમે ધીમે કૈકેયીના ગાત્રને સ્પર્શ કર્યો. રાજાએ તેને ઘણો ઉપદેશ આપ્યો. આખરે એમણે રામના સોગંદ ખાઈને કહ્યું: "રામ મને પ્રાણ કરતાં પણ વહાલો છે. એના સોગંદ ખાઇને હું કહું છું કે તું જે કહીશ તે હું કરીશ."

જે કૈકેયીએ આટલી વાર સુધી રાજાની આટલી બધી આજી-

જીનો એક પણ ઉત્તર આપ્યો નહોતો, તેણે રાજાના મુખમાંથી રામના શપથ નીકળતાં વારજ આંખ ઉઘાડી. અંદર પ્રપંચ હતો, બહાર દારુણ ક્રોધ હતો. આજ તે સાક્ષાત્ ક્રોધની મૂર્તિ બની હતી. રાજા મરે કે જીવે તેની તેને લેશ માત્ર પણ દરકાર નહોતી. આજ રાક્ષસી કૈકેયીએ ઘણા પ્રકારે રાજાને પોતાની આગલી પ્રતિજ્ઞાઓનું સ્મરણ કરાવ્યું અને આખરે યુક્તિપૂર્વક કહ્યું કે, "રામને દંડકારણ્યમાં મોકલવા પડશે. સવારેજ તેને વનમાં મોકલવા પડશે. જો તેમાં જરા પણ વિલંબ થશે તો હું તમારી આગળજ પ્રાણત્યાગ કરીશ."

આ હૃદયવેધક વાક્ય સાંભળીને રાજા દશરથ મૂર્ચ્છિત થઇ ગયા. ઘણી વારે તેમને શુદ્ધિ આવી. રાજા ભયભીત થઇને આંખ જરા જરા ઉઘાડતા હતા અને મનમાં ને મનમાં વિચાર કરતા હતા કે, "આ તે હું ખોટું સ્વપ્ન દેખી રહ્યો છું, કે મને કોઇ જાતની ઘેલછા લાગી છે, કે મારૂં અદૃષ્ટજ ફર્યું છે? આ છે શું?" રાજાએ ઘણોજ વિલાપ કર્યો. કૈકેયીને તેમણે ઘણીજ વિનતિ કરી; પરન્તુ કૈકેયીના પાષાણ હૃદય ઉપર એથી કાંઇ પણ અસર થઇ નહિ. એણે આજે પતિને ન કહેવા યોગ્ય વચનો કહ્યાં. આખરે તેણે સુમંત્રને બોલાવીને રામચન્દ્રને વનગમનની આજ્ઞા સંભળાવી. રામચન્દ્રે જરા પણ ક્રોધ કે શોક કર્યા વગર, પિતાને મોંએથી એ આજ્ઞા સાંભળ્યા વગર, કૈકેયીને મોંએથી પિતાની એ ઇચ્છા જાણીનેજ સંપૂર્ણ સહનશીલતાપૂર્વક વનમાં જવાનું સ્વીકાર્યું. ત્યાર પછી ભાઇ લક્ષ્મણ અને પત્ની સીતા પણ તેમની સાથે જવા તૈયાર થયાં અને રાક્ષસી નિર્દય કૈકેયીએ પોતાનેજ હાથે એ ત્રણેને વલ્કલ પહેરાવીને વનમાં કેવી રીતે વિદાય કર્યાં, એ ઇતિહાસ સૌ કોઇને વિદિત છે. એ દૃશ્ય જોઇને મહર્ષિ વસિષ્ઠ જેવા સાધુને પણ ક્રોધ ચડી આવ્યો હતો અને તેમણે કૈકેયીને ઘણાજ સખ્ત શબ્દોમાં ધમકાવી હતી, તો પછી આપણે કોણ? આપણને તો એ કરુણાજનક દૃશ્ય જોઇને રામચન્દ્ર અને પતિપરાયણા કોમળ યુવતી સીતાને માટે અશ્રુપાત થાય તથા કૈકેયીને માટે અત્યંત તિરસ્કાર છૂટે એ તદ્દન સ્વાભાવિકજ છે.

પરન્તુ કૈકેયીને તેના દુષ્ટ કૃત્યનું ફળ મળ્યા વગર રહ્યું નહિ. રામચંદ્રજી જેવા પુત્રના વિયોગથી મહારાજા દશરથનું મૃત્યુ થયું. કૈકેયી વિધવા થઈ. સ્ત્રીને માટે એથી વધારે દુઃખ શું? પરન્તુ

રાજમાતા થવાના અભિલાષમાં અધમ કૈકેયીએ એની જરા પણ પરવા રાખી નહિ; પરન્તુ જે પુત્ર ભરતને રાજ્ય અપાવવા સારૂ તેણે આ નીચ છળપ્રપંચ કર્યો હતો, તેજ સુપુત્ર ભરતે રાજ્યગાદી ઉપર બેસવાની સાફ ના કહી અને આવા અધમ કૃત્ય માટે માતાનો અત્યંત તિરસ્કાર કર્યો, ત્યારે તેને પોતાની ખરી સ્થિતિનું ભાન થયું. ત્યારેજ તેના અંતઃકરણમાં પશ્ચાત્તાપનો અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. હવે તેનામાં ચૈતન્ય આવ્યું. એ પહેલાંના જેવી નીચ કૈકેયી રહી નહિ. રાજમહિષી હોવા છતાં પણ આજ એ પોતાને અત્યંત દુઃખી માનવા લાગી. લજ્જાની મારી એ કોઇની આગળ પોતાનું મુખ બતાવી શકતી નહિ. ભરત રામચન્દ્રજીની શોધમાં વનમાં જવા નીકળ્યા. કૈકેયીને પણ રામદર્શનની ઇચ્છા થઇ; પણ ભરતના ભયથી એ કશું બોલી શકી નહિ. કૈકેયી શું મોં લઇને બોલે ? રામને તેણે વનમાં મોકલ્યા હતા. સ્ત્રી થઇને તેણે સ્વામીનો વધ કર્યો હતો. એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત શું ? મૃત્યુ ? નાજ ના; રામનાં દર્શન કર્યાં વગર હવે એ મરી પણ નહિ શકે. એના મનમાં વિચારોની પરંપરા ચાલવા લાગીઃ “રામ શું મને ફરીથી ‘મા’ કહીને બોલાવશે ? હું તો પાપી છું. એ મને શા માટે હવે મા કહેશે ? મારો ભરતજ મને મા કહેતો નથી ને ! ભરત ભલે ન કહે, પણ રામ તો જરૂર મને ‘મા’ શબ્દથી સંબોધશે. મારા રામ ક્ષમામય છે.” ‘મારા રામ’ એ શબ્દ બોલતાં કૈકેયીનું હૃદય કંપવા લાગ્યું. તેના અહંકારના ચૂરેચૂરા થઇ ગયા. સૌથી શ્રેષ્ઠ રાણી કૈકેયી આજે દાસીની પેઠે સુમિત્રાને શરણે ગઇ. સુમિત્રાએ ભરતને બધા સમાચાર જણાવ્યા. ભરતે પ્રથમ તો માતાને પોતાની સાથે રામચંદ્રજીનાં દર્શન કરવા લઈ જવાની સાફ ના કહી; પણ પછી વિચાર કર્યો કે, “રામ તો માતૃભક્ત છે, એ તો કોઇ દિવસ કોઇના દોષ સામું જોતા નથી. એ કૈકેયી ઉપર ભક્તિ રાખે છે.” એમ વિચાર કરીને ભરતે કૈકેયીને સાથે લઇ જવાનું કબૂલ કર્યું. બધાંએ ચિત્રકૂટમાં જઈને રામચન્દ્રજીનાં દર્શન કર્યાં, પણ કૈકેયીની હિંમત તેમની સન્મુખ જવાની ચાલી નહિ. શું મોં લઇને એ રામના સામી જાય ? એ એક વૃક્ષની આડમાં જઈને ઊભી રહી અને અવિરલ અશ્રુધારા વહેવરાવવા લાગી. એ મનમાં ને મનમાં બોલતી હતીઃ “રામ ! મારા અપરાધની શું ક્ષમા નથી ? તમે મને દર્શન નહિ આપો ? તમને મળવા આવી છું છતાં પણ આગળ આવતાં હિંમત ચાલતી નથી.

મેં ઘણોજ મોટો અપરાધ કર્યો છે. એક વખત કહો કે મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત છે કે નહિ? હું તમારે મોંએજ સાંભળવા માગું છું. આજ તમારે મોંએ એનો નિર્ણય સાંભળીને તમારીજ આગળ પ્રાણવિસર્જન કરીશ. તમારી સુંદર મૂર્તિ જોતાં જોતાં મરવાની ઇચ્છા છે. એક વાર મને એટલું કહો કે તમે મને ક્ષમા આપી છે; નહિ તો મૃત્યુથી પણ મને શાન્તિ નહિ વળે. રામ! આ પાપી માને તમે શું ફરીથી દર્શન નહિજ આપો? હું જાણું છું કે હું મોટી અપરાધી છું. મેં નંદનવન જેવી અયોધ્યાને સ્મશાન જેવી કરી દીધી છે. હું પતિની હત્યારી બની છું. મેં તમને વનમાં મોકલ્યા છે. મારી ઘણી લાડવાઇ વહુ જાનકીને પોતાને હાથે વલ્કલ પહેરાવીને વનમાં મોકલી છે. હવે બાકી શું રહ્યું છે? બધો દોષ મારોજ છે. મારો અપરાધ આજે મૂર્તિમાન થઇને મારા હૃદયને બાળી મૂકે છે. મારૂં દુઃખ હવે બીજું કોઇ કળી શકે એમ નથી. જેની આગળ મારૂં દુઃખ રડવા જાઉં છું તેજ મારી મશ્કરી કરે છે. મારૂં દુઃખ મને મનમાં ને મનમાં ઘણું સાલે છે. રામ! મેં તમને સેંકડો પ્રકારનાં દુઃખ દીધાં છે તેના બદલામાં આજે હું હજારો જાતનાં દુઃખ ભોગવી રહી છું. હજુ પણ વધારે દુઃખ મારે ભોગવવું પડશે એમ મને લાગે છે; પણ તમારા વગર મારૂં દુઃખ બીજું કોઇ સમજી શકશે નહિ. તમારી આગળ હું મોટી અપરાધી છું અને તમનેજ હું મારૂં દુઃખ સંભળાવવા માગું છું. તમે શું મારૂં દુઃખ સાંભળવા નથી માગતા? તમે મારી દાદ નહિ લો તો હું કયાં જઇશ? કહો, મારે બીજે કયાં આશ્રયનું સ્થાન છે? મારો પોતાનો પુત્ર પણ મને હવે ચાહતો નથી. હે રામ! આજ સર્વ મને જોતાં વારજ કહે છે કે, "આ રાક્ષસીએજ સર્વગુણસંપન્ન રામચન્દ્રને વનમાં મોકલ્યા છે અને તેને પાપેજ દશરથ રાજા મરણ પામ્યા છે." આજ જગત મારી ઘૃણા કરે છે. પણ તમે? તમેયે શું મારી ઘૃણા કરો છો? ના, ના. તમે ઘણા ક્ષમાશીલ છો. તમે ઘણા દયામય છો. તમે તો કોઇને દુઃખી થવા દેવા માગતા નથી; મારી અન્તર્વેદના તમારા વગર બીજું કોણ જાણે? મેં સાંભળ્યું છે કે તમે તો અંતર્યામી છો, પરમ પુરુષ છો."

આ પ્રમાણે વિલાપ કરીને કૈકેયી ઘણું રોઇ, ઘણી ઉગ્રતાથી એણે રામનું સ્મરણ કર્યું. આજ વિપત્તિને સમયે પશ્ચાત્તાપના અગ્નિમાં કૈકેયીનાં કર્મો બળીને ભસ્મ થયાં હતાં. પશ્ચાત્તાપથી બળી

જતા પ્રાણને લીધે આકુળવ્યાકુળ થઇને કૈકેયી આજ રામનું આવાહન કરી રહી હતી. રામ કેવી રીતે સ્થિર બેસી રહે ? રામ પણ તેને શોધી રહ્યા હતા. એકાએક તેમણે પોતેજ માતા કૈકેયીની ખબર પૂછી. ભરતે કાંઇ ઉત્તર ન આપ્યો. આખરે રામ ફરતા ફરતા જે વૃક્ષ આગળ રાણી કૈકેયી ઊભી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને જતાંવારજ પ્રફુલ્લવદને કૈકેયીને પગે પડ્યા. કૈકેયી ચમકી ઊઠી. દુઃખ, શરમ અને પશ્ચાત્તાપથી તેનું હૃદય સળગવા લાગ્યું. એજ રામને અભિષેકને દિવસે પોતાને હાથે વલ્કલ પહેરાવતાં તેનો જીવ કેમ ચાલ્યો હતો ? રામે પૂછ્યુંઃ "મા ! બધાં મને મળવા આવ્યાં અને તમે અહીંયાં એકલાં કેમ ઊભાં રહ્યાં ?" આજે કેટલે બધે દિવસે કૈકેયીએ 'મા' શબ્દ સાંભળ્યો. 'મા' એ શબ્દ આજ તેના હૃદયમાં ઠેઠ ખૂંપી ગયો. દિગ્દિગન્તમાં તેણે એ શબ્દનો પ્રતિધ્વનિ સાંભળ્યો. આજ રામે 'મા' કહીને બોલાવી એટલે આખા જગતે તેને મા કહીને બોલાવી હોય એમ તેને લાગ્યું. આજ તેની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ પડયે જતાં હતાં. રામની સુમધુર વાણીથી નીકળેલા 'મા' શબ્દે તેની રગેરગમાં અમૃતનો સંચાર કર્યો, પણ બીજી તરફથી પશ્ચાત્તાપની વેદના સો વીંછીના ડંખની પેઠે તેને પીડવા લાગી. કૈકેયીએ રામને ખોળામાં લઇને હૃદયની જ્વાળા હોલવવા માટે હાથ પ્રસાર્યા હતા. અન્તર્યામી કૈકેયીના મનની વાત સમજી ગયા. દીનવત્સલ સહાસ્ય વદને કૈકેયીના ખોળામાં બેસી ગયા. આ વખતે કૈકેયી પોતાનું સર્વ દુઃખ વિસરી ગઇ. તેનાં નયનના જળથી રામચન્દ્રજીની છાતી ધોવાઇ ગઇ. રામ તેને બહુ દિલાસો આપી રહ્યા હતા એટલામાં સીતા ત્યાં આવી પહોંચ્યાં. સાથે સાથે ભરત, શત્રુઘ્ન અને લક્ષ્મણ પણ એ સ્થળે આવી પહોંચ્યા. કૈકેયી મૂઢ જેવી થઇને ઊભી રહી. રામના દિલાસાથી કૈકેયીનાં આંસુ જરાવાર બંધ થયાં હતાં તે સીતાજીને જોતાં વાર પાછાં વહેવા લાગ્યાં. ઘણા આગ્રહ અને આદરપૂર્વક જાનકીને ખોળામાં બેસાડીને એ ઉચ્ચ સ્વરે રોવા લાગીઃ "હાય ! મેં આ આંખની પૂતળીને કયાં કાઢી મૂકી હતી ?" કૈકેયી વધારે બોલી શકી નહિ. કૈકેયીના મનમાં હવે કોઇ પ્રકારનું કપટ નહોતું રહ્યું. હવે ભરતને કૈકેયીના વિચાર માટે શંકા ઊપજતી નહોતી. કૈકેયી હવે પહેલાંના જેવી સ્નેહમયી દેખાતી હતી. હવે એ લોકસંહારિણી રાક્ષસી નહોતી. આજ બધાં તેના

હૃદયની શુદ્ધતા જોઇને મુગ્ધ થઇ ગયાં હતાં. આજ બધાંનાં નયન અશ્રુપૂર્ણ હતાં. આજે કૈકેયીએ રામ અને સીતાને હૃદયમાં ધારણ કર્યાં તેથી તેની બધી દુષ્કૃતિઓનું જાણે ખંડન થયું. સીતાને ખોળામાં લઇને કૈકેયી ઘણું રોઇને કહેવા લાગી: "બેટા, મારી આ સોનાની પૂતળીને વનમાં મોકલતાં મારો જીવ કેમ ચાલ્યો? ચાલ બેટા ચાલ, હવે સુમસાન અયોધ્યા નગરમાં ચાલ. મારા રામે મને ક્ષમા આપી છે. ચાલ હવે તું ચાલ અને મારા ઘર અને રાજ્યની લક્ષ્મી બન. રામ અને સીતા વગરની અયોધ્યાનું સ્મરણ કરતાં પણ મારૂં હૈયું ફાટી જાય છે. સીતા! આજ તમારી તરફ્થી હું વનવાસ કરીશ. હું તમારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરીશ. તમે અયોધ્યા જાઓ." કૈકેયી આ પ્રમાણે બોલ્યે જતી હતી, સીતાજી તેમનાં આંસુ લૂછતાં હતાં.

બધાં થોડી વારમાં શાંત થઇ ગયાં. કૈકેયીએ રામને એકાંતમાં કાંઇક બોલવાની ઇચ્છા જણાવી. ભકતાધીન પ્રભુ કૈકેયીની અન્તર્વેદના સમજી ગયા. રામ અને કૈકેયી એકાન્તમાં ગયાં.

કૈકેયીએ એકાન્તમાં અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે હાથ જોડીને કહ્યું: "હે રામ! સાધુઓ ઘણાજ ક્ષમાશીલ હોય છે. તમે સાધુઓના પણ સાધુ છો. કહો મારો અપરાધ તમે માફ કર્યો કે નહિ? રામ! કહો કે મારાં દુષ્કૃત્યોને માટે હવે તમે જરા પણ ખોટું લગાડશો નહિ."

શ્રીભગવાને કૃપાદૃષ્ટિ કરી. કૈકેયી નિર્મળ થઇ. કૈકેયીનો મોહ દૂર થઇ ગયો. કૈકેયી બોલી:—

"यथा कृत्रिमनर्त्तक्यो नृत्यन्ति कुहकेच्छया ।
त्वदधीना तथा माया नर्तकी बहुरूपिणी ॥

"પ્રભુ! તમારી માયાને વશ થઇને હું મોહાંધ થઇ હતી. મને સારૂં શું અને ખોટું શું તેનો વિવેક રહ્યો નહોતો. આજ મને ખબર પડી છે કે તમારો આશ્રય ગ્રહણ કર્યા વગર માયા કે અજ્ઞાન દૂર થવાનાં નથી. હું આજે તમારે શરણે આવી છું. તમે મારૂં રક્ષણ કરો. તમેજ મારા પ્રભુ છો. તમેજ મારા આત્મા છો અને તમેજ આત્મારામ છો." એ વખતે ભગવાનની સ્તુતિ કરીને કૈકેયી કહેવા લાગી: "હે પ્રભુ! હે વિશ્વેશ્વર! હે અનન્ત! હે જગન્નાથ! હું તમને નમસ્કાર કરૂં છું. પુત્ર, વિત્ત આદિમાં રહેલી આસક્તિના સ્નેહમય બંધનોને તમે નિર્મળ જ્ઞાનરૂપી ખડ્ગદ્વારા

છેદી નાખો. હું તમારે આશ્રયે આવી છું."

કૈકેયીના એ સમયના પશ્ચાત્તાપને હાલના એક લોકપ્રિય હિન્દી કવિએ નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવ્યો છે. કૈકેયી બોલીઃ—

"છાતીસે લગો, ઐ મેરે આરામ,
મૈં નહીં જાનતી થી તુમકો, તુમ ઐસે હો તુમ ઇતને હો,
ઉસકા પાસૅંગ ભી નહીં હૂં મૈં, ગંભીર તુમ જિતને હો.
કૌશલ્યા! તેરા રામ નહીં, યહ રામ તો મેરા બેટા હૈ,
મેરા યહ ધન હૈ, જીવન હૈ, મેરા યહ પ્રાણ કલેજા હૈ.
મન્થરા રાંડકી સંગતિસે હા! મૈંને ક્યા ઉત્પાત કિયા,
અપનેહી હાથોં અપનેહી બેટેપૈ વજ્રાઘાત કિયા.
અય દુનિયાકી બહનો, સીખો, નીચોકો મુહ ન લગાના તુમ,

* * * *

અય બહૂ બેટિયો ઐસોંકી, સંગતિમેં ફૅસ મત જાના તુમ.

* * * *

ઘરમેં જો દુષ્ટા દાસી હૈ, વે સ્વાંગ નિત નયે ભરતી હૈં,
બરબાદ ઘરોંકી બહુઓંકો; નાના પ્રકારસે કરતી હૈં.
હો મુઝસે ઘૃણા તુમ્હેં, તો મેરે જીવનસે શિક્ષા લો તુમ,
દુષ્ટા અનુચરી સહચરીકો, ઘરમેં ભી મત ઘુસને દો તુમ.

* * * *

હે રામ! આજ વ્યાકુલ મૈયા, બેટેકી કૃપા ચાહતી હૈ,
તુમ બેટે હો તો ક્ષમા કરો, દેખો મૈં ક્ષમા ચાહતી હૈ."

(—કવિરત્ન રાધેશ્યામજી)

રામચન્દ્રે એ વખતે સત્ય તત્ત્વ પ્રકટ કર્યું: "**देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थं कृतं सर्वं मयानघे।**" હે નિષ્પાપ! દેવકાર્યની સિદ્ધિ માટે મેંજ આ સર્વ કર્યું છે, એમાં તમારો દોષ નથી.

"**गच्छ त्वं हृदि मां नित्यं भावयन्ती दिवानिशम्।**
सर्वत्र विगतस्नेहा मद्भक्त्या मोक्ष्यसेऽचिरात्॥

"સર્વદા હૃદયમાં મારૂં ધ્યાન ધરજો. કોઇના પણ ઉપર સ્નેહ રાખશો નહિ. એટલાથીજ થોડા વખતમાં તમારી મુક્તિ થશે."

વાચક બહેનો! અમે તમારો ઘણો સમય લઈ લીધો છે, પણ આ કૈકેયીના ચરિત્રદ્વારા અમે તમારા મનમાં એજ ઠસાવવા

માગીએ છીએ કે મનુષ્યોનાં બધાં પાપ અજ્ઞાનને લીધે ઉપજેલાં હોય છે. જ્ઞાન વગર અજ્ઞાનનો નાશ કદી થતો નથી. અજ્ઞાનને વશ થઇને, મંથરા જેવી કુબ્જાઓની સલાહને વશ થઇને તમારા હાથે પણ કદી અનુચિત કૃત્ય થઇ ગયું હોય તો, પોતાનાં કર્મના વિષમય ફળરૂપ પશ્ચાત્તાપથી હૃદયને આકુળવ્યાકુળ કરીને, ક્ષમાના સાગર ભગવાન શ્રીપરમાત્મા પાસે ખરા અંતઃકરણથી ક્ષમા માગજો. કૈકેયી જેમ રામદર્શન કરવા ગઇ તેમ તમે પણ ઉપાસનાદ્વારા ઘટઘટમાં વ્યાપી રહેલા પરમાત્માની ઉપાસના કરજો અને એ દયાસાગર પોતાની અખૂટ કરુણાની વૃષ્ટિ તમારા ઉપર કરશે તથા તમને ખરો માર્ગ બતાવીને તમારાં પાપને શુદ્ધ કરશે. વાચક બહેનો! આ ચરિત્ર વાંચીને આજથીજ આગલી ભૂલોની પ્રભુ પાસે ક્ષમા માગીને, આત્માને નિષ્કલંક બનાવો. અસ્તુ!

૫૩-પતિવ્રતા કૌશિકપત્ની

પતિવ્રતા એ એક મહા સાધ્વી હતી. પ્રતિષ્ઠાન નગરમાં કૌશિક વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો એક પાપાચારી બ્રાહ્મણ હતો, તેની એ પત્ની હતી. આગલા જન્મના કોઈ પાપે એ બ્રાહ્મણને પતનો રોગ થયો હતો, પણ એ એવા રોગી સ્વામીના ચરણમાં તેલ ચોળતી, અંગ દબાવતી, સ્નાન કરાવતી, કપડાં પહેરાવતી, તેનાં મળમૂત્રાદિ પણ ઉપાડતી અને એકાંતમાં તેની પાસે બેસી રહી શિખામણની વાતો કહીને તથા પ્રિય સંભાષણ કરીને તેનો વખત આનંદમાં કાઢતી; પરન્તુ એ પતિને દેવતાની માફક પૂજતી હોવા છતાં પણ તેનો પતિ સદા તેનો તિરસ્કાર કરતો, તોપણ એ પતિવ્રતા તેથી પોતાના મનમાં કાંઇ ઓછું આણતી નહિ. પતિમાં ચાલવાની શક્તિ નહોતી; પણ તેની પાપવૃત્તિ ઘણી પ્રબળ હતી. એક દિવસ તેણે પત્નીને હુકમ કર્યો કે, "મેં એક પરમ રૂપવતી વેશ્યાને જોઇ છે; એ રાજમાર્ગની પાસેના ઘરમાં વાસ કરે છે. તું મને તેને ત્યાં લઇ જા. મેં સવારે એ સુંદર બાલિકાને દેખી છે ત્યારથી તે અત્યાર સુધી મારૂં ચિત્ત તેનામાંજ ચોંટયું છે. જો એ ભુવનમોહિની, સુંદરપયોધરા, નાજુક સ્ત્રી મને આલિંગન નહિ કરે તો જરૂર હું પ્રાણત્યાગ કરીશ. એક તો ઘણા સુંદર મનુષ્યો તેને મેળવવાને ઉત્સુક છે તો પછી મારા જેવા રોગી-

નો કોણ ભાવ પૂછશે? વળી મારામાં ચાલવાની પણ શક્તિ નથી, તેથી મને ઘણી ચિન્તા થાય છે.” કામાતુર પતિનાં આ વચનો સાંભળીને પતિવ્રતા સ્ત્રી તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા તૈયાર થઇ. ભિક્ષા માગીને તેણે ધનનો સંગ્રહ કર્યો અને પછી સ્વામીને પોતાની ખાંધે બેસાડીને ધીમે ધીમે એ વેશ્યાને ઘેર લઇ જવા લાગી. એ વખતે રાતનો સમય હતો અને આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયલું હતું. અંધારામાં કાંઇ દેખાતું નહોતું, તેથી ભૂલમાં રસ્તામાં બેઠેલા માંડવ્ય ઋષિને તેના પતિના પગની ઠોકર લાગી. આથી ઋષિએ ગુસ્સે થઇને એને શાપ દીધો કે જેણે આ ઠોકર મારીને મને દુઃખ પહોંચાડયું છે તે માણસ સૂર્યોદય થતાં પ્રાણત્યાગ કરશે.

મુનિવરનો આવો સખ્ત શાપ સાંભળીને પતિવ્રતા ઘણીજ દિલગીર થઇ. આખરે તેણે એવો સંકલ્પ કર્યો કે, “સૂર્ય હવે ઉદય પામશેજ નહિ.” ત્યાર પછી એ શોકાતુર બ્રાહ્મણપત્નીની ઇચ્છા મુજબ સૂર્ય ઉદય પામ્યો નહિ. ઘણા દિવસ આ પ્રમાણે વીતી જવાથી દેવતાઓ પણ ઘણો ભય પામ્યા. તેમણે વિચાર્યું કે સૂર્ય વગર પૃથ્વીનું રક્ષણ થઇ શકે નહિ, માટે કોઇ પણ પ્રકારે સૃષ્ટિને બચાવવી જોઇએ. બ્રહ્માએ કહ્યું: “તેજ દ્વારા તેજ અને તપ દ્વારા તપનો નાશ થાય છે. પતિવ્રતા સતીના માહાત્મ્યને લીધે સૂર્ય ઉદય પામતા નથી. સૂર્યદેવના ન ઊગવાથી તમને લોકોને ઘણી હાનિ પહોંચી રહી છે, માટે જો તમે સૂર્યના દર્શનની અભિલાષા રાખતા હો તો એક માત્ર પતિવ્રતા અત્રિપત્ની અનસૂયાને તૃપ્ત કરો.” ત્યારબાદ દેવતાઓએ જઇને અનસૂયાને પોતાનું દુઃખ કહ્યું. તેમણે કહ્યું કે, “પતિવ્રતા સ્ત્રીનું વચન મિથ્યા થતું નથી, પણ તમે બધા તસ્દી લઇને અત્રે પધાર્યા છો તો સૂર્યદેવ ઉદય થાય અને સાધ્વી પત્નીનો પતિ પણ જીવતો રહે, એવો હું પ્રયત્ન કરીશ.” એમ કહીને અનસૂયા એ કૌશિકપત્નીને ઘેર ગયાં. ત્યાં જઇને પતિવ્રતાને ઘણી રીતે સમજાવીને કહ્યું કે, “હે કલ્યાણિ! તું તો પતિનું મુખ જોઇને પ્રસન્ન થાય છે અને બધા દેવતાઓ કરતાં પણ પતિને શ્રેષ્ઠ ગણે છે! મેં પણ તારી પેઠે પતિની સેવાચાકરી કરીનેજ સર્વ પ્રકારનાં મહાફળ મેળવ્યાં છે અને એ સિદ્ધિઓને લીધે મારાં સર્વ પ્રકારનાં સંકટો નિવારણ થઇ ગયાં છે. સ્ત્રીઓને માટે જે ઊંચામાં ઊંચું કર્તવ્ય છે, તે તું કરી રહી છે. સ્ત્રીઓને માટે યજ્ઞ કે ઉપવાસની કાંઇ જરૂર

નથી; કેવળ સ્વામીની સેવા એજ તેનો પરમ ધર્મ છે; કારણકે સ્વામી એજ તેમની પરમ ગતિ છે. પુરુષો, દેવતા, અતિથિ અને પિતૃઓની જે સેવા કરે છે, તે સેવામાંથી પત્ની કેવળ પતિસેવાને લીધેજ અર્ધા ભાગની ભાગી થાય છે." આ પ્રમાણે ઉત્તેજન મળવાથી પતિવ્રતા કૌશિકપત્ની ઘણી ખુશ થઇ અને હવે પોતાના સ્વામીના કલ્યાણને સારૂ શું કરવું, તે સતી અનસૂયાને પૂછયું. અનસૂયાએ કહ્યું: "હે સાધ્વિ! તારી ઇચ્છાનુસાર દિવસ, રાત બરોબર થઇ ગયો છે અને તેથી લોકોનાં કામકાજ રોકાઇ રહ્યાં છે, જગત નાશ પામવાનો વખત આવી પહોંચ્યો છે. એટલા માટે દેવતાઓએ મને તારી પાસે પ્રાર્થના કરવા મોકલી છે. હે તપસ્વિનિ! દિવસના અભાવે સંસારનો નાશ થવા વારો આવ્યો છે, માટે બધાના ઉપર દયા લાવીને તું સૂર્યને ઊગવાની રજા આપ." પતિવ્રતાએ કહ્યું: "માંડવ્ય મુનિએ ઘણા ક્રોધમાં આવીને મારા પતિને શાપ દીધો છે કે સૂર્યોદય થતાં તારૂં મૃત્યુ થશે." અનસૂયાએ કહ્યું: "તારી ઇચ્છા હશે તો હું તારા સ્વામીને પુનર્જીવિત કરીશ અને તેમને નવું કલેવર પ્રાપ્ત થશે." પતિવ્રતા રમણી મારે માટે સર્વદા આરાધનીય છે, માટે હું સદા તારૂં સન્માન કરીશ. પતિવ્રતાએ 'તથાસ્તુ' કહેતાં વાર સૂર્યદેવ ઉદય પામ્યા. જગતમાં નવું ચૈતન્ય આવ્યું, પણ કૌશિકનો પ્રાણ ઊડી ગયો. બ્રાહ્મણે પ્રાણત્યાગ કર્યાથી તેની પત્ની મહાશોકથી પોકેપોક મૂકીને રડવા લાગી. અનસૂયાએ તેને ધીરજ આપીને કહ્યું: "પતિવ્રતા! તું ગભરાઇશ નહિ. વ્યાકુળ ન થઇશ. પતિવ્રતા સ્ત્રી કદી વિધવા થઇ શકતી નથી. પતિસેવાદ્વારા મેં જે તપોબળ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે તને હમણાં જણાશે. રૂપ, શીલ, બુદ્ધિ, વાકય અને મધુરતા આદિ સદ્‌ગુણો દ્વારા કદી પણ કોઇ પણ પરપુરુષના ઉપર હું મોહ ન પામી હોઉં, તો એ પુણ્યબળથી આજ આ સાધ્વી બ્રાહ્મણીનો પતિ રોગમુક્ત થઇને પુનર્જીવિત થજો; તથા સાધ્વી પત્ની સાથે સો વર્ષ સુધી જીવજો. સ્વામીને મેં દેવતા કરતાં પણ વધારે પૂજ્ય ગણ્યા હોય તો એ પુણ્યદ્વારા આ બ્રાહ્મણ નીરોગી થજો." એમ કહેતામાં વ્યાધિમુક્ત થઇને ફરીથી જુવાની પ્રાપ્ત કરીને તે બ્રાહ્મણ જીવતો થયો. આ વખતે આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ, અને દેવતાઓએ દુદંભિનાદ કર્યો. અનસૂયાએ રજા લીધી અને પતિવ્રતા તરુણ સ્વામીની સેવામાં તથા તેની સાથે સુખવિલાસ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઇ.



૫૪–સીતા



ભારતવર્ષના પ્રાચીન સાહિત્યમાં જે અનેક સતીઓની કથા લખાયલી છે, જેમના ઉત્તમ ઉદાહરણ ઉપરથી હજારો બલ્કે લાખો આર્યમહિલાઓ પોતાનું ચરિત્ર પવિત્ર અને મધુર બનાવીને કૃતાર્થ થઇ ગઇ છે, જે સતીઓનું નામ લેતાં વારજ આજ પ્રત્યેક હિન્દુના મનમાં પવિત્ર ભાવોનો સંચાર થાય છે, તેમાં જગજ્જનની–સ્વરૂપા રામપ્રિયા–સીતાનું નામ ઘણુંજ મહત્ત્વનું છે. સતીઓની કથાના સાહિત્યમાં સીતાદેવીનું સ્થાન ઘણુંજ ગૌરવભર્યું છે. બારીકીથી અવલોકન કરતાં જણાઇ આવે છે કે લગભગ બધી સતી સ્ત્રીઓના સદ્‌ગુણ અને ધૈર્યની કસોટી પરમેશ્વરે વિવિધ પ્રકારે કરી છે. બધી સતીઓએ અનેક જાતનાં કષ્ટ વેઠીને પણ પોતાની ધર્મનિષ્ઠા અને પાતિવ્રત્ય–ધર્મની સાબિતી આપી છે અને અન્તમાં એ બધી સન્નારીઓએ સુખ ભોગવ્યું છે; પણ દૈવસંયોગે પરમ પવિત્ર ભગવતી સીતાદેવીનું તો લગભગ આખું જીવન દુઃખમાંજ વીત્યું છે. એમનું જીવન ધર્મપરીક્ષાની એક કસોટીરૂપજ હતું, આ કારણથી આપણા દેશમાં કેટલાક ભાગમાં લોકો કન્યાનું નામ સીતા પાડવું પસંદ નથી કરતા. એમનું એમ ધારવું છે કે સીતા નામ પાડવાથી કન્યા દુર્ભાગ્યવતી નીવડશે. જનક જેવા પિતા, દશરથ જેવા સસરા, કૌશલ્યા જેવાં સાસુ, રામ જેવા પતિ, લક્ષ્મણ જેવા દિયર, અયોધ્યાના રાજ જેવો વૈભવ, ટૂંકામાં નારીજન્મમાં જે જે વસ્તુની ઇચ્છા કરી શકાય તે બધું સીતાએ મેળવ્યું હતું, છતાં પણ આખી જિંદગી તેમણે દુઃખમાંજ ગાળી હતી. દુઃખમાં રોતાં રોતાંજ તેમનું જીવન સમાપ્ત થયું હતું, એ બધાં કારણોથી લોકો સીતાને દુર્ભાગ્યવતી ગણે છે.

પણ શું સીતા ખરેખર દુર્ભાગ્યશાળી હતાં ? અસાધારણ પતિભક્તિ, સુશીલતા, શાન્ત સ્વભાવ, ક્ષમા, સહનશીલતા આદિ ગુણોને

લીધે તે રમણી ભારતમાં, ભારતમાં શા માટે, આખા જગતમાં આદર્શ રમણી તરીકે પુજાય છે. એ રમણી દુર્ભાગ્યવતી? મહાન ચરિત્રનું મહત્ત્વ દુઃખમાંજ પ્રકટ થાય છે. સીતાએ જો સ્વામી સાથે નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવીને જીવન ગાળ્યું હોત, તો આજે સીતાનું નામ કોણ જાણત? કોણ આજે સીતાના નામનો જયજયકાર પુકારત? કોણ આજે સીતાદેવી તરીકે પૂજત? બેશક એણે દુઃખ ભોગવ્યું હતું, દુઃખમાં દેવદુર્લભ ધીરજ, સહનશીલતા અને મહત્ત્વ દાખવ્યાં હતાં અને તેથીજ આજે સીતા એક દેવી તરીકે પ્રખ્યાત છે. સ્વામી સાથે વનવાસમાં કષ્ટપૂર્વક વનભ્રમણ કરતી વખતે ગમે તેટલો થાક લાગવા છતાં મુખ ઉપર પ્રફુલ્લ હાસ્ય દેખાતું હતું. રાવણનો વધ થયા પછી પોતે વિપત્તિમાંથી મુક્ત થતાંવારજ રાવણની દાસીઓને તેમણે દીધેલાં સેંકડો દુઃખોને વીસરી જઇને, સ્નેહપૂર્વક ક્ષમા આપી હતી. વગરવાંકે દેશવટો મળવા છતાં પણ એકવાર રામના ઉપર ગુસ્સો કર્યો નહોતો; બલ્કે તેમના દુઃખમાં પોતે દુઃખ માન્યું હતું, તેથીજ સીતા આજેસીતાદેવી મનાય છે. એવી સીતા જો દુર્ભાગ્યવતી ગણાય તો પછી સૌભાગ્યવતી કોણ? આટલા બધા મહાન ગુણોનું મહત્ત્વ સમજી શકનાર એવાં કયાં માબાપ હશે કે જેઓ સીતા જેવી કન્યા મેળવવાની ઇચ્છા નહિ કરે? સીતા જેવી કન્યા જે માબાપને હોય છે તે માબાપને ધન્ય છે! ઘણા પુણ્યના ફળરૂપે સીતા જેવી કન્યા જે વંશમાં જન્મે છે, તે વંશને ધન્ય છે! સીતા જેવી વહુ જે કુળમાં જાય છે, તે કુળ વહુના ગૌરવથી ગૌરવાન્વિત થાય છે.

બિહાર પ્રાન્તનો ઉત્તર ભાગ આજકાલ 'તિરહુત' નામથી ઓળખાય છે; પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં એ દેશ 'મિથિલા' નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. આજ પણ ત્યાંના બ્રાહ્મણો પોતાને મૈથિલી તરીકે ઓળખાવે છે અને એ પ્રકારે પુરાણી મિથિલાનું સ્મરણ તાજું રાખે છે. ત્રેતાયુગમાં એ મિથિલા દેશમાં 'જનક' નામના એક મોટા વીર, ધીર, ગંભીર અને પ્રતાપી રાજા રાજ્ય કરતા હતા. એમના સુંદર અને ન્યાયપૂર્ણ અમલમાં આખી પ્રજા સુખી હતી. કહીં પણ દુઃખ જણાતું નહોતું. સુખ, આનંદ અને સમૃદ્ધિ ચારે તરફ જણાતાં હતાં. રાજા જનક શાસ્ત્રોના જ્ઞાનવાળા, ધર્મનાં રહસ્યોને ઉકેલનાર અને આ લોક તથા પરલોકનાં ગૂઢ તત્ત્વોને જાણનારા હતા. રાજા હોવા છતાં પણ એ મહર્ષિ હતા; ગૃહસ્થ હોવા

છતાં પણ પૂર્ણ વૈરાગી હતા. સંસારનાં બધાં કામોને કર્તવ્ય સમજીને કરતા હતા. વિષયવાસનાઓમાં જરા પણ લિપ્ત રહેતા નહોતા. એથીજ લોકો એમને રાજર્ષિ કહેતા. મોટા મોટા ઋષિમુનિ તથા પંડિતો ધર્મશાસ્ત્રની ચર્ચા કરવા એમની રાજસભામાં ઘણી વાર જતા અને એમની પાસેથી કાંઇ શીખીને આવતા.

એવા ન્યાયી રાજાના સમયમાં પણ એક વખત ભારે દુકાળ પડ્યો. પ્રજાની દુર્દશા જોઇને રાજા ઘણા દુઃખી થયા. એ વખતના રાજાઓ એમજ માનતા કે રાજાનાં પાપ કે દોષને લીધેજ પ્રજા ઉપર એવાં સંકટો આવી પડે છે. રાજા જનકમાં એવા કોઇ દોષ નહોતા કે જેને પાપે પ્રજા દુઃખ ભોગવે. આખરે એમણે એ વિષયમાં ઋષિમુનિઓને પૂછી જોયું. 'આ દુકાળ રાજા જનકના કોઇ પૂર્વજન્મોના કર્મનું ફળ છે' એમ માનીને એના નિવારણ સારૂ એક મોટો યજ્ઞ કરવાની ઋષિમુનિઓએ રાજાને સલાહ આપી. યજ્ઞ કર્યાથી ભગવાનની કૃપા થાય છે અને વરસાદ વરસે છે એવો આર્યોનો વિશ્વાસ હોય છે.

યજ્ઞ સમાપ્ત થયા પછી ઋષિઓની સલાહથી રાજા જનક પોતે સોનાનું હળ લઇને ખેતર ખેડવા તૈયાર થયા. પ્રજાના હિતને ખાતર માન, અપમાન કે પોતાના સૌથી મોટા દરજ્જાનું ભાન ભૂલી જઇને રાજા જનક એક સાધારણ ખેડૂતનું કામ કરવા લાગ્યા. એમની એ પ્રજાવત્સલતા જોઇને પ્રજાના મનમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઇ અને રાજા જનક માટે પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન થયો. થોડી વારમાં આકાશમાં વાદળ ઘેરાવા લાગ્યાં અને ખેડૂતોના દેહમાં સંજીવની શક્તિનો સંચાર થયો. અસ્તુ.

રાજા હળ ચલાવવાની વિધિ પૂરી કરીને પાછા ફરતા હતા તે વખતે એમણે એક પરમ સુંદર બાલિકાને ખેતરમાં પડી પડી રમતી જોઇ. આવા એકાન્ત સ્થળમાં આવી સુંદર કન્યાને દીઠાથી એમના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. એમના હૃદયમાં મમતા ઉત્પન્ન થઇ અને એ એને ઉપાડીને રાજમહેલમાં લઇ આવ્યા અને પોતાની રાણીના ખોળામાં મૂકી. એ બાલિકાનું રૂપ જોઇને રાણીનો સ્નેહ તો રાજાના કરતાં પણ વધી ગયો. એના હૃદયમાં માતૃસ્નેહ ઊભરાઇ આવ્યો તથા પોતાના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલા સંતાનની પેઠેજ એને ઉછેરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એણે રાજાને કહ્યું કે, "આજથી આ

છોકરી મારી છે, તો આખા રાજ્યમાં ઢંઢેરો પિટાવી દો કે, 'એ કન્યા ખેતરમાંથી જડી હતી અને એના માતાપિતાનું નામ જાણ્યામાં નથી આવ્યું', એવું આજ પછી કોઇ ન કહે.' હવે એ આપણીજ બાલિકા છે."

રાજારાણી બન્ને પુષ્કળ પ્રેમથી એ કન્યાનું લાલનપાલન કરવા લાગ્યાં. હળ ફેરવવાથી ખેતરમાં જે રેખા પડે છે તેને 'સીતા' કહે છે. એ રેખાની વચમાંથી બાલિકા રાજાને જડી હતી, માટે એનું નામ સીતા પાડવામાં આવ્યું.

જનકની સ્ત્રીના ગર્ભથી પણ ઉર્મિલા નામની એક કન્યા ઉત્પન્ન થઈ, પણ ઉર્મિલા કરતાં પણ જનકરાજા સીતાને વધારે ચાહતા હતા. જનક રાજાની છોકરી તરીકે સીતા 'જાનકી' નામથી પણ પ્રખ્યાત થઇ. મિથિલા દેશની રાજકન્યા હોવાથી એને 'મૈથિલી' પણ કહેતાં. જનક રાજા વિદેહી કહેવાતા હોવાથી સીતાજી 'વૈદેહી' નામથી પણ ઓળખાયાં છે.

રાજકુમારી સીતા શુકલ પક્ષના ચંદ્રની કળા પેઠે વધવા લાગી. માતપિતાના અપાર સ્નેહને લીધે તેનો બાલ્યકાળ ઘણા સુખમાં વ્યતીત થયો. જનક રાજાએ એના વિદ્યાભ્યાસનો પણ સારો બંદોબસ્ત કર્યો હતો. થોડાંકજ વર્ષોમાં એને ઇતિહાસ, પુરાણ, ધર્મશાસ્ત્ર તથા નીતિનું ઘણું સારૂં જ્ઞાન થઈ ગયું. સખીઓની સાથે હળીમળીને રહેવું, વડીલોની આજ્ઞા માનવી, ઘરસંસારનાં સર્વ કાર્ય હસતે મુખે કરવાં આદિ સદ્ગુણો પણ વિદ્યાપ્રાપ્તિની સાથે સાથેજ એનામાં ખીલવા લાગ્યા.

ધીમે ધીમે સીતા મોટી થઇ. યૌવનાવસ્થામાં એણે પગ મૂકયો. યોગ્ય વર સાથે એનું લગ્ન કરવાની ચિન્તા એના માતાપિતાને થવા લાગી. રાજા જનકે વિચાર કર્યો કે હું મારી આવી રૂપ અને ગુણવતી કન્યાને ગમે તેવા રાજકુંવર સાથે નહિ પરણાવું; પરંતુ ગુણની પૂરી પરીક્ષા કરીને જે કોઇ ઉત્તમ સાબિત થશે તેનેજ સીતા વરાવીશ.

મણિની શોભા કાંચનના સંયોગથીજ વધે છે, કાચથી નહિ.

રાજા જનકની પાસે શિવજીએ ઘણા વર્ષ પૂર્વે આપેલું એક ઘણું ભારે ધનુષ્ય પડયું રહ્યું હતું. રાજાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે જે કોઇ આ ધનુષ્યની પણછ (પ્રત્યંચા) ચઢાવશે તેનેજ હું મારી આ લાડકી

કન્યા પરણાવીશ. આવો સંકલ્પ કરીને એમણે સીતાના સ્વયંવરમાં હાજર થવા સારૂ રાજાઓને આમંત્રણ મોકલ્યાં અને મોટા પાયા ઉપર ધામધૂમ સહિત સ્વયંવર મંડપની રચના કરવા માંડી.

એ સમયમાં અયોધ્યામાં દશરથ નામના મહા પ્રતાપી અને ચક્રવતી રાજા રાજ્ય કરતા હતા. એમને ચાર પુત્ર હતા. રામ, લક્ષ્મણ, ભરત અને શત્રુઘ્ન. ચારે પુત્ર રૂપમાં કામદેવના જેવા સુંદર અને ગુણમાં દેવતાઓના બાળક સમાન હતા. નાની વયમાં ક્ષત્રિય બાળકોએ શીખવા યોગ્ય પ્રત્યેક વિદ્યાનું જ્ઞાન તેમણે પ્રવીણ ગુરુઓને હાથે સંપાદન કરી લીધું હતું.

મહામુનિ વિશ્વામિત્રે એ વખતમાં એક મોટો યજ્ઞ આરંભ્યો હતો, પણ સુબાહુ અને મારીચ નામના રાક્ષસો એમને ઘણા હેરાન કરતા હતા અને યજ્ઞભંગ કરવાના ઉપાય રચતા હતા. એ રાક્ષસોનો ત્રાસ દૂર કરવા સારૂ મુનિ, રાજા દશરથની પાસે ગયા અને એમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મહા પરાક્રમી રામચંદ્રને પોતાની સાથે રાક્ષસોનો સંહાર કરવા સારૂ મોકલવા પ્રાર્થના કરી. રાજા સુકુમાર બાળકને એકલા રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલતાં ઘણું ગભરાયા, પણ રખે મુનિ ગુસ્સે થઇને શ્રાપ દે એ શંકાથી ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ હૈયું કઠણ કરીને રામચંદ્રને ઋષિની સાથે મોકલ્યા. રામના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ પણ બંધુપ્રેમને લીધે સાથે ગયા. માર્ગમાં રામચંદ્રે મારીચ રાક્ષસની વીરમાતા ‘ તાડકા ’ને યુદ્ધમાં મારી નાખી અને પછી ઋષિના આશ્રમમાં જઇ મારીચ, સુબાહુ અને બીજા રાક્ષસો સાથે વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કરી બધાનો સંહાર કર્યો અને મુનિનો યજ્ઞ નિર્વિઘ્ને સમાપ્ત થવા દીધો.

સીતાના સ્વયંવરની ખબર એ અરસામાં તપોવનમાં પણ પહોંચી ગઇ હતી; કેમકે એ સમયમાં રાજાઓની સ્વયંવરસભામાં પ્રસિદ્ધ ઋષિ, મુનિ અને બ્રાહ્મણોને પણ આમંત્રણ કરવામાં આવતું હતું. રામલક્ષ્મણ જ્યારે મુનિની રજા માગવા આવ્યા ત્યારે એમણે એમની આગળ સ્વયંવરની વાત કહી અને પોતાની સાથે એમને જનકપુર લઇ જવાની ઇચ્છા દર્શાવી તથા કહ્યું કે, “ આ સ્વયંવર ઘણો જોવા લાયક થશે. જોઇએ તો ખરા કે કયો ક્ષત્રિયવીર મહાદેવજીના ધનુષ્યમાં પણછ ચડાવીને સીતાને પ્રાપ્ત કરે છે ! ”

મુનિનાં વચનોથી રામચંદ્રના વીર હૃદયમાં સ્વાભાવિક કુતૂહલ

ઉત્પન્ન થયું અને એ પણ મુનિની સાથેજ જવા તૈયાર થયા. માર્ગમાં અનેક નગરનો વૈભવ તથા પ્રકૃતિની શોભા નીરખતા તેઓ જનકપુર પહોંચ્યા. રાજા જનકે સામે જઇ તેમનો આદરસત્કાર કર્યો અને એક સુંદર મકાનમાં તેમને ઊતરવાનો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો.

એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં ઊઠીને નિત્યકર્મથી પરવારીને બંને ભાઇઓએ બગીચામાંથી પૂજાને માટે ફૂલ વીણી લાવવાની મુનિ પાસે આજ્ઞા માગી. મુનિએ પ્રસન્નતાપૂર્વક રજા આપી. એમના ઉતારાથી થોડેકજ દૂર રાજા જનકનો પ્રસિદ્ધ બાગ હતો. બંને ભાઇઓ એ ઉદ્યાનમાંથી મનપસંદ પુષ્પ તોડવા લાગ્યા.

એજ સમયે સંયોગવશ રાજા જનકની કન્યા સીતા પણ પોતાની સખીઓ સહિત પાર્વતીનું પૂજન કરવા સારૂ એ બગીચામાં આવી પહોંચી. એ ઉદ્યાનમાં તળાવને કિનારે પાર્વતીજીનું એક વિશાળ મંદિર હતું. આ સમયનું વર્ણન કરતાં કવિ ગિરધર કહે છેઃ—

"તે સમે પૂજવાને અંબા, આવ્યાં જનકસુતા જગદંબા;
તે સુખાસન બેઠી વાળી, સંગ સુંદરી બહુ રખવાળી.
દેવી દેવળમાંહે પધારી, વીનવ્યાં ઘણું વહાલ વધારી;
પૂજ્યાં પાર્વતીને પ્રીતે, આરતી વારતી શુભ રીતે;
કર જોડી કહે શિર નામી, હું સમોવડ આપજ્યો સ્વામી."

આ પ્રમાણે પૂજા કરીને સીતાજી ઉદ્યાનમાં ફરી રહ્યાં હતાં તે વખતે એણે—

"દીઠા શ્યામસુંદર કોટી કામ.
તરુ વન ઘન સરોવર પાળ, ત્યાં ઊભા દશરથ બાળ;
જોઇ ચકિત થઇ છે કુમારી, જાણે તનમનમાં ખુવારી."*

એજ સમયે રામચંદ્રની દૃષ્ટિ પણ સીતા ઉપર પડી. સીતાનું એ સુંદર મનમોહક રૂપ જોઇને રામનાં નેત્ર શીતળ થઈ ગયાં. કવિ ગિરધરના શબ્દોમાં કહીએ તો—

"રામે દીઠું સીતાનું રૂપ, મોહ પામ્યા ત્રિભુવન ભૂપ;
ઉપની ત્યાં પરસ્પર પ્રીત, જેવી ચંદ્ર ચકોરની રીત.
સામસામી બંધાયો તાર, ચારે નેત્ર થયાં તદાકાર;
એક એકની સુરતી જેહ, રૂદે માંહે ઠરી છે તેહ.

* બાળકાંડ, અધ્યાય પહેલો

નિજ ધર્મ વિચારી રામ, ચિત્ત રાખ્યું પોતાનું ઠામ;
દૃષ્ટિ આડી કરી તેણી વાર, કહેશે લક્ષ્મણ આ શો વિચાર.”

રામચંદ્ર લક્ષ્મણની સાથે પોતાને ઉતારે પાછા ગયા. એમણે અનુમાન કરી લીધું હતું કે કહો ન કહો પણ જે કન્યાના અપૂર્વ સૌન્દર્યે મારા ચિત્તને હરી લીધું છે, તે જનકકુમારીજ છે. પેલી તરફ ચંચળ રાજકન્યા સીતા ઉદ્યાનમાંથી ઘેર તો ગઇ; પણ પોતાની કુશળ સાહેલીઓની મારફતે ખબર મેળવતી ગઇ કે આ બે સુંદર કુમાર કોણ છે.

યથાસમયે સીતાનો સ્વયંવરદિન પણ આવી પહોંચ્યો. સ્વયંવર–સભા રાજાઓ, રાજકુમારો, બ્રાહ્મણો અને પંડિતોથી ભરાઇ ગઇ. રામ અને લક્ષ્મણ પણ વિશ્વામિત્રની સાથે ત્યાં પંહોંચી ગયા.

સીતા પણ નક્કી કરેલે વખતે પોતાની સખીઓ સહિત મનોહર અને કિંમતી વસ્ત્રાલંકારથી સુજ્જિત થઇને પુષ્પમાળા લઇને ત્યાં આવી પહોંચી.

શિવજીનું એ પ્રસિદ્ધ વિશાળ ધનુષ્ય ‘પિનાક’ પણ સભાની વચમાં મૂકવામાં આવ્યું. ઘણાઓના હોશકોશ તો એ ધનુષ્યનું કદ જોઇનેજ ઊડી ગયા. કેટલાક પોતાનું બળ અજમાવવા ગયા પણ ધનુષ્યની દોરી ચડાવવી તો દૂર રહી પણ ધનુષ્ય ઉપાડી પણ ન શક્યા. રાજા જનકને નિરાશા ઉત્પન્ન થઇ કે, “ હે ભગવન્ ! આ શું થવા બેઠું છે ? શું પૃથ્વી ક્ષત્રિય વીરોથી શૂન્ય થઈ ગઇ ? શું સીતા કુંવારીજ રહેશે ? કેમકે હું તો મારી પ્રતિજ્ઞા તોડીને આ ધનુષ્ય તોડવાને અસમર્થ હશે એવા પુરુષને કદી પણ કન્યા આપનાર નથી. ” જનકનો આવો ખેદ જોઇને રામચંદ્રજી મુનિની આજ્ઞા લઇને ધનુષ્યની તરફ ગયા અને બધાના જોતજોતામાં ધનુષ્યને ઊંચકીને એમાં પ્રત્યંચા ચડાવી. પણછ ચડાવતાં વારજ કડાક કરતા ધનુષ્યના બે ટુકડા થઈ ગયા. સભાજનો આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા. રાજા જનક તથા તેમના કુટુંબીજનોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. પુરોહિતની આજ્ઞાથી સીતાએ રઘુવીરના કંઠમાં વરમાળ આરોપી દીધી. જે યુવકના ઉપર પ્રથમ દર્શનેજ પોતાનો અનુરાગ બંધાયો હતો, તેજ વીરના ગળામાં તેની વીરતાના પ્રતાપે વરમાળ પહેરાવવાનો પ્રસંગ આવ્યો, તેથી સીતાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. આજ તેનું પાર્વતીપૂજન સફળ થયું. વરમાળની

સાથે સાથે સીતાએ પોતાનું હૃદય પણ રામચંદ્રને અર્પી દીધું.

ત્યાર પછી રાજા જનકે આ શુભ સમાચાર અયોધ્યા મોકલ્યા અને કંકોત્રી લખીને રાજા દશરથને કુટુંબ-પરિવાર તથા જાન લઇને બોલાવ્યા. માગશર સુદિ પંચમીનું શુભ લગ્ન નક્કી થયું. એ દિવસે રાજા જનકે વસ્ત્રાલંકાર સહિત પ્રિય કન્યા સીતાનું રામચંદ્રજીને દાન કર્યું. ચારે તરફથી વેદની ઋચાઓનો સ્વર ગાજી ઊઠ્યો, વાજિંત્રો વાગવા લાગ્યાં, મંગળાષ્ટકો ગવાયાં અને વરકન્યા તથા તેમનાં માતપિતા ઉપર સભાજનોએ પુષ્પવૃષ્ટિ કરી.

ત્યાર પછી રાજા જનકે પોતાની અને પોતાના ભાઇની મળીને બીજી ત્રણ કન્યાઓનાં લગ્ન પણ દશરથના બીજા ત્રણ રાજકુમારો સાથે કરવાની પ્રાર્થના કરી. રાજા દશરથે સંમતિ આપી એટલે યથાવિધિ જનકની નાની પુત્રી ઉર્મિલાનું લગ્ન લક્ષ્મણ સાથે તથા તેમના ભાઇની પુત્રી માંડવીનું લગ્ન ભરત સાથે અને શ્રુતકીર્તિનું લગ્ન શત્રુઘ્ન સાથે કર્યું રાજા જનકે અઢળક ધન તથા રત્ન-માણિક્ય આદિજડિત અલંકારો સહિત પુત્રીઓને વિદાય કરી. વિદાય કરતી વખતે જનકપત્નીએ અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે કન્યાઓને શિખામણ આપી કે, “દીકરીઓ! તમે પ્રખ્યાત નિમિરાજાના વંશની કન્યાઓ છો અને પરમ પ્રતાપી સૂર્યવંશના રાજાના ઘરમાં વહુવારૂ બનીને જાઓ છો. હમેશાં એ બંને કુળની માન-મર્યાદા સાચવજો અને તમારી રહેણીકરણી, આચારવ્યવહાર, સુશીલતા તથા સારા સ્વભાવથી બધાંને પ્રસન્ન રાખજો. પતિનેજ આ લોકના ઇશ્વર, પરલોકના પરમેશ્વર, સ્વર્ગનો આપનાર અને પોતાનું સર્વસ્વ ગણજો. આજથી દશરથ તમારા પિતા છે અને એમની રાણીઓ તમારી માતા છે. એમની સેવાથી તમારા આ લોક અને પરલોક બન્ને સુધરશે. પડોશીઓ સાથે હળીમળીને રહેજો. દાસદાસીઓને કડવાં વેણ ન કહેશો. મારો આશીર્વાદ છે કે તમે અખંડ સૌભાગ્યવતી બનજો, પતિવ્રતાઓમાં શિરોમણી બનજો અને પતિની સાચી સહધર્મિણી બનજો.”

સીતા અને તેની બહેનો પરણીને અયોધ્યા આવ્યાં. ત્યાં આગળ અનેક પ્રકારના સુખવૈભવમાં, પતિપ્રેમના અપૂર્વ આનંદમાં કેટલાંક વર્ષ વ્યતીત થયાં.

આ સમયે રાજા દશરથ વૃદ્ધ થયા હતા. મોટા પુત્ર રામનો

યુવરાજ તરીકે અભિષેક કરીને પોતે રાજકાર્યમાંથી નિવૃત્ત થવું, એવી તેમની ઇચ્છા થઇ. અભિષેકનો દિવસ નક્કી થયો. આખા શહેરમાં આનંદોત્સવ શરૂ થઇ ગયો, પણ એવામાં એક એવી ઘટના થઇ કે જેને લીધે લોકોના હૃદયમાંથી આનંદને બદલે શોકોદ્દગાર નીકળવા લાગ્યા.

પૂર્વે શમ્બર નામના રાક્ષસ સાથે યુદ્ધ કરતાં દશરથ રાજા બહુ ઘાયલ થયા હતા. એ વખતે તેમની વચલી રાણી કૈકેયીએ ઘણી સેવાચાકરી કરીને તેમને સાજા કર્યા હતા. તેના બદલામાં રાજાએ તેને બે વરદાન આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. કૈકેયીએ તરત ને તરત એ માગ્યાં નહિ, પણ કહ્યું કે, "કામ પડયે આગળ ઉપર એ વરદાન માગી લઇશ." કૈકેયીની સાથે તેના પિયરથી મંથરા નામની એક ક્રૂર સ્વભાવની કુબ્જા દાસી આવી હતી. રામના અભિષેકની આગલી રાત્રે મંથરાની સલાહથી કૈકેયીએ દશરથ રાજા પાસે પોતાના પુત્ર ભરતને રાજ્યાભિષેક કરવાનું અને રામને ચૌદ વર્ષ સુધી વનવાસ આપવાનું એમ બે વરદાન માગ્યાં. એ વખતના રાજાઓ એટલા સત્યવાદી હતા કે પ્રાણ જાય તોપણ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કદી કરતા નહિ. કૈકેયીને વરદાન આપવાનું વચન પોતે આપ્યું હતું એ દશરથ રાજાને સાંભરતું હતું; એટલે તેની આ પ્રાર્થના પૂર્ણ કરવાનું તેમનાથી નામંજૂર થઈ શકયું નહિ. બીજી તરફ એ પણ વિચાર આવ્યો કે પ્રાણથી પણ અધિક વહાલા પુત્ર રામને કેવી રીતે રાજ્યભ્રષ્ટ કરીને વનમાં મોકલાય? દશરથે કૈકેયીને ઘણુંએ સમજાવી, ઘણીએ વિનતિ કરી, ઘણી ધમકી બતાવી, પણ એ એકની બે થઇ નહિ. દારુણ શોકથી આકુળવ્યાકુળ થઇને દશરથ રાજા એ વખતે અત્યંત શોકપૂર્ણ હૃદયે અર્ધમૂર્ચ્છિત દશામાં જમીન ઉપર પડયા રહ્યા.

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે રામને એ બધી વાતની ખબર પડી. પિતાની પ્રતિજ્ઞા પળાવવા ખાતર રાજ્યનો લોભ છોડી દઈને એ વનમાં જવા તૈયાર થયા. માતા કૌશલ્યાએ સમાચાર સાંભળતાં વારજ જે હૃદય ફાડી નાખે એવો વિલાપ કર્યો તે આપણે આગળ જોઇ ગયા છીએ. રામચંદ્રે મહામહેનતે એમને દિલાસો આપીને શાન્ત કર્યાં અને આશીર્વાદ લઇને વિદાય થયા. ત્યાંથી નીકળીને એ સીતાજીની પાસે ગયા. સરલહૃદયા સીતાને હજુ સુધી વનવાસની આજ્ઞા સંબંધી કાંઈ પણ ખબર મળી નહોતી. એ તો પતિને યુવ-

રાજપદનો અભિષેક થવાનાં અને પોતાના યુવરાજ્ઞી બનવાનાં સુખમય સ્વપ્નાં દેખી રહ્યાં હતાં. એવામાં પતિને અંતઃપુરમાં આવતા જોઇને તરતજ આસન ઉપરથી ઊભાં થઇ ગયાં. પતિને ચિંતાતુર જોઇને એના હોશકોશ એકદમ ઊડી ગયા અને પૂછવા લાગ્યાં: "સ્વામિનાથ! આજ હર્ષને દિવસે આવા કેમ દેખાઓ છો? આજ તો તમારા રાજ્યાભિષેકનો દિવસ છે છતાં શોકાતુર કેમ છો? હે આર્યપુત્ર! હજુ સુધી રાજછત્ર કેમ તમારા મસ્તક ઉપર ધરવામાં આવ્યું નથી? તમારા કમળ સરખાં નેત્રવાળા મુખની આગળ હંસ જેવાં સફેદ ચામરો આજે કેમ ઢોળાતાં નથી? હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! તમારા રાજ્યાભિષેકના મહોત્સવને પ્રસંગે બંદીજનો અને સૂતો તમારી મંગળસ્તુતિ કેમ કરતા નથી? પ્રધાનો તથા દરબારીઓ આજે તમારી પાછળ કેમ ચાલતા નથી? ચાર અશ્વો જોડેલો સુવર્ણનો પુષ્પરથ તમારી આગળ આજે કેમ દેખાતો નથી? અરે! આજે થયું છે શું? તમારા ચહેરા ઉપર હર્ષને બદલે ખેદ કેમ જોઉં છું? સ્વામીનાથ! કહો આજે તમારા મુખનો વર્ણ લેવાઇ કેમ ગયો છે?"

સ્નેહાળ પત્નીની આ નિર્દોષ પ્રશ્નપરંપરા સાંભળીને રામચંદ્રજી ગદ્ગદ થઇ ગયા અને ધીમે ધીમે પણ શાન્ત ચિત્તે તેમણે સર્વ હકીકત આરંભથી માંડીને સીતાજીને કહી સંભળાવી તથા છેવટે જણાવ્યું કે, "રાજપુત્રિ! આજથી મારે ચૌદ વર્ષનો વનવાસ કરવાનો છે અને ભાઇ ભરત યુવરાજપદે સ્થપાયા છે. વનમાં જતાં પહેલાં છેલ્લી વિદાય લેવા તમારી પાસે આવ્યો છું. પ્રિયે! મારા વનમાં ગયા પછી તમે ભરતની આગળ કદી મારી પ્રશંસા કરતાં નહિ. હું જાણું છું કે જે લોકો ધન અને ઐશ્વર્યવાળા હોય છે તેઓ બીજાની પ્રશંસા સાંખી શકતા નથી, માટે તમારે ભરતનાં સાંભળતાં મારા ગુણોનું વર્ણન કરવું નહિ. હવે તમારે ભરતને અનુકૂળ થઇને રહેવાનો વારો આવ્યો છે. પિતાની આજ્ઞા પાળવાની ખાતર હું વનમાં જાઉં છું. મારા ગયા પછી તમે અહીં રહીને વ્રત તથા ઉપવાસ કરવામાં તત્પર રહેજો. દરરોજ પાછલી બે ઘડી રહે ત્યારે ઊઠીને સ્નાન વગેરેથી પરવારીને વિધિપૂર્વક દેવપૂજન કરજો અને વૃદ્ધ મહારાજા દશરથ તથા માતા કૌશલ્યાની સેવા કરજો. મારી બીજી માતાઓએ પણ સ્નેહથી મારું લાલનપાલન કર્યું છે. તમે તેમની પણ સેવા કરજો. પ્રાણથી પણ અધિક વહાલા ભાઇ ભરત અને શત્રુઘ્નને તમે ભાઇ તથા પુત્ર સમાન ગણજો. એમના

ઉપર કોઇ પણ જાતનો દ્વેષ રાખશો નહિ. ભરત હવે રાજા બને છે; માટે કદાપિ તેનું અપ્રિય હોય એવું કામ કરશો નહિ. સારી પેઠે યાદ રાખજો કે અતિશય સૌજન્ય અને સેવાથીજ રાજાઓ પ્રસન્ન થાય છે. એથી ઊલટું આચરણ કર્યાથી તેઓ કોપે છે. એ લોકો એવા છે કે પુત્ર પણ પોતાની વિરુદ્ધ ચાલે તો તેનો ત્યાગ કરે; અને તદ્દન પારકો માણસ પણ હિતનું આચરણ કરે તો તેની સાથે સારો સંબંધ રાખે. આટલી મારી શિખામણો ધ્યાનમાં રાખીને સુખે રહેજો અને હાલ પણ જેવી રીતે કોઇનું અપ્રિય તમે કરતાં નથી, તેવીજ રીતે ભવિષ્યમાં પણ વર્તશો.”

પ્રિયવાદિની જનકનન્દિનીએ પતિની વાત સાંભળીને પ્રણયકોપપૂર્વક કહ્યું: “હે નરશ્રેષ્ઠ! તમે મને હલકી ગણીને આવી વાત કરી રહ્યા છો? તમારી વાત સાંભળીને મને હસવું આવે છે. લગ્ન સમયે હું છાયાની પેઠે તમારી સાથે રહેવાને બંધાયેલી હોવા છતાં તમારા વગર એકલી ઘર આગળ રહું એ તો લોકોમાં હાંસી કરાવવા જેવું છે. હે સ્વામિન્! હથિયાર વાપરી જાણનાર શૂરા રાજપુત્રના મુખમાંથી ન નીકળવા યોગ્ય અને પોતાની અપકીર્તિ થાય એવાં વચનો તમે કહ્યાં તે સાંભળવાને હું યોગ્ય નથી. હે આર્યપુત્ર! આ દુનિયામાં પિતા, માતા, ભાઇ, પુત્રવધૂ, એ સૌ પોતપોતાના કર્મ અનુસાર ફળ ભોગવે છે; પણ સ્ત્રીની વાત એથી ઊલટી છે. સ્ત્રી તો પોતાના પતિનું ભાગ્ય ભોગવવાની અધિકારી છે. પતિના સુખમાં પત્નીનું સુખ અને તેના દુઃખમાં એનું દુઃખ છે; માટે હું તો તમારી સાથેજ આવીશ. સ્ત્રીને તો પિતા, પુત્ર, માતા, સખીઓ કે પોતાનું શરીર એમાંથી કોઇ પણ પરલોકમાં ગતિરૂપ નથી, પણ કેવળ પોતાનો પતિ એજ ગતિરૂપ છે. હે રાઘવ! જો તમે આજેજ વનમાં જશો, તો હું પણ તમારી આગળ જઇને તમારા માર્ગમાંના કાંટા સાફ કરીશ. હે શૂરવીર! તમે મારે માટે ઊપજતાં ઇર્ષ્યા કે ક્રોધના કોઇ પણ જાતના વિચાર કરવા માંડી વાળીને મને વનમાં સાથે લઇ જાઓ. મારામાં એવું કોઇપણ પાપ નથી કે જેને લીધે તમે મારો ત્યાગ કરીને જાઓ. સ્ત્રીને મોટા મહેલમાં રહેવાનું મળે, વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગલોકમાં વિહરવાનું મળે, કે આઠ સિદ્ધિઓનો આનંદ મળે તે કરતાં પણ પતિના ચરણની છાયામાં રહેવાનું મળે તે વધારે આનંદદાયક છે.

“હે સ્વામિનાથ! મને મારાં માતાપિતાએ પતિસેવા કેવી રીતે

કરવી એ પ્રથમથીજ શીખવેલું છે; માટે અત્યારે તમારા ઉપદેશની જરૂર નથી. હે આર્યપુત્ર! જંગલી જાનવરોથી વસાયલા અરણ્યોમાં હું તમારી સાથેજ આવીશ અને ત્યાં આગળ પિયેરના નિવાસ જેટલુંજ સુખ માનીશ. પાતિવ્રત્યની આગળ હું ત્રણે લોકના સુખને પણ તુચ્છ ગણું છું." સીતાએ આ પ્રમાણે ઘણી દલીલપૂર્વક સાથે જવાની વિનતિ કરી. રામચંદ્રજી તેમને સાથે લઇ જવાને તત્પર થયા નહિ અને તેમના સંકલ્પમાંથી પાછા હઠાવવા સારૂ વનવાસનાં અનેક પ્રકારનાં સંકટો વિગતવાર સમજાવવા લાગ્યા. વનમાં તો ફાડી ખાનારાં જાનવરો અને રાક્ષસો વસે છે, ત્યાં ભયંકર પર્વતો છે, રસ્તો ઘણો ભયાનક છે, ડગલે ને પગલે ત્યાં અડચણ પડશે વગેરે ઘણીએ વિપત્તિઓ કહી સંભળાવી; પણ સીતા ડગ્યાં નહિ. એમણે તો આંખમાંથી ચોધાર અશ્રુ વહેવરાવીને મંદ પણ પ્રેમયુક્ત સ્વરે કહ્યું: "પ્રાણનાથ! આપે વનવાસનાં જે અનેક કષ્ટોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું તે બધાં કષ્ટ આપના સહવાસને લીધે મને સુખરૂપજ લાગશે.

"તમારો વિયોગ થશે તો હું જીવનો ત્યાગ કરીશ. હે રાઘવ! તમારી સાથેના વનવાસમાં ઇન્દ્રનું પણ સામર્થ્ય નથી કે મને ભય પમાડી શકે. તમે મને ભરતને આધીન થઇને રહેવાનું કહ્યું, પણ પતિવ્રતા સ્ત્રી ગમે તેવા નિકટના સગપણવાળા પરપુરુષના તાબામાં રહીને જીવન ગાળી શકતી નથી. મને તો વનવાસી શૂરવીર પતિની સેવા કરવાનુંજ ઘણું મન છે. જો હું તમારાથી વિખૂટી પડીશ તો લોકો મારા ઉપર અનેક જાતનાં આળ મૂકશે. હે પ્રિય સ્વામિન્! પરલોકમાં પણ મને તમારોજ સમાગમ થાય એવી મારી ઇચ્છા છે, તો પછી આ લોકમાં તો હોયજ એમાં શી નવાઇ? હે પ્રિયતમ! તમે મારા ઉપર દયા આણીને મને સાથે લઇ જાઓ. તમે નહિ લઇ જાઓ તો હું આત્મહત્યા કરીને આ દેહનો અંત આણીશ."

સીતાજીએ આ પ્રમાણે ઘણીજ વિનતિ કરી. અમારી દુર્બળ લેખિનીમાં એમના એ મનોભાવનો હજારમો ભાગ વર્ણવવા જેટલું પણ સામર્થ્ય ક્યાં છે? પ્રિય વાચકો! પરમ ભક્તકવિ તુલસીદાસજીની અમૃતમય વાણીદ્વારા તમને સીતાજીની પવિત્ર મનોદશાનો કાંઇક પરિચય કરાવીએ:—

"પ્રાણનાથ કરુણાયતન, સુંદર સુખદ સુજાન;
તુમ બિનુ રઘુકુલ–કુમુદ–વિધુ, સુર પુર નરકસમાન,

માતા-પિતા ભગિની પ્રિય ભાઇ, પ્રિય પરિવાર સુહૃદ સમુદાઇ-
સાસુ, સસુર-ગુરુ સુજન સુહાઇ, સુત સુંદર સુશીલ સુખદાઇ.
જહઁ લગી નાથ! નેહ અરૂ નાતે, પિયબિનુ તીયહિ તરનીતે તાતે.
તન ધન ધામ ધરનિ પુર-રાજુ, પતિ-વિહીન સબશોક સમાજુ.
ભોગ રોગસમ ભૂષણ ભારૂ, યમયાતના—સરિસ સંસારૂ.
પ્રાણનાથ! તુમ બીનુ જગમાંહિ, મોકહુ સુખદ કતહું કોઉ નાહિ.
જિય બિનુ દેહ નદી બિનુ નારી, તૈસેહિં નાથ! પુરુષ બિનુ નારી.
નાથ! સકલ સુખ સાથ તુમ્હારે! શરદ-વિમલ-વિધુ-વદન નિહારે.

ખગ મૃગ પરિજન, નગરવન, વલકલ વસન દુકૂલ;
નાથસાથ સુરસદન સમ, પર્ણશાલ સુખમૂલ.

વન-દુખ નાથ! કહે બહુતેરે, ભય વિશાદ પરિતાપ ઘનેરે.
પ્રભુ-વિયોગ લવ લેશ સમાના, હોહિં ન સબ મિલિ કૃપા-નિધાના.
મોહિં મગુ ચલત ન હોઇહિ હારી, ક્ષણુ ક્ષણુ ચરણુસરોજ નિહારી.
સબહિં ભાઁતિ પિય સેવા કરિહોં; મારગજનિત સકલ શ્રમ હરિહોં!
પાઁય પખારી બૈઠી તરુ-છાંહી, કરિહોં વાયુ મુદિત મન માંહિ.
શ્રમ-કન-સહિત શ્યામ તનુ દેખે, કહું દુઃખ રહહિ પ્રાણુપતિ પેખે?
સમ મહિ તૃણુ તરુ પલ્લવ ડાસી, પાઁય પલોટિ હિ સબ નિષિ દાસી;
વાર વાર મૃદુ મૂરતિ જોહી, લાગહિં તાપ બયારિ ન મોહિ.
કો પ્રભુ સંગ મોહિ ચિતવનનિહારા, સિંહ વધૂહિં જિમિ શશક સિયારા.
મૈં સુકુમારી નાથ વન યોગૂ, તુમહિં ઉચિત તપ મોકહું ભોગૂ?
અસ જિય જાની સુજાન-શિરોમનિ, લેઇય સંગ મોહિ છાંડીય જનિ."

આટલી બધી વિનતિ કર્યા છતાં પણ જ્યારે ધારેલી અસર થઈ નહિ ત્યારે સીતાજીએ કહ્યું: "હે રામ! માત્ર ઉપર ઉપરથી પુરૂષના વેષવાળો પરંતુ અંદરથી સ્રીના જેવી કાયરતાવાળો જમાઈ શું જનક રાજાએ ખોળ્યો હતો? જો તેમને પ્રથમથીજ આવા બીકણુ સ્વભાવની ખબર હોત તો એ કદી તમારી સાથે મારૂં લગ્ન કરત નહિ. આજ બૈરીની પેઠે કાયર વાણી કેમ કાઢો છો? પુરુષ થઇને-વીર થઇને પોતાની સ્રીની રક્ષા નહિ કરી શકો? વિપત્તિના ભયથી સદાની સાથી સ્રીનો પરિત્યાગ કરી જશો? પુરુષશ્રેષ્ઠ થઇને બીજાઓના ઉપર સ્રીના રક્ષણુનો ભાર સોંપશો? હે વીર! એવું હું કદી નહિ બનવા દઉં. હું તો પૂર્વકાળમાં સાવિત્રી જેમ સત્યવાનની સાથે ગઇ હતી તેમ હું પણ તમનેજ અનુસરીશ."

શોકસંતપ્ત, ખેદયુક્ત સીતાદેવી આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના સકરુણ વિલાપ કરીને, સ્વામીને દૃઢ આલિંગન દઇને ઊંચે સાદે રોવા લાગ્યાં, એટલે રામે પણ તેમને આલિંગન આપીને આશ્વાસન દેવાનું શરૂ કર્યું: “ દેવિ ! તને દુઃખી કરીને સ્વર્ગની પણ મને અભિલાષા નથી. શુભાનને ! મને કોઇની બીક નથી, અરણ્યમાં તમારૂં રક્ષણ કરવાનું મારૂં સામર્થ્ય છે; પરંતુ તમારો પાકો નિશ્ચય જાણ્યા વગર તમને અરણ્યવાસિની કરવાનો મારો વિચાર ન હતો. હવે તમારો અભિપ્રાય જાણી લીધો, એટલે હું ખુશીથી તમને વનમાં લઇ જઇશ. ” સીતાદેવીએ વનગમનની બાબતમાં પતિની સંમતિ મળ્યાથી નવજીવન પ્રાપ્ત કર્યું અને તરતજ પતિની ઇચ્છાનુસાર પોતાના અમૂલ્ય વસ્ત્રાલંકાર તથા બીજા કિંમતી પદાર્થો ધાર્મિક પુરુષોને વહેંચી આપવા લાગ્યાં.

ત્યાર પછી બન્ને માતા કૌશલ્યાની પાસે વિદાય માગવા ગયાં. આ દારુણ દૃશ્યથી કૌશલ્યાની છાતી ફાટી જતી હતી, પણ બન્ને જણાં ધર્મ ઉપર આરૂઢ છે એ દેખીને એમણે રજા આપી તથા વારંવાર માથું સૂંઘીને આશીર્વાદ અને ઉપદેશ આપ્યો. સાસુના ઉપદેશના ઉત્તરમાં સીતાજીએ કહ્યું: “ માતા ! મેં શાસ્ત્રપુરાણોમાં, પતિદેવ તથા આપના મુખથી અને પિયરમાં માતપિતા પાસેથી વારંવાર પાતિવ્રત્ય ધર્મનું માહાત્મ્ય સાંભળ્યું છે, એને હું સારી પેઠે સમજી ગઇ છું અને એનું પાલન પણ મેં કર્યું છે. ચંદ્રની કાન્તિ જેમ ચંદ્રની પાસેથી ચળતી નથી તેમ હું પતિ સેવારૂપી ધર્મથી કદી પણ ચલાયમાન થવાની નથી. જેમ તાર વિનાની વીણા વગાડી શકાતી નથી, અને ચક્ર વિનાનો રથ ચાલી શકતો નથી, તેમ પતિ વિનાની સ્ત્રી ભલે સો પુત્રની માતા હોય તોપણ સુખ ભોગવી શકતી નથી. પિતા, માતા, ભાઇ તથા પુત્ર આદિ તો સ્ત્રીને નિયત સુખ આપી શકે છે પણ પતિ તો મોક્ષરૂપી ઉત્તમોત્તમ સુખ આપે છે. છતાં કઇ દુષ્ટ સ્ત્રી પતિની સેવા ન કરે ? સાસુજી ખાતરી રાખજો કે હું સતી સ્ત્રીઓને છાજે એવુંજ આચરણ સદા કરીશ. ”

માતપિતાની આજ્ઞા મેળવીને બન્ને પતિપત્નીએ રાજસી પોષાક તથા અલંકાર ઉતારી દીધા અને તપસ્વીઓની પેઠે ચીર અને વલ્કલ ધારણ કર્યાં. એ વેશ પરિવર્તન જોઇને એ સમયે વજ્રનાં હૃદયો પણ પીગળીને પાણી થઇ ગયાં અને અયોધ્યામાં આબાલવૃદ્ધ સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ આંસુની નદીઓ વહેવરાવી.

ભાઇ તથા ભાભીના વનગમનની ખબર મળતાંજ લક્ષ્મણે પણ તેમની સાથે જવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, એટલે એ પણ સાથેજ તૈયાર થયા અને ત્રણે જણાંએ સૌની વિદાય માગી, અયોધ્યાવાસીઓને ભારે શોકમાં નાખીને અયોધ્યાથી વિદાય થયાં. પુત્રવિયોગનું દારૂણ દુઃખ સહન ન થઇ શકવાથી મહારાજા દશરથે થોડા દિવસમાંજ પ્રાણત્યાગ કર્યો.

પત્ની અને ભાઇ સાથે રામે પહેલાં તો થોડા દિવસ ચિત્રકૂટ પર્વતમાં વાસ કર્યો. એ સ્થાનમાં ભરતજીએ રામને મળીને પિતા દશરથના મૃત્યુના સમાચાર કહ્યા. ત્યાર બાદ અયોધ્યામાં પાછા આવીને રાજ્ય ગ્રહણ કરવાનો તેમણે રામને ઘણો આગ્રહ કર્યો. પિતાનું સત્ય નિભાવવા માટે, ચૌદ વર્ષ વનવાસ ભોગવ્યા વગર પાછા ફરવાની રામે ચોખ્ખી ના કહી. ભ્રાતૃવત્સલ ભરત લાચારીથી રામની પાદુકાઓ લઇને પાછા ફર્યા, અને પાદુકાઓને સિંહાસન ઉપર મૂકીને રામના નામથી, રામની ગેરહાજરીમાં પોતે રાજ્યશાસન ચલાવવા લાગ્યા.

ભરતના અયોધ્યા પાછા ગયા પછી રામચંદ્ર ચિત્રકૂટ પર્વતનો ત્યાગ કરીને ગોદાવરી નદીના કિનારા ઉપર આવેલા દંડકારણ્યમાં ગયા. દંડકારણ્યમાં પંચવટી નામના એક અતિ સુંદર વનપ્રદેશમાં કુટીર બાંધીને રામ, લક્ષ્મણ અને સીતા વાસ કરવા લાગ્યાં.

સરળ સ્વભાવના બાળકની પેઠે સીતા પણ સરળહૃદયા હતી. ગોદાવરી નદીના તીરે પંચવટીમાં કુદરત પૂર બહારમાં ખીલી રહી હતી. માના ઘરમાં માતાના ખોળામાં બાળક જેમ નિરંકુશપણે ખેલે છે, તેમ સીતા આ વનમાં હૃદય ખોલીને પૂર્ણ આનંદમાં રમવા લાગી–જાણે કુદરતની સાથે એકતાન થઇ ગઇ. વનના નિર્મળ પુષ્પની માફક સીતાનું સૌન્દર્ય પંચવટીમાં ખીલી નીકળ્યું; તેના સૌન્દર્યથી વન દીપી ઊઠયું. વનમાં સ્વતંત્ર પક્ષીઓની સાથે એ મુક્તહૃદયે અને મુક્તકંઠે ગાન કરતી, આનંદ તથા ઉત્સાહના આવેશમાં એ પોતાની ચંચળ ચાલથી હરણનાં ચંચળ બચ્ચાંઓ સાથે રમતી, પ્રફુલ્લિત કમળના વનમાં પદ્મિની રાણીની માફક કદી કદી સંતાઇ જતી. રામની સાથે પહાડોમાં, નદીના કિનારાઓમાં, ને ફૂલોના વનમાં વગર સંકોચે ફર્યા કરતી. નિર્મળ ઝરણાંઓ આગળ બેસીને વાતો કરતી. સગી બહેનની માફક પોતાની પ્રિય

સખીઓ અને મુનિકન્યાઓની સાથે સ્નાન કરતી તથા ફૂલ તોડતી. આ બધા સુખની આગળ રાજાના ઘરનું સુખ શી વિસાતમાં? આખી જિંદગી રામની સાથે આવા સુખમાં ગાળી શકાય તો પછી અયોધ્યાના રાજ્યની જરૂર શી? રાજમહેલ વનની કુંજલતાઓ જેવો સુંદર છે? રાજગૃહનાં રત્નો શું વનનાં પુષ્પો જેવાં સુંદર છે? રાજગૃહના ભણ્યાંગણ્યાં ઉસ્તાદ ગાયકગાયિકાઓનાં સૂરતાનવાળાં ગાયનો પક્ષીઓનાં ગાન જેવાં મધુર છે? રાજગૃહના બગીચાઓ આ વનના બાગ જેવા છે? રાજમહેલની વિલાસી સખીઓ આ ઋષિકન્યાઓ જેવી છે? રાજગૃહમાં આવા પહાડ હોય છે? આવી નદીઓ હોય છે? આવાં પદ્મવનો હોય છે? આવાં ઝાડપાન હોય છે? રાજગૃહમાં સીતા રામની સાથે આટલા મોકળા મનથી રાતદિવસ ફરી શકત? આનંદગોષ્ઠી કરી શકત? જિંદગીની સઘળી ઇચ્છા સીતાને મનથી આજે પૂર્ણ થઇ ગઇ. વનના સૌન્દર્ય સાથે તેનો પ્રાણ એકરસ થઇ ગયો. વનકુસુમ સીતા વનમાં પૂર્ણ શોભા સાથે ખીલી ઊઠી. રાજ્યમહેલમાં સુખને સુખ કહેવાનું હવે તેને મન થતું નહિ.

પણ હાય! સીતાના ભાગ્યમાં એ સુખ ઘણા દિવસ ટક્યું નહિ. એકાએક જોસભેર આંધી આવતાં આ વનકુસુમ વનથી વિખૂટું પડીને ઘોર ગર્જના કરતા તોફાની મહાસાગરમાં આવી પડ્યું.

લંકાના રાક્ષસ રાજા રાવણની બહેન શૂર્પણખા વિધવા થઇને દંડકારણ્યમાં વાસ કરતી હતી. રાવણના હુકમથી તેની માસીનો પુત્ર ખર નામે એક ઘાતકી રાક્ષસ તથા તેનો સેનાપતિ દૂષણ ચૌદ હજાર રાક્ષસની સેના લઇને શૂર્પણખાનું રક્ષણ કરતા હતા અને તેની આજ્ઞા ઉઠાવતા હતા.

એક દિવસ ફરતાં ફરતાં શૂર્પણખા પંચવટીમાં આવી. રામના અત્યંત સુંદર સ્વરૂપથી મુગ્ધ થઇ જઇને એ રાક્ષસીએ ઘણી રૂપવતી સ્ત્રીનું રૂપ ધારણ કરીને રામની પાસે પ્રેમની ભિક્ષા માગી. રામે એની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો નહિ, એટલે એ રાક્ષસી સમજી કે સીતાજી મારા પ્રેમના માર્ગમાં કંટકરૂપ છે, માટે સીતાનોજ ગ્રાસ કરી જવો જોઇએ. શૂર્પણખાના દુષ્ટ વિચારની સજા તરીકે રામની આજ્ઞાથી લક્ષ્મણે તેનાં નાકકાન કાપી નાખ્યાં.

બહેનના અપમાનનો બદલો લેવાને માટે ખર અને દૂષણે ચૌદ

હજાર રાક્ષસો સાથે રામ ઉપર ચડાઇ કરી, પણ રામે એ બધાને યુદ્ધમાં પૂરા કર્યા. શૂર્પણખા હવે લંકામાં રાવણની પાસે ગઈ.

રામ તથા લક્ષ્મણની વાત કરી રહ્યા પછી સીતાની વાત કાઢતાં શૂર્પણખાએ રાવણને કહ્યું: "સીતા જેવી સુંદરી આ જગતમાં કોઇ નથી. તમારી આટલી બધી રાણીઓમાંથી સીતાની દાસી થવા યોગ્ય પણ એકે નથી. તમારે માટે હું સીતા પાસે ગઇ હતી, પણ એટલા સારૂ લક્ષ્મણે મારાં નાકકાન કાપી નાખ્યાં છે. ખર, દૂષણ અને બીજા જેટલા રાક્ષસો વનમાં હતા તેટલા બધાને રામે મારી નાખ્યા છે. દંડકારણ્યમાં હવે તમારૂં રાજ્ય નથી. તમારી એકની એક બહેનનું આ પ્રમાણે અપમાન થયું છે. જો બદલો લેવાની શક્તિ હોય તો હમણાં ને હમણાં ચાલો. સીતાને આણીને તમે પોતે વિવાહ કરો. એથીજ રામલક્ષ્મણનું ખરૂં નાક કપાશે અને તેમને ઘટતી સજા થશે. તમને પણ અદ્વિતીય સુંદરી, નારીરત્ન મેળવ્યાનો લાભ થશે."

શૂર્પણખાની વાતચીત ઉપરથી રાવણ મારીચ નામના એક માયાવી રાક્ષસને સાથે લઇને પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને દંડકારણ્ય-માં પહોંચ્યો. રાવણની સલાહથી મારીચ સુવર્ણમૃગનું રૂપ ધારણ કરીને રામની કુટીર આગળ ફરવા લાગ્યો. આવું સુંદર હરણ જોઇ-ને સીતાજીને તેને પકડવાની ઇચ્છા થઇ. તેમણે કહ્યું: "આ હરણ મને પકડી આપો. હું તેને પાળીશ. જો જીવતું ન પકડી શકાય તો તેને મારીને પણ આણો. એનું સુંદર ચામડું આપણા ઘરમાં રહેશે."

સીતાનું રક્ષણ કરવાનું કામ લક્ષ્મણને સોંપીને રામ ધનુર્બાણ ધારણ કરીને હરણની પછવાડે દોડ્યા. હરણ નાસી ગયું.

હરણ વનમાં ઘણે દૂર નાસી ગયું. રામ પણ પાછળ પાછળ દોડ્યા. હરણ જીવતું પકડાવાનો સંભવ ન રહ્યો એટલે રામે એક બાણ છોડ્યું. બાણ વાગતાંજ હરણે રામનાજ જેવા સ્વરથી "ક્યાં છે ભાઇ લક્ષ્મણ ? પ્રાણ જાય છે, રક્ષણ કર!" એવી ચીસ પાડી-ને પ્રાણત્યાગ કર્યો.

કુટીરમાં રામનો આ આર્તનાદ સાંભળીને સીતા અધીરી થઇ ગઇ. રામની મદદ માટે જવા તેણે લક્ષ્મણને હુકમ આપ્યો.

લક્ષ્મણ જાણતા હતા કે, મહાવીર રામચંદ્ર ઉપર કોઇ પણ વિપત્તિ પડવાની શંકા નથી. કોઈ ને કોઈ માયાવી રાક્ષસે કોઇ

પણ ખરાબ વિચારથી આ રીતે બૂમ પાડી છે. લક્ષ્મણ આ કુટીરમાં સીતાને એકલી મૂકીને જંગલમાં જવા માગતો નહોતો.

પણ રામની વિપત્તિની શંકાથી સીતા એટલી બધી અધીરી થઇ ગઇ હતી કે, એ વખતે એને ખરાખોટાનું ભાન રહ્યું નહિ. તેણે લક્ષ્મણને ઘણાં કડવાં વેણ કહ્યાં, કે જે સીતાના મુખમાં કદી શોભે નહિ; પણ કહેવત છે કે, “ વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ. ” સીતાને પણ એવુંજ થયું, નહિ તો એના જેવી શાન્ત પ્રકૃતિની, સુશીલ, કોમળ હૃદયની અને લક્ષ્મણ ઉપર સદા સ્નેહ રાખનારી રમણીના મુખમાંથી એવાં કડવાં વચન શા માટે નીકળે ? સીતાનાં કડવાં વચનોથી વ્યથિત થઇને લક્ષ્મણ રામને શોધવા ગયા.

ભિક્ષુક સંન્યાસીને વેશે રાવણ પાછળ ઊભો હતો. પોતાની મરજી મુજબનો લાગ જોઇને એ કુટીરની સન્મુખ આવ્યો. સંન્યાસીને જોઇને સીતાએ તેનો પરમ આદરસત્કાર કરીને બેસવાને આસન આપ્યું તથા ખાવાને માટે ફળફળાદિ આણી આપ્યાં. રાવણે પોતાની ઓળખાણ આપીને સીતાને લલચાવવા પ્રયત્ન કર્યો. છંછેડાયલી સિંહણની માફક ગર્જના કરીને સીતા બોલી: “ હે પાપી તું કોણ છે કે આ પ્રમાણે મારી સાથે વાત કરવાનું સાહસ કરે છે ? મહા પર્વતના જેવા દૃઢ, મહા સમુદ્રના જેવા સ્થિર, ઇન્દ્રના જેવા પરાક્રમી, પુરુષશ્રેષ્ઠ રામ મારા સ્વામી છે. શિયાળ થઇને તું સિંહણને મેળવવા માગે છે ? રામ સિંહ છે. તું શિયાળ છે. રામચન્દ્ર ચન્દન છે, તું કાદવ છે. રામ સુવર્ણ છે, તું લોઢું છે. રામ ગરુડ છે, તું કાગડો છે. તારી એટલી હિંમત છે કે તું રામની સ્ત્રીની આગળ આ પ્રમાણે બોલે છે ? નક્કી તારૂં મોત પાસે આવ્યું છે, તેથીજ તને આવી દુર્મતિ સૂઝી છે. જો પ્રાણની દરકાર હોય તો હમણાં ને હમણાંજ મારી પાસેથી દૂર ચાલ્યો જા ! ઇન્દ્રની શચીનું અપમાન કરીને પણ તને બચવાની આશા હોઇ શકે, પણ મારૂં અપમાન કરીને તારૂં કોઇ પણ પ્રકારે રક્ષણ થાય એમ નથી એ વાત નિશ્ચય જાણજે. ”

ઇચ્છાથી તો સીતા પોતાની સાથે આવશે નહિ એમ ધારીને બળપૂર્વક તેને પોતાના રથમાં ફેંકીને રાવણ આકાશમાં ઊડ્યો. સીતા બૂમો પાડતી અને વિલાપ કરતી કહેતી ગઇ કે, “ ક્યાં છે રામ ? ક્યાં છે લક્ષ્મણ ? દુષ્ટ રાક્ષસ સીતાને લઇ જાય છે, તમે

જોતા નથી ? જલદી આવો. મારૂં રક્ષણ કરો. હાય! તમે કેટલે દૂર છો? મારી વાત તમે સાંભળો છો? પંચવટિ! તું મારી આપત્તિના સમાચાર રામને કહેજે. ગોદાવરી નદિ! તને નમસ્કાર કરૂં છું. તું રામને ખબર આપજે કે રાવણ સીતાનું હરણ કરી ગયો છે. વનદેવતાઓ! તમને પ્રણામ કરૂં છું. તમે રામને ખબર આપજો કે તમારી સ્ત્રીને રાવણ લઇ ગયો. વનવાસી વૃક્ષો! મૃગો, પક્ષીઓ! આટલા દિવસ તમારી સાથે રહી હતી, આજે રાવણ મને લઈ જાય છે. તમે રામને એની ખબર આપજો."

રસ્તે જતાં સીતાએ જટાયુ પક્ષીને જોયો. જટાયુ ગરુડના મોટા ભાઇ અરુણનો પુત્ર થાય. દશરથની સાથે એને દોસ્તી હતી. સીતાએ જટાયુને કહ્યું: "હે આર્ય જટાયુ! રાવણ મારૂં હરણ કરી જાય છે. રામલક્ષ્મણ કુટીરમાં નથી. તમે મારૂં રક્ષણ કરો."

જટાયુની સાથે રાવણને તુમુલ યુદ્ધ થયું. જટાયુને મરણતોલ ઘાયલ કરીને રાવણ સીતાને લઇ આગળ ચાલ્યો. રસ્તામાં સીતાએ જોયું કે એક પર્વત ઉપર સુગ્રીવ આદિ વાનરો બેઠા છે. તેઓ રામને ખબર આપી શકે એ આશાથી સીતાએ પોતાના અંગના અલંકાર અને ઓઢણી નીચે નાખી દીધાં. સમુદ્રપાર થઇને રાવણ સીતાને લઇને લંકા પહોંચ્યો. રાવણની રાજનગરી લંકાની પાસે એક સુંદર અશોકવન હતું. સીતાને રાવણે એ સ્થળે રાખી. તેની પાસે કેટલીક વિકરાળ રાક્ષસીઓને દાસી તરીકે રાખી અને તેમને હુકમ આપ્યો કે ભય બતાવીને, દુઃખ દઇને, કંટાળો આપીને ગમે તે પ્રકારે સીતાને વશીભૂત કરવી; પણ રાવણની લાલચો, દાસીઓનાં પીડનો, કશાથી રામમાંજ તન્મય થઈ ગયેલી સીતાનું મન જરા પણ ચંચળ થયું નહિ. રામને માટે આકુળવ્યાકુળ થઈને, રાતદિવસ રુદન કરતી સીતા અશોકવનમાં દિવસ ગાળવા લાગી.

આ તરફ સુવર્ણમૃગનો વધ કરીને રામ કુટીર તરફ આવ્યા. રામને ભય થયો હતો કે મૃગની મૃત્યુ સમયની ચિચિયારી સાંભળીને લક્ષ્મણ સીતાને એકલી મૂકીને આવતો રહેશે. એ વખતથીજ એમના મનમાં અનેક શંકાઓ થયા કરતી હતી. લક્ષ્મણને રસ્તામાં મળતાં એમનો ભય દૃઢ થયો. ઉતાવળે પગલે બંને ભાઇ કુટીરમાં આવીને જુએ છે તો સીતા નથી. સમજી ગયા કે સત્યાનાશ વળ્યું. માયાવી રાક્ષસો માયાના બળ વડે આપણને છેતરીને

સીતાને ક્યાંના ક્યાં ઉપાડી ગયા છે. બન્ને જણાં ચારે તરફ સીતાને શોધવા લાગ્યા. ઘાયલ થયેલા જટાયુ સાથે તેમનો મેળાપ થયો. રાવણ સીતાનું હરણ કરી ગયો છે એ સમાચાર રામને આપીને જટાયુએ પ્રાણત્યાગ કર્યો. જટાયુનો અગ્નિસંસ્કાર કરી, રામ અને લક્ષ્મણ સીતાની શોધમાં દક્ષિણ દિશામાં ગયા. ધીમે ધીમે કિષ્કિન્ધા દેશમાં આવતાં સુગ્રીવ, હનુમાન વગેરે વાનરો સાથે તેમનો મેળાપ થયો.

સુગ્રીવે કહ્યું કે, રાવણ સીતાને આકાશમાર્ગે લઇ ગયો છે તથા સીતાનાં અલંકાર તથા ઓઢણી બતાવ્યાં. સીતાના ઉદ્ધારને માટે રામે, સુગ્રીવની સહાયતા માગી.

સુગ્રીવને તેના ભાઇ વાલીની સાથે કોઇક કારણથી વેરભાવ થયો હતો અને તે બળવાન હોવાથી સુગ્રીવને નિષ્કારણ જંગલમાં રખડવું પડતું. તે વખતે વાલી કિષ્કિન્ધાનું રાજ્ય ચલાવતો હતો. રામે વાલીનો વધ કરીને સુગ્રીવને કિષ્કિન્ધાનો રાજા બનાવ્યો. સુગ્રીવ સીતાના ઉદ્ધાર માટે વાનરસેના સાથે રામને મદદ કરવા તૈયાર થયો.

રાવણે કયી દિશામાં, કયા સ્થાનમાં સીતાને રાખી મૂકી હતી, તેની શોધમાં ચારે તરફ સુગ્રીવે ગુપ્તચરો મોકલ્યા. મહાવીર હનુમાન દક્ષિણ દિશામાં ગયા અને એકજ ફલંગમાં સમુદ્ર પાર કરીને લંકા પહોંચ્યા. રાત્રે બધાના ઊંઘી ગયા પછી ઘરોની અગાશીઓમાં થઇને એમણે રાવણના નગરમાં અને આસપાસના રાક્ષસોનાં બીજાં ગામોમાં સીતાની ઘણી શોધ કરી. ઘણી સુંદર સ્ત્રીઓને પણ જોઈ. એ બધી સ્ત્રીઓ સુંદર અલંકાર અને વસ્ત્ર સજીને સુંદર બિછાનામાં શયન કરી રહી હતી, પણ હનુમાને વિચાર્યું કે, “ આમાંની કોઇ સીતા નથી. સીતા શું રામથી વિખૂટી પડીને આવો ઠાઠ મારીને આવા સુંદર બિછાનામાં નિશ્ચિંત થઇને સૂઇ શકે ? વળી આ બધી સ્ત્રીઓ જોઇએ તેટલી સુંદર પણ નથી. એમની તરફ જોતાં કોઇને મા કહીને બોલાવવાની ઇચ્છા થતી નથી. રામની સીતા શું આવી હોય ?”

છેવટ હનુમાન અશોક વનમાં પહોંચ્યા. ઝાડો ઉપર કૂદતાં કૂદતાં એમણે આખરે જોયું કે, એક અશોક વૃક્ષની તળે આખા અશોક વનમાં પ્રકાશ કરનારી એક દેવી બેઠી છે. દેવીના કેશ ગૂંચ-

વાઈ ગયા હતા, આખું અંગ ધૂળમાં રગદોળાયલું હતું, વસ્ત્ર ફાટી ગયાં હતાં, આંખો જળથી ભરાઇ ગઇ હતી; એ માતાના મુખમાંથી કરુણ સ્વરે "રામ, રામ, રામ" ધ્વનિ નીકળતો હતો. ચારે તરફથી તેને ઘેરી લઇને રાક્ષસીઓ તેને ઘણું સતાવતી હતી. હનુમાન સમજી ગયા કે આજ સીતા છે. પોતે એ વૃક્ષ ઉપર ડાળાં અને પાંદડાની ઘનઘટામાં સંતાઇ રહ્યા. દાસીઓ આઘીપાછી થઈ એટલે હનુમાને નીચે ઊતરીને સીતાને પ્રણામ કર્યા તથા પોતાનો પરિચય અને રામના ખબરઅંતર આપ્યા. ઘણે દિવસે રામના સમાચાર મળ્યા તથા હવે રામની પાસે પોતાની ખબર પહોંચાડી શકાશે એ બધા વિચારથી સીતાને ઘણું આશ્વાસન મળ્યું. આંખમાથી આંસુ લૂછી નાખીને હનુમાનને આશીર્વાદના ચિહ્નરૂપ એક મણિ આપીને સીતાએ કહ્યું: "ભાઇ, આ મણિ લઇ જઇને તે રામને આપજો. તેથી કરીને તમે મને મળી ગયા છો, એની એમને ખાતરી થશે. તેમને કહેજો કે ઘણા દિવસ મારાથી આ અવસ્થામાં જીવાશે નહિ. તેમણે જેમ બને તેમ જલદી આવીને મારો ઉદ્ધાર કરવો જોઇએ."

હનુમાને કહ્યું: "મા, એટલા દિવસ વાટ જોવાની પણ શી જરૂર છે? શા માટે અહીં નકામું કષ્ટ વેઠો છો? મારી પીઠ ઉપર બેસો. એકજ ફલંગમાં સમુદ્ર ઓળંગીને હું હમણાંજ તમને રામની પાસે પહોંચાડી દઇશ." પણ સીતાએ કહ્યું: "બેટા! હું જાણું છું કે તારામાં એટલું બધું બળ છે કે તું મને કોઇના વગર જાણ્યે અહીંથી લઇ જઇ શકીશ; પણ રાવણે મારું હરણ કરીને રામનું ઘણુંજ અપમાન કર્યું છે. રામ ઉચ્ચ વંશમાં જન્મેલા મહાવીર છે. યુદ્ધમાં રાવણને પરાસ્ત કરીને મારો ઉદ્ધાર કરવાથીજ તેમનું માન સચવાશે અને અપમાનનો બદલો લેવાશે. રાક્ષસ તેમની સ્ત્રીનું હરણ કરી ગયો એ કલંક બીજા કશાથી જશે નહિ, માટે રામચંદ્રને નીચે મોંએ જોવાનું રાખીને હું ચોરની પેઠે લંકાથી છાનીમાની નાસી જઇશ નહિ. ધર્મનાશનો ભય મને નથી. કોઇની પણ હિંમત નથી કે આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી મારા શિયળ ધર્મનો નાશ કરે."

સીતાને પ્રણામ કરીને હનુમાન વિદાય થયા. જતાં પહેલાં તેમને એવી ઇચ્છા થઇ કે, રાક્ષસોને એક વાર મારું પરાક્રમ તો બતાવવું કે જેથી એ લોકો પણ સમજી જાય. એ વિચારથી એ રાવણનું પ્રમોદવન તોડી નાખવા લાગ્યા. રાવણની આજ્ઞાથી ઘણા રાક્ષસોએ

આવીને હનુમાનના ઉપર આક્રમણ કર્યું. સિંહનાદપૂર્વક રામનો જયજયકાર કરતાં હનુમાને રાવણની સેના સાથે યુદ્ધ કરીને ઘણા રાક્ષસોને મારી નાખ્યા. વળી પાછા રાવણે બીજા રાક્ષસો મોકલ્યા, એટલે રાવણને રૂબરૂ બેએક વાત સંભળાવવાના વિચારથી હનુમાને પોતાને રાક્ષસોના હાથમાં પકડાવી દીધા. તેમને રાવણની આગળ લઇ ગયા; એટલે તેમણે રામના દૂત તરીકે પોતાનો પરિચય આપ્યો. સીતાહરણ માટે રાવણને ઘણી ગાળો દીધી અને કહ્યું કે, "જો તારૂં ભલું ચાહતો હોય તો સીતાને પાછી મોકલી આપ અને રામના પગમાં પડીને ક્ષમા માગ."

ક્રોધમાં રાવણે પોતાના નોકરોને હુકમ આપ્યો કે હનુમાનના પૂંછડે કપડું બાંધીને સળગાવી દો. સીતાના વરદાનથી હનુમાનને કંઈ અશુભ થયું નહિ. તેમની પૂંછડી સળગી નહિ, બલ્કે છલંગો મારતા મારતા ઘરો ઉપર કૂદતા કૂદતા પૂંછડીની આગથી લંકા-નગરી સળગાવતા હનુમાન રામની પાસે ક્ષેમકુશળ પાછા ફર્યા.

વાનરસેનાની સહાયતાથી સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધીને રામ લંકામાં જઇ પહોંચ્યા. ભારતવર્ષના દક્ષિણ પ્રાન્તમાં, જે સ્થળે સેતુ બાંધીને રામ લંકા ગયા હતા, તે સ્થળ હજુ સુધી સેતુબંધ રામેશ્વરના નામથી મહાતીર્થ ગણાય છે.

રાવણનો નાનો ભાઇ વિભીષણ ઘણો ધાર્મિક હતો. તેણે ભાઇના અધર્મ અને અનાચારથી દુઃખી થઇને, સીતાને પાછી મોકલી આપવાને તથા રામની સાથે સંધિ કરવાને રાવણને ઘણીએ વાર સમજાવ્યું, પણ રાવણે ઊલટા ક્રોધે ભરાઇને તેને લાત મારીને કાઢી મૂક્યો. વ્યથિત હૃદયે વિભીષણે રામના પક્ષનો આશ્રય લીધો. લંકામાં રાવણની સાથે રામને ઘણા દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. રાવણનો ભાઇ કુંભકર્ણ તથા તેના પુત્રો વીરબાહુ, અતિકાય અને મેઘનાદ વગેરે મહા બળવાન અને પરાક્રમી રાક્ષસો એકે એકે માર્યા ગયા. આખરે રાવણે પોતે પણ રામને હાથે પ્રાણત્યાગ કર્યો.

રાવણનો વધ થયા પછી એ શુભ સમાચાર આપવા હનુમાન અશોકવનમાં ગયા. આનંદના સમાચારથી સીતાને હર્ષના આંસુ આવ્યાં. હર્ષના ઉચ્છ્વાસથી તેમનું હૃદય એવું ભરાઇ ગયું કે કાંઇ બોલી શકાયું નહિ. હનુમાને વિસ્મય પામીને પૂછ્યું: "માજી, આ શું ! રૂવો છો શા માટે ? મારી સાથે બોલતાં કેમ નથી ?" આત્માને

શાંત પાડીને થોડી વારપછી સીતા બોલ્યા "બેટા, ઘણું દુઃખ વેઠયા પછી આજ રામના વિજય સમાચાર સાંભળીને હું એકદમ ધૈર્ય ખોઇ બેઠી છું. આજ તેં મને પ્રિય સંવાદ આપ્યા તેના બદલામાં તને શું ઇનામ આપું તે સમજાતું નથી. ત્રિભુવનમાં એવું કોઈ પણ ધન હું જોતી નથી જેનાથી તારી આ સેવાનો બદલો વાળી આપું. આ પૃથ્વીનું રાજ્ય પણ તારે માટે પૂરતું ઇનામ નથી."

હનુમાને કહ્યું: "મા, તમે આજે સુખી થયાં એજ મારે મનથી પૂરેપૂરૂં ઇનામ છે. તમારી આ સ્નેહ અને માયાભરી વાત મને સ્વર્ગના રાજ્ય કરતાં પણ વધારે કિંમતી છે."

સીતાને પ્રણામ કરીને હનુમાને ફરીથી કહ્યું: "મા, આ રાક્ષસી દાસીઓએ આટલા દિવસ આપને ઘણું દુઃખ દીધું છે. તમે આજ્ઞા આપો તો હું એ બધીને હમણાંજ મારી નાખું."

સીતાએ કહ્યું: "બેટા, દાસીઓ પોતાના માલિકને તાબે છે. માલિક જે આજ્ઞા કરે તે પ્રમાણે તેમણે ચાલવું જોઇએ. રાવણની આજ્ઞાથીજ એમણે મને દુઃખ દીધું છે. શા માટે એમને સજા કરવી? પોતપોતાના કર્મના ફળરૂપે મનુષ્યો દુઃખ પામે છે. હું મારા પોતાનાજ કર્મના ફળ વડે આ દુઃખ પામી છું એમાં એમનો શો વાંક? રાવણ હતો ત્યાંસુધી તેના કહ્યા મુજબ એ સ્ત્રીઓ મને કષ્ટ આપતી હતી. અહા! આજ જુઓ એની એજ દાસીઓ ભયથી દૂર નાસી જાય છે. મારે એમના ઉપર કાંઇ વેર નથી. તું પણ એમને માફ કર. જગતમાં બધાથી અપરાધ થાય છે, તેથી પરસ્પર એક બીજાના અપરાધ ક્ષમા કરવા એજ ધર્મ છે."

સીતાના વચને સંતોષાઇ હનુમાને રાક્ષસીઓને ક્ષમા આપી.

રામની આજ્ઞાથી સીતાને તેડવા સારૂ વિભીષણ આવ્યો. સ્નાન કરીને, દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણ સજીને સીતા રામનાં દર્શન કરવાં ચાલ્યાં. રામની પાસે જઇને તેમને પ્રણામ કરીને લજ્જાયુક્ત ભાવે, નીચે વદને સીતા સન્મુખ ઊભાં રહ્યાં, પણ રામે તેની સાથે કાંઈ આદરપૂર્વક સંભાષણ કર્યું નહિ. ગંભીર મુખમુદ્રા કરીને કઠોર સ્વરે કહ્યું: "સીતા, રાવણ તમારૂં હરણ કરી ગયો હતો એ અપમાનનો બદલો લેવા માટે મેં તેનું નિકંદન કરીને તમારો ઉદ્ધાર કર્યો. આબરૂદાર માણસનું જે કર્તવ્ય હતું તે મેં પૂર્ણ કર્યું છે, પણ રાવણે બળપૂર્વક દશ માસ સુધી તમને તેના ઘરમાં

રાખ્યાં છે એટલે તમે વિશુદ્ધ હો એવો સંભવ જણાતો નથી. એવી અવસ્થામાં તમારો સ્વીકાર કરીને મારા મહાન વંશને કલંકિત કરી શકું એમ નથી. તમારી જ્યાં ઇચ્છા હોય ત્યાં જાઓ, જેવી રીતે રહેવાની ઇચ્છા હોય તેવી રીતે રહો."

વજ્ર તૂટી પડ્યું હોત તો સીતા સહન કરી શકત. સંસારમાં બીજી જેટલા પ્રકારની વિપત્તિઓ, નિંદા, ઘૃણા હોય છે તે બધી સામટી સીતા ઉપર આવી પડત, તો તે પણ સીતા સહન કરી શકત, પણ રામનાં આ વચનોએ સીતાના અંતઃકરણને સળગતા તીરની પેઠે વીંધી નાખ્યું. રડતે રડતે તે કહેવા લાગ્યાં: "આર્યપુત્ર! સાધારણ પુરુષો સાધારણ સ્ત્રીને જેવી વાત કહે એવી ઘૃણિત વાત કહીને તમારા જેવા મહાપુરુષ શા માટે મને વ્યથિત કરે છે? રાવણના ઘરમાં હું હતી એટલા સારૂ, શું હું બીજી દુષ્ટ સ્ત્રીઓની માફક રાવણને વશ થઇ હઇશ? હું અબળા સ્ત્રી છું. ક્રૂર રાવણે બળપૂર્વક મારા અંગને સ્પર્શ કર્યો છે, તેને રોકવાની તથા તેના સામા થવાની મારામાં શક્તિ ન હતી તે શું મારો અપરાધ ગણી શકાય? શરીર મારે આધીન નથી. એ શરીરને એણે સ્પર્શ કર્યો છે એ વાત ખરી, પણ મારૂં હૃદય, જેના ઉપર હરેક અવસ્થામાં મારો અધિકાર છે, તે હૃદયને શું તે દુરાચારી સ્પર્શ કરી શક્યો છે? એ મારૂં હૃદય હમેશાં તમારા ઉપરજ અનુરક્ત રહ્યું છે. તેણે સદા તમારીજ ભક્તિ કરી છે. જગતમાં કોઇની પણ શક્તિ નથી કે એક પળભરને માટે પણ એ હૃદયમાં તમારા સિવાય અન્ય કોઇનો વિચાર આણી શકે. આ દાસીએ ઘણા દિવસ તમારી સાથે રહીને તમારી સેવા કરી છે. મારૂં હૃદય કેવું છે, મારૂં ચરિત્ર કેવું છે, તે શું તમે હમણાં જાણી શકતા નથી? જે દોષની શંકા લાવીને તમે મારો ત્યાગ કરો છો તે દોષ મારામાં હોવાનો સંભવ છે એવો વિચાર તમારા મનમાં આવી શકે છે? રાવણના પાશવબળથી મારા દેહને એવો કોઇ પણ જાતનો કલંકિત સ્પર્શ થયો હોત તો શું હું તમારી સન્મુખ જીવતી આવીને ઊભી રહેત?"

રામે કાંઇ જવાબ આપ્યો નહિ, એટલે સીતાએ લક્ષ્મણને કહ્યું: "લક્ષ્મણ! કલંકિની ગણાઇને હું હવે આ પ્રાણ રાખવાની ઇચ્છા નથી રાખતી. સ્વામીએ આટલા બધા મનુષ્યો દેખતાં મારો ત્યાગ કર્યો તો હવે મારે જીવતી રહેવાનું કાંઇ પ્રયોજન? તમે જલદી જઇને મારે માટે ચિતા તૈયાર કરાવો! અગ્નિમાં આ દેહ વિસર્જન

કરીને આજ આ બધા દુઃખ અને કલંકનો અંત આણીશ.”

ક્રોધપૂર્વક લક્ષ્મણે રામની તરફ જોયું. રામે કાંઇ પણ કહ્યું નહિ, એટલે લક્ષ્મણે ચિતા તૈયાર કરાવી. ચિતા સળગી એટલે અગ્નિદેવને પ્રણામ કરીને સીતા બોલ્યાંઃ “ જો* રામ ઉપરથી મારૂં ચિત્ત કોઇ પણ દિવસ ચલિત ન થયું હોય તો હે સર્વના સાક્ષી! સર્વને શુદ્ધ કરનાર હુતાશન ! તમે મારૂં રક્ષણ કરજો. હું શુદ્ધ ચરિત્રની હોવા છતાં પણ રામે કલંકિની કહીને મારો ત્યાગ કર્યો છે, તો પાપ પુણ્યના સાક્ષી ભગવાન અગ્નિદેવ ! મારૂં રક્ષણ કરજો. જો કાયા, મન અને વચન વડે મેં રામનું કદી પણ ઉલ્લંઘન ન કર્યું હોય તો, હે ત્રિલોકને શુદ્ધ કરનાર વિભાવસો ! મારૂં રક્ષણ કરો.” આ પ્રમાણે બોલીને સીતાએ સળગતી ચિતામાં પ્રવેશ કર્યો.

બધા હાહાકાર મચાવી રહ્યા. રામચંદ્ર પોતાની નિષ્ઠુરતાને માટે અનુતાપથી દગ્ધ થઇને વિલાપ કરવા લાગ્યા, પણ સતી

---

* સરખાવોઃ—

“ मनसि वचसि काये जागरे स्वप्नसंगे ।
यदि मम पतिभावो राघवादन्यपुंसि ॥
तदिह दह ममांगं पावनं पावकेदं ।
सुकृतदुरितभाजां त्वं हि कर्मैकसाक्षी ॥ ”

આ આખા પ્રસંગને ગિરધર કવિએ પણ સારી રીતે વર્ણવ્યો છે. ગિરધરના શબ્દોમાં સીતાનો ઉત્તર સાંભળોઃ—

“ હે જગદાત્મા રઘુરાયજી,
આનંદકંદ પ્રભુ અંતર્યામી, અખિલ બ્રહ્માંડની કાયજી.
મેં ઘણા દિવસ દુઃખ વેઠયું, પ્રભુ તમારો વિજોગજી.
આજ ચરણને શરણ આવી, તમ દરશન સંજોગજી.
કઠિન કર્મ તોયે રહ્યાં મારા પ્રભુ, તજો વિન અપરાધજી.
નથી મૂકી ધ્યાન તમ ચરણતણું, હે અખંડ અબોધ અગાધજી.
જેમ અમૃત કેરૂં પાત્ર ભરીને, કરવા માંડયું પાનજી.
તે હેલા માંહે હળાહળ થઇ ગયું, એમ મારે ભગવાનજી.
મૃગેન્દ્રને શરણે જાતાં જેમ, જંબુક મધ્યે ખાયજી.
સુપરણ પાસે જાતાં, સરપે દંશ કર્યો રઘુનાથજી.
ભગીરથી સિંધુ શરણે ગઇ ત્યારે, સાગર કહે નથી ઠામજી.
એમ તમારે શરણે આવી, કીંકરી પૂરણ કામજી.
તોએ તમને પતીજ ન આવે, તો સુણો શ્રીમહારાજજી.
જેમ અગ્નિમાં સુવર્ણ તપાવે, એમ તપું હું આજજી.

સીતાનો પવિત્ર દેહ અગ્નિમાં બળી ગયો નહિ. સાક્ષાત્ અગ્નિદેવ ચિતાની આગમાંથી સીતાને લઇને બહાર આવ્યા અને સીતાને રામની પાસે આણીને કહ્યું: "રામ! આ તમારી સીતાને ગ્રહણ કરો. પાપનો લેશ માત્ર પણ સ્પર્શ તેને થયો નથી. મિથ્યા કલંકનો ભય રાખીને પતિવ્રતા, ધર્મશીલ, સાધ્વી પત્નીનો ત્યાગ કરશો નહિ."

લજ્જિત થઇને રામે આદરસત્કારપૂર્વક સીતાનો સ્વીકાર કર્યો. વિભીષણનો લંકામાં રાજ્યાભિષેક કરીને રામ સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે રાવણના પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને આકાશમાર્ગે જુદા જુદા પ્રદેશો જોતા જોતા વનવાસમાંથી પાછા ફર્યા. ચૌદ વર્ષ પૂર્ણ થયાથી અયોધ્યામાં પાછા જઇને, ભરતે આપેલું રાજ્ય ગ્રહણ કરીને પરમ સુખમાં રાજ્યનો ઉપભોગ તથા પ્રજાનું પાલન કરવા લાગ્યા.

સીતાને પાંચ માસનો ગર્ભ હતો. ગર્ભાવસ્થામાં માતા સંતુષ્ટ અને પ્રફુલ્લિત રહેવાથી સંતાન તંદુરસ્ત, પ્રફુલ્લિત અને ઉદાર-ચરિત થાય છે, એવી આ દેશમાં ઘણા લાંબા સમયથી માન્યતા છે, તેટલા માટે ગર્ભિણીના અભિલાષ પૂર્ણ કરીને તેના મનને સંતુષ્ટ રાખવા માટે આ દેશમાં હંમેશાં યત્ન કરવામાં આવે છે. વનવાસના સમયે તપોવનમાં જે નિર્મળ સુખ તથા શાન્તિ ભોગવ્યાં હતાં, મુનિકન્યાઓ સાથે જે શાન્તિમય પવિત્ર જીવન ગાળ્યું હતું, એ બધી ભૂતકાળના આનંદની વાતો સીતા રાજાની રાણી થયા છતાં પણ વીસરી શક્યાં નહોતાં. ગર્ભિણી અવસ્થામાં તેમને એવી ઇચ્છા થઇ કે થોડા દિવસ તપોવનમાં રહીને મુનિકન્યાઓ સાથે તપોવનમાં શાન્તિમય નિર્મળ આનંદનો ઉપભોગ કરૂં. રામની પાસે તેણે પોતાના મનની ઇચ્છા જણાવી. સ્નેહમય સ્વામી રામ-ચંદ્રે પણ ગર્ભવતી સ્ત્રીના મનોરથને અનુમોદન આપ્યું; પણ એ મનોરથજ ખરૂં જોતાં સીતાના સુખમય જીવનને કાળરૂપ થઇ પડ્યો. એકાએક રામચંદ્રે સાંભળ્યું કે, ઘણા દિવસ રાવણના ઘર-માં રહેવા માટે, અયોધ્યાવાસી પ્રજા સીતા ઉપર કલંક લગાડે છે અને સીતાનો સ્વીકાર કરવા માટે એ લોકો રામના ઉપર પણ અસંતુષ્ટ છે. તે લોકો એમ કહેતા હતા કે રામ અને સીતાના દૃષ્ટાન્તથી અમે પણ ધર્મ અને ટેકની ખાતર પોતાના ઘરની સ્ત્રી-ઓને બ્યાજબી સજા નહિ કરી શકીએ.

રામચંદ્ર આદર્શ રાજા હતા. પ્રજાને સંતોષવી, પ્રજાને રંજન

કરવી એ રાજાનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્ય પાલન કરવા સારૂ પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય હોય એવી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો પડે છે. રામચંદ્ર પણ એ કર્તવ્યપાલન સારૂ સીતાનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થયા. સીતા એમને પ્રાણાધિક પ્રિય હતી. સીતા એમની એક માત્ર પત્ની હતી. એ વખતના રાજાઓ પણ અનેક રાણીઓ કરતા હતા છતાં પણ રામે સીતા સિવાય બીજી પત્ની ગ્રહણ કરી નહોતી. સીતાના વિયોગથી તેમનું જીવન સુખહીન થશે, ઘર સ્મશાન જેવું થશે એ બધું એ જાણતા હતા; પણ એ રાજા હતા અને રાજધર્મ અનુસાર પ્રજાને રાજી કરવા સારૂ ધર્મપત્નીનો ત્યાગ કરવા તત્પર થયા.

સીતા તપોવન જોવાની ઇચ્છા રાખે છે, એ નિમિત્તે તેને લઇ જઇને મહર્ષિ વાલ્મીકિના તપોવનમાં પરિત્યાગ કરી આવવા રામચંદ્રે લક્ષ્મણને આજ્ઞા આપી. લક્ષ્મણે રામને ઘણું સમજાવ્યા, ઘણીએ વિનતિ કરી, આખરે ઘણું રુદન કર્યું પણ દૃઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા રામચંદ્ર એકના બે થયા નહિ. ભ્રાતૃસેવાપરાયણ લક્ષ્મણે લાચાર થઇને આ અત્યંત નિષ્ઠુર કાર્યનો ભાર પોતે સ્વીકાર્યો.

સીતાને હજુ સુધી કશી વાતની ખબર નહોતી. તેઓ તો આનંદિત ચિત્તે લક્ષ્મણ સાથે રથમાં બેસીને તપોવન તરફ ચાલ્યા.

ગંગાતીરે મહર્ષિ વાલ્મીકિના તપોવનમાં પહોંચ્યા પછી લક્ષ્મણે લજ્જા તથા દુઃખથી નીચું મોં કરીને રોતે રોતે રામની એ મર્મભેદી આજ્ઞા સીતાને સંભળાવી.

સીતા મૂર્છા ખાઇને ધરણી ઉપર ઢળી પડ્યાં.

જ્યાંસુધી જાનકીજી મૂર્ચ્છિત દશામાં પડ્યાં રહ્યાં ત્યાંસુધી એમણે દુઃખથી છુટકારો મેળવ્યો. જ્ઞાનેન્દ્રિયોનું કામ બંધ પડી જવાથી દુઃખનું પણ ભાન ન રહ્યું. લક્ષ્મણજીએ એમના મુખ ઉપર પાણી છાંટીને તથા પંખો કરી જ્યારે એમને ફરીથી સચેત કર્યાં ત્યારે એમના હૃદયનો દુઃખાગ્નિ જોરથી સળગી ઊઠ્યો. હોશ ઠેકાણે આવવા એ એમને માટે મૂર્ચ્છિત થવા કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયક થઈ પડ્યું. અહા ! જાનકીજીની સુશીલતાનું વર્ણન થઇ શકે એમ નથી. જો કે એમના પતિએ નિરપરાધી હોવા છતાં પણ એમને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યાં હતાં, તોપણ એમણે પોતાના મોઢામાંથી ગુસ્સાના આવેશમાંયે એક પણ દુર્વચન ન નીકળવા

દીધું. એમણે અનેક વાર પોતાની જાતનેજ ધિક્કાર દીધો, વારંવાર પોતાનીજ નિંદા કીધી અને વારંવાર પોતાના જન્મદુઃખીઆ જીવનનો તિરસ્કાર કર્યો.

લક્ષ્મણે મહા સતી સીતાજીને ઘણુંજ આશ્વાસન આપીને સમજાવ્યાં અને વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમનો રસ્તો બતાવીને ત્યાં રહેવા જવાની સલાહ આપી. પછી એમણે ભાભીના ચરણોમાં પડીને વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના કરીઃ "હે દેવિ ! હું પરાધીન છું. પરાધીનતાને લીધેજ આજે મારે આવું ક્રૂર કર્મ કરવું પડ્યું છે. સ્વામીની આજ્ઞાથી મેં આજે આપની સાથે આવી કઠોર વર્તણુંક ચલાવી છે, તેને માટે મને ક્ષમા આપશો. હું અત્યંત નમ્ર થઇને આપની પાસે માફી માગું છું."

લક્ષ્મણને ઝટ ઊભા કરીને સીતાજીએ કહ્યું: "હે સૌમ્ય ! તમે ઘણા સુશીલ છો. તમારા ઉપર હું ઘણીજ પ્રસન્ન છું. તમે ચિરંજીવી રહો ! તમારો આમાં કાંઇ દોષ નથી. તમે તો તમારા મોટા ભાઇના એટલાજ અધીન છો કે જેટલા વિષ્ણુ ઇંદ્રને અધીન છે; અને હું સારી પેઠે જાણું છું કે સ્વામીની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એજ તાબેદારનું કર્તવ્ય છે. તમે અયોધ્યા પહોંચીને મારી બધી સાસુઓને મારા પ્રણામ કહેજો અને કહેજો કે—

" મુજમાં અધુના તવ પુત્રજનો જે ગર્ભ રહ્યો છે,
તે ગર્ભજનું ચિત્ત થકી સૌ નિત્યે રૂડું ચાહજો એ."

"અને રાજાને મારી તરફથી કહેજો કે, 'હું તમારી આંખ આગળજ અગ્નિમાં કૂદીને પોતાની વિશુદ્ધતા સાબિત કરી ચૂકી હતી, એમ છતાં પણ તમે નગરવાસીઓની તદ્દન પાયા વગરની વાત સાંભળીને મારો ત્યાગ કર્યો છે, એ કામ તમે તમારા કુળને છાજે એવું કર્યું છે કે શાસ્ત્રને અનુસરીને કર્યું છે? રઘુના ઊજળા કુળમાં જન્મ લઇને અને બધાં શાસ્ત્રોનો મર્મ જાણીને પણ મારી સાથે આવી ગેરવ્યાજબી વર્તણુંક ચલાવવી એ તમને શોભતું હતું? હાય ! પણ તમને હું શા સારૂ દોષ દઉં? તમે તો સર્વદા બીજાઓનું ભલું ચાહનારા છો. કદી પણ કોઇને દુઃખ દેતા નથી, એટલા માટે હું એમ કહી શકતી નથી કે તમે પોતાનાજ મનથી મારો પરિત્યાગ કર્યો છે. આ પરિત્યાગ મારાંજ પૂર્વજન્મોનાં પાપોનું ફળ છે. એમાં તમારો શો અપરાધ? મને લાગે છે કે

આ બધાં કર્મો તમારી રાજલક્ષ્મીનાંજ છે. એ તમને પ્રાપ્ત થવાની હતી, એ વખતે તમે એને ઠોકર મારીને મને પોતાની સાથે લઈને વનમાં ગયા. એથી કરીને જ્યારે હું તમારા ઘરમાં આદરપૂર્વક રહેવા લાગી ત્યારે અદેખાઈની મારી એનાથી મારૂં એ સુખ જોઈ ન શકાયું. એ છંછેડાયલી રાજલક્ષ્મીની પ્રેરણાનુંજ આ સર્વ પરિણામ છે. હાય ! મારા એ બધા દિવસો ક્યાં ગયા કે જ્યારે રાક્ષસોથી સતાવાયલી અનેક ઋષિપત્નીઓને હું આશ્રય આપતી હતી, પણ હવે તો મારેજ બીજાઓને શરણ જવું પડશે! તમારા છતાં મારાથી એ કેવી રીતે બનશે? તમારા વિયોગમાં મારો આ પાપી પ્રાણ તદ્દન નકામો છે. તમારા વગર આ જીવનને હું નકામું ગણું છું. એ મારે મનથી કશા કામનું નથી. જો તમારૂં તેજ મારી કૂખમાં અત્યારે હાજર ન હોત તો હું આ તુચ્છ જીવનનો એક પળભરમાં નાશ કરી નાખત એ ખાતરી રાખજો; પરંતુ તમારો જે ગર્ભ મારી કૂખમાં રહ્યો છે, તે મને એ ઇચ્છા પાર પાડવામાં વિઘ્ન નાખી રહ્યો છે, કેમકે હું આત્મહત્યા કરૂં તો ગર્ભમાંના એ બાળકનો પણ નાશ થાય, એ મને પસંદ નથી. ગર્ભની રક્ષા કરવી એનેજ હું મારો પરમ ધર્મ સમજું છું, એ વિચારેજ મને મરતાં રોકી રાખી છે. ઠીક પણ કાંઇ વાંધો નહિ. બાળકના જન્મ પછી, સૂર્યની તરફ એકીટશે જોઈને હું એવી તપસ્યા કરીશ કે જેથી આવતા જન્મમાં પણ તમેજ મારા પતિ થાઓ અને ફરીથી કદી તમારો વિયોગ ન થાય. તમને મારી એકજ પ્રાર્થના છે. મનુ ભગવાને બતાવેલા વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરવું એજ રાજાઓનો ધર્મ છે. તમે એ ધર્મને અવશ્ય જાણો છો; માટે તમે જો કે મને ઘરમાંથી હાંકી મૂકી છે, છતાં પણ હું તમારી દયાને પાત્ર છું. તમે મને પત્ની તરીકે નહિ ગણતાં એક સાધારણ વનવાસી તપસ્વિની ગણીને મારા ઉપર દયા રાખશો; કેમકે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું તથા એની દેખરેખ રાખવી એ રાજાની ફરજ છે. પત્ની તરીકે નહિ, તો પ્રજા તરીકે પણ મારા ઉપર પોતાનું સ્વામિત્વ કાયમજ રાખશો. મારી સાથેનો સંબંધ બિલકુલ તોડી ન નાખશો.' ''

લક્ષ્મણે કહ્યું: "દેવી ! હું આપની આજ્ઞાનું પાલન અવશ્ય કરીશ. તમારો સંદેશો બરાબર રીતે માતાઓને અને મોટા ભાઇને કહી સંભળાવીશ." આમ કહી લક્ષ્મણજી વિદાય થયા.

લક્ષ્મણજીના ગયા પછી બિચારાં સીતાજી વનમાં એકલાં થઇ

રહ્યાં અને દુઃખના અતિ ભારથી મોં છૂટું મૂકીને મોટેથી બીનેલી કુરરી સમ રડવા લાગ્યાં. નિરાધાર અબળાનું આશ્વાસન અશ્રુઓ સિવાય શેમાં છે? એની એ શોકજનક અવસ્થા જોઇને દયા દર્શાવનાર મનુષ્ય તો ત્યાં કોઈ હતુંજ નહિ, પણ—

"નૃત્ય મયૂરોએ તજ્યું, ને વૃક્ષોએ કુસુમો તજીઆં,
ને હરિણોએ દર્ભજ ખાવાનું, પણ તજી દીધું છે ત્યાં.
એ રીતે તે સીતાના સમ દુઃખી સૌ પ્રાણી થાતે,
એ વનની માંહે પણ અતિશય રુદન થતું 'તું તે વારે."

એટલામાં વાલ્મીકિ મુનિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. એ આદિ-કવિનું હૃદય એટલું બધું કોમળ હતું કે એક ક્રૌંચ પક્ષીને પારધી મારતો હતો તે જોઇને એમને દયા ઊપજી અને "**मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।**" એ શ્લોકના રૂપમાં પક્ષીને મારતા પારધીને રોકવાની અમૃતમયી વાણી એમના મુખમાંથી નીકળી પડી હતી. એવા કોમળ હૃદયના મુનિને નિરાધાર દશામાં રાજ-કુમારી અને રાજમહિષી સીતાને જોતાં અત્યંત વેદના ઊપજે એમાં આશ્ચર્યજ શું! સીતાના રુદનનો અવાજ સાંભળીને એ તેની પાસે આવ્યા અને સીતાએ પ્રણામ કર્યા, ત્યારે એને ગર્ભવતી જોઇને આશીર્વાદ આપ્યો કે, "તારે સુપુત્ર હોજો!"

મહર્ષિ સીતાને સાંત્વન આપીને તેને પોતાના આશ્રમમાં લઇ ગયા અને આશ્રમવાસી મુનિપત્નીઓ, મુનિકન્યાઓ સાથે એનું ઓળખાણ કરાવ્યું. તપસ્વીઓની પત્નીઓએ સીતાનો ઘણો આદર-સત્કાર કર્યો. સીતાજી ત્યાં એક પર્ણકુટીમાં વાસ કરવા લાગ્યાં. આશ્રમમાં અનેક પ્રકારનાં કામ કરવામાં, પવિત્ર તમસા નદીમાં સ્નાન કરવામાં અને અતિથિઓનો આદરસત્કાર કરવામાં એમનો સમય જતો હતો. ઝાડની છાલનાં એમણે વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં, એક મૃગચર્મ ઉપર સૂવાનું રાખ્યું અને કંદમૂળ ખાઇને, પતિનો વંશ કાયમ રાખવા ખાતરજ પોતાના દેહને જીવતો રાખવા લાગ્યાં. ત્યાર પછી કેટલાક સમયે વાલ્મીકિના આશ્રમમાં સીતાજીએ કુશ અને લવ નામના બે પુત્રરત્નોને જન્મ આપ્યો. આ બે સુંદર બાળકોના અતુલ સૌંદર્યથી તપોવન પ્રકાશિત થઇ ગયું. રાજ-રાણી સીતાજીએ કુટીરમાં તપસ્વિનીને વેશે રહીને રાજા રામ-ચંદ્રના બે તપસ્વી પુત્રોનું પાલન કરવામાં મન પરોવ્યું.

પંચવટીમાં વનવાસ કરતી સીતાને આપણે જોઇ છે, પણ એ સીતા અને આજની સીતા ! આ પણ તપોવન છે, અહીં હરણનાં બચ્ચાં રમે છે, પદ્મવનમાં પદ્મો અહીં પણ ખીલ્યાં છે, મધુર મલયાનિલ વડે તરુલતાઓ નાચી નાચીને પુષ્પો વિખેરી રહી છે; અહીં પણ મુનિકન્યાઓ હસીને, ગાઇને સ્નાન કરે છે, ફૂલ તોડે છે, માળાઓ ગૂંથે છે, એ બધું છે; પણ સીતાની પાસે રામ નથી, તેથી સીતા એનાં એજ નથી. હવે સીતા રમતાં નથી, ગાતાં નથી, હસતાં નથી, કમળવનમાં ફરતાં નથી, મુનિકન્યાઓ સાથે આનંદપૂર્વક ગાનતાન કરતાં નથી કે પુષ્પો તોડીને માળા ગૂંથતાં નથી. હાય ! બાલિકાની માફક સરળ હૃદયથી રામની પાસે ઉત્સાહ અને આનંદપૂર્વક નિત્ય ક્રીડા કરનારાં એનાં એ સીતા પંચવટીમાં, વસંતોદ્યાનમાં નવપ્રભાત સમયે સુગંધિત પુષ્પોથી લચેલી માધવી લતા મલયાનિલની લહરીઓથી જેમ નાચે, તેમ હસતી કૂદતી હતી, પણ આજ પ્રચંડ તાપથી સુકાઇને એની એજ લતા જમીન ઉપર પડી છે. સીતા આજ વનવાસી રામની આનંદમયી સાથી નથી, જીવનરૂપ સ્વામીના વિરહથી પીડિત, આશાહીન, દુઃખમાં આત્મસમર્પણ કરનારાં તપસ્વિની છે. તપોવનની એકાન્ત કુટીરમાં આ દુઃખી લલના સીતા પૂરા અંતઃકરણપૂર્વક સંપૂર્ણ પ્રેમ સાથે પોતાના બે પુત્રોનું પાલન કરવામાં નિમગ્ન છે. શોકને લીધે મલિન થયેલા સીતાના સુંદર મુખકમળ ઉપર આજ તપસ્વીનું ધર્મબળ અને માતાના માતૃસ્નેહનું શાન્તિમય ગાંભીર્ય છવાઇ રહ્યું છે. સીતાનાં આનંદોચ્છ્વાસમય સરળ ચક્ષુઓમાં આજ કેવળ સ્નેહ અને વિષાદનાં અશ્રુમય મલિન હાસ્ય છે! દૂર અયોધ્યાના સિંહાસન ઉપર બિરાજેલા કઠોર પ્રજા-રંજન-વ્રતપરાયણ રામ ! કલ્પનાનાં નેત્રો વડે તમે તમારી સીતાની આ મૂર્તિ કદી જોઈ છે? જો જોઇ છે તો તમે જાણતા નથી કે કેવા મહાન દૈવતના બળ વડે પથ્થરની છાતી કરીને આ મૂર્તિ પોતાનું જીવન ગાળી રહી છે.

કુશ અને લવ ધીમે ધીમે મોટા થયા. વાલ્મીકિએ તેમને અનેક પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનું શિક્ષણ આપ્યું. રામ અને સીતાના અપૂર્વ જીવનનું વર્ણન કરવા મહાકાવ્ય રામાયણની રચના કરીને, વાલ્મીકિ કુશ અને લવને ભણાવવા લાગ્યા. તપોવનમાં મુનિઓ પાસે આ બે બાળક ભાઇઓ વીણા વગાડીને સુલલિત સ્વરે રામાયણ ગાતા હતા.

આ તરફ રામચંદ્રે અશ્વમેધ યજ્ઞની તૈયારી કરી. પત્ની વગર

ધર્મકાર્ય થાય નહિ, માટે પુરોહિતોએ રામચંદ્રજીને ફરીથી લગ્ન કરવાનો આગ્રહ કર્યો; પણ સીતાનેજ ખરા હૃદયથી ચાહનાર રામચંદ્રે ફરીથી લગ્ન કરવાના વિચારને મનમાં પણ સ્થાન આપ્યું નહિ. સીતાની એક સુવર્ણપ્રતિમા બનાવીને, એ પ્રતિમાને પોતાની સાથે લઈને રામચંદ્રે યજ્ઞ કર્યો. બીજા મુનિઓની માફક આ યજ્ઞમાં વાલ્મીકિને નિમંત્રણ હોવાથી એ પણ શિષ્યમંડળી સાથે આવ્યા હતા. લવ અને કુશ પણ તેમના શિષ્ય તરીકેજ આવ્યા. એકઠા થયેલા રાજાઓ અને મુનિઓ સમક્ષ વાલ્મીકિ મુનિના કહેવાથી કુશ અને લવે રામાયણનું ગાન કર્યું. રામચંદ્ર સમજી ગયા કે આ બન્ને બાળકો મારા પોતાનાજ પુત્રો છે.

પુત્રોને જોઇને, વાલ્મીકિના તપોવનમાં વસતી સીતાની બધી અવસ્થા સાંભળીને, રામચંદ્ર દુઃખથી પીગળી ગયા. વાલ્મીકિના આગ્રહથી એમણે સીતાનો ફરીથી અંગીકાર કરવા કબૂલ કર્યું, પણ પ્રજા પાછી દુઃખી અને અસંતુષ્ટ થાય માટે સીતાએ ભરી સભામાં સૌસમક્ષ પોતાની નિર્દોષતા સાબિત કરી આપવી પડશે એમ કહ્યું.

સીતા અયોધ્યામાં આવીને ભિન્ન ભિન્ન દેશના રાજા, ઋષિ-મુનિ તથા અયોધ્યાની પ્રજાની સભા સમક્ષ ઊભી રહ્યા. વાલ્મીકિએ તેમને રામે કહેલા શપથ અને સાબિતીની વાત કહી.

નિર્મળ ચિત્ત હોવા છતાં પણ સીતાને ઘણું માઠું લાગ્યું. અસાધારણ ધૈર્યપૂર્વક તેમણે આજ સુધી બધું દુઃખ સહન કર્યું હતું. રામના ચરણમાં ફરીથી શરણ મેળવવાની મોટી આશાએ એ અયોધ્યા આવ્યા હતા, પણ ત્યાં એકાએક ભરી સભામાં શપથ ખાઇને પૂરાવો રજૂ કરવાની વાત સાભળીને તેમનું હૈયું ફાટી ગયું. આ દારુણ અપમાન કોમળહૃદયા સતીથી સહન થઇ શક્યું નહિ.

કોઇની પણ તરફ તેમણે મોં ફેરવી જોયું નહિ. પૃથ્વીની દુહિતાએ આજ ઘણા દુઃખના સમયે, પૃથ્વીમાતા તરફ જોઇને, તેનાજ ખોળામાં દુઃખમય જીવનની છેલ્લી શાંતિ, છેલ્લા આશ્રયને માટે પ્રાર્થના કરી. ધીમે ધીમે કરુણ સ્વરે સીતાએ કહ્યું: “ આખી જિંદગીમાં રામ સિવાય મેં બીજા કોઇને કદી પણ મારા મનમાં સ્થાન આપ્યું નથી. એજ ધર્મબળની ખાતર, હે પૃથ્વી માતા! તું તારા ગર્ભમાં મને સ્થાન આપ. મેં કાયા, મન અને વચનથી જીવનપર્યન્ત કેવળ રામનીજ પૂજા કરી છે, એ સત્યના બળ વડે, હે ભગવતી વસુન્ધરા! તું તારા ખોળામાં આજ તારી આ દુઃખી

કન્યાને લઇ લે ! મા ! હું શપથ ખાઇને કહું છું કે, મારૂં જીવન અકલંકિત છે; સ્વામી રામચંદ્ર સિવાય બીજા કોઇ પુરુષનું ધ્યાન મેં સ્વપ્નમાં પણ કદી નથી કર્યું. મારા આ શપથની સાબિતીમાં, હે ધરતીમાતા ! તારા હમણાં બે કડકા થઇ જાઓ અને આ અભાગિનીને તારા ગર્ભમાં સ્થાન મળો.''

જોતજોતામાં સીતાની સમક્ષ ધરતી ફાટી ગઇ. સાક્ષાત્ પૃથ્વીદેવી દિવ્ય સિંહાસન ઉપર બેસીને દુહિતા સીતાને પોતાના ખોળામાં બેસાડીને પળવારમાં અંતર્ધાન થઇ ગયાં.

વાચક બહેનો ! સીતાની પવિત્ર કથા અહીં સમાપ્ત થાય છે. એ કથા દુઃખ, પવિત્રતા અને ત્યાગની કથા છે. એ સતીચિત્રને વાલ્મીકિ સદાને માટે જીવંત કરતા ગયા છે. તેમનું અનુકરણ કરીને તુલસીદાસ, ગિરધર, કૃત્તિવાસ આદિ પ્રાકૃત કવિઓએ એ સતી દેવીની પવિત્ર મૂર્તિનો આપણ બધાને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે. એમની કૃપાથી સીતાના સતીત્વે ભારતવર્ષની પત્નીઓમાં અપૂર્વ સતીત્વની ભાવનાનો સંચાર કરીને આપણા ગૃહસ્થાશ્રમને પવિત્ર રાખ્યો છે. નવા સુધારાના પ્રવાહમાં, નૂતન વિલાસમય ચિત્રોને જોઇને તમે સીતાના એ સ્થાયી અને અમર ચિત્ર પ્રતિ શ્રદ્ધાહીન ન થશો. સીતા માતા આવો ! તમે હજારો વર્ષથી હિંદુઓના ઘરોમાં જે પુણ્યશક્તિનો સંચાર કર્યો છે, તેનું પુનરુદ્દીપન કરો. ઘેરઘેર તમારા મંગળ કળશની સ્થાપના થાઓ. ભારતવાસીઓની લાજ તમારે હાથ છે.

પ્રિય ભગિનીઓ ! તમારી દાદીઓના હૃદયમાં કવિ ગિરધર અને તુલસીદાસનો જે આદર હતો, તે તમારા હૃદયમાં નથી. તમે એમના કરતાં વધારે ઊંચું શિક્ષણ મેળવો છો, પણ કોઇએ ગિરધર કે તુલસીકૃત રામાયણ હાથમાં લીધું છે? તેમની પ્રાસાદિક વાણીનું અમૃતપાન કર્યું છે? દેવી સીતાનું ચરિત્ર એ ગ્રંથોમાં ફરી ફરીને વાંચજો; તમારી પુત્રીઓ અને પુત્રવધૂઓને વંચાવજો; તમારી પોળોમાં, સભાઓમાં અને મંડળીઓમાં વિદ્વાનોને મુખેથી આદિ કવિ વાલ્મીકિના રામાયણનું શ્રવણ કરજો. તમારો સંસાર સુખરૂપ થઈ જશે. અપવિત્રતા તમારા ઉમરામાં પગ પણ મૂકી નહિ શકે. શાન્તિ, ક્ષમા, વિશ્વાસ અને પ્રેમનું સામ્રાજ્ય તમારા ગૃહમંદિરમાં વ્યાપી રહેશે.



૫૫–ऊर्मिला

દેવી ઊર્મિલા ભારતવર્ષનું એક અદ્‌ભુત રત્ન હતું, પરન્તુ દિલગીરીની વાત છે કે તેના જીવનને પ્રાચીન કવિઓ તરફથી પૂર્ણ ન્યાય મળ્યો નથી. ભારતની અનેક સન્નારીઓનાં ચરિત્રો આપણા પ્રાચીન કવિઓએ, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાની રસભરી કવિતાઓમાં આલેખ્યાં છે; પરન્તુ ઊર્મિલાના ચારિત્ર ઉપર તેમણે ધ્યાન આપ્યું નથી. કવિઓ સ્વભાવથીજ ઉચ્છૃંખલ અને નિરંકુશ હોય છે. જે તરફ વળ્યા તેજ તરફ વળ્યા. મરજીમાં આવે તો રાઇનો પહાડ બનાવી દે અને મરજીમાં ન આવે તો હિમાલય જેવા પહાડની તરફ આંખ ઊંચી કરીને પણ ન જુએ. આ ઉચ્છૃંખલતા અને ઉદાસીનતા બધા સાધારણ પંક્તિના કવિઓમાં જોવામાં આવે છેજ, પણ આદિ કવિ વાલ્મીકિ પણ એનાથી બચેલા નથી. ક્રૌંચ પક્ષીના જોડામાંથી એક પક્ષીનો ચંડાળને હાથે વધ થયેલો જોઇને જે કવિશિરોમણીનું હૃદય દુઃખથી વિદીર્ણ થઈ ગયું અને જેમના મુખમાંથી "मा निषाद प्रतिष्ठात्वं" ઇત્યાદિ સરસ્વતી એકાએક નીકળી ગઇ, તેજ પરદુઃખહારક મુનિ રામાયણ રચતી વખતે, એક નવી પરણેલી દુઃખી વધૂને બિલકુલજ વીસરી ગયા છે. એ વિપત્તિગ્રસ્ત નવવધૂ ઉપર તેમણે થોડામાં થોડી પણ સમવેદના પ્રકટ કરી નથી; તેની જરા પણ ખબર લીધી નથી.

ઊર્મિલા એ મિથિલા નગરીના જગપ્રસિદ્ધ રાજા જનકની પુત્રી અને સીતાની બ્હેન હતી. રામચંદ્રના ભાઈ–અનન્ય ભક્ત લક્ષ્મણજી સાથે તેનો વિવાહ થયો હતો. વાલ્મીકિ રામાયણનો પાઠ કે પારાયણ કરનારાઓને ઊર્મિલાનું દર્શન સૌથી પહેલું જનકપુરમાં સીતા, માંડવી અને શ્રુતકીર્તિની સાથે થાય છે. સીતાનું ચરિત્ર તો સર્વને સારી પેઠે જાણીતું છે. તેમના અને તેમના જીવનાધાર રામચંદ્રજીનાં ચરિત્ર આલેખવાની ખાતરજ રામાયણની રચના

થઇ છે. માંડવી અને શ્રુતકીર્તિના ચારિત્રમાં કાંઈ વિશેષતા નથી; કારણકે અગ્નિ કરતાં પણ વધારે સંતાપજનક પતિવિયોગ તેમને વેઠવોજ નથી પડ્યો. હવે અહીં બાલવિયોગિની ઊર્મિલાની વાત તેનું ચરિત્ર સર્વથા ગાવા અને વર્ણવવા યોગ્ય હોવા છતાં પણ કવિએ તેની સાથે અન્યાય કર્યો છે. મુને! આ દેવીની આટલી બધી ઉપેક્ષા શા સારૂ? સર્વ પ્રકારના સુખથી વંચિત થયેલી સ્ત્રીના વિષયમાં આપે જરા પણ પક્ષપાત કેમ ન કર્યો? શું એટલા માટે કે એનું નામ ઘણુંજ શ્રુતિ–સુખદ, મંજુલ અને મધુર છે અને તપસ્વી પુરુષોનું શરીર રાતદિવસ ટાઢતડકો વેઠવાને લીધે કર્કશ અને કઠોર થઇ જાય છે; પણ નહિ! વાલ્મીકિનું કાવ્ય વાંચતાં એવું જણાય છે કે એ મહાકવિ કટુતાપ્રેમી નથી. અમે તો એમાં ઊર્મિલાના ભાગ્યનોજ દોષ ગણીએ છીએ.

જનકપુરીમાં એકજ વાર ઊર્મિલાનાં વૈવાહિક વધૂવેશમાં દર્શન કરાવીને વાલ્મીકિ ચૂપ થઈ ગયા છે. અયોધ્યા આવ્યા પછી સાસરામાં તેની ખબરઅંતર તેમણે લીધી નથી. એ તો ઠીક પણ લક્ષ્મણનાં વનગમન સમયે પણ તેનાં દુઃખાશ્રુ લૂછવાનું તેમને યોગ્ય નથી લાગ્યું.

રામચન્દ્રના રાજ્યાભિષેકની જ્યારે તૈયારી થઇ રહી હતી, જ્યારે આખું અંતઃપુરજ નહિ પણ આખું નગર નંદનવન બની રહ્યું હતું, તે સમયે ઊર્મિલા કેટલી બધી ખુશી બતાવી રહી હતી! પોતાના પતિના પરમ આરાધ્ય રામચન્દ્રને રાજ્યસિંહાસન ઉપર બિરાજેલા જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો હોત, તો ઊર્મિલાને કેટલો બધો આનંદ થાત, એનું અનુમાન સહજ થઈ શકે એમ છે; પરન્તુ સંયોગો એકદમ બદલાઇ ગયા. રાજ્યસિંહાસન ઉપર બિરાજવાને બદલે રામને વનવાસમાં જવું પડ્યું. ભ્રાતૃભક્ત લક્ષ્મણે રામની સાથે વનમાં જવાની ઇચ્છા દર્શાવી. જે ઊર્મિલા રામના રાજ્યારોહણની ખુશાલીમાં ગાંડીઘેલી થઇ ગઇ હતી તેજ ઊર્મિલા એક કલાક પછી, રામ અને જાનકી સાથે પોતાના પ્રિય પતિને ચૌદ વર્ષ સારૂ વનવાસમાં જતા જોઇને મૂળમાંથી ઊખડી પડતા વૃક્ષની શાખાની પેઠે ભૂમિ ઉપર ઢળી પડી.

ઊર્મિલાના દુઃખનો પાર રહ્યો નહોતો. વૈદેહીની તે નાની બહેન હતી એટલે બહેનનો પણ વિયોગ સહન કરવો પડ્યો. ધર્માત્મા

બનેવીનો પણ વિયોગ સહન કરવો પડ્યો અને સાથે સાથે પ્રાણાધાર પતિનો પણ વિયોગ સહન કરવો પડ્યો. આટલા બધા ઘોર દુઃખમાં આવી પડેલી સ્ત્રી દયાને પાત્ર નથી?

લક્ષ્મણ કુદરતી સ્નેહને લીધે મોટાભાઇની સાથે વનમાં ગયા, રાજપાટ છોડી દઇને પોતાનું શરીર રામચંદ્રને અર્પણ કર્યું એ ઘણા મહત્ત્વની વાત છે; પણ ઊર્મિલાએ જે આત્મોત્સર્ગ કર્યો તે એથી પણ ઘણો મોટો હતો. આર્ય સ્ત્રીને પ્રાણથી પણ અધિક એક વસ્તુ હોય છે તે "પ્રાણાધાર પતિ." ઉદારચરિત ઊર્મિલાએ રામ અને જાનકીની સેવા કરવા સારૂ પ્રાણથી પણ વધારે પ્યારા પતિનો ઉત્સર્ગ કરી દીધો. પોતાના સુખ અને ભોગવિલાસનો ત્યાગ કર્યો! અને આ પણ કયી ઉંમરે? કયે સમયે? પરણીને આવ્યા પછી થોડોકજ સમય થયો હતો તે વખતે ઊર્મિલાએ આ મોટો ત્યાગ કર્યો. તેણે પોતાના સાંસારિક જીવનના સૌથી મોટા સુખની આશા છોડી દીધી. એક બે મહિના માટે નહિ પણ ચૌદ વર્ષ સુધી પતિ સુખથી વંચિત રહેવાનું સ્વીકાર્યું. વાચક બહેનો! વિચાર કરો! જુવાનીના પ્રારંભમાં લગ્ન પછીજ તરતજ પતિનું સુખ ઊર્મિલા ભોગવી શકી હોત, તે સુખની બરાબરી ચૌદ વર્ષનો પતિવિયોગ સહન કર્યા પછીનું સુખ કરી શકે? નવોઢા અવસ્થા પ્રાપ્ત થયા પછી તરતજ ઊર્મિલાએ, રામચંદ્ર અને જાનકીની ખાતર પોતાના સર્વ સુખ ઉપર પાણી ફેરવ્યું.

પતિપ્રેમ અને પતિભક્તિનું જે શિક્ષણ સીતાદેવીને મળ્યું હતું તેજ શિક્ષણ ઊર્મિલાને પણ મળ્યું હતું; કારણકે બંન્ને એકજ ઘરની દીકરીઓ હતી. પતિ સંબંધી ભાવના, ઊર્મિલાની પણ સીતાદેવીના જેવીજ દઢ અને ઉચ્ચ હતી. એ પણ પતિવ્રતા ધર્મ સારી પેઠે સમજતી હતી. એ પણ સીતાના જેટલીજ ખુશીથી પતિની સાથે વનવાસમાં જઈ શકત, પણ એણે જાણી જોઇનેજ એવી હઠ લીધી નહોતી. એ જાણતી હતી કે, હું સાથે જઇશ તો પતિનો ઘણો સમય મારી કાળજી રાખવામાં, મારા સુખની તજવીજ કરવામાં જશે અને એને લીધે રામચંદ્ર તથા જાનકીજીની સેવા કરવામાં થોડોઘણો પણ વિક્ષેપ પડશે. એ પરમ આરાધ્ય ભાઇભોજાઇની સેવા જેવી જોઇએ તેવી સંતોષકારક રીતે લક્ષ્મણ નહિ કરી શકે. પોતાના સુખની ખાતર પતિના ધર્મપાલનમાં

લેશમાત્ર પણ ત્રુટી આવે એ ઊર્મિલાને પસંદ નહોતું. વળી બધા એક સાથે વનમાં જવાથી સાસુઓ-કૌશલ્યા અને સુમિત્રાની ખરા અંતઃકરણથી સેવા કરનાર કોઇ નહિ રહે, એ પણ ઊર્મિલા સારી પેઠે જાણતી હતી. સીતાનું અનુકરણ કરીને એ વનમાં નહોતી ગઈ. જરા ઊંડો વિચાર કરીને જોવામાં આવે તો જણાશે કે ઊર્મિલાના ચરિત્રની આ વાત ઘણીજ મહત્ત્વની છે.

તુલસીદાસજીએ પણ ઊર્મિલાની બાબતમાં આદિ કવિ વાલ્મીકિનુંજ અનુકરણ કર્યું છે. તેમણે પણ જતી વખતે લક્ષ્મણ અને ઊર્મિલાને મળવા નથી દીધાં.

ભવભૂતિએ એ સંબંધમાં કાંઇક કૃપા અવશ્ય કરી છે. રામ, લક્ષ્મણ અને જાનકીના વનમાંથી આવ્યા પછી ભવભૂતિને બિચારી ઊર્મિલા એક વાર જરૂર યાદ આવી ગઇ છે.

ચિત્રફલક ઉપર ઊર્મિલાને જોઇ સીતાએ લક્ષ્મણને પૂછયું કે, " इयमप्यपरा का ? અર્થાત્ લક્ષ્મણ ! વળી આ બીજી કોણ છે ?"

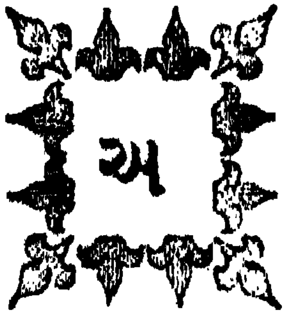
આ પ્રમાણે ભાભી દિયરને પૂછે એ બાબત કૌતૂક વગરની નથી. એમાં એક પ્રકારની સરસતા સમાયલી છે.

લક્ષ્મણ સીતાનો કટાક્ષ સમજી ગયા અને જરાક શરમાઈ જઇને મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યાઃ " સીતાદેવી ઊર્મિલા સંબંધી પૂછી રહ્યાં છે." તેમણે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યા વગરજ ઊર્મિલાના ચિત્રપટ ઉપર હાથ ઢાંકી દીધો. હાથ મૂકતાંવારજ એ ચિત્ર ઢંકાઇ ગયું અને શોકની વાત છે કે ઊર્મિલાનું ઉજ્જવળ ચરિત્ર પણ એ દિવસથી કવિઓ દ્વારા એજ પ્રમાણે ઢંકાતું આવ્યું છે. વિદ્વાનોનું અનુમાન છે કે ઊર્મિલાનું ચરિત્ર પણ તેના કુળની અનેક સન્નારીઓ માફક ઘણુંજ ઉત્કૃષ્ટ અને બોધજનક હતું.





૫૬–અહલ્યા



અહલ્યા ઘણી સુંદર સ્ત્રી હતી. એ બ્રહ્માની કન્યા કહેવાય છે. એ સ્વયંવર પદ્ધતિથી ગૌતમ ઋષિને વરી હતી. ગૌતમ ઋષિ તેના સૌન્દર્યથી ઘણા મુગ્ધ થઇ ગયા હતા. પ્રારંભમાં બન્ને પતિપત્નીનો સંસાર ઘણા સુખમાં જતો હતો. ગૌતમ જેવા વિદ્વાન ઋષિના સમાગમથી એ પણ ઘણી વિદુષી અને તપસ્વિની બની હતી. એક દિવસ પાછલી રાતના સમયે ઇન્દ્રદેવે કૂકડાના જેવો અવાજ કરીને ગૌતમ ઋષિને પ્રાતઃકાળ થયાના ભ્રમમાં નાખ્યાથી તેઓ નિત્યકર્મ માટે નદી ઉપર ગયા. આ વખતે ગૌતમપત્ની અહલ્યાના રૂપ ઉપર મુગ્ધ થઇ ગયેલા સુરરાજ ઇન્દ્ર તેમના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા અને ગૌતમના જેવા કૃત્રિમ સાદથી પ્રેમપૂર્વક અહલ્યાને કહેવા લાગ્યા: "હે સુંદરિ ! કામાતુર પુરુષ ઋતુકાળની વાટ જોતો નથી, માટે તું અત્યારે મારી મનોકામના પૂર્ણ કર. હજુ પ્રાતઃકાળને વાર હોવાથી હું પાછો આવ્યો છું." ઇન્દ્રના છળને ન ઓળખવાથી અહલ્યા તેની સાથે સહવાસ કરવા પ્રવૃત્ત થઈ. કામતૃપ્તિ થયા પછી ઇન્દ્ર ઓળખાઈ જવાથી તેને આ દુષ્કૃત્યનું ભાન થયું અને તેણે શચીપતિ ઇન્દ્રને કહ્યું: "હે દેવરાજ ! તમે જરા પણ વિલંબ કર્યા વગર અહીંથી ચાલ્યા જાઓ." આથી ઇન્દ્ર ગૌતમ ઋષિના આશ્રમમાંથી બહાર ગયા. જો કે એ ઘણી ઝડપથી જતા હતા તોપણ આશ્રમમાંથી બહાર નીકળવાની વખતે ગૌતમ ઋષિ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેમની દૃષ્ટિ નાસી જતા ઇન્દ્ર ઉપર પડી. ગૌતમ ઋષિના તેજથી દેવ, દાનવો બધા અંજાઇ જતા, તો મનમાં ડગડગાવાળા ઇન્દ્ર તેમનાથી આ સમયે ડરી જાય એમાં તો આશ્ચર્યજ શું ? એક વાર ગુસ્સે થયા પછી ગૌતમ ઋષિ સાક્ષાત્ અગ્નિસ્વરૂપ થઈ જતા. નદીમાં સ્નાન કરીને સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરીને એ પાછા ફર્યા હતા. તેમના હાથમાં સમિધ અને કુશ હતાં. તેમને જોતાંવારજ ઇન્દ્ર ફિક્કા

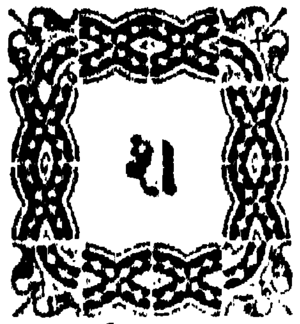
પડી ગયા. તેમના હોશકોશ બિલકુલ ઊડી ગયા. સદાચારી ગૌતમ મુનિ, દુરાચારી ઇન્દ્રને પોતાનો વેશ ધારણ કરીને આશ્રમમાં આવેલો જોઇને પાર વિનાના ક્રોધે ભરાયા. એ ક્રોધાવેશમાં તેમણે ઇન્દ્રને શાપ દીધો કે, "હે દુર્મતે! તેં હમણાં મારૂં રૂપ ધારણ કરીને મારી ભાર્યાનું શિયળ ભંગ કર્યું એ ઘણુંજ અઘટિત કામ કર્યું છે. એને લીધે હું તને શાપ દઉં છું કે, 'તારા અંડ સ્ખલિત થઇને પૃથ્વી ઉપર પડશે." ગૌતમનાં એ વચનો નીકળતાં વારજ ઇન્દ્રના અંડ સ્ખલિત થઇને જમીન ઉપર પડી ગયા. ત્યાર પછી તેમણે અહલ્યાને કહ્યું: "હે દુરાચારી સ્ત્રી! તારે આ આશ્રમમાં ઘણાં વર્ષ સુધી રહેવું પડશે. હે દુઃશીલે! વધારે શું કહું, તારે બીજા કોઇ ન જાણે એવી દશામાં, ભૂભ્યાંતરસ્યાં જમીન ઉપર પડી રહેવું પડશે." અહલ્યાએ પતિને ઘણા વિનયપૂર્વક સમજાવીને ક્ષમા માગી ત્યારે ગૌતમ ઋષિએ કહ્યું કે, 'આ ઘાડા જંગલમાં જ્યારે દશરથ રાજાના પુત્ર રામચંદ્રજી પધારશે, ત્યારે તેમના ચરણના સ્પર્શથી તારો ઉદ્ધાર થશે."

મહા તપસ્વી ગૌતમ દુરાચારી પત્નીનો આ પ્રમાણે તિરસ્કાર કરી એ આશ્રમનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા ગયા ને સિદ્ધ પુરુષોથી સેવિત હિમાલયના શિખર ઉપર જઇ તપસ્યા કરવા લાગ્યા.

અહલ્યા એ વખતથી શિલા થઇને ઘણાં વર્ષો સુધી ત્યાં પડી રહી. મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રીરામચન્દ્રજી જ્યારે વિશ્વામિત્ર ઋષિ અને ભાઇ લક્ષ્મણજી સાથે ત્યાં આવ્યા ત્યારે વિશ્વામિત્રે એ આશ્રમનો પૂર્વકાળનો ઇતિહાસ કહીને રામચન્દ્રજીને ત્યાં આગળ પોતાના ચરણકમળ રાખવા માટે કહ્યું. રામચન્દ્રજીના ચરણારવિંદનો સ્પર્શ થતાં વારજ અહલ્યાનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો. તેને તેનું અપ્રતિમ સૌન્દર્ય પુનઃ પ્રાપ્ત થયું. એ વખતે એને જોઇને એમ લાગતું હતું કે વિધાતાએ દુનિયાને મુગ્ધ કરવા માટે કોઈ માયાવી મૂર્તિ ઘડી કાઢી હશે. તેનું લાવણ્ય ચન્દ્રમા જેવું હતું. શાપમુક્ત થઇને રામચન્દ્રજીનાં દર્શન થતાં વારજ તેને પૂર્વાવસ્થાનું ભાન થયું અને તેણે પશ્ચાત્તાપપૂર્વક રામલક્ષ્મણની ઘણીજ શ્રદ્ધાપૂર્વક ચરણવંદના કરી. જાણે કે અજાણે થયેલા દુષ્કૃત્ય માટે ખરા અંતઃકરણપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ કર્યાથી તથા ભવિષ્યમાં સારી રીતે વર્તવાનો સંકલ્પ કર્યાથી ભગવાન ગમે તેવા પતિતોનો પણ કેવો ઉદ્ધાર કરે છે તેનું અહલ્યા-જીવન એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે.



૫૭–શબરી



શબરી અથવા જટિલા એક ભીલ જાતિની પરન્તુ સારા વિચારવાળી, સદ્‌ગુણી અને સત્સંગી સ્ત્રી હતી. દંડકારણ્યમાં વસતા માતંગ ઋષિની અને તેમના શિષ્યોની સદા સેવાચાકરી કર્યા કરતી હતી. ગુરુ માતંગ ઋષિ જ્યારે પરમ ધામમાં જવા લાગ્યા ત્યારે શબરીએ તેમને વિનતિ કરી કે, “ હું પણ આ દેહનો ત્યાગ કરીને આપની સાથે પરમ ધામમાં આવીશ.” મુનિએ કહ્યું: “ તું આ કુટીરમાંજ રહે. તારે ત્યાં થોડા દિવસમાં મહારાજા દશરથના પુત્ર રામચન્દ્રજી પધારશે, તેમનાં દર્શન કર્યા પછી તું દેહત્યાગ કરજે.” શબરીએ એ વચન વિશ્વાસપૂર્વક પકડી રાખ્યું, ત્યારથી એ દરરોજ રામચન્દ્રજીના પધારવાની વાટ જોતી. સવારે ઊઠી, કુટીરને વાળીઝૂડી, લીંપીને બહાર જતી અને વનમાંથી બે પડિયા ભરીને ફળ લઈ આવીને રામચન્દ્રજીનો સત્કાર કરવા સારૂ આંગણામાં બેસી રહેતી. સાંજ પડતાં સુધી રામચંદ્રની રાહ જોતી અને રાત પડતી ત્યારે નિરાશ થઇ જઇને એજ ફળ ખાઇને સૂઇ રહેતી. આ પ્રમાણે ઘણા લાંબા સમય સુધી કરતી રહી. આખરે પિતાનું વચન નિભાવવા ખાતર રામચન્દ્રજીએ વનવાસ સ્વીકાર્યો ત્યારે એ એક દિવસ ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે શબરીના આશ્રમમાં જઇ પહોંચ્યા.

*** * * * सबरी के आश्रम पगु धारा।**
सबरी देखि रामु गृह आये मुनि के बचन समुजी जिय भाये॥

રામચન્દ્રજીએ શબરીના આશ્રમમાં પગ મૂકયા એટલે શબરીને તેમને જોતાં વારજ માતંગ મુનિનાં વચનો સાંભરી આવ્યાં.

सरसिज-लोचन बाहु बिसाला। जटामुकुट सिर उर बनमाला॥
श्याम गौर सुंदर दोउ भाई। सबरी परी चरन लपटाई॥

કમળના સમાન નેત્ર, વિશાળ ભુજાઓ, મસ્તક પર જટાઓ-

ના મુગટ, છાતી ઉપર વનનાં પુષ્પોની માળા ધારણ કરેલા, એક ગોરા અને બીજા શ્યામ એમ બે ભાઈઓને જોઈને શબરી દોડતી દોડતી આવીને તેમનાં ચરણોને બાઝી પડી.

प्रेममगन मुख बचन न आवा। पुनि पुनि पदसरोज सिरु नावा॥
सादर जल लेइ चरन पखारे, पुनि सुंदर आसन बैठारे॥
कंद मूल फल सुरस अति, दिये राम कहुँ आनि।
प्रेमसहित प्रभु खाये, बारंबार बखानि॥
पानि जोरि आगे भइ ठाढी। प्रभुहि बिलोकी प्रीति उर बाढी॥
केहि बिधि अस्तुति करउँ तुमारी, अधम जाति मैं जड मति भारी॥

શબરી પ્રેમમગ્ન થઈ ગઈ. તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ ન નીકળી શકયો. એણે વારંવાર બન્નેનાં ચરણમાં શિર નમાવ્યું. પાણી લાવીને બન્નેનાં ચરણ ધોયાં અને બેસવાને સારૂ સુંદર આસન આપ્યાં. વળી તેણે રામચન્દ્રને ઘણાં સ્વાદિષ્ટ કંદમૂળ અને ફળ ખાવાને સારૂ આણીને મૂકયાં અને વારંવાર એ મૂળનાં વખાણ કરવા લાગી. ત્યાર પછી હાથ જોડીને એ રામચન્દ્રજીની સન્મુખ ઊભી રહી અને પ્રભુને જોયાથી એના હૃદયમાં એમના પ્રત્યે બહુ પ્રીતિ ઉપજી. એ બોલી: “ હે નાથ ! હું તમારી સ્તુતિ કેવી રીતે કરૂં? હે પાપોના નાશ કરનાર! હું એક અધમ સ્ત્રી છું. ભણીગણી પણ નથી, મંદ બુદ્ધિની ગામડિયણ છું.” રામચન્દ્રજીએ કહ્યું: “ હું નાતજાતનો કે વિદ્યા અને બુદ્ધિનો પણ વિચાર કરતો નથી. હું તો ફક્ત ભક્તિનેજ ધ્યાનમાં લઉં છું.

“जाति पाति कुल धर्म बडाइ। धनबल परिजन गुन चतुराई॥
भगतिहीन नर सोहई कैसा। बिनु जल बारिद देखिय जैसा॥

“હે ભામિનિ ! તું મારી વાત સાંભળ ! નાત, જાત, કુળ અને ધર્મમાં વડો હોય; ધન, ફોજ, પરિવારનાં માણસો, ગુણ અને ચતુરાઈ એ બધું હોવા છતાં પણ મનુષ્યમાં જો ભક્તિ ન હોય તો એ કેવો દેખાય છે? જેવું પાણી વગરનું વાદળું ખાલી ઘટાટોપ કે જેનાથી કાંઈ કામ સરતું નથી.” ત્યાર પછી રામચન્દ્રજીએ શબરીને નવ પ્રકારની ભક્તિ સમજાવીને કહ્યું કે, “પહેલી ભક્તિ એ છે કે સંતોની સોબત કરવી; બીજી ભક્તિ ભગવાનની કથાઓ પ્રીતિપૂર્વક સાંભળવી; ત્રીજી ભક્તિ અભિમાનનો ત્યાગ કરીને ગુરુના ચરણકમળોની સેવા કરવી; ચોથી કપટ છોડી દઈને પ્રભુ-

નાં ગુણોનું ગાન કરવું; પાંચમી વેદમાં વર્ણવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ભજન કરવું; મંત્રનો જપ કરવો અને પરમાત્માના ઉપર વિશ્વાસ રાખવો; છઠ્ઠી ભક્તિ ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ, શિયળ, ઘણાં કામોથી વૈરાગ્ય અને સદા સજ્જનોના ધર્મકાર્યમાં તત્પર રહેવું એ છે. સાતમી ભક્તિ, સમાન દૃષ્ટિ રાખીને જગતને પ્રભુથી વ્યાપેલું જોવું અને સન્તોને પ્રભુથી પણ મોટા ગણવા; આઠમી ભક્તિ જે કાંઇ મળે તેટલાથી સંતોષ માનવો, અને સ્વપ્નમાં પણ બીજાના દોષોને ન જોવા એ છે. નવમી ભક્તિ સરળ સ્વભાવથી રહેવું, બધાની સાથે છળ કપટ મૂકી દઈને શુદ્ધ અંતઃકરણથી વર્તવું, હૃદયમાં પ્રભુનો ભરોંસો રાખવો, ન કોઇ વાતનો હર્ષ કરવો, ન કોઇ બાબતમાં દીનતા દાખવવી; એ નવમા પ્રકારની ભક્તિ છે. આ નવ પ્રકારની ભક્તિમાંથી જેનામાં એક પ્રકાર છે તે ભલે સ્ત્રી હો કે પુરુષ હો, ચર કે અચર હો, ઊંચી જાતિનો હો કે નીચ જાતિનો પણ એજ મને અત્યંત પ્રિય છે. તારામાં તો એ સર્વ પ્રકારની દૃઢ ભકિત છે. એટલા માટે મોટા મોટા મુનિઓને પણ જે પરમ ગતિ મળવી દુર્લભ છે, તેજ આજ તારે માટે સુલભ થઇ ગઇ છે.”

આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપીને રામચન્દ્રજીએ શબરીના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા કે, “હે તાપસિ! તમને કાંઇ વિપત્તિ તો નથી ને? તપશ્ચર્યામાં કાંઇ વિઘ્ન તો નથી આવતું ને? અંતરનું સુખ મેળવો છો ને? ગુરુજનની જે સેવા કરી તે સફળ થઇ છે ને?”

શબરીએ કહ્યુંઃ “મહારાજ! આજે આપનાં દર્શનથી મારા તપની સિદ્ધિ થઇ. આજે આપની પૂજા કર્યાથી મને સ્વર્ગ મળશે. હું મહા તેજસ્વી અને ધર્મજ્ઞ મુનિઓની સેવામાં સદા તત્પર રહેતી હતી. એમણે અહીંથી પધારતી વખતે આપના અત્રે પધારવાની આશા આપી હતી. આજ આપનાં દર્શન કરીને હું કૃતાર્થ થઇ છું.” ત્યાર પછી રામચન્દ્રજીએ આશ્રમ જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી. શબરીએ તેમને બધે ફેરવ્યા અને કહ્યુંઃ “આ પંપા સરોવર છે, આ વન છે, અહીંયાં ધર્માત્મા તપસ્વીઓ મંત્રો ભણીને સળગતી આગમાં પોતાના શરીરની આહુતિ આપી ગયા છે. આ જુઓ, પ્રત્યક્સ્થલી નામની વેદી. મહર્ષિઓ એના ઉપર ફૂલ ચડાવતા હતા. આ વેદી હજુ પણ કેવી શોભા આપે છે? તેઓ સ્નાન કર્યા પછી ઝાડ ઉપર વલ્કલ સૂકવતા તે જુઓ! મુનિઓ પદ્મ અને બીજાં

પુષ્પો વડે દેવની પૂજા કરતા. હજુ તે પુષ્પો કરમાઇ ગયાં નથી. ભગવન્! મેં આપને આખું વન બતાવ્યું. તેનો મહિમા આપને કહી સંભળાવ્યો. હવે આપ આજ્ઞા આપો તો હું શરીરનો ત્યાગ કરૂં. આ તપોવનના અધિપતિ અને મારા ગુરુની પાસે જવાની હવે મને ઇચ્છા થઇ છે.”

શબરીનાં આ વાકયો સાંભળીને રામચંદ્રજી ઘણા પ્રસન્ન થયા અને તેને ઇચ્છા મુજબ સ્વર્ગમાં જવાની રજા આપી. આજ્ઞા મળતાં-વારજ તેણે અગ્નિકુંડમાં ઝંપલાવ્યું. થોડી વાર પછી તેના શરીરમાંથી વીજળીના જેવો પ્રકાશ જણાયો અને તેમાંથી અપૂર્વ સુવાસ નીકળવા લાગી. તુલસીદાસ કહે છે કેઃ—

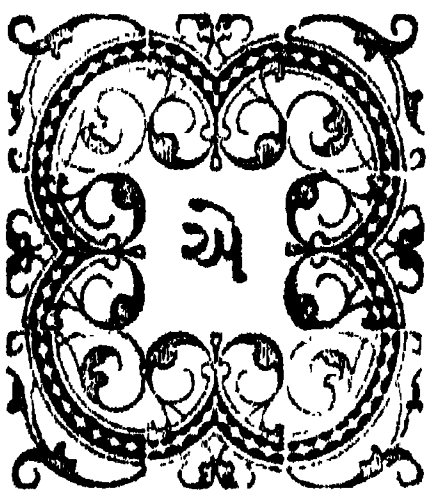
तजी योगपावक देह हरिपदलीन भइ जहँ नहि फिरे ॥

આ પ્રમાણે આ શૂદ્ર જાતિની કન્યા, તપશ્ચર્યા, સાધુસેવા અને પ્રભુભક્તિમાં અચળ વિશ્વાસ હોવાને લીધે યોગાગ્નિ વડે પોતાનું શરીર છોડી દઇને પરમ મોક્ષધામમાં સિધાવી.





૫૮-સુલભા



એ એક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી હતી અને જનક રાજાના સમયમાં હયાત હતી. જનક રાજા ઘણા મોટા વિદ્વાન અને તત્ત્વજિજ્ઞાસુ હતા. રાજકાજમાં પ્રવૃત્ત રહેવા છતાં પણ પૂરા વૈરાગી હતા. તેમની રાજસભામાં દેશદેશાન્તરના પંડિતો એકઠા થઇને ધર્મશાસ્ત્રની ચર્ચા કરતા હતા. સુલભા પણ પરમ વિદુષી અને શાસ્ત્રચર્ચામાં શોખ ધરાવનારી હતી. યોગશાસ્ત્રની અનેક ક્રિયાઓ અને સાધનોમાં તે પૂરેપૂરી પારંગત હતી. યોગ્ય પતિ નહિ મળવાથી એ જિંદગી સુધી કુમારીજ રહી હતી; અને એ સમયમાં સ્ત્રીઓને વિવાહની પૂર્વે પણ સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર હોવાથી તે સંન્યાસિની બની હતી. રાજા જનક મોક્ષધર્મમાં ઘણા કુશળ છે, એવી પ્રશંસા સુલભાએ પણ સાંભળી અને જનકનાં દર્શન કરવા તથા તેમના જ્ઞાનની પરીક્ષા કરવાની ઇચ્છા તેના મનમાં ઉત્પન્ન થઇ. યોગવિદ્યાના બળવડે તેણે સંન્યાસિનીનું સ્વરૂપ બદલીને અતિ સુંદર યુવતીનું રૂપ ધારણ કર્યું અને થોડા સમયમાં વિદેહ નગરીમાં જઇ પહોંચી. ત્યાં જઇને એ ભિક્ષા માગવાને બહાને જનક રાજાની પાસે ગઇ. રાજા તેના સુકુમાર દેહને જોઇને અત્યંત વિસ્મય પામ્યો અને વિચારવા લાગ્યો કે આ સુંદર સ્ત્રી કોણ છે, કોની છે? અને ક્યાંથી આવી છે? પછી તેણે આદરસત્કાર કરીને તેને ઉત્તમ આસન આપ્યું તથા તેનાં ચરણ ધોઇને પૂજન કર્યું અને ઉત્તમ ભોજન આપીને તૃપ્ત કરી. ભોજન કરીને તૃપ્ત થયા પછી સુલભાએ રાજાને મોક્ષધર્મ સંબંધી પ્રશ્નો કર્યા. એટલાથી સંતુષ્ટ ન થતાં એના મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થયો કે જનક રાજા મુક્ત છે કે નહિ ? પછી તેણે યોગ બળ વડે રાજાના બુદ્ધિસત્ત્વમાં પ્રવેશ કર્યો.

ત્યાર પછી મહારાજા જનકે એને પૂછ્યું: " હે પૂજ્ય દેવિ! તું શી રમત રમી રહી છે? તું કોની પુત્રી છે, કોની સ્ત્રી છે, ક્યાંથી

આવી છે અને ક્યાં જનાર છે? પ્રશ્ન કર્યા વગર કોઈને બીજાની જાતિ, વિદ્યા તથા ઉંમરની ખબર પડી શકતી નથી. સાંભળ, હું તને મારો પરિચય આપું છું. હું રાજમદથી મુક્ત છું. હું તારી સાથે વૈરાગ્યના વિષય ઉપર વાતચીત કરવા માગું છું. એ વિષય ઉપર તને સવાલ પૂછી શકે એવો બીજો કોઈ નથી. હું પરમ બુદ્ધિમાન મહાત્મા પંચશિખનો શિષ્ય છું. મારા બધા સંશયો એમણે દૂર કરી દીધા છે. હું યોગ અને સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પારંગત છું અને મોક્ષનાં સાધનો તથા કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન એ ત્રણેને જાણું છું. મહાત્મા પંચશિખે ચાતુર્માસ મારે ઘેર કર્યો હતો. એમણે મને યોગવિદ્યાનું શિક્ષણ આપ્યું, પણ રાજ્યનો ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા ન આપી. મોક્ષને સારૂ નિષ્કામ કર્મ કરવાનું કહ્યું છે. જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, યોગથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાનથી-જ બધા સુખદુઃખમાંથી મુક્ત થવાય છે. મને એ જ્ઞાન મળ્યું છે. આ સાંસારિક જીવન સાથે મારે કાંઈ લેવાદેવા નથી. જેવી રીતે ભીની જમીનમાં વાવેલું બીજ ઊગી નીકળે છે, એજ પ્રમાણે મનુષ્યના કર્મની ઉત્પત્તિ છે. ગુરુજીએ જ્ઞાન વડે મારા વાસનારૂપી બીજનો નાશ કરી દીધો છે, એટલે હવે એને અંકુરજ ફૂટતા નથી. મારૂં મન સુખદુઃખને સરખું ગણે છે. જો કોઈ મારા એક હાથને ચંદન ચોપડે અને બીજા હાથને વાંસલા વડે છોલવા માંડે તો એ બન્ને કર્મ મારે મનથી સમાન છે. મારે મનથી માટી, પથરો અને સોનું એ બધું સરખું છે. હું સર્વ પ્રકારના સંગથી મુક્ત થઈને રાજ્યાસન ઉપર બેઠો છું, એટલે હું ત્રિદંડી સંન્યાસીઓથી પણ મોટો છું. શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન, ઉપાસના અને કર્મ ત્રણ સ્થિતિ કહી છે. મહાત્મા પંચશિખે મને એવું શીખવ્યું છે કે કર્મથી ભલું થતું હોય તોપણ એની પરવા ન રાખવી અને કર્મોનું પ્રયોજન ન રહ્યું હોય તોપણ એનો ત્યાગ ન કરવો. એવી વૃત્તિવાળા પુરુષો યત્ન, નિયમ, કામ, દ્વેષ, પરિગ્રહ, માન, દંભ, સ્નેહ એ બધા વિષયો પ્રત્યે સમાન બુદ્ધિ રાખનારા હોય છે. ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, માથું મૂંડાવવું, દંડ ધારણ કરવો, કમંડળ પકડવું એ બધાંને હું બહારનાં ચિહ્ન ગણું છું. મારા વિચાર પ્રમાણે એ કાંઈ મોક્ષના હેતુ નથી. મુક્તિને માટે કોઈ વસ્તુના ત્યાગ કે અમુક પદાર્થના સ્વીકારનેજ હું આવશ્યક નથી માનતો; પરંતુ જ્ઞાનનેજ જરૂરનું સમજું છું; માટે હું ધર્મ, અર્થ, કામ અને રાજ્યવૈભવ આદિ બંધનોમાં બંધાયેલો

હોવા છતાં પણ બંધન વિનાનો છું. સ્નેહરૂપી બંધનથી બંધાયલા રાજ્યની સાહેબીના પાશને મેં મોક્ષરૂપી પથ્થર ઉપર ઘસીને તીક્ષ્ણ કરેલા ત્યાગરૂપી ખડ્ગથી કાપી નાખ્યો છે. હું એવો જીવન્મુક્ત હોવા છતાં પણ તને યોગના પ્રભાવવાળી જોઇને તારા પ્રત્યે મને આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો છે. હે ભિક્ષુકિ ! મને આશ્ચર્ય એજ લાગે છે કે તારૂં સૌન્દર્ય અને વય યોગને લાયક નથી; છતાં પણ તારામાં સંન્યાસીઓને શોભે એવા યમ, નિયમ અને આત્મસંયમ પણ સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. એથી મને શંકા ઊપજે છે કે તેં કાંઇ ઢોંગ તો નથી કર્યો? તું [illegible] માટે આ[illegible] છે અને તારો અંતરખાનેથી શો ઉદ્દેશ છે તે હું સમજી શકતો નથી, પણ તને એટલી સલાહ આપું છું કે તું તારા સંન્યાસધર્મને ત્યજીશ નહિ. જનકરાજા મુક્ત છે કે નહિ, એ જાણવાની ઇચ્છાથીજ તેં ગુપ્ત વેશે આ બધું કર્યું હોય એમ લાગે છે. હવે તું તારી મેળે તારૂં અહીં આવવાનું કારણ, તારી જાતિ, તારો અભ્યાસ વગેરે જે કાંઇ જાણવા યોગ્ય હકીકત હોય તે કહે.”

રાજાના આવા આક્ષેપોથી સુલભાને જરાયે ખોટું ન લાગ્યું અને તેણે વિનયપૂર્વક પૂછેલા સર્વ પ્રશ્નોના ખુલાસાવાર ઉત્તર આપ્યા.

પહેલાં તો એણે રાજાને સમજાવ્યું કે વાણી કેવા પ્રકારની હોવી જોઇએ, એમાં કેવા પ્રકારના શબ્દો વાપરવા જોઇએ અને વાણીની અંદર બીજા કયા કયા ગુણો રહેલા છે. એણે દર્શાવ્યું કે વાણીને દૂષણ આપનારા નવ દોષ હોય છે અને બુદ્ધિને દૂષણ આપનારા પણ નવ દોષ હોય છે. એ અઢાર દોષોથી બચેલી અને તેનાથી ઊલટા અઢાર પ્રકારના ગુણોથી ભરેલી જે વાણી હોય તેને વાક્ય કહે છે. વાક્યનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં એણે જણાવ્યું કે જે વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજવામાં ન આવે તેને ‘ઉપેતાર્થ વાક્ય’ કહે છે; જે વાક્યના અનેક અર્થ ઊપજી શકતા ન હોય તેને ‘અભિન્નાર્થ વાક્ય’ કહે છે; જે વાક્યમાં પ્રશંસા કરવા યોગ્ય વિશેષણો હોય તેને ‘ન્યાયવૃત્ત વાક્ય’ કહે છે; ટૂંકામાં લખ્યું હોય તેને ‘સંક્ષિપ્ત વાક્ય’ કહે છે; શ્લેશ, સામ્ય, કાંતિ, ઓજ, આર્જવતા, ઉદારતા, રીતિ અને ગતિ એટલા આઠ ગુણોવાળા વાક્યને ‘કોમળ’ અથવા ‘શ્લક્ષ્ણ’ અને એથી આઠ ગુણ વગરના વાક્યને ‘અશ્લક્ષ્ણ’ અથવા અકોમળ કહે છે. સંદેહ ન ઊપજે એવા

વચનને 'અસંદિગ્ધ' કહે છે. બુદ્ધિના દોષ તરીકે તેણે કામ, ક્રોધ, ભય, લોભ, દૈન્ય, ગર્વ, લજ્જા, દયા અને માનને ગણાવ્યાં તથા કહ્યું કે, "બુદ્ધિના એ નવ દોષ સહિત હું કદાપિ પણ બોલતી નથી. હે રાજન્! જે વક્તા પોતાનો અને પારકાનો બંનેનો અર્થ વિરોધ ન આવે એવી રીતે કહી બતાવે છે તેનેજ ખરો વક્તા જાણવો—બીજાને નહિ. જેમ લાખ અને કાષ્ઠ, રજ અને જળના છાંટા, એ સર્વ એકબીજાં સાથે સ્વભાવથીજ વળગી રહે છે, તેમ પ્રાણીઓના દેહ પણ તેવાજ છે; એટલે દેહથી ભિન્ન આત્માને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ પાંચ ઇંદ્રિયો વળગી રહેલી છે; માટે એ વિષે કાંઇ પૂછવા જેવું નથી એજ વાત નક્કી છે. તમે મને પૂછ્યુ કેઃ 'તું કોણ છે?' પણ એ પ્રશ્નજ નિરર્થક છે; કેમકે લાખ અને કાષ્ઠના સંયોગની પેઠે જડ અને ચેતનના સંયોગથી હું નિર્માણ થયેલી છું તેમાં તમે જડનો પ્રશ્ન કરતા હો તો જે જડ તમારામાં છે તેજ મારામાં છે. સમુદાયનો પ્રશ્ન હોય તો જે સમુદાય તમારામાં છે તેજ મારામાં છે. તમારો પ્રશ્ન નકામો છે. ઇંદ્રિયોને કોઇ પૂછતું નથી, તું કોણ છે? આંખ પોતાને જોઇ શકતી નથી, કાન પોતાને સાંભળી શકતા નથી, તેમજ તેઓ એકબીજાને પણ ઓળખી શકતાં નથી. જેમ રેતીના કણ એકબીજાને વળગી રહ્યા છતાં પણ એકબીજાને ઓળખતા નથી, તેમજ ઇંદ્રિયો પણ એકબીજાને જાણી શકતી નથી. નેત્રને બીજી વસ્તુઓને જોવા સારૂ સૂર્યના પ્રકાશની જરૂર પડે છે, તેમ ઇંદ્રિયોને પણ બીજા પદાર્થોના પ્રકાશ કરવા માટે બીજા બહારના ગુણોની જરૂર પડે છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો ઉપરાંત અગિયારમું 'મન' છે, એ વડે પુરુષ સારૂં માઠું વિચારી શકે છે. બારમો ગુણ 'બુદ્ધિ' છે, જે વડે જાણવા યોગ્ય વસ્તુઓની ખબર પડે છે અને સંશયોનું નિરાકરણ થાય છે. તેરમો ગુણ 'સત્ત્વ' છે, જે વડે પ્રાણી મહાસત્ત્વ અર્થાત્ ઘણા અંશે સત્ત્વગુણવાળો છે કે ઓછા અંશે સત્ત્વગુણવાળો છે તેની ખબર પડે છે. ચૌદમો ગુણ 'અહંકાર' છે, તે વડે પ્રાણી એમ માને છે કે, 'હું કર્તા છું, આ મારૂં છે, આ મારૂં નથી.' 'અવિદ્યા' નામનો સોળમો ગુણ છે. એ અવિદ્યામાં પ્રકૃતિ અને વ્યક્તિ એવા બે ગુણ રહેલા છે, તે સત્તર અને અઢારમા છે. સુખદુઃખ, જરા અને મરણ, લાભહાનિ, પ્રિય અને અપ્રિય એવા જોડકાનો યોગ એ ઓગણીસમો

ગુણ છે. તે પછી ‘ કાળ ’ નામનો વીસમો ગુણ પ્રાણીમાત્રની ઉત્પત્તિ કરનાર તથા સંહાર કરનાર છે. એ રીતે વીસ અને સાત ગુણ કહેલા છે. એમાં વિધિ, વીર્ય અને બળ મળી ત્રીસ ગુણ થાય છે. એ ત્રીસે જ્યાં હોય તેને ‘ શરીર ’ એવું નામ મળે છે. હે રાજેંદ્ર! જે અવ્યક્ત પ્રકૃતિ ઉપર કહેલી કળાઓ વડે વ્યક્તપણાને પામી છે, તેજ હું છું. તું અને બીજા શરીરધારીઓ પણ તેજ છે. માટે ‘ તું કોણ છે ? ’ એવો પ્રશ્ન પૂછવાની જરૂરજ રહેતી નથી. વળી સ્ત્રીના ગર્ભમાં બિંદુનું સ્થાપન થવું અને ત્યાંથી આરંભીને વીર્ય અને રુધિરથી ઉત્પન્ન થતી જે જે અવસ્થાઓ છે તે અવસ્થાને ‘ કલલ ’ કહે છે, તે કલલથી બુદ્બુદ–પરપોટા–ઊપજે છે, બુદ્બુદથી પેશી બંધાય છે. પેશીમાંથી અંગ અને અંગમાંથી નખ અને રુવાંટાં ઊપજે છે. નવમો માસ સંપૂર્ણ થતાં પ્રાણી જન્મ પામે છે, ત્યારે તેને નામરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે અને રાતી આંગળીઓવાળું રૂપ જોઇને તેને ‘ કુમાર ’ કહે છે; વખત જતાં, એ કૌમારાવસ્થા જતી રહે છે અને પાછી આવતી નથી. ત્યાર પછી તે યૌવનાવસ્થાને અને પછી વૃદ્ધાવસ્થાને પામે છે. એ પ્રમાણે ક્રમે ક્રમે પૂર્વનું રૂપ નાશ પામે છે અને ફરીથી આવતું નથી. પાછળ દેહની જે સોળ કળાઓ કહી છે તે ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે, પણ એ ભેદ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતો નથી. જેમ ઉત્તમ ઘોડો દોડતો હોય તે દરેક પળે પોતાનું સ્થાન બદલે છે તેમ આ દેહ પણ દરેક પળે બદલાતો જાય છે. સર્વ લોકોની નિરંતર એજ ગતિ છે; તો પછી કોણ આવ્યો અને ક્યાંથી આવ્યો એવો પ્રશ્ન ક્યાંથી સંભવે ? તું મને પૂછે છે કે, ‘ તું કોની છે, ક્યાંથી આવી? ’ એ પ્રશ્નજ નિરર્થક છે. જેવી રીતે તું તારા પોતાના વિષે આત્માને જુએ છે તેવીજ રીતે તું બીજાના વિષે આત્માને કેમ જોતો નથી ? હે મૈથિલ ! ‘ આ મારૂં છે ’ અને ‘ આ મારૂં નથી ’ એવા દ્વન્દ્વથી જે મુક્ત છે તેને ‘ તું કોણ છે ? કોની છે ? ક્યાંથી આવી છે? ’ એવાં વાક્યો પૂછવાનું શું પ્રયોજન છે?” આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનની ઘણી વાતો સમજાવીને વિદુષી સુલભાએ રાજા જનકના અનેક ભૂલભરેલા વિચારો દૂર કર્યા તથા સમજાવ્યું કે મોક્ષનો માર્ગ ઘણો કઠણ છે. રાજવૈભવ ભોગવતાં રહીને, રાજ્યના બંધનોથી બંધાયેલા રહીને, દુનિયાની બધી જવાબદારીઓ પોતાના ઉપર વહોરી લઇને મોક્ષના અધિકારી બનવું એ ઘણું વસમું છે એ સાબિત કરી આપ્યું અને જણાવ્યું કે ગૃહ-

સ્થાશ્રમમાં મુક્તિ દુર્લભ છે, એને માટે તો ત્યાગ–સંન્યાસજ શ્રેષ્ઠ છે. પોતાનો પરિચય આપતાં એણે કહ્યું: "હું જાતિથી બ્રાહ્મણી નથી, વૈશ્ય નથી કે શૂદ્રી નથી; પરંતુ હે રાજન્! તારીજ સવર્ણ એટલે ક્ષત્રિય જાતિની છું અને મારી ઉત્પત્તિ શુદ્ધ છે તથા હું ભ્રષ્ટ થયેલી નથી. 'પ્રધાન' નામે પ્રસિદ્ધ રાજર્ષિ છે તેનું નામ તેં સાંભળ્યું હશે. હું તેના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી છું. મારા પૂર્વજોએ મોટા મોટા યજ્ઞો કર્યા હતા. મને મારે યોગ્ય પતિ નહિ મળવાથી હું કુંવારી છું અને મોક્ષધર્મમાં પ્રવૃત્ત થઈને સાધુઓનું વ્રત ધારણ કરીને પૃથ્વી ઉપર એકલી ફરૂં છું. મારામાં કપટ નથી, હું બીજાનું ધન હરણ કરતી નથી. હું ધર્મભ્રષ્ટ નથી, પરંતુ પોતાના ધર્મમાં દૃઢ રહેનારી છું. હે રાજન્! હું મારી પ્રતિજ્ઞામાં સ્થિર છું. હું વગર વિચાર્યે બોલતી નથી. હું તારી પાસે વગર ઉદ્દેશે આવી નથી. મેં તારી ઘણી કીર્તિ સાંભળી હતી, પરંતુ તારા મોક્ષ વિષેના વિચારો ભૂલભરેલા છે એમ જાણ્યાથી તારા વિચારો જાણવા અને મારા વિચારો તને જણાવી તને યોગ્ય માર્ગ ઉપર આણવા સારૂ અત્રે આવી છું. હું પોતાનો પક્ષ સમર્થ કરવાને અને સામાનું ખંડન કરવાને પક્ષપાતવાળી થઈને બોલતી નથી, પણ તારા હિતને માટે બોલું છું. તું કહીશ કે, હું તો જીવન્મુક્ત છું, માટે મારે તારી શિખામણની શી જરૂર છે? પણ જે પુરુષ મલ્લની પેઠે પોતાનો જય થવાને વાદવિવાદરૂપી કસરત કરતો નથી અને જે બ્રહ્મના વિષે શાંત છે તેજ મુક્ત છે; પણ તું તો પોતાનો પક્ષ સાચો છે એમ સાબિત કરવા સારૂ વાદવિવાદ કરે છે, માટે મુક્ત નથી અને તેથી તારે મારાં વચનનો આદર કરવો ઘટે છે." એ પ્રમાણે ઉપદેશ આપી એક રાત્રી ત્યાં રહીને તથા જનક રાજા તરફથી સત્કાર પામીને સુલભા વિદાય થઈ.

જનકરાજા જેવા પરમ જ્ઞાની સાથે શાસ્ત્રમાં ગૂઢ તત્ત્વોની ચર્ચામાં ટક્કર ઝીલવી એ કંઈ નાનીસૂની વાત નહોતી. મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં જનક–સુલભા સંવાદ આખો વાંચવા જેવો છે. એથી એ પ્રાચીન આર્યાની ગહન વિદ્વત્તાનો ખ્યાલ વાચકોને આવી શકશે.



૫૯– ગાર્ગી



પ્રાચીન ભારતવર્ષની વિદુષી અને જ્ઞાનવતી સન્નારીઓમાં પ્રતિભા અને ઉચ્ચ જ્ઞાનને માટે ગાર્ગીનું નામ મુખ્ય ગણાય છે.

તેનું ખરૂં નામ 'વાચક્નવી' હતું. ગર્ગ મુનિના વંશમાં જન્મ્યાથી એ ગાર્ગી નામે પ્રખ્યાત થઇ. વેદનો પ્રચાર થયા પછી ઋષિઓ, યજ્ઞ અને એવા બીજા મોટા અનુષ્ઠાનને પ્રસંગે જુદે જુદે સ્થળે એકઠા મળીને બ્રહ્મજ્ઞાનની ચર્ચા કરતા હતા. એ બધી ચર્ચાઓનું વિવરણ જે ગ્રંથોમાં મળી આવે છે તે ગ્રંથો હાલ ઉપનિષદ્ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અજ્ઞાનનો નાશ કરી, પરમાત્માને પહોંચાડનારી વિદ્યા, જેમાં વેદનું ખરૂં રહસ્ય રહેલું છે તે 'ઉપનિષદ્' (ધર્મવર્ણન) કહેવાય છે. મિથિલ દેશના રાજા જનક ઘણા બ્રહ્મજ્ઞાની અને વિદ્યાપ્રેમી હતા. એમના દરબારમાં જ્ઞાની પુરુષોની અનેક સભાઓ ભરાતી અને તેમાં બ્રહ્મજ્ઞાનની ચર્ચા થતી. આ ચર્ચામાં ફક્ત પુરુષોજ સામેલ થતા એમ નહિ, સ્ત્રીઓને પણ એવી સભામાં હાજરી આપવાની અને વાદવિવાદ કરવાની છૂટ હતી. ગાર્ગી પણ એ બધી સભાઓમાં અવશ્ય જતી અને ઋષિઓની સાથે બ્રહ્મના તત્ત્વ સંબંધી વાદવિવાદ કરતી. એ વાદવિવાદમાં ગાર્ગીનું જ્ઞાન અનેક ઋષિઓથી વધારે સારૂં સાબિત થયું હતું.

એક સમયે જનક રાજાએ એક યજ્ઞ રચ્યો. ભિન્ન ભિન્ન દેશના બ્રાહ્મણો, પંડિતો અને ઋષિઓ એ યજ્ઞમાં આવી પહોંચ્યા. ગાર્ગી પણ હાજર થઈ. એકત્ર થયેલા બ્રાહ્મણોમાંથી બ્રહ્મજ્ઞાનમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ કોણ છે તેનો નિર્ણય કરવા સારૂ જનક રાજાએ ભરીસભામાં એક હજાર ગાયો આણીને તથા શીંગડા દીઠ દસ સોનામહોર બાંધીને કહ્યું: "બ્રાહ્મણો! આપનામાંથી જે સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રહ્મજ્ઞ હોય તે આ સોનામહોરો સાથેની હજાર ગાયોને લઇ જાય."

એ સભામાં યાજ્ઞવલ્કયઋષિ પણ બિરાજમાન હતા. એ મહાજ્ઞાની હતા. વેદવિદ્યામાં તો એ ખાસ પ્રવીણ હતા; પણ સંસારની માયા સૌની પેઠે એમનેય વળગી હતી. હજાર ગાયો અને સોનાની મ્હોરો જોઇ એમનું મન લલચાયું. બીજા બ્રાહ્મણો જ્યારે સ્તબ્ધ થઇને બેસી રહ્યા અને પોતાને સૌથી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મજ્ઞાની તરીકે સભા વચ્ચે કેવી રીતે કહેવાય એ વિચારમાં રહ્યા, એટલામાં યાજ્ઞવલ્કય મુનિએ પોતાના શિષ્યને કહ્યું: "આ ગાયોને તું આપણે ઘેર દોરી જા." આથી બીજાઓને ઘણું ખોટું લાગ્યું. તેમને એમ લાગ્યું કે યાજ્ઞવલ્કયે આવું કામ કરીને અમે બધા બ્રહ્મને બરાબર જાણનારા નથી, એવું સાબિત કર્યું. આખરે જનકરાજાના હોતા અશ્વલમુનિ બોલી ઊઠ્યા: "હે યાજ્ઞવલ્કય! તમેજ આટલા બધામાંથી સૌથી શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મનિષ્ઠ છો એ કેવી રીતે માન્યું?" ઉદ્ધતપણાનો અને અભિમાનનો ત્યાગ એ બ્રહ્મજ્ઞાનીનું મુખ્ય લક્ષણ છે, એમ સમજીને યાજ્ઞવલ્કયે નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: "હું તો બ્રહ્મનિષ્ઠ લોકોના ચરણમાં નમસ્કાર કરૂં છું; પણ આ ગાયોના ઝૂંડને કોઇ લેતું નથી અને મને ગાયો પાળવાનો શોખ છે તેથી તેને લેવાને પ્રવૃત્ત થયો છું." એ ઉપરથી અશ્વલમુનિએ તેમના બ્રહ્મજ્ઞાનની પરીક્ષા લેવા માટે પ્રશ્ન પૂછવા માંડ્યા અને જણાવ્યું કે, "અમારા પ્રશ્નોના સંતોષકારક ઉત્તર આપશો ત્યારેજ તમને સોનામહોરો સહિત એ ગાયો લઇ જવાનો અધિકાર મળશે." એ ઉપરથી પ્રશ્નો ઉપર પ્રશ્નો યાજ્ઞવલ્કય મુનિને પુછાવા લાગ્યા અને એ બધાના સંતોષકારક જવાબ અપાતા ગયા. બધા ઋષિઓ થાકયા એટલે બ્રહ્મવાદિની ગાર્ગીએ ઊઠીને કહ્યું: "બ્રહ્મદેવો! આપ નિશ્ચિંત થાઓ. હવે હું પણ યાજ્ઞવલ્કયને બે ચાર પ્રશ્ન પૂછી લઉં. એના એ યથાર્થ ઉત્તર આપી શકશે તો જાણીશ કે એમના જેવો બીજો કોઇ બ્રહ્મજ્ઞાની નથી."

બ્રાહ્મણો શાન્ત થઇ ગયા એટલે ગાર્ગીએ પૂછ્યું: "હે યાજ્ઞવલ્કય! આ સર્વ પાર્થિવ વસ્તુઓ જે છે તે જળમાં ઓતપ્રોત છે, એમ ન હોય તો એ સાથવાની મુઠ્ઠીની પેઠે વિખરાઇ જાય. જેમ આ પંચીકૃત પૃથ્વી જળમાં ઓતપ્રોત છે, તેમ જળ શેમાં ઓતપ્રોત છે?" યાજ્ઞવલ્કયે ઉત્તર આપ્યો: "જળ વાયુમાં ઓતપ્રોત છે."

ગાર્ગીઃ–"વાયુ શેમાં ઓતપ્રોત છે?"

યાજ્ઞવલ્કય:–" હે ગાર્ગિ ! વાયુ આકાશમાં ઓતપ્રોત છે."

ગાર્ગી:–" અંતરિક્ષ શેમાં ઓતપ્રોત છે?"

યાજ્ઞવલ્કય:–" અંતરિક્ષ ગંધર્વલોકમાં ઓતપ્રોત છે."

ગાર્ગી:–" પ્રસિદ્ધ ગંધર્વલોક શેમાં ઓતપ્રોત છે?"

યાજ્ઞવલ્કય:–" હે ગાર્ગિ ! તેઓ આદિત્ય લોકમાં ઓતપ્રોત છે."

ગાર્ગી:–" આદિત્ય લોકો શેમાં ઓતપ્રોત છે?"

યાજ્ઞવલ્કય:–" ચન્દ્રલોકમાં."

ગાર્ગી:–" ચન્દ્રલોક શેમાં ઓતપ્રોત છે?"

યાજ્ઞવલ્કય:–" નક્ષત્ર લોકમાં."

ગાર્ગી:–" નક્ષત્રલોક શેમાં ઓતપ્રોત છે?"

યાજ્ઞવલ્કય:–" હે ગાર્ગિ ! દેવલોકમાં તેઓ ઓતપ્રોત છે."

ગાર્ગી:–" દેવલોક શેમાં ઓતપ્રોત છે?"

યાજ્ઞવલ્કય:–" પ્રજાપતિલોકમાં."

ગાર્ગિ:–" વિરાટ પુરુષના શરીરનાં આરંભક પંચીકૃત પંચમહાભૂતરૂપ પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતિ લોકો શેમાં ઓતપ્રોત છે.?"

યાજ્ઞવલ્કય:–" હે ગાર્ગિ ! બ્રહ્માંડનાં આરંભક પંચભૂતરૂપ બ્રહ્મલોકમાં તેઓ ઓતપ્રોત છે."

ગાર્ગી:–" પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મલોક શેમાં ઓતપ્રોત છે, એવો પ્રશ્ન પણ કાર્ય અને કારણની પ્રણાલી પ્રમાણે તો પૂછવાનો મને અધિકાર છે. આપ બ્રહ્મલોક સુધી પહોંચીને થાકી કેમ ગયા? એ બ્રહ્મલોક ભલે ગમે તેટલા સૂક્ષ્મ અપાદાનથી કેમ ન બન્યો હોય પણ એના કરતાંયે વધારે સૂક્ષ્મ અને અપરિચ્છિન્ન કોઇ કારણ છે એમાં તો શક નહિ. કૃપા કરીને એજ કારણનું નામ અને રૂપ મને બતાવો."

ગાર્ગીનો આ પ્રશ્ન સાંભળીને મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કય કહેવા લાગ્યા: "દેવિ ! હવે વધારે પ્રશ્નો ન ઊભા કરો. તમે જે પદાર્થને જાણવાની ઇચ્છા કરો છો તે કાર્યકારણની સાંકળથી મુક્ત તથા બહાર છે. કાર્ય અને કારણની પદ્ધતિ તર્કશાસ્ત્ર ઉપર આધાર રાખે છે અને એ પદ્ધતિ દ્વારા તમે જાણવા માગો છો તે પદાર્થનો નિર્ણય થવાનો બહુ થોડો સંભવ છે. બ્રહ્મપદાર્થ અથવા

જેમાં જગતનું ઉપાદાન ઓતપ્રોત ભાવથી હાજર છે, તે પદાર્થ અનુમાનની કોટિથી બહાર છે. એ પરમ પદાર્થનો નિર્ણય કેવળ શ્રુતિનાં વચનો દ્વારાજ થઈ શકે છે. કોઇ પ્રમાણ દ્વારા એને જાણી શકાય એમ નથી, માટે હવે કાર્યકારણની શૃંખલાની દલીલને વચમાં લાવીને એ વિષયમાં વધારે ન પૂછશો.”

યાજ્ઞવલ્કયનું કહેવું ખરૂં હતું. સાંખ્યદર્શનના રચનાર મહાત્મા કપિલમુનિએ પણ એજ કારણથી એવું કહ્યું છે કે, “ઈશ્વરાસિદ્ધેઃ” અર્થાત્ ઇશ્વર દલીલથી સાબિત થઇ શકે એમ નથી. આત્મપ્રમાણુના ઉપરજ જગત્કારણ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ દૃઢતાથી કાયમ છે. ‘ હું છું ’ એ વાતની વિરુદ્ધ કાંઇ કહી શકાય એમ નથી; તેમજ એમાં કાંઇ સંદેહ પણ નથી છતાં તર્કશાસ્ત્રના પ્રમાણ દ્વારા એ સાબિત કરવું અઘરૂં છે. એજ પ્રમાણે બ્રહ્મની બાબતમાં છે; પરંતુ પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષમાં એવા ગહન વિષયો ઉપરજ વાદવિવાદ થયા કરતો હતો. છેક ગૌતમ બુદ્ધના જમાના સુધી ધાર્મિક જીવનનાં મૂળતત્ત્વોને વીસરી જઇ તત્ત્વજ્ઞાનના શુષ્ક પ્રશ્નો બાબત વાદવિવાદ વધી ગયા હતા, તેથી ભગવાન બુદ્ધે પોતાના શિષ્ય માલુંક્યપુત્રને કહ્યું હતું કે, “ભાઇ! જગત નિત્ય છે કે અનિત્ય? એનો કર્તા છે કે નહિ? હોય તો કેવો છે? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ઉપર ધાર્મિક જીવનનો આધાર નથી.” (—જુઓ “ધર્મવર્ણન”)

અસ્તુ! ગાર્ગી અને યાજ્ઞવલ્ક્યનો આ સંવાદ એ વખતની આર્ય સ્ત્રીઓના જ્ઞાનની ગહનતા બતાવે છે તથા વાદવિવાદ કરવાની કેવી સુંદર અને તર્કશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતાનુસાર પ્રણાલી તેઓ જાણતી હતી એ સ્પષ્ટ રીતે સૂચવે છે. યાજ્ઞવલ્કયના ઉત્તરથી સંતુષ્ટ થઇને ગાર્ગીએ મૌન ધારણ કરીને પોતાનું આસન ગ્રહણ કર્યું.

ત્યારપછી ઉદ્દાલક આદિ ઋષિઓએ યાજ્ઞવલ્કયને પ્રશ્નો પૂછ્યા. યાજ્ઞવલ્કયે એ બધાના સંતોષકારક ઉત્તર આપ્યા. પંડિતમંડળીને ઝંખવાણી પડેલી જોઇને ગાર્ગીએ ફરીથી માથું ઊંચું કર્યું અને પંડિતોને સંબોધીને કહ્યું: “મહાશયો! મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કયે તો આપ સર્વેના પ્રશ્નોનાં બરોબર બંધબેસતાં સમાધાન કરી દીધાં, મેં પણ એમની આગળ મીમાંસા કરવા સારૂ જે એક તત્ત્વ રાખ્યું હતું તેનો ઉત્તર પણ આપે સાંભળીજ લીધો છે; પરંતુ ફરીથી હું બે પ્રશ્નો પૂછવાનું સાહસ કરૂં છું. એના પણ

તેઓ યથાર્થ ઉત્તર આપી શકે તો પછી સમજી લેજો કે આ સભામાં કોઇ પણ પંડિત એમનો પરાજય નહિ કરી શકે. આપ સર્વેની ઇચ્છા હોય તો હું આરંભ કરૂં." બધા ઋષિઓએ ગાર્ગીને ધન્યવાદ આપ્યો અને પ્રશ્નો પૂછવાને ઉત્તેજિત કરી. ગાર્ગીએ હવે યાજ્ઞવલ્કયની તરફ મુખ કરીને પૂછ્યું: "હે ભગવન્! આ પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ લોકની વચમાંનું સ્થાન તથા ઊર્ધ્વ દેશ અને અધોદેશ એ કોના દ્વારા ઓતપ્રોતભાવથી વ્યાપ્ત થઇ રહ્યા છે? લોકો જેને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન નામથી કહે છે તે કાળ પણ શેમાં ઓતપ્રોતભાવથી કાયમ રહ્યો છે?" યાજ્ઞવલ્કયે ઉત્તર આપ્યો: "હે ગાર્ગિ! તમે ખંડ* કાળ અને × ખંડ દેશની બાબત પૂછી રહ્યાં છો. મારા ધારવા પ્રમાણે એ બન્ને+ અખંડ આકાશ દ્વારા ઓતપ્રોત છે."

ગાર્ગીએ કહ્યું: "માન્યવર! મારૂં આપે જે સમાધાન કર્યું તેથી મને સંતોષ થયો છે. હું આપને ધન્યવાદ આપું છું અને પ્રણામ કરૂં છું. કૃપા કરીને એક બીજી વાતનો ઉત્તર આપશો. આપે કહ્યું છે કે ખંડ દેશ અને ખંડ કાળ એ બન્ને એક નિત્ય આકાશ દ્વારા ઓતપ્રોતભાવે કાયમ રહેલાં છે, એ આપનું કહેવું હું કબૂલ રાખું છું; પણ પ્રશ્ન એ છે કે એ અખંડ આકાશજ કોનામાં ઓતપ્રોતભાવે સ્થિત છે?" યાજ્ઞવલ્કયે કહ્યું: "હે ગાર્ગિ! આકાશ જેમાં કાયમ રહેલું છે, એનું પંડિતો એક અવિનાશી અક્ષર કહીને વર્ણન કરે છે. એ સ્થૂળ નથી, સૂક્ષ્મ નથી, લાંબો નથી, ટૂંકો પણ નથી. તે રંગથી ભિન્ન, ચીકાશથી ભિન્ન, અપ્રકાશથી ભિન્ન, સંગરહિત, રસથી ભિન્ન, ગંધથી ભિન્ન, ચક્ષુ રહિત, કાન રહિત, વાણી રહિત, મન રહિત (વૃત્તિરૂપ) પ્રકાશથી રહિત, પ્રાણવાયુ રહિત, મુખ રહિત, પ્રમાણ રહિત, છિદ્ર રહિત અને અપરિચ્છિન્ન છે. તે અક્ષર કાંઇ પણ વિષયને ભોગવતો નથી; તેમજ કોઇ પણ મનુષ્ય તે અક્ષરને ભોગવતો નથી, એવી રીતે તે સર્વ વિશેષણોથી રહિત એકજ અદ્વિતીય છે.

"હે દેવિ! પ્રસિદ્ધ આ અક્ષરની આજ્ઞામાં સૂર્ય તથા ચન્દ્રમા દાસની પેઠે નિયમિત પોતપોતાનાં કામ કરે છે. હે ગાર્ગિ! આ

* ખંડ કાળ (લિમિટેડ ટાઇમ) × ખંડ દેશ (લિમિટેડ સ્પેસ)
+ અખંડ આકાશ (ઇન્ફીનીટ સ્પેસ)

પ્રસિદ્ધ અક્ષરની આજ્ઞામાં સ્વર્ગ ને પૃથ્વી ધારણ થયેલાં છે અને કાયમ છે. હે ગાર્ગિ! આ પ્રસિદ્ધ અક્ષરની આજ્ઞામાં નિમેષો, મુહૂર્તો, રાત્રિદિવસો, પખવાડિયાં, માસ, ઋતુઓ અને વર્ષો, કાળના અવયવ ગણનારા સેવકોની પેઠે નિયમિત વર્તે છે. હે ગાર્ગિ! એ પ્રસિદ્ધ અક્ષરની આજ્ઞામાં પૂર્વ ભણીની ગંગા વગેરે નદીઓ શ્વેત હિમાલય પર્વતમાંથી વહે છે તથા પશ્ચિમ ભણીની નર્મદાદિ નદીઓ વહે છે અને બીજી જે જે દિશા ભણી વહેનારી નદીઓ છે તે પણ તેનીજ આજ્ઞાથી પ્રવર્તે છે. હે ગાર્ગિ! આ પ્રસિદ્ધ પુરુષની આજ્ઞાથી સુવર્ણ આદિ ધન આપનારની લોકો પ્રશંસા કરે છે. એ અક્ષર પુરુષ બધાને નિયમ અને ક્રમમાં રાખનારો છે. તેના સિવાય કોઈને સ્વતંત્ર સત્તા નથી.

"હે ગાર્ગિ! એ અક્ષર પુરુષજ બધાં કર્મોનું યથાવિધિ ફળ આપનારો છે. એની શક્તિ વગર કોઇ ક્રિયાને ફળ મેળવવાની સ્વતંત્રતા નથી.

"હે ગાર્ગિ! જે લોકો એને ઓળખ્યા વગર ઘણાં વર્ષો સુધી તપશ્ચર્યા કરે છે અને યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ કરતા રહે છે તેમની એ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ જેવી છે. જે લોકો એ અક્ષર પુરુષને જાણ્યા વગર અંતકાળમાં આ લોકનો પરિત્યાગ કરે છે, તે અત્યંત દીન અને દયાને પાત્ર છે, પરંતુ જે લોકો આ અક્ષર પુરુષને જાણીને આ લોકમાંથી પરલોકમાં જાય છે-મરણ પામે છે-તેજ બ્રહ્મવેત્તા અને મુક્ત છે-તેજ સાચો બ્રાહ્મણ છે.

"હે ગાર્ગિ! એ અક્ષર પુરુષ ચક્ષુનો વિષય ન હોવાથી, કોઇ તેને દેખી શકતું નથી; એ શ્રવણનો વિષય ન હોવાથી કોઇ તેને સાંભળી શકતું નથી. એજ નિત્ય શ્રોતારૂપથી વિરાજમાન છે. એ મનનો વિષય ન હોવાથી કોઇ તેનું મનન કરી શકતો નથી. એ મનની ક્રિયાના નિર્વાહકરૂપે નિત્ય બિરાજમાન છે.એ બુદ્ધિનો વિષય ન હોવાથી કોઇ તેને નિશ્ચયરૂપે જાણી શકતો નથી. એના સિવાય બીજો કોઇ જોનાર, સાંભળનાર, મનન કરનાર કે જાણનાર નથી. એ શ્રવણ, મનન, દર્શન વગેરે ક્રિયાઓના મૂળમાં અવિકારી કર્તાના રૂપે નિત્ય બિરાજમાન છે. તમે જે આકાશની વાત પૂછી હતી, તે આકાશ એ અવિનાશી અક્ષર પુરુષમાં ઓતપ્રોત ભાવથી રહેલ છે."

યાજ્ઞવલ્કયના ઉત્તરથી બ્રહ્મવાદિની ગાર્ગી ઘણી પ્રસન્ન થઈ

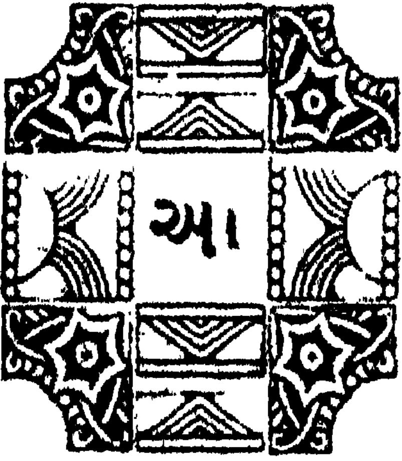
અને તે બોલી: "હે ઐશ્વર્યવાળા બ્રાહ્મણો! મારી વાત સાંભળો. તમે બધા યાજ્ઞવલ્કયને નમસ્કાર કરીને વિદાય થાઓ એજ તમારે માટે વાજબી છે. એ મહાન બ્રહ્મવાદી છે. એમનો પરાજય તો તમારાથી મન વડે પણ ચિંતવી શકાય એમ નથી. મેં પહેલેથીજ કહ્યું હતું કે મારા બે પ્રશ્નના ઉત્તર આપશે તો તમારામાંથી કોઇ પણ એમને બ્રહ્મવાદમાં જીતી શકશે નહિ. મારો એ અભિપ્રાય આટલા બધા વાદવિવાદ પછી સત્ય સાબિત થયો છે." એ પ્રમાણે કહી વચકનુ મુનિની પુત્રી પોતાના સ્થાને બેસી ગઇ.

ગાર્ગીએ આખું જીવન વેદાધ્યયન અને બ્રહ્મચર્ચામાં તથા એ સમયનાં ભારતસંતાનોને જ્ઞાન આપવામાંજ ગાળ્યું હતું. પરણીને સંસાર માંડયાથી પોતાના તત્ત્વચિંતવનમાં ખલેલ પડશે એમ ધારીને અથવા તો યોગ્ય પતિના અભાવે, ગમે તેમ હો, પણ જન્મપર્યન્ત એ કુમારીજ રહી હતી.





૬૦–મૈત્રેયી



આગલા આખ્યાનમાં ઉત્તમ જ્ઞાની યાજ્ઞવલ્કય મુનિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એ મુનિને મૈત્રીયી અને કાત્યાયની નામની બે પત્નીઓ હતી. મૈત્રેયી "મિત્ર" ઋષિની કન્યા હતી અને બ્રહ્મવાદિની ગાર્ગીની ભાણેજ થતી હતી. પિતાની પાસે તેણે બ્રહ્મવિદ્યાનું સારૂં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. માસીના સહવાસથી એ વિદ્યામાં વધારે થયો હતો. તેના ચિત્તની વૃત્તિ અંતર્મુખી હતી, એટલે બહારની પ્રિય કે અપ્રિય વસ્તુવડે તેના હૃદયમાં સહજમાં સુખદુઃખના તરંગ ઊઠતા નહિ. અલ્પ વયમાંજ તેના મુખે ગંભીરભાવ ધારણ કર્યો હતો. બહારના આમોદ-પ્રમોદમાં, કે ગપસપમાં તેને જરાયે રુચિ નહોતી. ઉચ્ચ વિષયોનું ચિંતવન અને આલોચન કરવામાંજ તેનો ઘણો સમય વ્યતીત થયો હતો. પિતાને ઘેર એ પોતાના ભાગનું ઘરસંસારનું કામકાજ અવશ્ય કરતી, પણ એની આસક્તિ એમાં નહોતી. એવી વિદુષી કન્યા યાજ્ઞવલ્કય જેવા મહામુનિને વરીને તેમની યોગ્ય સહધર્મિણી થઇ પડે-તેમની પરમ પ્રિયતમા બને એમાં આશ્ચર્યજ શું? બન્નેનો સંસાર ઘણા સુખમાં વ્યતીત થતો હતો. કાત્યાયની અને મૈત્રેયી બન્ને સપત્ની હોવા છતાં પણ તેમની વચ્ચે કોઇ જાતનો કલેશ કે દ્વેષ દીઠામાં આવતો નહિ. કાત્યાયની દેવીને ગૃહકાર્યમાં કુશળ ગણી મૈત્રેયી તેમની પાસેથી એનો અનુભવ મેળવતી અને કાત્યાયની મૈત્રેયી સાથે શાસ્ત્રવિનોદ કરી હંમેશાં કાંઇ ને કાંઇ નવું શીખતી. આવી રીતે અનેક વર્ષ વ્યતીત થયાં. પ્રાચીન સમયના આર્યો સ્મશાનમાં જવાનો પ્રસંગ આવે ત્યાંસુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા નહોતા. ગૃહસ્થાશ્રમનો કાળ વીતી ગયો એટલે યાજ્ઞવલ્કય મુનિએ વાનપ્રસ્થ થવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ વિચાર પોતાની બન્ને પત્નીઓને જણાવતાં મુનિ કહેવા લાગ્યાઃ "મેં તમારી સાથે ગૃહસ્થાશ્રમનું

સુખ પૂરતા સમય સુધી ભોગવ્યું છે. હવે હું ઘરબાર ત્યજીને પરિવ્રાજક થવા માગું છું. મારી જે કાંઇ માલમિલકત છે તે આગળ ઉપર તમારા બન્નેમાં કાંઇ વાંધો કે ઝગડો ન પડે એટલા માટે મારી રૂબરૂમાંજ સરખે ભાગે વહેંચી આપવા ધારૂં છું." આ વખતે સન્નારી મૈત્રેયીએ યુક્તિપુરઃસર જે સુંદર ઉત્તર આપ્યો તે વાંચતાં આજકાલના સભ્ય જગતના દાર્શનિકોને પણ મસ્તક નમાવવું પડે છે. મૈત્રેયીએ સ્વામીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું: "પ્રભુ આપે આ મિલકતની વહેંચણીની વાત કરી, પણ હું એને લઇને શું કરૂં? આ તો ઘણું સાધારણ ધન છે, પણ જો આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય પણ મને મળે તો તેથી લાભ શો? એથી શું હું અમરપદને પામી શકીશ?" મૈત્રેયીના આ પ્રશ્નથી ઉપનિષદ્ અમર થઈ ગયું છે. યાજ્ઞવલ્કય મુનિ પણ પત્નીના આ પ્રશ્નથી મનમાં ઘણાજ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા: "ના, અમરત્વ તો એથી મેળવાશે નહિ. એથી તો તું અનેક પ્રકારના પદાર્થ વસાવી શકીશ, તને કોઇ જાતની અગવડ કે તંગી નહિ રહે. ધનથી સંપત્તિવાન મનુષ્યો જેવા પ્રકારનું સુખ અને સ્વતંત્રતાનું જીવન ગાળી શકે છે એવું તું પણ ગાળી શકીશ; પરંતુ તેં અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવાની જે વાત કહી તે તો આ પૈસાટકા અને વૈભવથી કદાપિ પ્રાપ્ત નહિ થઇ શકે." સ્વામીનો આ વ્યાજબી ઉત્તર સાંભળીને તદ્દન ખિન્ન થઇ જઇને મૈત્રેયી કહેવા લાગી: "નાથ! તો આ ધન, સંપત્તિ અને વિષયભોગને લઇને હું શું કરૂં? જે મને અમરત્વ ન અપાવી શકે, જેને લીધે હું અમરત્વ મેળવવાને યોગ્ય ન રહું, એવા અસાર ધનને સાથે બાંધીને હું શું કરૂં? સ્વામીનાથ! આપે જે વિષયમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે, જે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી અમૂલ્ય ધનને આપે આપની સંપત્તિ બનાવી છે, તેજ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ મને આપીને કૃતાર્થ કરો. આપના સંગનો લાભ હવે મને મળશે નહિ. આપની પાસે રહીને બ્રહ્મજ્ઞાનનું શિક્ષણ મેળવવાની તક હવે મને મળશે નહિ. આપનો ઇરાદો વાનપ્રસ્થજ ગ્રહણ કરવાનો છે, તો તેમાં હું અંતરાયરૂપ થવા નથી માગતી. આપ બધી માલમિલકત મારી મોટી બહેન કાત્યાયનીનેજ આપી દો. અમરત્વ મેળવવાના ઉપાયરૂપ જે બ્રહ્મજ્ઞાનના આપ અધિપતિ છો તે બ્રહ્મજ્ઞાન મને આપીને મારો મનુષ્યજન્મ સફળ કરો."

મહર્ષિએ જ્યારે જોયું કે મૈત્રેયી ધનસંપત્તિનો તિરસ્કાર કરે છે, પૈસાના લોભથી એનું ચિત્ત જરા પણ ચળતું નથી, ત્યારે એમના

હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. એ ઘણાજ આહ્‌લાદપૂર્વક બોલ્યાઃ "મૈત્રેયિ ! તું સદા મને વહાલી હતી, પરંતુ આજના તારા આ શબ્દોથી હું ઘણોજ સંતુષ્ટ થયો છું. હવે તું મને અત્યંત પ્રિય થઇ પડી છે. આવ, મારી પાસે બેસ. હું તને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ આપું. ધ્યાન દઇને સાંભળજે.

"પતિ જે સ્ત્રીને વહાલો હોય છે તે આટલા સારૂ નથી હોતો કે એનાથી પતિની ગરજ સરે છે, આત્માનાજ પ્રયોજન અર્થે પતિ પત્નીને પ્રિય લાગે છે. એજ પ્રકારે પુત્ર, કન્યા, ધન, રત્ન વગેરે સંસારના બધા પદાર્થો આત્માના પ્રયોજનને અર્થેજ લોકોને પ્રિય લાગે છે. એ બધી વસ્તુઓ આપણી પ્રીતિ સંપાદન કરે છે તેથીજ આપણને વહાલી લાગે છે, નહિ તો કોઇ પણ વસ્તુ સ્વતંત્ર રીતે, એ વસ્તુનીજ ખાતર કોઇને પ્રિય નથી હોતી અને હોઇ શકે નહિ. મનુષ્યોની પ્રીતિનું કારણ મુખ્યત્વે કરીને આત્માજ છે. બીજા બધા પદાર્થો ગૌણરૂપે પ્રીતિની વસ્તુ છે. એ તત્ત્વ તું બરોબર સ્મરણમાં રાખજે. યાદ રાખજે કે જગતમાં આત્મા એજ સૌના કરતાં વધારે પ્રેમનો પદાર્થ છે; સ્નેહ અને પ્યારની સામગ્રી છે. સંસારમાં જે કાંઇ છૂટક છૂટક વિષયો પ્રત્યે પ્રેમ, સ્નેહ, આસક્તિ જુઓ છો એ બધું એ મહા પ્રેમની અન્તર્ગત છે અને એ મહાપ્રેમ સત્ય પ્રેમનોજ અંશમાત્ર છે. એ પરમ પ્રીતિને પામવા સારૂજ જગતની બીજી બધી પ્રીતિઓ છે. પિતૃ-ભક્તિ, પત્નીપ્રેમ, સંતાનસ્નેહ, બન્ધુપ્રેમ અને ધનાદિ પ્રતિ આ-સક્તિ વગેરે જેટલી પ્રીતિની સામગ્રીઓ દેખાય છે, તે બધાનું એક માત્ર લક્ષ્ય એજ મહાપ્રેમની પ્રાપ્તિ છે. સાંસારિક બધી પ્રીતિઓ સીમાવાળી, વિકારી અને ક્ષુદ્ર છે; પરંતુ એ મહાપ્રેમ અખંડ, નિત્ય અને વિશાળભૂમા છે. એ બધા છૂટાછવાયા પ્રેમ એ મહાપ્રેમનાજ આંશિક કણ છે. પોતાના નાના સરખા શરીરથી આરંભ કરીને પ્રીતિ ધીમે ધીમે એથી વધારે ઉચ્ચ પદાર્થ પ્રતિ વધારતા જવી જોઇએ. આત્મનિષ્ઠ પ્રીતિને પુત્રાદિઓની પ્રીતિમાં, કુટુંબ પ્રત્યેની પ્રીતિને બહારનાંઓની પ્રીતિમાં, બહારનાંઓ સાથેની પ્રીતિને ભિન્ન જાતિ અને ભિન્ન દેશ પ્રત્યેની પ્રીતિમાં એમ ક્રમપૂર્વક ફેલાવતા જઇને એ પ્રીતિને સમગ્ર માનવસમાજ સુધી પહોંચાડવી જોઇએ. એ પ્રસાર અંતે વિશ્વપ્રીતિમાં બદલાઇ જશે અને એનું છેવટનું પરિણામ બ્રહ્મપ્રેમમાં આવશે. એટલા માટે એ એક, અખંડ, વિશાળ

પ્રેમસાગરથી જુદા થઇને સ્વતંત્રરૂપે આ બધી નાની નાની ક્ષુદ્ર પ્રીતિઓની જરા પણ સ્વતંત્ર સત્તા નથી. અખંડ પરમાત્મપ્રેમજ નિત્યપ્રેમ છે. એ પ્રેમને સારૂજ બીજા પ્રેમનો પ્રકાશ અને વિકાસ છે; એટલા માટે એ મહા પ્રેમસાગર પરમાત્માનું દર્શન કરવું જોઇએ. આચાર્ય અને ઉપનિષદોનાં વાકયો દ્વારા એનું વારંવાર શ્રવણ કરવું જોઇએ, ત્યારપછી તર્ક, યુક્તિ અને મનના બળ વડે મહા તત્ત્વને હૃદયમાં ધારણ કરવું જોઇએ. એ પ્રમાણે સુનિશ્ચિત આત્માને સર્વદા ધ્યાનયોગથી હૃદયમાં ઠસાવવો જોઈએ. આ પ્રકારે શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન કરતાં કરતાં આત્માની એકતા અને સત્યતા સાફ સાફ જણાતાં રહેશે.

"જ્યારે આત્મતત્ત્વનું પૂર્ણ જ્ઞાન થઇ જશે ત્યારે સંસારની કોઇ પણ વસ્તુને જાણવાની ઇચ્છા બાકી નહિ રહે. પરમાત્માજ વિશ્વના સઘળા પદાર્થોનો આધાર છે. એને છોડી દીધાથી વિશ્વના કોઇ પદાર્થને કાંઇ સત્તા રહેતી નથી. જે બ્રાહ્મણ આત્માથી અન્યત્ર બ્રાહ્મણજાતિને જાણે છે તેને બ્રાહ્મણજાતિ આ મને અનાત્મરૂપે જુએ છે એમ જાણી પોતાનાથી દૂર કરે છે, જે ક્ષત્રિય આત્માથી અન્યત્ર ક્ષત્રિયજાતિને જાણે છે તેને ક્ષત્રિયજાતિ દૂર કરે છે, જે આત્માથી અન્યત્ર સ્વર્ગાદિ લોકોને જાણે છે તેને સ્વર્ગાદિ લોકો દૂર કરે છે, જે આત્માથી અન્યત્ર દેવોને જાણે છે તેને દેવો દૂર કરે છે, જે આત્માથી અન્યત્ર ભૂતોને જાણે છે તેને ભૂતો દૂર કરે છે અને જે આત્મા અનુભવવા યોગ્ય તથા શ્રવણાદિ કરવા યોગ્ય છે તે આ આત્માજ, આ બ્રાહ્મણજાતિ, ક્ષત્રિયજાતિ, આ લોકો, આ દેવો અને આ ભૂતો અને આ સર્વ છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, જેમ એક મોટું નગારૂં વગાડીએ તો એમાંથી નીકળતા શબ્દને ગ્રહણ કરવા માટે પુરુષ સમર્થ થતો નથી; પરંતુ નગારાના સામાન્ય શબ્દના ગ્રહણવડે અથવા એ નગારૂં વગાડયાથી થતા ધ્વનિને પારખ્યાથી એ દુંદુભિના શબ્દ-વિશેષને ગ્રહણ કરી શકાય છે. જેમ શબ્દ-વિશેષનો શબ્દ વસ્તુતઃ સામાન્ય શબ્દથી જુદો નથી, તેમ સ્ફુરણરૂપ બ્રહ્મસામાન્યથી સ્ફુરેલા પદાર્થો વસ્તુતાએ પૃથક્ નથી. વળી મીઠાનો ગાંગડો જળનોજ વિકાર છે, જળનુંજ રૂપાન્તરમાત્ર છે. એ ગાંગડાને જળમાં નાખી દીધાથી, એ એમાં પીગળી જઇને અવિભિન્નતાને પ્રાપ્ત થઇ જાય છે, એ વખતે ગમે તેવો હોશિયાર માણુસ પણ એ લવણના ટુકડાને પાણીમાંથી જુદો કાઢી શકતો નથી. એ

વખતે એનો પૃથક્તાનો ભાવ નાશ પામે છે. તેવીજ રીતે હે મૈત્રેયિ ! તું પણ અપરિચ્છિન્ન, નિર્વિકારી, કારણ રહિત, કાર્ય રહિત, વિશુદ્ધ જ્ઞાનાત્માજ છે !" આવા અનેક દાખલાદલીલો સાથે યાજ્ઞવલ્કય મુનિએ મૈત્રેયીને બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરાવીને અમરત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો દુર્લભ માર્ગ બતાવ્યો. વાચકોને બૃહદારણ્યક–ઉપનિષદ્‌માંથી એ વાંચી–વિચારી લેવા ભલામણ કરીએ છીએ. એ ઉપદેશ આપીને યાજ્ઞવલ્કય મુનિ વનમાં ગયા અને મૈત્રેયીએ સ્વામીએ આપેલા તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચામાં અને નિત્ય નિયમિત સાધનામાં શાંત ચિત્તે જીવન ગાળવા માંડ્યું. જે અમરત્વની આશાથી તેણે બધા પાર્થિવ સુખનો ત્યાગ કર્યો હતો; તે અમરત્વ–નિર્વાણ–પ્રાપ્ત કરવાથી મૈત્રેયીનું માનવજીવન સફળ થઈ ગયું.

પૃથ્વીમાં આપણે જેને સુખ કહીએ છીએ અને જે સુખ મેળવવા માટે સંસારમાં કેટલીએ જાતનાં સાચાંજૂઠાં તથા પ્રપંચ કરીએ છીએ, તે સુખથી વાસ્તવિક રીતે સ્થાયી તૃપ્તિ આપણને મળતી નથી. ભોગ, ઐશ્વર્ય, પદ, ગૌરવ, યશ એમાંનું કશું પણ તે પ્રાપ્ત કરનારના પ્રાણને પૂર્ણ શાંતિ, પૂર્ણ તૃપ્તિ આપવા શક્તિમાન નથી. તેથીજ ભોગી અધિક ભોગની ઇચ્છા કરે છે, ધનવાન વધારે ધનની ઇચ્છા રાખે છે, અમલદાર ઊંચા હોદ્દાને માટે ખટપટ કરે છે અને યશસ્વી વધારે યશ ચાહે છે. ટૂંકામાં એજ કે, જેટલું છે તેનાથી સંતોષ ન પામતાં એમજ ઇચ્છા થાય છે કે, હજુ વધારે મળે તો સુખી થવાય; પણ જેમ જેમ વધારે મળતું જાય છે તેમ તેમ વાસના પણ વધે છે. પોતાની બધી મનોકામનાઓ પૂર્ણ થયા પછી માણસ જુએ છે કે એના પ્રાણની ક્ષુધા મટી નથી. પહેલાં જે શૂન્યતા હતી, જે ખામી હતી, તે હજુ પૂર્ણ થઇ નથી. એ હજુ સુખી થયો નથી ! તૃપ્ત થયો નથી !

એ ક્ષુધા, એ શૂન્યતા આત્માની છે. પાર્થિવ સુખ ભોગવવાથી એ ભૂખ મટતી નથી. કોઇ પણ મનોવાંચ્છિત પાર્થિવ વસ્તુ મળવાથી એ શૂન્યતા પૂરી થતી નથી. નિત્ય, સચ્ચિદાનંદ, વિશ્વના આત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મને ઓળખવો, બ્રહ્મની સાથે પોતાનો નિત્યસંબંધ અનુભવવો, બ્રહ્મની સાથે સંપૂર્ણ આત્મમિલન અને આત્મસમર્પણ કરવું તથા નિરવચ્છિન્ન બ્રહ્માનંદના અમૃતનું પાન કરવું, એજ આત્માની ક્ષુધા મટાડવાનો અને આત્માની શૂન્યતા પૂરવાનો એક માત્ર ઉપાય છે. મનુષ્ય પોતાને ઓળખતો નથી;

એ પોતાના અંતરની તરફ જોતો નથી, તેથી અંતરને ઓળખતો પણ નથી; અને તેથીજ અંતરની ખરી અભિલાષા શી છે? એ અભિલાષા કેવી રીતે પૂરી થાય? કેવી રીતે અભિલાષાની તૃપ્તિ દ્વારા આત્માને ચિરશાન્તિ મળે? એ તરફ એ બિલકુલ આંધળો રહે છે. મોહને વશ થઇને, મનુષ્ય સુખને માટે પાર્થિવ ભોગઐશ્વર્ય અને માનઆબરૂને માટે લાલચુ બનીને આમતેમ ફાંફાં મારતો ફરે છે; પણ ખરૂં સુખ એને એમ કર્યાથી મળતું નથી.

જે લોકોને ખરેખરી અંતર્દૃષ્ટિ છે, તેઓ અંતરને ઓળખીને અંતરની અભિલાષા જાણે છે તથા આ સંસારના અસાર, અનિત્ય વિષયભોગનો ધૂળની માફક ત્યાગ કરીને, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, પરમાત્મા સાથે આત્માના સંમિલનમાં, જીવનની પરમ શાન્તિ, પરમ તૃપ્તિ અનુભવે છે. એ શાન્તિનો વિનાશ નથી, અંત નથી, પરિવર્તન નથી. એના આનંદમાં મોહમુક્ત મનુષ્યો ગુલતાન થઇ જાય છે. એનુંજ નામ અમરત્વ છે.

સાધનાના બળવડે મૈત્રેયીને ખરેખરી અંતર્દૃષ્ટિ જન્મી હતી. અંતરના અભિલાષને પારખીને અમરત્વની ખાતર, એણે દુનિયાની અસાર, અનિત્ય ધનસંપત્તિનો બિલકુલ ત્યાગ કર્યો હતો. જગતમાં સારરૂપ એકજ વસ્તુ નિત્યધન–બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ એ અત્યંત ઉત્સુક હતી. તેના પ્રાણની બધી વાંચ્છનાઓ એ બ્રહ્મપ્રાપ્તિને માટેજ હતી. ઘણા આકુળ હૃદયથી એણે પ્રાર્થના કરી છે કેઃ—

“ असतो मा सद् गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय ॥
मृत्योर्माऽमृतंगमय । आविरावीर्म एधि ॥
रुद्र यत्ते दक्षिणम् मुखम् । तेन मां पाहि नित्यम ॥

“ અસતમાંથી મને સતમાં લઇ જાઓ. અંધકારમાંથી મને પ્રકાશમાં લઇ જાઓ. મૃત્યુમાંથી મને અમૃતમાં લઇ જાઓ ! હે પ્રકાશસ્વરૂપ! તમે મારામાં પ્રકાશિત થાઓ! હે રુદ્ર !તમારૂં પ્રસન્ન મુખ મને બતાવો; એ પ્રસન્ન મુખવડે મારૂં રક્ષણ કરો. ”

આ પ્રાર્થનાના જેવી શ્રેષ્ઠ પ્રાર્થના, સુંદર પ્રાર્થના કોઇ રમણીના મુખમાંથી નીકળી નથી. આજ મૈત્રેયીની એ પ્રાર્થના હજારો આર્ય નરનારીના આત્માને શાંતિ આપે છે.

પોતાના પિતા મિત્રમુનિના વિદ્યાલયમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરી, મૈત્રેયીએ તેના અપૂર્વ જ્ઞાનનો લાભ અન્યને પણ આપ્યો હતો.





૬૧–मंदोदरी



એ મયદાનવ નામના રાક્ષસરાજાની કન્યા હતી. લંકાધિપતિ રાવણ પોતાની બહેન શૂર્પણખાનું લગ્ન કરી રહ્યા પછી મૃગયા રમવા નીકળ્યો હતો. તે વખતે મયદાનવ અને તેની સુંદર પુત્રીનો તેને પ્રથમ મેળાપ થયો હતો. રાવણે એ કન્યા પ્રત્યે આકર્ષાઇ મયદાનવને પૂછયું કે, “ તમે કોણ છો ? જ્યાં મનુષ્ય કે મૃગ પણ ફરતાં નથી ત્યાં તમે કેમ વિચરો છો ? ” મયદાનવે ઉત્તર આપ્યો: “ પૂર્વ કાળમાં હેમા નામની એક અપ્સરા હતી, તે પ્રેમથી મને વરી હતી. મેં તેની સાથે અનેક વર્ષો સુખ અને ભોગવિલાસમાં ગાળ્યાં હતાં. હાલમાં તે દેવતાઓના કાર્યનિમિત્તે સ્વર્ગમાં ગઇ છે અને મારાં તેર વર્ષ એના વિરહમાંજ ચાલ્યાં ગયાં છે. આ ચૌદમું વર્ષ ચાલે છે, પણ પ્રિયાના વિરહને લીધે મહાવૈભવશાલી સુવર્ણમયી મારી રાજધાનીમાં રહેવું મને ગમતું નથી. તેથી મારી આ વહાલી પુત્રીને લઇને હું વનમાં હવા ખાવા સારૂ આવ્યો છું. હે રાજન્ ! એ પુત્રી અપ્સરા હેમાની કૂખમાંથી જન્મ પામેલી છે. મેં તેને યોગ્ય શિક્ષણ આપ્યું છે અને હવે કોઇ સારા વરને એનું દાન કરવાની ઇચ્છા છે; કેમકે એ હવે પરણવા યોગ્ય વયની થઇ છે. હવે એ બતાવો કે આપ કોણ છો ?” રાવણે કહ્યું: “ હું બ્રહ્માજીની ત્રીજી પેઢીએ થયેલા મુનિ વિશ્રવાનો પુત્ર છું.”

રાજા મયદાનવે તેને ઋષિપુત્ર અને પ્રતાપી રાજા જાણીને એનેજ પોતાની સુશીલ કન્યા આપવાનો સંકલ્પ કર્યો અને તરતજ એ કન્યાનો હાથ રાવણના હાથમાં મૂકીને કહ્યું : “ હે રાજન્ ! હેમા અપ્સરાથી ઉત્પન્ન થયેલી મારી આ મંદોદરી નામની પુત્રીને તમે પત્ની તરીકે ગ્રહણ કરો. ” રાવણે ‘ તથાસ્તુ ’ કહીને પ્રસન્નતાપૂર્વક તેનો સ્વીકાર કર્યો. ત્યાર પછી અગ્નિ સમક્ષ યથાવિધિ તેમનો પાણિગ્રહણસંસ્કાર પણ થયો. મયદાનવે રાવણને પરમ અદ્‌ભુત

અમોઘ શક્તિ પણ દાન કરી કે જે વડે લક્ષ્મણને રાવણે મૂર્ચ્છા પમાડી હતી. રાવણ મંદોદરીને લઇને લંકા ગયો અને એનેજ પોતાની પટરાણી સ્થાપી. રાવણને બીજી પણ અનેક રાણીઓ હતી, પણ એના ઉપર સૌથી વધારે પ્રભાવ મંદોદરીનોજ હતો. અપ્સરા-તનયા હોવાથી એનામાં અપૂર્વ સૌન્દર્ય હોય એમાં તો આશ્ચર્યજ શું ? એનો વર્ણ ગૌર હતો, કાન્તિ સુવર્ણસમ દેદીપ્યમાન હતી. તે ઉપરાંત કુલિન ઘરની કામિનીઓ સમાન તેનામાં લજ્જા, વિનય આદિ સદ્‌ગુણો હતા. એ સદ્‌ગુણોથી તેના મુખ ઉપર એક વિશેષ પ્રકારની પ્રભા છવાઇ રહેતી હતી. હનુમાન સીતાની શોધમાં જ્યારે લંકા ગયા ત્યારે રાવણના રાજમહેલમાં રૂપયૌવનસંપન્ના મંદોદરીને જોઇને એમને ઘડીભરને માટે શંકા થઇ હતી કે, ‘ આજ સીતા હશે. ’ મંદોદરીથી રાવણને ઇન્દ્રજિત નામે કુમાર થયો હતો, જેનું બીજું નામ મેઘનાદ પણ હતું; એ ઘણો પ્રતાપી યુવક હતો.

મંદોદરી સચ્ચરિત્ર અને ઉચ્ચ વિચારશીલ નારી હતી. રાવણ સીતાજીનું હરણ કરી લાવ્યો એ કૃત્યને એણે ઘણું નિંદવા યોગ્ય ગણ્યું હતું. હનુમાનજી જ્યારે સીતાજીની શોધમાં ગયા તે વખતેજ એણે પતિને કહ્યું હતું કે, “ હે નાથ ! આપ ભગવાન રામચંદ્રની સાથે દ્વેષ ન કરો. મારી સલાહ આપના હિતને માટે જ છે એના ઉપર ધ્યાન આપો. તેમના દૂતના પરાક્રમની ખબર પડતાંજ રાક્ષસોની સ્ત્રીઓના ગર્ભ ભયને લીધે પડી જાય છે, તો એના સ્વામીનું પરાક્રમ કેટલું બધું હશે ? માટે કુશળ ચાહતા હો તો એ સમર્થની સ્ત્રીને મંત્રીની સાથે પાછી મોકલી આપો. તમારા વંશરૂપી કમળવનને માટે દુઃખ દેનારી સીતા શીત (શિશિર) ઋતુની રાત્રિની સમાન આવી છે. હે નાથ ! ખાતરી રાખજો, કે સીતા પાછી આપ્યા વગર બ્રહ્મા અને મહાદેવ પણ તમારૂં હિત કરવા માગશે તો નહિ કરી શકે. જ્યાંસુધી રાક્ષસોના સમૂહરૂપી દેડકાઓને રામચંદ્રનાં બાણરૂપી સર્પ ક્રોધે ભરાઇને ગળી જવા ન માંડે ત્યાંસુધીમાં હઠ છોડી દઇને સીતાજીને પાછાં પતિની પાસે મોકલી આપવાનો પ્રયત્ન કરો.”

અભિમાની રાવણ મંદોદરીની એ વ્યાજબી શિખામણ સાંભ-ળીને બહુજ હસ્યો અને કહેવા લાગ્યો: “ ખરેખર, સ્ત્રીઓ બહુજ બીકણ હોય છે. એમને મંગળ કાર્યમાં પણ ભય લાગે છે. તેઓ

કેવી પોચા મનની હોય છે!! અરે! વાંદરાઓની ફોજ આવશે તો બિચારા રાક્ષસોને ખાવાનું મળશે! આહ! જેના ડરથી લોકપાલ, ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ થરથરે છે, તેની પત્ની આવી ડરપોક હોય એ હસવા જેવી વાત છે." એટલું કહી બહુ હસીને મંદોદરીને પ્રેમાલિંગન દઈ તથા વિશેષ મમતા બતાવીને રાવણ રાજસભામાં ગયો. મંદોદરી સમજી ગઇ કે પતિની અવળી દશા બેઠી છે.

ત્યાર પછી રામચંદ્રજી જોતજોતામાં રામેશ્વર આગળ પૂલ બાંધીને લંકામાં દાખલ થયા, ત્યારે મંદોદરી ફરીથી એક વાર પતિના હાથ પકડીને નમ્રતાપૂર્વક તેને એકાંતમાં સમજાવવા લાગી કે, " હે પ્રાણનાથ! તમે ક્રોધનો ત્યાગ કરીને મારાં વચનો સાંભળો.

" नाथ वैर कीजै ताहीसो । बुधिवल सकिय जीती जाहीसो ॥

"હે નાથ! વેર એવા માણુસ સાથે કરવું જોઇએ કે જેને આપણે બુદ્ધિબળથી જીતી શકીએ. તમારામાં અને રામચંદ્રમાં તો એટલું બધું અંતર છે કે જેટલું આગિયા કીડાના પ્રકાશમાં અને સૂર્યના પ્રકાશમાં છે. જેમણે મધુકૈટભઆદિ અત્યંત બળવાન દૈત્યોને મારી નાખ્યા તથા બીજા અનેક શૂરવીરોનો સંહાર કર્યો, જેમણે બલિરાજાને બાંધ્યો અને સહસ્ર ભુજાવાળા કાર્તવીર્યને મારી નાખ્યો, તે પરમાત્માએ પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા સારૂ અવતાર લીધો છે. હે નાથ! કાળ, કર્મ અને જીવ જેમના હાથમાં છે, એમની સાથે વિરોધ નહિ કરવો જોઇએ. હે નાથ! રામચંદ્રજીના ચરણકમળમાં મસ્તક નમાવીને તમારે તો હવે જાનકી એમને પાછી સોંપી દેવી જોઇએ અને રાજ્ય મેઘનાદને સોંપીને રઘુનાથજીનું ભજન કરવું જોઇએ. હે નાથ! સામા જઇને ઊભા રહ્યાથી તો વાઘ પણ ખાઇ જતો નથી, તો રામચંદ્ર તો દીનદયાળ છે. એ શરણે ગયાથી તમારા ઉપર અવશ્ય કૃપા કરશે. હે દશાનન! નીતિશાસ્ત્રમાં સત્પુરુષો કહી ગયા છે કે, રાજાએ ચોથી અવસ્થામાં રાજ્ય છોડી દઇને વનમાં ચાલ્યા જવું જોઇએ, તથા એ પરમાત્માનું ભજન કરવું જોઇએ; જે જગતનાં ઉત્પત્તિ, પાલન અને સંહાર કરે છે. તે શરણાગતના ઉપર પ્રેમ કરનાર ભગવાન રામચંદ્ર છે. હે નાથ! તમે બધી મમતા અને અહંકાર છોડી દઇને એમનું ભજન કરો. તમારા ઉપર દયા કરવા સારૂજ કોશલાધીશ રામચંદ્ર અહીં આવ્યા છે. હે વહાલા! મારી શિખામણ માનશો તો ત્રણ લોક-

માં તમારો પવિત્ર યશ ગવાશે.”

એટલું કહેતાં કહેતાંમાં તો મંદોદરીનાં નેત્રમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં ને તેનું શરીર કંપવા લાગ્યું. તે રાવણના પગે પડીને બોલી:

“નાથ મજહુ રઘુવીરપદ અચલ હોઇ અહિવાત।

“હે નાથ! આપ રઘુવીરના ચરણોનું ભજન કરો તો મારૂં હેવાતણ કાયમ રહે. હું અખંડ સૌભાગ્યવતી બની રહું.” એ વખતે પણ રાવણ મંદોદરીને ઉઠાડીને એની આગળ પોતાનીજ બડાઇનાં બણગાં ફૂંકવા લાગ્યો અને એને ગમે તેમ સમજાવીને પોતે રાજસભામાં જઈ બેઠો. મંદોદરી સમજી ગઇ કે સ્વામીના ઉપર કાળચક્ર ફરી રહ્યું છે માટેજ એમનામાં આટલું બધું અભિમાન ઉત્પન્ન થયું છે.

ત્યાર પછી જ્યારે રામચંદ્રજી છેક લંકાની પાસે આવી લાગ્યા અને એક બાણથી રાવણનું છત્ર, દશ મુગટ અને કુંડલને નીચે પાડી નાખ્યાં તે વખતે પણ તેણે એ યુદ્ધનો વિચાર છોડી દઇ સીતાજીને રામચન્દ્રને પાછાં સોંપી દેવા સારૂ કહ્યું, પણ રાવણ તેની વાતોને ઉડાવતોજ ગયો. આખરે અંગદજી સુલેહ કરવા આવ્યા તે વખતે પણ રાવણે તેમને ન ગણકાર્યા અને જ્યારે અંગદે રાવણના અનેક યોદ્ધાઓને હરાવ્યા તથા એના એક પુત્રનો પણ સંહાર કર્યો ત્યારે શોકગ્રસ્ત થયેલા પતિને મંદોદરીએ છેલ્લીવાર નીચેના મર્મભેદી શબ્દોમાં સલાહ આપી: “હે કાન્ત! તમે મનમાંજ સમજી જઇને દુષ્ટ બુદ્ધિ છોડી દો. તમારી અને રામચંદ્રજીની લડાઇ સારી નથી લાગતી. રામચંદ્રના નાના ભાઇએ પંચવટીમાં એક નાની સરખી લીંટી ખેંચી હતી, તેની અંદર તો તમારાથી પગ મૂકી નહોતો શકાયો, એવી તો તમારી બહાદુરી છે! હે વહાલા! જોતજોતામાં સમુદ્રને ઓળંગીને હનુમાન તમારી લંકામાં બેધડક ઘૂસી આવ્યો, એવા જેના દૂત છે તેને તમે જીતી શકવાના હતા? તમારા રક્ષકોને એણે મારીને બગીચો ઉખાડી નાખ્યો, તમારા દેખતાં અક્ષયકુમારને મારી નાખ્યો, આખી લંકામાં આગ લગાડી દીધી, એ વખતે તમારૂં જોર ક્યાં જતું રહ્યું હતું? હે પતિ! હવે ભૂંડી બડાઇ ન કરો. નાહકનું અભિમાન ન બતાવો. શેખી મારવી છોડી દઇને રઘુનાથજીને રાજા બનાવો અને એમને ચરાચરના સ્વામી માનો. રામચંદ્રજીના બાણનો પ્રતાપ મારીચ જાણતો હતો,

પણ તમે એનું પણ કહ્યું ન માન્યું. રાજા જનકની સભામાં, સીતાના સ્વયંવર વખતે અસંખ્ય રાજાઓ એકઠા થયા હતા, ત્યાં વિશાળ બુદ્ધિવાળા તમે પણ ગયા હતા ને? રામચંદ્રજીએ ધનુષ્ય તોડીને જાનકીજી સાથે લગ્ન કર્યું તે વખતે તમે સંગ્રામ કરીને એમને કેમ ન જીત્યા? શૂર્પણખા બહેનની દશા જોઈ તોપણ તમને શરમ કેમ ન આવી? એમણે તો તમારા કરતાંયે વિશેષ પરાક્રમી અનેકને મારી નાખ્યા છે. હે પ્રિય! તમે એમને વારંવાર મનુષ્ય કહો છો? વ્યર્થ અભિમાન, મદ અને શેખી રહેવા દો. હાય! હાય!! હે કાન્ત! તમે કાળને વશ થઇને એ રામચંદ્રજીની સાથે વિરોધ કરી રહ્યા છો, એટલેજ તમારા મનમાં કોઈ સારા વિચાર ઊપજતા નથી. કાળ દંડો લઇને કોઇને મારવા જતો નથી; પણ કાળ આવે છે ત્યારે માણસનાં ધર્મ, બળ, બુદ્ધિ અને વિચાર હરાઇ જાય છે. હે સ્વામીનાથ! જેનો કાળ પાસે આવે છે તેની બુદ્ધિમાં તમારા જેવોજ ભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે. હે નાથ! હું તમને એક વાર ફરીથી જે શિખામણ આપું છું, તે ઉપર ધ્યાન આપો.

“પર નીંદા પરધન પરનાર, એહ તજ્યો તે ધન્ય સંસાર;
વિરોધ હિંસા ને અભિમાન, એહ તજે તવ શોભે જ્ઞાન.
દેહ ધર્યાનો લાભજ એહ, સત્ય આચરણ આચરે જેહ;
હું જાણતી સર્વજ્ઞ છો તમે, પણ હવે મૂરખ જાણ્યા અમે.
તમારે કોણ વાતની કમી, અણિમાદિક રહી પાયે નમી;
સુરતરુ કામધેનુ સ્વાધીન, દેવ થઈ રહ્યા ચાકર દીન.
પદ્મની અપાર તમ છાયાતળે, જે દેખી બ્રહ્માદિક ચળે;
તોય સીતાને લાવ્યા હરી, એ અંતકાળની બુદ્ધિ ફરી.
જે ગ્રહ જગતને પીડા કરે, તે તમ બંદીવાન થઈ રહે;
સહુ વિશ્વને દંડે યમરાજ, તે તમથી બીહીતો ફરે આજ.
પણ આવા કર્મથી ક્ષે (ક્ષય) થશે, કુટુંબ રાજ પર્વે જશે;
માટે કરો પ્રીત રઘુવીરની સાથ, થાય કુશળ કહું માનો નાથ.

× × ×

જો સ્વામી કરો કોટી ઉપાય, પણ ભક્તિવિના એ વશ નહિ થાય;
એક ભક્તિને વશ છે હરિ, જોયું સર્વ સિદ્ધાન્તજ કરી.
માટે ખોળો પાથરી કહું છું નાથ, નમો રામને જોડી હાથ;
જનકનંદની સોંપો આજ, રામ શરણુ જાઓ મહારાજ.”

પણ આ વખતે પણ જ્યારે રાવણે પોતાનું અભિમાન છોડયું નહિ અને સતી મંદોદરીની વાત હસ્યામાં કાઢી નાખી ત્યારે રાણીને ખાતરી થઈ ગઇ કે મહાજ્ઞાની વેદના ભાષ્યકાર રાવણ આજ અજ્ઞાનનેજ રસ્તે ચઢ્યા છે. હવે એ કોઇનું કહ્યું નહિ માને.

“જેવી ભક્તિ વ્યભિચારી તણી, દાંભિકનો વૈરાગ,
પરદ્રોહી જ્ઞાનીજ શો, કપટીનો અનુરાગ.
ભ્રષ્ટ તણો આચાર જેમ, સૂમતણું જેમ દાન,
એવું ડહાપણ જાણજો, રાવણનું જે જ્ઞાન.
એને માથે આવિયું, મરણ નજીક નિરવાણ,
માટે એ માને નહિ, જ્યાં લગી ઘટમાં પ્રાણ.”
(—ગિરધર–યુદ્ધકાંડ)

મંદોદરી નિરાશ થઇને મહેલમાં ગઇ અને રાવણ યુદ્ધમાં ગયો. રાવણ કીર્તિલોભી હતો. એ જાણતો હતો કે રામચંદ્ર આગળ મારૂં બળ કશી વિસાતમાં નથી, પણ એક વખત વિચાર્યે કે વગર વિચાર્યે ડગલું ભર્યું તો પાછા ન હઠવું એવો તે દુરાગ્રહી હતો. કાયર થઇને જીવવું, પરાધીન થઇને ટપલા ખાવા એના કરતાં મરવું એને યોગ્ય જણાયું. બળવાન શત્રુને હાથે પરાજય પામવામાં પણ એ પોતાની કીર્તિ સમજતો હતો, એટલે બહુજ વીરતાથી એણે રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધ કર્યું. એ યુદ્ધમાં એના ભાઇ કુંભકર્ણ અને બળવાન પુત્ર મેઘનાદ માર્યા ગયા અને આખરે પોતે પણ પરલોક સિધાવ્યો. એ સમાચાર મળતાં વારજ સતી મંદોદરી રણભૂમિમાં આવી અને પતિના શિર આગળ બેસીને વિલાપ કરવા લાગી:—

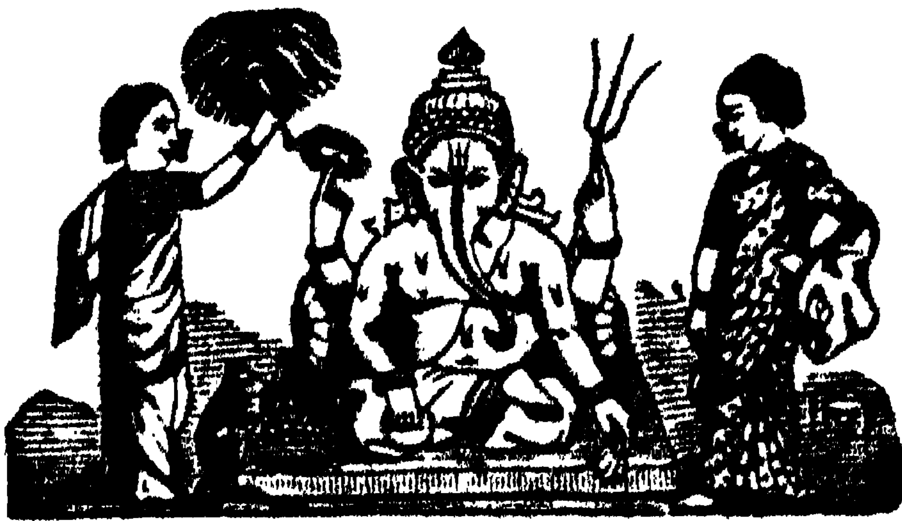
“ અરે સ્વામી મેં ઘણું સમજાવ્યા, માન્યું ન મારૂં વચન;
સંતતિ સંપતિ નાશ કરીને, ખોયું અંતે તન.
અહો નાથ ! રઘુનાથની સાથે, ભલું ભજવ્યું તમે વેર;
ત્રિભુવનમાં કીર્તિ વિસ્તારી, ગવાશે ઘેરે ઘેર.
હો પ્રાણપતિ ! તમ અર્થે કરીને, રઘુપતિ નીકળ્યા વન;
કર્યાં કામ ઘણાનાં તમારે નિમિત્તે, પૃથ્વી કરી પાવન.
હવે સૃષ્ટિમાં નીપજશે નહિ, તમ જેવો પુરુષ પ્રતાપી;
જેને અર્થે કરી રામ અવતર્યા, ત્રિલોકમાં કીર્તિ વ્યાપી.
અહો દૈવ જુઓ વિપરીત, જેને લોકપતિ લાગે પાય;
તેજ પુરુષ આજ રણમાં પડિયો, મસ્તક ભૂમિ રોળાય.”

આ પ્રમાણે વિલાપ કરીને મંદોદરી મૂર્છિત થઇને પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડી. આ વખતે તે સંધ્યાકાળથી રંગાયલા વાદળમાં ઝબકતી વીજળી સમી દેખાતી હતી. તેની સપત્નીઓએ ધીમેથી ઉઠાડીને દિલાસો આપ્યો કે, "સંસાર અધ્રુવ છે. મનુષ્યોની ચઢતી પડતી આવતીજ રહે છે; માટે શોક કરવો મિથ્યા છે. પણ આથી એ સતીને ધીરજ આવી નહિ અને આંસુની ધારા વરસાવતીજ રહી.

આખરે સતીનો એ પ્રમાણેનો વિલાપ સાંભળીને રામચન્દ્રજીને દયા ઉપજી. એ એની પાસે આવીને બેઠા અને દિલાસો આપવા લાગ્યાઃ—

" અરે પુન્યપાવની સતિ શિરોમણી, જ્ઞાન વિવેકની ખાણ!
એ નાશવંતનો શોક શું કરવા, કરે છે તું નિરવાણ?
મૂળ દૃષ્ટિ ઘાલીને જો તું, શું છે એમાં સત્ય?
આ જગત સર્વ માયાનું ચિત્ર છે, જેવું સ્વપ્ન અસત્ય.
પંચભૂતની નાશવંત દેહ, વિકારી અશાશ્વતરૂપ;
માટે આત્માતણો વિચાર કર, અવિનાશી અખંડ અનૂપ.
માટે મોહ તજી મન ધીરજ રાખી, ઘેર જાઓ હે માત;
× × × × "

રામચન્દ્રજીના ઉપદેશથી મંદોદરીને કાંઇક આશ્વાસન મળ્યું. તેણે દિયર વિભીષણ પાસે સ્વામીની ઉત્તરક્રિયા કરાવી અને પોતે પણ પ્રેમ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વામીના આત્માના કલ્યાણાર્થે તિલાંજલિ આપીને ઘર તરફ પાછી ફરી.





૬૨–તારા



આ પતિવ્રતા અને સુશીલા સન્નારી કિષ્કિંધા નગરીના વાનરકુળના રાજા વાલીની સહધર્મિણી હતી. મહા પરાક્રમી અંગદે તેના ગર્ભમાં જન્મ લીધો હતો. વાલિ પોતાના કનિષ્ઠ ભાઇ સુગ્રીવનો હક્ક ડુબાવીને આખું રાજ્ય દબાવી પડયો હતો; આથી બન્ને ભાઇઓમાં વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું હતું. સુગ્રીવે મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામચંદ્રજી તથા લક્ષ્મણજીને પોતાના પક્ષમાં લઇ લીધા હતા. રામચંદ્રજી તરફથી વાલિનો વધ કરી આપવાની ખાતરી થયાથી સુગ્રીવે વાલિને યુદ્ધને માટે ઉપસ્થિત થવાને મોટી ગર્જના કરી. વાલિ એ વખતે અંતઃપુરમાં બેઠો હતો. ભાઈની યુદ્ધ માટેની ગર્જના તેને અસહ્ય થઇ પડી. તેની બધી સુસ્તી ચાલી ગઈ અને એ એકદમ ભયંકર ક્રોધાવેશમાં આવી ગયો. સુવર્ણના જેવો દેદીપ્યમાન વાલિ ક્રોધે ભરાઇને રાહુગ્રસ્ત સૂર્યની પેઠે નિસ્તેજ થઇ ગયો. એ અસહનીય શબ્દ સાંભળતાંવારજ પૃથ્વીને લાત મારીને ઝટ બહાર જવા નીકળ્યો. એ વખતે તારાએ પતિને આલિંગન આપીને પ્રેમપૂર્વક ઘણાં હિતકારી વચનો કહ્યાં હતાં. તેણે કહ્યું: “ હે વીરવર ! નદીના વેગની પેઠે આવેલા આ ક્રોધનો, પ્રાતઃકાળમાં શયન કરીને ઊઠેલો પુરુષ રાત્રે ધારણ કરેલી માળાને ઉતારી નાખે, તે પ્રમાણે તમારા હૃદયમાંથી પરિત્યાગ કરો. આપ કાલ પ્રાતઃકાળે સંગ્રામ કરજો. આપનો શત્રુ ઘણો નાનો છે અને તેની સાથે યુદ્ધ નહિ કરવામાં આપની કોઇ પણ પ્રકારે લઘુતા ગણાવાની નથી. આપ સાહસ કરીને એકદમ યુદ્ધ કરવા બહાર જાઓ છો, એ બાબતમાં મારી સંમતિ નથી. જે કારણોથી હું આપને વારૂં છું તે કારણો પણ સાંભળો. એના એજ સુગ્રીવે પહેલાં એક વાર આપને યુદ્ધ કરવા તેડ્યા હતા અને આપના પ્રહારોથી થાકી જઇને તેને પલાયન કરી જવું પડયું હતું. એ વખતે ઘણી પીડા પામ્યા છતાં પણ એણે આજ આપને

યુદ્ધનું આવાહન કર્યું છે તેથી મને શંકા ઊપજે છે. તેના ગર્વ તથા ઘોર ગર્જના ઉપરથી જણાય છે કે અલ્પકાળમાં એનામાં એકદમ આટલું બધું સાહસ આવી શકે નહિ. મારૂં માનવું તો એવું છે કે સુગ્રીવ કોઇની પણ મદદ વગર અહીં આવ્યો નથી. એણે કોઈ મોટા મનુષ્યની સહાયતા મેળવીને આવી ભયંકર ગર્જના કરી છે. વળી સુગ્રીવ સ્વભાવથીજ બુદ્ધિમાન અને નિપુણ છે. તે બીજાના બળની પરીક્ષા વગર તેને પોતાનો મિત્ર બનાવે એમ નથી. વીરવર ! મેં પૂર્વે કુમાર અંગદને મોંએ જે સાંભળ્યું છે, તે હિતકર હકીકત તમને કહી સંભળાવું છું તે સાંભળો. કુમાર અંગદ વનચર્યા કરવા ગયો હતો ત્યારે તેના ગુપ્તચરોએ તેને ખબર આપી હતી કે અયોધ્યાના અધિપતિ ઇક્ષ્વાકુવંશજ દશરથ રાજાના વીર પુત્ર રામ અને લક્ષ્મણે વનમાં વાસ કર્યો છે. સુગ્રીવનું કલ્યાણ કરવા માટે એ બે વીર પુરુષો અહીં આવ્યા છે. યુદ્ધમાં તેમણેજ સુગ્રીવને મુખ્ય મદદ કરી છે. એ રામ પ્રલયકાળના અગ્નિની પેઠે શત્રુઓનો વિનાશ કરવા ઊભા થયા છે. એ સાધુઓને માટે નિવાસસ્થાનરૂપ છે અને વિપત્તિમાં આવી પડેલાઓના ઉદ્ધારકર્તા છે. એ દુઃખીઓના મદદગાર, યશસ્વી, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનસંપન્ન તથા પિતાની આજ્ઞા માનનારા છે. જેવી રીતે પર્વતરાજ હિમાલય બધી જાતની ધાતુઓના ભંડારરૂપ છે તે પ્રમાણે રામચંદ્ર પણ સદ્‌ગુણોના મહાન ભંડાર સ્વરૂપ છે. એ મહાત્માની સાથે વિરોધ ઊભો કરીને આપ સાર કાઢવાના નથી. હે શૂર ! રામ યુદ્ધવિદ્યામાં દુર્જય અને અનુપમ છે. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામાં તમારૂં કુશળ નથી. હે વીરવર ! હું આપના પ્રત્યે અસૂયા દર્શાવતી નથી. હું તો આપના હિતને માટે બે બોલ બોલી છું, તેના ઉપર ધ્યાન આપીને જે સારરૂપ હોય તે ગ્રહણ કરો. મારી સલાહ માનતા હો તો સત્વર સુગ્રીવનો યુવરાજપદ ઉપર અભિષેક કરો. હે વીરેન્દ્ર ! આપ નાના ભાઇ સાથે વિરોધ કરશો નહિ. સુગ્રીવની સાથેનું વેર કાઢી નાખીને પ્રીતિ કરવાથી તથા રામચંદ્ર સાથે દોસ્તી કરવાથી અવશ્ય તમને લાભ થશે, એમાં જરાયે સંદેહ નથી. સુગ્રીવ ત્યાં હોય કે અહીંયાં હોય પણ આપનો ભાઈ છે; આખી પૃથ્વીમાં તેના જેટલું પાસેનું સગું આપને બીજું કોઇ નથી; માટે વૈરબુદ્ધિ છોડી દઇને માનપાન સાથે તેનો સત્કાર કરો. એ આપની પાસેજ રહેશે. લાંબી ગરદનવાળો સુગ્રીવ

આપનો મહાન બંધુ છે. તમે તેની સાથે મિત્રતા બાંધો. આમ કર્યા વગર આપની બીજી કોઇ ગતિ હું તો દેખતી નથી. જો તમે મને તમારી હિતસ્વી ગણતા હો, જો મને પ્રિય લાગે એવું કાર્ય કરવાની આપની મરજી હોય તો મેં જે પ્રાર્થના કરી છે તે પૂર્ણ કરો. વીરેન્દ્ર! મારાં હિતકર વચનો ઉપર ધ્યાન આપો અને ક્રોધને વશીભૂત થાઓ નહિ. ઇન્દ્રના જેવા તેજવાળા કોશલ રાજાના પુત્રો સાથે વિરોધ કર્યાથી આપનું કલ્યાણ થશે નહિ.”

તારાનો આ હિતકારી ઉપદેશ સમજુ મનુષ્યને માટે પૂરતો હતો; પરંતુ વિનાશકાળે મનુષ્યની બુદ્ધિ વિપરીતજ થાય છે. વાલિએ આવે સમયે સુશીલ પત્નીના ઉપદેશ ઉપર જરા પણ લક્ષ ન આપ્યું. તેણે તારાને ધમકાવી નાખીને કહ્યું: “હે વરાનને! મારો ભાઇ કે જે આજકાલ મારો શત્રુ છે તે હમણાં અભિમાનપૂર્વક ગર્જના કરી રહ્યો છે. હું તેને કેવી રીતે સહન કરી શકું? જે લોકો શત્રુથી બીતા નથી અને સમરમાંથી પાછી પાની કરતા નથી તેવા શૂરવીરોને માટે આવું અપમાન મૃત્યુ કરતાં પણ વધારે દુઃખદાયી છે. રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવાના અભિલાષી, હીનવીર્ય સુગ્રીવની ગર્વયુક્ત ગર્જના હું કદી પણ સહન કરી શકીશ નહિ. પ્રિયે! રામચંદ્રજીના સામર્થ્યનો વિચાર કરીને મારે માટે તારે ખેદ કરવાનું કાંઇ પણ પ્રયોજન નથી; કારણકે એ ધર્મજ્ઞ અને કૃતજ્ઞ છે. કોઇ પણ દિવસ પાપકાર્ય કરશે નહિ. તું બીજી સ્ત્રીઓની સાથે પાછી જા, મારી પાછળ આવીશ નહિ. મારા પ્રત્યેનો તારો સ્નેહ અને ભક્તિભાવ પ્રકટ થઇ ચૂકયો છે. હું યુદ્ધમાં જઇને સુગ્રીવની સાથે યુદ્ધ કરીને તેનો અહંકાર મટાડી દઇશ, પણ તેનો વધ કરીશ નહિ. હું રણભૂમિમાં સુગ્રીવના ઉપર ઘણો અત્યાચાર નહિ કરૂં; ફક્ત વૃક્ષ અને મુષ્ટિઓથી પ્રહાર કરીશ. એથી એ પીડા પામીને પાછો ફરશે. હે તારા! એ દુરાત્મા મારા પ્રહારને સહન કરી શકવાનો નથી. તું મને સારે રસ્તે લઇ જવાના ઇરાદાથી મિત્રભાવે આ ઉપદેશ આપે છે એમાં જરા પણ સંદેહ નથી. પ્રિયે! તું કુટુંબની બીજી સ્ત્રીઓ સાથે અંતઃપુરમાં પાછી જા. હું સુગ્રીવને હરાવીને વિજયી થઇને પાછો આવીશ. તું ખાતરી રાખજે કે હું તેનો જીવ લઇશ નહિ.”

શોકમોહિત તારાએ સ્વસ્ત્યયન મંત્ર દ્વારા પતિનો વિજય ઇચ્છીને અન્ય સ્ત્રીઓ સાથે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાર પછી

વાલિ પોતાના નાના ભાઈ સુગ્રીવની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયો. બન્ને ભાઈઓ વચ્ચે ઘણા સમય સુધી મલ્લયુદ્ધ ચાલ્યું. આખરે રામચંદ્રજીના બાણથી વીંધાઈ જઈને વાલિ ભૂમિ ઉપર પડી ગયો.

આ સમાચાર જ્યારે અંતઃપુરમાં પહોંચ્યા ત્યારે તારાએ અત્યંત રુદન કરવા માંડ્યું. સગાંસંબંધીઓએ તેને ઘણો દિલાસો આપ્યો અને આ આપત્તિને સમયે શોકને હૃદયમાં શમાવી દઈને રાજકુમાર અંગદને રાજ્યાભિષેક કરવાની સલાહ આપી; પરંતુ એણે રાજ્યમાતા તરીકે રહેવાનું પસંદ ન કર્યું. એણે કહ્યું: "અંગદ જેવા સો પુત્રોનું મુખ જોવા કરતાં આ મૃત પતિ વીરવર વાલિના શરીરની સાથે રહેવું એ મારે માટે વધારે શ્રેયસ્કર છે." આખરે તે રણભૂમિમાં પહોંચી અને જે સ્થળે તેના પતિનું શબ પડ્યું હતું ત્યાં બેઠી. પતિના શબને પોતાના ખોળામાં લઈને તેણે અત્યંત હૃદયદ્રાવક વિલાપ કરવા માંડ્યો. તેનો આ વિલાપ જોઈને વાલિનો વધ કરનાર સુગ્રીવનું હૃદય પણ પીગળી ગયું અને ભાઈનો વધ કરવા માટે તેને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. તારાએ મહાત્મા રામચંદ્રજીની પાસે જઈને પણ પોતાના પતિના શત્રુને સહાય આપવા માટે ઉપાલંભપૂર્વક વિલાપ કર્યો. તેનો વિલાપ સાંભળીને રામચંદ્રજીએ તેને આશ્વાસન આપીને કહ્યું: "હે વીરભાર્યા! તું આમ નિરાશ થઈ જઈશ નહિ. આ સંસારમાં બધાં કામ વિધાતાની ઇચ્છાનુસાર થાય છે, બધા સુખદુઃખની યોજના એજ કરે છે, આ ત્રણ લોક ઉત્પન્ન પણ એણેજ કર્યાં છે અને એજ તેમનું વિધાન પણ કરે છે. સૌ કોઈ તેની આજ્ઞાને અનુસરીને ચાલે છે. તેની ઇચ્છાની વિરુદ્ધ કોઈનાથી કાંઈ પણ કામ થતું નથી; માટે તું આ મિથ્યા વિલાપ કરવો છોડી દે. તારા પુત્ર અંગદને યુવરાજનું પદ મળશે. વિધાતાની એ ઇચ્છા છે અને તું એ ઇચ્છાને તાબે થા. વીરપુરુષોની સ્ત્રી આવી રીતે કદી વિલાપ કરતી નથી." આ પ્રમાણે કહીને મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામચંદ્રજીએ તારાને સંસારની ઉત્પત્તિ, જન્મમરણ, આત્માની નિત્યતા વગેરે બાબતોનો ઉપદેશ આપીને વાલિનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાની આજ્ઞા આપી. પુત્ર અંગદે તેને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો. ત્યાર પછી સર્વેએ અંગદને યુવરાજપદ ઉપર અભિષિક્ત કર્યો. અંગદ પણ એક મહાપરાક્રમી વીર હતો. તેનામાં જે ઉત્તમ ગુણો હતા તેને માટે એ પોતાની માતા તારાના ઉપદેશોનો આભારી હતો.





૬૩-અનસૂયા

એનું વર્ણન રામાયણમાં અયોધ્યાકાંડમાં મળી આવે છે. એ કર્દમઋષિની પુત્રી હતી. એની માતાનું નામ દેવહૂતિ હતું. અનસૂયાને આઠ બહેનો હતી અને સાંખ્યશાસ્ત્રના રચનાર કપિલમુનિ તેના ભાઇ થતા હતા. જે માતાએ શિક્ષણદ્વારા કપિલમુનિને તત્ત્વજ્ઞાનમાં ચળકતા તારા જેવા બનાવ્યા તે માતા પોતાની કન્યાઓને પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવામાં શું કામ બાકી રાખે? એ પોતે ઘણી વિદ્વાન, કુશળ અને ધર્માત્મા હતી, એટલે એના સંતાન પણ ધર્મજ્ઞ અને સદ્બુદ્ધિવાળાં નીકળ્યાં હતાં. નવ બહેનોમાં અનસૂયા ઘણી ભોળી અને ધર્મમાં ઘણી રુચિ રાખનારી હતી. એનો વિવાહ અત્રિઋષિ સાથે થયો હતો. અત્રિમુનિ વેદ-શાસ્ત્રમાં ઘણા પ્રવીણ હતા અને જપતપ કરવામાં સદા મગ્ન રહેતા હતા. અનસૂયા ઋષિની સેવાને પોતાનો પરમ ધર્મ ગણતી હતી અને એમાંજ પોતાનું બધું કલ્યાણ સમાયું છે, એવું ધારતી હતી. એને સંસારમાં ઘણું કષ્ટ વેઠવું પડયું, પણ એ દુઃખમાં એણે ધીરજ અને સાહસથી કામ કર્યું અને આખરે ઘણી સુખી થઇ.

એક સમયે દેશમાં એવો ભારે દુકાળ પડયો કે અનાજનો એક દાણો મળવો મુશ્કેલ થઇ પડયો. ખેતીવાડી બધી મારી ગઇ. વૃક્ષોનાં ફળ, ફૂલ અને પાંદડાં બધું સુકાઇ ગયું. મનુષ્યો અને જીવ-જંતુઓ બધાં ભૂખે મરવા લાગ્યાં. એજ સમયમાં અત્રિઋષિ પોતાના સ્વભાવને દઢ કરવાને તથા આત્માને પવિત્ર બનાવવાને એકાંત-સેવન કરીને યોગાભ્યાસ કરવા લાગ્યા હતા. એમની સમાધિ ઘણા લાંબા સમય સુધી ચાલતી હતી. જ્યારે એ જાગતા ત્યારે અનસૂયા તેમની ભૂખતરસ ગમે તે પ્રકારે શાંત કરતી. વર્ષા, શરદ્, અને ગ્રીષ્મઋતુ વીતી ગઇ; પણ આ પતિવ્રતા સ્ત્રી અનેક પ્રકારનાં દુઃખ વેઠીને પતિની સેવામાંજ બેસી રહી. ઘણા દહાડા સુધી એ ભૂખી રહેતી. અન્નનું મોં પણ જોવા નહોતું મળતું; પરંતુ એને સદા એજ

ધ્યાન રહેતું કે અત્રિ ભગવાન જાગી ઊઠે અને એમને કોઇ આવશ્યક વસ્તુ ન મળવાથી અગવડ વેઠવી પડે એવું ન બને. તનમનથી એ રાત દિવસ એજ વિચારમાં રહેતી. ઋષિને ખબર નહોતી કે દેશની શી દશા છે. દેશમાં જે ભયંકર દુકાળ પડયો છે, તેનું મુનિને કાંઇ પણ ભાન નહોતું. લોકો ભૂખે મરી રહ્યા છે. પણ પતિના સમાધિમાંથી ઊઠતાં વારજ અનસૂયા હાથ જોડીને પતિ પાસે ઊભી રહીને પૂછે છેઃ "પતિદેવ ! શું જોઇએ છે ? પાણી પણ છે, કંદમૂળ પણ હાજર છે." આ જિતેન્દ્રિયતા અને આ સત્યપ્રેમ હવે કેટલાં થોડાં જોવામાં આવે છે !

દુકાળને લીધે એમને દિનપ્રતિદિન વધારે અડચણ પડવા લાગી. પાસેનાં બધાં ઝરણાં સુકાઈ ગયાં. સતી હવે કેટલાએ ગાઉનો ફેરો મારીને પાણી ભરી લાવવા લાગી. ફળફૂલ ઘણી મુશ્કેલીથી મળતાં હતાં, પણ અનસૂયાનો પરિશ્રમ કદી વ્યર્થ જતો નહિ. આજ એ કમંડળ લઇને ગાઉને છેટેથી પાણી ભરી લાવતી; કાલ એ જગ્યાએ જઇને જુએ છે તો એ ઝરણું સુકાઇ ગયું છે. તરતજ તે પાણીની શોધમાં આગળ વધતી અને નવું ઝરણું શોધી કાઢી તેમાંથી પાણી લાવતી. આશ્રમવાસી બીજા મુનિઓથી આ દુકાળનું દુઃખ સહન ન થયું અને તેઓ એકે એકે અત્રિમુનિનો સંગાથ છોડી દઇને ત્યાંથી નાઠા. અનસૂયા પણ ચાહતી હતી કે આ આશ્રમ છોડીને બીજી જગ્યાએ જ્યાં અન્નજળની સગવડ હોય ત્યાં જવાય તો ઘણું સારૂં, પરંતુ અત્રિઋષિ સમાધિમાં હતા. એમના તપમાં વિઘ્ન નાખવું એણે વ્યાજબી ન ધાર્યું. એણે પતિને દુકાળ સંબંધી કાંઇ પણ વાતચીત ન કરી; ઊલટું એ ગમે તેટલી અગવડ વેઠીને પણ પતિને માટે જરૂરજોગી વસ્તુઓ લાવી આપતી.

દૈવવશાત્ જે સરોવરમાંથી એ પાણી લાવ્યા કરતી હતી તે પણ સુકાઇ ગયું. આથી અનસૂયાને ઘણું દુઃખ થયું. હવે પાણી ક્યાંથી લાવીશ ? ઋષિ સમાધિમાંથી ઊઠીને પાણી માગશે તો હું ક્યાંથી આપીશ ! બિચારી પોતે પણ ઘણા દિવસ સુધી તરસે મરી. એટલામાં અત્રિમુનિ સમાધિમાંથી જાગ્યા અને ઊઠતાંવારજ પાણી માગ્યું; પણ પાણી હતું ક્યાં કે લાવે ? અનસૂયાએ એ સમયે પણ ઋષિને એ દુર્ઘટનાની સૂચના આપવાનું વ્યાજબી ન ધાર્યું. કમંડળ હાથમાં લઇ એ પાણીની શોધમાં નીકળી. આશ્રમની આસપાસ આઠ દસ ગાઉ સુધી પાણીનું નામનિશાન નહોતું. થોડે

દૂર ચાલીને એક વૃક્ષની નીચે બેસીને એ રોવા લાગી: "હે પ્રભો! મારા ઉપર દયા કરો! સ્વામીએ મને પાણી લાવવાની આજ્ઞા કરી છે અને હું એ આજ્ઞાપાલન કરવાને અસમર્થ છું. શું કરૂં? ક્યાં જાઉં? કોની આગળ મારૂં દુઃખ રડું? દેશમાં દુકાળ પડયો છે; અન્ન તો સ્વપ્નમાં પણ મળતું નથી; આશ્રમવાસીઓ આશ્રમ છોડીને ચાલ્યા ગયા છે; હવે તારા વગર કોનો આશ્રય છે?"

અનસૂયા આ પ્રમાણે વિલાપ કરી રહી હતી, એવામાં એક તપસ્વિની ત્યાંથી નીકળી. અનસૂયાનો વિલાપ સાંભળીને એ તેની પાસે ગઇ અને પૂછયું કે, "બ્હેન તને શું દુઃખ છે?" અનસૂયાએ પોતાની હકીકત આદ્યોપાન્ત કહી સંભળાવી. તપસ્વિની તેનો વૃત્તાંત સાંભળીને પ્રસન્ન થઇ અને કહ્યું: "ધન્ય છે તારા પતિવ્રતને! પતિસેવા આ પ્રમાણે કરવી એ પતિની સાથે ચિતામાં બળી જવા કરતાં પણ અધિક પ્રશંસનીય છે. તું કાંઇ ફિકર ન કરીશ. મારી સાથે ચાલ! હું તને સહાય કરીશ અને તારે માટે ગમે ત્યાંથી જળની ગોઠવણ કરીશ."

હાથમાં લાકડી લઇને એ તપસ્વિની આમ તેમ જળાશયની તપાસ કરવા લાગી. આશ્રમથી થોડે દૂર એક સૂકું સ્થાન હતું. ત્યાં આગળ તેની લાકડી હાલવા લાગી, એટલે તપસ્વિનીએ હસીને કહ્યું: "લે બ્હેન! પાણી મળી ગયું." એ સાંભળી અનસૂયા આશ્ચર્ય પામી; કારણકે ત્યાં આગળ પાણીનું એક ટીપું પણ દેખાતું નહોતું. તપસ્વિનીએ કહ્યું: "અહીં તું ખોદ એટલે એક ઊંડો કુંડ નીકળી આવશે." તપસ્વિની અને અનસૂયાએ બે ચાર હાથ ખોદયું એટલામાં પાણી નીકળી આવ્યું. ઇશ્વરની લીલા વિચિત્ર છે. ત્યાં તો ઘડી પહેલાં પાણીનું નામ પણ નહોતું અને હવે પાણીની ધારા છૂટવાથી પાણી પાણીજ થઇ ગયું! અનસૂયાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. એ તપસ્વિનીને પગે પડી અને કમંડળમાં પાણી ભરીને પતિની પાસે લઈ ગઇ. એ જળ એટલું સ્વચ્છ, નિર્મળ અને સ્વાદિષ્ટ હતું કે અત્રિમુનિની તરસ એકદમ છીપી ગઈ. એમને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે આવું મીઠું પાણી આ વનમાં કયાંથી આવ્યું? તથા એમણે આટલી વાર લાગવાનું કારણ પૂછયું તે સંબંધી અનસૂયાએ બધો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. અત્રિમુનિ વધારે આશ્ચર્ય પામ્યા અને એ તપસ્વિનીની શોધમાં બહાર નીકળ્યા. તપસ્વિની એ પાણીની ધાર આગળ બેઠી હતી. અત્રિમુનિએ તેને

પ્રણામ કર્યાં અને પોતાના આશ્રમમાં પધારવા પ્રાર્થના કરી.

તપસ્વિનીએ કહ્યુંઃ "તમારી સ્ત્રીને ધન્ય છે! આજ વર્ષો થયાં દુકાળ પડ્યો છે, પણ એણે એટલી બધી સાવધાનીથી તમારી સેવાચાકરી કરી છે, કે તમને લેશ માત્ર કષ્ટ નથી પડવા દીધું. અન્ન વગર દેશ દુઃખી છે; વાવ, તળાવ, કૂવા આદિ જળાશયો ખાલી પડયાં છે; જાનવરોને ખાવા માટે ઘાસ પણ નથી મળતું; બધાં જીવજંતુઓ ભૂખે મરે છે. અનસૂયા જેવી સતી, ધાર્મિક અને પતિભક્ત સ્ત્રી ઘણાં ભાગ્ય હોય તો મળે છે." પોતાની ધર્મપત્નીના વખાણ સાંભળીને ઋષિ ઘણા ખુશ થયા. તપસ્વિનીને આશ્રમમાં લાવ્યા અને સમયાનુકૂળ ઘણા સત્કારથી એ તપસ્વિનીની મહેમાનગત કરી.

એ ઝરણામાંથી જે નદી નીકળી તે નદીનું નામ અત્રિમુનિની પત્નીના સ્મરણાર્થ અત્રિગંગા પડયું. ઘણા સમય સુધી એ પ્રાન્તના લોકો એ નદીનું પાણી પીતા રહ્યા. લેખો ઉપરથી એમ જણાય છે કે પ્રાચીન સમયમાં ઋષિના નામથી ત્યાં એક શિવાલય બંધાવીને અત્રેશ્વર મહાદેવની મૂર્તિ સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. એમ પણ કહેવાય છે કે અનસૂયાની પતિભક્તિથી પ્રસન્ન થઇને સાક્ષાત્ ગંગાજીએ તપસ્વિની વેશે એને દર્શન દીધાં હતાં.

અનસૂયાને પેટે દત્તાત્રય, દુર્વાસા અને ચન્દ્ર નામના ત્રણ પુત્ર ઉત્પન્ન થયા હતા. એ ત્રણે વિદ્વાન, પુરુષાર્થી, ધર્માત્મા, જિતેંદ્રિય અને ઈશ્વરભક્ત હતા. એમાં દત્તાત્રય સૌથી વધારે બુદ્ધિમાન, જ્ઞાની, નીતિકુશળ, દૂરંદેશી અને ઈશ્વરના ઉપાસક હતા. વિદ્યા ભણી રહ્યા પછી એક દિવસે તેમણે માતાની પાસે આવીને કહ્યુંઃ "માતા હું કોને ગુરુ બનાવું?" અનસૂયા પોતે ઘણી બુદ્ધિમાન હતી. એણે કહ્યું કે, "બેટા! આ આખું બ્રહ્માંડ ઇશ્વરની રચનાથી સુશોભિત છે. એ બ્રહ્માંડમાં જ્યાં જ્યાં નજર નાખીશ ત્યાં ત્યાં એનું જ્ઞાન ભરપૂર છે. માણસમાં અક્કલ હોય તો સૃષ્ટિના દરેક પદાર્થમાંથી તે ઉપદેશ લઇ શકે છે. ઇશ્વરના રચેલા એ અલૌકિક પદાર્થો મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતેજ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે. મનુષ્યના હૃદયમાં જ્ઞાનની પિપાસા હોય તો એ પાર્થિવ પદાર્થોમાંથી પણ સારી પેઠે શિક્ષણ લઈ શકે છે, પણ જે મનુષ્ય એટલો બધો અજ્ઞાની હોય, કે એ વસ્તુઓ ઉપર વિચારજ ન કરી શકે તો

એવો મનુષ્ય ગમે તેવા ભારે પંડિતને પણ ગુરુ બનાવ્યાથી કશો લાભ ઉઠાવી શકે નહિ."

દત્તાત્રય એજ વખતે માતાના ચરણમાં નમસ્કાર કરીને બહાર નીકળ્યા અને કુદરતના જુદા જુદા પદાર્થોમાંથી ઇશ્વર સંબંધી જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યા. ગુરુદત્તાત્રય એ સમયમાં તત્ત્વબોધ, આત્મજ્ઞાન અને ઈશ્વરસંબંધી જ્ઞાનમાં એક્કા ગણાતા હતા.

આ સમયે અનસૂયા ચંદ્રવંશી રાજાઓની રાજધાની પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં આવી. ત્યાં નર્મદા નામની એક ઋષિપત્ની રહેતી હતી. એ ઘણીજ પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. એના પતિનું શરીર રોગથી ગળી ગયું હતું. નર્મદાની પતિભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ જઇને અનસૂયાએ તેના પતિને સાજો કર્યો.

મહાત્મા રામચંદ્રજી જે સમયે વનવાસની દશામાં ફરતા ફરતા અત્રિઋષિના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા, ત્યારે એ ઋષિએ તેમનો આદરસત્કાર કરીને પહેલાં પોતાની પત્નીનું જીવનચરિત્ર તેમને સંભળાવ્યું અને તેનો ઉપદેશ સાંભળવાની સીતાને આજ્ઞા કરી. સીતાદેવી ઘણી શ્રદ્ધાપૂર્વક અનસૂયાના ચરણકમળમાં પડ્યાં. અનસૂયાએ ઘણી સારી રીતે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. એમને દિવ્ય વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં. સુગંધીદાર તેલથી તેમના માથાના વાળ ઓળ્યા અને પછી મૃદુ વચનમાં નારીધર્મ સંબંધી ઉપદેશ આપ્યો. એ ઉત્તમ ઉપદેશ દરેક સ્ત્રીએ મોંએ કરવા યોગ્ય હોવાથી અમે મહાત્મા તુલસીદાસજીના શબ્દોનેજ અહીં ઉતારીએ છીએ.

"માતપિતા ભ્રાતા હિતકારી, મિતસુખપ્રદ સુનુ રાજકુમારી,*

---

* સરખાવો કવિ ગિરધરકૃત રામાયણ—
અનસૂયા કરુણા કરી બોલ્યાં, સાંભળ હો સીતાય.
સ્ત્રીને સ્વામીની સેવા કરવી, મોક્ષ ધર્મ છે એહ,
સાચી વાત પતિને કહેવી, રાખવો નહિ સંદેહ.
અંધ પંગુ ને દરિદ્રિ રોગી, વ્યસની પાપી કામી,
પણ ઇંદ્ર સમાન સતિને ગણવો, જે પોતાનો સ્વામી.
આપતકાળે દુઃખ વેળાએ, રહીએ સ્વામીની સાથ,
અખંડ આજ્ઞા પાળીએ સત્વર, ક્યારે ન દુભિયે નાથ.
ઇશ્વરે આપી હોય ઘણી સંપતિ, દાસદાસી ઘેર પર્મ,
પણ સ્વામી સેવા સ્વહસ્તે કરવી, એહ સતીનો ધર્મ.
નિર્દય શઠ મૂરખ પતિ હોય તોપણ, તેની સેવા કરીયે,

અમિતદાની ભર્તા વૈદેહી, અધમ નારી જો સેવ ન તેહી;
ધીરજ, ધર્મ, મિત્ર અરૂ નારી, આપદ કાલ પરખિયે ચારી.
વૃદ્ધ રોગવશ જડ ધનહીના, અન્ધ બધિર ક્રોધી અતિ દીના;
ઐસેહુ પતિકર કીય અપમાના, નારિ પાવ યમપુર દુઃખ નાના.
એકૈ ધર્મ એક વ્રત નેમા, કાય વચન મન પ્રતિપદ પ્રેમા;
જગ પતિવ્રતાચારી બિધિ અહહીં, વેદપુરાણ સન્ત અસ કહહીં."

ઉત્તમ, મધ્યમ, નીચ અને લઘુ સ્ત્રી કોને ગણવી તે વિષયમાં સતી અનસૂયાજીએ ઉપદેશ આપ્યો કે—

ઉત્તમ કે અસ બસ મનમાંહી, સ્વપ્નેહું આન પુરુષ જગનાહીં;
મધ્યમ પરપતિ દેખહિં કૈસે, ભ્રાતા પિતા પુત્ર નિજ જૈસે.
ધર્મ વિચારિ સમુઝિ કુલ રહહીં, સો નિકૃષ્ટ તિય શ્રુતિ અસ કહહીં;
બિનુ અવસર ભય તે રહ જોઇ, જાનેહુ અધમ નારી જગ સોઇ.
પતિવંચક પરપતિરતિ કરઇ, રૌરવ નરક કલ્પશત પરઇ;
ક્ષણ સુખલાગિ જન્મ શતકોટી, દુઃખ ન સમઝ તેહિ સમ કો ખોટી.
બિનુ શ્રમ નારિ પરમગતિ લહઇ, પતિવ્રતધર્મ છાંડી છલ ગહઇ;
પતિ પ્રતિકૂલ જનમિ જહં જાઇ, વિધવા હોઇ પાઇ તરૂણાઈ.

(—તુલસીકૃત રામાયણ)

ભાવાર્થઃ-" હે રાજકિશોરી સીતા! સાંભળો. માતા, પિતા ભાઇ, હિતૈષી, એ બધા અંદાજની અંદર વસ્તુઓને આપનારા છે; પરંતુ હે વૈદેહિ! પતિ તો અમિત (પાર વગરનું) સુખ આપનારો છે. જે સ્ત્રી એવા પતિની સેવા નથી કરતી તે અધમ છે.

" હે સીતા! ધીરજ, ધર્મ, મિત્ર અને સ્ત્રી એ ચારેની પરીક્ષા આફતની વખતે કરવી જોઇએ. પતિ ઘરડો, રોગી, મૂર્ખ, ધનહીન, આંધળો, બહેરો, ક્રોધી કે અત્યંત ગરીબ હોય તોપણ એનું અપ-

---

સ્વામીને ચરણે ચિત્ત રાખીને, ભવસાગરને તરીયે.
પતિવંચક વ્યભિચાર સ્ત્રી, તેનો સંગ ન સ્વપ્ને કીજે,
ઇશ્વર સમ અન્ય પુરુષ હોય તોપણ, તે શું ચિત્ત ન દીજે.
પહેલા પતિ પછી પરમેશ્વર, ભજીયે એક સ્વરૂપ,
તે સતિ કેરી વંદના, બ્રહ્મા સુરપતિ ભૂપ.
એમ પ્રતિષ્ટતા તે સાચી, જેકો પાળે વર્ત પતિનું,
તપસ્વી કેરા તપથી વાધે, અદકું તેજ સતીનું.
સુણી સીતા તું પરમ સાધવી, લક્ષ્મીનો અવતાર,
તુજને હું શો ધર્મ શીખવું, ત્રિભુવન પતિની નાર.

માન કરવાથી સ્ત્રી યમપુરીમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખ પામે છે. સ્ત્રીને સારૂ એકજ ધર્મ અને એકજ વ્રતનિયમ છે કે કાયાથી, મનથી, વચનથી પતિના ચરણોમાં પ્રેમ રાખવો.

"વેદ, પુરાણ અને બધા સંત પુરુષો કહી ગયા છે કે જગતમાં પતિવ્રતાઓ ચાર પ્રકારની હોય છે.

"ઉત્તમ સ્ત્રીના મનમાં એવો નિશ્ચય થઇ જાય છે કે મારે માટે આખી દુનિયામાં પતિ સિવાય સ્વપ્નમાં પણ બીજો કોઇ પુરુષજ નથી. મધ્યમ સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીના પતિને પોતાના ભાઇ, પિતા કે પુત્રની સમાન દેખે છે.

"જે સ્ત્રી ધર્મનો વિચાર કરીને અને કુળની રીત સમજીને સારા સારા માર્ગમાં રહી જાય (અર્થાત્ જેનું ચિત્ત તો પરપુરુષને જોઇને ચળે, પણ હું સારા ઘરની છું; મારા કુકર્મથી કુટુંબને કલંક લાગશે એવું વિચારીને ચિત્તના વિકારને રોકી દે) તે સ્ત્રી નીચલા પ્રકારની છે, એવું વેદમાં કહ્યું છે. જે સ્ત્રી અવસર ન મળ્યાથી અથવા લોકલાજની બીકથી વ્યભિચારથી બચી જાય તે અધમ પ્રકરની સમજવી.

"જે સ્ત્રી પોતાના પતિથી છળ કરીને બીજીના પતિ સાથે પ્રેમ કરે છે, તે સો કલ્પ સુધી રૌરવ નરકમાં પડે છે. ઘડી ભરના સુખને માટે સેંકડો કરોડો જન્મ સુધી ભોગવવાના દુઃખને જે ન સમજે, તેના જેવી મૂર્ખ સ્ત્રી બીજી કઇ હોય! જે સ્ત્રી છળકપટને છોડી દઇને પતિવ્રતા ધર્મનું પાલન કરે છે, તે વગર પરિશ્રમેજ પરમ ગતિને પામે છે. જે નારી પતિની વિરુદ્ધ ચાલે છે તે બીજા જન્મમાં તરુણ અવસ્થામાંજ વિધવા થાય છે." (રામાયણ—અરણ્યકાણ્ડ)

અનસૂયાના આવા સુંદર ઉપદેશથી સીતાદેવી ઘણાં પ્રસન્ન થયાં અને તેમણે અનસૂયાનો ઘણોજ ઉપકાર માન્યો.

અનસૂયાની આખી ઉંમર પતિસેવામાં વ્યતીત થઇ હતી. પતિના ધ્યાનમાં મગ્ન થઇને એ યોગીની પેઠે રહેતી હતી. જે કોઇ અત્રિમુનિના આશ્રમમાં જતા તે અનસૂયાની પૂજા કરતા અને તેના ઉપદેશના એક એક શબ્દને પોતાના હૃદયમાં સંઘરી રાખતા. આ પતિવ્રતા સતીનો પ્રભાવ આખા સંસાર ઉપર પડ્યો છે. અનસૂયાનું પવિત્ર ચરિત્ર ન જાણતી હોય એવી ઘણી થોડી સ્ત્રીઓ હશે; તેઓ પણ અનસૂયાએ બતાવેલા ધર્મના માર્ગ ઉપર ચાલીને પોતાના પતિને તથા સંતાનોને સુખી અને પવિત્ર બનાવે એજ પ્રાર્થના.



૬૪–સરમા



આ સન્નારી ગન્ધર્વરાજ મહાત્મા શૈલૂષની પુત્રી અને લંકાપતિ રાવણુના ભાઇ વિભીષણુની પત્ની હતી. સતી સીતાજીને સમજાવી તથા ધમકાવીને પોતાને વશ કરવાના ઇરાદાથી દુષ્ટમતિવાળા રાવણે જે સ્ત્રીઓને તેની પાસે અશોક વનમાં રાખી હતી, તેમાં સરમા પણ હતી. સીતાના શત્રુપક્ષની સ્ત્રી હોવા છતાં પણ એ ન્યાયપરાયણુ હતી. સીતાની નિર્દોષતા, સરળ સ્વભાવ, પતિભકિત આદિ જોઇને તેને સ્વભાવતઃ તેમના ઉપર પ્રીતિ અને ભકિતભાવ ઉત્પન્ન થયાં હતાં. બીજી દાસીઓ અનેક પ્રકારે સીતાજીને કષ્ટ આપતી તથા નિંદાયુકત શબ્દો બોલીને તેમના કોમળ હૃદયને આઘાત પહોંચાડતી, ત્યારે સરમા સદા તેમને મૃદુ વચનથી આશ્વાસન આપતી અને તેમના દુઃખનો ભાર ઓછો કરવા યત્ન કરતી.

એક વખતે રાવણે પોતાની માયાના બળ વડે શ્રીરામચંદ્રજીનું ઘવાયલું મસ્તક તથા તેમનું ધનુષ્ય સીતાજીને બતાવવા મોકલ્યાં. આ જોતાં વારજ સરળહૃદયા સીતા સમજી ગયાં કે પતિદેવનો આ અધમ રાક્ષસે વધ કર્યો છે. એ સમયે તેમને અતિશય દુઃખ ઊપજ્યું. તેમણે પાષાણુ જેવા હૃદયને પિગળાવી નાખે એવું દારુણુ કલ્પાંત કરવા માંડયું. પતિના છિન્ન મસ્તકના સામું જોઇને સીતાજી પુષ્કળ કલ્પાંત કરી રહ્યાં હતાં તેવામાં તેમની સખી સરમા ત્યાં આવી પહોંચી. સીતાજીને શોકગ્રસ્ત જોઇને એ તેમની પાસે બેઠી તથા મધુર અને કોમળ વચનોથી આશ્વાસન આપવા લાગી કે, હે સીતા! તમે રાક્ષસોની માયાજાળમાં ફસાઇ જઇને શા માટે મિથ્યા કલ્પાંત કરી રહ્યાં છો? સરમા ઉપર સીતાજીનો પણુ વિશેષ પ્રેમ તથા વિશ્વાસ હતો. તેને મોંએથી આવાં વચનો સાંભળીને તે પણુ આશ્ચર્ય પામ્યાં. સરમાએ તેમને ભોંય ઉપરથી ઉઠાડીને સ્નેહ-

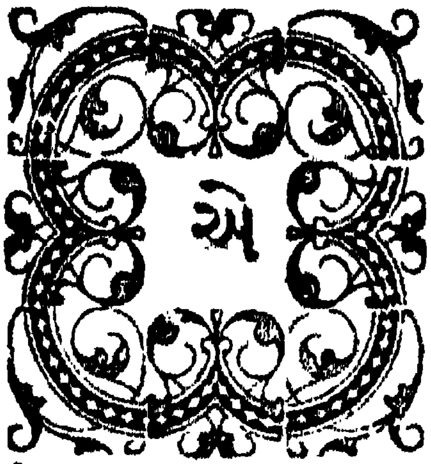
પૂર્વક કહ્યું: "મારાં વચનથી તમે આશ્ચર્ય પામો છો, પણ એમાં આશ્ચર્ય પામવાનું નથી. હું કહું છું તે ખરૂં છે. તમે રાવણની મિથ્યા પ્રપંચજાળથી છેતરાયાં છો. મહાવીર રામચંદ્રનો વધ કરવાની શક્તિ અહીં કોઇનામાં પણ નથી એ મારી ખાતરી છે. એ જાગતા હોય ત્યારે તો તેમની સાથે યુદ્ધ કરીને પરાજય કરવાની વાતજ ક્યાં રહી, પણ શયનાવસ્થામાંયે તેમનો વધ કરવા કોઇ સમર્થ નથી. વળી વૃક્ષો પર વસનારી અને ફળાહાર કરીને જીવનારી તેમની વાનરસેના પણ ઘણી બળવાન છે અને કોઇનાથી પરાજિત થાય એમ નથી. વળી રામચંદ્ર પણ મહાપ્રતાપશાળી અને લાંબી ભુજાઓવાળા છે. તેમના જેવો ધનુર્ધારી અને ધર્માત્મા પુરુષ ત્રણે લોકમાં કોઇ નથી. એ ઘણા પરાક્રમી અને પોતાનું તથા અન્યનું સંરક્ષણ કરે એવા સમર્થ છે. નીતિશાસ્ત્રમાં તે ઘણા નિપુણ છે. લક્ષ્મણ જેવા બળવાન ભાઇ તેમની મદદે છે, તો પછી એ બીજાઓને મારે એજ સંભવિત છે. એ પોતે રાક્ષસોને હાથે ઘાયલ થાય એ કદી પણ સંભવિત નથી. માયાવી રાવણે તમને છેતરવા માટે તેમનું બનાવટી મસ્તક તથા ધનુષ્ય તમને બતાવ્યાં છે. સીતા ! તમારો શોકાગ્નિ નાશ પામશે. નક્કી હવે તમારૂં કલ્યાણ થવાનું છે. હવે દૈવ બધી રીતે સાનુકૂળ થઇને તમારૂં મંગળ સાધશે. હું જાતે જઇને જોઇ આવી છું કે, વાનરસેના સહિત રામચંદ્રજીએ સમુદ્ર પાર ઊતરીને દક્ષિણ કિનારા ઉપર પડાવ નાખ્યો છે. મેં એ પણ જોયું છે કે, વાનરસૈન્ય રામલક્ષ્મણનું ચારે તરફથી સંરક્ષણ કરી રહ્યું છે. રાક્ષસરાજ રાવણે તેમની બાતમી મેળવવા સારૂ જે રાક્ષસોને મોકલ્યા હતા તેમને રામની શક્તિનો પૂરેપૂરો પરિચય મળ્યો છે. રાવણ હવે પ્રધાનોની સલાહ લઇ રહ્યો છે." સરમા સીતાની સાથે આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ કરતી હતી એટલામાં સૈનિકોની ગર્જના સંભળાઇ. એ સાંભળીને સરમાએ મધુર કંઠથી સીતાને કહ્યું: "જાનકિ ! મેઘગર્જનાની પેઠે આ પ્રચંડ નાદ થઇ રહ્યો છે, તે સાંભળો. સમુદ્રની પેઠે આજે એ સૈનિકો ગર્જના કરી રહ્યા છે. જાનકિ ! ધ્યાન દઇને જુઓ. એ સૈનિકો ચળકતા હથિયારો સાથે રાવણની પાછળ યુદ્ધભૂમિ તરફ અગ્રસર થઇ રહ્યા છે. ખાતરી રાખજો કે આ યુદ્ધમાં તમારા પતિનો વિજય થશે અને દશાનન રાવણનો સંહાર કરીને રામચંદ્રજી તમને મળવા આવશે. એ વખતે તમે સ્વામીના ખોળામાં સુખે શયન કરશો.

અને કંઠાલિંગનપૂર્વક મનમાં ને મનમાં અપૂર્વ સુખ અનુભવીને આનંદાશ્રુ વરસાવશો. હે સુંદરિ! તમે થોડાજ સમયમાં આ વિપત્તિમાંથી મુકત થશો. હે મૈથિલિ! રાક્ષસ દશાનનના મૃત્યુ પછી તમે સર્વ પ્રકારના સુખવૈભવ ભોગવવાને ભાગ્યશાળી થશો.” આ પ્રમાણે સરમાએ શોકાકુલ સીતાને તાપથી તપેલી પૃથ્વીને વરસાદ જેવી રીતે શાંત કરે, તેવી રીતે શાંત કર્યાં. ત્યાર પછી સીતાએ જાણવા માગ્યું કે રાવણે પોતાના મંત્રીઓની સલાહ પૂછી હતી તેનું શું પરિણામ આવ્યું છે? સીતાની આજ્ઞા મુજબ સરમા જે સ્થળે રાવણ પોતાના પ્રધાનો અને સેનાપતિઓ સાથે બેઠો હતો ત્યાં ગઇ અને ત્યાં તેમની સઘળી વાતચીત સાંભળીને થોડાજ વખતમાં પાછી અશોકવનમાં આવી. સીતા એ વખતે ઘણી આતુરતાથી તેની વાટ જોઇ રહ્યાં હતાં. તેને જોતાંવારજ સીતાએ તેને સ્નેહપૂર્વક આલિંગન દઇને બેસવાનું આસન આપ્યું તથા ધીરે સ્વરે કહ્યું: “હે સુંદરિ! ક્રૂરમતિ રાવણની યોજનાઓ સંબંધી જે ખબર તું લઇ આવી હોય તે વિસ્તારપૂર્વક મને કહે.” સીતાએ ધ્રૂજતે ધ્રૂજતે આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે સરમા રાવણની બધી યોજનાઓ વિસ્તારથી કહેવા લાગી કે, “રાક્ષસરાજની માએ તમને છોડી મૂકવા સારૂ પોતાના પુત્ર રાવણને સ્નેહપૂર્વક ઘણુંયે સમજાવ્યો; વૃદ્ધ મંત્રીએ પણ તેને ઘણી શિખામણ આપી, પણ લોભીઓ મનુષ્ય જે પ્રમાણે મરતાં સુધી ધનને છોડતો નથી તે પ્રમાણે એ દુષ્ટ રાવણ તમારો પણ ત્યાગ કરવા તૈયાર થયો નથી. તેણે નિશ્ચય કર્યો છે કે મારા દેહમાં જીવ છે ત્યાંસુધી તો હું સીતાને કદી રામના હાથમાં સોંપવાનો નથી. તેનું મોત પાસે આવ્યું છે માટેજ તેને આવી મતિ સૂઝી છે. આ સંગ્રામમાં રાવણ જરૂર માર્યો જશે અને તમે પતિની સાથે સુખપૂર્વક અયોધ્યા નગરીમાં સિધાવશો.”

આ પ્રમાણે નિર્જન સ્થાનમાં જે વખતે સીતાદેવીને કોઇ પણ સલાહ કે દિલાસો આપનાર નહોતું, તે વખતે સરમાએ ખરા અંતઃકરણથી તેમને સહાય આપીને તથા તેમના શોકતપ્ત હૃદયને આશ્વાસન આપીને ખરો સખીધર્મ બજાવ્યો. સુખ અને વૈભવમાં તો સૌ કોઇ સ્નેહ બતાવવા તૈયાર થાય છે; પણ વિપત્તિને સમયે સીતાજીને સલાહ તથા આશ્વાસન આપી દુઃખમાં ભાગ પડાવનાર સરમાને ધન્ય છે.



૬૫-સુલોચના



એ શેષનાગની પુત્રી અને લંકાપતિ રાક્ષસરાજ રાવણના પુત્ર ઇંદ્રજિત્‌ની પત્ની હતી. રાક્ષસ-કુળમાં સંબંધ થયા છતાં પણ તે ઘણી સુશીલ અને ધાર્મિક સ્ત્રી હતી; કારણકે બચપણથીજ તેને સારૂં શિક્ષણ મળ્યું હતું. તેનો સસરો રાવણ જ્યારે કોઈ દુષ્ટ કામ કરતો ત્યારે તેનું હૃદય ઘણું કાંપતું. તે ઘણી દયાળુ હતી અને પોતાથી બને તેટલી દયા ગરીબો ઉપર બતાવતી હતી. રાક્ષસો જે લોકોને પીડા આપતા હતા તેમને આ કોમળ હૃદયની સન્નારી મધુર વચનોથી આશ્વાસન આપતી હતી. એ ઘણી પતિવ્રતા અને કુટુંબવત્સલ હતી. આખી લંકામાં જે સમયે અવિવેક, ક્રૂરતા અને દુરાચાર ફેલાઇ રહ્યાં હતાં, તે સમયે પણ સુલોચનાએ વિવેક, દયા અને સદાચારને માટે પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. પ્રસંગોપાત એ પોતાના વીર પતિને પણ સદાચાર અને સદ્‌વર્તનનો ઉપદેશ આપતી હતી. તેના ઉપર શ્વશુરપક્ષનાં સર્વ મનુષ્યો ઘણાં પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. ટૂંકામાં એ એક આદર્શરૂપ પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી અને તેથી એ સર્વને પ્રિય નીવડી હતી.

જે સમયે રાવણ સીતાજીનું હરણ કરીને લંકામાં ગયો હતો, તે સમયે આ ધર્માત્મા સ્ત્રીએ પોતાના પતિને કહ્યું હતું કે, “ તમારા પિતાજીએ આ સારૂં કામ નથી કર્યું. પારકી સ્ત્રી, એ ઉંમરના પ્રમાણમાં મા, બહેન અને કન્યા બરોબર છે. પરસ્ત્રી ઉપર દાનત બગાડવી એ નરકમાં જવાનો સીધો રસ્તો છે. રાજાઓએ તો સારે માર્ગે ચાલવું જોઇએ કે જેથી પ્રજા તેમનું અનુકરણ કરે. ”

સુલોચનાનું કહેવું ઘણુંજ વ્યાજબી હતું, પણ દુષ્ટબુદ્ધિ રાક્ષસે એ સન્નારીની સલાહ ઉપર જરા પણ લક્ષ્ય ન આપ્યું. રાવણે સીતાજીને બંધનમુક્ત કર્યાં નહિ અને ભગવાન રામચંદ્ર સમુદ્ર ઓળંગીને વાંદરાઓની સેના સાથે લંકા જઇ પહોંચ્યા.

ઘોર સંગ્રામ મચી રહ્યો. સુલોચનાનો પતિ ઇંદ્રજિત્ ઘણોજ પરાક્રમી હતો. તેણે ઇંદ્રને એક વાર જીત્યો હતો, ત્યારથીજ એ ઇંદ્રજિત્‌ની ઉપાધીથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો; પરંતુ મહાવીર રામચંદ્રના બળ આગળ તેનું કાંઇ ચાલ્યું નહિ અને આખરે લક્ષ્મણને હાથે ઘાયલ થઇને મરણ પામ્યો. એમ કહેવાય છે કે જે વખતે ઇંદ્રજિત્ માર્યો ગયો તે વખતે તેનું મસ્તક અને ધડ તો ત્યાં રણભૂમિમાંજ પડ્યાં રહ્યાં, પણ તેનો જમણો હાથ ઊડીને સુલોચનાના મહેલમાં જઇને પડ્યો. એ વખતે સુલોચના કયાં હતી અને શું કરતી હતી તે અમે ગુર્જર કવિ ગિરધરના શબ્દોમાં વર્ણવીશું:—

“ તન ભૂમિ પડયું રણમાંહે, ભુજ ઊડી આવ્યા પુરમાંહે.
ઇંદ્રજીતનું આંગણું જેહ, મણિબંધ રચ્યું છે તેહ.
આવી તે ચોકમાં પડ્યો હસ્ત, અલંકાર સહિત સમસ્ત.
અંગના ઇંદ્રજીતની ત્યાંહે, તે સુલોચના મંદિર માંહે.
શેષનાગ તણી એ કુમારી, સુંદર રૂપ શોભા સારી.
પરમ સતી શિરોમણ મેહરી, ગણુ લાવણ્ય સાગર લહરી.
જેનું રૂપ જોઈ રતિ લાજે, ઉપમા નથી એને કાજે.
એનો જોઇને સુંદરતા વેશ, મોહ પામે મોટા મુનેશ.
કામદેવને કામ ઉપજાવે, ચંદ્ર ચંપક કનક લજાવે.
અંગનો જેવો સુવાસ મેહેકે, એક કોસ સુધી તો બહેકે.
જે નૈષધરાયની રાણી, કાવ્યમાં દમયંતી વખાણી.
તે પણ શેષકન્યા સમ નાવે, એવી રાવણ સુત વધૂ કહાવે.
મીનાકારી મહેલમાં લાવી, બેઠી હેમ હીંડોળે રૂપાળી.
અંગના ઝળકે અલંકાર, જાણે વિદ્યુતના ચળકાર.
વિધુવદની કલંકરહિત, મુખકમળ સુહાસ્ય સહિત.
દેવ ગંધર્વ કિન્નર કુંવરી, એવી અનેક છે પાસે કિંકરી.
તે સુલોચનાની નિત્યમેવ, અહોરાત્રી કરે છે સેવ.
કિન્નરકન્યાઓ શચી સમાન, કરે મધુર સ્વરેથી ગાન.
કો વજાડે વીણા ને મૃદંગ, કોઇ શણુગાર સજતી અંગ.
કોઈ સખી સનમુખ ઝુલાવે, કોઇ વાત કરીને રીઝાવે.
કોઈ ચામર વીંજન યોગ, કો સખી આપે ઉપભોગ.
પારીજાત્યનાં પુષ્પજ લાવે, સખી હાર ગુંથીને પહેરાવે.
એમ આનંદમાં સુલોચન, બેઠી પતિપદ શું જેનું મન.
તે સમે ઇંદ્રજીતનો હસ્ત, ચોકમાં પડ્યો આવી તટસ્થ,

વિખબિંદુ સુધામાં જેમ, પડી આવે થયું છે તેમ.
દાસીએ આવી જોયું ત્યાંહે, દીઠું વિપરીત ચોક માંહે.
તેણે કહ્યું સતીને આવી, બાઇ આજ ખુટયું તમ ભાવી.
આકાશ મારગથી અસ્ત, પડ્યો આવી સ્વામીનો હસ્ત."

આ સમાચારથી રંગમાં ભંગ પડી ગયો. સુલોચનાના હોશ ઊડી ગયા. તે બેબાકળી થઇને ઊઠી.

"બે સખીને સ્કંધે ધરી પાણી, ચાલી બારણે આવી રાણી.
જુએ તો ચોકમાં પડ્યો હાથ, નિશ્ચે ઓળખ્યો એ કર નાથ.
પંચ મુદ્રિકા રત્ન ખચીત, મણી કંકણ બાજુ સહિત."

હસ્તને ઓળખતાં વારજ તે મૂર્છા ખાઇને ધરણી ઉપર ઢળી પડી. સખીઓએ પાણી છાંટી તથા પંખો કરીને શુદ્ધિમાં આણી ત્યારે એ માથું કૂટીને રુદન કરવા લાગી. સ્વામીના હાથને એણે પ્રેમપૂર્વક છાતી સરખો ચાંપ્યો અને વિલાપ કરવા લાગી.

"હા હા નાથ આ શું કર્યું કામ, પૂરણ બ્રહ્મ સનાતન રામ.
હતી જીતવાની મોટી હામ, * * * * *
તે રામને સમરપ્યા પ્રાણ, તમો ઇચ્છયું તમારૂં કલ્યાણ.
પામ્યા પ્રાણપતિ કેમ મર્ણ, હવે હું રહીશ કોને શર્ણ?
વરતમાન મરણનું કાજ, લખી દેખાડો મુજને આજ."

એણે એ હાથની આગળ કાગળ, ખડિયો અને કલમ મૂકયાં અને કહ્યું કે—

"કોણે માર્યા તમને કંથ, કર આવ્યો તે આકાશપંથ.
ત્યારે શરીર રહ્યું છે કયાંહે, લખી દેખાડો કાગળ માંહે.
જો હું શુદ્ધ પતિવ્રતા હોય, લખજો મુજ સત્યથી સોય.
ત્યારે ચૈતન્ય થઇ કર ત્યાંહે, ગ્રહી કલમ લખ્યું પત્ર માંહે.
જે થયું રણમાં વૃત્તાંત, તે લખ્યું સહુ ભાંગીને ભ્રાન્ત.
હોમ વિધ્વંસ યુદ્ધ વિસ્તાર, લખ્યું પ્રથમ તે પત્ર મોજાર.
હે પ્રિયે જે સુત સુમિત્ર, મહા તપસ્વી ને પુણ્ય પવિત્ર.
નીંદ્રાજીત લક્ષ્મણ નિરાહારી, શુદ્ધ સત્યવાદી ને બ્રહ્મચારી.
તે લક્ષ્મણે છેદ્યું મુજ શીષ, લેઇ ગયા જ્યાં જુગદીશ.
રણમાં પડ્યું છે મુજ તન, પૃથ્વી ઉપર થઇને પતન.
અહીં ઊડીને આવ્યો એક ભુજ, વરતમાન જણાવું તુજ.
હું ઓળંગ્યો માયા નદીઘાટ, પેલી તીરે જોઉં છું તારી વાટ.

સ્વદેહે ગયા વિભીષણ શર્ણ, હું ગયો દેહ ત્યાગીને તરણ.
કર્યાં મિત્ર મેં શ્રીજગદીશ, મુકી કૃપણતા અરપ્યું શીશ.
માટે આ દુઃખરૂપ સંસાર, તજી રામ શરણ ગયો નાર.
રામ ચરણે રહેતાં ટળ્યું દુઃખ, હું પામ્યો છું બ્રહ્માનંદ સુખ.”

સુલોચનાની ખાત્રી થઇ કે પતિનો યુદ્ધક્ષેત્રમાં વધ થયો છે. એણે સતી થવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતાનો નિશ્ચય જણાવવા સારૂ સાસુ મંદોદરી પાસે જઇને કહેવા લાગી “ સાસુજી ! આજે મારો સૌભાગ્યસૂર્ય અસ્ત પામ્યો છે. આજ મારૂં સર્વસ્વ નષ્ટ થઇ ગયું. સંસારમાં હવે મારૂં કોઇ નથી. સ્ત્રીને માટે તો પતિ એજ સર્વસ્વ છે. પતિ વિના સ્ત્રીનું જીવન નિરર્થક છે, માટે હવે તમે મારા પતિનું મસ્તક મંગાવી આપો, એટલે હું તેમને ખોળામાં લઇને સહગમન કરૂં. ”

મંદોદરીએ એ વાત રાવણને જણાવી. રાવણે પુત્રના મૃત્યુના સમાચારથી ઘણુંજ કલ્પાંત કર્યું અને ક્રોધથી પોતાના યોદ્ધાઓને આજ્ઞા આપી કે તમે સત્વર જઇને રામ અને લક્ષ્મણનો સંહાર કરો; તથા ઇંદ્રજિત્‌નું શિર લાવી આપો. મંદોદરી સમજી ગઇ કે પતિ હજી ઠેકાણે આવ્યા નથી, આ તો બાજી ઊલટી બગડી રહી છે. એણે સુલોચનાને સલાહ આપી કેઃ—

“ અરે બાપ જા તું રામની પાસે, લાવ્ય માગીને શીશ.
નિશ્ચે તુજને આપશે, છે દયાળુ શ્રીજુગદીશ.
ધરમધોરીંધર ભક્ત વત્સલ, પ્રભુ કરુણા સિંધુ ઉદાર.
દીનબંધુ શરણાગત ત્રાતાં, દશરથ રાજકુમાર.
એક પત્નીવ્રત જાનકીજીવન, અવર તે માત સમાન.
એક બાણ એક વચન સત્યનિધિ, એવા છે ભગવાન.
તે રામનાં તું દરશન કરજે, અંત સમે સુણી માય.
એ જન્મ ધર્યાનો પરમલાભ છે, જે થકી બંધ મુકાય.

* * * *

માટે કુળવધૂ સુખે શીષ લાવ્ય, તું જાય જઇ રઘુરાય.”

સાસુની એ શિખામણ માનીને સુલોચના બે ચાર વિશ્વાસુ દાસીઓને લઇને રામચંદ્રજી પાસે પતિનું મસ્તક માગવા યુદ્ધભૂમિમાં ગઇ. વિભીષણે રામચંદ્રજીને એનો પરિચય કરાવતાં કહ્યું કેઃ—

"મહારાજ એ શેષની કન્યા, ઇંદ્રજીતની રાણી
એ સતી કેરૂં નામજ લેતાં બળિ જાય સર્વે પાપ.
એ સ્વામી તણું શિર લેવા આવી, સહગમન કરવા આપ."

સુલોચનાએ પણ રામચંદ્રજીના ચરણમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને તેમની ભક્તિભાવપૂર્વક સ્તુતિ કરીને પ્રાર્થના કરી કેઃ–

"બંધન છુટી દેહને હવે શિર આપો મુજ સ્વામીતણું;
સહગમન કરવા પતિ સાથે મુને વિલંબ થાયે ઘણું.
વર્તમાન જાણ્યું નાથનું, પંચ પ્રાણ તો તત્ક્ષણ ગયા;
પણ દેહનિમિત્ત શિર માંગવા આવી, તે આપો કરીને મયા."

રાવણની પુત્રવધૂની ઉચ્ચ કુળની અંગનાઓને શોભે એવી પતિભક્તિ જોઇને રામચંદ્ર ઘણાજ પ્રસન્ન થયા અને કહ્યુંઃ–

"ધન્ય શેષકન્યા સાધવી, સઉ સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ છે,
જેમ નદીઓ મધ્યે જાહ્નવી."

ત્યાર પછી સુલોચનાને પતિના મૃત્યુના સમાચાર શી રીતે મળ્યા તે સંબંધમાં તેની સાથે પૂછપરછ કરીને રામચંદ્રે એના પતિનું મસ્તક એને સોંપવાની વાનરોને આજ્ઞા આપી. સુલોચનાએ એ મસ્તકને હૃદય સરસું ચાંપીને ઘણોજ વિલાપ કર્યો કેઃ–

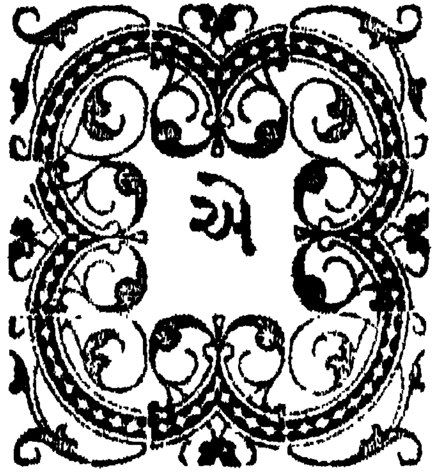
"હે પ્રાણવલ્લભ ! મેં તો આપને પહેલેથીજ વિનંતિ કરી હતી કે સીતાને બંધનમાં રાખી મૂકવામાં સાર નથી. પરસ્ત્રી તરફ કુદૃષ્ટિ કરનાર નરકમાં જાય છે અને એ મહાપાપ કરનાર પિતાનો પક્ષપાત કરવા જતાં તમારા જેવા વીરની પણ આવી દશા થઇ. હાય ! દૈવ ! મારા પિતા આ વખતે જીવતા હોત તો તમારી આ દશા ન થાત."

એમ કહેવાય છે કે સુલોચનાના આ શબ્દો સાંભળીને ઇંદ્રજિતનું કપાઇ ગયેલું મસ્તક પણ હસ્યું. હસવાનું કારણ એમ દર્શાવાય છે કે લક્ષ્મણ શેષનાગના અવતાર મનાતા હતા અને તેમનેજ હાથે ઇંદ્રજિત્નો વધ થયો હતો.

ત્યાર પછી સુલોચનાએ સુખડની ચિતા સળગાવી, પતિના દેહને ખોળામાં લઇને એ ચિતામાં પ્રવેશ કર્યો તથા પોતાના અંગૂઠામાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરીને જોતજોતામાં ભસ્મ થઈ ગઇ. ધન્ય છે એ રમણીરત્નને !



૬૬–શુચિસ્મિતા



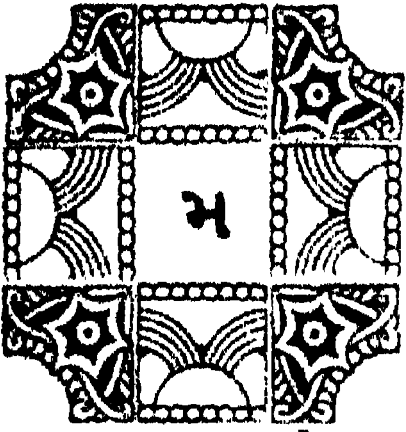
એ મહાત્મા કરુણમુનિની પત્ની હતી અને અતિશય પતિવ્રતા હતી. પોતાના સતીત્વના બળથી એણે મૃત પતિને પણ જીવતો કર્યો હતો. વસિષ્ઠ મુનિના વંશમાં ધનંજય નામનો એક ઉત્કૃષ્ટ બ્રાહ્મણ હતો. તેને સો પત્નીઓ હતી. એમાંની શોભાકા નામની પરમ સાધ્વી પત્નીના ગર્ભમાં કરુણમુનિનો જન્મ થયો હતો. ધનંજયમુનિએ પોતાની માલમિલકત બીજી પત્નીઓના છોકરાઓ અને કરુણ મુનિ વચ્ચે સરખે હિસ્સે વહેંચી આપી હતી; પણ એમના ઓરમાન ભાઇઓ હંમેશાં કરુણ મુનિ ઉપર ક્રોધ અને દ્વેષ રાખતા. શુચિસ્મિતા સાથે વિવાહ કરીને કરુણ મુનિએ ભાઇઓથી જુદું માંડ્યું. એ મુનિ ઘણા ભક્તિ-પરાયણ હતા. એક દિવસ એ મુનિઓની સાથે નરસિંહ દેવનાં દર્શન કરવા ભવનાશિકા નદીને કિનારે ગયા હતા, એ સમયે એક બીજો બ્રાહ્મણ ત્યાં થઇને હાથમાં એક સુંદર ફળ લઇને જતો હતો. કરુણે એ ઉત્તમ ફળ હાથમાં લઇને સૂંઘી લીધું. વગર પૂછયે ફળ સૂંઘવાથી બ્રાહ્મણ કરુણમુનિ ઉપર ઘણો ગુસ્સે થયો અને તેને શાપ દીધો કે, “તેં મધમાખીના જેવું આચરણ કર્યું છે, માટે તું સો વર્ષ મધમાખી થઇને જીવીશ. તારા પૂર્વના પુણ્યને લીધે તથા તારી સાધ્વી પત્નીના ધર્મબળ વડે, મહાત્મા દધીચ મુનિની કૃપાથી એ શાપમાંથી તારો છુટકારો થશે.”

ત્યાર પછી કરુણમુનિએ ભાર્યાને કહ્યું: “પ્રિયે! હું મુનિના શાપને લીધે સો વર્ષ સુધી મધમાખી થઇને રહીશ. તું મારૂં પાલન કરજે.” શુચિસ્મિતાએ કહ્યું: “પ્રાણવલ્લભ! પતિ ગમે તે અવસ્થામાં હોય તોપણ પત્નીએ સદા દેવતાની માફક તેની પૂજા કરવી જોઇએ. હું જીવસટ્ટે પણ આપનું પાલન કરીશ.” વાત કરતાં કરતાં કરુણમુનિ મધમાખીના રૂપમાં બદલાઈ ગયા અને

આમ તેમ ઊડવા લાગ્યા. શુચિસ્મિતા પરમ યત્નપૂર્વક તેમનું પાલન કરવા લાગી. તેમના ભાઇઓને કરુણમુનિની આ દશાની ખબર પડી એટલે તેઓ ખુશ થયા અને તેમનો સમૂળગો નાશ કરવા માટે એક દિવસે તેમને તેલમાં નાખી દીધા. તેલમાં પડ્યાથી મક્ષિકારૂપધારી કરુણે પ્રાણત્યાગ કર્યો, એટલે કૃશોદરી સાધ્વી શુચિસ્મિતા ઘણોજ શોક અને આક્રન્દ કરવા લાગી. એટલામાં મહાદયાળુ સતી અરુન્ધતી ત્યાં આવી પહોંચ્યાં અને બોલ્યાં: "હે શુચિસ્મિતા! તું હવનની ભસ્મ લઇ આવ, હું મંત્રથી એ ભસ્મને પવિત્ર કરીને તારા સ્વામીને જીવતો કરીશ. તારે રુદન કરવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી." ત્યાર પછી શુચિસ્મિતા હવનમાંથી ભસ્મ લઇ આવી. દેવી અરુન્ધતીએ એ ભસ્મને મૃત્યુંજય મંત્રથી પવિત્ર કરીને એ મરી ગયેલી માખી ઉપર નાખી. શુચિસ્મિતા પણ ઘણા યત્નપૂર્વક મૃત પતિના ઉપર મંદ મંદ પંખો નાખવા લાગી. દેવી અરુન્ધતીના સતીત્વને લીધે એ મક્ષિકારૂપધારી કરુણ જોતજોતામાં જીવતા થઇ ગયા. સાધ્વી અરુન્ધતી ઘેર ગયાં અને શુચિસ્મિતા ફરીથી પતિને પ્રાપ્ત કરીને તેમની સેવા-શુશ્રૂષા કરવામાં રોકાઇ. પાછાં સો વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં, ત્યારે કરુણમુનિના સંબંધીઓએ ફરીથી એ મક્ષિકાને મારી નાખી. શુચિસ્મિતા એ મૃત દેહને ઘણા યત્નપૂર્વક દધીચમુનિ પાસે લઇ ગઇ અને તેમના શરણે જઇને ઘણું રુદન કરવા લાગી. તેના વિલાપથી દયા આણીને મહાત્મા દધીચે કહ્યું: "હે સતિ! તું રોઇશ નહિ. આ ભસ્મને લીધે તારો સ્વામી જીવતો થઇને મનુષ્યદેહ પામશે. મહર્ષિ કશ્યપ પણ એ ભસ્મને લીધેજ પુનર્જીવિત થયા હતા. મેં પણ એ ભસ્મ દ્વારાજ મૃત્યુના પંજામાંથી રક્ષણ મેળવ્યું છે; અને તેનાથી તારા પતિને પણ જીવતો કરી દઇશ. તું વૃથા શોક ન કરીશ." એમ કહીને દધીચે ભગવાન મહેશ્વરનું શરણ લીધું. ત્યારપછી મંત્રેલી ભસ્મ વડે કરુણમુનિને પુનર્જીવિત કર્યા. સાધ્વીના સ્વામીનો શાપમાંથી છુટકારો થતાં વારજ તેમણે મનુષ્યરૂપ ધારણ કર્યું. એ વખતે શુચિસ્મિતાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. પોતે આશ્રમમાં જઇને દધીચ મુનિને તેમના શિષ્યો સાથે આમંત્રણ કર્યું તથા ખૂબ આગતાસ્વાગતા કરીને તેમને જમાડ્યા. ત્યાર પછીનું જીવન પણ એણે મહાદેવની અને પતિની ભક્તિ અને સેવામાં ગાળ્યું.



૬૭–મનોરમા



મનોરમા, ચંદ્રવંશી મહારાજા કાર્તવીર્યાર્જુનની સાધ્વી પત્ની હતી. એ ઘણી વિદ્વાન અને પતિસેવાપરાયણ, પરમ બુદ્ધિવતી અને સુંદર હતી. કાર્તવીર્ય રાજાએ સપ્તદ્વીપા, સસાગરા પૃથ્વીને જીતી હતી. તેમના જેવા ધાર્મિક રાજા ઘણા થોડા થયા છે. રાજા પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો હતો એ સાંભળતાં તેમની પત્ની મનોરમા ઊંચે શ્વાસે દોડતી દોડતી રાજાની પાસે આવી અને એ યુદ્ધ માંડી વાળવા માટે તેમને વારંવાર વિનતિ કરવા લાગી. રાજા કાર્તવીર્યાર્જુને સભામાં પ્રિયપત્ની મનોરમાને આવતી જોઈને પ્રસન્નવદને અને પ્રફુલ્લનેત્રે તેને આલિંગન આપ્યું તથા સમજાવીને કહ્યું કે, "પ્રિયે ! મેં રાજાઓનો ધર્મ પાળનાર જમદગ્નિ મુનિને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા છે, હવે તેનો પુત્ર પરશુરામ પોતાના ભાઈભાંડુ સાથે નર્મદાના કિનારે આવી પહોંચ્યો છે અને યુદ્ધ કરવા માટે તેણે મને આમંત્રણ કર્યું છે. તેણે ભવાનીપતિ પાસે વરદાનરૂપે, કદી ચૂકે નહિ એવાં હથિયાર મેળવ્યાં છે અને તેની મદદથી એણે એકવીસ વાર પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. પરશુરામનું સ્મરણ કરતાં તો મારૂં પણ ચિત્ત ક્ષોભ પામે છે અને મારૂં ડાબું અંગ આખો દહાડો ફરકયા કરે છે. વળી ગઈ રાતે મેં અશુભ ફળપ્રદ ભયંકર સ્વપ્નો પણ જોયાં છે. રાતે સૂતી વખતે મને જે વાતનો મુદ્દલ વિચાર નહોતો તેવી વાતોનાં સ્વપ્નાંઓએ આખી રાત મને હેરાન કર્યો છે. વળી મને પિત્ત કે કફની પીડા પણ નહોતી કે એવાં સ્વપ્નો આવે. પ્રિયે ! આવાં ખરાબ સ્વપ્ન જોયા પછી તરતજ પરશુરામની સાથે યુદ્ધ કરવાનો વારો આવ્યો છે માટે હવે શો ઉપાય કરવો તે બતાવ."

સ્વામીનાં આ વચનો સાંભળીને મનોરમાએ રોતે રોતે ગદ્ગદ સ્વરે કહ્યું: "હે મહારાજ ! હે સુંદર પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! હે નૃપવર !

હે પ્રાણનાથ! તમે મને પ્રાણથી પણ અધિક વહાલા છો. આપ હમણાં મારી કલ્યાણકારી સલાહ સાંભળો. ભગવાન જમદગ્નિના કુમાર પરશુરામે નારાયણના અંશરૂપે જન્મ ધારણ કર્યો છે; વળી તે ઘણા બળવાન છે અને જગતનો સંહાર કરનાર જગદીશ્વર શંકરના એ શિષ્ય છે. પૃથ્વીને એકવીસ વાર ક્ષત્રિય વગરની કરવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો છે; માટે મારી તો એ સલાહ છે કે એમની સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર માંડી વાળો. પાપાચારી રાવણને હરાવ્યાથી આપ પોતાને બળવાન સમજો છો, પણ રાવણને કાંઇ આપ પોતાના બળ વડે જીતી શક્યા નથી; એ તો પોતાના પાપને લીધેજ હાર્યો છે. જે માણસ ધર્મનું રક્ષણ નથી કરતો તેનું આ જગતમાં કોઇ રક્ષણ કરતું નથી. એવા અધર્મી મનુષ્યો પોતાની મેળેજ નાશ પામે છે અને જીવતા હોવા છતાં પણ મર્યા બરાબર છે. અન્તર્યામી પરમાત્મા રાતદિવસ લોકોનાં શુભાશુભ કર્મ જોતા રહે છે, તે લોકો જાણી શક્તા નથી. હે મહારાજ! પુત્ર, ભાર્યા વગેરે સંબંધીઓ અને સુખવૈભવ એ બધું પાણીના પરપોટાની પેઠે થોડા વખતનું છે, એનો નાશ અવશ્ય થવાનો છે. આ સંસારને સ્વપ્નમાં દેખેલા પદાર્થોની પેઠે મિથ્યા ગણીને ડાહ્યા માણસો સદા ધર્મનો વિચાર કરવામાં અને ભક્તિપૂર્વક તપસ્યા કરવામાં ગાળે છે. હે નાથ! ભગવાન દત્તાત્રેય મુનિનો જ્ઞાનોપદેશ શું આપ વીસરી ગયા? જો એ જ્ઞાનપૂર્ણ ઉપદેશ આપના સ્મરણમાં છે તો, હે બુદ્ધિમાન્! વિપ્રની હિંસા કરવાનું આપના મનમાં કેવી રીતે આવ્યું? આપ સુખ ભોગવવાની ઇચ્છાથી મૃગયા કરતા કરતા ભૂખ્યા તરસ્યા જમદગ્નિ મુનિના આશ્રમે ગયા, ત્યાં તેમણે જાતજાતનાં મિષ્ટાન્ન જમાડીને તમારી આગતાસ્વાગતા કરી અને તેના બદલામાં તમે એ આશ્રયદાતા મુનિવરનીજ હત્યા કરી આવ્યા. જે કોઇ ગુરુજન, બ્રાહ્મણ અને દેવતાઓનું અનિષ્ટ કરે છે તેના ઉપર ઇષ્ટદેવ પણ નારાજ થાય છે અને ઘણા થોડા વખતમાં તેના ઉપર આપત્તિ આવી પડે છે. હે મહારાજ! એ દત્તાત્રેય મુનિના ચરણકમળનું સ્મરણ કરો. ગુરુભક્તિથી લોકોની સઘળી વિપત્તિ ટળી જાય છે. ગુરુદેવની ભક્તિ કરીને એ ભૃગુકુલતિલક પરશુરામને શરણે જાઓ. વિપ્રો અને દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય તો ક્ષત્રિયને કોઇ દિવસ કાંઇ વિઘ્ન નડતું નથી. હે રાજન્! ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણોના દાસ છે. હા, જો ક્ષત્રિય બીજા ક્ષત્રિયને શરણે જાય તો તેમાં

એની અપકીર્તિ થાય છે, એના ક્ષત્રિયપણાને કલંક લાગે છે, એ વાત ખરી છે; પણ ક્ષત્રિય ગુરુજન, દેવતા, કે બ્રાહ્મણને શરણે જાય તો એની કીર્તિ ઊલટી વધે છે. હે મહારાજ! બ્રાહ્મણો દેવતા-થી પણ શ્રેષ્ઠ છે. તેમનું ભજન કરો. એમના પ્રસન્ન થયાથી દેવતા પણ સંતુષ્ટ થશે, માટે આપ જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામને શરણે જાઓ." મહા પતિવ્રતા મનોરમા આ બધો ઉપદેશ આપતાં આપતાં પતિને ખોળામાં સુવાડીને તેમના મુખકમળ તરફ જોતી જોતી વારંવાર રુદન અને વિલાપ કરવા લાગી. થોડી વાર એવી રીતે વિલાપ કર્યા પછી, મનોરમાએ ફરીથી પતિને ઉપદેશ આપ-વાનો આરંભ કર્યો: "હે મહારાજ! જરા વિલંબ કરો! હું આપને થોડીક મનપસંદ સામગ્રી ખવરાવી લઉં. હે પ્રાણનાથ! આપના આ સુંદર શરીર ઉપર હું સુગંધીદાર ચંદન, કસ્તૂરી અને અબીલ-નો લેપ કરૂં. હે નાથ! થોડી વાર સિંહાસન ઉપર બિરાજો, થોડી વાર મારા હૃદય ઉપર વિલાસ કરો અને થોડી વાર આ શય્યા ઉપર વિશ્રામ કરો. હું ધરાઇને આપનું દર્શન કરી લઉં. હે મહારાજ! પતિવ્રતા સ્ત્રીનો પુત્ર કરતાં પણ પતિ ઉપર અધિક સ્નેહ હોય છે, એવું ભગવાન નારાયણે પોતે વેદશાસ્ત્રમાં લખ્યું છે."

મનોરમાનાં આ વાકય સાંભળી રહ્યા પછી પંડિતવર મહા-રાજા કાર્તવીર્યાર્જુને મનોરમાને શિખામણરૂપે કહ્યું: "હે પ્રિયે! હું જે કહું છું તે ધ્યાન દઇને એકાગ્ર ચિત્તે શ્રવણ કર. મેં તારી બધી વાત સાંભળી છે. શોકાર્ત્ત મનુષ્યની વાત સભામાં માન્ય ગણવામાં નથી આવતી. હે સુંદરિ! સુખ, દુઃખ, ભય, લડાઇ, ટંટો એ બધું મનુષ્યોનાં શુભાશુભ કર્મોને લીધે ઉપસ્થિત થાય છે. એ બધી કાળની ગતિ છે. કાળ લોકોને કદી રાજ્ય અપાવે છે અને કદી મૃત્યુપ્રદાન કરે છે. કાળની ગતિને લીધે લોકો આ સંસારમાં જન્મ ગ્રહણ કરે છે. સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર જગતના અદૃષ્ટદાતા છે અને તેજ લોકોને તપશ્ચર્યાદિનું ફળ આપે છે. તેની આજ્ઞા વગર કોઇ માણસ કોઇનો વિનાશ કરી શકતો નથી. જે ભગવાન નારાયણની આજ્ઞાથી આ સંસાર ઉત્પન્ન થયો છે, તેનીજ આજ્ઞાથી સંસારમાંના સર્વ પદાર્થો ઉત્પન્ન થયા છે અને તેનીજ આજ્ઞાથી લય પણ પામે છે. મનુષ્યની ઇચ્છાથી કાંઇ થતું નથી, માટે હે પ્રિયે! નિવૃત્ત થા. હું ઇચ્છાપૂર્વક પરશુરામરૂપી હુતાશનમાં પડું છું એમ સમજતી નહિ. હે પ્રિયે! મહા બળવાન, પરાક્રમી

પરશુરામ નારાયણુની કૃપાથી ઉત્પન્ન થયા છે તે હું ખાસ જાણું છું અને પરશુરામ પૃથ્વીને એકવીસ વાર નક્ષત્રી કરશે, તેમને કોઇ રોકી શકશે નહિ, એ પણુ હું સારી પેઠે જાણું છું, હે સુવ્રતે! પરશુરામની પ્રતિજ્ઞા કદી નિષ્ફળ જવાની નથી. હું જરૂર તેમને હાથે પરાજય પામીશ; એ બધું હું પૂરેપૂરૂં જાણું છું, માટે તું શાન્ત થા. બધું ભવિષ્ય જાણુવા છતાં, હું પરશુરામને શરણે જઇ નાહક હલકું શા માટે દેખાડું ? આ પૃથ્વીમાં આબરૂદાર મનુષ્યને માટે અપકીર્તિ કરતાં મૃત્યુ શ્રેયસ્કર છે, માટે એવું કદી બનશે નહિ.”

મનોરમાને આ પ્રમાણે સમજાવીને નૃપવર કાર્તવીર્ય રણક્ષેત્રમાં જવા તૈયાર થયા; અને વાજિંત્રવાળાને રણવાદ્ય વગાડવાનો હુકમ આપ્યો. બધા લોકો લડાઇની તૈયારી કરવામાં લાગી ગયા. એક કરોડ રાજાઓ, ત્રણુ લાખ મુખ્ય સામંતો, મહાપરાક્રમી લક્ષ અક્ષૌહિણી સેના, અસંખ્ય ઘોડા, અસંખ્ય હાથી અને અસંખ્ય રથ લઇને રાજા રણે ચઢ્યો. રાજાને ધનુર્બાણુ લઇને તથા બખ્તર સજીને યુદ્ધમાં જવાને તત્પર થયેલો જોઇને સતી મનોરમા સ્તબ્ધ થઇને ઊભી રહી. ત્યાર પછી સ્વામીને ઘણી વિનતિ કર્યા છતાં પણુ યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત કરવામાં અસમર્થ નીવડ્યાથી તે ક્રીડાભવનમાં પ્રવેશ કરીને, કાર્તવીર્ય રાજાને ક્ષણુવાર સુધી હૃદય ઉપર બેસાડીને તેમના મુખકમળનું દર્શન કરતાં કરતાં વારંવાર તેમને ચુંબન કરવા લાગી. સ્વામીને મોંએથી જે કાંઇ સાંભળ્યું હતું તે ઉપરથી મનોરમાના મનમાં ઘણી મોટી ચિંતા ઉત્પન્ન થઇ હતી. તેને અમંગળનાં ચિહ્ન સ્પષ્ટ જણાવા લાગ્યાં. એ વખતે એણે પોતાના પુત્રો, સંબંધીઓ અને દાસદાસીઓને સન્મુખ બોલાવ્યાં અને શ્રીહરિના ચરણુકમળનું ધ્યાન ધરીને તથા સંસારને અસાર ગણીને, યોગક્રિયાથી શરીરનાં છ ચક્રનો ભેદ કર્યા પછી મસ્તકના ઉપરના ભાગમાં પ્રાણુવાયુને સ્થાપિત કરીને, પરપોટા જેવા વિષયોમાંથી આસક્તિને એકદમ ખેંચી લઇને, પોતાના ચંચલ ચિત્તને બ્રહ્મરન્ધ્રમાં રહેલા સહસ્રદળમાં સ્થાપન કરીને પરબ્રહ્મને જ્ઞાનરજ્જુ દ્વારા બાંધીને, ત્રિવિધ કર્મોનો પૂરો ત્યાગ કર્યો અને એમ કરીને એ સ્વામીના પહેલાંજ પ્રાણુત્યાગ કરીને પરમ ધામને પામી ગઇ; પરંતુ એ અવસ્થામાં પણુ એ પતિવ્રતા સ્ત્રીની દૃષ્ટિ સ્વામીના તરફ હતી અને બન્ને હાથે પ્રાણુપ્રિય પતિને કંઠાલિંગન કર્યું હતું.

સુપત્ની મનોરમાનું મૃત્યુ જોઇને રાજા કાર્તવીર્યાર્જુન ઘણોજ

વિલાપ કરવા લાગ્યો અને યુદ્ધ કરવાનો સંકલ્પ છોડી દઇને કહેવા લાગ્યોઃ “ મનોરમા ! મનોરમા ! ! ઊઠ તો ખરી ! પ્રિયે ! ! હું યુદ્ધક્ષેત્રમાં નહિ જાઉં. મારી સાથે મહેલમાં પાછી ચાલ. હે પ્રિયભાષિણિ ! હું પરશુરામ સાથે યુદ્ધ નહિ કરૂં. તારે કોઇ વાતનો ભય ન રાખવો. હે સુંદરિ ! ઊઠ ! વહાલી ઊઠ ! ચાલ, આપણે ઉદ્યાનમાં વિલાસ કરીએ. ચાલ, આપણે જળક્રીડા કરીએ. ચાલ, મલય દેશમાં જઇએ. પુષ્પભદ્રા નદીમાં આપણે સ્નાન કરીને વિલાસ કરીશું. હે સતિ ! તું મારા અંગ ઉપર ચંદન, અગરૂ અને કસ્તૂરીનો લેપ કર અને હાસ્યવદને મારો ચંદનચર્ચિત દેહ નીરખ. પ્રિયે ! ઊઠ અને અમૃત જેવી સુમધુર વાત કર !” રાજાનો આ પ્રમાણે વિલાપ સાંભળીને એકાએક દેવવાણી થઇ કે, “હે મહારાજ ! સ્થિર થાઓ ! રુદન શા માટે કરો છો ? તમે જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ છો. આ સુંદર દેખાતો સંસાર પાણીના પરપોટા જેવો છે. જો તમારી સાધ્વી પત્ની લક્ષ્મીસ્વરૂપ દેવી મનોરમા, કમળાના વિલાસભવનમાં ગઈ છે, તો તમે પણ રણક્ષેત્રમાં જઇને વૈકુંઠમાં સિધાવો અને ત્યાં જઇને પત્નીને ભેટો.” આ દેવવાણી સાંભળીને રાજાએ શોક તજી દીધો. પછીથી સુખડની ચિતા ખડકીને પુત્રને હાથે મનોરમાને અગ્નિસંસ્કાર કરાવીને, મનોરમાના દેહને અગ્નિદાહ કર્યો. બ્રાહ્મણોને તેના પુણ્યનિમિત્તે જાતજાતના રત્નાલંકાર દાન કર્યાં. ત્યાર પછી રાજા કાર્તવીર્યાર્જુને પોતે પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કરીને પ્રાણત્યાગ કર્યો અને વૈકુંઠ ધામમાં પધારીને મનોરમાને મળ્યો.





૬૮–સુરુચિ×



જે નારીનો વૃત્તાંત આ ઠેકાણે આપવામાં આવે છે તે અપ્સરા જાતિની સ્ત્રી હતી. અપ્સરાજાતિ ઘણું કરીને સૌન્દર્ય અને નાચવાના વિષયમાં પ્રખ્યાત હોય છે; પરંતુ આ સ્ત્રી તેના ધર્મિષ્ઠપણાને માટે પ્રખ્યાત છે; આ કારણથી તેનું વર્ણન નીચે લખીએ છીએ.

વિષ્ણુપુરાણમાં લખેલા સ્વાયંભુવ મનુના પુત્ર ઉત્તાનપાદ રાજાની સુરુચિ નામની જે સ્ત્રી હતી તે અને આ સુરુચિ જુદાં છે. આ સુરુચિ અપ્સરાઓમાં ઘણી ઉત્તમ અને અસાધારણ રૂપગુણવાળી હતી. તે જ્યારે હિમાલયના મોટા શિખર ઉપર બેઠી હતી, ત્યારે તેણે નજર પહોંચાડીને જોતાં એક જણને ઉજ્જડ રસ્તેથી જતો જોયો. તે કોણ છે? ક્યાં જાય છે? શા વાસ્તે જાય છે? આ સર્વ પ્રશ્ન તેના મનમાં ઊઠી આવવાથી આકાશમાં ફરનારાનો વૃત્તાંત જાણવાની તેને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઇ. તે ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા જતાં તે સમજી કે તે ઇંદ્રદેવનો એક દૂત હતો. પછી તેની પાસેથી કાંઇક શિક્ષણ મેળવવાની આશાથી એ તેને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવા લાગી.

સુરુચિએ પૂછ્યું: "હે મહાભાગ્ય! આપ કયા સ્થાનમાંથી પધારો છો? હમણાં શીદ જાઓ છો? કૃપા કરીને આનો ઉત્તર આપો."

દેવદૂતે કહ્યું: "તમે જે વિષે મને પૂછો છો, તે તમારી આતુરતાના નિવારણને માટે કહું છું. અરિષ્ટનેમી નામના એક રાજાએ ઘડપણને લીધે સંસારની તૃષ્ણાઓનો ત્યાગ કરીને પોતાના છોકરાને રાજ્ય સોંપ્યું. હમણાં તે ગન્ધમાદનના પહાડ ઉપર મોટી તપશ્ચર્યા કરવા બેઠેલા છે. દેવરાજ ઇંદ્રે પોતાના ઇચ્છેલા સાધનને માટે ઉપર કહેલા રાજાની પાસે મને મોકલ્યો હતો, ત્યાંથી હું હમણાં મહેન્દ્રની પાસે જાઉં છું."

× આ ચરિત્ર સ્વ૦ નારાયણ હેમચંદ્રના "પ્રાચીન હિંદુ સ્ત્રીઓનાં યશોગાન" નામના ગ્રંથમાંથી ઉતારવામાં આવ્યું છે.

સુરુચિએ કહ્યું: “પ્રભુ! અરિષ્ટનેમી રાજાની જોડે આપને શી વાતચીત થઇ તે સાંભળવાની ઇચ્છા છે. કૃપા કરી તે કહો.”

દેવદૂતે જવાબ આપ્યો: “ભદ્રે! તમે રાજા અરિષ્ટનેમી અને મારી વચ્ચેની વાતચીત સાંભળવાની ઇચ્છા જણાવો છો તો તે હું પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી જણાવું છું, તે એકાગ્રચિત્તથી સાંભળો.

“અરિષ્ટનેમી રાજા ગન્ધમાદન પર્વત ઉપર મોટી તપશ્ચર્યા કરવાનો આરંભ કરે છે, તે સાંભળીને ઇંદ્રે મને એક વિમાન આપીને આજ્ઞા કરી કે, ‘તમે હમણાં ને હમણાં અરિષ્ટનેમીની તપ કરવાની જગ્યા ઉપર જાઓ અને એને આ અમરાવતીમાં લઇ આવો.’ તે વિમાનના યોગથી હું ત્યાં ગયો. ત્યાં જઇને મેં પાકશાસનની આજ્ઞાનાં વાક્યો રાજાના કાનમાં કહ્યાં. તે વાક્યો સાંભળીને રાજાએ મને કહ્યું: ‘દૂતવર! સર્વથી પહેલાં મારા સવાલનો જવાબ આપો. પછી હું પોતે શું કરવું તેનો વિચાર કરીશ. ઠીક, કહો જોઇએ સ્વર્ગમાં શા ગુણ છે અને શા દોષ છે?’”

રાજાનાં વચન પ્રમાણે દેવદૂત કહેવા લાગ્યો: “‘ઉત્તમ રીતે પુણ્ય એકઠાં થયાથી સ્વર્ગમાં સુખ મળે છે. પુણ્યના પરિણામ પ્રમાણે સુખ ભોગવવામાં પણ ફેરફાર છે; પરંતુ સ્વર્ગમાં ગયેલો માણસ, જો શુદ્ધ આનંદ ભોગવી માણસની હિંસા કરે તો તેનો ધર્મ ઓછો થાય છે. આવી રીતે પુણ્ય ઓછું થયા પછી સ્વર્ગમાંના માણસથી સ્વર્ગભ્રષ્ટ થવાય છે.’”

ત્યાર પછી દેવદૂત સુરુચિને કહેવા લાગ્યો: “હે સુરુચિ! રાજા યુક્તિવાળાં, ઊંડા વિચારનાં ઉપલાં વાક્ય સાંભળીને બોલ્યો: ‘દૂતવર! હું એવાં ખરાબ ફળ આપનાર દેવલોકમાં રહેવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. હું તો મોટી તપશ્ચર્યા કરીને એકીવારે પાપનો નાશ કરવાની ઇચ્છા કરૂં છું; એટલા માટે તમે દેવેન્દ્રનો રથ લઇને પાછા જાઓ.’”

આખરે દેવદૂત લાચારીથી પોતાનો રથ ઇંદ્રભુવનમાં પાછો લઇ ગયો. ઇંદ્રદેવને જેવું કહ્યું હતું તેવું સઘળું તે દૂતે સુરુચિને વર્ણન કરીને કહ્યું: “હે સુરુચિ! અરિષ્ટનેમીની સ્વર્ગસુખ ભોગવવાની નામરજી સાંભળીને દેવાધિદેવ એકીવારે આશ્ચર્ય પામ્યા. ત્યાર પછી ઇંદ્રે કહ્યું: ‘દૂત! તમે પાછા રાજાની આગળ જાઓ અને તેને સાથે લઇને સર્વ તત્ત્વના જાણનાર વાલ્મીકિના આશ્રમ-

માં લઇ જાઓ. ઋષિને કહેજો કે સંસારના કલેશથી ભય પામનારા અરિષ્ટનેમીને જેથી મોક્ષ થાય એવી વ્યવસ્થા કરો.'"

દેવદૂતે ફરી સુરુચિને કહ્યું: "હે શાન્તશીલે! ત્યાર પછી રાજા અને ઋષિનો મેળાપ કરાવીને હું પાછો જાઉં છું. હું જોઈ આવ્યો છું કે વાલ્મીકિની સાથે રાજા નાના પ્રકારની વાતચીતમાં ગૂંથાયા છે."

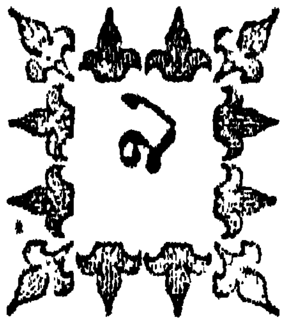
ત્યાર પછી રાજા અરિષ્ટનેમી તથા મહર્ષિ વાલ્મીકિ લાંબી અને પ્રીતિવાળી વાતચીતમાં ગૂંથાયા. તે ઉપરથી યોગવાસિષ્ઠ ગ્રંથની સૂચના થઇ છે. તેની જરૂર અહીં નહિ જણાયાથી તે વિષે આ ઠેકાણે કાંઇ લખવામાં આવ્યું નથી.

ટૂંકામાં સુરુચિ એક અસાધારણ સ્ત્રી હતી. જે યોગવાસિષ્ઠ ગ્રંથની પ્રસ્તાવવાનું મૂળ છે, તેને અલૌકિક ગુણગાન તરીકે ન બતાવવું એ ઘણું ખોટું છે. જો કે અમે સુરુચિના સંબંધમાં બીજાં જરૂરનાં વૃત્તાંત જાણતા નથી તો પણ તે ઘણા પવિત્ર ચરિત્રની હતી એમ નિઃસંદેહ કહી શકાય છે. તેના નામમાંજ ચરિત્રની પવિત્રતા જણાઇ આવે છે. અપ્સરા જાતિની હોવાથી તે રૂપ તથા નૃત્યકળાને માટે પ્રખ્યાત હતી. બીજી કોઇ જાતના ગુણ તેનામાં નહોતા એવું કહેનારે જાણવું જોઇએ કે અપ્સરા જાતની કેટલીક સ્ત્રીઓએ ઘણાં ઉત્તમ કાર્ય કર્યાં છે અને સુરુચિએ તેટલાં કામ કર્યાં હશે કે નહિ તે કાંઇ કહી શકાતું નથી; છતાં પણ તે ધર્મનું તત્ત્વ સારી પેઠે જાણનારી અને સમજનારી હતી એ નિઃશંક છે.





૬૧–જરત્કારુ



જે સન્નારી જરત્કારૂના જીવનચરિત્રનો પરિચય અહીં આપવા ધારીએ છીએ તેના પતિનું નામ પણ જરત્કારૂજ હતું. પહેલાં એ જરત્કારૂ ઋષિ સંબંધી થોડો ઘણો વૃત્તાંત કહીશું. એ જરત્કારૂ ઋષિ યાયાવર મુનિના વંશજ હતા. બ્રહ્માના જેવા પ્રભાવશાળી, પૂર્ણ બ્રહ્મચારી, નિયમિત, મિતાહારી તથા મહાતપસ્વી હતા. એ મહામુનિવર સર્વદા ભ્રમણ કર્યા કરતા હતા અને જ્યાં સાંજ પડે ત્યાં વાસો કરતા હતા. આ પ્રમાણે એ તીર્થસ્નાન અને તીર્થાટન પણ બહુ કરતા હતા. કોઈક દિવસ એ ઝાડનાં પાંદડાંજ ખાઈને, તો કોઈ દિવસ બિલકુલ ભૂખ્યા રહીને એ સદા ફરતા રહેતા હતા. એક દિવસ ફરતાં ફરતાં એમણે જોયું કે એક મોટા ખાડામાં એમના બાપદાદાઓ લટકી રહ્યા છે, તેમના પગ તે ઉપર હતા અને મોં નીચેની તરફ હતું. જરત્કારૂએ પોતાના પૂર્વજોને આ પ્રમાણે ઊંધે માથે લટકતા જોઈને પૂછ્યું: "તમે કોણ છો? અને શા માટે, જે ખાડામાં રાતદિવસ ઝેરી સાપો સંતાયલા રહે છે તે ખાડામાં તમે ઊંધે માથે લટકો છો?" પિતરોએ કહ્યું: "અમે યાયાવર વંશના વ્રતશીલ ઋષિઓ છીએ. હે બ્રાહ્મણ! અમારો વંશ લોપ થઈ જવાનો વખત આવ્યો છે, તેથી અમારી આ અધોગતિ થઈ રહી છે. અમારે જરત્કારૂ નામનો એક અભાગિયો પુત્ર છે. એ મૂર્ખ કેવળ તપજ કર્યા કરે છે, પણ પુત્ર ઉત્પન્ન કરવા સારૂ લગ્ન નથી કરતો; માટે એના પછી અમારો વંશ નિર્મૂળ જશે, જેથી અમે આ ખાડામાં ઊંધે માથે લટકીએ છીએ. હે સાધુશિરોમણિ! તમે ખરા મિત્રની પેઠે અમારી ખબર પૂછી છે, માટે અમે જાણવા માગીએ છીએ કે, તમે કોણ છો? આપે ખરા અંતઃકરણથી અમારી શોચનીય દશા જોઈને આ પ્રશ્ન શા માટે પૂછ્યો છે?" જરત્કારૂ બોલ્યા: "મારૂંજ નામ જરત્કારૂ છે. તમે સર્વે મારાજ પૂર્વજો છો. હવે મને આજ્ઞા આપો

કે મારે શું કરવું?" પિતૃઓ બોલ્યા: "બેટા! તું અમને તથા તારી પોતાની જાતને ભવિષ્યમાં દુર્ગતિથી બચાવવા સારૂ વંશનો વેલો વધાર. પુત્રવાન પુરુષની જેવી સદ્‌ગતિ થાય છે તેવી સદ્‌ગતિ ઘણા વર્ષના તપથી પણ નથી થતી; એટલા માટે હે પુત્ર! તું સ્ત્રીને ગ્રહણ કરીને સંતાનોત્પાદન કરવામાં ચિત્ત લગાડ; અમે તને એજ આજ્ઞા કરીએ છીએ. એથીજ અમારૂં પરમ કલ્યાણ થશે."

જરત્કારૂએ કહ્યું: "હું ભોગવિલાસને માટે તો કદી લગ્ન અથવા ધનોપાર્જન નહિ કરૂં; પણ હા, તમારૂં ભલું કરવા સારૂં વિવાહ અવશ્ય કરીશ; પરંતુ એક શરત છે. જો કન્યા મારા નામનીજ હોય અને તેનાં સગાંઓ ઇચ્છાપૂર્વક તેનું મને દાન કરે, તો એ કન્યાને હું ભિક્ષા તરીકે ગ્રહણ કરીને વિધિપૂર્વક લગ્ન કરીશ. આ નિયમ પ્રમાણે કન્યા મળશે તો હું આપની આજ્ઞાનું પાલન કરીશ; પણ હે પિતૃઓ! હું તો મહા દરિદ્ર છું. મને કન્યાદાન કોણ કરશે? આપના આશીર્વાદથી કોઇ કન્યાદાન કરશે તો હું તેને સ્વીકારીશ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ સંતાન અવશ્ય આપનો ઉદ્ધાર કરશે તથા ભવિષ્યમાં આપ સર્વે સ્વર્ગમાં જઇને શાશ્વત સુખનો ભોગ કરશો."

ત્યાર પછી પિતરો પાસેથી વિદાય માગીને જરત્કારૂ ઋષિ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી કન્યા શોધવા નીકળ્યા; પણ યોગ્ય પત્ની તેમને ક્યાંય મળી આવી નહિ. એક વખત એમણે એકાંત વનમાં જઇને વહુને માટે બેત્રણ વાર ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરી. એ પ્રાર્થના સાંભળીને નાગરાજ વાસુકી તેમને પોતાની બહેન આપવા તૈયાર થયા; પરંતુ એ કન્યા પોતાના નામની નહિ હોય એમ ધારીને મહાત્મા જરત્કારૂએ કહ્યું: "મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે કન્યા મારા પોતાનાજ નામની હશે અને તેના સગાંસંબંધીઓ ઇચ્છાપૂર્વક દાન કરશે તોજ હું લગ્ન કરીશ; માટે હે વાસુકિ! તમે ખરૂં કહો. તમારી આ બહેનનું નામ શું છે?"

વાસુકીએ કહ્યું: "હે જરત્કારૂ! મારી આ નાની બહેનનું નામ પણ જરત્કારૂ છે. એનું ખુશીથી તમને દાન કરૂં છું, માટે તમે તેને ભાર્યા તરીકે ગ્રહણ કરો. હે દ્વિજોત્તમ! મેં મારી આ બહેનને તમારે માટેજ રાખી મૂકી છે, માટે તમે એનો સ્વીકાર કરો." આ પ્રમાણે કહીને વાસુકી નાગે પોતાની બહેન જરત્કારૂને જરત્કારૂ મુનિના હાથમાં સોંપી. મુનિએ પણ વિધિપૂર્વક તેની સાથે લગ્ન કર્યું. લગ્ન

કરતી વખતે તેમણે વાસુકી નાગની સાથે એ પણ શરત કરી લીધી હતી કે, "તમારી બહેનનું પોષણ પણ તમારે કરવું પડશે અને બીજું એ કે એણે મને અપ્રિય હોય એવું કામ કદી નહિ કરવું. જો એ અપ્રિય કામ કરશે તો હું તેનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જઇશ."

વાસુકી નાગે એ બંને શરતો કબૂલ રાખી; કારણકે ધન-વૈભવનો તો એમને અભાવજ નહોતો અને પોતાની બહેન ઘણી સુશીલ સદાચારી અને સમજુ છે, એટલે પતિને અપ્રિય કામ કદી નહિ કરે એ પણ એમની ખાતરી હતીજ. વાસુકી નાગ જરત્કારૂને પોતાને ઘેર લઇ ગયો અને ત્યાં તેમને રહેવા સારૂ એક સુંદર મહેલ આપ્યો. એ મહેલમાં પતિપત્ની આનંદપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવા તથા ભોગવિલાસ કરવા લાગ્યાં. જરત્કારૂએ પત્નીને પણ જણાવી દીધું કે, "જો તું મને અપ્રિય થઇ પડે એવું કાર્ય કરીશ તો હું તરતજ તારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો જઇશ."

તેમની પત્નીએ હાથ જોડીને કહ્યું: "સ્વામીનાથ! હું તો આપની દાસી છું. આપનું કહેવું ઘણું વ્યાજબી છે. હું રાતદિવસ આપની સેવામાં તત્પર રહીશ અને આપને પ્રિય ન હોય એવું કામ કદી પણ નહિ કરૂં." પતિવ્રતા સ્ત્રી જરત્કારૂએ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સંપૂર્ણ રીતે પાલન કર્યું. પતિને કયે વખતે કઈ વસ્તુની જરૂર પડશે તેનું પ્રથમથીજ અનુમાન કરીને એ તે વસ્તુ તૈયાર રાખતી. સર્વદા એમના કહ્યા પ્રમાણેજ ચાલતી તથા એમને ખોટું લાગે એવા કામનો તો વિચાર સરખો પણ કરતી નહિ.

થોડા સમય પછી વાસુકી નાગની બહેન પતિવ્રતા જરત્કારૂને એ મહાઋષિ જરત્કારૂથી એક ગર્ભ રહ્યો. શુકલપક્ષના ચંદ્રમાની પેઠે એ ગર્ભ દિવસે દિવસે વધતો ગયો. એક દિવસ અતિ યશસ્વી મુનિ જરત્કારૂ પોતાની પત્નીના ખોળામાં માથું મૂકીને થાકયા પાકયા સૂઇ રહ્યા હતા. સૂર્યદેવ અસ્તાચળ પર પહોંચ્યો, પણ મુનિની ઊંઘ તો ઊડીજ નહિ. આવે વખતે તેમની પતિવ્રતા સ્ત્રી વિચારવા લાગી કે, "પતિને ઊંઘમાંથી જગાડું છું તો પતિ ચિડાશે; નથી જગાડતી તો સૂર્ય અસ્ત પામી જશે અને પતિનો સંધ્યાવંદન કરવાનો સમય ચાલ્યો જવાથી તેમના ધર્મમાં વિક્ષેપ પડશે." આખરે એણે નિશ્ચય કર્યો કે પતિ ગુસ્સે થાય તો ભલે થાય. થોડી વારમાં પાછા શાન્ત થઇ જશે; પરંતુ તેમની આટલાં બધાં વર્ષોની તપશ્ચર્યા વ્યર્થ ન જવા દેવી જોઇએ. ધર્મકાર્યમાં

પતિને સહાય કરવી એ સ્ત્રીનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. આવા વિચારથી તેણે મધુર વચનોથી જરત્કારૂ ઋષિને જગાડવા માટે કહ્યું: "હે પુણ્યાત્મા! સ્વામીનાથ! સૂર્યદેવ આથમી રહ્યા છે. આપ જલદી ઊઠીને સ્નાન કરીને સંધ્યોપાસના કરો. જુઓ તો ખરા, અગ્નિહોમનો સમય થયો છે. આ સમય કેવો રમણીય છે, પશ્ચિમમાં સૂર્યદેવ અસ્ત થઇ રહ્યા છે."

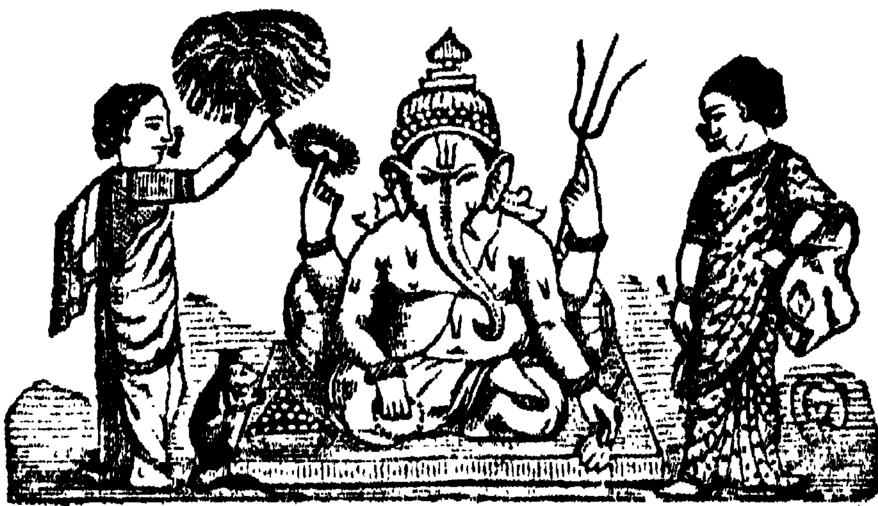
પત્નીનાં આ વચનો સાંભળતાંજ જરત્કારૂ ઋષિ જાગી ઊઠયા અને ક્રોધથી રાતાચોળ થઈ જઇને કહેવા લાગ્યા: "તેં શા સારૂ મારૂં અપમાન કર્યું? હું હવે તારી સાથે નહિ રહું. મારી મરજીમાં આવશે ત્યાં ચાલ્યો જઈશ. મારી ખાતરી હતી કે હું જાગત નહિ ત્યાંસુધી સૂર્યદેવ પણ કદી અસ્ત પામત નહિ. અપમાન ખમીને કોઇ પુરુષ ઘરમાં રહેવાનું પસંદ કરતો નથી—ખાસ કરીને મારા જેવા પુરુષને માટે અસંભવિતજ છે." પતિનાં આવા ક્રોધયુક્ત વચનો સાંભળ્યાથી વાસુકી નાગની બહેન જરત્કારૂના તો હોશકોશજ ઊડી ગયા. તે હાથ જોડીને બોલી: "વહાલા! મેં આપનું અપમાન કરવાના ઇરાદાથી આપને નથી જગાડ્યા; આપના ધર્મકાર્યમાં વિલંબ ન થાય એટલા સારૂ મેં તો આપને તસ્દી આપી હતી." પરંતુ તેણે આ પ્રમાણે વિનયપૂર્વક ખુલાસો કર્યા છતાં પણ જરત્કારૂ ઋષિએ કહ્યું કે, "મારી પ્રતિજ્ઞાનો કોઇ દિવસ ભંગ થતો નથી. હું હવે અવશ્ય અહીંથી ચાલ્યો જઇશ. મારા ગયા પછી તારા ભાઇ વાસુકીને કહેજે કે મુનિ ચાલ્યા ગયા છે અને અહીં જેટલા દહાડા રહ્યા તેટલા દહાડા ઘણા સુખમાં રહ્યા હતા. હે ભદ્રે! મારા ગયા પછી તું શોકથી વ્યાકુળ ન થઈ જતી; પરંતુ એ સંભવિત છે કે પતિ પોતાને ત્યજીને ચાલ્યા જવા તત્પર થાય અને પતિવ્રતા સતીના હૃદયમાં શોક ન થાય?" જરત્કારૂ મુનિનાં કઠોર વચનો સાંભળતાવારજ સુંદરી જરત્કારૂ એકદમ શોક અને ચિંતાથી વિહ્વળ થઇ ગઇ. તેનું કમળ જેવું મુખ એકદમ કરમાઇ ગયું, તેનું હૃદય કંપવા લાગ્યું તથા તેનાં બન્ને નેત્રોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. ઘણી વારે તેણે ધીરજ ધરીને પતિને કહ્યું: "હે દ્વિજોત્તમ! આપે આ નિર્દોષ પત્નીનો ત્યાગ ન કરવો જોઇએ; કારણકે આપ ધર્મજ્ઞ છો. હું સદા સર્વદા ખરા અંતઃકરણથી ધર્મકાર્યમાં આપની સેવા અને હિતસાધન કરતી રહી છું.

"જે ઇચ્છાથી મારા ભાઇએ આપની સાથે મારૂં લગ્ન કર્યું હતું

તે ઇચ્છા પણ પૂર્ણ ન થઇ. હવે એ મને શું કરશે ? હે મહાત્મન્! મારાં સગાંસંબંધીઓએ માતાના શાપથી બી જઇને પરમેશ્વર પાસે પ્રાર્થના કરી છે કે આપના વીર્યથી મારા ગર્ભમાં પુત્ર ઉત્પન્ન થાય ! પરંતુ એ પ્રાર્થના હજુ પૂર્ણ થઈ નથી. આપના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રદ્વારાજ નાગવંશ શાપથી મુક્ત થશે તથા તેની દ્વારા તેમનું અપૂર્વ કલ્યાણ થશે એવો બ્રહ્માજીનો આશીર્વાદ છે; માટે હે પતિદેવ ! હું કેવળ મારા સ્વાર્થની ખાતરજ નહિ પરંતુ મારાં સગાંસંબંધી સર્વના હિતને માટે પ્રાર્થના કરૂં છું કે આપ પ્રસન્ન થાઓ. આપની સાથેના મારા સંબંધને નિષ્ફળ ન જવા દો. મહાત્મન્ ! આપ વિદ્વાન થઇને ગર્ભવતી સ્ત્રીને છોડીને ચાલ્યા જવાને શા શારૂ તત્પર થયા છો ?"

પત્નીનાં આવાં વચનો સાંભળીને જરત્કારૂએ કહ્યું: "હે સુભગે ! તું શોકાતુર ન થા. અગ્નિના જેવો તેજસ્વી, પરમ ધાર્મિક, અને વેદવેદાંગમાં પ્રવીણ, એક ઋષિબાળક તારા ગર્ભમાં બિરાજે છે." ધર્માત્મા ઋષિ જરત્કારૂ આટલું કહીને પાછા કઠોર તપ કરવા માટે વનમાં ચાલ્યા ગયા.

મુનિ જરત્કારૂના વનમાં ચાલી ગયા પછી કેટલેક માસે તેની પત્નીએ એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. એનું નામ જરત્કારૂએ "આસ્તિક" પાડ્યું. એ બાળક બાલ્યાવસ્થાથીજ ઘણો ચંચલ હતો. સતી જરત્કારૂએ તેને ભાઇના ઘરમાં ઘણી કાળજીપૂર્વક ઉછેર્યો તથા અનેક શાસ્ત્રોમાં તેને પારંગત બનાવ્યો. એ આસ્તિક ઋષિએ યથાસમયે પોતાના મોસાળ પક્ષના નાગોને શાપથી મુક્ત કર્યા તથા પોતાના પિતાના પૂર્વજોનો પણ તર્પણ આદિ કરીને અધોગતિમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો.





૭૦–આહુકી



પ્રિય વાચકો! પ્રાચીન ભારતની અનેક બ્રાહ્મણ ને ક્ષત્રિય કન્યાઓનાં ચરિત્ર તમે વાંચ્યાં. અહીંયાં અમે તમને અંત્યજજાતિની એક મહિલાનો સહેજસાજ પરિચય કરાવીશું. એ ઉપરથી એ પણ જણાઇ આવશે કે પ્રાચીન સમયના હિન્દુઓ ધાર્મિક અંત્યજનો તિરસ્કાર કરતા નહોતા.

પૂર્વકાળમાં આબુ પર્વત ઉપર આહુક નામનો એક પારધી રહેતો હતો. પશુપક્ષીઓનો શિકાર કરીને ગુજરાન કરવાનો તેનો ધંધો હતો. એ વ્યાધ ઘણો ધાર્મિક અને પરમ શિવભક્ત હતો. શિવપૂજન કર્યા વગર એ પાણી સુધ્ધાં પીતો નહોતો. એની પત્નીનું નામ આહુકી હતું. બન્ને જણાં પર્વત ઉપર એક એકાંત ઝૂંપડીમાં આનંદપૂર્વક વાસ કરતાં હતાં. એક દિવસે એ પારધી પૂજા કરવા સારૂ બહાર ગયો હતો, એવામાં એક સાધુ આવીને એમની ઝૂંપડી આગળ ઊભો રહ્યો. એ વખતે સાંજ પડી ગઇ હતી. પેલા સાધુએ જોયું કે આ નિર્જન વનમાં, એકાન્ત ઝૂંપડીમાં આહુકી સિવાય બીજું કોઇ નથી. એ ભયભીત થઇને ત્યાંથી જવા તૈયાર થયા. આહુકીએ તેને કહ્યું: “ આપ આટલો બધો સંકોચ શા સારૂ કરો છો? આપ મારા પિતા છો. હું આપની કન્યા છું. આપ અત્યારે અહીંથી ચાલ્યા જશો તો સંભવ છે કે જંગલી પશુઓ આપને ખાઇ જશે. આ પહાડ ઉપર વાઘ, વરૂ, રીંછ વગેરે અનેક ફાડી ખાનારાં જાનવરો વસે છે, માટે આપ અહીંયાંજ નિવાસ કરો.” સાધુને આશ્વાસન મળ્યું અને એણે આગળ જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો તથા રાતવાસો એ કુટિરમાં કરવાનો વિચાર કર્યો. થોડીવાર પછી રાત પડી એટલે આહુક વ્યાધ પૂજા કરીને ઘેર પાછો આવ્યો. પત્નીને મુખેથી સાધુના પધારવાના સમાચાર જાણીને એ ઘણો પ્રસન્ન થયો, પણ ઘર નાનું હતું અને આખી રાત એ સાંકડી જગ્યામાં ત્રણ જણનો સમાસ કેવી રીતે થશે એ

ચિંતામાં પડ્યો અને સાધુને જણાવ્યું કે, "મહારાજ! આ ઝૂંપડીમાં ત્રણ જણાંનો સમાસ થાય એમ નથી." સાધુ ત્યાંથી ઊઠીને ચાલવા લાગ્યો, એટલે આહુકી બોલી ઊઠી: "એમ બને નહિ. આપ ચાલ્યા જાઓ તો અમને પાપ લાગે. આપ બન્ને કુટિરમાં સૂઇ રહો. હું હથિયાર લઇને બહાર પહેરો ભરીશ. કયા જાનવરની મગદૂર છે કે મારી પાસે આવે?" આહુકે કહ્યું: "એમ તો થાય કે? તમે બન્ને જણાં ઝૂંપડીમાં સૂઇ રહો. હું હથિયાર સહિત બહાર બેસીશ. બૈરીને આવા જંગલમાં બહાર બેસાડીને પોતે ઘરની અંદર સૂઇ રહે એ વાત મરદને શોભે નહિ." આખરે એજ નક્કી થયું, કે આહુકી અને સાધુએ ઝૂંપડીની અંદર સૂઇ રહે અને આહુક બહાર પહેરો ભરે; પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છા ઊલટીજ હતી. એ રાતે ઘણા વાઘ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને એ બિચારા આહુક વ્યાધને ફાડીને ખાઇ ગયા. એ વાઘનાથી એ બિચારો પોતાના પ્રાણ બચાવી શક્યો નહિ. સવારે એ બનાવ જોઇને આહુકીના શોકનો પણ પાર રહ્યો નહિ. એ પરમ પતિવ્રતા હતી. અંત્યજજાતિમાં ફરીથી લગ્ન કરવાની છૂટ હતી, પણ પતિનો વિયોગ થયા પછી પોતાના દેહને કાયમ રાખવો એ સતી આહુકી-ને વ્યાજબી લાગ્યું નહિ. એણે ચિતા ખડકીને પતિના દેહને એમાં ગોઠવ્યો તથા પોતે પણ એજ ચિતામાં બેસીને સાથે બળી મરી. બીજા જન્મમાં એ પ્રેમી અને ધાર્મિક દંપતીએ નળ અને દમ-યંતીરૂપે જન્મ લીધો હતો એમ પુરાણોમાં કહ્યું છે. પ્રાચીન કાળમાં અંત્યજો બીજા વર્ણોની પેઠે નિશાળોમાં જતા હતા કે નહિ તે અમે કહી શકતા નથી; પણ અતિથિસત્કાર, દેવપૂજન, ઉચ્ચ પતિભક્તિ વગેરેનું આહુકીને મળેલું શિક્ષણ સાફ બતાવે છે કે, એ સમયમાં અંત્યજજાતિને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાની કોઇ પણ પ્રકારની વ્યવસ્થા જરૂર હતી. વળી ધર્મવ્યાધ તથા આહુક જેવાઓના દાખલા ઉપરથી એ પણ જણાય છે કે ધર્મનિષ્ઠ અને સદાચારી શૂદ્રો તથા અંત્યજો પ્રત્યે પ્રાચીન કાળના ઉચ્ચ વર્ણના હિન્દુઓ ભક્તિ પ્રગટ કરતા. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે:—

सत्यं दमस्तपो दानमहिंसा धर्मनित्यता ।
साधकानि सदा पुंसां न जातिर्न कुलं नृप ॥

હે યુધિષ્ઠિર! ન્યાત, જાત કે કુળમાં કાંઇ આવી જતું નથી. સત્ય, દમ, તપ, દાન, અહિંસા અને ધર્મનિષ્ઠતા એજ કામ આવે છે.



૭૧–દમયંતી

પ્રાચીન કાળમાં જે આર્યનારીઓ દુઃખ અને વિપત્તિમાં પણ સ્વામીની સંગિની થવામાંજ પોતાનું સૌભાગ્ય માનતી તથા સ્વામીની સાથે ભયંકર જંગલોમાં પર્ણકુટીઓના નિવાસને પણ નિર્ભય રાજમહેલના વિલાસ કરતાં વધારે સુખકારી સમજતી અને જેઓ અતુલ સતીત્વના ગૌરવથી પવિત્ર બનીને ભારતવર્ષને ગૌરવમય કરી ગઇ છે, તે સ્ત્રીઓમાં દમયંતી એક મુખ્ય રમણી છે.

દમયંતી વિદર્ભરાજ ભીમની કન્યા હતી. ભીમને દમ, દાન્ત અને દમન નામના ત્રણ પુત્ર અને દમયંતી નામે પરમ રૂપવતી કન્યા એમ ચાર સંતાન હતાં. ચારે સંતાનના નામની શરૂઆતમાં 'દમ' શબ્દ હોવાનુ પણ એક કારણ હતું. ઘણી મોટી વય સુધી રાજા ભીમને ઘેર કોઇ છોકરૂં થયું નહોતું. છેવટે દમન નામના એક મહર્ષિના વરદાનથી એને ચાર સંતાન થયાં અને એ મુનિના નામ ઉપરથી ચારેનાં નામ દમથી શરૂ થતાં દમ, દાન્ત, દમન અને દમયંતી પાડ્યાં.

એજ સમયમાં નિષધ દેશમાં નળ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજા "પુણ્યશ્લોક" નામથી ઓળખાતો. જેમનો યશ પવિત્ર હોય, જે સારાં કામો કરીને પ્રસિદ્ધ થયાં હોય એવાં સ્ત્રીપુરુષો 'પુણ્યશ્લોક' વિશેષણથી ઓળખાતાં.પ્રાચીન કાળમાં ફક્ત ચારજ મનુષ્યને લોકો તરફથી એ અમૂલ્ય ખિતાબ આપવામાં આવ્યો હતો—નળરાજા યુધિષ્ઠર, સીતા અને ભગવાન જનાર્દન.

पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।
पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ॥

રૂપ, ગુણ, વિદ્યા અને વીરતામાં એ સમયમાં નળરાજાના સરખો પુરુષ ભારતવર્ષમાં નહોતો. એના સમયમાં દેશની સ્થિતિ એવી સંતોષકારક હતી કેઃ–

"પ્રજા સુએ ઉઘાડે બાર, ન કરે ચોરી ચોર ચખાર;
સત્યે યમપતિ કીધો સાધ, પુર માંહે કોને નહિ બ્યાધ.
કનકે ભરીઆ છે કોઠાર, જેવાં ધન તેવા દાતાર;
જાચકનાં દારિદ્રય કાપીઆં, નળે મુખ માગ્યાં ધન આપીઆં.

× × × ×

ઘેર ઘેર હરિકીર્તન, એકાદશી વ્રત કરે હરિજન;
ચારે વર્ણ પાળે નિજ ધર્મ, ધ્યાયે દેવ વ્યાપક પરિબ્રહ્મ.
નળે લીધો એટલો નેમ, માગ્યું દાન આપે કરી પ્રેમ;
જો આવે મસ્તક માંગનાર, તો આપતાં ન લગાડે વાર."

(—પ્રેમાનંદ)

નિષધદેશનો નળરાજા જે પ્રમાણે રૂપ, ગુણ અને પરાક્રમમાં અદ્વિતીય હતો તેજ પ્રમાણે રાજકુમારી દમયંતી પણ હતી. વિદર્ભ દેશની રાજકુમારીઓ હમેશાં રૂપગુણને માટે પ્રસિદ્ધિ પામેલી છે. અગસ્ત્ય મુનિની પત્ની લોપામુદ્રા એજ વિદર્ભના રાજ-કુટુંબમાં જન્મ પામી હતી. મહારાજ રઘુની પુત્રવધૂ, અજની ધર્મપત્ની કમળસમાન કોમળ અંગવાળી ઇન્દુમતી અને લક્ષ્મી-સ્વરૂપા રૂક્ષ્મણીદેવીએ પણ એજ કુટુંબમાં જન્મ ધારણ કર્યો હતો; એટલે દમયંતી પણ રૂપ, ગુણ અને યોગ્યતામાં શ્રેષ્ઠ હોય તેમાં આશ્ચર્યજ શું ? ખરૂં જોતાં એ પોતાની પહેલાં થઇ ગયેલી એ કુટુંબની સર્વ રાજકન્યાઓ કરતાં પણ વધારે લાયક અને સુંદર હતી.

એક દિવસ નળરાજાના દરબારમાં દેવર્ષિ નારદ આવ્યા અને સુખ વૈભવની ટોચે પહોંચ્યા છતાં રાજાને કુંવારા જોઇને પૂછ્યું:—

"પટરાણી દીસતાં નથી, એ કહોને કારણ શું છે ?

× × × ×

આસને બેસવું રાણી વિના, તેહનો મોટો દોષ."

નળરાજાએ કહ્યું: "મારે યોગ્ય કન્યા હજુ સુધી મળી નહિ આવવાથી મેં કુંવારા રહેવુંજ પસંદ કર્યું છે. ગુણ અને વિચારની સમાનતા વગરનું લગ્ન કજોડું છે અને બન્નેને દુ:ખકારક છે. કોઇ-નામાં રૂપ હોય છે તો કુળ નથી હોતું, કુળ હોય છે તો હોશિયારી નથી હોતી, માટે કોઇ સઘળાં સારાં લક્ષણવાળી કન્યા હોય તો હમણાં હું પરણું." નારદે એના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે, "હે રાજા ! રૂપ, ગુણ અને કુળ સર્વ પ્રકારે તમને મળતી આવે એવી કન્યા

દમયંતી જરૂર છે.” નળરાજાએ એ કુમારીના ગુણોનો વિશેષ પરિચય માગ્યો ત્યારે નારદે નીચે મુજબ જણાવ્યું:–

“ગુણ ચાલ ને ચાતુરી, અદ્‌ભુત સુંદર વેશ,
તેહને હું કેમ વર્ણવું ? વર્ણવી ન શકે શેષ.

* * *

દમયંતીનો ચોટલો, દેખી અતિ સોહાગ;
અભિમાન મૂકી લજ્જા આણી, પાતાળ પેઠો નાગ.
ભીમક સુતાનું વદન સુધાકર, દેખીને શોભાય;
ચન્દ્રમા તો ક્ષીણ પામી, આભમાં સંતાય.
સૃષ્ટિ કર્તા બ્રહ્માજીએ, ભર્યું તેજનું પાત્ર;
તે તેજનું પ્રજાપતિએ ઘડયું, દમયંતીનું ગાત્ર.
તેમાંથી કાંઇ શેષ વાધ્યું, ઘડતાં ખેરો પડિયો;
બ્રહ્માએ એકઠું કરીને, તેનો ચંદ્રમાં ઘડિયો.

* * *

નારદ કહે સાંભળો રાજા, મીન ને મધુકર;
નેત્ર ભૃકુટી દેખીને, જળકમળ કીધાં ઘર.
નાસિકા વેસર દેખીને, કળાધર ને કીર;
તેણે અરણ્ય પર્વત સેવિયાં, ધારી શકયા નહિ ધીર.
દમયંતીના અધર દેખી, પેટ વેધ્યું પ્રવાળી;
એ કામિનીનો કંઠ સાંભળી, કોકિલા થઇ કાળી.
રસના વાણી સાંભળી, સરસ્વતીને આવ્યો વૈરાગ;
કુંવારી પોતે રહી; સંસાર કીધો ત્યાગ.
દંત દેખી દાડમ ફાટયું, કપોત સંતાડે મ્હોંને;
તે નાદ કરતો ફરે વનમાં, કહે દુઃખ કહું હું કોને?
દમયંતીના કુખ દેખી, હાર્યું કુંજર કૂળ;
તે હીંડતાં ચાલતાં હાથી, માથે ઘાલે ધૂળ.
હસ્તકમળથી કમળ હાર્યું, જળમાં કીધું ઘર;
ઉદર દેખી દમયંતીનું, સુકાયું સરોવર.”

એ પ્રમાણે દમયંતીના અપૂર્વ સૌન્દર્યનું વિસ્તારથી વિવેચન કરીને નારદજીએ જણાવ્યું કે:—

“જેમ નદીમાં ભાગીરથી, તેમ શ્યામામાં શ્રેષ્ઠ સર્વથી;
ત્રણ લોકમાં જોડી નથી, જાણે સાગર કાઢી મથી,

ઈંદ્રાદિક પરણુવા ફરે, મહિલા મનમાં નવ ધરે;

* * *

જ્યારથી એ પૂતળું અવતરિયું, નારીમાત્રનું માન ઊતરિયું;
દમ્યું જગતસ્વરૂપ ઉદે કરિયું, માટે દમયંતી નામ ધરિયું.
જોગી થઇ તજ્યું હશે સર્વસ્વ, તીર્થ નાહ્યો હશે સમસ્ત;
ગાળ્યાં હશે હિમાલે અસ્ત, તે ગ્રસશે દમયંતીનો હસ્ત.”

આ પ્રમાણે દમયંતીની અનેક પ્રકારે પ્રશંસા કરીને તથા નળના મનમાં એને માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવીને નારદજી તો ચાલ્યા ગયા; પરંતુ નળરાજાને એ સમયથીજ કામદેવ પીડવા લાગ્યો. એની આકુળતા ઘણી વધી પડી અને રાતદિવસ દમયંતીનાજ વિચાર આવવા લાગ્યા. એક દિવસ તે બગીચામાં ફરતો હતો એવામાં તેણે સોનેરી પાંખવાળા કેટલાક સુંદર હંસને જોયા. આ સુંદર પક્ષીઓને જોઇને નળરાજાએ પોતાના વિનોદને સારૂ એમાંના એક એક હંસને પકડી લીધો. એ સમયમાં ભારતવર્ષમાં એવી અનેક વિદ્યાઓ પ્રચલિત હતી કે જેનો અત્યારે બિલકુલ લોપ થઇ ગયો છે અને હવે એની ગણતરી દંતકથાની ગપ્પોમાંજ થાય છે. હાલમાંજ પશ્ચિમમાં એક વિદ્વાને ઘણા વર્ષોના અભ્યાસ પછી વાંદરાઓની ભાષા પારખી છે; પરંતુ પ્રાચીન કાળમાં અનેક સુશિક્ષિત સ્ત્રી-પુરુષોને અનેક કળાઓ ભેગું પશુપક્ષીઓની ભાષાનું પણ જ્ઞાન આપવામાં આવતું. એ જ્ઞાનને પ્રતાપે હંસે પકડાવા પછી નળરાજાને જે વિનતિ કરી તે એ સમજી શકયો. એણે પોતાને છોડી મૂકવાની નળરાજાને ઘણીજ વિનતિ કરી. નળરાજાએ પોતાની પ્રેમવ્યથા એને જણાવી અને દમયંતીને કોઇ પણ પ્રકારે પોતાના પ્રેમનો પરિચય આપી, વરવાને માટે તૈયાર કરાવવા હંસને પ્રાર્થના કરી. હંસે કહ્યુંઃ “મહારાજ ! મને છોડી દો. હું દમયંતી આગળ જઇને આપના રૂપગુણની કથા એવી રીતે કહીશ કે તે આપને જરૂર સ્વામી તરીકે સ્વીકારશે.”

નળે હંસને છોડી દીધો. હંસ તરત ત્યાંથી બીજા હંસોની સાથે ઊડતો ઊડતો વિદર્ભ દેશના રાજાના અંતઃપુરના બગીચામાં જઈ પહોંચ્યો.

દમયંતી પણ એ સમયે સખીઓની સાથે ઉદ્યાનમાં ફરતી હતી. આવા સુંદર હંસને જોઇને દમયંતી તથા તેની સખીઓને

એ પક્ષીઓને પકડવાની ઇચ્છા થઇ. સખીઓ પકડવા ગઇ એટલે હંસો આમતેમ ઊડી થયા. દમયંતી પોતે જે હંસને પકડવા ગઈ તે હંસ ઊડતો ઊડતો એક એકાંત સ્થાનમાં ગયો અને ત્યાં દમયંતી આગળ નળરાજાના રૂપગુણનું વર્ણન કર્યું તથા જણાવ્યું કેઃ—

"જપવ્રત જેણીએ કર્યાં હશે, સેવ્યો હિમ પર્વત;
તે નારી નળને પરણશે, જેણે કાશી મુકાવ્યું કરવત.
બ્રહ્માજીની સૃષ્ટિમાં, કો ન મળે જાચક રૂપ;
નળને દાને દારિદ્રય છે, ત્યાં ભિક્ષુક કીધા ભૂપ."

વધારામાં તેણે કહ્યું કે, "પુરુષોમાં જેમ નળરાજા શ્રેષ્ઠ છે તેમ સ્ત્રીઓમાં તમે છો. તમારા આ મિલન જેવું ઉત્તમ મિલન બીજું થઇ શકશે નહિ."

દમયંતી તો પહેલેથીજ નળરાજાના રૂપગુણની વાત સાંભળીને તેના તરફ આકૃષ્ટ થઇ ચૂકેલી હતી. હવે હસતે મુખે તેનાં વખાણ સાંભળીને મનમાં ને મનમાંજ તેને વરી ચૂકી તથા પોતાનો અભિલાષ પાર પાડવા સારૂ હંસ દૂતને વિનતી કરી કેઃ—

"પાયે લાગું ને નળ માગું, હવે આવી તારે શર્ણ રે;
નહિતર પ્રાણ જાશે માહરા, ને પિંડ પડશે ઘર્ણ રે."

હંસે એને સલાહ આપી કે, "તું તારા પિતા પાસે સ્વયંવર રચાવ અને એમાં નળરાજાને પણ આમંત્રણ મોકલાવજે. હું પણ નળરાજાને તારે માટે ઘણી ભલામણ કરીશ અને એ જરૂર તારો સ્વીકાર કરશે."

હંસ ત્યાંથી સીધો નળરાજાની પાસે ગયો અને દમયંતીના સૌંદર્યનું વર્ણન કરતાં કહ્યુંઃ—

"ભૂપ મેં દીઠી ગર્વ ઘેલડી, સખી બે મધ્ય ઊભી અલબેડી;
કદળી સ્તંભ જુગલ સાહેલડી, વચ્ચે વૈદર્ભી કનકની વેલડી.
વેલ જાણે હેમની, અવેવ ફૂલે ફૂલી;
ચકિત ચિત્ત થયું માહરૂં, ને ગયો દૂતત્વ ભૂલી.
સામસામા રહ્યા શોભે, વ્યોમ ભોમ બે સોમ;
ઇન્દુમાં બિંદુ બિરાજે, જાણે ઉડુગણ ભોમ.
ઉભે અમિનિધિ કીરણ પ્રગટયાં, શું એથી થંભ્યો આકાશ.
કામનીનો પરિમળ બેહેકે, કળા શોભે લક્ષ;
શકે ધરા ઘરવાસ લેવા, ચડ્યો ચંદન વૃક્ષ.

કુરંગ મીનની ચપળતા, શું ખંજન જાળે પડિયાં;
નેત્ર અણિ અગ્રે શ્રવણ વીંધ્યાં, સોય થઇ નીવડિયાં.
શકે નેત્ર ખેત્ર છે મોહનું, ડોડાળાં અંબૂજ;
ભ્રુવ શરાસન દૃષ્ટિ શર, હાવ ભાવ બે ભૂજ.
ગળ સ્થળ નારંગ ફળ શા, આદિત્ય ઇંદુ અકોટી;
અધર પ્રવાળદંત કનકરેખા, જિહ્વા જાણે કસોટી.
કીર આનન પર શ્રીખંડ શોભા, કોયલ બોલે અણછતી;
વનલતા પર પંખી બેઠો, નવ રહેવાયું મારી વતી.

* * *

અંગ રંગ તરંગ યૌવન, જોતાં તૃપ્ત ન થઇયે;
ક્ષુધા તૃષા પીડે નહિ, રૂપ સુધામાં રહિયે.
કચ ભૂષણ કદળી પત્ર ઉપર, શબ્દ તેનો ઊઠે;
તાંબોલે પંચાનન પ્રહારથી, શું લાગ્યો મેગલ પૂંઠે.
કેળ શાખાએ જલજ જુગ્મ ચઢયાં, ગજ એથી પામે ખેદ.
યુગ્મ અંબુજ તહાં મળીયાં, મળ્યા મધુકર વેદ.

* * * *

અમૃત ઘટ થાયે જો ઊંણો, અમરપાન જ્યારે કરે;
વૈદર્ભીની વાણી સુધા જાણી, લેઇ કુંભ પૂરો ભરે.
વિનતા વદના વિધિયે કીધું, સાર શશીનું લીધું;
નક્ષત્ર નાથને લાંછન ભાસે, કલંક લાગત કીધું.
ગ્રહેશ ને શર્વરી પતિ, તે ગોપ્ય ઊભા ફરે;
વૈદર્ભી વક્ત્ર આગળ, અમર તે આરતી કરે.
કચ સમૂહની રાવ કરવા, વિધિ કને કળાધર ગયો;
કર અધર ચંદ્ર કાઢ્યો ઠેલે, તે અદ્યાપિ અંતરિક્ષ રહ્યો.
સંસાર સર્વનું સાર લીધું, દિવ્ય દેહડી થવા;
ઘડી દમયંતી ને ભુજ ખંખેર્યો, તેના તો તારા હવા.''

હંસને મુખેથી આટલી બધી પ્રશંસા સાંભળ્યાથી નળરાજા દમયંતીના સ્વયંવરની રાહ ઘણીજ ઉત્કંઠાથી જોવા લાગ્યો.

થોડા દિવસોમાં વિદર્ભરાજે, દમયંતીના સ્વયંવરની ઘોષણા કરી. નાના દેશના રાજાઓ વિદર્ભનગરમાં આવી પહોંચ્યા. નિષધરાજ નળ પણ આવ્યો. દમયંતીના સુંદર રૂપની વાત સાંભળીને તેને વરવાની આશામાં ઇંદ્ર, અગ્નિ, વરુણ અને યમ એ

ચાર દેવતાઓ પણ સ્વયંવરમાં ગયા હતા. દેવતાઓ દમયંતીના સ્વયંવરમાં જવા નીકળ્યા ખરા, પણ રસ્તામાં તેમને વિચાર ઊપજ્યો કે જો આ વખતે દમયંતી આપણામાંથી કોઇને નહિ પરણે તો આપણી લજ્જા તથા અપમાનનો પાર નહિ રહે; માટે તેમણે એવો વિચાર કર્યો કે દમયંતીને પોતાની ઇચ્છા જણાવવા સારૂ આગળથી એક દૂત મોકલવો. બધા ગુણોમાં નળરાજાને સર્વશ્રેષ્ઠ જોઇને તેમણે તેને કહ્યું: "નળ! અમે દેવ છીએ અને દમયંતીને વરવાને માટે આ સ્વયંવરમાં આવ્યા છીએ. તમે અમારૂં દૂતપણું સ્વીકારો અને તમે જલદીથી દમયંતીની પાસે જઇને તેને અમારો પરિચય આપો તથા એને એવો આગ્રહ કરો કે એ અમારામાંથી એક જણને વરે."

નળે કહ્યું: "દેવતાઓ! હું પણ તમારીજ માફક દમયંતીને વરવાની આશામાં અત્રે આવ્યો છું. આ આપના કાર્યનો હું કેવી રીતે સ્વીકાર કરી શકું? હું પોતેજ દમયંતીના હાથનો ઉમેદવાર હોવાથી તેને કેવી રીતે કહી શકીશ કે તું બીજાને વર? માટે આપ મને માફ કરો. બીજાને એ કામ સોંપો તો ઠીક."

દેવતાઓએ કહ્યું: "નૃપશ્રેષ્ઠ! અમે તને સારી રીતે ઓળખીએ છીએ. તારા જેવા મનુષ્યો પરોપકાર કરવામાં પાછા હઠતા નથી; માટે તુંજ આ અમારૂં કામ કર.'

નળરાજા વધારે રકઝક ન કરતાં દમયંતી પાસે જવા તૈયાર થયો. દેવતાઓની કૃપાથી બીજાઓ ન દેખે એવી રીતે એ દમયંતીના મહેલમાં પહોંચ્યો. તેણે દમયંતીને બધી હકીકત કહી તથા દેવતાઓમાંથી એકને વરવાનો દમયંતીને આગ્રહ કર્યો.

દમયંતીએ કહ્યું: "દેવતાઓને મારા નમસ્કાર કહેજો, પણ હું તો પહેલેથીજ નળરાજાને પતિ તરીકે સ્વીકારી ચૂકી છું. સ્વયંવર મંડપમાં નળરાજાનેજ વરમાળા પહેરાવીશ."

આ વચન સાંભળી પોતાનો પરિચય આપતાં નળે કહ્યું: "હું જાતેજ નળ છું. દેવોની કૃપાથી અહીં તેમનો દૂત બનીને આવ્યો છું, એટલે આવો ઉત્તર લઇને એમની આગળ હું કેવી રીતે જઇશ? એ દેવતાઓ પોતાના મનમાં મારે માટે કેવો વિચાર આણશે? એ લોકો જરૂર મને અપરાધી ગણશે."

દમયંતીએ કહ્યું: "હું મારી મરજીમાં આવે તેને વરમાળા

પહેરાવી શકું, એમાં આપનો શો અપરાધ? હું કાંઇ ગુપ્તપણે આપને વરમાળા પહેરાવતી નથી. સભામાં સર્વની સમક્ષ પહેરાવીશ. દેવતાઓ પણ એ સભામાં બિરાજમાન હશે. તેમના દેખતાં હું મારી ઇચ્છાનુસાર આપને વરીશ, એટલે દેવતાઓ આપને દોષિત નહિ ગણી શકે.”

નળે દેવતાઓની પાસે પાછા જઇને બધી વાત નિવેદન કરી. દમયંતીએ આ પ્રમાણે પોતાની અવગણના કરી, તેથી દેવતાઓને ઘણું ખોટું લાગ્યું અને સ્વયંવરસભામાં એ બધા નળરાજાનું રૂપ ધારણ કરીને બેસી ગયા.

યથાસમયે વરમાળા લઇને દમયંતી સભામંડપમાં આવી. ત્યાં હાજર થયેલા રાજાઓનાં નામ અને ગુણકીર્તન શરૂ થયાં, પણ દમયંતીના કાન એ તરફ ગયા નહિ. એણે તો નળરાજાને વરવાનું અગાઉથીજ નક્કી કરી રાખ્યું હતું, એટલે બીજા રાજાઓનાં ગુણકીર્તન સાંભળવાનું એને કાંઇ પ્રયોજન નહોતું. નળની શોધમાં એણે ચારે તરફ જોયું તો જણાયું કે સભામાં નળના જેવી આકૃતિવાળા બીજા ચાર જણા બિરાજમાન છે. દમયંતી ચેતી ગઇ કે મને છેતરવા માટે દેવતાઓએ આ માયા રચી છે.

તે કોઇ પણ રીતે ખરા નળને પારખી ન શકી, ત્યારે એણે મોટે સ્વરે, પોતાની ઉપર દયા કરવા સારૂ નમ્રતાપૂર્વક દેવતાઓની પ્રાર્થના કરી. તે બોલી: “હે દેવતાઓ! હું પૂર્વેજ નળ રાજાને પતિ તરીકે વરી ચૂકી છું. આપ દેવતાઓ છો. શરણાગત મનુષ્યના ધર્મનું રક્ષણ કરવું એ આપનું કર્તવ્ય છે, તો શા માટે છળ કરીને મને અધર્મના માર્ગમાં લઇ જાઓ છો? અબળાની ઉપર દયા કરો. નળને ઓળખાવી દો. આપ પોતપોતાનાં ચિહ્નન ધારણ કરો. હું મારા મનપસંદ સ્વામીને ઓળખી કાઢીને વરીશ. સતીના સતીધર્મનું રક્ષણ કરો.”

શરણાપન્ન દમયંતીની પ્રાર્થનાથી સંતુષ્ટ થઇને દેવતાઓએ પોતપોતાનાં ચિહ્નન ધારણ કર્યાં. દમયંતી નળરાજાને વરીને કૃતાર્થ થઇ. દેવતાઓએ પ્રસન્ન થઇને નળરાજાને વરદાન આપ્યાં કે, “તારી ઇચ્છા હશે તે વખતે ગમે ત્યાં અગ્નિ સળગશે તથા જળ આવશે અને ગમે તેવી રસોઇ તું તારે હાથે રાંધીશ, તો તે સ્વાદિષ્ટ થશે.” આવાં વરદાન આપીને દેવતાઓ અમરલોકમાં પ્રસ્થાન કરી ગયા.

રસ્તામાં દેવતાઓને કલિ અને દ્વાપર મળ્યા. તેઓ પણ દમયંતીના સ્વયંવરમાં આવતા હતા. દમયંતી દેવતાઓની ઉપેક્ષા કરીને માનવ નળને પરણી એ સાંભળીને દુષ્ટ કલિને અત્યંત ક્રોધ ચઢ્યો. દ્વેષને વશ થઇને કલિએ દ્વાપરને કહ્યું: "ગમે તેમ કરીને હું નળરાજામાં પ્રવેશ કરીને એને જૂગટું રમાડીશ તથા જૂગટામાં રાજ્યભ્રષ્ટ કરાવીને દમયંતીનો વિયોગ કરાવીશ. તું પાસામાં પેસીને મને મદદ કરજે."

આવી દુષ્ટ સલાહ કરીને બન્ને જણા ગુપ્ત રીતે નળરાજાના રાજ્યમાં જઈ રહ્યા.

નળ દમયંતી સાથે પરમ સુખમાં રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યો. તેને ઇંદ્રસેન અને ઇંદ્રસેના નામનાં પુત્રપુત્રી થયાં; પણ કલિની ખટપટથી એ લોકો ઘણા સમય સુધી એ સુખ ભોગવી શક્યાં નહિ.

એક દિવસ ભ્રમવશ અપવિત્ર અવસ્થામાં નળે સંધ્યાવંદન કર્યું. એ પ્રસંગે દુષ્ટ કલિ નળના શરીરમાં દાખલ થયો. નળને પુષ્કર નામનો દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો અને ખરાબ ચાલચલગતવાળો એક ભાઇ હતો. કલિએ તેની પાસે જઇને કહ્યું: "તમે નળની સાથે પાસા ખેલો. હું નળમાં પ્રવેશ કરીને તેની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ કરીશ. દ્વાપર પાસામાં પ્રવેશ કરીને તેમને મદદ કરશે. જુગારમાં નળને હરાવીને તમે નળના વિસ્તીર્ણ રાજ્યના માલિક બનો."

પુષ્કર રાજ્યના લોભથી ભાઇનું સત્યાનાશ વાળવા તૈયાર થયો. નળની પાસે જઇને તેણે જૂગટું રમવાનું નિમંત્રણ કર્યું. કલિને વશ થયેલો નળ કાંઇ પણ આનાકાની ન કરતાં જુગાર રમવા તૈયાર થયો.

ઉપરાઉપરી ધન મૂકીને નળ આ રમતમાં હારવા લાગ્યો. 'હાર્યો જુગારી બમણું રમે' તેમ નળ પણ જેમ જેમ હારતો ગયો, તેમ તેમ તેની તૃષ્ણા વધતી ગઇ. દમયંતીએ જોયું કે આ તો સત્યાનાશ વળ્યું. એણે પોતે, તેમજ રાજ્યના મંત્રી તથા બીજા મુખ્ય અમલદારોએ આ રમત બંધ કરવાનો નળને ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ નળે કોઇનું કહ્યું સાંભળ્યું નહિ.

દમયંતી સમજી ગઇ કે નળ હવે થોડા વખતમાં ભિખારી થઇને ઘર બહાર નીકળશે. એ પોતે સ્વામીના દુઃખની ભાગી થવા તૈયાર હતી, પણ બાળક પુત્રપુત્રીની શી દશા? તરતજ તેણે સારથિ-

ને બોલાવીને તેની સાથે બાળકોને પોતાને પિયેર મોકલી દીધાં. કુમળાં બાળકોથી વિખૂટાં પડવાનો તેને માટે આ પ્રથમજ પ્રસંગ હતો. વિદાય વખતે બાળકોને સંબોધીને તેણે વિલાપ કર્યો કેઃ—

"મોસાળ પધારો રે, મોસાળ પધારો.
મોસાળ પધારો બાદુઆંરે, મારાં લાડવાયાં બે બાળ,
નમાયાં થઇ વરતજો, સહેજો મામીની ગાળ—મોસાળ૦
હૃદયા ચાંપેરે, રાણી હૃદયા ચાંપે;
હૃદયા ચાંપે પેટનેરે, એ છે છેલ્લુ વહેલું લાડ,
હવે મળવા દોહલાંરે, મળીએ તો પ્રભુનો પાડ—મોસાળ૦
થયાં માત વોહોણાં રે, થયાં માત વોહોણાં.
માત વોહોણાં થયાં દામણાં રે, નહીં કો રૂડો સાથ—મો૦
મંદિરના ગુરુજી રે, મંદિરના ગુરુજીરે.
મંદિરના ગુરુજી સુદેવજી રે, તમારે ખોળે સોપું બે તન,
જઇ કહેજો મારી માતનેરે, જીવની પેરે કરજો જતન—મોસાળ૦
પુત્રી જમાઇ તમતણાં, કહેજો વનમાં પુર્યો વાસ,
જઇ કહેજો મારા તાતનેરે, અમ જોગીનો લે તપાસ—મોસાળ૦

આ પ્રમાણે વિલાપ કરતી અને વારેઘડીએ બાળકોને ચુંબન કરતી દમયંતીએ મહામહેનતે માતૃસ્નેહને દબાવીને આંખમાંથી ચોધાર અશ્રુધારા વરસાવીને સારથિની સાથે બાળકોને પિયેર વિદાય કર્યાં.

આ તરફ નળરાજા રાજ્ય સુધ્ધાં હારી ગયો. હોડમાં મૂકવાને તેની પાસે બીજું કશું રહ્યું નહિ. પુષ્કરે કહ્યું: "હવે દમયંતીને હોડમાં મૂકો." પુષ્કરનાં એ વચન સાંભળીને નળના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ, પરંતુ એ કરે શું? જુગારમાં બધું હારી ચૂકયો હતો. બદલો લેવાનાં કોઇ સાધન તેની પાસે નહોતાં. ક્ષોભથી એની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યાં. રાજવેશ ઉતારી નાખ્યો. રાજમુકુટ, અલંકાર આદિ જે કાંઇ અંગ ઉપર હતું તે બધાંનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાર પછી પહેરેલે કપડે રાજનગરી છોડીને બહાર રસ્તામાં જઈ ઊભો. દમયંતી પણ પતિની સાથે જવા તૈયારજ હતી. એ પણ રાણીનો કિંમતી પોશાક ફેંકી દઇને પહેરેલે લૂગડે રસ્તામાં આવી ઊભી અને સ્વામીની સાથે સાથે જવા લાગી. નળ કાંઇ બોલ્યો નહિ. પાછું ફરીને જોયું પણ નહિ. નગર છોડીને બહાર ગયો અને એક વૃક્ષ નીચે છાયામાં ઊભો ત્યારે

પાછળ દમયંતીને જોઈ. એકજ વસ્ત્રધારી, અલંકારહીન રાજાની કન્યા અને રાજાની રાણી દમયંતી આજે ભિખારણના વેશમાં તેની પાસે ઊભી છે. નળની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. તેણે કહ્યું: “દમયંતિ! તમે ક્યાં જાઓ છો? હું તો આજ ભિખારી છું. તમે રાજકન્યા છો. ભિખારીની સાથે તમે ક્યાં જશો?”

દમયંતીએ ઉત્તર આપ્યોઃ “નિષધ દેશના રાજ્યેશ્વર આજે રાજપાટ છોડી દઇને ભિખારી બન્યા છો તો તમારી આ દાસી પણ ભિખારણજ થવા તૈયાર થઈ છે. તમારા વગર મારી ગતિજ ક્યાં છે? (સ્વામી) રાજા હો કે ગરીબ હો, પણ તમારા વગર મારૂં માન કોણ રાખનાર છે? રાજનગરીમાં મારૂં કોણ છે? પુષ્કર? શું એ અધર્મીને શરણે મને મૂકીને તમે જવા માગો છો?”

નળે કહ્યું: “ધિક્કાર છે પુષ્કરને! એનું નામ બાળો. એ અધર્મીને શરણે હું તમને નહિ મૂકું. મેં રાજ્ય ગુમાવ્યું છે, પણ મારૂં બાહુબળ ગુમાવ્યું નથી. હૃદયની તેજસ્વિતા મેં ગુમાવી નથી. હુંજ મારા આ બાહુથી તમારૂં રક્ષણ કરીશ.” એટલું કહી નળે પોતાના લાંબા બળવાન બાહુ પ્રસારીને દમયંતીને પોતાની વિશાળ છાતીમાં ધારણ કરી.

દમયંતીએ કહ્યું: “રાજ્ય જાઓ, ધન જાઓ, ઘરબાર જાઓ, સર્વસ્વ ચાલ્યું જાઓ, તેની મને શી પરવા છે! સર્વ પદાર્થોનો આધાર મારે મનથી તો તમારૂં આ હૃદય છે. એને કોણ મારી પાસેથી છીનવી શકે એમ છે, વહાલા?”

પતિપત્ની આ પ્રમાણે એક સાથે નગર ત્યજીને ચાલ્યાં. પુષ્કરે રાજમાં ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે કોઇએ નળને જરાયે મદદ આપવી નહિ અને આપશે તો તેને દેહાંતદંડ કરવામાં આવશે. પ્રજા ભય પામી ગઈ. આશ્રયહીન થઇને ઉપવાસ અને તૃષ્ણાથી કંટાળી જઇને નગર બહારના એક વનમાં નળે પત્ની સાથે આશ્રય લીધો.

વનમાં એક દિવસે એ બન્ને ભૂખથી ઘણાં આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયાં. ખાવાનું કાંઈ પણ મળ્યું નહિ. એવામાં નળે કેટલાંક સુંદર પક્ષી જોયાં.

પક્ષીઓને પકડવા માટે પોતાનું પહેરેલું એકનું એક વસ્ત્ર નળે પક્ષીઓ ઉપર ફેંક્યું. વસ્ત્ર સાથે પક્ષીઓ આકાશમાં ઊડી ગયાં અને જતી વખતે કહેતાં ગયાં કે, “નળ! અમે એ ને એજ પાસા છીએ,

તારી વધારે દુર્ગતિ કરવા સારૂ તારૂં આ વસ્ત્ર પણ છીનવી લીધું."

નળની મર્યાદા સાચવવા સારૂ દમયંતીએ તેને પોતાનું અડધું વસ્ત્ર પહેરવા આપ્યું.

આ દુઃખથી નળનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું. આ દુઃખ તેને અસહ્ય લાગ્યું. વધારે અસહ્ય તો એટલા માટે થઈ પડયું કે તેના પ્રાણ સમાન દમયંતીને પણ આ દુઃખ તેની ખાતર વેઠવું પડતું હતું. પોતે એકલો હોત તો ગમે તેમ કરીને સહન કરી શકત, પણ દમયંતીને વનભ્રમણમાં આવી રીતે ભૂખતરશથી પીડાતી જોઇને તેના હૃદયમાં દારુણ વેદના થવા લાગી. દમયંતી જો પોતાના પિયેર જાય તો તેની આ બધી આપત્તિ ઘણે અંશે ઓછી થઈ જાય; પણ દમયંતી એમ સહજમાં તેનું કહ્યું માનીને તેનો સાથ છોડીને પિતાને ઘેર જાય એ સંભવિત નહોતું.

તેણે એમ વિચાર કર્યો કે લાગ મળતાં દમયંતીને એકલી મૂકીને ચાલ્યા જવું, એટલે એ લાચારીએ પિયેર જશે. એ વિચારથી, નળરાજા દમયંતીને વિદર્ભ દેશનો માર્ગ બતાવવા લાગ્યો.

ચતુર દમયંતી ઘણી ભયભીત થઈ. તેણે કહ્યું: "શા માટે મને વિદર્ભ જવાનો માર્ગ બતાવો છો? આ વનમાં મને એકલી મૂકીને તમે જતા રહેવા ધારો છો?" નળે દમયંતીને સમજાવીને કહ્યું: "ના, મારો કાંઇ એવો વિચાર નથી." પણ દમયંતીને એની વાત ગળે ઊતરી નહિ. તેણે ફરીથી પૂછયું: "ત્યારે શા માટે મને વિદર્ભનો માર્ગ બતાવ્યો? તમારી બુદ્ધિ અત્યારે સ્થિર નથી. તમારા મનમાં શું છે તે હું જાણુતી નથી. મને છોડી દઇને જશો નહિ. તમે આટલું કષ્ટ વેઠી રહ્યા છો. હું તમને એકલા મૂકીને કદી પિયેર જઇશ નહિ. તમારી સાથે રહીને સેવા—ચાકરી કરીશ. એકલા રહેવાથી તમને વધારે દુઃખ થશે. તમારા દુઃખની ભાગી થઇને હું તમારી પાસે રહું છું અને તમારી સેવા કરૂં છું, એમાંજ હું મારૂં પરમ સૌભાગ્ય માનું છું. એ સૌભાગ્યથી મને વંચિત કરશો નહિ; અને જો વિદર્ભ દેશમાં જવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો ચાલો આપણે બન્ને જણાં જઇએ. મારા પિતાજી તમારો ઘણો આદરસત્કાર કરશે."

નળે કહ્યું: "એક દિવસ રાજ્યના ઠાઠમાઠ સાથે તારા પિતાને ઘેર ગયો હતો. મારા ગૌરવરૂપ તું પણ એ વખતે પૂર્ણ સાહેબીમાં હતી. આજે આ દીન ભિખારીને વેશે ત્યાં જઇને હું મારૂં હલકું

નહિ દેખાડું, વળી આપત્તિનેસમયે સગાંવહાલાંનો આશ્રય લેવો એ કોઇ પણ પુરુષને માટે અપમાનજનક છે."

દમયંતીએ પછી કાંઇ કહ્યું નહિ. એક વસ્ત્રથી ગમે તે પ્રકારે શરીરને ઢાંકીને બે જણાં ફરતાં ફરતાં થાકી જઇને એક વૃક્ષ તળે બેઠાં. ઘણો થાક લાગ્યો હતો એટલે વૃક્ષની છાયામાં શયન કરતાં-વારજ દમયંતીને નિદ્રા આવી ગઈ. ચિંતાતુર નળને નિદ્રા આવી નહિ. એ દમયંતી પાસે બેસી રહ્યો.

નળના હૃદયમાં કેવળ એકજ વિચાર ઘોળાયા કરતો હતો કે, ગમે તે પ્રકારે દમયંતીનો ત્યાગ કરીને જતા રહેવું કે જેથી એ પિયરમાં જઇને રહે. તેણે જોયું કે દમયંતી ગાઢ નિદ્રામાં છે. તેને છોડીને જતા રહેવાનો લાગ હમણાંજ છે; પણ દમયંતીનું અડધું વસ્ત્ર પોતે પહેરેલું હતું. હવે શું કરવું? કેવી રીતે ચાલ્યા જવાય? એવામાં એકાએક તેની દૃષ્ટિ એક છરી ઉપર પડી. એ છરી દ્વારા નળે વસ્ત્ર કાપી નાખ્યું અને અડધું વસ્ત્ર પોતે પહેરીને દમયંતી-ને એ ઘોર જંગલમાં એકલી મૂકીને ચાલ્યો ગયો.

જતાં જતાં નળે એક વખત સ્નેહભરી દૃષ્ટિથી પત્નીના સામું જોયું. તેની આંખોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. હાય! ઊંઘ ઊડી જતાં મને નહિ જોયાથી દમયંતી શું કરશે? આ અડધું ચીર પહેરીને એ આખા જંગલમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ભમશે; પરંતુ બીજો ઉપાયજ શો છે? મારો પત્તો નહિ લાગ્યાથી એ થાકીને પિયર જશે. તેથી એનું ભલું થશે, માટે એને છોડીનેજ જવું જોઇએ. એકીટશે તેની સામે જોઇ નળે કહ્યું: "પુણ્યવતિ! ધર્મરૂપી ભૂષણ-થી તું ભૂષિતા છે. બાર આદિત્ય, આઠ વસુ, બે અશ્વિનિકુમાર અને મરુતો તારૂં રક્ષણ કરજો."

નિદ્રા ઊડી જતાં દમયંતીએ જોયું તો પતિ પાસે નથી! તેનું વસ્ત્ર અડધું ફાટેલું છે. સમજી ગઇ કે નળ ખરેખર મારો ત્યાગ કરી ગયા છે. હવે એના હોશકોશ ઊડી ગયા. એક ઘેલી સ્ત્રીની પેઠે દમયંતી રોતી રોતી નળની શોધમાં એ ગાઢા વનમાં ભમવા લાગી. એ સમયનું વર્ણન કરતાં પ્રેમાનંદ કવિ લખે છે:—

વૈદર્ભી વનમાં વલવલે, અંધારી રાત;
ભામની ભય પામે ઘણું, એકલડી રે જાત. વૈદર્ભી૦

રસનાયે નામજ નળ તણું, મુખ જપતી રે જાય;
શુદ્ધ નથી શરીરની, ભાજે કંટક પાય. વૈદર્ભી૦
રોઈ રોઈ રાતી આંખડી, ભરે આંસુ નીર;
નયણે ધારા બબ્બે ઝરે, વહે અંગ રુધીર. વૈદર્ભી૦
હીંડતાં તે આખડે, પગમાં વાગે ઠેસ;
ચાલતી ઊભી રહે, ભરાયે કાંટે કેશ. વૈદર્ભી૦
અંગે ઉઝરડા પડ્યા ઘણા, વહે શોણિત ધાર;
હો નળ! હો નળ! બોલતી, બીજો નહિ ઉચાર. વૈદર્ભી૦
ઊંડા કોતર ઉતરે, ચઢે ગિરિ કરાડ;
અશુદ્ધે ઉધડકે નહિ, પાડે વાઘ બરાડ. વૈદર્ભી૦
વાંકી વાટ ટીંબા ટેકરા, ભયાનક ખોહ;
રાહ માંહે સાપ ફુફવે, ઘણું ઘુઘવે ઘોહ. વૈદર્ભી૦
શબ્દ પશુ પંખીતણું, ન પડે કાંઈ પ્રીછ;
વરૂ વણીઅર બીહાવે અરણ્યમાં, ધાયે વળગવા રીંછ. વૈ૦
શુકર રોઝ ચિકારડાં, ચીતરા દે ફાળ;
ફાલુનાદ હોયે ઘણાં, બહુ બોલે શિયાળ. વૈદર્ભી૦
આંબા આંબલી લીમડા, અરીઠા અપાર;
શીમળ સમળી સેગઠાં, ન સૂઝે પંથ વિચાર. વૈદર્ભી૦
ખેર ખાખર ને કાચકી, કંટાળા થુએર;
બાવળીઆ બહુ બોરડી, સરગુવા સમેર. વૈદર્ભી૦
આખડી પડતી સુંદરી, ચરણે વેલા વિંટાય;
છુટા કેશ કામની તણા, ઝાંખરે ઝીટાય. વૈદર્ભી૦
વૃક્ષ અથડાએ અંગ શું, મૂકે કાંટામાં પાય;
શુદ્ધ નથી રે શરીરની, ભજતી નળરાય. વૈદર્ભી૦
દિવસ નિશા પ્રીછે નહિ, એવું ઘાડું અરણ્ય;
દમયંતી ભૂલી ભમી, ત્યાં દિવસ ત્રણ. વૈદર્ભી૦
અન્ન ઉદક પામી નહિ, નહિ બેસવું શયંન;
ત્રણ દિવસ એમ વહી ગયા, ભમતાં ભમતાં વન. વૈદર્ભી૦

આ પ્રમાણે વલવલાટ કરતી દમયંતી, અરણ્યમાં ભમતી અને વનમાં વૃક્ષ, લતા, પહાડ, નદી, સરોવર, જીવજંતુ જે કાંઈ દીઠામાં આવતું તેને એ જાણે સજીવ પદાર્થ હોય એમજ ખબર પૂછતી.

"ભૂલી ભમે છે ભામિની, નૈષધ નાથની નાર રે;
હો નળ હો નળ બોલતી, ભીમકરાજ કુમાર રે. ટેક૦

ધોવાયું કાજળ આંસુએ, કરી વેદનાએ વ્યાકુળ રે;
અર્ધ ઉઘાડી દેહડી, નાથે ફાડયું છે પટકુળ રે. ભૂલી૦
એવે દીઠો એક ચીતરો, ધાઇ દમયંતી ઊલટ રે;
પૂછે ભાળ નળ ભૂપાળની, છે તારા જેવી કટ રે. ભૂલી૦
શાર્દૂલ દીઠો વાટમાં, વૈદભીં પૂછે ધરી વહાલ રે;
નૈષધ નરેશ વાટે મળ્યા, છે તારા જેવી ચાલ રે. ભૂલી૦
સાવજ થાયે ગાભરા, ભય પામી નાસી જાય રે;
રખે વનદેવી અમને ઝાલતી, પશુ અરિ કંપાય રે. ભૂલી૦
પૂછે ઉંચા દ્રુમને, તારી ગગને ગઇ ડાળ રે;
તરુવર જો મારી વતી, કહીં દીસે ભૂપાળ રે. ભૂલી૦
પર ઉપકારી સદા તમો, વળી શીતળ તારી છાંય રે;
નૈષધનાથ કયહું દીઠડા, જુઓ છો વનમાંય રે. ભૂલી૦
તરુ ઉત્તર આપે નહીં, તેમ તેમ રાણી રોય રે;
પુણ્યશ્લોકે જ્યારે પરહર્યાં, શત્રુ થયાં સર્વ કોય રે. ભૂલી૦

આ પ્રમાણે ઉન્માદિનીની પેઠે ભાન વગર ચાલતાં એક વિશાળ અજગરના મુખમાં તેનો પગ પડ્યો. દમયંતી આર્તસ્વરે રુદન કરીને કહેવા લાગીઃ "નાથ ! તમે કયાં છો ? આજ મને એકલી અનાથ સમજીને આ અજગર મને ગળી જાય છે. તમે કયાં છો ? શા સારૂ મારી આ દશા સામું જોતા નથી ? શા સારૂ મને છોડી ગયા ? દુઃખ તો કાંઈ હમેશાં બેસી રહેવાનું નથી. એ તો સુખ-દુઃખની છાંયડી છે. શાપમુક્ત થતાં તમે પાછું તમારૂં રાજપાટ પામશો; પરંતુ હાય ! એ વખતે મને તો નહિ પામી શકો. એ સુખના દિવસમાં તમારી ભાગી કોણ થશે ? કોણ તમારી સેવા કરશે ? કોણ તમને ભૂખ વખતે સ્વાદિષ્ટ ભોજન અને તરસ વખતે મીઠું જળ આપીને તૃપ્ત કરશે ? હાય ! મને સંભારીને એ સુખમાં પણ તમે કેટલું બધું દુઃખ અનુભવશો ? હે નૈષધરાજ ! આવો અને તમારી દાસીને ઉગારો." આ પ્રમાણે—

વૈદભીં ઘણું વલવલે, ઊંચા ચઢી ગયાં ચક્ષ રે;
કંઠે બંધાઇ કાંચકી, મુખે પડીઓ શોષ રે.
મરણ સમે મૂકે નહિ, હૃદે રસના પુણ્યશ્લોક રે.

નળરાજા તો બહુ દૂર ચાલ્યો ગયો હતો. તેને કાને દમયંતીનો આ વિલાપ કયાંથી પહોંચે ? પરંતુ પ્રભુએ તેની વિનતિ સાંભળી. એકાએક કોઇ પારધીના તીરે અજગરના પ્રાણ લીધા; પરંતુ

મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટતાં દમયંતી એક બીજી આપદામાં પડી. તેને બચાવનાર પારધીએ તેના રૂપથી મુગ્ધ થઇને તેને પરણવાની ઇચ્છા કરી. વિનતિ અને મીઠાં વચનોથી સમજાવવા છતાં પણ દમયંતીએ કાંઇ ન માન્યું, ત્યારે એ દુષ્ટ બળાત્કાર કરવા તૈયાર થયો. છંછેડાયલી સિંહણની માફક દમયંતી લાલચોળ નેત્રોથી પારધીના સામું જોઇને બોલી: "પાપિષ્ટ! તારી આટલી બધી હિંમત ચાલે છે? શું મોં લઇને તું મને સ્પર્શ કરવાને તૈયાર થયો છું?"

ધગધગતા અગ્નિ જેવા તેજવાળી સતીના તેજના પ્રભાવથી પારધી ભયભીત થઇને પડી ગયો અને જોતજોતામાં સતીના તેજ વડે દગ્ધ થઇને તેણે પ્રાણત્યાગ કર્યો.

નળની શોધમાં દમયંતી પાછી વને વનમાં, ગામે ગામમાં ફરવા લાગી. તેના પહેરવેશમાં એક ફાટયુંતૂટયું અડધું વસ્ત્ર હતું, કેશ ધૂળમાં ખરડાયલા હતા, અંગ ધૂળથી ભરાઈ ગયું હતું; એને ગાંડી સ્ત્રી સમજીને કોઈ એના ઉપર દયા લાવતું, તો કોઇ ક્રોધ કરતું. ગામના તોફાની છોકરાંઓ તેના ઉપર પાણી રેડતાં, ધૂળ ઉરાડતાં અને કાંકરા ફેંકતાં. એવામાં વાણિયાઓનો એક સંઘ ચેદી રાજ્યમાં જતો હતો. દમયંતી પણ તેમની સાથે ચેદી રાજ્યમાં ગઇ. એક દિવસ એ રાજમાર્ગમાં થઇને જતી હતી. રસ્તામાં બાળકો એને ગાંડી સમજીને નાના પ્રકારનાં તોફાન અને મશ્કરી કરતાં હતાં. એવામાં ચેદીરાજની માતાએ રાજમહેલની અગાશી ઉપરથી તેને જોઇ. દમયંતીની અવસ્થા જોઇને રાજમાતાને દયા આવી. તેણે દાસીને મોકલીને દમયંતીને અંતઃપુરમાં બોલાવી. પરિચય પૂછતાં દમયંતીએ રાજમાતાને કહ્યું: "મા, હું ઘણી દુઃખી છું. મેં સારા કુળમાં જન્મ લીધો છે અને યોગ્ય સ્વામીને વરી છું; પણ જુગારમાં સ્વામી સઘળું હારીને, મને છોડીને ચાલ્યા ગયા છે. હવે હું ગલીએ ગલીમાં તેમની શોધ કરતી ફરૂં છું; પણ મા! ઘણા દિવસ સુધી, દેશેદેશ ફર્યા છતાં પણ કયાંય તેમનો પત્તો લાગ્યો નથી."

રાજમાતાને ઘણી દયા આવી. તેણે કહ્યું: "બેટા, તું એકલવાયી સ્ત્રી છે. આ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે ફરીને તું કેવી રીતે પતિને શોધી શકીશ? તું મારી પાસે રહે. મારા માણસો તારા સ્વામીની શોધ કરશે. બનવાજોગ છે કે કોઈ દિવસ એ ફરતો ફરતો આ રાજ્યમાં પણ આવી પહોંચે."

દમયંતીએ કહ્યું: "મા, તમે મારા ઉપર ઘણી દયા કરી. સૈરંધ્રીરૂપે હું તમારે ત્યાં રહીશ, પણ હું કોઈ દિવસ કોઇનું ઉચ્છિષ્ટ નહિ ખાઉં, કોઇના પગ નહિ ધોવરાવું અને કોઇ પરપુરુષ સાથે વાતચીત નહિ કરૂં. કોઇ પુરુષ મારૂં અપમાન કરે તો આપે તેને ઘટતી સજા કરવી પડશે."

રાજમાતાએ કહ્યું: "ઠીક, એ પ્રમાણે થશે. તું અહીંજ રહે."

પોતાની કન્યા સુનંદાને બોલાવીને રાજમાતાએ કહ્યું: "આ દુઃખી સૈરંધ્રીએ મારો આશ્રય લીધો છે. તું તેને પોતાની સખી ગણજે અને કોઇ દિવસ એનું અપમાન કરીશ નહિ."

સુનંદા સ્નેહપૂર્વક દમયંતીને પોતાના ભવનમાં લઇ ગઇ. રાજમાતા દમયંતીની માશી થતી હતી; પણ ઘણાં વર્ષો પૂર્વે દમયંતીને બાલ્યાવસ્થામાં તેણે એકજ વાર જોઈ હતી, એટલે આ વખતે એ તેને ઓળખી શકી નહિ. દમયંતીએ પણ પોતાનો પરિચય આપ્યો નહિ. સુનંદાની સાથે દમયંતી ચેદી રાજાની નગરીમાં વાસ કરવા લાગી.

આ તરફ દમયંતીના પિતા વિદર્ભરાજ ભીમે, નળે રાજ્ય ખોયાના તથા નળદમયંતીના વનવાસના સમાચાર મળતાં વારજ, તેમની શોધમાં ચારે દિશામાં બ્રાહ્મણોને મોકલ્યા. સુદેવ નામનો એક બ્રાહ્મણ ફરતો ફરતો ચેદીરાજ્યમાં આવ્યો. ચેદીરાજાના મહેલમાં દમયંતીને જોતાંવારજ એ તેને ઓળખી ગયો. ચેદીરાજમાતા દમયંતીની ઓળખાણ પડવાથી ઘણી પ્રસન્ન થઇ. દમયંતી ઉપર એ પહેલેથીજ પુત્રી સમાન સ્નેહ રાખતી હતી, પણ હવે તો એ પોતાની સગી બ્હેનની દીકરી છે એવી ખબર પડતાં, એણે એને સ્નેહાલિંગન અને મીઠી વાણીથી સંતુષ્ટ કરી. પછી જાતજાતના કિંમતી અલંકાર આપીને સુંદર રથમાં બેસાડીને અંગરક્ષકોના પહેરા સાથે દમયંતીને તેના પિતાને ત્યાં પહોંચાડી દીધી.

ઘણા દિવસે, આટઆટલું દુઃખ વેઠ્યા પછી પિતાને ઘેર આવીને પુત્ર અને કન્યાનું સુખ જોયા છતાં પણ દમયંતી સુખી થઇ નહિ. નળ ક્યાં છે? નળની શી અવસ્થા હશે? એજ ચિંતા રાતદિવસ તેના હૃદયને બાળી નાખતી હતી.

પુત્રીના દુઃખથી દુઃખી થઇને રાજા ભીમે, ફરીથી નળની શોધમાં ઘણા પ્રવીણ બ્રાહ્મણોને મોકલ્યા. દમયંતીએ એમને કહ્યું:

"તમે દેશેદેશ ફરો અને જ્યાં જ્યાં માણસોની ભીડ દેખો, ત્યાં ત્યાં આ શ્લોક બોલજો. તેનો જો કોઇ ઉત્તર દે તો મને ખબર આપજો."

એ શ્લોકનો ભાવાર્થ એ હતો કે, "શઠ! તમે તમારી પતિવ્રતા સ્ત્રીને જંગલમાં એકલી મૂકીને ક્યાં ગયા છો? અડધું વસ્ત્ર પહેરીને એ રાતદિવસ કેવળ તમારે માટે રુવે છે. સ્વામીએ સ્ત્રીનું હમેશાં રક્ષણ કરવું જોઇએ, તો તમે ધર્મજ્ઞ થઇને સ્ત્રીને નિરાધાર અવસ્થામાં છોડીને કેવી રીતે ચાલ્યા ગયા? દયાળું હોઇને તમે કેમ નિર્દય થયા? દયા કરો, હવે દુઃખી વિરહિણીને વધારે કષ્ટ આપશો નહિ. તમારા વગર એ હવે ઘણા દહાડા જીવશે નહિ."

દમયંતીની સૂચના પ્રમાણે બ્રાહ્મણોએ ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાં પ્રસ્થાન કર્યું.

નળ એ વખતે અયોધ્યાના રાજા ઋતુપર્ણના ઘરમાં સારથિનું કામ કરતો હતો. રથ હાંકવામાં તેની અસાધારણ શક્તિ હતી, તેથીજ તેણે સારથિનું કામ સ્વીકાર્યું હતું. દમયંતીનો ત્યાગ કરીને નળ જે વખતે વનમાં થઇને જતો હતો તે વખતે એ વનમાં ભયંકર આગ લાગી હતી. તે વખતે નળે સાંભળ્યું કે કોઇ ચીસેચીસ પાડે છેઃ "ક્યાં છે પુણ્યશ્લોક નળ? આ વિપત્તિમાંથી મારૂં રક્ષણ કરો!" દુઃખની ચીસ સાંભળીને નળે એ દાવાનળમાં પ્રવેશ કર્યો, તો ત્યાં એણે કર્કોટક નામના એક મોટા નાગને દીઠો. એ ભુજંગેજ નળની મદદ માગી હતી. નળે કર્કોટકને દાવાનળમાંથી બહાર કાઢ્યો. બહાર આવતાંવારજ એ નાગ નળને કરડ્યો. ડંખ લાગતાંની સાથેજ નળ કદરૂપો થઇ ગયો. નળે કહ્યું: "ધિક્કાર! આ શું કર્યું? તારો પ્રાણ બચાવ્યો તેનો આ બદલો આપ્યો કે?" કર્કોટકે કહ્યું: "મહારાજ, મેં આપનું ભલુંજ કર્યું છે. થોડો વખત આપે ગુપ્ત વેશેજ રહેવું પડશે; એથી કરીને આપનું રૂપ કદરૂપું હોવાથી આપને સગવડ પડશે. મારા વિષથી આપને કોઇ પણ જાતનું દુઃખ નહિ પડે, પણ આપના દેહમાં વસેલો કલિ જ્યાંસુધી આપના શરીરમાં રહેશે ત્યાંસુધી તે આ ઝેરને લીધે બળ્યા કરશે. આ વસ્ત્ર આપને આપું છું એ પહેરીને જે વખતે મારૂં સ્મરણ કરશો, તે વખતે આપને આપનું મૂળ સ્વરૂપ પાછું મળશે. આપ અયોધ્યાના રાજા ઋતુપર્ણનું સારથિપણું સ્વીકારો. એ પાસા રમવાની વિદ્યામાં પ્રવીણ છે. તમારી અશ્વચાલન વિદ્યા એને શીખવીને આપ તેની અક્ષવિદ્યા-જૂગટું રમવાની વિદ્યા-ગ્રહણ કરો;

અને એ વિદ્યાના બળથી આપનું ખોયેલું રાજ્ય પાછું મેળવો.” કર્કોટકની સલાહ મુજબ કદરૂપો બનેલો નળ, બાહુક નામ ધારણ કરીને ઋતુપર્ણ રાજાના સારથિ તરીકે રહ્યો. સુદેવ નામનો એક બ્રાહ્મણ નળની શોધમાં અયોધ્યા આવ્યો. ઋતુપર્ણની રાજસભામાં એક દિવસે તેણે દમયંતીના કહ્યા મુજબ ટહેલ મારી કેઃ–

“ અલભ્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ, પરિત્યાગ તેનો કીધો રે;
ધર્મ ધોરિંધર ધિક્કક તુજને, ફરી તપાસ ન લીધો રે.
રંકે રત્નનું જત્ન ન થાયે, જાત નીવડી નેટ રે;
વિલપે છે વસ્તુ વોહોરતી આ વિના કાં ભરે પર ઘેર પેટ રે.
કુલ લજાવ્યું કરમી માણસે, કીર્તિ કીધી ઝાંખી રે;
જ્ઞાની પુરુષ વિચારી જોજો ટહેલ સુદેવે નાખી રે.”

રાજદરબારમાં બધા લોકો આ માર્મિક ટહેલ સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યા. ટહેલિયો બધે ફર્યો પણ કોઇએ ઉત્તર ન આપ્યો. આખરે એ અશ્વશાળામાં ગયો, ત્યાં દમયંતીની ટહેલ સાંભળીને બાહુક વેશધારી નળ એકદમ બહાર નીકળ્યો અને બ્રાહ્મણને એકાંતમાં બોલાવીને રોતે રોતે આ ભાવાર્થના શ્લોકો કહ્યાઃ “ સારા કુળની સ્ત્રીઓ વિપત્તિમાં પડ્યા છતાં પણ ધીરજ ખોતી નથી. ધર્મના બળથી તેઓ પોતાનું રક્ષણ કરે છે. સ્વામી તેમનો પરિત્યાગ કરે તોપણ તેઓ સ્વામી તરફ ગુસ્સે થતી નથી. પોતે પોતાનું રક્ષણ કરે છે. અત્યંત મનોવ્યથાથી પીડિત થઇને દમયંતીના હિતને માટેજ નળે તેનો પરિત્યાગ કર્યો હતો, માટે સુશીલ દમયંતીએ તેને ક્ષમા આપવી જોઇએ. નળ રાજ્યભ્રષ્ટ છે, લક્ષ્મીહીન છે અને રૂપહીન થઇને પારકે ઘેર ઘણા કષ્ટપૂર્વક ગુજરાન કરે છે. એ અવસ્થા ધ્યાનમાં લઇને દમયંતી તેને માફ કરશે.”

વધારે તપાસ કરતાં સુદેવને એ પણ ખબર પડી કે રસોઇમાં અને અશ્વવિદ્યામાં બાહુકની બરોબરિયો બીજો કોઇ નથી. તેણે ઝટ વિદર્ભ દેશમાં પાછા જઇને દમયંતીને બધી ખબર કહી.

દમયંતી સમજી ગઈ કે બાહુક એજ નળ છે. ગમે તે કોઈ અકસ્માત બનવાથી એ આવા કદરૂપા થઈ ગયા છે. માતાની સલાહ લઇને તેણે સુદેવને પાછો અયોધ્યા મોકલ્યો. જતી વખતે સુદેવને કહ્યું કે, “ તમે અયોધ્યામાં જઇને ઋતુપર્ણ રાજાને કહો કે ‘ પતિથી તરછોડાયલી દમયંતીનો બીજી વાર સ્વયંવર કાલે સવારે

થશે. જો દમયંતીને મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો જરા પણ વિલંબ કર્યા વગર વિદર્ભ રાજ્યમાં પહોંચો.' " દમયંતી જાણતી હતી કે નળના વગર બીજું કોઈ એક દિવસમાં અયોધ્યાથી વિદર્ભ આવી શકે તેમ નથી. જો બાહુક એક દિવસની અંદર ઋતુપર્ણને વિદર્ભ દેશમાં પહોંચાડી શકે, તો એ બાહુકજ નળ છે એ ખાતરીથી સમજવું.

સુદેવે અયોધ્યા જઇને ઋતુપર્ણ રાજાને એ સમાચાર કહ્યા. બાહુકની અશ્વવિદ્યાના કૌશલ્યથી ઋતુપર્ણ એ દિવસે સંધ્યાકાળ પહેલાંજ વિદર્ભ દેશમાં પહોંચી ગયા. નળની અશ્વવિદ્યાથી ખુશ થઇને ઋતુપર્ણ રાજાએ તેને પોતાની અક્ષવિદ્યા શીખવી અને પોતે તેની પાસેથી અશ્વવિદ્યા ગ્રહણ કરી. નળને અક્ષવિદ્યા—જૂગટું રમવાની વિદ્યા આવડી જતાં તરતજ કર્કોટક નાગના વિષથી બળીને કાયર થયેલો કલિ નળના દેહમાં વધારે વખત રહી ન શક્યો. તરતજ તે બહાર નીકળી આવ્યો.

દમયંતીએ ઋતુપર્ણને જે સંદેશો મોકલ્યો હતો, તેની ભીમને કાંઇજ ખબર નહોતી. એકાએક ઋતુપર્ણ રાજાને જોઇને તેણે તેને પોતાને ત્યાં પધારવાનું કારણ પૂછ્યું. ઋતુપર્ણ પણ ત્યાં આગળ સ્વયંવરની કાંઈ તૈયારી ન જોતાં અને રાજા ભીમનો આવો ઊલટો પ્રશ્ન સાંભળતાં અતિશય આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે કહ્યું: "મહારાજ, હું આપને મળવા માટે આવ્યો છું."

પણ એના કહેવા ઉપર ભીમને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ. ગમે તેમ પણ, એક બરોબરિયો રાજા પોતાને ત્યાં મહેમાન થઇને આવ્યો હતો, એટલે તેનો યોગ્ય આદરસત્કાર કરવોજ પડ્યો. બાહુકે રથશાલામાં રથ બાંધીને તેની પાસેજ પોતે વિશ્રામ લીધો.

રાજમહેલની અગાશીમાંથી દમયંતીએ બાહુકને જોયો. આ બાહુકજ નળ હશે એમ તેને પહેલાં લાગ્યું હતું, પણ એનું કદરૂપું મોં જોઇને હવે એ વાત એકદમ તેને ગળે ઊતરી નહિ; એટલે વધારે તપાસ કરવા સારૂ એણે કેશિની નામની પોતાની એક સખીને બાહુકની પાસે મોકલી. કેશિનીએ બાહુકની પાસે જઇને ઘણી વાતો છેડી; ઘણા સવાલ પૂછ્યા. પછીથી કહ્યું કે, "દમયંતીએ અયોધ્યામાં એક બ્રાહ્મણ મોકલ્યો હતો, તે બ્રાહ્મણે ગાયેલા શ્લોકના ઉત્તરમાં તમે જે કાંઇ કહેવરાવ્યું હતું તે ફરીથી બોલો તો !"

બાહુકે અશ્રુપૂર્ણ નેત્રે તેનો ઉત્તર ફરીથી આપ્યો. કેશિની-

એ આવીને બધી વાત દમયંતીને કહી. દમયંતીએ કહ્યું: "તું ફરીથી જા. કાંઇ વાતચીત કર્યા વગર બાહુકનાં બધાં કામકાજ જોતી રહેજે. કોઇ અલૌકિક કામ દેખાય તો મને ખબર આપજે."

કેશિની પાછી ગઈ. બાહુકે ઋતુપર્ણને માટે રસોઈ કરી. ઋતુપર્ણના આહાર માટે ભીમરાજે જાતજાતની સામગ્રી સાથે ઘણી જાતનાં માંસ મોકલ્યાં હતાં. એ માંસ ધોવા માટે પાણીની જરૂર પડી, તો બાહુકની ઇચ્છા થતાં વારજ ખાલી લોટામાં પાણી ભરાઇ ગયું. રસોઇને માટે આણેલાં લાકડાંને બાહુકનો હાથ લાગતાંવારજ ચૂલો સળગી ઉઠ્યો. (સ્વયંવર પછી દેવતાઓના વરદાનથી નળમાં એ બધી અલૌકિક શક્તિઓ આવી હતી.) કેશિનીએ આવીને દમયંતીને એ બધા ખબર કહ્યા; છતાં પણ વધારે પરીક્ષા કરવા સારૂ દમયંતીએ નળનું રાંધેલું થોડું માંસ લાવવા કેશિનીને મોકલી. કેશિની માંસ લઇ આવી. દમયંતીએ માંસ ચાખી જોયું તો એનો સ્વાદ આશ્ચર્યકારક હતો. આવો સ્વાદ નળ વગર કોઇની પણ રસોઇમાં આવવો અસંભવિત હતો. આ બધાં લક્ષણો ઉપરથી દમયંતીની ખાતરી થઇ કે, બાહુકજ નળરાજ છે.

પણ નળનું એવું મોહક સ્વરૂપ એકાએક શાથી બદલાઈ ગયું? એ શંકાનું સમાધાન કોઇ રીતે થયું નહિ. વધારે પરીક્ષા કરવા સારૂ દમયંતીએ કેશિની સાથે પુત્ર અને કન્યા-ઇંદ્રસેન અને ઇંદ્રસેનાને બાહુકની પાસે મોકલ્યાં.

ઘણે દિવસે પુત્રપુત્રીને જોઇને નળ હૃદયનો આવેશ રોકી શક્યો નહિ. રોતે રોતે તેણે બાળકોને પોતાના ખોળામાં લીધાં અને તેમને આલિંગન અને ચુંબન કર્યાં; પણ તરતજ તેણે ચેતી જઇને કેશિનીને કહ્યું કે, "મારે આવાં બે-છોકરો છોકરી છે. આમને જોતાં વારજ મને એમનું સ્મરણ થઇ આવ્યું અને હૈયું ભરાઇ આવ્યું. તમારે કાંઇ મનમાં લાવવું નહિ."

કેશિનીએ આવીને બધું દમયંતીને કહ્યું. દમયંતીને હવે કોઇ પણ જાતનો સંદેહ રહ્યો નહિ. એને ખાતરી થઈ કે, કોઇ ને કોઈ દૈવઘટનાથી નળનું સ્વરૂપ આવું કદરૂપું થઇ ગયું છે. એણે જાતે એક વાર બાહુકને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી. માતપિતાને બધી વાત જણાવીને બાહુકને અંતઃપુરમાં આવવા દેવાની રજા મંગાવી.

ભીમરાજની આજ્ઞાથી બાહુક અંતઃપુરમાં ગયો. દમયંતીના

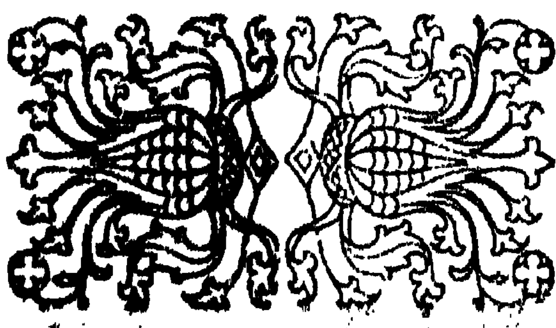
બીજી વારના સ્વયંવરની વાત સાંભળીને નળને તેના ઉપરથી બિલકુલ શ્રદ્ધા ઊઠી ગઈ હતી, પણ જ્યારે એણે જોયું કે દમયંતીના વસ્ત્રાભૂષણોમાં એનું એ અડધું ફાટયું તૂટયું વસ્ત્ર હતું, તેના કેશ વિખરાયલા હતા, શરીર બિલકુલ ફિક્કું અને લેવાઈ ગયેલું હતું, ત્યારેજ નળને ખાતરી થઈ કે સ્વયંવરની વાત તો એક છેતરવાની યુક્તિજ હતી!

નળને જોતાંવારજ દમયંતી તેના પગમાં પડી ગઈ. બન્નેએ એકબીજાને ઓળખી લીધાં.

પોતાની ઓળખાણ આપ્યા પછી નળે બીજી વારના સ્વયંવરની વાત કાઢીને દમયંતીને ઘણો ઠપકો આપ્યો. દમયંતીએ રોતે રોતે બીજી વારના સ્વયંવરની ખબરનું કારણ બાહુકને સમજાવ્યું. નળના મનમાંથી બધો સંદેહ જતો રહ્યો, એટલે એણે પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કરવાની ઇચ્છાથી કર્કોટક નાગે આપેલું વસ્ત્ર પહેરીને નાગ દેવતાનું સ્મરણ કર્યું. જોતજોતામાં કદરૂપો બાહુક પરમ સુંદર તેજોપૂર્ણ નળરાજામાં બદલાઈ ગયો.

ઘણા દિવસના દુઃખ અને વિરહ પછી આ શુભ દિને પતિપત્નીનું સંમિલન થયું. આખા નગરમાં આનંદોત્સવ થઈ રહ્યો. ઋતુપર્ણ રાજાએ આનંદપૂર્વક નળને પોતાના મિત્ર તરીકે આલિંગન કર્યું. દમયંતીની આશામાં આવેલા ઉદારચિત્ત ઋતુપર્ણ રાજાના મનમાં જરા પણ ખેદ કે ઇર્ષ્યા ઊપજ્યાં નહિ.

એક માસ સાસરે રહીને, ભીમરાજે આપેલાં પુષ્કળ ધન, રત્ન અને દાસદાસીઓ સાથે નળ દમયંતી સહિત નિષધ રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યો. ઋતુપર્ણ પાસેથી શીખેલી અક્ષવિદ્યાથી નળે જૂગટામાં પુષ્કરને હરાવીને પોતાનું ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. પરાજિત થયેલા પુષ્કરને નળે કહ્યું: “પુષ્કર! તું મારો નાનો ભાઈ છે. તારા ઉપરથી મારો સ્નેહ જરાય ઓછો થયો નથી. મેં તને ક્ષમા આપી છે. તારી પોતાની માલમિલકત તને પાછી સોંપું છું. તું સ્વતંત્રપણે સુખપૂર્વક મારા રાજ્યમાં વાસ કર.”





૭૨-સુશોભના

સુશોભના કંકણ ઋષિની કન્યા હતી. એ ઘણીજ રૂપાળી, ગુણવાન તથા દયાળુ અને પતિવ્રતા હતી મહાત્મા આકથ મુનિ સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. આકથ મુનિ, મંકન નામના એક બ્રાહ્મણના પુત્ર હતા.

પિતાથી છૂટા પડીને આકથ મુનિ આ સાધ્વી પત્ની સાથે ઘણી દરિદ્ર અવસ્થામાં રહેતા હતા. એટલે સુધી કે પાંચ દિવસ સુધી નકોરડો ઉપવાસ કરીને છઠ્ઠે દિવસે ધાન્ય ભેગાં થતાં; પણ આટલી બધી ગરીબાઇમાં પણ એ જોડું અતિશય કરુણામય હતું. એક દિવસ એવું બન્યું કે પાંચ દિવસના ઉપવાસ પછી છઠ્ઠે દિવસે ભોજન કરવાની તૈયારીમાં હતા, એટલામાં કોઇ સંન્યાસીએ તેમને બારણે આવીને મધુર શબ્દે કહ્યું: " હે બ્રાહ્મણ ! હું એક મહિનાથી ભૂખ્યો છું. હમણાં ભોજન નિમિત્તે તારે ઘેર આવ્યો છું. દાન કરવા યોગ્ય કાંઇ ભોજન હોય તો ઠીક, નહિ તો બીજે ઘેર ભિક્ષા માગી આવીને મારી ભૂખ સમાવું. "

સંન્યાસીનાં વચન સાંભળીને આકથ મુનિએ કહ્યું: " હે દ્વિજેન્દ્ર ! પાંચ દિવસથી મારા ઘરમાં કાંઈ પણ ભોજન નહોતું. આજે છઠ્ઠે દિવસે બન્યું છે; માટે અમને હવે જરા પણ ચિંતા નથી. આપ સુખે પધારો. અમો આપના પગ ધોઇને આપનો યથાવિધિ સત્કાર કરીશું."

યોગીએ આકથ મુનિની વિનતિ અનુસાર તેમનેજ ઘેર ભોજન કરવાની ઇચ્છા પ્રગટ કરી. આકથ મુનિએ તેમના પગ ધોયા, પત્ની સુશોભનાએ પણ ઘણા આહ્લાદપૂર્વક જંગલનાં શાક, કંદ-મૂળ વગેરે રાંધીને ભોજન તૈયાર કર્યું તથા એક કેળના પાંદડા-માં એ સર્વ સામગ્રી સુંદર રીતે પીરસી દીધી. યોગીએ ઘણાજ શોખ સાથે એ બધી સ્વાદિષ્ટ સામગ્રીઓ ખાધી, કાંઇ પણ બાકી

રાખ્યું નહિ. સંન્યાસીને આ ભોજનથી તૃપ્ત થયેલા જોઇને આકથ મુનિ તથા તેમની સ્ત્રી ઘણાં ખુશ થયાં. ભોજન થઇ રહ્યા પછી સંન્યાસી બીજે ગામ ચાલ્યો ગયો. આકથ મુનિ અને તેમનાં પત્નીએ આખો દિવસ ભૂખ્યાં રહીને જપતપમાં ગાળ્યો. ત્યાર પછી એ સાધુશીલ બ્રાહ્મણ આકથે વધારે તપસંચય કરવા માટે પત્ની સાથે કપોતવૃત્તિનું અવલંબન કર્યું.

ત્યાર પછી એક દિવસે એક કદરૂપો પણ શાસ્ત્રોમાં પારદર્શી બ્રાહ્મણ સામવેદનું ગાન કરતો કરતો તેમને ઘેર આવી પહોંચ્યો. તેનું દર્શન કરીને આકથ મુનિએ ભાર્યા સુશોભનાને કહ્યું: "પ્રિયે! આ કદરૂપો બ્રાહ્મણ આપણે ત્યાં આવ્યો છે. તેને આજના ભોજનમાંથી અડધું ભોજન કરાવ અને બાકીનું અડધું તું તારા સારૂ રાખી મૂક; કારણકે મને એમ લાગે છે કે આજનો દિવસ ઉપવાસમાં જશે તો પાછા બીજા છ દિવસ ખાધા વગર ખેંચી કાઢવાથી તારૂં શરીર ટકશે નહિ. તું ઘણીજ કોમળ છે અને આવા લાંબા ઉપવાસ કરવાને માટે અસમર્થ છે. કહે, તારો શો વિચાર છે?" સાધ્વી સુશોભનાએ કહ્યું: "વિધાતાએ લલાટમાં લખેલું આયુષ્ય આહારથી વધતું નથી કે ઉપવાસથી ઘટતું નથી. બ્રાહ્મણ અતિથિને આ અન્ન આપી દીધાથી મને જરા પણ શારીરિક કષ્ટ પહોંચવાનું નથી; બલકે હું માનસિક આનંદ પ્રાપ્ત કરીશ." આકથ મુનિએ કહ્યું: "પ્રિયે! જ્યારે ચિરાયુ યક્ષનું મસ્તક પણ વીરભદ્રને હાથે છેદાઇ શકયું હતું તો પછી આપણા જેવા પાપી ટૂંકા આવરદાના મનુષ્યોની તો વાતજ શી? માટે તું તારો વિચાર ફેરવી નાખીને આ રસોઇમાંથી ભોજન કર, એટલે હું બાકીનું બ્રાહ્મણને ખવરાવું. હું તારી ઇચ્છા પ્રમાણેજ કાર્ય કરવા તૈયાર છું."

સુશોભનાએ કહ્યું: "દેવ! આપ ભૂખ્યા રહો અને હું ભોજન કરૂં એ બનેજ કેવી રીતે? તમારા પહેલાં ભોજન કરવું એ શું મારે માટે વ્યાજબી છે? આપે પણ આજ તેર દિવસ થયાં ઉપવાસ કર્યા છે, તો પછી મને ઊલટી સલાહ શા માટે આપો છો? હું એક બીજી વાત કહું તે સાંભળો. અન્નજ પ્રત્યક્ષ પ્રાણસ્વરૂપ છે, એટલા માટે સ્થૂલ દેહધારી પ્રાણીઓને માટે પંડિતોએ અન્નદાતાને પ્રાણદાતા ગણ્યો છે. પ્રાણીઓ અન્નદ્વારાજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનાથીજ વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે; માટે તેના કરતાં ઊંચી વસ્તુ બીજી

કોઇ નથી. તેથી એનું દાન કરવાથી મહાપુણ્યનો સંચય થાય છે. આ ક્ષણભંગુર જીવન પ્રાપ્ત કરીને અન્નાદિનું દાન ન કરે તેનું જીવન વ્યર્થ જાય છે. ધર્મજ પરલોકમાં સહાય થાય છે. પિતા, માતા, સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્રો તથા પૈસોટકો અને જોબન એ બધું આ દુનિયામાં કલ્યાણ સાધવાના કામમાં આવે છે, પણ પરલોકમાં કશા કામમાં નથી આવતાં. ધર્માચરણ કરતાં કરતાં મરણ પણ થાય તો તે ધર્મકાર્ય ગણાય છે, માટે અતિથિને અડધા ભૂખ્યા રાખીને ભોજન કરવાથી આપણને શું ફળ મળશે?" કરુણાનિધિ ધર્માત્મા સુશોભનાના પતિ આકથે પોતાની ભાર્યાનો આવો સારરૂપ ઉપદેશ સાંભળીને, બધું ભોજન પ્રસન્ન ચિત્તે એ બ્રાહ્મણને ખવરાવી દીધું અને એ બ્રાહ્મણનો યથાવિધિ ઘણો સારો સત્કાર કર્યો. તેમની આગતાસ્વાગતાથી પ્રસન્ન થઇ જઇને એ કદરૂપા બ્રાહ્મણે શિવનું રૂપ ધારણ કરીને કહ્યું કે, "હું આજે તમને વરદાન આપવા માટે આવ્યો છું, તમે બન્ને જણાં ઇચ્છાનુસાર વરદાન માગો." ત્યારે એ પતિપત્નીએ ઘણાંજ પ્રસન્ન થઇને શિવજીના ચરણારવિંદમાં દંડવત્ કર્યાં અને તેમના પદમાં રહીને સદા ભક્તિ કરતા રહેવાની પ્રાર્થના કરી. શિવજી એ પ્રાર્થના સ્વીકારીને તેમને બન્નેને શિવલોકમાં લઈ ગયા.





૭૩–શશિકલા



હજારો વર્ષ પૂર્વે પ્રાચીન અને પવિત્ર કાશી નગરીમાં "સુબાહુ" નામના એક પરમ પવિત્ર ધીર, વીર, ધર્માત્મા અને પ્રજાપાલક રાજા રાજ્ય કરતા હતા. એ સર્વ પ્રકારે સુખી હતા; કેમકે રાજવૈભવ ઉપરાંત, સુશીલા, ધર્મપરાયણા તથા પતિવ્રતા પત્નીનું પણ તેમને સુખ હતું. એ રાણીથી એમને બે સંતાન થયાં હતાં. એક પુત્ર અને એક પુત્રી. કન્યાનું નામ શશિકળા હતું. શશિકળા ઘણી સુંદર હોવા ઉપરાંત ધર્મશાસ્ત્ર અને અનેક લલિત કળાઓમાં પારંગત હતી.

એજ સમયમાં વિખ્યાત કોશલ રાજ્યની રાજધાની અયોધ્યા નગરીમાં સર્વ સુલક્ષણસંપન્ન સ્વરૂપવાન, ગુણવાન, ધાર્મિક અને પ્રજારંજક સૂર્યવંશી રાજા રાજ્ય કરતા હતા. એમનું નામ ધ્રુવ-સંધિ હતું. તેના રાજ્યમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર ચારે વર્ણ પોતપોતાના ધર્મનું પાલન કરવામાં તત્પર રહેતા હતા. કોઇ બીજાની વૃત્તિનું પાલન કરતો નહોતો. રાજાના સુપ્રબંધ તથા ધાકને લીધે એ રાજ્યમાં ચોર, ધૂર્ત, ઠગ, ચાડિયા, મૂર્ખ, દંભી અને કૃતઘ્ન લોકો વાસ કરી શકતા નહોતા. વાસ્તવમાં પ્રજા ઘણાજ સુખમાં વાસ કરતી હતી.

રાજા ધ્રુવસંધિને લક્ષ્મી અને સરસ્વતીના જેવી સુંદર મધુર-હાસિની, અતિ વિચક્ષણ મનોરમા અને લીલાવતી નામની બે રાણીઓ હોવા છતાં પણ રાજાને મનથી એક માનીતી અને બીજી અળખામણી એમ નહોતું. રાજાને બન્ને સરખી વહાલી હતી. બન્ને રાણીઓ સહિત રાજા ઘણા સુખમાં દિવસ ગાળતો હતો.

થોડાક વરસોમાં બન્ને રાણીઓએ પુત્રને જન્મ આપ્યો. મોટી રાણી મનોરમાનો પુત્ર થોડા દિવસે મોટો અને નાની રાણી લીલા-વતીનો પુત્ર થોડા દિવસે નાનો હતો. શુભનામકરણસંસ્કાર પંડિતો-ને હાથે ઘણી ધામધૂમથી થયો અને મોટાનું નામ "સુદર્શન"

અને નાનાનું નામ "શત્રુજિત્" પાડવામાં આવ્યું. બન્ને રાજકુમારો સરખા લાડમાં ઊછરવા લાગ્યા. બન્ને કુમાર ધીમે ધીમે મોટા થવા લાગ્યા. દૈવગતિ એવી થઇ કે નાનો પુત્ર શત્રુજિત્ પિતાનો માનીતો થઇ પડ્યો. એનું સુંદર રૂપ, સુમધુર વાણી અને બીજાં કારણોને લીધે એ પ્રજાજન તથા અમલદારવર્ગમાં પણ પ્રિય થઇ પડ્યો. હતભાગી સુદર્શનજ લોકોની નજરથી ઊતરી જવા લાગ્યો.

એવામાં એક દિવસ રાજા ધ્રુવસંધિ ઘણા ઠાઠમાઠ સાથે પોતાની રાજધાનીથી થોડે દૂર એક ઘાડા જંગલમાં મૃગયા રમવા સારૂ નીકળી પડ્યા. એ મૃગયા રમવામાં ઘણા કુશળ હતા, એટલે વનમાં પ્રવેશ કરતાંવારજ બહુ થોડા સમયમાં હરિણ, સૂવર વગેરે અનેક જાનવરોને મારીને જંગલમાં ખળભળાટ મચાવી દીધો. રાજાની એ પશુહત્યા જોઇને અનેક પશુઓ ભયભીત થઇને નાસભાગ કરવા માંડ્યાં. એટલામાં ઘોર ઘટામાંથી એક ભયાનક સિંહ ગર્જના કરતો કરતો રાજાની સન્મુખ આવી પહોંચ્યો. એ વિશાળ કેસરીની યાળ ક્રોધને લીધે ઊભી થયેલી હતી, આંખ સળગતા અંગારાની પેઠે તપી ગયેલી હતી અને એ પોતાની લાંબી પૂંછડી વારંવાર ભૂમિ ઉપર પછાડતો હતો. એને જોતાંવારજ રાજાના મનમાં ગિરિરાજદુહિતા મહાદેવીના વાહનનો ખ્યાલ આવવા લાગ્યો. એની એ બિહામણી મૂર્તિ જોઇને તથા ગગન ફાડી નાખે એવી ગર્જના સાંભળીને રાજાની સાથેના માણસો તો કોણ જાણે કયાંના કયાં પલાયન કરી ગયા. યમરાજના દૂત જેવા આ પશુરાજની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે રાજા એકલોજ વનમાં રહ્યો. રાજા પણ નરસિંહ—મનુષ્યોમાં સિંહરૂપ હતો; એટલે એ પણ વનરાજ સિંહથી ડરી જાય અને પાછી પાની કરે એવો નહોતો; એટલે વગર વિલંબે નરરાજ અને પશુરાજ બન્નેની વચ્ચે દ્વંદ્વયુદ્ધ—કુસ્તી થવા માંડી. રાજા ખડ્ગ તથા ઢાલ હાથમાં લઇને વગર ભયે સિંહની સામે ગયો એટલે કેટલાક રાજસેવકો પણ ધનુર્બાણ લઇને રાજાને સહાય કરવા સારૂ સંતાઇ રહ્યા હતા ત્યાંથી બહાર આવ્યા. તેમનાં બાણ વરસાદની પેઠે સિંહના શરીર ઉપર પડવા અને એના દેહને વીંધી નાખવા લાગ્યાં; પણ એની જરા પણ પરવા ન કરતાં એક છલંગ મારીને એ રાજાના ઉપર ચડી બેઠો. એ વખતે રાજા અને તેની વચ્ચે રીતસર કુસ્તી ચાલવા માંડી. સેવકો બૂમો પાડવા લાગ્યા. જોતજોતામાં સિંહના નખ અને દાંતના પ્રહારથી રાજા

તથા રાજાની તલવારના ઘાથી સિંહ એમ બન્ને લોહીલોહાણ થઇ ગયા અને વધારે શક્તિ નહિ રહેવાથી બન્નેએ ભૂમિ ઉપર ઢળી પડીને પ્રાણ ત્યજી દીધા. રાજાની સાથેના સરદારો અને પ્રધાનોએ એકઠા થઇને શાસ્ત્રાનુસાર રાજાનો અંત્યેષ્ટિ સંસ્કાર કર્યો. અયોધ્યાનું રાજ્યસિંહાસન ખાલી પડ્યું.

રાજભક્ત, પ્રજાજન, બુદ્ધિમાન મંત્રીઓ અને ભૂત ભવિષ્ય જાણનાર પરમ ધર્મજ્ઞ કુળપુરોહિત વસિષ્ઠ, બધાનો અભિપ્રાય એવો થયો કે સુદર્શન સ્વર્ગવાસી મહારાજાનો મોટો રાજકુમાર છે, ગુણમાં પણ હીન નથી, એટલે એજ રાજ્યનો ખરો અધિકારી છે. તેનેજ જલદી અભિષેક કરવો જોઇએ. રાજ્યને ઝાઝો વખત સુધી રાજા વગરનું રાખવામાં માલ નથી. સુદર્શનના માતામહ ઉજ્જયિની નગરીના રાજા પરમ ધર્મપરાયણ મહાવીર વીરસેન દૌહિત્રની મદદને સારૂ પોતાની પુષ્કળ સેના લઇને સાકેત નગરમાં આવી પહોંચ્યા. સુદર્શનનો રાજ્યાભિષેક નક્કી થયો. આવશ્યક સરસામાન પણ એકઠો થવા લાગ્યો. એટલામાં નાના કુમાર શત્રુજિતના માતામહ, કલિંગેશ્વર કૂટનીતિપરાયણ યુધાજિત્ અમંગળરૂપી ધૂમકેતુની પેઠે રંગમાં ભંગ પડાવવા સારૂ આવી પહોંચ્યા. એમણે દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું કે, “ મારો દૌહિત્ર પિતાનો લાડકો પુત્ર હતો; એટલે રાજ્યનો અધિકારી એજ છે.” એની હઠ આગળ અયોધ્યાની અમાત્યમંડળી, આગેવાન નાગરિકો અને વસિષ્ઠ દેવનું પણ કાંઇ ચાલ્યું નહિ. એણે ગર્વપૂર્વક મોટે સાદે કહ્યું કે, “ તમે લોકો સીધી રીતે મારા દૌહિત્રને ગાદી નહિ આપો, તો હું યુદ્ધ કરીશ અને લોહીની નદી વહેવરાવીને શત્રુઓનો પરાજય કરીશ તથા શત્રુજિત્‌ને રાજસિંહાસન ઉપર બેસાડીશ.”

આખરે યુદ્ધનોજ વારો આવ્યો. કલિંગ દેશનું સૈન્ય ઉજ્જયિનીના સૈન્યની સાથે યુદ્ધ કરવાને ઉતાવળ કરવા લાગ્યું. યુધાજિત્‌ની કપટનીતિને લીધે અયોધ્યાના સૈનિકોમાં પણ બે પક્ષ પડી ગયા હતા. એક પક્ષ મોટા રાજકુમારનો પક્ષ લેતો હતો અને બીજો નાના રાજકુમારના તરફ હતો. અયોધ્યાના ભાગ્યમાં એક મોટું રાજ્યપરિવર્તન લખાયું હતું. ‘ધણી વિનાનું ઢોર સૂનું’ એ કહેવત પ્રમાણે રાજા વગરના આ રાજ્યમાં અંધાધૂંધી ફેલાઇ ગઇ. ચોર, લૂંટારા અને ધાડપાડુઓનો ધંધો ધમધોકાર ચાલવા લાગ્યો. વેપારરોજગાર બંધ પડી ગયો. શાંતિનું નામ અયોધ્યામાં રહ્યું નહિ.

સરયૂ નદીને કિનારે એક મોટા મેદાનમાં બન્ને પક્ષની સેનાઓ ગોઠવાઇ ગઇ. સર્વત્ર હાહાકાર વર્તી રહ્યો અને બન્ને પક્ષ વચ્ચે રુવાંટાં ઊભાં કરે એવું આ ઘોર યુદ્ધ ચાલવા માંડ્યું. સુદર્શનના માતામહ વીરસેને એ યુદ્ધમાં અદ્ભુત રણકૌશલ્ય બતાવ્યું અને યુધાજિત્‌ના જયનીઆશા લોપ થવા લાગી. વિજયલક્ષ્મી વીરસેનના હાથમાં આવવાની તૈયારીમાં હતી; એવામાં કપટી, બાયલા યુધાજિતે છૂપી રીતે મોકલેલા એક હત્યારાએ વિશ્વાસઘાત કરીને વીરસેનના પ્રાણ લીધા. રાજાને હણાયેલો જોઇને એમની ફોજ નાસવા અને વિખરાવા માંડી. યુધાજિત્‌ની આ યુદ્ધમાં આવા છળથી જીત થઈ. એક નિમકહલાલ નોકરે દોડતાં દોડતાં રાજમહેલમાં જઇને મનોરમાને આ બધી વાતના સમાચાર જણાવ્યા. રાણી મનોરમા રાજનીતિમાં બહુ કુશળ હતી. તેણે વિચાર્યું કે, “ મારા પિતાની હત્યા કરનાર યુધાજિત્‌ના હાથમાં હું અને મારો પુત્ર પડીશું, તો એ દુષ્ટ અમારી પણ હત્યા કરીને પોતાના દૌહિત્રનો માર્ગ નિષ્કંટક કરવાનું ચૂકશે નહિ. અહીંયાં મારી મદદ કરે એવું કોઇ નથી. જે થોડાક મંત્રીઓ મારા શુભચિંતક છે તેઓની પાસે પણ સૈનિકો રહ્યા નથી. મારા બધા શૂરા સામંતો કપાઇ ગયા છે. હવે મારે શું કરવું ? ” એટલામાં એના સ્વામીના પરમ મિત્ર બિદ્દલ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. તેણે સલાહ આપી કે, “ તમારે જરા પણ વિલંબ ન કરતાં પુત્રને લઇને કાશીમાં તમારાં માતા સુબાહુને શરણે જવું જોઇએ.” મનોરમાએ મંત્રીનો એ ઉપદેશ માથે ચડાવ્યો અને બાળક સુદર્શન તથા પોતાની દાસીને લઇને છાનીમાની રાજમહેલમાંથી નીકળી પડી અને નગર બહાર પોતાના પિતાના તંબુમાં જઈ પહોંચી. ત્યાં જઇને પિતાના મૃતદેહને જોઇને એણે ઘણો વિલાપ કર્યો અને આખરે હૈયું કઠણ કરીને તેમનો છેવટનો અગ્નિસંસ્કાર પણ કર્યો. ત્યારબાદ કાશી તરફ જવા માંડયું. આગળ પોતાના ભરણપોષણને સારૂ પુષ્કળ રત્ન તથા માણેક આદિના અલંકાર રાણીએ સાથે રાખ્યાં હતાં, પણ અવળો દિવસ આવે છે ત્યારે બધા પાસા ઊલટાજ પડે છે. રસ્તામાં એમને ચોર મળ્યા અને તેમણે રાણીની બધી માલમતા લૂંટી લીધી. આખરે નિરાધાર ભિખારણની અવસ્થામાં એ બાળકપુત્ર અને દાસીની સાથે ભારદ્વાજ મુનિના આશ્રમમાં જઇ પહોંચી. સ્વામીભક્ત બિદ્દલ પણ એજ સમયે ત્યાં આગળ જઇ પહોંચ્યો. ઋષિ અને ઋષિપત્નીએ બિદ્દલને મુખેથી

રાણીનો ખરો પરિચય મળ્યાથી તેને ઘણા માનપૂર્વક પોતાના આશ્રમમાં રાખી. ધાર્મિક મનુષ્યોનું હૃદય હમેશાં બીજાઓનું દુઃખ જોઇને પીગળે છે અને તેઓ તેમની ખાતર પોતે પણ ગમે તેટલી વિપત્તિ માથે વહોરવા તૈયાર રહે છે. રાણી મનોરમા એ પ્રમાણે પુત્ર તથા દાસી સહિત એ પવિત્ર આશ્રમમાં વાસ કરવા લાગી, પ્રભુભક્ત બિદ્દલ મહેનત કરીને તેમનું ભરણપોષણ કરવા લાગ્યો અને ઋષિ ભારદ્વાજ તેમની સંભાળ રાખવા લાગ્યા.

પેલી તરફ યુધાજિત્ વિજયડંકો વગડાવીને નગરમાં દાખલ થયો તથા રાજસિંહાસન ઉપર કબજો કરીને મહાધામધૂમ સહિત પોતાના દૌહિત્રનો રાજ્યાભિષેક કર્યો; પરંતુ એ દુષ્ટને લાગ્યું કે મનોરમા અને સુદર્શન જીવતાં છે ત્યાંસુધી એના દૌહિત્રનું રાજ્ય નિષ્કંટક નથી, માટે એમની શોધમાં એણે ચારે તરફ માણસો દોડાવ્યાં. એમને પકડી આણનારને બહુ મોટાં ઇનામ આપવાની લાલચો બતાવવામાં આવી. માણસની સ્થિતિ ફરતાં શી વાર લાગે છે ? જે રાણીનો હુકમ થતાં હજારો દાસદાસીઓ હાજર થતાં, તેજ રાણી આજે અપરાધિની ગણાવા લાગી. પહેલાં એની ખુશામત કરનારાં અનેક નિમકહરામ સેવકો આજે ઇનામની લાલચે રાણીનો પત્તો લગાડીને તેને પકડાવવાના ઉપાય શોધવા લાગ્યા.

એક દિવસે રાજા યુધાજિત્‌ને રાણી મનોરમાના આશ્રયસ્થાનની ખબર પડી;અને એ મોટું સૈન્ય લઇને તેને પકડી લાવા સારૂ નીકળી પડ્યો. રસ્તામાં એણે લાંચ આપીને અનેક લૂંટારાઓને પણ પોતાના પક્ષમાં કરી લઇને સાથે લીધા અને પૂરી તૈયારી સાથે ભારદ્વાજ આશ્રમ તરફ જવા લાગ્યો. બિદ્દલને એ વાતની ખબર પડતાં તેણે એ નવી આફત રાણી મનોરમાને જણાવી. એ ભયાનક સમાચારથી રાણીના હોશકોશ ઊડી ગયા અને તે બીજો કોઇ ઉપાય ન સૂઝતાં ઋષિ ભારદ્વાજની પાસે ગઇ અને એમના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને રડી પડી. પરમ ધાર્મિક મુનિએ રાણીને આશ્વાસન આપીને કહ્યું: " દેવિ ! તમે નિશ્ચિંત મને કુમારને લઇને આ આશ્રમમાં નિવાસ કરો. બીજાની તો શી મગદૂર છે–ત્રણ લોકનો સ્વામી ઇંદ્ર પણ આપના પુત્રનો વાળ વાંકો કરી શકે એમ નથી. મેં દિવ્ય ચક્ષુથી જોયું છે, કે આપનો સર્વ પ્રકારનાં સુલક્ષણવાળો કુમાર થોડા સમયમાંજ પિતાના રાજ્યનો છત્રધારી

રાજા બનશે." ઋષિના શ્રીમુખમાંથી એવી અભયવાણી સાંભળ્યાથી મનોરમાના જીવમાં જીવ આવ્યો અને તે શત્રુના આવી પહોંચવાની વાટ જોતી તથા આગળ શું બનવાનું છે તેની ચિંતા કરતી આશ્રમમાં રહેવા લાગી.

કપટી યુધાજિતે તપોવનની પાસે આવતાં સભ્યતાની ખાતર પોતાના લશ્કરને દૂર રાખ્યું અને થોડાક મંત્રીઓ તથા નોકરોને સાથે લઇને નમ્રતાપૂર્વક સાદા વેશે પોતે ઋષિના આશ્રમમાં ગયો. ત્યાં જઇને ઘણી ભક્તિનો ડોળ કરીને ભારદ્વાજને પ્રણામ કર્યા. મહર્ષિએ પણ શિષ્ટાચારપૂર્વક એનો આદરસત્કાર કર્યો. થોડી વાર એક બીજાને ક્ષેમકુશળના સમાચાર પૂછ્યા પછી ઢોંગી યુધાજિતે મહર્ષિ પાસેથી મનોરમા અને તેના પુત્રની માગણી કરી. એ કપટનીતિમાં ઘણો નિપુણ હતો; એટલે સરળ હૃદયના તપસ્વીને છેતરવાના હેતુથી પોતાના અંતરમાં રહેલું હળાહળ ઝેર છુપાવીને મીઠા શબ્દોમાં હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો: "હે તપોધન ! આપને ખબર છે કે રાજર્ષિ ધ્રુવસંધિ મારા જમાઇ હતા. હું મારી પુત્રી લીલાવતીને જેટલો ચાહું છું, તેટલોજ પ્રેમ દીકરી મનોરમા ઉપર રાખું છું; એટલે લીલાવતી તો રાજમહેલમાં પૂરા સુખમાં રહે અને મનોરમા અને તેનો કુમાર જન્મથી સુખ અને વૈભવમાં ઉછરેલા હોવા છતાં આ પ્રમાણે જંગલમાં વલ્કલ પહેરીને અને કંદમૂળ ખાઇને દુઃખી પરાધીન જીવન ગાળે એ જોઇને મને ઘણીજ શરમ લાગે છે. અયોધ્યાની પ્રજા આગળ હું શું મોં બતાવું ? બધા એમજ કહે છે કે મારા ભયથી મનોરમા અને તેના પુત્રે વનવાસ કર્યો છે. મારૂં એ કલંક ધોઇ નાખવા માટે મેં કેટલાયે પ્રયત્ન કર્યા, હજારો રૂપિયા ખર્ચીને દેશાવરમાં માણસો મોકલીને એમની તપાસ કરાવી; છેવટે ઇષ્ટદેવીની કૃપાથી આજ એમનો પત્તો લાગ્યો અને મારી મનોકામના સિદ્ધ થઈ. આપ રજા આપો, એટલે રથ તૈયાર છે, તેમાં માનપૂર્વક રાણી અને રાજકુમારને એમની રાજધાનીમાં લઇ જાઉં. ત્યાં આગળ રાણી મનોરમા રાજમાતા તરીકે રહેશે અને કુમાર શત્રુજિત્ અને સુદર્શન એ બે રામલક્ષ્મણની પેઠે સંપીને રહેશે અને પિતાના રાજ્યનું શાસન તેમજ રક્ષણ કરશે. એથી કરીને મારૂં કલંક ધોવાઇ જશે." દિવ્ય દૃષ્ટિવાળા પ્રભાવશાળી મહર્ષિ ભારદ્વાજ કપટી યુધાજિત્‌ની આવી જૂઠી વાતો સાંભળીને બહુજ ગુસ્સે થયા, છતાં કોઇ પણ પ્રકારે

પોતાના ક્રોધને સમાવીને બોલ્યાઃ "રાજન્! આપનું કથન મેં સાંભળ્યું છે. મારો ઉત્તર એજ છે કે રાણી મનોરમા થોડા વખતમાંજ રાજમાતા તરીકે અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરશે. આપે એ બાબત બહુ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. આપ નિરાંતે પાછા પધારો." સુધાજિતે જોયું કે આ કપટજાળમાં તો પોતે ફાવ્યો નહિ. હવે એણે પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ પ્રગટાવ્યું અને નિર્લજ્જપણે બોલી ઊઠ્યોઃ "મુનિવર! આપ સમજી જાઓ અને સીધી રીતે મનોરમાને મને સોંપી દો, નહિ તો હમણાંજ હું એને બળાત્કારથી પકડીને મારી સાથે લઇ જઇશ." ઋષિ તો એની આ ધમકી સાંભળીને પણ ગંભીર સમુદ્રની પેઠે શાંત રહ્યા અને દૃઢતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યોઃ "રાજન્! તારામાં શક્તિ હોય તો, પ્રાચીન કાળમાં વસિષ્ઠ ઋષિની કામધેનુને વિશ્વામિત્ર જેવી રીતે હરણ કરી ગયો હતો, તેવી રીતે બળાત્કારથી તું મારા આશ્રમમાંથી મારી શરણાગત મનોરમાને લઈ જા. હું પણ જોઉં તો ખરો કે તારામાં કેટલું બળ છે. હું રાજીખુશીથી તો એને કસાઇના હાથમાં સોંપનાર નથી!" મહર્ષિના એ તેજસ્વી વચનોથી બીકણ સુધાજિત્ ભયભીત થઇ ગયો અને ત્યાંથી દૂર જઇ પોતાના મુખ્ય મંત્રીની સાથે સલાહ કરવા લાગ્યો અને છેવટે સુદર્શનનો પરિત્યાગ કરીને અયોધ્યા પાછો ફર્યો. ગાધિરાજ વિશ્વામિત્રની પેઠે બ્રહ્મતેજની સાથે ક્ષાત્રતેજની હરીફાઇ કરવાને તેની હિંમત ચાલી નહિ. રાજપુત્ર સુદર્શન માતાની સાથે ઋષિના તપોવનમાં ઋષિસંતાનોના ભેગો ઊછરવા લાગ્યો.

મહર્ષિ ભારદ્વાજ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય બંને વર્ણની શક્તિઓનું રહસ્ય જાણતા હતા. એમણે યૌવનમાં રાજ્યશાસન અને પ્રજાનું પ્રતિપાલન કર્યું હતું અને પાછલી વયમાં તપોવનનો આશ્રય લીધો હતો. એ પરમજ્ઞાની મહર્ષિ રાજકુમાર સુદર્શનની કેળવણીની બાબતમાં બેદરકાર નહોતા. અગિયાર વર્ષની વયે શાસ્ત્રની વિધિ અનુસાર સુદર્શનને બ્રહ્મચર્ય વ્રતની દીક્ષા આપવામાં આવી. ત્યાર પછી રાજકુમારને ઉપયોગી બધાં શાસ્ત્રો તેને શીખવવામાં આવ્યાં. શાસ્ત્રજ્ઞાનની સાથે સાથે શસ્ત્રજ્ઞાન પણ એને પૂર્ણરૂપે આપવામાં ઋષિએ કચાશ રાખી નહોતી. ઇક્ષ્વાકુવંશના અલંકારસ્વરૂપ દુર્લભ ગુણો વડે ભૂષિત કુમાર સુદર્શન સર્વ પ્રકારના શિક્ષણ અને સામર્થ્ય વડે થોડા સમયમાંજ નામ પ્રમાણે સુદર્શન યુવક થઇ ગયો. ક્ષત્રિય રાજકુમારને છાજે એવું બળ તથા

પરાક્રમ અને ઋષિઓને શોભે એવાં વિદ્યા, જ્ઞાન, સંયમ અને તપસ્યાના ગુણો એનામાં પૂરાં ખીલ્યાં હતાં. સૌથી વધારે ખૂબી-ની વાત એ હતી કે ભગવાનના ઉપર તેને બહુજ વિશ્વાસ હતો અને તેમની ભક્તિ કરવામાં એનો ઘણો સમય જતો. પોતાની માતાનો સારો દાખલો જોઇને એના તરુણ હૃદયમાં ભગવદ્ભક્તિનું જે બીજ રોપાયું હતું તે દિવસે દિવસે વધીને ડાળ, શાખા અને પાંદડાંઓવાળા મોટા વૃક્ષના રૂપમાં હવે ઊગી નીકળ્યું હતું. ખરે-ખર કુમાર સુદર્શન સર્વ પ્રકારે નમૂનારૂપ યુવક નીવડ્યો હતો.

ગુણનો એવો પ્રભાવ છે કે એ કદાપિ ઢાંકયો રહેતો નથી. ઊંડા સમુદ્રના તળિયામાં પડેલાં હોવા છતાં પણ મોતી, પરવાળાં જેવાં રત્ન કદાપિ છાનાં રહેતાં નથી. મનુષ્ય પ્રયત્ન કરીને એને શોધી કાઢે છે અને દુનિયાની નજર આગળ રજૂ કરે છે. એજ પ્રમાણે રાજકુમાર સુદર્શન મનુષ્યોની વસ્તીથી બહુ દૂર તપોવનના એકાંતવાસમાં જીવન ગાળતો હતો; તોપણ એના સદ્ગુણોની ખ્યાતિ દૂર દેશાવર સુધી પહોંચવા પામી અને એ સુખ્યાતિને લીધે થોડા સમયમાંજ એને મુનિઓના આશ્રમનો પરિત્યાગ કરીને રાજધાનીમાં જવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો. એ પ્રસંગ કેવી રીતે અને કેવા સંયોગોમાં આવ્યો તે અમે નીચે વર્ણવીશું.

જે સમયની કથા અમે કહી રહ્યા છીએ તે સમયમાં કાશી નગરી અને તેની આસપાસના પ્રદેશમાં સુબાહુ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજાને શશિકલા નામની એક ઘણીજ સુંદર કન્યા હતી. રાજનંદિની શશિકલાએ પોતાના રૂપલાવણ્યથી રમાને અને ગુણના ગૌરવથી મહિમાવાળી સરસ્વતીદેવીને પણ મહાત કર્યાં હતાં. લાવણ્યસરોવરમાં ઉત્પન્ન થયેલા આ સુવર્ણકમળના સૌંદર્ય અને સુવાસની ખ્યાતિ ભારતવર્ષના પ્રત્યેક નગરમાં, પ્રત્યેક રાજધાનીમાં અને પ્રત્યેક રાજમહેલમાં પહોંચી ગઇ હતી. ભારતવર્ષના કયા ભાગ્યશાળી રાજકુમારના ભાગ્યમાં એ જ્યો-ત્સ્નારૂપી રાજકુમારી લખાઇ હશે તેનો વિચાર કરવામાં ઘણા રાજાઓનો સમય જતો. ઠગારી આશા બધાના કાનમાં સફળતા-નો મંત્ર ફૂંકતી. ભારદ્વાજના તપોવનમાં વનવાસ કરતો, રાજ્ય-ભ્રષ્ટ અમલદારો અને સરદારોની મદદથી રહિત, સંપત્તિવિહીન કુમાર સુદર્શનને કાને પણ કાશીરાજની કન્યાના અલૌકિક રૂપ

અને ગુણની વાત પહોંચી હતી; પણ ભાગ્યના ઊલટા ફેરથી આજે એ સૂર્યવંશના અલંકાર સ્વરૂપ હોવા છતાં પણ સ્થાનભ્રષ્ટ હતો; એનો અધિકાર, એનો માનમરતબો આજે બીજાએ છીનવી લીધાં હતાં. એવા પુરુષની ગણુતરી કોણ કરે ? એટલા માટે નરલોકમાં દુર્લભ રૂપગુણવાળો સુદર્શન પોતાના હૃદયમાં એ દુર્લભ નારીને પ્રાપ્ત કરવાની આશાને સ્થાન દઇ શકયો નહિ.

રાજકન્યા શશિકલાએ ધીમે ધીમે કિશોરાવસ્થાનો ત્યાગ કરીને યૌવનમાં પગ મૂકયો. ઋતુરાજ વસંતના આગમનથી પ્રકૃતિ જે પ્રમાણે ખીલી ઊઠે છે તે પ્રમાણે યૌવનના આગમનથી તેનો દેહ અને મન પણ ખીલી ઊઠ્યાં. તેના દેહનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય યૌવનના શણગારથી વધારે સુંદર દેખાવા લાગ્યું. કિશોરાવસ્થા અને યૌવનના સંધિકાળમાં પુરુષ અને સ્ત્રીના મનમાં પહેલાં ન અનુભવેલા એવા અવનવા ભાવોની જે ઉત્પત્તિ થાય છે, તે ભાવો વિદુષી શશિકલાના હૃદયમાં પણ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા. જીવનની લાંબી યાત્રા સારૂ એક સાથી શોધવાની જરૂર તેને જણાવા લાગી.

એ સમયમાં ભારતવર્ષની સ્ત્રીઓ ખાસ કરીને રાજકન્યાઓ બાલ્ય તથા કિશોર અવસ્થામાં હૃદય, મન અને ચારિત્ર્યની ઉન્નતિ કરે એવું શિક્ષણ પામતી હતી. સાહિત્ય, ઇતિહાસ, દર્શન, વિજ્ઞાન, રાજનીતિ, ધર્મનીતિ, કસરત, શિકાર, નૃત્ય, સંગીત વગેરે અનેક વિષયોનું જ્ઞાન તેમને આપવામાં આવતું. એ વખતમાં ભણેલી-ગણેલી યોગ્ય કન્યાઓ ઘણીવાર પોતાનો વર પોતેજ પસંદ કરતી. રાજકુમારી શશિકળાએ પણ એજ પ્રમાણે પોતાને યોગ્ય વરની શોધ કરવા માંડી. એ વખતના અનેક રાજકુમારોના રૂપ અને ગુણની તેને સારી પેઠે માહિતી હતી; એટલે એમાંથી પોતાને લાયક એક પણ કુમાર એની નજરમાં આવ્યો નહિ. ચિંતાથી એનું ચિત્ત રોજ બળવા લાગ્યું.

કુમારી શશિકલાના હૃદયની અવસ્થા જે સમયે આવી હતી તે વખતે એક રાતે તેણે એક આશ્ચર્યકારક સ્વપ્ન દીઠું. એણે જોયું કે, પોતે ફરતી ફરતી કોઇ એક તપોવનમાં પહોંચી ગઇ છે. એ તપોવનનું શાંત અને સોહામણું દશ્ય આપોઆપ જોનારની આંખોને તેની તરફ ખેંચે એવું છે. એ તપોભૂમિમાં ચારે તરફ પ્રેમ, દયા,

ભક્તિ અને શક્તિની છટા છવાઇ રહી છે. એવા સુંદર તપોવનમાં એક ઋષિના આશ્રમમાં જાણે શશિકલા પહોંચી ગઇ અને ત્યાં રહેનારા લોકોની રહેણીકરણી નિહાળવા લાગી. એટલામાં એક સુંદર, કામદેવને લજવે એવો નવયુવક ઝૂંપડીની અંદરથી નીકળીને શશિકળાની સન્મુખ આવી ઊભો. બંનેનાં નેત્ર મળ્યાં. તારામૈત્રક રચાયાં. હૃદયની વાત આંખોએજ કરી લીધી. શશિકલા યુવકને ધરાઇને નીરખી પણ નહોતી ચૂકી, એટલામાં એ યુવક ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. હવે રાજકુમારીના દુઃખનો પાર ન રહ્યો. એની નિદ્રા એકદમ ઊડી ગઇ અને બેબાકળી બનેલી તે બેઠી થઇને ચારે તરફ જોવા લાગી. ત્યાં ન તો તપોવન હતું કે ન એ કામદેવ સરખો યુવક. એ તો રાજમહેલમાં પલંગમાંજ સૂતેલી હતી!

આ સ્વપ્નથી રાજકુમારીને ઘણોજ અચંબો થયો. એનું રહસ્ય શું હશે તે બાબત એ વિચારવા લાગી. એ મનમાં ને મનમાં વિચાર કરવા લાગીઃ "અહા! મુનિઓનું જીવન કેવું સાદું પણ સુખી અને શાંત છે! એમની એકાંત ઝૂંપડી એજ એમનો રાજમહેલ છે; જંગલજ એમનો બગીચો છે; અરે કંદ, મૂળ, ફળ ખાવાં એજ એમને મનથી છપ્પન પ્રકારના ભોગ છે. ખરેખર, મનુષ્ય પોતાની જરૂરિયાતો જેટલી ઓછી કરે તેટલોજ એ વધારે સુખી થાય છે, એટલીજ એને વધારે શાંતિ મળે છે. દુનિયાદારીવાળા લોકો હાય ધન! હાય સુખ! હાય વિલાસ! કરતાં રોજ વલખાં મારે છે. પોતે દુઃખી થાય છે અને બીજાઓને કરે છે. ત્યારે એ તપોવનના સાધુઓ કેટલા સંતોષી, સુખી અને ઇશ્વરપરાયણ જણાતા હતા. હા! પણ એ તપોવનમાં મહર્ષિઓની વચમાં પેલો યુવક કેવો શોભતો હતો! શું એવો સુંદર, મનને લોભાવનારો યુવક સાચેસાચ આ પૃથ્વીમાં હશે? કે એ તો સ્વપ્નનુંજ સુખ હતું? એ ખરેખર દેવતા જેવો જણાતો હતો. ઋષિઓની કુટીરમાં તપસ્વી કુમારના વેશમાં હોવા છતાં પણ એની કાન્તિ તો રાજકુમારના જેવી દીસતી હતી. એ ખરેખર કોઇ રાજકુમારજ હશે. અરે પણ હું કેવી ગાંડી છું? સ્વપ્નમાં દેખેલા પુરુષ સંબંધી અનુમાન પણ બાંધવા ગઇ. આવી ચિંતા કરવી એ ઠીક નથી" એમ વિચારીને રાજકુમારીએ સ્વપ્નના વિષય ઉપરથી પોતાનું ધ્યાન બીજી તરફ દોરી જવા પ્રયત્ન કર્યો અને પાછી પલંગમાં પડીને સૂઇ ગઇ. સૂતાંવારજ નિદ્રાદેવીએ તેને પાછી પોતાના શરણમાં લીધી.

નિદ્રામાં રાજકુમારીને પાછા એના એજ દેખાવો દેખાવા લાગ્યા. એજ તપોવન, એજ તપસ્વીઓના આશ્રમ અને એજ સુંદર નવયુવક પાછાં એની નજરે પડવા લાગ્યાં. રાજકુમારીએ સ્વપ્નમાંજ એ રાજકુમારના જેવી કાંતિવાળા નવયુવકની સાથે વાતો કરવાની ઇચ્છા કરી, પણ કોણ જાણે કેમ એનું મુખ ઊઘડયુંજ નહિ.

એટલામાંજ એ દશ્ય એની આંખો આગળથી જતું રહ્યું અને હવે પોતે પોતાની ઇષ્ટ દેવીની મૂર્તિની સામે હાથ જોડીને ઊભી છે એવું એને જણાયું. દેવીએ કહ્યું: “દીકરિ! તારી નિત્યની આરાધનાથી હું ઘણીજ પ્રસન્ન થઇ છું અને તને વરદાન આપું છું કે, તું પરમ પવિત્ર, પ્રતાપી, શૂરવીર, ધર્માત્મા અને કામદેવ સમાન સુંદર સ્વામીને પ્રાપ્ત કરીશ.” હમણાંજ સ્વપ્નમાં તેં તપસ્વીઓની વચમાં જે યુવકને જોયો છે તેજ તારો પતિ થશે. એ પણ તારીજ પેઠે મારો પરમ ભક્ત છે. એ એક રાજાનો છોકરો છે અને દુર્દશાને પામીને અત્યારે પોતાના દુઃખી દિવસ ગમે તેમ ગાળી રહ્યો છે; પરંતુ એના એ આફતના દિવસો થોડા સમયમાંજ વીતી જશે અને તમે બન્ને સુખમાં જીવન ગાળશો.” એટલું કહીને દેવી અંતર્હિત થઇ ગયાં અને તેની સાથે સાથે શશિકલાનાં નેત્ર આગળથી એ માયાદશ્ય પણ અલોપ થઇ ગયું. એ જાગૃત થઇ ગઇ. એ સુખસ્વપ્ન દ્વારા તેની બેચેની જતી રહી અને તેનું મન શાંત થયું. ગરીબ માણસને રત્ન જડ્યાથી જેટલો આનંદ નથી થતો, તેટલો આનંદ આજે શશિકલાને સ્વપ્નમાં સુદર્શનને વરરૂપે જોયાથી થયો. તેના સુંદર ચહેરા ઉપરની પ્રફુલ્લતા, તેની ચાલ, તેનું હાસ્ય, તેની બોલચાલ એ બધાંમાં તેના હૃદયનો એ આનંદ સ્પષ્ટ જણાઇ આવતો હતો; પરંતુ તેનાં માતપિતા એનું કારણ કહી શકયાં નહિ. હૃદયના એ આનંદને લીધે રાજકુમારીનું રૂપ પહેલાં કરતાં અનેકગણું વધારે સુંદર અને ઉજજવલ દેખાવા લાગ્યું. દેશવિદેશમાં તેના રૂપલાવણ્યની સુવાસ પ્રસરવા લાગી.

શશિકલા પોતાના એ સ્વપ્નની વાત માતપિતાને જણાવી શકી નહિ એ વાત ખરી; પરંતુ એણે પોતાની પ્રિય સખી મંત્રીપુત્રી સુચારુહાસિનીને એ શુભ સમાચાર જરૂર જણાવ્યા હતા. મનુષ્યના હૃદયનો એક વિચિત્ર સ્વભાવ છે કે દુઃખ તો એ એકલું સહન કરી શકે છે, પણ સુખના સમયમાં એ સુખનો ભાગી કોઇને ન

બનાવે ત્યાંસુધી એને નિરાંત વળતી નથી. મંત્રીની પુત્રીએ બધો વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી અનુમાન કર્યું કે, "સાક્ષાત્ મહામાયાએજ આ મણિકાંચનયોગ સાધ્યો છે, અને એજ એ શુભ યોગને પાર પાડશે. જગદીશ્વરીની કૃપાથી મારી સખી હવે જરૂર સુખી થશે." એવો દૃઢ વિશ્વાસ એના મનમાં જામી જવાથી એણે રાજકુમારીના ચિત્તને પણ ધીરજ બંધાવી. શશિકલા જાણતી હતી કે સુદર્શન ખરેખર ન્યાયપૂર્વક કોશલ રાજ્યનો અધિકારી છે, પણ હાલ યુધાજિત્‌ના છળપ્રપંચનો ભોગ થઇને રાજ્યહીન, સહાયહીન, ધનહીન, બંધુહીન થઇને માતાની સાથે અરણ્યવાસ કરે છે. એના મનમાં રાતદિવસ એજ ચિંતા રહેતી હતી, કે પિતાજી સ્વયંવર રચશે તો મારા અલૌકિક રૂપલાવણ્યના લોભવશ થઇને આખા દેશમાંથી અનેક રાજાઓ અને રાજકુમારો આવી પહોંચશે. એ બધા રૂપની તૃષ્ણાવાળા સમૃદ્ધિવાન રાજાઓનું માગું પાછું ઠેલીને પિતાજી મેં પસંદ કરેલા ગરીબ અને વગવસીલા વગરના યુવક સાથે મને કેવી રીતે પરણાવશે ? વળી ધન કે સૈન્યની સહાયતા વગર મારા હૃદયના નાથ સુદર્શન એ રાજાઓને કેવી રીતે પહોંચી વળશે ? આ દારુણ ચિંતામાં ને ચિંતામાં શશિકલા જ્યારે જીવ બાળવા લાગતી ત્યારે સુચારુહાસિની એને માતાજીની કૃપાનું સ્મરણ કરાવીને ધીરજ આપતી. એ સમયમાં બન્ને સખીઓ સાથેજ જમતી, સાથેજ સૂતી અને સાથેજ જીવન ગાળતી.

એવામાં એક દિવસ એવું બન્યું કે સાંજે શશિકલા પોતાની સખી સાથે અંતઃપુરની પાસેના એક બગીચામાં બેઠી હતી, ત્યાં આગળ થઇને એક બ્રાહ્મણ જઈ રહ્યો હતો. શશિકલાએ બ્રાહ્મણને આદરપૂર્વક બોલાવીને પૂછ્યું કે, "તમે ક્યાં રહો છો ?" બ્રાહ્મણે કહ્યું: "હું ભારદ્વાજ ઋષિના આશ્રમમાંથી આવી રહ્યો છું." ભારદ્વાજ આશ્રમનું નામ સાંભળતાંવાર તો એના હૃદયમાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું. એ આશ્રમમાં તો એના પ્રિયતમનો નિવાસ હતો. તેણે આગ્રહપૂર્વક બ્રાહ્મણને પૂછ્યું: "મહારાજ! ભારદ્વાજ આશ્રમમાં આશ્ચર્યકારક શું છે?" બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો: "ત્યાં આગળ ધ્રુવસંધિ રાજાનો પુત્ર સુદર્શન રહે છે. એ ખરેખર સુદર્શનજ છે. જેણે એ સુકુમાર સુલક્ષણ સુદર્શનને દીઠો નથી તેનાં ચક્ષુ નિષ્ફળ ગયાં છે; તેણે આ જગતમાંની આશ્ચર્યકારક વસ્તુ દીઠીજ નથી. વિધાતાએ એને ઉત્પન્ન કરવા સારૂ ખાસ શોખ-

થી બધા ગુણોનો સંગ્રહ કરીને સુદર્શનને રચ્યો છે. બહેન! એ નૃપજ તારો પતિ થવા યોગ્ય છે. વિધાતાએજ મણિકાંચનની પેઠે તમારા બેનો સંયોગ રચ્યો છે.”

બ્રાહ્મણને મોંએથી આ વચનો સાંભળીને શશિકલા સુદર્શનના ઉપર વધારે પ્રેમમુગ્ધ થઇ. અગાઉથીજ એનો તેના ઉપર પ્રેમ તો હતો; પણ આ બ્રાહ્મણના ગયા પછી તો એનું પ્રેમબંધન એટલું બધું દૃઢ થઇ ગયું અને એ એટલી બધી વ્યાકુળ થઇ ગઇ કે કામબાણુથી પીડિત થઇને પોતાની સખીને કહેવા લાગી કે, “સખિ! આજ સુધી પ્રેમરસ શું છે તેની મને ખબર નહોતી; પણ એ નવયુવક કુલીન રાજકુમારનુ વર્ણન સાંભળીને મારા આખા અંગમાં કામવિકાર ઉત્પન્ન થયો છે અને પાપી મદને મને દરરોજ વધારે ને વધારે સંતાપ આપવો શરૂ કર્યો છે. હાય! હવે શું કરૂં, ક્યાં જાઉં? સખિ! બીજા કામદેવ જેવા એ રાજકુમારે સ્વપ્નાવસ્થામાં મને દર્શન આપીને મારા મનને અતિશય વ્યગ્ર કર્યું છે. એમના વિરહથી મારૂં હૃદય અત્યંત વ્યાકુળ થઇ રહ્યું છે. બહેન! વધારે શું કહું? મારા શરીર ઉપર ચોપડેલું ચંદન વિષ જેવું લાગે છે. ગળામાંની પુષ્પમાળા સાપના જેવી અને સુંદર ચંદ્રકલા અગ્નિના જેવી લાગે છે. વન, વાડી, તળાવ, કુંજ ક્યાંય પણ ક્રીડા કરવાથી શાંતિ વળતી નથી. સખિ! રાતદિવસ કોઇ પણ રીતે મને ચેન પડતું નથી. શય્યામાં, પાન ખાવામાં, ગીત ગાવામાં, વાજિંત્રોમાં કશામાં મને શોખ રહ્યો નથી. બહેન! હવે તો મારા હૃદયને ચોર સુદર્શન ચોરી ગયો છે; માટે હું ત્યાંજ ચાલી જાત, પણ કુળની લાજથી બીઉં છું. ખાસ કરીને એટલા માટે કે હું પિતાને આધીન છું. પિતા સ્વયંવર રચે ત્યાંસુધી હું શું કરૂં? એ જો સુદર્શન સાથે મારાં લગ્ન કરી દે તો હું હમણાંજ એ રાજકુમારને રતિદાન કરૂં. આશ્ચર્ય તો જો! કે બીજા ઘણાયે એમના કરતાં હજારગણી સમૃદ્ધિવાળા રાજાઓ છે, પણ મને તે જરા પણ રમણીય લાગતા નથી. એ સુદર્શન રાજ્યહીન છે, ઓરમાન ભાઇએ તેમને હરાવીને વનવાસી કર્યા છે, છતાં પણ મને એજ પસંદ પડ્યા છે.”

પેલી તરફ, સુદર્શન પોતાની માતા સાથે આશ્રમમાં ભગવતી દેવીની આરાધના કરવા લાગ્યો અને મુનિઓ પાસેથી

ફરીથી રાજ્ય મળવાનું વરદાન મેળવ્યું. સુદર્શને મહામુનિ ભારદ્વાજ પાસેથી સામવેદ, ધનુર્વેદ અને રાજનીતિનું રીતસર શિક્ષણ લીધું હતું. શશિકલા દિન પર દિન વિરહથી પીડાઇને દુબળી થતી જતી હતી; એટલે એના પિતા કાશીરાજ સુબાહુ એને માટે સ્વયંવરની તૈયારી કરવા લાગ્યા. ત્રણ પ્રકારના સ્વયંવરો શાસ્ત્રોમાં કહ્યા છે. ઇચ્છાસ્વયંવર, બીજો યુક્તસ્વયંર અને ત્રીજો શૌર્યશુલ્ક સ્વયંવર. રાજા સુબાહુએ ઇચ્છાસ્વયંવરની તૈયારીઓ કરવા માંડી. કારીગરોએ ઘણો કોતરકામવાળો મંડપ બનાવ્યો અને સભાસદોને રહેવા માટે પણ સુંદર મંડપો બનાવ્યા. આ પ્રમાણે શશિકલાના લગ્ન માટે ચારે તરફથી તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી, પણ એ તો પ્રસન્ન થવાને બદલે ઊલટી દિલગીર થતી હતી. એણે પોતાની સખીને કહ્યું કે, “તું મારી માતા પાસે જઇને તેમને એકાંતમાં કહેજે કે હું તો રાજા ધ્રુવસંધિના પુત્ર—સર્વ સદ્‌ગુણસંપન્ન સુદર્શનને મનમાં ને મનમાં વરી ચૂકી છું. હું સુદર્શન સિવાય બીજા કોઇને પરણવાની નથી. દેવી ભગવતીએજ એ કુમારને મારા પતિ બનાવ્યા છે.” સખીએ તરતજ શશિકલાની માતા પાસે જઇને બધી વાત કહી. તેણે બધી હકીકત પોતાના સ્વામીને કહી. રાજા સુબાહુ એ વાત સાંભળીને ઘણોજ વિસ્મય પામ્યો અને હસીને રાણીને કહેવા લાગ્યો: “તમને ખબર નથી કે, બચપણથીજ એને રાજ્યમાંથી કાઢી મૂક્યો છે અને એ હાલ પોતાની માતા સાથે જંગલમાં રહે છે, અને તેને માટેજ યુધાજિત્‌ને હાથે રાજા વીરસેન માર્યો ગયો છે; માટે એ નિર્ધન બાળક આપણી પુત્રીનો વર કેવી રીતે શઇ શકે? તમે શશિકલાને સમજાવજો કે, હવેથી એવી વાત મોંમાંથી કાઢે નહિ. સ્વયંવર સભામાં ઘણા રાજકુમારો આવશે, એમાંથી ગમે તે કોઇની સાથે વિવાહ કરે.”

સ્વામીની આજ્ઞા મુજબ, રાણી શશિકલા પાસે ગઇ અને પ્રેમપૂર્વક તેને ખોળામાં બેસાડીને, ધીરજ આપીને મધુર વચને કહ્યું: “બહેન! શા માટે તું આ પ્રમાણે કહે છે? તારાં એવાં વચનોથી તારા પિતાજીને ઘણું ખોટું લાગે છે. સુદર્શન ઘણો દુર્ભાગી છે, એ રાજ્યભ્રષ્ટ છે, નિરાધાર છે, બળ અને ધનહીન તથા બંધુબાંધવોથી ત્યજાયલો છે. હમણાં એ પોતાની મા સાથે વનમાં રહીને કંદમૂળ ખાઇને પેટ ભરે છે; એટલે એવો હતભાગ્ય વનવાસી સુદર્શન તારે લાયકનો વર નથી. માનઆબરૂવાળા, છત્રચામર

વગેરે રાજચિહ્નોથી અલંકૃત થયેલા, હોશિયાર બીજા ઘણાએ રાજકુમારો તારે યોગ્ય છે. એ સુદર્શનનોજ એક ભાઇ છે, એ ઘણો સુલક્ષણવાળો અને રૂપાળો છે અને કોશલ દેશમાં રાજ કરે છે. વળી એની સાથે પરણવાનો નિષેધ કરવાનું એક બીજું પણ કારણ છે. અમારા સાંભળ્યા પ્રમાણે રાજા યુધાજિત્ સદા સુદર્શનનો સંહાર કરવાની તજવીજ કર્યા કરે છે. એ વીર યુધાજિતેજ મોટો સંગ્રામ કરીને વીરસેનનો સંહાર કરીને, મંત્રીઓ સાથે ખટપટ કરીને, પોતાના દૌહિત્ર, સુદર્શનના ઓરમાન ભાઇને બાપની ગાદીએ બેસાડ્યો છે. વધારે શું કહું? યુધાજિત્, સુદર્શનને મારી નાખવા માટે ભારદ્વાજ મુનિના આશ્રમ સુધી ગયા હતા; પણ મુનિવરે વાર્યા એટલે ઘેર પાછા આવ્યા.” માતાનાં આ પ્રમાણેનાં વચનો સાંભળીને શશિકલાએ કહ્યુંઃ “ મા ! રાજકુમાર સુદર્શન વનવાસી હોય તોપણ મેં તો એને પસંદ કર્યો છે. જુઓ, પોતાના પિતાની આજ્ઞાનુસાર પતિવ્રતા સુકન્યા જેમ વૃદ્ધ પતિ ચ્યવનની સેવાચાકરી કરતી હતી, તેમ હું સુદર્શનની સેવા કરીશ. સ્ત્રીઓને માટે સ્વામીસેવાજ સ્વર્ગ અને મોક્ષ આપનાર છે; એટલા માટે જે સ્ત્રી નિષ્કપટભાવે પતિસેવા કરે છે, તે અસીમ સુખ મેળવે છે એમાં શો સંદેહ ? બીજું એ છે કે, દેવી ભગવતીએ પોતે સ્વપ્નાવસ્થામાં એ રાજકુમારનું મને દર્શન કરાવ્યું છે; એટલે એ રાજકુમાર સુદર્શન વગર બીજા કોઇનો આશ્રય હું કેવી રીતે લઇ શકું ?

“ ભગવતીએ મારા ચિત્તપટ ઉપર સુદર્શનનું ચિત્ર અંકિત કર્યું છે. મા ! હું સુંદર કાંતિવાળા સુદર્શન વગર બીજા કોઇને કોઈ પણ ઉપાયે પરણીશ નહિ.”

રાણીએ શશિકલાનાં આ વચનોથી નિરાશ થઇ જઇને, સ્વામી પાસે જઇને સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી.

પેલી તરફ શશિકલાએ સ્વયંવરને આગલે દિવસે કોઇ વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણને ભારદ્વાજ આશ્રમમાં મોકલીને કહ્યું કે, “ બ્રહ્મદેવ ! માતપિતા ન જાણે એવી રીતે તમે ભારદ્વાજ આશ્રમમાં સુદર્શનની પાસે જાઓ અને મારૂં નામ દઇને કહો કે, ‘મારા પિતાએ મારા લગ્ન માટે સ્વયંવર રચ્યો છે. એ સ્વયંવર સભામાં ઘણા રાજાઓ સૈન્ય સાથે આવશે; પણ હે કુમાર ! દેવી ભગવતીએ સ્વપ્નામાં મને કરેલી આજ્ઞા મુજબ હું તો મારૂં હૃદય આપને સમર્પણ કરી ચૂકી

છું; એટલા માટે માતાપિતા બીજાને પરણવાનો ગમે તેટલો આગ્રહ કરે છે અને કરશે તોપણ હું બીજા કોઇને વરીશ નહિ. આપ નહિ મળો તો હું વિષપાન કરીશ અથવા સળગતી આગમાં ઝંપલાવીશ. હું મન, વચન અને કાયાથી આપનેજ પતિ તરીકે સ્વીકારી ચૂકી છું. ભગવતીની કૃપાથી જરૂર આપણે સુખી થઇશું. જે પ્રભુ સચરાચર આખા બ્રહ્માંડનો સ્વામી છે, તેના બળ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને આપ આવતી કાલે અવશ્ય સ્વયંવરમાં પધારજો. નિશ્ચય જાણજો કે ભગવતીની આજ્ઞા મિથ્યા નહિ જાય.' હે બ્રાહ્મણ! તમે આ સંદેશો રાજકુમારને એકાંતમાં બોલાવીને કહેજો. મારૂં કાર્ય સિદ્ધ થાય એવું કરજો!"

આ પ્રમાણે કહીને સારી દક્ષિણા આપીને શશિકલાએ બ્રાહ્મણને મોકલ્યો. એ ઘણો જલદી સુદર્શન પાસે ગયો અને તેને શશિકલાનો સંદેશો સવિસ્તર સંભળાવીને જવાબ લઇને વહેલો વહેલો પાછો આવ્યો. શશિકલાના સ્નેહનો અપૂર્વ વૃત્તાંત સાંભળીને સુદર્શન પણ જવા તૈયાર થયો અને મહામુનિ ભારદ્વાજે પણ સ્નેહપૂર્વક આશીર્વાદ આપીને તેને જવાની રજા આપી. પુત્રને જવાને માટે તૈયાર થયેલો જોઇને મનોરમાએ પુત્રના દુશ્મનો ઘણા છે, રખે એ લોકો એને હાનિ પહોંચાડે એમ વિચારીને સુદર્શનને કહ્યું: "બેટા! હું પણ તારી સાથે આવીશ; કારણકે તારા વગર મારાથી એક ઘડી પણ રહેવાય નહિ. તું જ્યાં જવા માગતો હોય ત્યાં મને લઇ જા." આ પ્રમાણે કહીને એ પણ સાથે ગઇ. એક રથમાં બેસીને એ બન્ને જણાં વારાણસી પહોંચ્યાં. નૃપતિ સુબાહુને તેમના આવ્યાની ખબર પડતાં એણે સુદર્શનનો યથાયોગ્ય સત્કાર કર્યો. પહેલાં તો તેણે તેની સેવા માટે નોકરચાકરો મોકલી આપ્યા અને પછી ખાવાપીવાને માટે પુષ્કળ સીધાંપાણી મોકલાવ્યાં. એટલામાં બીજા દેશોના રાજાઓ પણ ત્યાં એકઠા થવા લાગ્યા: "યુધાજિત્ પણ પોતાના દૌહિત્રને લઇને આવ્યો હતો. ઘણા રાજાઓ યુધાજિત્‌ને હાથે હારેલા, તેઓ સુદર્શનને જોઇને કહેવા લાગ્યા: "અહીંયાં કુમાર સુદર્શન પણ એની મા સાથે આવ્યો છે, કેવી નવાઇની વાત! એ પણ વિવાહ કરવા આવ્યો છે! આ બધા રાજ્યવૈભવ, લાવલશ્કરવાળા રાજ્યાધિપતિઓને મૂકીને રાજકુમારી એનેજ પરણવા બેસી રહી છે! રાજકુમારીને શું ખબર નહિ હોય કે ધ્રુવસંધિને મનોરમા અને લીલાવતી નામની બે સ્ત્રીઓ હતી.

સુદર્શન મનોરમાનો પુત્ર છે અને વીરસેનનો દૌહિત્ર છે. શત્રુજિત્ લીલાવતીનો પુત્ર અને યુધાજિત્‌નો દૌહિત્ર છે. રાજા ધ્રુવસંધિનું મૃત્યુ થયા પછી પોતપોતાના દૌહિત્રને રાજ્યગાદી અપાવવા માટે યુધાજિત્ અને વીરસેન વચ્ચે જબરૂં યુદ્ધ થયું હતું. એ યુદ્ધમાં વીરસેન માર્યો ગયો અને યુધાજિતે અયોધ્યાનું રાજ્ય પોતાના દૌહિત્રને અપાવ્યું. સુદર્શન ત્યારથી પોતાની માતા સાથે વનવાસી થયો છે. હજુ પણ યુધાજિત્ તેને મારી નાખવાનો યત્ન કર્યા કરે છે. હમણાં પણ એ લડવા તૈયાર થઈ ગયો હતો, પણ બીજા રાજાઓએ સમજાવ્યો કે સ્વયંવરસભામાં યુદ્ધ કરવાનો નિષેધ છે. રાજકુમારી શશિકલાને કે સુદર્શનને આ વાતની ખબર નથી ?"

સભામાં રાજાઓ આ પ્રમાણે વાતચીત કરી રહ્યા હતા. થોડી વાર પછી એમણે રાજા સુબાહુને બોલાવીને કહ્યું: "રાજા ! આ વિવાહમાં તમારે કંઇ પણ કરવું જોઇએ, કે ફલાણું કામ કરી શકનારનેજ હું કન્યા આપીશ. કેમ, આપનો શો અભિપ્રાય છે ? આપ કોને કન્યાદાન કરવાનો અભિલાષ રાખો છો ? શાંત ચિત્તે વિચાર કરીને અમને જવાબ આપો."

સુબાહુએ કહ્યું: "મારી કન્યા સુદર્શનને મનમાં ને મનમાં વરી ચૂકી છે, એટલે એ મારા સમજાવ્યાં છતાં પણ માનતી નથી. શું કરૂં ? કન્યાનું મન તો મારે તાબે નથી. વળી સુદર્શન પણ નિર્ભય ચિત્તે એકલો અહીં આવ્યો છે." સુબાહુએ આ પ્રમાણે કહ્યાથી ત્યાં એકઠા થયેલા મુખ્ય મુખ્ય રાજાઓએ સુદર્શનને કહ્યું: "હે રાજકુમાર ! તું એકલો આ રાજસભામાં કોના આમંત્રણથી આવ્યો છે ? તારી પાસે સેના, મંત્રી કે સંપત્તિ કાંઇ નથી, તો પછી તું અહીં શા માટે આવ્યો છે ? આ મહાસમારંભમાં ઘણા રાજાઓ, રાજકન્યાને નિમિત્તે યુદ્ધ કરવું પડે તો તે પણ કરવા માટે સૈન્યો સાથે આવેલા છે. માટે તું અહીં શું કરવાની ઇચ્છાથી આવ્યો છે ? તારો ભાઇ શત્રુજિત્ પણ યુધાજિત્‌ને લઇને રાજકન્યાને પરણવા અહીં આવ્યો છે. તેનું બળ કેટલું બધું છે તે તું જાણે છે ? તારી પાસે લાવલશ્કર કાંઇ નથી, એટલે અમે તને ખરી સલાહ આપીએ છીએ કે અહીંથી સીધો પાછો ચાલ્યો જા, નહિ તો પછી અહીંયાં રહીને જે વેઠવું હોય તે વેઠજે." સુદર્શને કહ્યું: "રાજાઓ ! મારી પાસે સૈન્ય, સહાયક, મિત્ર, સગાંસંબંધી કે રક્ષક કાંઇ નથી. આ સ્થળે સ્વયંવર થાય છે. એ સાંભળીને જોવા માટે હું આવ્યો

છું. બીજું કારણ એ છે કે, દેવી ભગવતીએ સ્વપ્નમાં દર્શન દઇને મને અહીં આવવાની આજ્ઞા કરી છે. હમણાં મારે બીજું કાંઈ કરવું નથી. જય પરાજયમાં મને શરમ નથી; પણ મારી ખાતરી છે કે સતી જેનો આશ્રય લેશે તે પરાજય પામશે નહિ.”

રાજાઓએ કહ્યું: “તું ખરી વાત કહે છે, પણ ઉજ્જયિનીનો રાજા યુધાજિત્ તારો સંહાર કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. તને હજુ બાળક અને ધર્મનિષ્ઠ સમજીને, તારા ઉપર દયા આણીને અમે તારા હિતની બે વાત કહી છે. હવે તારી મરજીમાં આવે એમ કર.”

સુદર્શને કહ્યું: “હે માનનીય નૃપતિઓ! આપે મિત્રભાવે મહેરબાની કરીને મને જે ઉપદેશ આપ્યો છે તેને માટે આપ સર્વનો ઉપકાર માનું છું, પણ જાણવું જોઇએ કે કોઇ કોઇને મારી શકતું નથી. આ સ્થાવર જંગમ વસ્તુઓથી ભરેલું આખું જગત દૈવને અધીન છે, કોઇ પ્રાણીને વશ નથી, બધા પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં કર્મને આધીન છે. તત્ત્વદર્શી વિદ્વાનો એ કર્મને ત્રણ જાતનાં કહે છે–સંચિત, વર્તમાન અને પ્રારંભ. એ ત્રણ જાતનાં કર્મો, કાળ અને સ્વભાવ એ ત્રણદ્વારા આખું જગત વ્યાપેલું છે. સમય આવી ન પહોંચે ત્યાંસુધી દેવતાઓ પણ મનુષ્યનો નાશ કરી શકતા નથી અને જ્યારે કાળ આવી રહે છે ત્યારે આપોઆપ મૃત્યુનું કોઇ કારણ આવી મળે છે. જુઓ, મારા પિતાજી ઘણા બહાદુર અને અસંખ્ય શત્રુઓનો સંહાર કરવાની શક્તિ ધરાવનારા હોવા છતાં પણ એજ નિયમ મુજબ, જંગલી પશુ–સિંહને હાથે માર્યા ગયા. યત્ન કર્યા છતાં મનુષ્યના શરીરનો નાશ થવાનો હશે તો તે રોકાવાનો નથી અને દૈવ અનુકૂળ હશે તો એ શરીરનું રક્ષણ કરવામાં બેપરવાઇ રાખશે છતાં પણ સો વર્ષ જીવશે, માટે હું તો યુધાજિત્‌થી કદી ડરવાનો નથી. હું દૈવને મુખ્ય ગણીને, હંમેશાં નિશ્ચિંત રહું છું. શુભ કે અશુભ જે પૂર્વનું સંચિત હશે તે અવશ્ય ભોગવવું પડશે. આ વાતની જેને ખબર છે તે મનુષ્ય પોતાનાં કર્મોનાં ફળ ભોગવવામાં શું કામ શોક કરશે? જે અલ્પ બુદ્ધિનો મનુષ્ય એ સમજતો નથી, તે પોતાના કર્મના યોગવડે દુઃખી થાય છે અને કોઇ ને કોઇ નિમિત્તે બીજાઓ સાથે શત્રુતા કરે છે. એવી જાતનો કાંઇ પણ શોક કે ભય મારામાં નહિ હોવાથી, હું નિશ્ચિંત મને આ સ્વયંવર જોવા રાજાઓની સભામાં આવ્યો છું. હવે જે કાંઈ થવાનું હોય તે થાય; પણ હું તો દેવી

ભગવતીની આજ્ઞાથી આવ્યો છું. તેમનું વચન મારે તો પ્રમાણુરૂપ છે. કોઇ પણ રીતે તેમાં ફેર પડવાનો નથી. હે રાજાઓ! યુધાજિત્‌નું કલ્યાણ થાઓ. મારે તેમની સાથે કાંઇ વેરભાવ નથી; એ મારા ઉપર જે દ્વેષ રાખે છે તેનું ફળ એમને મળશે.” સુદર્શનનાં આ પ્રમાણેનાં યુક્તિપુરઃસર ભક્તિપૂર્ણ વચનો સાંભળીને રાજાઓ ઘણાજ સંતુષ્ટ થયા. એ બધા રાજાઓ સુંદર આભૂષણો પહેરીને ત્યાં બેઠા હતા અને ક્યારે રાજકન્યા શશિકલા ત્યાં આવીને પોતાને વરમાળ પહેરાવે તેની ચિંતામાં ઊંચું મોં કરીને બેસી રહ્યા હતા. ત્યાર પછી રાજમહેલમાં વિવાહનાં વાજિંત્રો વાગવા લાગ્યાં એટલે રાજા સુબાહુએ અંતઃપુરમાં જઇને, પુષ્પમાળા ધારણ કરેલી, સુંદર રૂપથી અલંકૃત થયેલી, વિવાહને માટે યોગ્ય થયેલી, સુંદર વદનવાળી, હમણાંજ દિવ્ય સ્નાન કરીને લાવણ્યમયી બનેલી કન્યા શશિકલાને મહા ચિંતામાં નિમગ્ન દેખીને કહ્યુંઃ “બેટી! ઊઠ અને હાથમાં વરમાળા લઇને હમણાં સ્વયંવરસભામાં ચાલ અને તને પસંદ આવે તેના ગળામાં વરમાળ પહેરાવ. દેશદેશાન્તરના રાજાઓ પધારીને આસનો ઉપર બિરાજમાન થયા છે, એમાંથી મરજીમાં આવે તેને તું વર.”

પિતાનાં આ વચનો સાંભળીને થોડાબોલી શશિકલાએ પિતાને નીચે પ્રમાણે ધર્મસંગત વાક્યો કહ્યાંઃ “હું રાજાઓની નજરે પણ નહિ પડું. વ્યભિચારી સ્ત્રીઓજ કામી રાજાની સમક્ષ જાય છે. હે તાત! ધર્મશાસ્ત્રમાં એવું કહ્યું છે કે, પતિવ્રતા સ્ત્રીએ કેવળ સ્વામીનુંજ દર્શન કરવું. બીજા કોઇના સામે દૃષ્ટિ કરવી નહિ. જે રમણી ઘણાઓની આંખે ચડે છે તેનું સતીત્વ નાશ પામે છે; કારણકે એ વખતે એ બધા રાજાઓના મનમાં આ રમણી મારે ભોગવવાની છે, એવો વિચાર રમી રહ્યો હોય છે. હું રાજાઓની સભામાં જઇને વારાંગનાની માફક બધા રાજાઓ તરફ તાકતી રહેવાની નથી. મને એ કામ ઘણું હલકું લાગે છે. હું તો પતિવ્રતા સ્ત્રીનો ધર્મ છે તેનું અક્ષરશઃ પાલન કરીશ. બીજી રાજકુમારીઓ જેમ સ્વયંવરસભામાં જઇને એક વાર ઘણા રાજાઓને સારી પેઠે જોઇને એમાંથી એકને પસંદ કરીને વરમાળા પહેરાવે છે, તેમ હું કેવી રીતે કરી શકું? હું તો અગાઉથીજ સુદર્શનને મનમાં ને મનમાં વરી ચૂકી છું. હવે એમને મૂકી દઇને બીજાને વરવાની મારી જરા પણ ઇચ્છા નથી; માટે હે પિતાજી!

આપ મારૂં ભલું ચાહતા હો તો, સારો દિવસ જોઇને શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે સુદર્શન રાજા સાથે મારૂં લગ્ન કરી આપો.”

કાશીરાજ સુબાહુ કન્યાનાં આવાં વચનો સાંભળીને મનમાં ઘણો મૂંઝાવા લાગ્યો. શું કરવું તે તેને સૂઝ્યું નહિ. એ વિચાર કરવા લાગ્યો કે, “સભામાં જઇને હું કહું છું કે મારી કન્યા સભામાં આવવા માગતી નથી; તો એ બધા રાજાઓ ગુસ્સે થઇને જરૂર મારો સંહાર કરશે. મારૂં સૈન્ય એટલું મોટું નથી, તેમજ મારા કિલ્લાઓ એટલા બધા મજબૂત નથી કે એ બધા રાજાઓ સામે ટક્કર ઝીલી શકું. વળી સુદર્શન પણ બાળક છે અને નિરાધાર છે. હાય! હું તો દુઃખના સાગરમાં ડૂબી ગયો.” આ પ્રમાણે ચિંતાતુર થઇને રાજા સ્વયંવરમંડપમાં ગયો અને હાથ જોડીને ઘણાજ નમ્રભાવે બોલ્યોઃ “હે મહાત્મા નરેશો! આ વખતે મારે શું કરવું તે સમજાવો. મારી કન્યાને મેં તેમજ તેની જનેતાએ ઘણું સમજાવી, પણ એ કોઇ પણ પ્રકારે આપની સભામાં આવવા તૈયાર થતી નથી. હું આપ લોકોનો દાસ છું. આપ સર્વ રાજાઓના ચરણોમાં મુકુટ ઉતારી પ્રાર્થના કરૂં છું કે આપ સર્વે મારા ઉપર કૃપા કરીને, મારાથી બની શકે તે આદરસત્કાર ગ્રહણ કરીને પોતપોતાના રાજ્યમાં સિધાવો. હું આપને પુષ્કળ રત્ન, વસ્ત્ર, હાથી અને રથ વગેરે આપું છું. આપ મારા ઉપર દયા લાવીને એ બધી ભેટો સ્વીકારીને પોતપોતાને ઘેર પાછા ફરો.

“શું કરૂં? મારી કન્યા મારા કહ્યામાં નથી. વળી તે બાળક છે. તેને જબરદસ્તીથી મનાવવા જાઉં અને ઝેર ખાઇને આપઘાત કરે, તો વળી હું વધારે મોટી ઉપાધિમાં આવી પડું; એટલા માટે મને ઘણી ચિંતા થઈ રહી છે. આપ સર્વે સૌભાગ્યશાળી, મહાતેજસ્વી અને ઘણા દયાળુ છો, માટે મારા ઉપર દયાદૃષ્ટિથી જુઓ. આ મારી અવિનયી, મંદબુદ્ધિ કન્યાને વરીને આપ શું કરશો? હું આપ સર્વનો દાસ અને કૃપાને પાત્ર છું. આપ કૃપા કરીને મારી કન્યાને પોતાની કન્યા સમાન ગણો.”

સુબાહુનાં આ પ્રમાણેનાં વચનો સાંભળીને કોઇ રાજા કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. યુધાજિત્ લાલચોળ નેત્ર કરીને બોલી ઊઠ્યોઃ “રાજા! તું મૂર્ખ છે. પહેલેથીજ ભૂલભરેલું કામ કરીને હવે શો બચાવ કરે છે? પહેલેથીજ સંશય હતો તો શા માટે સ્વયંવર

રચવાની ધામધૂમ કરી? રાજાઓ નિમંત્રણથી સ્વયંવરસભામાં આવ્યા છે તો આમ ખાલી સરપાવ લઇને પાછા કેવી રીતે જાય? તેં બધા રાજાઓનું અપમાન કરીને સુદર્શનને કન્યાદાન કરવાની ઇચ્છા કરી છે. અહો! એના કરતાં વધારે અન્યાયનું કાર્ય બીજું શું હોઈ શકે? પોતાનું ભલું ચાહતો હોય તે માણસ તો આગળ વિચાર કરીનેજ ડગલું ભરે છે. તેં વગર વિચાર્યે આ કામ કર્યું છે. વળી એક બીજી વાત કહું છું તે પણ સાંભળ. આટલા બધા બળવાન અને પરાક્રમી રાજાઓને છોડી દઇને તેં શા માટે સુદર્શનને કન્યા આપવાનો વિચાર રાખ્યો છે? યાદ રાખજે, હું પહેલાં તારો અને પછી સુદર્શનનો સંહાર કરીને મારા દૌહિત્રને તારી કન્યા પરણાવીશ. નિર્ધન, દુર્બળ સુદર્શન તે કોણ? મારા દેખતાં દેખતાં કન્યાનું હરણ કરી જાય એવો હિંમતવાળો કોણ છે? આગળ એક વાર મેં ભારદ્વાજ મુનિનું માન સાચવવા માટે સુદર્શનને છોડી મૂક્યો છે; પણ આજ હવે એ બાળકનું કોઈ પણ પ્રકારે રક્ષણ કરવાનો નથી. માટે રાજા સુબાહુ! તમે રાણી અને રાજકુમારી સાથે પુખ્ત વિચાર કરીને મારા દૌહિત્રને કન્યા પરણાવો. એ સુંદર કન્યાને મારા દૌહિત્ર સાથે પરણાવ્યાથી આપણો સંબંધ બંધાશે. પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારા મનુષ્યે સારા પ્રતિષ્ઠાવાળા કુટુંબો સાથે સંબંધ બાંધવો જોઇએ. આ રાજ્યભ્રષ્ટ, નિરાધાર બાળક સુદર્શનને કન્યા આપ્યાથી તમને શું સુખ મળશે? કુળ, ધન, બળ, રૂપ, રાજ્ય, ગઢ, સગાંસંબંધી એ બધું જોઇને કન્યાદાન કરવું જોઇએ, નહિ તો કન્યા દુઃખ પામે છે; માટે તમે ધર્મ અને રાજનીતિનો વિચાર કરીને યોગ્ય રસ્તો લ્યો. બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરીને ઊલટે માર્ગે ચાલશો નહિ. તમે મારા મિત્ર છો, માટે તમારા હિતની આટલી વાત કહી છે. હમણાં તમારી કન્યાને શણગાર સજાવીને, સખીઓ સાથે સ્વયંવરમંડપમાં લાવો. તમારી કન્યા સ્વયંવરમાં આવીને પોતાની ઇચ્છાનુસાર સુદર્શન સિવાય ગમે તે કોઇને વરમાળા પહેરાવશે તો મારે વાંધો નથી. પછી તમે ખુશીથી એની સાથે શશિકલાનું લગ્ન કરજો; પણ તેથી ઊલટું કરશો તો હું હમણાં ને હમણાં તમારી સુલક્ષણા કન્યાનું બળપૂર્વક હરણ કરીશ અને તેથી તમે ભારે આફતમાં આવી પડશો."

યુધાજિત્‌ના આ પ્રમાણે બોલવાથી સુબાહુ ઘણો દુઃખી થયો અને દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખતો નાખતો અંતઃપુરમાં ગયો અને શોક-

સંતપ્ત હૃદયે રાણીને કહ્યું કે, "તારી દીકરીને સમજાવ કે તારા પિતા કહે છે કે આટલા બધા રાજાઓ સાથે લડાઇ થશે તો મારી શી વલે થશે? માટે તું આગળ પાછળનો વિચાર કરીને સમજી જા. હવે મારી લાજ તારા હાથમાં છે." પતિનું આ વાક્યા સાંભળીને રાણી, કન્યા શશિકલા પાસે ગઇ અને બોલી: "પુત્રિ! તારા પિતાજી આજે ઘણા દુઃખી થયા છે. હવે તારે માટે સઘળા રાજાઓ સાથે નિશ્ચય વિરોધ થશે, માટે તું સુદર્શન સિવાય બીજા કોઇને પસંદ કરીને પરણ. તું આગળ પાછળનો વિચાર કર્યા વગર સુદર્શનને વરમાળા પહેરાવીશ તો મોટા લાવલશ્કરવાળા પરાક્રમી રાજાઓ સુદર્શનનો, તારો અને અમારો બધાંનો સંહાર કરશે અને ટંટો થયા પછી કોઇ બીજો પુરુષ તારૂં હરણ કરી જશે, એટલા માટે તું જો તારૂં પોતાનુ સુખ ચાહતી હોય, તોપણ સુદર્શનનો ત્યાગ કરીને બીજા કોઈ રાજા સાથે લગ્ન કર." માતાએ આ પ્રમાણે શિખામણ આપ્યા પછી, સુબાહુ રાજાએ જાતે આવીને પણ તેને ઘણું સમજાવી, પણ શશિકલા બન્નેના ઉપદેશને નિશ્ચિંતતાથી સાંભળીને બોલી: "પિતાજી, આપ ખરૂં કહો છો; પણ આપને હજુ સુધી મારા વ્રતની ખબર નથી. મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે હું સુદર્શન વગર બીજા કોઇ પુરુષને પરણીશ નહિ. આપ જો રાજાઓથી બીતા હો તો મને સુદર્શન સાથે પરણાવીને નગરમાંથી બહાર કાઢી મૂકો. સુદર્શન મને રથમાં બેસાડીને આપના નગરમાંથી લઇ જશે. પછી જે પ્રમાણે થવાનું હશે તે પ્રમાણે થશે. ભવિષ્ય કોઇથી મિથ્યા થતું નથી." રાજાએ કહ્યું: "બહેન! બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે કદી પણ સાહસ કર્મ ન કરવું જોઇએ. ઝાઝા માણસો સાથે વિરોધ કરવો એ સમજુ માણસનું કામ નથી. વળી રાજકુમાર સુદર્શન સાથે તારૂં કન્યાદાન કરીને હું તને એકલી વળાવવાની હિંમત કેવી રીતે કરી શકું? બધા રાજાઓ શત્રુ છે, તેઓ કાંઇ અનર્થ કરે તો? માટે, તારી મરજી હોય તો, પૂર્વકાળમાં જનક રાજાએ સીતાના સ્વયંવરમાં હરધનુષ્ય તોડવાનું અઘરૂં પણ કર્યું હતું, તેમ હું પણ એવું કાંઇ પણ (હોડ) નક્કી કરૂં, એટલે રાજાઓનો ઝઘડો મટી જશે. એવું કાંઇ પણ ઘણું સખ્ત પણ નક્કી કરવું જોઇએ. જે એનું પાલન કરી શકે તે તારો ભરથાર થાય. એ સુદર્શન હોય તો સુદર્શન અને બીજો કોઇ હોય તો બીજો, પણ જે કોઇ મારા નિર્ણય કરેલા પણનું પાલન કરે તે તારૂં પાણિ-

ગ્રહણ કરવાનો અધિકારી થાય. મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો સઘળા રાજાઓને શાંત કરવાનો એજ એક ઉપાય છે.”

શશિકલાએ કહ્યું: “તાત! આપનાં વચનો સાંભળીને તો હું સંદેહના સાગરમાં ડૂબી ગઈ છું; કારણકે આપ કહો છો તે તો મૂર્ખોનું કામ છે. મેં તો મારા હૃદયપટ ઉપર સુદર્શનને અંકિત કર્યા છે અને એથી ઊલટું કોઇ પણ કૃત્ય હું કરવાની નથી. પાપ-પુણ્યના કારણરૂપ મન છે. મનથીજ જ્યારે હું કુમાર સુદર્શનને વરી ચૂકી છું તો હવે આપના કહેવાથી બીજા કોઇને વરીને સુદર્શન-ની જગ્યાએ એને મારા હૃદયમાં કેવી રીતે પધરાવું? પણ નક્કી કરવાથી પણ હું બીજાઓને શરણે જઇ પડું છું. ધારો કે બે ચાર પુરુષો આપનું પણ—આપની શરત પૂરી કરી શક્યા, તો પછી એમાંથી કોની સાથે મને પરણાવશો? અને એ વખતે એ લોકો-માં પરસ્પર વિવાદ થશે તેનો શો વિચાર કર્યો? માટે હે તાત! એવા સંશયભરેલા કાર્યમાં હું કદી મારી સંમતિ આપી શકતી નથી. હે રાજેન્દ્ર! આપે કોઇ વાતની ચિંતા કરવી નહિ. આપ યથાવિધિ અમારો વિવાહ કરી આપીને સુદર્શનના હાથમાં મને સોંપી દો. ભગવતી અમારૂં કલ્યાણ કરશે. પિતાજી! આપ હમણાં-જ રાજાઓની સભામાં જઇને તેમની આગળ હાથ જોડીને કહો કે, આપ સર્વે આવતી કાલે સભામાં પધારજો અને બધા રાજા-ઓ સભામાંથી પોતપોતાને ઉતારે ચાલ્યા જાય એટલે તમે આજ રાત્રે મારૂં લગ્ન સુદર્શન સાથે કરી આપો તથા યોગ્ય દાન દ્રવ્ય આપીને મને તેમની સાથે વિદાય કરો. મહાત્મા ધ્રુવસંધિના પુત્ર સુદર્શન મરજીમાં આવશે ત્યાં મને લઇ જશે. રાજાઓ કદાચ ક્રોધે ભરાઇને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થશે, તોપણ સુદર્શન એમની સાથે રણક્ષેત્રમાં ઊતરશે અને ભગવતીની કૃપાથી એમનોજ જય થશે. દૈવયોગથી કદાચ, ન કરે નારાયણ ને સુદર્શન યુદ્ધમાં માર્યા જશે તો હું પણ જીવનનો ત્યાગ કરીશ. પિતાજી! આપનું દેવી કલ્યાણ કરશે. આપ મને સુદર્શનની સાથે પરણાવીને સૈન્ય સાથે ઘેર રહેજો. હું એકલીજ તેમની સાથે જઇશ.”

કન્યાનાં વચન સાંભળીને રાજા એ પ્રમાણે કાર્ય કરવા સારૂ રાજાઓ પાસે ગયો અને કહ્યું: “હે ભૂપાલો! આજ આપ સૌ આપ આપના તંબુમાં પધારો, કાલે કન્યાનું કન્યાદાન કરીશ.

આપ મારા ઉપર કૃપા કરી મારૂં આતિથ્ય સ્વીકારો. આવતી કાલે આપ સર્વ આ સભામંડપમાં પધારશો એટલે હું સ્વયંવરની વ્યવસ્થા કરીશ. હે ભૂપતિઓ! હું શું કહું? મારી કન્યા આજ સભામંડપમાં આવતી નથી. હું પ્રાતઃકાળે ઘણી રીતે સમજાવીને આ સભામાં લાવીશ. બુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાનાં સંતાન ઉપર કૃપા રાખવી જોઇએ, જોરજુલમ ન કરવો જોઇએ; એટલા માટે કાલે હું ઉપદેશ આપીને કન્યાને સ્વયંવરમંડપમાં બોલાવી લાવીશ.”

રાજા સુબાહુની વાતને ખરી માની તે બધા રાજાઓ પોતપોતાને ઉતારે ગયા અને મધ્યાહ્નનું સન્ધ્યાવંદનાદિ કાર્ય કરવામાં રોકાયા.

પેલી તરફ રાજા સુબાહુએ પણ કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો સાથે મળીને વિવાહની તૈયારીઓ કરવા માંડી. પહેલાં એણે ગુપ્તપણે એક મહેલમાં કન્યા શશિકલાને મોકલી દીધી અને પછી વેદ જાણનારા બ્રાહ્મણોને હાથે વરરાજાને સ્નાન વગેરે કરાવીને આસન ઉપર બેસાડ્યા. પછીથી આસન, આચમની, અર્ઘ્ય, વસ્ત્ર, ગાય અને બે કુંડળ આપીને તેમને લગ્નની વેદીમાં બેસાડીને વેદમંત્રો સાથે વિધિ પ્રમાણે કન્યાદાન કર્યું. સુદર્શને આ સર્વ દ્રવ્ય તથા કન્યા શશિકલાનું પ્રતિગ્રહણ કર્યું. પછીથી રાજાએ સુદર્શનની માતા મનોરમાને ઘણી ભેટ આપીને કહ્યું: “હે પૂજનીય રાજમાતા! હું તમારો દાસ છું. આ વખતે આપની જે કાંઇ ઇચ્છા હોય તે માગો.” મનોરમાએ કહ્યું: “રાજાજી! આપે મારા પુત્રને રત્ન જેવી કન્યા આપીને અમારૂં માન વધાર્યું છે. મને વધારે વખાણ કરતાં આવડતાં નથી. આપે મારા પુત્રના સસરા થઇને તેના ઉપર છાયા કરી છે. આપે એની આબરૂ અને ઇજ્જત પણ ઘણી સારી વધારી છે. આપનું ચરિત્ર ઘણું વિચિત્ર અને પવિત્ર છે; કારણકે આજે આપે અહીં એકઠા થયેલા બધા રાજાઓનો ત્યાગ કરીને મારા રાજ્યભ્રષ્ટ, વનવાસી, પિતૃહીન, ધનસંપત્તિહીન, સૈન્ય વગરના, ફળાહારી પુત્રને આપની સુલક્ષણા કન્યા પરણાવી છે. બધા રાજાઓ પોતાના બરોબરિયાને કન્યા આપે છે, પણ આપે મારા નિર્ધન રાજકુમારને પરમ રૂપવતી કન્યા આપી છે. આટલા બધા રાજાઓનાં સૈન્યો સાથે શત્રુતા કરીને સુદર્શનને કન્યા આપવામાં આપે જે ધૈર્ય બતાવ્યું છે તેના પૂરતાં વખાણ હું કેવી રીતે કરી શકું?”

મનોરમાનાં આવાં મધુર વચનો સાંભળીને રાજા સુબાહુ બોલ્યોઃ "આપ મારૂં રાજ્ય ગ્રહણ કરીને, આપના પુત્રસહિત સુખેથી રાજ્ય કરો. હું આપનો સેનાપતિ થઇશ. આ સુપવિત્ર વારાણસી નગરીનો વાસ છોડીને તમે વનમાં કે બીજા કોઇ નગરમાં રહેવા જાઓ, એ મને પસંદ નથી. રાજાઓ ગુસ્સે થયા છે એ વાત ખરી, પણ તેને માટે હું તેમની પાસે જઇને હાથ જોડીને વિનયપૂર્વક માફી માગીશ અને તેમ છતાં પણ તેમનો ક્રોધ નહિ શમે, તો કિંમતી ભેટ આપીને અથવા તો અંદર અંદર કુસંપ કરાવીને બધાને ઠેકાણે લાવીશ. એથી પણ નહિ માને તો છેવટે યુદ્ધ કરીશ. જય પરાજય દૈવના હાથમાં છે, પણ ધર્મને રસ્તે ચાલનારાનો અવશ્ય જય થાય છે, અધર્મનો કદી જય થતો નથી. રાજાઓ અધર્મી છે, મારી વિનતિ ઉપર તેમણે જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નથી, તો પછી એમની ઇચ્છા કદી પૂર્ણ નહિ થાય." મનોરમાએ રાજાનાં ધર્મયુક્ત વચનો સાંભળીને પ્રીતિપૂર્વક કહ્યું: "હે મહારાજ ! આપનું કલ્યાણ થાઓ. આપ આપના પુત્રો સાથે નિર્ભયપણે રાજ્ય કરો ! મારો પુત્ર અવશ્ય વહેલો મોડો રાજ્ય મેળવીને અયોધ્યા નગરીમાં સુખે વાસ કરશે. હમણાં તો આપ અમને આશ્રમમાં જવાની રજા આપો."

રાજા સુબાહુ અને મનોરમાની વાતચીતમાં રાત વીતી ગઈ. વહાણું વાતાં "લગ્ન થઇ ગયાં; લગ્ન થઇ ગયાં" એવી ખબર રાજાઓના ઉતારામાં ફેલાઇ ગઇ. રાજાઓ ઘણા ગુસ્સે થયા. રાજા સુબાહુએ તેમની પાસે જઇને હાથ જોડીને કહ્યું: "આપ સર્વે ભોજન કરવા મારે ઘેર પધારો. મારી કન્યા પોતાની મરજીથી સુદર્શનને પરણી છે. એ સંબંધમાં આપ સર્વે કહો તે પ્રમાણે કરવા હું તૈયાર છું. આપ મારા ઉપર ગુસ્સે થશો નહિ. મોટા માણસો ક્રોધ કરતા નથી. એ તો પોતેજ દયાળુ હોય છે." નૃપતિ સુબાહુની વાત સાંભળીને, "અમે તો ખાઈ લીધું. તું તારે ઘેર જા. અમે સુદર્શનને મારી નાખીને તારી કુમારીનું હરણ કરીશું" એવાં વચનો કોઇએ કાઢ્યાં. રાજા સુબાહુ ચુપચાપ મહેલમાં પાછો ગયો. આ તરફ રાજાઓમાં સલાહ થવા લાગી. કોઇ તો કહેવા લાગ્યાઃ "અમારે યુદ્ધ કરવું નથી." કોઇ કહેવા લાગ્યાઃ "અમે તો ઊભા ઊભા કૌતક જોઈશું;" પરંતુ રાજા યુધાજિત્ વગેરે કેટલાક રાજાઓ નગરને ઘેરો ઘાલીને સુદર્શનના બહાર જવાની વાટ જોવા લાગ્યા.

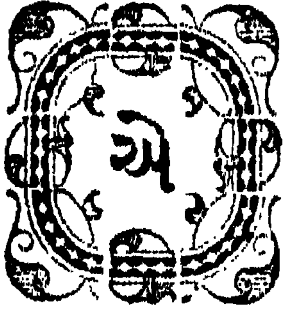
રાજા સુબાહુએ છ દિવસ સુધી જમાઇને પોતાના મહેલમાં રાખ્યા પછી, સાતમે દિવસે કન્યા સાથે ઘણું ધનધાન્ય અને સૈન્ય આપીને વિદાય કર્યો અને રાજાઓની સાથે યુદ્ધ થવાની શંકામાં પોતે ફોજ લઇને ગયો. બન્ને પક્ષમાં ઘોર યુદ્ધનો આરંભ થયો. યુધાજિત્ અને સુદર્શનના ઓરમાન ભાઈ શત્રુજિતે આગળ વધીને હુમલો કર્યો. એ વખતે શશિકલા એકાગ્ર મને ભગવતી દેવીનું ધ્યાન ધરવા લાગી. ભારે યુદ્ધ પછી સતીના નસીબે, દેવીની કૃપાથી યુધાજિત્ અને શત્રુજિત્ ઘાયલ થયા અને મરણ પામ્યા.

સુદર્શન વિજયી થઇને શશિકલા અને માતા સાથે અયોધ્યા ગયો અને શત્રુજિત્‌ની જનેતા લીલાવતી (પોતાની સાવકી મા)ને મધુર શબ્દોમાં દિલાસો આપીને રાજ્ય કરવા લાગ્યો. શશિકલા પણ મનોરમા અને લીલાવતીની સેવાચાકરી તથા સ્વામીની ભક્તિ કરવા લાગી અને રાજ્યગાદી ઉપર બેસીને સ્વામીની સાથે દેવીની પૂજા કરવામાં તથા રાજ્ય ચલાવવામાં પ્રવૃત્ત થઈ.





૭૪–શર્મિષ્ઠા



એ ઈરાનના રાજા વૃષપર્વાની પુત્રી હતી. ઈરાનના એ વખતના આર્યોને મહાભારતમાં અસુરનામથી ઓળખાવવામાં આવ્યા છે. અસુરરાજ વૃષપર્વાના ગુરુ શુક્રાચાર્યને પણ દેવયાની નામની શર્મિષ્ઠાની સમોવડી કન્યા હતી. એક દિવસે રાજકન્યા શર્મિષ્ઠા દેવયાની તથા બીજી સખીઓ સહિત નદીએ સ્નાન કરવા ગઈ હતી. સ્નાન કરી રહ્યા પછી પહેરવાનાં વસ્ત્રો સૌએ નદીકાંઠે મૂક્યાં હતાં. એવામાં આંધી આવ્યાથી બધી કન્યાઓનાં વસ્ત્ર સેળભેળ થઇ ગયાં. શર્મિષ્ઠાએ ભૂલથી દેવયાનીનું લૂગડું પહેરી લીધું. દેવયાનીને એથી ઘણો ગુસ્સો ચડ્યો. તેણે શર્મિષ્ઠાને કહ્યું: "અલી શર્મિષ્ઠા! તેં મારા પિતાના શિષ્યની કન્યા થઇને મારૂં લૂગડું કેમ પહેર્યું છે?" શર્મિષ્ઠાએ હસીને કહ્યું: "હું રાજકન્યા છું. તારા પિતા મારા પિતાની સ્તુતિ ગાઇને ભિખારીની પેઠે તેમના આપેલા અન્ન ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. હું તો દાન આપનારા, સ્તુતિઓમાં ગવાતા અને પ્રતિગ્રહ ન કરનારાની પુત્રી છું. વળી તારા કરતાં વયમાં પણ હું મોટી છું. તારૂં વસ્ત્ર મેં પહેરી લીધું તેમાં તારૂં અપમાન જરાયે થયું નથી. તારાથી થાય તેટલું રડકકળ કર, પણ હવે હું પહેરેલું લૂગડું બદલી આપવાની નથી."

એ જરા સરખી વાત ઉપરથી ધીમે ધીમે આ બે બાલિકાઓમાં મોટો કલહ ઉત્પન્ન થયો. દેવયાનીએ બળપૂર્વક શર્મિષ્ઠાનું પહેરેલું વસ્ત્ર કાઢી લેવાનો યત્ન કર્યો, એથી ઝગડો ઘણો વધી પડ્યો. આખરે મારામારી ઉપર વાત આવી. શર્મિષ્ઠા દેવયાનીને એક ખાલી કૂવામાં ફેંકી દઇને ચાલી ગઇ. એણે ધાર્યું હતું કે એ કૂવાના પાણીમાં ડૂબીને દેવયાની મરી જશે.

પુરુરવા રાજાનો પ્રપૌત્ર યયાતિ એ વખતે મૃગયા રમતાં રમતાં

થાકી જવાથી એ કૂવા આગળ આવી પહોંચ્યો, દેવયાનીને કૂવાની અંદર પડેલી જોઇને એણે તેને પૂછ્યું: "હે યૌવનમાં આવેલી કન્યા! તું કોણ છે? તું ઊંડા વિચારમાં પડેલી હોય એમ જણાય છે. તું આમ ઉદાસ થઇને શો વિચાર કરી રહી છે?"

દેવયાની બોલી: "દેવોથી હણાયલા દૈત્યોને સંજીવની વિદ્યાથી જિવાડનાર શુક્રમુનિની હું પુત્રી છું. હું અહીંયાં પડી છું, એની એમને ખબર નથી. આપ કુલીન, પ્રતાપી અને યશસ્વી છો. કૃપા કરીને મને બહાર કાઢો."

નહુષના પુત્ર યયાતિ રાજાએ દેવયાનીને જમણો હાથ પકડીને બહાર કાઢી અને પછી એ સુંદરીની રજા લઇને એ પોતાના નગર તરફ ચાલ્યો ગયો. દેવયાની સીધી ઘેર ન જતાં ત્યાંજ બેસીને દુ:ખ અને ક્રોધને લીધે ખૂબ રોવા લાગી.

એવામાં દૈવસંયોગે પૂર્ણિકા નામની શુક્રાચાર્યની એક દાસી ત્યાં આવી પહોંચી. તેને દેવયાનીએ કહ્યું: "પૂર્ણિકા! જા, પિતાજીની પાસે જઇને કહે કે શર્મિષ્ઠાએ મારૂં એટલું બધું અપમાન કર્યું છે કે હું હવે દૈત્યપુરીમાં પગ મૂકીશ નહિ."

દાસીને મુખેથી બધી વાત સાંભળીને શુક્રાચાર્ય તરતજ દેવયાનીની પાસે ગયા અને તેને ભેટીને સમજાવવા લાગ્યા: "હે પુત્રિ! સર્વ મનુષ્યો પોતપોતાનાં કર્મથીજ સુખદુ:ખ ભોગવે છે. હું ધારૂં છું કે તારૂં પણ પૂર્વનું કોઇ પાપ હશે. તેની નિવૃત્તિ આ ફળ ભોગવ્યાથી થઇ ગઇ છે."

દેવયાની બોલી: "પિતાજી! મારા પાપની નિવૃત્તિ થાઓ કે ન થાઓ; પરંતુ વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાએ મને જે કહ્યું છે તે તમે મારા મુખથી એકાગ્રચિત્તે સાંભળો. તેણે મને કહ્યું હતું કે, તમે દૈત્યોની સ્તુતિ ગાનારા ભાટ છો! એ વાત શું ખરી છે? શર્મિષ્ઠાએ લાલચોળ આંખો કરીને વારેઘડીએ મને મેણાં દીધાં હતાં કે તું તો સ્તુતિ કરનારા, ભીખ માગનારા અને દાન લેનારાની કન્યા છે. હું ખરેખર એવી છું કે એનું અપમાન સહન કરૂં?"

શુક્ર બોલ્યા: "હે દેવયાનિ! તું સ્તુતિ કરનારા કે ભીખ માગનારા અને દાન લેનારાની છોકરી નથી, પણ કોઇની પણ સ્તુતિ ન કરનારા અને સર્વથી સ્તુતિ કરાતા એવા ઋષિની કન્યા

છે. શર્મિષ્ઠા બિચારી મારી સત્તા શું જાણે? એનો પિતા વૃષપર્વા મારા સામર્થ્યને સારી પેઠે જાણે છે.” આ પ્રમાણે મધુર વચનોથી પુત્રીના ક્રોધને શાંત પાડવાનો યત્ન કરતાં શુક્રાચાર્યે કહ્યું: “જે મનુષ્ય પારકાનાં નિંદાવચનોને નિત્ય સહન કરે છે, તેણે આ સર્વ જગત જીત્યું છે, એ તું ખાતરીથી જાણજે. જેમ ઊછળતા અને કૂદતા ઘોડાને વશમાં રાખનારાનેજ સારથિ કહે છે, ખાલી લગામ પકડીને બેસી રહેનારને કોઇ સારથિ કહેતું નથી, તે પ્રમાણે જે ક્રોધના ઉછાળાને વશમાં રાખે છે તેનેજ જિતેંદ્રિય કહે છે. જે કોઈ ક્રોધના ફળરૂપ આપત્તિમાં જઈ પડે છે તેને કોઈ જિતેંદ્રિય કહેતું નથી. જે માણસ પોતાને ઊપજેલા ક્રોધનું નિવારણ અક્રોધ વડે કરે છે, તેણેજ આખી દુનિયાને જીતી છે, એ તું ખાતરીથી જાણજે. જેમ સાપ પોતાની જૂની કાંચળીને કાઢી નાખે છે, તેમ જે ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધને ક્ષમાથી કાઢી નાખે છે, તેજ પુરુષ પુરુષાર્થ કરનારો કહેવાય છે. જે મનુષ્ય ક્રોધને વશમાં રાખે છે, જે નિંદાનાં વચનોને સાંખી શકે છે અને જે પોતે સંતાપ પામતાં પણ બીજાને સંતાપ આપતો નથી તે ચારે પુરુષાર્થને મેળવવાને યોગ્ય છે. જે મનુષ્ય લાગલાગટ સો વર્ષ સુધી દર વર્ષે યજ્ઞ કરીને પિતૃઓને પૂજે છે તેના કરતાં પણ કોઇના ઉપર કદી ક્રોધ ન કરનારો માણસ શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. મૂર્ખ છોકરાંઓ પરસ્પર જે લડાઇટંટા કરે તેમાં ડાહ્યાં અને મોટાં માણસોએ વચમાં પડવું ન જોઇએ; કેમકે છોકરાંઓ સારૂં શું અને ખોટું શું તે સમજતાં નથી હોતાં.”

પિતાના આ ઉપદેશના ઉત્તરમાં દેવયાનીએ કહ્યું: “પિતાજી, હું બાલિકા છું, તો પણ ધર્મનો મર્મ નથી સમજતી એમ નથી. કેવી દશામાં ક્રોધ કરવો, કેવી અવસ્થામાં ક્ષમા કરવી એ બધું હું સમજું છું. શિષ્ય થઇને જે ગુરુનું સન્માન કરવાનું જાણતો નથી, ધનના ગર્વથી જે ધાર્મિક પુરુષનું અપમાન કરે છે તે કદી ક્ષમા આપવા લાયક નથી. જે જગ્યાએ એવો વ્યવહાર થતો હોય ત્યાં આગળ ધાર્મિક પુરુષને રહેવાનો ધર્મ નથી. શર્મિષ્ઠાનો આ અપરાધ ક્ષમા કરવા યોગ્ય નથી. હું શર્મિષ્ઠાના પિતાની આશ્રિત થઇને કદી રહીશ નહિ.”

કન્યાની દલીલ સાંભળીને શુક્રાચાર્યે દૈતરાજ વૃષપર્વાની પાસે જઇને બધી વાત કહી તથા જણાવ્યું કે, “દેવયાનીને નહિ મનાવો

તો એની સાથે હું પણ તમારા રાજ્યનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જઇશ.”

શુક્રાચાર્યની બુદ્ધિ અને સલાહને લીધેજ રાજા વૃષપર્વા અને બીજા અસુરો દેવતાઓ ઉપર વિજય મેળવીને પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપી શક્યા હતા. એ ક્રોધ કરીને ચાલ્યા જાય તો દૈત્યોનું સત્યાનાશ વળી જાય. વૃષપર્વા જાતે ગુરુની સાથે દેવયાની પાસે ગયો અને તેની ઘણી સ્તુતિ કરવા લાગ્યો તથા જણાવ્યું કે, “ હે પવિત્ર સ્મિતવાળી દેવયાનિ! તને જે વસ્તુની ઇચ્છા હશે તે વસ્તુ ગમે તેટલી દુર્લભ હશે તોપણ હું તને લાવી આપીશ.”

દેવયાની બોલી: “ એક હજાર કન્યાઓની સાથે શર્મિષ્ઠા મારી દાસી થાય તથા મારા પિતા મને જ્યાં પરણાવે ત્યાં એ મારી સાથે મારે સાસરે આવે એવી મારી અભિલાષા છે.”

વૃષપર્વાએ તરતજ શર્મિષ્ઠાને બોલાવવા સારૂ એક દાસીને મોકલી. દાસીએ જઇને શર્મિષ્ઠાને બધી વાત કહી તથા રાજાની આજ્ઞા સંભળાવી. ક્રોધના આવેશમાં, છોકરવાદીના તોરમાં તેણે દેવયાનીનું કેટલું બધું અપમાન કર્યું હતું, તે તથા શુક્રાચાર્ય જેવા દૈત્યકુળના આધારસ્વરૂપ સલાહકારના જવાથી દેવતાઓને હાથે રાક્ષસોનો કેવો નાશ થવાનો ભય છે એ બધી વાત તેણે શર્મિષ્ઠાને સારી પેઠે સમજાવી.

શર્મિષ્ઠા બોલી: “ જો દેવયાનીના કારણસરજ મને ગુરુજી બોલાવતા હશે તો દેવયાનીની જે કાંઇ ઇચ્છા હશે તે પ્રમાણે કરવા હું આજથીજ તૈયાર છું. મારી ભૂલને લીધે શુક્રાચાર્યે ચાલ્યા જવું ઘટતું નથી.”

ત્યાર પછી પિતાની આજ્ઞાથી શર્મિષ્ઠા પાલખીમાં બેસીને હજાર દાસીઓની સાથે નગરમાંથી બહાર નીકળી અને દેવયાની જ્યાં બેઠી હતી ત્યાં ગઇ અને કહેવા લાગી: “ હું હજાર દાસીઓ સહિત તમારી સેવા કરનારી દાસી થઇને આવી છું. તમારા પિતાજી જ્યાં તમને પરણાવશે ત્યાં હું પણ તમારી સાથેજ આવીશ.”

દેવયાનીએ તેને મહેણું મારીને કહ્યું: “ તમે તો રાજકન્યા છો. દાન આપનાર અને સ્તુતિઓમાં ગવાતા રાજાનાં પુત્રી છો. તમારા પિતાની સ્તુતિ ગાનારા, તમારા અન્નથી ગુજરાન ચલાવનારા ભિક્ષુકની કન્યાની દાસી થશો?”

શર્મિષ્ઠાએ કહ્યું: "હું દૈત્ય કુળમાં જન્મી છું, દૈત્યરાજ્યમાં ઊછરી છું. એ કુળના અને એ રાજ્યના કલ્યાણ સારૂ હમેશને માટે તારૂં દાસીપણું ખુશીથી સ્વીકારૂં છું. એમાં મને જરા પણ ખોટું લાગતું નથી તથા એથી મારૂં અપમાન થયું એમ હું માનતી નથી. ભવિષ્યની પ્રજા મારા ઉપર એવું કલંક નહિ મૂકી શકે, કે એ શર્મિષ્ઠાની નાદાનીને લીધે દૈત્યકુળનો નાશ થયો."

સ્વજાતિ અને સ્વદેશના રક્ષણ સારૂ અભિમાની રાજકુમારી શર્મિષ્ઠા, જે દેવયાનીનો પોતાના પિતાના ભાટ અને ભિખારીની કન્યા તરીકે એક વાર તિરસ્કાર કર્યો હતો, તેજ દેવયાનીની દાસી થઇને રહી.

દેવયાની હવે મનાઈ ને રાજાના નગરમાં ગઇ.

ઘણો સમય વીતી ગયો. ઋષિકન્યા દેવયાની શર્મિષ્ઠા અને બીજી હજાર દાસીઓ સહિત નગર પાસેના વનમાં રમવા નીકળી હતી અને વનમાં મીઠાં ફળો ખાતી ખાતી તથા સુગંધીદાર પુષ્પો વીણતી વીણતી આનંદ કરી રહી હતી. તે વખતે મૃગયા કરવા નીકળેલો યયાતિ રાજા થાકીને પાણી પીવા સારૂ તેજ વનમાં જઇ પહોંચ્યો. તેણે દિવ્ય વસ્ત્રાલંકારોથી અલંકૃત દેવયાની તથા શર્મિષ્ઠાને જોઇ. શર્મિષ્ઠા જેવી સુંદરી અને રાજ્યતેજવાળી કન્યા દેવયાનીના પગ ચાંપી રહી હતી તથા અનેક પ્રકારે તેની સેવા કરી રહી હતી, એ જોઇને એને આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેણે દેવયાનીની પાસે જઇને તેનો પરિચય પૂછ્યો તથા શર્મિષ્ઠા સંબંધી પણ સઘળી હકીકત મેળવી. દેવયાનીએ પણ તેનો પરિચય તથા અહીં આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું, અને જ્યારે તેને ખાતરી થઇ કે કૂવામાંથી પોતાને બહાર કાઢીને પ્રાણ બચાવનાર, યશસ્વી અને ગુણવાન રાજા યયાતિ આ પોતેજ છે, ત્યારે તેને એના ઉપર વિશેષ પ્રેમ ઊપજ્યો અને તે કહેવા લાગી: "રાજન્! બે હજાર કન્યાઓ તથા દાસી શર્મિષ્ઠા સહિત હું તમારે આધીન થાઉં છું. ઇશ્વર તમારૂં કલ્યાણ કરો! તમેજ મારા સખા તથા સ્વામી બની મારૂં જીવન સફળ કરો."

દેવયાની બ્રાહ્મણકન્યા હોવાથી રાજા યયાતિએ તેની સાથે લગ્ન કરવાને વાંધો લીધો, પણ દેવયાનીએ જણાવ્યું કે, "હે નહુષકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજા! મેં અત્યાર સુધી કોઇના પ્રત્યે પ્રેમ

દાખવ્યો નથી. મારો હાથ પણ આપેજ પ્રથમ ગ્રહણ કર્યો છે. એ દિવસથીજ આપના પ્રત્યે પ્રેમના અંકુર મારામાં વવાયા હતાં. આજ ઘણે સમયે આપનાં દર્શન થતાં તથા આપના મધુર વચનામૃતનું પાન કરતાં એ પ્રેમનો પૂરો વિકાસ થયો છે. હું આપને જન્મથી વરી ચૂકી. આપ મારો અસ્વીકાર કરશો નહિ. આપે જેનો હાથ એક વાર ગ્રહણ કર્યો છે, તેના હાથને હવે બીજો પુરુષ કેવી રીતે સ્પર્શી શકશે?"

યયાતિ રાજાને શુક્રાચાર્યના શાપનો ભય હતો, પણ દેવયાનીએ પિતા પાસે રાજાને લઇ જઇને એ લગ્નની બાબતમાં એમની સંમતિ મેળવી. ત્યાર પછી શાસ્ત્રોક્ત વિધિસહિત બન્નેનાં લગ્ન થઇ ગયાં અને દેવયાની પતિસહિત સાસરે વિદાય થઈ. અગાઉ કરેલા કોલકરાર પ્રમાણે શર્મિષ્ઠા બે હજાર દાસીઓ સહિત દેવયાનીની દાસી તરીકે યયાતિ રાજાને ઘેર ગઈ. રાજાએ દેવયાની સાથે ઘણાં વર્ષો સુખમાં ગાળ્યાં અને તેને પેટે તેને બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. એ અરસામાં શર્મિષ્ઠાના રૂપગુણથી મોહ પામી જઇને યયાતિએ દેવયાની ન જાણે એવી રીતે શર્મિષ્ઠા સાથે લગ્ન કર્યું અને તેનાથી તેને દ્રહ્યુ, અનુ અને પુરુ નામના ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન થયા. દેવયાનીને જ્યારે એ વાતની ખબર પડી ત્યારે એના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. શુક્રાચાર્ય આગળ યયાતિ રાજાને લઇ જઇને ઘણો ઠપકો ખવરાવ્યો. શુક્રાચાર્યે યયાતિને કહ્યું કે, "તમારી સાથે મારી પુત્રીનું લગ્ન કર્યું અને સ્વરૂપવતી રાજકન્યા શર્મિષ્ઠાને તેની દાસી તરીકે મોકલી તે વખતે મેં તમને ચેતવ્યા હતા અને પ્રતિજ્ઞા કરાવી હતી કે એની સાથે એકાંત વાસ ન કરશો. તમે વચનનો ભંગ કર્યો છે,માટે હું તમને શાપ દઉં છું કે, 'તમે યૌવનને ખોઇને એકદમ વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થશો.'" દેવયાનીએ જોયું કે આ તો પિતા પાસે ફરિયાદ કરવા જતાં પોતાના પગ પોતાનાજ ગળામાં આવ્યા. પોતાનેજ વૃદ્ધ પતિની ભાર્યા બનવાનું દુર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. એણે પિતાની આગળ પોતાની મૂર્ખાઈ જાહેર કરીને, શત્રુને નુકસાન કરવા જતાં પોતાનેજ કેવી રીતે નુકસાન થયું તે જણાવી વિનતિ કરી કે, "પિતાજી! આ શાપ તો બહુ કરડો કહેવાય. કૃપા કરીને એની ઉગ્રતા ઓછી કરો!" આ ઉપરથી શુક્રાચાર્યે કહ્યું કે, "એ વૃદ્ધાવસ્થા લેવાને બીજો કોઇ રાજી હશે તો એને આપી શકાશે." હવે યયાતિએ પોતાના પુત્રોને

વારા ફરતી પૂછ્યું કે, “તમે મારી વૃદ્ધાવસ્થા સ્વીકારશો?” શર્મિષ્ઠાના પુત્ર પુરુ સિવાય દરેક પુત્રે તેમ કરવાની સ્પષ્ટ ના કહી. પુરુની પાસેથી મેળવેલા યૌવન વડે યયાતિ રાજાએ અનેક વર્ષો સુધી આ સંસારની મજા માણી. આખરે તેને લાગ્યું કે:-

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥
यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।
नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥

ઇષ્ટ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થવાથી ઇચ્છાનો અંત આવતો નથી, પણ આગમાં ઘી વગેરે પદાર્થો રેડ્યાથી જેવી રીતે અગ્નિ વધારે જોરથી સળગી ઊઠે છે, તેવી રીતે ઇચ્છાઓ પણ વધારે ને વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે. આ જગતનું સઘળું સુવર્ણ, સઘળું અન્ન, સઘળી સ્ત્રીઓ એક માણસને માટે પૂરતાં થતાં નથી; માટે ઇચ્છાઓને અંકુશમાં રાખીને સંતોષ ધરવો જોઇએ.

યયાતિએ પોતાના પુત્ર પુરુને બોલાવીને તેનું યૌવન તેને પાછું આપ્યું, પોતાનું ઘડપણ તેની પાસેથી પાછું લીધું અને આર્યોની પ્રાચીન રીત પ્રમાણે વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ગ્રહણ કર્યો. શર્મિષ્ઠા અને દેવયાની પણ સંસારની વાસનાઓ છોડીને તેની સાથે વનમાં ગઈ. પુરુએ પુત્રધર્મ યથાર્થ બજાવ્યો તેના બદલામાં તેને આશીર્વાદ આપ્યો કે, “રાજ્યનો અમલ તારાજ વંશમાં થશે.” એ પુરુના વંશજો પૌરવો કહેવાયા. શકુંતલાનો પતિ દુષ્યન્ત એજ પુરુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયો હતો.





૭૫–સુકન્યા



ર્મિષ્ઠાની પેઠે પિતૃકુળ અને પિતૃરાજ્યના રક્ષણ માટે આત્મત્યાગ કરનાર કન્યાનું એક બીજું અતુલનીય દૃષ્ટાંત સુકન્યાનું છે.

વૈવસ્વત મનુના પુત્ર શર્યાતિ રાજાની એ પુત્રી હતી. શર્યાતિ રાજાને અનેક રાણીઓ હોવા છતાં સંતાનમાં એ એક માત્ર કન્યાજ હતી. તેથી બધી રાણીઓને એ બાલિકા ઘણી પ્રિય હતી. સુકન્યા ઘણી સુંદર તથા મંદ હાસ્યવાળી હતી.

શર્યાતિ રાજાની રાજધાનીથી થોડે દૂર એક સુંદર અને વિશાળ તળાવ હતું. એ તળાવમાં પગથિયાં તથા માર્ગ બાંધેલા હતા. નિર્મળ કાચ જેવું જળ ભરેલું હતું. હંસ, ચક્રવાક, બપૈયા અને સારસ વગેરે પક્ષીઓ ત્યાં આગળ એકઠાં થઇ કિલ્લોલ કરતાં હતાં.

સરોવરની ચારે બાજુ ઊગી રહેલાં પુષ્પ અને ફળવાળાં અનેક સુંદર વૃક્ષો તેની રમણીયતામાં વધારો કરી રહ્યાં હતાં. કોયલ અને મોરનો મધુર ટહુકાર એ વનમાં આવનારાઓના કર્ણને તૃપ્ત કરી રહ્યો હતો. એ સરોવરમાં એક દિવસ શર્યાતિરાજ પોતાની રાણીઓ તથા રાજકુમારી સુકન્યા સહિત સૃષ્ટિસૌન્દર્ય નિહાળવા તથા આનંદોત્સવ કરવા સારૂ જઇ પહોંચ્યો. એ વનને એકાંત તથા સુંદર પ્રકૃતિની લીલાદ્વારા પરમાત્માની અગાધ શક્તિ તથા કરુણાનું પ્રત્યક્ષ ભાન કરાવનાર સમજીને ભૃગુઋષિના પુત્ર મહાત્મા ચ્યવન મુનિ ત્યાં આગળ દૃઢ આસન વાળીને તપસ્યા કરી રહ્યા હતા. સંસારના પદાર્થો ઉપરથી તેમની દૃષ્ટિ તદ્દન ઊઠી ગઇ હતી અને અંતર્મુખી દૃષ્ટિ કરીને, મૌન ધારણ કરી, પ્રાણવાયુને જીતી, ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરી તથા જળપાન આદિ છોડી દઇને એકાગ્રપણે એ જગન્નિયંતાનું ધ્યાન ધરી રહ્યા હતા. ઘણા કાળ-સુધી એવી રીતે એકજ સ્થાને અને એકજ આસને બેસી રહેવાથી

તેમના ઉપર લતાઓથી વીંટાયલો રાફડો થઈ ગયો. એ રાફડા ઉપર કીડીઓએ દર કર્યાં હતાં. ચારે તરફથી વીંટાઈને ચ્યવન મુનિ માટીના પીંડાની પેઠે થઇ રહ્યા હતા.

શર્યાતિ રાજાની પુત્રી સુકન્યા પોતાની સખીઓ સહિત રમતી રમતી ત્યાં આગળ જઈ પહોંચી અને ફૂલ વીણતી વીણતી ચ્યવન ઋષિના રાફડા આગળ આવી. ત્યાં એણે એ રાફડામાંથી ઋષિની બે ચળકતી આંખોને જોઇ. એ પતંગિયાં હશે એમ ધારીને બાળકોમાં સ્વાભાવિક રીતે રહેલી જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી એક તીક્ષ્ણ કાંટો લઇને એ બે ચળકતા પદાર્થને કાઢી લેવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી. પરમ સ્વરૂપવાન સુકન્યાને પોતાની સન્મુખ ઊભી રહીને આવી મૂર્ખ ચેષ્ટા કરતાં ચ્યવન મુનિએ જોઇ અને એ અંદરથીજ બોલી ઉઠ્યાઃ "અરે! આ શું કરે છે? હે વિશાળ નેત્રવાળી! હે સુંદર મુખવાળી! હે પાતળા પેટવાળી! દૂર જા, હું તપસ્વી છું. આ રાફડામાં કાંટો ઘોચીશ નહિ." ઋષિ એ પ્રમાણે બોલતા રહ્યા, પણ એથી સુકન્યાની બાળચેષ્ટાનો અંત ન આવ્યો અને એ અજાણ્યા તેજસ્વી પદાર્થને પોતાના હાથમાં લેવાની અભિલાષામાં એણે જોરથી કાંટો રાફડામાં ભોંકી દીધો, જેને પરિણામે મુનિ નેત્રહીન થઇ ગયા. એમની આંખોમાંથી લોહી દડદડ વહેવા માંડયું અને અસહ્ય વેદના થવા માંડી. એમને સુકન્યાના આ કૃત્યથી ઘણોજ ક્રોધ ઊપજ્યો. એમના એ ક્રોધે ભરાયાની ખબર શર્યાતિ રાજાને પણ પહોંચી, પણ ક્રોધનું કારણ શું હતું તે એકદમ એના જાણ્યામાં આવ્યું નહિ. એણે પોતાના સૈનિકોને પૂછ્યું કે, "તમારામાંથી કોણે મહાન તેજસ્વી ચ્યવન મુનિનું અપમાન કર્યું છે એ બતાવો? કાંઇ મહા અપરાધ થયા વગર સત્ત્વગુણની મૂર્તિ ચ્યવન મુનિ આ પ્રમાણે ગુસ્સે થાય નહિ." રાજાના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સૈનિકોએ રાજાને જણાવ્યું કે, "મન, વાણી અને કર્મ વડે અમારામાંથી કોઇએ ઋષિનો અપરાધ કર્યો નથી." એટલામાં નિર્દોષ બાલિકા સુકન્યા ત્યાં આવી પહોંચી અને પિતાની ચિંતાનું કારણ જાણીને કહેવા લાગીઃ "પિતાજી! વનમાં રમતાં રમતાં મેં વેલડીઓથી વીંટાયલો, બહુજ મજબૂત અને બે છિદ્રવાળો એક રાફડો દીઠો. એમાં પતંગિયા જેવાં ચળકતા બે તેજસ્વી પદાર્થ મારા જોવામાં આવ્યા. તેમને કાઢી લેવાના ઇરાદાથી મેં બે કાંટા ભોંકયા. એ કાંટા ભીંજાયલા મારા હાથમાં આવ્યા અને રાફડા-

માંથી 'આ શો ગજબ થયો' એવો શબ્દ મારા સાંભળવામાં આવ્યો, એટલે હું વિસ્મય પામીને ત્યાંથી ચાલી આવી; પણ એ રાફડામાં મેં કોને વીંધ્યું છે તેની મને ખબર નથી." રાજા સમજી ગયો કે પુત્રીએ ઘણો મોટો અપરાધ કર્યો છે. તરતજ એ મુનિના રાફડા પાસે ગયો અને મુનિના દેહ ઉપરથી એ માટીના થર કઢાવી નંખાવી મુનિને બહાર કાઢ્યા અને એમના ચરણમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યો: "હે મુનિવર! મારી પુત્રીએ અજાણતાં બાળચેષ્ટાને વશ થઇ આવું ઘાતકી કૃત્ય કર્યું છે, પણ આપે એની વય ધ્યાનમાં લઇને એને ક્ષમા કરવી ઘટે છે. ક્ષમા એજ તપસ્વીઓનું ભૂષણ છે. ગમે તેટલો અપરાધ થાય તો-પણ મુનિ લોકો ક્રોધ કરતા નથી." રાજાની આ પ્રમાણે દીન પ્રાર્થના સાંભળીને મુનિ કહેવા લાગ્યા: "હે રાજન્! તમે કહો છો એ ખરૂં છે. હું કદી પણ ક્રોધ કરતો નથી. તમારી પુત્રીએ મને અસહ્ય પીડા કરી તોપણ મેં એને શાપ દીધો નથી, પરંતુ હું નિરપરાધી હોવા છતાં મારા નેત્રમાં જે પીડા ઉત્પન્ન કરી છે તે જોઇને આપને પણ દયા આવતી હશે. સંસારમાં આંખ વિના સઘળું અંધારૂં છે. મારી વૃદ્ધાવસ્થા હવે કેવી રીતે વ્યતીત થશે? આંધળાની સેવા પણ કોણ કરશે? અને મારાથી નિર્વિઘ્ને પ્રભુનું ભજન પણ કેવી રીતે થશે?"

રાજાએ કહ્યું: "હે મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ! મારે ઘણા નોકરો છે. તેઓ મારી આજ્ઞાથી નિરંતર આપની સેવા કરશે, માટે ક્ષમા આપો. તપસ્વીઓનો ક્રોધ ઝાઝો કાળ ટકતો નથી."

ચ્યવન મુનિએ રાજા તથા એની પુત્રીને સજા કરવાના ઉદ્દેશ-થી કહ્યું: "રાજન્! આંધળા માણસથી સેવા કરનાર વગર તપ-શ્ચર્યા થઇ શકે નહિ; અને તમારા પગારદાર માણસોનો કેટલો ભરોંસો. તેઓ મારી ચાકરી સાચા દિલથી કેટલા દિવસ કરશે? ચાકરી તો અંગત સંબંધી–જેના જેના હૃદયમાં ખરી લાગણી હોય તેજ કરી શકે છે. તમને ખરેખર પસ્તાવો થતો હોય અને શુદ્ધ હૃદયથી ક્ષમા માગવા આવ્યા હો, તો હું કહું એમ કરો. મારી સેવા કરવા સારૂ તમારી કમળલોચની કન્યા મને આપો. એને પ્રાપ્ત કરવાથી હું પ્રસન્ન થઇશ. એ મારી સેવા કરશે અને હું નિર્વિઘ્ને તપ કરીશ. તમે સ્વસ્થ ચિત્તે વિચાર કરી જુઓ. એ સંબંધથી આપને કાંઈ કલંક લાગે એમ પણ નથી. હું ઉચ્ચ કુળનો

તપસ્વી બ્રાહ્મણ છું અને એવા બ્રાહ્મણોને ક્ષત્રિય કન્યાઓ પૂર્વે પણ વરી ચૂકી છે.

રાજા તો મુનિની આવી અણઘટતી યાચના સાંભળીને ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો. હા કે ના કાંઇ એના મુખમાંથી નીકળ્યું નહિ. એકની એક સુકુમાર, સાક્ષાત્ રતિ જેવી કન્યાને વૃદ્ધ અને આંધળા પુરુષને આપતાં પિતાનો જીવ કેમ ચાલે? યૌવનમાં આવતાં મારી કન્યાને એવા પતિથી કેવી રીતે સંતોષ થશે અને એ અવસ્થામાં પોતાના પાતિવ્રત્યધર્મનું રક્ષણ કેમ કરી શકશે?

'પૂર્વે રૂપ અને યૌવનવાળી અહલ્યા ગૌતમ નામના તપસ્વીને વરી હતી, તોયે તરત ઇંદ્રના હાથથી ઠગાઇ હતી અને પછી અધર્મની આશંકાથી તેના પતિએ તેને શાપ દીધો હતો, માટે હું તો જાણી જોઇને સુકન્યાને દુઃખના દરિયામાં નહિ નાખું. મુનિને જે કરવું હોય તે ભલે કરે.' એમ વિચારીને રાજા પોતાના મહેલમાં ગયો અને એ વિષયમાં મંત્રીઓની પણ સલાહ લીધી. મંત્રીઓએ જણાવ્યું કે, "દીવો લઇને કાંઇ કૂવામાં પડાય નહિ! એવા વૃદ્ધ અને આંધળાને આવી સ્વરૂપવાન અને ફૂલ જેવી સુકુમાર રાજકન્યા કાંઈ અપાય નહિ." એવામાં સુકન્યા પણ રાજસભામાં જઈ પહોંચી અને રાજા તથા મંત્રીઓની મૂંઝવણનું કારણ અને પોતાના સંબંધમાં તેમનો છેવટનો નિર્ણય સાંભળીને બોલી: "પિતાજી આજ આપ ચિંતાતુર કેમ છો? આપ મારે સારૂ આટલા બધા દુઃખી તથા વ્યાકુળ થઇ રહ્યા છો; પણ આપે ચિંતા કરવા કે મૂંઝાવાનું કાંઇજ કારણ નથી. બેશક, મારાથી મુનિનો અજાણતાં મહાન અપરાધ થઇ ગયો છે. એ અપરાધથી ગુસ્સે થઇને તપસ્વી આપને શાપ દે અથવા આપના રાજ્યવૈભવને હાનિ પહોંચાડવા સમર્થ છે તે પણ હું જાણું છું. મુનિ મારા વડે પ્રસન્ન થશે તો હું વગર સંકોચે મારો દેહ એમને અર્પણ કરીને એમની સેવા કરીશ. આપ સુખેથી મારૂં લગ્ન એમની સાથે કરો." સુકન્યાનું આવું વચન સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ કહ્યું: "હે પુત્રિ! તું હજુ બાળા છે, સુકુમાર છે. વનમાં રહીને વૃદ્ધ, આંધળા અને મહાક્રોધી મુનિની સેવા તું શી રીતે કરીશ? હું પિતા થઇને તારા જેવી લક્ષ્મીસ્વરૂપ સુંદર કન્યાને આંધળાને કેમ આપું? એવું કરૂં તો હું પણ છતી આંખે આંધળોજ થયો ગણાઉં ને? શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે કન્યા યોગ્ય વયની થાય ત્યારે પિતાએ જુવાન, વિદ્વાન

અને સગાંસંબંધીવાળા સમૃદ્ધિવાન પુરુષને એનું દાન કરવું. ક્યાં તારૂં રૂપ અને ક્યાં એ ડોસા મુનિ? ક્યાં આ રાજ્યમહેલનું વૈભવમય જીવન અને ક્યાં એ અરણ્યની કુટિરનો નિવાસ! ઋષિ શાપ દેવાના હોય તો ભલે દે, મારા રાજ્યપાટનું ખેદાનમેદાન થવાનું હોય તો ભલે થાય, ભલે ગમે તે દુઃખ આવી પડે પણ હું એ અંધમુનિને કન્યા આપનાર નથી."

પિતાનાં એવાં વચનો સાંભળીને સુકન્યાએ કહ્યું: "પિતાજી! આપ એવા વિચાર મનમાં આણશો નહિ. ચિંતાથી મુક્ત થઇને આપ ખુશીથી ચ્યવન મુનિને મારૂં દાન કરો. મારા વડે સર્વેને સુખ થવું જોઇએ. હું સંતોષપૂર્વક પરમ ભક્તિ સહિત નિર્જન વનમાં રહીને એ પરમ પવિત્ર વૃદ્ધ પતિની સેવા કરીશ. હું સતીધર્મનું પાલન કરીશ, મને ભોગવિલાસની જરાય ઇચ્છા નથી.

સુકન્યાના એ કથનથી સભામાં બેઠેલા બધા મંત્રીઓ આશ્ચર્ય પામી ગયા અને મુક્ત કંઠે સુકન્યાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. રાજા પણ સ્વસ્થ ચિત્ત થઇને ચ્યવન મુનિની પાસે ગયો અને મસ્તક નમાવીને કહ્યું: "મુનિવર! જે કન્યાએ નિર્દોષ બાળચેષ્ટાને વશ થઇ આપને કષ્ટ પહોંચાડયું છે તે આપની આખી જિંદગી સુધી સેવા કરવા તૈયાર છે; માટે આપ હર્ષપૂર્વક એનો પ્રતિગ્રહ કરો." ત્યાર પછી રાજાએ ચ્યવનઋષિને બોલાવીને વિધિપૂર્વક કન્યાદાન કર્યું. ઘણી કિંમતી પહેરામણી આપવા માંડી પણ ઋષિએ તો ફક્ત પોતાની સેવા કરવા સારૂ સુકન્યાનોજ સ્વીકાર કર્યો તથા પ્રસન્ન ચિત્તે રાજાને ઘણા આશીર્વાદ દીધા.

પતિસહિત વિદાય થતી વખતે સુકન્યાએ પિતાને કહ્યું: "પિતાજી! મારાં કિંમતી વસ્ત્રો અને આભૂષણો આપ પાછાં લેતા જાઓ અને મને પહેરવાને સારૂ મૃગચર્મ અને ઉત્તમ વલ્કલ આપો. હું મુનિની સ્ત્રીને શોભે એવો તપસ્વિનીનો વેશ ધારણ કરીને તન, મન અને ધનથી પતિની એવી સેવા કરીશ, કે જેથી પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને પાતાળમાં આપની કીર્તિ અમર થશે. હું પરલોકને લક્ષ્યમાં રાખીનેજ પતિસેવામાં નિમગ્ન રહીશ. આપ એવી શંકા કદી ન આણશો કે હું યુવતી અને સ્વરૂપવતી હોવાથી આડે રસ્તે જઇશ. જેમ અરુંધતી વસિષ્ઠમુનિનાં આદર્શ પત્ની થયાં છે તેમ હું પણ ચ્યવન મુનિની નમૂનારૂપ પત્ની થવા પ્રયત્ન કરીશ. અત્રિ

મુનિનાં પત્ની અનસૂયા જેમ પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત થયાં છે તેમ હું પણ પાતિવ્રત્ય ધર્મથી પ્રખ્યાત થઇ તમારી કીર્તિમાં વધારા કરીશ.”

આ પ્રમાણે કહી સુકન્યાએ રાજવેશનો ત્યાગ કરી તપસ્વીનીનો વેશ ધારણ કર્યો. એનું એ સમયનું સ્વરૂપ જોઇને રાજા તથા તેની અનેક રાણીઓના ચક્ષુમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. આખરે સુકન્યાને એ વનમાં પતિની સાથે મૂકીને રાજા મંત્રીઓ તથા રાણીઓસહિત પોતાના નગરમાં ગયો.

શર્યાતિના ગયા પછી સુકન્યા પતિની સેવામાં તત્પર થઇ. તેમના અગ્નિહોત્રને લગતું બધું કામ એણે પોતાને માથે ઉપાડી લીધું. જાતે વનમાં જઇને અનેક પ્રકારનાં મીઠાં ફળ એકઠાં કરી લાવતી અને પ્રેમપૂર્વક પતિને આહાર કરાવતી, એમને ગરમ જળ વડે સ્નાન કરાવતી તથા મૃગચર્મ ઓઢાડીને સ્વચ્છ આસન ઉપર બેસાડતી; તથા તલ, જવ, દર્ભ વગેરે પદાર્થ તેમની આગળ મૂકીને પતિને નિત્યકર્મ કરવાની પ્રાર્થના કરતી. નિત્યકર્મ સમાપ્ત થાય એટલે પોતે સ્વામીનો હાથ પકડીને આસન ઉપરથી ઉઠાડતી. સંધ્યાકાળે પણ પાકાં ફળ અને નાના પ્રકારનાં ભોજનથી એમને સંતોષ પમાડતી. ત્યાર પછી એમની આજ્ઞાથી પોતે ભોજન કરવા બેસતી. ભોજન કરી રહ્યા પછી પાછી પતિ પાસે આવીને સ્નેહપૂર્વક તેમની પગચંપી આદિ સેવા કરતી. આ પ્રમાણે આખો દિવસ પતિનાં સુખ અને સગવડ સાચવવામાં સુકન્યાનો સમય વ્યતીત થતો હતો. રાત્રીના સમયે પતિના ચરણની સેવા કરતાં કરતાં એમની પાસેથી ધર્મનો ઉપદેશ પણ પ્રાપ્ત કરતી. સુકન્યાએ રાજકન્યા હોવા છતાં વૃદ્ધ અને અપંગ સ્વામીની જે અનન્ય પ્રેમ અને એકનિષ્ઠાથી સેવા કરી હતી તે જોતાં, એને એક નમૂનારૂપ સ્ત્રી કહ્યા વગર ચાલે એમ નથી.

પતિસેવા, અગ્નિહોત્ર, અતિથિસત્કાર આદિ શુભકર્મો કરવામાં સુકન્યાના જીવનનાં કેટલાંક વર્ષો સુખપૂર્વક વ્યતીત થયાં. ત્યાર પછી એક દિવસ સૂર્યના પુત્ર વૈદરાજ અશ્વિનીકુમાર એ વનમાં જઇ પહોંચ્યા. એ વખતે સુકન્યા તળાવમાં સ્નાન કરીને આશ્રમમાં જઇ રહી હતી. દેવકન્યા સમી એ યુવતીને જોઇને અશ્વિનીકુમારો મોહ પામી ગયા અને ધર્માધર્મનું ભાન વીસરી જઇને સુકન્યાની પાસે ગયા તથા પ્રેમભરી દૃષ્ટિએ તેના સામું

જોઈને કહેવા લાગ્યાઃ "હે સુંદરિ! હે સુંદર હાસ્ય કરનારી! જરા ઊભી રહે. અમે દેવકુમાર છીએ. તું બતાવ કે તું કોની પુત્રી છે અને કયો ભાગ્યશાળી પુરુષ તારો પતિ છે? તું અહીં નાહવા સારૂ એકલી કેમ આવી હતી? તારી કાંતિ અનુપમ છે. તું સાક્ષાત્ લક્ષ્મીસ્વરૂપ દેખાય છે, પણ તું આવા સાદા વેશે કેમ છે? આવા અરણ્યમાં તું ઉઘાડે પગે કેમ ચાલે છે? તું તો સ્વર્ગલોકને યોગ્ય છે, આ મૃત્યુલોકમાં શું કરે છે?" વગેરે અનેક પ્રશ્નો કર્યા, પણ સરળ અને શુદ્ધ મનની સુકન્યા તેમના મનનો ખોટો વિચાર સમજી શકી નહિ. તેણે પોતાનો પરિચય આપીને કહ્યું કે, "મારા પતિ અંધ અને વૃદ્ધ છે. હું રાતદિવસ એમની સેવામાં તત્પર રહું છું. આપ કોણ છો અને અત્રે શા સારૂ પધાર્યા છો? મારા સ્વામી આશ્રમમાં બિરાજે છે, તમે ત્યાં પધારીને આશ્રમને પવિત્ર કરો."

સુકન્યાના એ આમંત્રણના ઉત્તરમાં કામાંધ થયેલા અશ્વિની-કુમારોએ કહ્યું: "હે સુંદર સ્ત્રી! તારા પિતાએ તપસ્વીને તારૂં દાન કેમ કર્યું? દેવલોકમાં પણ અમે તારા જેવી સ્ત્રી દીઠી નથી. આંધળો અને વૃદ્ધ પતિ તારે યોગ્ય નથી. તારૂં અમૂલ્ય જીવન વ્યર્થ ગયું છે. હવે તું સમજી જા અને અમારા બેમાંથી એકને પસંદ કરીને તારૂં યૌવન સફળ કર. હે સુકેશિ! હે મૃગનયનિ! આ નિર્જન વનમાં તું ઘરડા ડોસાની સાથે રહેવામાં શું સુખ માને છે? હે રાજપુત્રિ! આ યુવાવસ્થામાં આંધળાની સેવારૂપ દુઃખ તને કેમ ગમે છે? હે ચંદ્રવદનિ! તું અત્યંત સુકોમળ છે, માટે વનમાંથી ફળ તોડી લાવવાં અને તળાવમાંથી પાણી ભરી લાવવું એ કામ તારે યોગ્ય નથી."

અશ્વિનીકુમારોનાં આવાં લલચાવનારાં વચનોના જવાબમાં સુકન્યા ધ્રૂજતે ધ્રૂજતે બોલીઃ "તમે દેવ છો, મહાપ્રતાપી સર્વ પદાર્થોનું પોષણ કરનારા સૂર્યદેવતાના પુત્ર છો, માટે મારા જેવી ધાર્મિક સ્વભાવવાળી પતિપરાયણા સ્ત્રીને આવા શબ્દો કહેવા એ તમને યોગ્ય નથી. મારા પિતાએ યોગી ચ્યવન સાથે વિધિપૂર્વક મારૂં દાન કર્યું છે, માટે અધમ સ્ત્રીઓએ સેવેલા વ્યભિચારધર્મ-નું હું કદી શરણ નહિ લઉં. સૂર્યદેવ સઘળાંનાં કર્મોને પ્રત્યક્ષરૂપે જુએ છે, માટે એકાંત સમજીને તમારે આવા ભ્રષ્ટ વિચારો પ્રગટ ન કરવા જોઇએ. સારા ઘરની સ્ત્રીઓ કદી પણ પોતાના પતિનો

ત્યાગ કરીને બીજાને ચાહવા નથી લાગતી....તમે દેવ છો, માટે ધર્મનું રહસ્ય મારે તમને સમજાવવું પડે એમ નથી. સીધી રીતે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો હું તમને શાપ દઇશ. પતિવ્રતા સ્ત્રીના શાપમાં કેટલું બળ હોય છે એની તો તમને ખબરજ હશે.”

સુકન્યાનાં આ વચનોથી દેવતાઓના વૈદ્ય અશ્વિનીકુમારોની ખાતરી થઇ કે અહીંયાં આપણું કાંઇ વળે એમ નથી. આ તો સાચી સતી છે અને આપણે ઝાઝું બોલવા જઇશું તો જરૂર આપણને શાપ દેશે, તેથી તેઓએ નમ્ર થઇને કહ્યું: “હે રાજકુમારિ! તારો ધર્મ જોઇને અમે ઘણા પ્રસન્ન થયા છીએ, માટે વરદાન માગ. અમે દેવતાઓના વૈદ્ય છીએ. અમે તારા વૃદ્ધ પતિને અમારા જેવોજ જુવાન અને સુંદર બનાવી દઇશું. પછી સરખાજ રૂપ અને શરીરવાળા ત્રણ જણમાંથી તું એકને પતિ કરજે.” એ વચન સાંભળીને સુકન્યા પોતાના આશ્રમ તરફ ગઇ અને ચ્યવન મુનિને બધી હકીકત જણાવીને પૂછ્યું: “આવી અટપટી વાતમાં મારે શું કરવું તે સમજાવો. દેવતાઓના પ્રપંચ મારાથી કળી શકાતા નથી. આપ વૃદ્ધ અને અનુભવી છો, માટે જે આજ્ઞા હોય તે સ્પષ્ટ જણાવો.” ચ્યવન ઋષિએ કહ્યું: “હે પતિવ્રતા સ્ત્રી! તું મારા કહ્યાથી ત્યાં જા અને દેવતાઓના ઉત્તમ વૈદ્ય અશ્વિનીકુમારોને મારી પાસે તેડી લાવ. હમણાં એમના કહ્યા પ્રમાણે હા પાડજે. પછી પરમાત્મા તને યોગ્ય ધર્મનો માર્ગ આપોઆપ સુઝાડશે. તારે ચિંતા ન કરવી.”

આ પ્રમાણે પતિની આજ્ઞા મળતાંવાર સુકન્યા અશ્વિનીકુમારની પાસે ગઇ અને પોતાના પતિને પુનઃ યુવાન બનાવવા પ્રાર્થના કરી. ત્યાર પછી અશ્વિનીકુમાર ચ્યવન ઋષિની પાસે આવ્યા અને પોતાની કોઇ અનુભવસિદ્ધ અમૂલ્ય ઔષધી ખવરાવીને મુનિને લઇને એક સરોવરમાં પેઠા. સરોવરમાંથી જ્યારે એ વૈદરાજ મુનિ સહિત નીકળ્યા ત્યારે ચ્યવનઋષિ પણ અશ્વિનીકુમારના જેવાજ સુંદર અને યુવાન બની ગયા હતા. એ ત્રણે જણાઓએ સુકન્યાને કહ્યું કે, “હે સુંદરિ! તું અમારામાંથી જેને વધારે સુંદર સમજતી હોય અથવા જેના ઉપર તારી અધિક પ્રીતિ હોય તેને પતિ તરીકે સ્વીકાર.” સુકન્યા તો વિચારમાં પડી કે આ ત્રણેનાં એકસરખાં રૂપ છે. આમાં મારા પતિદેવ કયા છે? હું તો ચ્યવન મુનિ સિવાય બીજા કોઇને, પછી તે ગમે તેવો મોટો દેવ હોય તોપણ વરવા

નથી માગતી. આ સંકટની દશામાં એણે જગદંબાની પ્રાર્થના કરી કે, "હે મા! મને મારો પતિ દેખાડો. આ શોકરૂપી સમુદ્રમાં હું ડૂબી ગઇ છું. મોહ પામેલી હું કોને વરૂં? દેવતાઓનું ચરિત્ર કપટભરેલું છે, માટે મારા પાતિવ્રત્ય ધર્મને ધ્યાનમાં લઇને મને મારો પતિ દેખાડો."

સુકન્યાની આ પ્રાર્થના સાંભળીને ભગવતીએ તેના હૃદયમાં સત્ય જ્ઞાનની પ્રેરણા કરી. તેના વડે એણે ચ્યવન ઋષિને ઓળખી કાઢ્યા તથા બોલી ઊઠી કે, "આ મહાત્માજ મારા પતિદેવ છે. હું એમનીજ છું અને આ દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી એમનાજ ચરણની સેવા કરીશ. તે સિવાયના બધા દેવતાઓ મારા પિતા સમાન છે." અશ્વિનીકુમાર પણ સુકન્યાની પતિભક્તિ જોઇને પ્રસન્ન થયા અને એને વરદાન આપીને વિદાય થયા.

ત્યાર પછી એવું બન્યું કે રાજા શર્યાતિ રાણીના ખાસ આગ્રહથી અંધપતિને વર્યા. પછી સુકન્યાનો સંસાર કેવી રીતે ચાલે છે તે જોવા સારૂ એ અરણ્યમાં પધાર્યા. ત્યાં તપોવનમાં જઇને જુએ છે તો સુકન્યા પોતાના નવયૌવનપ્રાપ્ત સ્વરૂપવાન પતિ સાથે આનંદપૂર્વક વાર્તાલાપ કરી રહી છે. જુવાન અને સુંદર ચ્યવન ઋષિને એ ઓળખી શક્યા નહિ અને એમના મનમાં શંકા થઇ, કે મેં પરમ યુવતી અને સુકુમાર કન્યા એક વૃદ્ધને આપી તેનું ફળ મને મળી ચૂક્યું. છોકરીએ કાળું કૃત્ય કરીને મારા નામને કલંક લગાડ્યું. મને અત્યારે એટલો બધો ક્રોધ આવે છે કે એને મારી નાખું; પણ એથી સ્ત્રીહત્યા અને પુત્રીહત્યા બે પાપ એક સાથે લાગે છે. રાજા એ પ્રમાણે ચિંતાતુર થઇને ઊભો હતો, એટલામાં સુકન્યાની દૃષ્ટિ એના ઉપર પડી. એ સ્નેહપૂર્વક પિતાની પાસે પહોંચી ગઇ અને એમના ચરણમાં પડીને કહેવા લાગીઃ "બાપુ! આપ શા વિચારમાં પડ્યા છો? ચાલો આશ્રમમાં પધારી મુનિનાં દર્શન કરો."

સુકન્યાનાં એ વચન સાંભળીને શર્યાતિએ ક્રોધયુક્ત થઇને કહ્યુંઃ "ચંડાળ, મેં જે વૃદ્ધ ઋષિને તારૂં દાન કર્યું હતું તે ક્યાં છે અને આ કયો જુવાન, મદોન્મત્ત પુરુષ તારા આશ્રમમાં બેઠો છે? મને સ્વપ્ને પણ આશા નહોતી કે તું વૃદ્ધ પતિનો ત્યાગ કરીને નવો પતિ ગ્રહણ કરીશ."

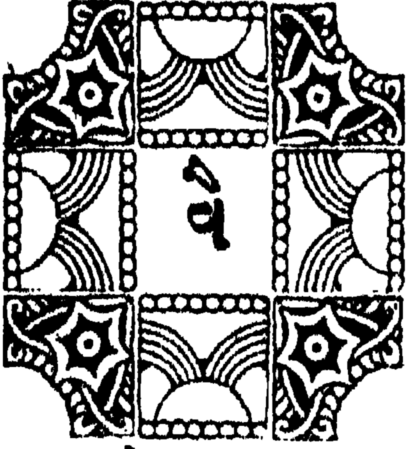
પિતાનાં આવાં વચન સાંભળીને સુકન્યા હસી પડી તથા કહેવા લાગીઃ "બાપુ! આપના મુખમાંથી આવા અપશબ્દો નીકળવા ન ઘટે. હું કેવા ઉજ્જ્વલ કુળમાં ઉત્પન્ન થઇ છું તેનું મને સારી પેઠે ભાન છે. ઉચ્ચ કુળની આર્ય બાળા જારકર્મનો વિચાર સુદ્ધાં કરવામાં પાપ ગણે છે. વૃદ્ધ ચ્યવન ઋષિની રાતદિવસ સેવા કરવામાંજ હું મારા જીવનની સાર્થકતા સમજું છું. આ આશ્રમમાં જે નરરત્નને તમે જોઈ રહ્યા છો તે બીજા કોઇજ નહિ પણ આપના જમાઇ ચ્યવનઋષિ છે. મારી પતિભક્તિથી પ્રસન્ન થઇને દેવોના વૈદરાજ અશ્વિનીકુમારોએ પોતાના અપૂર્વ આયુર્વેદના જ્ઞાનના બળે એમને નવયૌવન આપ્યું છે. આપ ખાત્રી રાખજો કે મેં કદી પણ પાપકર્મ કર્યું જ નથી. મારા ઉપર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો ઋષિને પૂછી જુઓ." ચ્યવન મુનિએ શર્યાતિ રાજાને બધી હકીકત માંડીને કહી ત્યારે રાજાને ખાતરી થઇ. સુકન્યાને એની પતિભક્તિ માટે રાજાએ ઘણો ધન્યવાદ આપ્યો.

ત્યાર પછી શર્યાતિ રાજાએ એક મોટો યજ્ઞ કરાવ્યો. એ યજ્ઞના ઉત્સવમાં સુકન્યા અને ચ્યવન ઋષિએ આગળ પડતો ભાગ લીધો અને પોતાના ઉપર કરેલા ઉપકારના બદલામાં અશ્વિનીકુમારની પ્રતિષ્ઠા એ યજ્ઞ સમારંભમાં વધારી દીધી. તે પહેલાં અશ્વિનીકુમારને સોમપાનનો અધિકાર નહોતો તે ચ્યવન મુનિએ અપાવ્યો.





૭૬–વૈશાલિની



શાલિની વિશિલા દેશના રાજા વિશાલરાજની કન્યા થાય. એનું પોતાનું નામ ‘ભામિની’ હતું; પરંતુ પિતા વિશાલરાજના નામ ઉપરથી વૈશાલિની નામથીજ એ વધારે ઓળખાય છે.

વૈશાલિનીના સ્વયંવર પ્રસંગે અનેક દેશોના રાજા આવી એકઠા થયા હતા. એ વખતમાં ભારતવર્ષમાં મુખ્ય રાજા સૂર્ય-વંશી કરંધમ હતો. કરંધમના પુત્ર કુમાર અવિક્ષિતનું તેજ અને પરાક્રમ પણ અતુલનીય હતાં. અવિક્ષિત યુદ્ધને ચાહતો, જરા-પણ બહાનું મળી આવતાં લડાઇ લડવા જતો. તેના પ્રતાપથી દેશના બધા લોકો ઘણું ડરતા. એ અવિક્ષિત પણ વૈશાલિનીના સ્વયંવરમાં આવ્યો.

સ્વયંવરની કન્યા કદી તો પોતાની ઇચ્છાથી વર પસંદ કરીને કોઇના ગળામાં વરમાળા પહેરાવતી. કોઇ વખત એવું બનતું કે કન્યાના પિતા વીરત્વની પરીક્ષાનું કાંઈ પણ નક્કી કરતા અને એ હોડના નિયમ મુજબ જે વીર શરીરબળમાં અથવા અસ્ત્રવિદ્યામાં શ્રેષ્ઠતા દાખવી શકે તેની સાથે કન્યાને પરણવું પડતું. આ લગ્ન ખરા અર્થમાં જોવા જઇએ તો કન્યાની મરજી મુજબનુંજ લગ્ન ન ગણી શકાય; તોપણ લોકો એને પણ સ્વયંવરજ કહેતા. સીતા અને દ્રૌપદીના સ્વયંવર એ પ્રમાણે થયા હતા. બહાદુરીની પરીક્ષામાં પાર ઉતરીને કન્યાને પરણવાનું જ્યાં નક્કી કરવામાં આવતું, ત્યાં આગળ વીરપુરુષો એને માટે તૈયારી કરીને આવતા; પરંતુ જ્યાં આગળ કન્યા પોતાનીજ ઇચ્છાથી વર પસંદ કરતી, ત્યાં આગળ પહેલેથી કોઇને ખબર પડતી નહિ કે એ કોના ગળામાં વરમાળા પહેરાવવાની છે. એવી કન્યાને પરણવા સારૂ અત્યંત ઇચ્છા રાખ-નાર પણ કન્યાની પસંદગીમાં સફળ ન નીવડનાર કોઇ દુઃસાહસી વીર બળાત્કારથી પણ એ કન્યાને ઉપાડી જવા પ્રયત્ન કરતો. એવી

રીતે ઉપાડી જતી વખતે યુદ્ધ પણ થતું. સામા પક્ષના બધા માણસોને હરાવીને જો તે કન્યાનું હરણ કરી જઈ શકે તો એની સાથે કન્યાનું લગ્ન થતું. બળાત્કારથી લઈ જવા છતાં પણ એવા મોટા વીર પુરુષની પત્ની જે થવા પામે તે પોતાને ભાગ્યશાળી ગણતી. એવી રીતે જોરજુલમથી કોઈ પણ કન્યાને ઉપાડી જઇને તેની સાથે લગ્ન કરવાનું નામ રાક્ષસવિવાહ હતું. અનેક ક્ષત્રિય વીરો એ રાક્ષસવિવાહનેજ વધારે પસંદ કરતા.

કોઇક વાર એવું પણ બનતું કે કન્યા અમુક વીર પુરુષને તેના ગુણોથી મુગ્ધ થઇ જઇને તેને વરવાની ઇચ્છા રાખતી, પરંતુ પિતાના વંશની સાથે શત્રુતા હોવાથી અથવા બીજી કોઇ અડચણ હોવાથી એ વીરને આમંત્રણજ નહોતું આપવામાં આવતું. એવી અવસ્થામાં કન્યાના મનની વાત જાણતાં એનો પસંદ કરેલો વર સ્વયંવરમાં પહોંચતો અને કન્યાને લઈ આવીને તેની સાથે રાક્ષસ-વિવાહ કરતો. શ્રીકૃષ્ણે રુકિમણીની સાથે અને અર્જુને સુભદ્રા સાથે એવા સંયોગોમાં લગ્ન કર્યું હતું.

વૈશાલિનીના સ્વયંવરમાં વીરતાની પરીક્ષા સારૂ કોઇ હોડ નહોતી. સ્વયંવરસભામાં હાજર રહેલા વીર પુરુષોમાંથી જેને પસંદ કરીને કન્યા વરમાળા પહેરાવે તેજ તેનો સ્વામી થાય એવું હતું. અવિક્ષિત જેવો વીર હતો તેવોજ અભિમાની હતો. એને એજ વિચાર આવતો હતો કે અહીંયાં સ્વયંવરમાં હું આવ્યો તો છું, પણ વૈશાલિની મારી અવગણના કરીને બીજા કોઇને વરશે તો પછી મારૂં શું મોં રહેશે? એ અપમાન મારાથી કેવી રીતે સહન થઇ શકશે? શું મોં લઇને હું માતપિતાની પાસે પાછો જઇશ? માટે વૈશાલિની મારી સાથે પરણશે તો ઠીક છે, નહિ તો એને ઉપાડી જઇને રાક્ષસવિવાહ કરીશ.

બધા રાજાઓ પણ અવિક્ષિતને જોઇને જરા ડરી ગયા હતા. અવિક્ષિત ઘણો પરાક્રમી પુરુષ હતો. દર્પ અને અભિમાનમાં પણ ઘણો પ્રચંડ હતો. કોણ જાણે એ વૈશાલિનીનું હરણ પણ કરી શકે. અવિક્ષિતના ઘમંડને લીધે એમને ઘણી વાર અપમાન વેઠવું પડયું હતું; પરંતુ આજ જો બધાની વચમાં, બધાનાં દેખતાં સ્વયંવર કરવા નીકળેલી આ કન્યાનું એ હરણ કરી જાય તો બધા રાજાઓના અપમાનની હદજ ન રહે. આજે બધાએ ખાસ સાવચેત

રહેવું અને કદી અવિક્ષિત એવો પ્રયત્ન કરે તો બધાએ એકઠા મળીને જીવ સાટે તેનો વિરોધ કરવો. રાજાઓ માંહોમાંહે એવો વિચાર કરીને લડવા સારૂ તૈયાર થઇ રહ્યાં.

આ તરફ અવિક્ષિત વિચારી રહ્યો હતો કે કેવી રીતે વૈશાલિની સાથે મેળાપ થાય? એની સાથે વાતચીત કર્યાથી ખબર પડે કે એ મને પરણવા માગે છે કે નહિ. તપાસ કરવા જતાં તેને ખબર પડી કે રાજમહેલની પાસેના એક બગીચામાં સાંજે વૈશાલિની પોતાની સખીઓ સહિત ફરવા આવે છે. અવિક્ષિતે નિઃસંકોચપણે એ બાગમાં પ્રવેશ કર્યો. ફરતાં ફરતાં તેણે જોયું કે જાણે એક દેવકન્યા સખીઓ સાથે ફૂલ ચૂંટી રહી છે અને એ ફૂલ વડે રમી રહી છે. શું એજ વૈશાલિની હશે? ઠીક. જોઉં તો ખરો, એમ વિચારી અવિક્ષિત એ કન્યાની સન્મુખ જઇને ઊભો રહ્યો. કન્યાના વિસ્મયનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે વિસ્મયપૂર્વક રાજા તરફ જોઇને કહ્યું: " આ શું? આપ અહીંયાં ક્યાંથી? આ ઉદ્યાનમાં કેવી રીતે આવી શક્યા?"

અવિક્ષિતે કહ્યું: " ઉદ્યાનનો ઝાંપો ઉઘાડો છે, આવવામાં વાંધોજ શો છે?"

" અત્યારે અહીંયાં આવવાની કોઇની હિંમત ચાલતી નથી."

" હું તો આવ્યો છું."

" આ નગરનો નિવાસી તો આ વખતે કદાપિ અહીંયાં આવવાનું સાહસ કરતો નથી. આપ શું વિદેશી છો? સ્વયંવરમાં નિમંત્રણ પામેલા કોઈ રાજકુમાર છો?"

" હા, તમેજ રાજકુમારી વૈશાલિની છો?"

" હા, આપ કોણ છો?"

" મારૂં નામ અવિક્ષિત. મહારાજ કરંધમનો પુત્ર થાઉં."

વૈશાલિનીએ એક વાર સારી પેઠે એને નીરખ્યો અને પછી કહ્યું: " શું આપજ એ મહા પરાક્રમી યોદ્ધા કુમાર અવિક્ષિત છો? અહીંયાં આપ શા સારૂ આવ્યા છો?"

" તમને એક વાર જોવા સારૂ."

" એવો તો રિવાજ નથી. કાલે સવારે સ્વયંવરસભામાંજ તમે મને જોઇ શકત ને?"

અવિક્ષિતે કહ્યું: "તે અગાઉ તમારી સાથે એક વાર મુલાકાત લેવાની મને જરૂર જણાઈ. તમને એક વાત પૂછું?"

"શું પૂછવું છે?"

"કાલે સ્વયંવરમાં તમે કોને વરશો?"

વૈશાલિનીએ જરા હસીને કહ્યું: "એ હું તમને અત્યારથી કેવી રીતે જણાવી શકું? સ્વયંવરસભામાં એકઠા થયેલા બધાને જોઇશ, બધાનો પરિચય મેળવીશ; ત્યાર પછી રૂપ, ગુણ, શૌર્ય, વીર્ય એ બધામાં જે શ્રેષ્ઠ લાગશે તેને હું વરીશ."

અવિક્ષિત બોલ્યો: "શૌર્ય, પરાક્રમ અને ભાગ્ય એ બધામાં કરંધમનો પુત્ર હું, અવિક્ષિતજ આખા ભારતવર્ષમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છું. મને વરજો."

વૈશાલિનીએ ઉત્તર આપ્યો: "એવું બોલવું એ કુમાર અવિક્ષિતના પોતાના મુખને શોભા આપતું નથી. પોતાની શ્રેષ્ઠતા પોતાના કર્મથી સાબિત કરી આપવી જોઇએ. સ્ત્રીઓની આગળ કોઈ વીર પુરુષ પોતાનાં બણગાં ફૂંકતો નથી."

"ત્યારે શું મને નહિજ વરો?"

"સ્વયંવરસભામાં હાજરી આપશો, જો મારી ઇચ્છા હશે તો આપને વરીશ."

અવિક્ષિતે કહ્યું: "કોઇ પણ વાસનમાં નિષ્ફળ નીવડીને અવિક્ષિત કદી પણ પાછો ફર્યો નથી, તમે મનેજ વરશો. જો નહિ વરો તો—"

"તો શું કરશો?"

"તો એ કે બીજા કોઈ ભાગ્યશાળીના ગળામાં તમે માળા પહેરાવો તે પહેલાંજ તમને હું ઉપાડી જઇશ."

વૈશાલિનીએ ગર્વભર્યો ઉત્તર આપ્યો: "એવો ભય બતાવીને મહાવીર કુમાર અવિક્ષિત મને વશ કરવા આવ્યા છે? જો એમ છે તો હું પણ કહું છું કે દમ હોય તો મને ઉપાડી જજો. મારી મરજીથી હું તમને વરીશ નહિ. નમસ્કાર, હવે વિદાય થાઓ."

તેજસ્વી અવિક્ષિતને પણ એથી ઘણું ખોટું લાગ્યું અને અપમાન સહન કરીને એ ત્યાંથી ચાલ્યો આવ્યો. હવે તો રાજકન્યાનું હરણ કરીનેજ તેની સાથે લગ્ન કરવું પડશે; નહિ તો પોતાનું

માન રહેશે નહિ. આ વાત જરૂર બહાર આવ્યા વગર રહેવાની નથી. બધા લોકો હીન અને હિચકારો ગણીને પોતાની મશ્કરી કરશે અને બીજા લોકો મશ્કરી ન પણ કરે તો શું થયું! આટલું અપમાન વેઠ્યા છતાં પણ જો એ વૈશાલિનીને વરી નહિ શકે તો પછી એના મનમાંજ ધિક્કાર ઉત્પન્ન થશે કે એનાથીજ પોતે મરી જશે.

આવા આવા વિચારો કરીને અવિક્ષિત કન્યાનું હરણ કરવા સારૂ તૈયાર થયો. પ્હો ફાટતાં વારજ મંગળ વાદ્ય વાગવા લાગ્યાં, નગર આનંદના કોલાહલથી ગાજી ઊઠ્યું, રાજાઓ અને રાજપુત્રો ઉત્તમ વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરીને સ્વયંવરસભામાં જઇને બેઠા. તેમનાથી મંડપમાં ઝગમગાટ થઇ રહ્યો. બ્રાહ્મણો વેદગાન કરવા લાગ્યા. શુભ સમય ઉપસ્થિત થયો. નગરીમાં શંખ, શરણાઇ વગેરે માંગલિક વાજાં વાગવા લાગ્યાં. વૈશાલિની સખીઓને સાથે લઇને સ્વયંવરસભા તરફ આવવા નીકળી. એકાએક અવિક્ષિત સભામાંથી ઊઠીને બહાર ગયો. તેના નોકરચાકરો અને હથિયારબંધ સૈનિકો રસ્તા ઉપર તેની વાટ જોતા ઊભા હતા. અવિક્ષિતે વૈશાલિનીને પકડીને રથમાં બેસાડી દીધી. રથ પૂર વેગમાં ચાલવા લાગ્યો. સિપાઇઓ પણ ઘોડા ઉપર ચડીને સાથે થઇ ગયા.

'હરણ કરી ગયો,' 'પકડી ગયો,' 'ઉપાડી ગયો,' 'મારો મારો,' 'પકડો' વગેરે શબ્દોના ધ્વનિ ચારે તરફથી આવવા લાગ્યા. બધા રાજાઓ અને રાજપુત્રો દોડી આવ્યા. એમનાં લાવલશ્કર પણ તૈયાર હતાં. બધા અવિક્ષિતની પાછળ પાછળ દોડ્યા. આ તરફ વિદિશાના સૈનિકોએ પણ અવિક્ષિતને માર્ગમાં રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો, આથી અવિક્ષિત સહીસલામત નાસી શક્યો નહિ. નગરની બહાર થોડે દૂર પહોંચતાંવારજ બધા રાજાઓએ તેને પકડી પાડ્યો. વિદિશાનાં સૈન્ય તથા સામંતો પણ એમના ભેગા જોડાઇ ગયા. ચારે તરફ આટલા બધા શત્રુઓ હતા અને પેલી તરફ અવિક્ષિત એકલો હતો. એની સાથે સાધારણ અનુચરોનું એક નાનું સરખું લશ્કર હતું. આવું કાર્ય કરવામાં એણે એક સાહસજ ખેડ્યું હતું. છોકરવાદીજ કરી હતી એમ કહીએ તો પણ ચાલે. સ્વયંવરમાં જેઓ કન્યાનું હરણ કરવાના ઇરાદાથી જાય છે તેઓ પૂરતું લશ્કર લઇને યોગ્ય તૈયારી સાથે જાય છે; પરંતુ અવિક્ષિતે તો એવી તૈયારી પણ આગમચથી કરી મૂકી નહોતી; છતાં એ તો કશી પણ વાતની પરવા કર્યા વગર નિર્ભયપણે પ્રચંડ-

તાથી બધા ઉપર હુમલો કરવા અને લડવા લાગ્યો.

ઘણીવાર સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું. અવિક્ષિતના હથિયારના ઘાથી રાજાઓ અને રાજપુત્રો ઘાયલ થયા. ધર્મયુદ્ધમાં અવિક્ષિતને હરાવવો એ અઘરૂં સમજીને તેઓએ યુદ્ધશાસ્ત્રમાં મના કરેલા એવા અનેક કુટિલ ઉપાયો પણ યોજવા માંડ્યા. છેવટે અનેક અસ્ત્રોથી ઘાયલ થઇને અવિક્ષિત રથમાંથી ભૂમિ ઉપર ઢળી પડ્યો.રાજાઓએ દોડી આવીને તેને મજબૂત પાશમાં બાંધી દીધો. કેદી અવિક્ષિત અને વૈશાલિનીને લઇને બધા નગરમાં પાછા આવ્યા.

વિશાલરાજે પુત્રીને કહ્યું "બહેન ! જે વિઘ્ન ઉપસ્થિત થયું હતું તે હવે દૂર થયું છે. અહીંયાં એકઠા થયેલા આ બધા રાજાઓ અને રાજકુમારમાંથી તું ગમે તેને વર."

પુરોહિત બોલ્યો: "લગ્ન તો વીતી ગયું છે, પણ આ બધા ક્ષત્રિય વીરો વિજયી થઇને આવ્યા છે, એમને માટે એથી વધારે શુભ લગ્ન બીજું કયું હોય? વૈશાલિનિ ! આ શુભ લગ્નમાં વિજયી વીરોમાંથી તમને જે પસંદ આવે તેની સાથે લગ્ન કરો."

વૈશાલિની જરાક હસી અને નીચું મુખ કરીને જરા ધીરે સાદે બોલી: "આજ હું કોઇને પણ વરીશ નહિ."

કન્યાની ઇચ્છા નહિ દેખ્યાથી પિતાએ એ વખતે બહુ આગ્રહ કર્યો નહિ અને રાજાઓને કહ્યું: "મારી છોકરીના જીવને આજ ઠીક નથી, એટલે આજ એ કોઇને વરવા નથી માગતી. થોડા દિવસ પછી હું શુભ દિવસ જોવરાવીને આપ સર્વેને ખબર આપીશ. એ દિવસે સ્વયંવરમાં મારી પુત્રી મનપસંદ વરને વરશે."

બધા રાજાઓ પોતપોતાના રાજ્યમાં પાછા ફર્યા. એ દિવસે સ્વયંવર થયો નહિ.

મહારાજા કરંધમને કાને આ સમાચાર પહોંચ્યા. હવે શું કરવું ? સલાહને સારૂ પોતાના અમલદારો અને સરદારોનો એક દરબાર ભર્યો. મહારાણી વીરા પણ એ સભામાં હાજર થઇ. ઘણા અમલદારોએ અવિક્ષિતના કામને વખોડી નાખ્યું. એમનું કહેવું એવું હતું કે જે કન્યા પોતાની ખુશીથી કુમારને પરણવાને રાજી નહોતી, તેનું આ પ્રમાણે હરણ કરી લાવવું એ એક અન્યાય છે. નાહકના વારેઘડીએ યુદ્ધ કરીને ઉદ્ધત અવિક્ષિતે બધા રાજાઓ-

ને છંછેડ્યા છે. હવે વળી આ નવી જાતની ઉદ્ધતાઇ કરી છે, તેને પરિણામે એક મોટા યુદ્ધની તૈયારી કરવી પડશે અને કોણ જાણે કેટલાએ લોક માર્યા જશે. રાજકુમારને હાલ થોડી શિક્ષા થવા દો, પછી વિશાલરાજને સમજાવીને આપણે એને છોડાવી લાવીશું. એની ખાતર આટલું મોટું યુદ્ધ કરવાની જરૂર નથી. ઘણાઓનો અભિપ્રાય આવોજ હતો.

રાજમહિષી વીરા બોલી ઊઠીઃ "ધિક્કાર છે તમને. તમે બધા આ શું બોલી રહ્યા છો? શૌર્ય અને વીર્યમાં મારા અવિક્ષિતના જેવો ક્ષત્રિયકુમાર આખા દેશમાં બીજે ક્યાં છે? ક્ષત્રિય બાળક મેંઢાંનાં બચ્ચાંની પેઠે ઘરના ખૂણામાં ચુપચાપ બેસી રહેતો નથી. એ તો તેજસ્વી સિંહની પેઠે પોતાના પરાક્રમથી બધાને ત્રાસજ આપે છે. સ્વયંવરમાં એણે કન્યાનું હરણ કર્યું છે તે ઠીક કર્યું છે. ક્ષત્રિય વીર પોતાની મનોવાંછિત વસ્તુ માટે કોઇની પાસે ભીખ માગવા જતો નથી. એ તો પોતાની શક્તિ વડેજ એને ગ્રહણ કરે છે. કોઇની કૃપાની આશા એ રાખતો નથી. તમારી બધાની દૃષ્ટિએ કન્યાનું હરણ એ અન્યાય છે, પરંતુ અવિક્ષિતે કાંઈ આજ એ નવો અન્યાય કર્યો નથી. એટલા બધા રાજાઓની સામેથી મનપસંદ રાજકુમારીનું હરણ કરી લાવે, એ નરને શૂરાતન, વીરતા અને સાહસમાં અદ્વિતીય ગણવો જોઇએ. એની નિંદા ન કરતાં વખાણુજ કરવાં જોઇએ. એ કન્યાનું પણ એમાં કશું અપમાન નથી. કુળ, શીલ અને વીરત્વની બાબતમાં મારા અવિક્ષિતના જેવો વર કેટલી થોડી રાજકન્યાઓના નસીબમાં લખાયો હશે. હવે એ કેદ પકડાયો છે. અસાધારણ પરાક્રમ દાખવીને એણે યુદ્ધ કર્યું હતું. છેવટે દુશ્મનોએ અધર્મ વાપરીને એને પોતાના કબજામાં લીધો છે. એને સારૂ શત્રુઓ ઉપર ક્રોધ કરવાને બદલે, ઊલટા આપ મારા અવિક્ષિતની નિંદા કરો છો! જે અવિક્ષિત આપને માટે આટલા બધા ગૌરવનું કારણ થઇ પડ્યો છે, તેના ઉપર આવેલી આ આફત વખતે તમે બધા હાથ જોડીને બેસી રહેશો? ધિક્કાર છે! જલદી લડાઇની તૈયારી કરો, ચતુરંગ સેના લઇને વિદિશા ઉપર ચડાઈ કરો. વિશાલરાજ નીચું મોં કરીને અવિક્ષિતને પોતાની છોકરી પરણાવશે અને વિજયપૂર્વક ગાજતેવાજતે આપ સર્વે છોકરા તથા વહુને લઇને આવશો."

રાણી વીરાનાં આ વચનો સાંભળીને બધાને ઘણી શરમ આવી,

તરતજ તેઓએ યુદ્ધની તૈયારી કરી. કરંધમે ચતુરંગ સેના (હાથી, પાયદળ, ઘોડા અને રથ એ ચાર) ને લઈને વિદિશા તરફ કૂચ કરી.

વિશાલરાજે પણ પોતાના મિત્ર રાજાઓને તેડાવ્યા. તેઓ પણ પોતપોતાનાં લશ્કર લઈને આવી પહોંચ્યા. વિદિશાની પાસે ત્રણ દિવસ સુધી ઘોર યુદ્ધ થયું. વિશાલરાજનો પરાજય થયો. અવિક્ષિતને છોડી મૂકીને કરંધમની મિત્રતા સારૂ એણે પ્રાર્થના કરી. કરંધમે પણ વિશાલરાજને મિત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા. મિત્રનો આદર કરીને વિશાલરાજ તેને રાજનગરીમાં લઈ ગયા અને ત્યાં તેનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો.

બીજે દિવસે કરંધમ અને અવિક્ષિત બે જણા બેઠા હતા, તે વખતે વિશાલરાજ કન્યાનો હાથ પકડીને તેમની સામે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યાઃ "મહારાજ! આ મારી કન્યા વૈશાલિની છે. કુમાર અવિક્ષિતના હસ્તમાં હું એને સમર્પણ કરૂં છું. આપ એને પુત્રવધૂરૂપે સ્વીકારશો."

વૈશાલિની આગળ વધીને કરંધમને પગે પડી. કરંધમે સ્નેહપૂર્વક તેના માથા ઉપર હાથ ફેરવીને આશીર્વાદ દીધો. "દીર્ઘાયુ થાઓ, બેટા! તારા જેવી વહુ મળ્યાથી હું પોતાને કૃતાર્થ માનું છું. અવિક્ષિત! મારા મિત્ર વિશાલરાજ આ કન્યાનું દાન તને કરે છે."

અવિક્ષિતે ઊભા થઈને કહ્યું: "પિતાજી! વિશાલરાજ! મને ક્ષમા કરો. એ કન્યાના દેખતાં શત્રુઓને હાથે હું પરાજિત અને કેદી થયો છું; એટલે એની સાથે હું લગ્ન નહિ કરૂં. પુરુષે પોતાના બળ વડે નારીનું રક્ષણ કરવું અને અબળા નારીએ પરાક્રમી પતિના આશ્રયમાં સુખપૂર્વક રહેવું એ નિયમ છે. શત્રુને હાથે જે પુરુષ પરાજય પામે તે પુરુષ બૈરીના જેવો સમજવો. આજ આ છોકરીમાં અને મારામાં કાંઇ ભેદ નથી રહ્યો. એને ભાર્યા કહીને સ્વીકારૂં, એવા પુરુષાતનનું અભિમાન કરવા મારો વારો નથી. એની સન્મુખ હું શત્રુઓને હાથે હાર્યો છું. કયું મોં લઈને એનો હું સ્વામી બનું? મહારાજ! શત્રુની તરફથી અપમાન સાંખ્યું ન હોય, પરાજયથી પોતાના વીર નામને કલંક ન લાગ્યું હોય, એવા કોઇ પુરુષને આપ આ કન્યાનું દાન કરો. એ કન્યા પણ એવાજ કોઇ વરને વરે એ મારી ઇચ્છા છે."

કરંધમ શાંત રહ્યો. વિશાલરાજે કહ્યું: "મહારાજ! આપ શું કહો છો?"

કરંધમે ઉત્તર આપ્યો: "અવિક્ષિતે જે કાંઈ કહ્યું છે ત્યાર પછી મારે શું બોલવાનું રહ્યું છે, વિશાલરાજ?"

વિશાલરાજે ત્યાર પછી પુત્રીની તરફ જોઇને કહ્યું: "બહેન! આ લોકોએ જે કાંઇ કહ્યું તે તેં સાંભળ્યું છે. હવે તું તને પસંદ પડે એવો બીજો કોઈ વર શોધી કાઢ. તારી મરજી હશે તો હુંજ યોગ્ય વર ખોળી કાઢીને એને તારૂં દાન કરીશ."

વૈશાલિનીએ માથું નીચું નમાવીને કહ્યું: "પિતાજી! આ વીર પુરુષ ભલે પોતાની ગમે તેટલી અવજ્ઞા કરે, પોતાને હલકા માને, પરંતુ એમનું પરાક્રમ મેં પોતાની આંખે જોયું છે. એકલે હાથે સેંકડો યોદ્ધાઓની સાથે જેટલી વીરતાથી એ લડ્યા છે એ જોયા પછી હું કદાપિ એવું માનનાર નથી કે એ કોઇને હાથે હાર્યા છે અથવા તો હારી શકે એમ છે. ખરી વાત તો એથી ઊલટી છે. એમના એકલાના પરાક્રમથી વારંવાર પરાજિત થઇને શત્રુઓએ અધર્મયુદ્ધમાં એમને હરાવ્યા છે. એથી કરીને એમને શરમાવાનું કાંઇ પણ કારણ નથી. પહેલી મુલાકાતે ઘણો ગર્વ કરીને મેં એમનું અપમાન કર્યું હતું. સ્વયંવરમાં હું એમને નહિ વરૂં, એવું મેં કહ્યાથીજ એમણે મારૂં હરણ કર્યું હતું. કેવળ આ દેહજ નહિ પણ મારા મનનું પણ શૌર્યવડે તેમણે હરણ કર્યું છે. એમનેજ મેં આત્મદાન કર્યું છે. એમના રૂપ ઉપર હું લોભાઇ નથી. એમની અતુલનીય વીરતા વડે એમણે મને વશ કરી લીધી છે. એમને છોડીને હું બીજા કોઈ પણ પુરુષની સાથે પરણવાની નથી."

વિશાલરાજ બોલ્યા: "પુત્ર અવિક્ષિત! મારી કન્યાની બધી વાત સાંભળી. એણે જે કાંઇ કહ્યું છે તે બધું સાચું છે. હું પણ સમજી ગયો છું કે શૂરાતન અને પરાક્રમમાં આપના સરખો બીજો કોઈ નથી. આપના પુરુષાતનને લીધેજ મારી આ કન્યા આપના ઉપર મોહી પડી છે. આપ એનો સ્વીકાર કરીને મને ઉપકૃત કરો, મારૂં કુળ પાવન કરો."

કરંધમે કહ્યું: "અવિક્ષિત! આ વિશાલરાજ કુમારી તારા પ્રત્યે બહુજ અનુરાગ રાખી રહી છે, એનો ત્યાગ કરીશ નહિ. એને ગ્રહણ કર."

અવિક્ષિતે હાથ જોડીને કહ્યું: "વિશાલરાજ! આ અધમને માફ કરો. યુદ્ધમાં હું પરાજય પામ્યો છું, શત્રુને હાથે અપમાન પામ્યો છું; એટલે હું પોતાને અબળા નારીના કરતાં વધારે સારો ગણુતો નથી. વીર પુરુષમાં ગણાવાનો કોઈ અધિકાર મને રહ્યો હોય એમ હું માનતો પણ નથી. કેવળ આ કન્યાનેજ નહિ, પરંતુ ભવિષ્યમાં બીજી કોઇ પણ કન્યાને હું પરણવાનો નથી. પિતાજી! આપને મેં પ્રભુસમાન ગણ્યા છે. આપની કોઇ આજ્ઞાને આજ સુધી ઉથાપી નથી. આજ પણ આપ બીજી જે કાંઈ આજ્ઞા ફરમાવો તો જીવસાટે કરવા હું તૈયાર છું; પરંતુ કોઇ પણ છોકરી સાથે હું લગ્ન કરી શકીશ નહિ. આ એક વિષયમાં આપની આજ્ઞાને તરછોડું છું, તેને માટે માફી ચાહું છું."

હવે વધારે કહેવા કે સાંભળવાનું શું રહ્યું? ઘણા દુઃખી ચિત્તે કરંધમ અવિક્ષિતને લઇને પોતાના રાજ્યમાં પાછો ગયો.

વિશાલરાજે પુત્રીને કહ્યું: "બહેન! એણે તો તારો સ્વીકાર ન કર્યો. તું હવે શાંત થા અને બીજા કોઈ રાજપુત્રને વર."

વૈશાલિની બોલી ઊઠી: "છિટ્! પિતાજી! આપ એવું પાપકર્મ કરવાને પુત્રીને સૂચવો છો?"

"એમાં પાપ શાનું? અવિક્ષિતની સાથે તું પરણી થોડી છે?"

"હા, હસ્તમેળાપની વિધિથી તો પરણી નથી ચૂકી, પણ મનના સંકલ્પથી એમનેજ વરી ચૂકી છું; એટલે એમનીજ પત્નીરૂપે પોતાને ગણવાની મારી ફરજ છે."

"પણ એણે તો તને ગ્રહણ નથી કરી."

"શું કરૂં, પિતાજી! સ્વામીએ ભૂલી જઇને મારો ત્યાગ કર્યો, એટલે શું મારે પણ બીજા પુરુષને વરવું?"

વિશાલરાજે ઘણા દુઃખપૂર્વક કહ્યું: "ત્યારે શું કરીશ? વગરપરણ્યે વિધવા કન્યાની પેઠે સંસારનાં બધાં સુખ અને ભોગવિલાસનો ત્યાગ કરીને પિયરમાં રહીશ?"

વૈશાલિનીએ કહ્યું: "આપની પરવાનગી હોય તો વનમાં જઇને તપસ્યા કરૂં. આ આખું જીવન તપસ્યામાંજ ગાળીશ અને જોઇશ કે એ તપસ્યાના બળે આગલા જન્મમાં એજ પતિ મને વરે છે કે નહિ?"

પિતાએ લાચારીથી તેની આ પ્રાર્થનાને પુષ્ટિ આપી. વૈશાલિનીએ વનમાં જઇને કઠોર તપસ્યાનો આરંભ કર્યો.

કુમાર અવિક્ષિત એનાં માતપિતાને એકનો એક પુત્ર હતો. એણે લગ્ન નહિ કરવાનો સંકલ્પ કર્યાથી વંશનો વેલો લોપ થઇ જવાનો વારો આવ્યો. એ વિચારથી એનાં માતપિતાને ઘણીજ ચિંતા થવા લાગી. એક દિવસ વીરાએ પુત્રને બોલાવીને કહ્યું: "અવિક્ષિત! હું 'કિમિચ્છક' વ્રત કરવાની છું. એ વ્રતપાલનમાં તારે અને તારા પિતાજીએ બન્નેએ મને મદદ કરવી પડશે. તારા પિતાએ તો મદદ આપવાની હા કહી છે, તું પણ સંમત થાય એટલે હું વ્રતનો આરંભ કરૂં."

અવિક્ષિત બોલ્યો: "મા, હું પણ તમને મદદ આપીશ. બોલો મારે શું કરવું પડશે?"

વીરા બોલી: "મેં વ્રતની દીક્ષા લીધા પછી તારે બધાને પૂછવું પડશે કે શું જોઇએ છે? માગનાર જે કાંઇ માગે તે ગમે તેવું વસમું હોય તોપણ તારે એની ઇચ્છા પાર પાડવી પડશે. કેમ એટલું કરીશ ને? થાય તો હા કહે એટલે હું વ્રતનો આરંભ કરૂં."

"અવશ્ય કરીશ. તમે વ્રતનો આરંભ કરો."

વીરાએ વ્રતની દીક્ષા લીધી. અવિક્ષિતે રાજમહેલને બારણે ઊભા રહીને ઊંચે સ્વરે બધાને પોકારીને કહ્યું કે, "મારાં માતુશ્રીએ 'કિમિચ્છક' વ્રત કર્યું છે. જેને જે કાંઇ જોઇતું હોય તે માગો. મગાય તે માગો. ગમે તેટલું દુઃસાધ્ય હશે તોપણ તમારી એ ઇચ્છા હું પૂર્ણ કરીશ."

એ વખતે કરંધમે પોતે આવીને કહ્યું: "હું માગવા સારૂ આવ્યો છું. મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરો. એક પૌત્રનું દાન મને આપો."

અવિક્ષિતે કહ્યું: "પિતા એ કેવી અસંભવિત આજ્ઞા આપે ફરમાવી? મેં તો વિવાહ નહિ કરવાનો સંકલ્પ કરીને બ્રહ્મચર્ય વ્રતનું અવલંબન કર્યું છે."

કરંધમે કહ્યું: "ત્યારે શું પ્રતિજ્ઞા ફોક કરીને તારી માતાના વ્રતનો ભંગ કરીશ? તારી માતાને જે વચન આપ્યું છે તે નિભાવવું હોય તો વિવાહ કર અને એક પૌત્રનું મુખ મને દેખાડ. બીજી કાંઇ પણ ઇચ્છા મને નથી."

સ્તબ્ધ થઇને થોડોક વખત ચૂપ રહીને અવિક્ષિત બોલ્યો: "પિતાજી! હું સમજી ગયો છું કે મારી માતાએ મને પરણાવવા સારૂજ વ્રતનો આ ઢોંગ રચ્યો હતો; પણ શું કરૂં? હવે લાચાર છું. વચનથી બંધાઇ ગયો છું. માતાને વચન આપ્યું છે, એટલે એમનું વ્રત હું નિષ્ફળ નહિ થવા દઉં. આપની ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ. હું લગ્ન કરીશ; પણ મારી એક પ્રાર્થના છે."

"શી પ્રાર્થના છે, અવિક્ષિત?"

અવિક્ષિતે કહ્યું: "રાજકુમારી વૈશાલિનીનો મેં ઘણીજ નિષ્ઠુરતાપૂર્વક ત્યાગ કર્યો છે. વિવાહ કરીશ તો એનીજ સાથે હું કરીશ, આપ વિદિશા નગરીમા સંદેશો મોકલો કે વૈશાલિનીએ કોઇની સાથે લગ્ન ન કર્યું હોય અને એની ઇચ્છા હજુ પણ મને વરવાની હશે તો હું એની સાથે લગ્ન કરીશ."

કરંધમે કહ્યું: "હું એ પ્રમાણે કરીશ. અવિક્ષિત! મારી પણ એજ ઇચ્છા છે કે વૈશાલિની હજુ પણ કુંવારી હોય તો તારૂં લગ્ન એની સાથેજ કરવું."

કરંધમે તરતજ વિદિશા તરફ દૂત મોકલ્યો.

અવિક્ષિત એક દિવસ મૃગયા રમવા નીકળ્યો. ત્યાં એને એક વખત બહુ દૂરના ઘાડા જંગલમાંથી કોઇ નારીનો રોવાનો સ્વર આવતો સંભળાયો. તે જોરથી ચીસો પાડી રહી હતી. "કોઇ છે? કોઇ છે? કોઇ છે? મને બચાવો! આ બાળાને બચાવો!"

અવિક્ષિત સમજી ગયો કે કોઈ નારી આફતમાં સપડાઈ છે. "ડરશો નહિ! ડરશો નહિ" એમ કહીને અસ્ત્ર ધારણ કરીને એ અવાજ આવતો હતો તે દિશા તરફ ગયો.

વળી થોડી વારમાં પાછો એ કરુણ કંઠમાંથી રુદનધ્વનિ આવવા લાગ્યો: "અરે! કોઇ મને બચાવો. ઉગારો. મહાવીર અવિક્ષિતની હું પત્ની છું. રાક્ષસ મારૂં હરણ કરી રહ્યો છે. કોઇ છે અહીંયાં મને બચાવે એવું? ક્યાં છો અવિક્ષિત! ક્યાં છે પ્રાણેશ્વર! આવો આવો, જલદી આવો અને દાસીનું રક્ષણ કરો."

આ કોણ છે? અવિક્ષિતની સ્ત્રી! હું કુમાર અવિક્ષિત તો બ્રહ્મચારી છું. મારે તે વળી સ્ત્રી કેવી! ત્યારે આ શું રાક્ષસોએ રચેલી માયા હશે? ગમે તે હો. નારી હૃદયવિદારક સ્વરે મદદ

માગી રહી છે. એ વિપત્તિમાંથી એને બચાવવા સારૂ જવું એજ ફરજ છે. અવિક્ષિત વીજળીને વેગે ચાલ્યો. કેટલેક દૂર જઇને જોયું, તો એક ભયંકર રાક્ષસ વિખરાઇ ગયેલા વાળ અને મલિન વસ્ત્રવાળી એક નારીને બળાત્કારથી પકડીને લઇ જઇ રહ્યો છે. અવિક્ષિત તલવાર લઇને એ રાક્ષસના તરફ ધસ્યો. દાનવે પણ નારીને છોડી દઇને જોરથી અવિક્ષિતના ઉપર હુમલો કર્યો. એ વનમાં રાક્ષસ સાથે કુમાર અવિક્ષિતને ભયંકર યુદ્ધ થયું. કુમારના હથિયારથી ઘાયલ થઇને રાક્ષસ ભૂમિ ઉપર પડ્યો.

એ નારીએ એ વખતે કુમાર અવિક્ષિતના ચરણમાં પ્રણામ કરીને કહ્યુંઃ "કુમાર અવિક્ષિત ! હું તમારી સ્ત્રી છું. તપસ્યાના બળ વડે, આજ તમને પામી છું. મને છોડી દઇને જશો નહિ. ચરણમાં સ્થાન દો."

અવિક્ષિત બોલ્યોઃ "તમે મારી આગળ મારી સ્ત્રી તરીકે પોતાનો પરિચય આપી રહ્યાં છો, પણ તમે કોણ છો? હું તો તમને ઓળખતો નથી. મેં કદી પણ લગ્ન નહિ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, પણ માતાના કિમિચ્છક વ્રતમાં સત્યદ્વારા બંધાઇ જવાથી મેં એ સંકલ્પ ત્યજી દીધો છે. હું હવે લગ્ન કરીશ; પણ મેં મૂઢપણામાં મારા ઉપર અત્યંત પ્રેમ રાખનારી એક કન્યાનો ત્યાગ કર્યો છે. તેના સિવાય બીજી કોઇ પણ કન્યાને હું પત્ની તરીકે સ્વીકારી શકું એમ નથી."

"કુમાર! એ કન્યા કોણ છે?"

"વિદિશારાજ વિશાલની કન્યા વૈશાલિની."

લજ્જાપૂર્વક મલકાતા મુખને નીચું નમાવીને એ કન્યા બોલીઃ "કુમાર! આ ભાગ્યશાળી આપની વૈશાલિની."

"તમેજ વૈશાલિની? ખરેખર! સત્ય છે? તમેજ વૈશાલિની છો? આ જંગલમાં આવી અવસ્થામાં તમારો મેળાપ થશે એવી તો મેં સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના કરી નહોતી. વનમાં શા સારૂ આવ્યા છો વૈશાલિનિ? તપસ્યા શા સારૂ આદરી છે?"

રાજકુમારીએ સજળ નયને ઉત્તર આપ્યોઃ "તમારીજ ખાતર રાજકુમાર! મનમાં ને મનમાં હું તમનેજ પત્નીરૂપે વરી હતી; પરંતુ તમે મારો ત્યાગ કરીને આવતા રહ્યા ત્યારે મેં માની લીધું

કે સંસારમાં મારૂં કોઇ નથી. બીજો કાંઇ આરો નહિ દેખાયાથી પિતાજીની મંજૂરી લઇને હું વનમાં આવી. ધાર્યું કે તપસ્યા વડે આ જીવનનો અંત આણીશ અને આવતા જન્મમાં તમનેજ હું પતિરૂપે પામીશ."

"આ જીવનમાંજ તમે મને પામ્યાં છો. તમારી તપસ્યા સાર્થક થઈ છે. એક દિવસ તમારી આગળ શત્રુઓને હાથે હાર્યો હતો, એ શરમને લીધે તમારી સાથે લગ્ન કરતાં સંકોચાતો હતો. આજે તમારાજ દેખતાં આ ભીષણ શત્રુને હરાવ્યો છે, હવે મને શરમ નથી રહી. પુરુષાતનના ગૌરવપૂર્વક તમારૂં સ્વામિત્વ સ્વીકારી શકીશ. ચાલો, મારી સાથે ચાલો."

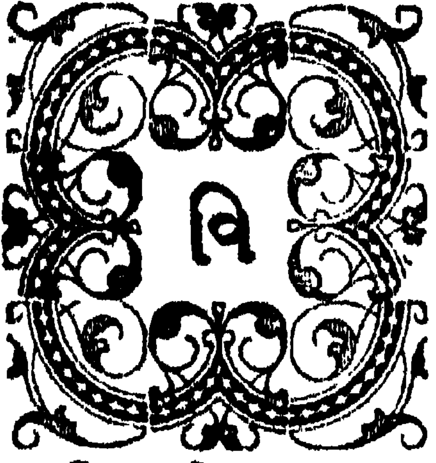
એટલું કહીને અવિક્ષિતે વૈશાલિનીનો હાથ પકડ્યો. એ વનમાંજ તેણે ગાંધર્વવિધિથી વૈશાલિની સાથે લગ્ન કર્યું અને સ્ત્રીને સાથે લઇને ઘેર પાછો ફર્યો.

ઘણા આનંદપૂર્વક કરંધમ અને વીરાએ પુત્ર અને પુત્રવધૂને પોંખીને ઘરમાં લીધાં. વૈશાલિનીને યથાસમયે પુત્ર અવતર્યો. પુત્રનું નામ મરૂત્ત પાડ્યું. સસાગરા પૃથ્વીનો અધીશ્વર થઇને અસંખ્ય યાગયજ્ઞ, દાન અને ધર્મકર્મ કરીને એ રાજર્ષિ નામથી પ્રખ્યાત થયો હતો.





૭૭–પ્રમદ્વરા



શ્વાવસુ મુનિથી મેનકા અપ્સરાના ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા પ્રમદ્વરા હતી. પ્રાચીન હિંદુસાહિત્યમાં એવાં ઘણાં દૃષ્ટાંત મળી આવે છે કે તપોવનમાં તપ કરવા ગયેલા ઋષિઓને લલચાવવા અપ્સરાઓ જતી. તપોધન ઋષિ પણ તેમનું અનુપમ સૌન્દર્ય જોઇને મુગ્ધ થઇ જતા અને કામવિહ્‌વલ થઇને બ્રહ્મચર્યનો ભંગ કરતા. વાસના તૃપ્ત થયા પછી તેમને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થતો અને તેઓ એ મોહજાળમાં ફસાવનારીનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જતા.

એજ પ્રમાણે વિશ્વાવસુ મુનિ અને મેનકાના મિલનથી પ્રમદ્વરાનો જન્મ થયો હતો. સ્થૂલકેશી નામના મુનિના આશ્રમમાં એ કન્યાને રાખીને વિશ્વાવસુ અને મેનકા એક બીજાથી વિખૂટાં પડીને ચાલ્યાં ગયાં હતાં. મુનિવર સ્થૂલકેશી એ બાળિકાનું સ્વરૂપ જોઇને મુગ્ધ થઇ ગયા અને પોતાની કન્યા પેઠે તેનું લાલનપાલન કરવા લાગ્યા. દિવસે દિવસે શુકલપક્ષના ચંદ્રમાની માફક કન્યા પ્રમદ્વરાનું સૌંદર્ય વધવા લાગ્યું. મહર્ષિએ તેને ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં તથા સદાચાર અને વિવેક શીખવવામાં જરા પણ કચાશ રાખી નહોતી. એ સમયમાં ભારતવાસી બાળિકાઓ મોટી ઉંમર સુધી કુંવારી રહી શકતી અને ભાવિ પતિ ઉપર પહેલેથી પ્રેમ બંધાયા વગર લગ્ન કરવું પસંદ કરતી નહિ. એ સમયમાં માતાપિતા પોતાની કન્યાઓના ચારિત્ર્યબળ ઉપર વિશ્વાસ રાખતાં હતાં. પડદાનો રિવાજ એ વખતે પ્રચલિત નહોતો. કુમારી કન્યાઓ પોતાને ત્યાં આવેલા પુરુષોની આગતાસ્વાગતા ખુલ્લી રીતે કરી શકતી.

મહર્ષિ ભૃગુને રુરુ નામનો એક પુત્ર હતો. એ વારંવાર મહર્ષિ

સ્થૂલકેશીના આશ્રમમાં આવજા કરતો. ત્યાં આગળ અપૂર્વ સુંદરી પ્રમદ્વરાના સમાગમમાં તે આવ્યો. તેનું અદ્‌ભુત સૌંદર્ય, તેનો વિવેક, વાણીની મિઠાશ, વિચારની ઉન્નતતા વગેરે સદ્‌ગુણોથી ઋષિકુમાર રુરુ મુગ્ધ થઇ ગયો અને તેની સાથે લગ્ન કરવાને આકુળવ્યાકુળ થવા લાગ્યો. વધારે સમાગમમાં આવ્યાથી તેને જણાયું કે પ્રમદ્વરા પણ તેના ઉપર પ્રેમાસક્ત છે.

હાલના જમાનામાં જે અર્થ વગરના રિવાજો મલાજાને નામે વખણાય છે અને જે મલાજો તોડવા માટે આપણા યુવકો હાસ્ય અને નિંદાને પાત્ર થાય છે તે મલાજો પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં પળાતો નહોતો. ઋષિકુમાર રુરુએ પોતાના પિતા ભૃગુ પાસે જઇને હૃદય-ની વાત કહી દીધી. તેણે કન્યાનું માગું કરવા માટે ભૃગુ ઋષિને સ્થૂલકેશીના આશ્રમમાં મોકલ્યા. સ્થૂલકેશીએ પ્રમદ્વરાનો અભિ-પ્રાય પૂછી જોયો. તેણે પોતાની અનુમતિ જણાવી, એટલે સ્થૂલ-કેશીએ આનંદપૂર્વક ભૃગુ મુનિનું માગું સ્વીકાર્યું. વિવાહનો સમય નક્કી થયો, પણ વિવાહ થતાં પહેલાં એક અણધાર્યો અક-સ્માત બન્યો. પ્રમદ્વરા એક દિવસ પોતાની સખીઓ સાથે બગીચા-માં ફરવા ગઇ હતી. ત્યાં આગળ ફૂલ વીણતાં વીણતાં તેને એક ઝેરી સાપે દંશ દીધો. એ સાપનું ઝેર એટલું બધું તીવ્ર હતું કે પ્રમદ્વરાએ તરતજ પ્રાણ ત્યજી દીધો. મહર્ષિ સ્થૂલકેશી એ સમાચાર મળતાંવારજ બગીચામાં દોડતા દોડતા આવી પહોંચ્યા અને બાળકની પેઠે રુદન કરવા લાગ્યા. તપોવનમાં વસનારા બધા લોકો ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને સરળ બાલિકા પ્રમદ્વરાને મરણ પામેલી જોઇને ‘ હાય, હાય ’ કરવા લાગ્યા. સ્ત્રીઓ છાતીફાટ વિલાપ કરવા લાગી. ભરદ્વાજ, ગૌતમ વગેરે ઋષિઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. રુરુ અને તેની માતા પ્રમાખિ પણ ત્યાં તરતજ દોડી આવ્યાં. રુરુના મનની કલ્પના વાચક બહેનો કરી શકશે. તેનું હૃદય શોકથી ભરાઇ આવ્યું અને એ શોકનો ઊભરો ખાલી કરવા સારૂ બગીચાના એકાંત ભાગમાં જઇને દારુણ વિલાપ કરવા લાગ્યો. પ્રમદ્વરા અને રુરુ વિવાહસૂત્રથી બંધાઇ ચૂકયાં નહોતાં, પણ પ્રેમીઓનાં હૃદય સંસારની વિધિઓની વાટ જોતાં નથી. તેમનાં હૃદય અન્ય કોઇ આચાર્યોની મદદ વગરજ કોઇ એવા ભેદી મંત્રથી જોડાઇ ગયાં હતાં કે કોઇ પણ વિઘ્ન તેમનો વિચ્છેદ કરી શકે એમ નહોતું.

પત્નીને પુનર્જીવન આપવા માટે ઋષિકુમાર રુરુ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. એ મોટો તપસ્વી હતો. તેની પ્રાર્થનાનો ઉત્તર આપ્યા વગર દેવતાઓને ચાલે એમ નહોતું. આથી ઇંદ્રદેવે શોકસાગરમાં નિમગ્ન રુરુને દિલાસો આપવા સારૂ પોતાનો ખાસ દૂત મોકલ્યો. દેવદૂતે આવીને રુરુને દિલાસો આપ્યો.

એ સાંભળી રુરુએ કહ્યું: "મેં એવું શું પાપ કર્યું છે કે મારે આ અસહ્ય દુઃખ ભોગવવું પડ્યું? બાલ્યાવસ્થાથી તે આજ દિવસ સુધી દેવતાની પૂજા કરવામાં કદી ન્યૂનતા આવવા દીધી નથી. ઇન્દ્ર શું મારી પ્રિયતમાને પુનર્જીવન નહિ આપી શકે?"

દેવદૂતે જવાબ આપ્યો: "પ્રમદ્વરા માનવી નહોતી. તેનો પિતા ગંધર્વ હતો અને માતા અપ્સરા હતી. એવી કન્યા લાંબા વખત સુધી મનુષ્યલોકમાં કેવી રીતે રહી શકે?"

રુરુએ પૂછ્યું: "પણ મારો પ્રાણ એમ કહે છે કે, પ્રમદ્વરાએ પુનર્જીવન પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. એનો કાંઇ પણ ઉપાય નથી?"

દેવદૂતે કહ્યું: "હા, ઉપાય છે. ઇન્દ્રે મને કહ્યું છે કે જો રુરુ પોતાના આયુષ્યનો અડધો ભાગ તેને આપી દે તો પ્રમદ્વરા એટલો વખત સુધી જિંદગી ભોગવી શકશે."

રુરુએ કહ્યું: "હું એ પ્રમાણે કરવા ખુશીથી તૈયાર છું."

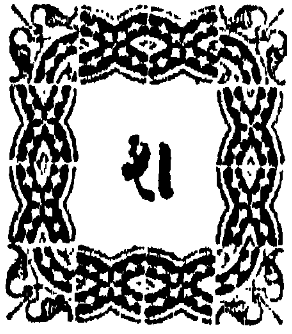
દેવદૂતે એ વખતે પ્રમદ્વરાને સજીવન કરવાની યમરાજને આજ્ઞા આપી. તરતજ પ્રમદ્વરા કાળનિદ્રામાંથી જાગી ઊઠી અને ત્યાં આગળ ભેગાં થયેલાં સઘળાં નરનારી અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા.

યથાસમયે રુરુ અને પ્રમદ્વરાનું લગ્ન થઇ ગયું અને બન્ને જણાંએ પરમ સુખમાં જીવન ગાળ્યું. ત્યારબાદ રુરુ સાપોનો એટલો બધો વિરોધી થઇ ગયો કે સાપને દેખતાંજ તે તેને મારી નાખતો. એક દિવસ કોઇ સાપે તેને કહ્યું કે, "વગર અપરાધે અમને માર્યાથી તમારા પુણ્યનો ક્ષય થાય છે." એ દિવસથી રુરુએ સર્પને મારવા છોડી દીધા.

પ્રાચીન ભારતમાં લગ્ન થતાં પહેલાં વરકન્યા વચ્ચે કેવો સ્નેહ બંધાતો હતો તેનું આ એક દૃષ્ટાંત છે. તપસ્વી રુરુના હૃદયમાં પ્રેમ કેટલો બળવાન હશે અને એ પ્રેમને પાત્ર બનનાર પ્રમદ્વરા કેવી સદ્ગુણી હશે તેનું અનુમાન સહજ થઇ શકે છે.



૭૮–સુનીતિ



શરદ્ ઋતુના આગમનથી પુણ્યસલિલા યમુના નદી પ્રસન્ન થઇને ખળખળ વહી રહી હતી. તેના કિનારા ઉપર એક સુંદર બગીચો હતો. જુઇ, ચંપો, મોગરો વગેરે પુષ્પોની સુગંધથી એ સુંદર ઉપવન આમોદિત થઇ રહ્યું હતું. એ ઉપવનની વચમાં ઉત્તાનપાદ રાજાનો રમણીય મહેલ હતો. ઉત્તાનપાદ રાજા સ્વાયંભુવ મનુનો વંશજ હતો, એટલે તેનાં ઐશ્વર્ય અને ગૌરવની સીમા નહોતી. તેને બે પત્ની હતી. પહેલીનું નામ સુનીતિ અને નવીનું નામ સુરુચિ. લક્ષ્મી અને સરસ્વતીથી જેમ વૈકુંઠપુરી શોભી રહે તેમ સુનીતિ અને સુરુચિ દ્વારા ઉત્તાનપાદની નગરી શોભી રહી હતી.

રાજમહેલના એક એકાંત ઓરડામાં રાણી સુરુચિ એક દિવસે એકલી ભોંય ઉપર સૂઇ રહી હતી, તેના વાળ વિખરાઈ ગયેલા હતા, શરીર અલંકારશૂન્ય હતું, વસ્ત્ર મલીન અને જૂનાં હતાં, ઘણુંજ રોયાથી તેનું મુખ અને નયન લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં અને વચમાં વચમાં તેના મોંમાંથી દીર્ઘ નિઃશ્વાસ પણ નીકળતો હતો. દાસીઓ બારણા આગળ ઊભી રહીને તેની તરફ જોઇ રહી હતી, પણ તેની સાથે બોલવાનું સાહસ કોઇને થતું નહિ. આ પ્રમાણે ધીમે ધીમે સંધ્યાકાળ થયો. રાજા ઉત્તાનપાદે રાજ્યકાર્યથી પરવારીને અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો અને પ્રિયતમા રાણી સુરુચિને પોતાના ઓરડામાં નહિ જોતાં, તેની શોધ કરતાં એ એકાંત ઓરડામાં જઇ પહોંચ્યા. પત્નીને આવી દશામાં ભોંય ઉપર સૂતેલી જોઇને રાજા ઘણું વિસ્મય પામ્યા અને તેના અંગને સ્પર્શ કરીને સ્નેહપૂર્વક પૂછવા લાગ્યાઃ “પ્રિયે ! આ શું ? તું અહીંયાં આ પ્રમાણે શા સારૂ સૂતી છું ?”

મહિષીએ કાંઇ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. ચુપચાપ સાડીના

પાલવ વડે પોતાનું અડધું ઉઘાડું મુખ પૂરૂં ઢાંકી દીધું. રાજાએ રાણીના મોં ઉપરથી વસ્ત્ર સરકાવી લીધું; લાગલાગટ રુદન કર્યાથી તેના મુખના ચંપક પુષ્પના જેવા રંગે લાલાશ ધારણ કરી હતી. તેનાં કમળ જેવાં બે નયનો સૂજી ગયાં હતાં. રાજાના હૃદયમાં આથી ઘણી વ્યથા ઉત્પન્ન થઈ. તેણે ફરીથી ખબર પૂછીઃ—પ્રિયે ! બોલ તો ખરી, શું થયું છે ? તારા પિયેરથી કાંઇ ખરાબ સમાચાર તો નથી આવ્યા ને ?

છતાં પણ રાણી સુરુચિએ જવાબ આપ્યો નહિ, ત્યારે રાજા જરા વધારે પાસે બેસીને તેના અંગ ઉપર હાથ ફેરવીને તેને સમજાવવા લાગ્યાઃ—શા માટે તું આમ કરી રહી છું ? કોઇએ તારૂં અપમાન તો નથી કર્યું ? તારે શું જોઇએ છે ? જે કહે તે હમણાં ને હમણાંજ આણી આપું, વગેરે અનેક વચનો રાજાએ કહ્યાં; પરંતુ કશાથી રાણીએ પોતાનું મૌન છોડયું નહિ. જેમ જેમ રાજા પ્યાર કરતા ગયા તેમ તેમ એ વધારે ને વધારે રુદન કરવા લાગી. આખરે રાજા બોલી ઊઠ્યાઃ—પ્રિયે ! આખો દહાડો કામ કરીને હું થાકી ગયો છું. મારૂં શરીર નરમ અને ભૂખતરસથી પીડિત છે. તને અસંતોષનું કાંઇ કારણ હોય, તો પછી રિસાજે; હમણાં તો મને ખાવાપીવા આપ.

સુરુચિ તરતજ ઊઠીને બેઠી થઇ. તેની સૂચના મુજબ દાસીએ રાજાને માટે ભોજન આણી આપ્યું. સુરુચિએ પોતાને હાથે સ્થાન સાફ કરીને આસન બિછાવી આપ્યું અને રાજા સંધ્યાવંદન કરીને ભોજન કરવા બેઠા ત્યારે પોતેજ તેને પંખો નાખવા લાગી. ભોજન બાદ આચમન કરી રહ્યા પછી રાજાએ રાણી સુરુચિનો હાથ પકડીને પોતાની પાસે બેસાડી અને સપ્રેમ દૃષ્ટિથી તેની તરફ જોઇને બોલ્યોઃ—પ્રિયે ! મારૂં કહ્યું માન ! તને શું થયું છે તે કહી દે.

સુરુચિઃ—મહારાજ ! હું તો આપની માત્ર દાસીજ છું. દાસી ઉપર આટલો બધો પ્રેમ શા સારૂ કરો છો ?

રાજાઃ—પ્રિયે ! તારા મનનો ભાવ શો છે તે હું કળી શકતો નથી. તું મારી દાસી છું તો પછી મારી પત્ની કોણ ?

સુરુચિઃ—પત્ની સુનીતિ. મહારાજ ! મને પત્નીને યોગ્ય સ્થાન નહોતું આપવું તો મને પરણ્યા શા માટે ?

રાજા:—પ્રિયે ! તારો શો ઉદ્દેશ છે તે મારા સમજ્યામાં નથી આવતો. દિલ ખોલીને સઘળી વાત કહે.

સુરુચિ:—કહું છું, પણ મારા કહ્યાથી ખોટું લગાડશો નહિ. તમારે પુત્ર નહોતો થતો અને પુત્રની ઇચ્છાથી તમે મારા પિતાજી પાસે મારી માગણી કરી હતી. આપને ધાર્મિક અને સત્યનિષ્ઠ જાણીને, સપત્ની હોવા છતાં પણ, મારા પિતાએ તમારી સાથે મને પરણાવી. એ જાણતા હતા કે આપ મને સહધર્મિણી તરીકે રાખશો; પણ—

સુરુચિની વાત પૂરી થતા પહેલાંજ રાજા ઉત્તાનપાદે કહ્યું:—પ્રિયે! મેં તમારા બન્નેમાં કોઇ પણ જાતની જુદાઇ ગણી છે ?

સુરુચિ:—મહારાજ ! આ મહેલનો યમુના નદીના કિનારા ઉપરનો ભાગ કોને રહેવા સારૂ આપ્યો છે ?

ઉત્તાનપદ:—રાણી ! તમારી સાથે લગ્ન કરતાં પહેલાંથીજ સુનીતિ એ મહેલમાં વાસ કરે છે. તું કહે તો તારે સારૂ એના કરતાં સોગણો વધારે રમણીય મહેલ બંધાવી આપું.

સુરુચિ:—મહારાજ! તમારા ભંડારમાંથી સર્વોત્તમ મુક્તાહાર કોને આપ્યો છે ?

ઉત્તાનપાદ:—પ્રિયે ! વગર કારણે મારા ઉપર દોષારોપણ કરીશ નહિ. એ હાર ઘણોજ દુર્લભ છે. મારા પૂર્વજોને ઘણાં વર્ષ સુધી દેવતાઓની આરાધના કર્યાથી એ હાર મળ્યો હતો. મારો વિવાહ થયા પછી પિતાજીએ એ હાર સુનીતિને ખોળે બેસાડીને પહેરાવ્યો હતો. મેં કાંઈ એ હાર તેને આપ્યો નથી. મેં તારે માટે પણ એવો બીજો હાર વેચાતો લેવાની તજવીજ કરી હતી, પણ દક્ષિણ સમુદ્રને કિનારે વસતા વેપારીઓએ કહ્યું કે એવી જાતનાં મોતી હવે નીકળતાં નથી; તેથી હું લાચાર થઇને બેસી રહ્યો છું.

સુરુચિ:—અહો ! ધન્યભાગ્ય મારાં ! પણ મહારાજ ! આ પ્રમાણે કપટપ્રેમ બતાવ્યાથી ફાયદો નથી. વસ્ત્રાલંકારની વાત તો જવા દો. અગ્નિહોત્રમાં પણ સુનીતિજ તમારી સહધર્મિણી થઇને શા સારૂ બેસે છે ? હું આપની સ્ત્રી નથી ? મને તો આપે ઉપભોગ્ય દાસીજ ગણી ને ?

રાજા:—પ્રિયે! તું ભરમમાં કુટાય છે. મેં જે અગ્નિહોત્ર ગ્રહણ કર્યું છે, તે એક બે દિવસનું નથી. એ તો આખા જીવન સુધીનું વ્રત છે. તું હજુ કોમળ વયની છે. ઉપવાસ અને રાતદિવસ એક આસન ઉપર બેસીને સાધના કરવાનો તને અભ્યાસ નથી, એટલા માટેજ સુનીતિએ તને કષ્ટ આપ્યું નથી. વળી—

સુરુચિ:—વળી શું મહારાજ ?

રાજા:—વળી એ કે લોકાચાર પ્રમાણે રાજાને એક કરતાં વધારે રાણીઓ હોય તો ધર્માનુષ્ઠાનમાં તેની સાથે બેસવાનો અધિકાર મોટી રાણીનોજ હોય છે.

સુરુચિ:—બસ, મહારાજ! હવે વધારે બોલવાની જરૂર નથી. હું સમજી ગઇ કે આપના સંસારમાં મારે માટે સ્થાન નથી. રાજનગરમાં સારામાં સારો મહેલ સુનીતિનો, ભંડારમાંથી સારામાં સારાં રત્ન સુનીતિનાં, ધર્મસાધનમાં પણ શ્રેષ્ઠ અધિકાર સુનીતિનો; મને તો કૂતરીની પેઠે તમારૂં અન્ન ખાઇને પેટ ભરવાનો-જ અધિકાર. તમે તમારી ધર્મપત્નીને લઇને જીવતા રહો. હું વિદાય લઉં છું.

સુરુચિ એટલું બોલીને ઊભી થઇ. મહારાજાએ તેને બળ-પૂર્વક પાછી પોતાની પાસે બેસાડી અને સ્નેહપૂર્વક તેની પીઠ ઉપર પોતાનો હાથ ફેરવીને કહેવા લાગ્યા:—પ્રિયે! સાચું કહું છું, તું મારા આંખની કીકી છું, મારા ઘરની શોભા છું—

પરંતુ તેમને આગળ બોલતા અટકાવીનેજ સુરુચિ બોલી ઊઠી:—શોભા છું એ વાત તો સાચી કહી, મહારાજ! હું એમાં લેશમાત્ર પણ સંદેહ લાવતી નથી. કપડાંલત્તાં સજાવીને મને તમારા ઘરની શોભારૂપ પૂતળી બનાવી મૂકી છે! ધિક્કાર છે મારા નારીજન્મને! ધિક્કાર છે પુરુષોની રૂપલાલસાને!

રાજા:—પ્રિયે! તું નકામું ઓછું આણે છે. હું હમણાંજ સુનીતિને અહીંયાં બોલાવી મંગાવું છું. હું તેનું હૃદય ઓળખું છું. એનો તારા ઉપર એટલો બધો સ્નેહ છે કે એના જાણવામાં આવે કે એજ તારા દુ:ખનું કારણ છે, તો ગમે તે ઉપાય કરીને પણ એ તારૂં દુ:ખ નિવારણ કરશે.

એટલું કહીને રાજાએ એક દાસીને હુકમ આપ્યો:—જા મારૂં નામ દઇને મોટાં રાણીને હમણાંજ અહીંયાં બોલાવી લાવ.

દાસી વિદાય થઇ એટલે રાણી સુરુચિ રોષમાં આવીને બોલવા લાગી:—મોટાં રાણી ! મોટાં રાણી ! મોટાં રાણી બધાંએ કહે છે. મોટાં રાણી ! એ મોટી રાણી અને હું નાની રાણી ! એ મોટી ક્યાંથી ? એ રાજાની છોકરી છે અને હું નથી ? એ રાજાની સ્ત્રી છે અને હું નથી ? તેને રૂપ અને મારે નથી ? ત્યારે એ મોટી શાની અને હું નાની શાની ? હું પણ લોકોને બતાવીશ કે હું પણ મોટી રાણી છું. એવું કરૂં તોજ હું મથુરાની રાજકન્યા ખરી !

એટલીવારમાં રાજાનો હુકમ મળ્યાથી રાણી સુનીતિ ત્યાં આવી પહોંચી. થોડીવાર પહેલાંજ એ દેવમંદિરમાં સંધ્યાની આરતીનાં દર્શન કરીને આવી હતી; એટલે હજુ તેણે વસ્ત્ર પણ બદલ્યાં નહોતાં; એ દર્શન કરવાનાં વસ્ત્ર સાથેજ આવી હતી. તેનાં વસ્ત્ર ભગવા રંગનાં હતાં, લલાટમાં ચંદનની રેખા હતી, કંઠ અને મસ્તકમાં દેવતાના પ્રસાદરૂપ પુષ્પમાળાઓ હતી. તેની મુખાકૃતિ ઘણીજ શાંત હતી. તેને જોતાંવારજ કોઇ દેવપ્રતિમા હોય તેવું ભાન થતું હતું. યૌવનનું તરલ લાવણ્ય ચાલી જવાથી પ્રૌઢ વયનું ગંભીર સૌંદર્ય તેના આખા અંગ ઉપર છવાઇ ગયું હતું અને તેના ચહેરા ઉપર પત્નીત્વ કરતાં માતૃત્વનો ભાવ વધારે પ્રગટ થતો હતો. ઉત્તાનપાદે સુનીતિના સ્નેહ-કરુણાપૂર્ણ, સરળતાના ભંડારરૂપ મુખકમળ તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો; તેના ચક્ષુમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. તેનાં મોંમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ. પરંતુ સુનીતિએ ઓરડામાં પેસતાંવારજ જોયું કે સુરુચિના વાળ વિખરાઇ ગયેલા છે, શરીર ઉપર અલંકાર નથી, વસ્ત્ર પણ જૂનાં છે. એ ઘણુંજ વિસ્મય પામી અને જરા પણ વિલંબ કર્યા વગર તેની પાસે જઇને બેઠી તથા તેના વિખરાયલા વાળને પોતાના હાથમાં લઇને સ્નેહપૂર્વક બોલી:—

આજે આમ કેમ બહેન ? આજે તારો વેશ કેવો થયો છે ? અંબોડો વાળ્યો નથી, કપાળમાં ચાંલ્લો નથી, આખા શરીરે ધૂળ ચોંટી ગઇ છે, રોઇ રોઈને આંખો સુજાડી દીધી છે, આજ થયું છે શું ? મથુરાથી કોઇ ખરાબ સમાચાર તો નથી આવ્યા ને ?

સુરુચિએ પોતાના કેશ તેના હાથમાંથી ખેંચી લીધા અને ઘણા કર્કશ સ્વરથી બોલી ઊઠી:—સુનીતિ ! તમે મને અડકશો નહિ.

સુનીતિ વિસ્મય પામીને બોલી:—આ શું બહેન ! તેં તો કોઈ

દહાડો મને નામ દઇને બોલાવી નથી, રોજ તું મને મોટી બહેન કહીને બોલાવે છે. આજ તને થયું છે શું ? તને મારા ઉપર કોઇ રીતે ખોટું લાગ્યું છે ?

સુરુચિ કાંઈ પણ ઉત્તર આપે તે પહેલાંજ રાજા ઉત્તાનપાદ બોલી ઊઠ્યાઃ—રાણિ ! સુરુચિ આજે તારા અને મારા બંનેના ઉપર ગુસ્સે થઇ છે. સુરુચિના મનમાં એવું ઠસી ગયું છે કે એના કરતાં હું તને વધારે ચાહું છું. એ કહે છે કે રત્નભંડારમાંનો સૌથી કિંમતી હાર મેં તને આપ્યો છે.

સુનીતિઃ—અહો ! એજ વાત છેને ! બહેન ! તું જે વખતે મહારાજા સાથે પરણી નહોતી તે વખતથી સ્વર્ગસ્થ મહારાજા સાહેબે એ હાર મને પહેરાવ્યો હતો. એ હાર ઉપર જેટલો મારો અધિકાર છે તેટલોજ તારો છે. આજથી એ હાર તારો થયો.

સુનીતિએ એટલું કહીને એજ વખતે પોતાના ગળામાંથી એ અમૂલ્ય હાર કાઢીને સુરુચિને પહેરાવી દીધો. દીવાના પ્રકાશમાં એ હાર અપૂર્વ જ્યોતિનો પ્રસાર કરવા લાગ્યો, પણ સુરુચિ તેને દૂર ફેંકી દઇને મોં ચડાવીને બોલીઃ—સુનીતિ ! હું મથુરાની રાજકન્યા છું, ભિખારણ નથી. તમારૂં આપેલું દાન હું ગ્રહણ કરવા નથી માગતી.

રાજા અને સુનીતિ બંને સુરુચિની વર્તણુંક જોઇને અવાક્ થઇ ગયાં. થોડીવાર પછી રાજા બોલ્યાઃ—સુરુચિ ! શું કર્યાથી તને સંતોષ થશે તે કહે ! અમે બંને એ પ્રમાણે કરવા તૈયાર છીએ.

સુરુચિએ કહ્યુંઃ—ત્યારે સાંભળો મહારાજ ! આ ઘરમાં અમારા બંનેનો ખટાવ થઈ શકે એમ નથી. હું જ્યાંસુધી બાળક હતી, મારો ખરો અધિકાર શો છે તે જાણતી નહોતી ત્યાંસુધી તો સુનીતિએ મને જે કાંઇ આપ્યું તે લઇનેજ હું તૃપ્ત થઇ, પણ હવે મારો અધિકાર શો છે તે હું સમજી છું. મારો જે જે વસ્તુઓ ઉપર હક્ક છે તે હું લઇશજ.

સુનીતિ બોલીઃ—એ તો ઘણી સારી વાત. એટલાજ સારૂ તું મારું શું કામ લગાડે છે ? તારો જેના ઉપર હક્ક છે તે તો તને મળશેજ; પરંતુ તે ઉપરાંત મારૂં પોતાનું જે કાંઈ છે તે પણ હું તનેજ આપીશ.

રાજાએ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. જાણે કે તેમના હૃદયનો ભાર કાંઇક હલકો થયો. તેમણે કહ્યું:—સુરુચિ ! જો, જો, મોટી રાણી તને કેટલું ચાહે છે. તેં નાહકના તેના ઉપર ગુસ્સો કર્યો હતો ને ?

સુરુચિ બોલી:—મહારાજ ! આપ નારીહૃદયને ઓળખતા નથી. નારી બીજી સર્વ વસ્તુનો ભાગ આપી શકે છે, પણ સ્વેચ્છાથી પોતાના સ્વામીનો ભાગ કદી પણ કોઇને આપી શકતી નથી. વસ્ત્ર, અલંકાર, ઐશ્વર્ય એ બધું સુનીતિ ભલે રાખે; મારે તો મારા સ્વામી ઉપર સંપૂર્ણ અધિકાર જોઇએ છે.

ક્ષણકાળને માટે સુનીતિના મુખ ઉપર શોક છવાઇ ગયો પણ ચિત્તને સંયમમાં રાખીને એ પોતાના સ્વાભાવિક મધુર સ્વરે બોલી:—બહેન ! તારા આવ્યા પહેલાં મેં ઘણા દિવસ સ્વામીની એકલી સેવા કરી છે. તું પણ એમની ધર્મપત્ની છું, એટલા માટે જે સેવા હું કરી શકી છું, તેનો તને પણ અધિકાર છે. હવે તુંજ એમની સેવા કર. હું તમને બંનેને સુખી જોઇનેજ સુખી થઇશ.

સુરુચિએ તેની વાતનો ઉત્તર આપ્યા વગર કહ્યું:—મહારાજ, સાંભળો ! આ નગરીમાં અમો બંનેને સ્થાન મળી શકે એમ નથી. આપ ચમકશો નહિ; હું શું કહું છું તે એક વાર સાંભળો. આપની પહેલી વારની સ્ત્રીને પુત્ર નહોતો થતો એટલા માટેજ આપે મારા પિતાજી પાસે મારૂં માગું કર્યું હતું. એમનો દૌહિત્ર રાજ્યનો વારસ થશે, એ આશામાંજ એમણે મને તમારી સાથે પરણાવી હતી; પણ હવે જો તમે અમને બંનેને સાથે રાખીને રહો તો મારે જે સંતાન થાય તેને રાજ્ય મળવાની આશા ઘણી થોડી રહે. એ દિવસે મહર્ષિ બૌદ્ધાયને અમને બન્નેને જોઇને 'પુત્રવતી ભવ' એવો આશીર્વાદ આપ્યો હતો. મહર્ષિનું વચન કદાપિ મિથ્યા નીવડતું નથી, એટલા માટે મારી પહેલાં કે મારી પછી ગમે ત્યારે પણ સુનીતિને પુત્ર થશે ત્યારે તેને મોટી રાણીનો પુત્ર ગણીને પ્રજામાંથી કેટલાક લોકો તેનો પક્ષ લેશે અને મારો પુત્ર નિષ્કલંક રાજ્ય કરી શકશે નહિ.

સુનીતિ:—બહેન ! તારા દ્વેષનું કારણ એજ છે તો તું નિશ્ચિંત રહેજે. નારાયણ કદી મને પુત્ર આપશે તો તું ખાતરી રાખજે કે મારો પુત્ર રાજ્યનો લોભી નીવડશે નહિ. રાજ્યપદ કરતાં પણ જે પદ શ્રેષ્ઠ છે તે પદ મેળવવા માટે હું તેને શિક્ષણ આપીશ.

સુરુચિઃ—રાજગાદી કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ પદ? તમે એને શું શીખવશો?

સુનીતિઃ-બ્હેન! એ વાત તું સમજી શકીશ નહિ; એ વાત રહેવા દે.

'સમજી શકીશ નહિ.' એ વાત સુરુચિને મર્મભેદી લાગી. એકદમ સર્પ કરડે તેમ અંતરના ડંશથી ગર્જના કરીને સુરુચિ બોલી ઊઠીઃ—સુનીતિ! તમે સાંભળો! મહારાજ! તમે પણ સાંભળો! પુત્રને માટેજ ભાર્યાનું પ્રયોજન છે. સુનીતિદ્વારા આપનું એ પ્રયોજન સિદ્ધ ન થયું એટલેજ આપે મારી સાથે લગ્ન કર્યું છે. હવે આપના સંસારમાં અમારાં બન્નેનું સાથે રહેવું નિષ્પ્રયોજન છે. કાં તો આપ મને વિદાય કરીને સુનીતિને રાખો અને કાં તો તેમને વિદાય કરીને મને મારો વ્યાજબી અધિકાર આપો.

સુનીતિની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું. તે ગદ્‌ગદ વચને બોલી:—બ્હેન! આવું શા સારૂ બોલે છે? ચાલ, આપણે મળીને સ્વામીસેવા કરીને જીવનનું સાર્થક કરીશું. મારે રાજ્ય, ધન, વૈભવ કાંઇ પણ જોઇતું નથી. સવારસાંજ પતિદેવના પદની પૂજા કરૂં એજ મારી એક માત્ર પ્રાર્થના છે.

સુરુચિ બોલીઃ—એમ નહિ થઇ શકે. વસંત ઋતુમાં નવું પાંદડું ફૂટી નીકળે તે પહેલાંજ જૂનાં પાંદડાએ પોતાનું સ્થાન છોડવું પડે છે. આ સંસારમાં હવે તમારે માટે સ્થાન નથી.

સુનીતિએ રાજાની તરફ જોઇને પૂછ્યુંઃ—કેમ મહારાજ! આપની પણ એજ આજ્ઞા છે ને?

રાજાનું આખું અંગ જાણે વીંધાઇ જવા લાગ્યું. તેણે સુરુચિની તરફ જોયું તો તેની આંખોમાંથી અગ્નિની ઝાળ નીકળી રહી હતી. તેમણે કાતર સ્વરે સુનીતિને કહ્યુંઃ-હું શું કહું? મારૂં રક્ષણ કર.

સુનીતિ રાજાના મનનો ભાવ સમજી ગઈ. હાથ જોડીને પતિના ચરણમાં પ્રણામ કરીને એ ઓરડામાંથી બહાર જતી રહી. પોતાના અંગ ઉપરના અલંકારો ઉતારીને એક વિશ્વાસુ દાસીને આપ્યા અને પહેરેલે કપડે રાત્રીના અંધકારમાં અદૃશ્ય થઇ ગઈ. 'મોટાં રાણી ક્યાં ગયાં? મોટાં રાણી સાહેબ ક્યાં ગયાં?' એવો કોલાહલ થોડીક વારમાં આખી રાજનગરીમાં મચી રહ્યો. કોઇ કાંઇ પણ ખાતમી આપી શક્યું નહિ. પ્રાતઃકાળે એક પહેરેગીરે આવીને

કહ્યું કે, જે ગુપ્ત દ્વારમાંથી અંતઃપુરવાસિનીઓ યમુનામાં સ્નાન કરવા જાય છે, તે દ્વાર રાત્રે ઉઘાડું હતું અને યમુનાની રેત ઉપર સ્ત્રીનાં કોમળ પગલાં હજુ સુધી પડેલાં દેખાય છે. પહેરેગીરના એ સમાચાર સાંભળીને નગરવાસીઓએ અનુમાન કર્યું કે મોટાં રાણીએ યમુના નદીમાં પડીને આપઘાત કર્યો હશે. મર્મપીડિત રાજાનો દીર્ઘ નિઃશ્વાસ આકાશમાં વિલીન થયો, અશ્રુબિન્દુથી પૃથ્વી ભીંજાઇ ગઈ. એજ સમયથી મોટી રાણીનું નામ પણ ધીમે ધીમે ઉત્તાનપાદ રાજાના સંસારમાંથી વિલુપ્ત થયું.

યમુનાને કાંઠે એક ઘાડું જંગલ ઘણા ગાઉ સુધી ઉત્તર દિશામાં વિસ્તરેલું હતું. એ જંગલના એક ભાગમાં મહર્ષિ અત્રિનો પવિત્ર આશ્રમ હતો. અનેક તપોનિષ્ઠ ઋષિ અને ઋષિપત્નીઓ ત્યાં વાસ કરતાં હતાં. ત્યાં આગળ હિંસા કે દ્વેષ બિલકુલ નહોતાં. ઐશ્વર્ય કે વિલાસનું ત્યાં નામનિશાન નહોતું. પ્રકૃતિનું અપૂર્વ સૌન્દર્ય ભોગવતાં, પરસ્પરના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થઇને તેઓ સારી વાતચીતોમાં અને સત્કાર્યો કરવામાં આયુષ્ય ગાળતાં હતાં. આશ્રમના એક નિર્જન ભાગમાં એક નાની કુટિર શોભી રહી હતી. એ ઝૂંપડી બીજી કુટીરો કરતાં નવી બાંધેલી હોય એવી લાગતી હતી. એ કુટીર ચારે તરફથી વાળીઝૂડીને સાફ કરેલી હતી. ત્યાં આગળ કંટક કે કાંકરાનું પણ નામ નહોતું. અસંખ્ય તુલસી વૃક્ષ એ નાનકડી કુટીરની આસપાસ ઊગ્યાં હતાં. એક તપસ્વિની એ કુટીરમાં એકલી વસતી હતી. આચારમાં અને વ્યવહારમાં બીજી તપોવનવાસિનીઓ અને આ નૂતન તપસ્વિનીમાં ફરક હતો. તેના શરીરનો વર્ણ તપાવેલા સુવર્ણના જેવો હતો. તેનું આખું અંગ સુગઠિત અને સુલલિત હતું. તેના મુખ ઉપર એક એવો સુંદર પ્રશાંત ભાવ છવાઇ રહ્યો હતો કે દર્શન કરતાં વારજ તેની આગળ મસ્તક નમાવવાનું મન થાય. તેની સાડી ગેરુવા રંગની હતી, કંઠમાં તુલસીમાળા હતી, આખા અંગ ઉપર ચંદનતિલક કર્યાં હતાં. તે ઘણોખરો સમય સમાધિમાંજ નિમગ્ન રહેતી, કોઇ કોઇ વખત કુટીરની બહાર આવીને વૃક્ષનાં ખરી ગયેલાં પત્ર અને ફળ સંઘરી લાવતી. તેનામાં દયાનો પાર નહોતો. આશ્રમમાં કોઇને કદી પીડા થતી તો એ તેમની સેવા કરવા જતી અને શોકાર્તને સાંત્વના આપતી. માળામાંથી પડી ગયેલાં પક્ષીઓનું અને માતૃહીન મૃગશિશુઓનું પાલન કરવાનું કામ ઋષિઓ

તેના હાથમાં સોંપતા. તેની કુટીરમાં સર્વદા હરિનામનો ગુંજારવ થતો. જ્યારે તેનો પોતાનો સ્વર બંધ થતો, ત્યારે તેણે ભણાવેલાં પોપટ અને મેનાઓ ' હરિ ' ' હરિ ' શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને એ સ્થાનને પવિત્ર કરતાં. તેના ઉપર આશ્રમવાસીઓની ભક્તિ પાર વિનાની હતી. મહર્ષિએ સ્નેહપૂર્વક તેનું નામ ' આશ્રમલક્ષ્મી ' રાખ્યું હતું અને એ નામથીજ બીજાં આશ્રમવાસીઓ પણ તેને ઓળખતાં. તપોવનમાં પૂર્વાશ્રમનો પરિચય પૂછવાનો સાધારણ રીતે નિષેધ હોવાથી કોઇ તેને પૂર્વાશ્રમનો પરિચય પૂછતું નહિ. એક માત્ર મહર્ષિ અત્રિનેજ તેનો ખરો પરિચય માલૂમ હતો.

એક દિવસ અગ્નિહોત્ર સમાપ્ત કરી રહ્યા પછી મહર્ષિ અત્રિ આશ્રમલક્ષ્મીની કુટીરમાં પધાર્યા. મહર્ષિનાં દર્શન કરતાંવારજ આશ્રમલક્ષ્મીએ ઝટપટ તેમને બેસવાને માટે આસન આપ્યું અને અર્ઘ્યપાદ્ય કરીને મહર્ષિનો સત્કાર કર્યો. મહર્ષિ આસન ઉપર બિરાજ્યા એટલે એમને દંડવત્ પ્રણામ કરીને પોતે જુદા આસન ઉપર વિનયપૂર્વક બેસી ગઇ. પરસ્પર કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી મહર્ષિ બોલ્યાઃ—મા, આશ્રમલક્ષ્મી ! આ આશ્રમમાં આવ્યા પછી એક વાર પણ તારા મુખ ઉપર હાસ્ય દીઠું નથી. તું જ્યાં જાય છે ત્યાં તારૂં મુખ મલિન હોય છે, બન્ને ચક્ષુમાં આંસુ ભરાયલાં હોય છે. તું એટલો બધો શોક શા સારૂ કરે છે?

આશ્રમલક્ષ્મી મહર્ષિને ' પિતૃ ' શબ્દથી સંબોધન કરતી, મહર્ષિના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે બોલીઃ—પિતાજી ! હું નહિ રોઉં તો બીજું કોણ રોશે ? એ વગર મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત થશે નહિ.

મહર્ષિઃ—વત્સે ! મેં તને કેટલી બધી વાર કહ્યું છે કે તું બિલકુલ નિષ્પાપ છે, તો પછી તું નિરર્થક પોતાને પાપી શા સારૂ ધારે છે ? જેવી રીતે ધર્મનું અભિમાન કરવું મનુષ્યને માટે નિંદનીય છે, તેવીજ રીતે પોતાને માટે હલકો અભિપ્રાય રાખવો એ પણ એટલુંજ દોષરૂપ છે.

આશ્રમલક્ષ્મીઃ—જો હું નિષ્પાપ હોઉં તો પછી મારે આટલું બધું સંકટ શા સારૂ ભોગવવું પડે ?

મહર્ષિઃ—સંકટ એ કાંઇ હમેશાં પાપની સજા તરીકે નથી ભોગવવું પડતું. કેટલીક વખતે તેમાં પરમાત્માનો કાંઈક વિશેષ હેતુ સમાયલો છે. જો, સૂર્યદેવ પ્રખર તાપથી પૃથ્વીને બાળી

નાખે છે, પણ શું એ પૃથ્વીના પાપની સજા કરવા માટે કરે છે કે પૃથ્વીને ફળદ્રૂપ કરવા માટે કરે છે? ભગવાન આપણને વખતોવખત દુઃખથી દગ્ધ કરે છે, તે કેવળ આપણાં પાપની સજા કરવા માટે નથી કરતા, આપણી મારફતે કોઇ મોટું કાર્ય કરવા માટે પણ તે કોઇ કોઈ વખત આપણને દુઃખી કરે છે. મને ખાતરી છે કે તારૂં આ ક્ષણિક દુઃખ પણ તારા કલ્યાણનેજ સારૂ છે. સ્વામીથી ત્યજાઇને તું આજ જેવી સારી રીતે જગત્સ્વામીને ઓળખી શકી છું તેવી સારી રીતે પહેલાં કદી નહિ ઓળખી શકી હોય. અશ્રુપ્રવાહથી તારી મલિનતા ધોવાઇ જઇને તારૂં હૃદય હવે જગત્પતિની પધરામણી કરવા માટે યોગ્ય થયું છે. બેટા ! તારા કલેશથી જગતનું કલ્યાણ થશે. મેં દિવ્ય ચક્ષુથી જોયું છે કે તારા ગર્ભમાં એક એવો મહાપુરુષ જન્મશે કે જે આખી પૃથ્વીમાં ભક્તચૂડામણિ તરીકે પ્રખ્યાત થશે અને અધ્રુવ અને અસત્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરીને એ ધ્રુવ અને સત્ય પદાર્થને પ્રાપ્ત કરશે.

આશ્રમલક્ષ્મીઃ—પિતાજી ! આપનું વચન નિષ્ફળ નીવડશે નહિ. પણ હું ક્યાં અને મારા પ્રભુ ક્યાં ! હું શું ફરીથી એમના ચરણનાં દર્શન કરી શકીશ ?

મહર્ષિઃ—કરી શકીશ, કરી શકીશ, કરી શકીશ. વત્સે ! વિધાતાની લીલા કોણ સમજી શકે છે ? એનું કાર્ય એજ જાણે છે. હવે ઘણો વખત થઈ ગયો છે. હું વિદાય થઉં છું.

મહર્ષિ એટલું કહીને આશ્રમલક્ષ્મીનો આશીર્વાદ લઇને વિદાય થયા. ધીમે ધીમે પૂર્વાકાશનો સૂર્ય મધ્ય ગગનમાં આવી ચડ્યો અને મધ્ય ગગનમાંથી પશ્ચિમાકાશમાં અવતીર્ણ થયો. અંધકારે ધીમે ધીમે વનભૂમિને આક્રમણ કર્યું; પરંતુ સંધ્યાકાળ થતાં વારજ ઘોર ઘનઘટાથી આકાશ છવાઇ ગયું અને વાયુ પ્રબળ વેગે વાવા લાગ્યો. મોટાં મોટાં વૃક્ષ તૂટીને નીચે પડવા લાગ્યાં અને વનચર પ્રાણીઓ ચીસાચીસ કરીને આમતેમ ફરવા લાગ્યાં. જોતજોતામાં વનભૂમિએ ઘણું ભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું. પાંદડાંના હાલવાથી અને શાખા સાથે શાખાના ઘસાવાથી ઘણો ભયંકર અવાજ થવા લાગ્યો. થોડીવાર પછી મુસળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. એવી વૃષ્ટિમાં બહાર ઊભા રહેવાનું કોનું ગજું હતું ? આશ્રમવાસીઓ પોતપોતાની કુટીરમાં પેસી ગયાં અને

તોફાન શમી જવાની ઉત્કંઠાપૂર્વક વાટ જોવા લાગ્યાં; પણ એક પ્રહર કરતાં વધારે વખત સુધી વંટોળિયો શમ્યો નહિ. આશ્રમલક્ષ્મી કમાડ બંધ કરીને એકલી પોતાની કુટીરમાં બેસી રહી હતી. પ્રબલ વાયુથી તેની કુટીર વારેઘડીએ હાલવા લાગી અને તેનું હૃદય કાંપી ઊઠયું. એવામાં કોઇએ તેના કમાડને જોરથી ખખડાવીને કહ્યું:—ઘરમાં કોણ છે? મારો પ્રાણ જાય છે! કમાડ ઉઘાડો! મને બચાવો.

આશ્રમલક્ષ્મીએ પહેલાં તો વિચાર્યું કે આ કદાચ તેને ભણકારા વાગ્યા હશે. વાયુની ગર્જનાનેજ પોતે કોઇ વિપત્તિગ્રસ્ત મનુષ્યનો આર્ત્તનાદ સમજી હશે એમ તેને લાગ્યું; પણ બીજી વાર, ત્રીજી વાર, ચોથી વાર એમ એના એજ સ્વરે તેના કાનમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે વ્યગ્રચિત્તે કમાડ ઉઘાડ્યાં. દીવાના પ્રકાશમાં તેની દૃષ્ટિ આવનાર મનુષ્યના ઉપર પડી. બન્ને એકબીજાને દેખીને ચમકી ઊઠ્યાં.

આવનાર મનુષ્ય બોલ્યો:—આ કોણ? મોટી રાણી!

આશ્રમલક્ષ્મી બોલી:—કોણ? મહારાજ!

આગળ એક પણ શબ્દ બોલતાં પહેલાં બન્ને જણાં મૂર્ચ્છિત થઇને જમીન ઉપર પડ્યાં.

વાચક બહેનો કદાચ સમજી ગઇ હશે કે આ આશ્રમલક્ષ્મી તે આપણી પતિવ્રતા સતી સુનીતિજ હતી અને આ તોફાન અને વાવાઝોડામાં તેની કુટીરમાં આશ્રય લેવા આવનાર ગૃહસ્થ મહારાજા ઉત્તાનપાદ હતા. ગૃહત્યાગ કરીને રાણી સુનીતિ યમુના નદીને કિનારે કિનારે ચાલીને મહર્ષિ અત્રિઋષિના આશ્રમમાં આવી પહોંચી હતી. મહર્ષિએ તેનો પરિચય મેળવ્યાથી તથા તેના સુશીલ સ્વભાવથી મુગ્ધ થઇને તેને પુત્રી તરીકે સ્નેહ અને આદરપૂર્વક પોતાના આશ્રમમાં રાખી હતી. ત્યાં આગળ ઋષિઓ અને ઋષિપત્નીઓના સહવાસથી રાતદિવસ તેમની સાથે સારા વિષયો ઉપર વાર્તાલાપ કરવાથી તથા તેમની સાથે સત્કાર્યોમાં સામેલ રહેવાથી સુનીતિનો સમય પણ સારી પેઠે વ્યતીત થતો હતો. મનુષ્યોની ભીડભાડમાં ધ્યાન અને ધારણા સાધવામાં જે મુશ્કેલી પડે છે તે મુશ્કેલી આ શાંત એકાંત આશ્રમમાં સુનીતિને નડી નહિ. જેમ ખેતર પ્રથમ સૂર્યના તાપથી તપી જાય

છે, પછી હળદ્વારા તેને ખેડવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી વરસાદની શીતળ ધારા એમાં પડવાથી અનાજ ઉત્પન્ન થાય છે; તેમ સપત્નીના દુર્વ્યવહારથી બળી રહેલી, સ્વામીની બેપરવાઇથી જેનું હૃદય ફાટી ગયું હતું એવી સુનીતિએ મહર્ષિ અત્રિના સ્નેહ અને સદુપદેશથી શાંતિ મેળવી હતી. ધ્રુવ જેવા સંતાનની માતા થવાને તે અધિકારી બની હતી. યથાકાળે તેને પતિના ચરણકમળની સેવા કરવાનો સુયોગ પણ પ્રાપ્ત થયો. મૃગયા રમીને પાછા આવતી વખતે રાજા ઉત્તાનપાદ, આ વાવાઝોડાને લીધે રસ્તો ભૂલી ગયા અને અજાણમાંજ રાણી સુનીતિની કુટીરમાં આવી પહોંચ્યા. મહર્ષિ અત્રિએ તેને વ્યાજબી ઉપદેશ આપ્યો હતો કે વિધાતાની લીલા કોણ સમજી શકે છે ? એનું કામ એજ કરે છે.

વાવંટોળિયો શમી ગયા પછી આશ્રમવાસીઓને ખબર પડી કે, આશ્રમલક્ષ્મીની કુટીરમાં એક અતિથિ આવ્યો છે. સાંભળતાંવારજ સર્વ આશ્રમવાસીઓ અતિથિના યોગ્ય આદરસત્કારને માટે તૈયારીઓ કરવા લાગ્યા. એ અતિથિ કોણ છે અને આશ્રમલક્ષ્મી સાથે તેનો શો સંબંધ છે તે સમાચાર પણ થોડીકજ વારમાં આખા આશ્રમમાં ફેલાઇ ગયા. એ શુભ સમાચાર સાંભળીને ઋષિપત્નીઓના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. પોતપોતાના ઘરમાં જે જે ઉત્તમ વસ્તુ હતી તે લઇને એ સર્વ ઋષિપત્નીઓ આશ્રમલક્ષ્મીને ઘેર જઇ પહોંચી. કોઇએ તાજું ઘી તો કોઇએ દહીં, કોઇએ મધ તો કોઇએ દૂધપાક, એમ સુંદર સામગ્રી આણી આપી. કોઈ સુગંધીદાર પુષ્પ લાવી, તો કોઇએ ચંદન લાવી આપ્યું અને કોઇએ સ્વાદિષ્ટ ફળફળાદિ આણી આપ્યાં. સુનીતિએ સ્વામીને પાણીથી ભીંજાઇ ગયેલા અને થાકી ગયેલા જોઇને તેમને બદલવાને માટે વસ્ત્ર આપ્યાં હતાં અને તાપવા માટે સગડી સળગાવી આપી હતી. હવે એ સ્વસ્થ થયા હતા. એટલી વારમાં ઋષિપત્નીઓને ત્યાંથી આવેલું સ્વાદિષ્ટ ભોજન તેમને કરાવ્યું. રાજાને લાગ્યું કે આવી અમૃત જેવી સામગ્રીઓ મેં આખી જિંદગીમાં કોઇ પણ દિવસ ખાધી નથી. આજે ભોજન કર્યાથી તેને જેટલી તૃપ્તિ થઇ હતી તેટલી પૂર્વે કદી થઇ નહોતી. સુનીતિએ કુટીરમાં એક જગ્યાએ પોતાનું કુશાસન રાજાને માટે બિછાવી દીધું. રાજાએ તેના ઉપર શયન કર્યું. મનુષ્યોની વસ્તીમાં હોય

કે તપોવનમાં હોય, નારીસ્વભાવ બધે એકસરખોજ હોય છે. મહર્ષિ અત્રિનાં પત્નીએ જાતે આવીને આશ્રમલક્ષ્મી–સુનીતિનો અંબોડો વાળ્યો, પોતાના વલ્કલના છેડાથી તેનું મુખ લૂછી નાખ્યું અને લલાટમાં ચંદનરેખા અને વચમાં સિંદૂરનો ચાંલ્લો કર્યો. પૂર્ણચંદ્રના જેવું સુનીતિનું સુંદર મુખ સાદા શણગારથી અધિક સુંદર થઇ ગયું. 'જાઓ દીકરી લક્ષ્મી! પતિરૂપી નારાયણની સેવા કરી કૃતાર્થ થાઓ!' એટલું કહીને ઋષિપત્ની વિદાય થયાં.

પહેલી વાર મળ્યા પછીથી તે પ્રભાત સુધી રાજા અને સુનીતિની વચ્ચે શી વાતચીત થઇ, રાજાએ સેંકડો અને હજારો વાર પોતાનો અપરાધ કબૂલ કરીને કેવી રીતે ક્ષમા માગી અને સુનીતિએ ખરી પતિવ્રતાને શોભે એવી પ્રેમયુક્ત વાણીથી તેમનો સંકોચ દૂર કર્યો, એ બધી વાત વિસ્તારથી વર્ણવવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી. અનુભવ કર્યા વગર એ આનંદનું ભાન કોઇ પ્રકારે થવાનો સંભવ નથી. પ્રભાત થતાં કૃતાર્થ હૃદયે સુનીતિએ પતિને પ્રણામ કર્યા. રાજાએ પણ પત્નીને યથાસંભવ ધીરજ અને દિલાસો આપીને પોતાના નગર ભણી પ્રસ્થાન કર્યું.

સુનીતિની કથાનું વર્ણન કરવામાં અમે ઘણા સમયથી સુરુચિની કથાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. હવે થોડી વાર તેની પણ ખબર લઇએ. સપત્નીને કઢાવી મૂક્યા પછી સુરુચિ એકેશ્વરી થઇ બેઠી હતી. ધન, જન, સંપદ અને સ્વામી, એ સૌ ઉપર તેનો એકલીનોજ અધિકાર હતો. તેણે ધાર્યું હતું કે પગમાંનો કાંટો દૂર થયો એટલે હવે નિષ્કંટક થઇને અવિચ્છેદ સુખભોગ કરીશ; પરંતુ એવું બન્યું નહિ. તેનું મન અશાંતિથી ભરપૂર બન્યું. તેની અશાંતિનું પ્રથમ કારણ લોકનિંદા; તેના ભયથી તેના મોં ઉપર જો કે કોઇ પણ કાંઇ કહેતું નહિ, તોપણ એની ખાતરી હતી કે અંદરખાનેથી બધા મોટી રાણીના ચાલ્યા જવાનું કારણ તેનેજ સમજતા હતા અને એ કારણથી ચારે તરફ તેની નિંદા થતી હતી. તેની અશાંતિનું બીજું કારણ એ હતું કે જેમના સુખમાં તેનું સુખ સમાયલું હતું તે પોતે સુખી નહોતા. પતિસેવા કરવામાં રાણી સુરુચિ જરા પણ કચાશ રાખતી નહિ; પરંતુ એમ છતાં પણ એ પતિને સુખી કરી શકતી નહિ. એ જોતી કે રાજાને ભોજનથી તૃપ્તિ થતી નથી, તેમને ગાઢ નિદ્રા કદી આવતી નથી, રાજ્યકાર્યમાં પણ એ પહેલાંના જેવો રસ લેતા નથી. રાજા કોઇ

દિવસ ચમકીને ઊઠતા, તો કોઇ દિવસ વગર કારણે ઊંડો નિસાસો નાખતા અને કોઇ કોઇ દિવસ તો એકાંત સ્થળમાં બેસીને આંસુ પણ પાડતા. સુનીતિના ચાલ્યા જવા પછી તેનું શયનગૃહ, શય્યા, વસ્ત્રાલંકાર એ સર્વ સુરુચિનું થયું હતું; પરંતુ એ જોતી કે શયનગૃહમાં પ્રવેશ કરતાં વારજ રાજાનું મુખ મ્લાન થઇ જતું. પલંગમાં સૂવા કરતાં રાજા ભોંય ઉપર જુદી પથારી કરીને સૂવું વધારે પસંદ કરતા. એનું કારણ શું તે સુરુચિ સમજી શકી નહોતી. જે અનુમાન થતું હતું તે તેને માટે હૃદય-વિદારક હતું. વળી જે દિવસથી રાજા મૃગયા રમીને પાછા ફર્યા તે દિવસથી તેમની રીતભાતમાં વધારે વિલક્ષણતા દીઠામાં આવી. સુરુચિ ઉપર પ્રીતિ અને આદરભાવ બતાવવામાં રાજા તરફથી કોઇ પણ જાતની ત્રુટી થઇ નહોતી; પરંતુ તેમ છતાં પણ સુરુચિને તૃપ્તિ થતી નહોતી, હમેશાં તેને અમુક એક વસ્તુનો અભાવ ખટક્યા કરતો. સુરુચિ વિચારતી કે આના કરતાં સુનીતિ ઘરમાં હતી ત્યારેજ હું વધારે સુખી હતી. રાજા હાલ પહેલાં કરતાં પણ વધારે આદર કરે છે પરંતુ એ મારી સાથે દિલ ખોલીને વાત કેમ કરતા નથી?

એ અરસામાં સુરુચિને એક પુત્ર જન્મ્યો. હવે સપત્ની કરતાં પોતાનું માન જરૂર વધશે એવી આશામાં અને પુત્રનું લાલન-પાલન કરવામાં સુરુચિના મનનો ઉદ્વેગ થોડોઘણો શાંત થયો.

પેલી તરફ, તપોવનમાં રાજા ઉત્તાનપાદની સાથે એક રાત્રી રહેવાથી, સતી સુનીતિ પણ સગર્ભા થઇ હતી; યથાકાળે તેને પણ એક પરમ સુંદર કુમાર ઉત્પન્ન થયો. મહર્ષિ અત્રિએ શાસ્ત્ર અનુસાર બાળકના જાતકર્માદિ વગેરે સંસ્કાર કર્યા અને તેનું નામ 'ધ્રુવ' પાડ્યું. આ સંસ્કાર વખતે અત્રિ ઋષિએ આશીર્વાદ આપ્યો કે, "આ સંસારમાં જે એકજ વસ્તુ ધ્રુવ છે તેને આ બાળક પ્રાપ્ત કરશે." ધ્રુવ શુકલપક્ષના ચંદ્રમાની પેઠે દિવસે દિવસે વધતો જઇને માતાનાં નયન અને મનને તૃપ્ત કરવા લાગ્યો. તેના સુંદર વાળ, ચિત્તાકર્ષક નયન, અર્ધસ્ફુટ દાંત એ બધું જોઇને સુનીતિ પોતાનું સઘળું દુઃખ વીસરી ગઇ. ધ્રુવ ધીમે ધીમે બેસતાં, ભાખોડિયે ચાલતાં, ઊભો થતાં, કૂદતાં અને દોડતાં શીખ્યો. ધ્રુવ જ્યારે સાંજે રમીને ધૂળથી ખરડાયલા શરીરે માતા પાસે આવતો ત્યારે માતા સુનીતિ પોતાની સાડીના પાલવથી તેની ધૂળ લૂછી નાખતી અને તેને છાતી સરસો ચાંપતી. આથી તેનું હૃદય શીતળ

થતું. આશ્રમલક્ષ્મીનો ચહેરો હસતો જોવાનો મહર્ષિ અત્રિને મોટો અભિલાષ હતો તે આજે પૂર્ણ થયો. ધ્રુવને જોતાંવારજ સુનીતિનું મોં મલકાઇ જતું. મહર્ષિ વારંવાર જોતા કે સુનીતિ ધ્રુવની તરફ અને ધ્રુવ સુનીતિની તરફ એકીટશે જોઇ રહ્યાં છે અને બન્નેનાં મુખ ઉપર મધુરૂં હાસ્ય પ્રકાશી રહ્યું છે. સુનીતિ તાળીઓ પાડીને ધ્રુવને નચાવી રહી છે; સાથે સાથે પોતે પણ હાથમાં તાળી લેતી લેતી નૃત્ય કરી રહી છે. મહર્ષિ પોતે પણ ગૃહસ્થાશ્રમી હતા એટલે પિતા પોતાની પુત્રવતી દીકરીને સંતાન-પાલનમાં ગૂંથાયેલી જોઇને સુખી થાય તેમ ધ્રુવમાતા સુનીતિને જોઇ એ પણ આનંદાશ્રુ વિસર્જન કરતા.

ધીમે ધીમે ધ્રુવ કિશોરવયનો થયો. વયની સાથે તેનું અંગ પણ વધતું ગયું. તેનો તપાવેલા કાંચનના જેવો રંગ, ઘાટદાર અંગ, મધુર મુખાકૃતિ એ બધું જોઇને સૌ કોઈ મોહિત થઈ જતાં. એ ઉપરાંત ધ્રુવનો સ્વભાવ એવો મમતાળુ હતો કે એનો સંગાથ છોડવાનું પશુપંખીઓને પણ મન થતું નહિ. ધ્રુવ માતા-ના ખોળામાં બેસીને માતાની પાસે હરિભજન કરતાં શીખ્યો હતો. સંધ્યાકાળે આશ્રમના બાળકોને સાથે લઈને ધ્રુવ માતાની કુટીરના આંગણામાં બેસતો અને ભજન ગાતો. નાચતા અને તાળી-ઓ પાડતા બીજા બાળકો પણ ધ્રુવની સાથે હરિકીર્તન કરવામાં સામેલ થતા. એ સંગીત બાળકનું સંગીત હતું. તાન, સૂર વગેરે-નું એમાં કાંઈ ઠેકાણું નહોતું; છતાં પણ જે કોઇ તેને સાંભળતું તે મોહિત થઇ જતું. ધોળા વાળવાળા વૃદ્ધ ઋષિઓ પણ પોતા-ની નિત્યની પૂજા અને હોમ ભૂલી જઇને, એ સંગીત સાંભળતા અને સાંભળીને ગળગળા થઇ જતા. કંઠમાં તુલસીની માળા, આખા શરીર ઉપર હરિચંદનનાં છાપેલાં શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનાં પગલાં, મુખમાં હરિનું નામ; ધ્રુવને જોતાં વારજ પ્રેમભક્તિનો કોઇ અવતાર પૃથ્વી ઉપર આવ્યો હોય એવું લાગતું. ધ્રુવનો ભક્તિભાવ જોઇને ઋષિઓ કહેતા કે સુનીતિ જેવી માતાને પેટે આવો પુત્ર જન્મે તેમાં આશ્ચર્યજ શું છે ?

ઋષિબાળકો, ઘણી વખત, કોઇક પ્રસંગ નીકળતાં, પોત-પોતાના પિતાની વાત કહેતા, પણ ધ્રુવે કોઇ દિવસ પોતાના પિતાને જોયા નહોતા; એટલે એ પોતાના પિતા વિષે કાંઇ પણ કહી શકતો નહિ. એક દિવસે બાળકોએ ધ્રુવને પૂછ્યું:—ભાઇ!

અમારે બધાને તો બાપ છે, પણ તારા બાપ ક્યાં છે? અમે કોઈએ એમને કદી દેખ્યા નથી.

ધ્રુવે દિલગીર ચહેરે જઈને માતાને પૂછ્યું:—મા, મારા પિતા ક્યાં છે? આ પ્રશ્ન સાંભળતાંવારજ સુનીતિ ચમકી ઉઠી ને બોલી:—ધ્રુવ ! તેં આજ એ વાત શા સારૂ પૂછી?

ધ્રુવ બોલ્યો:—મા ! ઋષિકુમારો આજ મને કહેતા હતા કે અમારે બધાને બાપ છે, કેવળ તારે એકલાને બાપ નથી. મા, ખરેખર, મારે પિતા નથી ?

સુનીતિઃ—એવી ખરાબ વાણી ન કાઢ. કોણે કહ્યું તારે પિતા નથી ? તારા પિતા રાજરાજેશ્વર છે.

ધ્રુવઃ—મા, ત્યારે એ આપણી પાસે આવતા કેમ નથી ?

સુનીતિઃ—આપણાં નસીબ ! એ સદા પોતાની રાજધાનીમાં રહે છે.

ધ્રુવઃ—રાજધાની ક્યાં છે?

સુનીતિઃ—યમુનાના કિનારેથી જે રસ્તો પૂર્વદિશા ભણી જાય છે, તે રસ્તે થઇને રાજધાનીમાં જવાય છે.

ધ્રુવઃ—મા ! હું રાજધાનીમાં જઇને એક વાર પિતાજીને મળી આવીશ.

સુનીતિએ દીર્ઘનિશ્વાસ નાખીને કહ્યું:—રાજધાની ઘણે છેટે છે. તું હજુ બાળક છું. તારાથી એટલું બધું ચાલી શકાય નહિ. નારાયણની કૃપા હશે તો તારા પિતાજીજ અહીંયાં જોવા આવશે.

ધ્રુવે કાંઇ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ. એણે સરખી ઉંમરના બાળકો આગળ પોતાના પિતાનો પરિચય આપ્યો, એટલે બાળકો સલાહ કરીને બોલ્યા કે, ભાઇ ચાલો આપણે બધા તારા પિતાને જઇને જોઇ આવીએ. ધ્રુવ બોલ્યો:—હા, ચાલો, મારી પણ એજ મરજી છે.

બીજે દિવસે સવારે ઋષિબાળકો, ધ્રુવને સાથે લઇને રાજધાની તરફ ચાલ્યા. એક તો અજાણ્યો રસ્તો, બીજું એકે બાળકોને ઝાઝું ચાલવાની ટેવ નહિ, એટલે ભૂખતરસથી ઘણા હેરાન થતા થતા તેઓ બપોરને વખતે ઉત્તાનપાદ રાજાની રાજધાનીમાં જઇ પહોંચ્યા. અત્યાર સુધી તેમના મનમાં એમ હતું કે, રાજધાની

પણ આશ્રમના જેવું કાંઇ હશે; પણ ત્યાં ગયા પછી મોટા મોટા ભવ્ય મહેલ, પહોળા રસ્તા, સુંદર બાગબગીચા, લોકોની ભીડ-વાળાં ચોટાં એ બધું જોઇને બધા ભયભીત અને વિસ્મિત થઈ ગયા. તેમનો વેશ જોઇને નગરવાસીઓ તેમને ઋષિબાળક તરીકે ઓળખી શકયા હતા, એટલે એમાંના કોઇએ સ્નેહપૂર્વક તેમને રાજમહેલનો રસ્તો બતાવી દીધો. એ ઉચ્ચ પ્રકારના શિલ્પકામ-થી ભરપૂર, વિશાળ, સુંદર મહેલની ભવ્યતા જોયા પછી તો, એ બાળકોના વિસ્મયનો પારજ રહ્યો નહિ. હથિયારબંધ સિપાઇઓ સુંદર ઝગઝગાટ કરતો પોશાક પહેરીને, મહેલનું રક્ષણ કરવા બારણા આગળ ઊભા હતા. તેમનો ઠાઠ જોઇને બીજા બધા ઋષિ-કુમારો બીને પાછા હઠી ગયા, પણ ધ્રુવે આગળ જઇને પૂછયું:—રાજા કયાં છે ? મારે તેમને મળવું છે.

પહેરેગીર બોલ્યો:—બાળક ! તું મહારાજાને મળવા માગે છે ? તું એવો તે કોણ છે ? કયાંથી આવ્યો છે ?

ધ્રુવ:—હું તેમનો પુત્ર છું; મહર્ષિ અત્રિના આશ્રમમાંથી આવ્યો છું.

પહેરેગીર:—રાજકુમાર તો ઘરમાં છે. રૈયત બધી એમજ કહે છે કે અમે રાજાના બેટાબેટી છીએ. હું એમ ગમે તેની ખબર આપવા નથી જતો.

એટલમાં એ બાળકોમાંથી એક જરાક મોટો ઋષિકુમાર આગળ આવીને બોલ્યો:—અમે ઋષિકુમાર છીએ; તપોવનમાંથી આવ્યા છીએ, તારા મહારાજાને આશીર્વાદ આપીશું સમજયો ? જઇને ખબર આપ.

સાંભળતાંવારજ પહેરેગીર અંદર ગયો અને રાજાની પાસે હાથ જોડીને બોલ્યો:—મહારાજ ! તપોવનમાંથી કેટલાક ઋષિ-કુમાર શ્રીમાન્‌ને આશીર્વાદ આપવા સારૂ આવ્યા છે. હુકમ હોય તો તેમને સભાસ્થળમાં બોલાવી લાવું.

રાજા:—તેમને વગર વિલંબે અંદર બોલાવી લાવ.

એટલે ધ્રુવે બીજા બાળકોની સાથે સભાગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. આટલા દિવસ સુધી કાવ્ય અને ઇતિહાસના ગ્રંથોમાં સભાગૃહ-નું જે વર્ણન તેમણે વાંચ્યું હતું, તે આજે પ્રત્યક્ષ જોવાનો લાભ મળ્યો. તેમણે જોયું કે ચિત્રવિચિત્ર સ્તંભોથી શોભી રહેલું એ

એક વિશાળ દીવાનખાનું હતું. તેની વચમાં એક વેદી હતી; વેદીના ઉપર સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર રાજા ઉત્તાનપાદ બિરાજ્યા હતા. તેમની જમણી તથા ડાબી બાજુએ સામંતો, સામે મંત્રી અને સભાસદો બેઠા હતા અને દૂર અરજદારો ઊભા હતા. હથિયારબંધ સિપાઇઓ સભાગૃહથી થોડે દૂર ફર્યા કરતા હતા અને આંગળીના ઇશારાથી લોકોની ગડબડને શાંત કરી દેતા હતા. સભાગૃહમાં સંપૂર્ણ ગંભીરતા વ્યાપી રહી હતી. ઋષિકુમારોએ રાજાને આશીર્વાદ આપ્યો એટલે રાજાએ પ્રણામ કરીને બધાને બેસવાનાં આસન આપ્યાં. ઋષિકુમારોની કુમળી વય, પ્રશાંત મુખ અને સરળ ભાવ જોઇને સભાસદો મુગ્ધ થઈ ગયા. એ ઋષિકુમારોમાંથી એકની તરફ બધાંનાં નેત્ર આકર્ષિત થયાં. તેનો પહેરવેશ ઋષિકુમારોના જેવો હોવા છતાં પણ તેના આકારમાં ક્ષત્રિયપણાનાં લક્ષણ દેખા દેતાં હતાં. એટલી સુકુમાર વયમાં પણ તેનો દેહ સુગઠિત અને બલિષ્ઠ હતો. તેની છાતી વિશાળ હતી, પગ દૃઢ હતા અને બાહુ મજબૂત હથિયાર પકડવાને માટે યોગ્ય હતા; તેના મુખ ઉપર કોમળતાની સાથે તેજસ્વીતા પણ જણાઇ આવતી હતી. એ બાળક આપણો ધ્રુવ હતો.

બીજા બધા બાળકો આસન ઉપર બેસી ગયા પણ ધ્રુવ રાજાના સિંહાસનની સમીપ પહોંચ્યો અને મસ્તક નમાવીને હાથ જોડીને રાજાને પ્રણામ કર્યા. રાજા બોલ્યાઃ—તું ઋષિકુમાર છે. હું ક્ષત્રિય છું. તું મને પ્રણામ શા સારૂ કરે છે?

ધ્રુવઃ—આપ મારા પિતાજી છો, હું આપનો પુત્ર છું.

રાજાઃ—તારૂં નામ શું? તું ક્યાંથી આવ્યો છે?

ધ્રુવઃ—મારૂં નામ ધ્રુવ છે. હું મહર્ષિ અત્રિના આશ્રમમાંથી આવ્યો છું.

રાજાના શરીરમાં જાણે એક વીજળીનો ચમકારો થયો. ધ્રુવને ખોળામાં લેવા માટે તેમણે એક વાર તો હાથ જરા લંબાવ્યા, પણ પછીથી એમને શરમ આવી. તેમણે કહ્યું:—વત્સ! મેં તો તને કદી દીઠો નથી. તું મને તારો પિતા કહે છે, તો તારી માતા કોણ છે?

ધ્રુવઃ—તપોવનમાં મારી માને બધાં આશ્રમલક્ષ્મી નામથી બોલાવે છે, પણ મેં સાંભળ્યું છે કે એમનું ખરૂં નામ સુનીતિ છે.

'સુનીતિ!' એ એક શબ્દે મહામંત્રની ગરજ સારી. રાજાએ

લજ્જા અને સંકોચ દૂર કરીને કહ્યું:—બેટા! આવ મારા ખોળામાં બેસ. એટલું કહીને તેમણે ધ્રુવને ખોળામાં બેસાડ્યો અને સ્નેહ-પૂર્વક તેને દૃઢ આલિંગન આપ્યું. સભામાં બિરાજેલા મનુષ્યો પૂતળાંની પેઠે આ દૃશ્ય જોવા લાગ્યા. થોડીવારમાંજ આખા રાજ-નગરમાં ખબર ફેલાઇ ગયા કે, મોટી રાણી જીવતાં છે અને તેનો પુત્ર રાજસભામાં આવ્યો છે. આ સમાચાર મીઠાંમરચાં સાથે અંતઃપુરમાં પણ પહોંચ્યા. બેએક દાસીઓ બોલી:—અમે મોટી રાણીને સભામાં જોઈ આવી છીએ. હાય! સુકાઇને હાડપિંજર થઈ ગઈ છે. ચહેરો કાળો મેશ થઇ ગયો છે. મોટાં રાણીના પાછા આવ્યાની આ ખોટી ગપ સાંભળીને પણ પ્રજાજનો ઘણા ખુશ થયા. વળી કેટલાક એમ પણ કહેવા લાગ્યા:—એ લક્ષ્મી જેવી રાણી પાછી તો આવી છે, પણ પેલી કર્કશા એને સુખે રહેવા દેશે ત્યારે ને?

સુરુચિને કાને પણ એ સમાચાર પહોંચતાં વધારે વાર લાગી નહિ; સદ્ભાગ્યે તેની આગળ માત્ર ખરી વાતજ પહોંચી હતી. છતાં પણ મનુષ્યને માટે એક ક્ષણભરને માટે પણ ઉન્માદગ્રસ્ત થવું સંભવિત હોય તો રાણી સુરુચિ આ સમાચાર સાંભળતાં વાર ઉન્માદિની થઇ ગઈ એમ કહેવું ગેરવ્યાજબી નહિ ગણાય. જે દિવસે રાજા ઉત્તાનપાદ મૃગયા રમવા જતાં એક રાત બીજે ક્યાંક રહ્યા હતા, તેજ દિવસથી સુરુચિના મનમાં સંદેહ પેઠો હતો. હવે તેને ખતારી થઇ કે એનો એ સંદેહ મિથ્યા નહોતો. તેનાં ધૈર્ય અને લજ્જા એકદમ જતાં રહ્યાં. મસ્તકના કેશ વિખેરી નાખીને, કાંચળી વગેરે કાંઇ પહેર્યા વગર, ધૂળમાં રગદોળાયેલી સાડી સાથે, ક્રોધથી લાલચોળ આંખ કરીને તપી ગયેલા મોં સાથે સુરુચિ રાજસભામાં જઈ પહોંચી. તેનો આવો વેશ જોઇને રાજા અને દરબારીઓ ચમકી ગયા; પહેરેગીરોએ ભયના માર્યા રસ્તો છોડી દીધો. સુરુચિએ એકદમ સિંહાસનની પાસે જઇને ઘણા કર્કશ સ્વરે ધ્રુવને કહ્યું:—તું કોણ છે?

ધ્રુવ:—હું ધ્રુવ છું.

સુરુચિ:—ધ્રુવ! તારો પિતા કોણ? તારી માતા કોણ?

ધ્રુવે રાજાની તરફ આંગળીનો ઇશારો કરીને કહ્યું:—આ રહ્યા મારા પિતાજી; અને મારાં માતુશ્રીનું નામ છે સુનીતિ.

સુરુચિ બોલી ઊઠીઃ—ભિખારણના પુત્ર! સિંહાસન ઉપર બેસવાને તારી હિંમત કેમ ચાલી?

'ભિખારણના પુત્ર' એ શબ્દોથી બાળક ધ્રુવને ઘણું માઠું લાગ્યું. તેણે કહ્યુંઃ—મારા પિતાજીએ મને સિંહાસન ઉપર બેસાડ્યો છે. આપ કોણ છો? સુરુચિ ગર્વપૂર્વક બોલીઃ—હું રાણી છું; આ ઘરનો ધનવૈભવ બધો મારો છે. ધ્રુવે સુરુચિના ગર્વયુક્ત ચહેરા તરફ જોઇને કહ્યુંઃ—તમે રાણી અને મારાં માતુશ્રી ભિખારણ? ધ્રુવના આ સરલ પ્રશ્ને સુરુચિના મર્મસ્થાનને સ્પર્શ કર્યો. એ પ્રશ્નનો કાંઇ ઉત્તર આપ્યા વગર એણે કહ્યુંઃ—ધ્રુવ! આ સિંહાસન મારા પુત્રનું છે. તું એના ઉપર કેવી રીતે બેસી ગયો?

ધ્રુવ બોલ્યોઃ—આ સિંહાસન તો મારા પિતાજીનું છે, તેમણેજ મને અહીંયાં બેસાડ્યો છે.

સુરુચિ રાજાની તરફ રોષપૂર્વક કટાક્ષ કરીને બોલીઃ—મહારાજ! આપને ધિક્કાર છે! હજુ પણ તમે એ છળપ્રપંચ કરવું ભૂલી ગયા નથી. મારા અને મારા પુત્ર ઉપરનો તમારો પ્રેમ મોંએ બતાવવાનોજ છે, નહિતર જે સ્ત્રીને કાઢી મૂકી છે તેના છોકરાને સિંહાસન ઉપર શા સારૂ બેસાડો? રાજાને આ પ્રમાણે કહ્યા પછી ધ્રુવની તરફ ફરીને સુરુચિ બોલીઃ—મૂઢ બાળક! જો અપમાનથી બીતો હોય તો હવે આ સિંહાસન ઉપર બેસીશ નહિ. તું રાજાનો પુત્ર છે એ વાત ખરી, પણ તું મારો પુત્ર નથી. તું એક અભાગી નારીનો પુત્ર છે. મારા ગર્ભમાં જન્મ્યા વગર આ સિંહાસન ઉપર બેસવાનો કોઇ બાળકને અધિકાર નથી. તું એ સિંહાસન ઉપર બેસવા યોગ્ય નથી.

સુરુચિએ એટલું કહીને ધ્રુવને સિંહાસન ઉપરથી બળપૂર્વક ઉતારવા માટે હાથ લંબાવ્યો; પરંતુ ચતુર ધ્રુવ પોતાની મેળેજ સિંહાસન ઉપરથી ઊતરી પડ્યો. સુરુચિની વર્તણુંકથી તેના હૃદયમાં અત્યંત ખેદ થયો. મહામહેનતે આંખમાંનાં અશ્રુ રોકી રાખીને એ રાજાના સામું જોઇને બોલ્યોઃ—પિતાજી! આપ રાજાધિરાજ છો; પરંતુ મને આશીર્વાદ આપો કે હું આપના પદ કરતાં પણ વધારે ઊંચી પદવીને પામી શકું. આપના આશીર્વાદથી આ સિંહાસન મારે બેસવા યોગ્ય ન રહે.

આટલું બોલ્યા પછી ધ્રુવ એક ઘડી પણ રાજસભામાં ઊભો રહ્યો નહિ. તરતજ એ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ઋષિકુમારો પણ

રાણી સુરુચિ તરફ ગુસ્સે થતા ધ્રુવની પાછળ ચાલ્યા. સુરુચિની આવી વર્તણુંકથી રાજા પણ મૂઢ જેવો બની ગયો હતો. શું કરવું તેની તેને કાંઇ પણ સૂઝ પડતી નહિ. એ વખતે તો એણે એકદમ સભા બરખાસ્ત કરી દીધી.

વાચક બ્હેનો! તપોવનમાંથી ધ્રુવ એકદમ અદ્દશ્ય થઇ જવાથી તેની માતા પણ ઘણી આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઇ હતી. તેણે ચારે તરફ તપાસ કરી તો માલૂમ પડયું કે બીજા ઋષિકુમારોની સાથે ધ્રુવ યમુના તટની પૂર્વ દિશામાં ગયો છે. સુનીતિને ખાતરી થઈ કે, ધ્રુવ જરૂર રાજધાનીમાં જશે. બાળક એટલો લાંબો પંથ કેવી રીતે કાપશે, રાજા તેને જોઇને શું કહેશે, નિર્દય સુરુચિ તેની સાથે કેવો વ્યવહાર કરશે; એવી એવી ચિંતાઓ સુનીતિના મનને અસ્થિર કરવા લાગી; પરંતુ સદ્દભાગ્યે એટલામાં ધ્રુવજ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો. તેનો ઊતરી ગયેલો ચહેરો જોઇને માતા સમજી ગઇ કે એના મનમાં દારુણ વેદના થઇ રહી છે. સુનીતિએ તેને ઘણુંજ આશ્વાસન આપ્યું; પણ ધ્રુવનું મન કશાથી પણ શાંત થયું નહિ. રાજસભામાં લોકલજ્જાના ભયથી તે પોતાનાં આંસુ ખાળી શકયો હતો, પણ માતા આગળ આવ્યા પછી તેને ધીરજ રહી નહિ. એ હૃદય ખોલીને રોવા લાગ્યો. તેના રુદનથી સુનીતિનું મન અસ્થિર થઇ ગયું. સુનીતિએ પૂછયું:—ધ્રુવ? તું આટલો બધો દિલગીર કેમ થઇ ગયો છે? તારા પિતાજીએ તને કાંઇ કડવાં વચન તો નથી કહ્યાં?

ધ્રુવે કહ્યું:—ના મા! તેમણે તો મને પ્રેમપૂર્વક પોતાના ખોળામાં લઇને સિંહાસન ઉપર બેસાડ્યો હતો, પણ એટલામાં એક સ્ત્રી કોણ જાણે કયાંથી આવી પહોંચી. તેના વાળ વિખરાયેલા હતા, કપડાં મલિન હતાં, આંખમાંથી આગ વરસતી હતી. તેણે મને કર્કશ સ્વરે કહ્યું કે, ભિખારણના પુત્ર! તું સિંહાસન ઉપર બેસનાર કોણ? મેં કહ્યું: મારા પિતાજીએ મને સિંહાસન ઉપર બેસાડયો છે. એટલી વાત સાંભળ્યા પછી તો એ કોણ જાણે કેટલો બધો ગુસ્સો કરવા લાગી. તેણે પિતાજીને ધમકાવી નાખ્યા. તમને અભાગણ કહ્યાં અને છેવટે મને હાથ પકડીને સિંહાસન ઉપરથી ઉતારવા આવી, પણ હું તો અપમાનની બીકથી પહેલેથીજ ઊતરી ગયો હતો. એ સ્ત્રી કોણ હશે, મા?

સુનીતિ:—એ તારી વિમાતા.

ધ્રુવઃ—વિમાતા એટલે કેવી માતા ?

સુનીતિઃ—તારા પિતાજીની બીજી સ્ત્રી. તારા પિતાજીએ જેમ મારી સાથે વિવાહ કર્યો છે તેમજ તેની સાથે પણ કર્યો છે.

ધ્રુવઃ—તો પછી એ રાણી અને તમે ભિખારણ કેમ, મા ?

સુનીતિઃ—એ મારાં અદષ્ટનાં ફળ. બેટા ! તેં તારી વિમાતાને કાંઇ કહ્યું હતું ?

ધ્રુવઃ—ના મા ! હું તો એક અક્ષરે બોલ્યો નહોતો. મેં ફક્ત પિતાજીને આવતી વખતે એટલું કહ્યું હતું કે, પિતાજી ! આપ રાજાધિરાજ છો; પણ મને આશીર્વાદ આપો કે આપની પદવી કરતાં પણ કોઈ વધારે ઊંચી પદવી હું મેળવી શકું.

સુનીતિ ધ્રુવને ખોળામાં બેસાડીને તથા તેના મુખને ચુંબન કરીને બોલીઃ—ધ્રુવ ! નારાયણ તારી મનોકામના જરૂર સિદ્ધ કરશે ! તું એમને બોલાવ.

ધ્રુવઃ—મા ! હું નારાયણને શું કહીને બોલાવું ?

સુનીતિઃ—તું કહ્યા કરજે, કે કયાં છે પદ્મલોચન હરિ ?

ધ્રુવઃ—મારા બોલાવવાથી એ સાંભળશે ?

સુનીતિઃ-તું જો પ્રેમપૂર્વક બોલાવીશ તો એ અવશ્ય સાંભળશે.

ધ્રુવઃ—એ કયાં છે ?

સુનીતિઃ—એ આકાશમાં છે, આ હવામાં છે, આ જળમાં છે, મારા હૃદયમાં છે, તારા હૃદયમાં છે, ફળમાં છે, ફૂલમાં છે; ટૂંકામાં એ હરિ સર્વત્ર છે. તારા બોલાવતાં વારજ તે દેખા દેશે.

ધ્રુવઃ—મા ! ત્યારે હું જાઉં છું. તમે મારે માટે શોક કરશો નહિ. જ્યાંસુધી હરિનાં દર્શન નહિ કરી શકું ત્યાંસુધી હું પાછો નહિ આવું.

સુનીતિઃ—તું કયાં જઈશ ? મારી પાસે ઘરમાં બેસી રહીનેજ એ પદ્મલોચન હરિને બોલાવજે ! તું હજુ બાળક છે. ગાઢા જંગલમાં હું તને એકલો જવા દઈશ નહિ.

ધ્રુવઃ—ના મા ! એવું ન કરશો. જે જગ્યાએ મને કોઈ દેખી શકે નહિ, મારી બૂમને કોઇ સાંભળી શકે નહિ, એવી જગ્યાએ જઇને હું હરિને બોલાવીશ. તમે તો કહ્યું છે ને કે એ હમેશાં

આપણી પાસેજ રહે છે તો પછી ભય શો છે?

સુનીતિએ ધ્રુવને ઘણું સમજાવ્યો, પણ કશાથી ધ્રુવનો નિશ્ચય બદલાયો નહિ. આખરે સુનીતિએ ધ્રુવને પોતાને હાથે સંન્યાસીનો વેશ પહેરાવ્યો. તેના માથાના લાંબા કેશની જટા બાંધી, વસ્ત્ર ઉતારીને વલ્કલ પહેરાવ્યાં, ગળામાં તુલસીની માળા પહેરાવી, કાનમાં પણ તુલસીની માંજરો ખોસી, તેની છાતી ઉપર અને લલાટમાં ચંદન વડે હરિનાં પગલાં આંક્યાં. ત્યાર પછી ધ્રુવના મુખને ચુંબન કરીને હાથ જોડીને રોતી રોતી બોલીઃ—હે પદ્મલોચન હરિ! ધ્રુવ આટલા દિવસ મારો હતો, આજથી એ તમારો થયો. તમે તેનું રક્ષણ કરજો.

માતાના ચરણમાં પ્રણામ કરીને ધ્રુવ વિદાય થયો.

મહર્ષિ અત્રિના તપોવનથી ઘણે દૂર ગાઢા જંગલમાં ધ્રુવે પોતાનો આશ્રમ કર્યો. ધ્રુવનો આશ્રમ એટલે શું? રીતસર બાંધેલું ઝૂંપડું પણ નહિ. એક પ્રાચીન વડ શાખાઓ ફેલાવીને ત્યાં ઊગ્યો હતો; તેની નીચે એક મોટો પથ્થર પડ્યો હતો. એ મોટી શિલા ઉપરજ ધ્રુવ સૂઇ રહેતો, બેસતો, ધ્યાન ધરતો અને તપસ્યા કરતો; એજ ધ્રુવનો આશ્રમ હતો. તપસ્યા કેમ કરવી તે પણ બાળક ધ્રુવને બિલકુલ નહોતું આવડતું. આસન, પ્રાણાયામ, મનન, નિદિધ્યાસન એમાંનું કશું ધ્રુવ જાણતો નહોતો. માતાએ જે મહામંત્રની દીક્ષા આપી હતી, તે મહામંત્રનોજ એ રાતદિવસ જપ કર્યા કરતો હતો. એ મંત્રથીજ ધ્રુવ આરાધના કરતો. એજ ધ્રુવની તપસ્યા હતી. માએ કહ્યું હતું કે હરિ સર્વત્ર બિરાજમાન હોય છે; એટલે ધ્રુવ ઝાડપાન, પશુપક્ષી, જે કાંઇ જોતો તેને પૂછતો કે, તમે મારા પદ્મલોચન હરિ છો? પ્રેમનો આવો મહિમા જોઇને ચેતન અચેતન સૌ કોઇ મુગ્ધ થઈ જતું-સૌ કોઇ બાળક ધ્રુવને વશ થઇ જતું. ધ્રુવના પ્રેમને લીધે વાઘ, વરુ આદિ હિંસક પ્રાણીઓ પોતાની હિંસાવૃત્તિનો ત્યાગ કરતાં. અચેતન વૃક્ષ, લતાઓ ફળફૂલથી સુશોભિત થતાં. કઠણ પથ્થરોને ભેદીને નિર્મળ જળનાં ઝરણાંઓ વહેતાં. ધ્રુવ રાતદિવસ ફક્ત એકજ વાત પૂછ્યા કરતોઃ—ક્યાં છે પદ્મલોચન હરિ! ક્યાં છે? જ્યાં હોય ત્યાંથી આવી જાઓ. ધ્રુવ વિચારવા લાગ્યોઃ—માએ તો કહ્યું હતું કે સારી રીતે બોલાવ્યાથી તે આવશે; પણ હું આટલી બધી વાર એમને બોલાવું છું તો એ કેમ નથી આવતા?

આ પ્રમાણે તપસ્યા કરતાં ધ્રુવને ઘણા દહાડા થયા. એક દિવસ ધ્રુવે જોયું કે એક સૌમ્યમૂર્તિ પુરુષ તેની પાસે આવે છે. તેમના માથાના વાળ શ્વેત છે, મૂછો પણ શ્વેત છે, પહેરેલાં વસ્ત્ર પણ શ્વેત છે અને ગળામાં ધારણ કરેલી પુષ્પમાળા પણ શ્વેત છે. તેમનું મુખ હાસ્યથી ઉજ્જવળ છે. જીભ રાતદિવસ હરિના નામનું ઉચ્ચારણ કરી રહી છે. ધ્રુવે વિચાર્યું કે આજ મારા પદ્મલોચન હરિ છે. ધ્રુવ દોડી જઇને પોતાના બે નાજુક હાથથી એમને બાઝી પડ્યો અને પૂછવા લાગ્યો:—તમેજ મારા પદ્મલોચન હરિ છો ને ?

આવનાર પુરુષે ધ્રુવને ખોળામાં લઇને કહ્યું:—ધ્રુવ ! હું તો તારા પદ્મલોચનનો દાસાનુદાસ છું. મારૂં નામ નારદ છે. તેમણે મને તારા સમાચાર લેવા મોકલ્યો છે.

ધ્રુવ:—તેમણે મારો પોકાર સાંભળ્યો છે ?

નારદ:—જે દિવસથી તે પહેલીવાર એમનું નામ ઉચ્ચારવું શરૂ કર્યું, તેજ દિવસથી તેમણે સાંભળ્યું છે.

ધ્રુવ:—તો પછી એ આવતા શા સારૂ નથી ?

નારદ:—હું પાછો જઇને તેમને કહીશ એટલે એ આવશે.

આ શુભ સમાચાર સાંભળીને ધ્રુવનાં નયનમાં અશ્રુધાર વહેવા લાગી. નારદ બોલ્યા:—તું કેવી રીતે એમને બોલાવે છે ? એક વાર મને સંભળાવ તો.

ધ્રુવ:—પદ્મલોચન હરિ ! ક્યાં છો ? આવો ! આવો !

નારદ:—તું બીજું કાંઇ કહેતો નથી ?

ધ્રુવ:—ના, માએ શીખવ્યું છે એટલુંજ બોલું છું.

નારદ:—ત્યારે હું જે પ્રમાણે કહું છું તે પ્રમાણે બોલ. પદ્મલોચન હરિ ! તમે ક્યાં છો ? આવો, મારા ઉપર દયા લાવો.

ધ્રુવ:—પદ્મલોચન હરિ તમે ક્યાં છો ? આવો, મારા ઉપર દયા લાવો.

નારદ:—બોલ ! પદ્મલોચન હરિ ! ક્યાં છો ? મારી માતાના ઉપર દયા આણો.

ધ્રુવ:—પદ્મલોચન હરિ ! ક્યાં છો ? મારી માતાના ઉપર દયા આણો.

નારદઃ—કહે કે, પદ્મલોચન હરિ! ક્યાં છો? આવો મારા પિતા ઉપર દયા લાવો.

ધ્રુવઃ—પદ્મલોચન હરિ! ક્યાં છો? આવો, મારા પિતા ઉપર દયા લાવો.

નારદ—કહે કે, હે પદ્મલોચન હરિ! તમે ક્યાં છો? આવો અને મારી વિમાતા ઉપર દયા કરો.

ધ્રુવ ચૂપ રહ્યો. નારદઃ—ધ્રુવ! કહે કે મારી વિમાતા ઉપર દયા કરો.

ધ્રુવઃ—વિમાતાએ મને ઘણું દુઃખ દીધું છે.

નારદઃ—એટલાજ સારૂ તારે હરિની આગળ એમને માટે કહેવું પડશે.

છતાં પણ ધ્રુવ ચૂપ રહ્યો. એટલે નારદ બોલ્યાઃ—ધ્રુવ! ત્યારે હું આ ચાલ્યો, તું જાણતો નથી કે ભક્તના ક્લેશથી ભગવાન પોતે ક્લેશ પામે છે? તારી વિમાતાના વચનોથી તને જે ક્લેશ થયો છે, તેના કરતાં પણ વધારે ક્લેશ પદ્મલોચન હરિને થયો છે; છતાં પણ એ તારી વિમાતાને ચાહે છે અને તું ચાહી શકતો નથી? ધ્રુવ ક્ષણકાળ સુધી ચૂપચાપ બેસી રહીને નારદના મોં સામું જોઇ રહ્યો. ત્યાર પછી એણે નારદને પૂછ્યું:—આપે શું કહ્યું? મારા પદ્મલોચન હરિ મારી માતાને ચાહે છે? તો હું પણ એમને ચાહીશ. એટલું કહીને ધ્રુવ બોલ્યોઃ— હે પદ્મલોચન હરિ! તમે ક્યાં છો? આવો મારી વિમાતા ઉપર દયા આણો.

બીજીજ ક્ષણે ધ્રુવે જોયું કે નારદજી અંતર્ધાન થઈ ગયા છે. એકદમ અપૂર્વ પ્રકાશથી એ વનભૂમિ પ્રકાશિત થઇ. અપૂર્વ સુગંધી ચારે તરફથી આવવા લાગી અને પહેલાં કોઇ પણ દિવસ નહિ સાંભળેલું એવું મધુર સંગીત ધ્રુવના સાંભળવામાં આવ્યું. જે મૂર્તિ ધ્રુવે આટલા દિવસ પોતાના હૃદયપટ ઉપર અંકિત રાખી હતી, તે આજે પ્રત્યક્ષ જોઇ. ભક્તની સાથે ભગવાનનું મિલન કેવું મધુર હોય છે, તે ભાષામાં વ્યક્ત કરી શકાય? જેણે જિંદગીમાં કોઈ પણ વખત એ મધુર રસનો સ્વાદ ચાખ્યો હશે તેજ તેનું અનુમાન કરી શકશે. ધ્રુવ કૃતાર્થ થયો. અંતરમાં અને બહાર તેણે પદ્મલોચન હરિનાં દર્શન કર્યાં. એ હરિદર્શનથી કૃતાર્થ થઇને ધ્રુવ પાછો પોતાના આશ્રમમાં ગયો.

આંખની કીકી જેવા પ્યારા પુત્રને પાછો આવેલો જોઇને સુનીતિના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. આજ એ કૃતાર્થ થઇ. મહર્ષિ અત્રિ, તેમનાં પત્ની અને બીજા ઋષિઓ તથા ઋષિપત્નીઓ સુનીતિની કુટીરમાં આવીને ધ્રુવને ખોળામાં લઇને આશીર્વાદ આપવા લાગ્યાં. મહર્ષિ અત્રિ બોલ્યાઃ—આટલા દિવસ પછી આજે મારો આશ્રમ ખરેખરૂં પુણ્યક્ષેત્ર બન્યો. ભક્ત ચૂડામણિ ધ્રુવને છાતી સરસો ચાંપીને આજ મેં મારો જન્મારો સફળ કર્યો.

બીજી તરફ, જે ક્ષણે ધ્રુવે તેની વિમાતા ઉપર દયા આણવાને ભગવાનને પ્રાર્થના કરી હતી, તેજ ક્ષણથી સુરુચિનું મન બદલાવા માંડ્યું હતું. ધ્રુવને ખોળામાં બેસાડવા અને સુનીતિ પાસે ક્ષમા માગવાને માટે તે આકુળવ્યાકુળ થઇ ગઇ. થોડાકજ દિવસમાં તે રાજા ઉત્તાનપાદની સાથે મહર્ષિ અત્રિના આશ્રમમાં ગઈ. પ્રથમ સુનીતિની કુટીરમાં જઇને એ તેના પગમાં ઢળી પડી અને તેના બન્ને પગ પકડીને બોલીઃ—મોટી બહેન ! હું અત્યાર સુધી મૂર્ખ હતી. મૂર્ખના અપરાધ માફ કરવા જોઇએ. તમે મારા બધા દોષ માફ કરો, નહિ તો હું અહીંયાંજ પ્રાણ તજીશ.

સુનીતિ બોલીઃ—બહેન ! તારે લીધેજ મારો ધ્રુવ પદ્મલોચન હરિનાં દર્શન કરવાને ભાગ્યશાળી નીવડ્યો છે. હું તારા અપરાધને કોઇ દહાડો મનમાં આણવાની નથી. ચાલ બહેન ! આપણે હળીમળીને જીવીએ ત્યાંસુધી પતિદેવની સેવા કરીએ.

સુનીતિના બાકીના જીવનની કથાનું લાંબું વર્ણન કરવું હવે નિષ્પ્રયોજન છે. મહર્ષિ અત્રિ અને તેમનાં પત્ની તથા બીજા આશ્રમવાસી ઋષિ અને ઋષિપત્નીઓ પાસે વિદાય માગીને સુનીતિ પુત્ર ધ્રુવની સાથે પતિની રાજધાનીમાં પાછી ગઇ. ત્યાં આગળ રાજાએ તથા રાણી સુરુચિએ તેમનો ઘણાજ આદરપૂર્વક સત્કાર કર્યો. ઘણી ધામધૂમ સાથે તેઓ ધ્રુવને અને ધ્રુવજનનીને નગરમાં લઇ ગયા. લોકોએ પણ ધ્રુવને આવું ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા માટે રાણી સુનીતિને ઘણો ધન્યવાદ આપ્યો.

રાણી સુનીતિ અને સુરુચિએ બાકીનું જીવન ઘણા સુખમાં ગાળ્યું. રાણી સુનીતિ જેવી માતાઓ દેશમાં ઘણી અવતરો એજ પ્રાર્થના સાથે અમે પણ આ ટૂંકું ચરિત્ર સમાપ્ત કરીએ છીએ.



૭૯–શકુંતલા



પ્રાચીન નારીઓ જેવી રીતે સંપૂર્ણરૂપે સ્વામીને આત્મ-સમર્પણ કરવામાં નારીજીવનનું સાર્થક સમજતી, સ્વામીને દેવતા ગણીને તેની સેવાનેજ જીવનનું મુખ્ય કર્તવ્ય ગણતી; તેવી રીતે આર્ય પુરુષો પણ સ્ત્રીને સહધર્મિણી અને ગૃહિણીના ઉચ્ચ આસન પર બેસાડીને ગૃહદેવીની પેઠે તેનું સન્માન કરતા. ક્ષત્રિય રાજાઓ સાધારણ રીતે સ્ત્રીને "દેવી" કહીને બોલાવતા. દાસીની માફક સેવા કરવા છતાં પણ સહધર્મિણી અને ગૃહિણી તરીકેનું પોતાનું ગૌરવ આર્ય સ્ત્રીઓ સારી રીતે જાણતી હતી. સ્વામી સ્ત્રીને યોગ્ય સન્માન ન બતાવે તો તેજસ્વી પ્રાચીન આર્ય સ્ત્રીઓ સ્વામી પાસે એવા ઉચ્ચ સન્માન અને પ્રતિષ્ઠાની માગણી કરતી હતી. શકુંતલાનું જીવન નારી-પ્રતિષ્ઠાનું એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે.

એક સમયે મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર ઘોર તપસ્યામાં નિમગ્ન થયા હતા. એમની એ તપસ્યા જોઈને ઇંદ્રનું ઇંદ્રાસન ડોલી ઊઠયું. દેવરાજને શંકા થવા લાગી કે રખે ઋષિ મારી ગાદી ન પડાવી લે, એ શંકાથી એમણે ઋષિની તપશ્ચર્યામાં ભંગ પડાવવા સારૂ સ્વર્ગની અપ્સરા મેનકાને એમની પાસે મોકલી અને આજ્ઞા આપી કે, "તારે ત્યાં જઇને પોતાનાં રૂપ, યૌવન, હાવ, ભાવ, કટાક્ષ, હાસ્ય અને મધુર વચનોનાં બાણ મારીને મુનિના તપમાં વિઘ્ન નાખવુંજ પડશે." ઇંદ્રની આજ્ઞા માનીને મેનકા ઋષિના તપોવનમાં ગઈ. એ સમયે મુનિ આંખો મીંચીને પરમાત્માના ધ્યાનમાં નિમગ્ન હતા. મુનિનું તેજ જોઇને અપ્સરા બી ગઇ અને ભક્તિપૂર્વક તેમને નમસ્કાર કરીને પોતે વનમાં આમતેમ ફરવા લાગી.

ઇંદ્રે મેનકાની મદદે વાયુ દેવતા અને કામદેવને પણ મોકલ્યા હતા. એમના પહોંચતાંવારજ વનની શોભા કાંઇ નવીનજ

પ્રકારની થઇ ગઇ. ચારે તરફ વસંત ઋતુ ફાલી રહી. એવો સુંદર લાગ જોઇને મેનકાએ મીઠા સ્વરથી ગાયન ગાવું શરૂ કર્યું. કોયલ-ને પણ શરમાવે એવો એ મધુરો સ્વર ધ્યાનમગ્ન ઋષિના કાનમાં પહોંચ્યો. એમની સમાધિ છૂટી ગઇ અને એમણે ધીમે ધીમે નેત્ર ઉઘાડ્યાં. નેત્ર ઊઘડતાંજ એમણે વસંતની શોભા અને અદ્ભુત રૂપલાવણ્યવતી અપ્સરા મેનકાને દીઠી. ઋષિના મનમાં કામવિકાર ઉત્પન્ન થયો. તેમણે મેનકાને આદરપૂર્વક પોતાની પાસે બોલાવી; પ્રેમપૂર્વક વાર્તાલાપ કર્યો. ઋષિનું મન કાબૂમાં ન રહ્યું. એમની તપસ્યા ખંડિત થઈ ગઇ. ઇંદ્રની મનોકામના પૂર્ણ થઇ. સંસાર-ત્યાગી મુનિએ મેનકાને પત્નીરૂપે સ્વીકારી. એ નિર્જન વન એમ-ની લીલાભૂમિ બની ગયું. દિવસો વીતી ગયા. નવીન દંપતી સુખ-પૂર્વક સમય વ્યતીત કરવા લાગ્યાં. વખત જતાં મેનકા ગર્ભવતી થઇ અને નવ માસ પૂરા થતાં એણે એક પરમ સુંદર કન્યાને જન્મ આપ્યો. પોતાની તપસ્યાભંગનું એ પરિણામ જોતાંવારજ વિશ્વામિત્ર ઘણા દુ:ખી થયા. પોતાના કર્મ માટે એમને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો, પણ હવે શું વળે ?

એક દિવસ મેનકાએ બાલિકાને મુનિના ખોળામાં સોંપીને પોતે સ્વર્ગમાં જવાનો વિચાર કર્યો. એ વિચારને અમલમાં મૂકવા સારૂ એ કન્યાને હાથમાં લઇને હસતી હસતી ઋષિની પાસે આવી અને પોતાનો બધો વૃત્તાંત કહી સંભળાવીને કહેવા લાગી: “ મહા-રાજ! લો, આપની આ કન્યાનું આપ પાલનપોષણ કરજો. હું તો સ્વર્ગલોકમાં જાઉં છું.”

એ શબ્દો સાંભળતાંવારજ મુનિની લજ્જા અને ગ્લાનિ વધી ગઇ. એ પુષ્કળ પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા અને બોલ્યા: “ મેનકા ! દુર્ભાગ્યથી હું આ બાલિકાનો પિતા છું એ વાત ખરી; પણ એના લાલનપાલનનો ભાર તો તારેજ માથે લેવો જોઇએ. તું એની માતા છે અને માતાના કર્તવ્યનું તો તારેજ પાલન કરવું જોઇએ. દેવરાજ ઇંદ્રે મારી તપસ્યામાં ભંગ પડાવવા સારૂ આવું કાવતરૂં રચ્યું હશે તેની મને ખબર નહોતી. જે થનાર હતું તે થઇ ચૂક્યું, પણ હવે તું આ કન્યાને લઇને મારી આગળથી ચાલી જા, નહિ તો સંભવ છે કે ક્રોધના આવેશમાં હું તને શાપ દઇશ અને કાંઇ આડુંઅવળું કરી બેસીશ.” ઋષિનો ક્રોધ જોઇને મેનકા ત્યાંથી કન્યાસહિત ચાલી ગઇ; અને હિમાલયની પાસે માલિની નદીને

કિનારે પહોંચીને, ત્યાંજ આગળ નવી જન્મેલી બાલિકાને મૂકી દઇને પોતે સ્વર્ગની તરફ ચાલી ગઇ.

માતપિતાએ ત્યાગેલી બિચારી બાલિકા એ નિર્જન વનમાં એકલી પડી રહી. માતા તો એ પ્રમાણે નિષ્ઠુરતાથી કન્યાને છોડીને ચાલી ગઇ, પણ અનાથોનો નાથ, દીનબંધુ બધાનું રક્ષણ કરે છે. એજ દીનાનાથે એ બાલિકાનું પણ અણુધારી રીતે રક્ષણ કર્યું. માંસાહારી પશુઓથી વસાયલા જંગલમાં બાલિકાને પડેલી જોઇને એ વનનાં પક્ષીઓને દયા આવી અને તેમણે પોતાની પાંખોની નીચે સંતાડી દઇને એનું રક્ષણ કર્યું.

એજ સમયે તપોવનમાંથી મહામુનિ કણ્વ માલિની નદીમાં સ્નાન કરવા ગયા હતા. સ્નાન કરીને ઘેર પાછાં ફરતાં એમણે પક્ષીઓના એક ટોળાને કોઇ વસ્તુના ઉપર બેઠેલું જોયું. એ એમની તરફ ગયા, એટલે પક્ષીઓ ઊડી ગયાં અને એક સુંદર બાલિકા એમની નજરે પડી.

મુનિના હ્રદયમાં દયા ઉત્પન્ન થવાથી તેને પોતાના ખોળામાં ઉપાડી લઇને કુટિરમાં ચાલ્યા આવ્યા અને ઘણા પ્રેમથી એનું પાલનપોષણ કરવા લાગ્યા. “શકુંત” પક્ષીઓએ એ બાલિકાનું રક્ષણ કર્યું હતું માટે મુનિએ તેનું નામ ‘શકુંતલા’ પાડ્યું.

શુકલપક્ષની ચંદ્રકળાની પેઠે શકુંતલા દિનપ્રતિદિન વધવા લાગી. મુનિકન્યાઓ તેને પુષ્કળ લાડ લડાવતી હતી. સ્વાદિષ્ટ ફળ, મીઠું અને સ્વચ્છ જળ અને શુદ્ધ વાયુનું સેવન કરતી શકુંતલા સુખપૂર્વક જીવન ગાળવા લાગી. તપોવનમાં તપસ્વીઓની સાથે રાતદિવસ રહેવાથી એના પ્રત્યેક કાર્યમાં અને એની વાતચીતમાં સરળતા, પવિત્રતા, આડંબરશૂન્યતા અને નિષ્કલંકતા જણાઇ આવતાં હતાં. સાદાઇની તો એ મૂર્તિ હતી; પરંતુ ખરા સૌંદર્યને અલંકાર કે ટાપટીપની જરૂરજ નથી હોતી. અસાધારણ સૌંદર્ય તથા હ્રદયની નિર્દોષતાને લીધે શકુંતલા અનેક રાજકન્યાઓ કરતાં પણ અધિક લાવણ્યમયી લાગતી હતી.

આ પ્રમાણે સુખમાં બાલ્યાવસ્થા વીતી ગઈ અને શકુંતલાએ યૌવનમાં પ્રવેશ કર્યો. મુનિરાજને હવે તેના લગ્નની ઘણી ચિંતા થવા લાગી. પોતાની ખાસ દેખરેખ નીચે તેને ઊંચા પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું હતું. એવી કન્યાને કોઇ યોગ્ય પુરુષના હાથમાં

સોંપવાની તેની અભિલાષા હતી.

જે સમયની અમે વાત કરી રહ્યા છીએ તે સમયે ભારતવર્ષમાં દુષ્યંત નામનો એક પ્રતાપી અને ચક્રવર્તી રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ ઘણો ધર્માત્મા અને ન્યાયી હતો. અપરાધો એના રાજ્યમાં જવલ્લેજ થતા હતા. લોકો ઘણા સુખી અને સમૃદ્ધિશાળી હતા.

રાજા દુષ્યંત એક વાર પોતાના સૈન્ય અને સામંતો સહિત શિકારે નીકળ્યા હતા. અનેક જંગલી પશુઓનો શિકાર કરતા એ એક પરમ રમણીય વનમાં જઇ પહોંચ્યા. એ વખતે રાજાએ વધારાના માણસોને પાછા મોકલી દીધા હતા અને થોડાકજ શિકારી સાથીઓ સાથે હતા.

એ વનમાં એક હરણને જોઇને રાજા તેની પાછળ પડ્યો અને તેનો શિકાર કરવાની ઇચ્છામાં રથને દોડાવતો માલિની નદીના કિનારા ઉપર જઇ પહોંચ્યો. મૃગ ઘણું ચંચળ હતું અને રાજાનાં ઘણાં બાણ અત્યાર લગી નિષ્ફળ નીવડ્યાં હતાં; પરંતુ હવે એનાથી બચાય એમ નહોતું. રાજા બહુ પાસે પહોંચી ગયો હતો; પણ એમણે મૃગની ઉપર ફેંકવા સારૂ તીરને ધનુષ્યની દોરી ઉપર ચઢાવ્યું, એજ વખતે દૂરથી બે તપસ્વીઓ ઊંચે સ્વરે પોકારીને કહેવા લાગ્યા: "મહારાજ ! શાંત થાઓ. આ આશ્રમની પાસે પશુવધ ન કરશો. અહીં અહિંસાનું સામ્રાજ્ય છે. અહીં કોઇ પણ જીવનો વધ કરવાની મનાઇ છે." તપસ્વીઓની વિનતિ ધ્યાનમાં લઇને રાજાએ ધનુષ્ય રોકયું અને રથને પણ ત્યાંજ થોભાવ્યો. એટલી વારમાં પેલા તપસ્વીઓ પણ ત્યાં જઇ પહોંચ્યા અને નમ્રતાપૂર્વક કહેવા લાગ્યા:—

"નહિ નહિ તુજ છાજે બાણનો આ પ્રહાર,
મૃદુ હરણ શરીરે પુષ્પમાં જેમ આગ;
અતિ ચપલ અરે ! રે ! જીવ એવાં મૃગો ક્યાં,
કઠિન શર અને ક્યાં, વજ્ર જેવાં તમારાં."

(અનુષ્ટુપ)

પાછું તાકી મૂકયું તેણે, ભાથામાં બાણ ઘાલવા;
પીડા રક્ષાર્થ આ શસ્ત્ર, રંકને નહિ મારવા.

રાજાએ ઋષિઓની આજ્ઞા પ્રમાણે બાણને ભાથામાં મૂકી દીધું અને તપોભૂમિમાં મૃગયા રમવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. એ જોઇ-ને તપોવનવાસી ઋષિ પ્રસન્ન થયા અને કહેવા લાગ્યા: "રાજન્! ધન્ય છે! પુરુકુળના વંશજને છાજે એવુંજ કાર્ય આપે કર્યું છે. અમે આપને આશીર્વાદ આપીએ છીએ કે—

"પુત્ર એક તને થાશે ચક્રવર્તી મહાગુણે."

ત્યાર પછી ઋષિઓએ તપોવનમાં કણ્વમુનિના આશ્રમમાં જઇ અતિથિસત્કાર કરવાની અને પોતાના રાજ્યમાં ઋષિઓ કેટલા આરામમાં રહીને ઇશ્વરભજન કરે છે તે જાતે જોઇ આવવા-ની પ્રાર્થના કરી.

રાજાએ પૂછ્યું: "તો શું આપના ગુરુજી, પૂજ્યપાદ કણ્વ મુનિ હમણાં આશ્રમમાં બિરાજે છે?"

ઉત્તરમાં મુનિના શિષ્યોએ જણાવ્યું: "ના, પણ એથી શું? એમની કન્યા શકુંતલા તો આશ્રમમાં છે ને? એજ મહેમાનોની મહેમાનગત કરે છે. આપ આનંદપૂર્વક પધારો અને કોઈ વાતની ચિંતા ન કરશો. ઋષિ આજકાલ સોમતીર્થ ગયા છે. શકુંતલાના જન્માક્ષરમાં કોઇ ખરાબ યોગ લખ્યો છે. તેની શાંતિ સારૂ ત્યાં ગયા લાગે છે."

રાજાએ કહ્યું: "તો ચાલો હું આપના આશ્રમનાં દર્શન કરીને મારા આત્માને પવિત્ર કરી આવું." ત્યાર પછી રાજાએ પોતાના રથને આગળ ચલાવ્યો અને આશ્રમ પાસે આવતાં ધનુષ્ય અને તીરને રથમાંજ મૂકીને પોતે પગે ચાલતાં આગળ ગયો.

તપોવનમાં પ્રવેશ કરતાંવારજ રાજાની જમણી ભૂજા ફરકવા લાગી. તપોવનમાં વિવાહસૂચક મંગળ શકુન થતાં જોઇને રાજાને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું અને એ આગળ વધ્યો. ત્યાં જઇને જુએ છે તો એક સ્થળે ત્રણ કન્યાઓ નાના નાના કળશ બગલમાં લઇને વૃક્ષોને પાણી સીંચી રહી હતી. એમના રૂપલાવણ્યને જોઇને રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો અને મનમાં ને મનમાં કહેવા લાગ્યો: "આ જંગલમાં વસનારી ઋષિકન્યાઓ છે પણ એમની સુંદરતા અને કોમળતા એવાં અનુપમ છે, કે મારા અંતઃપુરમાં પણ એવી ખૂબ-સૂરત સ્ત્રી કોઈ નથી. હું તો જોઉં છું કે વનલતાઓએ ઉદ્યાન-લત્તાઓને પણ મહાત કરી છે." શકુંતલાનો કુદરત પ્રત્યેનો પ્રેમ

જોઇ એ અધિક મુગ્ધ થયો; કેમકે એક સખીના પ્રશ્નમાં એણે જણાવ્યું કે: "પિતાજીની આજ્ઞા છે એટલા માટેજ હું આ છોડવાઓને પાણી સીંચું છું એમ નથી. મારો પોતાનો એમના ઉપર એટલો બધો પ્રેમ થઇ ગયો છે કે હું એમને સગાં ભાઇબહેન સમાન ગણું છું." અનસૂયા અને શકુંતલાની વાતચીત ઉપરથી રાજા પારખી શક્યો કે આમાં કણ્વ મુનિની કન્યા કોણ છે. તેની સાદાઇથી આશ્ચર્ય પામીને એ મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યો: "મુનિ તો ઘણા વિચારવાન છે, છતાં એમણે આ કોમળ અંગોને વલ્કલ શા સારૂ પહેરાવી રાખ્યાં હશે? પણ ના, વલ્કલ એના સૌંદર્યને જરા પણ બગાડી નથી શકતાં. એ તો આ વેશમાં પણ પરમ સુંદરી જણાય છે.

" કમલફુલ વિંટાયું હોય શૈવાલનાથી,
રમણિક પણ તોય રૂપ દેખાય આથી.
મલિન કદી કલંક ચંદ્રને જો શરીરે,
તદપિ સરસ તેથી કાંતિ લાગે ઘણીરે.
અધિક રસિક લાગે વલ્કલેથી જનોને,
મધુર શિકલ જેની શું ન શોભેજ તેને? "

શકુંતલા અને તેની સખીઓ પ્રિયંવદા તથા અનસૂયાનો નિર્દોષ વાર્તાવિનોદ અને માર્મિક વચનો સાંભળીને ઝાડમાં સંતાયલો દુષ્યંત આનંદ અનુભવી રહ્યો હતો, એટલામાં એક ભમરો શકુંતલાના મુખ ઉપર બેસવા આવ્યો. શકુંતલાએ હાથથી તેને ઘણોયે ઉરાડ્યો, પણ એ આઘોજ ન ખસ્યો અને એના અધર ઉપર બેસવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. હવે તે ગભરાઇ અને બોલી ઊઠી: "સખિ! જોને, આ મૂઓ ભમરો મને સતાવ્યા કરે છે!"

બન્ને સખીઓએ હસતાં હસતાં કહ્યું: "સખિ! અમ અબળાઓનું શું ગજું કે તને એ પાપી ભમરાથી બચાવીએ? રાજા દુષ્યંતને બોલાવ, એજ તારૂં રક્ષણ કરશે. પાપીને દંડ આપવો એ રાજાનુંજ કામ છે."

ભમરાનો ઉત્પાત વધતોજ ગયો. શકુંતલાએ ફરીથી સખીઓની મદદ માગી; પણ એમણે તો ફરીથી એનો એજ જવાબ આપ્યો કે, "રાજા દુષ્યંતને સંભાર. એજ તારૂં રક્ષણ કરશે."

વૃક્ષોની આડમાં બેઠેલા દુષ્યંતે એજ વખતે પ્રકટ થવું ધાર્યું,

એ ઝટ શકુંતલાની પાસે ગયા અને કહેવા લાગ્યાઃ "પુરુવંશી દુષ્યંતના દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાંસુધી કયો દુષ્ટ આ ભોળી બાલિકાને સતાવી શકે એમ છે?"

આ પ્રમાણે એકાએક અજાણ્યા મનુષ્યને આવતો જોઇને તપસ્વી કન્યાઓ પહેલાં તો શરમાઇ ગઇ. પછી અનસૂયાએ કહ્યુંઃ "મહારાજ! એવું તો કાંઇ નથી. આ ભમરો મારી સખીને બહુ સતાવી રહ્યો હતો, એથી સખી ગભરાઇ રહી હતી."

રાજાએ હસીને શકુંતલાને તપોવનના કુશળ સમાચાર પૂછયા. શકુંતલાએ અતિથિ–સત્કારના નિયમ મુજબ કુટિરમાંથી અર્ઘ્ય-પાત્ર લઇ આવી પાસેના કળશમાંના જળથી રાજાના પગ ધોયા અને બેસવાને સારૂ ચટાઇ બિછાવી આપી. રાજાના આગ્રહથી શકુંતલા પણ ત્યાં બેઠી.

શકુંતલા પ્રત્યે રાજાના હૃદયમાં કયારનોયે પ્રેમનો સંચાર થઇ ચૂકયો હતો. રાજાને જોતાંવારજ શકુંતલાનું ચિત્ત પણ ચંચળ થઇ ગયું હતું. ચિત્તને સંયમમાં રાખવાને તેણે પોતાનાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તેનું હૃદય આ અજાણ્યા પુરુષ પ્રત્યે વધારે આકર્ષાતું હતું અને તેનો ખરો પરિચય મેળવવાને વધારે ઉત્કંઠિત બનતું હતું. આખરે એણે પોતાની સખીઓદ્વારા રાજાનો પરિચય પૂછયો.

પોતાનું ખરૂં ઓળખાણ ન આપતાં રાજાએ જણાવ્યું કે, "પુરુવંશી રાજા દુષ્યંતના રાજ્યનો હું અમલદાર છું. એમના રાજ્યમાં તપસ્વીઓની કેવી દશા છે તેની તપાસ કરતા ફર્યા કરવાનું મારૂં કામ છે." રાજાએ પણ શકુંતલાનો ખરો પરિચય મેળવવાના ઇરાદાથી પૂછ્યુંઃ "ઠીક, તમે એ તો બતાવો કે મહર્ષિ કણ્વ તો બાળ બ્રહ્મચારી છે, તો પછી આ તમારી સખી એમની કન્યા કેવી રીતે થઇ? હું એનો જન્મવૃત્તાંત જાણવાને ઘણો ઉત્સુક છું."

એ ઉપરથી અનસૂયાએ શકુંતલાજન્મની બધી કથા માંડીને કહી અને જણાવ્યું કે કણ્વ ઋષિ એના જન્મદાતા નહિ, પણ પાલક પિતા છે.

શકુંતલાના અલૌકિક રૂપલાવણ્યનું કારણ હવે રાજાને સમજાયું. ત્યાર પછી રાજા દુષ્યંત સાથે શકુંતલા અને તેની સખી-

ઓનો ઘણો વાર્તાવિનોદ થયો. શકુંતલાને રાજાની પાસેથી ખસવાનુંયે મન થતું નહિ. રાજા અને મુનિકન્યાઓ વચ્ચે વાતચીત ચાલી રહી હતી, એટલામાં એકાએક ગડબડ મચી ગઇ. કેટલાક લોકો જોરથી બૂમ પાડીને કહી રહ્યા હતાઃ "હે તપસ્વીઓ! આજ રાજા દુષ્યંત પોતાના સૈન્ય સામન્તોની સાથે શિકાર રમવાને સારૂ અહીં આવ્યા છે, માટે આપ આશ્રમનાં પશુઓના રક્ષણનો બંદોબસ્ત કરજો. વળી હમણાં રાજાનો રથ જોઇને એક જંગલી હાથી ભડક્યો છે અને તે ઉત્પાત મચાવીને તપસ્વીઓની તપસ્યામાં વિઘ્ન નાખી રહ્યો છે."

રાજાનો ખરો પરિચય આખરે એ કન્યાઓને મળી ગયો. રાજા જંગલી હાથીનો ઉપદ્રવ દૂર કરવા વનમાં ગયા અને શકુંતલા પોતાની સખીઓ સહિત આશ્રમમાં ગઇ.

જંગલી હાથીનો ત્રાસ શમાવીને રાજા થોડો સમય પોતાના મિત્રો સહિત એ વનની પાસે રહ્યો. એવામાં એક દિવસ તપસ્વીઓએ આવીને રાજાને પ્રાર્થના કરી કે, "મહર્ષિ કણ્વ અહીં નહિ હોવાથી, રાક્ષસો અમને ઘણા હેરાન કરી રહ્યા છે. આપ અહીં પધાર્યા છો તો થોડા દિવસ અત્રે રોકાઇ અમને દાનવોનાં દુઃખથી બચાવો." રાજાએ તરતજ ધનુષ્યબાણ લઇને એમની સહાય અર્થે આવવાનું અને તેમનું સંકટ નિવારણ કરવાનું વચન આપ્યું. આ નિમિત્તે તપોવનમાં ઘણો સમય રહેવાનું મળશે અને શકુંતલાનો સહવાસ પણ વધશે, એ આશાથી રાજાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. એજ અરસામાં રાજધાનીમાંથી એની માતાનું વ્રતના ઉદ્યાપનના દિવસે આવવા માટે આમંત્રણ આવ્યું, પણ રાજાએ પોતાના મિત્ર માંડવ્યને સેના સહિત ત્યાં મોકલી દીધો અને પોતે રાક્ષસોથી તપોભૂમિનું રક્ષણ કરવા ગયો.

રાતદિવસ શકુંતલાની ચિંતામાં રહેવાથી દુષ્યંત દિનપ્રતિદિન દુર્બળ થવા લાગ્યો. એમના મુખનો રંગ ફિક્કો પડી ગયો. કોઇ કામમાં ચિત્ત લાગતું નહિ. શકુંતલાને વારેઘડીએ જોવાનીજ એને ઉત્કંઠા રહેતી હતી, પણ તપસ્વીઓની બીકથી એ પોતાની આશા પૂર્ણ ન કરી શક્યો.

આખરે શકુંતલાના દર્શન વગર જીવન નિરસ અને અસહ્ય લાગવા માંડ્યું; ત્યારે એને મળવાની આશામાં એ એક દિવસ

માલિની નદીના કિનારા ઉપર ગયો.

શકુંતલાની દશા પણ દુષ્યંતના દર્શન પછી એવીજ વિહ્વળ થઇ ગઇ હતી. એણે મનમાં ને મનમાંજ રાજાના ચરણોમાં પોતાના હૃદયને સમર્પણ કરી દીધું હતું. એના ચિત્તની વ્યાકુળતા ઓછી કરવાને સારૂ એની સખીઓ એક દિવસ એને નદીકિનારે એક કુંજ–વનમાં લઇ ગઇ અને એક ઠંડી શિલા ઉપર નવી કુંપળો તથા જળમાં ભીંજાવેલાં કમળપત્રોની પથારી ઉપર તેને સુવાડીને સેવાચાકરી કરવા લાગી.

રાજા દુષ્યંત પણ થોડી વારમાં ત્યાં જઇ પહોંચ્યા અને વૃક્ષોની આડમાંથી એમની વાતો સાંભળવા લાગ્યા. એ વાતચીતમાં શકુંતલાને મુખેથીજ એણે સાંભળ્યું કે, “જે ક્ષણથી મેં રાજર્ષિને જોયા છે, એજ ક્ષણથી મારો એમના ઉપર પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો છે અને એથીજ મારી આવી દશા થઇ ગઇ છે; માટે ગમે તે ઉપાયથી એ રાજર્ષિ મને પ્રાપ્ત થાય એવું કરો, નહિ તો મારા જીવવાની આશા તમે છોડી દેજો.”

અનસૂયા અને પ્રિયંવદાએ પરમ પ્રસન્ન થઇને કહ્યું: “સખિ! એમાં શરમાવાની કે સંકોચાવાની શી વાત છે? ચાતકપક્ષી જેમ સ્વાતિ નક્ષત્રના જળ સિવાય બીજા પાણીની ઇચ્છા નથી રાખતું, ચકોરી ચંદ્રમા સિવાય બીજા કોઇને ચાહતી નથી, કમલિની સૂર્ય ભગવાનને જોઇનેજ વિલાસ પામે છે, નદીઓ સાગરમાંજ જઈ મળે છે તેમ તારો પ્રેમ પણ યોગ્ય પુરુષ ઉપરજ ઉત્પન્ન થયો છે. એમના જેવો રૂપ, ગુણ, શીલ અને સ્વભાવમાં શ્રેષ્ઠ રાજા બીજા કોણ છે?” આખરે સખીઓની સલાહથી એજ નિશ્ચય થયો કે શકુંતલાએ રાજાને એક પત્ર લખી પોતાનો પ્રેમ પ્રગટ કરવો. એ સૂચના અનુસાર કમળપત્ર ઉપર નખ વડે શકુંતલાએ પ્રેમપત્રિકા લખી અને સખીઓને તે વાંચી સંભળાવી કે:—

“તુજ ન જાણું હઇયું, અંગો મારાં અનંગ દિનરાત્રી;
શોકે છે ઓ નિર્દય, તારામાં છે તમામ મુજ વૃત્તિ.”

રાજાએ પણ એ પ્રેમપત્ર ઝાડની આડમાંથી સાંભળ્યો. એનું હૃદય હવે કાબૂમાં રહ્યું નહિ. એણે પણ તરતજ પ્રગટ થઇને પોતાનો પ્રેમ જણાવ્યો કે:—

"મદન તને તો શેકે, પણ બાળીને કરે મને નિત્યે
ખાખ સમાન, કૃશાંગી, મનમાં નહિ લેશમાત્ર લે તું તે.
શશિને ઝાંખો પાડે, આપ તેજથી ખરે દિવસ જેવો;
કુમુદ્વતીને પણ તે, નહિ કરમાવે જરા બી છે એવો."

શકુંતલાની સખીઓએ માન આપીને રાજાને શિલા–છાટ ઉપર બેસાડ્યા અને પછી પ્રિયંવદાએ પોતાની સખીના ઇષ્ટ વિષયની સ્પષ્ટ રીતે ચર્ચા શરૂ કરી કે, "એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે આપની બન્નેની એક બીજા પ્રત્યે પુષ્કળ પ્રીતિ છે; પણ મારી સખી ઉપરની અતિશય લાગણીને લીધે આપને બેએક શબ્દો કહેવાની રજા લઉ છું." રાજાએજ કાંઇ કહેવું હોય તો વગર સંકોચે કહેવાની સૂચના કરી એટલે પ્રિયંવદાએ જણાવ્યું કે, "અમારી આ સખી આપને લીધે મદનવશ થઇ આ દશાને પામી છે અને તેને જીવતી રાખવી એ આપને હાથ છે."

રાજાએ વિશ્વાસ આપ્યો કે અમારા બન્નેનો પ્રેમ પરસ્પર એક સરખોજ છે.

શકુંતલાએ પ્રિયંવદાને સંબોધન કરીને કહ્યું: "અલી પ્રિયંવદા! અંતઃપુરની રાણીઓના ઝાઝા દિવસના વિયોગને લીધે રાજા ફરીથી તેમને વહેલા મળવા જવાને આતુર થઇ રહ્યા હશે. એમને તું ખોટી શા સારૂ કરે છે?"

એ વચનની અંદર રહેલો મર્મ સમજતાં રાજાને વાર લાગી નહિ અને તેણે ઝટ જણાવ્યું:—

"અવર કો જનમાં મુજ કાળજું, નથિજ સક્ત થયું લગિરે હજુ;
હૃદય વાસ કર્યો બહુ તેં સદા, મુજ વિષે ન ધરીશ મતો જુદા.
ત્યમ છતાં મનમાં મદિરેક્ષણે! કદી વિચાર કરે ઉલટો ક્ષણે;
મદનબાણ થકી મૃત હું હતો, પુનર મૃત્યુ થશે મુજ તેમ તો."

હજુ પણ વધારે ખાતરી કરવા તથા પોતાની સખીનું ઇષ્ટ સાધવા અનસૂયાએ રાજાને કહ્યું: "અમે સાંભળ્યું છે કે રાજાઓને માનીતી રાણીઓ ઘણી હોય છે, માટે એટલીજ વિનતિ છે કે આપે અમારી પ્રિય સખી સાથે એવી રીતે વર્તવું પડશે કે જેથી એનાં બંધુજનોને એને માટે કદી સંતાપ થાય નહિ."

રાજાએ કહ્યું: "વિશેષ કહ્યાથી શો લાભ?"

"ઘણી રાણી છતાં મારે, કુળદીવા બેને ગણું;
સમુદ્ર મેખલા વાળી, પૃથ્વી તમ સખી ગણું."

રાજાની તરફ હવે વિશેષ ખાતરીની જરૂર ન રહેતાં એ પ્રેમી જોડાંને એ કામમાં વાર્તાલાપ કરવાનો પ્રસંગ આપવાના હેતુથી એની બન્ને સખીઓ કાંઇ બહાનું કાઢીને ચાલી ગઇ. એ એકાંતમાં રાજાને વધારે મદનવશ થતો જોઇને તપોવનમાં ઊછરેલી સંયમી શકુંતલાએ એક સાચી આર્યબાળાને છાજતા શબ્દોમાં ઠપકો આપ્યોઃ

"પુરુવંશના રાજા! તમારા ભારમાં રહેજો. કામને લીધે હું બળેલી છું ખરી, પણ હજુ હું મારા શરીરની માલિક નથી કે તમારો મનોરથ પૂર્ણ કરૂં."

રાજાએ કહ્યુંઃ "અરે બીકણ! તારા ગુરુનો ભય લગારે મનમાં આણીશ નહિ.

"એ કુલપતિ ધર્મશાસ્ત્ર જાણે છે, એમને ખબર છે કે ગાંધર્વ-લગ્ન એ પણ આર્યોના આઠ પ્રકારનાં લગ્નોમાંનો એક પ્રકાર છે. આપણાં લગ્નથી કોઇ પણ પ્રકારનો દોષ થયો છે એમ કહીને એ તને લડી શકશે નહિ.

"ઘણી રાજર્ષિની કન્યા, સાંભળી પરણેલ છે;
કરી વિવાહ ગાંધર્વ, માબાપે હા ભણેલ છે."

શકુંતલાએ તરતજ સંમતિ ન આપતાં પોતાની સખીઓનો અભિપ્રાય પૂછીને નિર્ણય ઉપર આવવા જણાવ્યું; અને પછી થોડી વારમાં ગૌતમી સાધ્વી આવતાં એની સાથે આશ્રમમાં ગઇ.

આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ વીતી ગયા. શકુંતલા અને રાજા દુષ્યંતનો સ્નેહ દરરોજ વધતો ગયો, રોજ હાસ્યવિનોદ થવા લાગ્યો. શકુંતલાની ચિંતા મટી ગઇ. દુષ્યંતનું દારુણ દુઃખ દૂર થઇ ગયું. બન્ને સુખસરિતામાં નહાવા લાગ્યાં.

એજ સમયમાં તપોવનમાં રાજાએ ગાંધર્વ પદ્ધતિથી શકુંતલા સાથે લગ્ન કર્યું. મનપસંદ વર મળવાથી શકુંતલાના સુખનો પાર રહ્યો નહિ. રાજા પણ સમજ્યો કે મેં અલૌકિક રત્ન પ્રાપ્ત કર્યું છે.

સુખના દિવસ જતાં વાર લાગતી નથી. વિવાહિત જીવનના કેટલાક માસ રાજાએ તપોવનમાંજ આનંદપૂર્વક ગાળ્યા, એટલા-

માં રાજધાનીમાંથી સમાચાર આવ્યા કે આપની ગેરહાજરીથી રાજકાજમાં ગડબડ મચી રહી છે, માટે જલદી પાછા ફરો. હવે રાજાનું કર્તવ્યજ્ઞાન સતેજ થયું અને એ રાજધાનીમાં જવા તૈયાર થયો. વિદાય થતી વખતે શકુંતલાએ આંખમાં પાણી આણીને પૂછયું કે, "મને રાજધાનીમાં ક્યારે તેડી જશો?" તેના ઉત્તરમાં રાજાએ તેને પોતાના નામની એક વીંટી પહેરાવી અને થોડાકજ દિવસોમાં એને તેડવાનું વચન આપ્યું. રાજાએ એને એ પણ ખાતરી આપી કે તારા સિવાય બીજી કોઇ સ્ત્રીને હું હૃદયમાં સ્થાન નહિ આપું અને તારા ગર્ભથી જો પુત્ર થશે તો તેનેજ યુવરાજપદે સ્થાપીશ.

રાજા દુષ્યંત ચાલ્યો ગયો અને શકુંતલાની સખીઓના મનમાં એ શંકા થવા લાગી કે રાજા રાજ્યમાં ગયા પછી તપોવનની ચેષ્ટાઓને વિસરી તો નહિ જાય ને? પણ રાજાની મુખાકૃતિનું સ્મરણ થતાં એને એવી શંકા નિરર્થક જણાઇ. ત્યાર પછી કણ્વ ઋષિ પાછા આવશે ત્યારે આ સમાચાર સાંભળીને ધમકાવશે એવી પણ એમને બીક હતી; પણ એમના હૃદયે ધીરજ આપી કે પોતાની કન્યા ગુણવાન પતિને વરી છે એ જાણ્યા પછી ઋષિ ક્રોધ નહિ કરે.

એવામાં એક દુર્ઘટના ઊભી થઇ. એક દિવસ સખીઓ શકુંતલાના સૌભાગ્યનિમિત્તે પૂજા કરવા સારૂ ફૂલ વીણી રહી હતી; અને શકુંતલા અતિથિસત્કાર સારૂ કુટીરના ઉમરા ઉપર બેસી રહી હતી; એવામાં પતિના વિચારમાં ઊંડી ઊતરી જવાથી એને પોતાનું ભાનજ રહ્યું નહિ. એવામાં મહા ક્રોધી દુર્વાસા ઋષિ મહેમાન થઇને ત્યાં જઇ પહોંચ્યા અને પોતાના આવ્યાની ખબર આપી. પતિનાજ ધ્યાનમાં મગ્ન થયેલી શકુંતલાને ઋષિના આવ્યાની ખબરજ રહી નહિ; એટલે ઋષિએ ક્રોધે ભરાઇને કહ્યું કે, "અતિથિનું તેં અપમાન કર્યું છે, માટે હું તને શાપ દઉં છું કેઃ—

"વિચાર કર્તી અતિ એક ચિત્તે, પિયુતણો જે મનમાં વિશેષે;
સમીપ આવેલ તપસ્વિ આ હું, લગીર રે ઓળખતી ન તે તું.
કદાપિ તારી સ્મૃતિ કોઇ દેશે, તથાપિ એને નહિ તું સમર્શે;
નિશા ચઢયે જેમ થયેલ મત્ત, સ્મરે ન તે પૂર્વ કહેલ વાત."

પતિના વિચારમાં નિમગ્ન શકુંતલાએ તો એ શાપ પણ સાંભળ્યો નહિ; પરંતુ એની સખીઓને કાને એ શબ્દ પડ્યા અને

એ સમજી ગઇ કે આ તો ગજબ થઇ ગયો. પ્રિયંવદાએ ઋષિને પગે પડીને ઘણીજ ક્ષમા માગી અને પોતાની સખીની નાદાની સામું ન જોતાં એને માફ કરવા પ્રાર્થના કરી. મહર્ષિએ કહ્યું: "મારૂં વચન તો કદી ફોકટ જતું નથી, પણ તું આટલી બધી વિનતિ અને પશ્ચાત્તાપ કરે છે, તો એટલું થશે કે ઓળખાણ નીકળી આવે એવા ચિહ્નસ્વરૂપ કોઇ વસ્તુ બતાવ્યાથી મારા શાપની મુક્તિ થશે." એટલું કહીને ઋષિ તો ચાલ્યા ગયા. સખીઓને ખબર હતી કે દુષ્યંત રાજાએ જતી વેળા સંભારણા દાખલ પોતાનું નામ પડાવેલી વીંટી એની આંગળીએ પહેરાવી હતી, એટલે શાપમાંથી છૂટવાનો ઉપાય શકુંતલાની પાસેજ હતો, આથી એમની ચિંતા કાંઇક ઓછી થઇ. એમણે એ શાપની ખબર શકુંતલાને આપી નહિ; કેમકે નવમલ્લિકાને ગરમ પાણી સીંચવું એ તેમને યોગ્ય લાગ્યું નહિ.

મહર્ષિ સોમતીર્થમાંથી પાછા આવ્યા છે. પ્રાતઃકાળના હોમનો સમય નક્કી કરવા સારૂ શિષ્યો આકાશની તરફ જોઇ રહ્યા છે, કે એક તરફ ચંદ્ર અસ્ત પામી રહ્યો છે, બીજી તરફ રાતી રોશની પ્રગટ કરીને સૂર્ય ઉદય પામી રહ્યો છે. તેના ઉદય અને અસ્તને જોઇને એ લોકો મનુષ્યોની ચઢતી અને પડતી, સુખ અને દુઃખનો વિચાર કરવા લાગ્યા. ચંદ્રના અસ્ત થવાથી કુમુદિનીને મ્લાન દેખ્યાથી એમને પ્રવાસે ગયેલા પતિના વિયોગમાં ઝૂરતી અબળાઓનાં અસહ્ય દુઃખની કથાનું સ્મરણ થયું. પ્રભાતકાળ થયો જાણી શિષ્યોએ મહર્ષિને ખબર આપ્યા. હોમ કરવાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરીને કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં મહર્ષિના કર્ણમાં આકાશવાણી થઈ. એને લીધે એમને ખબર પડી કે શકુંતલા દુષ્યંતની સાથે પરણી છે અને તેને ગર્ભ પણ રહ્યો છે. કણ્વે શકુંતલાને બોલાવીને બધો વૃત્તાંત પૂછ્યો ત્યારે એ શરમની મારી નીચું જોઇને બેસી રહી.

કણ્વમુનિ એ સમાચારથી નાખુશ ન થયા, કેમકે ગાંધર્વ વિવાહ એ સમયમાં ગેરવ્યાજબી નહોતો ગણાતો. વળી રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર અને મેનકાવડે ઉત્પન્ન થયેલી કન્યા દુષ્યંત જેવા એક પ્રતાપી ક્ષત્રિય રાજાની પત્ની થાય એ કોઈ પણ પ્રકારે અનુચિત નહોતું; એટલે પોતાની ગેરહાજરીમાં એ લગ્ન થયાથી અસંતોષ પ્રગટ કરવાને બદલે મુનિએ સંતોષ જણાવ્યો કે, "શકુંતલાને ઉછેર્યાનો મારો શ્રમ આજે સફળ થયો. એના જેવી રૂપગુણવતી

કન્યાને યોગ્ય વર મળશે કે નહિ તેનીજ મને ચિંતા રહેતી હતી. એ સુપાત્રને વરી એ સમાચાર જાણ્યાથી મારા હર્ષનો પાર રહ્યો નથી." પરણેલી કન્યાએ ઝાઝો વખત પિયેરમાં રહેવું એ ઠીક નહિ હોવાથી ઋષિએ શકુંતલાને સાસરે વળાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેને લગતી તૈયારી કરવા લાગ્યા.

જોતજોતામાં શકુંતલાને સાસરે વળાવવાનો દિવસ પણ આવી પહોંચ્યો. ગૌતમી ફોઈ તથા શાર્ઙ્ગરવ અને શારદ્વત નામના કણ્વના બે શિષ્યો શકુંતલાની સાથે જવા તૈયાર થયા. એ દિવસે પ્રિયંવદા અને અનસૂયાએ ઘણા પ્રેમ અને કાળજીથી સખીને શણગાર સજાવ્યા. આશ્રમવાસી ઋષિપત્નીઓ આવીને તેને આશીર્વાદ આપવા લાગી. એકે કહ્યું: "તું પતિની માનીતી પટરાણી બનજે." બીજીએ કહ્યું: "બેટા, તું વીર પુત્રની જનેતા થજે." ત્રીજીએ કહ્યું: "તું ધણીની માનીતી થજે." તેની બન્ને સખીઓએ પણ પાસે જઈને આશીર્વાદ દીધો કે, "બહેન, આજના મંગળસ્નાનથી તારો ચાંલ્લો—ચોટલો અક્ષય રહેજો." સુંદર શકુંતલાના શણગારમાં કોઈ વાતની મણા ન રહી. વનમાંની વનસ્પતિએ તેના સૌંદર્યમાં વધારો કરે એવી અનેક સુંદર સામગ્રી પૂરી પાડી. સોનાચાંદીના અલંકારો જે કુદરતી પદાર્થોનું અનુકરણમાત્રજ છે, તે કુદરતી પદાર્થો પ્રિયંવદા અને અનસૂયા જેવી કુશળ અને રસિક સખીઓને હાથે શકુંતલાના સુંદર અને નવયૌવનથી ખીલી રહેલા દેહને ધારણ કરાવવામાં આવ્યા, એટલે ખરેખર તેનું સ્વરૂપ અદ્‌ભુત લાવણ્યયુક્ત બન્યું. પ્રિયંવદાએ તેને જોઈને વ્યાજબીજ કહ્યું કે, "બહેન, વનસ્પતિ અને વનદેવતાના પ્રસાદને લીધે તું પતિને ઘેર રાજલક્ષ્મી ભોગવીશ એવું જણાય છે."

બધી તૈયારીઓ થઈ રહ્યા પછી મહર્ષિ ત્યાં આવ્યા. નાનપણથી પાળીપોષીને મોટી કરેલી કન્યા આજે વિદાય થશે એ વિચારથી એમના મનની મૂંઝવણનો પાર નહોતો. આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવતાં હતાં. ચિત્ત કોઈ વાતમાં ચોટતું નહોતું.

એ વિહ્વળ દશામાં ઋષિ કહેવા લાગ્યા:—

"જાશે આજ શકુંતલા ઘરથકી એવા વિચારે કરી,
ચિંતામાં મુજ કાળજું વિરહની કોરાઈ જાયે ફરી;
બેઠો છે મુજ કંઠ ગદ્‌ગદિત આ અશ્રુપ્રવાહે કરી,
ચિંતાથી નબળી પડી નયન આ દેખે ન શોકે જરી.

એવો શોક અરણ્યવાસી અમને થાયે ખરા સ્નેહથી,
તો શી વાત કરૂં ગૃહસ્થધર્મોં સંસારમાં જે રહી;
પાળે તે જનની, વિયોગ સમયે, કન્યા જતે સાસરે,
પીડાયે અતિ માત્ર એ નવિન આ પુત્રીવિયોગે ખરે."

મુસાફરી શરૂ કરવાનો સમય નજીક આવતો જતો હોવાથી ગૌતમીએ શકુંતલાને કણ્વ મુનિને ભેટી લેવાનું સૂચવ્યું; કેમકે પુત્રીસ્નેહને લીધે ઋષિની આંખો ભીંજાઈ ગઈ હતી. શકુંતલાએ ફોઇની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું. કણ્વમુનિએ આશીર્વાદ આપ્યો કે,

"યયાતિને છે શર્મિષ્ઠા તેવી ધણીને તું પ્રિયા,
થાજે ને પુરુના જેવો પુત્ર સમ્રાટ પામ જા."

(યયાતિ રાજાને શર્મિષ્ઠા જેવી વહાલી અને આદર યોગ્ય હતી એવી દુષ્યંતને તું થજે અને પુરુના જેવો ચક્રવર્તી પુત્ર પ્રાપ્ત કરજે.)

ગૌતમીએ આશીર્વાદ સાંભળી કહ્યું: "બેટા, આ કેવળ આશીર્વાદ ન હોય, પણ એ શકુંતલા પ્રતિ ભગવાનનું વરદાન છે."

ત્યાર પછી શકુંતલાને હોમાગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરાવીને મહર્ષિએ કહ્યું: "આ યજ્ઞનો અગ્નિ એની પવિત્ર સુગંધથી તારાં પાપનો નાશ કરીને તને પવિત્ર કરજો."

શકુંતલાની સાથે જનારા બે શિષ્યો અને ગૌતમીને બોલાવીને મહર્ષિએ હસ્તિનાપુરની યાત્રા શરૂ કરવા આજ્ઞા આપી. પોતે પણ થોડે સુધી વળાવવા ગયા. શકુંતલાની સખીઓ પણ મુનિની સાથે સાથે ગઇ.

તપોવનના ઘાડા વૃક્ષોની પાસે આવતાં મહર્ષિનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને એ મોટે સાદે કહેવા લાગ્યા: "તમને જળ સિંચ્યા વગર જે કદી પણ પાણીનું ટીપું પણ પીતી નહિ, અલંકાર પહેરવાનો ઘણો શોખ હોવા છતાંયે જેણે કદી પણ તમારૂં એક પાંદડું સરખું તોડયું નથી, તમને પ્રથમ ફૂલ આવતાં જેના હરખનો પાર રહેતો નહિ, એ શકુંતલા આજે સાસરે જાય છે; તમે બધાં એને વિદાય આપો." એ સમયે વૃક્ષોની શાખામાંથી કોયલ ટહુકી. મહર્ષિએ એના ટહુકારને શકુંતલાના વનવાસી પશુબંધુઓ તરફની વિદાય વખતની સંમતિ માની લીધી. એજ સમયે આકાશવાણી થઈ અને વનદેવતાઓએ પણ સાસરે જતી શકુંતલાને આશીર્વાદ આપ્યો.

પતિને મળવાને શકુંતલા ઘણી અધીરી થઇ ગઇ હતી, પણ તપોવન છોડીને જતાં તેના પગ ઊપડતા નહિ. જતાં જતાં એને વનજ્યોત્સ્ના સાંભરી આવી. તેની પાસે જઇને કહેવા લાગી: "વનજ્યોત્સ્ના! હવે હું દૂર દેશાવર જાઉં છું. તું આંબાને વળગી રહી છું ખરી, તો પણ તારા શાખારૂપી હાથ મારી તરફ ફેલાવીને મને ભેટી લે. હવે કોણ જાણે ક્યારે આપણો મેળાપ થશે?"

વિદાયસમયના આ દશ્યો શકુંતલાના હૃદયની વિશાળતાનો પરિચય આપે છે. પશુપક્ષીજ નહિ પરંતુ વૃક્ષ અને વનસ્પતિ પ્રત્યે જેનો આટલો અગાધ અનુરાગ હતો તેનો પ્રેમ માનવજાતિ પ્રત્યે કેટલો બધો હશે તે કલ્પી શકાય છે. નવમલ્લિકા, વનજ્યોત્સ્ના પ્રત્યેના શકુંતલાના ઉદ્ગાર સાંભળી મહર્ષિએ તેને કહ્યું:—

"સંકલ્પ મેં પ્રથમથી તુજ કાજ જેવો,
ભર્તારનો મન કર્યો તુજ તુલ્ય એવો;
રૂપે, કુળે, અવર જોબન સદ્ગુણોમાં,
પામી હવે તુજ ગુણે ધણિનેજ તેમાં,
આંબા બરોબર હવે નવમલ્લિકા બી,
પામી ખરેખર રૂડા વર સાથ જોડી;
બંને જણાં વરવિષે સુખિયાં થયાં આ,
તેને તથા તુજ વિષે ગઈ આજ ચિંતા."

પોતાના કોમળ હાથે પ્રેમથી ઉછેરેલી એ વેલડીની સુપરત સખીઓને કરીને શકુંતલા જરા આગળ ચાલવા લાગી, એટલામાં એને પોતાની પાળેલી હરિણીનું સ્મરણ થઇ આવ્યું અને ઋષિને એની ભલામણ કરી કે, "મારી એ લાડકડી હરિણી સગર્ભા છે, તે વિયાય ત્યારે મને ખબર આપજો." એટલામાં તો એ હરિણીજ ત્યાં આવી પહોંચી અને શકુંતલાના વસ્ત્રનો પાલવ ખેંચવા લાગી. શકુંતલા ચોંકીને પાછું જોવા લાગી એટલે કણ્વ ઋષિએ કહ્યું: "શકુંતલા! જે માતૃહીન હરણના બચ્ચાને તેં એની માના મરી ગયા પછી પોતાના બાળકની પેઠે પાળ્યું છે, જેને માટે તું ઘણા પ્રેમથી પોતાને હાથે કોમળ દુર્વાઘાસ તોડી આણતી હતી, ધરોના અણિયાળા ઘાસથી મોંમાં ઘા પડતાં ઇંગુદીનું તેલ ચોપડીને જેના ઘાને તું રૂઝવતી, એજ મૃગ બાળક હવે મોટું થઇને તારો અંચળ પકડી રહ્યું છે. તારાં વિયોગનું સ્મરણ થતાં ગભરાઇને એ આટલે સુધી આવ્યું છે." શકુંતલાએ એને લાડ કરી વિદાય કર્યું.

આ પ્રમાણે તેઓ આશ્રમથી ઘણે દૂર ચાલી આવ્યાં હતાં. વળાવનારાઓએ હવે પાછાં જવું જોઇએ, એમ ધારીને છેલ્લી વિદાય લેવા ખાતર બધાં એક વૃક્ષની નીચે બેઠાં. થોડી વાર શાંત રહ્યા પછી કણ્વ મુનિએ શાર્ઙ્ગરવને કહ્યું: “બેટા, શકુંતલાને દુષ્યંત રાજાને સોંપતી વખતે મારો આટલો સંદેશો કહેજે કે:-

“ જાણીને તપ એજ છે ધન અહિં એવા અમોને ઋષિ,
તે સાથે કુલ ઊંચ જે તમતણું તે લો વિચારી ખુશી;
આપોઆપ વળી પરસ્પર છુટી જે સ્નેહની વૃત્તિ તે,
વચ્ચે કોઇ પ્રકારથી નવ પડ્યાં બંધુજનો તે વિષે.
જે રીતે બહુ માનમાં અવર છે રાણી ઘણી આપથી,
તે રીતે તમ પાળજો યુવતીને સામાન્ય સત્કારથી;
તેથી પ્રાપ્ત થવો વધુ ઉદય તો છે ભાગ્ય આધીન રે,
ના બોલાય વિશેષ એ વહુતણા બંધુજનોથી ખરે.”

સાસરા તરફથી જમાઇને ઘટતો ઉપદેશ યોગ્ય શબ્દોમાં કહાવ્યા પછી મહર્ષિએ શકુંતલા તરફ જોયું અને કહેવા લાગ્યા: “દીકરિ! છૂટાં પડતી વખતે હું તને પણ ઉપદેશના બે બોલ કહેવા માગું છું. અમે તો વનવાસી સાધુ રહ્યા, એટલે સંસારીઓની રીતભાતથી અજાણ્યા છીએ, છતાં પણ સંસારના અવલોકન ઉપરથી જે બોધ આપું છું તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને ગ્રહણ કરજે.

“ સેવા તું કરજે સદા મન થકી તારા વડીલો તણી,
સારો સ્નેહ સખી સમાન ધરજે તારી સપત્ની ભણી;
ભર્તા રોષ કરી વઢે કદી તને સામે ન તોયે થતી,
તારે સેવક સાથ રોજ વદતાં દાક્ષિણ્યતા રાખવી.
જે વેળા તુજ ભાગ્યના ઉદયથી થાયે બડે જાવ તું,
તે વેળા મનમાં ફુલાઈ ન જતી કે માન્ય રાણીજ હું;
વર્તે જે અબળા જનો ઉપરની રીતે બધાં તે ઘટે,
રાણી એ શુભ નામને, અવર તો બોળે કુલોને ખરે.”

મહર્ષિ કણ્વ ઋષિનું સંસારનું જ્ઞાન કેટલું બધું ઊંડું હતું! પરણીને તરત સાસરે જતી કન્યાને માટે આથી ઉત્તમ શિખામણ ભાગ્યેજ અપાઇ હશે. કાલિદાસના શાકુંતલ નાટકમાં આ પદ્યો ઉત્તમ ગણાયાં છે; તે વાસ્તવિકજ છે અને પ્રત્યેક આર્ય રમણીએ તે સાંએ કરવા યોગ્ય છે. અસ્તુ!

એ ઉપદેશવચનો સાંભળીને શકુંતલા પિતાને આલિંગન દઇને ગળગળે સ્વરે કહેવા લાગી: “ બાપુ! તમને ત્યાં ન દીઠાથી મારો પ્રાણ કેવી રીતે ટકી શકશે ? ” એટલું બોલતાં બોલતાં એનાં નેત્રોમાંથી આંસુનાં ઝરણાં વહેવા લાગ્યાં. એને છાની રાખીને કણ્વ કહેવા લાગ્યા: “ દીકરિ ! આટલી બધી અકળાય છે કેમ ? મારાથી વિખૂટી પડતાં આજ તને દારુણ દુઃખ થાય છે, પણ કાલ ગૃહિણી-પદ ઉપર, રાણીના સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા પછી સંસારના કામ કાજમાં તું એટલી બધી પલોટાઇ જઇશ, કે મારા વિયોગનું દુઃખ સંભારવાની પણ તને ફુરસદ નહિ મળે. બહેન! કન્યાને સાસરે વળાવતી વખતે માતપિતાનું હૃદય ચિરાઇ જાય છે, પોતાના આદરનું ધન, આખી જિંદગી સુધી લાડથી પાળીપોષીને મોટી કરેલી કન્યાને સદાને માટે એક અજાણ્યા, પારકા પુરુષના હાથમાં સોંપતાં એમની છાતી ફાટી જાય છે; પરંતુ મનુષ્યજાતિના કલ્યાણને સારૂ, નારીધર્મના રક્ષણને સારૂ, સ્ત્રીજાતિને પૃથ્વીમાં અલૌકિક પ્રેમનો આદર્શ બતાવવા અને દેવી થવાનો અવસર આપવા સારૂ, એ આત્મત્યાગ પ્રત્યેક માતપિતાને કરવો પડે છે. સ્ત્રીઓને હમેશાં પિયેરમાં રહેવું પાલવે નહિ. પતિને ઘેરજ આખું જીવન ગાળવું એને માટે વ્યાજબી છે; કેમકે સદા પિયરમાં રહેવાથી સ્ત્રીના યશ, ચાલચલણ અને ધર્મને ડાઘ લાગે છે. ”

ઋષિને પગે પડીને શકુંતલાએ કહ્યું: “ પિતાજી! મને તપોવનમાં પાછી ક્યારે બોલાવશો ? ”

મહર્ષિએ કહ્યું: “ દીકરિ ! સસાગરા પૃથ્વીના રાજાધિરાજ દુષ્યંતની પટરાણી બન્યા પછી, અસામાન્ય પરાક્રમવાળા તારા પુત્રને સિંહાસન ઉપર બેસાડીને એના હાથમાં રાજ્યની લગામ સોંપીને, તું તારા પતિની સાથેજ વાનપ્રસ્થ આશ્રમ ભોગવવા આ તપોવનમાં આવજે. ” એ સાંભળીને શકુંતલા વધારે રડવા લાગી, પણ ગૌતમીએ તેને તેમ કરતાં રોકી અને આગળ વધવાને ઉતાવળ કરવા માંડી. શકુંતલાએ હવે બધાંની અને ખાસ કરીને પોતાની પ્રિય સખીઓની છેલ્લી વિદાય લીધી. બન્ને સખીઓ એકજ સાથે તેને ભેટી પડી અને ત્રણે જણીઓએ રડીને અશ્રુની ત્રિવેણી વહેવરાવી. થોડી વાર શાંત રહ્યા પછી સખીઓએ શકુંતલાને કહ્યું: “ સખિ ! કોઇ કારણસર રાજા તને ઓળખી ન શકે તો તું એમણે આપેલી પેલી નામવાળી વીંટી તેમને બતાવજે. ” એ સાંભળ્યાથી

શકુંતલાના હૃદયમાં ફાળ પડી અને તે પૂછવા લાગી: “ આ શું ! તમને આવી ખોટી શંકા કેમ થઇ ! એનો વિચાર કરતાંજ મારૂં હૈયું કાંપી ઊઠે છે. ”

સખીઓએ કહ્યું: “ ના, ના, એવું કાંઇ નથી. એ તો સ્નેહીઓનો સ્વભાવજ એવો હોય છે કે વહાલાંઓને માટે અમંગળની શંકા કર્યા કરે. ”

આખરે બધાથી છૂટી પડી શકુંતલા, ગૌતમી અને કણ્વના બે શિષ્યો સહિત પતિની પાસે જવા નીકળી. એનું હૃદય હદથી વધારે સ્નેહાળ અને કોમળ હતું. કણ્વઋષિ પ્રત્યે એની મમતા અસાધારણ હતી; જતે જતે ફરીથી ભેટીને કહેવા લાગી: “ તમારૂં શરીર તપશ્ચર્યાથી ઘણું લેવાઇ ગયું છે. મારા ગયા પછી મારી ચિંતા કરીને તમારા કષ્ટમાં ઉમેરો ન કરશો. ” મુનિએ કહ્યું: “ જાઓ બેટા, જાઓ; હવે વિલંબ ન કરો. લાંબો પંથ લેવો છે. માર્ગમાં ઇશ્વર તારૂં કલ્યાણ કરજો. ”

પ્રિયંવદા અને અનસૂયાને લઈ મુનિ તપોવન તરફ પાછા ફર્યા અને કહેવા લાગ્યા: “ શકુંતલાને સાસરે વળાવ્યાથી મારા જીવને નિરાંત વળી. છોકરી એ પારકું ધન છે, પારકી અનામત છે. આજ એ ધન જેનું હતું તેને પાછું સોંપી દીધું એટલે મારા ચિત્તને પ્રસન્નતા થઇ છે. ”

ખરેખર ! સદાચાર અને સદ્ધર્મનું શિક્ષણ આપીને પુખ્ત વયની થયેલી કન્યાને સુયોગ્ય વરને સોંપવી એના કરતાં વધારે સદ્‌ભાગ્યનું કારણ માતપિતાને માટે કયું હોય ?

યથાસમયે કણ્વના બે શિષ્યો અને ગૌતમી શકુંતલાને લઇને દુષ્યંતના રાજદરબારમાં પહોંચ્યાં. રાજાએ ઊઠીને સામા આવીને ઋષિના શિષ્યોને માન આપ્યું તથા તપોવનની કુશળતાના સમાચાર પૂછયા; પરંતુ દુર્વાસા મુનિના શાપને વશ થયાથી રાજા પાસે ઊભેલી શકુંતલાને ઓળખી ન શકયા અને ઋષિકુમારને પૂછવા લાગ્યા કે “ કણ્વ મુનિની મારે માટે શી આજ્ઞા છે ? ” શાર્ઙ્ગરવે કહ્યું: “ મહર્ષિએ કહાવ્યું છે, કે આપે એમની કન્યા સાથે ગાંધર્વવિવાહ કર્યો તેથી એ સંતુષ્ટ થયા છે અને તેમાં પોતાની સંમતિ આપે છે. એમના મત પ્રમાણે આપનો બન્નેનો યોગ વ્યાજબીજ થયો છે. સરખા ગુણવાળાં વરવહુનો મેળાપ

થયાથી કોઈ પણ મનુષ્ય વિધાતાની નિંદા કરી શકશે નહિ. શકુંતલા હમણાં ગર્ભવતી છે; માટે એને ગ્રહણ કરીને આપ ધર્માચરણમાં પ્રવૃત્ત થાઓ.”

શકુંતલા દુષ્યંતનો ઉત્તર સાંભળવાને ઘણી વ્યાકુળ થઇ રહી હતી, પણ રાજા તો પાછલો બધો ઇતિહાસ ભૂલી ગયા હતા એટલે આશ્ચર્યમાં પડીને પૂછવા લાગ્યા: “તમે આ કયી કથા ઉપાડી તે મારા સમજવામાંજ નથી આવતું?”

રાજાનાં વચનો શકુંતલાને આગ સમાન લાગવા માંડ્યાં. શાર્ઙ્ગરવે કહ્યું: “મહારાજ! આપ લૌકિક વ્યવહારને સારી પેઠે જાણનારા હોવા છતાંયે આવું શું બોલી રહ્યા છો? આપને ખબર નથી કે નારી ગમે તેટલી સદાચારી અને ધર્માત્મા હોય તોપણ પરણ્યા પછી એ પિતાને ઘેર સદાને માટે નથી રહી શકતી? કેમકે એથી લોકોમાં એની નિંદા થાય છે; એટલા માટે એ પતિની માનીતી હોય કે અળખામણી હોય તોપણ માબાપ એને પતિને ઘેરજ મોકલવા માગે છે.”

રાજાએ કહ્યું: “આપ જે ધર્મવચનો કહી રહ્યા છો એ બધાં ઠીક છે; પણ મને તો આપની આ બધી વાત એક ગૂંચવાડાભર્યા કોયડા સમી લાગે છે. હું આ સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હોઉં એવું મને યાદ પણ નથી આવતું.” આ શબ્દો સાંભળતાં શકુંતલા કંપવા લાગી. શાર્ઙ્ગરવે રાજાને ઘણોયે ઠપકો દીધો, કર્તવ્યનું ભાન કરાવ્યું, પણ રાજાને એ લગ્નનું સ્મરણ નજ થયું; ત્યારે ગૌતમીએ ઘૂમટો કાઢી નાખીને શકુંતલાનું દર્શન રાજાને કરાવ્યું; પરંતુ એ અલૌકિક, અપ્સરાસમું સૌંદર્ય જોઇને પણ રાજાને સ્મરણ ન થયું કે પોતે એ અદ્ભુત સૌંદર્યનો ભોક્તા થઇ ચૂક્યો છે, એ પવિત્ર નિર્દોષ ઋષિકન્યાને પોતાનું હૃદય અર્પણ કરી ચૂક્યો છે.

શાર્ઙ્ગરવ અને ગૌતમીનાં વચનોની કાંઇ પણ અસર રાજા ઉપર ન થઈ ત્યારે મુનિના બીજા શિષ્યે આકળા થઇ જઇને શકુંતલાને કહ્યું: “શકુંતલા! અમારે રાજાને જે કાંઇ કહેવું હતું તે કહી ચૂકયા, પણ મહારાજ જરા પણ પીગળતા નથી. હવે તારે જે કાંઇ કહેવું હોય તે શરમ મૂકીને કહે અને એવું કામ કર કે જેથી એમને તારા ઉપર વિશ્વાસ બેસે અને અમે જે કાંઇ કહી રહ્યા છીએ તે ખરૂંજ છે એની ખાતરી થાય.”

શકુંતલાએ કહ્યું: "ભાઇ! એમના પ્રેમની તો આ દશા છે, તો પછી ગઇ ગુજરી સંભાર્યાથી પણ શું વળવાનું હતું? મારા નસીબનોજ વાંક છે." એટલું કહીને એ 'આર્યપુત્ર' શબ્દથી સંબોધન કરીને રાજા દુષ્યંતને કાંઈ કહેવા જતી હતી પણ વળી વિચાર આવ્યો કે એમને અમારા લગ્ન સંબંધીજ સંદેહ છે તો પત્નીએ પતિ પ્રત્યે વાપરવા યોગ્ય એ પવિત્ર સંબોધન અહીં અયોગ્ય છે, એમ વિચારી તેણે કહ્યું: "પૌરવ! તપોવન-માં મને ભોળી અને ભલી સમજીને મીઠાં વચનોથી લોભાવીને પરણી ગયા અને હવે આ પ્રમાણે કઠોર વચનો બોલો છો, એ શું તમને છાજે છે?"

રાજાએ ગુસ્સે થઇને શકુંતલાને કહ્યું: "તું પોતાના અને મારા એમ બન્ને કુળને કલંક લગાડે એવી વાત શા સારૂ કરી રહી છે?"

રાજાને મુખેથી એ શબ્દો નીકળતાં વારજ શકુંતલા ચિડાઇ ગઇ અને બોલી ઊઠી: "ઠીક, તમને છેકજ સંશય છે તો હું એંધાણી બતાવીને ખાતરી કરાવી આપું છું."

એમ કહીને, પોતાની આંગળીએથી રાજાએ આપેલી વીંટી છોડવા જાય છે, તો હાય! એ વીંટી ત્યાં ન મળે. શકુંતલાના મુખ ઉપરથી લોહી ઊડી ગયું. અણીને વખતે વીંટીએ પણ દગો દીધો. દૈવજ પ્રતિકૂળ ત્યાં શું કરવું?

ગૌતમીએ કહ્યું: "શચીતીર્થમાં આપણે સ્નાન કરવા ગયાં હતાં, ત્યાં પડી ગઇ હશે."

રાજા આને પણ સ્ત્રીચરિત્રનુંજ એક લક્ષણ સમજ્યો, પણ શંકુતલાએ નિરાશ ન થતાં પૂર્વની પ્રેમચેષ્ટાઓનું સ્મરણ કરાવી-ને રાજાની સ્મરણશક્તિને તીવ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે કહ્યું: "એક દિવસ નવમલ્લિકા મંડપમાં આપણે બન્ને જણાં બેઠાં હતાં. તમારા હાથમાં કમળપત્રનો એક પડિયો હતો. એ વખતે મારૂં પાળેલું હરણનું બચ્ચું દીર્ઘાપાંગ ત્યાં આવી પહોંચ્યું. તમે તેને પાણી પાવા સારૂ પાસે બોલાવ્યું; પણ તમને અજાણ્યા સમજી એ પાસે ન આવ્યું. પછી એણે મારે હાથે પાણી પીધું એ ઉપર-થી તમે હસીને કહ્યું હતું, કે પ્રાણીને સ્વજાતિ ઉપરજ વિશ્વાસ બેસે છે. તમે બન્ને જંગલી ખરાં ને!"

એ સાંભળીને રાજાએ કહ્યું: "પોતાની મતલબ સાધનારી

કુશળ સ્ત્રીઓ એવાં મીઠાં વચનો વડેજ વિષયી પુરુષોનાં ચિત્તનું આકર્ષણ કરે છે.”

આ શબ્દોથી તો શકુંતલાને ઝાળ લાગી ગઈ. આત્મગૌરવ તેની નસેનસમાં ઊછળવા લાગ્યું અને ગુસ્સાના આવેશમાં એ બોલી: “અનાર્ય! તમે બધાંનેજ પોતાના જેવાં ગણો છો. તમારા પેટમાં પાપ છે એટલે બધે પાપજ દેખો છો. એક કૂવા ઉપર ઘાસ ઢાંકી દીધું હોય અને અંદરથી તો એ પાતાળ સુધી ઊંડો હોય એવી રીતનું તમારૂં દગાબાજીનું આચરણ છે. આવા રાજાને પગલે કોણ ચાલશે?”

રાજાએ તેના ક્રોધની જરા પણ પરવા ન કરતાં કહ્યું: “દુષ્યંતના ચરિત્રને બધાંયે જાણે છે.”

શકુંતલાએ કહ્યું: “હાય! મુખમાં તો મીઠું મધ અને હૃદયમાં હળાહળ ઝેર ભરેલું છે. જેને પુરુવંશી સમજીને મેં આત્મસમર્પણ કર્યું હતું, તેજ આજ મને સ્વેચ્છાચારિણી—ખરાબ ચાલચલણની ગણીને તરછોડી કાઢે છે! મારી વાત ખરી છે કે ખોટી તે સંબંધી તમારૂં અંતઃકરણજ સાક્ષી છે. મનમાં એક વાત હોય અને મોંએ બીજી વાત કહે તે મનુષ્ય પ્રપંચી ગણાય છે. એવો મનુષ્ય ધર્મનો ચોર છે. તમે એવા હીન ચોર થઇ શકો નહિ. રાજા થઇને, મનુષ્યસમાજના રક્ષક થઇને તમે એવા અધમ, ચોર, કે પ્રપંચીના જેવી વર્તણુંક કેમ ચલાવો છો? તમને ધર્મનો ભય નથી? તમે શું એમ ધારો છો કે છાનોમાનો વિવાહ કરી આવ્યો છું એટલે કોઇને ખબર નથી? પણ ખાતરી રાખજો કે ચંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ, આકાશ, પૃથ્વી, જળ અને ધર્મ એ બધાં તમારા કાર્યનાં સાક્ષી છે. એ બધાં કરતાં પણ તમારા હૃદયમાં રહેલો તમારો અંતરાત્મા મોટો સાક્ષી છે. જે મનુષ્ય અંતરાત્માનું અપમાન કરીને, સત્ય વાત છુપાવીને જૂઠું બોલે છે, તે માણસનું જીવન અસંતુષ્ટ આત્માના રોષ અને તિરસ્કારથી દુઃખમય બને છે, દેવતાઓ પણ તેનું ભલું કરતા નથી. દુષ્યંત! હું પતિવ્રતા છું. તમારી સ્ત્રી છું. જાતે તમારી પાસે આવીને ઊભી છું. મને તરછોડશો નહિ. હું તમારી સ્ત્રી હોવાથી સદા તમારા આદર અને સન્માનને યોગ્ય છું. ભરી સભામાં સાધારણ સ્ત્રીની પેઠે મારૂં અપમાન કરશો નહિ.”

દુષ્યંત કાંઇ બોલ્યો નહિ. શકુંતલાએ વધારે ઉત્તેજિત થઇને કહ્યું: "તમે ચુપચાપ બેસી રહ્યા છો? મારી વાતનો ઉત્તર પણ દેતા નથી? મારી આ બધી વાત અરણ્યરુદન સમાન નિષ્ફળ ગઈ? તમને ધર્મનો ભય નથી? પુરુષ થઇને, ક્ષત્રિય થઇને, રાજા થઇને તમે સ્રીની મર્યાદા જાણતા નથી? ભરી સભામાં પોતાની સ્રીનું આવું અપમાન કરો છો? સ્રી ધર્મકાર્યની સંગી છે, ઘરની ગૃહિણી છે, અસહાયની સહાયક છે, વિપત્તિને સમયે બળ અને હિંમત આપનારી છે, પીડિતોને જનનીની ગરજ સારે છે અને વટેમાર્ગુને વિશ્રામના સ્થાન સ્વરૂપ છે. સ્વામીને સ્રી અર્ધા અંગ સ્વરૂપ હોઇને પરમ મિત્ર છે. ધર્મનું સાધન કરવામાં એજ મોટી સહાયક છે. સ્રીવાળા પુરુષનુંજ લોકો ગૃહસ્થ તરીકે સન્માન કરે છે. બધી વાતમાં એના ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે. સ્રીથીજ પુત્ર મેળવીને લોકો પિતૃઋણ ચૂકવી દે છે. પિતૃઓને 'પુ' નામના નરકમાંથી તારે છે. પુત્ર પિતા અને પિતૃઓના આત્મા સ્વરૂપ છે. સ્રીના ગર્ભમાંથી પુરુષ, આત્મસ્વરૂપ પુત્રરૂપે જન્મ ગ્રહણ કરીને પિતરાઇઓનું વંશપરંપરાનું રક્ષણ કરે છે, એટલા માટે સ્રીને 'જાયા' કહે છે. પુત્રવતી સ્રીને બધાએ માતા તરીકે પૂજવા યોગ્ય છે.

"લોકો પુત્રનો જાતકર્મ સંસ્કાર કરતી વખતે નીચેનો મંત્ર બોલે છે: 'પુત્ર! તું મારા અંગમાંથી અને હૃદયમાંથી જન્મ્યો છે. તું પુત્રનામધારી મારો આત્મા છે, મારૂં જીવન તારે આધારે છે. મારો અક્ષય વંશ તારે અધીન છે, તું સુખી થઇને સો વર્ષ જીવજે.' ધર્મસાધનાના ફળરૂપ, સાર્થક જીવનના ફળરૂપ, પિતૃઋણ ચૂકવી દેવાના ઉપાયસ્વરૂપ, વંશના આધારરૂપ, આત્મસ્વરૂપ, આત્મજ–પુત્ર જેના ગર્ભમાં જન્મે, તે સ્રી વંશનું કલ્યાણ કરનારી હોવાથી સાસરામાં બધાંના આદર અને સન્માનને પાત્ર છે. તમે કયા મોહમાં પડીને આજ તમારા કુળના શ્રેષ્ઠ રત્નસ્વરૂપ મારા ગર્ભમાંના પુત્રનો અને કુળની લક્ષ્મી જેવી એ સંતાનની માતાનો ત્યાગ કરવા તૈયાર થયા છો? હે રાજન્! તમારી ધર્મબુદ્ધિ ઠેકાણે લાવો! ગર્ભવતી ધર્મપત્નીનો કદી ત્યાગ કરશો નહિ. કપટ છોડી દઇને સત્યનું પાલન કરો. સત્ય બોલવા કરતાં બીજો શ્રેષ્ઠ ધર્મ કોઇ નથી. હજારો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરતાં પણ એક સત્યપાલન શ્રેષ્ઠ છે. સત્ય એજ વેદ છે, સત્ય એજ બ્રહ્મ છે. સત્યપાલન, પ્રતિજ્ઞાપાલન એજ સર્વોત્કૃષ્ટ ધર્મ છે. જો જાણીજોઇને સત્યભ્રષ્ટ

થતા હો, અસત્યને વશ થઇને મારી વાત ન માનતા હો તો હું તમારો આશ્રય માગતી નથી. હું હમણાંજ અહીંથી ચાલી જઈશ, પણ એટલું નક્કી જાણજો કે પુરુવંશમાં જન્મનાર મારો આ પુત્ર આ સંસારમાં કદી હલકો ગણાઇને રહેશે નહિ. મારો આ પુત્ર એક દિવસ સમુદ્ર સહિત પૃથ્વીનો અધીશ્વર થઇને યશ પ્રાપ્ત કરશે."

શકુંતલાની સાથે આવેલા ઋષિકુમારો એને ત્યાંજ મૂકીને ચાલ્યા ગયા હતા, કેમકે એમને લાગ્યું હતું કે રાજા દુષ્યંતની વાત સાચી હોય તો શકુંતલા દુરાચારી હોવાથી ત્યાગ કરવા લાયક છે અને જો શકુંતલા સાચી છે અને દુષ્યંત દગાબાજ નીકળ્યો છે, તોપણ પતિવ્રતા સ્ત્રીનો ધર્મ ગમે તેટલાં અપમાન સહન કરીને પણ પતિને ઘેરજ પડ્યા રહેવાનો છે.

શકુંતલા અપમાન અસહ્ય લાગવાથી જવાની તૈયારીમાં હતી, રાજા પણ શું કરવું-શું ન કરવું એના વિચારમાં હતો; એટલામાં એના પુરોહિતે આવી તોડ કાઢ્યો કે, " જોશીઓએ પહેલેથીજ ભવિષ્ય ભાખી રાખ્યું છે કે, આપનો પ્રથમ પુત્ર ચક્રવર્તીનાં લક્ષણોવાળો થશે. જો એના ગર્ભથી એવો બાળક ઉત્પન્ન થાય તો આપ એને આદરપૂર્વક રાણી તરીકે સ્વીકારજો, નહિ તો એને પિતાના આશ્રમમાં મોકલી આપજો. જ્યાંસુધી એને સંતાન નહિ સાંપડે ત્યાંસુધી હું એને સન્માનપૂર્વક મારે ઘેર રાખીશ." દુષ્યંતને પણ એ નિર્ણય રુચ્યો. શકુંતલા પુરોહિતની સાથે જવા તૈયાર થઇ, પરંતુ જતાં જતાં રસ્તામાં એક ચમત્કાર બન્યો. અપ્સરા તીર્થ આગળ જતાંવાર શકુંતલા પોતાના દુર્ભાગ્યનો વિચાર કરીને રોવા લાગી. એવામાં એક જ્યોતિર્મયી દેવી-મૂર્તિ એકદમ પ્રકટ થઇ અને તેને પોતાના ખોળામાં ઊંચકી લઇને અંતર્ધાન થઈ ગઇ.

રાજાએ શકુંતલાને પોતાના પ્રેમની એંધાણી દાખલ જે વીંટી આપી હતી, તે નદીમાં સ્નાન કરતી વખતે પાલવને છેડેથી છૂટી પડી હતી અને પાણીમાં એક મોટી માછલી તેને ગળી ગઇ હતી. એ માછલી એક દિવસ માછીમારની જાળમાં ફસાઇ અને તેના પેટમાંથી એ કિંમતી વીંટી નીકળી. એને વેચવા સારૂ એ ઝવેરીની દુકાને ગયો. ઝવેરીએ તેના ઉપર નામ કોતરેલું જોયું, એટલે માછીમારને કોટવાળને સ્વાધીન કર્યો. કોટવાળે વીંટી રાજાની પાસે પહોંચાડી. એ વીંટી જોતાંવારજ દુર્વાસા મુનિના શાપનું

નિવારણ થયું* અને રાજાને શકુંતલા સાથેના પોતાના પ્રેમલગ્નનો બધો વૃત્તાંત સાંભરી આવ્યો. એવી સદાચારી, નિર્દોષ અને સરળ સ્વભાવની પતિવ્રતા પત્નીનું ભરસભામાં અપમાન કરવા માટે રાજાને ઘણો પસ્તાવો થવા લાગ્યો. હવે એમનાં દુઃખ અને ચિંતાનો પાર રહ્યો નહિ. રાતદિવસ એ શકુંતલાનીજ ચિંતા કરવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે વર્ષો વીતી ગયાં. રાજાને પત્નીના કાંઇ પણ સમાચાર ન મળ્યા.

એક દિવસ રાજા ચિંતામાં બેઠા હતા, તેવામાં ઇંદ્રના દૂતે આવીને કહ્યું કે, "રાક્ષસો દેવતાઓને ઘણા સતાવી રહ્યા છે, એટલા માટે દેવરાજ ઇંદ્રે મને આપની સેવામાં મદદની પ્રાર્થના કરવા મોકલ્યો છે. આપ પધારી એમનું દુઃખ દૂર કરો." રાજા દેવતાઓને મદદ કરવા સારૂ ગયા અને રાક્ષસોનો પરાજય કરી-

* મહાભારતના આખ્યાનમાં દુર્વાસા મુનિના શાપનો ઉલ્લેખ નથી. બાળકનો જન્મ કણ્વ મુનિના આશ્રમમાંજ થાય છે અને ત્યાંજ એ ઊછરે છે તથા પોતાના બળ અને પરાક્રમ વડે સર્વદમન નામથી ઓળખાય છે. એ બાળકનો યુવરાજપદ ઉપર અભિષેક કરાવવાનો સમય પાસે આવતાં મહર્ષિ શિષ્યો સહિત તેને પતિગૃહે મોકલે છે. રાજાના નિરાદર અને અપમાનની કથા એજ છે, પરંતુ વીંટીના પુનર્દર્શનને બદલે, આકાશવાણી શકુંતલાની પવિત્રતાની ખાતરી આપે છે અને કહે છે કે, "દુષ્યંતજ એનો પતિ છે. આ પુત્ર એના ઔરસથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને એણે બન્નેનો સ્વીકાર કરવો જોઇએ." ત્યાર પછી ભરી સભામાં રાજા બન્નેનો સ્વીકાર કરે છે અને પોતે કરેલા અપમાનનો ખુલાસો એવી રીતે કરે છે કે, "હું પણ શકુંતલાને મારી પત્ની તરીકે અને પુત્રને મારા પુત્ર તરીકે ઓળખતો હતો, પણ એકદમ એનો સ્વીકાર કરત તો લોકો એમ સમજત કે શકુંતલાના રૂપથી મુગ્ધ થઇને મેં કોઇ પરસ્ત્રીને સ્વીકારી છે; કેમકે અમારા ગુપ્ત ગાંધર્વ લગ્નની તો લોકોને ખબરજ નહોતી. એથી એ સુશીલ સ્ત્રી ઉપર તેમજ નિર્દોષ બાળક ઉપર કલંક લાગત. એ કલંકથી બચવા ખાતર મેં શકુંતલાને તરછોડી કાઢી છે." આકાશવાણીએ એના સતીત્વની ખાતરી આપી, એટલે લોકોને કોઇ પ્રકારનો સંદેહ રહ્યો નહિ. પ્રાચીન કાળમાં રાજાઓ પ્રજાના અભિપ્રાયની પરવા રાજકાર્યમાંજ નહિ, પણ ખાનગી જીવનમાં પણ કેટલી બધી રાખતા હતા, તે આના ઉપરથી જણાય છે. ખરેખર રાજ્યની મજબૂતી રાજ્ય પ્રત્યેની પ્રજાજનોની શ્રદ્ધા અને ભક્તિમાંજ છે.—શિ. હ. પં.

ને પાછા આવતી વખતે હેમકૂટ પર્વત ઉપર મહાત્મા કશ્યપનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી એમના આશ્રમ ભણી જવા લાગ્યા. તપાસ કરતાં માલૂમ પડયું કે ઋષિ એ સમયે પોતાનાં પત્ની અદિતિ તથા બીજી ઋષિપત્નીઓને પતિવ્રતા ધર્મનો ઉપદેશ આપી રહ્યા હતા. એ કાર્યમાં વિક્ષેપ નાખવો એ વ્યાજબી નહિ લાગ્યાથી રાજા અશોકવૃક્ષની નીચે વિસામો ખાવા લાગ્યા. થોડી વાર પછી એમણે જોયું કે એક નાનો છોકરો સિંહના બચ્ચાને સતાવી રહ્યો છે અને બે તપસ્વિનીઓ પાસે ઊભી ઊભી જોઇ રહી છે તથા બાળકને ધમકાવી રહી છે. રાજાને એ જોઇને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું કે આ તપોવનની કેવી ખૂબી કે એક બાળક સિંહ જેવા ઘાતકી જાનવરના બચ્ચાને છેડી રહ્યું છે અને એ સિંહનું બચ્ચું બિલાડીના બચ્ચાની પેઠે નરમ થઇને ચૂં કે ચાં નથી કરતું. તપસ્વિનીઓએ બાળકને ઘણુંયે સમજાવ્યો કે, “આ આશ્રમમાં બધાં પશુઓ પ્રત્યે બાળકસમાન પ્રેમ રખાય છે, તો પછી તું એ બિચારાને શા સારૂ નાહકનો સતાવે છે?” પણ એ વીર બાળકે એની કાંઇ પરવા ન કરી. એ તો સિંહના બચ્ચાનું મોં ફાડીને કહેવા લાગ્યો: “અરે સિંહ, ઉઘાડ તારૂં મોં. મારે તારા દાંત ગણવા છે.” તપસ્વિનીએ સિંહણ આવીને મારી નાખશે એવી બીક બતાવી. તેની પણ એ બાળકે પરવા ન કરી. આખરે રમકડું આપવાની લાલચ બતાવી ત્યારે એ નિર્દોષ બાળકે સિંહના બચ્ચાને સતાવવાનું છોડી દીધું. રમકડું લેવા સારૂ બાળકે હાથ લાંબો કર્યો ત્યારે રાજાએ એના હાથમાં રાજચિહ્નો જોયાં. એ બાળક તથા તપસ્વીનીઓ સાથે વધારે વાતચીત કરતાં ખબર પડી કે એનું નામ સર્વદમન છે અને એ ઋષિકુમાર નહિ, પણ શકુંતલાના ગર્ભમાં જન્મેલો રાજા દુષ્યંતનો પોતાનોજ પરાક્રમી પુત્ર છે. અનેક પ્રમાણોથી એની ખાતરી થતાં રાજાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો.

થોડી વારમાં છોકરાને રમવા ગયે ઘણી વાર થઇ ગયેલી હોવાથી એને ખોળતી ખોળતી શકુંતલા પણ ત્યાં આવી પહોંચી અને અકસ્માત પતિનાં દર્શન થતાં એની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. બાળક ‘મા, મા’ કરતો દોડતો ગયો અને પૂછવા લાગ્યો: “આ કોણ છે, મા? એમને જોઇને તું રોઈ કેમ?”

એ સાંભળીને શકુંતલાએ કહ્યું: “દીકરા, એ વાત મને ન પૂછીશ. તારા ભાગ્યને પૂછ.” ખરેખર શકુંતલાએ આ દોહ્યલા

દિવસ ઘણાજ કષ્ટપૂર્વક ગાળ્યા હતા. સૌભાગ્યવતી હોવા છતાં વિધવાના જેવું સાદુ અને સંયમી જીવન ગાળ્યું હતું. એ વખતનું એનું રૂપ જોઈને દુષ્યંતના મુખેથી પણ ઉદ્‌ગાર નીકળ્યા હતા કેઃ—

" ઝાંખા વિધવા વસ્ત્ર એ પે'રી બેઠી બાઈ,
જપતપ કેરા નિયમથી મુખડું ગયું સુકાઈ;
એકજ વેણી મસ્તકે એવી સુશીલ નાર,
મુજ નિર્દયનું વિરહ વ્રત પાળે મન નિરધાર."

રાજાથી હવે રહેવાયું નહિ. પોતાના પૂર્વકૃત્યોના પશ્ચાત્તાપ-પૂર્વક તેમણે શકુંતલાને કહ્યું: " પ્રિયે! મેં જે અન્યાય તારી સાથે કર્યો છે તેનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. કોઇ પણ સજ્જન પોતાની ધર્મપત્ની સાથે એવો વ્યવહાર ન ચલાવી શકે, પણ શું કરૂં ? એ વખતે મારી મતિજ મારી ગઇ હતી. ફૂલની માળાને સાપ સમજીને વહેમમાં પડ્યો હતો. કેટલાક દિવસ પછી મને બધી વાતનું સ્મરણ થઇ આવ્યું. ત્યારથી હું કેવા કષ્ટમાં સમય ગાળી રહ્યો છું, કેટલું દુઃખ ભોગવી રહ્યો છું, એ મારો અંતરાત્માજ જાણે છે. મને એવી આશા નહોતી કે જે પ્રિય પત્નીને મેં તિરસ્કાર કરીને ઘર બહાર કાઢી મૂકી હતી, તે મુજ અભાગીને ફરીથી પ્રાપ્ત થશે; પરંતુ પરમાત્માની કૃપાથી આજ તારો મેળાપ થયો છે. આ શુભ પ્રસંગે મારાથી થયેલાં અપમાનોને ભૂલી જઇને મને ક્ષમા કરો."

સ્વામીની ક્ષમાયાચનાથી પીગળે નહિ એવી કયી આર્ય સ્ત્રી હશે? શકુંતલાએ તરતજ સ્વામીનો હાથ પકડી લીધો અને તેમને ભૂમિ ઉપરથી ઊભા કરીને કહેવા લાગીઃ " આર્યપુત્ર! ઊઠો, આપનો એમાં કાંઇ વાંક નહોતો, મારા પૂર્વજન્મના પાપથી જ એ પ્રમાણે બન્યું છે."

ત્યાર પછી કેવી રીતે સ્વામીને પોતાનું પુનઃ સ્મરણ થઇ આવ્યું, એ સંબંધી પૂછતાં દુષ્યંતે પોતાના નામવાળી પેલી વીંટી બતાવીને કહ્યું: " એ વીંટી જોતાંવારજ બધો પૂર્વ વૃત્તાંત મને સાંભરી આવ્યો." ત્યાર પછી રાજા એ વીંટી ફરીથી શકુંતલાને પહેરાવવા ગયા એટલે તેણે કહ્યું: " એને તમારી આંગળીએજ રહેવા દો. મને હવે એનો વિશ્વાસ રહ્યો નથી."

હવે રાજા એ પુત્ર અને પત્ની સહિત મુનિ કશ્યપનાં દર્શન

કરવા ગયા. કશ્યપ અને અદિતિએ રાજાને આશીર્વાદ આપ્યો. કશ્યપે શકુંતલાને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું: "જેને ઇંદ્ર સમો સ્વામી અને જયંત જેવો પુત્ર છે એવી તું પૌલોમી (ઇંદ્રની રાણી) જેવી થજે. એ સિવાય બીજો આશીર્વાદ ન ઘટે." અદિતિએ પણ માથે હાથ મૂકીને આશિષ આપી કે, "પતિની બહુ માનીતી થજે." બધાં બેસી ગયા પછી કશ્યપ મુનિએ કહ્યું: "આજનો દિવસ ઘણો માંગલિક છે. કોઇ પણ કર્મના અનુષ્ઠાનને સારૂ શ્રદ્ધા, ધન અને કર્મ એ ત્રણના સમાગમની જરૂર પડે છે, તેવીજ રીતે પરમાત્માએ કોઇ મહાન કાર્ય સાધવા સારૂ સાધ્વી શકુંતલા, તેના સુયોગ્ય પુત્ર અને મહારાજ દુષ્યંતનો મેળાપ કરાવ્યો છે." ભારતવર્ષના ત્યાર પછીના ઇતિહાસે સાબિત કરી આપ્યું કે ઋષિનું વચન સાચુંજ હતું.

રાજાએ મુનિનો ઘણો ઉપકાર માન્યો. એમનાં દર્શનથી પોતાને થયેલો હર્ષ પ્રકટ કર્યો અને પછી પોતાની મતિ શાથી બગડી હતી, તે સંબંધી એ ત્રિકાળજ્ઞાની મુનિને વિનયપૂર્વક પૂછ્યું. મહર્ષિએ તેના ઉત્તરમાં દુર્વાસાના શાપનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. શકુંતલાને હવે ખાતરી થઈ કે પતિએ પોતાનો ત્યાગ કર્યો હતો એ શાપને વશ થઇનેજ કર્યો હતો, એમાં એમનો કાંઇ દોષ નહોતો. ઋષિએ બાળકના સંબંધમાં પણ કહ્યું કે, "રાજન્! એ પણ તારી પેઠે ચક્રવર્તી થશે. તારો આ પુત્ર સમુદ્ર ઓળંગીને સાત દ્વીપને જીતશે. આ વનમાં એ બળાત્કારે બધાં પ્રાણીઓને પોતાના વશમાં રાખે છે, માટે એનું નામ સર્વદમન પાડ્યું છે, પણ પછીથી તો એ લોકોનું ભરણપોષણ કરશે, એટલે એ ગુણને લીધે લોકો એને 'ભરત' એ નામથી ઓળખશે. કહો હવે તમારે બીજું શું જોઇએ?"

રાજાએ કહ્યું: "હવે બાકી શું રહી ગયું છે? પણ ભગવાનની કૃપાજ છે તો એટલું માગી લઉં છું કે:-

"રાજા કરો પરમ યત્ન જનાર્થ જાણી,
પૂજો સરસ્વતી સદા શ્રુતિશાસ્ત્ર જ્ઞાની;
લાવો પુનર્ભવતણો મુજ અંત શંભુ,
દો સર્વ શક્તિયુગ મોક્ષ મને સ્વયંભૂ."

મુનિએ કહ્યું: "તથાસ્તુ."

મુનિ અને મુનિપત્નીની રજા લઇ રાજા સહકુટુંબ રાજધાનીમાં ગયો અને પ્રજાપાલનના કાર્યમાં ગૂંથાયો. શકુંતલાએ તેના ઘરસંસારનો બધો ભાર ઉપાડી લીધો એટલુંજ નહિ, પણ રાજકાર્યમાં પણ પોતાથી બનતી સહાયતા આપવા લાગી.

દુષ્યંત મૂર્તિમાન રાજધર્મ હતા અને શકુંતલા સત્ક્રિયાની મૂર્તિ હતી. સામ્રાજ્યનો પ્રભાવ અને તપોવનની શાંતિ એ બેનું અનોખું મિલન અહીં થયું હતું. એ મિલનથી ભરતની ઉત્પત્તિ થઇ હતી. એવાં માતપિતાને હાથેજ ભરતે શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. એજ ભરતે ભારતવર્ષની સ્થાપના કરી. એ ભારતવર્ષના સામ્રાજ્યનું બળ, તેનો રાજસી ઠાઠ એક સમયે આખી દુનિયામાં સર્વથી ચડે એવાં હતાં, પણ સાથે સાથે તપસ્વીઓના સમી શાંતિની ધારા પણ એમાં ખળખળ કરતી વહેતી હતી. એ તાપસી શકુંતલા અને રાજર્ષિ દુષ્યંતના અપૂર્વ મિલનનુંજ પરિણામ કેમ ન હોય? *



* શાકુંતલ આખ્યાન મહાભારતના આદિપર્વમાં આવે છે. અમે પ્રથમ આવૃત્તિમાં જે શાકુંતલ ચરિત્ર લખ્યું હતું, તેને મુખ્યતઃ એનો આધાર હતો. આ આવૃત્તિમાંનું ચરિત્ર કવિશિરોમણિ કાલિદાસના શાકુંતલ નાટકને આધારે લખ્યું છે; કારણકે કવિએ પોતાની કળાથી એ આખ્યાનને વધારે રસીલું બનાવ્યું છે. આ આખ્યાનમાં જે કવિતાઓ આપવામાં આવી છે તે એ નાટકના સ્વર્ગસ્થ ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિકે કરેલા ગુજરાતી અનુવાદમાંથી આપેલી છે.—શિ. દ. પિ.



૮૦–વિદુલા



માતા હંમેશાં પુત્રનું ભલું ચાહે છે; પરંતુ દેશ, જાતિ અને સમાજની સ્થિતિ અનુસાર એ મંગળ વાંચ્છનાનો આદર્શ જુદો જુદો હોય છે. વર્તમાન કાળમાં આપણા અધઃપતિત દેશમાં માતાઓ એમજ સમજે છે કે પોતાનો પનોતો પુત્ર ગમે તેવો નીકળે પણ શરીરે સાજોતાજો રહે તો ગંગા નાહ્યાં. એમની મનોવાંચ્છના હંમેશાં એમ હોય છે, કે પુત્ર ભણેલો કે અભણ, ગાંડો કે ઘેલો, સારો કે ખોટો, ગમે તેવો નીકળે પણ શરીરે સારો રહે અને જીવતો રહે તો અમારે બીજું કશું જોઈતું નથી; પણ પૂર્વકાળમાં ભારતવર્ષના ગૌરવના દિવસોમાં માતાઓ એમ માનતી કે પુત્ર મનુષ્યત્વ, મહત્ત્વ અને વીરત્વ વગરનું અધમ જીવન ગાળે તેના કરતાં તેનું મૃત્યુ થાય તો ઘણું સારૂં. એટલા માટે એ પવિત્ર જનનીઓ પુત્રના મંગળની ખાતર તેના મૃત્યુને પણ અશુભ ગણુતી નહિ. પુત્રના મૃત્યુ કરતાં પુત્રની નામર્દાઈ જોઈને તેમને ઘણું દુઃખ થતું. જો કદી પુત્ર યુદ્ધ કરતાં ડરી જતો તો તેને ઉત્સાહપૂર્વક ઉશ્કેરીને રણક્ષેત્રમાં મૃત્યુના મુખમાં મોકલતાં એ વીરમાતાઓ અચકાતી નહિ. પુત્રોના વીરત્વના ગૌરવથી ગૌરવિણી બનેલી, કાયરતાને હંમેશાં ધિક્કારનારી, ક્ષાત્રતેજથી તેજસ્વી બનેલી, આદર્શ જનની કુંતીએ પોતાના પુત્રોને યુદ્ધમાં ઉત્તેજિત કરવા માટે, પાંડવો આગળ સંજયની માતા વિદુલાનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે કહ્યો છેઃ—

વિદુલા જેવી તેજસ્વિની નારીના ગર્ભમાં જન્મ ધારણ કરવા છતાં પણ સૌવીરરાજ સંજય ઘણો બીકણ અને નાજુક સ્વભાવનો યુવક હતો. સિંધુરાજની સાથે તેને યુદ્ધ થયું. સંજય પ્રાણ બચાવવા ખાતર યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી પલાયન કરીને, ઘેર આવીને બાળકની માફક રોવા લાગ્યો.

વિદુલા પુત્રના ઓરડામાં ગઈ. પુત્રની દશા જોઇને તેનું શરીર અગ્નિની માફક રાતુંચોળ થઈગયું. તેણે ગુસ્સે થઇને કહ્યું: "હિચકારા! જીવ બચાવવા ખાતર યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી નાસી આવીને રાંડીરાંડની પેઠે અહીં ખૂણે ભરાઇને રુવે છે? ધિક્કાર છે તને! તેં તારા પિતાના વીર્યથી મારા ગર્ભમાં જન્મ ધારણ કર્યો છે, કે કોઇ હલકા કુળમાંથી આવીને રાજગાદીએ બેઠો છે? પુરુષાતનહીન પશુ! તારી કીર્તિ નાશ પામી છે. રાજ્ય શત્રુઓના હાથમાં આવ્યા પછી શું કામ ફોકટ આ જીવન ધારણ કરી રહ્યો છે? બીજાઓનું પરાક્રમ, બીજાઓના ઘા જે પુરુષ ખમી શકે તેજ પુરુષ; સ્ત્રીઓની પેઠે જે ખૂણે પેસીને જીવન ગાળે, શત્રુના ભયથી પલાયન કરી જાય, તેનું પુરુષ નામ સાર્થક નથી. સ્ત્રીઓમાં પણ મહત્ત્વ હોય છે. સ્ત્રીઓ પણ પૃથ્વીમાં હીન ગણાઇને રહેવા નથી માગતી. સ્ત્રીઓ પણ પોતાના મહત્ ચરિત્રથી પૃથ્વીને યશસ્વી કરે છે; પણ તારી પેઠે જે લોકો હીન, હલકા ગણાઇને રહેવા માગે છે તારી પેઠે જે લોકો સંસારમાં તિરસ્કારયુક્ત જીવન ગાળે છે, તેઓ પુરુષ પણ નથી અને સ્ત્રી પણ નથી. તેઓ તો અધમ હીજડા છે! કુળનો નાશ કરવા માટે સાક્ષાત્ અમંગલકારી કલિએ તારા જેવા પુત્રના રૂપે મારા ગર્ભમાં જન્મ લીધો છે! તેં શત્રુઓનાં મોં હસતાં કર્યાં છે, સગાંવહાલાંઓને મોંએ મેશ ચોપડી છે. તારા જેવો તેજ અને વીર્યહીન બાયલો, માતાની કૂખને લજવનારો પુત્ર કોઇ સ્ત્રીના ગર્ભમાં જન્મ ન લેશો!! સંજય! હજુ પણ ઊઠ, જાગૃત થા, શત્રુને હાથે પરાજય પામીને આમ નિરાશ થઇને બેસી ન રહે! શત્રુથી પરાજિત, રાજ્યભ્રષ્ટ, લોકોમાં નિંદનીય થઇને દીન ભિક્ષુકનું કલંકિત જીવન તારે ગાળવું પડશે; એવા હલકા જીવન કરતાં મૃત્યુ તને સારૂ નથી લાગતું? જો શત્રુનો પરાજય કરીને દેશનું રક્ષણ ન થઇ શકે તો વીરપુરુષની માફક જ્યાંસુધી શરીરમાં બળ હોય ત્યાંસુધી છેલ્લી ઘડી લગી લડીને યુદ્ધમાં પ્રાણત્યાગ કર! લોકો કહેશે કે એ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પડતે પડતે પણ શત્રુને મારતો ગયો."

જનનીના આવા મર્મભેદી ઠપકાથી વ્યથિત થઇને સંજયે કહ્યું: "મા! મારા મૃત્યુથી તું સુખી થઇશ? હું તારો એકનો એક પુત્ર છું. હું મરી જઇશ તો પછી પૃથ્વીમાં તારે બીજું સુખ શું રહેશે?"

વિદુલાએ કહ્યું: "પુત્ર! શું તું એમ સમજે છે કે હું વગર

સમજચે તારૂં મૃત્યુ ચાહું છું ? તું વીરકુલમાં જન્મેલો રાજપુત્ર છે, અને રાજા થઇને તું પરાધીન ભિખારીના જેવું જીવન ગાળે, જે વંશ કોઇ દિવસ કોઇની કૃપાનો અભિલાષી બન્યો નથી, જે વંશનો કોઇ મનુષ્ય બીકણ થઇને બીજાને નમ્યો નથી, તેજ વંશમાં જન્મેલો તું પારકાને અધીન થાય, પારકાનું મોં તાકયા કરે; જે વંશના રાજાઓ છૂટે હાથે ધનદાન કરી ગયા છે, જેમણે કોઇ પણ દિવસ યાચકને પાછો કાઢ્યો નથી તે વંશનો તું પારકાએ આપેલી થોડીક આજીવિકા ઉપર ગુજરાન કરે; તારી પાસે માગવા આવનારની ઇચ્છા પૂર્ણ ન કરી શકે, દરિદ્રનું દારિદ્રય ન ટાળી શકે, શરણાગતનું રક્ષણ ન કરી શકે, દુઃખીનું દુઃખ દૂર ન કરી શકે, એવી સ્થિતિમાં તને આવેલો જોયા કરતાં તારૂં મૃત્યુ શું ઇચ્છવા યોગ્ય નથી ? જો તારામાં થોડુંઘણું પણ મનુષ્યત્વ હશે, જો તું ક્ષત્રિયસંતાન હોઇશ, તો તું આ હીન જીવનમાં સુખી રહી શકીશ ? ખરાબ નદી થોડા જળમાં ભરાઇ જાય છે, ઉંદરનો ખોબો થોડા અન્નમાં ભરાઇ જાય છે, તેવીજ રીતે બાયલો મનુષ્ય થોડા સરખા લાભની ખાતર હીન અવસ્થામાં સંતુષ્ટ રહે છે; એટલા માટે કહું છું કે પુત્ર ! વીરવંશના કલંક સ્વરૂપ શત્રુઓથી પરાજિત અને પરાનુગ્રહી જીવન કદી ગાળીશ નહિ ! ક્ષત્રિય થઇને કદી શત્રુને નમીશ નહિ. તેજસ્વી, દૃઢપ્રતિજ્ઞ ક્ષત્રિયો મરી જાય છે પણ કોઇ દિવસ નમતા નથી. એટલા માટે કહું છું કે હે પુત્ર ! ઊઠ ! ક્ષત્રિય નામનું સાર્થક કર ! તારૂં સંજય નામ બોળીશ નહિ જિંદગી જવાની હોય તો ભલે જાઓ, પણ ક્ષાત્રતેજથી એક વાર ફરીથી પ્રકાશિત થા. જે આગ એક વખત ખૂબ સળગીને હોલવાઇ જાય તે આગ, ધીમે ધીમે ધૂંધવાયલા તેજ વગર ઘણી વાર સુધી બળતા અગ્નિ કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ છે; એટલા માટે કહું છું કે, સંજય ! ધૂંધવાયલા તેજોહીન અગ્નિની પેઠે, હીન, કલંકિત લાંબા આયુષ્યની ઇચ્છા કરીશ નહિ. એક વખત પણ વીરતેજથી પ્રજ્વલિત થા, એક વાર પણ જ્વલંત પ્રભાથી જગતને પ્રકાશિત કર, નહિ તો હમેશાંને માટે બુઝાઈ જા !"

સંજયે કહ્યું: "મા ! તું કેટલી નઠોર છે ! વિધાતાએ તારૂં હૃદય શું લોઢાનું બનાવ્યું છે ? વીરત્વના અભિમાનમાં તું પોતાની જાતનું ભાન ભૂલી જઇને પુત્રસ્નેહને બિલકુલ વીસરી ગઇ છું ? હીન પુત્રના ઉપર દયા કર અને આજ આવાં નિષ્ઠુર વાકયોથી

મને દુઃખી ન કર. પ્રાણભયથી બીને હું તારે શરણે આવ્યો છું. મારા પ્રાણની તરફ જો. મારૂં અમંગળ કરીશ નહિ.”

વિદુલાએ ઉત્તર આપ્યોઃ “સંજય! હું તારી માતા છું. પુત્રસ્નેહ માતાનો ધર્મ છે, પુત્રનું કલ્યાણ ચાહવું એ તેની મોટી ઇચ્છા હોય છે; પરંતુ તને શ્રીહીન, યશોહીન જોઇને હું ચુપચાપ બેસી રહું તો મારો પુત્રસ્નેહ, ગધેડીના પુત્રસ્નેહ જેવો ગણાય. ક્ષત્રીવટમાંજ ક્ષત્રિયનું જીવન છે. ક્ષાત્ર–ગૌરવમાંજ ક્ષત્રિયનું મંગળ છે. ક્ષત્રિય માતા પુત્રના ક્ષત્રિય–જીવનની આકાંક્ષા રાખે છે. ક્ષત્રિય ગૌરવથી પુત્ર સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય એમાંજ એ તેનું કલ્યાણ સમજે છે. તેજ અને પરાક્રમહીન ક્ષત્રિય ચોરની માફક તિરસ્કારને પાત્ર છે. કઇ માતા ચોર પુત્રના ઉપર પ્રેમ રાખી શકે? તેજોહીન, ઉદ્યમહીન, બાયલા પુત્રથી જે માતા સુખી થાય છે તેનો માતૃજન્મ ફોગટ છે. હાય! મરવા પડેલા રોગીને જેમ દવા ઉપર અરુચિ થાય છે, તેમ મારો આ હિતકર ઉપદેશ તને હમણાં કડવો લાગે છે; પણ પુત્ર! જાણજે કે કેવળ મોહ અને દુર્બુદ્ધિને લીધેજ મારી આ વાત તારે ગળે ઊતરતી નથી. એક વાર તું મોહમાંથી મુક્ત થા એટલે તારી દુર્બુદ્ધિ ચાલી જશે. તને સમજણ પડશે કે તારૂં કર્તવ્ય શું છે, શા માટે આ મહાન ક્ષત્રિય જીવન ધારણ કર્યું છે અને શા માટે મા થઇને હું તારા પ્રાણ તરફ ન જોતાં તને યુદ્ધ કરવાને આગ્રહ કરી રહી છું. તને ખબર પડશે કે યુદ્ધ કરવા અને જીતવા માટેજ ક્ષત્રિયો પેદા થયા છે; શત્રુઓથી પરાજિત થઇને શત્રુઓના શરણમાં હીન જીવન ગાળવા માટે નહિ. મોહ છૂટી ગયા પછી તું જાણીશ કે શત્રુઓથી બીતા બીતા પરતંત્ર નિંદનીય જીવન ગાળવા કરતાં શત્રુઓને મારતાં મારતાં રણક્ષેત્રમાં પ્રાણત્યાગ કરવો એ વધારે સારૂં છે. તને ખબર પડશે કે કર્મહીન, ઉદ્યમહીન, આળસુ જીવન કરતાં, કર્મવીરની નિષ્ફળ ચેષ્ટાઓ પણ કેટલી બધી વધારે સુખકારી છે! પુત્ર! હું કહું છું કે મનને સ્થિર કર, પ્રાણ ખોવાના ભયથી ડરીશ નહિ. જીવસાટે પણ કુળની આબરૂ સાચવવા તૈયાર થા. તું મને સ્નેહહીન ગણીને મારો તિરસ્કાર કરે છે? એક વાર ક્ષત્રિય માતાનો યોગ્ય પુત્ર થા, ક્ષત્રિયોચિત તેજ અને પરાક્રમથી શત્રુને થકવી નાખ, વીરકુળમાં જન્મ્યાનું સાર્થક કર, વીરત્વના ગૌરવથી જગતમાં નામ કાઢ, પોતાનાં સાહસ અને વીરતાથી સૈનિકોના હૃદયમાં અપાર

સાહસ અને વીરતાનો સંચાર કરીને દેશના શત્રુઓને દેશમાંથી હાંકી કાઢ, શત્રુઓથી જિતાયલા રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરીને, શત્રુઓથી પીડિત પ્રજાનું રક્ષણ કરીને રાજધર્મનું પાલન કર અને પછી જો કે માતાના હૃદયમાં યોગ્ય પુત્રને માટે કેટલો સ્નેહ અને કેટલી બધી શ્રદ્ધા છે?"

સંજય ઊભો થયો. જનનીના ઉત્સાહભર્યા ઉપદેશથી તેના હૃદયમાં સાહસનો સંચાર થયો. જનનીને પગે લાગીને "શત્રુને જીતીને આવીશ, નહિ તો પ્રાણ તજી દઈશ" એ શપથ લઈને, તે યુદ્ધમાં લડવા ગયો. જનનીનાં અગ્નિમય વાક્યો રણક્ષેત્રમાં તેના કાનમાં દુંદુભિનાદની માફક વાગવા લાગ્યાં. અતિશય ઉત્સાહથી અસાધારણ પરાક્રમપૂર્વક યુદ્ધ કરીને, તેણે સિંધુરાજનો પરાજય કરી વિજયપૂર્વક ઘેર પાછા આવીને માતાના ચરણમાં સાષ્ટાંગ દંડવત્ કર્યા.

હા ! આપણી હીનજાતિને વીર બનાવવા માટે ક્યારે ઘેરે ઘેર વિદુલા જેવી માતાઓનો આવિર્ભાવ થશે ?





૮૧–ભદ્રા

એ કાક્ષિવાન રાજાની કન્યા અને મહારાજા વ્યુષિતાશ્વની સાધ્વી પત્ની હતી. એ વખતમાં એના જેવી સુંદર યુવતી સતી બીજી કોઇ નહોતી. સતીત્વના બળ વડે એણે મરી ગયેલા પતિ પાસેથી પુત્ર મેળવ્યા હતા. ભદ્રા જેવી રીતે એકાગ્રચિત્તે પતિની ભક્તિ કરતી હતી, તેવીજ રીતે તેનો સ્વામી પણ તેના ઉપર અગાધ પ્રેમ રાખતો. ભદ્રાના ઉપર અત્યંત આસક્તિ રાખવાને લીધે મહારાજા વ્યુષિતાશ્વને ક્ષયનો રોગ થયો અને તેનાથી એ થોડા સમયમાંજ મરણ પામ્યા. રાજાના સ્વર્ગવાસને લીધે ભદ્રા ઘણી આકુળવ્યાકુળ થઇ ગઇ. ભરથારને ઉદ્દેશીને તે કહેવા લાગી: “હે પરમ ધર્મજ્ઞ! હે પ્રાણનાથ!! આપને ખબર નહોતી કે પતિ વગર સ્ત્રીનું જીવતર નકામું છે. ભરથારના મરી ગયા પછી જે સ્ત્રી જીવતી રહે છે તે હમેશાં ઘણું દુઃખ પામે છે અને જીવતી મૂઆ જેવી છે. હે ક્ષત્રિયોત્તમ! પતિ વગર જીવવા કરતાં તો મરી જવું એ સ્ત્રીને માટે બહેતર છે. એટલા સારૂ, હું તમારી સાથે સતી થવાની ઇચ્છા રાખું છું. તમે પ્રસન્ન થઇને મને તમારી સાથે લઇ જાઓ. હે રાજન્! તમારા વગર મારાથી ઘડી પણ જીવાશે નહિ. એટલા માટે પ્રસન્ન થઇને મને આ દુનિયામાંથી ઉપાડી લો! તમે જ્યાં જશો ત્યાં હું તમારી સાથે આવીશ. આજ સુધી હું આપને પ્રિય લાગે એવાં કાર્ય કરવામાં તલ્લીન થઈ હતી. હવે મારે છાયાની પેઠે તમારી પાછળ પાછળ આવવું જોઇએ. મારો પરિત્યાગ કરશો નહિ. હે વહાલા! ગયા જન્મમાં મેં કોઇ પ્રેમી દંપતીને વિખૂટાં પાડ્યાં હશે, તેના પાપે આજે મને તમારો વિયોગ થયો. જે નારી પતિનો વિરહ છતાં પણ જીવે છે તે નરકગામી થાય છે; માટે હું તમારૂં દર્શન કરીનેજ ભૂખીતરસી ઘાસના બિછાના ઉપર બેસી રહીશ. કોઇ પણ જાતનું સુખ ભોગવીશ નહિ. હે મહા-

રાજ ! દર્શન આપો. મારી સાથે વાતચીત કરો ! આપના વિયોગથી દુઃખી થઇને ટળવળતી દાસીને કાંઇક આજ્ઞા આપો.”

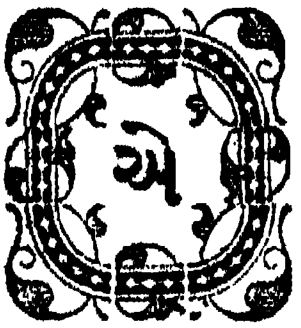
પતિવ્રતા ભદ્રા આ પ્રમાણે વિલાપ કરીને મૃત પતિની ઘણી આજીજી કરવા લાગી. પતિના વિયોગથી પ્રાણ ત્યજી દેવાનો સંકલ્પ કરીને બેઠેલી પતિવ્રતા ભદ્રાના વિલાપથી દિગ્મંડળ કાંપી ઊઠ્યું. એવામાં તેના સતીત્વના બળથી ચારે તરફ એકાએક અજવાળું થવા લાગ્યું અને આકાશમાંથી દેવવાણી થઇ કે, “ભદ્રા ! તું ઊભી થા ! અને હે પતિવ્રતા ! તને વરદાન આપું છું કે, હું વ્યુષિતાશ્વ તારા ગર્ભમાં સંતાન ઉત્પન્ન કરીશ. આઠમ કે ચૌદશને દિવસે તું ઋતુસ્નાન કરીને મારી સાથે પોતાની પથારીમાં શયન કરજે.”

આ પ્રમાણે આકાશવાણી થયાથી સ્વાભાવિક રીતે વંધ્યાદોષ ટાળવાની અને કુટુંબના નામને માટે પુત્રરત્નની ઇચ્છા રાખનારી સાધ્વી ભદ્રા ઘણી પ્રસન્ન થઈ અને તેણે આકાશવાણીમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે કર્યું. ભદ્રાને સાત સંતાન ઉત્પન્ન થયાં. ત્યાર પછી સ્વામીના આત્મા સાથે એણે પણ પરમ આનંદપૂર્વક સ્વર્ગારોહણ કર્યું.





૮૨–એકપત્ની



એ પતિભક્તિ, જ્ઞાન અને ભવિષ્યદર્શન માટે પ્રસિદ્ધ થઇ છે. એક દિવસે કૌશિક નામના બ્રાહ્મણે તેને ઘેર આવીને ભિક્ષા માગી. ગૃહિણી એકપત્નીએ તેને કહ્યું: "ઊભા રહો." ત્યાર પછી એણે એ ભિક્ષુક બ્રાહ્મણનું કમંડળ માંજી નાખ્યું. એટલામાં તેના સ્વામી ભૂખ્યા ઘેર આવ્યા. પતિને જોતાં વારજ એ પતિવ્રતાએ, બ્રાહ્મણને ભિક્ષા આપવાનું પડતું મૂકી પતિના પગ ધોઇને મીઠા શબ્દોથી તેમને આદરસત્કાર કર્યો અને પછી એમને ભોજન કરાવીને પોતાના મધુર વાર્તાલાપથી તેમનો પરિશ્રમ ઉતાર્યો. એ સ્ત્રી હમેશાં પતિનું ઉચ્છિષ્ટ ખાતી. એ પતિનેજ પરમ દેવતા સમજતી. પતિ ઉપર મન, વચન અને કર્મદ્વારા તે અત્યંત ભક્તિ રાખતી. તેના ચિત્તનો પ્રવાહ સદા પતિ તરફજ વહેતો એટલે તે હમેશાં પતિસેવામાંજ તલ્લીન રહેતી, હમેશાં સદાચારથી ચાલતી, શુદ્ધ અને સ્વચ્છ રહેતી અને પતિનું હિત થાય એવાં કામો કરતી. ઇંદ્રિયોને સંયમમાં રાખીને સાસુ–સસરા, પતિ તથા અતિથિ વગેરેની સેવાચાકરી કરતી. એણે પતિભક્તિમાં લીન થઈ જઇને પેલા ભિક્ષુક બ્રાહ્મણને આટલી બધી વાર ખોટી કર્યો તેથી તેને ઘણીજ શરમ આવી. આખરે જ્યારે એ ભિક્ષાપાત્ર પીરસીને એ બ્રાહ્મણ પાસે આવી ત્યારે એ બ્રાહ્મણે ગુસ્સે થઇને કહ્યું: "હે સ્ત્રી! તારૂં આ આચરણ કેવું કહેવાય? તું મને ઊભા રહેવાનું કહીને ગઇ અને પછી મારી ખબરજ ન લીધી." સાધ્વી એકપત્નીએ આ કૌશિક બ્રાહ્મણને ક્રોધમાં આવેલો જોઇને તેની સાથે ઘણીજ મીઠાશથી વાતચીત કરીને કહ્યું કે, "મહારાજ! મને ક્ષમા આપો. આપે વેદનો અભ્યાસ કર્યો છે તથા કઠણ તપશ્ચર્યા કરી છે; આપ પરમ જ્ઞાની છો. આપ જેવા ધર્માત્મા પુરુષે ક્રોધ ન કરવો જોઇએ. આપ જાણો છો કે પતિ, એ મારા પરમ દેવતા છે.

એ પણ આપની પેઠે ભૂખ્યા અને થાકયાપાકયા આવ્યા હતા એટલે હું તેમની સેવા કરવામાં રોકાઇ હતી.”

બ્રાહ્મણે કહ્યું: “તારી નજરમાં બ્રાહ્મણ તો કાંઇ વિસાતમાંજ નથી? પતિનેજ મોટો ગણ્યો? તું ગૃહસ્થાશ્રમી થઇને બ્રાહ્મણોની અવગણના કરે છે? મર્ત્યલોકના મનુષ્યો તો શું પણ દેવતાઓ પણ બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરે છે. હે દાંભિક સ્ત્રી! તને શું ખબર નથી? તેં શું મુરબ્બીઓને મોંએ સાંભળ્યું નથી કે બ્રાહ્મણો અગ્નિ જેવા છે? ક્રોધે ભરાય તો પૃથ્વીને પણ બાળી નાખે.”

તેનાં વચનો સાંભળીને સતીએ કહ્યું: “હે મહાત્મા! મેં અપરાધ નથી કર્યો, માટે આપ ક્રોધને શમાવો. આપ ક્રોધે ભરાઇને પણ મને શું કરી શકવાના હતા? આપની કોપદૃષ્ટિથી માણસ બળી જાય છે એ વાત ખરી, પણ મને એ વાતનો ભય નથી. મેં દેવતુલ્ય બ્રાહ્મણની અવગણના કદી કરીજ નથી. વિદ્વાન બ્રાહ્મણનું તેજ કેવું હોય છે તે હું સારી પેઠે જાણું છું; પણ આ ભૂલ માટે આપ ઉદાર દિલથી મને ક્ષમા કરો. પતિસેવામાં મારી ખાસ રુચિ છે. પતિ એજ મારૂં મોટામાં મોટું દૈવત છે અને હું તેમનેજ પરમદેવતા ગણીને રાતદિવસ તેમનીજ સેવાચાકરીમાં મગ્ન રહેવાનું પસંદ કરૂં છું; અને એનું ફળ કેવું મોટું છે તે તરફ હે ઋષિ! તમે ધ્યાન આપો. આપ ક્રોધથી બળી રહ્યા છો એ વગર-કહ્યેજ હું સમજી ગઇ હતી, પણ હે દ્વિજોત્તમ! ક્રોધ એ મનુષ્યોના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે. જે મનુષ્ય ક્રોધ અને મોહનો ત્યાગ કરી શકે છે, તેનેજ દેવતાઓ ખરો બ્રાહ્મણ કહે છે. સંસારમાં જે સાચું બોલે છે, ગુરુને સંતુષ્ટ રાખે છે અને દુઃખ તથા અપમાન વેઠ્યા છતાં પણ સામા ધણીને ઇજા કરતો નથી, તેનેજ દેવતાઓ બ્રાહ્મણ કહે છે. સર્વ ધર્મને સમાન સમજીને જે પુરુષ બધાં પ્રાણીઓ-ને પોતાનાં જેવાં ગણે છે, તેનેજ દેવતાઓ બ્રાહ્મણ ગણે છે. જે અધ્યયન, અધ્યાપન, યજન, યાજન અને યથાશક્તિ દાન કરે છે તેને દેવતાઓ બ્રાહ્મણ માને છે. જે દ્વિજો બ્રહ્મચર્ય પાળીને વેદનું અધ્યયન કરે છે અને સ્વાધ્યાયમાં મગ્ન રહે છે તેમને દેવતાઓ બ્રાહ્મણ કહે છે. બ્રાહ્મણોએ હમેશાં કલ્યાણની વાત કહેવી જોઇએ. સત્યપ્રિય લોકો કદી અસત્યાચરણ કરતા નથી. ધર્મજ્ઞ મનુષ્યો સત્ય અને સરળતાને પરમ ધર્મ ગણે છે. શાશ્વત ધર્મનો પાયોજ સત્ય ઉપર છે. હે મુનિ! તમે આટલું બધું ધ્યાન ધર્યું છે તોપણ

ખરો ધર્મ તમે સમજ્યા નથી. ખરો ધર્મ સમજવો હોય તો મિથિલા નગરીમાં ધર્મવ્યાધની પાસે જઇને પૂછો. એ પારધી મિથિલા નગરીમાં વસે છે અને માતાપિતાની સેવાચાકરી કરે છે. એ ઘણો સત્યવાદી અને જિતેંદ્રિય છે. એ આપને ધર્મ સમજાવશે. હે મહારાજ! આપનું કલ્યાણ થાઓ! આપ ઇચ્છા હોય ત્યાં ગમન કરો. મારાથી કાંઈ વધારે પડતું બોલાયું હોય તો ક્ષમા કરશો; કારણકે ધર્મની આશા રાખનારા માટે તો સ્ત્રીજાતિ અવધ્ય છે.”

બ્રાહ્મણે કહ્યું: “હે પતિવ્રતા સ્ત્રી! તારૂં કલ્યાણ થજો! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું અને મારો ક્રોધ શમી ગયો છે. તેં ઠપકારૂપે મને જે કડવાં વચનો સંભળાવ્યાં છે તેથી મારૂં પરમ શ્રેય થયું છે. હે સાધ્વી! તારૂં ભલું થજો! હું મિથિલા શહેરમાં જઇને પોતાનું કામકાજ કરવામાં ગૂંથાઇશ.”

સાધ્વી એકપત્ની કૌશિક બ્રાહ્મણને વિદાય કરીને સ્વામીની સેવાશુશ્રૂષામાં નિમગ્ન થઇ ગઇ અને મૃત્યુ પછી દેવલોકમાં સિધાવી. પેલી તરફ કૌશિક બ્રાહ્મણ ધર્માત્મા પારધી પાસે મિથિલા નગરમાં ગયો તો એણે કહ્યું કે, “મને ખબર પડી ગઇ છે કે તમને સાધ્વી એકપત્નીએ અહીં મોકલ્યા છે.” એ પારધીનાં વચનો સાંભળીને કૌશિક મનમાં ને મનમાં એકપત્નીના સતીત્વની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. ધર્માત્મા પારધીએ પણ તેને ઘણો ઉપદેશ આપીને પાતિવ્રત્યનું શ્રેષ્ઠત્વ સાબિત કરી આપ્યું.





૮૩–શ્રુતાવતી

શ્રુતાવતી–એ ભારદ્વાજ મુનિની દુહિતા, અત્યંત અતિથિ-પરાયણા, ધર્મશીલ, સત્યવ્રત અને પરમ સતી હતી. એ તપસ્વી અને સિદ્ધ મનુષ્યોના જેવું આચરણ રાખતી. તેનું રૂપ એવું સરસ હતું કે ત્રૈલોકયમાં એની કોઇ બરોબરી કરતું નહિ. એ સન્નારીએ કૌમાર અવસ્થામાં બ્રહ્મચારિણી તરીકે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, 'પરણવું તો ઇંદ્રનેજ.' આ નિશ્ચયથી એ સખ્ત નિયમો પાળીને ઘોર તપસ્યા કરવા લાગી. આ પ્રમાણે તપસ્વિની કુમારીએ ઘણા સમય સુધી દુઃસાધ્ય તીવ્ર તપસ્યા કરી; તેથી તેની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઇને ભગવાન ઇંદ્ર, મહાત્મા વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરીને અતિથિ તરીકે તેને ત્યાં ગયા અને ભિક્ષા માગી. દયાળુ, પ્રિયભાષિણી શ્રુતાવતીએ આ પરમ તપસ્વી વસિષ્ઠ ઋષિને જોઇને તેમનો ઘણોજ આદરસત્કાર કર્યો તથા પૂછયું: "ભગવન્! મુનિવર! આપને શી ભિક્ષા કરવી છે? હું આપને જે માગશો તે યથાશક્તિ આપી શકીશ; પણ હે ભગવન્! હું વ્રત નિયમ અને તપસ્યા દ્વારા ત્રિભુવનેશ્વર ઇંદ્રની પતિરૂપે પ્રાર્થના કરૂં છું; માટે કોઇને મારૂં પાણિગ્રહણ નહિ કરાવી શકું." વસિષ્ઠરૂપધારી ઇંદ્ર આ કન્યાનું આ વચન સાંભળીને મનમાં ને મનમાં હસ્યા અને તેને ધીરજ આપવા સારૂ બોલ્યા કે, "હે સુંદરિ! તેં ઘણી કઠણ તપસ્યા કરી છે. હું તને સારી પેઠે ઓળખું છું. હે કલ્યાણિ! તેં જે હેતુથી આ કઠોર તપસ્યા આરંભી છે, તે હેતુ તારો ફલીભૂત થશે! તપસ્યાનું ફળ ઘણું મોટું છે. તપોબળથી દિવ્યલોકમાં સહેલાઇથી વાસ કરી શકાય છે. તપજ મહાસુખનું મૂળ છે. હે કલ્યાણિ! મનુષ્યો આ લોકમાં આવું કઠણ તપ કરવાથી માનવદેહનો ત્યાગ કરીને દેવશરીર ધારણ કરે છે. હવે તું મારી એક વાત સાંભળ! હું તને આ પાંચ બદર–ફળ આપું છું, તેને તું રાંધ."

શ્રુતાવતીને આ પ્રમાણે કહીને, તેની તપસ્યામાં દઢતા આણવા

સારૂ, ઇંદ્રે એ આશ્રમની પાસે બેસીને એવો જપ કર્યો હતો કે એ પાંચ બદર–ફળ પાકે નહિ.

શ્રુતાવતીએ તપનો થાક ઉતારીને, સ્નાનાદિથી શુદ્ધ અને પવિત્ર થઇને અગ્નિમાં એ પાંચ ફળને પાકવા નાખ્યાં, પણ સાંજ પડતાં સુધી એ ફળ રંધાયાં નહિ. તેની પાસે જેટલાં લાકડાં હતાં તેટલાં બધાં બળી ગયાં. હવે ચૂલામાં આગ નથી એવું જોઇને, પરમ સુંદરી શ્રુતાવતી પોતાના શરીરને બાળી નાખીને બદર–ફળ રાંધવા તૈયાર થઇ. એ હેતુથી પહેલાં એ પોતાના સુંદર ચરણ-કમળ અગ્નિમાં બાળવા લાગી. મહર્ષિ વસિષ્ઠની મનોવાંચ્છના પૂર્ણ કરવા સારૂ બદર–ફળ પકાવવા માટે એ આવું દુઃસાધ્ય કર્મ કરતાં પણ જરા સંકોચાઇ નહિ. તેનું શરીર અગ્નિમાં સળગતું હતું, છતાં તેના મુખારવિંદ ઉપર ઉચ્ચાટ કે ચિંતાનાં કંઇ પણ ચિહ્ન જણાતાં ન હતાં. ફળ કેવી રીતે રંધાઈ જાય, એજ એક વિચાર તેના મનમાં રમ્યા કરતો હતો. સતી શ્રુતાવતી અગ્નિમાં પોતાના નાજુક પગ બળી ગયા છતાં પણ ચૂં કે ચાં કરતી નથી એ જોઇને ઇંદ્રદેવ ઘણાજ પ્રસન્ન થયા અને તેમણે પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ પ્રકટ કરીને કહ્યું: “ હે તપસ્વિનિ ! હુંજ તારો ઇંદ્ર છું. તારાં તપ, નિયમ તથા ભક્તિ જોઇને હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું. તારી મનો-કામના સિદ્ધ થશે અને તું માનવદેહનો ત્યાગ કરીને સુરપુરીમાં મારી પાસેજ રહીશ; અને આ તીર્થ તારા સતીત્વ અને તપોબળ-ના પ્રભાવથી હંમેશાં ‘બદર–પાચન’ નામથી પ્રખ્યાત થશે અને બ્રહ્મર્ષિઓ એની સ્તુતિ કરશે. વિશુદ્ધ હૃદયની સતી અરુંધતીએ આ સ્થળે સિદ્ધિ મેળવીને મહાદેવજી પાસેથી વરદાન મેળવ્યું હતું, તેવીજ રીતે તું પણ મારી પાસે મનવાંચ્છિત વરદાન માગ. તારા અદ્ભુત નિયમોથી હું સંતુષ્ટ થયો છું, માટે તને વરદાન આપુ છું કે, આ તીર્થમાં જે કોઇ નિષ્ઠાપૂર્વક એક રાત વાસો કરશે, તે સ્નાન કરી રહ્યા પછી દેહત્યાગ કરીને પરમદુર્લભ પરલોકને પ્રાપ્ત કરશે.” પ્રતાપી ઇંદ્ર આ પ્રમાણે કહીને સતી શ્રુતાવતીને લઇને ઇંદ્રપુરીમાં ગયા. ત્યાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ થવા લાગી. દુંદુભિ અને મનો-હર વાદ્ય વાગવા લાગ્યાં. સાધ્વી શ્રુતાવતી એ વખતે પૂર્વનો દેહ ત્યજી દઇને ઉગ્ર તપસ્યાના ફળરૂપે દેવરાજ ઇંદ્રની ભાર્યા બની અને એણે ઘણા કાળસુધી પરમસુખમાં સ્વર્ગપુરીમાં જિંદગી ગાળી.



૮૪–ભોગવતી

એ પૂર્વદેશના રાજા વિજયરાજની પુત્રી હતી. એ ઘણી સુંદર અને સદ્ગુણી હતી. તેણે વેદ, પુરાણ, ન્યાય અને કાવ્ય આદિ શાસ્ત્રોનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ પરોપકાર, નીતિ, આચારવિચાર અને સ્ત્રીધર્મમાં નિપુણ હતી. શૂરસેન રાજાના પુત્ર નાગરાજ સાથે તેનો વિવાહ થયો હતો. નાગરાજ ઘણોજ કદરૂપો અને ભયંકર સૂરતનો હતો તથા ઉંમરમાં પણ ભોગવતી કરતાં નાનો હતો. વિજયરાજે દેખ્યા કર્યા વગરજ લોકોને ભરોસે પોતાની ભણેલગણેલ પુત્રીનું લગ્ન નાગરાજ સાથે કરી દીધું હતું.

ભોગવતી સાસરે ગઈ ત્યારે, આવી સુંદર વહુનો કદરૂપા નાગરાજ સાથે મેળાપ કરાવવાને તેના સાસુ સસરાની હિંમત ન ચાલી. નાગરાજ બહાર ગામ ગયો છે એમ કહીને તેમણે વરવહુનો મેળાપ ન થવા દીધો. ભોગવતી સંતોષ ધારણ કરીને સાસરે રહેવા લાગી અને રાતદિવસ પતિવ્રત ધર્મનું પાલન કરીને સાસુસસરાની સેવામાં સમય ગાળવા લાગી. આ પ્રમાણે ઘણા મહિના વીતી ગયા, પણ પતિ નાગરાજનાં દર્શન ન થયાં ત્યારે તેના મનમાં શંકા ઉપજી કે આમાં કાંઇ ભેદ તો નથી? ધીમે ધીમે એ આ બાબતની તપાસ કરવા લાગી. આખરે એને ખરૂં કારણ જણાઇ આવ્યું; એટલે એક દિવસ તેણે દાસી સાથે પતિને કહેવરાવ્યું કે, “ હું આપના દર્શન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું.”

પતિએ ઘણા દિવસ સુધી આનાકાની કરી એટલે આખરે એક દિવસ દાસીને લઇને ભોગવતી રાત્રીને સમયે નાગરાજના શયનગૃહમાં પહોંચી. પત્નીને જોતાંવારજ નાગરાજ ગભરાયો, પણ ભોગવતીએ તેમના પગ પકડીને કહ્યું: “ પ્રાણનાથ! આપ આઘા શું કામ નાસો છો? આ દાસીથી આપનો એવો તે શો અપરાધ થયો છે કે, આપે મારો ત્યાગ કર્યો છે? ”

નાગરાજે કાંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો. ભોગવતી એ રાતે પાછી આવી, પણ ત્યારથી એ રોજ રાતને વખતે પતિના શયન-ગૃહમાં જતી અને તેમના પગ દબાવીને પાછી આવતી. પતિ તેનો અનાદર કરતો, કઠોર વચન બોલતો, ધમકાવતો તોપણ એ બીતી નહિ અને રોજ એની સેવા કરીને પાછી ચાલી આવતી. આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ ચાલ્યું. આખરે નાગરાજ ઠેકાણે આવ્યો અને પતિપત્નીનું મન એક થઇ ગયું. હવે તો બન્નેમાં એટલો બધો પ્રેમ બંધાયો કે એમને એક બીજા વગર એક ઘડી પણ ચાલતું નહિ.

એક દિવસ મશ્કરીમાં નાગરાજે ભોગવતીને પૂછ્યું: “ પ્રિયે! તું મારી આવી કદ્રૂપી સૂરત જોઇને બીતી તો નથી ને ? ”

ભોગવતીએ ઉત્તર આપ્યો: “ પ્રાણનાથ! સ્ત્રીને માટે તો પતિ એજ પરમેશ્વર છે, તો પછી ભય શાનો ? પતિ ગમે તેવા હોય તો પણ તેમની સેવા કરવી એજ પત્નીનો ધર્મ છે. ”

કેટલાક વખત પછી નાગરાજની ઇચ્છા ગોદાવરીમાં સ્નાન કરવાની થઇ. આ યાત્રામાં ભોગવતી પણ તેની સાથે ગઇ. બન્ને જણાંએ આનંદ અને શ્રદ્ધા તથા ભક્તિપૂર્વક ગોદાવરીમાં સ્નાન કર્યું તથા ગરીબોને પુષ્કળ દાન આપ્યું. હવાફેર થવાથી તથા ગોદાવરીમાં સ્નાન કરવાથી નાગરાજનું સ્વરૂપ બિલકુલ બદલાઇ ગયું. તેનું કદ્રૂપાપણું એકદમ ચાલ્યું ગયું અને તે એવો સુંદર દેખાવા લાગ્યો કે તેને જે લોકોએ પહેલાં દીઠો હતો, તેઓ તો ઓળખી પણ ન શક્યા.

યાત્રા સમાપ્ત કરીને ભોગવતી અને નાગરાજ સ્વદેશમાં પાછા આવ્યાં ત્યારે નાગરાજના નાના ભાઇઓની દાનત બગડી. તેમણે રાજ્ય પચાવી પાડવાના ઇરાદાથી નાગરાજને ગામમાં પેસવા ન દીધો. આ ઉપરથી નાગરાજે ભાઇઓ સાથે લડવાનો વિચાર કર્યો, પણ ભોગવતીએ તેને એમ કરતાં રોક્યો અને શિખામણ આપી કે, “ પ્રાણેશ ! મારી અલ્પ બુદ્ધિમાં તો એવું આવે છે કે ભાઇઓ સાથે લડવું એ વ્યાજબી નથી. ભાઇઓથી તો બળ મળે છે અને વખત ઉપર ભાઈઓજ કામ આવે છે. ભાઇઓ સાથે બગાડવાથી સારૂં ફળ મળતું નથી. જુઓ, રાવણે પોતાના ભાઇ વિભીષણ સાથે બગાડ્યું તો એનું પરિણામ એ આવ્યું કે બધા રાક્ષસો માર્યા ગયા અને લંકા નષ્ટભ્રષ્ટ થઇ ગઇ. વાલીએ પોતાના ભાઇ

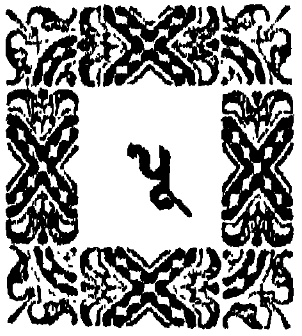
સુગ્રીવ સાથે લડાઇ કરી તો તેમાં તેના પ્રાણ ગયા. એટલા માટે ભાઇઓ સાથે સંપ રાખવો એ સારૂં છે. આપણે એકલાં હઇશું તો કોઇ પણ આપણો સંહાર કરી શકશે, પણ ભાઇભાંડુ સાથે સંપ હશે તો તેઓ આપત્તિને સમયે આપણી વહારે ધાશે અને બીજા કોઇ આપણો નાશ નહિ કરી શકે.”

આ પ્રમાણે ભોગવતીએ સમજાવીને દાખલાદલીલો સાથે શિખામણ આપી એટલે નાગરાજ સમજી ગયો. ભોગવતીની સલાહથી નાગરાજ અને તેના નાના ભાઇઓએ ત્રણ દિવસ સુધી વામનચરિત્ર, ધ્રુવચરિત્ર અને ભરતચરિત્ર વગેરેની કથા વાંચી તેથી બધાના વિચાર બદલાઇ ગયા, દ્વેષબુદ્ધિ ચાલી ગઈ અને સર્વે ભાઈઓમાં સંપ થઇ ગયો. લડાઇનો વિચાર સર્વેએ માંડી વાળ્યો અને નાના ભાઇઓએ ખુશીથી નાગરાજને રાજ્ય સોંપી દીધું. આ પ્રમાણે વિદુષી ભોગવતીએ ક્રૂર અને અજ્ઞાની પતિને સરલ અને વિદ્વાન બનાવી દીધો તથા પતિ સાથે સુખ અને આનંદપૂર્વક જીવન ગાળ્યું.





૮૫–મદાલસા



ત્રને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપીને જે માતાઓ પોતાનું નામ અમર કરી ગઈ છે તેમાં મદાલસાનું નામ અગ્રગણ્ય છે.

પ્રાચીન કાળમાં ગાલવ નામના એક પ્રખ્યાત મહર્ષિ થઇ ગયા છે. પાતાળકેતુ નામનો એક તોફાની અને ઘાતકી રાક્ષસ એ ઋષિના આશ્રમમાં જઇને ઘણો ઉત્પાત મચાવતો. એથી ઋષિની તપસ્યામાં ઘણી અડચણ નડતી. એ રાક્ષસનો ઉપદ્રવ કેવી રીતે મટે કે જેથી શાંતિપૂર્વક તપશ્ચર્યા કરી શકાય એનો વિચાર ઘણા ખેદપૂર્વક ગાલવ ઋષિ એક દિવસ કરી રહ્યા હતા; એવામાં એક દેવપુરુષ ત્યાં આગળ જઇ પહોંચ્યો અને પોતાની પાસેનો ઘોડો ઋષિને આપીને કહ્યું: “મહર્ષિ ! આ અશ્વને લો. સૂર્યની પેઠે જરા પણ થાક ખાધા વગર એકસરખી ગતિથી એ ભૂ–વલય, પૃથ્વીના કડાની પ્રદક્ષિણા કરી આવી શકે એટલા માટે એનું નામ ‘કુવલય’ પાડ્યું છે. આપ એ ઘોડાને લઇને મહારાજ શત્રુજિત્‌-ની પાસે જાઓ. એમનો મહાપરાક્રમી પુત્ર કુમાર ઋતુધ્વજ એ અશ્વ ઉપર સવાર થઇને પાતાળકેતુને વશ કરી લેશે.”

એ અશ્વને લઇને ગાલવઋષિ શત્રુજિત્‌ની પાસે ગયા. રાજાએ તેમનો સારો આદરસત્કાર કર્યો. આસન આપીને પૂજન કીધું તથા આવવાનું પ્રયોજન પૂછ્યું. ગાલવ ઋષિએ કહ્યું કેઃ–

“× × × × મહિપતિ, છે તૂજ સાથે કાજ;
અશ્વ લઇ હું આવિયો; દેવે મોકલ્યો છે મહારાજ.
મેં ભિક્ષા માગિને યજ્ઞ માંડ્યો, મુનિ તેડ્યા સૌ મંદિર;
પાતાળકેતુ ને તાળકેતુ, રાક્ષસ બન્ને વીર.
માયા કરી તે આવિયા, યજ્ઞનો કીધો ભંગ;
પછે મુને એવી ઇચ્છા થઈ કે, દહન કરૂં મુજ અંગ.
એવે અમરે નારદ મોકલ્યા, આપ્યો સાથે અશ્વ;

કહાવ્યું કે શત્રુજિતને આપજો, તેથી થાશે સર્વસ્વ.
માટે કહું તમો મહિપતી, જે ઋતુધ્વજ આપ કુમાર;
આપો તેહને તેડી જાઉં, અશ્વે થશે અસ્વાર.
ક્ષેમકુશળ ફરિ આણી આપીશ, પાછો તારે ઘેર;
ના ન કહેશો મહિપતિ, થાય ચાલતી પુણ્યની સેર."

ઋષિની આ પ્રાર્થના સાંભળીને પ્રથમ તો રાજાને સહેજ ગ્લાનિ થઈ કે આવા સુકુમાર રાજકુમારને મહાપરાક્રમી રાક્ષસો સાથે લડવા એકલો કેવી રીતે મોકલું ? પણ ઋષિઓનાં વિઘ્નો નિવારણ કરવાં એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે એ વાતનું સ્મરણ કરી પુત્રને કહ્યું: "કુમાર ! આ કુવલય અશ્વ ઉપર બેસીને તમે મહર્ષિ ગાલવની સાથે જાઓ. દાનવોનું દમન કરીને એમના આશ્રમનું વિઘ્ન દૂર કરી આવો." ઋતુધ્વજે હાથ જોડીને પિતાની આજ્ઞા માથે ચડાવી તથા કહ્યું:-

"ભાગ્ય હોય તો આ અંગ મારૂં ઋષિને આવે કામ,
ચિંતા ન કરશો તાતજી, મહાપૂર્ણ છે એ અધ્યયન,
અસુરને ઉરાડી નાખું, કરાવું વળતો યજ્ઞ."

માતપિતાને પ્રણામ કરીને ઋતુધ્વજ કુવલય અશ્વ ઉપર સવાર થઇને ગાલવની સાથે તેના આશ્રમમાં ગયો.

રાક્ષસ પાતાળકેતુ મહા માયાવી હતો. એને ઘણી માયા રચતાં આવડતી હતી. એ દિવસે એક ભયંકર સૂવરનું રૂપ ધારણ કરીને એણે આશ્રમમાં મોટો ઉપદ્રવ મચાવ્યો. ઋતુધ્વજે તીરને વેગે દોડીને હુમલો કર્યો. તેના બાણથી વીંધાઇને સૂવર નાઠું. ઋતુધ્વજે પણ તીરની પેઠે પોતાના ઘોડાને એની પૂંઠે મારી મૂક્યો. ઘણાં વન, પહાડ, પર્વતો, ખીણો ઓળંગીને એ સૂવરે એક મોટી સુરંગમાં પ્રવેશ કર્યો. અશ્વ પણ ઋતુધ્વજને લઇને એ સુરંગમાં જઈ પહોંચ્યો. ઘણે દૂર ઊંડા અંધકારમાં એ સુરંગમાં ઘોડો દોડાવ્યા પછી ઋતુધ્વજ એક નગરની પાસે આવી પહોંચ્યો, પરંતુ ત્યાં આગળ એ સૂવરનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

જરાક વિચાર કરીને ઋતુધ્વજે પણ એ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં કોઇ માણસની વસ્તી નહોતી. જોયું તો એક યુવતી ઘણી ઝડપથી કહીં જઇ રહી છે. ઋતુધ્વજે એ યુવતીને પૂછ્યું: "તમે કોણ છો ? ક્યાં અને શા કામ સારૂ આમ ઉતાવળાં ઉતાવળાં ચાલ્યાં જાઓ છો ?"

યુવતીએ ઋતુધ્વજની તરફ નિહાળ્યું, પણ એના પ્રશ્નનો કાંઇ પણ જવાબ ન વાળતાં તે ઝટપટ પાસેના રાજમહેલ જેવા એક મકાનમાં પેસી ગઇ. યુવતી જે ઝડપથી ચાલતી હતી તથા જે ભાવથી તેણે તેની તરફ ઝાંખીને જોયું હતું તે ઉપરથી કુમાર ઋતુધ્વજ સમજી ગયો કે આમાં કાંઇ જરૂર ગુપ્ત ભેદ છે. ઘોડાને બહાર બાંધીને એ પણ એ મકાનમાં દાખલ થયો.

ત્યાં એક સુસજ્જિત દીવાનખાનામાં સોનાના સુંદર હીંડોળા ઉપર એક પરમ સુંદર યુવતી બેઠી હતી. એ સુંદરીને દેખતાં વારજ ઋતુધ્વજ મુગ્ધનયને તેની તરફ એકીટશે જોતો રહ્યો. અહા ! એ કેવી અનુપમ સુંદરી હતી ! જાણે જગતનું બધું સૌંદર્ય એકઠું કરીને માત્ર તેનાજ અંગમાં ભર્યું હોય ને !

યુવતી પણ સાક્ષાત્ કાર્તિકેયના જેવા સુંદર વીર ઋતુધ્વજને એકદમ પોતાની સન્મુખ બેઠેલો જોઇને વિસ્મિત અને મુગ્ધ નયને કેટલીક વાર તેની તરફ જોઇ રહી. લજ્જાથી એનું મુખ લાલચોળ થઈ ગયું, ઊઠીને એનો સત્કાર કરવાની ઇચ્છા થઇ; પણ ઉઠાયું નહિ. તેના પગ ધ્રૂજવા લાગ્યા અને મોહને લીધે મૂર્છા આવી ગઇ.

મીટે મીટ બન્નેયોની મળી, દુઃખ વાત હૃદેથી ટળી;
ત્યારે રાજા બોલી નવ શક્યો, જેવો ચિત્રામણમાં લખ્યો.

પરંતુ એ સુંદરીને મૂર્છા આવેલી જોઇને રાજકુમાર “ગભરાઓ નહિ, ગભરાઓ નહિ” બોલતો પાસે જઈને તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યો. એક બીજી યુવતી પણ ઝટ એ ઓરડામાં આવીને પંખો કરવા લાગી. ઋતુધ્વજે જોયું કે, જે યુવતીની પાછળ પાછળ તેણે આ મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો તેજ એ યુવતી છે. તેણે ધાર્યું કે એ આ સુંદરીની સખી હોવી જોઇએ, પણ તેનો વેશ તપસ્વિની જેવો હતો.

ઋતુધ્વજે પૂછ્યું: “તમે લોકો કોણ છો ?”

સખીએ કહ્યું: “એ વિશ્વાવસુ ગંધર્વની રાજકુમારી મદાલસા છે.”

ઋતુધ્વજે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું: “ગંધર્વરાજ વિશ્વાવસુની કન્યા, અહીંયાં પાતાળપુરીમાં ક્યાંથી આવી ચડ્યાં ?”

સખીએ કહ્યું: "ક્રૂર રાક્ષસ પાતાળકેતુ તેનું હરણ કરી લાવ્યો છે. આવતી તેરશને દહાડે એ બળાત્કારે મારી સખી સાથે લગ્ન કરનાર છે. પરંતુ વેદની શ્રુતિ જેવી પવિત્ર આ મદાલસા તેનો અધિકારી શું એ જંગલી રાક્ષસ થવા પામશે? બીજો કશો ઉપાય નહિ સૂઝવાથી કાલે મદાલસા આપઘાત કરવા તૈયાર થઇ હતી; પરંતુ એવામાં એક દેવવાણી થયાથી કાંઇ ધીરજ મળી અને આપઘાત કરતાં રોકાઇ છે."

"એ દેવવાણી શી હતી?"

સખીએ ઉત્તર આપ્યો: "પાતાળકેતુ મુનિઓના તપોવનમાં જઇને ઘણાં વિઘ્નો નાખે છે. ત્યાં આગળ જે વીર પુરુષના બાણથી એ વીંધાશે તે વીર પુરુષ મદાલસાનો ઉદ્ધાર કરશે. એ વીર-પુરુષજ મદાલસાનો સ્વામી પણ થશે. હમણાં મેં સાંભળ્યું કે કોઇના બાણથી એ ઘાયલ થઇને નાસી આવી રહ્યો છે. એ વાત ખરી છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા હું દોડતી દોડતી ગઇ હતી."

"તમે શું જોયું?"

"વાત સાચી છે. અહા! હમણાંજ એ વીર પુરુષના હાથમાં મદાલસાને સોંપી શકું તો હું નિશ્ચિંત થઇને અહીંથી જઈ શકું."

"આપ કોણ છો? અહીંયાંથી ક્યાં જશો?"

"મારૂં નામ કુંડલા છે. હું મદાલસાની બહેનપણી છું. ગંધર્વના પ્રધાન વિંધ્યવાન મારા પિતા થાય છે. મહાવીર પુષ્કરમાલ મારા સ્વામી હતા. એક રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરતાં એ માર્યા ગયા. જલદી પરલોકમાં જઇને સ્વામીને મળું એ આશાથી હું સંસારનો ત્યાગ કરીને તપસ્યા કરી રહી છું, તીર્થે તીર્થમાં ભમું છું. વીરપતિનો આશ્રય પામ્યાથી મારી સખી બધી વિપત્તિઓમાંથી મુક્ત થશે એટલે હું પાછી તપસ્યા કરવા જઈશ. હશે, પણ એ તો બતાવો કે આપ કોણ છો? ક્યાંથી અહીં આવી ચડ્યા છો?"

ઋતુધ્વજ જરા હસીને બોલ્યો: "હું મહારાજા શત્રુજિતનો પુત્ર ઋતુધ્વજ છું. હાલમાં કુવલય નામનો એક દૈવી અશ્વ મને મળ્યાથી કુવલયાશ્વ નામથી પણ ઓળખાઉં છું. મેંજ આજ મહર્ષિ ગાલવના તપોવનમાં એક વિકરાળ સૂવરને બાણથી

વીંધ્યો છે. એ ઘાયલ થયેલા વરાહની પાછળ પાછળ હું અહીંયાં સુધી આવી પહોંચ્યો છું."

કુંડલાએ કહ્યું: "એ વરાહજ પાતાળકેતુ હતો. કુમાર કુવલયાશ્વ! આપજ વિધાતાએ મદાલસાને સારૂ નિર્માણ કરી રાખેલા પતિ છો. મને પણ એવુંજ લાગ્યા કરતું હતું અને મદાલસાનેજ જુઓ ને! કેવી આશ્ચર્યકારક દૈવલીલા છે! પહેલીવાર દર્શન થતાંજ એ આપના ઉપર આસક્ત થઈ ગઈ છે. કુમાર! આપ મદાલસાની સાથે લગ્ન કરો અને પાતાળકેતુની પાપી લાલસાથી એને ઉગારો."

"હું મારા પિતાશ્રીને આધીન છું. એમની આજ્ઞા મળ્યા વગર એકદમ લગ્ન કેવી રીતે કરી શકું?"

કુંડલાએ કહ્યું: "એવું કરવા જેટલો સમય હવે રહ્યો નથી. વિધાતાના નિર્દેશથીજ આપ અહીંયાં પધાર્યા છો. લગ્ન કરીને મારી સખીને પાપીના હાથથી છોડાવો. એ સાક્ષાત્ દેવકન્યા જેવી છે. આપના પિતા એને આદરપૂર્વક પોતાની પુત્રવધૂ તરીકે ઘરમાં રાખશે."

ઋતુધ્વજથી હવે કાંઇ વાંધો લેવાયો નહિ. કુંડલાની સહાયતાથી નારદજીની સમક્ષ ઋતુધ્વજ સાથે મદાલસાનાં લગ્ન થયાં.

આરોપી કંઠે વરમાળ, ગાંધર્વવિવાહ કીધો તત્કાળ.
નારદ અંતરધ્યાન તવ થયા, તત્પર થૈ નરનારી રીઝિયાં.

બીજે દિવસે પ્રભાતે કુંડલાએ મદાલસાને કહ્યું: "સખિ! રૂપમાં તારી સરખામણી થાય એમ નથી. આજે તું વીર પતિનો આશ્રય પામી છે, એ જોઇને હું કૃતાર્થ થઈ છું. મારો આશીર્વાદ છે કે તું આ પૃથ્વીનાં બધાં સુખ નિર્વિઘ્ને ભોગવે. હું હવે વિદાય માગું છું. પૂર્વજન્મમાં કેટલાંયે પાપ કર્યાં હશે કે આ જન્મમાં હું વિધવા થઇ! તીર્થસ્થાનોનાં જળમાં સ્નાન કરીને અને કઠોર તપસ્યા કરીને હું પાપનો ક્ષય કરીશ કે જેથી આવતા જન્મમાં મારી આવી દશા ન થાય."

મદાલસાએ કાંપતે કાંપતે કહ્યું: "બહેન! સુખેથી જાઓ. પતિદેવનું સ્મરણ કરીને કઠિન તપસ્યા કરવી એજ હવે તમારો ધર્મ છે, તમારૂં વ્રત છે. મારા સુખની ખાતર હું તમને અહીંયાં રોકી નહિ રાખું. દુર્ભાગ્યે આ જન્મમાં તમે પતિને ખોયા છે,

પણ વ્રત અને તપસ્યાના ફળ વડે તમે પાછાં એમને પામશો, જન્મોજન્મ સુધી સાથે સુખમાં રહેશો અને તમારો વિયોગ કદાપિ નહિ થાય. જાઓ બહેન, પરંતુ છેકજ વીસરી ન જશો. વચમાં કોઈ કોઇ વાર ખબર લેતાં રહેજો."

કુંડલાએ સ્નેહપૂર્વક મદાલસાનાં અશ્રુ લૂછયાં અને અશ્રુપૂર્ણ નયને જરાક હસીને કહ્યું: "ઘેલી! તને હું ભૂલી શકત તો અહીંયાં તારી ખાતર આવતજ કેવી રીતે? પણ પરમાત્મા ફરીથી એવી રીતે દુઃખમાં તારી સાથી થવા ખાતર આવવા વારો ન આણે! હવે તારા રક્ષણકર્તા જે રાજકુમાર બન્યા છે, તેનો સ્નેહ તારા ઉપર અટલ રહે અને તને કોઇ પણ જાતનું દુઃખ પડે નહિ, એજ મારી પ્રાર્થના છે."

એટલું કહીને ઋતુધ્વજની તરફ ફરીને કુંડલાએ વળી પાછું કહ્યું: "કુમાર! આપ વીર પુરુષ છો, બુદ્ધિમાન છો, જ્ઞાની છો, હું તો સાધારણ સ્ત્રી છું. આપને જરાયે ઉપદેશ આપી શકું એવી મારી શક્તિ નથી. એમ છતાં પણ મારી આ સખીના સ્નેહથી મુગ્ધ થઇને હું આપને બે બોલ કહેવાનું સાહસ કરૂં છું. આપ એના પતિ છો. એ આપની ભાર્યા છે. સ્ત્રીની સહાયતા મળે તોજ પુરુષ ધર્મ, અર્થ, કામ એ ત્રણેમાં સિદ્ધિ મેળવે છે. સ્ત્રી પણ પતિની સહાયતા વગર એ ત્રણ વાનાં પામી શકતી નથી. આ સંસારમાં જે જે વસ્તુઓ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, જે જે ધર્મ છે તે બધાનો આધાર દાંપત્ય જીવન ઉપર છે. દંપતિ જ્યાં એક બીજાને ખરા દિલથી ચાહે છે અને એક બીજાની મરજીને અનુસરીને વર્તે છે, ત્યાં સંસારનાં સઘળાં સુખ હાજર રહે છે, ત્યાં સદા કલ્યાણજ થાય છે, ધર્મ ત્યાં આગળજ વાસ કરે છે. ધર્મશીલ સ્ત્રી જેના ઘરમાં નથી તેના ઘરમાં દેવપૂજા, પિતૃશ્રાદ્ધ, અતિથિસેવા, આશ્રિતોનું પ્રતિપાલન એ બધામાંથી એક પણ ઠીક રીતે થતું નથી. પુરુષ ગમે તેટલો શ્રમ વેઠીને ધન પેદા કરે, પણ યોગ્ય પત્ની વગર એ બધું નકામું થઇ પડે છે. જેની સ્ત્રી પતિમાં પ્રેમ રાખનારી નથી તે સંસારનાં કોઈ પણ સુખ ભોગવી શકતો નથી. જેને સ્ત્રી નથી તે પુત્ર પ્રાપ્ત કરીને પિતૃના ઋણમાંથી છુટકારો મેળવી શકતો નથી. બધાં સુખ અને બધાં ધર્મની સહાયક ઘરની લક્ષ્મીસ્વરૂપ જે સ્ત્રી છે તેને દરેક પુરુષે સ્નેહ અને આદરપૂર્વક રાખવી જોઇએ. બધાં શાસ્ત્રોમાં એજ વાત કહેલી છે. હવે

મને રજા આપો. કુમાર! મારો આશીર્વાદ છે કે એની સાથે મિલન થયાથી તમે ધન, ધાન્ય, પુત્રસુખ અને દીર્ઘાયુષ પ્રાપ્ત કરીને મંગળપૂર્વક રહો!"

એટલું કહીને કુંડલા ચાલી ગઇ. ઋતુધ્વજ પણ મદાલસાને કુવલય ઘોડા ઉપર બેસાડીને ત્યાંથી વિદાય થયો.

"અરે કોઇ પકડો. પાતાળકેતુ જે વૈરીને પકડી લાવ્યો હતો તેને લઇને કોઈ માણસ ભાગી ગયો, ભાગી ગયો."

એ પ્રમાણે નગરમાં કોલાહલ થઈ રહ્યો. પાતાળકેતુ પણ પોતાની દાનવ સેના લઇને પાછળ ધાયો. એકલા ઋતુધ્વજની સાથે રાક્ષસોને યુદ્ધ થયું. મહાવીર ઋતુધ્વજે અગ્નિ–બાણુથી એ બધાનો વધ કર્યો અને નિર્વિઘ્ને મદાલસાને લઇ ઘેર પાછો ફર્યો.

દેવતાએ આપેલો તુરી, જેમ આવ્યો તેમ ચાલ્યો ફરી.

શત્રુજિતે બધી વાત જાણ્યા પછી પુત્રને આલિંગન આપીને કહ્યું: "ઋતુધ્વજ! મારા આ ખાનદાન કુટુંબનું ગૌરવ આજ તારા આ પ્રકારનાં પરાક્રમથી ઘણું વધ્યું છે. પિતાનો યશ, બળ અને ધનનો જે પુત્ર નાશ કરે છે તે પુત્ર અધમ છે. જે એ ત્રણે વાનાં જાળવી રાખે છે, વધારતો પણ નથી તેમ ઘટાડતો પણ નથી તે મધ્યમ છે, અને જે તેમાં વિશેષ વૃદ્ધિ કરે છે તેજ ઉત્તમ પુત્ર છે! ધન્ય ઋતુધ્વજ! તને ધન્ય છે. તારા જેવું ઉત્તમ પુત્ર-રત્ન પ્રાપ્ત થયાથી હું પોતાને ધન્યવાદ દઉં છું. જેનો પુત્ર કુટુંબ-ના યશ અને ગૌરવમાં વધારો કરનારો હોય તેના જેવો ભાગ્ય-શાળી બીજો કોણ? તું જે ગંધર્વરાજની કન્યા મદાલસા પરણી લાવ્યો છે તેને હું મારી પુત્રવધૂ તરીકે સ્વીકારૂં છું. એજ આપણી કુળલક્ષ્મી બનશે. એની સાથે તું સુખેથી રહે અને કદી પણ તમારો વિયોગ ન થાઓ એ મારો આશીર્વાદ છે."

મદાલસાએ સાસુસસરાને પ્રણામ કર્યા.

"આવો બેટા! મારા વંશમાં વધારો કરનારી ગૃહલક્ષ્મી! આવો ઘરમાં આવો."

એટલુ કહીને સાસુસસરા બંન્ને જણાંએ સ્નેહપૂર્વક મદાલસા-ને આલિંગન કરીને તેનું માથું સૂંઘ્યું.

મદાલસા અને ઋતુધ્વજનું જીવન સુખમાં ચાલવા લાગ્યું.

સુખ પામી ઘણું પ્રેમદા, સસરા તણે ભુવન;
પ્રીત વાધી નવનવી, શ્યામાને સ્વામી સાથ.

નિશ્ચિંત મને અનેક પ્રકારનાં સુખવૈભવમાં ઋતુધ્વજ મદાલસા સહિત પિતાના ઘરમાં રહ્યો. એક દિવસ પિતાએ એને બોલાવીને કહ્યું: “ ઋતુધ્વજ ! કેવળ મોજશોખમાં ઘણા દિવસ સુધી પડ્યા રહેવું એ વ્યાજબી નથી. જીવનમાં કઠોર કર્મ પણ અનેક કરવાનાં હોય છે. તું વીર છે. યુદ્ધ કરીને દુષ્ટ લોકોને દબાવી દેવા એ તારી મોટી ફરજ છે. હજુ પણ રાક્ષસોના ઉત્પાતથી મુનિ લોકો શાંતિથી તપસ્યા કરવા પામતા નથી. તારી પાસે આ કુવલય અશ્વ છે. દરરોજ સવારે એના ઉપર બેસીને જા અને જ્યાં કંઈ રાક્ષસોનો ત્રાસ જુએ ત્યાં એમને શાંત કર અને પુરસદ મળે તો સાંજે ઘેર પાછો આવ. ”

“ જેવી આજ્ઞા ” કહી ઋતુધ્વજે પિતાની આજ્ઞા મુજબ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવા જવાની તૈયારી કરી. વિદાય થતી વખતે મદાલસાએ પતિના હાથે પોતાના હાથનો મણિ જડેલો બાજુબંધ બાંધ્યો અને કહ્યું:—

“ મણિ દેખીશ તમથી વેગળો, હું મરીશ એણે ઠામ.
કોને ધીરશો નવ નાથજી, આપણે માથે દુશ્મન;
પાતાળકેતુ ફરે શોધતો, તજી ઉદક ને અન્ન.
જૂઠી વાત ઉડાડશે તે, જ્યાં તમો જાશો ગામ;
મણિ જોઇશ એકલો તો, મરીશ આણે ઠામ. ”

ઋતુધ્વજ એ મણિ બાંધીને વિદાય થયો. ઘણા દિવસ વનમાં વિચર્યા પછી એક દિવસે તેણે જોયું કે, યમુના નદીના કિનારે એક વૃદ્ધ તપસ્વી બેઠો બેઠો કાંઇ વિચાર કરી રહ્યા છે. ઋતુધ્વજે તેને નમસ્કાર કર્યા. તપસ્વીએ કહ્યું: “ રાજપુત્ર ! મારી એક પ્રાર્થના છે. ”

“ શી આજ્ઞા છે મહારાજ ? ફરમાવો, મારાથી જે બનશે તે સેવા કરીશ. ”

તપસ્વીએ કપાળે બે હાથ મૂકીને કહ્યું:—

“ ઘણું દુઃખ છે મારા કર્મે, જો પૂછો ધારી હેતુ.
વરુણલોકમહીં હું વસું છું, અતિ તેજી મારૂં નામ;

એક બ્રાહ્મણને ઘેર કન્યા, રૂપે જોબન ધામ.
તે સાથે વિવાહ મળ્યો પુત્રનો, તેના બાપને ઇચ્છા ઘણી;
કન્યા કહે મુજ બોલ છે, જોઉં મદાલસાનો મણિ.
તે અયોધ્યામાં પરણી છે, ઋતુધ્વજ તેનો કંથ;
તે લેવા હું આવીઓ છું, દેખાડો ગામનો પંથ.
સત્યવાદિ શત્રુજિત રાજા, સત્ય પાળે તેનો કુમાર;
હું રંક ઋષિનું કાર્ય કરતાં, મુખથી ન નિકળે નકાર. ”

એ ઋષિનાં વચનોથી દયા લાવીને કુમાર ઋતુધ્વજે કહ્યું: “ મહારાજ ! જેને તમે મળવા માગો છો તે ઋતુધ્વજ હું પોતે છું. એ મણિ મારી પાસે છે, પણ એ કોઇને આપી શકાય એમ નથી; કારણકે મદાલસાને એની ખબર પડે તો ઘણું વિપરીત પરિણામ આવે. ”

તપસ્વીએ વિનતિ કરી કે, “ મારૂં કામ થઇ રહ્યા પછી હું જરૂર આપનો મણિ પાછો લાવી આપીશ. હું પાછો આવું ત્યાં સુધી આપ અહીંયાં ઊભા રહીને મારા આશ્રમનું રક્ષણ કરો. ”

ઋતુધ્વજે દયા આણીને મણિ છોડી આપ્યો અને એ પાછા ફરે ત્યાંસુધી આશ્રમમાં રહેવાનું કબૂલ કર્યું. તપસ્વી એ મણિ લઇને ત્યાંથી વિદાય થયો.

એ તપસ્વી પાતાળકેતુનો ભાઇ માયાવી તાલકેતુ હતો. ભાઈના મૃત્યુનો બદલો લેવા સારૂ તેણે માયા રચી હતી. માયાના બળ વડે તે ઝટપટ્ શત્રુજિત્‌ની રાજધાનીમાં જઇ પહોંચ્યો. રાજાને જઇને તેણે કહ્યું કે, “ મારા આશ્રમમાં એક રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરતાં ઋતુધ્વજ ઘાયલ થયો અને એમાંજ એના પ્રાણ ગયા છે. મૃત્યુ સમયે પોતાના હાથનો મણિ ઉતારી આપીને તેણે મને એના પિતાની પાસે મોકલ્યો છે. આશ્રમમાંજ તેનો અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યો છે. ” રાજનગરીમાં આ સમાચાર સાંભળતાં હાહાકાર મચી રહ્યો. મદાલસાએ બે હાથ ઊંચા કરીને કહ્યું: “ સ્વામીનાથ ! તમે ચાલ્યા ગયા, હું હવે કયા સુખની ખાતર આ દુનિયામાં જીવન ગાળું ? હું પણ તમારી પાસેજ આવું છું. ” આટલું કહેતાં વારજ એનું તાળવું ફાટયું અને એનો પવિત્ર આત્મા દેહમાંથી ચાલ્યો ગયો.

બધે હવે બમણો હાહાકાર મચી રહ્યો. શત્રુજિત્ રાજા

ઊઠીને આવ્યો અને બધાને ધીરજ આપીને શાંત કર્યા: “ શાંત થાઓ ! તમે રડશો નહિ. આ દેહ અનિત્ય છે. મરવું બધાને છે. મારા પુત્રે મારી આજ્ઞા માનીને વિપત્તિગ્રસ્ત ઋષિનું દુઃખ નિવારણ કરવાનો ભાર પોતાના ઉપર લીધો હતો અને એ પુણ્યના કામમાંજ એનો દેહ પડયો છે એટલે એનું તેમજ મારૂં બન્નેનું સાર્થક થયું છે; અને આ મારી પુત્રવધૂએ પણ પતિનું અનુસરણ કર્યું છે; સાધ્વી નારીને માટે એથી વધારે ધન્યભાગ્યની વાત બીજી શી હોઇ શકે ? સ્વામીના મરી ગયા પછી એ જીવતી રહી હોત તો એ બિચારીનું જીવતર ધૂળમાં મળી જાત ! સ્વામીના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળતાં વારજ દેહત્યાગ કરી શકે એવી પુણ્યવતી સતીને માટે શોક શો કરવો ? હવે રહ્યાં અમે. અમારે માટે પણ શોક શો કરવો ? આવો પુત્ર, આવી પુત્રવધૂ જેને હોય તેને શોક શાનો ? આફતમાં આવેલા બ્રાહ્મણના રક્ષણની ખાતર યુદ્ધમાં મારો પુત્ર માર્યો ગયો છે, એટલે પિતાના અને ધર્મના ઋણમાંથી એ મુક્ત થઇ ગયો છે. રાણી ! તમે આવા પુત્રને ગર્ભમાં પણ ધારણ કર્યો છે, આવી વહુનું સુખ જોયું છે; માતા તરીકે, સાસુ તરીકે તમે ધન્યાવાદને પાત્ર છો. શોક કરવો તમને ન શોભે. શાંત થાઓ. રોવું છોડી દો. આવો, પુત્રને પિંડદાન આપીને વહુને અગ્નિસંસ્કાર કરો. ચાલો મારી સાથે ચાલો. ”

સ્વામીના ઉપદેશથી રાણીનું ચિત્ત પણ શાંત થયું. તેણે આંસુ લૂછીને કહ્યું: “ ખરૂં કહો છો, મહારાજ ! ઋષિઓનું રક્ષણ કરવા જતાં યુદ્ધમાં મરીને મારા પુત્રે ક્ષત્રિયોને છાજે એવી વીર ગતિને પ્રાપ્ત કરી છે. શોક કરીને રોવું મને છાજતું નથી. જેનો પુત્ર લડાઇમાં કામ આવે છે તે ક્ષત્રિય માતાને ધન્ય છે ! અને રોગથી પથારીમાં તરફડિયાં મારતા, ચીસો પાડતા, નિરાશ થઇને સગાંસંબંધીઓનું મોં તાકતા અને પ્રાણત્યાગ કરતા પુત્રને જે જુએ તે ક્ષત્રિય માતાનું ગર્ભ ધારણ કરવાનું કષ્ટ નકામું ગયું છે. માગવા આવનારને પાછો મોકલે નહિ, મિત્રનું રક્ષણ કરે, શત્રુના ભયથી કદી પણ પાછી પાની કરે નહિ, તે પુત્રનો પિતા પુત્રવાન ગણાવો જોઇએ અને માતા વીરપ્રસવિની. પુત્ર જ્યારે યુદ્ધમાં ઘાયલ થાય અથવા શત્રુને જીતીને પાછો આવે, ત્યારેજ એની જનનીની ગર્ભવેદના સફળ થાય છે. ”

એટલું બોલીને વીરમાતા ધીરજ સહિત ત્યાંથી ઊઠીને ઊભી

થઇ. નગરવાસીઓ પણ બધા શાંત થયા અને સુસજ્જિત પલંગ-માં રાજવધૂને બાંધીને અગ્નિસંસ્કાર સારૂ રાજાની સાથે નગરની બહાર નદીકિનારે લઇ ગયા.

પેલી તરફ માયાવી તપસ્વી તાલકેતુએ પાછા ફરીને ઋતુધ્વજને કહ્યું: “ રાજપુત્ર ! આપે મારા ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે; આપને હું ધન્યવાદ આપું છું. હવે આપ ઘેર સિધાવો. આપનાં માતપિતા, આપની પ્રિય પત્ની આપની વાટ જોઇને બેઠાં છે. સુખેથી એમની સાથે જીવન ગાળો. ”

ઋતુધ્વજ તપસ્વીને પ્રણામ કરીને કુવલય અશ્વની પીઠ ઉપર બેસીને, તીરને વેગે રાજધાનીમાં પહોંચ્યો. ત્યાં જઇને જુએ છે તો સત્યાનાશ વળી ગયું છે. એનું દૃઢ વીરહૃદય પણ ભાંગીને ચૂરેચૂરા થઇ ગયું. હાહાકાર કરતો એ મોટે સાદે રોઇ ઊઠ્યો. પુત્રના મૃત્યું સમાચાર સાંભળીને જે રાજારાણીએ ધીરજ ધારણ કરી હતી, તેમની ધીરજ પણ પોતાનું ખોવાયલું ધન પાછું આવ્યા છતાં પણ હવે રહી નહિ. તેમના દુઃખનો પાર ન હતો. વહુ મદાલસાને માટે તેઓ આકુળવ્યાકુળ થઇને રોવા લાગ્યાં. કુમાર ઋતુધ્વજના શોકનો તો પારજ શેનો હોય ? એનું વર્ણન અમે કવિ પ્રેમાનંદનાજ શબ્દોમાં કરીશું. પત્નીના મૃત્યુ સમાચાર મળતાંવારજ—

“ તેમનો તેમ ઉઘાડે મસ્તક, સ્મશાન ભણી તે જાય.
આવીને ઊભો રહ્યો જ્યાં, રામાની રાખોડી;
પ્રદક્ષિણા તે પૂંઠે કરતો, પોતાના બેઉ કર જોડી,
શું ભામિનીજી ભસ્મ થયાં છો, અમ વિસરજો દંડ;
મારા સમ જો બોલો નહિ તો, દેહ કરીશ શત ખંડ.
દહાડી સાદ કરૂં હું તમને, તમો શેં મુને નથી કરતાં?
હો ! કોકિલાનાદી વિચારજે, હું મુઓ છઉં તું મરતાં.
એમ શું કરો છો છોકરવાદી, પાણી પાઓ પ્રેમદા;
ઊઠો વહેલાં, ઊઠો વહેલાં, પતિની જાણી આપદા.
મન વ્યાકુળ તે કાંઇ ન જાણે, બોલે ઘેલાં ઘેલાં;
તારૂં મૃત્યુ કેમ થયું રે, હું થયો ન તુંથી પહેલાં ?
બન્યો હાથથી ઉસરડીને, રાખોડીનો ઢગલો કીધો;
પામરીમાં ગાંસડી બાંધી, મસ્તક ઉપર લીધો.

પછે દેશમાં તે ફરવા લાગ્યો, અમથો બારેવાટ;

× × × ×

તટ આવ્યું ત્યાં ગંગા કેરૂં, બેઠો રાજકુમાર.
ભજન મુખે ભામિનીનું, નૈણે તે જલની ધાર.”

રખે શત્રુઓ પુત્રને મારી નાખે એ શંકાથી એનાં માતપિતા પણ એની પાછળ પાછળ આવ્યાં અને આ ઘેલછા મૂકી દેવા અને કોઇ સારા ઘરની ભણેલી સુંદરી સાથે લગ્ન કરી ફરીથી ઘરસંસાર માંડવા ઘણુંયે સમજાવ્યો, પણ ઋતુધ્વજે આંખમાં પાણી આણીને જવાબ આપ્યો કેઃ—

“ઘેર આવું શું સુખ જાણી, હાય મોઇ મદાલસા રાણી;
કહેશો શી સગાઈ વખાણી, કહેશો સુરસુંદરી આપું આણી.
જો દઢ હોય પુરુષ પુરાણી, તોયે ન મળે મદાલસા રાણી;
તેનું મુખ જુવે જે પ્રાણી, કેમ વિખાણું મમ ધણિયાણી.
માયા કેમ જાયે ભુલાણી, પીલાય છે દુઃખની ઘાણી;
માટે આશ મેં મૂકી મારી, મારી શી સગાઇ સંભારી.
ત્યાંથી ઊઠીશ વાત નિરધારી, જ્યારે બોલે મદાલસા નારી;
મેં તો પૂજ્યા નથી મોરારી, તે વાત તો મન વિચારી.
જો સેવ્યા હોય ઉમિયાધારી, કેમ કરે ગાંધર્વ કુમારી;
માતપિતા ન રાખો વારી, અમો જોગી તમો સંસારી.
જો આવે ઉઠાડવા ત્રિપુરારી, તોયે હું નવ જાઉં હારી;
તમો મન માને તે કરજો, મેં તો ગૃહસ્થાશ્રમને વરજ્યો.
અભાગિયો હું તમો પેટ સરજ્યો, એવું જાણી પાછાં ફરજો;
નિશ્ચે હું થયો જોગટ્ટ, કાં ખપ કરો છો ફોકટ્ટ.
જે વાટે હું લૂંટાયો, તે વાટનો શોધો કયમ પાયો;
સર્વે થયું મારે નિકંદન, હું તો છઉં ભાયેગ મંદ.
મેં તો સગાઇ તમારી તોડી, તે માટે ચોળી મેં રાખોડી.”

માતપિતાની ઘણીએ આજીજીનો નિરાદર કરીને ઋતુધ્વજે તપસ્યા આરંભી. નાગરાજ અશ્વતરના બે પુત્ર એના મિત્ર થતા હતા. તેમની આગળ જઇ ઋતુધ્વજે પોતાના દુર્ભાગ્યની વાત કહી સંભળાવી. એ પુત્રોને એના ઉપર દયા ઊપજી અને એમણે પોતાના પિતાને જઇને કહ્યું કે, “તે જોગી તો અમો પણ જોગી. મિત્રને પત્નીવિરહમાં દેહ ગાળતો જોઇને અમે સુખમાં કેવી રીતે

રહી શકીએ ? તમે બહુ સમર્થ છો. કોઈ રીતે અમારા બંધુ ઋતુધ્વજને મદાલસા ભાભી પુનઃ પ્રાપ્ત થાય એવો ઉપાય બતાવો.” નાગરાજ પોતાના બંને પુત્રોને લઇને મૃત્યુંજય મહાદેવની પાસે ગયો અને પોતાના અપૂર્વ સંગીતથી એમને સંતુષ્ટ કરીને મદાલસાને સજીવન કરાવી. મદાલસા સાથે હવે ઋતુધ્વજનો પુનઃ મેળાપ થયો અને બંને નાગરાજની મહેમાનગીરી થોડા દિવસ ભોગવી, પાછાં પોતાની રાજધાનીમાં જઇને માતપિતાને મળ્યાં.

યથાસમયે મહારાજ શત્રુજિત્ સ્વર્ગવાસી થયા. ઋતુધ્વજ પિતાના રાજ્યનો અધીશ્વર બન્યો.

વખત જતાં મદાલસાને એકે એકે ત્રણ પુત્રો જન્મ્યા. ઋતુધ્વજે પુત્રોનાં નામ વિક્રાંત, સુબાહુ અને અરિમર્દન પાડ્યાં. નાનપણથીજ મદાલસાને વિદ્યાનો ઘણો શોખ હતો. બધાં શાસ્ત્રોમાં તે બહુજ વિદ્વાન હોવાથી ઋતુધ્વજે બાળકોના શિક્ષણનો ભાર તેના ઉપરજ નાખ્યો.

એ સમયમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાંજ મદાલસા રાતદિવસ વ્યતીત કરતી હતી અને તેથી કરીને તેનામાં ઊંચા પ્રકારનું દિવ્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું. આત્મા નિત્ય અને અવિનાશી છે, દેહ અનિત્ય છે, દેહને સુખદુઃખ છે, બધાં સંબંધીઓ, બધા ભોગવિલાસ કેવળ માયાના ખેલ છે, આજ છે, કાલ નથી, માયાની અસરથી જીવો સંસારમાં બંધાયલા છે અને એજ એમનાં બધાં દુઃખનું કારણ છે. વૈરાગ્યની સાધના એજ સૌથી મોટો ધર્મ છે, એનાથી જીવ આત્માનું તત્ત્વ સમજી શકે છે અને સમજીને મુક્તિને પામે છે. મદાલસા સર્વદા પુત્રોને આવોજ ઉપદેશ, આવુંજ શિક્ષણ આપતી. એના શિક્ષણથી ત્રણે પુત્રો સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય રાખનારા અને સંન્યાસી જેવા નીવડ્યા.

એક દિવસ એનો મોટો છોકરો વિક્રાંત બીજા બાળકોને હાથે માર ખાઇને રોતો રોતો માની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો: “ મા, છોકરાઓએ મને માર્યો; હું આવો લાડકવાયો રાજકુમાર તેને સાધારણ લોકોના છોકરાઓએ માર્યો ! એમની એટલી બધી હિંમત ? તું એમને સજા કર. ”

મદાલસાએ એ વાત સાંભળીને પુત્રને કહ્યું: “ બેટા ! તું શુદ્ધાત્મા છે. આત્માનો સ્વભાવ કાંઈ નામને લીધે બદલાતો નથી.

તારૂં નામ 'વિક્રાંત' છે અથવા તું રાજપુત્રનો અધિકાર ધરાવે છે, પણ એ બધી ઉપાધિઓ ખરેખરી નથી. કેવળ કલ્પિત છે. એટલા માટે રાજપુત્ર છું, એવું અભિમાન રાખવામાં તારી શોભા નથી. તારૂં આ દેખીતું શરીર પંચમહાભૂતનું બનેલું છે. તું એ દેહ નથી તો, પછી એ દેહને કોઇએ માર્યો તેમાં રડે છે શાનો?"

કેટલાક દિવસ પછી મદાલસાને ચોથો પુત્ર થયો. પુત્રનું નામ પાડતી વખતે ઋતુધ્વજે કહ્યું: "આનું શું નામ પાડીશું, મદાલસા?" મદાલસાએ જરાક હસી દીધું અને કાંઈ જવાબ દીધો નહિ. ઋતુધ્વજે કહ્યું: "પુત્રનું નામ પાડવાનું જ્યારે કહું છું ત્યારે તું હસે છે, કાંઇ બોલતી નથી, એ શું મદાલસા?"

મદાલસા વાળી પાછું હસી. કાંઇજ બોલી નહિ. ઋતુધ્વજે કહ્યું: "એ ક્ષત્રિયનો છોકરો છે. વીરત્વ અને બળના અર્થસૂચક કોઇ નામ પાડવું જોઇએ; એટલા માટેજ ત્રણ પુત્રોનાં નામ પણ વિક્રાંત, સુબાહુ અને અરિમર્દન પાડ્યાં હતાં. હવે મારાં એ બધાં નામો પસંદ પડયાં ન હોય તો આ ચોથાનું નામ તમેજ પાડો."

મદાલસાએ કહ્યું: "તમે આજ્ઞા આપી છે, તો મારે તેનું પાલન કરવુંજ જોઇએ. મેં આ પુત્રનું નામ પાડયું અલર્ક."

"અલર્ક! એ નામનો તો કાંઈ અર્થજ નથી."

મદાલસાએ જવાબ આપ્યો: "લોકાચારની ખાતર માણસને ઓળખવાનું એક ચિહ્ન જોઇએ, તે ચિહ્નની ખાતર નામ પાડવામાં આવે છે. બાકી નામનો તે કાંઈ અર્થ હોઈ શકે? તમે પહેલાં ત્રણ પુત્રોનાં નામ પાડ્યાં હતાં, તેના શા અર્થ હતા. 'વિક્રાંત?' આત્મા એજ જીવનો નિત્ય પદાર્થ છે, બાકી બધી માયાની રમત છે. એ આત્મા બધે ઠેકાણે સમાનભાવે કાયમ રહે છે. એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં એની 'ક્રાંતિ' અથવા ગતિ થવાનો સંભવ નથી, એટલે વિક્રાંત નામ પણ અર્થ વગરનું નહિ તો બીજું શું? 'સુબાહુ?' અનિત્ય આ દેહને તો વળી 'સુ' અને 'કુ' સારૂં કે ખોટું હોઈ શકે? ત્યાર પછી ત્રીજાનું નામ છે 'અરિમર્દન.' જે જાણે છે કે એકજ આત્મા બધામાં બિરાજી રહેલો છે, જે જાણે છે કે બધાં એકજ છે, તેને મનથી અમુક શત્રુ અને અમુક મિત્ર એવો ભાવ હોઇજ ન શકે. દેહજ દેહનું મર્દન કરી શકે છે; પરંતુ દેહ અસાર, અનિત્ય છે, આજ છે, કાલ નથી. મૂર્તિહીન નિત્ય

વસ્તુ આત્માનું કોણ મર્દન કરી શકે એમ છે ? આત્મા નિર્મળ બધા દોષ વગરનો છે તે પણ વળી કોનું મર્દન કરી શકે ? એટલા માટે હું કહું છું કે, જીવ અને આત્માના સ્વભાવનો વિચાર કરતાં કોઈ પણ નામનો અર્થ કાંઇ પણ રહેતો નથી. લોકાચારની ખાતર માણસોમાં ઓળખાવાની સગવડ સારૂ ગમે તે એક નામ પાડવું જોઇએ. નામનો કાંઈ હેતુ હોય તો બસ એટલોજ છે; અને એ વિચારથી આ ચોથા છોકરાનું નામ હું 'અલર્ક' પાડું છું; તે પણ એના ત્રણ ભાઇઓનાં નામ જેટલુંજ સાર્થક છે."

ઋતુધ્વજે હસીને કહ્યું: "તું કહે છે એ બધી સાચી વાત છે; પણ હું તો સંસારી જીવ છું. એટલી બધી ઊંડી તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો સમજવાની મારામાં પહોંચ નથી."

ત્રણ પુત્રો માતાના શિક્ષણને લીધે સંસારત્યાગી બન્યા. એમની દ્વારા રાજ્યનું રક્ષણ, કુળની મર્યાદાનું રક્ષણ, વંશની ઉન્નતિ એ બધાની કાંઈ પણ આશા રહી નહિ. ઋતુધ્વજને સ્વાભાવિક રીતેજ ચિંતા થઇ. એણે વિચાર્યું: "અલર્કના શિક્ષણનું કામ સાધારણ નીતિશાસ્ત્ર વગેરે ભણેલા કોઈ સારા પંડિતના હાથમાંજ સોંપીશું." એક દિવસ અંતઃપુરમાં જઇને જુએ છે તો મદાલસા અલર્કને પણ આત્મતત્ત્વ અને વૈરાગ્યનો બોધ આપી રહી છે.

"સત્યાનાશ વળ્યું ! આ શું કરે છે, મદાલસા ? ત્રણ પુત્રને તો આવો ઉપદેશ આપીને જોગટા બનાવ્યા, ત્યાંસુધી હું બોલ્યો નહિ; પણ આ ચોથો છોકરો પણ તારા ઉપદેશથી સંસાર છોડીને ચાલ્યો જશે તો હું શું કરીશ ? મારૂં રાજ્ય કોણ સંભાળશે ? કોણ મારી પ્રજાનું પ્રતિપાલન કરશે ? કોણ મારા વંશનું નામ રાખશે ? આત્મતત્ત્વ અને વૈરાગ્યને હવે ખૂણામાં નાખ અને બની શકે તો સંસારના કર્મમાર્ગમાં અલર્કની ઉન્નતિ થાય, ક્ષાત્રધર્મ, રાજધર્મ, સંસારધર્મ એ બધું શીખે અને સારી પેઠે પવિત્રતાથી એ પોતાનું જીવન ગાળી શકે એવું શિક્ષણ એને આપ; નહિ તો એને માટે મારે બીજો શિક્ષક ખોળવો પડશે."

મદાલસાએ હસીને કહ્યું: "એટલું બધું કરવાની જરૂર નથી. સંસારધર્મનું શાસ્ત્ર પણ હું થોડુંઘણું જાણું છું. તમારી એવીજ ઇચ્છા છે તો હું એને ગૃહસ્થાશ્રમનું, રાજધર્મનું યોગ્ય શિક્ષણ આપીશ."

એટલું કહીને તેણે અલર્કને ખોળામાં બેસાડીને મૃદુ હાસ્ય-પૂર્વક કહ્યુંઃ "અલર્ક, આ પૃથ્વીમાં ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કર, મિત્રનું હિત અને શત્રુનું દમન કરીને તારા પિતાને ખુશ કરજે."

અલર્કના શિક્ષણનો ભાર માતાના ઉપરજ રહ્યો. બાલ્યાવસ્થામાં જે કાંઈ શીખી શકાય તે બધું એણે ભણી લીધું. યથાસમયે અલર્કને જનોઈ દેવામાં આવ્યું. ઉપનયન પછી એ જનનીનેજ વિદ્યાગુરુ ગણવા મંડ્યો. જનનીના ચરણમાં પ્રણામ કરીને તેણે કહ્યુંઃ "મા, આ લોક અને પરલોકનું કલ્યાણ સાધવા સારૂ મારે કયા ધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ, તે મને સમજાવો."

રાજાનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ પ્રજાના પાલનમાં છે.બધાં વ્યસનોનો ત્યાગ કરીને રાજાએ રાજધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ, પ્રજાને સુખમાં રાખવી જોઈએ, શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે સમાજનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, દુષ્ટનું દમન અને સજ્જનોનું પાલન કરવું જોઈએ, એ બધા સિદ્ધાંતો વિસ્તારપૂર્વક મદાલસાએ અલર્કને સમજાવી દીધા. અલર્ક જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ રાજનીતિ, સમાજ-નીતિ, ગૃહસ્થના ધર્મ, યાગ, યજ્ઞ, સદાચાર વગેરેના સંબંધમાં શાસ્ત્રોના જે ઉપદેશ અને વિધિ છે તે બધા શીખવી દીધા. અલર્ક પ્રશ્ન કરતો, મદાલસા તેનો ખુલાસો કરતી. એ પ્રમાણે ભર-જુવાનીમાં આવતાં લગી શિષ્ય જેમ ગુરુની પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કરે તેમ અલર્ક જનનીની પાસેથી આદર્શ ગૃહસ્થ અને આદર્શ રાજાને માટે જાણવા યોગ્ય બધી વિદ્યાઓ શીખ્યો.

પ્રેમાનંદના શબ્દોમાં કહીએ તો મદાલસાએ પુત્ર અલર્કને જુદાજ પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું; અને—

"ગ�ૃહસ્થાશ્રમને વર્ણવ્યો, ખંડિયો સંન્યાસ;
મન સ્થિર છે પોતાતણું તો, સમીપ છે અવિનાશ.
હરિવિના બીજું કો નથી, મન કલ્પિત આ સંસાર;
મન શમ્યું તવ જાણવું જે, જગતનો નિસ્તાર.
બ્રહ્મા ત્રિગુણી એક છે, આદ્ય અંત ને મધ્ય સાર;
બ્રહ્મભાવ ત્રિગુણે રાખ્યો, તો ઊતરશો ભવપાર.

શિક્ષણ સમાપ્ત થતાં અલર્કનું લગ્ન થયું. પરણ્યા પછી માતાની પાસેથી મેળવેલા જ્ઞાન મુજબ તેણે ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવા માંડ્યો. ઋતુધ્વજના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

ઋતુધ્વજ વૃદ્ધ થયો, હવે ઘરસંસાર છોડીને વનમાં જઇ તપસ્યા કરવા-વાનપ્રસ્થ થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. મદાલસાને લઈને રાજા એ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવા તૈયાર થયો. રાજ્યકારભાર અલર્કના હાથમાં સોંપી દેવામાં આવ્યો.

સ્વામીની ઇચ્છા મુજબ મદાલસાએ અલર્કને સંસારનો ધર્મ શીખવ્યો હતો. આત્મતત્ત્વ સંબંધી કાંઈ પણ ઉપદેશ આપ્યો નહોતો. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રવૃત્તિના માર્ગમાંજ એનું આખું જીવન વ્યતીત થવા લાગ્યું અને નિવૃત્તિ ઉપર તેનું જરા પણ લક્ષ્ય રહ્યું નહિ. વૈરાગ્યનું એક પણ લક્ષણ તેનામાં દીઠામાં આવ્યું નહિ.મમતા અને ભોગની આસક્તિ પ્રબળ થઇ પડી.

પરંતુ એ વાત મદાલસાના લક્ષ્ય બહાર નહોતી. વનમાં જતી વખતે તેણે અલર્કને કહ્યું: "અલર્ક! ગૃહસ્થો સહેલાઇથી મોહ અને મમતાને વશ થાય છે અને તેને લીધે દુઃખ પણ ઘણું પામે છે. મારી આ વીંટીમાં એક પાતળા પાંદડા ઉપર સૂક્ષ્મ અક્ષરે મારો છેવટનો ઉપદેશ લખેલો છે. બંધુઓના નાશથી, શત્રુઓના પ્રતાપથી કે માલમિલકત જતી રહેવાથી ગમે તે કારણથી, કદાપિ કોઇ મોટું દુઃખ તારે માથે આવી પડે તો એ પત્ર ઉઘાડીને વાંચજે અને તેમાં લખેલા ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તજે."

એટલું કહીને મદાલસાએ એક વીંટી પુત્રની આંગળીએ પહેરાવી. ત્યારપછી ગૃહસ્થને ઉપયોગી એવો આશીર્વાદ આપીને વિદાય થયાં.

એ પત્રમાં નીચેનો ઉપદેશ લખ્યો હતો:—

"બધાનો સંગ છોડી દેજે. જો સંગ નજ છૂટી શકે તો સારા માણસનો સંગ કરજે. બધી વાસનાઓનો ત્યાગ કરજે, ન થાય તો કેવળ મુક્તિની ઇચ્છા રાખજે."

એક સમયે મોટી આફત આવી પડતાં અલર્કે માતાનો એ ઉપદેશ બહાર કાઢીને વાંચ્યો. મુક્તિની ઇચ્છા રાખીને સાધુસંગ કરવાનો ઉપદેશ માતા છેવટે આપતી ગઇ છે, એ જાણીને અલર્ક તરતજ મહર્ષિ દત્તાત્રેય પાસે પહોંચ્યો અને પોતાને ઉપદેશ આપવાની પ્રાર્થના કરી. દત્તાત્રેયના ઉપદેશથી ધીમે ધીમે અલર્કને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને બધા ભોગવિલાસ ઉપર તેને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો.સંસાર ત્યજી દઇને યોગ દ્વારા તેણે મુક્તિ મેળવી.



८६—चंद्रवती



સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાલવિજયી, કુશદ્વીપ-નિવાસી દાનવેશ્વર ઘોરની સહધર્મિણી હતી. દૈત્યરાજ ઘોર જ્યારે ઘણે દિવસે તપસ્યામાં સિદ્ધ થઇને ઘેર પાછા આવ્યા, ત્યારે પતિને વધાવી લેવાને માટે તેણે આખા નગરને શણગારી દેવરાવ્યું હતું. ધ્વજાપતાકા તથા રંગબેરંગી રોશનીથી શહેરની શોભામાં ઘણો વધારો થયો હતો. પતિનાં દર્શન કરવાની આશામાં પ્રફુલ્લિત થઇને અંતઃપુરમાં પણ તેણે મોટો ઉત્સવ મનાવ્યો હતો.

મહારાજા ઘોરને આવી સુંદર નગરીમાં આવો ઉત્સાહભર્યો આવકાર મળવાથી એ સુલક્ષણા પત્ની ચંદ્રવતી ઉપર ઘણાજ પ્રસન્ન થયા. અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી સાધ્વી પત્નીની સાથે પ્રેમનો વાર્તાલાપ કરવામાં એ તપનું બધું દુઃખ વીસરી ગયા. આજ ઘણે વર્ષે ચંદ્રવતી પતિ સાથે ક્રીડા કરવા લાગી. એ ઉપરાંત એ પોતાનાં નિત્યકર્મ નિયમિત રીતે કરતી અને પતિને પણ તેમના નિત્યકર્મમાં કાંઇ અડચણ આવવા દેતી નહિ. દૈત્યરાજ ઘોર પોતાનું સઘળું કામ ઠીક વખતસર કરતા. બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ઊઠીને, પ્રાતઃકૃત્ય તથા દંતધાવન આદિ કરીને ઇષ્ટદેવતાની ઉપાસના કરતા અને ત્યાર પછી હોમહવન, પિતૃતર્પણ અને સંધ્યાવંદનાદિ કર્મ કરતા. ત્યારપછી રાજસભામાં જઇને રાજ્યના અમલદારોનું કામકાજ તપાસતા, રૈયતની અરજીઓ સાંભળતા, આવકખર્ચનો હિસાબ લેતા અને કિલ્લાઓનું અવલોકન કરતા. અઢાર પ્રકારના દોષથી બચીને એ રાજ્યનું રક્ષણ કરતા. શત્રુ, મિત્ર, ઉદાસીન અને માયાવી આદમીને પારખી લેતા અને ધનવૃદ્ધિ, પ્રજારક્ષણ તથા સૈન્યસંખ્યા વગેરે વિષયોમાં સાધુ પુરુષોની સલાહ લઇને કામ કરતા. ઇન્સાફ કરતી વખતે શત્રુ અને મિત્ર તરફ એમની સમદૃષ્ટિ રહેતી. કાલક્રમે દૈત્યરાજના પુત્ર

વજ્રદંડે, પિતા ઘોરને કહ્યું: “ પિતાજી ! મારા કહ્યાથી ખોટું લગાડશો નહિ. રાજાઓએ પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવાને સદા યત્ન કરતા રહેવું જોઇએ. આપના જેવા ભુવનવિજયી રાજાએ સંતોષી થઇને બેસી રહેવું ન જોઇએ.” રાજા ઘોરે પુત્રનાં વચન સાંભળીને હાસ્ય કરીને કહ્યું: “ બેટા ! શારીરિક અને માનસિક બધા શત્રુઓનો વિજય કરીને ભગવાન વિષ્ણુની કૃપાથી મને તારી માતા ચંદ્રવતી જેવી વિશુદ્ધ ચરિત્રની પ્રેમાળ સ્ત્રી, તારા જેવો ત્રિભુવનવિજયી પુત્ર અને આવું સુંદર રાજ્ય પ્રાપ્ત થયાં છે. હવે મને વધારે રાજ્ય મેળવવાની ઇચ્છા નથી. ખાસ કરીને હવે કોઇની સાથે યુદ્ધ કરવું એ વ્યાજબી નથી.” એટલામાં રાજ્યનો મંત્રી સુસેન બોલી ઊઠ્યો: “ મહારાજ ! રાજકુમારનો અભિલાષ ઘણો મહાન છે. પોતાનાજ રાજ્યથી સંતોષ માનીને બેસી રહેવાથી રાજાઓની પડતી દશા આવે છે. વનવાસી મુનિઓ પણ બીજાનું વલ્કલ છીનવી લેવાની ઇચ્છા રાખે છે, તો રાજાઓએ તો યુદ્ધ કરીને રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવો એજ વ્યાજબી છે.” મંત્રીની સલાહ માનીને રાજાએ દેવનું આરાધન કરીને પુત્રને વિજય કરવા જવાની રજા આપી. પુત્ર વજ્રદંડે પિતાની રજાથી ત્રિપુરનો વિજય કર્યો.

એ વખતે દેવોના રાજા ઇંદ્ર દાનવેશ્વર ઘોરનો વિજય કરવા સંબંધમાં મહાજ્ઞાની બૃહસ્પતિની સલાહ લઇ રહ્યા હતા. મહાન પંડિત વાચસ્પતિ વગેરેએ કહ્યું: “એ પુણ્યાત્મા, સર્વ શાસ્ત્રોના વેત્તા, સદાચારી અને ઉદ્યમી રાજાને કોઈ જીતી શકશે નહિ. એ ગુણવાન રાજા સર્વ દોષોથી બચેલો છે, તેનો યુદ્ધમાં કોઇ પરાજય કરે એ સંભવિત નથી.” ત્યાર પછી દેવતાઓએ નક્કી કર્યું કે એ રાજાને કુમાર્ગે ચડાવવો, એને પરસ્ત્રીલંપટ બનાવવો તથા વેદ, શાસ્ત્ર, દેવો અને બ્રાહ્મણો ઉપર તિરસ્કાર રાખનારો, ભક્તિહીન અને આચાર ભ્રષ્ટ કરવો જોઇએ. વળી તેમણે તેની સાધ્વી સ્ત્રીને પણ ધર્મભ્રષ્ટ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે દેવર્ષિ નારદને ઘોર રાજાની પાસે મોકલ્યા.

નારદ ઘોરને ત્યાં પહોંચ્યા, એટલે રાજાએ ભક્તિપૂર્વક તેમને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા અને અર્ઘ્ય, પાદ્ય, જળ તથા મધુપર્ક અને આસન દ્વારા તેમની યથાવિધિ પૂજા કરી. ત્યારે નારદે કહ્યું: “ રાજન્ ! ઊઠો, પ્રણામ શા માટે કરો છો ? રાજન્ !

વિષયભોગજ સુખજનક છે અને વિષયી માણસજ ભાગ્યવાન છે. ભોગ અને રમણીવિલાસમાં નિમગ્ન રહો ! રાજ્ય મળ્યા પછી રોજ નવી નવી લલનાઓ સાથે ભોગ કરવામાંજ તપસ્યાનું ફળ રહેલું છે. જુઓ મહારાજ ! સાંભળ્યું છે કે ત્રિલોચન મહાદેવ પણ મુનિકન્યાઓ સાથે ક્રીડા કરતા કરતા દારુવનમાં ગયા હતા. એ પરમ દેવ પણ બીજાઓની માફક વિષયભોગ કરતા હતા. વિષ્ણુએ પણ લક્ષ્મીને વક્ષઃસ્થળ ઉપર રાખી મૂકી છે. ઇંદ્ર, ચંદ્ર, બ્રહ્મા વગેરે બધા દેવતાઓ સુખની ઇચ્છા રાખનારા છે. વિષય-ભોગ એ ધર્મ અને તપસ્યાનું ફળ છે." નારદનો આવો ખરાબ દૂષણભરેલો ઉપદેશ સાંભળીને દૈત્યરાજે વિસ્મય સાથે કહ્યું: "નારદ ! આપ કહો છો તે ધર્મની વાત નથી. હે બ્રહ્મન્ ! સંયમી-જ ઉત્તમ છે. અસંયત પશુ જેવા મનુષ્યોને આખરે નરકમાં જવું પડે છે. જિતેંદ્રિય પુરુષજ વિદ્વાન અને વિનયી હોય છે. વિનયી પુરુષ લોકરંજક અને પ્રવીણ હોય છે. લોકોને જે ખુશ કરી શકે છે તે સંપત્તિ મેળવે છે. ધર્માનુષ્ઠાનનું ફળ સંપત્તિભોગ તથા ચારિત્ર્યનું રક્ષણ છે. ઔષધનું સેવન કરવાથી રોગ દૂર થાય છે, પણ ઇંદ્રિયોનું સેવન કરવાથી દોષ વધતોજ જાય છે. કામ વધ્યા પછી એનો નાશ કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચનો અનુભવ કરનાર પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિયો અને પાંચ કર્મેંદ્રિયોને જે વશમાં રાખી શકે છે તેનુંજ કલ્યાણ થાય છે. જે વિષયી મનુષ્ય વિષયોમાં આસક્ત રહે છે, તે મૂળ-માંથીજ સડી ગયેલા વૃક્ષની પેઠે ઘણો જલદી ઐશ્વર્યથી ભ્રષ્ટ થાય છે. સ્ત્રીઓમાં આસક્તિ, સુરાપાન, દિવસે નિદ્રા, નાચ, તમાશા, જુગાર, વૃથા ભ્રમણ અને મૃગયા એ બધી કામવાસનાઓ તથા કડવાં વચન, ઇર્ષ્યા, અસૂયા, દુઃસાહસ, અપકાર વગેરે ક્રોધમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા દુર્ગુણો, એ બધું મૃત્યુનું કારણ થઇ પડે છે. દેવતા-ઓ પણ એ દુરાચારોનો આશ્રય લીધાથી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે."

દૈત્ય રાજાનો આ ધર્મોપદેશ સાંભળીને નારદે ઘણો વિચાર કર્યા પછી તેને નીતિભ્રષ્ટ કરવા માટે બીજી યુક્તિ શોધી કાઢી. તેમણે કહ્યું: "રાજા ! જુઓ, જે કાર્યો કરવામાં કાંઇ દોષ નહિ થાય એવાં કામો બતાવું; શત્રુઓને જીતીને ધર્મથી રાજ્યનું પાલન કરવું, સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી અનાથ કન્યા સાથે લગ્ન કરવું, એથી દોષના ભાગી નહિ થવાય. રાજ્ય એજ ધર્મનું સાધન છે

અને રાજ્ય એ ઉત્તમ ઐશ્વર્ય મેળવવા માટેજ છે. રાજાએ એક રાજ્ય અને એક પત્નીનો ભોગ કરતાં કરતાં પણ બીજા રાજ્ય અને બીજી પત્નીનો ભોગ કરી શકે છે. બળવાન રાજાએ વ્યાધિ-યુક્ત, વૃદ્ધ રમણી સાથે વિલાસ ન કરવો જોઇએ.” વગેરે વગેરે ઘણીજ શરમ ભરેલી હલકી વાતો, જેનો ઉલ્લેખ કરતાં પણ અમને શરમ આવે છે, એવી વાતો રાજાને સમજાવીને નારદે તેને કુપથ-ગામી બનાવવાનો યત્ન કર્યો.

કુસંગની અસર વહેલી મોડી થયા વગર રહેતી નથી. નારદ-ના આવા દુરાચારના ઉપદેશથી, તેમણે બતાવેલી સુખવૈભવની લાલચોથી મુગ્ધ થઇને, આખરે રાજા ઘોર, પાપ અને પરસ્ત્રીગમન આદિ અનાચારમાં પ્રવૃત્ત થયો. પોતાની સાધ્વી પત્નીનો સહવાસ, વિષ્ણુપૂજા, અતિથિઓની સેવા અને ધર્માનુષ્ઠાનનો ત્યાગ કર્યો; તથા રોજ નવી નવી પરસ્ત્રી બોલાવીને તેમની સાથે વિલાસ-કરીને પોતાની તપસ્યાનું ફળ નષ્ટ કરવા લાગ્યો. રાજકાર્ય, દેવ-કાર્ય, બધું નેવે મૂક્યું.

નારદની સલાહથી પોતાના પ્રિય પતિને આવા કુછંદમાં પડેલા જોઇને રાણી ચંદ્રવતીએ મંત્રીને બોલાવીને કહ્યું: “ભાઇ! મારા પતિ જેમ આ રાજ્યના રાજા છે તેમ તમે પણ સુયોગ્ય મુખ્ય પ્રધાન છો. સારાનરસાનું તમને જ્ઞાન છે. તમે કુમાર્ગે નહિ જાઓ એવી મને ખાતરી છે. રાજાએ મંત્રીની સલાહ લઇને કામ કરવું જોઇએ અને તેની સલાહ મુજબ રાજ્યનું પાલન કરવું જોઇએ. એમ ન કરવાથી વિપરીત પરિણામ આવે છે. આજે રાજા તમારે વશ નથી. રાજાને દુર્વ્યસનમાં ફસેલા અને બુદ્ધિભ્રષ્ટ થયેલા જોઇને મને મનમાં ઘણોજ શોક થાય છે. એમને તમારે સલાહ આપવી જોઇએ કે, ‘તમારા આ આચરણથી તમારી સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, સગાંસંબંધી અને પ્રજા અપ્રસન્ન થયાં છે. તમે મારી સલાહ પ્રમાણે ચાલો અને શત્રુઓના દૂત નારદે આપેલી અધમ સલાહનો તિરસ્કાર કરીને એ કુટેવોને એકદમ છોડી દો.’ મંત્રીનું કર્તવ્ય છે કે રાજાને સદુપદેશ આપવો અને એમ કરીને રાજ્યને અધોગતિમાંથી બચાવવું. ‘મારૂં રાજ્ય’ એ શબ્દમાંજ રાજા અને પ્રધાનનું ગૌરવ છે અને એ રાજ્યની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખવા મંત્રીએ તનમનધનથી પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. હું તો સ્ત્રી છું, મૂર્ખ છું. મારા બોલવામાં કાંઇ બેઅદબી લાગે તો માફ કરશો.”

રાણી ચંદ્રવતી શાંત થઇ, એટલે મંત્રી સુસેને બે હાથ જોડીને કહ્યું: "દેવિ! દેવતાઓમાં પણ આપ પૂજનીય છો. તમે બધાંને નીતિનો માર્ગ બતાવવાને યોગ્ય છો. આપ ધારો છો એટલો મારો કાબૂ રાજા ઉપર હવે રહ્યો નથી. સર્વનીતિવિશારદ, શુદ્ધ ચરિત્રના અમારા રાજાની બુદ્ધિ નારદના ખરાબ ઉપદેશથી ફરી ગઇ છે. તેઓ મારી સલાહ કદી પૂછતાજ નથી–દુષ્ટ નારદની સલાહ મુજબજ ચાલે છે અને અમને લોકોને ઘણા નાપસંદ કરે છે. નારદે એમને ભંભેર્યા છે કે, તમારો મંત્રી બેવકૂફ છે, તમારી વૃદ્ધ સ્ત્રી ઉપર તમને આસક્ત રાખવામાંજ એનો સ્વાર્થ સમાયલો છે. એવી એવી ખોટી વાતો કહીને નારદે મારે માટે ખોટો વિચાર રાજાના મનમાં બેસાડી દીધો છે; તોપણ તમે કહ્યું એટલા માટે હું જાઉં છું. તમે પણ રાજા પાસે આવીને તેમને રૂબરૂમાં શિખામણ દો." સતી ચંદ્રવતી મંત્રીની સલાહ મુજબ પતિને શિખામણના બે બોલ કહેવા પતિ પાસે ગઈ. પહેલાં તો બહારના દ્વારપાળે તેને ત્યાં જતાં રોકી, પણ તેને ગણકાર્યા વગર એ તો અંદર ઘૂસી ગઇ અને દૈત્યરાજ ઘોરને પોતાની તરફથી મોં ફેરવી નાખેલું જોયા છતાં પણ કહેવા લાગી: "સ્વામીનાથ! મને જોયા છતાં પણ આપ મારા સામું જોતા નથી, મારી સાથે વાતચીત કરતા નથી, તોપણ મારે બે શબ્દો આપને નિવેદન કરવા છે. હું સપત્નીના ભયથી એ કહું છું એમ સમજશો નહિ. મહાન પુરુષો કદી અજાણી, વગર પરણેલી સ્ત્રી સાથે ઉપભોગ કરતા નથી. એવી કન્યાઓથી ઘણું ભયંકર પરિણામ આવે છે એમ સાંભળ્યું છે. વળી તપસ્વીના વેશધારી કપટી લોકો, હીજડાઓ, ક્રોધી, બીકણ અને શત્રુના અનુચરો તથા જોશીઓ ઉપર જે રાજા અધિક વિશ્વાસ કરે છે તે ઘણો જલદી વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે. પરસ્ત્રી મહા અનર્થનું કારણ થઇ પડે છે. ધર્મરાજ જેવો પુરુષ હોય તોપણ પરનારીના છંદમાં પડ્યાથી તેનેજ વશ થઇ જાય છે. પાન, આસન, શય્યા, રમણી, વાહન અને અન્ન એ સારાસારનો વિચાર કર્યા વગર વાપર્યાથી વ્યાધિ અને મૃત્યુગ્રસ્ત થવાય છે. નાથ! પરસ્ત્રીલંપટ કદી થશો નહિ. એ વિષયમાં આગલા રાજાઓનો ઇતિહાસ સ્મરણમાં લાવો.

"પૂર્વે ક્રૌંચ દ્વીપમાં સુમેધા નામનો એક રાજા હતો. તેને સોળ હજાર રાણીઓ હતી. અતુલ સંપત્તિ, સૈન્ય, સામંત તથા

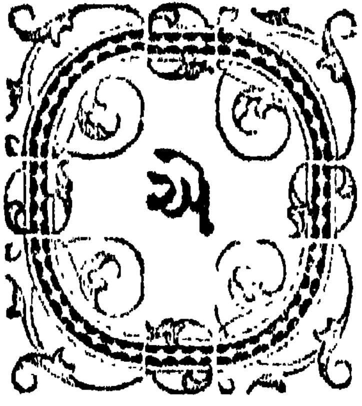
હાથીઘોડા વગેરે સમૃદ્ધિ હતી. એ પૃથ્વી ઉપર નિષ્કંટક રાજ્ય કરતો હતો. એક દિવસ ફરતાં ફરતાં એ શાકદ્વીપમાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં શિકાર ખેલવા લાગ્યો. ત્યાં આગળ તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે પુષ્કર ઋષિને ઘણી રૂપવતી સર્વ ગુણ-સંપન્ન એક કન્યા છે. નાથ ! રાજા એ ઋષિના આશ્રમમાં ગયો. ઋષિ ત્યાં નહોતા. કેવળ એ ઋષિકન્યા ભદ્રવામાને એકલી જોઇને, રાજાને તેની સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા થઇ. એ વખતે એ એટલો કામવિહ્વળ થઇ ગયો હતો, કે હિતાહિતનું તેને ભાન રહ્યું નહિ અને ભદ્રવામાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ તેનો હાથ પકડ્યો. ભદ્રવામા રુદન કરવા લાગી, પણ રાજાએ તેને છોડી નહિ અને પોતાનો દુષ્ટ હેતુ પાર પાડ્યો. ત્યાર પછી એ પોતાને ઉતારે ગયો, પણ મુનિએ આશ્રમમાં આવીને જોયું કે પુત્રી ભદ્રવામા કલ્પાંત કરી રહી છે. પુત્રીને પૂછવાથી એણે ,વિનયપૂર્વક કારણ કહી સંભળાવ્યું. ઋષિએ ગુસ્સે થઇને રાજાને શાપ દીધો અને સુમેધા રાજા એ શાપને લીધે નરકમાં પડ્યો. માટે હે નાથ ! એ મુનિના શાપની પેઠે બધાના શાપની શંકા મને રહે છે. હે સ્વામિ ! હે દાનેશ્વર! આપનું રાજ્ય અને સુખ સ્થાયી રહે, એટલા સારૂ આપને ખરાબ માર્ગે જતા અટકવાની હું સલાહ આપું છું."

દૈત્યરાજ ઘોર દુરાચારના સાગરમાં હદપાર ડૂબી ગયો હતો, તેની બુદ્ધિ અત્યંત ભ્રષ્ટ થઇ હતી. સાધ્વી સ્ત્રીના સદુપદેશ ઉપર તેણે જરા પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. સતી ચંદ્રવતી પતિને સન્માર્ગમાં લાવી ન શકાયાથી અને પરિણામ ઘણું ખરાબ આવશે એવી ખાતરીથી રુદન કરવા લાગી. દૈત્યરાજે સતીની સલાહનું ઉલ્લંઘન કરીને દેવી દુર્ગા સાથે યુદ્ધ કર્યું અને એ યુદ્ધમાં એ માર્યો ગયો."





૮૭–કલાવતી



એ કમળાના અંશરૂપ પિતૃઓની માનસી કન્યા અને મહારાજા સુચંદ્રની પત્ની હતી. સુંદરતા અને પાતિવ્રત્યમાં એ સ્ત્રીઓમાં મુખ્ય હતી. સતીત્વના બળે એણે મૃત પતિને સજીવન કર્યો હતો. રાજા સુચંદ્ર કલાવતી જેવી સ્ત્રી મળવાથી પોતાને ભાગ્યશાળી ગણતો હતો અને મનમાં ને મનમાં આનંદ પામતો કે, કેવું આશ્ચર્યકારક રૂપ છે, કેવો મનોહર વેશ છે, કેવા સારા ગુણ છે! એનું અંગ ઘણુંજ સુકોમળ અને એનું મુખ શરદ્ પૂનમના ચંદ્રમા જેવું મનોહર હતું. એ કલાવતીના કટાક્ષનો ભ્રમ મુનીંદ્રોના મનને પણ વિમોહિત કરી નાખવાને સમર્થ હતો. આવા આવા અનેક વિચાર કરીને, કામબાણથી પીડિત થઇને રાજા સુચંદ્ર કલાવતીને દિવ્ય રથમાં બેસાડીને એકાંત સ્થળમાં ક્રીડા કરવા લાગ્યો. ચંદન અને અગરુના વાયુથી બહેકી રહેતા મલયપર્વતમાં, મનોહર ચંપાના પુષ્પોની સુખકારક શય્યામાં, પુષ્પોથી ખીલેલી માલતીના બગીચામાં અને પુષ્પભદ્રા નદીને તીરે ઘણા નિર્જન પ્રદેશમાં રાજા રતિક્રીડા કરવા લાગ્યો. રાજારાણી એ આનંદમાં મસ્ત થઇને રાતદિવસનું ભાન પણ ભૂલી ગયાં. એમને એક હજાર વર્ષ ઘડી જેટલાં ભાસવા લાગ્યાં. ત્યાર પછી ઘણા સમય સુધી વિહાર કરી ચૂકયા પછી, સંસાર ઉપરથી અત્યંત વિરક્ત થઇને સુચંદ્ર રાજા કલાવતી સાથે તપસ્યા કરવા માટે વિંધ્યાચળ ઉપર ગયો. ત્યાં આગળ એક ઋષિના પવિત્ર અને પ્રશંસનીય આશ્રમમાં હજાર વર્ષ સુધી એણે કઠોર તપસ્યા કરી. ત્યાર બાદ મુનિશ્રેષ્ઠ સુચંદ્ર મોક્ષપદની ઇચ્છાથી નિઃસ્પૃહ અને નિરાહાર બનીને શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં મૂર્છિત થયો. એ વખતે સાધ્વી તપસ્વિની કલાવતીએ તપસ્વી પતિના આખા શરીર ઉપર ચોંટી ગયેલી માટી ખસેડી દઇને,

પતિનું બેહોશ શરીર જોયું તો એમાંથી પ્રાણ જતો રહ્યો છે; માંસ અને લોહી સુકાઇ ગયાં છે; કેવળ હાડકાં-ચામડાનું કલેવર છે. એણે એ સ્થિતિમાં પતિને છાતી ઉપર લીધા અને "હે નાથ! હે પ્રાણવલ્લભ!" કહી કહીને શોકાર્ત્ત કલાવતી ઊંચે સાદે રોવા લાગી. પતિપરાયણા દુઃખી કલાવતી આ પ્રમાણે બેશુમાર રુદન કરતી હતી એવામાં સતીનું રુદન સાંભળીને કૃપાનિધિ જગદ્વિધાતા ભગવાને પધારીને સતીનો શોક જોઇને સુચંદ્ર રાજાના મૃતદેહને પોતાના ખોળામાં લીધો તથા ભગવાન પોતે પણ રોવા લાગ્યા. બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્માએ રુદન કર્યા પછી, પોતાના કમંડળમાંથી થોડું પાણી લઇને એ રાજાના શબ ઉપર છાંટયું અને તેથી રાજા સુચંદ્રના શરીરમાં જીવ આવ્યો. એ વખતે રાજાએ સજીવન થતાં વાર સામે સાક્ષાત્ તેજસ્વી પ્રજાપતિને જોઇને તેમને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. બ્રહ્માએ સંતુષ્ટ થઇને કહ્યું: "હે સુચંદ્ર! તું મરજીમાં આવે તે વરદાન માગ!" ત્યારે રાજાએ નિર્વાણમુક્તિનું વરદાન માગ્યું. બ્રહ્મા પ્રસન્ન વદને એ વરદાન આપવા તૈયાર થયા, પણ સતી કલાવતીએ બ્રહ્માને ગળગળે કંઠે કહ્યું: "હે બ્રહ્મન્! હે દયાનિધિ! આપ જો નૃપેંદ્રને યોગ્ય સમજીને એ વરદાન આપશો તો આ અભાગી અબળાની ગતિ શી થશે, તેનો આગળથી વિચાર કરી રાખજો. કાન્ત વગર કાન્તાની શોભા શી? મેં શ્રુતિમાં સાંભળ્યું છે, કે પતિસેવા એજ પતિવ્રતાનું એક માત્ર વ્રત છે. પતિજ તેનો ગુરુ, ઇષ્ટદેવ અને ધર્મબંધુ છે. આખી દુનિયામાં સ્વામી જેવું પ્રિય કોઇ નથી. હે બ્રહ્મન્! સ્વામીસેવા એ બધા ધર્મોમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. સ્વામીસેવા ન થાય તો સ્ત્રીનાં બધાં ધર્મકાર્ય નિષ્ફળ જાય છે. વ્રત, દાન, તપસ્યા, જપ, હોમ, તીર્થસ્નાન, પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા, દીક્ષા, યજ્ઞ, મહાદાન, વેદપાઠ, વેદજ્ઞાન, બ્રાહ્મણભોજન અને દેવસેવા એ બધાં ધર્મકાર્યો પતિસેવાના સોળમા ભાગની બરોબર પણ નથી. જે સ્ત્રીઓ સ્વામીની સેવા નથી કરતી અને સ્વામી સાથે કડવાં વચન બોલે છે, તે અભાગણીઓ સદા નરકમાં વાસ કરે છે અને તેમને સાપ જેવાં ઝેરી જાનવરો રાત દિવસ ડંખ્યા કરે છે. એની વેદનાથી તેઓ અત્યંત ત્રાસદાયક શબ્દોમાં રોકકળ કરે છે અને એ કડવાં વચન બોલનારી સ્ત્રીને ત્યાં મલિન પદાર્થો ખાવા પડે છે. આખરે તેઓ કીડાઓની યોનિમાં જન્મે છે અને ત્યાં સો

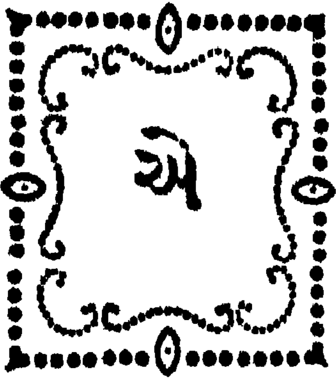
જન્મ સુધી રહે છે. હું અબળા છું, પણ પંડિતોને મોંએ મેં આવી વાત સાંભળી છે, કે આપ આખી સૃષ્ટિના પિતા છો, વિભુ છો, ગુરુ છો, વિદ્વાન છો, યોગી છો અને જ્ઞાનીઓના પણ પરમ ગુરુ છો. આપ સર્વજ્ઞ છો. આપને હું વધારે શું કહું? હે બ્રહ્મન્! મારા સર્વસ્વમય પ્રાણાધિક કાન્ત જો મુક્તિ પામશે તો પછી મારા ધર્મ અને યૌવનનું રક્ષણ કોણ કરશે? કુમારી હોય છે ત્યાંસુધી પિતા કન્યાનું રક્ષણ કરે અને પછી સત્પાત્રને તેનું દાન કરે છે; પછીથી હમેશાં કાન્ત તેનું રક્ષણ કરે છે, પણ એ ન હોય ત્યારે પુત્ર રક્ષણ કરે છે. ત્રણ અવસ્થામાં ત્રણ જણાઓ સ્ત્રીઓની રક્ષા કરે છે. કોઇનું પણ રક્ષણ નહિ રહેવાથી સ્ત્રીનું ચારિત્ર્ય અને ધર્મ નષ્ટ થવાનો સંભવ રહે છે. સ્ત્રીઓ કુલટા અને દુષ્ટાચારી થઇને સો જન્મોના પુણ્યનો નાશ કરે છે.

"પોતાના સ્તનનું દૂધ પીનારા પુત્ર ઉપર માતાનો જે સ્નેહ હોય છે તે સ્નેહ સાધ્વી સ્ત્રીના પતિ ઉપરના સ્નેહ આગળ કાંઇ પણ લેખામાં નથી. પેટના છોકરાને તો ધવરાવતી વખતેજ કે મીઠું મીઠું ખવરાવતી વખતેજ ખાસ આનંદ થાય છે, પણ સ્વામીથી તો જાગતાં કે સ્વપ્નમાં રાતદિવસ પતિવ્રતા સ્ત્રીના હૃદયમાં અપૂર્વ આનંદ થાય છે. બધાં દુઃખોમાં અને બધા વિયોગોમાં પુત્રવિરહનું દુઃખ ઘણું દુઃખદાયક છે, પણ પતિવિરહનું દુઃખ તેના કરતાં પણ ઘણું વધારે સંતાપજનક છે. એના કરતાં વધારે દુઃખનું કારણ સ્ત્રીને માટે બીજું કાંઇ નથી. એ રમણી વિરહાગ્નિમાં બળીને રાખ થઇ જાય છે. સાધ્વી સ્ત્રીને પતિ વગર ખાવામાં, પીવામાં કશામાં મજા પડતી નથી. એ તો સૂકા ઘાસની પેઠે વિરહાગ્નિમાં બળ્યાજ કરે છે. રમણીને પતિ કરતાં વધારે પ્યારૂં કોઇ નથી. પતિ તેને મનથી દેવતા કરતાં પણ પૂજ્ય છે અને ગુરુ પણ તેને મનથી પતિ કરતાં મોટો નથી. ધન, વૈભવ કશું પતિ કરતાં વધારે નથી. એ તો શું પણ પ્રાણ સુધ્ધાં પતિ કરતાં અધિક નથી, તો પછી સ્ત્રીઓના માટે પ્રાણેશ્વર પતિ કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ કોણ હોય? જેવી રીતે વૈષ્ણવોનું ચિત્ત એકાગ્રભાવે શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિંદમાં મગ્ન હોય છે, માતાનું મન જે પ્રમાણે પુત્રમાં હોય છે, કે કામી પુરુષનું મન જેમ ક્રીડામાં હોય છે, કંજૂસનું ચિત્ત જેમ ધનના ભંડારમાં હોય છે, ધાવતા બાળકનું ચિત્ત જેમ માતા તરફ હોય છે, શિલ્પીનું મન જેમ શિલ્પમાં ચોંટેલું હોય છે, તેમ સાધ્વી

સ્ત્રીઓનું મન રાતદિવસ એકાગ્રતાથી પતિમાં લાગેલું રહે છે. ઉત્તમ સ્વામીનો વિરહ સહન કરીને શોકસંતપ્ત હૃદયે જીવતાં રહેવું તેના કરતાં મરણ વધારે સુખદાયક છે. એ અવસ્થામાં જીવતા રહેવું એ મરણ કરતાં પણ દુઃખદાયક છે. બીજા બધા શોકને તો વખત વિસારે પાડે છે, પણ પતિના વિરહનો શોક કદી વિસારે પડતો નથી. એ સદા વધતોજ જાય છે. કર્મ, છાયા અને સ્ત્રી એ પુરુષોની સાથે જનારી વસ્તુઓ છે. તેમાં પણ સ્ત્રી મુખ્ય છે. કર્મ ભોગવ્યાથી નાશ પામે છે, છાયા મૃત્યુ પછી બંધ થઇ જાય છે, પણ સાધ્વી સ્ત્રી તો દરેક જન્મમાં સ્વામીની સહધર્મિણી તરીકે સાથે ને સાથેજ રહે છે. હે જગત્પિતા! મારા વગર તમે એમને મુક્તિ આપશો તો આપ પાપગ્રસ્ત થશો અને આપને હું સ્ત્રી-હત્યાનું પાપ લગાડીશ.” કલાવતીનું આ પ્રમાણેનું કથન સાંભળી-ને બ્રહ્મા વિસ્મય પામ્યા અને પતિવ્રતાના શાપના ભયથી આકુળવ્યાકુળ થઇને અમૃત જેવા મીઠા શબ્દો બોલવા લાગ્યા: “હે બેટિ! તારા વગર તારા સ્વામીને એકલાને હું મુક્તિ નહિ આપું; પણ આ ઘડીએ તારી સાથે એને મુક્ત કરવાને હું અશક્ત છું. માતા! કર્મફલ ભોગવ્યા વગર મુક્તિ મળવી મુશ્કેલ છે, એ વાત સર્વસંમત છે. ભોગી મનુષ્ય ભોગ પૂરા ભોગવી રહ્યા પછી નિર્વાણને પામે છે, એટલા માટે હે સતિ! તું કેટલોક વખત સ્વામીની સાથે સ્વર્ગીય સુખ ભોગવ. ત્યાર બાદ તારો ભારતમાં જન્મ થશે. એ વખતે રાધિકા પોતે તારી કન્યારૂપે જન્મ લેશે. એ વખતે તમે બંને જીવન્મુક્ત થઇને ગોલોક ધામમાં જશો. હે રાજા! તું પણ કેટલોક વખત તારી સતી સ્ત્રી સાથે ભોગવિલાસ કર!” આ પ્રમાણે કહીને તથા એ વરવહુને વરદાન આપીને બ્રહ્મા અંતર્ધાન થઇ ગયા. ત્યાર પછી કેટલોક વખત આ સંસારના સઘળા ભોગવિલાસો ભોગવી રહ્યા પછી રાજા સુચંદ્ર ગોકુળ ધામમાં પદ્માવતીના ગર્ભમાં સુરભાનુના ઔરસથી વૃષભાનુ નામથી અને કાન્યકુબ્જ દેશમાં કમળાના અંશ તરીકે કલાવતીએ જન્મ ધારણ કર્યો. પૂર્વના સતીત્વના બળને લીધે એ જન્મમાં પણ એ પરમ-સુંદરી અને સાધ્વી ગણાઈ. ત્યાર પછી વૃષભાનુ સાથે તેનાં લગ્ન થયાં અને લગ્નના પરિણામે તેના ગર્ભમાં રાધિકાનો જન્મ થયો. લક્ષ્મીસ્વરૂપ કન્યા રાધિકાને જોઇને તેઓએ પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરીને આ સંસારનો પરિત્યાગ કરીને જીવન્મુક્તિ મેળવી.



૮૮–માલતી



એ ગંધર્વરાજ ચિત્રરેખની કન્યા અને મહાત્મા ઉપવર્હણની પત્ની હતી. એ માલાવતી નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. એ જ્ઞાન અને પાતિવ્રત્યમાં શ્રેષ્ઠ હતી. ગંધર્વરાજ ઉપવર્હણ ઘણાં વર્ષો સુધી આ મહાસાધ્વી માલતી તથા અન્ય પત્નીઓ સાથે રાજ્યસુખ ભોગવીને એક દિવસે પુષ્કરતીર્થમાં બ્રહ્માની પાસે જઇને ઉપસ્થિત થયો. ત્યાં જઇને તેણે ગાયન ગાવા માંડયું. એ વખતે એ દેવસભામાં રંભા નામની એક અપ્સરા પણ નાચ કરી રહી હતી. એકાએક પવન આવવાથી રંભાની સાડી ખસી ગઈ અને તેની સુંદર છાતી તથા સ્તનમંડળ ગંધર્વરાજ ઉપવર્હણના જોવામાં આવ્યાં. એ અવયવોનું અપૂર્વ સૌન્દર્ય જોતાં વારજ ગંધર્વરાજ કામવિહ્‌વળ બની ગયો અને તેના વીર્યનું સ્ખલન થઇ ગયું. એ વખતે મધુર હરિકીર્તનથી વંચિત થઇને સાધારણ કામી મનુષ્યની પેઠે એ મૂર્છિત થઇ ગયો. સભામાં બિરાજેલા બીજા દેવતાઓ તેની આ દુર્બળતા જોઇને હસવા લાગ્યા. પિતામહ બ્રહ્મા પણ ઘણા ગુસ્સે થઇને શાપ દેવા લાગ્યા. તેમણે કહ્યું: “હે નીચબુદ્ધિવાળા ગંધર્વકુમાર! તારા આ દુષ્કર્મને લીધે તું ગંધર્વયોનિનો ત્યાગ કરીને શૂદ્રયોનિમાં જન્મ લઈશ. પાછળથી વૈષ્ણવ પુરુષોનો સમાગમ થવાથી ફરીથી મારો પુત્ર થઇ શકીશ. હે વત્સ! તું આથી દુઃખી થઇશ નહિ; કારણકે વિપત્તિ ભોગવ્યા વગર મનુષ્યોનો મહિમા વધતો નથી. સુખદુઃખ બધાને ક્રમે ક્રમે ભોગવવું પડે છે.” આટલું કહીને વિધાતા બ્રહ્મલોકમાં ગયા. ગંધર્વરાજે એજ વખતે અદ્ભુત રીતે પ્રાણત્યાગ કર્યો. ગંધર્વરાજે પ્રથમ તો મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપુર, અનાહત, વિશુદ્ધ અને આજ્ઞા નામના છ ચક્ર ભેદી નાખીને તથા પછીથી ઇડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા, મેધા, પ્રાણહારિણી, સર્વજ્ઞાનપ્રદા, મનઃસંયમિની, વિશુદ્ધા, નિરુદ્ધા, વાયુ-

સંચારિણી, તેજઃપુષ્કરિણી, જ્ઞાનજૃમ્ભણકારિણી, સર્વપ્રાણહરા અને પુનર્જીવનકારિણી, એ સોળ નાડીઓને ભેદીને યોગબળ વડે મનસહિત જીવાત્માને હંસરૂપે બ્રહ્મરંધ્રમાં આણીને મુહૂર્તમાત્રમાં પરમાત્માની સાથે સંયુક્ત કરી દીધો. મહાપુરુષોની પેઠે પૂર્વ દિશામાં માથું અને પશ્ચિમ દિશામાં ચરણ રાખીને સૂતે સૂતે પરબ્રહ્મનું નામ રટતાં રટતાં આંખ મીંચીને પ્રાણ તજી દીધો.

આ બનાવના સમાચાર સાંભળીને તેની પત્નીઓ ઘણું રુદન કરવા લાગી અને મહા શોકસાગરમાં નિમગ્ન થઇને બધી પોતપોતાને ઘેર ગઇ. તેની એટલી બધી પત્નીઓમાંથી તેની અત્યંત પ્રિય મહિષી સાધ્વી માલતી એ મૃત પતિને પોતાની છાતી ઉપર લઇને ઊંચે સ્વરે ભયંકર રુદન કરવા લાગી. અતિશય શોકથી વિહ્વળ બનીને તે કાન્તને સંબોધન કરીને અનેક પ્રકારે વિલાપ કરવા તથા પતિની આ દશા કરવા માટે યમરાજ અને દેવતાઓને અનેક પ્રકારે ઠપકો આપવા લાગી. આખરે તેણે દેવતાઓને શાપ દેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એ નિશ્ચય સાથે પતિના શબને છાતી ઉપર લઇને એ કૌશિકી નદીના કિનારે આવી પહોંચી. એ વખતે એ સતીને શાપ દેવાને તૈયાર થયેલી જોઇને બ્રહ્મા વગેરે દેવતાઓ પણ ભયભીત થયા અને તેમણે એ સતીને મનાવવા માટે ભગવાન નારાયણને બ્રાહ્મણના વેશમાં મોકલ્યા તથા બીજા બધા પણ નદીકિનારે જઇને સતી માલાવતીને જોવા લાગ્યા. આ વખતે સતીનાં વસ્ત્ર સફેદ હતાં, તેના સૌંદર્યની પ્રભા શરદ્ ઋતુના ચંદ્રની પેઠે ચારે દિશામાં અદ્‌ભુત પ્રકાશથી પ્રકાશી રહી હતી, પતિવ્રતા ધર્મના તેજને લીધે તેનું શરીર સળગતા અગ્નિની પેઠે ઉજ્જવળ અને તેજસ્વી દેખાતું હતું, તેણે યોગાસનમાં બેસીને મૃતપતિના દેહને પોતાના ખોળામાં ધારણ કર્યો હતો. તેના જમણા હાથમાં સ્વામીની સુંદર વીણા હતી અને સ્વામીના ઉપરની ભક્તિ અને સ્નેહને લીધે યોગમુદ્રાન્વિત તર્જની અને અંગૂઠાના ટેરવા વડે તેણે શુદ્ધ શ્વેત સ્ફટિકની માળા ધારણ કરી હતી. તેનો વર્ણ ચંપાના પુષ્પ જેવો અને ઓષ્ઠ બિમ્બફળ જેવાં મનોહર હતાં, તેના કંઠમાં રત્નની માળા હતી, તેને જોતાંવાર કોઈ યૌવનમસ્ત સોળ વર્ષની કન્યા હોય એવું જણાઈ આવતું હતું. તેનાં સ્તન ઘણાં વિશાળ હતાં, પયોધર તથા જંઘા ઘણાં માંસલ હતાં. એકીટશે એ શબરૂપી પતિદેવના દર્શન કરી રહી હતી.

દેવતાઓ પણ તેની આટલી બધી પતિભક્તિ જોઇને વિસ્મય પામી ગયા. પતિવ્રતા માલતી દેવતાઓને જોતાંવારજ પ્રણામ કરીને રુદન કરવા લાગી. એટલામાં એક અતિ સુંદર બ્રાહ્મણ-કુમાર ત્યાં આગળ આવી પહોંચ્યો અને દેવતાઓને ત્યાં આવવાનું કારણ પૂછ્યા પછી માલતીને કહેવા લાગ્યો: “સતિ ! તમારા ખોળામાં આ શુષ્ક શબ કોનું છે ? તમે તો જીવિત છો પણ તમારી પાસે આ મૃત પુરુષને શા માટે રાખી મેલ્યો છે?” બ્રાહ્મણકુમાર એટલું બોલીને ચૂપ રહ્યો. માલતીએ તેને પ્રણામ કરીને કહ્યું: “હે વિપ્રકુમાર ! હું તમને વિનયપૂર્વક પ્રણામ કરૂં છું—હું ઘણી શોકગ્રસ્ત સ્ત્રી છું. મારી જરાક વિનતિ શ્રવણ કરો. હું ઉપવર્હણ ગંધર્વની પત્ની અને ચિત્રરેખની કન્યા છું. મને બધા માલતી અથવા માલાવતી કહીને બોલાવે છે. હું આ સ્વામી સાથે ઘણી જગ્યાએ દિવ્ય વિહાર કરતી હતી. હે બ્રાહ્મણ ! આપ વિદ્વાન છો, તેથી સમજી શકશો કે સાધ્વી સ્ત્રીનો પતિ ઉપર કેટલો બધો સ્નેહ હોય છે. મારા આ પતિએ બ્રહ્માના શાપથી દેહત્યાગ કર્યો છે. મેં પણ સ્વામીની ખાતર દેવતાઓ આગળ ઘણો વિલાપ કર્યો છે; પણ હવે ખબર પડી કે આ દુનિયામાં બધા પોતપોતાના સુખમાં મસ્ત હોય છે, પારકાનાં દુઃખની કોઇ પણ પરવા કરતું નથી. દેવતાઓ મનુષ્યને સુખદુઃખને વખતે મદદ કરે છે, માટે મેં દેવતાઓ પાસે મારા પતિનું આયુષ્ય માગ્યું પણ મારી ઇચ્છા સફળ થઇ નહિ. હવે હું છેવટે એજ કહું છું કે દેવતાઓ મારી પ્રાર્થના પૂર્ણ કરશે તો ઘણી સારી વાત; નહિ તો હું તેમને માથે સ્ત્રીહત્યાનું પાપ ચોંટાડીશ તથા બધાને હું ઘણો સખ્ત શાપ દઇશ. પછી જોઇશ કે પતિવ્રતા સ્ત્રીનો શાપ નિવારણ કરવાની કોનામાં શક્તિ છે?” શોકાતુર માલતી આટલું બોલીને શાંત થઇ, એટલે બ્રાહ્મણે તેને ઘણા પ્રકારે દિલાસો આપીને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવ્યું તથા મનુષ્ય પોતાનાં કર્મોના ફળરૂપે સુખદુઃખ કેવી રીતે ભોગવે છે તે સમજાવ્યું. પછીથી માલતીને ધીરજ આપવા ખાતર તેણે કહ્યું: “સતિ ! તમારા સ્વામી કયા રોગથી મરણ પામ્યા છે, તે મને જણાવો. હું વૈદ્ય છું અને બધા રોગની દવા કરૂં છું. હું એવું જ્ઞાન ધરાવું છું કે સાત દિવસની અંદર મરી ગયેલા મનુષ્યને પણ જીવતો કરી શકું છું. દેવિ ! દેહધારીઓને રોગ શાથી થાય છે તથા રોગનું નિવારણ

કેવા પ્રકારે થઈ શકે એ બધી વિદ્યા હું જાણું છું. જે મનુષ્ય યોગદ્વારા દેહત્યાગ કરે છે તેને પણ હું યોગધર્મ વડેજ જીવતો કરવાની વિદ્યા જાણું છું."

આ વચનો સાંભળીને માલતી પ્રફુલ્લિત થઇને મનમાં વિચારવા લાગીઃ "કેવું આશ્ચર્ય! આ બ્રાહ્મણકુમાર દેખાવમાં તો નાનો છે પણ જ્ઞાનમાં મોટા યોગીઓ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ છે." પછીથી એણે એ બ્રાહ્મણને પ્રગટરૂપે કહ્યું: "હે બ્રહ્મદેવ! આપે મારા પતિને જીવનદાન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે એટલે હું તો હવે એમને જીવતા થયેલાજ માનું છું, કારણકે સાધુ પુરુષોનું વચન કદી નિષ્ફળ જતું નથી. હે બ્રાહ્મણકુમાર! તમે મહા અદ્ભુત શક્તિશાળી છો. હું ઉપવર્હણ ગંધર્વની ભાર્યા અને ચિત્રરેખની કન્યા છું. સ્વામી સિવાય બીજા કોઇનું ધ્યાન મેં આજ સુધી ધર્યું નથી. પતિવ્રતા સ્ત્રીના બધા ધર્મ મેં આજ દિન સુધી પાળ્યા છે. પતિ ઉપર મારો અત્યંત પ્રેમ હતો અને તેમનાથી આમ અચાનક વિયોગ થઇ જવાથી મારી આ દશા થઇ છે. હે મહારાજ! મારી ઇચ્છા એક વખત કાળ, યમ અને મૃત્યુકન્યાને જોવાની છે. તમે શક્તિશાળી છો માટે કૃપા કરીને એમને લાવી આપો." બ્રાહ્મણે તરતજ એ સર્વને બોલાવ્યાં. માલાવતીએ તેમનાં દર્શન કરીને યમરાજને પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછ્યોઃ "હે ધર્મરાજ! આપ ધર્મિષ્ઠ અને ધર્મશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છો, માટે એ જણાવો કે આમ અચાનક મારા પતિને આપે શા માટે હરી લીધા?" યમરાજે કહ્યું: "હે સાધ્વિ! આ ભૂમંડળમાં કોઇ પણ મુદત વીતી ચૂક્યા વગર મરતું નથી. હું પણ ઇશ્વરની આજ્ઞા વગર કોઇને લઈ જઇ શકતો નથી. હું યમ, મૃત્યુ–કન્યા તથા વિવિધ વ્યાધિઓ કેવળ ઇશ્વરની આજ્ઞા મુજબ જેની અવધિ થઇ ચૂકી હોય એવા જીવોને લઇ જઇએ છીએ." પછી માલાવતીએ મૃત્યુ–કન્યાને પૂછ્યું: "હે મૃત્યુ કન્યા! તું પણ સ્ત્રી છે, સ્વામીવિયોગની વેદના કેટલી મોટી છે તે તું અવશ્ય જાણતી હઈશ. તેં શા માટે મારા સ્વામીનો પ્રાણ લઈ લીધો?" તેણે પણ યમના જેવોજ જવાબ આપ્યો, એટલે એણે સાક્ષાત્ કાળને એ સવાલ પૂછ્યો. તેણે પણ જણાવ્યું કે, "અમે કોઇ પરમેશ્વરની આજ્ઞા વગર કાંઇ કરી શકતાં નથી. તું એ પરમેશ્વરનું ધ્યાન ધર. એ કૃપાનિધિ તારૂં કલ્યાણ કરશે અને તારા સ્વામીને જીવનદાન આપશે. એજ એકલા

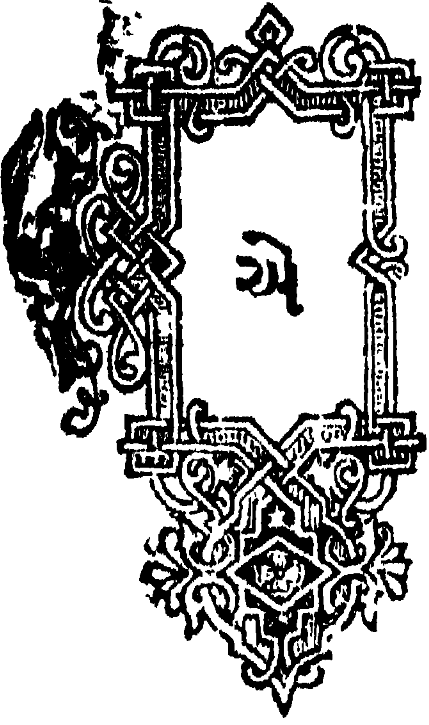
સુખદુઃખના દાતા છે.” આ પ્રમાણે કહીને કાળ પણ ચૂપ રહ્યો. હવે એ બ્રાહ્મણકુમારે માલાવતીને કહ્યું: “ તારે હજુ કાંઇ પૂછવું હોય તો પૂછ.” માલાવતીએ બ્રાહ્મણકુમારને વ્યાધિ શી રીતે થાય છે, વ્યાધિને લીધે મનુષ્યનું મૃત્યુ કેવી રીતે થાય છે, વ્યાધિનું નિવારણ કેવા પ્રકારે થાય છે વગેરે પ્રશ્નો પૂછ્યા. તેના ઉત્તરમાં એ બ્રાહ્મણવેશધારી યુવકે આખા આયુર્વેદનું રહસ્ય સારી પેઠે સમજાવ્યું. તેમનો એ ઉપદેશ સાંભળ્યા પછી માલતીએ કહ્યું: “ મહારાજ ! મારા સ્વામીએ દેવસભામાં બ્રહ્માનો શાપ સાંભળીને યોગબળ વડે દેહત્યાગ કર્યો છે. હમણાં આપના મુખારવિંદમાંથી નીકળેલો સદુપદેશ સાંભળ્યાથી મારી ખાતરી થઇ કે દુનિયામાં માણસના ઉપર આફત નથી પડતી ત્યાંસુધી એનું કલ્યાણ પણ થતું નથી. હે મહારાજ ! મારી ખાત્રી થઇ છે કે આપ મારા પતિને સજીવન કરવાને સમર્થ છો. હવે એમને જલદી જીવતા કરો એટલે સ્વામી સાથે આપને નમસ્કાર કરીને હું આનંદપૂર્વક ઘેર પાછી જઉં.”

પછીથી વિપ્રવેશધારી જનાર્દને એ ગંધર્વરાજને જીવતો કરવાને બ્રહ્માને તથા અન્ય દેવતાઓને કહ્યું. તેમણે સર્વેએ મળીને તેની ઇંદ્રિયોમાં ચૈતન્ય આણ્યું; પરંતુ એમ કર્યા છતાં પણ એનામાં ઊઠીને હરવાફરવાની શક્તિ આવી નહિ, એટલે માલાવતીએ આકુળવ્યાકુળ થઇને ઘણું રુદન કર્યું તથા ઇશ્વરની પુષ્કળ પ્રાર્થના કરી. ઇશ્વરની કૃપાથી તેનામાં પૂર્ણ શક્તિનો સંચાર થયો અને એ ઊઠીને દેવતાઓને પ્રણામ કરીને પહેલાંની પેઠે વીણા વગાડવા લાગ્યો. દેવતાઓએ આ ગંધર્વદંપતી ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ કરીને આશીર્વાદ દીધો. સતી માલતીએ પણ દેવતાઓને ભોજન કરાવીને કરોડો રૂપિયાના કિંમતી અલંકારો ભેટ કર્યા, તથા વેદપાઠ વગેરે મંગળ અનુષ્ઠાન દ્વારા પરમેશ્વરનું સંકીર્તન કર્યું. દેવતાઓ તથા વિપ્રવેશધારી જનાર્દન પોતપોતાને સ્થાને ગયા. માલાવતીએ જે સ્તોત્ર વડે પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરી હતી તે ‘સ્તવરાજ’ ના નામથી પ્રખ્યાત થયું.

ત્યાર પછી ઘણાં વર્ષો સુધી માલાવતીએ પતિ સાથે આનંદ અને સુખમાં દિવસ ગાળ્યા. આખરે પાકી ઉંમરે જ્યારે ગંધર્વરાજ ઉપવર્હણનો દેહાંત થયો, ત્યારે સાધ્વી માલતીએ પણ પુષ્કરતીર્થમાં બ્રહ્માજીના કુંડમાં દેહત્યાગ કર્યો.



૮૯–પદ્મા



એ અનરણ્ય રાજાની કન્યા હતી. એ ઘણી સુશીલ સુંદર, પ્રિયવાદી, કોમળ, શુદ્ધ અને સદ્ગુણી, યુવાન અને વિદ્વાન હતી. એને સો ભાઈ હતા. એક દિવસ એ પુષ્પભદ્રા નદીમાં સ્નાન કરવા ગઇ હતી, ત્યાં તપસ્વી પિપ્પલાદ તેને જોઇને મોહાંધ થઇ ગયા. પિપ્પલાદ એક વૃદ્ધ વયના ઋષિ હતા. તેમની ચામડીએ કરચલી પડી ગઇ હતી, વાળ ધોળા થઇ ગયા હતા, જટા લાંબી વધી ગઈ હતી, પણ કામવશ થઇને એમણે કન્યા પદ્માની સાથે લગ્ન કરવાની ઇચ્છા રાજા અનરણ્ય આગળ પ્રકટ કરી. મહારાજા અનરણ્ય પિપ્લાદ મુનિની આવી ગેરવ્યાજબી પ્રાર્થના સાંભળીને મનમાં ને મનમાં ઘણા દુઃખી થયા. તેમનાથી કાંઈ પણ જવાબ દઇ શકાયો નહિ. મુનિએ ફરીથી રાજાને કહ્યું: “ હે રાજન્ ! તું તારી કન્યા મને આપ. જો નહિ આપે તો શાપ દઇને ઘડીભરમાં બધું રાજ-પાટ ભસ્મીભૂત કરી દઇશ.” મુનિના તેજથી સભામાં બિરાજેલા બધા સભાસદો અંજાઈ ગયા. મુનિની વૃદ્ધાવસ્થા જોઇને રાજા પોતાના મિત્રો સાથે રોવા લાગ્યો; કારણકે પુત્ર કરતાં પણ પુત્રી ઉપર યોગ્ય પિતાનો વિશેષ સ્નેહ હોય છે. પુત્રીને માટે સુયોગ્ય પતિ મેળવવાની ઇચ્છા પિતાને વધારે રહે છે. અધૂરામાં પૂરૂં આ રાજાને તો સો પુત્રોમાં એકજ છોકરી જન્મી હતી, એટલે એ વધારે લાડવાઈ હોય એમાં સંદેહજ શો ? રાજાની રાણીઓ પણ આ ખબર સાંભળીને ગભરાઇ ગઇ. શું કરવું તે તેમને સૂઝયું નહિ. તેઓ પણ વ્યાકુળ થઇને રોકકળ કરવા લાગી. એ વખતે સભાના સભાસદોએ વિચાર કરીને સલાહ આપી કે, “પ્રાર્થના કરનાર મનુષ્યને આપે કે આપના પૂર્વજોએ, આજ દિન સુધી કદી નિરાશ કરીને પાછો કાઢ્યો નથી. વળી આજ

તો બ્રાહ્મણે પ્રાર્થના કરી છે, એટલે તેને પૂર્ણ કર્યા વગર બીજો આરોજ નથી, માટે તેમને કન્યાદાન કરવું એજ કર્તવ્ય છે; છતાં પણ આપની કન્યા સોળ વર્ષની છે. તેને પૂછી જુઓ અને તેનો મત જાણ્યા પછી કન્યાદાન કરવું એ વ્યાજબી છે." મહારાજા અનરણ્યને એ સલાહ વ્યાજબી લાગી. તરતજ તેમણે સુલોચના નામની દાસીને કન્યાનો અભિપ્રાય જાણવા માટે મોકલી. તેના ઉત્તરમાં કન્યાએ હર્ષપૂર્વક જણાવ્યું કે, "બધાની ખાતર અને તેમાંએ ખાસ કરીને પવિત્ર પિતામાતાની ખાતર મારે વૃદ્ધ પતિની સાથે પરણવું પડે તો તેમ કરવા અથવા પ્રાણ ત્યાગવો પડે તો તેમ કરતાં પણ હું ડરતી નથી; પણ એથીજ મારૂં જીવન સફળ થયું એમ માનીશ. ઊલટું એ તો ઘણી ખુશીની વાત છે કે મને જ્ઞાનવૃદ્ધ તપસ્વી પતિની સેવા કરીને એકાંત અરણ્યમાં રહીને તપશ્ચર્યા કરવાનો પ્રસંગ મળશે. હું આજેજ એ વૃદ્ધ પતિને પરણવા તૈયાર છું." સભાસદો આ કન્યાની અપૂર્વ પિતૃભક્તિ તથા ઉદારતા અને ધીરજ જોઇને વિસ્મય પામી ગયા. ત્યાર પછી મહારાજાએ પોતાની પ્રાણપ્રિય પુત્રીને એ વૃદ્ધ તપસ્વીની સાથે પરણાવી દીધી. પરણ્યા પછી મુનિએ પદ્માને સુંદર સાડીઓ અને રત્નાલંકાર કાઢી નાખીને વલ્કલ પહેરવાનું કહ્યું. પદ્માએ જરા પણ સંકોચ વગર હર્ષપૂર્વક પોતાનાં વસ્ત્રાભૂષણો તથા રત્નાલંકારો ગરીબ લોકોને વહેંચી આપ્યાં અને પોતે વલ્કલ વસ્ત્ર પહેરીને નવું રૂપ ધારણ કર્યું. નગરવાસી લોકો રાજકન્યાને આવા વેશમાં જોઇને તેના મોટા મનનાં વખાણ કરવા લાગ્યાં. સખીઓ રોવા લાગી. મુનિવર એ મનોરમ કાન્તાને લઇ આનંદપૂર્વક પોતાના આશ્રમમાં ગયા. ત્યાર પછી રાજા અનરણ્ય પણ બધો ભોગવિલાસ તજી દઇને તપસ્યા કરવા માટે વનમાં ગયા. પેલી તરફ રાજરાણીએ પુત્રીના શોકથી પ્રાણત્યાગ કર્યો.

અનરણ્ય રાજાની કન્યા પદ્મા તપોવનમાં જઇને મન, વચન અને કર્મ દ્વારા પતિની ભક્તિ અને સેવા કરવા લાગી. એક દિવસ પદ્મા સ્નાન કરવા માટે મંદાકિનીમાં ગઇ હતી. ત્યાં આગળ માયાના બળ વડે રાજાનો વેશ લઇને ધર્મરાજ તેને જોવા આવ્યા. એ ગુપ્તવેશધારી ધર્મ, ઘણાજ જુવાન અને કામદેવ સમાન પ્રભાવશાળી લાગતા હતા. રત્નાલંકારથી વિભૂષિત થયેલા એ ધર્મરાજે

રત્નમય રથમાં બેઠે બેઠે મુનિપત્નીની અંતઃકરણની ઇચ્છા જાણવા માટે તેને પૂછ્યું: “ હે સુંદરિ ! તું લક્ષ્મી જેવી સુંદર અને યુવાન દેખાય છે. તું તો કોઇ રાજાને લાયકની રમણી છે, એમાં કાંઇ પણ સંદેહ નથી. આ મરણકાંઠે આવેલા વૃદ્ધ પતિની પાસે રહેવું તારા જેવી સુંદરીને માટે શોભાજનક નથી. ચંદનના લેપ સાથે રાજાના વક્ષસ્થળ ઉપર તું શોભા પામવા યોગ્ય છે, માટે હે સુંદરિ! તું આ તપમાં નિમગ્ન થયેલા, દૂબળા–પાતળા, મરવા પડેલા બ્રાહ્મણનો પરિત્યાગ કરીને આ સુંદર, કામાતુર રાજેંદ્રના તરફ દૃષ્ટિ કર ! સુંદરિ! પૂર્વજન્મના પુણ્યને લીધે આવું રૂપલાવણ્ય મળે છે. રસિક પુરુષને આલિંગન આપીને તારા સૌંદર્યને સફળ કર. હું હજારો સ્ત્રીઓનો કાન્ત છું અને કામશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ છું, માટે હે કાન્તા ! મને તારા દાસ તરીકે ગ્રહણ કર ! તને પ્રાપ્ત કરીને હું બીજી બધી રમણીઓનો ત્યાગ કરીશ. મનોહારિણિ ! તારા જેવી કામિની સાથે હું સુંદર એકાંત સ્થાનમાં, પર્વતેપર્વતમાં, નદીએ-નદીમાં, પુષ્પોની સુગંધીથી મઘમઘાટ થઇ રહેલા બગીચાઓમાં વિહાર કરીશ. સુંદરિ ! કામજ્વરથી પીડાતી રમણીની કામપીડા નિવારવાને હુંજ શક્તિમાન છું; એટલા માટે મારી સાથે વિહાર કરીને જન્મનું સાર્થક કર.” આ વાત કહીને નૃપવેશધારી ધર્મ રથમાંથી ઊતરીને તેને પકડવા તૈયાર થયા, ત્યારે સતી પદ્માએ એ તોફાની રાજાને કહ્યું: “ પાપી ! નૃપકુલાધમ ! અહીંથી દૂર ચાલ્યો જા ! જો ફરીથી તું મારી સાથે કામસંબંધી કાંઇ પણ વાતચીત કરીશ તો હું તને નિશ્ચય બાળીને ભસ્મ કરી નાખીશ. તપોવનના ભૂષણરૂપ, મુનિવર, પતિદેવ પિપ્પલાદને છોડીને હું તારા જેવા સ્ત્રીલંપટની સાથે જઇશ ? હે નરાધમ ! સ્ત્રીલંપટ મનુષ્ય જેવું કોઇ પાતકી નથી. હું તારી મા બરોબર છું, છતાં તેં મને સ્ત્રી તરીકે સંબોધન કર્યું છે, એટલા માટે મારો શાપ છે કે, ‘ કામદ્વારાજ તારો ક્ષય થશે.’ સતીનો આ શાપ સાંભળીને ધર્મરાજાએ રાજાનો કપટી વેશ બદલી નાખ્યો અને પોતાનું અસલ રૂપ ધારણ કર્યું અને સતીને પગે પડીને કહ્યું: “ હે માતા ! હું ધર્મજ્ઞ પુરુષોનો રાજા, ગુરુનો ગુરુ ધર્મરાજ છું. સતિ ! હું પારકી સ્ત્રીને માતા તરીકે ગણું છું. હું કેવળ તારા મનનો વિચાર જાણવા માટે તારી સમીપ આવ્યો હતો. તારા મનનો ભાવ તો જાણી શકયો, પણ દૈવદોષે તારો આ શાપ પામીને દુઃખી થયો.

હે સાધ્વિ! હવે મને ક્ષમા કર!" સાધ્વી પદ્માએ ધર્મને ઓળખ્યા પછી શરમાઇ જઇને કહ્યું: "હે ભગવન્! આપ તો સર્વ કર્મના સાક્ષી, સર્વાન્તર્યામી, સર્વજ્ઞ અને સર્વ તત્ત્વને જાણનારા છો, તો પછી શા માટે મનનો વિચાર જાણવા માટે આ દાસીને વિડંબના-માં મૂકી? મહારાજ! મેં ક્રોધને વશ થઇ આપને શાપ દીધો છે, તેથી આપની શી વલે થશે, તેનો મને વિચાર આવે છે; કારણકે ગમે તે થાય તોપણ સાધ્વી સ્ત્રીનો શાપ કદી મિથ્યા થતો નથી; પણ જો આપનો નાશ થાય તો આખી સૃષ્ટિનો નાશ થાય, માટે હું એક ઉપાય બતાવું છું. સત્યયુગમાં તમે પૂર્ણાંશે રહેશો, ત્રેતામાં તમારો એક પગ ઓછો થશે, દ્વાપરમાં બે પગ ઓછા થશે, કળિમાં ત્રણ પગ ઓછા થશે અને કળિની છેવટમાં બાકી-નો એક પગ પણ ઓછો થઇ જશે. પાછો સત્યયુગ આવતા ચારે પગ પૂર્ણ થઇ જશે. વળી ક્યાં ક્યાં આપનું અવસ્થાન થશે તે પણ સાંભળો. વૈષ્ણવ, બ્રાહ્મણ, યતિ, બ્રહ્મચારી, પતિવ્રતા નારી, સાધુપુરુષ, સત્યવાદી, નિર્મળ જ્ઞાનવાન પુરુષ, ધર્મશીલ રાજા, સ્થિરચિત્ત, સદ્વિવેચક, યજ્ઞ કરનાર મનુષ્ય આદિ, પુણ્યવાન પુરુષોમાં અને બીલી, વડ, તુલસી, દેવની પૂજામાં ચડનારાં પુષ્પ, વેદવેદાંગની કથા થતી હોય એવું સ્થાન, તપસ્વીઓનાં તપ, પૂજા યજ્ઞ, દીક્ષા, પરીક્ષા, ગૌશાળા આદિ સ્થાનોમાં પણ આપ પૂર્ણ અંશે રહેશો.

"હે ભગવન્! વેશ્યા, ખૂની, જૂઠું બોલનાર, નીચ, મૂર્ખ, પ્રપંચી મનુષ્યોમાં, ચોર અને જુગારીના જુગારખાનાંમાં, લૂંટા-રાઓના દેશમાં, અભિમાની પુરુષમાં, પતિની નિંદા કરનારી સ્ત્રીમાં, દીક્ષા અને સંધ્યાહીન બ્રાહ્મણમાં, કન્યાવિક્રયી પિતામાં, મિત્રદ્રોહીમાં, ગ્રંથ, શાલિગ્રામ અને ભૂમિ વેચનાર વ્યક્તિમાં, કૃતઘ્ની અને આશ્રિતનો વિનાશ કરનારમાં, સીમા પચાવી પડ-નારમાં, ક્રોધી, લોભી, કામી અને મિથ્યાભાષી મનુષ્યોમાં તમારો વાસ નહિ રહે. હે પ્રભુ! આથી કરીને મારો શાપ સત્ય થશે અને આપનું રક્ષણ પણ થશે. હવે હું પતિની સેવા કરવા જાઉં છું. આપ પણ આપને સ્થાને પધારો." સાધ્વી પદ્માની આ વાત સાંભળીને ધર્મદેવ વિનયપૂર્વક બોલ્યા: "સતિ! તું પતિ-ભક્તિપરાયણા રમણી છે. તારા જીવનને ધન્ય છે. તારૂં સદા કલ્યાણ થજો! તેં મારો બચાવ કર્યો છે, તો હું પણ તને એક

વરદાન આપીશ. બેટા! મારા વરદાનથી તારો વૃદ્ધ પતિ જુવાન, રસિક, બળવાન, રૂપવાન, ગુણવાન અને સદા ઉત્સાહી બની જશે. તું પણ પરમ ઐશ્વર્યશાળી બનીને સદા જુવાન રહીશ. તારો પતિ માર્કંડેય કરતાં પણ વધારે દીર્ઘાયુષી, કુબેર કરતાં પણ ધનવાન, ઈંદ્ર કરતાં પણ ઐશ્વર્યશાળી અને કપિલ કરતાં પણ વધારે સિદ્ધ પુરુષ થશે. તું યાવજ્જીવન સૌભાગ્યવતી અને રૂપગુણસંપન્ન તથા ઘણા પુત્રોની જનેતા થઈશ અને આજથી તારા જેવી સઘળી સાધ્વી સ્ત્રી અખંડસૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરશે." આ આશીર્વાદ આપીને ધર્મદેવ અંતર્હિત થઈ ગયા. પદ્મા પણ પોતાને ઘેર ગઈ અને ધર્મદેવના વરદાનને લીધે યૌવનને પ્રાપ્ત થયેલા પતિ પિપ્પલાદ સહિત એકાંતમાં હમેશાં વિલાસ કરીને રૂપગુણસંપન્ન ઘણા પુત્રરત્નોને જન્મ આપ્યો તથા સર્વ પ્રકારે સૌભાગ્યવતિ થઈ.

૧૦—કૃપી

એ શરદ્વાન ઋષિની પુત્રી અને પ્રસિદ્ધ ધનુર્વેદશાસ્ત્રી દ્રોણાચાર્યની પત્ની થાય. અગ્નિહોત્ર, ધર્મ તથા ઇંદ્રિયનિગ્રહમાં એ સદા તત્પર રહેતી હતી. યુદ્ધશાસ્ત્ર અને ધનુર્વિદ્યામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા, કુરુક્ષેત્રના મહાસાગરમાં પાંડવોને ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકરાવનારા વીર અશ્વત્થામા એમનાજ ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.





९१-अंबा



એ કાશીના મહારાજાની સૌથી મોટી કન્યા હતી. એ ઘણી સુશિક્ષિતા, બુદ્ધિમતી અને આત્મમર્યાદાવાળી સ્ત્રી હતી. શાલ્વરાજના ગુણોથી પ્રસન્ન થઇ તેણે તેનેજ વરવાનો મનમાં નિશ્ચય કર્યો હતો. કાશીરાજને તેના એ વિચારની ખબર પડી ગઈ હતી. શાલ્વરાજનું રાજ્ય એ વખતે નાનું હતું અને પોતાની કન્યાઓ હસ્તિનાપુરના પ્રભાવશાળી રાજકુટુંબમાં વરાવવાની તેને અભિલાષા હતી; કેમકે મોટા રાજા સાથે સંબંધ બાંધ્યાથી પોતાનો વગવસીલો વધે એમ હતું; એટલા માટે તેણે પરાક્રમની પ્રતિજ્ઞા નક્કી કરીને સ્વયંવર રચ્યો અને સૌથી પરાક્રમીને મારી કન્યાઓ વરાવીશ એવું જાહેર કર્યું. એમને ખાતરી હતી કે, હસ્તિનાપુરના રાજા વિચિત્રવીર્ય તરફથી ભીષ્મ આવશે અને એમના પરાક્રમ આગળ બીજો કોઈ રાજા ટકનાર નથી. અંબા કાંઇ છેક ભોળી કન્યા નહોતી. પિતાનો મનસૂબો એ સારી પેઠે સમજી ગઈ હતી, એટલે એણે પિતાને વિનયપૂર્વક પહેલાંથીજ કહી દીધું હતું કે, "પિતૃદેવ ! આ હૃદયને તો પહેલેથીજ શાલ્વરાજે જીત લીધું છે; તેના કરકમળમાં અર્પણ કરીને આપ આપની કન્યાને સુખી કરો. આ સ્વયંવર અને પરાક્રમમાં જે જીતે તે મને વરે એ ખોટી પ્રતિજ્ઞાનો ઢોંગ અને આડંબર છોડી દો; કેમકે ક્ષત્રિય કન્યાનો સ્વયંવર તો હૃદયમાંજ થાય છે. ન કરે પ્રભુ ને સ્વયંવર સભામાંનો ગ્રહદોષ, ભાગ્યદોષ, કે કોઇ અણધાર્યા કારણથી શાલ્વરાજનો પરાજય થાય તો પછી મારી શી વલે થશે, તેનો પણ વિચાર કરવાની જરૂર છે." પરંતુ રાજકુટુંબોમાં લગ્ન ઘણુંખરું રાજનૈતિક પ્રયોજન સારૂ થાય છે. કાશીરાજ આગળ કુમારી અંબાની દલીલો જરા પણ ચાલી નહિ. એ બિચારીનું કાંઇ વળ્યું નહિ. એમણે તો સ્વયંવરને સારૂ આમંત્રણ મોકલ્યાં. હસ્તિનાપુરથી ભીષ્મ

પણ ત્યાં લાવલશ્કર સહિત જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં જઇને જુએ છે તો દેશદેશાંતરના અનેક રાજાઓ કન્યાઓને વરવા સારૂ સ્વયંવરમંડપમાં એકઠા થયા છે. કન્યાઓ પણ ત્યાં આગળ આવીને ઊભી છે. ત્યાર પછી રાજાઓનાં નામ બોલાવા માંડયાં, એટલે ભીષ્મે પોતાના ભાઈઓને સારૂ એ કન્યાઓનાં માગાં કર્યાં અને એમને રથમાં બેસાડીને ગંભીર સ્વરે રાજાઓને સંબોધીને બોલવા લાગ્યા: "કોઈ કન્યાને સુંદર વસ્ત્રાલંકાર પહેરાવીને, ધન આપીને ગુણવાન પાત્રને સમર્પણ કરે છે, કોઇ ગો અને આખલો લઇને કન્યાને આપે છે, કોઇ ઠરાવેલી પહેરામણી સહિત કન્યાદાન કરે છે, વળી કોઇ બળપૂર્વક કન્યાની સાથે લગ્ન કરે છે, કોઇ આર્ય વિધિ પ્રમાણે કોઇ કન્યાના માતાપિતાને પુષ્કળ ધન આપીને લગ્ન કરે છે, એમ અનેક પ્રકારનાં લગ્ન શાસ્ત્રોમાં લખ્યાં છે. રાજાઓ સ્વયંવરની ઘણીજ પ્રશંસા કરે છે. પરાક્રમ બતાવીને કન્યાનું હરણ કરી જનારાની પણ ધર્મવાદીઓ ઘણી પ્રશંસા કરે છે; માટે હે રાજાઓ ! હું બળપૂર્વક આ કન્યાઓનું હરણ કરૂં છું. તમારી હિંમત હોય તો યુદ્ધ કરીને અથવા ગમે તે ઉપાયથી એમને બચાવો; હું યુદ્ધ કરવા તૈયાર છું." ભીષ્મનાં એ વચનોથી રાજાઓના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ સ્વયંવરસભાનો પોશાક ઉતારીને બખ્તર તથા હથિયાર ધારણ કરીને લડવા તૈયાર થયા. એમના નાદથી સ્વયંવરમંડપ ગાજી ઊઠ્યો. એકલા ભીષ્મની સાથે એ અનેક રાજાઓને ઘોર યુદ્ધ થયું. એ સમરની ભીષણતા જોઇને જોનારાનાં રોમેરોમ ખડાં થઇ જતાં હતાં. એકસામટાં હજારો બાણ ભીષ્મના ઉપર પડતાં હતાં, પણ ભીષ્મ એ બધાંના ટુકડે ટુકડા કરી નાખતા હતા. દેવદાનવના સંગ્રામની પેઠે આ યુદ્ધ ઘણું ભયંકર અને અસ્ત્રશસ્ત્રના દાવપેચવાળું નીવડયું. ભીષ્મે અનેકોનો સંહાર કર્યો તથા બધા રાજાઓનો પરાજય કરીને કન્યાઓને લઇને નગરની તરફ જવા લાગ્યા. માર્ગમાં મહારથી શાલ્વરાજા જીતવાની ઇચ્છાથી એમની સન્મુખ આવી ઊભા. મસ્ત હાથીની પેઠે, અંબારૂપી કામિનીના અભિલાષી મહા પરાક્રમી શાલ્વરાજે દાંત પીસીને ભીષ્મને કહ્યું: "ક્યાં જાય છે ? ઊભો રહે ! મારા હાથનો પણ સ્વાદ ચાખતો જા !" ભીષ્મે પણ ક્ષત્રિય ધર્મને અનુસરીને રથને ત્યાંજ ઊભો રખાવ્યો અને ધનુષબાણ હાથમાં લઇને લડવાનું શરૂ કર્યું.

બીજા રાજાઓ પણ આ બે મહારથીઓનો સંગ્રામ મહાકુતૂહલપૂર્વક જોવા લાગ્યા. શાલ્વરાજે ભીષ્મની તરફ જે હજારો બાણ વરસાવ્યાં, તેથી પહેલાં તો ભીષ્મને ઘણી વેદના થઈ. રાજાઓ ઘણા પ્રસન્ન થયા કે આખરે શેરને માથે સવાશેર મળ્યો ખરો. તેઓ શાલ્વરાજની ઘણી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે પોતાની મશ્કરી થતી જોયાથી ભીષ્મને ઘણું શૂર ચડ્યું. એણે રાજાઓને કહ્યું: "ઊભા રહો. હું હમણાં તમારી બધાની ખબર લઉં છું." એમ કહીને એણે પોતાના સારથિને શાલ્વરાજની નજીકમાં રથ લઇ જવાની આજ્ઞા આપી. ત્યાં જઇને ભીષ્મે વરુણાસ્ત્ર વડે શાલ્વરાજના રથમાં જોડેલા ચાર ઘોડાઓનો સંહાર કર્યો; બીજા અસ્ત્રથી સારથિનું મસ્તક છેદ્યું, ત્રીજાથી બાકી રહેલા ઉત્તમ ઘોડાઓનો નાશ કર્યો. એ પ્રમાણે નિઃસહાય અવસ્થામાં એણે શાલ્વરાજને આણી મૂકયા અને તેમનો જીવ ન લેતાં એમ ને એમ જવા દીધા. શાલ્વરાજ પણ હવે બીજો કાંઇ ઉપાય ન સૂઝયાથી પ્રાણ લઇને પોતાની રાજધાનીમાં પાછા ગયા અને ધર્મપૂર્વક રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા.

ભીષ્મ મહાબળ અને પરાક્રમપૂર્વક એ ત્રણે કન્યાઓને લઇને હસ્તિનાપુર પહોંચ્યા. રાજા વિચિત્રવીર્ય એ વખતે ત્યાં રાજ્ય કરી રહ્યા હતા. જે કન્યાઓને પોતે બહેન-દીકરીની પેઠે સાચવીને લાવ્યા હતા, તેમને નાના ભાઈની આગળ રજૂ કરી તથા રીતસર તેમનાં લગ્ન કરવા સંબંધી માતા સત્યવતી સાથે વાતચીત કરવા ગયા. ચંચળ બુદ્ધિની અંબા તેમનો મનોભાવ સમજી ગઈ હતી, એટલે તેણે હસતે વદને ભીષ્મને કહ્યું: "ભીષ્મરાજ! હું તો પહેલેથીજ શાલ્વરાજને વરી ચૂકી છું. એમણે પણ મારી પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કર્યો છે. પૂજ્ય પિતાશ્રીને પણ હું મારો અભિલાષ સ્પષ્ટપણે જણાવી ચૂકી છું. વધારે શું કહું? સ્વયંવરસભામાં પણ મનમાં ને મનમાંજ મેં શાલ્વરાજના કરકમળમાંજ મારો હસ્ત અર્પણ કર્યો છે. આ બધી વાત ધ્યાનમાં લઇને આપને જે વાત ધર્મસંગત લાગે તે પ્રમાણે કરશો." ભીષ્મ ધર્મપરાયણ હતા; અંબાની ધર્મને અનુકૂળ વાત સાંભળીને એ વિચારમાં પડયા અને આવી સ્થિતિમાં ધર્મશાસ્ત્ર શું કહે છે તે જાણવા સારૂ ત્યાં હાજર રહેલા બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓની સંમતિ લીધી. તેમનો બધાનો અભિપ્રાય એવો થયો કે અંબા ખરા પ્રેમપૂર્વક પોતાનું

હૃદયદાન શાલ્વરાજને કરી ચૂકી છે, એટલે મહારાજ વિચિત્રવીર્યે તેની સાથે લગ્ન કરવું એ શાસ્ત્રસંમત નથી. આથી ભીષ્મે અંબાને મર્યાદાપૂર્વક તેના પિતાના રાજ્યમાં પાછી પહોંચાડી.

કાશીરાજે હવે બીજો કાંઇ ઉપાય નહિ હોવાથી સૌભરાજ શાલ્વને લગ્નનું રીતસર માગું મોકલ્યું. અંબાએ પણ પોતાના નોકર દેવલ સાથે એક પત્ર મોકલી શાલ્વરાજ પ્રત્યેનો પોતાના હૃદયનો ઊંડો પ્રેમ પ્રગટ કર્યો; પરંતુ શાલ્વરાજે એના એ પ્રેમનો પ્રત્યુત્તર ન વાળ્યો અને કહેવડાવ્યું કે, "કાશીરાજે મારૂં અપમાન કર્યું છે. અંબા હવે બીજાની છાંડેલી, પાછી ફેરવેલી છે. હું કદાપિ એને ગ્રહણ કરનાર નથી." આવાં અનેક કડવાં વચનો સહિત એણે કાશીરાજનું માગું અપમાન સહિત પાછું ફેરવ્યું.

દુઃખી બિચારી અંબા! તેના શોક અને સંતાપની તો વાતજ શી કરવી? જે રાજાને પોતે હૃદયથી વરી હતી, જેની ખાતર ભીષ્મને તેણે ખોટું લગાડયું હતું, જેની ખાતર પિતાને પણ એ અળખામણી થઇ પડી હતી, તેની તરફથી આજે આટલો બધો નિરાદર! સંસાર હવે તેને મનથી ખારો થઇ ગયો. બીજા કોઇની સાથે લગ્ન કરે તો સંસાર કે ધર્મશાસ્ત્ર વાંધો લઇ શકે એમ નહોતું; પરંતુ એને પોતાને મનથી તો એ વ્યભિચાર હતો. હૃદયનું દાન એકજ વાર થાય છે. લેનાર ભલે એ પ્રેમદાનને લાત મારે, પણ પ્રેયસીએ તો એક વાર જે દાન આપ્યું તે આપ્યુંજ.

ભારતબાલિકાને એવે વખતે અશરણનો શરણ ભગવાનનોજ આધાર હોય છે. પ્રભુભક્તિમાં જીવન ગાળવા સિવાય બીજો કોઈ આરો એને માટે નથી હોતો. એમ કહેવાય છે કે અંબાએ પણ રાજમહેલનો ત્યાગ કરી બાર વર્ષ સુધી તીવ્ર તપસ્યા કરી હતી. પોતાના મનપસંદ વર સાથે લગ્ન કરવામાં આડખીલી થઇ પડનાર ભીષ્મ ઉપર એને અતિશય ક્રોધ પણ ઊપજ્યો હતો અને ભીષ્મના એ અન્યાયનો બદલો લેવાની પણ તેને ઇચ્છા થઇ હતી; પરંતુ વિચાર કરતાં તેને જણાયું હતું કે હિંસા, ક્રોધ, કઠોરતા, વૈર એ તો પુરુષોના ગુણ છે. કોમળતા, દયા, ક્ષમા એજ સ્ત્રીઓના વિશેષ ગુણ છે. એ ગુણને પોષવામાંજ નારીનું નારીત્વ રહેલું છે. આવા ઉચ્ચ વિચારથી પ્રેરાઇ અંબાએ ભીષ્મને ક્ષમા આપી અને પોતાનું શેષ જીવન પ્રભુની આરાધનામાં વ્યતીત કર્યું.



૧૨-અંબાલિકા



કાશીરાજની પુત્રી અને આગલા ચરિત્રમાં વર્ણ-વેલી અંબાની સૌથી નાની બહેન હતી. સ્વયંવર-સભામાંથી ભીષ્મ કેવી રીતે તેનું હરણ કરી ગયા, એ આપણે આગલા ચરિત્રમાં જોયું છે. રાજા વિચિત્ર-વીર્ય સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. એ પણ સુંદરી તથા પતિપરા-યણા સ્ત્રી હતી. રૂપવતી ભાર્યા પણ કેટલીક વખત શત્રુરૂપ થઇ પડે છે. અંબાલિકા તથા તેની બહેન અંબિકાના સૌંદર્યપાશમાં બદ્ધ થઇ રાજા વિચિત્રવીર્ય વિષયભોગમાંજ રચ્યોપચ્યો રહ્યો અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું, કે યુવાવસ્થામાંજ એ ક્ષયરોગનો ભોગ થઇ પડયો અને પ્રવીણ વૈદ્યોએ તથા મિત્રોએ ઘણા ઉપચાર કર્યા, પણ કાંઇ વળ્યું નહિ અને કુરુકુલનો સૂર્ય એ પ્રતાપી રાજા, સૂર્યની પેઠે આખરે અસ્ત પામ્યો. ક્ષયરોગ હાલ પણ ભારતમાં, ખાસ કરીને ગુજરાતમાં, વિશેષ પ્રચલિત છે. અનેક આશાજનક યુવકયુવતીઓ તેનો ભોગ થઇ પડે છે. ઉપરના દાખલા ઉપરથી યુવાવસ્થામાં અતિશય વિષયભોગ એ પણ ક્ષય-રોગને કેવી રીતે અને કેટલે દરજ્જે પોષે છે, તે દેશહિતૈષીઓએ વિચારવા યોગ્ય છે. અસ્તુ !

શંતનુ રાજાને બે પુત્ર હતા. ભીષ્મ અને સત્યવતીનો પુત્ર વિચિત્રવીર્ય. ગંગાસુત ભીષ્મે તો આખી જિંદગી સુધી કુંવારા રહેવાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી અને વિચિત્રવીર્ય નિઃસંતાન મરણ પામ્યો, એટલે વિખ્યાત કુરુવંશનો નાશ થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો જાણી, રાણી સત્યવતીને ઘણી ચિંતા થઇ અને તેણે ભીષ્મ તથા બીજા ઇષ્ટજનોની સલાહથી કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ-ની સાથે નિયોગ કરાવીને, મોટી પુત્રવધૂના ગર્ભમાં પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ હેતુથી મોટી પુત્રવધૂ અંબિકાને એકાંતમાં લઇ જઇને કહ્યું: “હું તને ધર્મયુક્ત જે વચન કહું છું

તે સાંભળ. મારા ભાગ્યક્ષયથી ભરતકુલનો અવશ્ય ઉચ્છેદ થવા વારો આવ્યો છે. મને દુઃખી થતી જોઇને તથા પિતૃવંશને પીડાતો જોઇને આપણા કુળની વૃદ્ધિ સારૂ ભીષ્મે મને એક યુક્તિ સુઝાડી છે, એ યુક્તિ સફળ થવી એ તારા હાથમાં છે. માટે હે પુત્રિ! ભીષ્મે કહેલો વ્યાજબી માર્ગ તું ગ્રહણ કર અને નાશ પામવા આવેલા ભરતવંશનો ફરીથી ઉદ્ધાર કર. હે સુંદરિ! તું દેવરાજ ઇંદ્રના જેવો કાંતિવાળો પુત્ર ઉત્પન્ન કર. તે પુત્ર આપણા કુળના મહાન રાજ્યભારને વહન કરશે." આ પ્રમાણે મહા પ્રયત્ને સત્યવતીએ અંબિકાને નિયોગની પ્રાચીન પદ્ધતિથી પુત્રોત્પત્તિ કરવાને સમજાવી. સાસુની સલાહ પ્રમાણે ઋતુસ્નાન કરીને તથા પોતાના કુળમાં થઇ ગયેલા મહા પરાક્રમી પુરુષોનું સ્મરણ કરીને અંબિકાએ વેદવ્યાસ જોડે નિયોગ કર્યો; પરંતુ એમનો કાળો વર્ણ, કપિલવર્ણી જટા, પ્રદીપ્ત નેત્રો તથા પીળા રંગની દાઢી જોઇને એણે આંખો મીંચી દીધી, જેને પરિણામે એને ધૃતરાષ્ટ્ર નામના અંધ પુત્રનો પ્રસવ થયો. કુરુવંશને માટે અંધ રાજા યોગ્ય ગણાય નહિ, માટે જ્ઞાતિ અને વંશનું રક્ષણ કરે એવો બીજો પુત્ર આપવા વ્યાસજીને સત્યવતીએ પ્રાર્થના કર્યાથી, તેમણે અંબાલિકાના ગર્ભમાં એક પુત્રનો પ્રસવ કર્યો. તેનું નામ પાંડુ પાડ્યું. પાંડુના સંતાનો પાંડવ કહેવાયા. પુત્ર પાંડુનું મૃત્યુ થયું, ત્યારે એમના અને માદ્રીના અગ્નિસંસ્કાર વખતે એ હાજર હતી. તેની સાસુ સત્યવતી પણ એ વખતે જીવતી હતી. વ્યાસ ભગવાનની સલાહ માનીને સત્યવતીએ વનવાસ સ્વીકાર્યો હતો. પુત્રવધૂ અંબાલિકા એ સમયે સાસુની સાથેજ વનમાં ગઇ હતી અને તેમની સેવા, પ્રભુનું ચિંતવન તથા તપસ્યામાંજ જીવન ગાળ્યું હતું અને તપસ્યા દ્વારાજ દેહત્યાગ કરીને મોક્ષ મેળવ્યો હતો.





૧૩–જના



પ્રાચીન સમયમાં માહિષ્મતી નગરીમાં નીલધ્વજ નામનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. જના એ નીલધ્વજ રાજાની રાણી હતી. ગંગાદેવી ઉપર જનાની વિશેષ ભક્તિ હતી. ગંગાની આરાધના કર્યાથી તેના વરદાનથી જનાને પ્રવીર નામનો એક પરાક્રમી પુત્ર જન્મ્યો.

એવામાં કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પછી, મહારાજા યુધિષ્ઠિરે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. યજ્ઞના અશ્વના રક્ષણનું કામ પોતાને માથે લઇને અર્જુન પૃથ્વીની પરિક્રમા કરવા નીકળ્યો. ઘણા દેશોના રાજાઓનો પરાજય કરીને ઘોડા સાથે અર્જુન માહિષ્મતી નગરમાં આવી પહોંચ્યો. અશ્વે માહિષ્મતી નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. જનાના પુત્ર મહા તેજસ્વી યુવક પ્રવીરે એ ઘોડાને પકડી લીધો.

હવે કાં તો તાબેદારી સ્વીકારીને અર્જુનને એ ઘોડો પાછો આપી દેવો જોઇએ, નહિ તો અર્જુન સાથે નીલધ્વજે યુદ્ધમાં ઊતરવું જોઇએ.

વીરતામાં પાંડવશ્રેષ્ઠ અર્જુન અજિત હતો. શ્રીકૃષ્ણ તેના મિત્ર તથા સહાયક હતા. અર્જુનની વીરતા અને શ્રીકૃષ્ણની કુશળતાને લીધે એ બેની વિરુદ્ધ થઇને જય મેળવવાની આશા દેવતાઓ પણ રાખી શકે નહિ, તો બિચારા નીલધ્વજનું તો શું ગજું ? આ યુદ્ધમાં પરાજય, મૃત્યુ અને રાજ્યનાશ થવાનો પૂર્ણ સંભવ હતો.

રાજા નીલધ્વજ ઘણો ભયભીત થઇ ગયો. એને ભયભીત થવાનું બીજું એક મોટું કારણ એ પણ હતું કે નીલધ્વજ ઘણો કૃષ્ણભક્ત હતો. જે કૃષ્ણને દેવતા ગણીને શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક એ પૂજતો હતો, તેજ કૃષ્ણ આજ એના શત્રુપક્ષ તરફથી લડવા ઊભા રહેશે તો નીલધ્વજ શું કરશે ? યુદ્ધ કરવાની તો વાત વેગળી રહી પણ એ તો એમ માનતો હતો કે શ્રીકૃષ્ણની મારા રાજ્યમાં

વાજતેગાજતે પધરામણી કરીને એમનું પૂજન કરૂં તો મારી રાજધાની પવિત્ર થાય. આથી કાંઇક ભયથી અને કાંઇક શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પ્રબળ ભક્તિ હોવાથી નીલધ્વજે યુદ્ધ કર્યા વગર અશ્વ પાછો આપી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો.

અભિમાનપૂર્વક જે ઘોડાને પોતે પકડ્યો હતો તે ઘોડો હવે યુદ્ધ કર્યા વગર પોતાની હીનતા સ્વીકારીને પાંડવોને પાછો આપવો પડશે એ વિચાર કુમાર પ્રવીરને અસહ્ય થઇ પડ્યો. પિતાની દુર્બળતા જોઇને વીર રાજકુમારને ઘણો ખેદ થયો; પણ તે કરે શું? નીલધ્વજ તેનો પિતા હતો, દેશનો રાજા હતો. તેની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન પણ કેવી રીતે થાય? તિરસ્કાર અને અપમાનપૂર્વક મોતને વશ થવું પડે, દેશનો ત્યાગ કરીને વનવાસ વેઠવો પડે, તોપણ રાજાની આજ્ઞા તો એણે પાળવીજ જોઇએ; પણ એમ કરીને પોતે વીર ક્ષત્રિય હોવા છતાં વીર ક્ષાત્રધર્મનું આવું સખ્ત અપમાન કેવી રીતે સહન કરી શકે? ચિંતાથી આકુળવ્યાકુળ હૃદયે પ્રવીર જનનીને શરણે ગયો. જના એક ખરી ક્ષત્રિયાણી હતી. તે વીર ક્ષત્રિયની જનેતા હતી. વિજયી શત્રુને મસ્તક નમાવીને પોતાનો પુત્ર જીવતો રહે તેના કરતાં રણસંગ્રામમાં શત્રુના ઘાથી ઘવાઇને પુત્રનું મૃત્યુ થાય એ વધારે પ્રશંસનીય ગણતી.

પુત્રની વીરવાસના સાંભળીને જના પોતાના માતૃજીવનને ધન્યવાદ આપવા લાગી. તેની ગંગાભક્તિ અને પૂજાપાઠનું આજ સાર્થક થયું. વીરપુત્ર મેળવવાની તેની ઇચ્છા આજે ફળીભૂત થઇ. વીરપુત્ર આજે પ્રાણ બચાવવાની આશામાં પ્રબળ શત્રુની આગળ શિર નમાવ્યા વગર, ભરજુવાનીમાં, ખરા સુખના સમયે, રાજમહેલની સાહ્યબી અને જાતજાતના ભોગવિલાસોને ઠોકર મારીને, વીરતાની ખાતર સમરક્ષેત્રમાં મૃત્યુને ભેટવા તૈયાર છે, એના કરતાં વધારે વાંચ્છનીય ક્ષત્રિય માતાને માટે શું હોય? વીરમાતાને એના કરતાં વધારે અભિમાનનો વિષય શો હોય? પ્રસન્ન થઇને જનાએ પુત્રને કહ્યું: “પુત્ર! તારી વાત સાંભળીને મારી ખુશીનો પાર રહ્યો નથી. ગંગામાતા તારી વીરવાસના પૂર્ણ કરો! તારે કોઇની ચિંતા કરવી નહિ. રાજાને પોતાનો આ હલકો વિચાર છોડી દઇને યુદ્ધ કરવાને માટે હું સમજાવીશ.”

પ્રસન્ન થઇને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક જનનીને પ્રણામ કરીને પ્રવીર પોતાના મહેલમાં ગયો.

પેલી તરફ જનાએ સ્વામીની પાસે જઇને તેમને પુત્રની ઇચ્છા જણાવી. નીલધ્વજે કહ્યું: "કૃષ્ણ અને અર્જુનની સાથે યુદ્ધ કરવાથી પરાજય, મૃત્યુ અને રાજ્યનાશ નિશ્ચિત છે. જાણીજોઇને કયો મૂર્ખ એટલી બધી આફત પોતાના ઉપર વહોરી લે? યુધિષ્ઠિર ભારતવર્ષમાં શ્રેષ્ઠ રાજા છે. વીરતામાં પાંડવોની બરોબરી કરે એવું કોઇ નથી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જાતે એમના સહાયક છે. એવા પાંડવો આગળ આપણે પોતાની તાબેદારીનો સ્વીકાર કરીએ તો એમાં અપમાન શાનું?"

પતિની આ વાત સાંભળીને જનાએ કહ્યું: "ધિક્કાર છે! ક્ષત્રિય થઇને, રાજા થઇને આવી વાત તમારા મોંમાંથી નીકળે છે? જેને ક્ષત્રિયપણાનું થોડુંઘણું પણ અભિમાન હશે તે કદી પોતાને બીજા કરતાં હલકો નહિ ગણે. પાંડવોના જેવડું મોટું રાજ્ય તમારે નથી એ વાત ખરી, પાંડવોના જેવું અતુલ ઐશ્વર્ય તમારૂં નથી એ વાત ખરી, પાંડવોના જેટલો વિજય તમે હજુ પ્રાપ્ત કર્યો નથી એ વાત ખરી; પણ એટલા માટે પાંડવો કરતાં તમે નીચા છો એવો હલકો વિચાર પુરુષ થઇને તમારા મનમાં કેવી રીતે આવે છે? પાંડવ પણ ક્ષત્રિય છે; તમે પણ ક્ષત્રિય છો. એ લોકો પણ ક્ષાત્રધર્મના ઉપાસક છે, તમે અને તમારો પુત્ર પણ એજ ધર્મના ઉપાસક છો. જે ક્ષાત્રધર્મના બળ વડે એમનામાં હિંમત છે, એજ ક્ષાત્રધર્મનું બળ તમારામાં અને તમારા પુત્રમાં પણ છે. ક્ષત્રિય થઇને બીજા ક્ષત્રિય આગળ નમવું, રાજા થઇને બીજા રાજા આગળ પોતે તાબેદારી સ્વીકારવી, એ ક્ષાત્રધર્મ અને રાજધર્મનું અપમાન કર્યા બરાબર છે. ધર્મનું અપમાન કરનારો માણસ આ લોકમાં તિરસ્કાર પામે છે અને પરલોકમાં નરકગામી થાય છે.

"મહારાજ, તમે તમારા ક્ષાત્રધર્મ અને રાજધર્મનું સ્મરણ કરો. પોતાના અને મહાવીર પુત્રના બાહુબળ ઉપર ભરોંસો રાખો. ડરો છો શા માટે? મૃત્યુના ભયથી ક્ષત્રિયો શું કદી ડરે છે? મૃત્યુના ભયથી ક્ષત્રિય કદી યુદ્ધ કરતાં સંકોચાય છે?

"વળી પરાજયની ચિંતા શા માટે રાખો છો? ખરૂં જોતાં તો જે મનુષ્ય વગરયુદ્ધે શત્રુને શરણે જાય છે, પ્રાણ ઉપર મમતા રાખીને તલવારના ઘાથી ડરી જઇને યુદ્ધક્ષેત્રમાંથી પલાયન કરી જાય છે, તેજ પરાજિત કહેવાય છે. શત્રુસેનાનો નાશ કરતાં કરતાં

જે વીર પુરુષ હાથમાં તલવાર લઇને શત્રુઓના માથાં કાપતો કાપતો રણભૂમિમાં દેહ ત્યજે છે, તે વીર કોઇ દિવસ પરાજિત ગણાતો નથી. શારીરિક બળમાં ઊતરતો હોય પણ વીરતાથી જે મનુષ્ય મૃત્યુના ઉપર જય મેળવે છે, મૃત્યુથી જરા પણ બીતો નથી, તેજ ખરેખરો વિજયી છે. રણવિજયીનું ગૌરવ મૃત્યુભૂમિમાં છે; પણ રણક્ષેત્રમાં મરેલા વીર પુરુષના ગૌરવની જ્યોતિથી સ્વર્ગ પણ ઝગઝગી ઊઠે છે.

"વળી એ ક્ષાત્રધર્મનું પાલન કરવા જતાં રાજ્ય જતું રહે તોપણ શું ? રાજ્ય, વૈભવ, માલમિલકત, ઘરબાર અને આ જિંદગી, કશું ચિરસ્થાયી છે ? દરેક યુગમાં, દરેક વર્ષે કેટકેટલાં જૂનાં રાજ્યોનો નાશ થઇને નવાં રાજ્ય સ્થપાય છે ! એકની મિલકતનો નાશ થઇને બીજાને મળે છે. એકનું ઘર ભાંગે છે, બીજાનું મંડાય છે. દર ક્ષણે કેટલાએ અમૂલ્ય જીવો આ સંસારમાંથી જતા રહે છે અને તેને બદલે કેટલાએ નવા જીવો આ સંસારમાં જન્મ ધારણ કરે છે. તો પછી એ નાશવંત ધન, દોલત, રાજપાટ, ઘરબાર કે જિંદગીની મમતાથી ધાર્મિક મનુષ્યે પોતાના ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરવું જોઇએ ? યશસ્વી મનુષ્ય કલંકનો ટોપલો પોતાને માથે ઊંચકવાની ઇચ્છા રાખશે ? વીર પુરુષ પરાધીનતાની બેડીમાં બંધાઈને બાયલા મનુષ્યની પેઠે હીન જીવન ગાળવાની ઇચ્છા કરશે ?

"મહારાજ ! તમે પુરુષ છો, તમે વીર છો. તમે રાજા છો, હું તો સાધારણ સ્ત્રી છું. હું આપને શું સમજાવું ? મોહાંધ થઇને તમે પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલી જશો નહિ. પોતાને હલકો ધારવાથી ધીમે ધીમે મનુષ્ય ખરેખર હીનતાને પામતો જાય છે. જેને મનુષ્યત્વનું અભિમાન છે, જેને ક્ષાત્રવટની ટેક છે તે પુરુષ એવી હીનતાનો વિચાર કદી આણતો નથી. શત્રુ ગમે તેટલો પ્રબળ કે પરાક્રમી હોય તોપણ એ વીરધર્મના સન્માનની ખાતર તથા વીરકુળના ગૌરવની ખાતર પોતાને શત્રુના જેટલોજ પરાક્રમી સમજીને સમરક્ષેત્રમાં લડવા તૈયાર થાય છે અને હસતે હસતે રણક્ષેત્રમાં પ્રાણત્યાગ કરે છે; પરંતુ શત્રુને શરણે જઇને નીચ જીવન કદી ગાળતો નથી."

વીરપત્નીનાં ઉત્તેજનનાં વાકયોથી નીલધ્વજ રાજાને પોતાના ભય માટે ઘણી શરમ આવી. હવે એને પણ લાગ્યું કે, પાંડવોને શરણે જવા કરતાં, પુત્ર સાથે રણક્ષેત્રમાં લડી પ્રાણ આપવો એ]

વધારે સારૂં છે; પણ કૃષ્ણભક્ત હોવાથી કૃષ્ણની સાથે શત્રુતા કરતાં એનો જીવ ચાલ્યો નહિ, એટલે રાણી જનાને એણે કહ્યું: “તારી સલાહથી મારો ભ્રમ જતો રહ્યો છે. અભિમાની શત્રુને શરણે જવાને બદલે પુત્રની સાથે એમની સામે ખૂબ લડીને લડાઇમાં પ્રાણ તજવા હું તૈયાર છું; પણ હું સદાથી શ્રીકૃષ્ણનો ભક્ત છું. મારા એ ઇષ્ટદેવ જાતે મનુષ્યરૂપ ધરીને પાંડવોની સાથે યુદ્ધક્ષેત્રમાં ઊતર્યા છે. હું કેવી રીતે એમની સાથે શત્રુતા બાંધવાની હિંમત ધરૂં ? કેવી રીતે તેમના દેહ ઉપર શસ્ત્ર ફેંકું ? જો શ્રીકૃષ્ણને ખોટું લાગશે તો પરલોકમાં મારી શી ગતિ થશે ?”

જનાએ કહ્યું: “ભગવાનનો ઉપદેશ એજ છે કે સંસારમાં આવીને મનુષ્યોએ પોતપોતાનો ધર્મ પાળવો જોઇએ. ક્ષત્રિયો-ને માટે વીરધર્મ પાળવાની તેમની આજ્ઞા છે. મનુષ્યનું રૂપ લઇને સ્વયં ભગવાન એક ક્ષત્રિયની તરફથી બીજા ક્ષત્રિયની સાથે યુદ્ધ કરવા આવે તો પેલા બીજા ક્ષત્રિયે ભગવાને ઉપદેશેલા ક્ષાત્ર-ધર્મના સંરક્ષણ સારૂ તેમની સામે અસ્ત્ર ચલાવવાંજ જોઇએ. જો શ્રીકૃષ્ણને એથી ખોટું લાગે તો એ દેવતા નહિ પણ સામાન્ય મનુષ્યજ કહેવાય, ભગવાનના અવતાર ન ગણાય; પણ અવતાર નામધારી હલકા–પ્રપંચી ગણાય. મનુષ્યના ક્રોધથી, પ્રપંચીના કોપથી તમને પરલોકમાં નુકસાન થવાનો જરા પણ ભય નથી.”

નીલધ્વજે હવે કાંઇ વાંધો કાઢ્યો નહિ. યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો.

રાજ્યમાં યુદ્ધની તૈયારીઓ થવા લાગી. રાજા, રાણી, યુવરાજ, સૈનિકો, સેનાપતિઓ, તથા પ્રજાનાં માણસો, બધાં રણોન્માદથી મસ્ત થઇ ગયાં. મહાપરાક્રમી પ્રવીર સૈન્યનો મુખ્ય સેનાપતિ થઇને યુદ્ધક્ષેત્રમાં ગયો.

પહેલા દિવસના યુદ્ધમાં પ્રવીરનો જય થયો. વિશ્વવિજયી અર્જુન તરુણ યુવક પ્રવીરની વીરતાથી પરાજિત થયો; પણ બીજે દિવસે શ્રીકૃષ્ણની યુક્તિથી પાંડવોનો આગલે દિને પરાજય કરનાર, મહાવીર પ્રવીર રણક્ષેત્રમાં માર્યો ગયો.

ખરા વીરપુરુષો વીરતાની મદદ કરનાર હોય છે. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન યુવક પ્રવીરની વીરતાથી એટલા બધા ખુશ થઇ ગયા કે એવા પુત્રના શોકથી શોકાતુર બનેલા નીલધ્વજ સાથે તેમણે યુદ્ધ માંડી વાળ્યું અને સન્માનપૂર્વક નીલધ્વજને તેના પુત્રની વીરતા-

માટે અભિનંદન આપીને, બંધુતાની નિશાની તરીકે યજ્ઞનો ઘોડો પાછો માગ્યો.

શ્રીકૃષ્ણનો વિચાર તથા સાદાઇ જોઇને નીલધ્વજ પુત્રશોક વીસરી જઇને અર્જુનને મિત્ર તરીકે ભેટી પડ્યો. તેમણે માગેલો યજ્ઞનો અશ્વ પાછો આપી દઇને માનપૂર્વક તેમને પોતાના નગરમાં તેડી લાવ્યો. ઇષ્ટદેવતા શ્રીકૃષ્ણના ચરણની રજથી મારૂં નગર પવિત્ર થયું, એમ નીલધ્વજ પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો તથા પોતાના જીવનને હજારો ધન્યવાદ આપવા માંડ્યો.

પ્રવીરના શોકથી રુદન કરતાં નગરવાસીઓને નીલધ્વજે આનંદોત્સવ કરવાનો હુકમ આપ્યો. શોકાંધકારથી છવાયલા નગરમાં પાછી રોશની થઇ ગઇ. ઘેરઘેર કૃષ્ણના સ્વાગતમાં ધજાઓ ઊડવા લાગી. રસ્તામાં તોરણો બાંધવામાં આવ્યાં. ઠેકાણે ઠેકાણે નોબતો, શરણાઇ વગેરે માંગલિક વાજાં વાગવા લાગ્યાં.

તેજસ્વિની જનાને માટે આ આનંદોત્સવ અસહ્ય થઇ પડ્યો. પુત્રની વીરતાના અભિમાનને લીધે પુત્રના અકાળ મૃત્યુનો દારુણ શોક પણ એ સહન કરી શકી હતી; પણ કૃષ્ણ હોય કે કૃષ્ણનો મિત્ર અર્જુન હોય, શત્રુરૂપે આવીને એમણે પોતાના પ્રાણથી અધિક વહાલા પુત્રની હત્યા કરી હતી. એ દારુણ શોક ભૂલી જઇને, ખરા ક્ષત્રિયની પેઠે પુત્રહત્યાનો બદલો લેવાનો પ્રયત્ન કર્યા વગર, રાજા પુત્રની હત્યા કરનાર શત્રુ કૃષ્ણ અને અર્જુનને પોતાનાજ નગરમાં આમંત્રણ કરીને આનંદોત્સવ કરી રહ્યા છે, એ વિચારથી તિરસ્કાર અને ક્રોધને લીધે તેજસ્વિની જનાના હૃદયમાં દારુણ આગ સળગી ઊઠી. સ્વામીની પાસે જઇને તેણે કહ્યું: "મહારાજ! આપના નગરમાં આનંદોત્સવ શાનો થઈ રહ્યો છે? પ્રવીર યુદ્ધમાં વિજય મેળવીને ઘેર પાછો આવે છે? નગરમાં આજે પ્રવીરના પાંડવ–વિજયનો ઉત્સવ મનાય છે? કહો મહારાજ! પ્રવીર ક્યાં છે? કહો, માથે મુકુટ ધારણ કરીને, ગળામાં વિજયમાળા પહેરીને પ્રવીર તમને અભિનંદનઃ આપવા કેમ ન આવ્યો?

"પ્રવીરનું લોહીલુહાણ થયેલું શબ હજુ રણક્ષેત્રમાં પડેલું છે. શિયાળ, ગીધ આદિ પક્ષીઓ તાજું માંસ ખાવાની લાલચમાં એ દેહને ફાડી ખાઇને ભયંકર આનંદધ્વનિથી રણભૂમિમાં નૃત્ય કરી રહ્યાં છે. ચાલો, આપણે રણક્ષેત્રમાં જઇને એક વાર એ દૃશ્ય

જોઇ આવીએ. ત્યાર પછી પ્રવીરના લોહીની અંજલિ આપીને તમારા ઇષ્ટદેવના ચરણની પૂજા કરજો!

"કૃષ્ણ આજ તમારે ત્યાં શા સંબંધથી પધાર્યા છે? ભક્તની આરાધનાથી સંતુષ્ટ થઇને દેવતા જેમ મંગળ આશીર્વાદ આપવા ભક્તને ઘેર પધારે, તેમ આજે એ તમારે ઘેર આવ્યા છે? તમારી આંખની કીકી, ઘરનો એક માત્ર આધાર, રાજ્યની આશારૂપ એકના એક પુત્રનું શબ આજે એ કૃષ્ણની યુક્તિથી રણક્ષેત્રની ધૂળમાં આથડે છે. એ શું એમનો આશીર્વાદ છે? કયા ઉત્સાહથી, શું મોં લઇને તમે આજે કૃષ્ણની પૂજા કરવા તૈયાર થયા છો! જો ક્ષત્રિય હો, ક્ષાત્રધર્મનો મર્મ સમજતા હો, તો ખાતરીથી જાણજો કે કૃષ્ણ એ તમારા શત્રુ છે. શત્રુના સહાયક તરીકે એ તમારે દ્વારે યુદ્ધ કરવા આવ્યા હતા અને આજ તમારા વીર પુત્રને મારનાર તરીકે એ તમારા પરમ શત્રુ છે.

"પૂજા ન કરતાં, આનંદોત્સવ ન કરતાં, પુત્રહત્યાનો બદલો લેવા ખાતર, તમારા રાજ્યના અપમાનનો બદલો લેવા ખાતર, હાથમાં તલવાર લઇને તેમની સામે યુદ્ધમાં ઊતરી પડ્યા હોત તો કૃષ્ણનું ખરૂં સ્વાગત કર્યું કહેવાત!

"ધિક્કાર છે તમને! તમને હવે કાંઇ વધારે કહેવાનું રહ્યું નથી. ક્ષાત્રધર્મનો ત્યાગ કરીને, તમે ક્ષત્રિયોના મહાન નામને આજે કલંક લગાડ્યું છે. પોતાની નામર્દાઇથી આજે આપણા ઉચ્ચ કુળને મેશનો ડાઘ લગાડ્યો છે. હજુ પણ મોહ અને ભ્રાંતિ કાઢી નાખીને ટેક સાચવવા માગતા હો, વીર કુટુંબની કીર્તિ સાચવવા માગતા હો તો નિમંત્રણ કરેલા અતિથિનો આજ ખૂબ આદરસત્કાર કરો અને કાલે તેમને સમરક્ષેત્રમાં ઊતરી પડવાનું તેડું મોકલો. જો પુત્રહત્યા કરનાર દુશ્મનના લોહીથી પુત્રનું તર્પણ ન કરી શકો તો પોતાના લોહીથી કરો."

નીલધ્વજે મીઠાં વાક્યોથી જનાને સમજાવવાનો ઘણોયે યત્ન કર્યો, પણ જનાના હૃદયમાં એનો બોધ ઊતર્યો નહિ. તેણે ફરીથી કહ્યું: "મહારાજ! તમે મિથ્યા બોધવચનોથી મને સમજાવવાનો યત્ન શું કામ કરો છો? કાલ આ રાજનગરમાં પ્રવીર મારૂં સર્વસ્વ હતો. આજ અહીં પ્રવીરના ઘાતકની પધરામણીમાં આનંદોત્સવ થાય છે! કાલે આ નગરીમાં મારા પ્રવીરના વિજયથી લોકો

ને મોંએ પ્રવીરનો વિજયધ્વનિ સંભળાતો હતો; આજે એ નગર-માં પ્રવીરના હણનાર શત્રુના માનમાં રોશની થઇ રહી છે! આજ એ નગર પ્રવીરઘાતી શત્રુના ગુણગાનથી ગાજી રહ્યું છે! કાલે અહીં માહિષ્મતીરાજે વિજયી પુત્રને આલિંગન આપ્યું હતું, આજે તે પુત્રનું સ્મરણ ભૂલી જઇને પુત્રઘાતીની પૂજા કરીને પોતાને ધન્ય માને છે! કયી જનની મરેલા પુત્રની સ્મૃતિનું આવું દારુણ અપમાન સહન કરી શકે? મહારાજ! તમે મારા સ્વામી છો. તમારે પગલે ચાલવું એ મારો મુખ્ય ધર્મ છે; પણ હું પ્રવીરની જનની છું. પુત્રની તરફ પણ મારૂં કર્તવ્ય છે. ક્ષત્રિયાણી, ક્ષાત્રધર્મનો ત્યાગ કરનાર સ્વામીને પગલે ચાલવા ખાતર ક્ષાત્ર-ધર્મ પાલન કરીને ગૌરવાન્વિત થઇ ગયેલા પુત્રનું અપમાન નહિ કરી શકે. તમારી રાણી તરીકે તો હું સાધારણ ક્ષત્રિયાણી છું. મારે અભિમાન ધરાવવા જેવું કાંઇ નથી; પણ પ્રવીરની જનેતા તરીકે હું જગતમાં ગૌરવવંતી થઇશ. માહિષ્મતી રાજવંશનું ઉજ્જવળમાં ઉજ્જવળ રત્ન, માહિષ્મતીના આકાશનો પ્રદીપ્ત સૂર્ય પ્રવીર મારો પુત્ર હતો, પોતાના ગૌરવ અને મહત્ત્વથી એ આખા માહિષ્મતી રાજ્યને ચિરસ્મરણીય કરી ગયો છે. માહિષ્મતી રાજ્યના સન્માનની ખાતર સમરક્ષેત્રમાં એણે પ્રાણવિસર્જન કર્યો છે. એ રાજનગરી આજ આટલી ઉપેક્ષિત છે, આટલી અપમાનિત છે. પ્રવીર–જનની જના હવે એક ક્ષણ પણ આ નગરનો આશ્રય લેવા માગતી નથી. જે નગરી પોતાના વીર યુવરાજના મૃત્યુને બીજે દિવસે હર્ષ મનાવે છે, એ પાપી નગરીનો હું હમણાંજ ત્યાગ કરી જઇશ. પ્રવીરનો શાપ લઇને, પુત્રવિયોગી, મૃત વીરપુત્રની સ્મૃતિનાં આવાં અપમાનથી હૃદયમાં બળી જતી માતાનો શાપ લઇને, તમે એકલા આ નગરમાં વાસ કરજો.”

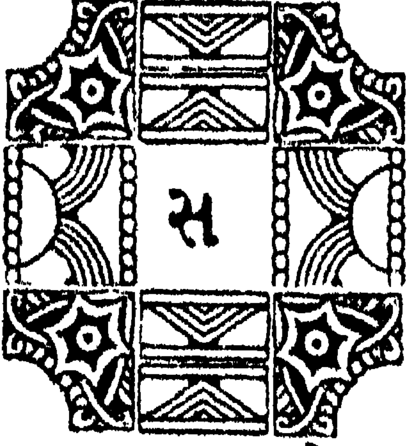
ગાંડા મનુષ્યની માફક જના એકદમ પતિનો મહેલ છોડીને ચાલી ગઈ. એકલી એકાંત જંગલ તરફ ચાલી, કોઇ એને પાછી વાળી શક્યું નહિ. આહારનિદ્રા છોડી દઇને, દિવસોના દિવસ સુધી એકાંત વનમાં એણે ચાલ્યા કર્યું.

આખરે ગંગાનો કિનારો આવી પહોંચ્યો. ગંગાના પ્રવાહમાં પોતાના દેહને વિસર્જન કરીને મહારાણી જનાએ ઇષ્ટદેવી ગંગા-ના ખોળામાં ચિરશાંતિ મેળવી.





૧૪–ચિંતા



સત્યયુગમાં ભારતવર્ષના કોઇ એક પ્રદેશમાં શ્રીવત્સ નામના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. રાજા શ્રીવત્સ ઘણા ન્યાયી, વીર–શિરોમણિ અને યશસ્વી હતા. જે સમયની વાર્તા અમે લખી રહ્યા છીએ, તે સમયમાં કેવળ નરલોકમાંજ નહિ, પણ દેવલોક અને દાનવલોકમાંય રાજા શ્રીવત્સની ન્યાયપરાયણતા પ્રખ્યાત હતી. દેવ,દાનવ બધા એમની ન્યાયનિપુણતાની પ્રશંસા કર્યા કરતા.

રાજા શ્રીવત્સની પટરાણીનું નામ ચિંતાદેવી હતું. એ ઘણી બુદ્ધિમતી, પતિવ્રતા અને સુંદર રમણી હતી. સ્વામીસેવા, અતિથિસત્કાર, દેવસેવા તથા દાનશીલતા આદિ સ્ત્રીઓને છાજતા બધા સદ્ગુણ રાણી ચિંતામાં હતા. એ સદ્ગુણો ઉપરાંત રાણી ચિંતા વિદુષી પણ હતી. રાજકાર્ય સંબંધી મોટા મોટા અને ગહન વિષયોમાં પણ એ પતિને વ્યાજબી સલાહ આપ્યા કરતી હતી.

એક દિવસ રાજા શ્રીવત્સ પોતાની રાજસભામાં બેઠા બેઠા નાના પ્રકારના ગૂંચવાડા ભરેલા રાજનૈતિક પ્રશ્નોની મીમાંસા કરી રહ્યા હતા. દેશદેશાંતરોના પંડિતો, વિદ્વાનો, નીતિજ્ઞ પુરુષો તથા સામંતો અને સરદારો એમના દરબારને શોભાવી રહ્યા હતા. અનેક ઊંડા અને પાંડિત્યપૂર્ણ વિષય ઉપર વાદવિવાદ ચાલી રહ્યો હતો; એટલામાં ચોપદારે આવીને ખબર આપી કે, “ લક્ષ્મીદેવી તથા ગ્રહોના રાજા શનિદેવ સભાના દરવાજા આગળ આવ્યાં છે અને મહારાજને મળવા માગે છે. ”

રાજાએ તેમને અંદર બોલાવ્યાં અને સામંતો તથા અમલદારો સહિત ઊઠીને બન્ને દેવદેવીઓનો આદરસત્કાર કર્યો, તથા વિધિપૂર્વક પૂજન કરીને ઉચિત આસન ઉપર બેસાડ્યાં. ત્યારપછી હાથ જોડીને નમ્ર સ્વરે કહ્યુંઃ “ આજે આપે પધારીને દર્શન આપીને મારા ઉપર મોટી કૃપા કરી છે. આપની શી આજ્ઞા છે તે ફર-

માવો." લક્ષ્મીદેવી તથા શનિદેવે રાજા શ્રીવત્સને એમની ધર્મ-નિષ્ઠા અને ન્યાયપરાયણુતા માટે ધન્યવાદપૂર્વક આશીર્વાદ આપ્યો અને જણાવ્યું કે, "રાજન્! આપને તસ્દી આપવાનું કારણ એ છે કે અમારા બન્નેની વચમાં વાદવિવાદ ઊભો થયો છે, કે અમારા-માંથી વધારે મોટું અને અધિક શક્તિશાળી કોણ છે? આપ ન્યાયાધીશ છો; આપનો ફેંસલો અમે હર્ષપૂર્વક સ્વીકારીશું."

દેવતાઓનાં આ વચન સાંભળીને રાજા ઘણી મૂંઝવણમાં પડ્યો. એની સ્થિતિ સૂડી વચ્ચે સોપારીના જેવી હતી. શનિને શ્રેષ્ઠ બતાવે છે તો લક્ષ્મીજી અપ્રસન્ન થાય છે અને લક્ષ્મીજીને શ્રેષ્ઠ બતાવે છે, તો શનિદેવ અસંતુષ્ટ થાય છે. એવી અવસ્થામાં શું કરવું તેના વિચારમાં રાજા પડ્યો. આખરે કાંઇ નિર્ણય પર નહિ આવતાં તેણે જણાવ્યું કે, "આપનો પ્રશ્ન અઘરો અને ગૂંચવાડા ભરેલો છે. એનો નિર્ણય કરવો એ મારા જેવા અલ્પજ્ઞ મનુષ્યનું કામ નથી; છતાં આપની ઇચ્છા છે તો મને વિચારને માટે થોડો વખત આપો. કાલ સવારે હું આપનો ફેંસલો કરવા-ને પ્રયત્ન કરીશ."

અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ, કે રાજા શ્રીવત્સની મહા-રાણી ચિંતાદેવી ઘણી બુદ્ધિમતી હતી. પતિના ચરણોમાં એની અનન્ય ભક્તિ હતી. ઘરકાર્યમાં એ પ્રવીણ ગૃહિણી, ધર્મકાર્ય-માં પતિની સહધર્મિણી, રાજકાજમાં અનુભવી અને વિચારવાન મંત્રી, વિનોદમાં પ્રિય સહચરી અને ભોજન સમયે સ્નેહશીલ માતા સમી હતી. એવી સુશીલ, સાધ્વી અને પરમ ગુણવતી ભાર્યા પામીને રાજા પોતાને પરમ ભાગ્યશાળી ગણતા હતા. રાજ-કાર્ય સંબંધી અનેક અઘરાં કામોમાં રાજા એની સલાહ લેતા હતા.

રાજસભામાંથી ફુરસદ મળતાં રાજા રણવાસમાં ગયો અને પત્નીને બધો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો. પતિનાં વચન સાંભળીને રાણીને ઘણો શોક થયો. એણે કહ્યું: "પ્રિયતમ! દેવતાઓના ઝગડામાં પડવું એ સારૂં નથી. મને આજ ઘણી ચિંતા થઇ રહી છે. લક્ષ્મીદેવી અને શનિ બન્ને એકબીજાથી વધારે શક્તિશાળી છે. વળી શનિદેવ તો ઘણાજ ક્રોધી છે; જેના ઉપર એ ગુસ્સે થાય તેનું સત્યાનાશ વાળ્યા વગર નહિ રહે. મને લાગે છે કે આપણા પણ માઠા દિવસ આવ્યા છે, માટેજ દેવતાઓના આવા ટંટામાં પડવાનો પ્રસંગ આપને માથે આવી પડ્યો છે."

રાજાએ કહ્યું: "પ્રિયે! તમારૂં કહેવું સાચું છે, પણ હવે શો ઉપાય? હું આવતી કાલે ફેંસલો આપવાનું વચન આપી ચૂક્યો છું. વળી ન્યાય માગવા આવનારનો ન્યાય કરવો એ રાજા તરીકે મારૂં કર્તવ્ય છે, તો પછી હું એ કર્તવ્યથી વિમુખ કેવી રીતે થઇ શકું? વિધાતાની ઇચ્છાજ આપણને દુઃખી કરવાની હશે, તો એની ઇચ્છાને કોણ મિથ્યા કરી શકનાર છે? માટે હવે તો તું એજ બતાવ કે કાલે એ બેમાંથી કોને શ્રેષ્ઠ કહું?"

ઘણો વિચાર કર્યા પછી રાજારાણી એજ નિશ્ચય ઉપર આવ્યાં, કે લક્ષ્મીજીજ અધિક શ્રેષ્ઠ છે. આ દુનિયામાં બધી માયા એમનીજ છે. વસુ વિનાનો નર પશુ છે. આ લોક અને પરલોકનાં અનેક સુખ એમની કૃપાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ખરી વાત તો આ પ્રમાણે છે; પરંતુ શનિદેવના દેખતાં એ વાત કહેવા જતાં એ આકળા થઇ જશે અને કાંઇ અનર્થ કરી બેસશે, માટે કોઇ યુક્તિપૂર્વક એ વાત પ્રગટ કરવી જોઇએ. આખરે એ નિશ્ચય થયો કે કાલની સભામાં એક સોનાનું અને બીજું ચાંદીનું એમ બે સિંહાસન તૈયાર કરાવવાં અને લક્ષ્મીજીને સોનાના સિંહાસન ઉપર બેસાડવાં તથા શનિદેવને ચાંદીના સિંહાસન ઉપર. એથી એ લોકો સહેલાઇથી સમજી જશે, કે રાજાએ કોને શ્રેષ્ઠ ગણ્યાં.

બીજે દિવસે બન્ને આસન તૈયાર થઇને આવી ગયાં અને રાજસભામાં ગોઠવાઈ ગયાં. નક્કી કરેલે સમયે લક્ષ્મીદેવી તથા શનિદેવ સભામાં આવી પહોંચ્યા. રાજાએ ઊઠીને તેમનો આદરસત્કાર કર્યો અને આસન ઉપર બિરાજવા પ્રાર્થના કરી. પોતાની ઇચ્છાથીજ લક્ષ્મી જમણા હાથ ઉપર સોનાના આસન ઉપર બેઠાં અને શનિદેવ ડાબા હાથ ઉપર ચાંદીના આસન ઉપર બેઠા. બેસીને બન્ને જણાંએ કહ્યુઃ "મહારાજ! હવે અમારો ટંટો પતાવો."

શ્રીવત્સે કહ્યું: "સ્થાન અને આસન પસંદ કરીને તમે જાતેજ કોણ મોટું અને કોણ નાનું એ સવાલનો નિવેડો આણ્યો છે. હવે મારે કાંઈ કહેવાનું પ્રયોજન રહ્યું નથી."

શનિએ કહ્યું: "તમે લોકોએ કેવી રીતે અમારી તકરારનો નિવેડો આણ્યો છે?"

રાજાએ કહ્યું: "ગ્રહરાજ! એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમે પોતપોતાના આસનને પૂછી જુઓ. મારે કાંઇ પણ કહેવાની આવશ્યક્તા નથી."

મહારાજ શ્રીવત્સનો ઉત્તર સાંભળીને શનિદેવના મનમાં ઘણું આશ્ચર્ય ઊપજ્યું. એમણે ઊઠીને ધ્યાનપૂર્વક બન્નેનાં સિંહાસન તરફ જોયું તો જણાયું, કે લક્ષ્મીદેવીનું સિંહાસન સોનાનું છે. હવે એના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. એમનું આખું શરીર ક્રોધથી ધ્રૂજવા લાગ્યું. રાજાની તરફ તીવ્ર દૃષ્ટિ કરીને ગર્જનાપૂર્વક એમણે કહ્યું: "દુષ્ટ રાજા! આવોજ તારો ન્યાય? તેં આ સ્ત્રીને ધનની અધિષ્ઠાત્રી સમજીને સ્વાર્થની ખાતર ઉત્તમ આસન આપીને,તેને મારા કરતાં શ્રેષ્ઠ માનીને ભરીસભામાં મારૂં અપમાન કર્યું છે. એ અપમાનનો બદલો હું બહુ જલદી લઈશ. મારા કોપને લીધે તારો બધો વૈભવ શીઘ્ર નાશ પામશે. તને ભીખ માગતો ન કરી નાખું તો મારૂં નામ શનિ નહિ. એ વખતે તને ખબર પડશે કે હું શ્રેષ્ઠ છું કે આ નારી?" એ પ્રમાણે કહીને શનિદેવ ક્રોધપૂર્વક ચાલ્યા જવાને તૈયાર થયા. રાજાએ તેમના ચરણમાં મસ્તક નમાવીને આજીજી કરીને ક્રોધ શાંત કરવાનો ઘણોયે પ્રયત્ન કર્યો, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. આગમાં ઘી હોમાતાં જ્વાળા વધારે મોટી થાય તેમ રાજાનાં વિનયપૂર્વકનાં વચનો સાંભળતાં શનિદેવનો ક્રોધાગ્નિ વધારે સળગવા લાગ્યો.

આખરે લાચાર થઈને શનિને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન રાજાએ છોડી દીધો. ભરીસભામાંથી શનિદેવ ગુસ્સે થઈને ચાલ્યા ગયા.

શનિનો કોપ જોઈને રાજા ઘણા ઉદાસ થયા. હવે એ જરૂર મહાન અનિષ્ટ કરશે, એ ભયથી એમનું ચિત્ત વ્યાકુળ થઈ ગયું.

પેલી તરફ લક્ષ્મી રાજાનો ન્યાય પોતાની મરજી માફક થવાથી ઘણાં પ્રસન્ન થયાં. તેમણે રાજાને ધન્યવાદ આપતાં કહ્યું: "આપના ન્યાયની જેટલી પ્રશંસા કરૂં તેટલી થોડી છે. ન્યાયી પુરુષો ગમે તેટલો ભય દેખાડ્યા છતાં ન્યાયના માર્ગથી ચળતા નથી. શનિ ઘણા ક્રોધી દેવ છે, એ આપને દરેક રીતે સતાવવામાં પાછી પાની નહિ કરે એ વાત ખરી; પણ આપ એમના કોપની પરવા ન કરશો. હું પ્રતિજ્ઞા કરૂં છું કે હું આપને હમેશાં મદદ આપતી રહીશ." રાજાને આશીર્વાદ આપીને લક્ષ્મીદેવી વૈકુંઠ-ધામમાં વિદાય થયાં.

શનિદેવના કોપની અસર રાજાના હૃદય ઉપર બહુ થઈ. એ દિનપ્રતિદિન શોકવિહ્વળ થઈને સુકાવા લાગ્યો. પતિની એવી

દશા જોઇને ચિંતાદેવીને ઘણો ખેદ થયો અને આખરે એક દિવસ પતિના ચરણની સેવા કરતી વખતે પ્રેમપૂર્વક કહેવા લાગી: “ પ્રાણનાથ ! આપ ક્યાંસુધી આમ ઉદાસ પડ્યા રહેશો ? સંસારના ભોગઐશ્વર્ય, ધનધાન્ય, તથા ઉન્નતિ અવનતિ ભાગ્યાધીન છે. જેના ભાગ્યમાં જે દુઃખ લખ્યું હોય છે, તે ભોગવ્યેજ છૂટકો છે. શનિના કોપના પાત્ર બનીને દુઃખ ભોગવવાનું જ આપણા નસીબમાં લખ્યું હશે, તો ફિકર કર્યાથી શું વળનાર છે ? પરમાત્મા કર્માનુસાર જે કાંઇ સુખદુઃખ માથે નાખે, તેને પ્રસન્ન ચિત્તે વેઠી લેવાં એમાંજ વીર પુરુષની વીરતા છે. ” રાજાએ કહ્યું: “ પ્રિયે ! તમારૂં કહેવું વ્યાજબી છે. વિધિના નિયમોનું રહસ્ય જાણ્યા છતાં પણ મારી ચિંતા દૂર થતી નથી; કેમકે શનિદેવ ઘણા ક્રૂર અને નિર્દયી છે. ક્ષમા કરવાનું તો એ શીખ્યાજ નથી. એમના કોપમાં પડીને ભલભલા રાજાઓ પાયમાલ થઇ ગયા છે. મને મારા પોતાના સંકટની પરવા નથી, પરંતુ મારી હૃદયાધાર એવી તું-તેની શી વલે થશે ? મારી પ્રિય પ્રજાની શી દશા થશે ? એ વિચારોજ મને દુઃખી કરી રહ્યા છે.” ત્યાર પછી રાણીએ આશ્વાસનનાં અનેક વચનો કહીને રાજાની ચિંતા કાંઇક ઓછી કરી. એના હૃદયમાં કાંઇક બળનો સંચાર થયો. એ વિચારવા લાગ્યા: “ ચિંતાદેવીની સલાહ વ્યાજબી છે. વિપત્તિને સમયે ધૈર્યજ મનુષ્યનું મુખ્ય અવલંબન છે. હું નકામો ફિકરમાં પડ્યો રહું છું. શનિના કોપથી જે કાંઇ દુઃખ ભોગવવું પડશે તે હું સહર્ષ ભોગવીશ. શનિ રિસાઇને મારૂં સર્વસ્વ નાશ કરી દેશે, બધા વૈભવોને ધૂળમાં મેળવી દેશે, તોપણ હું ધૈર્યને નહિ છોડું. મેં ન્યાય કર્યો છે, અન્યાય નહિ. ન્યાયની ખાતર જે કાંઇ સહન કરવું પડશે તે ખુશીથી કરીશ. એ કર્તવ્યનો માર્ગ સુઝાડીને પ્રિયાએ મને નિરાશ થઇને અધોગામી થતાં બચાવ્યો છે. ”

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને પતિપત્ની પ્રસન્ન ચિત્તથી સંસાર અને રાજ્યનાં કાર્ય કરવા લાગ્યાં.

શનિદેવ રાજા શ્રીવત્સના અપમાનનો બદલો લેવાનો પ્રસંગ શોધવા લાગ્યા. આખરે એક દિવસ એક પ્રસંગ મળી ગયો. પુરાણોમાં લખ્યું છે, કે એક દિવસ રાજા શ્રીવત્સ સ્નાન કરી રહ્યો હતો. એમનું સ્નાન કરેલું પાણી કે જે પૃથ્વી ઉપર પડી રહ્યું હતું, તેને એક કાળો કૂતરો ચાટવા લાગ્યો. પૌરાણિક વહેમ એવો છે કે જે

મનુષ્યનું નાહેલું પાણી કાળો કૂતરો ચાટે તેના ઉપર કોઇ ભયંકર આફત જરૂર આવે. શનિને આ લાગ ઠીક મળી ગયો. એજ વખતે એ રાજાને માથે ચડી બેઠા અને નાના પ્રકારની આફતો-માં નાખીને પોતાના અપમાનનો બદલો લેવા લાગ્યા.

સુખ અને દુઃખનું ચક્ર છે. કોઇના બધા દિવસ એકસરખા નથી જતા. શનિદેવનો નિવાસ થયાથી બાર વર્ષને માટે શ્રીવત્સ-ના દુઃખના દિવસ શરૂ થયા. દુકાળ, મરકી, ધરતીકંપ આદિ જાતજાતના ઉત્પાત એના રાજ્યમાં થવા લાગ્યા. આબાદી અને જાહોજલાલીવાળું ગામ સ્મશાન સમું થઇ ગયું. મનુષ્યના ચિત્ત ઉપર વિચારોની બહુ પ્રબળ અસર થાય છે. વિચારોથીજ એ પોતાને સ્વતંત્ર પરતંત્ર બનાવી શકે છે. શનિની સત્તા બાર વર્ષ સુધી બહુજ પ્રબળ રહે છે. એ ધારે છે તે કરી શકે છે; એ વિચાર દૃઢ ઠસી ગયેલો હોવાથી, રાણીના અનેક ઉપદેશ છતાં પણ પોતાના ઉપર આવતી અનેક આપત્તિને અટકાવવાને તથા એ આપત્તિને સમયે સંકટ નિવારણ કરવાને રાજાએ કાંઇ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. નિરાશ થઇને એણે રાજપાટ છોડીને વનમાં જવાનો વિચાર કર્યો.

પણ રાણી ચિંતા વનવાસનું કષ્ટ વેઠી શકશે? શ્રીવત્સે રત્ન તથા અલંકાર સહિત એને પિયેર મોકલી આપવાનો વિચાર કર્યો.

પતિનો એવો સંકલ્પ જોઇને રાણી ચિંતાએ કહ્યું: "એક સમયે તમારી રાણી તરીકે ગૌરવપૂર્વક પિતાને ઘેર ગઈ છું. આજ કંગાળ સ્ત્રીની પેઠે પિતાનો આશ્રય લઇને હું મારૂં હલકું નહિ દેખાડું. વળી આવા દુઃખને સમયે તમને એકલા મૂકીને હું ગમે તેટલા સુખની ખાતર પણ પિતાને ઘેર જઇ શકું કે ? આ વિપત્તિને સમયે જે ગતિ તમારી તેજ મારી પણ થશે. તમારી પાસે રહીને હું તમારી સેવા કરીશ. બનશે ત્યાંસુધી તમારૂં દુઃખ ઓછું કરીશ. ગમે તેટલું દુઃખ પડશે તોપણ બે જણાં સાથે હોવા-થી બધું સહન કરી શકાશે. આપની સાથે રહેવાથી દુઃખ પણ મને સુખ સમાન લાગશે. પ્રભો ! આપનું શરીર તો વનમાં કષ્ટને સહન કરી શકશે અને મારૂં શરીર નહિ સહી શકે, એ કેવી વાત છે ? શું આપ એમ ધારો છો કે આપના વગર હું જુદી જીવતી રહી શકીશ. પિતાને ઘેર તો શું પણ સ્વર્ગમાંયે આપના વગર સુખ પ્રાપ્ત નહિ થાય. આપ મને જીવતી રાખવા માગતા હો તો

મને આપનાથી વિખૂટી ન પડવા દેશો."

એટલું કહેતાં કહેતાં રાણીનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તેના મુખમાંથી એક પણ શબ્દ ન નીકળી શક્યો. વૃક્ષને વળગી રહેલી લતાની પેઠે એ પતિદેહને વળગીને પુષ્કળ રોવા લાગી. પત્નીની એવી વ્યાકુળતા જોઇને રાજા શ્રી-વત્સનું ચિત્ત પણ પીગળી ગયું. એમણે ચિંતાને હૃદય સરસી ચાંપીને કહ્યું: "નહિ ચિંતા ! હું તને એક ક્ષણને માટે પણ વિખૂટી નહિ પાડું. તું મારી સાચી સહધર્મિણી છે. તારો ત્યાગ કરીને હું કદી સુખી નહિ રહી શકું. ચાલો, તારા બધા અલંકારો સાથે લઇને આપણે વનમાં જઇએ. આપણા ચાલ્યા જવાથી પ્રજાનું દુઃખ દૂર થઇ જશે. હવે મારાથી પ્રજાનું રોમાંચકારી દુઃખ દેખી શકાતું નથી. ચાલો, રાતોરાત આપણે આ નગર છોડીને ચાલ્યાં જઇએ."

બિલકુલ ભૂખ્યાતરસ્યા મરી જવાનો વારો ન આવે એટલા સારૂ થોડુંઘણું ધન, રત્ન, સોનું, રૂપું તથા ખાવાપીવાની જણસો એક પોટલામાં બાંધીને અંધારી રાત્રે રાજારાણી શહેરનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યાં ગયાં.

માર્ગમાં તેમને લક્ષ્મીજી મળ્યાં. તેમણે રાજારાણીને આશીર્વાદ આપીને ઘણાં આશ્વાસનનાં વચન કહ્યાં તથા ખાતરી આપી કે, "હું મારી પ્રતિજ્ઞાનુસાર હમેશાં તમારી સાથે રહીને તમારૂં રક્ષણ કરીશ. કાળના ચક્રમાં પડ્યાથી તમારે થોડા દિવસ દુઃખ વેઠવું પડશે, પણ આખરે સુખના દિવસ જરૂર આવશે અને તમે પૂર્ણ ઐશ્વર્યમાં જીવન ગાળશો." એટલું કહીને લક્ષ્મીદેવી ચાલ્યાં ગયાં અને રાજારાણી વનમાં આગળ ચાલ્યાં. રાણીના પગમાં કાંટા વાગતા હતા, પગમાં શિથિલતા આવી ગઇ હતી, ઠોકરો વાગતી હતી પણ એ બધી અડચણોને રાણી પ્રસન્નતાપૂર્વક વેઠી લેતી હતી અને પતિની પાછળ પાછળ ચાલી રહી હતી.

ચાલતાં ચાલતાં પ્રાતઃકાળને સમયે બન્ને જણાં એક નદી આગળ આવી પહોંચ્યાં. નદી કેમ ઉતરવી એની ફિકરમાં હતાં, એવામાં એમણે દૂરથી એક મછવો આવતો જોયો. સાક્ષાત્ શનિ માછીનું રૂપ લઇને એ મછવો નદીકિનારે લાવ્યો. શ્રીવત્સે પાર ઉતારવાનું કહ્યું એટલે માછીએ જણાવ્યું: "મારા મછવામાં આવડું મોટું પોટલું લઇને તમે બે જણાં બેસો તો મછવોજ ડૂબી જાય."

આપત્તિનો સમય આવે છે ત્યારે સમજુ મનુષ્યની બુદ્ધિ પણ ફરી જાય છે. માછીની સાધારણ ચાલાકીની વાત પણ રાજારાણીની સમજમાં ન આવી. એમણે પહેલાં પોટલું મૂકી આવવાને કહ્યું. ખલાસીના વેશમાં આવેલો શનિ અલંકારની પોટલી લઇને અગિયારા ગણી ગયો.

હવે રાજાની આંખ ઊઘડી અને તે સમજ્યો કે આ બધી શનિદેવની માયા છે. દુઃખ, ક્ષોભ અને ચિંતાથી ગભરાઇને રાજા ત્યાંજ બેસી ગયો. એની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. પતિની અવસ્થા જોઇને ચિંતાદેવી પણ વિચારમાં પડી ગઈ. પોતાના વસ્ત્રના છેડાથી પતિનાં આંસુ લૂછીને એણે કહ્યું: "પ્રાણનાથ! આપ દુઃખી ન થશો. જ્યારે આપે રાજપાટ છોડી દીધું છે, ત્યારે આટલાં ઘરેણાં સારૂ આપ ચિંતા શું કામ કરો છો? ઇશ્વર જે કરે છે તે સારાનેજ માટે છે. અલંકાર ચાલ્યા જવાથી આપણી એટલી જંજાળ ઓછી થઇ ગઈ. હવે આપણને ચોર–લૂંટારાનો ભય રહ્યો નથી. આપ વીરપુરુષ છો. જરા સરખી આફતથી ગભરાઈ જવું આપને શોભે નહિ. પ્રબળ વંટોળિયો નાનાં નાનાં વૃક્ષનેજ ઉખેડી નાખે છે, પર્વતોને તે હલાવી નથી શકતો, માટે આપ આવે સમયે ધૈર્યનો ત્યાગ કરશો તો લોકો તમારી મશ્કરી કરશે."

પત્નીનાં વચનથી શ્રીવત્સને કાંઇક ધીરજ વળી. થોડે દૂર ચાલીને બન્નેએ એક વૃક્ષ નીચે વિશ્રામ લીધો તથા સ્નાન કરીને પૂજન કર્યું. ત્યાર પછી જંગલમાંથી કંદમૂળ લાવીને ભગવાનને ધરાવીને બન્ને જણાંએ ભૂખ શાંત કરી.

ઇષ્ટ દેવતાનું પૂજન તથા વિશ્રામ કર્યાથી એમના શરીરનો થાક દૂર થયો અને ચિત્તને શાંતિ મળી. વાસ્તવમાં વિપત્તિને સમયે કેવળ પરમાત્માનું શરણ લેવાથી મનુષ્યને ઘણી શાંતિ મળે છે. મહેલમાં નાના પ્રકારનાં ભોજન કર્યાથી જે સ્વાદ નહોતો આવતો, તે સ્વાદ આજે જંગલમાં કંદમૂળ અને ફળ ખાધાથી રાજારાણીને પ્રાપ્ત થયો. આખો દિવસ ચાલ્યાથી થાક લાગ્યો હતો એટલે બન્ને જણાંયે રાતે ત્યાંજ વિશ્રામ કર્યો.

બીજે દિવસે સવારે ઊઠીને બન્ને જણાં ચાલવા લાગ્યાં. થાક અને આખી રાતની ભૂખથી બન્નેનાં શરીર બહુ લેવાઇ ગયાં હતાં. ભોજનની તલાશમાં કાયર થઇને ફરતાં ફરતાં રાજાને એક માછલી

જડી. એ માછલી રાંધવા સારૂ રાણીને આપી. ચિંતાદેવી માછલીના ઉપરનો કચરો ધોવા સારૂ પાસેના એક તળાવમાં ગઈ, પણ એકાએક જાણે જીવ આવ્યો હોય તેમ માછલી પાણીમાં બોળતાં વારજ હાથમાંથી સરકી પડી અને પાણીમાં તેનો ક્યાંય પણ પત્તો લાગ્યો નહિ. રાણી બહુ રોવા લાગી. રાજા હવે શું ખાશે? આટલા બધા પરિશ્રમ પછી એક માછલી મળી તે પણ ચાલી ગઇ! મરેલી માછલી જીવતી થઇને પાણીમાં પેસી જાય એવું કોઇએ કોઇ દહાડો જોયું છે કે સાંભળ્યું છે? રાજા મારે માટે શું ધારશે? તેમને કદાચ એવો વિચાર આવશે કે ઘણી ભૂખને લીધે ચિંતા પોતેજ એ માછલીને ખાઇ ગઇ હશે. શરમ, દુઃખ અને ભયથી રોતી રોતી ચિંતાએ રાજા પાસે જઇને બધી વાત કહી. રાજા કાંઇ બોલ્યો નહિ. એ સમજી ગયો કે આ બધાં શનિનાં કાવતરાં છે. પત્નીને પ્રેમપૂર્વક આશ્વાસન આપીને એ આગળ ચાલ્યો.

એક દિવસ એક વૃક્ષની નીચે બેસીને રાજા પોતાના અદૃષ્ટની ચિંતામાં નિમગ્ન હતા. પતિવ્રતા ચિંતાદેવી પાસે બેસીને ચકોરીની પેઠે પતિદેવના મુખચંદ્રને એકીટશે નિહાળી રહી હતી. રાજાના મુખની કાંતિ પહેલાં કરતાં ઘણીજ નિસ્તેજ થઇ ગઇ હતી, પણ ચિંતાદેવીને માટે તો એ હજારો ચંદ્રના કરતાં પણ વધારે સુંદર હતી. ઘણી વાર સુધી એ અવસ્થામાં બેસી રહ્યા પછી રાણીએ રાજાને કહ્યું: “પ્રાણનાથ! આ પ્રમાણે વનવગડામાં કેટલા દિવસ સુધી ભટકીશું?” કષ્ટ વેઠીને આપના શરીરની હાલત ઘણીજ ખરાબ થઇ ગઇ છે. જલદી શરીર સુધારવાનો કાંઇ ઉપાય નહિ કરો તો કોઇ ગંભીર રોગ લાગુ પડવાનો સંભવ છે, માટે આપને યોગ્ય લાગે તો આપણે જંગલનો નિવાસ છોડી દઇને કોઈ ગામડામાં જઇને રહીએ. ત્યાં આપણને ઓળખનાર પણ કોઇ નહિ હોય; અને મહેનતમજૂરી કર્યાથી આપણું પેટ પણ ભરી શકાશે.”

પત્નીની સલાહ રાજાને વ્યાજબી જણાઈ. એ લોકો જંગલનો ત્યાગ કરીને પાસેના એક ગામમાં જઇ વસ્યા. એ ગામમાં કઠિયારાની વસ્તી હતી. મોટા નગરોના નિવાસીઓ કરતાં ગરીબ ગામડિયા લોકોમાં પોતાના બંધુઓ પ્રત્યે અધિક દયા હોય છે. નિરાધાર નિર્ધન રાજારાણી પ્રત્યે વગર ઓળખ્યેજ કઠિયારાઓએ ઘણી લાગણી દર્શાવી અને લાકડાં કાપીને વેચ્યાથી સહેલાઇથી બે જણનું પોષણ થશે એવી સલાહ આપી. રાજા એ લોકોની સાથે

જઇને લાકડાં ચીરવાનું કામ શીખ્યો અને લાકડાં કાપી લાવીને તથા વેચીને પોતાનું તેમજ સ્ત્રીનું ભરણપોષણ કરવા લાગ્યો. એક દિવસ રાજાએ જંગલમાં ચંદનનાં વૃક્ષ જોયાં; બુદ્ધિમાન રાજાને ચંદનની પરીક્ષા કરતાં વાર લાગી નહિ. એણે સાધારણ વૃક્ષ ન કાપતાં એ દિવસે ચંદનનાં કાષ્ઠ કાપ્યાં; એનો ભારો વેચવાથી સારાં નાણાં ઊપજ્યાં. હવે રાજાએ ભોજનની ઘણી સામગ્રી ખરીદી. રાજાની બુદ્ધિ જોઇને રાણી ચિંતા ઘણી પ્રસન્ન થઇ અને પોતાને હાથે સ્વાદિષ્ટ ભોજન રાંધીને રાજાને આનંદ આપવા લાગી. દુઃખના સમયમાં પણ આ પતિપત્નીના સ્વભાવની ઉદારતા ઓછી થઇ ન હતી. પોતાની સ્થિતિ કાંઇક સારી થતાં, એમણે એક દિવસે ગામવાસીઓને ભોજનનું નિમંત્રણ આપ્યું. ચિંતાદેવીએ પોતાને હાથે જાતજાતની સામગ્રી એ દિવસે બનાવી હતી. ભોળા ગામડિયા લોકોએ એવી સ્વાદિષ્ટ રસોઈ આખી જિંદગીમાં કદી ચાખી નહોતી. આખા ગામનાં સ્ત્રીપુરુષો તથા બાળકો એ ભોજનથી તૃપ્ત થઇને ચિંતાદેવીની પુષ્કળ પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં તથા એમને સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણા ધારીને રાતદિવસ એમની પાસે રહેવા લાગ્યાં.

આ પ્રમાણે શ્રીવત્સ અને રાણી ચિંતા જંગલમાં મંગળ કરવા લાગ્યાં.

રાજા અને રાણીને આ પ્રમાણે સુખપૂર્વક જીવન ગાળતાં જોઇને શનિના હૃદયમાં બળતરા થવા લાગી. રાજા શ્રીવત્સને દુઃખ દેવાના ઇરાદાથી એ એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરીને એ ગામમાં વસવા લાગ્યો.

જે ગામમાં રાજા શ્રીવત્સ પોતાની સાધ્વી પત્ની સહિત રહેતા હતા, તે ગામ એક નદીકિનારે વસેલું હતું. એક દિવસ કોઇ વેપારી માલથી ભરેલી નૌકા લઇને એ ગામની નદીમાં જતો હતો. એકાએક એની નૌકા કિનારા આગળ અટકી પડી અને ઘણાયે પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ આગળ ચાલી નહિ. શનિએ જોશીના વેશમાં એ વેપારીની પાસે જઇને કહ્યું: “આ ગામના કઠિયારાઓમાં એક ઘણી સતી-સાધ્વી સ્ત્રી રહે છે. એ સ્પર્શ કરે તો તમારી નૌકા ચાલશે, માટે તમે કઠિયારાની સ્ત્રીઓને અહીંયાં જમવાને બહાને બોલાવો. બધાંના આવ્યા પછી એકેએકને આ નૌકાને સ્પર્શ કરવાનું કહેજો.”

વેપારીએ કઠિયારાની સ્ત્રીઓને નોતરૂં મોકલ્યું. બધી સ્ત્રીઓ

આવી, પણ ચિંતા આવી નહિ. રાજાની રાણી થઇને આજે એ એક વાણિયાને ત્યાં નદીકિનારે કેવી રીતે ખાવા જાય?

જમી રહીને કઠિયારણોએ એકે એકે નૌકાને હાથ અડકાડ્યો પણ નૌકા ખસી નહિ, એટલામાં નૌકાનો જે ખલાસી એ સ્ત્રીઓને નિમંત્રણ કરવા ગયો હતો તેણે કહ્યું: "સાહેબ, એ સ્ત્રીઓમાંથી એકે આપનું નોતરૂં કબૂલ રાખ્યું નથી. એ પોતાને ઘેરજ છે. મને તો એમજ લાગે છે કે એનો હાથ અડકવાથી નાવ ચાલતું થશે."

વેપારીના માણસોએ ચિંતા પાસે જઇને નૌકાને સ્પર્શ કરવા માટે ઘણો આગ્રહ કર્યો. ચિંતાએ ધાર્યું કે આ બિચારા આફતમાં પડ્યા છે અને મારી મદદ માગે છે તો વિપદમાં પડેલા-ને મદદ કરવી એ મારી ફરજ છે. મારે જવું જોઇએ. સ્વામી ઘેર નહોતા પણ પરોપકારના કામ માટે સ્વામીની આજ્ઞાની વાટ ન જોતાં, ચિંતા નદીએ ગઇ.

ચિંતાના અડકતાંવારજ નૌકા ચાલવા લાગી, એટલે એ દુષ્ટ વેપારીને એવો વિચાર સૂઝ્યો કે, ફરીથી કદાચ આ પ્રમાણે નૌકા ચાલતી બંધ થઇ જશે તો ત્યાં કોણ મદદ કરશે? એમ વિચારી-ને એ વેપારીએ જબરજસ્તીથી ચિંતાને પોતાની હોડીમાં ખેંચી લીધી. ચિંતા આકુળવ્યાકુળ થઇને રોવા લાગી. પોતાના પાતિ-વ્રત્યનો નાશ થવાની બીકથી એણે સૂર્યદેવની આરાધના કરીને પ્રાર્થના કરી કે, "હે દેવ! આ આપત્તિમાં તુંજ મારો સહાયક છે. મારો ધર્મ સચવાય એવો ઉપાય કરજે. મને કદરૂપી બનાવી દે. જો સ્વામીનો મેળાપ થાય તો મારૂં રૂપ મને પાછું આપજે, નહિ તો આખી જિંદગી સુધી કદરૂપીજ રાખજે."

સૂર્યદેવની કૃપાથી કદરૂપી થઇને ચિંતા વેપારીના વહાણમાં કેદી તરીકે રહી.

ઝૂંપડીમાં પાછો આવીને શ્રીવત્સ જુએ છે, તો ચિંતા ઘેર નથી. વેપારી તેનું હરણ કરી ગયો, એ સમાચાર સાંભળીને શ્રી-વત્સને ઘણુંજ દુઃખ થયું. શોકોન્મત્ત થઇને એ જોરથી ચિંતાનું નામ પોકારવા લાગ્યો. જે રસ્તે ચિંતાદેવીની નૌકા ગઇ છે તેજ રસ્તે જઇને એનો પત્તો લગાડવાની એની ઇચ્છા હતી. ગામવાળા-ઓએ ઘણુંયે સમજાવ્યો, પણ કોઇનું કહ્યું ન માનતાં એ નદીને કિનારે કિનારે જવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે અડધી રાત સુધી ચાલી-

ને એ થાક ખાવા સારૂ એક જગ્યાએ બેઠો. ત્યાં આગળ શોક-સંતાપહારી નિદ્રાદેવીએ તેના શરીર ઉપર અધિકાર જમાવ્યો. એ પોતાના ઇષ્ટદેવતાનું સ્મરણ કરતાં કરતાં સૂઇ ગયો. થોડી વાર પછી એણે એક સ્વપ્ન જોયું. એક જટાજૂટધારી મહાપુરુષ સામે ઊભા છે. એમના ચહેરા ઉપર શાંતિમય તપનું તેજ વિરાજી રહ્યું છે. મહાપુરુષે આશીર્વાદ આપીને કહ્યું: "બેટા! શોક છોડી દે. ચિંતાદેવીને માટે તું જરા પણ ફિકર કરીશ નહિ. એ જલદી તને પાછી આવી મળશે. એ સર્વદા તારૂં સ્મરણ કરી રહી છે. એ સતી છે, સાચી પતિવ્રતા છે. કોઇ એને સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. તું વિશ્વાસ રાખજે કે સતી ચિંતાની મર્યાદા સદા કાયમ રહેશે. જા અને એની શોધ કર!"

એટલું કહીને મહાપુરુષ અંતર્ધાન થઇ ગયા. એ સ્વપ્નની શ્રીવત્સના મન ઉપર એટલી બધી અસર થઈ કે જંગલો, પર્વતો, ગુફાઓ અને સમુદ્રમાં ફરી ફરીને ચિંતાને ખોળી લાવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

અનેક વન, ઉપવન, પર્વત, નદી તથા નિર્જન પ્રાંતને ઓળંગીને શ્રીવત્સ એક એવા રાજ્યમાં જઇ પહોંચ્યો કે, તેવું સુંદર અને રમણીય સ્થાન તેણે પોતાના જીવનમાં કદી જોયું નહોતું. એ શોભામય દેશનું નામ દેવલોક હતું. ત્યાં દેવતાઓ નિવાસ કરી રહ્યા હતા. એ મનોહર દેશની શોભાની સરખામણી થઇ શકે એમ ન હતું. એની બરોબરનો કોઇ દેશ પૃથ્વી ઉપર નહોતો. હિંસા, દ્વેષ, મોહ, મત્સર આદિ કુપ્રવૃત્તિઓનું એ દેશમાં નામનિશાન પણ નહોતું. ત્યાં સાપ નોળિયા સાથે રમતા હતા. પ્રાણી માત્રને પરસ્પર પ્રેમપૂર્વક વિચરતાં જોઇને શ્રીવત્સ રાજાને ઘણો આનંદ થયો.

એ સ્વર્ગરાજ્યની મનોહર શોભા નીરખતાં રાજા આગળ વધ્યો. ત્યાં એમણે એક રમણીય આશ્રમ જોયો. રાજાએ કુતૂહલવશ એ આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો. પુરાણોમાં લખ્યું છે કે એ આશ્રમ સુરભિનો હતો. સુરભિએ શ્રીવત્સનો પરિચય તથા ત્યાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. શ્રીવત્સે ઉત્તર આપ્યો: "મારૂં નામ રાજા શ્રીવત્સ છે. મારી અર્ધાંગિનીને એક વાણિયો હરણ કરી ગયો છે. હું એને શોધતો શોધતો મૃત્યુલોકથી અહીં આવ્યો છું."

ત્યાર પછી રાજાએ પોતાની વિપત્તિની બધી કથા વિસ્તારથી સુરભિને કહી સંભળાવી. રાજાનાં દુઃખની કહાણી સાંભળીને સુરભિને ઘણી દયા ઊપજી અને તેણે રાજાને દિલાસો આપતાં કહ્યું: “ રાજન્! સંસાર સુખદુઃખમય છે. જીવને પોતાના કર્માનુસાર સુખ પછી દુઃખ અને દુઃખ પાછળ સુખ ભોગવવું પડે છે. કુગ્રહના ચક્રમાં પડીને તમારે દુઃખ ભોગવવું પડે છે; પરંતુ તમારી એ દુર્દશા પણ બહુ થોડા સમયમાં મટી જશે. આપની પતિવ્રતા અર્ધાંગિની પણ આપને મળશે. જ્યાંસુધી આપના સારા દિવસ ન આવે ત્યાંસુધી આપ સુખેથી અહીંયાં નિર્ભયપણે રહો. આ આશ્રમને છોડીને ન જશો, કેમકે એમ કર્યાથી ફરીથી શનિ તમને કનડે એવો ભય રહે છે. ”

એ વચનોથી રાજાને ઘણી ધીરજ વળી અને પત્નીવિયોગથી પીડાતા શ્રીવત્સે થોડો સમય એજ રમણીય આશ્રમમાં ગાળવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સુરભિના પવિત્ર આશ્રમમાં રાજા શ્રીવત્સ ઘણા સુખથી રહેવા લાગ્યા. ત્યાં એમને કોઇ પ્રકારનું દુઃખ નહોતું, પણ પ્રિય પત્ની ચિંતાનો વિચાર એમને રાતદિવસ આવ્યા કરતો હતો. એને શોધવાનો કાંઇ પણ પ્રયત્ન ન કરતાં આ પ્રમાણે પોતે એકલાએ સુખ ભોગવવું એ તેને વ્યાજબી ન લાગ્યું, તેથી એ એક દિવસ સુરભિના આશ્રમમાંથી છાનામાના પત્નીની શોધમાં નીકળી પડ્યા. સુરભિના આશ્રમમાં રહીને રાજા બનાવટી સોનું બનાવતાં શીખ્યા હતા. નીકળતી વખતે એમણે થોડી સોનાની ઇંટો પણ બાંધી લીધી હતી. ઘણે દૂર ગયા પછી એક નદી આવી. દૈવયોગથી ત્યાં એ સમયે એક નૌકા પણ હતી. રાજા એના ધણીને કહીને એ નૌકામાં બેઠો.

અહીંયાં એ જણાવવું જોઇએ કે એ નૌકાનો ધણી એજ વેપારી હતો કે જેણે ચિંતા રાણીને કેદ કરી રાખી હતી. વહાણમાં અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ ભરીને એ ભિન્નભિન્ન દેશોમાં ફરતો હતો. ચિંતાને પકડતી વખતે એનો વિચાર એ સફર બાદ એને છોડી દેવાનો હતો, પણ પછીથી એને એવો લોભ થયો કે, ચિંતાના રહેવાથી વહાણ ઉપર કોઇ જાતની આફત આવતી નથી, માટે એને હમેશાં સાથેજ રાખવી. ચિંતાદેવીએ તેને છુટકારા સારૂ ઘણી આજીજી કરી પણ એ દુષ્ટે કાંઇ ધ્યાનજ ન આપ્યું.

વહાણુ પર ચડ્યા પછી એ વણિકને શ્રીવત્સ રાજાનો પરિચય મળ્યો તથા એની પાસે સોનાની ઈંટો છે એ જાણ્યું એટલે એણે તેમનું કાસળ કાઢવાના ઇરાદાથી નદીમાં ફેંકી દીધા. નદીમાં પડતી વખતે રાજાએ ગભરાઇને "હા ચિંતા! હા ચિંતા" બૂમ પાડી. ચિંતાએ વહાણુના ઉપરના ભાગમાંથી એ બૂમ સાંભળી, પણ એને એવી સખ્ત બાંધી રાખી હતી કે, એ પોતાને સ્થાનેથી ચસકીજ ન શકી. વણિકે ખલાસીઓને નૌકા જોરથી હંકારવાનું કહ્યું.

શ્રીવત્સનો પડતી વખતનો અવાજ સાંભળીને સતી ચિંતા ચમકી ઊઠી. એણે મોં બહાર કાઢીને જોયું તો સ્વામી નદીના અથાગ જળમાં ડૂબવાની તૈયારીમાં છે. સ્વામીને બૂમ પાડીને ચિંતાએ પોતાની પાસે પડેલું એક ઓચું નદીમાં ફેંક્યું. કદરૂપી થઇ ગયેલી હોવા છતાં શ્રીવત્સ ચિંતાને ઓળખી ગયો. નૌકા તો સડસડાટ ચાલી ગઇ. શ્રીવત્સ એ ઓચું પકડીને નદીમાં તરતો તરતો મહામુસીબતે કિનારે પહોંચ્યો. થોડા દિવસ પછી એણે સૌતિપુરમાં એક માળીને ઘેર આશ્રય લીધો. માળીની સ્ત્રી શ્રીવત્સને 'ભાણો' કહીને બોલાવતી અને તેના ઉપર ઘણો સ્નેહ રાખતી.

સૌતિપુરના રાજા ઘણા મહાત્મા અને પ્રજાવત્સલ હતા. એમની પ્રજા સર્વ વાતે સુખી હતી. એમનું નામ બાહુદેવ હતું.

બાહુદેવને ભદ્રાવતી નામની એક સુશીલ, સુંદરી અને ગુણવતી કન્યા હતી. બાલ્યાવસ્થાથીજ દેવીદેવતાઓ ઉપર એને ઘણી ભક્તિ હતી. આઠ વર્ષની વયથીજ એ પોતાની માતાને પૂજાપાઠના કાર્યમાં મદદ કરવા લાગી હતી. માતાની સાથે એ પણ પાર્વતીપૂજન કરતી અને ભક્તિભાવપૂર્વક અનેક સ્તોત્રનો પાઠ કરીને પ્રસાદ ગ્રહણ કરતી.

એની એ ધર્મનિષ્ઠા દિનપ્રતિદિન વધતી ગઇ. જે સમયે એ સ્નાન કરી શુદ્ધ થઇને, પવિત્ર રેશમી વસ્ત્ર ધારણ કરીને ગૌરીના મંદિરમાં પૂજા કરવા બેસતી, તે વખતે એવું લાગતું કે જાણે ભગવતી ગૌરી પોતે બાલિકા રૂપમાં એ પૂજાભવનમાં બિરાજી પોતેજ પોતાની પૂજા કરી રહ્યાં છે.

ધીમે ધીમે ભદ્રાએ બાલ્યાવસ્થામાંથી કિશોરાવસ્થામાં પગ મૂક્યો. એ વખતે એના અંગની શોભા ઘણીજ વિચિત્ર બની ગઇ હતી. એની અવસ્થા જોઇને, રાજારાણીને તેના લગ્નની ફિકર પેઠી.

બાહુદેવે ભદ્રાના સ્વયંવરનો ઢંઢેરો પિટાવ્યો અને દેશવિદેશના રાજાઓને સ્વયંવરસભામાં પધારવાનાં આમંત્રણ મોકલ્યાં. ભદ્રાએ શ્રીવત્સને કદાપિ દીઠો નહોતો, પણ તેની કીર્તિ સાંભળીને તથા તેના ગુણથી આકૃષ્ટ થઇને એ મનમાં ને મનમાંજ એને વરી ચૂકી હતી. સ્વયંવરસભામાં અનેક રાજાઓ એકઠા થયા. માળીનો આશ્રિત દીન શ્રીવત્સ પણ સ્વયંવર જોવા માટે પાસેના એક કદમ વૃક્ષની નીચે બેસી રહ્યો હતો.

સ્વયંવરનો સમય પણ આવી પહોંચ્યો અને સુંદર વસ્ત્રાભૂષણુથીજ સજ્જ થઇ, એક હાથમાં સોનાના થાળમાં વરમાળા, ચંદન, દહીં તથા બીજા મંગળ પદાર્થો લઇને ભદ્રાએ મંડપમાં પ્રવેશ કર્યો. રાજકુમારીની ભુવનમોહિની કાન્તિ જોઇને સ્વયંવરસભામાં આવેલા રાજાઓ અને રાજકુમારો એકીટશે તેની તરફ મુગ્ધ નેત્રે જોઈ રહ્યા. દરેક રાજાનાં ગુણકીર્તન શરૂ થયાં, પણ શ્રીવત્સ ત્યાં દીઠામાં આવ્યો નહિ. ભદ્રા ઘણી ફિકરમાં પડી. ઘણો વિચાર કરીને એણે કહ્યું: “સભામાં બિરાજેલા બધા રાજાઓને મારા નમસ્કાર છે. હું પૂર્વથીજ કોઇ મહાપુરુષને તેના ગુણશ્રવણ કરીને વરી ચૂકી છું. આજ આ સભામાં એમનાં દર્શનની આશા હતી, પણ એ અહીં દેખાતા નથી. બ્રાહ્મણો! મને આશીર્વાદ આપો કે કદી એ ગુપ્ત વેશે અહીં આવ્યા હોય તો હું ઓળખી શકું. આકાશના દેવતાઓ! તમે મારી પ્રાર્થના સાંભળો અને મારા સ્વામીનું દર્શન કરાવીને અબળાધર્મનું રક્ષણ કરો.”

એવામાં આકાશવાણી થઇ કે, “આ કદંબના ઝાડ નીચે જે પુરુષ બેઠો છે તે તારો સ્વામી છે.”

ભદ્રાએ ત્યાં જઇને શ્રીવત્સના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી.

અજાણ્યા, ગરીબ, કંગાળ પુરુષને વરવાથી ભદ્રા ઉપર તેનો પિતા ઘણો ગુસ્સે થયો. અંતઃપુરમાં જઇને રાણીની આગળ એ પોતાનું દુઃખ રડ્યો તથા આ અપમાન માટે ભદ્રાનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર જણાવ્યો. બુદ્ધિમતી રાણીએ રાજાને ઘણું સમજાવ્યો કે, “દુનિયામાં ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણેજ બધું થાય છે, માટે એમાં ક્રોધ શેનો કરવો. મહારાજ! ભદ્રાને ઇશ્વરેજ ઉત્પન્ન કરી છે અને તેણેજ તેને બુદ્ધિ આપી છે. તેનીજ ઇચ્છાથી તેણે આપેલી બુદ્ધિથી, ભદ્રાએ જે પુરુષને સ્વામી તરીકે પસંદ કર્યો છે તે ગમે

તેવો હોય પણ ભદ્રાનો સાચો પતિ છે, માટે આપણે પણ તેને જમાઈ તરીકે સ્વીકારવો જોઇએ. માયાના મોહમાં ભાન ભૂલી જઈને ઇશ્વરની ઇચ્છાથી વિરુદ્ધ ચાલવું એ અધર્મ કહેવાય.”

રાજાને આ પ્રમાણે સમજાવીને રાણી ભદ્રાની પાસે ગઇ. એ વખતે ભદ્રા એ કદમ્બ વૃક્ષની નીચે શ્રીવત્સની સામું પ્રેમપૂર્વક જોઇને ઊભી હતી. આ સુંદર દૃશ્ય જોઇને ઉદારહૃદયા રાણીનું મન પ્રફુલ્લિત થયું. તેણે કન્યા તથા જમાઇને સ્નેહપૂર્વક આલિંગન કરીને, માથે હાથ મૂકીને આશીર્વાદ આપ્યા.

પણ રાજાનો ક્રોધ એકદમ શમ્યો નહિ. તેણે નગર બહાર પુત્રી અને જમાઇને રહેવા માટે એક મકાન બંધાવી આપ્યું.

ભદ્રા જેવું સ્ત્રીરત્ન મેળવ્યા છતાં પણ શ્રીવત્સ સુખી થઇ શક્યો નહિ. ચિંતાનો વિચાર તેના હૃદયને બાળી નાખતો હતો.

“ રાજા થઇને સાસરાને આશરે પડી રહ્યો છું ” એ વિચાર શ્રીવત્સને ઘણો દુઃખકારક થઇ પડ્યો. ભદ્રાએ પોતાની ઇચ્છાથી તેને વરમાળ પહેરાવી હતી, એટલે એને તેની સાથે લગ્ન કરવુંજ પડ્યું હતું; પણ ચિંતાને ભૂલી જઇને એ ભદ્રાને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપી શક્યો નહિ. ભદ્રાને એથી ખોટું લાગતું નહિ. સ્વામીને પ્રેમ અને ભક્તિથી ખુશ રાખવાનોજ વિચાર એને રાત દિવસ આવતો હતો. પોતાના પ્રેમના બદલામાં એ સ્વામીના પ્રેમની આશા રાખતી નહિ. શ્રીવત્સના મનની ચિંતા જાણી લઇને, સ્વામીના દુઃખે દુઃખી ભદ્રા, સ્નેહવાક્યથી તેને ધીરજ આપવા લાગી.

ધીમે ધીમે બાર વર્ષ પૂરાં થયાં. રાજાને શનિની દશા ઊતરી ગઇ; પણ ચિંતા સાથે હવે એનો મેળાપ કેવી રીતે થાય ? કોઇ દિવસ એનો એ સોદાગર તેની નૌકા સાથે એ નગરમાં આવી ચડશે, એવી આશામાં શ્રીવત્સ રાતદિવસ નદીકિનારે બેસી રહેવા લાગ્યો.

એક દિવસ ખરેખાત એ સોદાગર પોતાના વહાણ સાથે સૌતિપુર ગામમાં આવ્યો. ચિંતા એજ વહાણમાં કેદી તરીકે બેઠી હતી. શ્રીવત્સે નૌકા અટકાવીને ચિંતાને તેમાંથી છોડાવી. ચિંતા હવે પાછી પહેલાંના જેવી સ્વરૂપવતી થઇ ગઇ. ભદ્રાએ ભક્તિપૂર્વક ચિંતાને પ્રણામ કર્યાં. બહેન ગણીને ચિંતાએ સ્નેહ-પૂર્વક ભદ્રાને છાતી સરસી ચાંપી.

શ્રીવત્સનો ખરો પરિચય મળવાથી બાહુદેવ રાજા ઘણો શર-

મિંદો થઇ ગયો અને પરમ આદર સાથે તેને રાજનગરમાં તેડી લાવ્યો. શનિના ત્રાસમાંથી મુક્ત થઇને શ્રીવત્સ લક્ષ્મીની કૃપાથી ફરીથી રાજ્યેશ્વર થયો અને ચિંતા અને ભદ્રાને લઇને પોતાના રાજ્યમાં પાછો ગયો. શોકયો હોવા છતાં પણુ ચિંતા અને ભદ્રા સગી બહેનોની પેઠે સંપીને રહેતી હતી.

આ પ્રમાણે શ્રીવત્સ, ચિંતા તથા ભદ્રાના દિન ઘણા આનંદથી વીતવા લાગ્યા. એક દિવસ પ્રસંગ મળતાં શ્રીવત્સે સસરાને કહ્યુ: “ આપ મને મારી રાજધાનીમાં જવાની રજા આપો; કેમકે મારી પ્રજા ઘણું દુ:ખ પામી રહી છે. પ્રજાના કષ્ટોનું સ્મરણુ થતાં મારૂં ચિત્ત વિહ્‌વળ થઇ જાય છે. હવે મને અહીંયાં જરા પણુ ગમતું નથી.”

રાજા બાહુદેવે પુષ્કળ પહેરામણી આપીને કન્યા સહિત જમાઇને વિદાય કર્યો. રાજા શ્રીવત્સ પોતાની બન્ને રાણીઓ સહિત રાજધાનીમાં પહોંચ્યો.

અનેક વર્ષો પછી રાજા ને મહારાણી ચિંતા સાથે પાછા ફરેલા જોઇને એમની પ્રજાના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. અનેક દિવસ સુધી પ્રજાએ ઉત્સવ ઊજવ્યો. રાજાએ ફરીથી રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. એમના સુપ્રબંધથી રાજ્યમાં ફરીથી સુખ અને સમૃદ્ધિએ વાસો કર્યો.

ચિંતાદેવીએ ઘરસંસારનો કારભાર ભદ્રાદેવીને સોંપી દીધો અને પોતે પતિના આનંદ, સુખ અને સૌભાગ્યની ચિંતામાંજ રાતદિવસ નિમગ્ન રહેવા લાગી. બન્ને પત્નીઓના સંપીને રહેવાથી રાજા શ્રીવત્સનો સંસાર સ્વર્ગમય બની ગયો.

શ્રીવત્સની બન્ને રાણીઓ સગર્ભા થઈ અને વખત જતાં નાનાં સુંદર બાળકોની રમતથી રાજમહેલ ગાજી રહ્યો.

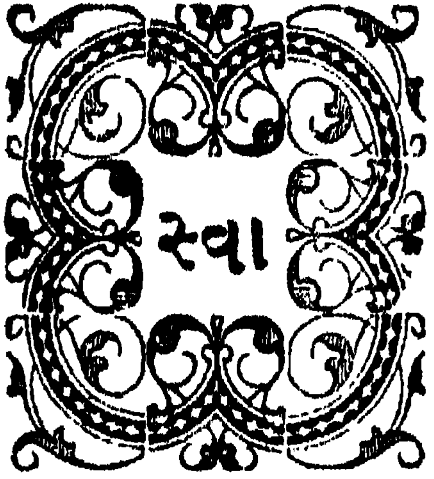
મહારાણી ચિંતા પહેલાંની માફકજ રાજકાર્યમાં પતિની સલાહકાર બનીને ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપવા લાગી. રાજાની દૃષ્ટિમાં એને માટે ઘણું સન્માન હતું.

ચતુરાઈ, પાતિવ્રત્ય, ધર્મ-પ્રેમ અને ધૈર્ય આદિ ગુણોને લીધે ચિંતાનું નામ સતીઓમાં ઉચ્ચ સ્થાને બિરાજે છે.





૯૫-શૈબ્યા



મીનું સત્ય નિભાવવા ખાતર પતિવ્રતા આર્યનારીઓ કેટલું બધું કષ્ટ ખમવા તૈયાર થઇ જતી હતી, તેનું શ્રેષ્ઠ દૃષ્ટાંત શૈબ્યા છે.

ઘણા પ્રાચીન કાળમાં અયોધ્યા નગરીમાં હરિશ્ચંદ્ર નામના એક પરમ ધાર્મિક રાજા રાજ્ય કરતા હતા. એ રામચંદ્રજીના પૂર્વજ અને સૂર્યવંશી હતા. દેવી શૈબ્યા રાજા હરિશ્ચંદ્રની પતિપરાયણા, પરમ સાધ્વી રાણી હતી. મોટાઇ અને વૈભવ પામ્યા પછી ચિત્તવૃત્તિ ભાગ્યેજ શાંત રહે છે. મનોવૃત્તિ ઘણુંખરૂં અધોગામી થાય છે; પરંતુ રાજવૈભવનાં હજારો પ્રલોભનમાં રહ્યા છતાં પણ આ રાજદંપતીની ધર્મબુદ્ધિ ઘણી શુદ્ધ હતી. સત્કાર્યો પ્રત્યે સદા એમની રુચિ અને પ્રવૃત્તિ રહેતી હતી. અપૂર્વ ધાર્મિકતા, અસાધારણ આત્મત્યાગ અને સામાન્ય લોકોમાં દીઠામાં ન આવે એવા અદ્ભુત દાંપત્યપ્રેમનો પરિચય આપીને હરિશ્ચંદ્ર અને શૈબ્યા પોતાનું નામ અમર કરી ગયાં છે, એટલુંજ નહિ પણ જગત આગળ ઉત્તમ ઉદાહરણ મૂકતાં ગયાં છે.

ધર્મપરાયણ રાજદંપતી રાજ્યશાસન અને પ્રજાપાલન કરીને પરમ સુખમાં જીવન વ્યતીત કરતાં હતાં. ધનધાન્ય, દાસદાસી, મણિમાણિક્ય કશાની ખોટ નહોતી. દુઃખ શાને કહે તે તેઓ જાણતાંજ નહોતાં; પરંતુ આ સંસારમાં અખંડિત સુખ ભોગવવાનું કોઈના ભાગ્યમાં નથી. થોડાક સમયમાં એક એવો બનાવ બન્યો કે જેથી રાજા હરિશ્ચંદ્રનું ભાગ્યચક્ર ફર્યું અને એ વીર દંપતીમાં સત્યપરાયણતા અને ધૈર્યનો કેવો અખૂટ ભંડાર ભરેલો હતો તેની પરીક્ષા કરવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો.

એક દિવસ રાજા હરિશ્ચંદ્ર મૃગયા રમવા સારૂ મહર્ષિ વિશ્વામિત્રના તપોવનમાં ગયા હતા. ત્યાં આગળ એક એવો બનાવ બન્યો કે જેને લીધે મહર્ષિ વિશ્વામિત્રના દારુણ કોપમાં એમને

પડવું પડ્યું. માર્કંડેય પુરાણમાં એ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે છેઃ–

તપોવનમાં પુષ્પવૃક્ષ ઉપરથી પુષ્પ વીણવા જતાં કેટલીક સ્ત્રીઓ વૃક્ષોની શાખાઓ પણ તોડી નાખતી હતી. મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર સ્ત્રીઓની એ ગેરવ્યાજબી વર્તણુંક જોઇને બહુ ક્રોધે ભરાયા અને તેમને વૃક્ષના થડ સાથે બાંધી રાખી. બંધનવેદનાથી આકુળવ્યાકુળ થઇને અબળાઓ કરુણ સ્વરે રુદન કરવા લાગી. એ કરુણ સ્વર શિકાર કરવા ગયેલા રાજા હરિશ્ચંદ્રને કાને પહોંચ્યો. એ તપાસ કરતા કરતા સ્ત્રીઓની પાસે પહોંચ્યા અને એમની દુર્દશાનું કારણ પૂછ્યું. સ્ત્રીઓએ બધો વૃત્તાંત માંડીને કહી સંભળાવ્યો અને મદદને સારૂ પ્રાર્થના કરી. રાજા હરિશ્ચંદ્ર પરમ દયાળુ અને પરોપકારી પુરુષ હતા. આપત્તિમાં ફસાયલી રમણીઓનું દુઃખ જોઇને તેમને ઘણી દયા ઊપજી અને એમને બંધનમુક્ત કરવાનું પોતાનું કર્તવ્ય સમજીને જરા પણ વિલંબ ન કરતાં એમનાં બંધન છોડી દીધાં. બંધનમાંથી છુટકારો મળતાં એ સ્ત્રીઓ રાજાને આશીર્વાદ આપતી આપતી ચાલી ગઇ. વિપત્તિમાં પડેલાંઓને સહાયતા આપી એમનો ઉદ્ધાર કરવો એ મહાન પુણ્યનું કાર્ય છે. હરિશ્ચંદ્રનું આ કાર્ય એવુંજ મહાન હતું, પણ દુર્ભાગ્યને લીધે એજ એમને માટે ભવિષ્યમાં મોટી વિપત્તિનું કારણ થઈ પડ્યું.

રાજા હરિશ્ચંદ્રે દયાને વશ થઇને પેલી સ્ત્રીઓને છોડી દીધી હતી, એ બનાવ દૂરથી મહર્ષિ વિશ્વામિત્રે જોયો હતો અને રાજા ઉપર એમને પુષ્કળ તિરસ્કાર ઊપજ્યો હતો; કેમકે એ તપોભૂમિ હતી, તપોવનમાં મહર્ષિઓનું સામ્રાજ્ય હતું. એ તપસ્વીઓની રજા લીધા વગર પોતાનીજ મરજીથી અબળાઓનાં બંધન છોડી નાખવાનો રાજાને કાંઇ અધિકાર નહોતો. મહર્ષિએ રાજાની પાસે જઇને એ રમણીઓ પ્રત્યે વધારે પડતી દયા બતાવવાનું કારણ પૂછ્યું. રાજાએ નમ્રતાપૂર્વક મહર્ષિના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો, પણ એથી ઋષિને કાંઇ સંતોષ થયો નહિ અને એ વધારે ક્રોધ પ્રગટ કરવા લાગ્યા. રાજાએ વિનયપૂર્વક કહ્યુંઃ “ મહારાજ ! મારો અપરાધ ક્ષમા કરો. આપ ક્રોધને શમાવો. આપની શાંતિને સારૂ આપ જે કાંઇ માગશો તે હું આપીશ. ”

વિશ્વામિત્રે જોયું કે રાજાનું વેર લેવાનો આ સારો લાગ છે. એમણે રાજા પાસેથી રાજપાટ સહિત સઘળું ધન માગી લીધું. રાજા

એક ક્ષણને માટે વિચારમાં પડ્યો. મહર્ષિની પ્રાર્થના સ્વીકારે છે તો પોતે સર્વસ્વ ગુમાવે છે, નથી સ્વીકારતો તો પ્રતિજ્ઞાભંગનું મહાપાપ લાગે છે; પરંતુ મહારાજા હરિશ્ચંદ્ર નિડર, ગંભીર અને અટલ રહ્યા. એમણે વિચાર કર્યો, આમાં તે બીવા જેવું શું છે ? દાન આપવાનું કહ્યું છે તો પછી એ દાન ગમે તેટલું મોટું હશે તોપણ આપીશ. પ્રતિજ્ઞાભંગ કરવો એ કાયર પુરુષનું કામ છે. હરિશ્ચંદ્રે સ્થિર ચિત્તે સંકલ્પ કરીને પોતાનું રાજ્ય તથા સઘળી સંપત્તિ દાનમાં આપી દીધાં. હવે મહર્ષિએ દાન ગ્રહણ કરીને કહ્યું: "હે મહારાજ ! આ રાજ્ય ઉપર હવે મારો અધિકાર છે. તમે તરતજ અયોધ્યા નગરીનો ત્યાગ કરીને કાશી ચાલ્યા જાઓ." હરિશ્ચંદ્ર મહર્ષિની આજ્ઞા માથે ચઢાવીને સત્વર રાજ્યનો ત્યાગ કરીને બહાર નીકળવા તૈયાર થયો, પણ એટલાથીયે મહર્ષિએ તેને છુટકારો ન આપ્યો. આ મહાન દાનની દક્ષિણા બાકી રહી હતી. દક્ષિણા વગર દાન ફળે નહિ; વળી એ દક્ષિણા પણ નાનીસૂની ન હોવી જોઇએ, દાનને શોભે એવી હોવી જોઇએ. પુષ્કળ સોનામહોરો મહર્ષિએ દક્ષિણામાં માગી.

પોતાનું સર્વસ્વ દાન કરી ચૂકયા પછી હરિશ્ચંદ્ર પાસે ફૂટી બદામ પણ નહોતી, તો હજારો સોનામહોરો લાવે કયાંથી ? વિશ્વામિત્ર પાસે એક મહિનાની મુદત માગીને એ કાશી જવા નીકળ્યો. જતાં પહેલાં એ પત્ની શૈવ્યાની પાસે વિદાય માગવા ગયો. પતિવ્રતા શૈવ્યાએ દુ:ખના દિવસમાં સ્વામીને પડખે ઊભી રહીને તેમને આશ્વાસન આપ્યું.હરિશ્ચંદ્ર મનુષ્યત્વથી–ક્ષાત્રધર્મના પાલનથી ચલિત ન થાય એ સારૂ તેને પોતાના બાહુમાં દૃઢ આલિંગન આપ્યું. સ્વામીએ રાજ્યપાટ ઋષિને આપી દીધાના સમાચાર પતિમુખે સાંભળતાંવારજ શૈવ્યા સમજી ગઇ હતી, કે સ્વામીનું આ કાર્ય પુણ્યકાર્યમાં છે. સૂર્યવંશી મહારાજાને એવુંજ કાર્ય શોભે. સ્વામીના એ મહાન ધર્મકાર્યમાં હું સામિલ થઇશ. ધર્મસાધનમાં દુ:ખ અને પીડા તો જરૂર છે, પણ એવાં દુ:ખ અને પીડા વગર ધર્મનો મર્મ મનુષ્યો સમજીજ કેવી રીતે શકે ? સંકટમાં પડ્યા વગર મનુષ્યના સદ્ગુણની પરીક્ષા થતી નથી. સંકટની કસોટીમાં કસાયા વગર ધર્મજગતમાં કોઇ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી. આવા ઉચ્ચ વિચારોથી પ્રેરાઇને શૈવ્યાએ સ્વામીની પુષ્કળ પ્રશંસા કરીને કહ્યું: "આર્યપુત્ર! આપે રાજપાટ બધું દાન કરી

દીધું એ ઘણું સારૂં કામ કર્યું છે. આપ જરાયે ગભરાશો નહિ. સત્યના પાલન અર્થે અત્યારેજ રાજપાટ ત્યાગ કરવાં પડે તો એ કરવા હું તૈયાર છું. ચાલો, હમણાંજ આપણે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી કાશી ધામમાં જઇ વસીએ. આપ મારા પ્રભુ છો, સ્વામી છો, પરમ આરાધ્ય દેવતા છો. આપે આદરેલા ધર્માનુષ્ઠાનમાં જીવન સમર્પણ કરવું એ ધર્મસંગત કાર્ય છે. મારી પવિત્ર ફરજ છે. ચાલો, હું આપની સાથે આવીને આપની ચરણસેવા કરીશ. માટે ચાલો હવે વિલંબ ન કરો. જે વસ્તુ દાનમાં આપી દીધી છે તેનો સત્વર ત્યાગ કરીને ચાલ્યા જવું એજ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે.”

ધર્માત્મા હરિશ્ચંદ્ર પત્નીનાં એવાં પ્રેમયુક્ત વચનો સાંભળીને પરમ સંતુષ્ટ અને ઉત્સાહિત થયા. આ સંસારના ધર્મક્ષેત્રમાં જેને યોગ્ય સહધર્મિણી મળી છે, તેની સંસારયાત્રા સુખમય નીવડે છે. પ્રથમ તો ધર્મવીરને સંસારમાં દુઃખ દુઃખરૂપજ નથી લાગતું. દુઃખ તો ધર્મહીનતાનું પરિણામ છે. સત્યાગ્રહીને દુઃખ અને શોક શાં? તેમાંયે વળી એવા ધર્મવીરને, આવા સત્યાગ્રહીને સુયોગ્ય ધર્મપત્નીનો ઉત્સાહ મળે તો પછી એના સુખનું પૂછવુંજ શું? સહધર્મિણી શૈબ્યાના પ્રબળ ઉત્સાહથી ઉત્સાહિત થઇને, હરિશ્ચંદ્રે રાજ્ય અને રાજમહેલનો પરિત્યાગ કરીને પત્ની અને પુત્ર સહિત કાશી તરફ પ્રયાણ કર્યું. એમનું આનંદપૂર્ણ, શાંતિમય રાજભવન નક્ષત્રશૂન્ય રાત્રીની પેઠે શોકસાગરમાં ડૂબી ગયું. પતિપરાયણા ધર્માનુરાગી દેવી શૈબ્યાએ હૃદયમાં પ્રેમભક્તિ સહિત પતિનું અનુગમન કર્યું. વીજળી જેમ મેઘનું અને કૌમુદી જેમ ચંદ્રનું અનુસરણ કરે છે, તેમ શૈબ્યા પણ પતિની અનુગામિની થઇ. એજ સતીધર્મ હતો, એજ સતીની તપસ્યા હતી અને એજ સતીની યોગ્ય સાધના હતી.

શૈબ્યા હરિશ્ચંદ્રની રૂપવતી, ગુણવતી અને પ્રેમમયી ભાર્યા હતી. શૈબ્યાનું અંતઃકરણ નિર્મળ અને મધુર હતું. કર્તવ્યબુદ્ધિ અટળ અને અચળ હતી. પતિમાં અગાધ અનુરાગ હતો. સ્વામી શું કર્યાથી સુખી થાય, શું કર્યાથી સ્વામી ધર્મજગતમાં પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરે, શું કર્યાથી સ્વામીનું આલોક તથા પરલોકનું કલ્યાણ થાય, એજ એના જીવનનું પરમ લક્ષ્ય હતું. આજ શૈબ્યા હરિશ્ચંદ્રના દુઃખે દુઃખી હતી, પતિના કષ્ટથી એ જીવતી મૂઆ જેવી થઇ ગઇ હતી. શૈબ્યાનું અંતઃકરણ પતિનું શોકાતુર મુખ જોઇને

બળી જતું હતું. એ સતીને રાતદિવસ એજ ચિંતા રહેતી હતી કે જે પતિએ જીવનમાં કદી પણ દુઃખ જોયું નથી, તે દારિદ્રય કેવી રીતે સહન કરશે?

રાજા અને રાણીએ ગૃહત્યાગ કર્યાથી એમની વિશાળ રાજનગરી અને આકાશની સાથે વાતો કરતા સુશોભિત મહેલ ઉજ્જડ લાગવા લાગ્યાં. પુત્ર રોહિતાશ્વ સાથે હતો. મહર્ષિ વિશ્વામિત્રે રાજ્ય ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. રાજાની વિદાય વખતે પ્રજામાંથી અસંખ્ય લોકો અશ્રુધારા વહેવરાવતાં ત્યાં આવ્યાં હતાં. રાજારાણી તેમને આશ્વાસન આપવા સારૂ થોડી વાર ઊભાં રહ્યાં, તેટલામાં વિશ્વામિત્રે તેમને ધમકાવ્યાં કે, "શું તમે આ લોકોનાં હૃદય પિગળાવીને મારૂં રાજ્ય ફરીથી પડાવી લેવા માગો છો?" રાજાને ઋષિના દારુણ વચનોથી બહુજ લાગી આવ્યું અને "આ ચાલ્યા" એમ કહી ભાર્યાનો હાથ પકડીને ઉતાવળે પગે તેઓ ચાલવા લાગ્યાં.

તેઓ થોડે દૂર ગયા હશે એટલામાં વિશ્વામિત્રે પાછળથી આવીને શૈબ્યાદેવીને લાકડીનો પ્રહાર કર્યો. દેવી શૈબ્યાએ ઋષિની એ અસહ્ય વર્તણુંક ચુપચાપ સહન કરી અને શાંત ચિત્તે ઋષિને ક્ષમા આપી. ક્ષમા દેવતાનો ધર્મ છે. દૈવી પ્રકૃતિવાળા મનુષ્યોમાં એ મહાન ગુણ દીઠામાં આવે છે. વગર વાંકે ઋષિ પાસેથી દેવી શૈબ્યાએ અપમાન અને પીડા વેઠ્યાં પણ મુખમાંથી એક શબ્દ સરખો કાઢ્યો નહિ. કોઈ રીતનું વેર વાળવાનો વિચાર કર્યો નહિ, શાપ સુધ્ધાં દીધો નહિ. ધન્ય શૈબ્યા! તારી દેવદુર્લભ ક્ષમાને ધન્ય છે! સંસારનાં નરનારી તારાં પવિત્ર પગલાંનું અનુસરણ કરીને મનુષ્યત્વનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરો!

શૈબ્યાનો પતિ શૈબ્યાને મનથી ઇશ્વર હતો. આખી જિંદગી સુધી તેણે પતિની પૂજા ઇશ્વર ગણીને કરી હતી. પતિને સારૂ, પતિ–સેવા ખાતર તેણે પૃથ્વીનાં બધાં સુખને ધૂળ સમાન ગણીને ફેંકી દીધાં હતાં. રસ્તામાં પ્રવાસનાં અનેક કષ્ટ સહન કરીને તેઓ કાશીધામમાં પહોંચ્યાં. દિવસો ચાલ્યા ગયા, અઠવાડિયાં ચાલ્યાં ગયાં, પણ રાજા એક પૈસો પણ એકઠો કરી શક્યો નહિ. ક્યાંથી એકઠો થાય? હરિશ્ચંદ્ર રાજા હતો, તેણે લોકોને હજારો વાર દાન કર્યાં હતાં, પણ કોઇની આગળ ભીખ માગી નહોતી એટલે આ

દક્ષિણાને માટે ભીખ માગતાં તેનો જીવ ચાલ્યો નહિ. બીજા કોઇ પણ ઉપાયથી માગેલી મુદતમાં દક્ષિણાને માટે હજાર મહોર એકઠી થઇ નહિ. મહિનો પૂરો થયો; વિશ્વામિત્ર દક્ષિણા માગવા કાશી પહોંચ્યા; રાજાએ માનપૂર્વક મહર્ષિને પ્રણામ કરીને વિનયપૂર્વક કહ્યું: "હે મુનિવર! મારી જિંદગી તથા આ સ્ત્રીપુત્ર આપને સ્વાધીન છીએ; આપ એમાંથી જે જોઇએ તે લો અને અમારો જે ઉપયોગ કરવો હોય તે કરો. આપ આજ્ઞા આપશો તે પ્રમાણે કરવા હું તૈયાર છું." વિશ્વામિત્ર રાજાની પ્રાર્થનાથી જરા પણ પીગળ્યા નહિ, ઊલટા વધારે કર્કશ સ્વરે કહેવા લાગ્યા: "મહા-રાજા! આજ તમે માગેલી એક માસની અવધિ પૂરી થઈ છે, તમારી પ્રતિજ્ઞા યાદ હોય તો આજેજ મારી દક્ષિણા આપીને તમારૂં વચન સફળ કરો." હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું: "આજેજ મુદત પૂરી થાય છે એ વાત ખરી, પણ હજુયે અડધો દિવસ બાકી છે. આપ જરા વાટ જુઓ; એટલા સમયમાં હું આપની દક્ષિણાનો બંદોબસ્ત કરીશ." ઋષિએ હરિશ્ચંદ્રની એ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરીને કહ્યું: "ઠીક, આજ સૂર્યાસ્ત સુધીમાં મને દક્ષિણા નહિ મળે તો હું તમને શાપ દઇશ." એમ કહી મહર્ષિ વિદાય થયા.

હવે શું કરવું, તેના વિચારમાં હરિશ્ચંદ્ર પડ્યા. બીજાની આગળ હાથ પસારવો તેનાં કરતાં તો મૃત્યુ હજાર દરજ્જે શ્રેય-સ્કર છે. કોઇની જિંદગી સુધીની ગુલામી સ્વીકારીશ, મારા દેહને વેચીશ, પણ ઋષિનું ઋણ જરૂર વાળી દઇશ. એ પ્રમાણે ચિંતા કરતાં કરતાં રાજાનું ચિત્ત આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયું. તેમની શાંત મૂર્તિ ઉપર વિષાદનો અંધકાર છવાઇ ગયો.

પતિવ્રતા શૈવ્યા પતિનો ખિન્ન ચહેરો જોઇને બહુ દુ:ખી થઇ. પતિના દુ:ખનો ભાર કેવી રીતે ઓછો કરવો તેના વિચારમાં એ ડૂબી ગઇ. આખરે મનને સંયમમાં આણીને મહા કષ્ટે એણે આ વિપત્તિમાંથી છૂટવાનો એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો અને પતિને ઉત્સાહ આપતાં કહ્યું: "પ્રાણેશ્વર! ચિંતા અને વ્યાકુળતાનો ત્યાગ કરીને સત્યનું પાલન કરો. જે મનુષ્ય સત્યનું પાલન કરવામાં પાછી પાની કરે છે, તેના પ્રત્યે લોકો તિરસ્કાર દર્શાવે છે. શાસ્ત્રો કહી ગયાં છે કે સત્યપાલન જેવો પરમ પવિત્ર ધર્મ બીજો એકે નથી. જે મનુષ્ય મિથ્યા વચન બોલે છે, તેનાં હોમહવન, શાસ્ત્રપાઠ, દાન, ધ્યાન આદિ સર્વ પુણ્યકર્મ નિષ્ફળ જાય છે. મનુષ્યોને તરવાનું

એક માત્ર સાધન સત્ય છે. જૂઠા લોકોનું જરૂર અધઃપતન થાય છે; માટે તમે તમારી પ્રતિજ્ઞા પાલન કરવાના વિચાર જરા પણ ઢીલો પડવા દેશો નહિ. હું આ સંકટમાંથી મુક્ત થવાને આપને એક સૂચના કરૂં છું, તેને ધ્યાનમાં લેશો. આપ મને વેચી દઇને ઋષિની દક્ષિણા આપી દો.”

અહા! કેવી પવિત્ર પણ હૃદયવેધક સૂચના! પત્ની તરફથી આત્મસમર્પણના આથી ઉચ્ચ શબ્દો સંસારે ભાગ્યેજ સાંભળ્યા હશે. ‘હું વેચાઇ જઇશ, પારકાની ગુલામી કરીશ, પણ પતિના પુણ્ય અને યશમાં વાંધો નહિ આવવા દઉં!’ કેવો ઊંડો ધર્માનુરાગ! કેવી અસાધારણ પતિભક્તિ! ધન્ય શૈબ્યા તારા જીવનને, ધન્ય આર્યાવર્ત કે તેં શૈબ્યા જેવી નારી ઉત્પન્ન કરી!

શૈબ્યા જેવી પતિભક્ત સ્ત્રીને વેચવાના વિચારમાત્રથી હરિશ્ચંદ્રના માથા ઉપર જાણે આકાશ તૂટી પડ્યું. આજ શૈબ્યા જેવી સ્ત્રી અને રોહિત જેવા પુત્રને વેચતાં એની છાતી કેવી રીતે ચાલે? રાજરાણી શૈબ્યા, હરિશ્ચંદ્રના પ્રાણરૂપ શૈબ્યા, આજ કોઇ નિષ્ઠુર દાનવના તાબામાં રહેશે? એ શું શૈબ્યાની સંભાળ રાખશે? એનું માન સાચવશે? શૈબ્યાના સતીત્વની એને શી કદર? એવી એવી ચિંતાઓથી હરિશ્ચંદ્રની છાતી ફાટી જવા લાગી.

શૈબ્યાએ પતિની એવી સ્થિતિ જોઇને ફરીથી સમજાવવા માંડ્યું: “પુરુષ થઇને, વીર થઇને, ઉદાર થઇને, શા માટે તમે આજ આટલા બધા ગભરાઇ ગયા છો? ગમે તેટલું દુઃખ આવી પડ્યું હોય, તોપણ ધર્મના રક્ષણ ખાતર એ સહન કરતાં તમારા જેવા પુરુષે ગભરાવું જોઇએ? સૂર્યવંશી થઇને આજ પ્રતિજ્ઞાભંગનું પાપ પોતાને માથે વહોરશો? મારે માટે જરા પણ ફિકર કરશો નહિ. તમારો ધર્મ અને તમારૂં માન સાચવવા કરતાં હું કાંઈ મોટી નથી. તમારો ધર્મ સચવાયો એ વિચારથીજ હું બધું દુઃખ જરા પણ અકળાયા વગર સહન કરી લઇશ. તમારા જેવા મહાત્મા મારા સ્વામી છે, એ અભિમાનને લીધે ગમે તેટલાં દુઃખ અને અપમાનમાં પણ હું પોતાને ભાગ્યશાળી ગણીશ. સ્વામીનાથ! તમે કશું મનમાં આણશો નહિ, રોશો નહિ; દુઃખનો મને બિલકુલ ભય નથી. આ દુનિયામાં કોઇની એટલી હિંમત નથી કે મહારાજા હરિશ્ચંદ્રની રાણીની આબરૂ ઉપર હાથ નાખે.”

પત્નીના આગ્રહને પાછો નહિ ઠેલી શકાયાથી હરિશ્ચંદ્રે અતિશય દિલગીર થઇને કહ્યું: "દેવિ ! હું ઘણો નિર્દય છું ! હું પ્રાણુથી પણ અધિક પ્રિય પત્નીને વેચવા નીકળ્યો છું, એ કઠોર વાક્ય બોલવાને મારી જીભ સમર્થ હોય તો એમ કર્યાથી હત્યારા મનુષ્યો પણ જે કાર્ય કરી શકતા નથી તે કાર્ય કરવા હું તૈયાર થયો છું એમ સમજજો." એ પ્રમાણે કહીને હરિશ્ચંદ્ર ઘેલછામાં આવેલા મનુષ્યની પેઠે પત્ની વેચવા સારૂ નગરમાં ગયો.

ઋણગ્રસ્ત, નિરાધાર સ્વામી પૈસાની ખાતર પત્નીને વેચવા તૈયાર થાય એવી મર્મભેદી વાત પહેલાં કોઇએ સાંભળી છે? ધનની અસહ્ય તંગી આવી પડતાં, પત્નીને વેચીને એ તંગી દૂર કરવાની ઇચ્છા કોઇ મનુષ્યને પણ કદી થાય છે? ના ! કદી નહિ ! હરિશ્ચંદ્રે પોતાની ખુશીથી પત્નીને વેચવાની અને એના ધન વડે ઋણમાંથી મુક્ત થવાની કદી પણ ઇચ્છા કરી નહોતી; પરંતુ ભાર્યાના અતિશય આગ્રહને લીધેજ બીજો કોઇ ઉપાય નહિ રહ્યાથી, સત્યના પાલન ખાતર એણે આ માર્ગ લીધો હતો.

રાજા હરિશ્ચંદ્રે નગરમાં જઇને સ્ત્રીને વેચવાનો પોકાર કર્યો. એ સાંભળીને એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ બોલી ઊઠ્યો: "મારે એક દાસી વેચાતી લેવાની મરજી છે. મારી સુકુમાર પત્ની ઘરધંધો કરી શકે એવી નથી, માટે તું તારી ભાર્યા મને વેચ. હું તને વ્યાજબી મૂલ્ય આપીશ." રાજાનું હૃદય દુઃખથી ચિરાઇ જતું હતું. એ વધારે બોલી શક્યો નહિ. બ્રાહ્મણે જે મૂલ્ય આંક્યું તે લઇને રાણી એને સોંપી દઇ, પોતે ચોધાર આંસુએ ત્યાંથી વિદાય થવા લાગ્યો. બાળક પુત્ર, માતા વગર એકલો ક્યાં રહેશે એમ ધારીને શૈવ્યાએ રોહિતાશ્વને પણ પોતાની સાથે સાથે ખરીદી લેવાનો બ્રાહ્મણને આગ્રહ કર્યો અને જણાવ્યું કે, "મારો જીવ આ બાળકમાં રહેશે તો મારાથી આપનું કામ સારી રીતે થઈ શકશે નહિ. હું હતભાગિની છું. મારા પ્રત્યે કૃપા કરીને આપ એ બાળકને ખરીદી લો !"

વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે શૈવ્યાના આગ્રહથી બાળક રોહિતાશ્વને પણ વ્યાજબી મૂલ્ય આપીને ખરીદી લીધો અને માતાપુત્રને બાંધીને ઘર તરફ ચાલ્યો.

અહા ! જરા શા મૂલ્ય સાટે અયોધ્યાની રાણી અને રાજપુત્ર

વેચાયાં એ કાર્ય કોનું હતું ? એ કાર્ય પ્રેમવશ થયું હતું. જગતમાં જેટલાં મહાન કાર્ય થયાં છે તેટલાં બધાં પ્રેમને લીધે થયાં છે. પ્રેમથી પ્રેરાઇને સતી શૈવ્યાએ આપત્તિકાળે પતિની સંગી થઇને રાજભવનનો ત્યાગ કર્યો હતો. એ પ્રેમથી પ્રેરાઇને સતીએ આજે પતિની ખાતર પોતાની જાતને વેચીને તેને મદદ કરી. શુદ્ધ પ્રેમ! તને પણ ધન્ય છે !

પત્ની અને પુત્રને બ્રાહ્મણને સોંપી દઈને હરિશ્ચંદ્ર શોકાતુર ચિત્તે વિલાપ કરતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. રાજ્ય છોડતી વખતે જેટલો શોક તેને નહોતો થયો તેટલો આજે થયો. સતી સાધ્વી પત્નીના વિચ્છેદથી આજ એ પોતાને ખરેખર અભાગી અને ભિખારી ગણવા લાગ્યો. આજ શૈવ્યાનું ખરૂં મહત્ત્વ એને સમજાયું. વાસ્તવમાં શૈવ્યા અસાધારણ સ્ત્રી હતી. વાચકો ! તમે પણ તમારી આસપાસના મહિલાજગત પ્રત્યે દૃષ્ટિ નાખો અને પછી સતી શૈવ્યાના સદ્‌ગુણની તુલના કરો. વાચક ભગિનીઓ ! તમારામાંથી કેટલી સાડી, પોલકાં અને દાગીનાના શોખમાં પડીને પતિને કરજના ખાડામાં પાડે છે, તેનો વિચાર કરો ! તમારામાંની કેટલી પતિ તરફથી પોતાને મનપસંદ વસ્ત્ર કે દાગીનો ન મળતાં ઘરમાં કેટલો કંકાસ ઊભો કરે છે તેનો વિચાર કરો! પડોશણનાં સારાં વસ્ત્રાભૂષણ જોઇને તમારામાંની કેટલી બહેનો પોતાને દુર્ભાગ્યવતી ગણે છે, પતિને મહેણાં મારે છે, તેની નિંદા કરે છે તેનો વિચાર કરી જુઓ; અને પછી રાજરાણી અને રાજ્યકન્યા શૈવ્યાની આત્મત્યાગથી ઉજ્જવળ બનેલી પવિત્ર મૂર્તિનાં દર્શન કરો ! પતિની ખાતર, પતિવ્રતા ધર્મની ખાતર એણે શું નથી કર્યું ? સેંકડો પ્રકારના અપમાન વેઠ્યાં, જાતને વેચાવી અને પરસેવામાં નિમગ્ન થઇ ! શૈવ્યાના એ ત્યાગને લીધે સર્વ દેશના નારીસમાજમાં તેનું પવિત્ર નામ પ્રાતઃસ્મરણીય થઇ ગયું છે. આજ તેની પુણ્ય કહાણી સાંભળીને સંસારની મહિલાઓ કૃતાર્થ થાય છે.

પત્ની અને પુત્રને વેચ્યા છતાં પણ રાજા હરિશ્ચંદ્રનું ઋણ પત્યું નહિ. હવે એમણે પોતાની જાતને વેચવાનો નિશ્ચય કર્યો અને લોકોને જણાવ્યું કે, “ કોઇને દાસ ખરીદવો હોય તો સંધ્યાકાળ થતાં પહેલાં મને ખરીદી લે. હું વેચાવા તૈયાર છું. ” એનો એ અવાજ સાંભળીને પ્રવીર નામનો એક સ્મશાનનો ચંડાળ તેને ખરીદવા તૈયાર થયો. કાશી નગરીના સ્મશાનમાં બળતાં મડદાં

ઉપરનાં વસ્ત્ર એકઠાં કરવાનો અધિકાર એકલા તેને હતો. ચંડાળને ત્યાં નોકરી કરવાનો રાજાનો જીવ ચાલ્યો નહિ, પણ સાંજ પડતાં સુધી બીજો કોઇ ઘરાક મળ્યો નહિ, એટલે લાચારીએ એને પોતાની જાતને ચંડાળને ઘેરજ વેચવી પડી. વિશ્વામિત્ર ઋષિ એજ વખતે ત્યાં જઇ પહોંચ્યા અને મહારાજા હરિશ્ચંદ્રને ચંડાળને સોંપી, પોતાની દક્ષિણા વસૂલ કરીને ચાલતા થયા.

ચંડાળે ઘેર જઇને હરિશ્ચંદ્રને શ્મશાનના મડદાંનો કર ઉઘરાવવાના કામ ઉપર નિયુક્ત કર્યા. શ્મશાનઘાટમાં જઇને રાજાએ એ કામ આરંભ્યું.

દાનશીલ, પરમ ધાર્મિક હરિશ્ચંદ્રનું વ્રત સમાપ્ત થયું. જગતમાં જે કામ કોઇનાથી થઇ ન શકે તે એમણે કરી બતાવ્યું. જેવી સાધ્વી પત્ની હતી, તેવાજ સાધુ પતિ હતા. પતિપત્નીએ ગાંઠથી જોડાઇને, સમગ્ર માનવજાતિને ધર્મની ખાતર આત્મત્યાગ કરવાનું શિક્ષણ આપ્યું. આ પ્રમાણે દાંપત્યધર્મનું પાલન કરીને, ધર્મના માર્ગમાં આગળ વધાય છે. ધર્મની ખાતર ચંડાળના દાસ થઇને હરિશ્ચંદ્ર આજે માનવસમાજના પૂજ્ય બન્યા છે. ધર્મપાલનની ખાતર ચંડાળનું દાસત્વ એ દાસત્વ નથી, દેવતાઓનું પણ દેવત્વ છે.

બ્રાહ્મણના ઘરમાં શૈબ્યા મહાદુઃખે દિવસ કાઢી રહી હતી. બ્રાહ્મણ એને ફક્ત પોતાના પેટ જેટલું ભોજન આપતો. શૈબ્યા એમાંથી રોહિતાશ્વને પેટ ભરીને ખવરાવતી અને પછી જે કાંઇ બાકી રહે તે પોતે ખાતી. આ પ્રમાણે પેટ ભરીને ખાવાનું પણ નહિ મળ્યાથી તથા સખ્ત મજૂરી કર્યાથી એ ઘણી દૂબળી પડી ગઇ; પણ સ્વામીની પ્રતિજ્ઞા સાચવવા સારૂ પતિવ્રતા રાણી એ બધું કષ્ટ સંતુષ્ટ ચિત્તે સહન કરવા લાગી. સુખદુઃખનો આધાર મનની વૃત્તિ ઉપર છે. સત્કાર્ય કરવા જતાં ગમે તેટલું દુઃખ વેઠવું પડે તોપણ મનુષ્યને આનંદ થાય છે. દેખીતા દુઃખમાં શૈબ્યા એ નિર્મળ આનંદ ભોગવી રહી હતી; પરંતુ હાય ! શૈબ્યાના ભાગ્યમાં એથી પણ વધારે કષ્ટ લખાયું હતું. વિધાતાએ એને એથી પણ વધારે કસોટીમાં કસવાનું નિર્માણ કર્યું હતું.

એક દિવસ પ્રાતઃકાળે રોહિતાશ્વ માતાની પાસે વિદાય માગીને બ્રાહ્મણ શેઠને સારૂ પુષ્પ વીણવા ગયો હતો. ત્યાં જંગલમાં એને

એક ઝેરી સાપ કરડ્યો. એ ઝેરથી બાળકે પ્રાણત્યાગ કર્યો. નિર્જન તપોવનમાં દુઃખી શૈવ્યાનું અમૂલ્ય ધન નિર્દય કાળ હરણ કરી ગયો. પુત્રને પાછો ફરતાં વિલંબ થયાથી રાણી શૈવ્યા એને શોધતી વનમાં ગઇ અને ત્યાં પુત્રની આ હૃદયવેધક અવસ્થા જોઇને એ મૂર્છિત થઇને ધરણી ઉપર ઢળી પડી.

ઘણીવાર પછી ઠંડા પવનની લહેરોથી દેવી શૈવ્યાને ભાન આવ્યું અને એ પુષ્કળ વિલાપ અને પરિતાપ કરવા લાગી. ત્યાં એનાં દુઃખમાં ભાગ પડાવે, એને મદદ આપે એવું કોઇ નહોતું. લાચારીએ પોતે મૃત પુત્રના દેહને ખોળામાં ઊંચકીને, રોતી કકળતી શૈવ્યા બ્રાહ્મણને ઘેર ગઇ. બ્રાહ્મણે દાસીને અનેક પ્રકારનાં આશ્વાસનનાં વાક્યો કહીને ધીરજ આપી તથા કાશીના મહા-શ્મશાનમાં જઇને પુત્રનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાની સલાહ આપી.

અયોધ્યાની રાણી મૃતપુત્રનો અગ્નિસંસ્કાર કરવા સારૂ શ્મશાનમાં જઇ રહી છે. હૃદયમાં શોકાગ્નિ સળગી રહ્યો છે, આંખમાં અશ્રુધારા છે, ખોળામાં પુત્રનું શબ છે; એવી દયાજનક સ્થિતિમાં દુઃખી શૈવ્યાનું દર્શન કરો! વાચક બહેનો! વિચાર કરો, જનનીને માટે આથી વધારે બીજો કયો દુઃખદાયક પ્રસંગ ઊભો થઇ શકે?

કર્તવ્યની ખાતર બધું સહન કરતી શૈવ્યા આખરે કાશીના મહાશ્મશાનમાં જઇ પહોંચી અને શોકપૂર્વક "હાય દીકરા! હા મારા આંખના તારા રોહિતાશ્વ!" કહીને ઊંચે સ્વરે રુદન કરવા લાગી. પછી શ્મશાનમાં એક સ્થળે પુત્રના શબને ગોઠવીને સ્વામી હરિશ્ચંદ્રને સંભારીને બોલવા લાગીઃ "હાય! પ્રાણેશ્વર! તમારા લાડકવાયા રોહિતે આજે સર્પદંશથી પ્રાણત્યાગ કર્યો છે. હાય! નાથ! તમે હમણાં ક્યાં છો?"

હરિશ્ચંદ્ર પોતાના ચંડાળ ધણીની આજ્ઞાથી શ્મશાનનો કર ઉઘરાવી રહ્યો હતો. તે થોડેકજ દૂર હતો. એક સ્ત્રીના વિલાપ-ધ્વનિ સાંભળીને, કર ઉઘરાવવા સારૂ એ ત્યાં પહોંચ્યો અને મૃત બાળકને નીરખવા લાગ્યો. બાળકના ઉપર રાજચિહ્ન જોઇને મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યોઃ "આ બાળક કોઈ રાજવંશી હોય એમ લાગે છે. નિર્દય કાળે એની કેવી દશા કરી છે! દેખાવ-માં તો મારા રોહિતના જેવો દેખાય છે. ભગવાન એનું કાંઇ અનિષ્ટ ન કરે!"

પછી હરિશ્ચંદ્રે શૈવ્યાની પાસેથી મડદું બાળવાનો કર માગ્યો. ગરીબ બિચારી શૈવ્યા! ક્યાંથી કર લાવે? એની પાસે ફૂટી બદામ પણ નહોતી. એણે કરુણ સ્વરે કહ્યું: "હાય પુત્ર! હા જીવનાધાર! કોના શાપથી હું આટલું દુઃખ વેઠી રહી છું? હાય પ્રાણનાથ! આવી આપત્તિને સમયે મને ધીરજ આપવાને સારૂ તમે પણ ન રહ્યા? તમે ક્યાં હશો? હાય વિધાતા! તેં મહારાજા હરિશ્ચંદ્રને શું દુઃખ નથી દીધું! રાજપાટ ગયું, મિત્રો ગયા, સ્ત્રીપુત્ર વેચાયાં અને આખરે આ બાળક પણ કાળના મુખમાં પડ્યો!"

શૈવ્યાના આ શબ્દો સાંભળ્યા પછી હરિશ્ચંદ્ર પત્ની અને પુત્રને ઓળખી શક્યો. "હાય શૈવ્યા! હાય વહાલા રોહિત!" બોલતાં બોલતાં એ મૂર્છિત થઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. શૈવ્યા પણ પતિને ઓળખતાંવાર બેભાન થઈને ભૂમિ ઉપર પડી ગઈ. થોડી વાર પછી દંપતિને ભાન આવ્યું ત્યારે આકુળવ્યાકુળ થઈને બન્ને રુદન કરવા લાગ્યાં. તેમનાં ક્રંદનથી પથ્થરનું હૈયું પણ પીગળવા લાગ્યું.

પતિવ્રતા શૈવ્યા પતિને શ્મશાનના ચંડાળના વેશમાં જોઈને ઘણીજ વિસ્મય પામી તથા તેના હૃદયને ઊંડો ઘા લાગ્યો. સ્વર ઉપરથી એ પારખી શકી કે એ મહારાજ હરિશ્ચંદ્રજ છે, પણ એ આવા વેશમાં કેમ છે, આવું હલકું કામ શા સારૂ કરી રહ્યા છે, તેની એને કલ્પના સરખી પણ ન આવી. પરમ ન્યાયી પ્રભુ મનુષ્યની આટલી હદ સુધી કસોટી કરે અને ધર્માત્મા હરિશ્ચંદ્રની આવી દુર્દશા થાય એ વાત એના માન્યામાં પણ એકદમ ન આવી શકે. આખરે પતિએ તેની આગળ પોતાનો વૃત્તાંત વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યો. શૈવ્યાએ પણ પુત્ર રોહિતાશ્વના મૃત્યુનો વૃત્તાંત વિગતવાર કહ્યો. દુઃખની કથા સાંભળ્યા પછી બન્નેનું ધૈર્ય રહ્યું નહિ. પુત્રશોકથી વ્યાકુળ થઈને બન્નેએ પુત્રની ચિતામાં બળીને જીવનનો અંત આણવાનો સંકલ્પ કર્યો.

વાચક બંધુઓ અને ભગિનીઓ! પવિત્ર શ્મશાનભૂમિમાં આ પવિત્ર દંપતિના સ્વર્ગીય મિલનનું દર્શન કરો! એક દિવસ આ રાજદંપતી રાજસિંહાસન ઉપર વિરાજતાં હતાં, સંસારનાં અનેક પ્રકારનાં સુખ ભોગવતાં હતાં. એક દિવસ ધર્મ અને સત્યની ખાતર રાજપાટને તુચ્છ ગણીને તેઓ પહેરેલે વસ્ત્રે નીકળ્યાં હતાં; એક દિવસ રાજાએ ચંડાળનું દાસત્વ અને રાણીએ બ્રાહ્મણનું દાસી-

પણ સ્વીકાર્યાં હતાં. આજ સ્મશાન–ભૂમિમાં એ ભગવદ્‌ભક્તિ-પરાયણ, સર્વત્યાગી દંપતિનાં દર્શન કરો. સામે એકના એક પુત્રનું શબ છે, નયનમાં પ્રેમાશ્રુ છે, ચિત્તમાં ભક્તિનો પ્રવાહ છે.

સ્મશાન પુણ્યક્ષેત્ર છે. વિવેક અને વૈરાગ્યની લીલાભૂમિ છે. ત્યાં ગયાથી, એ પુણ્યક્ષેત્રનાં દર્શનથી ચિત્તચાંચલ્ય ખરેખર દૂર થાય છે; ચિત્તમાં નિર્મળતા આવે છે. એ સ્મશાનભૂમિમાં રાજા-રાણીએ પુત્રનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાની તૈયારી કરી, એજ વખતે મહર્ષિ વિશ્વામિત્ર સાક્ષાત્ ધર્મરાજ સહિત ત્યાં પહોંચી ગયા અને મૃતસંજીવન અમૃત રેડીને રોહિતને જીવતો કર્યો. મહર્ષિ વિશ્વામિત્રે ધર્માત્મા હરિશ્ચંદ્ર અને સાધ્વી પતિવ્રતાદેવી શૈવ્યાને હજારો ધન્યવાદ આપીને તેમનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. એ વખતે ચારે તરફથી આનંદધ્વનિ થઇ રહ્યો. સર્વે જણા રાજા હરિશ્ચંદ્ર અને મહારાણી શૈવ્યાની જય પોકારવા લાગ્યાં.

ત્યાર પછી ઘણાં વર્ષ સુધી રાજારાણીએ રાજ્યસુખ ભોગવ્યું. આ પ્રમાણે સત્યની ખાતર વેઠેલાં અસંખ્ય દુઃખનો બદલો પરમાત્માએ વાળી આપ્યો.





૧૬-કુંતી



પાંડવજનની કુંતીના જેવી ઉન્નતહૃદયા અને તેજસ્વિની નારી જગતમાં દુર્લભ હોય છે. વીરતા અને મહત્ત્વ માટે જેમ પાંડવો જગતમાં શ્રેષ્ઠ છે, તેમ ઉન્નત ચરિત્ર અને મહત્ત્વને માટે કુંતી પણ જગતમાં અતુલનીય ગણાઇ છે. વીરપુત્રની યોગ્ય જનની તરીકે એ પોતાના ગુણોથી આર્યભૂમિને ગૌરવાન્વિત કરી ગઇ છે.

એ યદુવંશી રાજા શૂરસેનની કન્યા અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણના પિતા વસુદેવની બ્હેન હતી. એનું ખરૂં નામ પૃથા હતું; પણ શૂરસેનનો ભાઇ રાજા કુંતીભોજ વાંઝિયો હતો. શૂરસેને એને વચન આપ્યું હતું કે, "મારૂં પહેલું સંતાન હું તને આપી દઇશ." એ વચન પ્રમાણે શૂરસેને પૃથાને કુંતીભોજ× રાજાને આપી દીધી. કુંતીભોજે પોતાની કન્યા પેઠે પૃથાનું પાલન કર્યું; તેથીજ પૃથા કુંતીના નામથી ઓળખાવા લાગી.

એ સમયમાં કુરુવંશના રાજા ભારતવર્ષમાં સૌથી શ્રેષ્ઠઅને પરાક્રમી ગણાતા હતા. હાલના દિલ્હીની પાસે હસ્તિનાપુરમાં એમનું રાજ્ય હતું. એ કુરુવંશના રાજા પાંડુ સાથે કુંતી સ્વયંવરમાં વરી હતી. ધૃતરાષ્ટ્ર નામનો પાંડુને એક મોટો ભાઇ હતો; પણ એ જન્મથી આંધળો હોવાથી નાનો ભાઇ પાંડુ હસ્તિનાપુરની ગાદીએ બેઠો. ગાંધાર દેશના સુબલ રાજાની કન્યા ગાંધારી સાથે ધૃતરાષ્ટ્રનો વિવાહ થયો હતો. કુંતીને પેટે પરમ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર, મહા બળવાન ભીમસેન, તથા તેજસ્વી મહચ્ચરિત્ર અને મહાવીર અર્જુને જન્મ ધારણ કર્યો હતો. મદ્રદેશના રાજાની માદ્રી નામે એક કન્યા કુંતીની સપત્ની હતી. તેને પેટે નકુલ અને સહદેવ નામના જોડકા પુત્ર જન્મ્યા હતા. એ પાંચે પુત્રો

× ભોજ લોકોનું રાજ્ય હસ્તિનાપુરની દક્ષિણમાં આવેલું હતું અને ઘણું કરીને મધ્ય ભારતની પશ્ચિમ તરફની હદ સુધી ફેલાયું હતું.

પાંડવ નામે પ્રખ્યાત થયા. ગાંધારીના ગર્ભમાંથી દુર્યોધન, દુઃશાસન વગેરે એકસો પુત્રો અને દુઃશલા નામની એક કન્યાએ જન્મ લીધો. પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર બન્ને કુરુવંશના હતા તોપણ ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોજ કૌરવો તરીકે પ્રખ્યાત થયા છે. કુરુક્ષેત્રમાં કૌરવો અને પાંડવો વચ્ચે જે ભીષણ યુદ્ધ થયું હતું, તેનું વર્ણન મહાભારતમાં છે.

પુત્રોના જન્મ પછી થોડા દિવસોમાં મહારાજા પાંડુનું મૃત્યુ થયું. માદ્રી પોતાના પુત્રો કુંતીને સોંપીને પતિ સાથે સતી થઇ ગઈ. કુંતી પોતાના પુત્રોને અને શોકયના પુત્રોને સરખા સ્નેહથી ઉછેરવા લાગી. નકુલ અને સહદેવને કોઈ દિવસ એમ લાગતું નહિ કે કુંતી અમારી ઓરમાન માતા છે. એ બે ભાઇઓ સૌથી નાના હોવાથી કુંતી એમના ઉપર પોતાના પુત્રો કરતાં પણ વધારે સ્નેહ રાખતી.

પાંડવ અને કૌરવમાં યુધિષ્ઠિર સૌથી મોટા હતા. તેથી એ પુખ્ત ઉંમરના થતાંવારજ ધૃતરાષ્ટ્રે તેમનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. વીરતામાં, હથિયાર ચલાવવામાં, ધર્મનિષ્ઠામાં અને ઉચ્ચ ચારિત્ર્યમાં પાંડવો કૌરવો કરતાં દરેક રીતે શ્રેષ્ઠ હતા. દુર્યોધન બચપણથીજ તેમની અદેખાઇ કરતો અને અદેખાઇને લીધે તેમને જાતજાતનાં દુઃખ દેવાનો યત્ન કરતો. ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પુત્રો કરતાં પાંડવોનું શ્રેષ્ઠત્વ સમજતો હતો. એ બિલકુલ સાંકડા મનનો ક્ષત્રિય ન હતો. પોતાના પુત્રોની ખરાબ ચાલચલગત પણ એ જાણતો હતો. એને એ પણ ખબર હતી કે એ દુષ્ટો વગરકારણે બિચારા પાંડવોને વારેઘડીએ સતાવે છે. એ કારણોથી એ મનમાં ને મનમાં ઘણો દુઃખી થતો હતો, પણ એનું ચિત્ત જોઇએ એટલું દૃઢ નહોતું. દુર્બળચિત્ત ધૃતરાષ્ટ્ર કોઇ કોઇ વાર ઈર્ષ્યાને વશ થઇને અને કોઈ કોઇ વાર પુત્રસ્નેહને વશ થઇને, પુત્રોને તેમનાં દુષ્ટ કામમાં અનુમોદન આપતો. આ પ્રમાણે દિવસ જતા હતા.

દુર્યોધનના આગ્રહથી ધૃતરાષ્ટ્રે કુંતીને લઈને પાંડવોને વારણાવત નામના એક સ્થાનમાં જવાની આજ્ઞા આપી. એમાં શી ખટપટ છે, એ બિચારા ધૃતરાષ્ટ્રને કાંઇ ખબર નહોતી. દુષ્ટ દુર્યોધનના સોબતીઓએ એ વારણાવતમાં પાંડવોને બાળી નાખવા માટે જાતજાતના સળગી ઊઠે એવા પદાર્થ ભરી રાખીને એક લાક્ષાગૃહ નામનો મહેલ બનાવ્યો હતો. એમણે એવો

પ્રપંચ રચ્યો હતો કે રાતે એ લાખના મહેલને સળગાવી દઇને કુંતી સાથે પાંડવોને જીવતા સળગાવી મૂકીશું; પણ પાંડવોને એ પ્રપંચની ખબર પડી જતાં, એ રાત પડતાં પહેલાંજ લાખના મહેલમાંથી ગુપચુપ પલાયન કરી ગયા. દૈવસંયોગે એક નીચ વર્ણની સ્ત્રીએ પોતાના પાંચ પુત્રો સાથે એ ઘરમાં વિસામો લીધો હતો. દુર્યોધનના સોબતીઓએ ઘર સળગાવી મૂકવાથી એ બિચારી સ્ત્રી પાંચ પુત્રો સાથે બળી મરી. તેમના દેહનાં બળી ગયેલાં અવશેષ જોઇને બધાને ખાતરી થઇ કે કુંતી સાથે પાંડવો મરી ગયા.

ફરીથી કદી પોતાના ઉપર એવી આફત ન આવી પડે એટલા સારૂ પાંડવો ગુપ્ત વેશે જુદા જુદા દેશોમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે દરિદ્ર બ્રાહ્મણને વેશે પાંડવો પોતાની માતાની સાથે કોઈ બ્રાહ્મણને ઘેર થોડા દહાડા રહ્યા. બક નામનો એક પ્રચંડ રાક્ષસ એ નગરીની પાસે વાસ કરતો હતો. એ નગર ઉપર તેનોજ અધિકાર હતો. એ રાક્ષસે એવો નિયમ કર્યો હતો કે, એ શહેરના રહેવાસીઓમાંથી રોજ એક એક માણસે જાતજાતની ભોજનસામગ્રી લઇને એની પાસે જવું. બીજી વસ્તુઓની સાથે રાક્ષસ એ માણસને પણ ખાઇ જતો હતો. જે બ્રાહ્મણને ઘેર પાંડવો ઊતર્યા હતા તે બ્રાહ્મણનો એક દિવસ વારો આવ્યો. બ્રાહ્મણને ઘેર રોકકળ મચી રહી. બ્રાહ્મણની સ્ત્રી, પુત્ર, કન્યા તથા બ્રાહ્મણ દરેક જણ પોતાના એકલાનો પ્રાણ આપીને બીજા બધાનો પ્રાણ બચાવવા તૈયાર થયાં.

કુંતી અને ભીમસેન એ દિવસે ત્યાંજ હતાં. બીજા ચાર ભાઇઓ ભોજન સામગ્રી એકઠી કરવા બહાર ગયા હતા. બ્રાહ્મણ અને તેનાં સ્ત્રીપુત્રનું રુદન સાંભળીને કુંતીએ તેમની પાસે જઇને બધી ખબર પૂછી. પછી જરા હસીને તેણે કહ્યું; "મહારાજ ! તમે રૂવો છો શા સારૂ ? જરા પણ ફિકર કરશો નહિ. આજ આપના ઘરનો વારો છે. અમે પણ આપના ઘરમાં રહીએ છીએ. ભીમ આપની તરફથી આહાર લઇને રાક્ષસની પાસે જશે."

બ્રાહ્મણે કહ્યું: "મા, એવું મારાથી કેમ થાય ? તમે તો મારા અતિથિ છો. અતિથિનો પ્રાણ આપીને હું પોતાનો પ્રાણ બચાવીશ ? એવો અધર્મ મારાથી કદી થાય નહિ."

કુંતીએ કહ્યું: "મહારાજ ! આપ એવો વિચાર આણશો

નહિ. મારા ભીમને રાક્ષસ મારી શકશે નહિ; ઊલટો એજ રાક્ષસને મારી આવશે. એના શરીરમાં કેટલું બળ છે તેની આપને ખબર નથી. આ પહેલાં પણ એણે ઘણા રાક્ષસોને માર્યા છે અને કદાચ એનો લાગ ન પણ ફાવ્યો તો શું થઇ ગયું ? એ આપનાજ ઘરમાં રહે છે, આપનાજ આશ્રયથી જીવે છે, એટલે આપના કુટુંબનાજ માણસ જેવો ગણાય. આપ વૃદ્ધ છો. એ બળવાન યુવક છે; એવી અવસ્થામાં આપ જેવા મુરબ્બીને રાક્ષસના મોંમાં મોકલી આપીને એ પોતાનું આવું મોટું શરીર લઇને ઘેર બેસી રહેશે ? વિપત્તિમાં આવેલા મનુષ્યનું વિપત્તિમાંથી રક્ષણ નહિ કરે તો એનું એવડી મોટી દેહ ખડકયાનું સાર્થક શું ? માતા તરીકે મેં એના દેહને એટલી બધી પુષ્ટિ શું અમસ્થી આપી છે? દેહમાં જીવ છે ત્યાંસુધી ભીમથી એવો અધર્મ કદી નહિ થાય. હું પણ મા થઇને એને એવો અધર્મ કરવા દેવામાં અનુમોદન નહિ આપું. આપને મારી નમ્ર વિનતિ છે કે મને અને મારા પુત્રને આ અવશ્ય પાળવા યોગ્ય ધર્મ પાળવા દો. આપ નહિ માનો તો પરાણે પણ ભીમ આપને રોકીને ચાલ્યો જશે અને હું એને મોકલીશ; માટે આપ પહેલેથીજ કાંઇ વાંધો લેશો નહિ.”

બ્રાહ્મણે લાચાર થઇને કુંતીની વિનતિ સ્વીકારી.

માતાની આજ્ઞાથી ભીમસેન રાક્ષસની પાસે જવા તૈયાર થયો. એવામાં યુધિષ્ઠિર વગેરે ભાઇઓ ઘેર પાછા ફર્યા. કુંતીની આજ્ઞાથી ભીમ બક રાક્ષસની સાથે લડવા જાય છે એ સાંભળીને યુધિષ્ઠિર ભયભીત થયા અને એમણે એવો વિચાર છોડી દેવાને માતાને આગ્રહ કર્યો.

કુંતીએ કહ્યું: “ યુધિષ્ઠિર ! આપણા આશ્રયદાતા આ બ્રાહ્મણ કુટુંબના રક્ષણ સારૂ અને આ નગરની પ્રજાના હિત સારૂ, મેં ભીમને એ કામ માટે મોકલવાનું નક્કી કર્યું છે. એમાં તું વાંધો શા માટે લે છે ? ભીમનું બળ તેં તારી આંખે જોયું છે. એ રાક્ષસનો વધ કરીને આવશે એની મને પૂરી ખાતરી છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર કોઇના ઉપર પણ આફત આવે તો ક્ષત્રિયોને માથે એ બધાનું રક્ષણ કરવાની ફરજ છે; વળી આશ્રય આપનારનો બદલો વાળવો એ તો મનુષ્યમાત્રનું કર્તવ્ય છે. આશ્રયદાતાના ઉપકારને માટે, ક્ષત્રિયોના ધર્મના પાલનને માટે, ભીમને મેં આ કામ સોંપ્યું છે. ધર્મપાલન કર્યાથી ભીમના ક્ષત્રિય જીવનનું સાર્થક

થશે. તું શા સારૂ એમાં વાંધો લે છે અને ખેદ પ્રગટ કરે છે?" યુધિષ્ઠિરે શરમાઈ જઇને કહ્યું: "મા, યોગ્ય કાર્ય માટેજ તમે ભીમને યોજ્યો છે. આપના પુણ્યે અને આપના આશીર્વાદથી ભીમ બક રાક્ષનો વધ કરીને આવશે." માતા અને મોટાભાઇની રજા લઇને ખુશી થતો થતો ભીમ બીજે દિવસે રાક્ષસને મારવા ગયો અને પોતાના અમાનુષી પરાક્રમથી રાક્ષસનો વધ કરીને માતા પાસે પાછો આવ્યો.

ત્યાર પછી પાંડવો પંચાલ દેશમાં ગયા. પંચાલ રાજ્યમાં દ્રુપદની કન્યા દ્રૌપદીનો એ સમયે સ્વયંવર રચાયો હતો. દેશ-દેશના રાજાઓ પંચાલ નગરમાં એકઠા થયા હતા. ધનુર્વિદ્યામાં જે કોઇ વિશેષ પારદર્શિતા દેખાડી શકે, તેને દ્રૌપદી પરણાવવાનું રાજાએ પણ કર્યું હતું અને એટલા સારૂ તેણે મત્સ્યવેધ રચ્યો હતો. એકે એકે ત્યાં આવેલા દરેક જણાએ એ ચક્રમાંની માછલી-ને વેધવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ કોઇ ફાવ્યો નહિ. આખરે બ્રાહ્મણ વેષધારી અર્જુન મત્સ્યવેધ કરીને દ્રૌપદીને પરણી ગયો. અસ્ત્ર-વિદ્યામાં પ્રવીણ ક્ષત્રિયો જે વેધ ન કરી શકયા, તે વેધ કરીને એક બ્રાહ્મણ દ્રૌપદી જેવી પરમ સુંદરીને પામી ગયો. એથી રાજા-ઓને ઘણો ક્રોધ વ્યાપ્યો. એ વેરનો બદલો લેવા માટે બધા રાજાઓ અર્જુન ઉપર તૂટી પડયા; પણ ભીમ અને અર્જુને પોતાના અતુલનીય વીરત્વથી બધાને હરાવી દીધા અને દ્રૌપદીને લઇને માતા કુંતી પાસે ગયા. કુંતી એ વખતે બારણું બંધ કરીને ઘરકામ કરતી હતી. બહારથી પાંડવોએ કહ્યું: "મા, આજે અમે એક અમૂલ્ય રત્ન લાવ્યા છીએ." કુંતીએ ઘરમાં રહ્યે રહ્યે કહ્યું: "પાંચે ભાઈઓ વહેંચી લો." માતૃભક્ત પાંચે પાંડવોએ માતૃઆજ્ઞાનુસાર દ્રૌપદી સાથે લગ્ન કર્યાં.

સ્વયંવરમાં અર્જુન અને ભીમના પરાક્રમથી પાંડવોનો વૃત્તાંત છૂપો રહી શકયો નહિ. ધૃતરાષ્ટ્રે તેમને હસ્તિનાપુર તેડાવીને રાજ્યનો અડધો ભાગ યુધિષ્ઠિરને આપ્યો તથા ખાંડવપ્રસ્થમાં રહેવાની આજ્ઞા આપી. દુર્યોધન હસ્તિનાપુરનો રાજા થયો. ખાંડવ-પ્રસ્થની યુધિષ્ઠિરની રાજ્યધાની ઇંદ્રપ્રસ્થ કહેવાવા લાગી. ઇંદ્ર-પ્રસ્થ તેજ હાલનું દિલ્હી.

થોડા વખત પછી પરાક્રમી પાંડવોએ દિગ્વિજય કરીને ઘણા ઠાઠ સાથે રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો. પાપિષ્ઠ દુર્યોધન પાંડવોનું આ ગૌરવ

જોઇને ઇર્ષ્યાની આગથી બળવા લાગ્યો. કુટિલ બુદ્ધિવાળા મામા શકુનિની સલાહથી કૌરવોએ જૂગટું રમવા માટે યુધિષ્ઠિરને બોલાવ્યા. યુધિષ્ઠિરને આ જૂગટામાં હારીને બાર વર્ષનો વનવાસ અને એક વર્ષનો ગુપ્તવાસ કબૂલ કરવો પડયો.

પુત્રોને પ્રતિજ્ઞાનુસાર વનગમન કરવામાં કુંતીએ કાંઈ વાંધો લીધો નહિ. દ્રૌપદીએ પતિઓની સાથે વનમાં જવાની સાસુ પાસે રજા માગી. શાંતચિત્તે રજા આપતાં કુંતીએ કહ્યું: "બેટા! તું ધર્મશીલ અને ગુણવતી છે.તારા જેવી સ્ત્રીથી પિયર અને સાસરાના કુળની આબરૂ વધે છે. સ્વામી તરફ પતિવ્રતા સ્ત્રીનો શો ધર્મ છે, તે તને શીખવવું પડે એમ નથી. તું ખુશી સાથે પતિઓની સાથે જા. દુઃખમાં અધીરી થઈ જઇશ નહિ. બનવા કાળ આગળ કોઇનું કાંઇ ચાલતું નથી. બુદ્ધિવાન સ્ત્રી આફતથી કોઈ દિવસ હિંમત હારી જતી નથી. રસ્તામાં તને કોઈ પણ જાતનું દુઃખ નહિ પડે. ધર્મ અને ગુરુજનોના આશીર્વાદથી તારૂં સદા રક્ષણ થશે."

બાર વર્ષનો વનવાસ અને એક વર્ષનો ગુપ્તવાસ પૂરો થયા પછી પણ દુર્યોધન પાંડવોને રાજ્યમાંથી એક તસુ જમીન પણ આપવા તૈયાર થયો નહિ; એટલે કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધની તૈયારી થઇ. આ યુદ્ધમાં કુરુવંશનું સત્યાનાશ જવાની ખાતરી હતી. કોઇ પણ પ્રકારે સંધિ થાય એટલા સારૂ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરે ઘણો યત્ન કર્યો. ભીમ અને અર્જુને આટઆટલું અપમાન સહન કર્યાં છતાં પણ કુળનું રક્ષણ કરવા સારૂ પ્રસન્નચિત્તે યુધિષ્ઠિરના વિચારને ટેકો આપ્યો. પાંડવોના રાજ્યનો ભાગ આપવા સારૂ મીઠાં વચનોથી સમજાવવા યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણને દૂત તરીકે હસ્તિનાપુર મોકલ્યા. પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર, માતા ગાંધારી તથા બીજાં સગાંસંબંધી અને મિત્રોએ દુર્યોધનને ઘણું સમજાવ્યો, પણ બળગર્વિત દુર્યોધને યુદ્ધ કર્યા વગર સોયના નાકા જેટલી જમીન પણ યુધિષ્ઠિરને આપવાનું મંજૂર કર્યું નહિ. આથી શ્રીકૃષ્ણ કુંતીનો અભિપ્રાય જાણવા સારૂ તેને મળવા ગયા.

જે કૌરવોએ બાલ્યાવસ્થાથીજ પોતાના પુત્રોને અત્યંત દુઃખ દીધું હતું, જેમણે ભરી સભામાં દ્રૌપદીનું હદપાર અપમાન કર્યું હતું, જેમના પ્રપંચથી પુત્રોને દ્રૌપદી સાથે તેર વર્ષ વનવાસનું મહા દુઃખ વેઠવું પડ્યું હતું, તેજ કૌરવો આગળ રાંક મનુષ્યની પેઠે યુધિષ્ઠિર સંધિનું કહેણ મોકલે છે એ વાત સાંભળીને

તેજસ્વી ક્ષત્રિયરમણી, વીરપ્રસવિની કુંતીને ઘણોજ ખેદ થયો; પણ સંધિ તો કૌરવોએજ નામંજૂર કરી હતી; છતાં પણ કોમળ સ્વભાવના યુધિષ્ઠિર અસંખ્ય મનુષ્યોના પ્રાણ બચાવવાના વિચારથી યુદ્ધ કરવાનું માંડી વાળીને કૌરવોને શરણે રહેવાનો વિચાર કરે એવી શંકાથી કુંતીએ ઘણા તેજોમય શબ્દોમાં નીચેનો સંદેશો કહેવાનું શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું.

કુંતીએ કહ્યું: "શ્રીકૃષ્ણ ! આ જિંદગીમાં મેં ઘણાં દુઃખ વેઠ્યાં છે. વૈધવ્યનું દુઃખ પણ હું સહન કરી રહી છું. પુત્રોના રાજ્યનાશ અને વનવાસનું દુઃખ પણ વેઠ્યું છે. તેર વર્ષથી તેમનું મોં જોવા નથી પામી એ પણ જેવું તેવું દુઃખ નથી; પણ એ બધું મેં સહન કર્યું, પરંતુ કૌરવોની સભામાં મારી વહુ દ્રૌપદીનાં ચીર ખેંચાયાં એ અપમાન હું કદી સહન કરી શકીશ નહિ. જે દિવસે દુષ્ટ કૌરવોને હાથે ભરી સભામાં સ્વામી અને મુરબ્બીઓની સમક્ષ દ્રૌપદીનું અપમાન થતું જોયું છે તે દિવસથી મારા મનમાં શાંતિ નથી. એ દિવસથી વહાલામાં વહાલા પુત્રો; અને પુત્રો શું, ખરૂં પુછાવો તો તમે પણ હે જનાર્દન ! મને પ્રિય લાગતા નથી. હું પુત્રવતી છું. તમે અને બળદેવ મારી ઓથ છો, મહાવીર ભીમ અને અર્જુન હજુ જીવતા છે, તો પછી આ દુઃસહ્ય અપમાનની જ્વાળા કેમ વેઠી શકું ? ક્ષત્રિય સંતાન કુળવધૂનું આવું અપમાન સહન કરી શકે ? મારા પુત્રો ભીમાર્જુન અને નકુલસહદેવ ક્ષાત્રધર્મનુ પાલન કરનારા હોવા છતાં પણ આટલું મોટું અપમાન સહન કરવા કેમ તૈયાર થયા છે ? યુધિષ્ઠિરને બીજું શું કહું ? તે રાજપુત્ર અને રાજા થઇને રાજ્યધર્મનું પાલન કરતાં અચકાય છે તેથી તો એ પાપનો સંચય કરી રહ્યો છે. વેદનો અર્થ સમજ્યા વગર જે કોઇ ખાલી વેદ ભણે છે, તેની બુદ્ધિ જેમ વેદિયા ઢોર જેવી થાય છે તેમ કુલોચિત ધર્મનો મર્મ નહિ સમજ્યાથી, કેવળ બહારના ધર્માનુષ્ઠાનથી યુધિષ્ઠિરની બુદ્ધિ પણ બગડી છે. ક્ષત્રિય વીર રાજ્યને માટે કોઈ દિવસ કોઇની આગળ વિનતિ કરતો નથી. દાન તરીકે કોઇ પણ વસ્તુ લેતો નથી. જે કાંઇ મેળવે છે તે પોતાના બાહુબળથી પેદા કરે છે. પ્રાચીન કાળમાં કુબેર ભંડારીએ પ્રસન્ન થઇને રાજર્ષિ મુચકુંદને પૃથ્વીનું દાન કર્યું હતું; પણ મુચકુંદે પોતાના ભુજબળથી રાજ્ય પેદા કરવાની ઇચ્છાથી એ દાન સ્વીકાર્યું નહિ ! એજ ક્ષત્રિયનો ધર્મ છે. રાજધર્મ અને રાજર્ષિધર્મ એજ છે. આજ

એ રાજધર્મ ભૂલી જઇને યુધિષ્ઠિર ગરીબ ભિખારીને વેષે બ્રાહ્મણની પેઠે રાજ્ય માગવા તૈયાર થયો છે. એ ક્ષત્રિય છે. ભિક્ષાવૃત્તિ ક્ષત્રિયનો ધર્મ નથી. પ્રજાનું પાલન કરવું, વિપત્તિમાં પડેલાંનું રક્ષણ કરવું, એજ તેનો ધર્મ છે. બાહુબળથી એણે પોતાનું ગુજરાન ચલાવવું જોઇએ. બાપદાદાઓએ કેવી રીતે રાજધર્મ પાળ્યો છે તે તરફ એણે લક્ષ આપવું જોઇએ. એણે હમણાં જે ધર્મનો આધાર લેવા ધાર્યો છે તે ધર્મ રાજર્ષિઓનો ધર્મ નથી. દુર્બળ અને ઘણો દયાળુ પુરુષ રાજધર્મ પાળવા અને પ્રજાનું રક્ષણ કરવા સમર્થ હોતો નથી. એ હમણાં એવા પ્રકારનું આચરણ કરવા તૈયાર થયો છે કે હું, પાંડુરાજાનો આત્મા, પિતામહ ભીષ્મ કે કોઇ પણ તેને એવા પ્રકારની સલાહ આપત નહિ તથા સંધિના કાર્યમાં એ સફળ થાય એવો આશીર્વાદ એને કોઇ આપત નહિ. કેશવ! તમે જઇને યુધિષ્ઠિરને કહેજો કે એણે રાજ્યધર્મ અનુસાર યુદ્ધ કરવું જોઇએ કે જેથી બાપદાદાનું નામ ડૂબે નહિ અને ધર્મભ્રષ્ટ થવાથી યુધિષ્ઠિર પણ ભાઇઓ સાથે નરક ગામી થાય નહિ. કૃષ્ણ! તમે ભીમ, અર્જુન અને નકુલસહદેવને પણ કહેજો કે તમે ક્ષાત્રધર્મ વીસરી જશો નહિ. તેમણે સ્મરણમાં રાખવું જોઇએ કે એમના જેવા વીર પુત્રોની માતા થઇને હું પરાધીન પડી છું. વીર પતિની સહધર્મિણી થઇને દ્રૌપદી એક હલકી સ્ત્રીની પેઠે કુરુસભામાં અપમાન પામી છે, એ કલંક એમણે કદી ભૂલવું ન જોઇએ. હું દ્રૌપદીને સારી પેઠે ઓળખું છું, તેને વીરત્વનું અભિમાન છે. વીર પુરુષને યોગ્ય એ વીરપત્ની કૃષ્ણા જરૂર પતિઓને યુદ્ધ કરવાને ઉશ્કેરશે. કેશવ! મારા પુત્રોને કહેજો કે, જરૂર દ્રૌપદીની સલાહ પ્રમાણે ચાલે. કહેજો કે ક્ષત્રિયાણી જે નિમિત્તે ગર્ભ ધારણ કરે છે, તે સમય આવી પહોંચ્યો છે; તો ક્ષત્રિયાણીના પેટમાં જન્મ્યાનું સાર્થક કરજો. એથી ઊલટું આચરણ કદી ન કરશો. એવું કરશો તો એ હલકા કામથી જગતમાં સદાને માટે તમે તિરસ્કાર અને નિંદાને પાત્ર થશો. હું પણ તમારો સદાને માટે ત્યાગ કરીશ. ક્ષત્રિયજનની તેજોહીન પુત્રને કદી પુત્ર ગણતી નથી. ધર્મના રક્ષણને માટે અને ક્ષત્રિયકુળનો ધર્મ પાળવા સારૂ મારા છોકરાઓએ પ્રાણ આપતાં પણ અચકાવું ન જોઇએ."

આટલી વાત પછી કુંતીએ પુત્રોનો ઉત્સાહ વધારવા માટે શ્રીકૃષ્ણને સંજય અને વિદુલાનો ઇતિહાસ કહ્યો.

વિદુલાનો ઉશ્કેરનારો વૃત્તાંત પહેલેથી આખર સુધી વર્ણવીને કુંતીએ કહ્યું: "કેશવ! દુર્બળચિત્ત અને શોકગ્રસ્ત યુધિષ્ઠિરને આ હિંમત આપનારૂં વૃત્તાંત સંભળાવજો. સંજયે જેમ માતાના શબ્દોથી ઉત્સાહિત થઇને શત્રુઓનો પરાજય કર્યો હતો તેમ મારા પુત્રો પણ મારા ઉપદેશથી ઉત્સાહિત થઈને કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરીને રાજ્યનો ઉદ્ધાર કરે અને શત્રુઓનો નાશ કરે એમ હું ઇચ્છું છું"

કુંતીની તેજસ્વિતાથી ઘણાજ ખુશ થઇને તથા તેને શાબાશી આપીને શ્રીકૃષ્ણ યુધિષ્ઠિરની પાસે ગયા. તેમને મોંએ બધી વિગતવાર વાત સાંભળીને તથા કુંતીમાતાનો અભિપ્રાય જાણીને પાંડવો યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. તરત કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધની તૈયારી થઈ.

એ ભયંકર યુદ્ધમાં ફક્ત જન્માંધ ધૃતરાષ્ટ્ર, પાંચ પાંડવ અને અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુની સ્ત્રી ઉત્તરાના ગર્ભમાંના એક બાળક સિવાય, પાંડવ અને કૌરવોના વંશમાં બધાં એકજ સપાટે માર્યાં ગયાં. ભારતવર્ષ અને ભારતવર્ષની પડોશના ઘણા રાજાઓ પણ આ યુદ્ધમાં સામેલ થઈને હણાયા. આવા ભયાનક યુદ્ધમાં, રુવાં ઊભાં થાય એવો હત્યાકાંડ મચાવ્યા પછી, વિજય પ્રાપ્ત કરીને પાંડવો હર્ષ પામ્યા નહિ. કુંતીદેવીના મનમાં એક જાતનો વૈરાગ્ય ઊપજ્યો. જો કે એમણેજ પુત્રોને યુદ્ધ કરવા ઉશ્કેર્યા હતા, પણ આ યુદ્ધમાં ભારતના વીરકુળનો આ પ્રમાણે નાશ થયેલો જોઇને એમને ઘણોજ શોક ઉત્પન્ન થયો. પુત્રોના વિજયથી ફુલાઈ જવાને બદલે પુત્રશોકાતુર વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્ર અને હતભાગિની કૌરવજનની ગાંધારીને દિલાસો આપવો તથા તેમની સેવા કરવી એજ તેના જીવનનું એક માત્ર વ્રત બન્યું.

થોડા દિવસ પછી ધૃતરાષ્ટ્રે ગાંધારી સાથે વનમાં જવાનો સંકલ્પ કર્યો. કુંતીદેવી પણ પુત્રો તથા પુત્રોનો રાજ્યવૈભવ તજી દઈને જેઠજેઠાણીની સેવા કરવા તેમની સાથે જવા તૈયાર થઇ.

કુંતીને વનમાં જવાને માટે તૈયાર થયેલી જોઈને યુધિષ્ઠિરે તેને ઘેર રહેવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો, પણ કુંતીએ કહ્યું: "બેટા! હવે મારે સંસારમાં કાંઇ મોહ નથી. વીર કુળનો નાશ જોઇને મને બેસુમાર દુઃખ થયું છે. હવે બાકીનું જીવન અરણ્યમાં રહીને તપશ્ચર્યા કરવામાં તથા તારા મોટા કાકા અને ગાંધારી કાકીની સેવાચાકરી કરવામાં ગળાય એજ મારી ઇચ્છા છે. તારે એથી

દિલગીર ન થવું. બેટા ! આજથી કુરુવંશનો ભાર તારા ઉપર છે. જરા પણ ગભરાયા વગર તારૂં કર્તવ્ય કર્યે જજે. કોઈ પણ દિવસ દ્રૌપદીને ઓછું આવવા દઇશ નહિ. ભાઇઓને પોતાના આત્માતુલ્ય ગણીને તેમનું રક્ષણ કરજે. "

ગમે તેટલું સમજાવ્યા છતાં પણ કુંતીનો દૃઢ નિશ્ચય ફેરવી ન શકાયાથી ગળગળા થઇને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું: " મા, હવે પુત્રોનો રાજ્યવૈભવ ભોગવવાનો તથા પુત્રો રાજ્યધર્મ કેવી રીતે પાળે છે એ જોવાનો વખત આવ્યો ત્યારે તમે વિચાર કેમ બદલ્યો ? યુદ્ધમાં વિજય મેળવીને અમે રાજ્યપાટ સંપાદન કરીને સુખી અને ગૌરવાન્વિત થયા છીએ, એવે વખતે આપ અમારો ત્યાગ કરીને ચાલ્યાં જાઓ છો, તો પછી અમને યુદ્ધ કરવાને ઉશ્કેર્યાજ શું કામ ? " કુંતીએ જવાબ આપ્યો કે, " બેટા ! તારા શત્રુઓની ખટપટથી હું ઘણું અપમાન અને અગવડ વેઠતી હતી. એ દુઃખ દૂર કરવા માટે તમને યુદ્ધ કરવાને મેં ઉત્તેજન આપ્યું. પાંડવ-કુલવધૂ દ્રૌપદીનું કુરુસભામાં કૌરવોને હાથે જે અપમાન થયું હતું તે અપમાનનો બદલો વાળવા સારૂં, મેં તમને યુદ્ધ કરવા ઉશ્કેર્યા હતા. તમે મહાત્મા પાંડુના પુત્ર થઇને જગતમાં કંગાલ થઇને ન રહો, વિનષ્ટ અને નિંદનીય ન ગણાઓ, ઈંદ્ર જેવા બળવાન હોવા છતાં પણ શત્રુને વશ ન થાઓ, વીરકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રેષ્ઠ પુરુષો હોઇને શોકમાં જીવન ન ગાળો, તેટલા માટે મેં તમને યુદ્ધ કરવા પ્રેર્યા હતા. મેં પોતે રાજ્યસુખ અને વૈભવ-વિલાસ ભોગવવા સારૂ તમને એ ભયંકર યુદ્ધમાં મોકલ્યા નહોતા. તમારા ભલા માટેજ મેં એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો. મારી એ ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ છે. તમારા ગૌરવથી હું આજ સંતુષ્ટ થઇ છું. સંસારમાં હવે મારે કોઇ વાતની સ્પૃહા નથી. વનવાસી શોકાર્ત મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને દેવી ગાંધારીની સેવા કરીને અરણ્યની તપશ્ચર્યામાં હું જીવન ગાળીશ. એજ મારી વાસના છે. તું મને એમ કરતાં રોકીશ નહિ. મારો આશીર્વાદ છે કે તમે પરમ સુખપૂર્વક રાજ્ય ભોગવજો ! ધર્મમાં તમારી બુદ્ધિ વધતી જજો."

પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય પુત્રોની નમ્ર આજીજીથી કુંતીએ પોતાનો સંકલ્પ બદલ્યો નહિ. ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી સાથે શાંતિચિત્તે એણે વનગમન કર્યું.





૧૭–માદ્રી



એ મદ્ર* દેશના રાજાની કન્યા તથા મહાત્મા રાજાધિરાજ ભારતાધિપતિ પાંડુની પત્ની હતી. એ ઘણી રૂપવતી અને પરમ સતી હતી. મહાત્મા પાંડુ રાજાના મૃત્યુ સમયે પોતાના બન્ને પુત્રોને સપત્ની કુંતીને સોંપીને પોતે પતિની સાથે સતી થઇ ગઇ હતી. મહાત્મા પાંડુએ પૃથ્વીનો જય કરીને ઘણું ધન અને સામ્રાજ્ય મેળવ્યું હતું; પણ રાજસંસાર ઉપરથી પ્રીતિ ઊઠી જવાથી, એ બેસુમાર ધન ભીષ્મપિતામહને સોંપીને માદ્રી અને કુંતી સાથે અરણ્યવાસી થઇને હિમાલયની પાસેના પ્રદેશમાં વાસ કરતા હતા. એ વનવાસના સમયમાં સ્વામીની સેવાના ગુણને લીધે માદ્રી કુંતી કરતાં પણ વધારે પ્રિય થઇ પડી હતી. એ બન્ને સપત્નીઓ મુનિપત્નીની પેઠે હિમાલયના દક્ષિણ ભાગમાં તપશ્ચર્યામાં કાળ વ્યતીત કરતી હતી. એક દિવસે મહારાજા પાંડુએ જંગલમાં મૃગયા રમતી વખતે મૈથુનાસક્ત એક મૃગનો શિકાર કર્યો હતો. કોઇ મહા તપસ્વી ઋષિપુત્ર મૃગરૂપ ધારણ કરીને પોતાની ભાર્યા સાથે એ પ્રમાણે ક્રીડા કરવામાં લીન હતો. એવી દશામાં બાણ વાગતાં તે જમીન ઉપર પડી ગયો અને મનુષ્યના સ્વરે વિલાપ કરતાં કરતાં એણે પાંડુ રાજાને કહ્યું કે, “ કામ-ક્રોધવાળા, બુદ્ધિહીન, પાપી મનુષ્યો પણ આવું ઘાતકી કામ કદી કરે નહિ; પરંતુ દૈવ આગળ મનુષ્યની બુદ્ધિ ચાલતી નથી. દૈવજ મનુષ્યની બુદ્ધિને ભુલાવે છે. હે ભારત ! તમે ધર્માત્માઓના વંશમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો છે; છતાં તમારી મતિ કેવી રીતે આવું કામ કરવા લલચાઇ ? ”

---

* મદ્ર દેશ ભારતની સરહદે આવેલો હતો. મદ્ર ઠંડો દેશ હોવાથી ત્યાંની કન્યાઓ સુંદર નીવડતી. મદ્ર દેશની કન્યાઓ પરણવાનો ભારતવર્ષના આર્યોને શોખ હતો.

પાંડુએ કહ્યું: "રાજાઓ શિકાર કરતી વખતે શિકારનું જાનવર કયી અવસ્થામાં છે તેનો વિચાર કરતા નથી. મૃગ મસ્ત હોય કે ગમે તે દશામાં હોય પણ એનો શિકાર કરવો એ અમારૂં કામ છે. એમાં તમારે કોપ કરવાનું કારણ નથી." મૃગરૂપધારી બ્રાહ્મણ બોલ્યો: "તમે મૃગનો વધ કર્યો છે તેટલા માટે હું તમને ઠપકો આપતો નથી, પરંતુ આવું નિષ્ઠુર કામ ન કરતાં હું મૈથુન કરી રહું એટલી વાર થોભ્યા હોત તો તે વ્યાજબી હતું. રાજેંદ્ર ! હું આહ્‌લાદપૂર્વક આ હરિણીને સંતાન ઉત્પન્ન કરતો હતો તે નિષ્ફળ ગયું. આવું મોટું ઘાતકી કામ અવશ્ય અધર્મનું છે અને સ્વર્ગલોકમાં તિરસ્કારને પાત્ર છે. હે મહાજ્ઞાનિ ! તમે શાસ્ત્રદર્શી અને ધર્મજ્ઞ હોવા છતાં પણ ફળમૂળાહારી મુનિનો વધ કર્યો એટલા માટે તમને શાપ દઉં છું કે, "તમે જેવી રીતે સ્ત્રીપુરુષ ઉપર ઘાતકી આચરણ કર્યું છે તેવીજ રીતે તમે પણ જ્યારે કામાતુર થઇને પ્રિયા સાથે સંસર્ગ કરતા હશો ત્યારે મૃત્યુ પામશો. તમને એટલીજ સજા બસ છે. તમને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગશે નહિ. હે મહારાજ ! તમે જે કાન્તા સાથે સંસર્ગ કરશો તે સ્ત્રી સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વર્ગલોકમાં તમારી સાથે આવશે. મને જેમ સુખનો અનુભવ કરતાં કરતાં આપે દુઃખ પહોંચાડયું છે, તેવી રીતે તમે પણ સુખનો અનુભવ કરતી વખતેજ દુઃખી થશો." મહામુનિ કિનિંગમે એટલું કહીને પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો.

રાજા પાંડુ ઘણો શોક અને વિલાપ કરીને સંસારમાંથી વિરક્ત થયો અને મુનિઓની પેઠે આત્મસંયમ કરીને તપસ્યામાં પ્રવૃત્ત થયો. એ વખતે તેણે પત્નીઓને હસ્તિનાપુર જવાનો આગ્રહ કર્યો, પણ તેમણે કોઈએ માન્યું નહિ. તેમણે પણ સ્વામી સાથે વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો. તેમણે પોતાના સ્વામીને ધીરજ આપીને કહ્યું: "હે ભરતર્ષભ ! આપને એવું કાંઈ કરવાની જરૂર નથી. એવા પણ આશ્રમ છે કે જેનું અવલંબન કરીને તમે અમને સાથે રાખીને તપસ્યા કરી શકો અને શરીરનું દમન કરીને આખરે સ્વર્ગલોકના સ્વામી બની શકો. અમે બન્ને પણ સ્વામીપરાયણ થઇને તથા ઇંદ્રિયોનું દમન કરીને, અને કામનાઓ અને સુખનો ત્યાગ કરીને પુષ્કળ તપસ્યા કરીશું. હે મહાજ્ઞાનિ ! આપ જો અમારો ત્યાગ કરશો તો અમે હમણાંજ મરી જઇશું." મહારાજા પાંડુએ "આજથી હું કંદમૂળ ખાઇને કઠણ તપસ્યા કરીશ."

એમ કહીને રાજપોશાક કાઢી નાખીને નોકરચાકરોને વિદાય કરી દીધા. એ વખતે માદ્રી અને કુંતીએ પણ પોતાના હીરાના હાર તથા બીજા સોના અને હીરાના અલંકારો તથા કિંમતી વસ્ત્રો ત્યજી દઇને ગરીબ લોકોને દાન કરી દીધાં. પાંડુરાજા ફળાહારી થઇને બે પત્નીઓ સાથે હિમાલય ઓળંગીને ગંધમાદન વનમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાર પછી એ ત્યાંથી પણ આગળ વધીને ઇંદ્રદ્યુમ્ન સરોવર અને હંસકૂટ ઓળંગીને શતશૃંગ નામક પર્વતમાં ઘોર તપસ્યા કરવા લાગ્યો.

વીર્યવાન પાંડુરાજા પરમોત્તમ તપસ્યામાં નિમગ્ન રહીને ગુરુજનોની સેવા કરવા લાગ્યા તથા આત્માને સંયમમાં રાખીને અહંકારથી શૂન્ય તથા જિતેંદ્રિય થઇને સ્વર્ગમાં જવાની પુણ્યરૂપી સામગ્રીનો સંચય કરતા ગયા. વનના ઋષિઓ પણ તેમને પોતાના ભાઈ સમાન ગણીને ચાહવા લાગ્યા. એ ઋષિઓ બ્રહ્મલોકમાં ગમન કરતા હતા. પાંડુરાજાએ તેમની સાથે જવાની ઇચ્છા દર્શાવી, પણ ઋષિઓએ કહ્યું કે, “તારામાં પુત્રોત્પાદનની શક્તિ છે. તું પુત્રો ઉત્પન્ન કર! હે નરવ્યાઘ્ર! તું કાર્યદ્વારા દેવતાઓનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કર. તારે ત્યાં અવશ્ય સર્વ ગુણસંપન્ન પુત્રો જન્મશે. તારી તપસ્યાનું ફળ હવે પાકવા આવ્યું છે.”

એ તપસ્વીઓની સલાહ માનીને રાજાએ એમની સાથે જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, પણ ઋષિના શાપને લીધે પોતે પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાને અશક્ત હતો, એ સ્મરણમાં આવ્યાથી એને ઘણો શોક થયો. આખરે એમણે ઘણો વિચાર કરીને નિયોગ પદ્ધતિથી કુંતીને ધર્મદ્વારા યુધિષ્ઠિર, પવનદ્વારા ભીમસેન અને ઈંદ્રદ્વારા અર્જુન નામના ત્રણ પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવ્યા.

મહારાજા પાંડુ માદ્રીને ઘણું ચાહતા હતા, પણ માદ્રીને સંતાન નહિ હોવાથી એ મનમાં ને મનમાં મૂંઝાવા લાગી. એક વખત એણે પોતાના હૃદયનો ઊભરો રાજા આગળ કાઢીને કહ્યું: “પ્રાણનાથ! આપને મન અમે બન્ને બરાબર છીએ; પણ કુંતીને પુત્ર થયા અને મારે સંતાન નથી તેથી મને ઘણું દુઃખ થાય છે. કુંતી મને સંતાન ઉત્પન્ન કરવાની યુક્તિ બતાવે તો હું તેનો ઘણો ઉપકાર માનીશ. કુંતી મારી સપત્ની છે માટે મને તેને વિનતિ કરતાં સંકોચ આવે છે. આપ કૃપા કરીને મારી તરફથી તેને કહો.”

પાંડુ રાજાને માદ્રીની ઇચ્છા વ્યાજબી લાગી અને તેમણે કુંતીને સમજાવ્યું કે, "તું માદ્રીને સંતાન ઉત્પન્ન કરવાની વિદ્યા શીખવીને તેને વંધ્યાપણાની ચિંતામાંથી મુક્ત કર!" ઉદાર મનની કુંતીએ દેવોનું આવાહન કરવાનો મંત્ર માદ્રીને શીખવ્યો અને એ મંત્રથી અશ્વિનિકુમારોનું આવાહન કરીને માદ્રીએ નકુલ અને સહદેવ નામના બે પુત્રરત્નોને જન્મ આપ્યો. એ વખતે આકાશવાણી થઈ કે, "સત્ત્વગુણી આ બે બાળકો અશ્વિનિકુમાર કરતાં પણ ચડે એવા છે."

ત્યાર બાદ પાંડુરાજ પર્વત ઉપર મહાનંદ વનમાં કાળ ગાળવા લાગ્યા. એવામાં સંસારને મુગ્ધ કરનારી વસંત ઋતુ આવી પહોંચી અને પાંડુ રાજા સુગંધથી મહેકી રહેતા રંગબેરંગી પુષ્પોવાળા વનમાં ભાર્યા સાથે ફરવા લાગ્યા. ચારે તરફ પલાશ, આંબા, ચંપા, પારિજાતક, કણેર, કેસર, અશોક આદિ વૃક્ષો નાના પ્રકારનાં ફળ અને પુષ્પો વડે વનને સુગંધીથી ભરી રહ્યાં હતાં અને એ પુષ્પોનો રસ ચૂસવાને ભ્રમરો ગુંજારવ કરી રહ્યા હતા. કોકિલાઓ મૃદુ મૃદુ સ્વરે ટુહૂ ટુહૂ કરી રહી હતી. જળાશયોમાં કમળોની શોભા કાંઈ ઓરજ હતી. આવા હૃદયોન્માદકારી વનને જોતાં પાંડુ રાજાના હૃદયમાં કામનો સંચાર થયો.

> અક્ષુબ્ધ હૃદયે જોઇ, રચના એ ઋતુતણી;
> મળવાને પછી ચાલ્યો, બીજી પર્ણકુટી ભણી.

દૈવયોગે માદ્રી એકલી સફેદ ઝીણું વલ્કલ પહેરીને એ સમયે ત્યાં બેઠેલી હતી.

> માદ્રી ફક્ત હતી હાજર એહ વાર,
> કુંતા ગયેલ કંઇ કારણથી બહાર;
> માતા સતી નકુલ ને સહદેવની એ,
> હા! તાપસી નૃપની સાથ હતી બની એ.
> ઝીણા વલ્કલને આજે, એણે અંગે ધર્યું હતું;
> નહિ લાવણ્યને ઓછું, વનવાસે કર્યું હતું.

ઝીણું વસ્ત્ર પહેરેલી, જોબનમાં ખીલેલી સુંદર પત્ની માદ્રીને જોતાં વારજ રાજાના મનમાં કામાગ્નિ જોરથી સળગી ઊઠ્યો. રાજાએ પૂછ્યું:—

"નથી શું કુંતાજી? નહિ અરર આંહીં રહી શકે,
પ્રિયે! તું એકાકી સ્વજન વિણુ વૃત્તિ કયમ ટકે?
ખરે ત્યારે આનો અનુભવ જરા આજ કરીએ,
જરા આ પાસેના ઉપવન વિષે કાંઇ કરીએ."

રાજા પોતાનો વાનપ્રસ્થ ધર્મ વીસરી જઈ પત્ની સાથે કામોદ્દીપન કરનારી એ વસંત ઋતુમાં વનમાં વિચરવા લાગ્યો.

વહી જતાં ઝરણું શ્રમને હરે, નીરખતાં રચના નયનો ઠરે,
મધુર શબ્દ વિહંગ બધાં કરે, રસિકનાં હૃદયો રસથી ભરે.
વસંતે સ્થાપેલું પ્રબલ નિજ સામ્રાજ્ય સઘળે,
નવાં લીલાં વસ્ત્રો તરુવર ધરે છે સહુ સ્થળે;
બધી સામગ્રીએ મદનરસથી સૃષ્ટિ ભરતી,
જનોના જુસ્સાને અતિ ચપલ ઉદ્દીપ્ત કરતી.

રાજા પાંડુના દેહમાં ધીમે ધીમે પણ સચોટપણે કામ વ્યાપતો ગયો, પણ એ સાવચેત થયો નહિ અને મધુરી વાતો કરતો સ્ત્રી સાથે વનમાં વિચરવા લાગ્યો.

ઉત્તુંગ નમ્ર સહકાર દિસે ઘણાય,
લાખો વળી અગરૂ ચંદન ત્યાં જણાય;
વૃક્ષો લતા—સકલ—કંઇક અપૂર્વ રંગ,
જામે ન કાં પ્રબલ મિત્રવડે અનંગ?

આગળ જતાં બંને જણાં એક માલતી મંડપમાં બેઠાં. ત્યાં આગળ કોકિલા ટહુકાર કરી રહી હતી. એ સાંભળીને પાંડુને પણ માદ્રીના કોકિલ સ્વરનું મીઠું ગાન સાંભળવાની ઇચ્છા થઇ. માદ્રી સમજતી હતી કે રાજાના મનમાં આ વિકાર ઉત્પન્ન થઇ રહ્યો છે તે સારો નથી, પણ રખે પતિની આજ્ઞા લોપાય અને એમના મનમાં ઓછું આવે એ આશંકાથી કાંઇ બોલી શકી નહિ.

નહિ રાજાજીનો હુકમ પણ પાછો કદી ફરે,
વિચારી એ માદ્રી તરતજ જરા કૈં શરૂ કરે.
દિવ્ય રાગ શરૂ થાતાં, બન્યું શાંત બધું વન;
લોહ ચુંબકથી જાણે, ખેંચાયાં સર્વનાં મન.

*   *   *   *   *

ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ, રસમાં હાલ ન્હાય છે;
હાય! એકજ પાંડુના, હૈયામાં કંઇક થાય છે!

સંગીતામૃત વર્ષતાં પ્રથમ તો આનંદ વ્યાપી ગયો,
સાથે એક કરૂં પ્રિયા હૃદયને આવેશ એવો થયો;
ખેંચાયું પણ વેગપૂર્ણ કરતાં આવી સ્થિતિની સ્મૃતિ,
રાખે અંકુશ તોય સ્પષ્ટ વપુમાં દેખાય છે વિકૃતિ.

ગાયન આગળ ચાલે છે, રાજા પાંડુનો અનંગ વધારે પ્રબળ થતો જાય છે. એ પોતાનો ધર્મ, ઋષિનો શાપ, બધું વીસરી જઇ પત્નીને ભેટે છે.

"રે હાય! હાય! નહિ નાથ! નહિ!" કહીને માદ્રી એમના ભુજપાશમાંથી છૂટીને વેગળી જતી રહે છે, અનેઃ—

હા! દીન દૃષ્ટિ કરી એ નિરખી રહે છે,
દુઃખે ભર્યાં નયનથી નૃપને કહે છેઃ
'ડરૂં છું–ભય પામું છું, જોઇને આજ આપને;
અરે કેમ વિસારો છો, ઋષિના ઉગ્ર શાપને?'
બહુ બ્હીતી બ્હીતી થર થર થતી એ કરગરે,
નથી ઓછી થાતી તદપિ નૃપની વિકૃતિ અરે?

રાજાનો વિકાર શમ્યો નહિ! પત્નીની શિખામણ તેના ઉપર કાંઇ પણ અસર કરી શકી નહિ.

"જાણું બધું, પણ દિસે સ્થિતિ આ નવીન,
મારૂં નથી બળ બન્યો જળ બ્હાર મીન;
દેવી! વિચાર કરવા સઘળા તજી દે,
રે હાય! સ્પર્શસુખ પ્રાણ સખી! હજી દે."*

એમ કહી બળાત્કારેજ એણે પત્નીને પોતાની તરફ ખેંચી, તેની સાથે વિહાર કર્યો અને એ સ્થિતિમાંજ ઋષિના શાપ મુજબ એમનું મૃત્યુ થયું. માદ્રી રાજાના મૃત દેહને છાતી ઉપર ધારણ કરીને વારંવાર ઊંચે સાદે આર્તનાદ કરવા લાગી. એવામાં કુંતી પુત્રો સાથે ત્યાં થઇને જતી હતી. માદ્રીએ તેને કહ્યુંઃ "પુત્રોને છોડીને તમે અહીં આવો." રાજાની આ દશા જોઇને કુંતી રુદન કરતી કરતી કહેવા લાગીઃ "માદ્રિ! હું આ જિતેંદ્રિય વીરનું હમેશાં કામ-

* આ જીવનચરિત્રમાં જે કવિતા આપવામાં આવી છે તે તેના કર્તા સ્વ૦ શ્રી મણિશંકર ભટ્ટ (કાન્ત)ના કાવ્યસંગ્રહ 'પૂર્વાલાપ'માંથી લીધેલ છે. —સંપાદક

થી રક્ષણ કરતી હતી. એમને ઋષિનો શાપ હોવા છતાં પણ તારા ઉપર કેવી રીતે આક્રમણ કર્યું ? હે માદ્રિ ! રાજાનું રક્ષણ કરવાની તારી ફરજ હતી; પણ એમ ન કરતાં તું આ વસંત ઋતુમાં શું કામ એમની પાસે એકાંતમાં ગઇ ? શા માટે તેં એમને લલચાવ્યા ? તું મારા કરતાં ઘણી ભાગ્યશાળી કે, કામાસક્ત પતિનું પ્રફુલ્લ વદન જોઈ શકી."

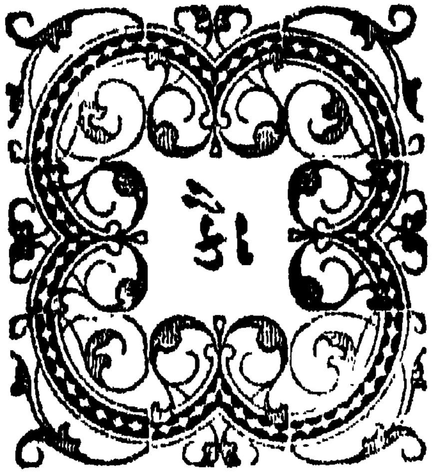
માદ્રીએ કહ્યું: "દેવિ ! મેં એમને વારંવાર નિષેધ કર્યો હતો, પણ દુર્દૈવ આગળ કોઈનું ચાલતું નથી. રાજાને મેં ઘણુંયે સમજાવ્યા પણ એ પોતાના કામનું નિવારણ નજ કરી શક્યા." પછી કુંતીએ કહ્યું: " હું મોટી ધર્મપત્ની છું, મોટું ફળ મને મળવું જોઇએ, માટે તું મને વારતી નહિ. માદ્રિ ! હું હવે પતિદેવની સાથે ચિતામાં બળી જઇશ. તું અહીં રહીને આ બાળકોનું રક્ષણ કરજે." માદ્રીએ કહ્યું: " મેં પતિદેવને પકડી રાખ્યા છે. હુંજ એમની સાથે જઇશ, કારણ મારી કામના હજુ તૃપ્ત થઇ નથી. તમે મોટાં છો માટે મને રજા આપો. આ ભરતકુળના દીપક રાજા મારી સાથે વિલાસ કરતાં કરતાં કામથી ભ્રષ્ટ થયા છે, માટે હું યમસદનમાં તેમની સાથે જઇને ત્યાં એમની તૃપ્તિ કરીશ. હું જીવતી રહીશ તોપણ મારાથી તમારા પુત્રોનું સારી પેઠે પાલન થાય એમ લાગતું નથી અને તેથી હું પાપની ભાગી થઈશ; માટે હે કુંતિ ! તમેજ મારા બે પુત્રોને પોતાનાં સંતાનની પેઠે ઉછેરજો. આ રાજા મારા ઉપર મોહિત થઇનેજ મરણ પામ્યા છે, માટે હુંજ એમના શરીરની પાસે મારૂં શરીર ગોઠવીને અગ્નિમાં બળી મરીશ. મારી આ અભિલાષાને તમે રોકશો નહિ."

પાંડુરાજાની ધર્મપત્ની માદ્રી આ પ્રમાણે કહીને પાંડુરાજા સાથે ચિતામાં સતી થઇ જઇને અક્ષયકીર્તિ મેળવી ગઇ. મુનિઓએ કુંતીને તથા તેમના પુત્રોને હસ્તિનાપુર મોકલી આપ્યા.





૯૮–ગાંધારી



કૌરવજનની ગાંધારી ઘણીજ ધર્મશીલ અને તેજસ્વી સ્ત્રી હતી. પુત્રસ્નેહને લીધે માતા સ્વાભાવિક રીતેજ દુર્બળ હોય છે. પુત્ર હજાર દોષથી ભરેલો હોય તોપણ માતા તેનો પક્ષપાત કરે છે; પણ ધર્મજ્ઞાનવતી ઉન્નતચરિતા ગાંધારીએ કોઇ દિવસ પોતાના પાપિષ્ઠ પુત્રોના પક્ષનું સમર્થન કર્યું નથી; પણ ઊલટું ઘણી વખત ખુલ્લી રીતે તેમનાં પાપાચરણોનો તીવ્ર વિરોધ કર્યો છે. ધૃતરાષ્ટ્રે પુરુષ થઇને પણ કોઇ કોઈ વાર પુત્રસ્નેહને લીધે દુર્બળતા બતાવી હતી, પણ ગાંધારીના ચરિત્રમાં એવી દુર્બળતા કોઇ દિવસ જોવામાં આવી નથી.

ઘણાઓનું માનવું છે કે, ભારતવર્ષની પશ્ચિમ દિશામાં કંદહાર નામનો હાલમાં જે દેશ છે, તેજ જૂના વખતમાં ગાંધાર દેશ કહેવાતો હતો. ગાંધારી એજ ગાંધાર દેશના રાજા સુબલની કન્યા હતી. જે વખતે જન્માંધ ધૃતરાષ્ટ્ર સાથે તેનો વિવાહ થયો તે વખતે એણે પોતાની આંખે પાટા બાંધીને દેવોની આરાધનાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, કોઇ દિવસ અંધ ગણીને તેમના ઉપરની ભક્તિ ઓછી થવા નહિ દઉં. કુરુરાજને ઘેર ગયા પછી ગાંધારીની વર્તણુંક સંબંધી મહાભારતમાં લખ્યું છે કે એના સદાચાર, સુશીલતાથી કૌરવ વંશમાં બધાં સંતુષ્ટ થયાં હતાં. વડીલોની એ સદા સેવા કરતી તથા બધાને મીઠાં વચનથી સ્નેહપૂર્વક બોલાવતી. કોઇ પણ દિવસ કોઇની નિંદા કરતી નહિ.

ગાંધારીનો ભાઈ શકુનિ ઘણોજ પાપી અને નીચ બુદ્ધિનો ક્રૂર મનુષ્ય હતો. દુર્યોધન વગેરેને તેમના પાપકાર્યમાં સલાહ અને મદદ આપનાર શકુનિજ હતો. કુરુસભામાં શરત સાથે પાસા રમાડીને પાંડવોનું સત્યાનાશ વળાવનાર પણ શકુનિજ હતો. પાસાની વિદ્યામાં અત્યંત નિપુણ શકુનિએ બતાવેલા

કપટના દાવને લીધેજ દુર્યોધન રાજા યુધિષ્ઠિરને હરાવી શક્યો હતો. આખરે ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદીને પણ હારી ગયા. દુર્યોધનની આજ્ઞાથી દુઃશાસન દ્રૌપદીનો ચોટલો ખેંચીને તેને રાજસભામાં લાવ્યો. દુર્યોધન અને તેના સોબતીઓ જાતજાતની મશ્કરીઓ કરીને દ્રૌપદીનું અપમાન કરવા લાગ્યા. ભીષ્મ, દ્રોણ, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે બધા એ સભામાં હાજર હતા. ધર્મપરાયણ અને તેજસ્વી હોવા છતાં પણ યુધિષ્ઠિર હોડમાં દ્રૌપદીને હાર્યા હતા, એટલે દ્રૌપદી હાલ દુર્યોધનના તાબામાં હતી એવા વિચારથી બધા ચૂપ રહ્યા. દુર્બળ ધૃતરાષ્ટ્રે પુત્રના ડરથી તેમને રોકવાનો કાંઇ પણ પ્રયત્ન કર્યો નહિ. ગાંધારીને અંતઃપુરમાં સમાચાર મળ્યા કે એના પાપી પુત્રો કૌરવકુળવધૂને રાજસભામાં અપમાન આપીને કૌરવકુળનું ઘોર અમંગળ કરવા બેઠા છે. ગાંધારીથી સ્થિર બેસી રહેવાયું નહિ. તરતજ તે સભામાં આવી પહોંચી અને દ્રૌપદીનું અપમાન થતું રોકવા ધૃતરાષ્ટ્રને આગ્રહ કર્યો. ધૃતરાષ્ટ્રે એ વખતે દ્રૌપદીને ધીરજ આપીને એને તથા પાંડવોને દાસત્વમાંથી મુક્ત કર્યા.

પાંડવોને ઇચ્છાનુસાર દમી ન શકાયું તેથી દુર્યોધન ઘણોજ ખિજવાયો. થોડા દિવસ નીકળી ગયા. શકુનિની સલાહથી ફરીથી યુધિષ્ઠિરને જૂગટું રમવા બોલાવવા ધૃતરાષ્ટ્રને આગ્રહ કર્યો. પુત્રોના આગ્રહને વશ થઇને ધૃતરાષ્ટ્રે યુધિષ્ઠિરને નિમંત્રણ મોકલ્યું. દુર્યોધનની એવી ઇચ્છા હતી કે આ વખતે જુગારમાં પાંડવોને સમૂળગા હરાવીને તેમને ઘણા લાંબા સમય માટે દેશનિકાલ કરી દઇશ. ગાંધારીએ જોયું કે એક વખત લડાઇ શમી ગઇ હતી, તે પાછી પાપી પુત્રોની ખટપટથી ઊભી થવાનો વખત આવ્યો. તેણે પતિ ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું: “ મહારાજ! તમે આ વખતે આ શી સત્યાનાશની પાટી વાળવા બેઠા છો? જે આગ એક વાર હોલવાઇ છે તેને ફરીથી શું કામ સળગાવો છો ? પાંડવો ઘણાજ ધર્મશીલ અને શાંત સ્વભાવના છે. એ લોકો સહેજમાં કોઇની સાથે ટંટો કરતા નથી, તો પછી શા માટે નાહક તેમની સાથે દુશ્મનાવટ કરીને તેમને ગુસ્સે કરો છો ? દુર્યોધન તમારો પુત્ર છે, એણે તમારા કહ્યા પ્રમાણે ચાલવું જોઇએ. શા માટે તમે ઊલટા તેને વશ થઇને તેના પાપી વિચારને આશ્રય આપો છો? પુત્રસ્નેહને વશ થઇને તમે તમારાં જ્ઞાન તથા ધર્મબુદ્ધિ

ગુમાવશો નહિ. સ્થિરચિત્તે બધી વાતનો વિચાર કરીને પાપી પુત્રોના પાપાભિલાષનો નિરોધ કરો. હાય ! આ પાપિષ્ઠ પુત્ર દુર્યોધનનો જ્યારે જન્મ થયો ત્યારે ચારે તરફથી ખરાબ શકુન થવાથી ધર્માત્મા દિયેરજી વિદુરે તમને કહ્યું હતું કે, ‘ આ પુત્ર કુલાંગાર નીવડશે, માટે એનો સંહાર કરો; નહિ તો તમારૂં કલ્યાણ નહિ થાય.’ મહારાજ ! તમે પુત્રસ્નેહને વશ થઇને એ વખતે ભાઈ વિદુરજીનું કહ્યું માન્યું નહિ, તો હવે દુર્યોધનના પાપે કુળનું સત્યાનાશ વળવાનાં ચિહ્‌ન દેખાવા લાગ્યાં છે. હજુ પણ હું કહું છું કે, મહારાજ ! તમારે કુરુવંશના કલ્યાણની ઇચ્છા હોય તો કુલાંગાર દુર્યોધનનો વગર વિલંબે ત્યાગ કરો; નહિ તો એના પાપથી જે અગ્નિ સળગ્યો છે તે કોઇ દિવસ કુરુવંશને ભસ્મીભૂત કરી નાખશે.”

ધર્મની ખાતર, કુળના રક્ષણની ખાતર, પાપી પુત્રનો પરિત્યાગ કરવા સારૂ સ્વામીને ઉત્તેજિત કરે એવી મહાન માતાઓ પૃથ્વીમાં કેટલી છે ? લાડ બતાવવા ખાતર પુત્રોના દોષ ઉપર ઢાંકપિછોડો કરનાર આજકાલની માતાઓ આ ઉપરથી ધડો લેશે ? અસ્તુ. તેજસ્વી ગાંધારીનો તેજપૂર્ણ ઉપદેશ નિષ્ફળ ગયો. ધૃતરાષ્ટ્રની મોહાંધતા તથા દુર્બળતા દૂર થઇ નહિ. તેણે ધીમેથી કહ્યું: “ પુત્રોની ઇચ્છાવિરુદ્ધ મારાથી ચલાય નહિ. એથી કુળનો નાશ થવાનો હોય તો થાઓ, એમાં મારો ઉપાય નથી. ”

યુધિષ્ઠિરને ફરીથી જૂગટું રમવાનું નિમંત્રણ મોકલવામાં આવ્યું. આ વખતે હોડ એ બકવામાં આવી હતી કે જે કોઇ હારે તે સ્ત્રી સાથે બાર વર્ષનો વનવાસ અને એક વર્ષનો ગુપ્ત-વાસ સ્વીકારે. આ વખતે પણ હાર્યાથી પાંડવોએ દ્રૌપદી સાથે તેર વર્ષનો વનવાસ વેઠ્યો. આ બાર વર્ષ પૂરાં થયા પછી પોતાનો રાજ્યનો ભાગ આપવા માટે યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણ સાથે દુર્યોધનને સંધિનું કહેણ મોકલ્યું. શ્રીકૃષ્ણ હસ્તિનાપુર પહોંચ્યા. ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, વિદુર, અમાત્યો તથા સભામાં બિરાજેલા બીજા રાજાઓએ યુધિષ્ઠિરનો સંધિનો પ્રસ્તાવ કબૂલ રાખવા દુર્યોધનને ઘણુંયે સમજાવ્યો; પણ દુર્યોધને તો યુદ્ધ કર્યા વગર એક સોયની અણી જેટલી જમીન પણ પાંડવોને નહિ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી; એટલે એ ગુસ્સે થઇને કોઈનું પણ માન રાખ્યા વગર સભામાંથી ચાલ્યો ગયો.

હવે ધૃતરાષ્ટ્રે લાચાર થઇને ગાંધારીને સભામાં બોલાવવાનો આગ્રહ કર્યો. ગાંધારીએ સભામાં આવીને બધી હકીકત સાંભળીને ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યું: " રાજન્ ! આજ તમારા દોષથી આ આફત આવી પડી છે. એને માટે તમેજ પૂરેપૂરા જવાબદાર તથા ઠપકાને પાત્ર છો. દુર્યોધનને પાપી જાણવા છતાં પણ તમે હમેશાં એનાં કહ્યા પ્રમાણે ચાલતા હતા. આજ તમે બળપૂર્વક પણ તેનો વિચાર ફેરવી શકયા નહિ. ધર્મદ્વેષી, અસભ્ય, તુમાખી સ્વભાવનો મનુષ્ય કદી રાજ્ય કરવા યોગ્ય નથી. તે પ્રમાણે દુષ્ટ પુત્રના હાથમાં રાજ્ય સોંપ્યાનો યોગ્ય બદલો તમને મળી ચૂકયો છે. પાંડવો તમારા સગા છે. આજ તેમની સાથે ઘોર યુદ્ધ કરવા કેવી રીતે તૈયાર થશો ? શત્રુઓ એથી હસશે, જગતમાં તમારી અપકીર્તિ થશે. ગમે તેમ કરીને પણ દુર્યોધનને હમણાં ને હમણાં સભામાં બોલાવી મંગાવો. મારે જે કહેવું છે તે હું તેને સંભળાવીશ."

માતાની આજ્ઞાથી દુર્યોધન પાછો સભામાં આવ્યો. ગાંધારીએ તેને સંબોધન કરીને શિખામણરૂપે કહ્યું: " બેટા, તું શા માટે ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય, વિદુર વગેરે ગુરુઓના વાજબી ઉપદેશને માનતો નથી ? પાંડવો તારા ભાઇ છે, શા માટે તેમના ભાગનું રાજ્ય તેમને આપતો નથી ? તમે અને પાંડવો પોતપોતાના ભાગનું રાજ્ય વહેંચી લેશો તો આખી દુનિયાના બીજા શત્રુઓનો નાશ કરીને સુખે નિષ્કંટક રાજ્ય કરશો; પણ જો તમે માંહોમાંહે લડી મરશો તો કુળનાશ, શક્તિનાશ અને રાજ્યનાશ થશે અને તમને આખરે બહુ પશ્ચાત્તાપ થશે. તમે બધા સગા છો. સગાઓ લડાઇ કરીને, પોતપોતાનોજ નાશ કરીને બહારના શત્રુઓના આનંદમાં વૃદ્ધિ કરશો ? અડધા રાજ્ય ઉપર તમારો અધિકાર છે. બુદ્ધિ ઠેકાણે આણીને વડીલોના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલ. અડધું રાજ્ય પાંડવોને પાછું આપીને બાકીનું અડધું રાજ્ય સુખે તમે ભોગવો. અતિ લોભ તે પાપનું મૂળ છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સરને વશ થઇને તેં પાંડવોને ઘણું દુઃખ દીધું છે, ઘણું નુકસાન કર્યું છે. આજે પણ એજ ષડ્‌રિપુને વશ થઈને તું મુરબ્બીઓની સલાહને તરછોડી નાખવા તૈયાર થયો છું. ઇંદ્રિયોનું દમન કર, બુદ્ધિ સ્થિર કર. ઇંદ્રિયોને વશીભૂત થયેલા માણસથી કદી રાજ્ય ચલાવાતું નથી. કોઇ દિવસ એવો મનુષ્ય પૃથ્વીમાં વિજયી થતો નથી. યુદ્ધમાં પાંડવો ઉપર જય મેળવીને પૂરૂં રાજ્ય મેળવવાની તારા-

માં જરા પણ શક્તિ નથી. મોહવશ થઇને તું એમ ધારે છે કે ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય વગેરે યોદ્ધાઓ તારી સહાયતા માટે જીવસટ્ટે યુદ્ધ કરશે; પણ એવું કદી થનાર નથી. આ રાજ્ય ઉપર તારો અને પાંડવોનો સમાન અધિકાર છે. એ મુરબ્બીઓનો સ્નેહ તમારા અને પાંડવો ઉપર એકસરખો છે. મૂર્ખ, તું કેવી રીતે આશા રાખે છે કે એ લોકો પાંડવની વિરુદ્ધ થઇને તને મદદ કરશે ? તું રાજા છું, તારા અન્નથી એમણે પોષણ મેળવ્યું છે એટલા માટે તને મદદ કરવાને એ કર્તવ્યથી બંધાયલા છે; પણ ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિરના ઉપર હાથ ઉગામવા કરતાં મરી જવું એ લોકો વધારે પસંદ કરશે. પુત્ર ! મોહ ત્યજી દે, લોભને વશ થઇને મત્સરસહિત પાંડવોનું અશુભ કરવાનો વિચાર કરીશ નહિ. લડાઇ મટાડી દે અને પાંડવોને તેમના હક્કનું રાજ્ય સોંપી દે. એમ નહિ કરે તો કુરુકુળનું સત્યાનાશ વળશે.”

દુષ્ટમતિ દુર્યોધને માતાનો ઉપદેશ લક્ષમાં લીધો નહિ. આવા સુંદર ઉપદેશથી પણ તેની મતિ ફરી નહિ. ભીષ્મ, દ્રોણ અને સભામાં એકઠા થયેલા બીજા રાજાઓએ દુર્યોધનને ઘણુંયે સમજાવ્યો પણ તેથી કાંઇ વળ્યું નહિ. આખરે ગાંધારીએ ગુસ્સે થઇને તીવ્ર શબ્દોમાં દુર્યોધનનો તિરસ્કાર કરીને કહ્યું: “દુર્યોધન ! આજ આ સભામાં બધાની વચ્ચે કહું છું કે તું ઘણોજ દુષ્ટ અને નીચ છું. કુરુવંશના રાજાઓ ઘણા કાળથી આ રાજ્ય ભોગવતા આવ્યા છે. તું આજ એ રાજ્ય ડુબાવવા બેઠો છું. ધર્માત્મા શાંતનુ-પુત્ર ભીષ્મના જીવતાં તારા પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર તથા કાકા વિદુરના જીવતાં, એ લોકોની ઇચ્છાથી તને રાજ્ય મળ્યું છે. એટલેજ તું રાજા છું. શું મોં લઇને આજ તું એમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે? આ રાજ્યમાં તું કોણ ? આ રાજ્ય ઉપર તારો શો અધિકાર ? ધર્માત્મા પાંડુ આ રાજ્યના રાજા હતા. હવે એમના પુત્ર યુધિષ્ઠિર અને તેમના વંશજો આ રાજ્યના ખરા અધિકારી છે. બીજા કોઇનો કાંઇ હક્ક નથી. હું બધાને વિનતિ કરૂં છું કે પાપાત્મા દુર્યોધનનો બધા તિરસ્કાર કરો. કુરુકુળભૂષણ ભીષ્મપિતામહની આજ્ઞા મુજબ બધું કામ કરો. મારો મત મેં પ્રગટ કર્યો છે કે, ધર્માત્મા યુધિષ્ટિરજ રાજ્યના ખરા અધિકારી છે. ભીષ્મ અને ધૃતરાષ્ટ્રના અનુમોદનથી એમણેજ રાજ્ય ચલાવવું જોઇએ.”

દુર્યોધન એકનો બે થયો નહિ. કોઈનું પણ કહ્યું એણે માન્યું

નહિ. એને રાજા ગણીને ધર્મભીરુ ભીષ્મ, દ્રોણ કે બીજું કોઈ એની આજ્ઞાની અવગણના કરી શક્યું નહિ. કૌરવો અને પાંડવો કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા.

અઢાર દિવસ સુધી કુરુક્ષેત્રનું ભીષણ યુદ્ધ ચાલ્યું. હજારો વીરો ઉપરાઉપરી ઘાયલ થયા. દરરોજ યુદ્ધ થતા પહેલાં દુર્યોધન માતાનો આશીર્વાદ લેવા જતો હતો; પણ ધર્માત્મા ગાંધારી હમેશાં દુર્યોધનને એકજ ઉત્તર આપતી કે, "ધર્મ છે ત્યાંજ જય છે; અધર્મ કદી વિજયી થતો નથી."

ધીમે ધીમે બધા કૌરવો બંધુમંડળસહિત એ યુદ્ધમાં માર્યા ગયા. પુત્ર હજાર અપરાધ કરે તોપણ જનનીનું હૃદય બિલકુલ સ્નેહશૂન્ય થતું નથી. ગાંધારીએ પાપી પુત્રોનો પક્ષ કોઇ દિવસ લીધો નહોતો. હમેશાં પુત્રોને પાપમાર્ગમાંથી નિવૃત્ત કરવાને માટે તેમને સખ્ત ઠપકો આપ્યો હતો. કુરુસભામાં પણ ખુલ્લે સ્વરે જાહેર કર્યું હતું કે, "દુર્યોધનને રાજ્યનો કોઇ અધિકાર નથી. યુધિષ્ઠિરજ રાજ્યનો અધિકારી છે. એણેજ રાજ્ય ચલાવવું જોઇએ." ઘોર સંગ્રામમાં અધર્મને માર્ગે ચાલનાર પુત્રોને આશીર્વાદ પણ તેણે આપ્યો નહોતો.

પણ આજ ગાંધારી સો પુત્રોના મૃત્યુશોકને લીધે, એકની એક કન્યાના વૈધવ્યને લીધે, પુત્રશોકાતુર દુર્બળ વૃદ્ધ ધૃતરાષ્ટ્રના કરુણ રુદનને લીધે, યુદ્ધક્ષેત્રમાં મૃત પતિઓની પાસે બેસીને રડતી પુત્રવધૂઓનું દારુણ શોકકારક હૃદયભેદી દૃશ્ય જોઇને, અસાધારણ માનસિક બલ હોવા છતાં પણ ધૈર્ય રાખી શકી નહિ. ભાન ભૂલી જઇને એ પાંડવોને શાપ દેવા તૈયાર થઇ.

એ વખતે શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોને દિલાસો આપીને, સાથે લઇને ક્રોધના આવેશમાં આવેલી શોકાતુર ગાંધારીનો શોક ઓછો કરવાને અને તેનો ક્રોધ શમાવવાને તેની પાસે આવી પહોંચ્યા.

એ સમયે મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાન પણ એજ ઉદ્દેશથી ગાંધારીની પાસે આવ્યા. ગાંધારીને સંબોધન કરીને વ્યાસે કહ્યું: "દેવિ ! તમે સદા સુશીલ અને ક્ષમાશીલ છો, આજ શા માટે કોપ કરો છો ? યુદ્ધને સમયે દુર્યોધન તમારી પાસે રોજ આશીર્વાદ માગવા આવતો હતો, ત્યારે તમે કહેતાં કે, 'ધર્મ છે ત્યાં જય છે.' તમારા જેવી સાધ્વી સ્ત્રીનું વાક્ય કદી મિથ્યા થતું નથી; એટલા માટે કુરુક્ષેત્રના મહા સમરમાં ધર્મનો જય થયો છે;

અધર્મનો પરાજય થયો છે. એ વાત સ્મરણમાં રાખીને કોપ શમાવી દો. પાંડવોને ક્ષમા કરો.”

મહર્ષિ વ્યાસની વાત સાંભળીને મહાનુભાવા ગાંધારીએ ઉત્તર આપ્યોઃ “આર્ય! પાંડવો ઉપર મારે કાંઇ દ્વેષ નથી. એમનો નાશ થાય એવો મારો અભિપ્રાય નથી. કુંતી જેવી રીતે પાંડવો-ની હિતૈષી છે, તેવી રીતે મારે પણ થવું જોઇએ. વળી હું એ પણ સારી પેઠે જાણું છું કે મારા પુત્રોના દોષેજ કુરુકુળનો ક્ષય થયો છે. એ લોકો પોતાના પાપેજ નાશ પામ્યા છે. એમાં પાંડવોનો કોઈ અપરાધ નથી; પણ દેવ! દારુણ પુત્રશોકથી હૈયું ભરાઇ આવે છે ત્યારે કોઇ કોઈ વખત હું ભાન ભૂલી જાઉં છું. દુર્બળ ચિત્તમાં આ બધો બોધ એ સમયે ઊતરતો નથી. ભીમે દુઃશા-સનની છાતી ફાડી નાખીને રુધિર પીધું છે એ વાત જ્યારે સાંભરે છે ત્યારે ઘણું દુઃખ થાય છે. નાભિના નીચલા ભાગમાં ગદા મારવી એ યુદ્ધનીતિની વિરુદ્ધ છે. શ્રીકૃષ્ણની સમક્ષજ ભીમે યુદ્ધનીતિનું ઉલ્લંઘન કરીને જાંઘમાં ગદા મારી દુર્યોધનના પ્રાણ લીધા છે. ગદાયુદ્ધમાં દુર્યોધન ભીમ કરતાં વધારે નિપુણ હતો. આ પ્રમાણે નીતિવિરુદ્ધ કાર્ય ન કરત તો દુર્યોધન સહજમાં નાશ પામત નહિ.ભીમના આ નીતિવિરુદ્ધના કાર્યથી મારા પુત્રના નાશની વાત જ્યારે જ્યારે મને સાંભરે છે, ત્યારે ત્યારે મારા હૃદયમાં ક્રોધાગ્નિ સળગી ઊઠે છે.”

એ વખતે ભીમે વિનયપૂર્વક ગાંધારીને સમજાવ્યું કે, “પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ કરવા સારૂજ મેં દુઃશાસનનું રુધિરપાન અને દુર્યોધનનો ઉરોભંગ કર્યો છે.” ગાંધારીએ ફરીથી કહ્યું: “દુર્યોધન અને દુઃશાસને તમારો અપરાધ કર્યો હતો, તેને તેં યોગ્ય શિક્ષા કરી છે. એને માટે હું તને દોષિત ગણુતી નથી; પણ મારા સો પુત્રોમાંથી થોડો અપરાધ કરનાર એક પુત્રને પણ જીવતો રાખ્યો હોત તો વૃદ્ધ અંધરાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને અભાગી મને વૃદ્ધાવસ્થામાં કાંઈક ધીરજ રહેત; પણ બનવાનું હતું તે બની ચૂક્યું. હવે તમેજ મારા પુત્રસ્વરૂપ છો.”

પાંડવોએ ઘણી રીતે ધીરજ આપીને ગાંધારીને સંતુષ્ટ કરી. ગાંધારીએ પણ ક્રોધ શમાવીને પાંડવોને માતાની પેઠે આશીર્વાદ દીધો. આ ભીષણ યુદ્ધમાં બન્ને પક્ષે ઘણોજ શોક સહન કર્યો હતો. પાંડવો, દ્રૌપદી અને સુભદ્રા બધાંને પુત્રશોકનો ઘા લાગ્યો

હતો. પોતાનો શોક શમી ગયા પછી ગાંધારી પાંડવોની સ્ત્રીઓનો શોક શમાવવા પાંડવોને ઘેર ગઈ. દ્રૌપદી, સુભદ્રા વગેરે શોકવિહ્વલ પાંડવવધૂઓને સંબોધીને દેવી ગાંધારીએ, સ્નેહપૂર્વક કહ્યું: "બેટા ! આપણે બધાંએ એકસરખી રીતે પુત્રશોકથી વ્યાકુળ છીએ. એક બીજાના તરફ જોઇને મનને ધીરજ આપવી જોઇએ. એમજ માનવું કે વિધાતાના અલંઘનીય નિયમથી કાળજ એમને ખાઇ ગયો છે. આપણા પુત્રો તો યુદ્ધમાં ઘાયલ થઇને ઉત્તમ ગતિને પામ્યા છે. એથી આપણે તો શાંત થઇને મનને સંયમમાં રાખવું જોઇએ. આપણે બધાં સરખાં શોકાર્ત છીએ, એ વિચાર કરતાં બીજો કયો વિચાર આપણને વધારે શાંતિ આપશે ? પણ મારૂં તો દુઃખ બમણું છે. કર્મદોષથી મારા ગર્ભમાં કપુતોએ જન્મ ધારણ કર્યો તેથીજ આજ કુરુકુળનો નાશ થયો."

પાંડવોની પત્નીઓને સાંત્વન આપીને, ગાંધારી શ્રીકૃષ્ણ સાથે કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિમાં ગઇ. પુત્ર અને પૌત્રો, કૌરવો અને પાંડવના પક્ષકારો, અસંખ્ય વીરોના ઘાયલ થઇને રુધિરથી ખરડાયેલા મૃતદેહ સમરક્ષેત્રમાં પડ્યા છે. રક્ત અને માંસના લાલચુ શિયાળ, કાગડા અને ગીધ ચારે તરફ શબોમાંથી માંસ ખાવા બેસી ગયા હતા. કુરુવંશીય સ્ત્રીઓ, ભારતના વિવિધ દેશના રાજાઓની રાજમાતાઓ તથા મહારાણીઓ, વીરજનની અને વીરપત્નીઓ પોતપોતાના પતિપુત્રના મૃતદેહને આલિંગન કરીને રુદન કરતી બેઠી હતી. ગાંધારીએ એ હૃદયવિદારક દૃશ્ય જોયું.

એકે એકે શ્રીકૃષ્ણને પ્રત્યેક શોકાવહ ચિત્ર દેખાડીને કહેવા લાગી: "હે કૃષ્ણ ! જુઓ, મારી પુત્રવધૂઓ વિખરાયલા કેશથી વિચ્છિન્ન વેશે સમરક્ષેત્રમાં મૃત પતિની પાસે પડીને રુવે છે. કોઇ ગાંડા જેવી થઇને ઘૂમે છે. હે કૃષ્ણ ! જુઓ ભારતની પુત્રહીન વીરજનની અને પતિહીન વીરપત્નીઓથી સમરક્ષેત્ર પૂર્ણ થઈ ગયું છે. જુઓ પુરુષવ્યાઘ્ર દ્રોણ, કર્ણ, અભિમન્યુ, દ્રુપદ, શલ્ય, દુર્યોધન, દુઃશાસન, ભૂરિશ્રવા આદિ અસંખ્ય વીરોના છિન્ન મૃત દેહો રુધિરથી ખરડાઇને કેવા કદરૂપા થઇ ગયા છે ! આ જુઓ, ભાનુમતી કદી તો પોતાના પુત્ર લક્ષ્મણનું માથું સૂંઘે છે અને કદી દુર્યોધનનો દેહ લૂછે છે. આ જુઓ, પદ્માવતી કદી તો વીરપતિ કર્ણના અને કદી પુત્રના દેહને આલિંગન કરીને ઉન્મત્ત થઇને આર્તનાદ કરે છે. આ જુઓ, દ્રોણાચાર્યની પત્ની કૃપી રોતી રોતી વૃદ્ધ વીરની

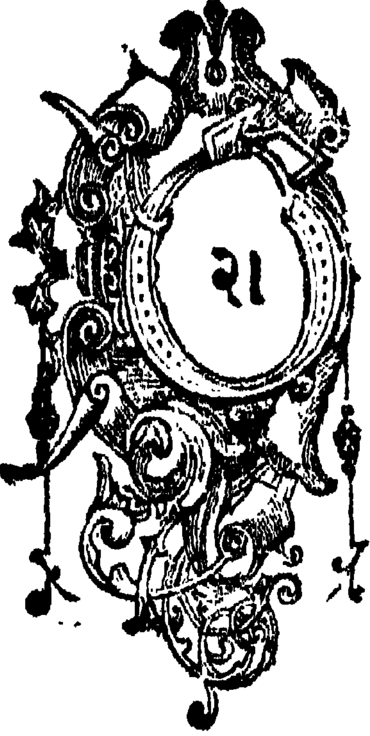
અંત્યેષ્ટિ ક્રિયાની તૈયારી કરે છે. આ જુઓ, દુઃશલા જયદ્રથના કપાયેલા મસ્તકની શોધમાં ગાંડા જેવી થઇને આમ તેમ દોડે છે. આ જુઓ, મારી નાની પુત્રવધૂ શિયાળ અને ગીધને હાંકી કાઢીને યત્નપૂર્વક મારા બાળકપુત્ર વિકર્ણનો દેહ સાચવી રહી છે."

બોલતાં બોલતાં ગાંધારીનો કંઠ રુંધાઈ ગયો. થોડી વાર પછી આત્મસંયમન કરીને તેણે કહ્યુંઃ "કૃષ્ણ ! જે દિવસે દુર્યોધન, દુઃશાસન અને કર્ણે ભરસભામાં દ્રૌપદીનું અપમાન કર્યું હતું, તે દિવસે બધાના આગ્રહની ઉપેક્ષા કરીને પાંડવોના ભાગનું રાજ્ય પાંડવોને આપવાનું મારા પુત્રોએ અસ્વીકાર્ય કર્યું હતું; તેજ દિવસે હું જાણી ગઇ હતી કે, આ દૃશ્ય મારે જોવું પડશે. યુદ્ધને સમયે દુર્યોધન મારી પાસે આશીર્વાદ માગવા આવ્યો ત્યારે મેં એજ કહ્યું હતું કે, 'અધર્મનો કદી જય થતો નથી.' એજ સમયે મને ખબર હતી કે દારુણ પુત્રશોક મારે વેઠવો પડશે, પણ આજ આ દૃશ્ય આંખે જોઇને સ્થિર રહેવાતું નથી. મને એક માત્ર દિલાસો એજ છે કે પુત્રોએ જેટલો અધર્મ કર્યો છે તેને બદલે વીરતાથી યુદ્ધ કરીને આજે એ વીરશય્યામાં શયન કરીને સ્વર્ગમાં સિધાવ્યા છે; પણ કુરુવંશ નિર્મૂળ થયો, ભારતના વીરવંશનો ધ્વંસ થયો, તેની શાંતિ કેમ વળે ? કૃષ્ણ ! તમારૂં જ્ઞાન અસીમ છે, તમારી શક્તિ અસીમ છે. તમે જાણી જોઇને આ ધ્વંસની ઉપેક્ષા કરી છે. તમે ધારત તો અવશ્ય એને રોકી શકત. શક્તિ છતાં પણ તમે તે કર્યું નહિ, તેથીજ આજ તમને શાપ દઉં છું કે, તમારે હાથેજ તમારા યદુવંશનો નાશ થશે અને ધ્વંશ આંખે દેખીને, વનમાં નિકૃષ્ટ રીતે તમારે પ્રાણત્યાગ કરવો પડશે."

યુદ્ધ પછી કુરુરાજ્ય યુધિષ્ઠિરના અધિકારમાં આવ્યું. પતિની સાથે ગાંધારી થોડો સમય પાંડવોના આશ્રયમાં રહી. એ સમયમાં પાંડવોએ હરેક પ્રકારે તેમનું સન્માન રાખવા અને તેમને સંતોષ આપવા પ્રયત્ન કર્યો. કુંતી બીજું બધું કામ છોડી દઇને એમની સેવા કરવા લાગી. પાછળથી ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે ગાંધારી વનમાં જઇને તપસ્યા કરવા લાગી. એ વનમાં અકસ્માત દાવાનળ લાગવાથી, ધૃતરાષ્ટ્ર, કુંતી અને બીજાં કેટલાંક જણાં સાથે ગાંધારીનું પણ મૃત્યુ થયું.



૬૬-विदुरपत्नी



જનીતિમાં પરમનિપુણ ભક્તિમાન વિદુરના નામથી અનેક બહેનો જાણીતી હશે; કારણકે તેમણે લખેલો 'વિદુરનીતિ' નામનો ગ્રંથ સ્ત્રી-પુરુષોમાં ઘણો પ્રિય છે. એ વિદુરજીની પત્ની ઘણી સુશીલ અને ભગવદ્ભક્ત હતી. તેની ભગવદ્ભક્તિનો ઉલ્લેખ કરતાં ભક્તવીર નાભાજી કહે છે કેઃ-

"નાતહી વિદુર નારિ, અંગન પખારિ કરિ;
આઇ ગએ દ્વાર કૃષ્ણ બોલિકૈ સુનાયો હૈ !
સુનતહી સ્વર સુધિ ડારી લૈ નિદરિ માનો,
રાખ્યો મદ ભરિ; દૌહિ આનિકે ચિતાયો હૈ.
ડારિ દિયો પીતપટ, કટિ લપટાઈ લિયો,
હિયો સહુ આયો, વેષ બેગિહી બનાયો હૈ;
બૈઠી ઢિગ આઇ કેરા છીલિ છિલકા ખવાઈ,
આયો પતિ, ખીજ્યો, દુઃખ કોટી ગુનો પાયો હૈ."

મહાભારતનું ભયાનક યુદ્ધ આરંભ થતા પહેલાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પાંડવો સાથે સુલેહ કરવાની વિનતિ કરવા સારૂ દુર્યોધનની પાસે ગયા હતા; પરંતુ દુર્યોધને તેમની શિખામણ ઉપર જરા પણ લક્ષ્ય ન આપ્યું; એટલે શ્રીકૃષ્ણ એવા અધમ મનુષ્યના ઘરનું ભોજન કર્યા વગર ભૂખ્યા પાછા આવ્યા. રસ્તામાં વિદુરજીનું ઘર હતું. શ્રીકૃષ્ણ વિદુરજીને ઘેર આવીને ઊભા રહ્યા, એટલે તે વખતે વિદુરપત્ની નગ્ન સ્થિતિમાં સ્નાન કરી રહી હતી. શ્રીકૃષ્ણે પોતાના અત્યંત મધુર સ્વરથી બારણે ઊભા રહીને બૂમ પાડી, એટલે વિદુરપત્ની તેમના મનમોહક સ્વરથી એવી લુબ્ધ થઇ ગઇ કે, પોતે નગ્નાવસ્થામાં છે તેનું બિલકુલ ભાન ભૂલી ગઇ અને એવી ને એવી દશામાં બહાર આવીને શ્રીકૃષ્ણની સન્મુખ

ઊભી રહી. શ્રીયાદવેન્દ્ર સમજી ગયા કે નિર્દોષ સતી વિદુરપત્ની પ્રેમોન્મત્ત અને ભક્તિવિહ્વલ થઇને મારી સન્મુખ આવી અવિવેકી દશામાં ઊભી છે. તેની લજ્જાનિવારણ કરવા સારૂ કૃષ્ણજીએ એકદમ પોતાનું પીતાંબર તેને ઓઢાડી દીધું. વિદુરપત્નીએ શરમાઇ જઇને એકદમ એ પીતાંબર પહેરી લીધું.

શ્રીકૃષ્ણ ઘણા ભૂખ્યા હતા, એટલે તેમણે વિદુરપત્ની પાસે થોડુંક ભોજન માગ્યું. વિદુરપત્ની તરતજ ઉત્સાહપૂર્વક કેળાં લઇ આવી, પરંતુ કૃષ્ણ ઉપરના પવિત્ર પ્રેમને લીધે તથા આજ એ યદુકુલતિલક પોતાને ત્યાં કેળાંની ભિક્ષા કરવા પધાર્યા છે, એ બનાવથી વિદુરપત્ની એટલી બધી હર્ષઘેલી થઇ ગઈ કે કેળાંનાં છોતરાં છોતરાં તે શ્રીકૃષ્ણને ખવરાવતી ગઇ અને સાર સાર ફેંકી દેતી ગઇ.

ભક્તવત્સલ ભગવાન પણ વિદુરપત્નીના શુદ્ધ પ્રેમથી એટલા બધા પ્રસન્ન થઇ ગયા હતા કે એણે આપેલાં કેળાંનાં છોતરાં ઘણાજ સ્વાદપૂર્વક ખાવા લાગ્યા, એટલામાં વિદુરજી બહારથી આવી પહોંચ્યા અને આ કૌતુક જોઇને પોતાની પત્ની ઉપર ઘણાજ ગુસ્સે થયા. હવે વિદુરપત્નીને ભાન આવ્યું કે, પોતે પ્રેમઘેલી થઇને ભગવાનને કેળાંના સારને બદલે ખાલી છોતરાંજ ખવરાવ્યાં છે. અત્યંત શોકગ્રસ્ત થઇને એ પોતાના કૃત્ય માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગીઃ—

“ અહહ ! ભઇ મૈં બાવરી, રહી ન તનુ સુધિ નેકુ;
ઐસી સુધિ ભૂલી કિ, નહિ છિલકા–સાર–વિવેકુ.”

વાચક બહેનો ! પ્રેમનો પ્રભાવ ઘણોજ પ્રબળ છે. વિદુરજી પોતાની પત્ની ઉપર આવો પ્રમાદ રાખવા માટે ઘણા ગુસ્સે થયા અને પોતાને હાથે કેળાંના ફળનો સાર ખવરાવવા લાગ્યા. કૃષ્ણજીએ કેળાંનો ગર્ભ પણ ખાધો ત્યારે વિદુરજીને કાંઇક શાંતિ વળી; પરંતુ પત્નીએ પ્રેમઘેલી થઇને આવી ગંભીર ભૂલ કરી તેને લીધે રખે કૃષ્ણજીને માઠું લાગ્યું હોય એ ચિંતા તેમના હૃદયમાં થયા કરતી હતી. એટલામાંજ કૃષ્ણજીએ પ્રસન્ન થઇને કહ્યું કે, “ વિદુરજી ! તમે કામ તો ઘણું સારૂ કર્યું કે મને કેળાંનો ગર્ભ ખવરાવ્યો; પરંતુ કોણ જાણે શા કારણથી એ કેળાંનાં છોતરાંમાં જેવો મીઠો સ્વાદ આવતો હતો તેવો સ્વાદ આ તમે

ખવરાવેલા ગર્ભમાં ન આવ્યો.

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥

"મારો ભક્ત મને જે કાંઇ પ્રેમપૂર્વક અર્પણ કરે છે તે હું અત્યંત પ્રસન્ન થઇને સ્વીકારૂં છું; પરંતુ ભક્તિ વગર ગમે તેટલી કિંમતી અને સ્વાદિષ્ટ વસ્તુ અપાય તોપણ હું તેને તરછોડી કાઢું છું. હમણાંજ હું દુર્યોધનને ત્યાંથી ચાલ્યો આવું છું. દુર્યોધને મારે માટે જાતજાતનાં પકવાન્ન બનાવ્યાં હતાં; પણ તેનો મારા ઉપર સાચો પ્રેમ નહિ હોવાથી હું તેનો ત્યાગ કરીને અહીં ચાલ્યો આવ્યો છું."

કૃષ્ણ ભગવાનના મનમાં તો આવો ઉદાર ભાવ હતો; પરંતુ વિદુરપત્નીને ઘણોજ પશ્ચાત્તાપ થઇ રહ્યો હતો કે, "હાય! મેં કેવી ગંભીર ભૂલ કરી. જે કાયા વડે પ્રાણપ્રિય ભગવાન વાસુદેવને કેળાંનાં છોતરાં ખવરાવ્યાં તે કાયાને કાપી નાખું કે શું કરૂં?"

આખરે શ્રીકૃષ્ણે પોતાની મધુર વાણીથી તેના મનની શંકાનું નિવારણ કર્યું અને તેની આવી અનન્ય ભક્તિ માટે આશીર્વાદ દઈને વિદાય થયા.

વિદુરપત્નીની એકાગ્ર ભક્તિ પ્રશંસનીય છે.





૧૦૦–દ્રૌપદી

દ્રૌપદી ઘણી તેજસ્વી ક્ષત્રિયાણી હતી. તે હીનતા, અન્યાય, અવિચાર અને અત્યાચારને કદી સહન કરી શકતી નહિ અને બીજું કોઇ સહન કરે તો તેને મનુષ્યત્વહીન ગણતી.

પિતા, ભ્રાતા, સ્વામી કે બીજા કોઇ મુરબ્બીને પણ એવી હીનતા માટે ક્ષમા કરી શકતી નહિ. ન્યાયના રક્ષણ અને અન્યાયના દમનમાં કોઇ પણ પ્રકારની તેજોહીનતા જોતી તો કઠોર વાક્યે વડીલોને પણ ઠપકો આપતાં એ અચકાતી નહિ; પણ એથી અહંકાર, દાંભિકતા કે નિષ્ઠુરતા દ્રૌપદીના ચરિત્રમાં કદી દીઠામાં આવતાં નહિ.

બલગર્વિત શત્રુનું દમન કરવા માટે એ અગ્નિમૂર્તિ ધારણ કરતી, પણ એજ શત્રુ પરાજિત થઇને શરણે આવતો એટલે નિર્મળચિત્તે એને ક્ષમા આપતી. આશ્રિત દુર્બળોનું એ સ્નેહમયી જનનીની માફક રક્ષણ કરતી. પાંડવના રાજગૃહની ગૃહિણી હોવા છતાં પણ દાસીની માફક બધા આશ્રિતોની સેવા કરતી. સપત્નીઓને સગી બહેનો જેટલા સ્નેહથી આલિંગન કરતી. સપત્નીના પુત્રોનું પોતાના પુત્રની પેઠે પાલન કરતી. એ જેટલી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળી હતી તેટલીજ એ વખતની ધર્મનીતિ, રાજનીતિ વગેરે વિષયોમાં પ્રવીણ હતી. એણે કહ્યું છે કે, "પંડિતો જ્યારે મારા ભાઈઓને નાના પ્રકારનાં નીતિશાસ્ત્રનું રક્ષણ આપતા ત્યારે હું પિતાજીના ખોળામાં બેસીને ધ્યાનપૂર્વક એ સાંભળીને શિક્ષણ મેળવતી." આ સર્વગુણસંપન્ન આર્યરમણીનું જીવન મહત્ત્વથી પરિપૂર્ણ છે.

દ્રૌપદી પાંચાલ દેશના રાજા દ્રુપદની કન્યા હતી. પિતાના નામ ઉપરથી એ દ્રૌપદી કહેવાઇ. એનું ખરૂં નામ કૃષ્ણા હતું. શ્યામવર્ણની હોવાથી પિતાએ તેનું નામ કૃષ્ણા પાડ્યું હતું.

ગૌરવર્ણ ન હોવા છતાં પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ ઘણી સુંદર હોય છે, તેનું કૃષ્ણા એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત હતી. રાજા દ્રુપદને એવી ઇચ્છા હતી કે પ્રસિદ્ધ ધનુર્વિદ્ અર્જુનની સાથે તેનો વિવાહ કરવો, પણ દ્રૌપદી જ્યારે વિવાહ યોગ્ય થઇ ત્યારે પાંડવો લાક્ષાગૃહ બાળી નાખવાથી ગુપ્ત વેશે છુપાયેલા હતા; એટલે દ્રુપદે ઘણા અઘરા લક્ષ્યવેધની પ્રતિજ્ઞા કરીને દ્રૌપદીના સ્વયંવરની ઘોષણા કરી. ભારતના ભિન્ન ભિન્ન દેશના રાજાઓ પરમ સુંદર દ્રૌપદીને પ્રાપ્ત કરવાની આશામાં સ્વયંવરસભામાં જવા લાગ્યા. પાંડવો એ સમયે એક ચક્રાનગરમાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર બ્રાહ્મણને વેશે વસી રહ્યા હતા અને ભિક્ષા માગીને પેટ ભરતા હતા.

એવામાં એક દિવસ મહર્ષિ વેદવ્યાસ ત્યાં આગળ જઈ પહોંચ્યા અને તેમને આશીર્વાદ આપીને કહેવા લાગ્યા કે, “તમે ઘણા દિવસથી આ નગરમાં વાસ કરી રહ્યા છો. આ પ્રમાણે ગુપ્ત વેશમાં એક સ્થળે ઘણા દિવસ સુધી વાસ કરવો એ ડહાપણનું કામ નથી. હવે આ સ્થાન છોડી દઇને તમે પાંચાલ જાઓ.”

પાંડવોએ તેમને એ આજ્ઞાનું કારણ પૂછતાં વ્યાસ મુનિએ જણાવ્યું કે, “યાજ્ઞસેની દ્રૌપદી વિવાહ યોગ્ય થઈ છે અને તેને માટે સ્વયંવર રચાયો છે. રખે એવી અપૂર્વ સૌંદર્યમયી અને લક્ષ્મીસ્વરૂપા કન્યા અયોગ્ય વરના હાથમાં જઈ પડે, એ શંકાથી દ્રુપદ રાજાએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, સ્વયંવરમાં મત્સ્યવેધ કરે તેને એ કન્યા પરણાવવી. દેવતાઓનું કાર્ય સાધવા માટેજ એ કન્યાનો જન્મ થયો છે. ભગવાનનું વિધાન છે કે એ કાર્ય સાધવા સારૂ તેણે યોગ્ય અને વીરપતિને ઘેર જવું પડશે. દ્રુપદરાજાએ જે મત્સ્યવેધ રચ્યો છે તે જેવો તેવો નથી. એ મત્સ્યને વેધવા જેટલી શક્તિ અને કૌશલ્ય આ પૃથ્વીમાં બેએક જણ સિવાય કોઇનામાં નથી; માટે કૃષ્ણા યોગ્ય વરને પ્રાપ્ત થશે એમાં તો સંદેહ જ નથી; તમે જલદી પાંચાલ દેશમાં જાઓ અને દ્રૌપદીના સ્વયંવરમાં હાજરી આપો તથા અર્જુનને હાથે એ મત્સ્યને વીંધી નંખાવીને કૃષ્ણાને પ્રાપ્ત કરો. મારો આશીર્વાદ છે કે, તમારી મનોકામના પૂર્ણ થશે.”

સ્વયં વેદવ્યાસને મુખેથી દ્રૌપદીનો પૂરો વૃત્તાંત જાણ્યાથી પાંડવોને પણ તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થઇ. વ્યાસદેવના વિદાય

થયા પછી પાંડવોએ માતા કુંતાસહિત પાંચાલ દેશ તરફ પ્રયાણ કર્યું. અર્જુનના હર્ષનો પાર ન હતો. એણે તો મનમાં ને મનમાં શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરીને ભક્તિથી ગદ્ગદ ચિત્તે પોતાના મનની ઇચ્છા પ્રકટ કરી અને યશ અપાવવા પ્રાર્થના કરી.

પ્રવાસમાં પ્રયાગ તીર્થમાં અર્જુનને અંગારપર્ણ નામના એક ગંધર્વ સાથે લડાઇ થઇ. એ યુદ્ધમાં અર્જુનને હાથે ગંધર્વરાજ હાર્યો અને કેદ થયો. ગંધર્વની સ્ત્રીઓ યાત્રામાં સાથે હતી. તે પતિની દશા જોઇને રડવા અને અર્જુન પાસે ક્ષમા માગવા લાગી. યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી અર્જુને ગંધર્વને છોડી દીધો.

પ્રાણ બચ્યાથી ગંધર્વ પાંડવોનો ઘણો ઉપકાર માનવા લાગ્યો અને મિત્રતાના ચિહ્નરૂપે તેમને ઘણા અશ્વ, રથ અને હથિયારની ભેટ આપવા તૈયાર થયો.

કુંતીદેવીની સાથે પાંડવોએ પ્રસન્નચિત્તે ગંગાસ્નાન કર્યું અને પછી સંધ્યાવંદન કરીને ઉત્કોચક તીર્થમાં ગયા. ત્યાં તેમણે ધૌમ્યઋષિને પુરોહિત બનાવ્યા તથા પોતાના બધા દુઃખની કહાણી તેમની આગળ કહી. ધૌમ્યઋષિએ તેમને આશીર્વાદ આપ્યો અને તેમની સાથે પોતે પણ પાંચાલ દેશ જવા તૈયાર થયા.

તીવ્ર વેગે યાત્રા કરતા કરતા પાંડવો પાંચાલ દેશની રાજધાનીમાં પહોંચ્યા. રસ્તામાંજ તેમને અનેક મહારાજાઓ મળ્યા હતા. તે બધા સ્વયંવરમાં જઇ રહ્યા હતા. રાજધાનીમાં ગયા પછી તેમણે કૃષ્ણાની અનેક પ્રશંસા સાંભળી. વરસાદ પડ્યાથી જેમ સુકાઈ ગયેલાં વૃક્ષો અને લતાઓ પત્રપુષ્પથી સુશોભિત થઇ જાય છે, તેમ એક સુસંતાનના જન્મથી ઘર પણ ઉજ્જવલ અને સુખસૌભાગ્યપૂર્ણ થઇ જાય છે. કૃષ્ણાનાં પગલાં પણ દ્રુપદરાજને ત્યાં એવાંજ શુભ નીવડ્યાં હતાં. એના જન્મ પછી લક્ષ્મીએ એ રાજ્યમાં વાસો કર્યો હતો. આખું પાંચાલ રાજ્ય ધનધાન્ય અને સુખવૈભવથી પૂર્ણ થઇ ગયું હતું. રાતદિવસ દેશો જીતવાની ચિંતામાં રહેનાર દ્રુપદરાજના ચિત્તને પણ એ કન્યાના જન્મ પછી શાંતિ મળી હતી.

સર્વ પ્રકારનાં સુલક્ષણ તથા અસાધારણ રૂપલાવણ્યવાળી એ કન્યાને જોઇને દ્રુપદરાજાજ નહિ પણ રાજમહેલના નોકરચાકર બધાં પ્રસન્ન થતાં હતાં.

કૃષ્ણાનો વર્ણ શ્યામ હતો, પણ એવું રૂપ પૃથ્વીમાં દુર્લભ હતું. એ કાળો રંગ જગતને પ્રકાશિત કરે એવો હતો. એ કાળો રંગ એવો હતો કે એકવાર એને જોયા પછી આંખ ખસેડવાની ઇચ્છા થાય એમ નહોતું. એ શ્યામતાની સરખામણીમાં પ્રકાશ પણ મલિન લાગે એમ હતું. કેવળ દ્વારકાપતિ શ્રીકૃષ્ણ અને પાંડુના ત્રીજા પુત્ર અર્જુન સિવાય કોઇની સાથે તેના શ્યામ રૂપની સરખામણી થાય એમ નહોતું.

દ્રૌપદીમાં ખૂબી એ હતી કે જેવું રૂપ હતું તેવાજ અસાધારણ ગુણ પણ તેનામાં હતા. એનામાં તેજસ્વિતા અને નમ્રતા, ગર્વ અને વિનય, કઠોરતા અને મધુરતા, ઘરકામમાં કુશળતા અને બુદ્ધિમત્તા એવા પરસ્પર વિરોધી ગુણોનો અપૂર્વ સમાવેશ હતો. એ બધા ગુણોનું અપૂર્વ મિલન થયાથી કૃષ્ણા જગતમાં સ્ત્રીશિરોમણિરૂપ ગણાતી હતી. એનાં અસાધારણ રૂપ તથા ગુણને લીધે પ્રસન્ન થઇને ઋષિમુનિઓએ એના પિતાને કહ્યું હતું કે, "કૃષ્ણાનો પતિ થનાર સાધારણ પુરુષ નહિ હોય. એ રત્નને ધારણ કરવું એ સ્વયં નારાયણ અથવા એમના જેવા બીજા કોઇ નરરત્ન સિવાય બીજા કોઇને માટે બની શકે એવું નથી."

પાંડુ રાજા સાથે દ્રુપદને મિત્રતા હતી. એમના મૃત્યુ પછી દ્રોણાચાર્યે, દ્રુપદે પોતાને કરેલા અપમાનનું વેર લેવા ખાતર ગુરુદક્ષિણામાં અર્જુન પાસે પાંચાલ દેશ ઉપર ચડાઇ કરાવી અને દ્રુપદને પકડી મંગાવ્યો. એ વખતથીજ દ્રુપદ રાજા કિશોર વયના અર્જુનનું અદ્ભુત પરાક્રમ જોઇને મુગ્ધ થઇ ગયા હતા. એ વખતે દ્રૌપદીનો જન્મ થયો નહોતો; પરંતુ એના જન્મ પછી અર્જુનના પરાક્રમનું સ્મરણ કરીને પોતાના સ્વર્ગસ્થ મિત્રના એ પુત્રને પોતાની કન્યાનું દાન કરવાનો તેમનો અભિલાષ હતો. એ ઉદ્દેશથીજ એમણે કૃષ્ણાને અર્જુનની સહધર્મિણીને શોભે એવું શિક્ષણ આપ્યું હતું; પરંતુ એ અરસામાં વારણાવતના લાક્ષાગૃહમાં પાંડવોના બળી મરવાની ખબર આવ્યાથી તેની નિરાશાનો પાર રહ્યો નહોતો. શું કરવું, કોની સાથે કૃષ્ણાનું લગ્ન કરવું, એજ બાબત એમને કાંઇ સૂઝ પડતી નહોતી. એવે સમયે શાસ્ત્રદર્શી, ત્રિકાલજ્ઞ મુનિની સલાહથી એમણે સ્વયંવરમાં લક્ષ્યભેદ કરવાની યોજના રચી હતી. એમણે ધાર્યું હતું કે, અર્જુન તો હવે પૃથ્વીમાં નથી, પણ જે વીર આવો અઘરો લક્ષ્યભેદ કરશે તે એના જેવોજ શાસ્ત્ર-

વિશારદ અને વીર હોવો જોઇએ અને એવો વીર પુરુષ કૃષ્ણાને માટે યોગ્યજ વર થઈ પડશે.

દ્રુપદ રાજાએ સ્વયંવરમંડપની ઉત્તમ રચના તથા મહેમાનોના સ્વાગતનો પ્રબંધ કરવામાં કોઇ પ્રકારની ન્યૂનતા રાખી નહોતી. એ સમયના સ્વયંવરમંડપનો કાંઇક પરિચય આગલા ચરિત્રોમાં અમે આપી ગયા છીએ, એટલે અહીં વિશેષ નહિ લખતાં, ધાત્રી તથા સખીઓથી વીંટાયલી કૃષ્ણાને વાચકોની આગળ ઊભી કરીશું.

સુંદર વસ્ત્રાભૂષણથી સજ્જિત હાથમાં માળા અને ચંદન લઇને કૃષ્ણા ધૃષ્ટદ્યુમ્નની પાસે આવીને ઊભી રહી. એ વખતે આખી સભા સ્તબ્ધ થઇ ગઇ. બધા મુગ્ધ ચિત્તે, એકીટશે સુંદરી કૃષ્ણાના મુખ તરફ જોવા લાગ્યા. કૃષ્ણાનું અલૌકિક અપૂર્વ રૂપ જોઇને બધા નૃપતિઓ મોહપ્રાપ્ત થઇ ગયા. તેમની સારૂં-ખોટું પારખવાની બુદ્ધિનો લોપ થઇ ગયો. એ રમણી-રત્ન પ્રાપ્ત કરવાને માટે તેઓ ઉતાવળા થઇ ગયા. સભામાં ગડબડ મચી રહી. એ દશા જોઇને દ્રૌપદીના ભાઇ ધૃષ્ટદ્યુમ્ને ઊંચે સ્વરે જણાવ્યું કે, “ આપ આકળા થશો નહિ. આપ સર્વેમાંથી જે ક્ષત્રિય રાજા સૌથી વધારે વીર હશે અને જે પોતાના બળ વડે આ ધનુષ્યમાં દોરી પરોવીને બરાબર તાકીને ઉપરના ચક્રના છિદ્રમાંથી બાણુ આરપાર કાઢીને મત્સ્યની આંખ વીંધશે તેજ મારી બહેનને વરી શકશે. નીચે આ પાણીના કુંડમાં લક્ષ્યનું પ્રતિબિંબ જોઇનેજ બાણુ મારવું પડશે. જેનામાં શક્તિ હોય તે આ પ્રમાણે મત્સ્યવેધ કરીને દ્રુપદનંદિનીને પ્રાપ્ત કરે. ”

આ વચનો સાંભળતાંવારજ એક બીજાને ધક્કા મારીને રાજાઓ અને રાજકુમારો પોતાની ધનુર્વિદ્યા અજમાવવા આગળ આવ્યા. પહેલાં જરાસંધ આવ્યો, પણ ધનુષ્યને દોરી પણ એનાથી ચઢાવી શકાઇ નહિ. નિષ્ફળ થઇને એ પાછો ગયો. ત્યાર પછી વિરાટરાજ, કીચક, સુશર્મા, શિશુપાલ વગેરે અનેક પ્રસિદ્ધ રાજાઓએ લક્ષ્યભેદ કરવાના પ્રયત્ન કર્યા, પણ બધા નિષ્ફળ નીવડ્યા; અને શરમાઇને આસન ઉપર જઈ બેઠા. અનેક ક્ષત્રિયોને આ પ્રમાણે નિષ્ફળ નીવડતા જોઇ ભીષ્મથી રહેવાયું નહિ. એમણે મોટે સાદે કહ્યું: “ આ ધનુષ્યમાં બાણુ યોજીને લક્ષ્યભેદ કરવાને

કોઇ શક્તિમાન થતું નથી, એ ક્ષત્રિયસમાજને માટે ઘણી શરમની વાત છે. હું એ બદનામીનું કલંક દૂર કરીશ; પરંતુ આપ સર્વે જાણો છો, કે મેં જન્મપર્યંત બ્રહ્મચારી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, માટે મારાથી કન્યાનો સ્વીકાર નહિ થાય. હું મત્સ્યવેધ કરીશ તો મારા પૌત્ર દુર્યોધન સાથે કૃષ્ણાનું લગ્ન કરાવીશ."

એ પ્રમાણે કહીને ભીષ્મ પિતામહ આગળ ગયા, પણ સામેજ શિખંડીને જોતાંવારજ સ્તબ્ધ થઈને ઊભા રહ્યા. સામે નપુંસકના આવવાને એમણે મોટા અપશુકનરૂપ સમજીને ધનુષ્ય છોડી દીધું અને પાછા પોતાને સ્થાને બેસી ગયા.

ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વારંવાર લલકારીને ક્ષત્રિયોને લક્ષ્યભેદ કરવાનું આમંત્રણ આપવા લાગ્યો, પણ કોઇએ ઊઠવાનું સાહસ કર્યું નહિ. ધૃષ્ટદ્યુમ્ને જ્યારે જોયું કે કોઇ ક્ષત્રિય વીર આગળ આવતો નથી, ત્યારે એણે ઊંચે સ્વરે પોકારીને કહ્યું: "બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર કોઇ પણ જાતિનો પુરુષ મત્સ્યને વીંધશે તે મારી બહેનને પરણી શકશે." એના ઉત્તરમાં દ્રોણાચાર્યે દુર્યોધનને કૃષ્ણા પરણાવવાની શરતે, લક્ષ્યભેદ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ નિષ્ફળ ગયો. એમના પુત્ર અશ્વત્થામાની પણ એજ દશા થઇ. ત્યાર પછી અંગ દેશનો રાજા કર્ણ આગળ આવ્યો. ધનુર્વિદ્યામાં એ અર્જુનનો બરોબરિયો હતો. એને હાથે લક્ષ્યભેદ થવાનો સંભવ હતો, પરંતુ એ સૂત જાતિનો હતો અને દ્રૌપદીની ઇચ્છા એને વરવાની નહોતી, એટલે કર્ણે લક્ષ્યવેધ કરવા સારૂ ધનુષ્યમાં જ્યા પરોવવા માંડી. એજ વખતે દ્રૌપદી ઘાંટો પાડીને બોલી ઊઠી: "હું સૂતપુત્રને કદાપિ પરણનાર નથી."

જે કોઇ લક્ષ્યભેદ કરી શકે તેને દ્રૌપદીનું પાણિગ્રહણ કરાવવાને દ્રુપદ રાજાની પ્રતિજ્ઞા હોવા છતાં પણ દ્રૌપદીનું આ સાહસપૂર્ણ વાક્ય સાંભળીને બધા રાજાઓ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. કર્ણ હવે શું કરે ? લજ્જિત થઇને ધનુર્બાણનો ત્યાગ કરીને એ પોતાને આસને જઇ બેઠો.

આખરે બ્રાહ્મણસભામાંથી અર્જુને ઊઠીને જણાવ્યું કે, "હું લક્ષ્યવેધ કરીશ." બધા ચમકી ગયા. કેટલાક મશ્કરી કરવા લાગ્યા; પણ અર્જુને કોઇની પણ પરવા ન કરતાં લક્ષ્યવેધ કર્યો. દ્રૌપદીએ હર્ષભેર વીર બ્રાહ્મણ યુવકના ગળામાં વરમાળા અર્પણ કરી.

ક્ષત્રિય રાજાઓથી જે કાર્ય થઇ શકયું નહિ, તે કરીને એક ગરીબડો બ્રાહ્મણ રાજકન્યા કૃષ્ણાને વરી ગયો, એ રાજાઓથી સહન થયું નહિ. તેઓ બધા મળીને અર્જુનના ઉપર તૂટી પડ્યા.

છતાં ભીમ અને અર્જુન પોતાના અતુલ પરાક્રમથી બધાને હરાવીને દ્રૌપદીને લઇને ઝૂંપડીમાં કુંતી માતા પાસે ગયા.

ઘરને બારણે ઊભા રહીને ભીમે આનંદપૂર્વક માતાને બૂમ પાડીને કહ્યું: " મા, અમે ભિક્ષામાં આજ એક અમૂલ્ય રત્ન લાવ્યા છીએ. "

માતાએ જોયા વગરજ કહ્યું: " પાંચે ભાઈઓ વહેંચી લો. "

માતાના શબ્દો સાંભળીને બધા ચમકી ઊઠ્યા. યુધિષ્ઠિરે ક્ષોભ પામીને કહ્યું: " મા, તેં શું કહ્યું ! અર્જુન આજે લક્ષ્યભેદ કરીને પાંચાલરાજકુમારી કૃષ્ણાને લઇ આવ્યો છે. "

કૃષ્ણાને આટલી વાર સુધી કુંતાએ દીઠી નહોતી; કેમકે એ બધાની પાછળ વિનયપૂર્વક ઊભી હતી. યુધિષ્ઠિરનાં વચન સાંભળતાંજ માતા બહુ આકુળવ્યાકુળ થઇ ગયાં. એમને લાગ્યું કે આજે ગજબ થઈ ગયો. પુત્રો અને પુત્રવધૂએ તેમને પ્રણામ કર્યા, એટલે કુંતી તેમને આશીર્વાદ આપીને વિલાપ કરતાં કરતાં કહેવા લાગ્યાં: " હાય ! તમારી બુદ્ધિ કયાં મારી ગઈ હતી? તમે આ અમૂલ્ય રત્નને ભિક્ષામાં આણેલું ન કહ્યું હોત તો હું કદી વહેંચી લેવાની વાત મુખમાંથી કાઢત નહિ. મેં મારી જિંદગી-માં આજ સુધી કદાપિ મિથ્યા વચન કહ્યું નથી, તો શું આજે મારૂં વચન ફોગટ જશે ? મારા મુખમાંથી અજાણતાં એવું વચન નીકળી ગયું છે તો ખાતરી રાખજો, કે મારા હૃદયમાં વસેલા ભગવાને એ વાણી બોલાવી છે. પણ હવે ઉપાય શો ? " ત્યાર પછી થોડી વાર સુધી સ્તબ્ધ રહીને એમણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યું: " બેટા ! તું ધર્મપુત્ર છે, ધર્મવીર છે, બધી વેદવિધિઓને જાણ-નારો છે, તુંજ આનો કાંઇ ઉપાય શોધી કાઢીને મારા ક્ષોભને દૂર કર. મારૂં વાક્ય મિથ્યા ન થાય અને ધર્મની ગ્લાનિ પણ ન થાય એવો રસ્તો બતાવ. "

માતાના મનનો આવો ક્ષોભ જોઇને યુધિષ્ઠિર બોલ્યા: " મા ! એક દિવસ મહર્ષિ વેદવ્યાસે કૃષ્ણાના પૂર્વજન્મની વાત આપણ-ને કહી સંભળાવી હતી, તે તમને સાંભરે છે ? એ પૂર્વજન્મના

શાપને લીધેજ તમારા મુખમાંથી આવું વાક્ય નીકળ્યું છે અને એ વચન કદાપિ મિથ્યા ન જાય એજ વિધાતાની ઇચ્છા છે.” માતાને તો એ પ્રમાણે કહ્યું, પણ ભાઇની શી ઇચ્છા છે તે જાણવા સારૂ ધર્મરાજે અર્જુનને કહ્યું: “ભાઈ! સ્વયંવર મંડપમાં અદ્‌ભુત કૌશલ્યથી લક્ષ્યભેદ કરીને તેં દ્રૌપદીને પ્રાપ્ત કરી છે. એના ઉપર તારોજ અધિકાર છે. ચાલ, આપણે યોગ્ય પુરોહિતને બોલાવીને લગ્નની તૈયારી કરીએ.”

અર્જુને હાથ જોડીને કહ્યું: “મોટાભાઇ, આપે એ પ્રમાણે બોલવું ઘટે નહિ. હું દ્રૌપદી સાથે લગ્ન કરૂં તો ધર્મશાસ્ત્ર તેમજ દુનિયા પણ મારી નિંદા કરશે. આપ મોટા છો, પહેલાં આપનો વિવાહ થવો જોઇએ, પછી ભીમભાઇનો અને ત્યાર પછી મારો વારો આવે.” ભાઇના એ શબ્દો સાંભળીને યુધિષ્ઠિરના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. કૃષ્ણાએ એજ દિવસે ઘરનો ભાર ઉપાડી લીધો અને એક કુશળ ગૃહિણીની પેઠે બધાંની એવી સેવા અને પરિચર્યા કરી, કે એમને દરિદ્રતા તથા પરગૃહનિવાસનું દુઃખ જરાયે જણાયું નહિ. ગૃહવ્યવસ્થા અને રસોઇની વિદ્યામાં કૃષ્ણાની બરોબરી કોઈ કરે એમ નહોતું. એના હાથના ભોજનમાં અમૃતનો સ્વાદ રહેલો હતો. પાંડવોને એ દિવસે તો એમજ લાગ્યું કે લક્ષ્મી અને અન્નપૂર્ણા બંને એક સાથે કૃષ્ણાદેવીના રૂપમાં આ ગરીબની ઝૂંપડીમાં પધાર્યાં છે.

આહાર કરીને પાંચે ભાઈઓ સૂઇ ગયા એટલે દ્રૌપદી એમના પગ આગળ સૂઈ ગઇ.

સ્વામીના વીરત્વથી મુગ્ધ થયેલી વીરાંગના દ્રૌપદીને આવા દારિદ્ર્યમાં પણ રાજવૈભવ કરતાં અધિક આનંદ આવ્યો.

દ્રુપદ રાજા બ્રાહ્મણ વેશધારી અર્જુનના પરાક્રમથી ઘણા પ્રસન્ન થયા, પણ એ કોણ છે તેનો પરિચય પામવા સારૂ એક બ્રાહ્મણને પાંડવોને ઉતારે મોકલ્યો. પાંડવોએ તેનો ઘણો સત્કાર કર્યો પણ દ્રુપદ રાજાએ માગેલા પરિચયની બાબતમાં યુધિષ્ઠરે જરાક હસીને ઉત્તર આપ્યો: “પરિચયની શી જરૂર છે? લક્ષ્યભેદ વખતે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, ન્યાતજાતની પરવા રાખ્યા વગર લક્ષ્યવેધ કરનારને હું કૃષ્ણા પરણાવીશ. એ પરીક્ષામાં પાર ઊતરીને અર્જુન કૃષ્ણાને વરી લાવ્યો છે. હવે ન્યાતજાત પૂછવા-

થી શો લાભ ? તમારા રાજાને જઇને કહેજો કે એમને ચિંતા કરવાનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. આવો વસમો લક્ષ્યભેદ કરવો એ કાંઇ જેવા તેવાનું કામ નથી." બ્રાહ્મણે એ સમાચાર રાજાને જણાવ્યા, એટલે એમણે બહુ મોટા સમારંભપૂર્વક પાંડવોને પોતાના મહેલમાં બોલાવ્યા. ત્યાં આગળ યુધિષ્ઠિરને મુખેથી એમનો ખરો પરિચય મળ્યાથી તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ; પરંતુ જ્યારે ધર્મરાજે જણાવ્યું કે, " કૃષ્ણા અમને પાંચે ભાઇઓ-ને વરશે" ત્યારે એમના આશ્ચર્ય અને ખેદનો પણ પાર રહ્યો નહિ. આખરે વેદવ્યાસ અને બીજા ઋષિઓએ આવીને એમના મનનું સમાધાન કર્યાથી દ્રુપદ રાજાએ પાંચે પાંડવો સહિત કૃષ્ણાનું લગ્ન કર્યું. આવી જાતનું લગ્ન ક્ષત્રિયોમાં આ પહેલું હતું અને તદ્દન અપવાદરૂપ હતું. ધર્મની રક્ષા કરવી એ બધાનો અભિપ્રાય હતો, એટલે એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો, કે દ્રૌપદી જે પાંડવ-ના ઘરમાં હોય તે પાંડવના ઘરમાં એ વખતે બીજા ભાઇએ પ્રવેશ કરવો નહિ અને જે કોઇ એ નિયમનો ભંગ કરે તેણે ત્રણ વર્ષનો વનવાસ વેઠવો.

વિવાહ પછી પાંડવોના ગુપ્તવાસની વાત પ્રકટ થઇ ગઇ. ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને બોલાવીને તેમને રાજ્યનો અર્ધ ભાગ આપ્યો. ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરમાં રાજધાની સ્થાપીને યુધિષ્ઠિર રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ યુધિષ્ઠિરના ઘરમાં દ્રૌપદી હતી, એવામાં ખાસ કામ પ્રસંગે અર્જુનને ત્યાં જવું પડયું. નિયમનો ભંગ કરવા માટે અર્જુન ત્રણ વર્ષ માટે વનમાં ગયો.

એ સમયમાં અર્જુને, શ્રીકૃષ્ણની બહેન સુભદ્રા સાથે વિવાહ કર્યો. ત્રણ વર્ષ વીતી ગયા પછી સુભદ્રાને લઇને અર્જુન ઇંદ્ર-પ્રસ્થમાં પાછો ગયો. સુભદ્રાએ દ્રૌપદીની પાસે જઇને તેને પ્રણામ કરીને કહ્યું: " આજથી હું આપની દાસી થઇ." દ્રૌપદીએ સ્નેહ-પૂર્વક સુભદ્રાને આલિંગન આપીને પ્રસન્ન વદને કહ્યું કે, " તારા સ્વામી નિ:સપત્ન થાઓ." અર્થાત્ કે તારા સ્વામી તારા સિવાય બીજી કોઈ સ્ત્રીને ન વરે. સુભદ્રાએ હસતે હસતે દ્રૌપદીના સામું જોઇને કહ્યું: " તથાસ્તુ ! "

ત્યારથી આખી જિંદગી સુધી બે જણીઓમાં એટલો દૃઢ પ્રેમ રહ્યો કે કોઇ એમ કહી શકતું નહિ કે આ બે શોકયો છે.

થોડા સમય પછી જુગાર રમવા માટે કૌરવોએ હસ્તિનાપુરમાં યુધિષ્ઠિરને બોલાવ્યા. પરમ ધર્માત્મા હોવા છતાં પણ પાસા ખેલતી વખતે યુધિષ્ઠિર તદ્દન મસ્ત થઈ જતા. દુર્યોધનના મામા શકુનિને પાસા રમતાં ઘણું સારૂં આવડતું હતું. રમતમાં યુક્તિપ્રયુક્તિ કરતાં એને ખૂબ આવડતું હતું. તેના કુટિલ દાવપેચને લીધે યુધિષ્ઠિર હારી ગયા. જુગાર, સટ્ટા વગેરેમાં એવો એક ચસકો છે, માદકતા છે કે એમાં એક વાર મગ્ન થયા પછી ડાહ્યા અને સમજુ પુરુષનું હૃદય પણ ચંચળ થઇ ઊઠે છે. એ માદકતાને લીધે ધર્મરાજ પણ આત્મસંયમ કરી શકયા નહિ. ધન, રત્ન, રાજ્ય, દાસદાસી જે કાંઇ હતું, તે બધું યુધિષ્ઠિર હારી ચૂકયા. છેવટે એકે એકે ચાર ભાઇને અને પછીથી પોતાની જાતને પણ હોડમાં મૂકીને હારી ગયા અને કૌરવોના ગુલામ બન્યા. હારતે હારતે યુધિષ્ઠિરની મૂર્ખતા એટલી બધી વધી કે છેવટે દ્રૌપદીને પણ હારી ગયા. હાય ! સદ્દોષ વિનોદ મનુષ્યને કેટલી અધોગતિએ પહોંચાડે છે!

સ્વામીની બુદ્ધિના દોષે દ્રૌપદી હવે દુષ્ટ કૌરવોની દાસી બની. પાપિષ્ઠ દુર્યોધન હવે દ્રૌપદી ઉપર યથેચ્છ વ્યવહાર કરવાનો અધિકારી થયો. ક્રૂર દુર્યોધન મૂળથીજ પાંડવોની ઇર્ષ્યા કરતો હતો. પાંડવોનું અપમાન અને અનિષ્ઠ કરવું એજ એનું સૌથી પ્રિય કાર્ય હતું. એટલા માટે ધાર્મિક પાંડવોને જૂગટું ખેલવાનું નિમંત્રણ મોકલીને તેણે પોતાની દુષ્ટ વાસના પૂર્ણ કરી. વીરશ્રેષ્ઠ પાંડવો આજ તેના જિતાયલા ગુલામ હતા, પણ એટલાથી એની પાપવાસના ધરાઇ નહિ. જુગારમાં જિતાયેલી દાસી દ્રૌપદીને સભામાં બોલાવીને બધાની વચમાં તેનું અપમાન કરીને પાંડવોને લાંછન લગાડવાની અને પાંડવોના વ્યથિત હૃદયને વધારે વ્યથા પહોંચાડવાની તેને પ્રબળ ઇચ્છા થઈ.

પાપષ્ઠિ દુર્યોધને, દ્રૌપદીને સભામાં તેડી લાવવાનો કાકા વિદુરને હુકમ આપ્યો. ધર્માત્મા વિદુરે ગુસ્સે થઇને દુર્યોધનને ઘણો ધમકાવ્યો તથા તેની આજ્ઞાની અવગણના કરી, એટલે દુર્યોધને સભામાંથી પ્રતિકામીને એ કામ સારૂ મોકલ્યો.

પૂર્વકાળમાં પ્રતિજ્ઞાપાલન એ ક્ષત્રિયવીરોનું અવશ્ય પાલનીય કર્તવ્ય ગણાતું. એ ધર્મપાલનની ખાતર મરણની દારુણ

યંત્રણા પણ એ લોકો શાંતિથી સહન કરતા. તેથીજ પાંડવો પોતાનું પણ નિભાવવા સારૂ મૂંગે મોંએ આ અસહનીય અત્યાચાર સહન કરવાને તૈયાર થયા. એટલાજ સારૂ મહા તેજસ્વી વીરશ્રેષ્ઠ ભીષ્મ, દ્રોણ, કૃપાચાર્ય વગેરે સભામાં ઉપસ્થિત હોવા છતાં કોઇએ એ અત્યાચાર રોકવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો. એ લોકો જાણતા હતા કે યુધિષ્ઠિર હોડમાં દ્રૌપદીને હારી ચૂકયા છે, એટલે દ્રૌપદી ઉપર દુર્યોધનનો સર્વથા અધિકાર છે. એ એની સાથે મરજી-માં આવે એવો વ્યવહાર કરી શકે. પુત્રસ્નેહને લીધે દુર્બળ અને પુત્રભયથી ભયભીત ધૃતરાષ્ટ્ર પાસેથી પણ પ્રતિકારની કાંઇ આશા રહી નહોતી.

પ્રતિકામીએ દ્રૌપદીની પાસે જઇને તેને બધી વાત કહી. બધું સાંભળ્યા પછી વિસ્મય પામીને દ્રૌપદીએ કહ્યુંઃ “ પ્રતિકામિ ! તું ગાંડો થયો છે કે શું ? સ્ત્રીને તે વળી હોડમાં મૂકીને કોઇ પાસા રમ્યું છે ? જો એ વાત ખરી હોય તો, યુધિષ્ઠિર પણ ગાંડા થઇ ગયા છે એમ જાણવું. એમની પાસે હોડમાં મૂકવાનું બીજું કાંઇ પણ નહોતું ? ”

પ્રતિકામીએ ફરીથી બધી વાત વિગતવાર કહી. દ્રૌપદી સાંભળતી ગઇ; પણ દુર્બળચિત્ત રમણીની માફક ભયભીત કે અસ્થિર થઇ ગઇ નહિ; પણ તે મનમાં ને મનમાં દુર્યોધનના હાથમાંથી પોતાના શિયળનું રક્ષણ કરવાનો ઉપાય વિચારવા લાગી.

કોઈ યુક્તિ શોધી કાઢયા વગર બચવાનો ઉપાય નહોતો. બુદ્ધિમતી દ્રૌપદીએ યુધિષ્ઠિરના પણમાં એક બારીકી શોધી કાઢી.

યુધિષ્ઠિરે પહેલાં પોતાને હોડમાં રાખ્યા હતા કે દ્રૌપદીને? જો એમણે પોતે પહેલાં હોડમાં હારીને દુર્યોધનનું દાસત્વ સ્વીકાર્યું હોય તો, પારકાના દાસ થયા પછી દ્રૌપદી ઉપર એમનો કાંઇ અધિકાર નહોતો; એટલે એ દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકી શકેજ કેવી રીતે ? તે ઉપરાંત વળી દ્રૌપદી કાંઇ એમના એકલાની સ્ત્રી નહોતી. પાંચે ભાઇઓની એ એકસરખી પત્ની હતી. એવો વિચાર કરીને દ્રૌપદીએ પ્રતિકામીને કહ્યું: “ પ્રતિકામિ ! તું પહેલાં જઇને યુધિષ્ઠિરને મારા પ્રશ્નો પૂછી આવ અને તેનો ઉત્તર મળ્યા પછી જરૂર જેવું લાગશે તો હું આવીશ. યુધિષ્ઠિરે પહેલા પોતાને હોડ-માં મૂકયા હતા કે મને ? પોતે તે વખતે કોઇ પણ વસ્તુના માલિક

હતા કે પરાધીન અવસ્થામાં મને હોડમાં મૂકી હતી ?”

પ્રતિકામીએ સભામાં જઇને દ્રૌપદીનો પ્રશ્ન યુધિષ્ઠિરને કહ્યો. પ્રશ્નનો મર્મ સમજી જઇને યુધિષ્ઠિર ચૂપ રહ્યા. દુર્યોધને કહ્યું: “દ્રૌપદીને કોઇ સવાલ કરવો હોય તો અહીં આવીને કરે.”

પ્રતિકામી પાછો દ્રૌપદીની પાસે ગયો. દ્રૌપદીએ કહ્યું: “ધર્મનું જે વિધાન હોય તે કરવા હું તૈયાર છું. કુરુવંશીઓ કદાપિ ધર્મનું ઉલ્લંઘન કરતા નથી. પ્રતિકામિ! તું હમણાં જા. સભામાં બિરાજેલા બધા સભાસદોને જઇને પૂછ કે, આવી અવસ્થામાં મારૂં શું કર્તવ્ય છે? એ લોકો જે પ્રમાણે આજ્ઞા આપશે તે પ્રમાણે હું ચાલીશ.”

પ્રતિકામીએ બધા સભાસદો આગળ જઇને દ્રૌપદીના પ્રશ્નો નિવેદન કર્યા.

એ કઠિન પ્રશ્નોનો ઉત્તર કોઇ આપી શક્યું નહિ. યુધિષ્ઠિરે પોતે દાસત્વ ગ્રહણ કર્યું તે વખતથી દ્રૌપદીને હોડમાં મૂકવાનો અધિકાર એમણે ગુમાવ્યો હતો, એ વાત પણ ખરી હતી અને સ્ત્રીએ બધી અવસ્થામાં સ્વામીની અનુવર્તિની થવુંજ જોઇએ, એ પણ શાસ્ત્રનું વિધાન સત્ય હતું. પ્રશ્નનો ઉત્તર ન અપાયાથી બધા સભાસદો મૌન રહ્યા.

વારંવાર દ્રૌપદીને પોતાના હુકમની અવગણના કરતી જોઇને દુર્યોધને તેનો ચોટલો પકડીને સભામાં લઇ આવવાની દુઃશાસનને આજ્ઞા આપી. દુઃશાસન પણ દુર્યોધનનો યોગ્ય ભાઈ હતો. એ મોટાભાઇનો હુકમ મળતાંવારજ ગયો અને દ્રૌપદીનાં ક્રોધ, આગ્રહ અને વિનતિ ઉપર જરા પણ લક્ષ ન આપતાં, એ પાપિષ્ઠ કેશ પકડીને એકવસ્ત્રા, રજસ્વલા દ્રૌપદીને મુરબ્બીઓ અને ભિન્ન ભિન્ન દેશના રાજાઓથી પૂર્ણ સભામાં લઇ આવ્યો. બધાની સમક્ષ પોતાની ઇજ્જત આ પ્રમાણે લૂંટાતી જોઇને ક્રોધ સાથે દ્રૌપદીએ કહ્યું: “ આ શું? આજ શ્વશુરપક્ષના મુરબ્બીઓ સમક્ષ, કુરુવંશના વીર પુરુષો સમક્ષ, મારૂં આટલું અપમાન! તમે બધા ચુપચાપ બેસી રહીને એને અનુમોદન આપો છો? કોઇ પણ નિર્દોષ કુલવધૂનું માન સાચવવા ખાતર એક શબ્દ પણ બોલતું નથી? બધાએ ક્ષાત્રધર્મ ગુમાવ્યો છે કે શું? ભીષ્મ, દ્રોણ, વિદુર કોઈનામાં પણ મનુષ્યત્વ નથી? કેવી રીતે આજ એ લોકો

આ અધર્મને પોતાની આંખે જોઇ રહ્યા છે?"

એમ કહીને દ્રૌપદીએ રોષભર્યાં નેત્રે પાંડવો તરફ તીવ્ર કટાક્ષ કર્યો. એ કટાક્ષનું તીવ્ર વિષ પાંડવોના અંતરની રગેરગમાં પ્રવેશ કરીને તેમને બાળી નાખવા લાગ્યું; પણ એ પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયેલા ક્ષત્રિયસંતાન હતા, એટલે મૂંગે મોંએ આ મર્મઘાતક વેદના સહન કરવા લાગ્યા.

ભીષ્મે કહ્યું: "પાંચાલિ! પરવશ મનુષ્ય પારકાનું ધન હોડમાં મૂકી શકે નહિ; બીજી તરફ સ્ત્રી પણ સ્વામીને અધીન છે; એટલે તારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવો એ ઘણું અઘરૂં કામ છે. વળી ધર્માત્મા યુધિષ્ઠિર પોતાની ઇચ્છાથી આવીને પાસા રમીને તમને હાર્યા છે; એ તમારા સ્વામી છે, પણુથી બંધાયલા હોવાથી એ તમારૂં આટલું અપમાન દેખીને પણ ચુપચાપ બેસી રહ્યા છે. એવી અવસ્થામાં અમે અમારો મત કેવી રીતે જણાવી શકીએ?"

દ્રૌપદીએ કહ્યું: "યુધિષ્ઠિર સ્વેચ્છાથી કદી પાસા રમવા અહીં આવ્યા નથી. કૂટબુદ્ધિ, પાપી કૌરવોના નિમંત્રણથી લાચાર થઇને એ પાસા રમ્યા છે. કપટથી રમવાથી એ હારી ગયા છે. ગમે તેમ હો, સભામાં કુરુવંશના મુખ્ય પુરુષો બધા બિરાજમાન છે. આપ સર્વ વિચાર કરીને મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો! આપના વિચારમાં જે વ્યાજબી લાગશે તેજ આજ્ઞા હું માથે ચડાવીશ."

પરંતુ કોઇએ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો નહિ. દુર્યોધન, દુઃશાસન, કર્ણ વગેરે દ્રૌપદીને ઘણા પ્રકારનાં કટુ વાક્યથી અને મશ્કરીઓથી દુઃખિત અને અપમાનિત કરવા લાગ્યા. દુર્યોધનના આદેશથી દુઃશાસન દ્રૌપદીને અંદર લઇ જવા માટે ખેંચતાણ કરવા લાગ્યો. દ્રૌપદીએ ક્રોધપૂર્વક કહ્યું: "પાપિષ્ઠ! મને સ્પર્શ કરીશ નહિ! જાણે છે કે હજુ મને મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર મળ્યો નથી? જ્યાંસુધી મને પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળે ત્યાંસુધી મારા ઉપર કોઇનો અધિકાર નથી." પણ દુરાત્મા દુઃશાસને કાંઇ સાંભળ્યું નહિ. એ તો દ્રૌપદીને ખેંચવા લાગ્યો.

એ વખતે સભામાં બેઠેલા રાજાઓ અને બીજા સર્વને ઉદ્દેશીને દ્રૌપદીએ કહ્યું: "હું સતી સ્ત્રી છું. યુધિષ્ઠિરની સવર્ણા ભાર્યા છું. દ્રુપદરાજાની કન્યા અને શ્રીકૃષ્ણની સખી છું. આજ અનાથ સ્ત્રીની પેઠે આ સભામાં સઘળાના દેખતાં આ પ્રમાણે

અપમાન ભોગવું છું. રાજાઓ! આપનો રાજધર્મ ક્યાં છે? કુરુવંશીઓ! તમારો પોતાનો કુળધર્મ આજ ક્યાં ગયો? આજ કોઇ પણ મારા આ દારુણ અપમાનને રોકી શકતું નથી? જો એ પણ નથી કરી શકાતું તો શું કોઇનામાં એટલું પણ સાહસ નથી કે મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે? વીર પતિની સમક્ષમાં, મહાત્મા સાસરિયાંની સમક્ષમાં, ભારતના રાજાઓની સમક્ષમાં, સભા મધ્યે નિર્દોષ કુરુકુળવધૂ હું તમને પ્રશ્ન કરૂં છું કે ધર્મથી હું જિતાઇ છું કે નહિ? આપ સર્વ કહો કે, પરવશ દાસ તરીકે યુધિષ્ઠિરને મને હોડમાં મૂકવાનો અધિકાર હતો કે નહિ? આપ કહેશો તે કરવા હું તૈયાર છું.”

બીજા કોઇએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. એક માત્ર ભીષ્મે કહ્યું કે, “અમે કોઇ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા સમર્થ નથી. તમે જિતાયલાં છો કે અજિત એ સંબંધે યુધિષ્ઠિર પોતે જે કહેશે તેજ પ્રમાણરૂપ ગણાશે.”

યુધિષ્ઠિરે કાંઇ કહ્યું નહિ. નિર્લજ્જ કૌરવોના ચાળા અને મશ્કરીઓ ધીમે ધીમે અસહ્ય થવા લાગ્યાં. પાંડવોનું જે કાંઇ ધન હતું તે બધું કૌરવોનું થઇ ચૂક્યું હતું. આ છળથી તેઓએ પાંડવોનાં બધાં ઘરેણાંગાંઠાં તો શું પણ પહેરેલાં કપડાંલત્તાં સુધ્ધાં છીનવી લીધાં. દુઃશાસન દ્રૌપદીનું વસ્ત્ર ઉતારવા પણ તૈયાર થયો. નિરુપાયે દ્રૌપદી લાજ સાચવવા માટે આખરે લજ્જાનિવારક મધુસૂદન શ્રીકૃષ્ણની શરણાપન્ન થઇ. કાતર વચને તેમના આશ્રયને માટે તેણે પ્રાર્થના કરી.

શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી દ્રૌપદીની લાજ રહી. દુઃશાસન જેમ જેમ વસ્ત્ર ખેંચતો ગયો, તેમ તેમ દ્રૌપદીનાં ચીર પુરાતાં ગયાં. આખરે થાકી જઈને દુઃશાસને સતી—લક્ષ્મી દ્રૌપદીની ભર સભામાં લાજ લૂંટવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો.

આ સમયે દુર્યોધને દ્રૌપદીને પોતાની ડાબી જાંઘ બતાવી. મહાતેજસ્વી ભીમસેનથી હવે સહન થયું નહિ. એણે એજ સભામાં પ્રતિજ્ઞા કરી કે, “દુઃશાસનની છાતી ચીરીને લોહી પીશ અને ગદા મારીને દુર્યોધનની જાંઘ ફાડી નાખીશ.” પણ વડીલ ભાઇ પ્રતિજ્ઞાથી બંધાયેલા હતા એટલે એ વખતે પોતાનામાં શક્તિ હોવા છતાં પણ એ પાપિષ્ઠોને કોઇ પણ જાતની સજા ભીમે કરી

નહિ. કહેવાય છે કે, ભીમસેનની આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળીને દ્રૌપદી-એ પણ પ્રતિજ્ઞા કરી કે, "ચોટલો પકડીને સભામાં ખેંચી લાવીને દુઃશાસને મારૂં જે અપમાન કર્યું છે તેના બદલામાં ભીમસેન જે દિવસે દુઃશાસનની છાતીનું લોહી પીશે અને એ લાલ હાથે એ અંબોડો બાંધશે તેજ દિવસે હું અંબોડો બાંધીશ; ત્યાંસુધી આ અપમાનનું સ્મરણ કરીને વાળ છુટ્ટા રાખીશ."

ધીમે ધીમે દ્રૌપદીના અપમાનની વાત અંતઃપુરમાં પહોંચી. ગાંધારી દેવીએ તરતજ સભામાં આવીને આવું અપમાન થતું રોકવા-ને ધૃતરાષ્ટ્રને આગ્રહ કર્યો. ધૃતરાષ્ટ્રે દુર્યોધનનો તિરસ્કાર કરીને, દ્રૌપદીને ધીરજ આપતાં કહ્યુંઃ "દેવિ, જે કાંઇ થયું છે તેને માટે ક્ષમા કરો. હવે તમારૂં કોઈ અપમાન કરી શકશે નહિ. તમારી તેજસ્વિતા અને ધર્મપરાયણતાથી હું ઘણો સંતોષ પામ્યો છું. તમે મારી પાસે મરજીમાં આવે તે વરદાન માગો."

દ્રૌપદીએ કહ્યુંઃ "આર્ય! આપ પ્રસન્ન થયા હો, તો યુધિષ્ઠિર-ને દાસત્વમાંથી મુક્ત કરો."

ધૃતરાષ્ટ્રે, યુધિષ્ઠિરને દાસત્વમાંથી છોડીને દ્રૌપદીને બીજું વરદાન માગવા કહ્યું. દ્રૌપદીએ ભીમ, અર્જુન અને નકુળ–સહદેવ-ના છુટકારાની પ્રાર્થના કરી. પાંડવોને દાસત્વમાંથી છૂટા કરીને ધૃતરાષ્ટ્રે દ્રૌપદીને બીજું વરદાન માગવા કહ્યું. દ્રૌપદીએ કહ્યુંઃ "આર્ય! અતિલોભ તે પાપનું મૂળ. હું હવે બીજું વરદાન ચાહતી નથી. મારા સ્વામીઓ છૂટા થયા છે, ધર્મબળથી હવે એ બધું પેદા કરી શકે એમ છે. હવે મારે બીજા વરદાનની જરૂર નથી."

ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને ખોયેલું બધું પાછું આપીને મીઠાં વચનો-થી સંતુષ્ટ કરીને ઇંદ્રપ્રસ્થમાં મોકલ્યા.

દુર્યોધન અને તેના ભાઇઓ આથી ઘણાજ નારાજ થયા. વનવાસનું પણ કરીને ફરીથી જૂગટું રમવા માટે યુધિષ્ઠિરને બોલાવવા તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રને આગ્રહ કર્યો. ધૃતરાષ્ટ્રના નિમંત્રણ-થી યુધિષ્ઠિર ફરીથી જૂગટું રમવા આવ્યા. આ જૂગટામાં હારીને ભાઇઓ સાથે બાર વર્ષનો વનવાસ અને એક વર્ષનો ગુપ્તવાસ સ્વીકારીને એ ઘર બહાર નીકળ્યા. કુંતીદેવીની રજા લઇ પોતાની ઇચ્છાથી દ્રૌપદીજ તેમની સાથે ગઇ. બીજી બધી પાંડવપત્નીઓ પોતપોતાને પિયેર ગઇ.

પાંડવો પ્રજાને ઘણા પ્રિય હતા, એટલે અનેક પુરુષો તેમની સાથે વનમાં જવા તૈયાર થયા. યુધિષ્ઠિરે બધાને સમજાવીને પાછા કાઢ્યા, પરંતુ ઋષિઓ અને બ્રાહ્મણોને એ રોકી શક્યા નહિ. પોતે તો અત્યંત દીન થઇ ગયા, ભીખ માગતા થઇ ગયા, હવે આ બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓનું પાલન કેવી રીતે કરવું એ ચિંતાએ પાંડવોને અને ખાસ કરીને કૃષ્ણાને ઘેરી લીધાં. કૃષ્ણા ગૃહસ્થાશ્રમનો ધર્મ સારી રીતે જાણતી હતી. અતિથિને અન્નજળ આપવાનો પ્રત્યેક ગૃહસ્થનો ધર્મ છે; એ ધર્મનું પાલન ન કરે તો દાન, યજ્ઞ, તપ વગેરે બધાં અનુષ્ઠાન મિથ્યા છે; એ આર્યસિદ્ધાંતથી એ પરિચિત હતી. ગૃહિણીરૂપે પોતે પાંડવો સાથે હોવા છતાં આ બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓનું પાલન નહિ થાય તો પોતાના ગૃહિણીધર્મમાં ખામી આવશે, એ વિચારથી કૃષ્ણા ચિંતાતુર રહેવા લાગી. વનવાસનું દુઃખ એને મનથી દુઃખ નહોતું. રાતદિવસ પતિસેવા કરીને, નિરંતર એમને ઉત્સાહિત કરીને પાંડવોનાં દુઃખ પણ એ હલકાં કરતી; પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમ પાલનનીજ ચિંતા તેને વ્યાકુળ કરતી હતી. યુધિષ્ઠિર તેની મૂંઝવણ સમજી ગયા અને તેમણે ધૌમ્ય પુરોહિતની સલાહથી કૃષ્ણાને સૂર્યદેવની આરાધના કરવા સૂચવ્યું. સૂર્યદેવે તેની આરાધનાથી પ્રસન્ન થઇને આશીર્વાદ આપ્યો કે, "પાંડવો ફળ, મૂળ જે કાંઇ થોડીઘણી સામગ્રી રસોડામાં લાવશે, તે જ્યાંસુધી દ્રૌપદી ભોજન નહિ કરી ચૂકે ત્યાંસુધી ખૂટશે નહિ. એ અક્ષય ભંડારમાંથી દ્રૌપદી ગમે તેટલાં માણસોને સુખેથી ભોજન કરાવી શકશે." આ વરદાન મળ્યાથી એના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. ઉત્તમ રસોઇ કરતાં તો તેને આવડતુંજ હતું; એટલે સાધારણ સામગ્રીઓને પણ એ એવી સ્વાદિષ્ટ બનાવતી કે જમનાર એનો સ્વાદ કદી ભૂલતો નહિ. હવે એ પરમ યત્ન અને આનંદપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરવા લાગી. આ પ્રમાણે પાંડવો જંગલમાં પણ મંગલ કરવા લાગ્યા.

વનવાસમાં પણ દ્રૌપદીના સહવાસને લીધે અપૂર્વ સુખ ભોગવતા યુધિષ્ઠિર નિશ્ચિંત મને દિન વ્યતીત કરવા લાગ્યા. જે દુષ્ટ શત્રુની કુટિલ ખટપટથી પોતાને રાજભ્રષ્ટ થઈને નાના ભાઇઓ તથા પત્ની સાથે વનવાસ વેઠવો પડ્યો હતો, તે દુષ્ટો તરફ ક્રોધ તથા વૈરવૃત્તિ તેમના હૃદયમાં કદાપિ ઉત્પન્ન થયાં નહિ.

યુધિષ્ઠિરના મનની સ્થિતિ જોતાં, એ વૈરનો બદલો કોઇ દિવસ પણ લેવાશે નહિ એમ લાગતું હતું. દ્રૌપદીથી એ સહન થયું નહિ. યુધિષ્ઠિરને ઉત્તેજિત કરવા સારૂ એણે એક દિવસ કહ્યું: "મહારાજ ! તમે રાજા છો, તમારા ભાઇઓ રાજકુમાર છે. હું પણ રાજકન્યા અને રાજમહિષી છું. આજ શા માટે આપણે બધાં પર્ણકુટીમાં આટલું કષ્ટ વેઠીએ છીએ? આપણે ધર્મનું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી. વગરકારણે કૌરવો આપણા શત્રુ બન્યા છે અને તેમના કુટિલ પ્રપંચોથી આપણે આ આફતમાં સપડાયાં છીએ. શા માટે આજ આપના મનમાં એ શત્રુઓના ઉપર તિરસ્કારનો સંચાર થતો નથી? લોકો કહે છે કે ક્ષત્રિય તેજ અને ક્રોધહીન હોઇ શકે નહિ. આજ ફક્ત તમનેજ એ નિયમથી ઊલટા જોઉં છું. તેજ ક્ષત્રિયોનો મુખ્ય ધર્મ છે. તેજોહીન ક્ષત્રિય શત્રુઓને હાથે અપમાન વેઠે છે. જગતમાં કોઇ દિવસ એ પ્રતિષ્ઠા મેળવી શકતો નથી; બિલકુલ હીન અને અધમ ગુલામની પેઠે એને જીવન ગાળવું પડે છે.

"આથી કાંઇ હું ક્ષમાગુણની નિંદા કરતી નથી. મનુષ્યના મનુષ્યત્વના રક્ષણ માટે, ક્ષત્રિયના ક્ષાત્રધર્મના રક્ષણ વખતે એમ ખાસ ખાસ અવસ્થામાં ક્ષમાનું પ્રયોજન છે. તેવીજ રીતે કેટલાક ખાસ સંયોગોમાં ક્રોધ અને તેજનો ઉપયોગ પણ જરૂરનો છે. ઉપકારી મનુષ્ય કોઇ અપરાધ કરે તો તેને ક્ષમા કરવી પડે. અજાણમાં કોઇનાથી કાંઇ અપરાધ થયો હોય તો તેને પણ ક્ષમા આપવી પડે. ઇચ્છાપૂર્વક કોઇ અપરાધ કરે તો તેને પણ બેએક વાર ક્ષમા આપી શકાય; પણ કૂટિલચરિત્ર ગર્વિત શત્રુ વારેઘડીએ કોઇને સતાવે અને તેને ક્ષમા કરવામાં આવે તો પછી એ દુષ્ટચરિત્રને આશ્રય આપ્યા બરોબરજ છે. ખાસ કરીને જે ક્ષત્રિય રાજા છે, જેને લોકોને પાળવાના છે તથા રાજ્ય ચલાવવું છે, તેનામાં એકલી ક્ષમા કોઇ દિવસ શોભતી નથી. દુષ્ટોને શાસન કરવામાં જો એ કદી ક્રોધ અને તેજ પ્રગટ ન કરે તો પછી એ પ્રજાનું રક્ષણ કેવી રીતે કરે અને રાજ્ય કેવી રીતે ચલાવે?"

પછીથી, યુધિષ્ઠિરના વૈરાગ્ય અને નિશ્ચેષ્ટતાને લક્ષ્ય કરીને દ્રૌપદી બોલી: "પૃથ્વીમાં કર્મ સાધવામાંજ પુરુષનું પુરુષાતન છે. નિશ્ચેષ્ટ પુરુષ જગતમાં કદી ઉન્નતિ કરી શકતો નથી. દૈવ ગમે તેટલું બળવાન હોય, પણ પુરુષાતનજ પુરુષને માટે મુખ્ય

આધાર છે. એકલા નસીબ ઉપર આધાર રાખ્યાથી જગતમાં કોઇ પોતાનું ગૌરવ દેખાડી શકયું છે ? કર્મજ જીવન છે, કર્મજ સુખનું મૂળ છે અને કર્મજ પૃથ્વીમાં મનુષ્યનો મુખ્ય ધર્મ છે. મનુષ્યે કર્મ કરવુંજ જોઇએ. જેનું જીવન કર્મહીન છે તે જડ વસ્તુની પેઠે અસાર છે. જળમાં કાચા ઘડાની માફક કર્મહીન–ઉદ્યમહીન મનુષ્યનું જીવન સંસારમાં નષ્ટ થાય છે. કર્મ સફળ થશે કે નિષ્ફળ જશે તેનો વિચાર કરવો એ વ્યાજબી નથી. સફળ થાય કે નિષ્ફળ જાય પણ કર્માધીન મનુષ્ય સદા કર્મમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. કર્મના અનુષ્ઠાનમાં જે સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નોથી વળગ્યો રહે તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જાય તોપણ તે કોઇ પ્રકારે દોષને પાત્ર નથી. નિષ્ફળ નીવડ્યા છતાં પણ એને એ દિલાસો છે કે મેં મારૂં કર્તવ્ય બજાવવામાં પાછી પાની કરી નથી. એટલા સારૂ કહું છું કે, મહારાજ! બદલો લેવા સારૂ તમે ક્ષાત્રતેજથી ઉદ્દીપ્ત થાઓ. આ પ્રમાણે શાંત અને આળસુ થઇને બેસી ન રહો. ક્ષત્રિય તરીકે, રાજા તરીકે, તમારૂં યોગ્ય કર્મ કરવામાં તમે ઉદ્યમશીલ થાઓ; નહિ તો હમેશાં આ પ્રમાણે હીન, અસાર જીવન ગાળવું પડશે અને તમારા ભાઇઓનું દેવતાઓ કરતાં પણ ચઢિયાતું બળ બધું નિષ્ફળ જશે.”

પરંતુ શાંત પ્રકૃતિ, અમાનુષિક ક્ષમાશીલ યુધિષ્ઠિરના હૃદયમાં ક્રોધનો સંચાર કરાવવો એ દ્રૌપદી જેવી તેજસ્વિની નારીને પણ અસાધ્ય થઈ પડ્યું.

વનવાસ કાળમાં એક દિવસ શ્રીકૃષ્ણ તેમનાં રાણી સત્યભામા સાથે પાંડવોને મળવા ગયા. સત્યભામા સાથે દ્રૌપદીને ઘણાં બહેનપણાં હતાં. બે સખીઓ એકાંતમાં બેસીને વાર્તાલાપ કરવા લાગી. બીજી ઘણી વાતો કર્યા પછી સત્યભામાએ દ્રૌપદીને પૂછ્યું: “ સખિ ! તારે તો સિંહના જેવા મહા તેજસ્વી પાંચ સ્વામી છે, છતાં પણ એ બધા તારે વશીભૂત છે. તને કાંઈ મંત્ર આવડે છે કે તેં એમને કાંઇ વશીકરણ કર્યું છે ? મને બતાવીશ કે શી રીતે શ્રીકૃષ્ણ એવીજ રીતે મારે વશ થાય ? ”

દ્રૌપદીએ હસીને કહ્યું: “ સખિ ! મંત્ર કે ઔષધથી તે કાંઇ સ્વામી વશ કરાતા હશે ? જે સ્ત્રીઓમાં કોઇ ગુણ નથી હોતો તે સ્ત્રીઓ મંત્ર અને ઔષધથી સ્વામીને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરીને ઊલટું સ્વામીને નુકસાન પહોંચાડે છે. સ્વામીઓ મને કેવી રીતે

વશીભૂત થયા છે તે સાંભળ. સ્વામી એજ સ્ત્રીઓનો દેવતા અને એક માત્ર ગતિ છે, એમ જાણીને હું મન, વચન અને કર્મથી રાત-દિવસ એમની સેવા કરૂં છું. સ્વામીસેવા એજ મારા જીવનનું એક માત્ર વ્રત—એક માત્ર ધર્મ છે. હું કોઇ દિવસ એમની સાથે કડવું વેણ બોલતી નથી, તેમના મનને ખોટું લાગવા દેતી નથી, તેમના ભોજન કરતા પહેલાં હું ભોજન કરતી નથી, તેમના બેઠા વગર હું બેસતી નથી, તેમના સૂતા પહેલાં હું સૂતી નથી. જે વસ્તુ એમને પસંદ નથી હોતી, તેનો હું પણ ત્યાગ કરૂં છું. જે લોકોની સાથે વાતચીત કરવાની તેમની ઇચ્છા નથી હોતી, તેવા લોકો સાથે હું કદી વાર્તાલાપ કરતી નથી. સ્વામીના જે પ્રીતિ-પાત્ર છે તે મારા અપ્રીતિપાત્ર હોય તોપણ હું તેમનું માન રાખું છું અને કાળજીપૂર્વક તેમની સેવા કરૂં છું. બહારના કામકાજ-થી સ્વામી જ્યારે થાકીને ઘેર આવે છે, ત્યારે આસન અને જળ આપીને હું તેમનો થાક દૂર કરૂં છું. બહારથી તેમનો અવાજ સાંભળતાંજ બારણા આગળ જઇ તેમનો સત્કાર કરૂં છું. દાસીની પાસે એ કોઇ વસ્તુ માગે તો હું જાતે ઊઠીને એ વસ્તુ આણી આપું છું. જ્યારે હું રાણી હતી ત્યારે રાજ્યસંસારનો ભાર, દાસદાસી-ઓનો ભાર તેમણે મને સોંપ્યો હતો. હું દરરોજ પોતાને હાથે સાફસૂફ કરીને રસોઇ કરીને યથાસમયે બધાને જમાડતી. ધાન્ય અને ઘરની બીજી બધી જણસોને ઘણી કાળજીપૂર્વક સાચવી રાખતી. જાતે ઘરના નોકરો, ભરવાડો, ગોવાળો વગેરેની ખબર રાખતી. જાતે ઘરસંસારનો આવકખર્ચનો હિસાબ રાખતી. મહેલના આશ્રિતોની સેવામાં મને રાતદિવસનું ભાન રહેતું નહિ. રોજ બધાના જમી રહ્યા પછી હું જમતી, બધાના સૂઇ ગયા પછી હું સૂઈ જતી અને વહાણું વાતાં બધાના ઊઠતા પહેલાં હું ઊઠીને ઘરકામમાં ગૂંથાતી.

"સાસુજી કુંતીને દરરોજ હું પોતે જમાડીને સેવા કરતી. કોઇ પણ રીતે તેમના ઉપર હું મારો કારભાર દેખાડતી નહિ. તેમના કરતાં ઊંચા પ્રકારનું કપડું કદી પણ પહેરતી નહિ. ગૃહધર્મમાં સર્વથા એમની અનુવર્તિની થઇને ચાલતી. બીજી તરફ સપત્ની-ઓને સગી માની જણી બહેન બરોબર ગણતી. કોઈ દિવસ તેમના ઉપર અદેખાઇ કરતી નહિ, તેમજ કોઇ દિવસ તેમની સાથે અનિષ્ટ વ્યવહાર કરીને તેમનું દિલ દુભાવતી નહિ.

"સખિ! સ્વામીને વશ કરવાનો આના કરતાં સારો ઉપાય બીજો કોઈ નથી. એજ સ્વામીને વશ કરવાનો મંત્ર તથા ઔષધ છે. એ મંત્ર અને એ ઔષધનો ઉપયોગ કરી જો; એટલે શ્રીકૃષ્ણ તને તદ્દન વશીભૂત થઇ જશે."

હવે અમે દ્રૌપદીના જીવનમાંથી એક એવા પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરીશું, કે જેથી એના નારીગૌરવનો યથાર્થ પરિચય મળે.

હસ્તિનાપુર અને ઇન્દ્રપ્રસ્થનાં રાજ્ય મળ્યા પછી દુર્યોધનને આખી પૃથ્વીના ધણી થવાની ઇચ્છા થઇ. વળી શત્રુની અને કર્ણ વગેરેની ખોટી સલાહને વશ થઇ પાંડવોને પોતાનું ઐશ્વર્ય બતાવવા સારૂ દુર્યોધન એક દિવસ પ્રભાસતીર્થમાં સ્નાન કરવાને બહાને કુટુંબીઓ અને ઘરની બધી સ્ત્રીઓ તથા સૈન્ય સહિત બહુ ઠાઠથી યાત્રા કરવા નીકળી પડયો.

પ્રભાસતીર્થમાં ગંધર્વરાજ ચિત્રસેનનું એક પરમ રમણીય પ્રમોદવન હતું. એ બગીચામાં ગંધર્વરાજ એ દિવસે હવા ખાવા આવ્યો હતો. એ સમયે એણે ઘણા આડંબર સહિત આવતી કુરુસેનાની ગડબડ સાંભળી. શા કારણથી આ લોકો આવી રહ્યા છે, તેઓ કોણ છે અને કયાં જનાર છે એ જાણવા સારૂ એ સૈન્યની વાટ જોવા લાગ્યો, પણ એને વધારે વાર વાટ જોવી ન પડી. ઉચ્છૃંખલ કૌરવોએ તરતજ ગાંધર્વના પ્રમોદવનમાં પ્રવેશ કરીને, ફળફળાદિ લૂંટીને સુંદર બગીચાને છિન્નભિન્ન કરવા માંડયો. અહંકાર અને મદથી છકેલા એ સૈનિકોએ કોઇનું સાંભળ્યું નહિ. હવે ગંધર્વરાજથી સહન થયું નહિ. એ પણ કૌરવો સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો. બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઘોર યુદ્ધ ચાલ્યું અને કૌરવોનું સૈન્ય હારીને નાસી ગયું. દુર્યોધનના મુખ્ય સેનાપતિઓએ અગિયારા ગણી જઇને પ્રાણ બચાવ્યા. દુર્યોધન વગેરે કૌરવો એમની સ્ત્રીઓ સહિત ગંધર્વરાજના કેદી બન્યા. કૌરવોના અહંકારના ચૂરેચૂરા થઇ ગયા. ભય અને અપમાનથી એમનાં મુખ મ્લાન થઇ ગયાં. કૌરવ-રમણીઓના મર્મભેદી રુદનથી વાયુમંડળ કંપવા લાગ્યું.

એ સમાચાર પાંડવોને કાને પહોંચતાં વાર લાગી નહિ, કેમકે તેઓ નજીકમાંજ હતા. કુરુ રમણીઓનો હૃદય ફાડી નાખે એવો રુદનધ્વનિ સાંભળી કૃષ્ણાનું કોમળ હૃદય રડી ઊઠયું. સ્ત્રીઓ-

માં સ્વાભાવિક રીતે રહેલો સહાનુભૂતિનો ગુણ પણ એનામાં જાગૃત થયો. કૌરવો સાથેની પોતાની બધી શત્રુતા, તેમને હાથે થયેલું અપમાન, બધું વીસરી જઇને એ આકુળવ્યાકુળ દશામાં ભીમ અને અર્જુનની પાસે ગઈ અને કૌરવોનો ઉદ્ધાર કરવાને સારૂ તેણે આગ્રહ કર્યો.

પરંતુ ભીમ અને અર્જુન તો કૌરવોની એ આફતનું વર્ણન સાંભળીને આનંદ પામ્યા. તેમણે કૃષ્ણાનો આગ્રહ માનવાને ના પાડી. એ જોઇને કૃષ્ણા ક્રોધ અને રીસપૂર્વક નેત્રમાં આંસુ સહિત કહેવા લાગીઃ “એ દુશ્મનો કુરુ કુળની સ્ત્રીઓને લઇ જશે, એથી આપણું નાક કપાશે, આપણને હમેશાંને માટે કલંક લાગશે. પોતાના કુળની બદનામી તો કુલાંગાર હોય તેજ જોઈ અને સાંખી શકે છે. મારા પ્રાણ ! એ કલંક તમારાથી અને મારાથી કેવી રીતે સહન થઇ શકશે ?”

એટલું કહીને કૌરવોની સ્ત્રીઓનાં દુઃખનો વિચાર કરતાં કૃષ્ણા બહુ ગભરાઇ ગઇ. સ્ત્રીઓનાં દુઃખથી જેનો જીવ ન બળે તેના નારીજન્મને ધિક્કાર છે ! ધન્ય છે ગુણવતી કૃષ્ણાને !

ભીમ અને અર્જુનના ઉપર પોતાના કથનની કાંઈ અસર થઇ નહિ, ત્યારે દ્રૌપદી દોડીને ધર્મરાજાની પાસે ગઇ અને નયનોમાં અશ્રુજળ વહેવરાવતી બધી હકીકત એમને જણાવીને છેવટે વિનતિ કરી કે, “ હે સ્વામીનાથ ! કૌરવો આપના અપરાધી છે એ વાત ખરી, પણ આજે તો તમારા કુળને કલંક લાગવાનો સમય આવ્યો છે. આપના ગુણ અને બળ વડે આપત્તિમાં ફસાલયા બંધુઓ અને બંધુપત્નીઓનો ઉદ્ધાર કરો ! તમારા કુટુંબની સ્ત્રીઓનું ગંધર્વ હરણ કરી ગયો છે, એ બહુ દૂર ન જવા પામે તે પહેલાં એને પકડી પાડો અને યોગ્ય ઉપાયોથી સ્ત્રીઓને બચાવીને કુળધર્મની રક્ષા કરો.”

કૃષ્ણાનાં વચનો સાંભળીને ધર્મરાજાના હૃદયમાં આનંદની સાથે આવા ઉન્નત વિચારની કુળવધૂ પોતાને પ્રાપ્ત થવા માટે અભિમાન પણ થયું. તેમણે તરતજ ભીમ અને અર્જુનને આજ્ઞા આપી કે, “ જાઓ, તમે સત્વર જઇને કૌરવો અને તેમની વહુદીકરીઓને છોડાવી લાવો. દ્રૌપદીની સલાહ બહુજ વ્યાજબી છે. આપણે માંહોમાંહે લડતા હોઇએ, ત્યારે કૌરવો સો સગા

ભાઈ છે અને આપણે પાંચ જણા ભાઇઓ છીએ, એમ માનવાનું છે; પણ જ્યારે બીજા કોઇ સાથે યુદ્ધ કે શત્રુતાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે આપણે એકસો ને પાંચ ભાઇઓ છીએ એ વાત હમેશાં સ્મરણમાં રાખવી જોઇએ."

યુધિષ્ઠિરની શિખામણ માની ભીમ તથા અર્જુને પોતાના મનમાંથી કૌરવો પ્રત્યેનો દ્વેષ દૂર કર્યો અને તરતજ હથિયાર સજીને ગાંધર્વની પાછળ ગયા તથા તેને પરાજિત કરીને દુર્યોધન સહિત બધા કૌરવો અને તેમની સ્ત્રીઓને છોડાવી લીધાં. શત્રુઓ પ્રત્યેનું કૃષ્ણાનું આવું સૌજન્ય અને મોટું મન ખરેખર પ્રશંસા અને ધન્યવાદનેજ પાત્ર છે.

સાપને દૂધ પાઇને ઉછેરો તો એનામાં વિષનીજ વૃદ્ધિ થાય છે અને આખરે ઉછેરનારનેજ ડંખે છે. ખળ અને દુષ્ટ પુરુષોની મતિ પણ એવીજ હોય છે. પાંડવો અને કૃષ્ણાએ પોતાના ઉપર કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવો તો ક્યાં રહ્યો, ઊલટું દુર્યોધનના મનમાં હિંસા અને વેરની વૃત્તિ પહેલાં કરતાં દસગણી તીવ્ર થઇ ગઇ અને પાંડવોનો એકદમ નાશ કેવી રીતે થાય, તેનાજ વિચારમાં એ રાતદિવસ રહેવા લાગ્યો. એવામાં એક દિવસ દુર્વાસા મુનિ શિષ્યો સહિત હસ્તિનાપુરમાં જઇ પહોંચ્યા.

દુર્યોધનના મનમાં એક પ્રકારની દુષ્ટ બુદ્ધિ સૂઝી. તેણે દુર્વાસા મુનિ અને તેમના શિષ્યોનો બહુજ આદરસત્કાર કર્યો અને મુનિને સંતોષ્યા. મુનિએ જતી વખતે પ્રસન્ન થઇને એક વરદાન માગવાને કહ્યું, ત્યારે દુષ્ટબુદ્ધિ દુર્યોધને એક વિચિત્ર વરદાન માગ્યું. તેણે કહ્યું: "હું પ્રાર્થના કરૂં છું કે, આપ એક દિવસ રાત્રે ઓચિંતા, કૃષ્ણા ભોજન કરી ચૂકી હોય એવે વખતે દસ હજાર શિષ્યો લઇને યુધિષ્ઠિરને ત્યાં અતિથિ થઇને જાઓ."

દુર્વાસા તેમની મતલબ સમજી શક્યા નહિ, એટલે દુર્યોધને સમજાવ્યું કે, "જુઓને, બધા કહે છે કે યુધિષ્ઠિર ધર્મરાજ છે. મારી ઇચ્છા એવી છે કે, એ સાચા ધાર્મિક છે કે કપટી એની પરીક્ષા કરવી, એટલા માટેજ આપને આ વિનતિ કરી છે."

દુર્વાસા મુનિ જરાક હસીને એ પ્રમાણે કરવાનું સ્વીકારીને ચાલતા થયા.

બધા જાણતા હતા કે, દ્રૌપદીના ભોજન કર્યા પછી પાંડવો-

માં દસ હજાર અતિથિઓનો સત્કાર કરવાની શક્તિ કદી પણ રહેવાની નથી અને દુર્વાસા મુનિ મહા ક્રોધી છે એટલે શાપ દઇને પાંડવોનો સમૂળગો નાશ કરશે.

પેલી તરફ પાંડવોની વનકુટીરમાં કૃષ્ણા દરરોજ પોતાને હાથે રાંધીને બધાને પેટ ભરીને જમાડતી હતી. દરરોજ અનેક બ્રાહ્મણો, ઋષિઓ, અતિથિ, અભ્યાગત યુધિષ્ઠિરની પાસે શાસ્ત્ર-ચર્ચા કરવા આવતા અને તેઓ ગૃહલક્ષ્મી કૃષ્ણાની પરિચર્યા અને સેવાથી પ્રસન્ન થતા અને તેને ધન્યવાદ આપી તેના મંગળને સારૂ પ્રાર્થના કરતા. સૂર્યના વરદાનથી દીન, દરિદ્રો અને ભિક્ષુકો-ને માટે પાંડવોની ઝૂંપડીમાં સદાવ્રત સ્થપાયું હતું. કૃષ્ણા એકલે હાથે રાંધીને બધાને પેટ ભરીને જમાડતી અને પહોર રાત વીતી જાય, ત્યારે પોતે સ્વામીઓને જમાડ્યા પછી જે કાંઇ રહ્યું હોય તે પ્રસાદરૂપે ગ્રહણ કરતી. એ વનકુટીરમાં માણસ તો શું પણ પશુપક્ષી સુધ્ધાં ભોજન ન કરી લે, ત્યાંસુધી કૃષ્ણા જમવા બેસતી નહિ. આટલા પરિશ્રમપૂર્વક કૃષ્ણા ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરી રહી હતી.

માઘ માસના શુક્લ પક્ષની ચતુર્દશીની રાત્રિ હતી. કામ્યક વનમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરી હતી. પહોર રાત સુધી કૃષ્ણાએ ચારે તરફ ખોળીને, બૂમ પાડીને બોલાવી બોલાવીને પશુપક્ષી સુધ્ધાં-ને જમાડીને તૃપ્ત કર્યાં અને સૌના પછી પોતે જમવા બેઠી. એ જમીજ રહી હતી, એવામાં દશ હજાર ભૂખ્યા શિષ્યોને લઇ-ને દુર્વાસા મુનિ પાંડવોના વનમાં અતિથિરૂપે આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા: “ જય હો મહારાજનો! હસ્તિનાપુરમાં કુરુરાજને મળવા ગયો હતો, ત્યાં આગળ આપના સમાચાર મળતાં એમ થયું કે, ચાલો એમને પણ મળતા આવીશું અને ત્યાંથી આ અરણ્યના તીર્થમાં સ્નાન પણ કરતા આવીશું.”

પાંડવોએ ઘણું માન આપીને તથા ચરણપૂજા કરીને દુર્વાસા-ને બેસાડ્યા. મુનિએ પ્રસન્ન થઇને આશીર્વાદ આપ્યો તથા જણાવ્યું, કે, “ અમે તીર્થમાં સ્નાન કરી આવીએ છીએ, ત્યાંસુધીમાં તમે ભોજનની તૈયારી કરો.”

દુર્વાસા શિષ્યોને લઇને સ્નાનસંધ્યા કરવા સારૂ ગયા. પાંડવો-ના હૃદયમાં તો મોટી ફાળ પડી. કૃષ્ણા ભોજન કરી ચૂકી હતી.

આખા વનમાં પશુપક્ષીપર્યંત કોઇ ભૂખ્યું નહોતું. એવે સમયે રાત્રે એ જંગલમાં દસ હજાર માણસોના ભોજનની તૈયારી કેવી રીતે કરવી? અતિથિ ખાધા વગર પાછો જાય એજ ખોટું અને તેમાંયે દુર્વાસા ઋષિ જેવા મહા ક્રોધી અતિથિ અપ્રસન્ન થાય તો સત્યાનાશ વાળી નાખે! હાય! આજ પાંડવોનાં બધાં પુણ્ય ડૂબી જશે અને એમનું નામનિશાન પણ ધોવાઇ જવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. કૃષ્ણાએ ભોજન ન કર્યું હોત તો કાંઈ પરવા નહોતી, પણ હવે શું કરવું? ભય અને શોકમાં પાંડવો લીન થઇ ગયા.

કૃષ્ણાનાં ભય અને ચિંતાનો તો પારજ નહોતો. એ ગૃહિણી હતી, ગૃહધર્મ અને કર્તવ્યપાલનનો ભાર એના ઉપરજ હતો. હાય! શા માટે એ થોડો વધુ વખત ભૂખી ન રહી? આખી રાત ભોજન વગર ગાળી હોત તો મરી થોડી જાત? એનાજ અપરાધથી આજ પતિકુળનો નાશ થવા વારો આવ્યો છે! કૃષ્ણાનું હૃદય દુઃખ અને નિરાશાથી પૂર્ણ થયું. બીજો કાંઇ પણ ઉપાય ન જડ્યાથી એ પ્રભુભક્ત મહિલાએ ભક્તવત્સલ, અનાથશરણ, દીનાનાથનું શરણ લીધું. તેમનેજ પોકાર્યા. કૌરવોની સભામાં પણ વસ્ત્રહરણની મહા આપત્તિ વખતે એણે એજ હરિનું શરણ લીધું હતું. આજે કૃષ્ણાએ પોતાની બધી કથા શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં નિવેદન કરીને બાહ્યજ્ઞાનશૂન્ય થઇને એકાગ્ર ચિત્તે તેમનુંજ સ્મરણ કર્યું!

હવે ભગવાન કેવી રીતે બેસી રહી શકે? જ્યાં તન્મયતા છે, જ્યાં એકાગ્ર ચિત્તે તેમનું ચિંતવન છે, ત્યાં એ આવીને ઊભાજ રહે છે. કૃષ્ણાને જ્યારે ભાન આવ્યું, ત્યારે એણે દુઃખીઓના રક્ષણકર્તા, પરમ બંધુ શ્રીકૃષ્ણને પોતાની સન્મુખ ઊભેલા જોયા! કૃષ્ણા કાંઇ પણ બોલે તે પહેલાંજ શ્રીકૃષ્ણે અધીરા થઇ જઇને કહ્યું: “બહેન કૃષ્ણા! મને ઘણી ભૂખ લાગી છે. થોડુંક ખાવાનું આપ, પછીજ બીજી વાત કરજે.”

કૃષ્ણાના મોંમાંથી એક પણ શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ. હાય! હવે શો જવાબ દઉં? જે આપત્તિમાંથી ઉગારવા માટે એમને પોકાર્યા, તેજ આપત્તિ ઊલટી વધારવાની એ તો વાત કરી રહ્યા છે! એના હોઠ બંધ થઈ ગયા, નેત્રમાંથી ચોધાર અશ્રુધારા વહેવા લાગી; પણ શ્રીકૃષ્ણે એ તરફ કાંઇ પણ લક્ષ્ય ન આપતાં,

આકળા થઇને કહ્યું: "જો તો ખરી, હાંલ્લીમાં શું છે? થોડું ઘણું ચોંટી રહ્યું હશે એજ મને આપ; એટલાથીજ મને સંતોષ વળશે."

પરંતુ દ્રૌપદીએ તો ભોજન કર્યા પછી અબોટ કરીને વાસણ માંજીને સાફ કરીને મૂક્યાં હતાં. ત્યાં અન્નનો એક દાણો પણ ક્યાંથી હોય? શું કરવું, શો ઉત્તર દેવો. તેની કાંઇ સૂઝ એને પડી નહિ. અંતર્યામી શ્રીકૃષ્ણને એના મનનો ભાવ સમજતાં વાર લાગી નહિ; વિશેષ વિલંબ ન કરતાં એ રસોડામાં ગયા. કૃષ્ણા પણ પૂતળીની પેઠે પાછળ પાછળ ગઇ.

રસોડું સાફ અને સ્વચ્છ હતું. ગંદવાડનું ત્યાં નામનિશાન નહોતું. ત્યાં એટલી બધી સ્વચ્છતા હતી કે કોઇ માનીજ ન શકે કે થોડી વાર પહેલાં અહીંયાં હજારો માણસની રસોઇ થઇ હતી અને હજારો મનુષ્ય ત્યાં આગળ જમી ગયાં હતાં. દ્રૌપદીએ ધોયેલી હાંલ્લી લાવીને શ્રીકૃષ્ણની આગળ રજૂ કરી. શ્રીકૃષ્ણે એમાં ડોકિયું કરીને જોયું તો એક ખૂણામાં અન્નનો નાનો સરખો દાણો તથા એક જગ્યાએ શાક જેવું કાંઈક જોવામાં આવ્યું. એ જોતાં વારજ ઘણા પ્રસન્ન થઇને ઓડકાર ખાતાં ખાતાં તૃપ્ત થઇને એ પાત્રમાંથી ભોજન કરવા લાગ્યા. સર્વ ભૂતોના આત્મારૂપ નારાયણ પ્રસન્ન થયા એટલે આખું વિશ્વ એની મેળે તૃપ્ત થઈ ગયું. એમણે દ્રૌપદીને આશ્વાસન આપીને કહ્યું: "બહેન હવે તું ચિંતા કરીશ નહિ. મારૂં પેટ ભરાઇ ગયું છે. હવે ઓડકાર આવે છે. બધાઓ એવીજ રીતે તૃપ્ત થઇ ગયા. કોઇ રીતે મૂંઝાઇશ નહિ."

દુર્વાસા મુનિ તીર્થસ્થાનમાં સ્નાનસંધ્યા કરી રહ્યા હતા, ત્યાં આગળ અચાનક એવો ચમત્કાર બન્યો કે મુનિ અને એમના શિષ્યોને એવું જણાવા લાગ્યું કે જાણે પેટમાં ભારે ભોજન પડ્યું છે. બધાને ઓડકાર પણ આવવા લાગ્યા અને આળસ પણ આવવા લાગ્યું. આ તીર્થના પાણીમાં આવી શી અદ્ભુત શક્તિ છે, એના વિચારમાં બધા આશ્ચર્ય સહિત એક બીજા સાથે વિચાર કરવા લાગ્યા. બધાએ નિશ્ચય કર્યો કે, અત્યારે તો પેટ એવું ભરાઇ ગયું છે અને એટલાં બગાસાં આવી રહ્યાં છે, કે આજ રાત્રે અહીંયાંજ પડ્યા રહેવું અને કાલ સવારે પાંડવોના આશ્રમમાં જવું ઠીક છે. એજ પ્રમાણે થયું. બીજે દિવસે સવારે દુર્વાસા મુનિ દશ હજાર શિષ્યો સહિત પાંડવાશ્રમમાં ગયા.

સૂર્યોદય થયા પછી તો અન્નપૂર્ણારૂપ દ્રૌપદીને ત્યાં શી ખોટ હતી ? એણે ઘણાજ આદરપૂર્વક બધાને ધરાઇને સ્વાદિષ્ટ પદાર્થો જમાડયા. મુનિ ઘણાજ પ્રસન્ન થયા અને વિદાય થતી વખતે દ્રૌપદીને અને પાંડવોને પુષ્કળ આશીર્વાદ આપતા ગયા.

આ સમાચાર દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા દુર્યોધનને કાને પણ પહોંચ્યા. પોતાની બાજી ઊલટી પડી, તેથી એણે નવો પ્રપંચ રચવા માંડયો. હવે એને એક બહુજ અધમ અને પૈશાચિક ઉપાય સૂઝી આવ્યો. સાક્ષાત્ લક્ષ્મીસ્વરૂપિણી દ્રૌપદી દેવીનું હરણ કરવા સારૂ તેણે પોતાના બનેવી જયદ્રથને મોકલ્યો.

જયદ્રથ પાંડવોના આશ્રમમાં ગયો. કૌરવોનો જમાઇ તે પોતાનો પણ જમાઇ એમ ધારીને પાંડવોએ એનો બહુજ સારો સત્કાર કર્યો. દ્રૌપદીએ પણ સાચા મનથી એક કુટુંબી તરીકે એની સેવા અને પરિચર્યા કરી. જયદ્રથના મનનું પાપ કોઇના કળ્યામાં આવ્યું નહિ. એક કુટુંબીને મળવાથી થતા સ્વાભાવિક આનંદમાં એમના દિવસો નિર્ગમન થવા લાગ્યા.

આખરે એક દિવસ પાંડવો ભિક્ષા માગવા સારૂ બહાર ગયા હતા. એ સમયે લાગ જોઇને જયદ્રથે બળપૂર્વક કૃષ્ણાનું હરણ કરવાનો વિચાર કર્યો. પહેલાં તો એણે દ્રૌપદીને પોતાની સાથે આવવા માટે ઘણોયે આગ્રહ કર્યો, પણ દ્રૌપદીએ યોગ્ય શબ્દોમાં તેની પાપી ઇચ્છાઓ માટે ઠપકો આપ્યો, એટલે જયદ્રથ એને બળપૂર્વક લઇ જવા તૈયાર થયો. તેજસ્વી સતીએ લાત મારીને જયદ્રથને નીચે પાડયો, પણ ગમે તેમ તોયે તે અબળા હતી અને જયદ્રથ વીર પુરુષ હતો. ધૂળમાંથી ઊઠીને, ઊભા થઇને જયદ્રથે ક્રોધપૂર્વક દ્રૌપદીને પોતાના રથમાં બેસાડી.

આ આપત્તિને સમયે વિદુષી કૃષ્ણાએ સમયસૂચકતા દાખવી. એણે ભયભીત થઇને રુદન કર્યું નહિ. ક્રોધદીપ્ત નયને પાંડવોના પાછા ફરવાના રસ્તા તરફ તે જોવા લાગી. થોડી વારમાં પાંડવોનાં પગલાં સંભળાવા લાગ્યાં. ગર્વપૂર્વક દ્રૌપદી પાસે આવી પહોંચેલા પાંડવોને બતાવીને એકેએકે તેમના ગુણનો પરિચય કરાવવા લાગી. પાંડવો જયદ્રથના સૈન્ય ઉપર તૂટી પડયા અને તેના સૈનિકોનો સંહાર કરીને જયદ્રથના રથ પાસે આવી પહોંચ્યા, ત્યારે તે રથમાંથી ઊતરીને પલાયન કરી ગયો. ઝટપટ તેની પાછળ જઇને

ભીમ તથા અર્જુને તેને પકડી લાવીને યુધિષ્ઠિરની આગળ રજૂ કર્યો. જયદ્રથે યુધિષ્ઠિરને પગે પડીને તેમનું દાસત્વ સ્વીકારીને ક્ષમા માગી, એટલે દ્રૌપદીએ કહ્યું: "આ દુર્બુદ્ધિ જયદ્રથ તમારે પગે પડીને, તમારૂં દાસત્વ સ્વીકારીને ક્ષમા માગે છે તો હવે એનો પ્રાણુ નાશ ન કરતાં વિદાય કરો." દ્રૌપદીની અને ધર્મ-રાજની ઉદારતાથી મુક્ત થઇને જયદ્રથ ચાલ્યો ગયો અને શરમનો માર્યો ઘેર ન જતાં પાંડવોને મારી નાખવાની ઇચ્છાથી શિવજીની તપસ્યા કરવા વનમાં ગયો.

જયદ્રથને છોડી તો મુકાવ્યો પણ એનું પૈશાચિક કૃત્ય દ્રૌપદીના હૃદયને ઝેરી બાણુની પેઠે રાતદિવસ વીંધવા લાગ્યું. એ સમયે મુનિવર માર્કંડે આવીને અનેક પુરાણુ, ઇતિહાસ રામાયણુ વગેરેમાંથી કથાઓ સંભળાવવા માંડી. સીતાહરણુની કથા સાંભળીને તથા તેમનાં દુઃખનું સ્મરણુ કરીને કૃષ્ણા પોતાનું દુઃખ અને અત્યાચાર વીસરી ગઈ.

ધીમે ધીમે પાંડવોના વનવાસનાં બાર વર્ષ પૂરાં થયાં. જુદા જુદા વેશ ધરીને એ બધાએ અજ્ઞાતવાસનું તેરમું વર્ષ વિરાટ રાજાના મહેલમાં ગાળવાનું નક્કી કર્યું. એ વખતના બધા રાજાઓને જૂગટું રમવાનો ઘણો શોખ હતો. યુધિષ્ઠિરે પાસા રમવામાં પ્રવીણુ 'કંક' બ્રાહ્મણુનો વેશ લઇને વિરાટ રાજાના સહચરનું કામ સ્વીકાર્યું. મહા બળવાન અને મોટી કાયાવાળા ભીમસેનને થોડા આહારથી ચાલતું નહિ તથા રસોઇના કામમાં એ ઘણો પ્રવીણુ હોવાથી 'વલ્લભ' નામના રસોઇયા તરીકે રસોડામાં નોકર રહ્યો. અર્જુને કોઇ દૈવી શક્તિના બળ વડે નપું-સક રૂપ ધારણુ કર્યું. નૃત્યગીતમાં એ ઘણો કુશળ હતો, તેથી નપુંસકનું રૂપ ધારણુ કરીને, ચાંલ્લો ચોટલો કરીને અર્જુન 'બૃહન્નલા' નામથી વિરાટ રાજાની કન્યાઓને નૃત્યગીતનું શિક્ષણુ આપવાના કામમાં રોકાઇ ગયો. નકુલ વિરાટ રાજાનો અશ્વપાલ અને સહદેવ ગોપાલ થયો. પૂર્વકાળના રાજાઓ અને ધનવાનો-ને ત્યાં 'સૈરંધ્રી' નામની એક ઊંચા દરજ્જાની દાસી હતી. તેનું કામ રાણી અને રાજકન્યા તથા શેઠિયાઓને ત્યાં તેમની સ્ત્રી અને કન્યાઓના વાળ ગૂંથવા, શરીરે સુગંધી તેલ ચોળવાં, અલં-કાર પહેરાવવા તથા બીજી લલિત કળાઓનું શિક્ષણુ આપવાનું હતું. દ્રૌપદીએ 'સૈરંધ્રી' તરીકે વિરાટ રાજાની રાણી સુદેક્ષાની

સેવામાં નિમાવાની પ્રાર્થના કરી. દ્રૌપદીનું રૂપ જોઇને એવી દાસી રાખવાની સુદેક્ષાની હિંમત ચાલી નહિ. એણે કહ્યું: " બેટા, તને રાખતાં મારી હિંમત ચાલતી નથી. તારૂં આવું સારૂં રૂપ છે. તને રાખીને પછી આખરે હું મારૂંજ સત્યાનાશ વાળું ?"

દ્રૌપદીએ કહ્યું: " માજી, તમે કોઇ પ્રકારનો ભય રાખશો નહિ. હું પરપુરુષ તરફ કોઇ દિવસ દૃષ્ટિપાત પણ કરીશ નહિ. પાંચ બળવાન ગંધર્વો મારા સ્વામી છે. તેઓ છૂપે વેશે સદા મારૂં રક્ષણ કરે છે. ખરાબ વિચારથી કોઇ મારી સાથે કાંઇ બોલશે તો તરતજ તેઓ તેની ખબર લઈ લેશે. મને કોઇ સ્નેહપૂર્વક રાખશે તો ગંધર્વો તેનું ઘણું કલ્યાણ કરશે. તમારે જરા પણ ભય રાખવો નહિ. તમે મને આશ્રય આપો. " સુદેક્ષાએ હવે વધારે વાંધો ન લેતાં, દ્રૌપદીને પોતાની સેવામાં સૈરંધ્રી તરીકે રાખી લીધી.

વિરાટ રાજા પોતે ઘણા સામર્થ્યવાન નહોતા. કીચક નામનો તેમને એક મહાવીર સાળો હતો. તેના પરાક્રમથી વિરાટ રાજા પોતાનું રાજ્ય સાચવી રહ્યા હતા. એ કીચકની ચાલચલગત સારી નહોતી, પણ તેથી એનો વાંકો વાળ કોણ કરી શકે ? ભયથી કીચકને વિરાટ રાજા પણ કાંઇ કહી શકતા નહિ. દ્રૌપદીનું રૂપ જોઇને કીચક મુગ્ધ થયો. પહેલાં ઘણી લાલચો બતાવી પણ કાંઇ વળ્યું નહિ, છેવટે કીચકે એક યુક્તિ કરી. રાણી સુદેક્ષાને આગ્રહ કર્યો કે દ્રૌપદીને કોઇ પણ યુક્તિથી એને ઘેર મોકલવી. સુદેક્ષાએ દ્રૌપદીને કીચકને ઘેરથી પોતાને માટે પાણી લાવવાનો હુકમ આપ્યો. દ્રૌપદીએ કીચકની વર્તણુંક સંબંધી બધી હકીકત સુદેક્ષાને કહીને ત્યાં જવાની પોતાની નાખુશી જણાવી, પણ સુદેક્ષાની જીદથી આખરે એને જવું પડ્યું.

કીચક દ્રૌપદીની રાહ જોઇને બેઠો હતો. દ્રૌપદીના આવતાં વારજ એ પાપીએ તેની આગળ ખરાબ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. ઘૃણાથી તરતજ દ્રૌપદી પાછી ચાલી જતી હતી, એવામાં પાપીએ તેનો હાથ પકડ્યો. છંછેડાયલી સિંહણની પેઠે ગર્જના કરીને દ્રૌપદીએ જોરથી પોતાનો હાથ છોડાવ્યો અને કીચકને પાડી નાખીને દોડતી દોડતી એકદમ રાજસભામાં વિરાટ રાજા અને કંક વેશધારી યુધિષ્ઠિર બેઠા હતા ત્યાં જઇને ઊભી.

ક્રોધમાં સઘળું ભાન ભૂલી જઇને કીચક પણ તેની પાછળ પાછળ ગયો અને વાળ પકડીને દ્રૌપદીને જમીન ઉપર પાડી નાખીને લાત મારી.

કીચકના ભયથી વિરાટ રાજા ચૂપ બેસી રહ્યા. એ જોઇને દ્રૌપદીએ તેમને સંબોધીને કહ્યું: "મહારાજ, આપ રાજા થઇને નિરપરાધી અબળાનું આવું અપમાન પોતાની આંખે જોવા છતાં પણ તેને રોકવાને કાંઇ ઉપાય કરતા નથી! આજ આપનો રાજધર્મ કે? આપ રાજા હોવા છતાં પણ દસ્યુ જેવા છો. શું મોં લઇને આ રાજ્યસિંહાસન ઉપર બેઠા છો? સભાસદો! હું આપની પાસે ઇન્સાફની પ્રાર્થના કરૂં છું. કીચક પાપિષ્ઠ છે. વિરાટરાજા પણ રાજધર્મના પાલનથી વિમુખ છે. જો આપ મૂંગા બેસી રહેશો તો હું જાણીશ કે અધાર્મિક રાજાના આશ્રિત અને ઉપાસક હોવાથી તમે પણ પોતપોતાનો ધર્મ ભૂલી ગયા છો."

વિરાટ રાજાની સભાના સભાસદોએ તથા કંકવેશધારી યુધિષ્ઠિરે તેને ધીરજ આપીને અંતઃપુરમાં મોકલી. ક્રોધ અને અભિમાનથી રોતી રોતી દ્રૌપદીએ અંતઃપુરમાં સુદેક્ષાની પાસે જઇને બધો વૃત્તાંત નિવેદન કર્યો. શરમાઇ જઇને સુદેક્ષાએ કહ્યું: "અહો! કીચકે આટલું બધું અપમાન કર્યું? તું કહે, તો હું રાજાજીને કહીને કીચકને દેહાંતદંડ કરાવું." અભિમાનપૂર્વક દ્રૌપદીએ કહ્યું: "આપની પાસે હું બદલો લેવાની પ્રાર્થના કરતી નથી. એ દુષ્ટે જેમની સ્ત્રીનું અપમાન કર્યું છે તે ગંધર્વોજ તેને જરૂર યોગ્ય સજા કરશે."

દ્રૌપદી જાણતી હતી કે ભીમસેન વગર બીજા કોઇને આ અપમાનનું વેર લેવાનું શૂર ચડશે નહિ. બધા તો અનેક તરેહના વિચાર કરીને ક્રોધને શમાવશે. કેવળ ભીમસેન નહિ માને.

મોડી રાતે દ્રૌપદી ભીમસેનની પાસે ગઇ. ભીમસેનને સૂતલો જોઇને દ્રૌપદીને ઘણો ગુસ્સો ઊપજ્યો. ગુસ્સો ઊપજવાનીજ વાત હતી. સ્ત્રીનું આ પ્રમાણે અપમાન થયેલું જોઇને કયો તેજસ્વી સ્વામી આ પ્રમાણે સુખે નિદ્રા ભોગવી શકે? દ્રૌપદીએ કહ્યું: "ધિક્કાર છે વૃકોદર! શા સુખે સૂતા છો? તમે જીવિત છો કે મૃત? કોઇ જીવતા પુરુષની સ્ત્રીનું આ પ્રમાણે અપમાન કરીને કીચક જીવતો ફરી શકે?"

દ્રૌપદીના સ્વરથી ભીમસેન જાગી ઊઠ્યો અને દ્રૌપદીને ધીરજ આપવા લાગ્યો.

કોઇ પણ પ્રકારની સાંત્વનાથી દ્રૌપદીના મનને શાંતિ વળી નહિ. રોષ અને ક્રોધથી એ કહેવા લાગી: "મારૂં મોટું દુર્ભાગ્ય કે તમારા જેવા સ્વામીની સ્ત્રી થઇને પણ આટલું અપમાન સહન કરવું પડે છે. વીર થઇને પણ પોતાની સ્ત્રીનું અપમાન આમ ચુપ-ચાપ સહન કરો છો? તમને હવે બીજું શું કહું? તમારી કયી હીનતા અને દુર્દશા આંખે નથી દેખતી? પાસા રમવામાં સર્વસ્વ ગુમાવીને યુધિષ્ઠિર પાછા એજ પાસા રમવામાં દિવસ ગુજારે છે! જે હાથે તમે હિડિંબ, બક વગેરે રાક્ષસોનો વધ કર્યો છે તેજ હાથે આજે વિરાટ રાજાને ત્યાં ભાત રાંધો છો; જે અર્જુન વજ્ર જેવા કઠણ હાથમાં ધનુષ્ય પકડતા હતા, તેજ હાથે આજ એમણે ચૂડીઓ પહેરી છે! જેમના હુંકારાથી યુદ્ધક્ષેત્રમાં શત્રુઓ કંપી ઊઠતા હતા, તે આજે અંતઃપુરની કન્યાઓને ગાયન સંભળાવી-ને તૃપ્ત થાય છે! જે પગના ભારથી પૃથ્વી કંપી ઊઠતી હતી, તેજ પગ આજે એ વિરાટ રાજાની કન્યાઓને નૃત્ય શીખવે છે! જે માથા ઉપર ઉજ્જવલ કિરીટ શોભતો હતો, તેજ માથે આજે એમણે સાડી ઓઢી છે! આ દુર્ભાગ્ય પણ હું મારી આંખે જોવા પામી છું! મારી વાત હવે શું કહું? એક દિવસ આ પૃથ્વી મારા અધિકારમાં હતી, આજ હું સુદેક્ષાની દાસી છું. જે હાથે ફક્ત આર્યા કુંતીના માથામાં તેલ નાખતી હતી, તેજ હાથે આજ સુદેક્ષાને ચંદન ચોપડવું પડે છે–સુદેક્ષાનું શરીર ચાંપવું પડે છે. ગમે તે થાય પણ ભીમ! આજનું આ અપમાન હું સહન કરી શકતી નથી. કીચક જીવતો છે ત્યાંસુધી મારા પાતિવ્રત્યના રક્ષણ-ને માટે હું એક ઘડી આ શહેરમાં રહી શકીશ નહિ. તમે પોતાની આંખે બધું દેખ્યું છે. બધી અવસ્થા સમજી પણ ગયા છો. એનો ઉપાય કરો. જલદીથી કીચકનો વધ કરો, નહિ તો હું ઝેર ખાઇને મરી જઇશ. આ પ્રમાણે ઘૃણિત–લજ્જિત જીવન ધારણ કરવા કરતાં મૃત્યુ હજાર દરજ્જે સારૂં છે."

આથી વધારે શું કહેવાનું હોય? ભીમસેને કહ્યું: "દ્રૌપદિ! હવે વધારે બોલીશ નહિ. હું કાલેજ કીચકનો સંહાર કરીશ. તું કીચકને કહેજે કે, 'કાલ રાતે નૃત્યશાળામાં હું આપને મળીશ.' તારા બદલામાં સ્ત્રીનો વેશ ધારણ કરીને હું ત્યાં પહોં-

ચીશ અને એ દુરાત્મા કીચકનો વધ કરીને તને આ આફતમાંથી મુક્ત કરીશ.” ભીમસેનની સલાહ મુજબ દ્રૌપદીએ કીચકને મળવાનો સંદેશો કહાવ્યો. સંકેત પ્રમાણે કીચક રાતે નૃત્યશાળામાં પહોંચ્યો અને ભીમસેનને હાથે માર્યો ગયો.

કીચકનો વધ કરીને તથા તેના હાથ, પગ, મુખ બધું શરીરની અંદર પેસાડી દઈને તેને કૂબડો બનાવી દઇને ભીમ પોતાને ઘેર ગયો. પ્રભાતમાં બધા કીચકનું મડદું જોઇને વિસ્મય પામ્યા. કોઇને ખબર પડી નહિ કે, કોણે કીચકને મારીને તેના મૃતદેહની આવી દશા કરી છે. દ્રૌપદીએ કહ્યું કે, “ મારૂં અપમાન કર્યા બદલ મારા ગંધર્વ સ્વામીએ કીચકની આ દુર્દશા કરી છે.”

કીચકને એકસો ને પાંચ ભાઈ હતા. તેમને લોકો ઉપકીચક કહેતા. કીચકના મૃત્યુથી ઉપકીચકો ઘણા ક્રોધે ભરાયા અને કીચકના મૃતદેહની સાથે બાળી નાખવા માટે દ્રૌપદીને પણ બાંધી લઈ ગયા. ભીમે પોતાનો વેશ બદલી લીધો. ગંધર્વના વેશે ઉપકીચકોના ઉપર હુમલો કરીને તેણે તેમનો સંહાર કર્યો. મુક્ત થઇને દ્રૌપદી રાજમહેલમાં ગઈ.

દ્રૌપદીએ જ્યારે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે અર્જુન નૃત્યશાળામાં રાજકન્યાઓને નૃત્ય શીખવતો હતો. દ્રૌપદીને જોઇને અર્જુને હસીને તેની સાથે વાત કરીને ઉપકીચકના વધની વાત જાણવા માગી. શ્લેષવાક્યમાં દ્રૌપદીએ કહ્યું: “ બૃહન્નટા, તમે નાચગાન કરો છો તે કરતા રહો, સૈરંધ્રીની વાતથી તમારે શું લાગે વળગે ? મારૂં દુઃખ તમારાથી સહન થતું નથી તેમાંજ હસો છો ને ?”

અર્જુને દ્રૌપદીને સમજાવીને મીઠાં વચનોથી ધીરજ આપી.

દ્રૌપદીને લીધે કીચક અને ઉપકીચકોનો વધ થયો અને આગળ ઉપર વળી કોણ જાણે શીએ આફત પડે એમ ધારીને, વિરાટરાજે સૈરંધ્રીને વિદાય કરી દેવાનો રાણીને હુકમ આપ્યો. દ્રૌપદી આવી એટલે સુદેક્ષાએ કહ્યું: “ બેટા, તારૂં રૂપ ઘણું સુંદર છે અને પુરુષોનું મન ઘણું ચંચળ હોય છે. વળી તારા ગંધર્વો પણ ઘણા જોરાવર છે. અહીં તારા રહેવાથી કંઈ નવી વિપદ આવી પડે તો કહેવાય નહિ. માટે બેટા ! તું બીજે કંઇ જા. તારા જેવી સૈરંધ્રીનું મારે કામ નથી.”

પાંડવોના ગુપ્તવાસની અવધિ પૂરી થવામાં થોડો સમય બાકી હતો, એટલે દ્રૌપદીએ બીજા તેર દિવસનો સમય માગ્યો. ભયથી સુદેષ્ણા ના કહી શકી નહિ.

પાંડવોના ગુપ્તવાસનો સમય પૂરો થયો. પાંડવોએ પોતાના રાજ્યનો ભાગ માગવા માટે દુર્યોધનની પાસે શ્રીકૃષ્ણને દૂત તરીકે મોકલ્યા. યુદ્ધ કર્યા વગર સોયની અણી જેટલી જમીન પણ પાંડવોને આપવાને દુર્યોધન તૈયાર થયો નહિ, એટલે કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધનો આરંભ થયો. અઢાર દિવસ સુધી એ યુદ્ધ ચાલ્યું. કુરુવંશ પ્રાયઃ નિર્મૂળ થઇ ગયો.

દુર્યોધનની જાંઘ તોડ્યા પછી, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા રાતે પાંડવોના તંબૂમાં આવીને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોને મારી ગયા. આ પ્રમાણે અન્યાયથી પુત્રોનું મૃત્યુ થવાથી દ્રૌપદીને શોક કરતાં ક્રોધ વધારે વ્યાપ્યો. વેર લેવાનો પ્રબલ અગ્નિ એ તેજસ્વી નારીના હૃદયમાં પ્રજ્વલિત થયો. તીવ્ર જ્વલંત શબ્દોમાં તેણે પાંડવોને કહ્યું: “ બાયલો અશ્વત્થામા શિયાળની પેઠે રાતે તંબૂમાં ઘૂસી જઇને મારા સૂતેલા વીરપુત્રોની હત્યા કરી ગયો છે. તમે જો વગર વિલંબે તેને યોગ્ય સજા નહિ કરો તો હું ખાવાપીવાનું ત્યાગ કરીને પ્રાણ તજી દઈશ. ” યુધિષ્ઠિરે દ્રૌપદીને શાંત કરવાની ચેષ્ટા કરી, પણ એ ચેષ્ટાથી કાંઇ વળ્યું નહિ.

દ્રૌપદીએ ફરીથી કહ્યું: “ એ બાયલાને યોગ્ય સજા મળ્યા વગર મને જરા પણ શાંતિ વળશે નહિ. અશ્વત્થામાને ઘાયલ કરીને તેના માથાનો મણિ મને લાવી આપો તો હું જાણીશ કે, એને એના પાપનો યોગ્ય બદલો મળ્યો છે, નહિ તો નહિ. ”

ભીમસેને તરતજ અશ્વત્થામાની પૂંઠ પકડી. થોડી વારમાંજ તેના માથાનો મણિ આણી આપ્યો. પોતાના અસ્ત્રગુરુ દ્રોણાચાર્યનો પુત્ર હોવાથી તેણે અશ્વત્થામાનો પ્રાણ લીધો નહિ. એ સાંભળીને દ્રૌપદીએ કહ્યું: “ તમારો ગુરુપુત્ર મારો પણ ગુરુ છે. એ ગમે તે કરે તોપણ આપણે માટે અવધ્ય છે, ગમે તેમ કરીને પણ તમે તેના માથાનો મણિ લાવ્યા છો, એથીજ તેને પૂરતી સજા મળી છે. યુધિષ્ઠિર આ મણિને માથામાં પહેરશે. પુત્રહત્યાના બદલાના ચિહ્નસ્વરૂપ આ મણિ યુધિષ્ઠિરના મસ્તક ઉપર જોઇને મને ઘણી શાંતિ વળશે. ”

બાળક, વૃદ્ધ અને વિધવા રમણીઓ સિવાય આ મહાવંશના બધા પુરુષો માર્યા ગયા. શ્રીકૃષ્ણે અભિષેક કરીને ધર્મરાજને હસ્તિનાપુરના સિંહાસન ઉપર બેસાડ્યા અને પૃથ્વીમાં ધર્મરાજ્યની સ્થાપના કરી. કૃષ્ણા સામ્રાજ્ઞી બનીને ધર્મરાજને ડાબે પડખે સિંહાસન ઉપર બેઠી. એટલે બધે દિવસે તેના હૃદયની જ્વાળા શાંત થઇ. મનનો ક્ષોભ જતો રહ્યો.

આ પ્રમાણે કુટુંબનો નાશ થયેલો જોઇને અંધરાજ ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી સંસાર છોડીને વનમાં ગયાં; કુંતીદેવી અને વિદુરકાકા પણ તેમની સાથે તપસ્યા કરવા ગયા.

આ ઘોર મહાયુદ્ધમાં ઘણા વંશોનો નાશ થયો હતો, માટે એ પાપના ભયથી ધર્મરાજને ઘણો ખેદ થતો હતો. શ્રીકૃષ્ણ અને ઋષિઓની સલાહથી ધર્મરાજે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને બધાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. આખી પૃથ્વીમાં કૃષ્ણા અને પાંડવોનાં યશોગાન ગવાવા લાગ્યાં.

અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યાથી પાંડવોનાં પાપ તો દૂર થયાં, પણ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં અસંખ્ય જ્ઞાતિજનો તથા બંધુબાંધવોના વધથી ઊપજેલી ગ્લાનિ અને હૃદયના વિષાદનું નિવારણ થયું નહિ. ચારે તરફથી કેવળ દીર્ઘ નિઃશ્વાસ અને હાહાકારનો શોકમય ધ્વનિ નીકળીને તેમના હૃદયને ચીરી નાખતો હતો. દેખીતી રીતે સંસારનું શ્રેષ્ઠ સુખ તેમને મળી ચૂકયું હતું, પણ હૃદયમાં જરાયે શાંતિ નહોતી. કોઇ કાર્યમાં તેમને રસ કે ઉમંગ રહ્યો નહોતો. કેવળ કર્તવ્યપાલનની ખાતર યંત્રની માફક બધું કામ કરવામાં આવતું. ધર્મકાર્ય અને ધર્મચર્ચામાં પાંડવોનો સમય વ્યતીત થવા લાગ્યો.

કૃષ્ણાએ હૃદયનો ભાર હલકો કરવા સારૂ બધી વિધવાઓ અને પુત્રહીન સ્ત્રીઓની સેવા કરવાના કાર્યમાં ચિત્તને પરોવ્યું. એ પવિત્ર કાર્યને માટે એ યોગ્ય પણ હતી. મંદવાડ ભોગવતી સ્ત્રીઓનાં દવાદારૂ તથા માવજત કરીને અને શોકપીડિત રમણીઓને મીઠા શબ્દોમાં ધર્મોપદેશ આપીને એમનાં દુઃખ દૂર કરતી. જ્યાં કોઇ શોકથી પિડાતું હોય ત્યાં દ્રૌપદી પહોંચતી. જ્યાં કોઇને કોઇ પણ વસ્તુની ખોટ જણાતી હોય તો એ ખોટ પૂરી પાડવા દ્રૌપદી હાજર રહેતી. જો કોઈને આશ્રયની જરૂર પડતી તો દ્રૌપદી તેને આશ્રય આપતી. કોઇ માંદું પડતું તો ત્યાં દ્રૌપદી

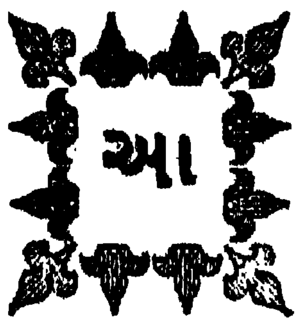
જાતે જઈ ખોળામાં માથું મૂકીને એની ચાકરી કરતી. આ પ્રમાણે દ્રૌપદી આખા હસ્તિનાપુરની સાચી માતા બની હતી. જનહિતનાં કામમાં દ્રૌપદીનું જીવન વ્યતીત થતું હતું, એવામાં પાંડવોને કાકા ધૃતરાષ્ટ્રના મૃત્યુના સમાચાર મળ્યા. એ શોકસમાચારથી દ્રૌપદીને ઘણોજ ખેદ થયો. થોડા સમય પછી એક દિવસ શ્રીકૃષ્ણનો સારથિ દારુક અર્જુનને તેડવા આવ્યો. યદુપતિએ તેને મળવા સારૂ ખાસ બોલાવ્યો હતો. અર્જુને પાછા આવીને જણાવ્યું કે, "આખો યાદવવંશ ઋષિના શાપને લીધે નાશ પામ્યો છે અને શ્રીકૃષ્ણ તથા બળરામ પણ આ સંસારમાં નથી." આ સમાચારથી શ્રીકૃષ્ણભક્ત દ્રૌપદીના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. એના તેમજ પાંડવોના હૃદયને આ સૌથી મોટો ઘા હતો. અભિમન્યુના પુત્ર પરીક્ષિતના હાથમાં આખા રાજ્યનો ભાર સોંપીને પાંડવોએ કૃષ્ણા સહિત હિમાલય તરફ પ્રયાણ કર્યું. અનેક વિપત્તિઓ સહન કરીને કૃષ્ણ નામનો જપ કરતાં કરતાં, પતિને સહાયભૂત થતાં દ્રૌપદી પર્વત ઉપર ચડવા લાગી, પણ આખરે અનેક દુઃખ અને શોકથી જીર્ણ થઈ ગયેલું શરીર થાકી ગયું અને પતિઓના મુખ સન્મુખ એકીટશે જોતી જોતી મુખમાંથી હરિનામ ઉચ્ચારતી પતિવ્રતા સાધ્વી દ્રૌપદીએ એ પવિત્ર પર્વત ઉપર દેહત્યાગ કર્યો.

દેવી દ્રૌપદીની જીવનલીલાનો આ પ્રમાણે અંત આવ્યો, પણ એના પુણ્યનામે આજ પણ આખા ભારતવર્ષ ઉપર અધિકાર કાયમ રાખ્યો છે. એની પતિભક્તિ, પરોપકાર વૃત્તિ, ગરીબ અને દુઃખીઓની સેવા, ધર્મનિષ્ઠા, કર્તવ્યપરાયણતા આદિ સદ્‌ગુણો પૃથ્વીમાં તેને અમર કરી ગયા છે. જ્યાંસુધી મનુષ્યસમાજમાં એ ગુણોનો આદર રહેશે ત્યાંસુધી ઘેરઘેર દ્રૌપદી દેવીનું ચરિત્ર પણ પૂજાતું રહેશે.





૧૦૧–સુભદ્રા



આ સતીનો જન્મ યાદવકુળમાં થયો હતો. શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામ તેના ભાઈ હતા. એ અત્યંત સ્વરૂપવતી હતી. પ્રેમાનંદના શબ્દોમાં કહીએ તોઃ—

" મૃગનયની, ભાલવિશાળી, આ તો બ્રહ્માએ હદ વાળી;
દેવાંગના અપ્સરા રંભા જેહ, આ રૂપથી હારે તેહ."

શરદ્‌કાળના પ્રભાતમાં નિર્મળ જળ ઉપર બાળસૂર્યનાં રાતાં કિરણો પડી રહ્યાં હોય, એવે વખતે તાજાં ખીલેલાં કમળોની છટા જેવી સુંદર લાગે તેવી અલૌકિક શોભા સુભદ્રાના સૌંદર્યથી ચારે તરફ પ્રસરી રહી હતી. તેની ચાલમાં કાંઇક અપૂર્વ છટા હતી. તેને જોનાર પોતાના નયનનું સાર્થક થયું એમ માનતો.

સુભદ્રા કેવળ પરમ સુંદરી હતી એમ નહિ; પણ રૂપ પ્રમાણેજ તેનામાં ગુણ હતા. એ ઘણી શાંત, વિનયી, નમ્ર અને સદાચારી કન્યા હતી. શ્રીકૃષ્ણને એ પરમ પ્રિય હતી. એના શિક્ષણનો ભાર એમણે પોતાનાજ હાથમાં લીધો હતો. બાલ્યાવસ્થાથીજ શ્રીકૃષ્ણે તેને નિષ્કામ ધર્મનો મહિમા શીખવ્યો હતો; એના પવિત્ર હૃદયમાં બાલ્યાવસ્થાથીજ ભોગવાસના કરતાં ધર્મનાં બીજ વધારે ઊંડા રોપાયલાં હતાં. શસ્ત્રવિદ્યાનું પણ તેને સારૂં જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હતું. એ ઉપરાંત એ પ્રકૃતિદેવીની પરમ ઉપાસક હતી. બાલ્યાવસ્થામાં એકલી ઘરમાંથી નીકળી, રૈવતક પર્વતના ઊંચા શિખર પર બેસી કાળાં વાદળાંઓની આવજા, સૂર્યાસ્ત, વર્ષા ઋતુમાં વીજળીના ચમકારા આદિ સુંદર દેખાવો કલાકોના કલાકો સુધી જોયા કરતી. મોટી વયની થતાં લગી કુમારી હતી છતાં સંસારનો વા એને વાયો નહોતો. સ્વાર્થ અને કુટિલતાના ડાઘ એને લાગ્યા નહોતા. એનું હૃદય નિર્મળ દયાના સાગર સમું હતું. દરિદ્રોની દરિદ્રતા જોઇ એનું હૃદય એવું પીગળતું કે એ

પોતાના શરીર ઉપરનાં ઘરેણાં પણ ઉતારીને એમને આપી દેતી. રોગીઓની સેવા કરવાનો, શોકવાળા જનોને આશ્વાસન આપવાનો એને ખાસ શોખ હતો. સહાનુભૂતિનો ગુણ એનામાં અસાધારણ ખીલ્યો હતો. રોગ અને શોકથી તપતાં સ્ત્રીપુરુષોનાં અશ્રુમાં એ પોતાનાં અશ્રુ મેળવતી. રોનારાંની સાથે રોઇ તેમનાં કષ્ટ ઓછાં કરવાં એ એના જીવનનો મહાન ઉદ્દેશ હતો. સાધુસંત પ્રત્યે પણ તેને ઘણો અનુરાગ હતો. રૈવતક પર્વત ઉપર એ સમયે અનેક ઋષિમુનિઓ અને તપસ્વીઓ વાસ કરતા. સુભદ્રા ત્યાં જઇને એમની સેવા કરતી, એમના ચરણોમાં પોતાના બધા અલંકારો ધરાવી આવતી. ટૂંકામાં એજ કે એ સમયમાં યદુકુળમાં એના જેવી છોકરી બીજી કોઇ નહોતી.

સુભદ્રાની ઉંમર લગભગ વીસ વર્ષની થઇ ત્યાંસુધી તેનું લગ્ન થયું નહોતું; પણ એવી સુંદર અને સદાચારી રાજકુમારીને જિંદગી સુધી કુંવારી રાખવાનું પણ પાલવે એમ નહોતું. તેને યોગ્ય સારો વર ખોળી કાઢવાની ફરજ તેનાં સગાંસંબંધીઓની હતી અને તે ફરજ અદા કરવાને માટે તેઓ યત્ન કરી રહ્યાં હતાં. સુભદ્રાના ભાઇ શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા તેને અર્જુન સાથે પરણાવવાની હતી. અર્જુન ઉપર પસંદગી ઊતરવાનાં અનેક કારણો હતાં. એક તો અર્જુન શ્રીકૃષ્ણની સગી ફોઇનો છોકરો થતો હતો. સગા મામાફોઇનાં સંતાનમાં લગ્નસંબંધ થાય એ વાત અમારી ગુજરાતી બહેનોને ઘણી નવાઇ જેવી લાગશે; પણ પ્રાચીન સમયમાં એવાં લગ્ન થતાં હતાં અને હજુ પણ દક્ષિણી બ્રાહ્મણોમાં એવાં લગ્ન પ્રચલિત છે. અસ્તુ! નિકટની સગાઇ હોવા ઉપરાંત અર્જુનને અને સુભદ્રાના ભાઇ શ્રીકૃષ્ણને ઘણીજ ગાઢી મિત્રતા હતી. બંને એક બીજાના સદ્‌ગુણોથી વાકેફ હતા. એ સમયમાં પાંડુપુત્ર અર્જુનના જેવો વીરપુરુષ બીજો કોઇ નહોતો. ચારે દિશામાં તેની વીરતાનાં યશોગાન ગવાઇ રહ્યાં હતાં. તેની પ્રશંસા સુભદ્રાને કાને પણ પહોંચી ચૂકી હતી. પ્રાચીનકાળમાં આર્યસ્ત્રીઓ વીરધર્મની ઉપાસક હતી. સુભદ્રા અર્જુનના ગુણોથી મુગ્ધ થઇને મનમાંજ તેને વરી ચૂકી હતી; પણ અર્જુન એ વખતે દેશવટો ભોગવી રહ્યો હતો. જે પ્રસંગને લઇને એ બનાવ બન્યો હતો તેનો પણ સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય.

પાંચાલી દ્રૌપદીને પાંચે પાંડવો વર્યા ત્યારે એવી શરત થઇ

હતી કે આપણામાંથી જે ભાઇ પોતાના બીજા ભાઇને દ્રૌપદી સાથે અંતઃપુરમાં બેઠેલો જુએ, તે બાર વર્ષ સુધી વનવાસ ભોગવે અને બ્રહ્મચર્ય પાળે. આ નિયમનું નિર્વિઘ્ને પાંચે બંધુઓ પાલન કરી રહ્યા હતા. એવામાં એક સમયે એક બ્રાહ્મણ રાજદરબારમાં રોતો કકળતો આવ્યો અને ચોરો પોતાની ગાયો ઉપાડી જાય છે એવી ફરિયાદ કરીને ગોરક્ષાના પવિત્ર કાર્યમાં પાંડવોની મદદ માગવા લાગ્યો. અર્જુનને કાને એનો સાદ પડ્યો અને એ વિચારવા લાગ્યો કે ગાયોનું રક્ષણ કરવું અને બ્રાહ્મણને મદદ આપવી એ ક્ષત્રિયનું કર્તવ્ય છે, મારાં પણ હથિયાર હાલમાં યુધિષ્ઠિરવાળા ખંડમાં છે અને ત્યાં તો મોટાભાઇ દ્રૌપદી સાથે શયન કરી રહ્યા છે. જો એ ઘરમાં હું પ્રવેશ કરીશ તો અવિવેક ગણાશે અને બાર વર્ષ વનવાસ વેઠવો પડશે. જો શસ્ત્ર લેવા નથી જતો તો બ્રાહ્મણની ગાયોનું રક્ષણ કરવાના કર્તવ્યથી હું ભ્રષ્ટ થાઉં છું. આખરે એણે વિચાર કર્યો કે, આ વખતે યુધિષ્ઠિરના ભવનમાં પ્રવેશ કર્યાથી અવિવેક થતો હોય તો ભલે થાઓ અને બાર વર્ષ વનવાસ ભોગવવો પડે તો ભલે ભોગવી લઇશ, એવું વિચારી યુધિષ્ઠિરની સંમતિથી તેમના અંતઃપુરમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો અને પોતાનાં હથિયાર લઇ બ્રાહ્મણે બતાવેલે માર્ગે ચોરોની પાછળ ધાઇ તેની ગાયો તેને પાછી અપાવી.

બ્રાહ્મણનું રક્ષણ કરીને અર્જુન ઘેર આવ્યો અને નિયમભંગ માટે પોતાને યોગ્ય સજા કરવાની ધર્મરાજને વિનતિ કરી. ધર્મરાજે કહ્યું: "નાનોભાઇ મોટાભાઇના અંતઃપુરમાં પેસે એમાં કાંઇ દોષ નથી, માટે મને કાંઇ ખોટું લાગ્યું નથી. તું વનવાસનો વિચાર ફેરવ અને મારૂં વચન પાળ." અર્જુને કહ્યું: "આપની પાસેથીજ મેં સાંભળ્યું છે કે, ધર્મ આચરવામાં કદી પણ બહાનાં કાઢવાં નહિ. સત્યની ખાતર મેં આ યુદ્ધ ઉપાડ્યું છે, માટે હું સત્યથી ચળીશ નહિજ." એ પ્રમાણે કહી તેણે વનવાસની દીક્ષા લીધી અને બાર વર્ષના વનવાસે નીકળી પડ્યા.

યશસ્વી અર્જુનની સાથે વેદવેદાંત જાણનારા બ્રાહ્મણો, મહાત્માઓ, અધ્યાત્મચિંતકો, ભક્તો, પૌરાણિકો અને કથકો પણ ચાલ્યા. એ વનવાસમાં તેણે પ્રથમ નાગકન્યા ઉલૂપી સાથે લગ્ન કર્યું. એ સ્ત્રીને અર્જુનથી જે પુત્ર પ્રાપ્ત થયો તેનું નામ ઇરાવાન પાડ્યું. ત્યાર પછી આગળ જતાં સમુદ્રતીર ઉપર મણિપુરના ધર્મજ્ઞ રાજા

ચિત્રવાહનની સુંદર અને દર્શનીય કન્યા ચિત્રાંગદાના પ્રેમમાં મુગ્ધ થઇ તેની સાથે પરણ્યો. ત્યાં બે વર્ષ રહ્યો અને એ અરસામાં બભ્રુવાહન નામનો એક પુત્ર થયો. તેને મોસાળમાંજ સોંપી પોતે દક્ષિણ સમુદ્રનાં તીર્થો તરફ પ્રવાસે નીકળ્યો. એ તીર્થોની યાત્રા કરી આવીને એક વાર ફરીથી મણિપુર જઇ પત્ની તથા પુત્રને મળી આવી, અર્જુન પશ્ચિમના પ્રભાસતીર્થમાં જવા નીકળ્યો.

અર્જુનની યાત્રાના સમાચાર મળતાં તેના પરમ સખા શ્રીકૃષ્ણ તેને સામે મળવા પ્રભાસ ગયા. અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ તેમ પોતાની વહાલી બહેન સુભદ્રાને અર્જુન સાથે વરાવવાની એમને ઘણી ઇચ્છા હતી; પણ તેમના મોટાભાઇ બળરામ તેમની વિરુદ્ધ હતા. તેમણે એવી હઠ પકડી હતી કે સુભદ્રાને ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્ર દુર્યોધનની સાથે પરણાવવી છે. બળરામના એ આગ્રહનું કારણ એ હતું કે, તેમની ઇચ્છા સુભદ્રાનું લગ્ન એવા પુરુષ સાથે કરવાની હતી કે જેના મસ્તક ઉપર રાજમુકુટ વિરાજી શકે. પોતાની લાડવાઇ બહેનને રાજાની રાણી બનાવવાની તેમના હૃદયમાં સ્વાભાવિક ઉત્કંઠા હતી. અર્જુન ઘણો વીર હતો એ વાત ખરી; પરંતુ એ પાંડુરાજાનો મોટો પુત્ર નહિ હોવાથી એના મસ્તક ઉપર કદી પણ રાજમુકુટ બિરાજવાનો સંભવ ન હતો. દુર્યોધન કૌરવોમાં સૌથી મોટો હોવાથી રાજ્યનો અધિકારી હતો. રાજાઓ અને શ્રીમંતોની પુત્રીઓનાં લગ્ન આજ પણ પાત્રની યોગ્યતાના વિચારથી કે પુત્રીના પ્રેમના આકર્ષણનો વિચાર કરીને ભાગ્યેજ થાય છે; પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ એવી ટૂંકી દૃષ્ટિના નહોતા. એ જાણતા હતા કે, દુર્યોધન પૂરેપૂરો શઠ અને જુગારી હતો. વળી એ પોતાના મિત્ર પાંડવોનો પરમ શત્રુ હતો અને લાક્ષાગૃહમાં એમને જીવતા બાળી મૂકવાનો નીચ પ્રયત્ન એણેજ કર્યો હતો. એવા દુષ્ટ પુરુષને સુભદ્રા જેવી ગુણિયલ કન્યાને વરાવવા મોટાભાઇ તૈયાર થયા છે, એ વાત તેમનાથી સહન થઇ શકી નહિ. બળરામની ઇચ્છાને તોડી પાડવા માટે બુદ્ધિમાન કૃષ્ણ કોઈ યુક્તિ શોધવા લાગ્યા. બીજી તરફ સુભદ્રાને જ્યારે ખબર પડી કે, મોટાભાઇ મનપસંદ વર સાથે પોતાને પરણાવવા નથી માગતા, ત્યારે તેનું સુંદર પ્રફુલ્લિત મુખ એકદમ કરમાઇ ગયું.

સુભદ્રા આ પ્રમાણે અર્જુનના ગુણથી લુબ્ધ થઇ રાતદિવસ તેનાંજ દર્શનની અભિલાષામાં જીવન ગાળતી હતી. એ વખતે

અર્જુન પ્રભાસમાં પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ યાદવોનો એને મેળાપ થયો અને તેમણે સુભદ્રાનાં માધુર્ય, રૂપ, ગુણ આદિની પ્રશંસા સાંભળ્યાથી એના મનમાં પણ એને માટે સ્વાભાવિક રીતેજ અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો અને કેવી રીતે એ પરમ સુંદરીને પ્રાપ્ત કરાય તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો. શ્રીકૃષ્ણ પણ પ્રભાસમાં એને મળવા ગયા હતા. તેમની સાથે કેટલોક કાળ રૈવતક પર્વતનાં સુંદર દશ્યો જોવામાં ગાળ્યો. અર્જુનનો સુભદ્રા પ્રત્યે અનુરાગ ઉત્પન્ન થયો છે, એ જાણી શ્રીકૃષ્ણને આનંદ થયો અને તેમણે સલાહ આપી કે, “હું આગળ દ્વારિકા જાઉં છું. ત્યાર પછી તમે સાધુનો વેશ ધારણ કરીને ત્યાં આવશો, એટલે મોટાભાઇ જરૂર તમારો સત્કાર કરશે અને લાગ આવે સુભદ્રાને તમને સમર્પણ કરવાનો ઉપાય હું યોજીશ.” કૃષ્ણ ત્યાંથી વિદાય થયા પછી અર્જુને તપસ્વીનો વેશ ધારણ કર્યો.

અદ્‌ભુત જોગી થયા અર્જુન, સંન્યાસી મહંત રે;
વિભૂતિ અંગે ચઢાવી, સાધુ શિરોમણિ સંત રે.
બાવના ચંદન કર્યાં દ્વાદશ, તેજનો નહિ પાર રે;
જટા બાંધી, મસ્તક વીંટયું, પીતાંબર સાર રે.
ભગવાં વસ્ત્રની ગાંઠડી, વ્યાઘ્રાંબર ગજચર્મ રે;
રુદ્રાક્ષ જડી એક હેમમાળા, અંગે સોહે પર્મ રે.
પીતાંબરનો કાછ કાછિયો, માળા મેખલા સાથ રે;
ભસ્મ ગોળા, શંખ ઝોળી, માંહ્ય મૂકયા નાથ રે.
વળી વસ્ત બીજી જોગી કને, જોગ માર્ગની જેહ રે;
પોથી, પુસ્તક, મુદ્રિકા, કંકણ ભર્યાં ઝોળી તેહ રે.
હેમ કડાં કર વિષે, કંઠે માદળિયાંના હાર રે;
વિશાળ છાતી, આંખ રાતી, અરુણ રંગાકાર રે.
હેમ વસ્ત્ર જરકસી મસ્તક વીંટયું છે ચોફેર રે;
કર્ણ ઉપર મૂકયાં છોગાં, રહી લટકતી જરસેર રે.
જટામાં માળા ધારી, સૂત્ર કેરી સોય રે;

આ પ્રમાણે અર્જુન જોગીનો વિચિત્ર વેશધારી દ્વારિકા નગરીમાં પહોંચ્યો. દ્વારિકાવાસીઓ એના અદ્‌ભુત રૂપથી બહુ મોહ પામી ગયા અને વિસ્મયપૂર્વક કહેવા લાગ્યા કેઃ—

“* * * * કૈલાસનો એ ભૂપ રે!
શકે ઇંદ્ર બ્રહ્મા વિષ્ણુએ, સર્વથા ધરીયું રૂપ રે!”

અનેક યાદવો તેને ભક્તિપૂર્વક પગે લાગવા સારૂ આવવા લાગ્યા અને પોતાના નગરમાં ચાતુર્માસ કરવાને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. પછી તેમણે એના નિવાસ સારૂ એક મઢી બાંધી આપી. અગ્નિકુંડ, બેઠક, મંડપ તથા અન્ય અગત્યનાં સાધનસમારંભ તૈયાર કરી આપ્યાં અને ભોજનના વારા બાંધ્યા. એ મઢીમાં વાસ કરીને દરરોજ ગોમતીમાં સ્નાન કરીને, વેદ ઉપનિષદોનો પાઠ ભણીને ભાવિક યાદવોને ઘેર વારાફરતી જમીને દ્વારકામાં દિવસ નિર્ગમન કરવા માંડ્યા. અર્જુને સાધુવેશમાં અનેક રોગીઓના રોગ મટાડ્યા, અનેક દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કર્યાં, અનેક અજ્ઞાનીઓના હૃદયમાં જ્ઞાનનો દીપજ્યોતિ પ્રગટાવ્યો. એ ઉપરથી એની કીર્તિ ઠેઠ રાજદરબારમાં પહોંચી. એક યાદવે બળરામની આગળ અર્જુનની અદ્ભુત શક્તિનાં વખાણ કર્યાં. એ ઉપરથી બળભદ્રને અર્જુનને પોતાને ત્યાં નિમંત્રણ આપવાની ઇચ્છા થઇ અને કૃષ્ણને પોતે કહેવા લાગ્યાઃ—

"અરે ભ્રાત! તું સાંભળ સહી રે!
કાલે આપણે તેડીશું તેને રે, લોક વખાણે જેને રે;
મારા મનમાં એવું ગમે રે; બાવોજી આપણ ઘેર જમે રે.
ક્ષત્રી ધર્મ બોલું છું એવ રે, જતી સંન્યાસીની કરવી સેવ રે;
તે માટે તેને તેડી વીર રે, ભોજનને લાવો મંદિર રે."

પોતે ભવિષ્ય જાણતા હોવાથી તેમજ પાછળથી બળરામ પોતાને ન ચેતાવ્યા માટે ઠપકો ન આપે તેથી, કૃષ્ણે એકદમ સંમતિ આપી નહિ અને ચેતવણી આપી કેઃ—

"બાંધવ! અવિધાર રે, મૂંડ્યા માથાનો નવ પાર રે;
ષટ્ દર્શનમાં બહુ પાખંડ રે, કો સાધુ સંતને કો હોય લંઠ રે.
કો જ્ઞાની, કો ધ્યાની હોય રે, કો લંપટ દાંભિક સોય રે;
કો જોગી સંસાર વિષય જાણે રે, કો એક પરમેશ્વરને માને રે.
કો સિદ્ધ, ને કો અવધૂતરે, એવાં ષટ્દર્શન અદ્ભુત રે;
તે માટે વિમાસી માન વાત રે, પછી ઘેર તેને તેડાવો ભ્રાત રે!"

પરંતુ અતિશ્રદ્ધાળુ બળરામના મનમાં તે વાત ઉતરી નહિ અને કૃષ્ણ નાહક પોતાના સ્વભાવ અનુસાર સાધુની નિંદા કરી, યાદવકુલને પરમ સંન્યાસીનાં આશીર્વચનથી પાવન કરવામાં આડખીલી નાખે છે, એમ સમજી તેમણે કેટલાંક મહેણાંટોણાંનાં

વચનો છૂટથી શ્રીકૃષ્ણને કહ્યાં; એટલે શ્રીકૃષ્ણે અજાણ્યા સાધુને નહિ નોતરવાનાં કારણો વિગતવાર સમજાવતાં કહ્યું:—

"અહો ભ્રાત ! હું કહું તમને એ સંન્યાસીની જાત;
ભેખમાં સર્વ કો સમાય ન જાણીએ કો જ્ઞાત.
એવા પાખંડી ને દંડી ઘણા, આવે છે ઉન્મત્ત ભોગી;
જાયે ઘેરથી શીશ મુંડાવી, અન્યત્ર આહારના જોગી.
ઘેર ઉદર પોષણ નવ થાય, પછી હોય અતીત;
જ્યાં ભોજન પામે ત્યાં બેસે, એ પાખંડીની રીત.
ઉદર પોતાનું ભરવા અર્થે, વેષ વિવિધ પ્રકાર;
પાખંડ ચરિત્ર કર્યા વિના, કો માને નહી લગાર.
જો સિદ્ધ હોય તો રહે વનમાં, સાંભળો બાંધવ રામ !
સાધુ પુરુષને આંહીં આવ્યાનું, નગર વિષે કોણ કામ ?
જો પાંચે ઇંદ્રિય વશ રાખે, તો તે પોતે પ્રભુસ્વરૂપ."

પરંતુ સાધુઓની આ પ્રમાણે નિંદા કરવા માટે બળરામે નાનાભાઇને ઠપકો દીધો, ત્યારે ચતુર શ્રીકૃષ્ણે માફી માગીને કહ્યું:-

"શીઘ્રે જઇ બાવાને તેડો, કરવા ઘેર ભોજન.
કહો તો વળી હું સાથે આવું, દંડ કમંડલ લેવા;
* * * *
જો કાંઇ ભાગ્ય આપણું હોયે, તો અતીત આવે ઘેર."

ત્યાર પછી બળરામ શ્રીકૃષ્ણ અને બીજાં સ્નેહીઓ સહિત બાવાજીની મઢીએ સિધાવ્યા. અર્જુને તેમને આશીર્વાદ આપ્યા અને પધારવાનું કારણ પૂછ્યું, એટલે ભાવપૂર્વક બળરામે ભોજન કરવા સારૂ રાજમહેલમાં પધારવા આમંત્રણ કર્યું. અર્જુને નિઃસ્પૃહી વૈરાગીનો ડોળ કરતાં કહ્યું:—

"રાજદ્વારે હું નહિ આવું, મારે અતીતને શું કામ ?
બ્રહ્માની સૃષ્ટિ વિષે, વળી રંક રાજા હોય;
ધનવંત ને કો દરિદ્રી, એવી પ્રજા સર્વ કોય.
આપ આપણે ઘેર સહુ મોટા, વિમાસી તું જોય;
સંન્યાસીને સર્વે સરખા, અધિક ઓછું નવ હોય.
કહીં પંચામૃત હોયે ભોજન, કહીં કણવટની જુવાર;
અતીતને સ્વાદ સરખો હોય, માન રાય નિરધાર.
જો આવા જોગી થયા, તો શા ઇચ્છવા ભોગ ?

અલખને ગમશે તે થાશે, જે લિખિત સંજોગ.
આ નગરમાં નિત્ય જમું છું, જાદવને જઇ ઘેર;
તે સર્વ કરુણા તમારી, જો હેતની છે લહેર.
જે દિવસે જોગી થયા, ત્યારે કર્યો મન વિચાર;
રાજદ્વારે નવ જાવું, કો દિવસ કરવા આહાર.
કદાચિત જો ત્યાં જઇએ, તો શોભા જોઇ મોહ લાગે;
ગૃહસ્થના ઘરની જોઇ રચના, તપ જોગીનાં ભાગે.
તે માટે તમને કહું છું, તે સ્થાનક નહીં આવું;
સંન્યાસીને સ્વાદ ન કરવો, જે આવે તે ખાવું.”

કૃષ્ણ અને બળરામે ઘણોજ આગ્રહ કર્યો, ત્યારે અર્જુને એક શરતે ભોજનનું નિમંત્રણ સ્વીકારવાની સંમતિ આપી. એણે કહ્યું:-

“એક પ્રતિજ્ઞા મારે છે, હું જ્યાં કરવા જાઉં ભોજન;
કુમારિકા ત્યાં આવી પિરસે, તો હું કરૂં અશન.
તે માટે હું મન વિચારૂં, સાંભળીએ શ્રીરામ!
અવધૂત જોગી સંન્યાસીને, ગયાનું શું કામ?
મારૂં વ્રત ભાંગે તે માટે, વિમાસું છું મન.”

બળરામે કહ્યું: “મહારાજ! એ તો સહેલી વાત. મારે સુભદ્રા નામની એક કુમારિકા બહેન છે. સાધુસંન્યાસીની સેવા તથા અતિથિસત્કાર કરવાનો એને ઘણો શોખ છે. એજ આપને પીરસશે અને આપની સેવામાં હાજર પણ રહેશે, માટે આપ પધારીને અમને કૃતાર્થ કરો.”

સુભદ્રાનું નામ સાંભળતાંજ અર્જુન હર્ષના આવેગમાં આવ્યો અને ઝટપટ દંડ, કમંડલ લઈ રાજમહેલમાં જવા નીકળ્યો. તેમની પધરામણીથી બળરામ પોતાના જીવનનું સાર્થક ગણવા લાગ્યા. તેનું રૂપ તથા તેજ જોઇને મહેલવાસીઓ બધાં પ્રસન્ન થઇ ગયાં. ભાઇની આજ્ઞાથી કુમારી સુભદ્રા પણ ત્યાં આવી અને સાધુવેશધારી અર્જુનના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા. એને જોતાંવારજ અર્જુન વિસ્મય પામી ગયો અને મનમાં વિચારવા લાગ્યો.:—

“મેં દીઠી સર્વ કોય, આ તો બ્રહ્માએ હદ વાળી;
દેવાંગના, અપ્સરા, રંભા જેહ, આ રૂપથી હારે તેહ.
મુખ ચંદ્ર, નાસિકા કીર, સજ્યા સોળે શણગાર શરીર.

*   *   *   *   *

"* * * આવી વિનતા જોઇએ મારે—
જો નારાયણ જુએ સામું, તો એ પ્રેમદા હું પામું;
મેં તો તીર્થ કર્યાં સમસ્ત, તેને પુણ્યે ગ્રહું હું હસ્ત."

સુભદ્રાએ અંતઃપુરમાંથી શુદ્ધ જળ લાવી અર્જુનના હાથપગ ધોવરાવ્યા. તે વખતે હાથપગ ધોતાં ધોતાં, વિભૂતિ ખસતાં અર્જુનનું સ્વરૂપ દીપી ઊઠ્યું.

જેમ અભ્રથી નિસરે ચંદ્ર, તેમ સોહે અંગ નરેંદ્ર.

સુભદ્રા સમજી ગઈ કેઃ—

"* * * આ તો મોટો કોઇ રાજન;
છે અદ્દ્ભુત એનું અંગ, દેખી લાજે અતિ અનંગ.
આ કો મોટો દીસે છે ભૂપ, શે અર્થે ધર્યું હશે રૂપ?
અથવા કૈલાસનો નાથ, કે બ્રહ્મા, ઇંદ્ર વિષ્ણુ સાક્ષાત્.
માનવ કો નવ હોય આવા, મારૂં મન થયું સાથે જાવા.
આ પુરુષ બ્રહ્માએ ઘડીઓ, એતો મારા જીવશું જડીઓ.
મેં લઘુ વેશમાં કર્યાં વ્રત, તે થાજો મને પ્રત્યક્ષ;
એ સ્વામી જો હું પામું, તો ભવસાગર દુઃખ વામું."

સારાંશ એ કે સુભદ્રાએ પોતાનું હૃદય સાધુ વેશધારી અર્જુનને સમર્પણ કરી દીધું અને મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે વરીશ તો એનેજ વરીશ, નહિ તો આ જીવનનો અંત લાવીશ. પોતાના શુભ સંકલ્પમાં સહાયભૂત થવા માટે એણે જગજ્જનનીની નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરીઃ—

"મા! મુજને કરુણા કરજો, વિનતિ મારી ચિત્ત માંહે ધરજો;
આઈ! તેં અસુર હણ્યા છે બહુ, તેનો પાર નહિ પામું હું.
નિજ સેવકની પૂરો આશ, માટે મુજને છે વિશ્વાસ;
જો મુજ ઉપર દયા ધરીશ, તારાં વ્રત હું ભાવે કરીશ."

પેલી તરફ અર્જુનના ચિત્તની પણ એજ દશા હતી. એ ભોજનના આસન ઉપર બેઠો હતો, પણ એનું ધ્યાન સુભદ્રામાંજ હતું. નયન દ્વારા બન્નેનાં હૃદયે એકબીજા સાથે વાતો કરી. સુભદ્રાની માતા પણ કન્યાનું હૃદય પારખી શકી હતી અને યોગીવેશધારી પુરુષ કોઇ ગુણવાન રાજપુત્ર છે, એવી ખાતરી થઇ ગયેલી હોવાથી એ પોતાની કન્યાનો અભિલાષ પાર પાડવા તૈયાર હતી; પણ એના

મોટાભાઇ એને દુર્યોધન સાથે પરણાવવાનોજ આગ્રહ કરતા હતા અને એ સંબંધ જલદી બાંધવાની પેરવીમાં હતાં.

એ વૃત્તાંત સુભદ્રાના જાણ્યામાં આવતાં એના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. એ એકાંતમાં બેસીને વિચારવા લાગી: "હવે શું કરવું ? જે હૃદય અર્જુનના ચરણમાં સમર્પણ કર્યું છે, જે હૃદયમાં અર્જુનની મૂર્તિની દૃઢતાપૂર્વક સ્થાપના થઇ છે, તે મૂર્તિ ઉખેડી નાખીને એની જગ્યાએ બીજી મૂર્તિની સ્થાપના કેવી રીતે કરીશ ? દાનની વસ્તુ એક વાર અપાય છે, એ દાન પાછું લઇને ફરીથી બીજી વાર કેવી રીતે અપાય ? એમ કરવાનો અધિકાર પણ કોને છે ? દાન કરતાં વારજ દાનની વસ્તુ ઉપરથી દાતાનો અધિકાર ઊઠી જાય છે; તો હવે પરવસ્તુ બનેલા મુજ હૃદય ઉપર ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે મારો શો અધિકાર છે ? વળી ધર્મનુંજ ઉલ્લંઘન થાય તો પછી પશુના જેવું જીવન ગાળ્યાથી શો લાભ ? એવું જીવન તો ઘોર અંધકારમય, કેવળ બોજારૂપ પશ્ચાત્તાપથી સળગતી આગ સમાનજ થઇ પડે. ધર્મના બળ વડેજ મનુષ્ય બીજાં પ્રાણીઓથી શ્રેષ્ઠ છે. એજ ધર્મ ન રહે, મારા નારીધર્મનું પાલન ન થાય, ઇચ્છિત વરને છોડી હું બીજાને પરણું, તો મારા જીવનને ધિક્કાર છે. એવા જીવન કરતાં તો મૃત્યુ હજાર દરજ્જે શ્રેયસ્કર છે. વળી અર્જુનને પ્રાપ્ત કરવાની મારી અભિલાષા સંસારના ભોગવિલાસની ખાતર નથી. ધર્મકર્મની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા સારૂ, હું અર્જુનની સાથે વિવાહ કરવા માગું છું. શ્રીકૃષ્ણની પૂજાનો પ્રચાર કરવામાં અર્જુન સાથેનો મારો સંબંધ સહાયભૂત થશે. અર્જુનને મેં આત્મસમર્પણ કર્યું છે. હવે આ દેહે તો હું અન્યની થનાર નથી. આ હૃદયમાં બીજી મૂર્તિને કદી સ્થાન મળનાર નથી. મોટાભાઇ શ્રીકૃષ્ણની દેવમૂર્તિની પાસે એ નરની મૂર્તિ સ્થાપી, નરનારાયણની પૂજા કરીને હું જીવનમાં શાંતિ મેળવીશ."

સુભદ્રાના આ વિચારો અર્જુનના પણ જાણ્યામાં આવ્યા. યોગ્ય અવસર મળતાં ઉભયે એકબીજાને મળીને હૃદયનો પ્રેમ પ્રગટ કર્યો તથા શ્રીકૃષ્ણની સલાહ લઇને ગમે તે પ્રકારે લગ્ન કરવું એવો નિશ્ચય કર્યો. શ્રીકૃષ્ણ પરમ ચતુર અને કૂટ નીતિમાં નિપુણ હતા. તેમણે જણાવ્યું કે, "શૂરવીર ક્ષત્રિયને માટે રાજકન્યાનું હરણ કરીને પછી તેની સાથે લગ્ન કરવું, એ વખાણવા યોગ્ય માર્ગ છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં શૂરવીરોને માટે વિવાહનો એ પ્રકાર યોગ્ય

ગણ્યો છે. આવતી કાલે રૈવતક પર્વતમાં મેળો છે. કોઇ બહાને અર્જુન ત્યાં જાય, સુભદ્રા પણ બીજી યાદવ રમણીઓ સાથે મારા રથમાં બેસી રૈવતનું પૂજન કરવા સારૂ જાય અને પૂજન કરીને પાછાં આવતાં અર્જુન એનું હરણ કરીને ચાલ્યા જાય."

અર્જુનને પણ એ વિચાર રુચ્યો. એણે બીજે દિવસે પોતાના ભક્તોને જણાવ્યું કે:-

" રૈવતાચલ પર્વતની પાસ કહે છે ઉત્સવ થાશે રાશ;
(મેં) રાત્રે સાંભળ્યા સમાચાર, તે માટે જાઉં તે ઠાર;
મોડા જાતાં નવ મળે ઠામ, માટે હવણાંથી કીધી હામ."

અર્જુને એ પ્રમાણે આગળથી જઇ પાધરમાં પોતાનો મુકામ નાખ્યો. એ મેળામાં સુભદ્રાને મોકલવા સારૂ બળરામે પણ શ્રીકૃષ્ણનો રથ તૈયાર કરાવ્યો. સુભદ્રાના એ વખતના શરીર-શૃંગારનું વર્ણન કવિ પ્રેમાનંદ નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

સજે સુભદ્રા શણગાર રે, જાવાને તીર્થ મોઝાર રે;
મસ્તકે ત્રસેંથિયા શીશ ફૂલ રે, છે સેંથો ભાળ અમૂલ્ય રે.
દામણી મોટી જડાવ કાને રે, દીસે સુભદ્રા રૂડે વાને રે;
છે તિલક ભાલ વિશાળ રે, છે કંઠે મણિની માળ રે.
મુક્તાફળનો પહેર્યો હાર રે, અંગે થઇ રહ્યો ઉદ્યોતકાર રે;
જડાવ ચૂડો કર ચળકે રે, ઝવેરમય જવ ઝળકે રે.
હેમ મુદ્રિકા અંગૂલિ રે, રામા રસિલી અણુમૂલી રે;
રત્ન ચોકની પોંચી હાથે રે, ઊભી દાસી દર્પણ સાથે રે.
બાજુબંધ માળા ભેળી રે, ઝવેર ઝળકે હથેલી રે;
હેમ સાંકળી હૃદે હાર રે, કટિમય રત્નમય સાર રે.
પગે ઝાંઝરના ઝમકાર રે, અણવટ લંગર ઘૂઘરી સાર રે;
ચરણાં ચોળી ધર્યાં શરી રે, ઉપર પહેર્યું અમુલખ ચીર રે.
મૃગ નેત્ર, નાસિકા કીર રે, ભ્રૂકુટિ કમાન, નયણાં તીર રે;
છે અધર રંગ પ્રવાળી રે, ઝળકે મુક્તાફળની વાળી રે.
મુખ કમળ સુભદ્રાનું ઝળકે રે, જાણે ચંદ્રબિંબ શું ચળકે રે;
મદ હસ્તી કર શુંડાકાર રે, વેણી જેવી વિષધર સાર રે.
ઉદર પોયણપત્ર સમાન રે, અદ્‌ભુત સુંદર રૂપનિધાન રે;
મુખ મધ્યે છે બીડાં પાન રે, મધુર સ્વર સુધા સમાન રે.
સુણી કંઠ કોકિલા હારે રે, સુણી સ્વર મન વાત વિચારે રે;

રૂપે રંભા દેવાંગના માન મૂકે રે, તેથી તાપસ તપ થકી ચૂકે રે.
બન્ને નયન મધુકર ચાલે રે,જાણે મીન ખંજર પડ્યાં જાળે રે!
સજ્યા સોળ શણુગાર બાળા રે! ગજગામિની ચાલ મરાળા રે;
રૂપે માનુનીનું મન મોહે રે, પછી દર્પણમાં મુખ જુએ રે.
મુખ જોઈ, પામી ઉલ્લાસ રે, * * * *

આ પ્રમાણે શણગાર સજી, માતા તથા મોટાભાઇઓનો આશીર્વાદ લઇ, શ્રીકૃષ્ણના રથમાં બેસીને સુભદ્રા રૈવતકના મેળામાં ગઇ. પ્રવાસના આરંભમાંજ સારા શુકન થયા અને અર્થસિદ્ધિ થશે એવી આશા બંધાઇ. રથ વાયુવેગે ગામને ગોંદરે આવી પહોંચ્યો અને પૂરપાટ ધસમસતો ચાલ્યો. રસ્તામાં જોસભેર વાહન દોડાવતા બીજા યાદવો પણ મળ્યા. તેમને પાછળ મૂકી, રથ પાધરમાં આવ્યો. દૂરથી બાવાજીનો ઝુંડો દેખાતાં સુભદ્રાએ દારુક સારથિને રથમાંથી ઉતારી મૂકવાની યુક્તિ રચી, પોતાનું નૂપુર ઉતારી માર્ગમાં નાખ્યું અને તે લઇ આવવા દારુકને કહ્યું. તેણે ઘોડા હાથ રહે એવા નથી એમ જણાવી નીચે ઉતરવાની ના કહી, પણ સુભદ્રાએ તેને મહેણાં મારી, ભાઇને કહી દઇ ઠપકો અપાવવાની ધમકી આપી. આખરે એને નીચે ઉતાર્યો અને રથની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી. રથ ચલાવવામાં એ ઘણીજ કુશળ હતી. એક ઇશારા માત્રથી ઘોડા પૂરવેગમાં દોડવા લાગ્યા અને બૂમો પાડતા દારુકને પછાડી મૂકી રથને અર્જુનની સમીપ આણી મૂક્યો. તરતજ સાધુનો વેશ ફેંકી દઇ અર્જુન રથ ઉપર ચઢી બેઠો અને ઘોડાને જોરથી દોડાવ્યા. દારુકે હવે બૂમો પાડવા માંડી કે, "પેલો બાવો સુભદ્રાદેવીનું હરણ કરી ગયો." આખા મેળામાં હાહાકાર થઇ ગયો અને યાદવો શસ્ત્ર સજીને અર્જુનની સામે ધસ્યા. તરતજ એ સમાચાર બળરામને પહોંચ્યા અને એમના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ અને એ સૈન્યસામંત સહિત અર્જુનના રથની પાછળ દોડ્યા. એ લોકોને પોતાની પાછળ આવતા જોઇને અર્જુને સુભદ્રાને કહ્યું: "પ્રિયે! તું મારો સારથિ બન. તું રથના ઘોડાની લગામ પકડીને બેસ, એટલે હું શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરૂં." સુભદ્રાએ શરમના માર્યા કહ્યું: "મારાથી તો સારથિનું કામ નહિ થાય. મોટાભાઇની સાથે યુદ્ધ કરતી વખતે હું દેખીતી રીતે સારથિ બનું, એ સારૂં દેખાય નહિ." સુભદ્રાનો એ જવાબ સાંભળીને અર્જુને એક પગ વડે લગામને દબાવી રાખી

અને પાછળ મોં કરીને શત્રુઓની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો; પરંતુ એથી એને ઘણું કષ્ટ પહોંચતું હતું. સુભદ્રાથી પતિનું આ દુઃખ જોઇ રહેવાયું નહિ. મોટાભાઇની શરમ છોડી દઇને હવે તેણે રથની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી અને અશ્વવિદ્યામાં પોતાની અપૂર્વ કુશળતા દાખવવા લાગી. પાછી ફરીને એ વારંવાર જોતી કે બળરામનું સૈન્ય કેટલે સુધી આવ્યું છે? અને શું કરી રહ્યું છે? પતિને વીરાંગનાને છાજે એવા શબ્દોમાં ઉત્તેજિત કરતી કેઃ—

" હજી સ્વામિ! શું જુઓ છો? ધનુર્વિદ્યાના જાણ!
શસ્ત્ર દારુણ લઇ રણ વિષે મૂકીએ મમ નાથ!
એ સર્વને નસાડો જો હોયે બળ તમ હાથ."

આ પ્રમાણે પતિને ઉશ્કેરતી સુભદ્રાએ રથને વાયુને વેગે ચલાવી દ્વારિકા રાજ્યની હદ બહાર આણી મૂક્યો. બળરામ હવે નિરાશ થયા. શ્રીકૃષ્ણે તેમને સમજાવ્યું કે, " જુઓ મોટાભાઇ! વિધિના લેખ કોઇ દિવસ મટતા નથી. બ્રહ્માની ઇચ્છા એ બેનાં લગ્ન થવા દેવાની હશે, તો પછી આપણે શું કરી શકીએ? વળી સુભદ્રાનો વિવાહ ઘણાજ યોગ્ય વર સાથે થયો છે. એ કાંઇ અજાણ્યો નથી, પણ આપણાં કુંતી ફોઇનો વચલો પુત્ર અર્જુન છે. એ મારો સ્નેહી છે. હું એને ઓળખું છું. એના જેવો વીરપુરુષ હાલમાં બીજો કોઇ નથી. વળી સુભદ્રા મનથી એનેજ વરી ચૂકી હતી. વહાલી બહેનની મરજી વિરુદ્ધ તેનાં લગ્ન કરવાનો આપણને કાંઇ અધિકાર નહોતો; માટે જે થયું છે તે સારૂંજ થયું છે. તમે રાગદ્વેષ કાઢી નાખીને દ્વારિકા પાછા ચાલો."

શ્રીકૃષ્ણની સલાહ સાંભળ્યા પછી બળરામને કાંઇક ધીરજ વળી. એ વિચારવા લાગ્યાઃ " સુભદ્રાજ જ્યારે પોતાના મનથી અર્જુનને પરણી ચૂકી હતી, ત્યારે આપણું શું વળે? ઇશ્વર બન્નેને સુખી રાખો."

આ પ્રમાણે મનને પરાણે સંતોષ આપીને બધા પાછા ફર્યા, બળરામે પણ મન વાળીને કૃષ્ણને કહ્યુંઃ—

" * * * થનારૂં સર્વે થઇ રહ્યું,
બ્રહ્માએ જે લખિયા લેખ, તે પાછા કેમ ચળે વિશેષ.

હવે ફોકટ શો સંગ્રામ?

સુભદ્રાને મળવા તણી, મુજને ઇચ્છા છે અતિ ઘણી,
તે માટે તુજને ગમે અતિ જેહ, ભ્રાત સર્વથા કરવું તેહ;
પાર્થ ઉપર નહિ મારે રીસ.”

આ પ્રમાણે શાંત થયા પછી શ્રીકૃષ્ણની સલાહથી બળરામે અર્જુનને દ્વારિકા બોલાવ્યો. પછી કૃષ્ણે તેનું લગ્ન કર્યું. સત્યભામાએ એ પ્રસંગે અર્જુનને કહ્યું: “અર્જુન! ઘણી કાળજીથી સાચવી રાખેલું મારું આ રત્ન આજે તમારા હાથમાં સમર્પણ કરું છું. તમેજ એ રત્નને ધારણ કરવા યોગ્ય પાત્ર છો; એ વાત તમારા ભાઈએ મને ઘણી વાર કહી છે અને મારી પણ ખાતરી થઇ છે. તમારી એ મર્યાદા સાચવજો. ખાસ કાળજી રાખજો કે તમારી જરા પણ બેપરવાઇથી મારા આ સુકુમાર ફૂલને જરા તાપ સરખો પણ ન લાગવા પામે.” અર્જુન લગ્ન પછી બાર માસ ત્યાં આગળ રહ્યો અને પછી વનવાસનાં બાકીનાં વર્ષ ગાળવા પુષ્કર આદિ તીર્થમાં ગયો અને એ અવધ પૂરી થતાં પાછો દ્વારિકા આવ્યો. બે વર્ષના વિયોગ પછી પોતાના આરાધ્ય દેવતાનાં દર્શન થતાં સુભદ્રા આનંદસાગરમાં મગ્ન થઇ ગઇ. ઇંદ્રપ્રસ્થ છોડ્યે ઘણો સમય થયો હતો. સગાંસંબંધી અને પત્ની દ્રૌપદીને મળવાની તેને તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ હતી; એટલે તે બધાંની વિદાય લઈ, સુભદ્રા સાથે ઇંદ્રપ્રસ્થ આવ્યો. સર્વ વડીલોને નમ્યો અને બ્રાહ્મણોનું પૂજન–અર્ચન કર્યું. રણવાસમાં તે સાસુને પગે લાગી, એટલે તેણે માથું સૂંઘીને તેને આશીર્વાદ આપ્યો. દ્રૌપદીએ પોતાની શોક્યને આલિંગન આપીને સત્કાર કર્યો તથા પ્રસન્નતાપૂર્વક આશીર્વાદ આપ્યો: “તારો પતિ અજિત થાઓ.”

સાસરામાં આ સુભદ્રાનો પ્રથમ વાસ હતો. ઇંદ્રપ્રસ્થ જોઇને એ મુગ્ધ થઇ ગઇ. એને પસંદ પડે એવું એ નગર હતું. દ્વારિકામાં અર્જુનની કૃષ્ણભક્તિ જોઇને એણે એવો અભિલાષ રાખ્યો હતો, કે સાસરામાં હું એમની સહાયતાથી બીજા લોકોમાં કૃષ્ણભક્તિનો પ્રચાર કરીશ; પણ અહીં આવીને તો તેણે જોયું કે મહારાજા યુધિષ્ઠિરની કૃષ્ણભક્તિ અર્જુનના કરતાં પણ ઘણી વધારે હતી. બીજા પાંડવો પણ શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિમાં રાતદિવસ લીન રહેતા. વળી પાંડવ–મહિષી દ્રૌપદીની કૃષ્ણભક્તિની તો સીમાજ નહોતી. એ બધું જોઇને એ મુગ્ધજ થઇ ગઇ.

પાંડવોને ઘેર શ્રીકૃષ્ણની ભગિની તરીકે સુભદ્રાને બધાં લાડ

લડાવવા લાગ્યાં. કુંતીદેવી તેને પુત્રી સમાન ગણતાં. દ્રૌપદી તેને સગી બહેન સમી ગણતી.

સુભદ્રાએ થોડાજ સમયમાં ઇંદ્રપ્રસ્થમાં રાજમહેલમાં તેમજ રાજમહેલની બહાર બધાંના મન ઉપર અધિકાર જમાવ્યો. કોઈ તેની સેવાથી મુગ્ધ થતું, તો કોઇ તેની શુશ્રૂષાથી મુગ્ધ થતું, કોઇ તેની કૃષ્ણભક્તિ જોઇને પ્રસન્ન થતું, તો કોઇ તેની સ્નેહ-મમતા અને દયાના ગુણોથી મોહ પામતું. વળી કોઇ તેની પરોપકારવૃત્તિ, ઉદારતા, મહાનુભાવતા અને સ્વધર્મપ્રેમ જોઇને આશ્ચર્યચકિત થતું. આ પ્રમાણે ઇંદ્રપ્રસ્થનાં નાનાંમોટાં બધાં સુભદ્રાનાં ભક્ત અને પ્રશંસક બન્યાં. એવી ગુણિયલ વધૂ પોતાના ઘરમાં આવ્યાથી યુધિષ્ઠિર પણ એક રત્ન સમી ગણીને તેનો આદર કરતા; એટલુંજ નહિ પણ શ્રીકૃષ્ણની પાસે રહી રાજનીતિમાં પાવરધી બનેલી એ આર્યા પાસેથી રાજકાર્યના ગૂંચવાડાભર્યા પ્રશ્નમાં પણ કદી સલાહ લેતા.

આ પ્રમાણે અર્જુન અને સુભદ્રા આનંદપૂર્વક દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યાં. સુભદ્રાની પતિભક્તિની પ્રશંસા ચારે તરફ પ્રસરી ગઇ હતી. એક વખત સનક ઋષિ તેના પાતિવ્રત્યનો મહિમા સાંભળીને તેના મહેલમાં ગયા. સુભદ્રાએ ઋષિનો સારી પેઠે આદરસત્કાર કર્યો તથા ભોજન આદિ કરાવીને વિદાય કર્યા. ઋષિનું પૂજન કરતી વખતે સુભદ્રાના કપાળનો ચાંલ્લો ઋષિના વસ્ત્રને અડક્યો હતો. ઋષિના વસ્ત્ર ઉપર સુભદ્રાનો ચાંલ્લો જોઇને ઇર્ષ્યાખોર સ્ત્રીઓએ તેના ઉપર જૂઠું આળ ચડાવ્યું; પરંતુ સુભદ્રાની મતિ શુદ્ધ હતી. તેણે પતિ સિવાય અન્ય કોઇ પુરુષનો સ્વપ્નમાં પણ વિચાર નહોતો કર્યો. આ મિથ્યા આળમાંથી પોતાને મુક્ત કરવાને તેણે ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. એમ કહેવાય છે કે, એ વખતે દેવવાણી થઈ કે સુભદ્રા પવિત્ર અને નિષ્કલંક છે. એથી સૌને એના સતીત્વની ખાતરી થઈ.

સુભદ્રાએ પતિસહવાસમાં કેટલાંક વર્ષ પરમ સુખમાં ગાળ્યાં. એ અરસામાં એને એક પુત્ર પ્રાપ્ત થયો. એનું નામ અભિમન્યુ પાડ્યું. અભિમન્યુ બાળક હતો તે અવસ્થામાં દુર્યોધન અને શકુનિના પ્રપંચથી યુધિષ્ઠિર જુગારમાં હારીને બંધુઓ તથા સતી દ્રૌપદી સહિત વનવાસમાં ગયા. પુત્રના રક્ષણ અને શિક્ષણ સારૂ સુભદ્રા અભિમન્યુને લઇને દ્વારિકા ગઇ. ત્યાં આગળ શ્રીકૃષ્ણે

બાળક અભિમન્યુના શિક્ષણનો ભાર પોતાના હાથમાં લીધો. માતા સુભદ્રા મૂળથીજ વીરધર્મની અનુયાયી હતી. અર્જુન જેવા વીરને વરીને એ વીરધર્મને એણે પોષ્યો હતો. એ રુચિને લીધે એણે ગર્ભાવસ્થામાંથીજ બાળક ઉપર વીરતાના સંસ્કાર પાડ્યા હતા. બળરામ, સાત્યકિ આદિ વીરોના શિક્ષણથી અભિમન્યુ ઘણી નાની વયમાંજ જગતનો અદ્વિતીય વીર થઇ પડ્યો. સુભદ્રા જેવી રમણી જેની ગર્ભધારિણી, અર્જુન જેવો મહાવીર જેનો પિતા અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા જેના મામા હોય એ સંતાન આખી પૃથ્વીમાં અદ્વિતીય વીર ન નીવડે તો નીવડે કોણ?

પાંડવોના વનવાસના છેલ્લા વર્ષમાં વિરાટ રાજાની કન્યા ઉત્તરા સાથે અભિમન્યુનું લગ્ન થયું. સુભદ્રાએ પુત્ર અને પુત્રવધૂને આશીર્વાદ આપી ખોળામાં બેસાડ્યો, પણ એ સમયથી એને પતિને મળવાની ઇચ્છા બહુ તીવ્ર થઇ ગઇ. પાંડવોના અજ્ઞાતવાસનો સમય પૂરો થયો હતો, એટલે શ્રીકૃષ્ણે સુભદ્રાને વિરાટનગરમાં મોકલવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. અભિમન્યુ અને ઉત્તરા તેની સાથે ગયાં.

વિદાય થતી વખતે શ્રીકૃષ્ણને પગે લાગીને તથા તેમના ચરણની રજ માથે ચડાવીને સુભદ્રાએ રજા માગી અને પ્રાર્થના કરી કે, "મોટાભાઇ! ભીષણ ભારતયુદ્ધનો સમય પાસે દેખાય છે. એ સમયે તમારાં શરણાગતોને ભૂલી ન જશો."

શ્રીકૃષ્ણે જરાક હસીને આશીર્વાદ આપીને કહ્યું: "તું પણ નિરાશ્રયને આશ્રય આપવાનું ભૂલીશ નહિ. શરણાગતનું રક્ષણ કરવામાં પાછી પાની કરીશ નહિ. એને પરમ ધર્મ ગણજે."

સુભદ્રા વિરાટ રાજ્યમાં જઇ રહી હતી. ત્યાં રસ્તામાં નદીમાં સ્નાન કરવા જતાં જોયું કે, એક રાજવેશધારી પુરુષ પાસેના વૃક્ષને એક સુંદર ઘોડી બાંધીને નદીના પાણીમાં ડૂબીને આત્મહત્યા કરવા તૈયાર થયો છે. સુભદ્રાએ સ્નેહપૂર્વક તેની સાથે વાતચીત કરી અને આવો ઘોર અને પાપમય સંકલ્પ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. પેલા પુરુષે અશ્રુપૂર્ણ નયને કરુણ સ્વરે કહ્યું: "હું અભાગી અવંતીપતિ દંડીરાજ છું. હું નિરાધાર છું. ત્રણે ભુવનમાં કોઇ મને મદદ આપનાર ન મળ્યું, ત્યારે ગંગામૈયાના ખોળામાં શરણ લેવાનોજ મેં નિશ્ચય કર્યો છે."

એના દુઃખની વિગત પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે, "આ ઘોડી મને

પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે. એના રક્ષણ સારૂ હું પૃથ્વીમાં બધે ફરી આવ્યો, પણ કોઇએ મને મદદ આપવાનું વચન ન આપ્યું!" સુભદ્રાએ તેને શાંત કરીને પૂછ્યું: "આપને ઘોડીની બાબતમાં એવી તે શી આફત આવી છે કે, કોઇ પણ આપને આશ્રય આપવા તૈયાર થતું નથી?"

રાજાએ જણાવ્યું: "દેવિ! દ્વારકાનાથ શ્રીકૃષ્ણ મારી આ અશ્વિનીને બળપૂર્વક હરણ કરવા માગે છે. તેમની સાથે યુદ્ધ કરીને ઘોડીનું રક્ષણ કરી શકું એટલી શક્તિ મારામાં નથી, તેથી-જ બીજાની મદદ માગવા ગયો હતો, પણ શ્રીકૃષ્ણનું નામ સાંભળતાંવારજ સૌએ સહાયતા કરવાની ચોખ્ખી ના કહી. આશ્રિતોનું રક્ષણ કરવાનો ધર્મ ક્ષત્રિયોમાંથી લોપ થઇ ગયો છે."

સુભદ્રાએ વિસ્મયપૂર્વક પૂછ્યું: "પાંડવોની પાસે ગયા હતા?"

"ના, ત્યાં ગયે શું વળે? એ બધા શ્રીકૃષ્ણના પરમ મિત્ર છે. એ તે વળી શ્રીકૃષ્ણની વિરુદ્ધ કદી મને મદદ કરવાના હતા? બલ્કે વધારે સંભવિત તો એ હતું કે, હું એમની પાસે ગયો હોત તો તેઓ મને કેદ પકડી, મારી ઘોડીને બળાત્કારથી શ્રીકૃષ્ણની પાસે મોકલી દેત. માતા! મારે માટે હવે કોઇ આધાર રહ્યો નથી, તેથી મેં આત્મહત્યાનોજ આધાર લીધો છે. તમે મને રોકશો નહિ."

"ના! એમ કદાપિ નહિ બને" કહી સુભદ્રા મનમાં વિચારવા લાગી કે, પરાઇ વસ્તુ મેળવવાને મોટાભાઇને આટલો બધો લોભ શા સારૂ થયો? એવી ધર્મવિરુદ્ધ બુદ્ધિ એમને કેમ સૂઝી? જરૂર એમાં કાંઈ ગૂઢ રહસ્ય હોવું જોઇએ; પરંતુ વિદાય થતી વખતે મોટાભાઇએજ મને ઉપદેશ આપ્યો છે કે, શરણાગતને આશ્રય આપવાનું ભૂલીશ નહિ. આજ એમનો ઉપદેશ પાળવા સારૂ એમની સાથે લડવું પડશે તો લડીશ, પણ ધર્મકાર્યથી હું વિમુખ નહિ થાઉં."

મનમાં ને મનમાં તેણે શ્રીકૃષ્ણને સંબોધીને કહ્યું: "મોટાભાઇ! તમારાજ ઉપદેશાનુસાર ચાલી આજ નિરાધાર દંડીરાજને આશ્રય આપીને હું તમારી વિરુદ્ધ આચરણ કરી રહી છું. ફળાફળ મારૂં નથી, તમારૂંજ છે. પ્રભુ! તમારીજ ઇચ્છા પૂર્ણ થાઓ." ત્યાર પછી સ્નેહપૂર્વક દંડીરાજને કહ્યું: "તમે મને મા કહીને બોલાવી છે. તમે મારા પુત્ર સમાન છો. હું કોઇ પણ દશામાં

તમારો પરિત્યાગ કરીશ નહિ. આવો, મારી સાથે આવો, તમને આજથી આશ્રય આપ્યો. મારા શરીરમાં લોહીનું એક ટીપું પણ રહેશે ત્યાંસુધી તમને કે તમારી ઘોડીને કોઇ સ્પર્શ કરી શકનાર નથી." રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો અને કહેવા લાગ્યો: "મા ! તમે દેવી છો કે માનવી ?"

"બેટા ! આશ્ચર્ય પામવા જેવું કાંઇ નથી. હું તારા જેવીજ માનવી કન્યા છું. પૃથ્વી હજુ ક્ષત્રિયોથી શૂન્ય થઇ ગઇ નથી. આશ્રિતોને સહાયતા આપવાનો ક્ષાત્રધર્મ હજુ પૃથ્વીમાંથી લોપ પામ્યો નથી. રાજન્ ! તમે વગર સંકોચે મારી સાથે ચાલો."

સુભદ્રા આગળ ચાલી, પણ દંડીરાજ એક પગલું પણ આગળ વધ્યા નહિ અને પોતાને આશ્રય આપનાર દેવીનો પરિચય પૂછવા લાગ્યા. ઉત્તરમાં સુભદ્રાએ કહ્યું: "દંડીરાજ ! તમારા શત્રુ શ્રીકૃષ્ણની બહેન, ભુવનવિજયી પાંડવ અર્જુનની પત્ની, અભિમન્યુની જનની સુભદ્રા તમારી આશ્રયદાત્રી છે." રાજા એ સાંભળી વધારે આશ્ચર્ય પામ્યો અને સાથે જવું કે ન જવું તેના વિચારમાં પડ્યો. એટલામાં સુભદ્રાએ અભિમન્યુને બોલાવીને કહ્યું કે, "બેટા, મેં આજે આ પુરુષને આશ્રય આપ્યો છે. તારા સિવાય બીજા કોઇને હું આજ્ઞા આપી શકું એમ નથી. જા, તારા દેહમાં જીવ છે ત્યાંસુધી આ અશ્વિનીનો વાળ પણ વાંકો ન થાય એ બાબત ધ્યાન રાખજે." સુભદ્રાએ અભિમન્યુને એ પણ સમજાવ્યું કે, એને આશ્રય આપવાની પ્રતિજ્ઞા લીધાથી એ કોની સાથે શત્રુતા વહોરી રહ્યો છે. પુત્ર કરતાં પણ એના ઉપર અધિક સ્નેહ કરનાર, અનેક લાડ લડાવનાર, શસ્ત્ર અને શાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપનાર, પરમ આરાધ્ય મામા શ્રીકૃષ્ણનો વિરોધ કરવો પડશે, એ સારી રીતે સમજાવ્યું. વળી એ પણ સમજાવ્યું કે, જે રાજાને આખી પૃથ્વીના બધા રાજાઓએ આશ્રય આપવાની ના કહી છે, તેને મદદ આપવાનું પોતે માથે લીધું છે.

અભિમન્યુએ બધો વૃત્તાંત સાંભળીને હિંમતપૂર્વક કહ્યું: "આખી પૃથ્વીના લોકો એકઠા મળીને યુદ્ધક્ષેત્રમાં સામા આવશે તો પણ માતા ! તમારો પુત્ર પાછી પાની નહિ કરે અને શરણાગતનો ત્યાગ નહિ કરે." સુભદ્રા આદરપૂર્વક પુત્રનું શિરચુંબન કરીને દુ:ખી રાજાને સાથે લઇને આગળ ચાલી. પાંડવોને ત્યાં જઇને એણે સર્વ વૃત્તાંત કહ્યો, પણ શ્રીકૃષ્ણ જેવા પોતાના પરમ

હિતૈષી જેના શત્રુ, તેને આશ્રય આપવામાં મોટું જોખમ તથા મિત્રદ્રોહ સમાયલાં છે, એવો બધાનો અભિપ્રાય થયો. આખરે સુભદ્રાએ સમજાવ્યું કે, "મેં મારા ધર્મબળ ઉપર આ સાહસ વહોર્યું છે. શ્રીકૃષ્ણની બહેન, ત્રીજા પાંડવની પત્ની, અભિમન્યુની જનની સુભદ્રા શું કદાપિ ધર્મને તિલાંજલિ આપી શકશે? ક્ષત્રિયોનો સૌથી મુખ્ય ધર્મ નિરાધારને આશ્રય આપવાનો છે. પાંડવોની કુલવધૂ થઇને હું એ ધર્મની અવગણના કેવી રીતે કરૂં? આખી દુનિયા એકઠી થઇને મારી વિરુદ્ધ થશે, તોપણ હું કદી આશ્રિતને રક્ષણ આપવાના ધર્મનું પાલન કરવામાં પાછી પાની કરીશ નહિ."

પાંડવોને લાગ્યું કે સુભદ્રાની આ વાણી પાંડવપત્નીને યોગ્યજ છે. પોતાને ક્ષાત્રધર્મનું ખરૂં રહસ્ય સમજાવવા માટે તેમણે સુભદ્રાને ધન્યવાદ આપ્યો અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે પાંડવો જીવે છે ત્યાંસુધી દંડીરાજનો વાળ કોઇ પણ વાંકો કરી શકશે નહિ.

હવે સુભદ્રા નિશ્ચિંત થઇ. પાંડવોએ પણ દંડીરાજના રક્ષણને સારૂ કમર કસી. શ્રીકૃષ્ણે પણ ગમે તે પ્રકારે એ ઘોડીનું હરણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; એટલે પાંડવો અને શ્રીકૃષ્ણનો વિરોધ રોકી શકવો એ અસંભવિત થયું. પાંડવોની તરફથી એમના સગાસંબંધીઓ તૈયાર થઇને આવ્યા. શ્રીકૃષ્ણની તરફથી દેવતાઓ પણ સહાયતા કરવા આવી પહોંચ્યા.

દંડીની એ ઘોડી, શાપભ્રષ્ટા ઉર્વશી હતી. દુર્વાસાના શાપથી એ અશ્વિની રૂપ ધારણ કરીને ફરતી હતી; પરંતુ ઋષિએ શાપ દીધા પછી તેના પશ્ચાત્તાપથી દયા આણીને વરદાન આપ્યું હતું કે, આઠ વજ્રનાં દર્શન કર્યાથી શાપમાંથી છુટકારો મળશે. કૌરવ-પાંડવોને કોઇને એ શાપની ખબર નહોતી.

શ્રીકૃષ્ણે ઘણીએ પ્રાર્થના, આગ્રહ અને આદેશ કર્યા છતાં પણ પાંડવોએ દંડીરાજને સોંપ્યો નહિ, ત્યારે લાચારીએ યુદ્ધ છેડાયું. સુભદ્રાએ ઠીકજ કહ્યું હતું કે, ધર્મની વિરુદ્ધ ત્રણે ભુવનના લોકો એકઠા થાય તોપણ તેમને વિજય મળી શકે નહિ. દેવતાઓ અને યાદવસેના શ્રીકૃષ્ણની મદદે હોવા છતાં તેઓ પાંડવોને જીતી શકયા નહિ.

એ સમરક્ષેત્રમાં આઠ વજ્ર એકઠાં થતાંવારજ દંડીરાજની અશ્વિનીએ શાપમુક્ત થઇ ઘોડીનું રૂપ છોડી દઇને સુંદર અપ્સરા-

રૂપ ધારણ કર્યું અને પોતાના શાપનો વૃત્તાંત કહ્યો. હવે સુભદ્રાએ આગળ આવીને યુદ્ધ રોકાવ્યું. શ્રીકૃષ્ણ હર્ષપૂર્વક પાંડવોને ભેટ્યા અને ભગિનીને તેના ઉચ્ચ ધર્મજ્ઞાન માટે ધન્યવાદ આપ્યો.

કુરુક્ષેત્રના વિશાળ મેદાનમાં કૌરવો અને પાંડવોનાં સૈન્ય ગોઠવાઇ ગયાં. ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન દેશના રાજાઓ કોઇ પાંડવના પક્ષમાં, તો કોઇ કૌરવોના પક્ષમાં મદદ આપવા સારૂ આવી પહોંચ્યા. શ્રીકૃષ્ણે બન્ને પક્ષને સંતુષ્ટ રાખવા ખાતર દુર્યોધનને તો પોતાની આખી નારાયણી સેના આપી અને પોતે એકલા પાંડવોને સહાયતા આપવા અર્જુનના સારથિ બન્યા. યુદ્ધના આરંભમાં શ્રીકૃષ્ણે બન્ને સૈન્યોની વચમાં પોતાના રથની સ્થાપના કરી, ત્યારે બન્ને તરફ પોતાના સગાસંબંધી અને ઇષ્ટમિત્રોને મરવા અને મારવા તત્પર થયેલા જોઇ વીર અર્જુનને વિષાદ ઉત્પન્ન થયો. શ્રીકૃષ્ણે આરંભમાંજ અર્જુનનું હૃદય એ પ્રમાણે પોચું પડેલું જોઇ તેના બધા સંદેહો દૂર કર્યા અને કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ તથા વૈરાગ્યની સાચી મીમાંસા કરીને આવે સમયે તેનું કર્તવ્ય શું છે, તે સમજાવ્યું. અર્જુનનો ખેદ દૂર થયો અને યુદ્ધનો આરંભ થયો.

શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશને 'ગીતા' રૂપ ગ્રંથમાં ગૂંથીને શ્રીવેદવ્યાસે સુભદ્રાને સંભળાવ્યો હતો અને મોટાભાઇનો એ અમૂલ્ય ઉપદેશ ગર્વપૂર્વક સુભદ્રાએ પોતાના બાળક અભિમન્યુને સંભળાવ્યો હતો. એ ગ્રંથ વાંચ્યા પછી સુભદ્રા નિર્લેપ ભાવથી, બમણા ઉત્સાહથી રણભૂમિમાં સાચી સેવિકા બની કામ કરવા મંડી પડી હતી. ચારે તરફ શસ્ત્રોનો ઝણઝણાટ ચાલી રહ્યો હતો. ઘાયલ થયેલા અને મરણ પામતા વીરોની ચીસો ચારે તરફ સંભળાતી હતી. એવી દશામાં સુભદ્રા પોતાના પુત્રસહિત યોદ્ધાઓની માવજત કરવા સારૂ તંબૂએ તંબૂ ફરતી હતી. ઘાયલ થયેલાઓને મલમપટા કરતી, મીઠા સ્વરે ધર્મોપદેશ આપી તેમના જીવનને શાંતિ આપતી અને શોક અને દુઃખ વિસરાવી દઇ તેમનામાં નવજીવનનો સંચાર કરતી. આ સેવા કરતી વખતે તેના મનથી મિત્ર અને શત્રુ, સ્વપક્ષ કે વિપક્ષનો વિચાર નહોતો. આ પ્રમાણે તેને જરા પણ વિશ્રામ લીધા વગર રાતદિવસ પરિશ્રમ કરતી જોઇને દ્રૌપદીએ એક વાર લાડપૂર્વક કહ્યું:

"અભાગણિ! આ પ્રમાણે આહાર અને નિદ્રાની પણ પરવા

કર્યા વગર તું તારા દેહને કેમ સુકાવી રહી છે? નથી તને રાતનું ભાન કે નથી દિવસનું ભાન. જ્યારે જુઓ, ત્યારે ઘાયલોની સેવા કરવાનીજ ધૂન છે! જો તો ખરી! તારૂં મોં કેવું સુકાઇને ફિક્કું પડી ગયું છે, આંખો કેટલી ડૂબી ગઇ છે! આજ આ યુદ્ધને અગિયાર દિવસ થયા, પણ તારા મુખ ઉપર નિરાંતનું હાસ્ય નથી જોયું. જ્યારે જુઓ ત્યારે પારકે દુઃખે દુઃખી. મડદાંઓની સાથે રહીને, તું પણ મડદા જેવી થઇ ગઇ છે. કોણ જાણે ક્યારે તું સુખે બેસીશ?"

સુભદ્રાના મુખ ઉપર કરુણાનું તેજ ફરીથી ઝળકી ઊઠયું અને એ કહેવા લાગી: "મોટી બહેન! રોગીઓને શાંતિ આપવી, દુઃખીઓ ઉપર દયા દાખવવી, શોકાતુરને દિલાસો આપવો એના કરતાં વધારે સુખ સ્ત્રીને માટે કયું છે? પરમાત્માએ આગ અને જળની રચના કરી છે તેવીજ રીતે આ પૃથ્વીમાં રોગ, શોક અને દુઃખ ઉત્પન્ન કરતી વખતે સાથે ને સાથેજ અનંત પ્રેમપૂર્ણ નારીનું હૃદય પણ ઉત્પન્ન કર્યું છે. તો પછી કોઇ સ્ત્રી મરણતોલ થયેલા મનુષ્યમાં અમૃત રેડી શકે, દુઃખની જ્વાળામાં શાંતિ વરસાવી શકે તો એના જેવું સુખી કોણ? જુઓ તો ખરાં. આ યુદ્ધમાં દરરોજ, પ્રતિક્ષણે કેટલાંએ નરરત્ન સ્વધર્મનું પાલન કરતાં કરતાં પ્રાણ ત્યજી રહ્યાં છે! શું આપણે સ્ત્રીઓ પણ સ્વધર્મનું પાલન એવીજ રીતે કરીએ છીએ?"

દ્રૌપદીએ કહ્યું: "એ વાતનો તો હું પણ સ્વીકાર કરૂં છું કે દુઃખી અને ઘાયલની સેવા કરવી એ નારીનો ધર્મ છે, પણ શત્રુની સેવા કર્યે શો લાભ? જે શત્રુઓને મારી નાખવા માટે તો આ યુદ્ધની ધમ્માચકડી છે, તેજ શત્રુઓ ઘાયલ થતાં અથવા મરણ પામતાં એમના પ્રત્યે આટલી બધી દયા બતાવવાનું શું પ્રયોજન? તું નિર્વિકાર ચિત્તે પોતાના સંતાનની પેઠે પરમ શત્રુઓની પણ સેવા કરી રહી છે, એ વાજબી છે? એમનાં સગાંવહાલાંઓ શું મરી પરવાર્યાં છે? એ લોકો પોતાના માણસોની ખબર અંતર લે, આપણા પક્ષની સંભાળ આપણે રાખીએ. તું તો ઘેલિ! શત્રુઓની પણ સેવા કરીને તારા દેહનો નાશ કરવા બેઠી છે, એ શું?"

સુભદ્રાએ જરાક ચિડાઇને દૃઢતાપૂર્વક કહ્યું: "શત્રુ! શત્રુ!

એ શું બોલો છો? શું શત્રુઓ આપણી પેઠેજ મનુષ્યો નથી? શું તેમનાં શરીર આપણી પેઠે લોહી અને માંસનાં બનેલાં નથી? તમારો અને મારો પ્રાણ છે તેવોજ પ્રાણ શું શત્રુઓને નથી? જુદાં જુદાં વાસણોમાં ભરેલું જળ એકજ છે કે જુદું? શત્રુ ને મિત્ર એ ભેદ શો? શસ્ત્રોથી બધાંના શરીરને એકસરખી પીડા થાય છે. મરણ બન્નેને એકસરખું આવે છે. એકજ ભગવાન સર્વેમાં વસી રહ્યો છે; એ સર્વમય એક અદ્વિતીય છે, તો પછી તું અને હું, શત્રુ અને મિત્ર એ ભેદ શાનો? પ્રિય અને અપ્રિય એવો ભેદ શા સારૂ જોઇએ?"

ત્યારે શું શત્રુ અને મિત્રને સરખા ગણવા? કર્ણ અને દુર્યોધનને આપણા મિત્ર સમજવા? દુર્જનના દુઃખે પણ દુઃખી થવું? વિષ અને અમૃતને સરખી રીતે ગ્રહણ કરવાં?

સુભદ્રાએ ગંભીરતાથી ઉત્તર આપ્યો: "બહેન! જે કોઇ પુણ્યવાન છે તેના ઉપર તો કોણ પ્રેમ નહિ કરે? પરંતુ એમાં તે શી મોટી વાત કહેવાય? પાપીને જે ચાહે, તેજ માણસ પ્રેમાવતાર છે. આ માતા વસુંધરાના ખોળામાં સુગંધ અને દુર્ગંધવાળાં ફૂલ એકસરખા ભાવે વિરાજે છે. તેના ગર્ભમાં ઉજ્જ્વળ રત્નની સાથેજ રેતી પણ જોવામાં આવે છે. જગતની નીતિ સામ્યવાદની છે, સંસાર આપણને સુખમય પ્રેમસંગીત સંભળાવે છે. મનુષ્યને એમાંથીજ ઘણું શીખવાનું મળે છે. સઘળે સમાન પ્રેમ, સમાન દયા અને સમબુદ્ધિનાં આપણને દર્શન થાય છે. આપણે નારીઓ વિશ્વમૈયાના પ્રતિબિંબરૂપ છીએ. શત્રુ અને મિત્ર એવા ભેદ આપણે માટે નથી. વરસાદની ધારાની પેઠે આપણે તો આપણો જનની-પ્રેમ સર્વત્ર એકસરખો વરસાવવો જોઇએ. મિત્રને જે ચાહે છે, તેનો પ્રેમ સકામ છે. એ તો એક ક્ષુદ્ર સાટું છે—સોદો છે. શત્રુ અને મિત્ર બન્નેને માટે જેનું હૃદય સરખી રીતે દુભાય છે, તેજ મારે મનથી દેવતા છે. બાળકને મનથી માતપિતાનું મુખ એ નાનું શું જગત છે. એ ઉપરાંત બીજી કોઇ વાતની તેમને પરવા હોતી નથી. ધીમે ધીમે તેમનું કૂંડાળું વધે છે. આ સંસાર ભાઈ-બહેનથી પરિપૂર્ણ થાય છે. યૌવનમાં પતિપત્ની સ્નેહતરંગમાં મસ્ત રહે છે અને તેમના એ તરંગો પૃથ્વી અને આકાશમાં વ્યાપી રહે છે. ધીમે ધીમે સંતાનોનો સ્નેહ અનંત મુખે ઝરણાં-રૂપે ફૂટી નીકળે છે અને પુણ્યમય સાગરસંગમ થાય છે. મોટી

બહેન! આવો પ્રેમધર્મ છે. એ પ્રેમધર્મ વડે મને આખો સંસાર કૃષ્ણાર્જુનમય લાગતો હતો. હવે મારૂં હૃદય માતૃસ્નેહથી પૂર્ણ થતાં જોઉં છું કે, આખો સંસાર અભિમન્યુ અને ઉત્તરામય છે. માતપિતા, ભાઇબહેન, પતિપુત્ર, એકંદરે આખા મહાવિશ્વથી પ્રેમ તૃપ્તિ પામતો નથી; પરંતુ આ વિશ્વથી પર અનિવર્ચનીય અને અનંત જે કાંઇ છે, તે તરફ મારી સ્નેહસરિતાનો પ્રવાહ દોડે છે." બોલતાં બોલતાં સુભદ્રાનું મુખ અસાધારણ પ્રકાશથી ઝળકવા લાગ્યું. બન્ને નયનોમાંથી પ્રેમવારિ ટપકવા લાગ્યાં. દ્રૌપદીએ મુગ્ધચિત્તે આવેગભેર તેને છાતી સરસી ચાંપી અને તેના મુખને ચુંબન કરીને કહ્યુંઃ "ધન્ય છે સુભદ્રા! શ્રીકૃષ્ણની ભગિનીમાં આવું જ્ઞાનજ શોભે."

દસ દિવસ મહાયુદ્ધ ચાલ્યા પછી કુરુસેનાપતિ ભીષ્મદેવ શરશય્યા ઉપર પોઢ્યા, એટલે સુભદ્રા અને અભિમન્યુ તેમની શુશ્રૂષા કરવામાં જોડાયાં. સુભદ્રા તેમના ઘા ધોઇને લેપ લગાડતી, અભિમન્યુ તેમને શ્રીકૃષ્ણનો ગીતાનો ઉપદેશ સંભળાવતો.

એવામાં સમાચાર આવ્યા કે, દ્રોણાચાર્ય ચક્રવ્યૂહ રચીને ભીષણ યુદ્ધ કરી રહ્યા છે. અર્જુન યુદ્ધક્ષેત્રમાં બીજે સ્થળે રોકાયલો હતો, એટલે ચક્રવ્યૂહને તોડવાની યુક્તિ જાણે એવો બીજો કોઇ વીર નહોતો. તેથી યુધિષ્ઠિરે અભિમન્યુને સેનાપતિ નીમીને રાજમુકુટ તથા દિવ્યાસ્ત્ર મોકલ્યાં.

સોળ વર્ષના બાળકને એવું ગૌરવભર્યું પદ મળ્યાથી એના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. માતા અને પત્નીની વિદાય લઇને એ યુદ્ધક્ષેત્રમાં વિદાય થયો અને એકલે હાથે અનેક વીરોની સાથે યુદ્ધ કરી શત્રુસૈન્યમાં હાહાકાર વર્તાવ્યો. આખરે શત્રુઓના પ્રપંચનો ભોગ થઇ, એ બાળક વીરગતિને પામ્યો. અભિમન્યુ જેવા વીરપુત્રનું અકાળ મૃત્યુ જોવાનો હૃદયવિદારક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં, એ કારી ઘાથી સુભદ્રાનું કોમળ હૃદય કેટલું વીંધાઇ ગયું હશે, તેની કલ્પના વાચક બહેનો સારી પેઠે કરી શકશે. એવી વિપત્તિને સમયે પણ ધીરજ ખોયા વગર સુભદ્રાએ શાંત ચિત્તે પુત્રની સદ્‌ગતિ અર્થે ઘણી ઉત્તમ પ્રાર્થના કરી હતીઃ "હે પુત્ર! સંયમી મુનિઓ બ્રહ્મચર્યથી અને વિવાહિત પુરુષો એક પત્નીવ્રતના પાલનથી જે ગતિ મેળવે છે, તે ગતિ તું મેળવજે! રાજા-

ઓ, સરદારો અને ચારે વર્ણના લોકો પુણ્યના સંચયથી જે સનાતન ગતિને પામે છે, તે ગતિ તને પ્રાપ્ત થજો. દીન દરિદ્ર મનુષ્યો પર દયા કરનાર, સત્યનું પાલન કરનાર, ચાડી ન કરનાર, સર્વદા યજ્ઞ અને ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરનાર, ગુરુ તથા અતિથિની સેવામાં નિમગ્ન રહેનાર, કષ્ટ પડ્યા છતાં માતપિતાની સેવા કરનાર, સ્વપત્નીમાં અખંડ પ્રેમ રાખનાર, નોકરો પ્રત્યે પણ સમદૃષ્ટિ રાખનાર તથા સર્વ ઇંદ્રિયોને જિતનાર જ્ઞાની સાધુ જે ગતિને પામે છે તે ગતિ તને પ્રાપ્ત થજો."

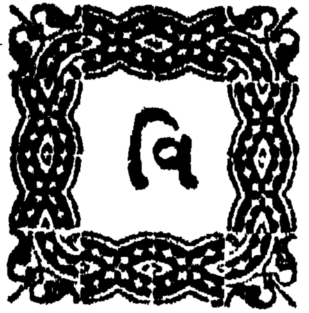
ધૈર્યની પરીક્ષા આપત્તિ સમયેજ થાય છે. સ્ત્રીઓને સંસારમાં પુત્રશોક કરતાં મોટો શોક નથી, છતાં એવે સમયે આટલું ધૈર્ય દાખવી, પુત્રની સદ્‌ગતિ સારૂ ઉચ્ચ વિચાર દર્શાવ્યા તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે, શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં ઉપદેશેલું અમૃત તેણે પાન કરીને રગેરગમાં ઉતાર્યું હતું.

સુભદ્રા અને દ્રૌપદી બન્ને સપત્ની હોવા છતાં; બન્નેનો સંબંધ કેવો સગી બહેનો જેવો હતો તે વાચકોએ આ ચરિત્રમાંજ અનેક સ્થળે જોયું હશે.

અર્જુને પુત્રહત્યાનો બદલો એ યુદ્ધમાં લીધો. ત્યાર પછી શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા સિધાવ્યા. ત્યાં પધાર્યા પછી થોડા સમયમાં મદ્યપાન, ઉચ્છૃંખલતા, અધર્માચાર આદિ દોષોને લીધે યાદવકુળનો નાશ થયો. શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામના મંદવાડના સમાચાર મળતાં, અર્જુન અને સુભદ્રા દ્વારિકા જવા વિદાય થયાં. ત્યાં પહોંચતાં ખબર પડી કે, બળરામ અને શ્રીકૃષ્ણે પોતાની લીલા સંવરણ કરી છે. અર્જુન અને સુભદ્રાના શોકનો પાર રહ્યો નહિ. દ્વારિકાના લોકોએ સુભદ્રાની અનન્ય કૃષ્ણભક્તિના સ્મારક રૂપે તથા પોતાની તેણે કરેલી અનેક સેવાઓના તુચ્છ બદલા તરીકે, શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામની સાથે સુભદ્રાની મૂર્તિની સ્થાપના કરી; તેમની પૂજા પ્રચલિત કરી. જગન્નાથપુરીમાં એમના ભવ્ય મંદિરની સ્થાપના થઈ. આજ પણ રથયાત્રાને દિવસે કરોડો હિંદુઓ ભક્તિપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામની સાથે દેવી સુભદ્રાનાં દર્શન અને પૂજન કરીને કૃતાર્થ થાય છે.



૧૦૨–રુક્મિણી



વિદર્ભ નગરના રાજા ભીષ્મકને એક પુત્રી હતી. પુત્રી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીના જેવી સ્વરૂપવતી હતી. લોકો તેને લક્ષ્મીના અવતાર સમાન ગણુતા.તેનું નામ રુકિમણી હતું. બાલ્યાવસ્થાથીજ રુકિમણી શ્રીકૃષ્ણને ચાહવા લાગી હતી. શ્રીકૃષ્ણને તેણે કદી જોયા નહોતા, છતાં પણ તેમના ગુણોની પ્રશંસા સાંભળીને પ્રેમમુગ્ધ થઇ ગઇ હતી અને તેણે મનમાં ને મનમાં પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે, "શ્રીકૃષ્ણજ મારા સ્વામી થશે. એમના વગર હું બીજા કોઇને વરીશ નહિ. કદાચ એ મને નહિ વરે તો મારો જીવ કાઢી નાખીશ."

બાલિકા રુકિમણી એ વખતે સંસારની ખટપટો સમજતી નહોતી, છતાં પણ સરળ હૃદયે તેણે આ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. પ્રેમના આવેગને લીધે શુદ્ધ હૃદયથી કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રભુ પૂર્ણ નહિ કરે ? ભગવાન અવશ્ય તેના પવિત્ર પ્રેમમાં સહાય કરશે.

દિવસ ઉપર દિવસ જવા લાગ્યા.ચંદ્રની કળાની માફક રુકિમણી પણ દહાડેદહાડે વધવા લાગી. બાલ્યાવસ્થા ઊતરી ગઈ અને કિશોરાવસ્થામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો;તેનું સૌંદર્ય હવે વિકસિત થયું.

રુકિમણીને એક મોટો ભાઈ હતો. એનું નામ રુકમી હતું. એ ઘણો હઠીલો, તોફાની અને અત્યાચારી હતો. ચેદી રાજ્યનો રાજા શિશુપાલ તેનો મિત્ર હતો. 'ચોરનો ભાઇ ઘંટીચોર' એ કહેવત પ્રમાણે શિશુપાલ પણ રુકમીના જેવોજ હતો. બન્નેમાં ગુણદોષ એકસરખા હતા. રુકમીએ પોતાની બહેન રુકિમણીનો વિવાહ શિશુપાલ સાથે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એ નિશ્ચયની ખબર પડવાથી રુકિમણીના હૃદયને ઘણોજ ઊંડો ઘા લાગ્યો હતો. સખી ચંદ્રકળા આગળ તેણે પોતાનું હૃદય ખોલ્યું હતું અને ચોધાર આંસુએ રુદન કરીને પોતાની ઇચ્છા માબાપને જણાવવા

વિનતિ કરી હતી.

રુકિમણીનાં માતપિતાએ જ્યારે રુકિમણીના વિચાર જાણ્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું: "શ્રીકૃષ્ણના જેવા જમાઇ મળે એ તો મોટાં ભાગ્યની વાત. ચૌદ જન્મ સુધી તપસ્યા કરી હોય તોજ એવા નરરત્ન જમાઈરૂપે મળે; પણ એવું સદ્‌ભાગ્ય અમારૂં કયાંથી હોય? શ્રીકૃષ્ણ દ્વારિકા જેવા મોટા રાજ્યના અધિપતિ છે અને અમે નાના સરખા વિદર્ભ રાજ્યનાં રાજારાણી છીએ. અમારી દીકરીને એ શું કામ પરણે? એ વિચાર પણ, વેંતિયો માણસ ચંદ્રમાને પકડવાનો વિચાર રાખે તેના જેવો છે."

માતાપિતાએ તો રુકિમણીની પસંદગીને અનુમોદન આપ્યું, પણ તેના જિદ્દી ભાઇ રુકમીએ તો હઠ પકડી કે બહેનને શિશુપાલ સાથે પરણાવવીજ પડશે,તેમ કર્યા વગર ચાલવાનુંજ નથી.

આ હઠીલા છોકરાની વિરુદ્ધ માબાપ કાંઇ બોલી શકયાં નહિ. લાડવાયો છોકરો હતો,એટલે તેની વાતને સંમતિ આપવીજ પડી. શિશુપાલ સાથે રુકિમણીનું સગપણ થઇ ચૂકયું. લગ્નનો દહાડો નક્કી કરવામાં આવ્યો.

રુકિમણી રોવા લાગી. એકાગ્રચિત્તે ભગવાનને સંબોધીને કહેવા લાગી: "હે ભગવન્! દુઃખિયાની ગતિ! તુંજ મારૂં રક્ષણ કરીશ. મારૂં રક્ષણ કરનાર હવે તારા સિવાય બીજું કોઇ નથી. હે અનાથના નાથ! હે નિરાધારના આધાર! મને શ્રીકૃષ્ણના ચરણમાં આશ્રય અપાવ. હું ચિંતાના ઊંડા સાગરમાં ડૂબી ગઈ છું. હે જગત્પતિ! મારો ઉદ્ધાર કર!"

રુકિમણીની ચારે તરફ અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. માબાપ, ભાઇ, સગાંસંબંધી કોઇ તેની મદદે નહોતું; છતાં પણ એ નિરાશ થઇ નહિ. પ્રભુ નિરાધારને પણ સહાય કરે છે, એ વાત ઉપર તેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. તેણે પોતાના પડોશમાંથી એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને બોલાવ્યો અને ખુલ્લે દિલે તેને બધી વાત કહી. રુકિમણીનો સંકલ્પ ઘણો સારો છે, એ જાણીને બ્રાહ્મણ ઘણોજ પ્રસન્ન થયો. તેણે કહ્યું: "બેટા રુકિમણિ! હું વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ છું. મારો ખરા અંતઃકરણનો આશીર્વાદ છે કે,તારૂં કાર્ય સિદ્ધ થશે. જેનો સંકલ્પ ઊંચા પ્રકારનો હોય છે, તેને ભક્તવત્સલ ભગવાન અવશ્ય મદદ કરે છે. હું વૃદ્ધ છું, તોપણ તને આ કામમાં પૂરેપૂરી મદદ આપવા

તૈયાર છું. હું ગમે તેમ કરીને દ્વારિકા નગરીમાં પહોંચીશ અને શ્રીકૃષ્ણને મારી સાથે તેડતો આવીશ. તું પણ તેમને મળવા તૈયાર થઇ રહેજે."

વૃદ્ધના શબ્દોથી રુકિમણીના હૃદયને ટાઢક વળી. તેના શરીરમાં આહ્‌લાદનો વેગ વીજળીની પેઠે પ્રસરી ગયો. તેના મનમાં અનેક વિચાર આવવા લાગ્યા: "એ તો દ્વારિકાના સર્વેશ્વર છે. મારા જેવી એક સામાન્ય સ્ત્રીની વિનતિ એ માન્ય રાખશે ?"

વળી વિચાર આવ્યો: "શા માટે નહિ રાખે ? સાંભળ્યું છે કે એ ઘણાજ દયાળુ છે. જે કોઇ તેમને શરણે જાય છે તેને બચાવવા માટે એ કોઇ પણ પ્રકારની ત્રુટી કરતા નથી. મેં એકાગ્રચિત્તે તેમનું ધ્યાન કર્યું છે. તેમના સિવાય બીજા કોઇ પુરુષનો વિચાર સરખો પણ નથી કર્યો, તો શું એ આ આફતમાંથી મારો બચાવ નહિ કરે ? અવશ્ય કરશેજ."

આ પ્રમાણે ઘડીકમાં આશા તો ઘડીકમાં નિરાશાને લીધે તેનું હૃદય છિન્નવિચ્છિન્ન થવા લાગ્યું. શ્રીકૃષ્ણને આપવા સારૂ તેણે બ્રાહ્મણના હાથમાં એક પત્ર આપ્યો. પત્રમાં લખ્યું હતું:—

"શ્રી શ્રીના ચરણકમળમાં,

"દાસીના સહસ્ર સહસ્ર પ્રણામ સ્વીકારશો. હું આપની આગળ બિલકુલ અજાણી છું; પરંતુ હું સારા કુળની બાલિકા છું. હાલ હું મોટી મૂંઝવણમાં પડી છું. આજે શરમ છોડી દઇને આપની કૃપા માટે પ્રાર્થના કરવા બેઠી છું. હું આપને મારો પરિચય શો આપું ? હું વિદર્ભ દેશના રાજા ભીષ્મકની પુત્રી છું. દાસીનું નામ રુકિમણી છે. આ પત્ર વાંચ્યા પછી આપ મારે માટે શો અભિપ્રાય બાંધશો, તે હું કહી શકતી નથી. ભય અને લજ્જાને લીધે કલમ ધ્રૂજી જાય છે; આગળ લખી શકાતું નથી. હૃદય સ્તંભિત થઇ જાય છે. હૃદય એકદમ સ્વસ્થ થતું નથી. ઋષિઓને મોંએ સાંભળ્યું છે કે, આપ કૃપાસિંધુ છો; પાપીઓને સજા કરીને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા સારૂજ આપે આ પૃથ્વી ઉપર અવતાર લીધો છે. એટલા માટેજ આપની પાસે આ પત્ર મોકલવાનું સાહસ કર્યું છે. આપના સિવાય મારી બીજી કાંઇ ગતિ નથી.

"હૃદયદેવતા ! તમે ખાતરીથી માનજો કે હું ઘણીજ મોટી વિપત્તિમાં આવી પડી છું. જે દિવસથી ઋષિઓને મોંએ આપના

સદ્દગુણોની પ્રશંસા સાંભળી છે, જે દિવસે રાત્રી સમયે શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મધારી ચતુર્ભુજરૂપે આપનાં સ્વપ્નમાં દર્શન કરી ચૂકી છું, તેજ દિવસે મેં મારૂં તુચ્છ હૃદય આપના ચરણકમળમાં સમર્પણ કરી દીધું છે.

"મારો ભાઇ રુકમી ઘણો હઠીલો અને ઉદ્ધત છે. તેણે આપના શત્રુ ચેદી રાજ્યના રાજા શિશુપાલ સાથે મારો વિવાહ નક્કી કર્યો છે. લગ્નનું મુહૂર્ત પણ પાસે આવતું જાય છે, પરંતુ મેં તો પોતાની ઇચ્છાથી આપના ચરણકમળમાં મારો પ્રાણ અર્પણ કરી દીધો છે. હવે હું બીજા પુરુષને સ્વામી તરીકે કેવી રીતે સ્વીકારી શકું ? માતપિતા આગળ આ બધી વાતનો ખુલાસો કરતાં શરમ આવે છે. સખી ચંદ્રકળા આગળ હૈયું ખાલી કરીને રોઉં છું. સ્ત્રીજાતિને માટે રડવા સિવાય બીજો શો ઉપાય છે ?

"હું ઘણીજ દુઃખી છું. કાગળ લખતાં લખતાં આંસુની ધારાથી પત્ર ભીંજાઇ જાય છે. મારો મૃત્યુકાળ પાસે આવી પહોંચ્યો છે. વિકટ રાક્ષસ મોં ફાડીને ખાઈ જવા આવી રહ્યો છે, તે પહેલાં આપ પધારીને આ દાસીનો ઉદ્ધાર કરશો તથા આપના ચરણકમળમાં સ્થાન આપીને કૃતાર્થ કરશો."

આપની દાસી
રૂકિમણી

આ પત્ર લઈને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ દ્વારિકામાં જઇ પહોંચ્યો. રાજનગરનું સૌંદર્ય જોઇને એ બ્રાહ્મણ અવાક્ થઇ ગયો. પાકી સડકો ઉપર હજારો લોકો આવજા કરી રહ્યા હતા. રસ્તાની બંને બાજુએ સુંદર હવેલીઓ હતી. શહેરમાં પુષ્કળ બાગબગીચાનાં રંગબેરંગી પુષ્પો આખા શહેરમાં સુગંધી પ્રસરાવી રહ્યાં હતાં. વાવતળાવ આદિ જળાશયોની પણ આ નગરમાં ખોટ નહોતી. આવી મોટી રાજધાનીના અધીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ રુકિમણી સાથે વિવાહ કરશે ? એ વિચાર બ્રાહ્મણના મનમાં ઉત્પન્ન થતો ત્યારે તેનો સંદેહ વધતો જતો અને આ કામ હાથમાં લેવામાં પોતે મોટું સાહસ કર્યું છે એમ તેને લાગતું; છતાં કોઇ પણ પ્રકારે પોતાનું વચન પાર પાડવાના ઇરાદાથી એ રાજમહેલના દરવાજા આગળ જઇ પહોંચ્યો અને દ્વારપાળને કહ્યું: "હું વિદર્ભનગરથી આવ્યો છું. શ્રીકૃષ્ણના દરબારમાં મારે ખાસ કામ છે. મને

અંદર જવા દો." વિદર્ભનગરનું નામ સાંભળીને દ્વારપાળે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને અંદર જવા દીધો. થોડીકજ વારમાં તે શ્રીકૃષ્ણના દરબારમાં ઉપસ્થિત થયો. શ્રીકૃષ્ણની રાજસભાનો ઠાઠ જોઈને બ્રાહ્મણ તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. પત્ર આપવાનું કે અક્ષર બોલવાનું સાહસ તેણે કર્યું નહિ. આખરે તેણે વિચાર્યું કે, "લગ્નનો દિવસ પાસે આવતો જાય છે, આમ હિંમત ખોયાથી કામ નહિ ચાલે." તેણે શ્રીકૃષ્ણની સન્મુખ જઇને વિનયપૂર્વક રુકિમણીનો પત્ર આપ્યો તથા પોતાની તરફથી પણ વિનતિરૂપે બેએક શબ્દો કહ્યા. શ્રીકૃષ્ણે પ્રસન્નતાપૂર્વક રુકિમણીની માગણી સ્વીકારી. અસ્ત્રશસ્ત્ર, સૈન્યસામંત, રથ, ઘોડા વગેરે લઈને એ રુકિમણીને તેડી લાવવા સારૂ વિદર્ભ રાજ્યની તરફ રવાના થયા. બ્રાહ્મણ પણ તેમની સાથેજ પાછો ગયો.

પેલી તરફ રુકિમણી તો વરસાદની પેઠે તેમની વાટ જોઇ રહી હતી. તેમને આવતાં જરા વિલંબ થયો હતો, એટલે એ ઉદાસ થઇને વિચારતી: "હજુ સુધી એમના સમાચાર કેમ ન મળ્યા ? શું એમણે દાસીની વિનતિ નહિ સ્વીકારી હોય ? ના, ના, એમ તો ન હોય. બ્રાહ્મણ કદાચ રસ્તો ભૂલી ગયો હશે, દ્વારિકા સુધી કદાચ એ પહોંચ્યો પણ નહિ હોય. હાય ! મારે હવે શું કરવું ? આજ મારા મરણનો દિવસ આવી પહોંચ્યો છે. શ્રીકૃષ્ણ મારો સ્વીકાર ન કરે તો આ દેહનો ત્યાગ કરવો એ નિશ્ચય છે. મૃત્યુને માટે મારે તૈયાર થઇ રહેવું જોઇએ." રુકિમણી એ પ્રમાણે વિચાર કરી રહી હતી, એવામાં બ્રાહ્મણે ત્યાં આવીને ખબર આપ્યા કે, "શ્રીકૃષ્ણ સૈન્યસામંતને લઈને રથમાં સવાર થઈને આવી પહોંચ્યા છે અને દેવીના મંદિર આગળ તમારી વાટ જુએ છે." બ્રાહ્મણની વાત સાંભળીને રુકિમણી હર્ષઘેલી થઇ ગઇ.

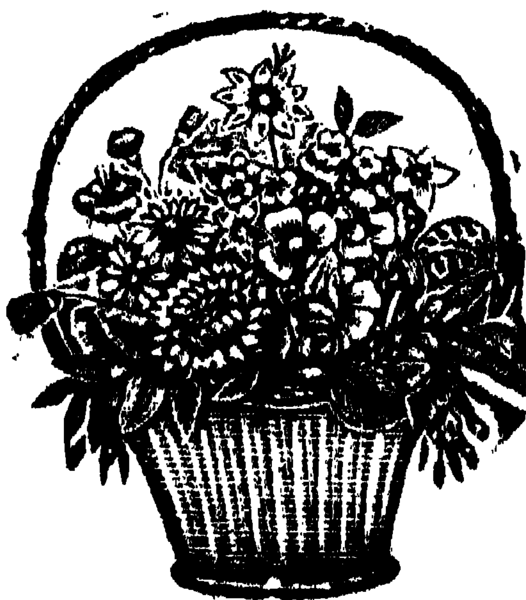
રુકિમણી દેવીની પૂજા કરવા ગઈ. અનેક દાસીઓ તેની સાથે હતી. એ વખતમાં રાજામહારાજાઓની કન્યાઓ પણ દેવપૂજા કરવા સારૂ પગે ચાલીને જતી, એટલે રુકિમણીને પણ પગે ચાલીનેજ જવું પડ્યું.

પૂજા કરી રહ્યા પછી રુકિમણી બહાર આવી, એટલે શ્રીકૃષ્ણે એકદમ દોડી આવીને તેને પોતાના રથમાં બેસાડી દીધી અને

રથને પૂરપાટ દોડાવતી વખતે બધાને કહી દીધું કે, " હું રુકિમણીની સાથે લગ્ન કરવાનો છું, માટે તેનું અહીંથી હરણ કરી જાઉં છું." રુકિમણીનો ભાઈ રુકમી આથી ઘણો ગુસ્સે થયો અને મોટું સૈન્ય લઈને પાછળ દોડયો. શિશુપાલ ઘણા ઠાઠમાઠ સાથે રુકિમણીને પરણવા આવ્યો હતો. અનેક રાજાઓ અને ઉમરાવો તેની જાનમાં આવ્યા હતા. રુકિમણીના પિતાએ તેમને ઊતરવા માટે સારી સગવડ કરી આપી હતી. એ બધાને પણ જ્યારે ખબર પડી કે, દ્વારકાધીશ શ્રીકૃષ્ણ રુકિમણીનું હરણ કરી ગયા છે, ત્યારે તેઓ બધા શ્રીકૃષ્ણની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયા. શ્રીકૃષ્ણે રથને પૂર વેગમાં હાંકયો. શત્રુપક્ષના મનુષ્ય પણ પૂરપાટ પાછળ ઘોડા દોડાવતા આવતા હતા. શ્રીકૃષ્ણે એમની સાથે યુદ્ધ કરવા સારૂ રથને ઊભો રાખ્યો. શિશુપાલના પક્ષના ઘણા મનુષ્ય માર્યા ગયા. રુકમીને પણ મારી નાખવા માટે શ્રીકૃષ્ણે જ્યારે હાથ ઉગામ્યો,ત્યારે રુકિમણીએ વિનતિ કરી કે, " સ્વામીનાથ ! તમે મારા ઉપર પ્રેમ રાખતા હો તો મારા મોટાભાઈને મારશો નહિ. એમના મૃત્યુથી મને ઘણું કષ્ટ પહોંચશે. આપણા વિવાહના શુભ પ્રસંગે સ્નેહીઓનો વધ કરવો એ વ્યાજબી નથી. દયા આણીને એમને છોડી મૂકો." શ્રીકૃષ્ણે તેને છોડી મૂકયો.

આખરે યથાવિધિ રુકિમણી અને શ્રીકૃષ્ણનું લગ્ન થઈ ગયું. ભીષ્મક રાજા અને તેમનાં રાણીને પણ આ વિવાહથી સંતોષ થયો. પાડાપાડોશી, સગાંવહાલાં સૌ કોઈ આનંદ–આહ્‌લાદમાં ગરકાવ થઈ ગયાં.

રુકિમણી અને શ્રીકૃષ્ણે ઘણા પ્રેમપૂર્વક જીવન વ્યતીત કર્યું. પતિપ્રેમને લીધે રુકિમણીની ગણતરી સતીઓમાં થઇ ગઇ છે.





૧૦૩-રેવતી



આ સતી રેવત દેશના રાજા ઇંદ્રદ્યુમ્નની પુત્રી હતી. એ પરમ સુંદરી હતી અને પિતાને ઘેર સારૂં શિક્ષણ પામી હતી. રેવતી જ્યારે મોટી થઈ, ત્યારે તેના પિતાએ સર્વ ઋષિઓને બોલાવીને કન્યાને યોગ્ય વર શોધી કાઢવા તેમને વિનતિ કરી.

સર્વેએ એકમત થઇને જણાવ્યું કે, "એ ગુણવતી કન્યાને યોગ્ય એકજ વર છે અને તે દ્વારિકાના રાજા વસુદેવનો મોટો પુત્ર બળભદ્ર; જે ઘણો બહાદુર, સદ્ગુણી અને ખૂબસૂરત છે. એની સાથે લગ્ન કર્યાથી કન્યા ઘણીજ સુખી થશે."

રાજાએ ઋષિઓની સલાહ માન્ય રાખીને બળભદ્ર સાથે રેવતી-નું પાણિગ્રહણ કરાવી દીધું. રેવતી અને બળભદ્રનું જોડું ઘણું સુખી નીવડયું હતું. તેઓ એક બીજાને અપ્રસન્ન કરે એવું કાર્ય કદી કરતાં નહિ. અનન્ય પ્રેમમાં તેમનું જીવન વ્યતીત થતું હતું અને તેથી રેવતીની ગણતરી સતી સ્ત્રીઓમાં થઇ ગઈ છે.

જૂનાગઢની પાસેના ગિરનાર પર્વતની તળેટીમાં રેવતીકુંડ આજ પણ રેવતીના સતીત્વનું સ્મરણ કરાવે છે અને એ સતી આજ પણ હજારો ભાવિક હિંદુઓની ભક્તિપુષ્પાંજલિ પામે છે.





૧૦૪–उत्तरा



વિરાટ રાજાના ગૃહમાં પાંડવો છૂપા વેશે ઘણા સમય સુધી રહ્યા હતા. તેમનો એ ગુપ્તવાસ પૂરો થવાને બે ચાર દિવસ બાકી હતા, એવામાં બલરામની પુત્રી વત્સલાની સાથે અભિમન્યુનો વિવાહ થયો. એ વિવાહ પણ અદ્ભુત હતો. સુભદ્રાનો છોકરો અભિમન્યુ અને બળરામની પુત્રી વત્સલા મામાફોઇનાં ભાઇબહેન થતાં હતાં. બન્ને જણાં નાનપણથીજ સાથેજ રમ્યાં હતાં, સાથેજ ખાધુંપીધું હતું અને સાથેજ ઊછર્યાં હતાં. આ કારણથી બન્નેમાં ઘણોજ પ્રેમ બંધાયો હતો. જેમ જેમ મોટાં થતાં ગયાં તેમ તેમ એ પ્રેમ પણ વધતો ગયો. બન્ને બાળકોનો પરસ્પર પ્રેમ જોઇને સુભદ્રા અને શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છા તેમને બન્નેને લગ્નના એકજ સૂત્રથી બાંધવાની થઇ; પણ શ્રીકૃષ્ણના મોટાભાઇ બળરામનું વલણ મૂળથી–દુર્યોધન તરફ વિશેષ હતું. તેમણે પોતાની પુત્રી વત્સલાનો વિવાહ દુર્યોધનના પુત્ર સાથે કરવાનું નક્કી કરી રાખ્યું હતું. સુભદ્રાએ જ્યારે જોયું કે મોટાભાઇની આગળ પોતાનું કાંઇ ચાલે એમ નથી, ત્યારે એ રિસાઇને પુત્રને લઈને વનમાં ચાલી ગઇ. ત્યાં આગળ હિડિંબા રાક્ષસીને પેટે જન્મેલા ભીમના પુત્ર ઘટોત્કચ સાથે તેનો મેળાપ થયો. સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુ અને હિડિંબાના પુત્ર ઘટોત્કચ વચ્ચે સારી દોસ્તી બંધાઈ. ઘટોત્કચની મદદથી અભિમન્યુ લગ્નને દિવસેજ વત્સલાનું હરણ કરી ગયો. અભિમન્યુ અને વત્સલાનો વિવાહ થયો, એ સમાચાર વાયુને વેગે ચારે તરફ ફેલાઈ ગયા. યથાસમયે વિરાટ દેશમાં પણ એ સમાચાર પહોંચ્યા અને ગુપ્ત વેશમાં રહેલા પાંડવોના કાને પણ એ વાત પહોંચી. અર્જુન એ વખતે વિરાટ રાજાની પુત્રી ઉત્તરાને નૃત્ય શીખવવાના કામ ઉપર નોકર હતો; એણે જ્યારે પોતાના પુત્રનાં લગ્નના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે એ

ઘણોજ આનંદિત થયો. એના મુખ ઉપર હર્ષનું તેજ સ્પષ્ટ પ્રગટી રહ્યું. અર્જુનની શિષ્યા ઉત્તરા ઘણીજ ચતુર હતી. એ વિચારવા લાગી: "અભિમન્યુ કોણ હશે? આજ અભિમન્યુને વિજય મળવાથી ગુરુજી આટલા બધા મલકાઈ કેમ જતા હશે? આનું કારણ શોધી કાઢવું જોઇએ." આ વાતનો ભેદ જાણવાને માટે કોઇ યોગ્ય પ્રસંગ ઉત્તરા ખોળવા લાગી.

એક દિવસ અર્જુનને પ્રસન્ન થયેલો જોઇને, ઉત્તરાએ તેને સ્પષ્ટ રીતે એ સંબંધી સવાલ કર્યો. અર્જુને વિચાર્યું કે, "અમારો ગુપ્તવાસ તો હવે લગભગ પૂરો થવા આવ્યો છે. આટલા દિવસ સુધી મારૂં ખરૂં ઓળખાણ મેં કોઇને આપ્યું નથી, પણ હવે પ્રગટ કરવામાં કાંઈ હાનિ નથી." છતાં પણ એણે પોતાનો પરિચય આપ્યા વગરજ અભિમન્યુ કોણ છે, કોનો પુત્ર છે, તેનું રૂપ કેવું છે, તેણે કેવું ઉત્તમ શિક્ષણ મેળવ્યું છે, તેણે કેવાં કેવાં પરાક્રમો કર્યાં છે એ બધું વિસ્તારથી વર્ણવ્યું. પુત્રના ગુણાનુવાદ ગાતાં પિતાને જે આનંદ અને ગર્વ થવો જોઇએ તે અર્જુનના ચહેરા ઉપર સ્પષ્ટ જણાઇ આવતો હતો. તેણે ઉત્તરાને કહ્યું: "હાલ આથી વધારે કાંઇ ખબર હું આપી શકું એમ નથી, માટે આપે એ સંબંધી વધારે સવાલ પણ ન પૂછવા જોઇએ."

જે દિવસથી ઉત્તરાએ અર્જુનને મુખે અભિમન્યુના રૂપ, ગુણ તથા પરાક્રમની પ્રશંસા સાંભળી તે દિવસથી તેના જીવનમાં એક મોટો ફેરફાર થયો. સદા પ્રફુલ્લ રહેનારી સરળ બાલિકા આજે ઊંડા વિચારમાં ગરકાવ થઇ ગઇ. ખાવાપીવા ઉપરથી તેની રુચિ ઊઠી ગઇ. રાતે એને નિદ્રા આવતી નહિ. અજવાળી રાતે એ અગાશી ઉપર બેસીને એકીટશે ચંદ્રમાના સામું જોઇ રહેતી અને એકાગ્રચિત્તે પરમાત્માને પ્રાર્થના કરતી કે, "હે દેવ! મારી મનોકામના પૂર્ણ કર. જે યુવકના ચરણમાં મેં મારો પ્રાણ અર્પણ કરી દીધો છે; જેના અભાવને લીધે મારૂં હૃદય કાંઇક શૂન્યતા અનુભવે છે, જેને માટે મારૂં હૃદય સેંકડો બાણથી વીંધાઇ જાય છે, તેની સાથે મારો યોગ કરાવી આપીને મારા હૃદયની શૂન્યતા દૂર કર."

આવા વિચાર ઉત્તરાને રાતદિવસ આવ્યા કરતા. ઉત્તરાનો પ્રાણ હવે તેના પોતાના હાથમાં નહોતો. તેનું હૃદય સેંકડો વિઘ્ન ઓળંગીને અભિમન્યુની તરફ પૂર્ણ વેગથી દોડતું હતું.

ઉત્તરા પ્રેમની જાળમાં પૂર્ણ ફસાઇ ચૂકી હતી. એ સારી પેઠે જાણતી હતી કે, વત્સલાની સાથે અભિમન્યુનું લગ્ન થઇ ચૂક્યું છે. અભિમન્યુ નાનપણથીજ વત્સલાની સાથે રહેલો છે, તેની સાથેજ તે ફર્યો છે અને તેની સાથેજ મોસાળમાં ઊછર્યો છે. વત્સલા ઉપરનો અભિમન્યુનો પ્રેમ ઊંડો અને સ્વાભાવિક છે. એ પ્રેમ કોઈ દિવસ ઘટવાનો નથી. પથ્થરમાં કોતરેલા અક્ષરની પેઠે એ પ્રેમ સદાને માટે તેના હૃદયમાં કોતરાયલો રહેશે. આ બધું જાણ્યા છતાં પણ ઉત્તરા અભિમન્યુંને પરણવા માટે ગાંડીઘેલી થઇ ગઇ હતી. વત્સલા ઉપર તેને કોઇ પણ જાતની ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થતી નહોતી. વત્સલા અભિમન્યુને ચાહે અને અભિમન્યુ વત્સલાને ચાહે, તે માટે તેને કાંઇજ વાંધો નહોતો. એને અભિમન્યુના પ્રેમની પણ પરવા નહોતી. એ તો પોતેજ અભિમન્યુ ઉપર અનન્ય પ્રેમ દર્શાવવાની અભિલાષા રાખતી હતી. અભિમન્યુના સુંદર મુખ તરફ એકી ટશે જોઇ રહેવાની, યુદ્ધમાં જતી વખતે તેને વીરવેશમાં સજાવવાની, તથા સુખમાં અને દુઃખમાં, રણક્ષેત્રમાં અને શાંતિના સમયમાં તેની સંગી થવાની ઉત્તરાને ઉત્કંઠા હતી.

ઉત્તરાની ચિંતા પાર વગરની હતી. એ એકલી એકલી વિચારતીઃ "હાય! શું કરૂં તો અભિમન્યુ મળે ? તેમના વગર તો ચાલશેજ નહિ. એ કેવી રીતે મળે? ઇશ્વરનો આ કેવો અન્યાય! મનુષ્ય મરજીમાં આવે ત્યારે પંખીની પેઠે હવામાં ઊડી શા સારૂ નહિ શકતું હોય ? એવું થતું હોત, તો હું પાંખો ફફડાવતી અભિમન્યુની પાસે જાત અને મારી બધી મર્મવેદના કહી સંભળાવત; હૃદય ચીરીને બતાવત કે હું તેમને કેટલી ચાહું છું. પણ એવું તો બની શકતું નથી. ત્યારે હવે કરવું શું? જે અભિમન્યુને માટે મારૂં હૈયું આટલું બધું તલસે છે, તે અભિમન્યુને તો મારા સંબંધી કાંઇ ખબર પણ નહિ હોય. હાય! હું એમને મારો પ્રેમ કેવી રીતે જણાવું ? આ કેવી વિટંબણા !"

જે સમયમાં ઉત્તરા આ પ્રમાણે ચિંતાના અગાધ સાગરમાં ડૂબી ગઇ હતી, તે અરસામાં એક ચિતારો વૈરાટ રાજાના દરબારમાં આવ્યો. એ ચિતારાની પાસે એક સુંદર વીર યુવકનું ચિત્ર હતું. રાજા એ ચિત્ર જોઇને પ્રસન્ન થઈ ગયો અને તેને ખરીદી લેવાના ઇરાદાથી કિંમત પૂછી. ચિત્રકાર બોલ્યોઃ " મહારાજ! મારે એનું મૂલ્ય જોઇતું નથી. આપ એને આપની પાસે રાખો."

રાજા વિચારવા લાગ્યો કે, "ચિતારો છે તો ચાલાક. ચિત્રનો ભાવ વધારવા માટે આવી મીઠી મીઠી વાતો કરે છે." રાજા એને મૂલ્ય ઠરાવવા માટે આગ્રહ કરવા લાગ્યો. ચિત્રકારે કહ્યું: "મહારાજ! હમણાં આપ ચિત્રને રાખી મૂકો. રાજકુમારીના લગ્નને દહાડે હું પાછો અહીં આવીશ, તે વખતે આપ જે કાંઇ મૂલ્ય આપશો તે લેતો જઇશ." એટલું કહીને એ ચિત્રકાર ચાલ્યો ગયો. રાજા દરબારમાંથી ઊઠીને અંતઃપુરમાં ગયો અને ત્યાં આગળ બીજાં ચિત્રોની સાથે એ ચિત્રને પણ ગોઠવી દીધું. અંતઃપુરમાંથી બધાં એ ચિત્રને જોવા આવ્યાં. દાસદાસીઓ, બાલકબાલિકાઓ સૌ કોઇ એને જોઇને પ્રસન્ન થવા લાગ્યાં. એકી નજરે તેના સામું જોઇને સૌ કહેતાં કે, "કેવું સરસ રૂપ છે! જાણે સાક્ષાત્ નારાયણ અંતઃપુરમાં આવીને ઊભા ન હોય! એ ચિત્રમાં આલેખેલા યુવકના અંગ ઉપર યુદ્ધનો વેશ હતો, માથે પાઘડી હતી, હાથમાં ધનુષબાણ હતાં, પાછળ તીરની ઝૂડીઓ હતી, કમરમાં તલવાર હતી. વીર યુવક યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થયો હોય એવું દીસતું હતું. તેની બન્ને આંખોમાંથી દિવ્ય જ્યોતિ નીકળી રહી હતી. જે કોઈ આવતું તે એ ચિત્ર જોઇ મુગ્ધ થઇ જતું.

ઉત્તરા પણ અર્જુનને સાથે લઇને એ ચિત્ર જોવા આવી. સામે એ ચિત્ર જોતાંવારજ ઉત્તરાની આંખમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં, હૃદય કંપવા લાગ્યું, હૃદયમાં પ્રેમનો સૂર વાગવા લાગ્યો. પાછી ફરીને જુએ છે તો અર્જુન પણ એકાએક આશ્ચર્યચકિત થયેલો દેખાયો. ઉત્તરાએ અર્જુનને પૂછ્યું: "ગુરુજી! આપ આ ચિત્ર જોઇને આટલા બધા ચમકી કેમ ગયા? આ કોનું ચિત્ર છે તે મને સાફસાફ કહી દો." અર્જુને જરાક વિચારીને કહ્યું: "અભિમન્યુનું." ઉત્તરાએ પૂછ્યું: "એ ચિત્ર જોઇને તમે શા સારૂ ચમકી ઊઠયા?" ખરી વાત ગુપ્ત રાખીને અર્જુન બોલ્યો: "ઉત્તરા! તું હજુ બાળક છે. તું એ વાતમાં શું સમજે? એના બાપકાકા બધા ગુપ્તવેશમાં વનવાસ ભોગવી રહ્યા છે. એને આ ચિત્રમાં યુદ્ધ-વેશમાં સજજ થયેલો જોઇને મને એવો ભાસ થાય છે કે જેના અત્યાચાર અને જુલમને લીધે એના મુરબ્બીઓને વનવાસનું અસહ્ય દુઃખ ભોગવવું પડે છે, તેની સાથે લડવા માટે તે તૈયાર થયો છે. આવી છબી જોઇને કોનું મન વિચલિત ન થાય, ઉત્તરા?" ઉત્તરાએ તેની વાત માની લીધી અને કાંઇ વધારે સવાલ જવાબ

કર્યા વગર એક દૃષ્ટિએ એ ચિત્રની તરફ જોઇને વિચારવા લાગી: "આટલા વખતથી રાતદિવસ જેમની ચિંતા કરી રહી હતી, તેમનુંજ ચિત્ર આજે મારી સામે જોવા ભાગ્યશાળી થઇ; પણ ખરેખાત હું એમને ક્યારે પામી શકીશ ? હાય ! આ જીવનમાં એમનો મેળાપ થશે કે નહિ? હું ક્યારે મારે હાથે તેમને યોદ્ધાનો પોશાક પહેરાવીને રણક્ષેત્રમાં વિજયી થવા મોકલી શકીશ ?"

અગ્નિ કોઇ દિવસ કપડાંમાં બાંધી શકાતો નથી. ઉત્તરાના મનમાંનો કામાગ્નિ બમણા તેજથી સળગી ઊઠ્યો; ઉત્તરા એ અગ્નિમાં બળીને રાખ થવા લાગી. છેવટે બીજો ઉપાય નહિ સૂઝવાથી અદૃષ્ટ નસીબના ઉપર ભરોસો રાખીને તે ચુપચાપ બેસી રહી.

આ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ ચાલ્યા ગયા. નગરમાં સર્વત્ર શાંતિ વ્યાપી રહી હતી. એવામાં એકાએક ખબર આવી કે, રાજ્યની દક્ષિણ દિશામાંથી શત્રુઓ આવી રહ્યા છે. તેઓએ રસ્તામાં ગામ લૂંટ્યાં છે અને રૈયતને ઘણું કષ્ટ આપ્યું છે. રાજા સૈન્ય-સામંત લઇને શત્રુની સાથે લડવા ચાલ્યો. થોડી વાર પછીજ બીજા સમાચાર મળ્યા કે, રાજ્યની ઉત્તર દિશામાં શત્રુઓ આવીને ગાય તથા વાછરડાંઓ ઉપર ઘણો જુલમ કરી રહ્યા છે. ગોવાળના બાળકો રાજમહેલમાં જઇને પોકારવા લાગ્યા, પણ હવે એમના રક્ષણ સારૂ કોણ જાય ? રાજાય નહોતો અને સૈન્ય પણ નહોતું. તેઓ તો થોડીક વાર અગાઉ દક્ષિણ દિશામાં શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવા ગયા હતા. રાજમહેલમાં એ વખતે સગીર ઉંમરનો એક રાજકુમાર હાજર હતો. તે બીકનો માર્યો જઈ શકતો નહોતો; પણ આવે વખતે કાંઈક દમ માર્યા વગર અંતઃપુરની સ્ત્રીઓ આગળ તેનું માન રહે એમ નહોતું, તેથી એણે ઝટપટ બહાર આવીને કહ્યું: "શું કરવું ? આ દુઃખનો ઉપાય શો ? રાજ્યમાં શત્રુ આવીને ઊભા છે, મારે તેમને હાંકી કાઢવા જવું છે, પણ અત્યારે રથ હાંકનાર કોઇ સારથિ પણ નથી. મારો રથ કોણ હાંકશે?"

રાજ્યમાં શત્રુઓ આવી પહોંચ્યા છે, નિર્દોષ ગાયો અને વાછરડાંઓ ઉપર જુલમ થઇ રહ્યો છે અને એમ છતાં પણ એમને હાંકી મૂકનાર કોઇ નથી. એ વાત સાંભળીને વીર અર્જુનનું હૃદય સ્થિર રહી શક્યું નહિ. તેણે વિચાર્યું કે, અમારા ગુપ્તવાસની અવધિ પૂરી થયે આજ બે દિવસ થઇ ગયા છે. હવે મારો ખરો પરિચય આપવામાં શો વાંધો છે ? એવા વિચારથી તેણે ઉત્તરાની

આગળ બધી હકીકત જણાવીને કહ્યું કે, “ હું ત્રીજો પાંડવ અર્જુન છું. ગુપ્તવાસમાં, ઉર્વશીના શાપથી વ્યંઢળ થઇને, આટલા દિવસ તને નૃત્ય શીખવવા સારૂ રહ્યો હતો અને મારા બીજા ભાઇઓ તથા દ્રૌપદી પણ જુદા જુદા કામ ઉપર વિરાટ રાજાની નોકરીમાં છે.

અર્જુનનો આ ખુલાસો સાંભળીને ઉત્તરા સ્તંભિત થઈ ગઇ, પરંતુ એથી તેને જરા પણ ભય લાગ્યો નહિ. તેનું સાહસ આ ખુલાસાથી વધી ગયું. અર્જુન જેવો વીર પોતાના ભાઇની સાથે યુદ્ધમાં જશે, તો નિશ્ચય વિજય મળશે એવી તેને ખાતરી થઇ.

અર્જુન વ્યંઢળના વેશમાંજ સારથિ થઇને રાજકુમારની સાથે યુદ્ધમાં ગયો. સારથિના વેશમાં એક હાથમાં ઘોડાની લગામ પકડીને અર્જુને શત્રુઓની સાથે ઘણી બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું. ઘણી ઝપાઝપી પછી શત્રુસૈન્યમાંના ઘણા મરણ પામ્યા અને બાકી રહેલા પ્રાણ બચાવવા ખાતર પલાયન કરી ગયા. અર્જુન રાજ-કુમારને લઇને રાજ્યમાં પાછો ફર્યો.

પેલી તરફ, રાજાએ આવીને સાંભળ્યું કે, રાજકુમાર યુદ્ધમાં ગયો છે. કુમારનું સાહસ જોઇને એક વાર તો એ ઘણોજ આહ્લા-દિત થયો, પણ પાછળથી વિચારવા લાગ્યોઃ “ કુમાર હજુ બાળક છે. કોઇ પણ દિવસ યુદ્ધમાં ગયો નથી. કોણ જાણે શુંએ કરી આવશે ?” આ પ્રમાણે રાજા ચિંતા કરી રહ્યો હતો, એટલામાં રાજકુમાર મહેલમાં આવી પહોંચ્યો. અર્જુનની વાત એ વખત સુધી ઉત્તરા સિવાય બીજા કોઇને જાણીતી નહોતી. રાજકુમારે યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો એ ખબર ચારે તરફ ફેલાઇ ગઇ. રાજા ઘણોજ સંતુષ્ટ થયો. સભામાં બેઠેલા સૌ કોઇએ રાજકુમારને શાબાશી આપી. આખા નગરમાં તેનો જયજયકાર ગાજી રહ્યો.

બીજે દિવસે સવારે ઊઠીને પાંડવો પોતાનો ગુપ્તવેશ કાઢી નાખીને, રાજપોશાક ધારણ કરીને રાજસભામાં હાજર થયા. વિરાટ રાજા જે સમયે સભામાં પધાર્યા, તે સમયે બધા સભાસદો તેમનો સત્કાર કરવા માટે ઊઠીને ઊભા થયા, પણ પાંડવો બેસીજ રહ્યા. એ નવો બનાવ જોઇને રાજા વિસ્મય પામ્યો. તેના મનમાં ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. કપાળ ઉપર પરસેવાનાં બેએક બિંદુ જણાયાં. એટલામાં અર્જુને ઊઠીને રાજાની સન્મુખ જઇને પોતાની બધી કથા આદિથી અંત સુધી કહી સંભળાવી. હવે બધાને ખબર

પડી કે, શત્રુઓને હરાવનાર અર્જુનજ છે. રાજકુમાર તો ખાલી ત્યાં આગળ ઊભાજ રહ્યા હતા. રાજકુમારે પણ અર્જુનની વીરતાની સાક્ષી પૂરી. રાજા ઘણોજ શરમિંદો થયો કે, પાંડવોના ગુપ્તવાસમાં મારાથી અજાણમાં તેમને કેટલુંએ દુઃખ દેવાયું હશે ! પણ એવી આફતના વખતમાં પાંડવોને આશ્રય આપવા પોતે ભાગ્યશાળી નીવડ્યો, એ વિચારથી તેને ઘણોજ સંતોષ થયો.

અંતઃપુરમાં જેટલાં ઘરેણાં હતાં તે બધાં પહેરાવીને રાજા ઉત્તરાને રાજસભામાં લાવ્યો અને અર્જુનના હાથમાં તેને સોંપીને બોલ્યોઃ “આ કન્યારત્ન આપનેજ યોગ્ય છે. આપ એનો સ્વીકાર કરીને મને કૃતાર્થ કરો.” ઉત્તરાના મનનો વિચાર શો હતો તે કોઈ જાણતું નહોતું. રાજસભામાં બધા વિચારવા લાગ્યા કે, અર્જુન જેવો સ્વામી મળ્યાથી ઉત્તરા ઘણીજ સંતુષ્ટ થશે અને અર્જુન પણ ઉત્તરા જેવી સુંદરીને ઘણી પસંદ કરશે; પણ ઉત્તરાના મનનો ભાવ અર્જુન સારી પેઠે જાણતો હતો. ઉત્તરા અભિમન્યુને પોતાનો પ્રાણ સમર્પણ કરી ચૂકી છે અને તેના અભાવથી તેનું જીવન નીરસ થઈ પડયું છે, એ બધું અર્જુન જાણતો હતો. તેથી રાજસભામાં બધાને વિસ્મયમાં નાખે એવી રીતે એ બોલ્યોઃ “આ રાજકુમારી સુલક્ષણા ઉત્તરાને મેં નૃત્યવાદ્ય અને સંગીતનું શિક્ષણ આપ્યું છે, એટલે મારે તો એ કન્યા સમાન છે. મારો પુત્ર અભિમન્યુ ઘણોજ વીર અને સુંદર છે. અભિમન્યુ સાથે ઉત્તરાનો વિવાહ કરશો, તો હું એ સુશીલ બાળાને પુત્રવધૂરૂપે સ્વીકારીને ઘણોજ ઉપકૃત થઈશ.” આ શબ્દોથી ઉત્તરા ઘણી પ્રસન્ન થઈ.

અભિમન્યુના સદ્ગુણોની પ્રશંસા સર્વે સાંભળી ચૂક્યા હતા, એટલે તેમણે અર્જુનનું વચન માન્ય રાખ્યું.

અભિમન્યુને તેડવા માટે માણસો મોકલવામાં આવ્યાં. ધામધૂમથી ઉત્તરા સાથે તેનું લગ્ન કરી દેવામાં આવ્યું. ભગવાન ઉત્તરાના ઉપર પ્રસન્ન થયા. લાંબા વખતની તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ. મનપસંદ સ્વામી મળવાથી તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ.

અભિમન્યુ અને ઉત્તરાનું જીવન ઘણુંજ પ્રેમમય બન્યું. યુદ્ધમાં જતી વખતે પતિને વીરવેશમાં સજાવવાના કોડ ઉત્તરાએ ઘણી વાર પૂરા કર્યા હતા.

મહાભારતના અંતિમ યુદ્ધ વખતે અભિમન્યુ પ્રિય પત્ની ઉત્તરા પાસે વિદાય માગવા ગયો, ત્યારે એ વીર પરંતુ સ્નેહાળ

પત્નીએ જે ઉત્તર આપ્યો તે અમે હિંદી ભાષાના એક શ્રેષ્ઠ કવિ મૈથિલીશરણુ ગુપ્તના શબ્દોમાં સંભળાવીશું:—

" મૈં યહ નહિં કહતી કિ, રિપુસે જીવિતેશ લડેં નહિં;
તેજસ્વિયોંકી આયુ ભી, દેખો ભલા જાતી કહિં!
મૈં જાનતી હૂં નાથ! યહ, મૈં કહિં! માનતી ભી હૂં તથા;
ઉપકરણુસે ક્યા, શક્તિમેં હી સિદ્ધિ રહતી સર્વથા.
ક્ષત્રાણિયોંકે અર્થ ભી, સબસે બડા ગૌરવ યહી;
સજ્જિત કરેં પતિ પુત્રકો, રણુકે લિએ જો આપહી.
જો વીર પતિકે કીર્તિપથમેં, વિઘ્ન બાધા ડાલતી;
હો કર સતી ભી વહ કહાં, કર્તવ્ય અપના પાલતી."

વીર ધર્મને જાણુનારી, પતિના મહત્ત્વને પિછાણુનારી ઉત્તરા આજે પ્રસન્નવદને શા કારણુથી પતિને વિદાય કરતાં સંકોચાતી હતી તે વિષે એણે જણાવ્યું:-

" અપશકુન આજ પરંતુ મુઝકો હો રહે, સચ જાનિયે;
મત જાઇએ ઇસસે સમરમેં, પ્રાર્થના યહ માનિયે.
જાને ન દૂંગી! તુમકો આજ મેં સંગ્રામમેં;
ઊઠતી બૂરી હૈં ભાવનાયેં હાય! મમ હૃદ્ધામમેં.
હૈ આજ કૈસા દિન ન જાને, દેવગણુ અનુકૂલ હોં;
રક્ષા કરે પ્રભુ, માર્ગમેં જો શૂલ હોં વે ફૂલ હોં.
કુછ રાજ-પાટ ન ચાહિયે, પાઉં ન કયોં મૈં ત્રાસ હી;
હે ઉત્તરાકા ધન! રહો તુમ ઉત્તરાકે પાસ હી."

એટલું કહેતાં કહેતાં ઉત્તરાના નેત્રમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં અને પ્રિય પતિના ખભા ઉપર મુખ મૂકીને ફરીથી એ દિવસે યુદ્ધમાં ન જવાની વિનતિ કરવા લાગી.

અભિમન્યુએ તેનો સુકુમાર હાથ પોતાના હાથમાં લઇને પ્રેમસહિત ધીરજ આપતાં કહ્યું કે:—

" જીવનમયી, સુખદાયિની, પ્રાણાધિકે, પ્રાણપ્રિયે!
કાતર તુમેં ક્યા ચિત્તમેં ઇસ ભાંતિ હોના ચાહિયે?
હો શાંત, સોચો તો ભલા, હૈ યોગ્ય તુમકો યહી,
હા! હા! તુમારી વિકલતા જાતી નહિં મુઝસે સહી."

પત્નીને એના ગૌરવનું ભાન કરાવતાં એણે કહ્યું: " તું વીર-

પત્ની છે, વીર રમણી છે અને વીર-ગર્ભા છે તેથી મારા રણ-ગમન સમયે તને વિલાપ કરતી જોઇને મને આશ્ચર્ય થાય છે. શત્રુનો બદલો ન લેવાથી કેટલા અનર્થ થાય છે, એ તને ખબર છે. તારા જેવી સમજુ સ્ત્રીને વધારે વાત કહેવી એ વૃથા છે. રોગ અને શત્રુનો સંહાર તો ઊગતાંજ કરવો જોઇએ. પાપીઓને યોગ્ય દંડ દેવો એજ ક્ષત્રિય વીરોનું ખરૂં કર્તવ્ય છે. કૌરવોએ આપણા કુટુંબને કેટલું દુઃખ દીધું છે, તેની તને ખબર નથી ? એટલા અપમાન અને દુઃખનો બદલો વાળ્યા વગર હું બેસી રહું તો દુનિયા મને કાયર અને બાયલો કહે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

"જિસ પર હૃદયકા પ્રેમ હોતા સત્ય ઔર સમગ્ર હૈ;
ઉસકે લિયે ચિંતિત તથા રહતા સદા વહ વ્યગ્ર હૈ.

"વહાલી ! હું ધારૂં છું કે, એજ કારણથી તારા મનમાં આજે અમંગળની શંકાઓ ઊઠી રહી છે, પણ હવે તારે વિચાર કરીને મને વિદાય આપવી જોઇએ. હું હમણાંજ વિજય પ્રાપ્ત કરીને પાછો આવીશ અને તને ભેટીશ. તું મનમાં જરા પણ ન મૂંઝાઇશ.

"દેખો ભલા ભગવાન હી જબ હૈં હમારે પક્ષમેં;
જીવિત રહેગા કૌન ફિર આકર હમારે લક્ષમેં ?"

પતિનાં આવાં મીઠાં વચનોથી આશ્વાસિત થયા પછી ઉત્તરાએ વીર પતિને વીર વેશમાં સજાવીને વિદાય આપી તથા પરમાત્મા પાસે તેના મંગળને માટે પ્રાર્થના કરી. એ સંગ્રામમાં વીર બાળક અભિમન્યુએ અસાધારણ પરાક્રમ બતાવ્યું. એકલે હાથે એ કૌરવોના અનેક પરાક્રમી યોદ્ધાઓ સાથે લડતો રહ્યો, હજારો શત્રુઓ એના બાણથી હણાયા, પણ અંતે જયદ્રથે રચેલા પ્રપંચનો ભોગ થઇ પડીને એ યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. અભિમન્યુની એ વીરગતિના સમાચાર જ્યારે ઉત્તરાને કાને પહોંચ્યા, ત્યારે એ સુકુમાર બાલિકાની શી દશા થઇ હશે તેની વાંચક બહેનોજ કલ્પના કરી શકશે. રણભૂમિમાંથી અસંખ્ય શસ્ત્રોથી ઘવાયેલું અભિમન્યુનું શબ જ્યારે એની પાસે આણવામાં આવ્યું, ત્યારે "હાય નાથ ! હાય નાથ !" કહેતી એ નવવધૂ ધરણી પર ઢળી પડી અને મૂર્છિત થઇ થોડી વારમાં ભાન આવતાં એ પાછી પતિના દેહને ભેટીને હૃદયદ્રાવક વિલાપ કરવા લાગી. કવિ મૈથિલીશરણજીના શબ્દોમાં એ વિલાપ પણ સાંભળી લો !

"મતિ, ગતિ, સુકૃતિ, ધૃતિ, પૂજ્ય, પતિ, પ્રિય,—
સ્વજન, શોભન સંપદા.
હા! એકહી જો વિશ્વ મેં સર્વસ્વ થા તેરા સદા.
યોં નષ્ટ ઉસકો દેખકર ભી બન રહા તૂ ભાર હૈ!
હે કષ્ટમય જીવન! તુઝે ધિક્કાર વારંવાર હૈ.
થા જો તુમ્હારે સબ સુખોંકા સાર ઇસ સંસારમેં;
વહ ગત હુઆ હૈ અબ યહાંસે શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગાગારમેં.
હે પ્રાણ! ફિર અબ કિસ લિયે ઠહરે હુએ હો તુમ અહો?
સુખ છોડ રહના ચાહતા હૈ કૌન જન દુઃખમેં કહો.
અપરાધ સૌ સૌ સર્વદા જિસકે ક્ષમા કરતે રહે;
હઁસ કર સદા સસ્નેહ જિસકે હૃદયકો હરતે રહે.
હા! આજ ઉસ મુઝ કિંકરી કો કૌનસેં અપરાધમેં;
હે નાથ! તજતે હો વહાં તુમ શોક-સિંધુ અગાધમેં!
તજ દો ભલેહી તુમ મુઝે, પર મૈં ન તજ સકતી તુમેં;
વહ બલ કહાં પર હૈ જહાં, પ્રિય! મૈં ન ભજ સકતી તુમેં?
હે વિદિત મુઝકો વહ્નિપથ ત્રૈલોક્યમેં તુમ હો કહિં;
હમ નારિયોંકી પતિ બિના ગતિ દૂસરી હોતી નહિં.
જો 'સહચરી'કા પદ મુઝે તુમને દયા કર થા દિયા;
વહ થા તુમારા ઇસ લિયે પ્રાણેશ! તુમને લે લિયા.
પર જો તુમારી 'અનુચરી' કા પુણ્ય પદ મુઝકો મિલા;
હે દૂર હરના તો ઉસે, સકતા નહિં કોઇ હિલા.
ક્યા બોલને કે, યોગ્ય ભી સબ મૈં નહિં લેખી ગઇ?
ઐસી ન પહલે તો કભી પ્રતિકૂલતા દેખી ગઇ!
વે પ્રણય-સમ્બન્ધી તુમારે પ્રણ અનેક નયે નયે;
હે પ્રાણવલ્લભ! આજ હી સહસા સમસ્ત કહાં ગયે?"

ત્યાર પછી પતિએ પોતાને લડાવેલાં અનેક લાડ, તથા પતિસહવાસમાં ભોગવેલાં અનેક સુખોનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન કરીને ઉત્તરા બોલીઃ—

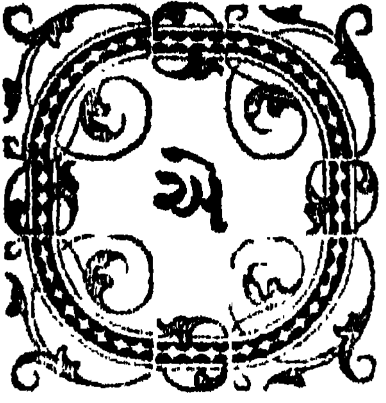
"હે જીવિતેશ! ઊઠો, ઊઠો, યહ નીંદ કૈસી ઘોર હૈ!
હૈ ક્યા તુમારે યોગ્ય, યહ તો ભૂમિ-સેજ કઠોર હૈ.
રખ શીશ મેરી જાંઘ પર જો લેટતે થે પ્રીતિસે;
યહ લેટના અતિ ભિન્ન હૈ ઉસ લેટનેકી રીતિસે.
કિતની વિનય મૈં કર રહી હૂઁ ક્લેશસે રોતે હુએ;

સુનતે નહિં હો કિન્તુ તુમ બેસુધ પડે સોતે હુએ.
અપ્રિય ન મનસે ભી કભી મૈંને તુમ્હારા હૈ કિયા;
હૃદયેશ ! ફિર ઇસ ભાંતિ ક્યોં નિજ હૃદય નિર્દય કર લિયા ?
હો કર રહૂં કિસકી અહો ! અબ કૌન મેરા હૈ યહાં;
કહ દો તુમહીં બસ ન્યાયસે, અબ ઠૌર હૈ મુઝકો કહાં ?
માતા પિતા આદિક ભલે હી ઔર નિજ જન હોં સભી;
પતિકે વિના પત્ની જગત્‌મેં સુખ ન પા સકતી કભી.
રોકા બહુત થા ! હાય મૈંને જાઇએ મત યુદ્ધમેં;
માના ન તુમને કિન્તુ કુછ ભી નિજ વિપક્ષ-વિરુદ્ધમેં.
હૈં દેખતે યદ્યપિ જગત્‌મેં દોષ અર્થીં જન નહિં;
પર વીર જન નિજ નિયમસે વિચલિત નહિં હોતે કહિં.
કિસકા કરૂંગી ગર્વ અબ મૈં ભાગ્ય કે વિસ્તારસે ?
કિસકો રિઝાઊંગી અહો ! અબ નિત્ય નવ શ્રૃંગારસે !
જ્ઞાતા યહાં અબ કૌન હૈ, મેરે હૃદયકે હાલકા ?
સિંદૂર-બિંદુ કહાં ચલા હા ! આજ મેરે ભાલકા ?
હા નેત્ર-યુત ભી અન્ધ હૂં વૈભવ-સહિત ભી દીન હૂં;
વાણી-વિહિત ભી મૂક હૂં, પદ-યુક્ત ભી ગતિ-હીન હૂં.
હે નાથ ! ઘોર વિડમ્બના કૈ આજ મેરી ચાતુરી;
જીતી હુઇ ભી તુમ બિના મૈં હૂં મરીસે ભી બુરી.
જો શરણ અશરણ કે સદા અવલમ્બ જો ગતિ-હીન કે;
જો સુખ દુઃખી જનકે, તથા જો બંધુ દુર્વિધ દીનકે.
ચિર શાંતિદાયક દેવ હે યમ ! આજ તુમહી હો કહાં ?
લોગે ન ક્યા હા ! હન્ત !! તુમ ભી સુધિ સ્વયં મેરી યહાં ? ”

યૌવનના આરંભમાંજ વૈધવ્યને પામેલી ઉત્તરાના ભાગ્યમાં પતિનું સહગમન કરવાનું પણ નિર્માણ થયું નહોતું. તેના ગર્ભમાં બાળક હતો. કુરુકુળનું નામનિશાન કાયમ રાખવાને એ બાળકનું રક્ષણ કરવાની બહુજ આવશ્યકતા હતી. મહાભારતના ભયંકર યુદ્ધમાં પાંડવ અને કૌરવોનો નાશ થયા પછી કેવળ એ બાળક પરીક્ષિતજ જીવતો રહ્યો હતો. તેને ગાદી આપીને પાંડવો વનવાસમાં ગયા હતા. રાજા પરીક્ષિતને ઉત્તરાએ ઉત્તમ શિક્ષણ આપ્યું હતું. રાજા પરીક્ષિત જેવા પ્રતાપી પુત્રને જન્મ આપવા માટે તે ‘ રત્ન-ગર્ભા ’ નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ છે.



૧૦૫–દુઃશલા



એ અંધ મહારાજા ધૃતરાષ્ટ્ર અને સતી ગાંધારીની પુત્રી હતી. માતાની પેઠે એ ઘણી સત્યપરાયણા હતી. સગાંઓ પ્રત્યેના પ્રેમને વશ થઈને એ કદી પણ સત્યના માર્ગથી વિચલિત થતી નહિ. સિંધુ દેશના રાજા જયદ્રથ સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું.

એનો પતિ જયદ્રથ પણ દુરાચારી હતો. વનમાં એણે દ્રૌપદીનું હરણ કર્યું અને પછી પાંડવોને હાથે પરાજય પામીને નાસી આવ્યો, ત્યારે તેના એ કૃત્ય માટે તેણે ઘણોજ ઠપકો આપ્યો હતો.

પતિ જ્યારે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં પાંડવોની સાથે યુદ્ધ કરવા ગયા ત્યારે પણ એ સત્યપરાયણા સતીએ પતિને ઉપદેશ આપ્યો હતો કે, “તમે યુદ્ધમાં અધર્મનું પગલું કદાપિ ભરશો નહિ. સદા ધર્મયુદ્ધ કરજો. મૃત્યુનો ભય રાખશો નહિ. આ સંસારમાં અમર કોઈ નથી, જે મહાન કાર્ય કરીને કીર્તિ મૂકી જાય છે, તેજ અમર છે. રણભૂમિમાંથી પલાયન કરીને આવવું પડે તેના કરતાં વીર પુરુષને માટે મૃત્યુ વધારે સારૂં છે.” મહાભારતના એ યુદ્ધમાં જયદ્રથનો અર્જુનને હાથે વધ થયો એ વખતે એનો પુત્ર સુરથ બાળક હતો. દુઃશલાએ પુત્રના અભિભાવક (વાલી) તરીકે સિંધુ દેશનું રાજ્ય ચલાવ્યું. તેના સમયમાં રાજ્યનો પ્રબંધ ઘણો સારો રહ્યો હતો. સ્ત્રીઓ રાજ્યનો પ્રબંધ પણ ઉત્તમતાથી ચલાવી શકે છે, એ વાત દુઃશલાએ પ્રાચીન યુગમાં ભારતમાં સિદ્ધ કરી બતાવી. યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધ યજ્ઞનો ઘોડો લઈને અર્જુન સિંધુ રાજ્યમાં ગયો, ત્યારે સુરથ એના ભયથી મરણ પામ્યો, એ સમાચાર સાંભળીને અર્જુને સુરથના પુત્રને સિંધુ દેશની ગાદીએ બેસાડ્યો હતો.



૧૦૬–ઉષા



શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં બાણુ નામનો દૈત્યોનો એક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. બળવાન હોવા છતાં પણ એ વિપ્રસંતોષી હતો. કેવી રીતે કોઇને નુકસાન પહોંચાડવું; કેવી રીતે કોઇનું સત્યાનાશ વાળવું, એના વિચારમાંજ તે રાતદિવસ રહેતો. તેના હૃદયમાં સદ્ગુણ તો ખૂણાખોચરામાં પણ જોવામાં આવતો નહોતો. શ્રીકૃષ્ણ ઉપર તેને ઘણી ઘૃણા હતી. કોઈને મુખે શ્રીકૃષ્ણની વાત સાંભળે, તો એની ખબર લેવાનું તે ચૂકતો નહિ. બાણુ શિવજીનો મોટો ભક્ત હતો. દરરોજ શિવપૂજન કર્યા વગર પાણી સુધ્ધાંત પીતો નહિ. એની ભક્તિથી પ્રસન્ન થઇને શિવે વરદાન આપ્યું હતું કે, કોઈ તેને યુદ્ધમાં હરાવી શકશે નહિ; દેવતા, માનવ કે દાનવ કોઇ તેને પરાજિત કરી શકશે નહિ.

એ વરદાન મળ્યાથી બાણુાસુરના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. વીજળીની સાથે મેઘને જોતાંવાર મોર જેમ નાચવા માંડે, તેમ મહાદેવનું વરદાન પ્રાપ્ત થયાથી બાણુનું હૃદય પણ એજ પ્રમાણે નાચવા લાગ્યું. હવે એના અભિમાનનો પાર રહ્યો નહિ. બધા રાજાઓ સાથે તેણે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. જેની સાથે લડે તેને હરાવે. એ પ્રમાણે અનેક રાજાઓ ઉપર તેણે આધિપત્ય જમાવ્યું. હવે એ ગૌરવના ઉચ્ચ શિખરે ચડયો. એના મનમાં અભિમાન ઊપજયું કે,મારા જેવો મોટો કોઇ નથી.એને ખબર નહોતી કે, ‘પાપ મૂળ અભિમાન’ છે. અભિમાનની ટોચે પહોંચ્યા પછી એના મનમાં વિચાર આવ્યો કે, “પૃથ્વી ઉપર તો બધા રાજાઓ ઉપર મેં વિજય મેળવ્યો. હવે પૃથ્વીમાં મારા જેવો યોદ્ધો કોઇ રહ્યો નથી. હવે કોની સાથે યુદ્ધ કરવું?” આખરે એની મતિએ ઊલટી ગતિ લીધી. એણે આશ્રયદાતા મહાદેવજીનેજ યુદ્ધને માટે

આમંત્રણ કહેવરાવ્યું. મહાદેવ એનું આમંત્રણ સાંભળીને વિરક્તિનું હાસ્ય હસ્યા અને કહેવરાવ્યું કે, " જરા ધીરજ રાખ. તારી સાથે યુદ્ધ કરે એવો તારા કરતાં પણ વધારે મોટો વીર આવી રહ્યો છે. તે તારૂં અભિમાન ઉતારશે. બાણાસુરને એ વખતે ભાવિ દુઃખની કલ્પના નહોતી; એટલે મહાદેવજીના ઉત્તરથી એને કાંઇ બીક લાગી નહિ. પોતાની સાથે યુદ્ધ કરી શકે એવા કોઈ યોદ્ધાને માટે એ ઉદ્વેગપૂર્વક વાટ જોવા લાગ્યો.

બાણાસુર રાજા ઘણાં વર્ષ સુધી નિઃસંતાન હતો. એક પ્રસંગે પ્રાતઃકાળમાં પોતાના બારણા આગળ બેઠો બેઠો વિચારમગ્ન થયો હતો. તેવામાં એક દાસી પૂંજો વાળતી, આઘુ ઓઢી ફરતી હતી. તેમાં વિશેષ કરીને જ્યારે બાણાસુર પ્રતિ દૃષ્ટિ કરવામાં આવે, ત્યારે તે શિર પરનું વસ્ત્ર જરા વધારે આઘુ ઓઢતી. આથી બાણાસુરે તેને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું. તેની સબળ ઇચ્છાથી દાસીએ જણાવ્યું કે, " જેને પુત્ર નથી તેનું મુખ જોવાથી પાપ લાગે છે. " દાસીનું આ વચન સાંભળતાં તે દિગ્મૂઢ થઇ ગયો. ખરે ! મારા સામર્થ્ય અને વૈભવના પ્રમાણમાં મારે અવશ્ય પુત્રપ્રાપ્તિ હોવી જોઇએ. દાસીનું અપમાન કારણસર છે, એમ ધારીને એ એકાગ્રચિત્તે શિવજીની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો.

અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ કે, તપ કરવામાં તો બાણાસુર ઘણો પ્રવીણ હતો. તપશ્ચર્યાથી એણે પોતાના ઇષ્ટદેવ મહાદેવને ઘણા પ્રસન્ન કર્યા. મહાદેવે તેને વરદાન માગવાનું કહ્યું. બાણાસુરે સંતાન માટે પ્રાર્થના કરી. આથી પાર્વતીજીએ પ્રસન્ન થઇને કહ્યું કે, " તારે એક કન્યા સંતાન જન્મશે. " ' ન મામા કરતાં કહેણા મામા સારા ' એમ ધારી આનંદમગ્ન થતો બાણાસુર ઘેર આવ્યો. પુત્ર નથી, પણ પુત્રી આવશે તો થોડા વર્ષમાં જમાઇ આવતાં પુત્ર કરતાં અધિક સુખ મળશે, એમ જાણી તે ઘણોજ ખુશ થયો.

યથાસમયે બાણાસુરની પત્નીએ બાલિકાને જન્મ આપ્યો. ઉષા સમી સૌંદર્યમયી એ બાલિકાનું નામ ઉષા પાડવામાં આવ્યું. ઉષા ઘણી સુંદર હતી. એના જેવી સૌંદર્યમયી કન્યા મનુષ્યોમાં તો શું દેવતાઓમાં પણ નહોતી. પુરુષ જાતિમાં એવો કોઈ સુંદર પુરુષ નહોતો કે, જે તેને યોગ્ય વર ગણી શકાય. એટલા માટે ઉષા દરરોજ ગૌરીની આગળ પ્રાર્થના કરતી કે, " હે

દેવિ! મને એવું વરદાન આપો કે, જેથી મને એવો સ્વામી મળે કે જેના સૌંદર્યની સરખામણી સ્વર્ગના દેવતાઓમાં, મર્ત્યલોકમાં, નરોમાં અને પાતાળના રાક્ષસોમાં કોઇની સાથે થઇ ન શકે; જે મારા કરતાં પણ સુંદર હોય, એટલુંજ નહિ પણ તમારા કરતાંય વધારે સુંદર હોય. ”

ઉષાની આ અવસ્થા હતી એવામાં મહાદેવજીએ બાણાસુરને જણાવ્યું કે, “ તને સમોવડિયા વીર સાથે યુદ્ધ કરવાનો અભિલાષ હતો. તારી પુત્રી ઉષાનો સસરો તારા બળનો સંહાર કરશે.”

શ્રીમહાદેવના શાપથી તે ધ્રૂજવા લાગ્યો અને કરેલા કૃત્ય માટે પસ્તાવા લાગ્યો. આ શાપ તેને વજ્ર કરતાં પણ અધિક વેદના કરવા લાગ્યો. દીન મુખે તેણે મહાદેવની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે તેમણે પ્રસન્ન થઇને એક ધ્વજા આપી અને કહ્યું કે, “ જ્યારે આ ધ્વજા પડશે, ત્યારે તારો શત્રુ ઊભો થયેલો જાણજે.” આ પછી તે ઘેર આવ્યો અને પોતાના મંત્રી કૌભાંડને સર્વ હકીકત જણાવી. બંનેએ વિચાર કર્યો કે, ઉષાને પરણાવવીજ નહિ તેમજ તેને એક જુદા મહેલમાં રાખવી. બાણાસુરની પત્નીએ ઘણી પ્રાર્થના કરી કે, “ આ છોકરી વિવાહ કરવા યોગ્ય થઇ છે, એનો વિવાહ કરો તો હું જમાઇનું મુખ જોઇને પ્રસન્ન થાઉં અને પુત્રમુખ જોયા સમાન આનંદ માનીશ; પરંતુ બાણાસુરના પેટમાં પાપ હતું કે, છોકરીને પરણાવીશ તો મારે માથે શત્રુ પ્રગટ થશે. એમ જાણીને તેણે એ વાતનો સ્વીકાર ન કર્યો અને સખત ચોકીપહેરા સાથે તેને જુદા મહેલમાં રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ઉષા સાથે બાણાસુરના મંત્રી કૌભાંડની પુત્રી ચિત્રલેખાને પણ રાખવામાં આવી હતી. ઉષાને આખો દિવસ આનંદ કરાવે અને તેને દુ:ખ ન થાય એમ ધારી ચિત્રલેખાને ત્યાં રાખવામાં આવી હતી. ઉષાનું સ્વરૂપ અપ્રતિમ પ્રભાવવાળું હતું. એ જેમ જેમ મોટી થતી ગઇ, તેમ તેમ તેના અવયવો પ્રફુલ્લિત થતા ગયા. તેનાં કોમળ નયનો શરદઋતુનાં કમળ સમાન વિકસિત દીસતાં હતાં. તેનું ચંદ્રથી પણ અધિક દેદીપ્યમાન સ્વરૂપ અને સૌંદર્ય અનુપમ પ્રકારની પ્રતિભા દર્શાવતું હતું. ઉત્તમ અંગો-પર આભૂષણોથી સ્વરૂપવાન બનેલી ઉષા સ્વર્ગની રંભા કરતાં પણ મનોહર દેખાતી હતી. તેની વેણીને જોઇ વાસુકિ પાતાળમાં

ગયો. વક્ષઃસ્થળમાં તરતાં સ્તનો ભરાવમાં આવી ગયાં હતાં. શરીર ઉપર ધારણ કરેલું નીલાંબર તેના સ્વરૂપને લપેટીઃ રાખી સૌંદર્ય દર્શાવતું હતું. તેની સખી ચિત્રલેખા પણ તેનાજ જેવી સ્વરૂપસંપન્ન હતી. ઉભયના સહવાસે જુદા રહેવાનું દુઃખ બંને હૃદયમાંથી નાશ પામ્યું. વાર્તાવિનોદ કરતાં ઉષા અને ચિત્રલેખા પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરતાં હતાં.

એક સમયે રાત્રીનો કેટલોક વખત ગયા પછી પાછલા પ્રહરમાં ઉષા અર્ધજાગ્રત નિદ્રામાં પડી અને તે સ્વપ્નવશ થઈ. પ્રથમ દૂર અરણ્યમાં ઘસડાવા લાગી. આગળ જતાં વિવિધ પ્રકારની લતાઓ વૃક્ષોને આલિંગી રહેલી જણાઇ. તેમાં અનેક હરિણબાલો આમતેમ દોડતાં હતાં. આ દેખાવ જોઇ તેના હૃદયમાં આનંદ પ્રકટ્યો. ત્યાંથી આગળ વધતાં એક પુરુષપ્રતિમા જણાઇ. આ પ્રતિમાને જોઇ તે આશ્ચર્યચકિત થઇને પ્રેમપાશમાં પડી. આ પુરુષનું સ્વરૂપ અનુપમ હતું. વિશાલ લલાટ પર ભવ્ય ઓજસ ફેલાઇ રહેલું હતું. બાહુ પણ વિશાળ અને સ્વરૂપ ભવ્ય–અદ્વિતીય હતું. ગુલાબી કણોના અણુઓથી ભરપૂર તેનું સૌંદર્ય મોહક હતું. તેના પ્રેમપાશમાં ઉષા પડી અને તેની તરફ સહસા દોડવા લાગી; પરંતુ દોડતાં દોડતાં તે સ્વપ્નમાંથી જાગી ઊઠીને જુએ છે તો તે દેખેલા બનાવનું કાંઈ પણ ચિહ્‌ન જણાયું નહિ. આથી તે ભ્રમિત થઇ ચિત્રલેખાને બાઝી પડી. ચિત્રલેખાએ તેને સ્વસ્થ થવા જણાવ્યું છતાં, તેનું વ્યાકુળ મન શાંત થયું નહિ અને ગદ્‌ગદ કંઠે કહેવા લાગીઃ—

"ઉષા કરમે દઈ હાથ, થોડા સારૂ દુભ્યો મેં નાથ;*
હસતાં રમતાં ચઢી ગયો ક્રોધ, ફોગટ ફાંસુ થયો વિરોધ.
કર દીવો, ને ઘર નિહાળીએ, છે તે આટલામાં પિયુ શે ભાવિયે.

* * * *

....હું તો ઘેલી થઇ, નામઠામ પૂછાયું નહિ;
નાતજાત ને માતપિતાય, પ્રીછિ નહિ જે પ્રથમ પૂછાય.
રૂપ–કળા મને મન ગમી, તે સ્વરૂપ રહ્યું મન રમી;
બાઈ તે નાથે મિથ્યા મને દમી, સુખે સૂરજ ગયો આથમી."

ઉષાની આવી સ્થિતિ જોઇને ચિત્રલેખાને ઘણું લાગી આવ્યું.

---

* શ્રીપ્રેમાનંદના "ઓખાહરણ"માંથી.

એણે ઉષાના હૃદયને શાંત કરવા અનેક વચનો કહ્યાં. વળી જણાવ્યું કે, "બાણાસુરે એવી દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, ઉષાને પરણાવવી નહિ. શ્રીસદાશિવ તરફથી તેમને શાપ થયો છે કે, ઉષાના સસરાથી તેનું બાહુબળ ક્ષોભ પામશે. આથી પ્રિય ઉષા ! તારા વિચાર સર્વથા પસંદ કરવા યોગ્ય નથી. માબાપની આજ્ઞા પાળવી એ તારૂં કર્તવ્ય છે. વળી સ્વપ્નામાં આવેલો પુરુષ કોણ છે, કેવો છે, ક્યાં રહે છે આદિ સર્વ અજ્ઞાત છે, તો અભીપ્સિત પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ ધારી તારા આ આગ્રહને ત્યજ." ચિત્રલેખાની આવી વાણીથી તેને જરા પણ વિરામ મળ્યો નહિ. અંતે ચિત્ર-લેખાએ તે ચિત્રમૂર્તિના સ્વરૂપનું વર્ણન માગ્યું અને પોતાની ચિત્રકળાનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. સ્વર્ગનો ભાગ ચીતર્યો; તેમાં ઇંદ્ર, ઋષિ, મુનિ વગેરે સર્વનાં ચિત્ર કાઢ્યાં; પરંતુ તેમાંનું કોઇ ઉષાએ જોયું નહોતું. પાતાળાદિનો ભાગ કાઢી નાગાદિ લોકનું ચિત્ર કાઢ્યું. ઉષાએ મશ્કરી કરતાં કહ્યું: "ચિત્રલેખા ! વાહ ! તારો વિચાર એવો છે કે, આ નાગલોકને હું પરણું ? પરંતુ સખી તરીકે પણ તને તે લાંછનરૂપ થશે. મારે તો નાગનું પણ કામ નથી અને બીજાનું પણ કામ નથી. જે ઇપ્સિતાર્થ સાધવાનો છે, તેમાંજ પ્રવૃત્તિ કરવી એ વિશેષ હિતપ્રદ છે." ત્યાર પછી ચિત્રલેખાએ બીજાં અનેક સ્વરૂપો ચીતરવા માંડ્યાં. દેશદેશના રાજાઓ, માણસો, શ્રીમંતો વગેરેને કાગળ ઉપર કાઢવા માંડ્યાં; પરંતુ તેમાંનું કોઇ ઉષાને પસંદ આવ્યું નહિ. આગળ વધતાં તેણે દ્વારિકાનું ચિત્ર કાઢ્યું. તેમાં શ્રીકૃષ્ણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધનાં ચિત્રો કાઢી તેમાં રંગ પૂરતાં ઉષા બોલી ઊઠી કે:–

"ઘણું રૂપ સબળ છે સારૂં, તેણે ચિતડું ચોર્યું છે મારૂં;
લાવ સખિ શીઘ્ર તેહને, નહિ તો પાડું મારા દેહને.

"ચિત્રલેખા શીઘ્ર ઊઠ અને મારા પ્રિય પતિને લાવી આપ. એજ મનહર–ચિત્તહર સ્વામી ! એના વિના સર્વ નિઃસાર છે, શીઘ્ર પ્રયાણ કર, ચિત્રલેખા !

"પિંડ હું પાડું સર્વથા, આજ ન આવે સ્વામી."

ચિત્રલેખા ઉષાની ઘણી આજીજીથી ચાલી અને તેના કાષ્ટ-યંત્રની મદદથી તે દ્વારિકા આવી પહોંચી. ત્યાં નારદજીની મદદથી અનિરુદ્ધના આવાસમાં પેઠી અને હીંચકા સુદ્ધાંત અનિ-

રુદ્ધને ઉષાની આગળ લાવી રજૂ કર્યો. ઉષા તેને જોતાંવારજ પ્રેમઘેલી બની ગઇ; એટલામાં અનિરુદ્ધ જાગ્યો. જુએ છે તો દ્વારિકા, પોતાનો મહેલ, પોતાનું સ્થળ કાંઇ પણ નજરે પડે નહિ. એટલામાં ઉષા તેના ચરણકમળમાં ઢળી પડી. પોતાની કેવી ઇચ્છા છે, તથા શા માટે તેમને બોલાવવામાં આવ્યા છે એ સર્વ નિવેદન કર્યું. ઉષાના સ્વરૂપ અને પ્રાર્થનાથી અનિરુદ્ધે તેને સ્વીકારી. ત્યારથી તે પ્રેમઘેલાં બન્યાં અને અતિ આનંદમાં દિવસો કાઢવા લાગ્યાં.

આ વાત બાણુાસુરના જાણુવામાં આવી. તેણે કેટલાંક માણુસોને લડવા મોકલ્યાં; પરંતુ અનિરુદ્ધના બાહુબળે તે સર્વનો સંહાર કર્યો. ત્યાર પછી કૌભાંડ મંત્રી કેટલાક યોદ્ધાઓ લઇ લડવા આવ્યો. ઉષા ઘણો વિલાપ કરવા લાગી; પરંતુ અનિરુદ્ધ તેમ કરવાથી બેસી રહે તેવો નહોતો. તે લડચો અને શત્રુઓને હંફાવ્યા. પછી બાણુાસુર જાતે લડવા આવ્યો અને તેને કેદ પકડી લઇ ગયો.

આ વાતની ખબર શ્રીકૃષ્ણુને પડી. પોતાનો પુત્ર કેદ પકડાયો છે એમ જાણુવાથી તેણે સૈન્યને તૈયાર થવા જણુાવ્યું અને મોટા યોદ્ધાઓ સાથે તે શોણિતપુર આવ્યા. ત્યાં બાણુાસુર અને શ્રીકૃષ્ણુ વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થયું. શ્રીકૃષ્ણે બાણુાસુરના હાથ છેદ્યા, આથી બાણુાસુર તેમના ચરણુમાં ઢળી પડચો.

અહીં શ્રીકૃષ્ણુ તથા બાણુાસુર વચ્ચે સંધિ થઇ અને બાણુાસુરે પોતાની પ્રિય પુત્રી અનિરુદ્ધ સાથે પરણુાવી.

ઉષાની સખી ચિત્રલેખા તેની આજ્ઞાથી પોતાને સ્થળે ગઇ. આ પ્રમાણે બાણુનું અભિમાન શ્રીકૃષ્ણે તોડચું અને મહાદેવના શાપની અવધિ આવી. ઉષા–અનિરુદ્ધ પરણી સુખી થયાં.





૧૦૭–યશોમતિ

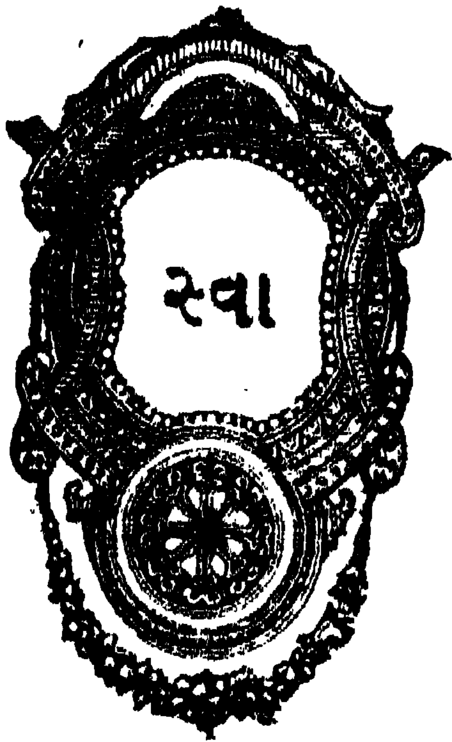


એ કાશ્મીરના રાજા દામોદરની રાણી હતી. કલિયુગને ૬૮૮ વર્ષ વ્યતીત થયાં તે અરસામાં એ કાશ્મીરની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. એક દિવસ એણે સાંભળ્યું કે, ગાંધાર દેશની રાજકન્યાનો સ્વયંવર છે અને યાદવો પણ તેમાં નિમંત્રણ મળવાથી આવ્યા છે. રાજાએ મોટી સેના લઇને યાદવો ઉપર ચડાઇ કરી પણ શ્રીકૃષ્ણના સુદર્શન ચક્ર આગળ એનું કાંઈ ન ચાલ્યું અને સ્વર્ગે સિધાવ્યો. એના મૃત્યુ પછી શ્રીકૃષ્ણે બ્રાહ્મણોદ્વારા એની સગર્ભા રાણી યશોમતીને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો તથા મંત્રીઓ અને પ્રજાજનોને એની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવાનો ઉપદેશ આપ્યો. બધા એ રાણીને પ્રજાની માતાજ નહિ, પરંતુ એક દેવી તરીકે માનવા લાગ્યા. ત્યાર પછી થોડા મહીનામાં દેવી યશોમતીએ દિવ્ય લક્ષણયુક્ત એક બાળકને જન્મ આપ્યો અને જાતકર્મ સંસ્કાર થતાંવારજ બ્રાહ્મણોને હાથે તેનો રાજ્યાભિષેક કરાવી, પોતે સાદાઈપૂર્વક વૈધવ્યધર્મનું પાલન કરવા લાગી.

આ ચરિત્ર શ્રીકૃષ્ણની એક શત્રુની પત્ની પ્રત્યેની ઉદારતા અને ન્યાયબુદ્ધિ સૂચવે છે. તે સાથેજ આપણને સગર્વ દર્શાવે છે કે, જ્યારે યૂરોપમાં ઇલિઝાબેથ આદિ રાણીઓના પૂર્વજોનાં નામનિશાન પણ નહોતાં, ત્યારે પ્રાચીન યુગમાં ભારતવર્ષની સન્નારીઓનો રાજ્યગાદી ઉપર અભિષેક થતો અને પ્રજાને રંજન પમાડીને તેઓ એ પદને યોગ્ય પોતાને સાબિત કરતી.



૧૦૮–पद्मावती



મીનું સત્ય નિભાવવા ખાતર પ્રાચીન સમયની આર્ય રમણીઓ કેટલો બધો આત્મત્યાગ કરી શકતી, તે આપણે મહારાણી શૈબ્યાના દૃષ્ટાંતથી જાણ્યું છે. હવે વાચક બહેનોને એવું એક બીજું ઉદાહરણ બતાવીશું.

સ્ત્રીના સ્વભાવમાં સૌથી મુખ્ય ગુણ માતૃત્વનો છે. એ માતૃત્વધર્મના ઉપર સૃષ્ટિના રક્ષણનો મોટો આધાર છે. એટલા માટે પરમેશ્વરે સ્ત્રીના હૃદયમાં એ માતૃધર્મનો વેગ ઘણો પ્રબળ કરી દીધો છે.

એ માતૃત્વધર્મનો ત્યાગ કરીને પુત્રનું અમંગળ કરવું એ નારીજીવનને માટે અસંભવિત છે. જે સ્ત્રીઓ અસંભવિત ને સંભવિત કરી બતાવે છે, તે સ્ત્રી કાં તો દેવી હોવી જોઇએ કે કાં તો રાક્ષસી. જે નારી ઉચ્ચ કર્તવ્ય પાળવા માટે નારીજીવનના એ કુદરતી ધર્મ, માતૃસ્નેહના પ્રબળ વેગને દબાવી દઇને પોતાના હાથે પુત્રનું ગળું કાપી શકે, પોતાના હાથે પુત્રના માંસદ્વારા અતિથિની સેવા કરી શકે, તે નારીના જેવી આત્મત્યાગી સ્ત્રી જગતમાં દુર્લભ છે. પદ્માવતી, આ પુણ્ય ભારતભૂમિનું જગત્–દુર્લભ સ્ત્રીરત્ન હતું.

જે જગ્યાએ હાલ છોટાનાગપુરનો ઇલાકો છે, ત્યાં પહેલાં અંગ રાજ્ય હતું. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ વખતે મહાવીર કર્ણ એ અંગદેશનો રાજા હતો. છોટાનાગપુરનો પ્રદેશ એક રીતે બંગાળામાં ગણાય છે. એટલા માટે કર્ણને બંગાળી રાજા અને પદ્માવતીને બંગાળી રાણી ગણવામાં બંગાળીઓ મોટું ગૌરવ સમજે છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ સમયે કર્ણ રાજા દુર્યોધનનો મુખ્ય સેનાપતિ હતો. વીરતામાં અર્જુન સિવાય બીજું કોઇ એની બરાબરી કરી શકે એમ નહોતું. એ અર્જુનની સાથે જંગી યુદ્ધ કરીને અર્જુન-

નેજ હાથે કર્ણે પ્રાણત્યાગ કર્યો.

કર્ણ જેટલો પરાક્રમી હતો, તેટલોજ દાની અને સત્યપરાયણ હતો. માગવા આવનારને કોઇ દિવસ ખાલી હાથે પાછો કાઢતો નહિ. એકવાર એના મોંમાંથી ‘આપીશ’ કે ‘કરીશ’ શબ્દ નીકળ્યો તો તે કોઇ દિવસ મિથ્યા થતો નહિ.

એક દિવસ બારસને દિવસે એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે કર્ણની પાસે જઇને કહ્યું: “મહારાજ, હું ઉપવાસી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ છું, બારસના પારણાં કરવા આપને ત્યાં આવ્યો છું; મારી મરજી માફક ભોજન કરાવીને મને તૃપ્ત કરો. સાંભળ્યું છે કે આપ પ્રસિદ્ધ દાતા છો; માગવા આવનારને કોઇ દિવસ પાછો કાઢતા નથી. એટલા સારૂજ ઇચ્છાનુસાર ભોજનની આશાએ તમારી પાસે આવ્યો છું.”

કર્ણે કહ્યું: “બોલો મહારાજ, શું ખાધાથી તમે તૃપ્ત થશો? તમારે માટે એજ બનાવું.”

બ્રાહ્મણે કહ્યું: “મહારાજ, મેં સાંભળ્યું છે કે, મહારાજ કર્ણ એક વખત ‘આપીશ’ કહ્યા પછી કદી ફરી જતા નથી, એ ભરોંસે મેં આપને મારી ઇચ્છા જણાવી છે; પણ જે ભોજન ખાવાની મને અત્યારે રુચિ થઈ છે તે ભોજન ખવરાવતાં આપને કષ્ટ પડશે.”

કર્ણે હસીને કહ્યું: “આપે એ બાબત કાંઇ પણ ચિંતા રાખવી નહિ. આપે માગેલું ભોજન ખવરાવીને આપને તૃપ્ત કરવાને માટે હું પ્રાણ સુધ્ધાં આપવા તૈયાર છું.”

બ્રાહ્મણે કહ્યું: “પ્રાણ આપવા કરતાં પણ વધારે અઘરૂં કામ છે.” કર્ણે કહ્યું: “હું તેને માટે પણ તૈયાર છું.”

હવે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે કહ્યું: “આપ પોતે તથા આપનાં મહારાણી પદ્માવતી બે જણાં પોતાના હાથે આપના પુત્ર વૃષકેતુને કાપીને તેનું માંસ મને ખાવા આપો. રાણીએ પોતે એ માંસ રાંધવું પડશે.”

કર્ણ જાણે વજ્રનો ઘા લાગ્યો હોય એમ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. થોડી વાર પછી એણે બ્રાહ્મણને કહ્યું: “મહારાજ! આપ કોણ છો તે હું જાણતો નથી; પણ આપની આ પ્રાર્થના અમાનુષીક છે. ભલે નરમાંસ ખાવાનીજ આપને રુચિ થઇ હોય તો હું મારો પોતાનો દેહ આપું છું. એ માંસ ખાઇને આપ તૃપ્ત થાઓ.”

બ્રાહ્મણે કહ્યું: “આપના જેવા વીરપુરુષના દેહનું માંસ કઠણ

હોય છે, એથી મારી તૃપ્તિ થશે નહિ. બાળકનું કોમળ માંસ ખાવાનીજ મને રુચિ થઇ છે. માગ્યા પ્રમાણે આપવાની શક્તિ ન હોય તો ના કહી દો, હું પાછો જાઉં."

કર્ણને આજ કઠણ પરીક્ષાનો દિવસ ઊભો થયો. આખી જિંદગી સુધી જે સાધના કરી હતી, જે વ્રત કર્યાં હતાં, તે બધાં આજ વચનભંગ કરે તો નિષ્ફળ જાય. એક ક્ષણ પૂર્વે એ પોતે કહી ચૂકયો હતો કે, બ્રાહ્મણને તૃપ્ત કરવા સારૂ પોતે પ્રાણદાન કરતાં પણ અઘરૂં કામ કરવા તૈયાર છે; હવે શું એ વચનો મિથ્યા થશે ? પુત્રશોક તો ઘણા લોકો સહન કરી શકે છે; તેમાં ભય શો ? કર્ણ તો વીર પુરુષ હતો. એ પ્રતિજ્ઞાભંગ કરી શકે ?

પણ પોતાના હાથે પુત્રને મારવાની વાત ! !

પુત્રને મારવો ! જ્યારે એણે રાજદંડ ધારણ કર્યો છે, ત્યારે પુત્ર તો તેની પ્રજા સમાન છે. પુત્ર ઘોર અપરાધ કરે તો સાધારણ પ્રજાની પેઠે એણે પુત્રને પણ પ્રાણદંડ કરવો પડે, તો પછી અતિથિનું સન્માન કરવા ખાતર, શરણાગતનું પાલન કરવા ખાતર, શા માટે એ પુત્રનો શિરચ્છેદ ન કરી શકે ? આવા આવા વિચાર કર્ણરાજાના મનમાં આવતા હતા, પણ બીજી તરફ એને રાણી પદ્માવતીની મોટી ચિંતા હતી. બ્રાહ્મણ પદ્માવતીને આ મર્મભેદી કઠોર કર્તવ્યમાંથી માફી નહિ આપે ? થોડી વાર એવો વિચાર કરીને કર્ણે બ્રાહ્મણને કહ્યું: "મહારાજ ! તમારી મરજી પ્રમાણે થશે. એક વખત કબૂલ કરી ચૂકયો છું તો મારે પોતાને હાથે વૃષકેતુનું માંસ કાપીને તમને ખવરાવીશ. પણ મારી એક પ્રાર્થના છે. પદ્માવતી રમણી છે. સ્વભાવથીજ નાજુક છે. રમણી બધું કષ્ટ સહન કરી શકે પણ પુત્રસ્નેહનો ત્યાગ કરી શકે નહિ; વૃષકેતુના મૃત્યુનો શોક તો એ નાછૂટકે સહન કરશે; પણ પોતાને હાથે તેને કાપીને તેનું માંસ પોતાને હાથે રાંધવું એ બધું શું માતાને માટે સંભવિત છે ? એટલા માટે મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે પદ્માવતીને માફ કરો."

બ્રાહ્મણે જરા તપી જઇને કહ્યું: "ધર્મનું અનુષ્ઠાન સ્ત્રીની સાથેજ થાય છે.એટલા માટે તમારે બંનેએ મળીને વૃષકેતુનું બલિદાન આપવું પડશે. અતિથિસેવા ગૃહિણીએ પોતાને હાથે કરવી જોઇએ, એટલા માટે પદ્માવતીએ જાતે માંસ રાંધી આપવું પડશે.

તેનાથી જો એ સેવા ન થઇ શકતી હોય તો તમારા ઘરનું આતિથ્ય મારે જોઇતું નથી.”

એમ કહીને બ્રાહ્મણ ઊઠી ગયો. કર્ણે લાચાર થઇને બ્રાહ્મણને બેસવા માટે વિનંતિ કરી. બ્રાહ્મણ બેઠો, કર્ણ અંતઃપુરમાં ગયો.

અંતઃપુરમાં એક સુસજ્જિત મકાનમાં સુંદર પલંગ ઉપર રાણી પદ્માવતી બેઠી હતી. વૃષકેતુ તેની સામે ઊભો રહીને માતાએ શીખવેલાં સ્તોત્રો ભણતો હતો. મુગ્ધ નેત્રે પદ્માવતી બાળકના એ ભક્તિરસથી ઝળહળી રહેલા, નિર્મળ, પ્રફુલ્લ કાંતિવાળા મુખ તરફ એકાગ્રચિત્તે જોતી જોતી સ્તોત્રો સાંભળતી હતી.

એવામાં કર્ણે ધીમે પગલે એ મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. આ સુંદર દૃશ્ય જોઇને થોડી વાર સુધી માતાપુત્રની તરફ જોઇને કર્ણ નિઃસ્તબ્ધ થઇ ગયો. તેના પગ ધ્રૂજવા લાગ્યા અને હૃદયમાંથી ઊંડો નિઃશ્વાસ નીકળી ગયો. પદ્માવતીએ ચમકી પાછું જોયું તો સ્વામી ઊભા છે.

પિતાને જોઇને વૃષકેતુ હસતો હસતો પિતાને ગળે બાઝી પડ્યો અને કહેવા લાગ્યોઃ “પિતાજી, હું સ્તોત્રો ભણતો હતો. તમે સાંભળ્યાં ? કેમ હું ખૂબ સરસ રીતે ભણું છું ને ?”

આત્મસંવરણ કરીને કર્ણે કહ્યું: “હા બેટા ! તું ઘણાં સારાં સ્તોત્રો ગાય છે. મેં સાંભળ્યાં છે. આ દાસીની સાથે જઇને તું જમી આવ. પછી હું તારાં સ્તોત્રો સાંભળીશ.”

દાસી આવી અને વૃષકેતુ તેની સાથે જમવા ગયો. પદ્માવતીએ કહ્યું: “આજ શું છે ? એકાએક આવો ઊંડો નિઃશ્વાસ કેમ નાખ્યો ? આજ આપનું મોં ઝાંખું કેમ થઇ ગયું છે ?” કર્ણે પલંગ ઉપર બેસીને, ધીમે ધીમે બ્રાહ્મણ સાથે થયેલી બધી વાત પદ્માવતીને વિસ્તારથી કહી સંભળાવી. સાંભળતાં સાંભળતાં રાણી પદ્માવતી શોકગ્રસ્ત થઇને પતિના ખોળામાં ઢળી પડી. એક ક્ષણભરને માટે તેનાં ચક્ષુઓની દૃષ્ટિ, કાનની શ્રુતિ, દેહનું બળ, મનની ચિંતા, પ્રાણની સજીવતા બધું જાણે જતું રહ્યું.

કર્ણે કહ્યું: “પદ્માવતિ!”

પદ્મામાં ઉત્તર આપવાની શક્તિ નહોતી.

કર્ણે ફરી કહ્યું: “પદ્માવતિ ! તું રાજાની રાણી છું, વીરની

સહધર્મિણી છું, હીન મનુષ્યોના જેવી આ દુર્બળતા તને શોભે? ઊઠ, હિંમત ધર, મને ધર્મનું રક્ષણ કરવામાં સહાય કરી સહધર્મિણી નામનું સાર્થક કર!"

પદ્માવતી ધીમે ધીમે ઊઠી, ધીમેથી સ્વામીના ચરણ આગળ ઘૂંટણિયે પડીને કહ્યું: "સ્વામિ! પ્રભુ! દેવતા! તમે મને બળ આપો. હું તમારા સિવાય બીજા કોઇ દેવને જાણતી નથી. તમારી સેવા વગર બીજો કોઈ ધર્મ જાણતી નથી. આજ આ ભીષણ પરીક્ષાને સમયે હું તમારા ચરણનો આશ્રય માગું છું. દુર્બળ રમણીના હૃદયને બળ આપો.

"તમારા ધર્મની રક્ષા કરવા કરતાં બીજો કોઇ ધર્મ મારે માટે મોટો નથી; પણ હૃદય તૂટી પડે છે, દેહ અવસાન પામવાની તૈયારી કરે છે. આશીર્વાદ આપો, પ્રભુ! નહિ તો આ અધમ નારીથી તમારા ધર્મનું રક્ષણ નહિ થાય."

કર્ણે કહ્યું: "હું એવો કોણ છું કે પદ્માવતી, આ કઠોર વ્રત પાળવામાં તને બળ આપું? આ પરીક્ષા આજ આપણ બંનેને માટે સરખી છે. વૃષકેતુ આપણ બંનેને પ્રાણ સમાન વહાલો છે. આજ અતિથિ બ્રાહ્મણની રાક્ષસી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા માટે તેનો પ્રાણ લેવો એ આપણ બંનેને માટે એકસરખી મર્મભેદી વેદના છે. વૈકુંઠનાથ નારાયણની કૃપાથી હું થોડીઘણી ધીરજ પકડી શકયો છું. દુર્બળોના બળરૂપ, અસહાયની સહાયરૂપ, સકલ ધર્મના આશ્રયરૂપ, સઘળાં કર્મની મૂળ શક્તિરૂપ એ ભગવાનનેજ સહાય માટે બોલાવ! એજ તને બળ આપશે."

પદ્માવતીએ હાથ જોડીને ઊંચી આંખે ગદ્ગદસ્વરે પ્રાર્થના કરી: "હે નારાયણ! વૈકુંઠનાથ! વિશ્વેશ્વર! આ તમારી શી લીલા છે? હે પ્રભુ! કાંઇ સમજાતું નથી. જીવનમરણમાં તમેજ અમારા આશ્રયરૂપ છો. તમે શું આ બ્રાહ્મણના હૃદયમાં ઊતરીને મારા વૃષકેતુને માગો છો? જો એમજ હોય તો, હે દેવ! આ મારા અધમ ચિત્તને મોહમુક્ત કરો, સર્વ જીવોના આશ્રયરૂપ તમારૂં સ્વરૂપ મને દેખાડો; નિર્મળ દર્પણમાં સાફ છાયા દેખાય છે તેમ તમે તમારી ઇચ્છા આ મોહમુક્ત પ્રાણમાં પ્રગટ કરો. તમારી ઇચ્છાનું પાલન કર્યાથી દુર્બળ મન સબળ થશે.

"નારીનું નારીત્વ, માતાનું માતૃત્વ, બધા ભાવ હૃદયમાંથી કાઢી

નાખીને મારા જીવને એવો બનાવો કે કેવળ તમારીજ ઇચ્છાનુસાર ચાલું, બીજી બધી વાત વીસરી જાઉં અને તમારૂં કાર્ય સાધવામાં નિમિત્તરૂપ બનું. એમ નહિ કરો તો પ્રભુ ! આ અધમ નારી આજની કઠણ પરીક્ષામાં, ઓજીવનના એકમાત્ર દેવતા સ્વામીના ધર્મમાં સહાય નહિ કરી શકે."

આંખ મીંચીને પદ્માવતી ભગવાન વિશ્વદેવતાના ધ્યાનમાં નિમગ્ન થઇ ગઇ. કેટલીક વાર સુધી એકાગ્રચિત્તે ધ્યાન ધર્યા પછી, શાંત ચિત્તે ઊઠીને કર્ણને કહ્યુંઃ "જાઓ સ્વામિ, બ્રાહ્મણને સ્નાનસંધ્યા કરીને અત્રે આવવાનું કહો. યથાસમયે તેમની ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ."

ત્યાર પછી કર્ણ અને પદ્માવતીએ પોતાને હાથે, કરવત વડે વૃષકેતુનું મસ્તક કાપી નાખ્યું. પદ્માવતીએ એ માંસ પોતાને હાથે રાંધીને બ્રાહ્મણને જમવા બોલાવ્યો. બ્રાહ્મણે કર્ણને કહ્યુંઃ "આથી હું સંતુષ્ટ થયો, પણ હું એકલો આહાર કરીશ નહિ. તમે એક બાળકને બોલાવી લાવો. એ મારી સાથે આહાર કરશે."

કર્ણ બાળકની શોધમાં બહાર આવ્યો. રાજમહેલની બહાર જઇને કર્ણ જુએ છે તો, વૃષકેતુ પોતાના દોસ્તો સાથે રમી રહ્યો છે ! કર્ણ સ્તંભિત થઇને ઊભો રહ્યો. પોતાનાં ચક્ષુ ઉપર એને વિશ્વાસ આવ્યો નહિ.

વૃષકેતુ પિતાને જોઇને દોડતો દોડતો આવીને તેમને બાઝી પડ્યો. એ સ્પર્શથી કર્ણના જીવમાં જીવ આવ્યો.

ગળગળા થઇને કર્ણે કહ્યુંઃ "આ શું આ બ્રાહ્મણ તમેજ?"

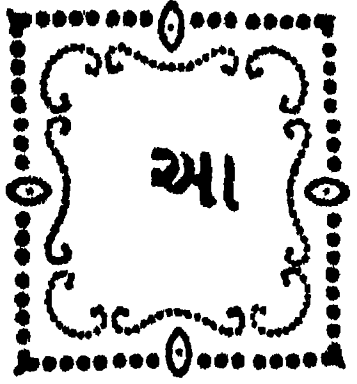
વાચકો ! આ બ્રાહ્મણ બીજો કોઈ નહિ, પણ સ્વયં વૈકુંઠનાથ નારાયણ હતા !

બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરીને નારાયણ કર્ણ રાજાની પરીક્ષા કરવા આવ્યા હતા. એ પરીક્ષામાં કર્ણનો જય થયો. 'દાતા કર્ણ' તરીકે તેનું નામ જગતમાં હંમેશને માટે યશસ્વી થયું. રાણી પદ્માવતી પણ અતુલ મહત્ત્વને લીધે જગતમાં સહધર્મિણીના આત્મત્યાગનો ઉત્તમ આદર્શ બતાવી ગઈ.





૧૦૯-શ્રીવિંધ્યાવલીજી

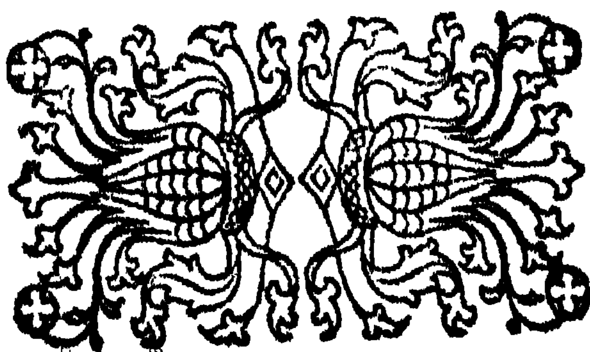


આ ઇશ્વરભક્ત સ્ત્રી પ્રસિદ્ધ દાની બલિરાજાની રાણી હતી. શ્રીવામન ભગવાને જ્યારે તેના પતિ બલિરાજાને પોતાનું વચન પૂરૂં ન પાડવાના અપરાધ માટે પકડ્યો, ત્યારે ઇશ્વરભક્ત રાણી વિંધ્યાવલીજીએ પતિનો પક્ષ લઇને વામન અવતારનો વાંક કાઢ્યો નહોતો. ઊલટું પ્રસન્નચિત્ત તેણે પ્રભુની પ્રાર્થના કરી હતી કે, “પ્રભો ! તમે જે કર્યું છે તે વ્યાજબીજ કર્યું છે. આપ તો ત્રણે ભુવનના માલિક છો, પણ મારા પતિ મિથ્યાભિમાન કરીને પૃથ્વીને પોતાની માલિકીની ગણીને આપને દાનમાં આપવા બેઠા હતા. આપનીજ પૃથ્વી અને તેનું દાન આપવાનો અધિકારી પોતાને ગણવો એ એમને માટે અણઘટતું હતું. આપે ભિક્ષુક બનીને એમનું અભિમાન ઘટાડ્યું છે, તેથી મને લેશમાત્ર પણ ખેદ થતો નથી.”

ભગવાને તેના પતિ પાસેથી રાજપાટ છીનવી લઇને તેના શત્રુઓને આપી દીધું; છતાં પણ રાણી વિંધ્યાવલીએ શ્રીવામનજીમાં દોષારોપણ ન કર્યું, એ તેની અનન્ય ભક્તિનો નમૂનો છે.

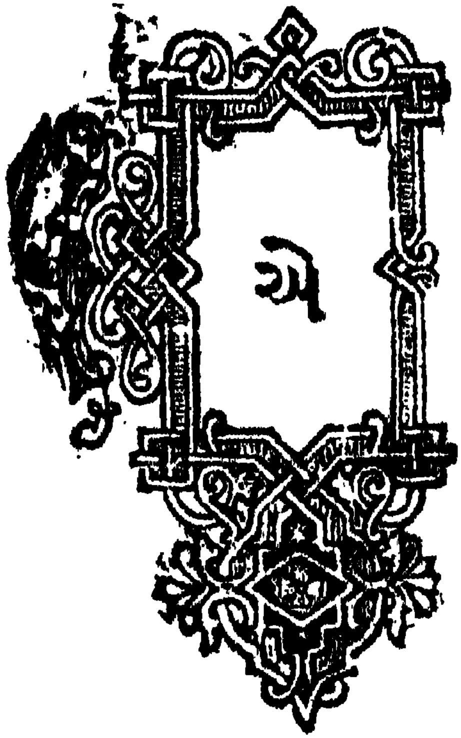
ઇશ્વર ઉપર એવી અનન્ય ભક્તિ રાખનાર, ઈશ્વરે નાખેલી આપત્તિમાં પણ ઈશ્વરની કૃપાનો હાથ જોનાર, ભક્ત પુરુષો અને સન્નારીઓ સંસારમાં રહ્યા છતાં પણ તેની પીડામાંથી મુક્ત રહી શકે છે.

રાણી વિંધ્યાવલીની ભક્તિની ભક્તકવિ નાભાજીએ ઘણી પ્રશંસા કરી છે.





૧૧૦–વૃંદા



એ કેદાર રાજાની કન્યા હતી. જે સ્થળે વૃંદાએ તપશ્ચર્યા કરી હતી તે સ્થળ આજે પણ વૃંદાવન નામથી ઓળખાય છે. તપસ્યાના બળથી એ વિષ્ણુને પતિરૂપે પામી હતી.

એવી કથા છે કે, કેદારરાજના યજ્ઞકુંડમાંથી કમળાના અંશવાળી એક કન્યા ઉત્પન્ન થઇ. જન્મ વખતે એ કન્યાનાં વસ્ત્ર ઘણાંજ સ્વચ્છ અને તેજસ્વી હતાં, તથા તેનું આખું અંગ રત્નાભૂષણોથી શણગારેલું હતું.

એ સુંદર કન્યા કમળલોચના વૃંદાએ જન્મતાંવાર કેદારરાજને કહ્યું: "મહારાજ! હું આપની કન્યા છું." પછીથી રાજાએ ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરીને એ બાલિકાને પત્નીના હાથમા સોંપી. એ કન્યા કેટલાંક વર્ષ પછી માતાપિતાને વિનયપૂર્વક વિનતિ કરીને આનંદપૂર્વક તપસ્યા કરવા માટે પાસેના એક રમણીય તપોવનમાં ગઈ. એ કેદાર રાજાની કન્યાનું તપોવન વૃંદાવન નામથી પ્રખ્યાત થયું છે. વિષ્ણુને પતિરૂપે પામવા માટે તપદ્વારા વૃંદા બ્રહ્મા પાસે પ્રાર્થના કરતી હતી. આખરે બ્રહ્માએ સંતુષ્ટ થઇને કહ્યું: "વૃંદા! તું થોડા વખત પછી કૃષ્ણને પરણીશ." એક દિવસ સતી વૃંદા વસંતઋતુમાં વસ્ત્રાભૂષણોથી સજ્જિત થઇને જમના નદીને કિનારે હસતે ચહેરે પુષ્પશય્યામાં શયન કરી રહી હતી. એવામાં બ્રહ્માએ એ મનોહર સુંદરીની પરીક્ષા કરવા સારૂ, ધર્મને ઘણો સુંદર વેશ સજાવીને ત્યાં આગળ મોકલ્યા. ધર્મના આખા અંગ ઉપર ચંદનનો સુગંધીદાર લેપ હતો અને રત્નાભૂષણો તેની ખૂબસૂરતીમાં વધારો કરી રહ્યાં હતાં. એ વખતે એ યુવકની કાંતિ ભલભલી કામિનીઓને લલચાવે એવી હતી. તેને જોતાં એ કોઇ સોળ વર્ષનો કુમાર હોય એમ લાગતું. તેનું લાવણ્ય કામદેવના

જેવું હતું. તેનું મુખ શરદ્ઋતુના ચંદ્ર જેવું હતું. તેનાં લોચન શરદ્કાળમાં ખીલેલાં કમળ જેવાં મનોહર હતાં. વૃંદા તેમને જોઇને ઊભી થઇ, તથા પોતાની પાસે બેસાડીને પૂજા કરી અને પછી આનંદ તથા ભક્તિપૂર્વક ફળ, મૂળ અને સુવાસિત જળ આપીને પ્રણામ કર્યા. એ ફળફળાદિ ખાતેખાતે બ્રહ્મતેજથી દીપી રહેલા બનાવટી વેશધારી ધર્મે સતીઓને અસહ્ય થઈ પડે એવાં વાકયો વૃંદાને પૂછવા માંડ્યા: "હે સુંદરિ! તું કોની કન્યા છું? તારૂં નામ શું? અહીં આ નિર્જન સ્થાનમાં તું એકલી શું કરે છે? એ બધું મને જણાવ. સુંદરિ! તારી આ કઠોર તપસ્યાનું કારણ શું છે? તારે શી વસ્તુની વાંચ્છના છે? તારૂં કલ્યાણ થાઓ. તારૂં મનવાંચ્છિત વરદાન તું મારી પાસે માગ."

વૃંદાએ કહ્યું: "હું કેદાર રાજાની કન્યા છું. મારૂં નામ વૃંદા છે. હું એકલી આ વનમાં રહીને તપસ્યા કરૂં છું મારી પ્રાર્થના એ છે કે હરિ મારા પતિ થાય. આપનામાં શક્તિ હોય તો એ વરદાન આપો અને આપ અસમર્થ હો તો એ પ્રશ્નનું પ્રયોજન શું હતું? તમે તમારે ઘેર જાઓ." ધર્મે કહ્યું: "સુંદરિ! જે નિર્ગુણ, નિરંજન, સર્વ શક્તિમાન અનિર્વચનીય, ભક્તોના ઉપર કૃપા રાખનારા ભગવાન છે તેમને લક્ષ્મી અને સરસ્વતી વગર બીજી કયી રમણી પતિ બનાવી શકે? એ ચતુર્ભુજ વૈકુંઠવાસી હરિની બે ભાર્યાઓ તેમની પાસે રહે છે. સરસ્વતી પણ રાતદિવસ તેમનાં ગુણગાન કરીને સેવા કરે છે અને કમળા પણ ભક્તિપૂર્વક રાતદિવસ તેમનાં ચરણકમળ સેવે છે. તું એવા પરમેશ્વરરૂપ શ્રીકૃષ્ણને વરવાની ઇચ્છા રાખે છે, પણ એ તો ગોકુળની રાધા સીવાય બીજા કોઇના વશમાં નથી. હે ભાગ્યશાળી સ્ત્રી! હું રાજાઓમાં શ્રેષ્ઠ છું. દેવતાઓ અને દૈત્યોમાં મારા કરતાં વધારે બળવાન કોઇ નથી. માટે તું મને પતિ તરીકે સ્વીકાર. ત્રિલોકમાં જેટલું સુખ છે, તે બધું તને મારા પ્રતાપે મળશે, એમાં જરા પણ સંદેહ નથી. સાત સાગરની પાર દેવતાઓને ક્રીડા કરવા માટે વિધાતાએ પૂર્વકાળમાં એક કાંચનમય સ્થળ બનાવ્યું છે, ત્યાં તને મારી સાથે લઇ જઇશ અને ત્યાં આપણે વિહાર કરીશું; અથવા બાગબગીચાવાળી ઈંદ્રની અમરાવતીમાં જઇને આપણે સુખે રહીશું, નહિ તો જાતજાતનાં રત્નોથી વિભૂષિત સોનાની લંકામાં કે સુમેરુ પર્વતમાં કે મનોહર ક્ષીરસાગરમાં કે એકાંત

રમણીય સત્યલોકમાં અથવા બ્રહ્મલોકમાં જઇને આપણે બંને વિહાર કરીશું. સુંદર મલયાચળ ઉપર ઉત્તમ વિહારસ્થાન છે. ત્યાં ચંદનનો મધુર સુગંધીદાર વાયુ હમેશાં વાયા કરે છે. માલતી, જૂઈ, કેતકી અને ચંપાનાં પુષ્પો પણ ચારે દિશાને સુગંધિત કરે છે. ત્યાં આગળ ભમરાઓ સદા ગુંજારવ કર્યા કરે છે. દેવિ! ઇંદ્ર, વરુણ, વાયુ, યમ, અગ્નિ અને ચંદ્ર એમાંથી ગમે તેના રમ્ય સ્થાનમાં વસવાની તારી ઇચ્છા હશે ત્યાં આપણે જઇને વિહાર કરીશું. મારી સાથે લગ્ન કરવાથી તારૂં ઘણું કલ્યાણ થશે."

ધર્મદેવ આ પ્રમાણે કહીને તેની પાસે ગયા. તેમની ઈચ્છા કાંઇ ખરેખર એની આબરૂ લેવાની નહોતી. એ તો ફક્ત વૃંદાના સતીત્વની પરીક્ષાજ લેવા ઇચ્છતા હતા; પરંતુ એમને પાસે આવેલા જોઇ વૃંદાનું મોં તથા આંખ લાલચોળ થઈ ગયાં. એ વખતે ગુસ્સે થઇને એણે ધર્મને ઘણા સખ્ત શબ્દોમાં ઉપદેશ આપ્યો: "હે મહારાજ! દૂર રહો. તમે સર્વ જાતિમાં શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ છો. બ્રાહ્મણોનો ધર્મ તપોનુષ્ઠાન, વેદાધ્યયન, સત્યનિષ્ઠા અને પવિત્રતા તથા ધૈર્ય છે.

પરસ્ત્રીને ભોગવવાની ઇચ્છા નીચ સ્વભાવવાળા અધર્માચારી મનુષ્યોજ રાખે છે. એવું અધર્મનું કામ કરવું આપને શોભતું નથી. બ્રાહ્મણોના ધર્મબળવડે તો ભલભલા શત્રુઓનો પરાજય થાય છે. દુષ્ટ મનુષ્યનું સદા અશુભ થાય છે. વધારે શું કહું? એનું સત્યાનાશ જાય છે. બ્રાહ્મણ બળાત્કાર કરીને પતિવ્રતા સ્ત્રી પાસે જાય છે તો એ જરૂર માતૃગામી જેવો પાપી ગણાય છે અને તેને સો બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગે છે. પછીથી એ પાપીને સદાને માટે કુંભીપાક નામના નરકમાં રહીને કકડતા તેલથી દાઝવું પડે છે; પરંતુ સૂક્ષ્મ દેહનો નાશ થતો નહિ હોવાથી મરણ થતું નથી અને યમદૂતો લોઢાના દંડાઓથી નિરંતર તેના માથામાં માર માર્યા કરે છે. પરસ્ત્રીસંગ ક્ષણભરને માટે સુખ આપે છે, પણ પછી હમેશાં દુઃખનું કારણ થઇ પડે છે. એ સત્યાનાશનું કારણ છે. ધર્મિષ્ઠ આદમી કદી અગમ્યાગમનના દુઃખની અભિલાષા કરતો નથી. હે મૂઢ બ્રાહ્મણ! મને ક્ષમા કરીને તમે હવે તમારે ઘેર જાઓ. ઇશ્વર તમારૂં ભલું કરશે. જેવી રીતે દીવાની જ્યોત જોઇને પતંગિયું પોતાનો જાન ગુમાવે છે, જેવી રીતે કાંટામાં ભેરવેલી મીઠાઈની લાલચમાં માછલું ફસાઇને તરતજ

મરી જાય છે, જેવી રીતે ભૂખ્યો માણુસ ભૂખની ઝાળમાં ઝેર ભેળવેલું ભોજન પણુ ખાઇ જાય છે, તેવી રીતે વિષયલંપટ મનુષ્ય પોતાના વિનાશના કારણુરૂપ પરસ્ત્રીને જોઇને મોહથી લલચાઇ જાય છે. રમણીનાં મનોહર મુખ, જાંઘ અને સ્તન, કામ ઉત્પન્ન કરનારી વસ્તુઓ છે, પરંતુ એ પણુ નક્કી યાદ રાખવું કે એજ વિનાશનું કારણુ અને અધર્મના પાયારૂપ છે. પરસ્ત્રીનો સંગમ કરીને પુરુષ યુગયુગાંતર સુધી આત્માને રૌરવ નરકમાં નાખે છે. તમે નિર્જન સ્થાન અને ભૂખ વગેરેની પીડાથી મને પીડાતી જોઇને મારા ઉપર હુમલો કરવાની ઇચ્છા કરી છે, પણુ એવો વિચાર મનમાં આણુશો નહિ. હે બ્રાહ્મણુ ! આ જગ્યાએ બધા દેવતાઓ અને લોકપાળો રહે છે અને તેઓ બધા કર્મના સાક્ષીરૂપ છે. વળી ઘટઘટવ્યાપી પરમેશ્વર બધાનાં કુકર્મોની ખબર રાખે છે. માટે કોઇ પણુ જગ્યાને એકાંત સમજતા નહિ. કૃપા કરીને આપ આપને સ્થાને પધારો. બ્રાહ્મણોનો વધ કરવાની શાસ્ત્રમાં મના છે, નહિ તો હમણાંજ તમને શાપ દઇને ભસ્મ કરી નાખત. હવે તમે સીધા પોતાને ઘેર જાઓ. હું ઘણાં વર્ષોથી અહીં તપસ્યા કરી રહી છું. મારાં માતપિતા, સગાંવહાલાં કોઇ રહ્યું નથી. સર્વાન્તર્યામી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણુજ મારૂં રક્ષણુ કરે છે. માટે તમે મને નિરાધાર અબળા ધારીને કદાપિ મારૂં અપમાન કરશો નહિ. એ નિશ્ચય જાણુજો કે દેવ સર્વત્ર વિરાજમાન છે. વત્સ ! હું તારી માતા બરોબર છું. મારો ત્યાગ કરીને તું સ્વતંત્રપણે તારે ઘેર જા.” વૃંદાદેવી આ પ્રમાણે કહીને ત્યાંથી પાછી જવા લાગી, એટલે બ્રાહ્મણુ વેશધારી ધર્મ તેના બોધ ઉપર ધ્યાન આપીને ઘેર ચાલ્યા જવાને બદલે ઊલટો તેની નજીકમાં ગયો. એ વખતે વૃંદાદેવીએ ગુસ્સે થઇને તેને શાપ દીધો કે, “બ્રહ્મબંધો ! ક્ષીણો ભવ !” “હે બ્રાહ્મણુ ! તું ક્ષય પામજે.” વૃંદા ફરીથી શાપ દેવા જતી હતી એટલામાં સૂર્યદેવે તેને મહા પ્રયત્ને રોકી. થોડી વારમાં તો બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર આદિ દેવતાઓ પણુ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને સતીના શાપથી મલિન અને નિઃસત્ત્વ થઇ ગયેલા ધર્મને ખોળામાં લઈને રુદન કરવા લાગ્યા. એ બધા દેવતાઓએ સતી વૃંદાને ઘણી વિનતિ કરી કે, “ આ તો ધર્મદેવ હતા. એમના નાશ પામ્યાથી દુનિયાને ઘણુંજ સહન કરવું પડશે. ધર્મની દ્વારાજ

લોકોને પોતાનાં પુણ્ય, તપ અને સદાચારનું ફળ મળે છે. ધર્મ નહિ હોય તો લોકોને ફળ કોણ આપશે? માટે તું કૃપા કરીને ધર્મને ફરીથી જીવતો કર."

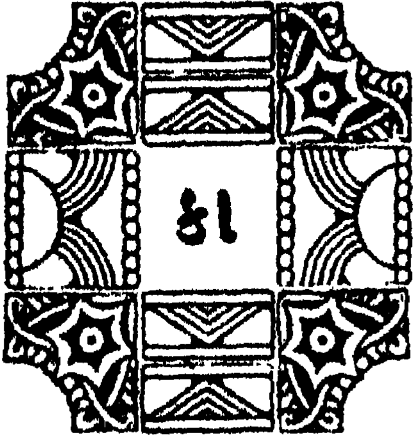
દેવતાઓની વિનતિ સાંભળીને સતી વૃંદાએ તેમને પ્રણામ કરીને કહ્યું: "ધર્મજ પોતે બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરીને મારી પરીક્ષા લેવા આવ્યા હતા એવી મને ખબર નહોતી. એ મારી આબરૂ લૂંટવા તૈયાર થયા ત્યારે મેં ગુસ્સે થઇને તેમનો નાશ કર્યો. થનાર હતું તે થઇ ગયું, પણ હવે હું આપની કૃપાથી એમને અવશ્ય પુનર્જીવિત કરીશ." એ પ્રમાણે કહીને વૃંદાએ ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરી કે, "જો મારી તપસ્યા અને વિષ્ણુપૂજા ખરી હોય, તો એ પુણ્યના બળવડે આ ધર્મદેવ જીવતા થજો." વૃંદા આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતી હતી એટલામાં ધર્મની પત્ની મૂર્તિદેવી પણ આવી પહોંચી અને પોતાના પતિની આ દશા જોઇને શોકથી વ્યાકુળ થઇને ઘણુંજ રોવા લાગી.

"હે નાથ! હે કરુણાસિંધુ! હે દીનબંધુ! મારા ઉપર દયા કરો! હે કૃપામય! જગન્નાથ! મારા કાંતને જલદી જીવનદાન કરો. આ ભવસાગરમાં જે સ્ત્રી પતિહીન થાય છે, તે ખરેખર મહા પાપી છે. નેત્ર વગરનું મોં અને પ્રાણહીન દેહની માફક, પતિ વગરની સ્ત્રી કદી સુંદર લાગતી નથી. મા, બાપ, ભાઇ, બહેન, પુત્ર, સગાંવહાલાં, એ બધાં ગમે તેટલી સેવાચાકરી કરે પણ પતિની પેઠે સઘળી મનોવાંચ્છના પરિપૂર્ણ કરનાર બીજું કોઇ નથી." આ પ્રમાણે મૂર્તિદેવીનો વિલાપ સાંભળીને, પરમાત્મા ત્યાં ઉતરી આવ્યા અને વૃંદાને કહેવા લાગ્યા કે, "સુંદરિ! તેં તપસ્યાદ્વારા બ્રહ્માનું આયુષ્ય મેળવ્યું છે, તે આયુષ્ય આ વખતે ધર્મને આપી દઇને, તું ગોલોકમાં વાસ કર. પછીથી તું આ તપસ્યાના ફળરૂપે મને પામીશ. વરાહકલ્પમાં તું ગોલોકમાંથી ગોકુળમાં આવીને રાધિકાની છાયારૂપે વૃષભાનુની કન્યા તરીકે જન્મીશ અને રાસમંડળમાં ગોપીઓ અને રાધિકા સાથે તું મને પ્રાપ્ત કરીશ." આ સાંભળીને વૃંદાએ ધર્મને જીવતો કર્યો.

થોડી વાર પછી આકાશમાંથી એક દિવ્ય રથ ઉતરી આવ્યો. સઘળા દેવતાઓને પ્રણામ કરીને, વૃંદા રથમાં બેસીને ગોલોકધામમાં ગઇ. દેવતાઓ પોતપોતાને સ્થાને પધાર્યા.



१११–कालिंदी



લિંદી એ સગરની જનની અને અયોધ્યાધિપતિ મહાત્મા અસિતની સાધ્વી સ્ત્રી હતી. મહારાજા ભરતપુત્ર અસિત, શશબિંદુ અને હૈહય દેશના રાજાઓ સાથેના યુદ્ધમાં સૈન્ય સાથે હારી ગયા અને દેશવટો પામ્યા, ત્યારે આ પતિવ્રતા સતી કાલિંદી તેમની સાથે જઇને વનવાસી બની. રાજા હિમાલયના બરફવાળા પ્રદેશમાં જઇને તપસ્યા કરવા લાગ્યો; એટલે કાલિંદીએ પણ શારીરિક સુખોનો ત્યાગ કરીને વનવાસી સંન્યાસિનીની માફક એકાગ્રચિત્તે પતિની સેવાશુશ્રૂષા કરવાનું આરંભ કર્યું.

જે મહારાણી એક વખત વૈભવયુક્ત રાજમહેલમાં વસતી હતી, તેજ હવે એક નાની સરખી કુટિરમાં, પતિસેવામાં મગ્ન રહી, આનંદપૂર્વક દિવસો વ્યતીત કરવા લાગી. જેનો પડતો બોલ ઝીલવા હજારો દાસદાસીઓ ખડેપગે હાજર રહેતાં, તેજ હવે જાતે જઇને પતિને માટે ફળફૂલ અને સમીધ ઇત્યાદિ જંગલમાંથી લઈ આવતી. પતિ એજ જેની ગતિ છે એવી સતીને મન મહેલ અને કુટિરમાં કશો તફાવત નથી.

દૈવસંયોગે મહાત્મા અસિતનું હિમાલય પર્વત ઉપરજ મૃત્યુ થયું. સતી કાલિંદીએ, એ સમયે ગર્ભવતી હોવાથી, ચ્યવન ઋષિની આજ્ઞા માનીને પતિની પાછળ પ્રાણત્યાગ કર્યો નહિ. એક દિવસ તેની શોકયે તેનો ગર્ભ પાડી નાખવા સારૂ ભોજનમાં ઝેરી પદાર્થ ભેળવ્યો. એ ભોજન ખાતાંવારજ આ સાધ્વી નિરાધાર વિધવા, અસિત મુનિની પત્ની મૂર્છિત થઇને પડી ગઇ. જરાક ભાન આવતાં એ આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઇ અને શોકને લીધે રોતીકકળતી એ દેવતુલ્ય, તેજસંપન્ન, ભૃગુનંદન ચ્યવન ઋષિની પાસે ગઇ અને તેમને પગે લાગી. ચ્યવન ઋષિ સમજી ગયા કે, પોતાના પુત્રના રક્ષણને માટે પ્રાર્થના કરવા આ સતી

આવી છે તેથી તેમણે આશીર્વાદ આપીને કહ્યું કે, “ તારો ગર્ભ નષ્ટ થશે નહિ. તારા ગર્ભમાં મહા તેજસ્વી, મહા બળવાન, ભુવન-વિજયી, મહા વીર્યવાન, સમૃદ્ધિશાળી પુત્ર જીવે છે. થોડાજ સમયમાં એ ઝેરની સાથે બહાર નીકળી આવશે. કમલલોચને ! તું શોક કરીશ નહિ. ” આ વચનોથી શાંત થઈને, ચ્યવન ઋષિને પ્રણામ કરીને કાલિંદી ઘેર ગઈ. યથાસમયે મુનિવર રાજ્યભુવન-માં ગયા ત્યારે રાણીએ એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. તેની શોકયે ગર્ભ પાડી નાખવા માટે આપેલા ઝેરની સાથેજ પુત્ર જન્મ્યો હતો એટલે મહાત્મા ચ્યવને એ બાળકનું નામ સગર પાડ્યું. (ગર એટલે ઝેર) એ સગરે આખી પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કર્યું અને તેને સાઠ હજાર પુત્રો થયા. સગર રાજાના પુત્રોએ પૃથ્વીની આસપાસ સાગર ખોદ્યો. શોકયે પુત્રને ઝેર આપ્યું હતું, છતાં પણ કાલિંદીએ તેના ઉપર કોઈ પણ રીતે વેર રાખ્યું નહિ. તેની ઉદારતા, ધીરજ અને ધાર્મિકતાનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં થોડાં છે. સર્વ સન્નારીઓને માટે તેના એ સદ્ગુણો અનુ-કરણ કરવા લાયક છે.





૧૧૨–વિષયા



પ્રાચીન યુગના જે સમયનું આખ્યાન અમે વાચકોને સંભળાવવા માગીએ છીએ, તે સમયમાં કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધનો અંત આવી ચૂક્યો હતો. એ ભયંકર યુદ્ધને પરિણામે ભારતવર્ષમાં ઘેરેઘેર રોકકળ મચી રહી હતી.

એ સમયમાં ભારતવર્ષના દક્ષિણ ભાગમાં મલબાર જિલ્લામાં કેરલ નામે એક રાજ્ય હતું. કેરલ ઘણું સુંદર રમણીય રાજ્ય હતું. એ રાજ્યમાં એક ધર્મપરાયણ અને હરિભક્ત રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એની રાણી પણ પરમ સાધ્વી સતી હતી. એમના રાજ્યમાં પ્રજા બહુ સંતુષ્ટ અને પ્રસન્ન હતી. અનેક વર્ષ સુખમાં વીત્યા પછી રાજાની વૃદ્ધાવસ્થામાં, રાણીએ એક અતિ સુંદર, સુકુમાર અને દિવ્ય કાંતિવાળા પુત્રને જન્મ આપ્યો. કેવળ રાજમહેલમાંજ નહિ, પણ આખા રાજ્યમાં આનંદમંગળ વર્તી રહ્યો. શુભ મુહૂર્તમાં વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને હાથે બાળકનો નામકરણ સંસ્કાર થયો. તેનું નામ 'ચંદ્રહાસ' પાડવામાં આવ્યું.

વિધાતાએ બાળક ચંદ્રહાસના ભાગ્યમાં સુખ લખ્યું નહોતું. એ એક માસનો થવા ન પામ્યો એટલામાં કેરલ રાજ્ય ઉપર શત્રુઓએ ચઢાઇ કરી. રાજા દેશના રક્ષણ સારૂ તૈયાર થયો, વીરતાથી યુદ્ધ કર્યું, પણ એના દાવ અવળા પડ્યા. એનો પરાજય થયો અને શત્રુને હાથે મરણ પામ્યો. કેરલ રાજ્ય શત્રુના હાથમાં ગયું. પતિનું મૃત્યુ થતાં તેમની સાધ્વી રાણી તેમના શબને ખોળામાં લઈને સતી થઇ ગઇ. આ પ્રમાણે જીવનના છેક આરંભમાંજ ચંદ્રહાસ માતાપિતા વગરનો અનાથ બન્યો. રાજમહેલની એક દયાળુ દાસી તેને ખોળામાં લઇને કુંતલ રાજ્યમાં નાસી ગઇ.

દક્ષિણાપથમાં વિદર્ભ દેશમાં કુંતલપુર નામનું એક રાજ્ય

હતું. ત્યાંના રાજાનું નામ કૌંતલક હતું. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે રાજકાર્યમાં ધ્યાન આપવું છોડી દઇને રાજા પોતાનો બધો સમય ધર્મશાસ્ત્રોની ચર્ચા અને ઇષ્ટદેવતાના ધ્યાનમાં ગાળતો. મંત્રી ધૃષ્ટબુદ્ધિના હાથમાં રાજ્યની બધી લગામ હતી. રાજ્યમાં એજ કર્તાહર્તા થઈ પડ્યો હતો.

તેમના દરબારમાં ગાલવ નામના એક પરમ પવિત્ર ઋષિ હતા. મહારાજાની તેમના પ્રત્યે ઘણી શ્રદ્ધા હતી. બધાં કામ એમની સલાહથી પોતે કરતા, તથા બ્રહ્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પણ એમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરતા.

એ ધર્માત્મા રાજાના અંતઃપુરમાં ચંદ્રહાસની ધાવે આશ્રય લીધો. નોકરીના બદલામાં પોતાને જે કાંઇ મળતું તેમાંથી એ બાળકનો પણ નિર્વાહ કરતી. ચંદ્રહાસ એને હાથે ઊછરીને ત્રણ વર્ષનો થયો, એટલામાં એ ધાત્રી પણ પરલોક સિધાવી. હવે અભાગી બાળક ચંદ્રહાસ છેકજ નિરાધાર થઇ પડ્યો; પણ નિરાધારનો આધાર ઇશ્વર છે. તેણે એનું પણ રક્ષણ કર્યું.

ચંદ્રહાસ ઘણો ગોરો, સુંદર અને નાના પ્રકારનાં સુલક્ષણ-વાળો હતો. તેને ડાબે પગે એક નાની સરખી છઠ્ઠી આંગળી હતી, પણ એ તેના સૌંદર્યમાં બહુ ખામી આવે એવી નહોતી. એનું કાલું કાલું કથન ઘણું મીઠું હતું. સ્વભાવ ઘણો શાંત હતો. આથી અંતઃપુરવાસિનીઓ મમતા રાખતી અને તેઓએ ઘણા પ્રેમ અને લાડપૂર્વક એ બાળકને રાજમહેલમાંજ ઉછેરવા માંડ્યો.

બાળક ચંદ્રહાસ એક દિવસ રમતો રમતો રાજમંત્રી ધૃષ્ટ-બુદ્ધિની હવેલીમાં જઈ પહોંચ્યો અને ત્યાં જઇને બીજા બાળકો સહિત રમવા લાગ્યો. એ દિવસે મંત્રીને ત્યાં ભોજન હોવાથી અનેક ઋષિઓ અને બ્રાહ્મણો ત્યાં હાજર હતા. ભોજન કરીને દક્ષિણા લઈને વિદાય થતી વખતે તેમણે ચંદ્રહાસનાં શુભ લક્ષણ જોયાં અને મંત્રીને કહ્યું કે, "આ બાળક કોઇ દિવસ રાજ-સિંહાસનનો અધિકારી થશે. તમે કાળજીથી એને ઉછેરજો. આગળ જતાં એ તમારા અઢળક ધનનો વારસ બનશે. એ નિર્વિવાદ છે."

ઋષિ તથા બ્રાહ્મણ પોતપોતાને ઘેર ગયા, પણ ઢોંગી, દાંભિક અને કપટી મંત્રીના પેટમાં ફાળ પડી. પોતાની અનેક કાવાદાવા-થી એકઠી કરેલી સંપત્તિને આ અજાણ્યો બાળક, કે જેનાં માતા-

પિતાનો પણ પત્તો નથી, એ ભોગવશે એ વિચારથી એને ઘણો ખેદ થયો. એણે વિચાર્યું: "મારે બે પુત્ર અને પરમ વિદુષી કન્યા વિષયા છે. એમના છતાં શું હું આ અજાણ્યા બાળકના હાથમાં મારી મિલકત જવા દઇશ?" એવું વિચારીને એ બાળકનું કાસળ કાઢવાનો એણે નિશ્ચય કર્યો અને મારાઓને બોલાવીને એની હત્યા કરવાનો ગુપ્ત પ્રબંધ કર્યો.

પાપી પેટની ખાતર બાળહત્યા, સ્ત્રીહત્યા કે ગમે તેવું ઘોર પાપ કરતાં સંકોચાય નહિ એવા હત્યારા ચંડાળ પણ એ સમયમાં હતા. મંત્રીની આજ્ઞા થતાં તેઓ બાળક ચંદ્રહાસને ફોસલાવીને નદીકાંઠે એકાંત ભયાનક સ્મશાનમાં લઇ આવ્યા. ત્યાં તેમણે એનો વધ કરવા સારૂ તલવાર ઉગામી, ત્યારે બાળક ચંદ્રહાસે છુટકારા સારૂ ઘણી વિનતિ કરી, પણ કાંઇ વળ્યું નહિ. આખરે તેણે છેલ્લી વખતે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવાનું માગી લીધું.

ચંદ્રહાસ બચપણથીજ હરિભક્ત હતો. હરિનુંજ રાતદિવસ ધ્યાન ધરતો. હરિનું ભજન કરતાં તન્મય થઈ જતો. એવા હરિભક્ત બાળકનું પ્રભુ રક્ષણ ન કરે તો એમનાં મધુસૂદન અને દીનરક્ષક, એ નામ સાર્થક કેવી રીતે થાય? હત્યારાઓનાં પાષાણ હૃદય પણ પીગળ્યાં. તેમનામાં દયાનો સંચાર થયો. તેમણે ચંદ્રહાસની વધારાની છઠ્ઠી આંગળી કાપી લઇને છોડી મૂક્યો અને મંત્રીને આંગળી બતાવીને કહ્યું કે, "અમે બાળકને મારીને દાટી આવ્યા. મંત્રીએ હત્યારાને ઇનામ આપ્યાં અને મનમાં સંતોષ માન્યો કે મારા માર્ગમાંથી કાંટો દૂર થયો. આજે મેં વિધિનો પણ પરાજય કર્યો.

આંગળી કાપ્યાથી નીકળેલા લોહીની વેદનાથી બાળક ચંદ્રહાસ જંગલમાં ઘણી વાર સુધી પડ્યો રહ્યો. એવામાં કુલિંદ નામનો એક રાજા પોતાના સૈનિકો સહિત એ અરણ્યમાં શિકાર ખેલવા જઇ પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ એણે આ બાળકને પ્રભુના નામનો જપ કરતો ભોંય ઉપર પડેલો જોયો. એની હરિભક્તિ જોઇને રાજાને એના ઉપર દયા ઉપજી અને તેને પોતાના ઘોડા ઉપર બેસાડીને રાજધાની ચંદનાવતીમાં લઇ ગયો. રાજાને પુત્ર નહોતો, એટલે હર્ષપૂર્વક એ બાળકને રાણીના હાથમાં સોંપ્યો. રાણીએ કહ્યું: "નાથ! આજ મારો જન્મ સફળ થયો. આજ મારા મનોરથ પાર પડ્યા. પુત્રહીન હોવા છતાં પણ આજે હું

પુત્રવતી સ્ત્રીના જેવી સુખી થઈ. શ્રીહરિ મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છે.”

અહીંયાં એ જણાવવું જોઈએ કે કુલિંદ મહારાજા કોંતલકનો તાબામાં એક ખંડિયો રાજા હતો.

એ બાળકને પામ્યાથી વિષ્ણુભક્ત કુલિંદ અને તેની પત્ની મેધાવતીના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે બ્રાહ્મણોને બોલાવીને એ બાળકના કલ્યાણ સારૂ યથાવિધિ પૂજન કરાવ્યું અને એ લોકોની સલાહ અનુસાર એનેજ પોતાના પુત્રરૂપે સ્વીકાર્યો અને યોગ્ય શિક્ષકો પાસે તેને યોગ્ય શિક્ષણ આપવાનો બંદોબસ્ત કર્યો; પણ એનું ધ્યાન અભ્યાસ કરતાં હરિભક્તિ અને એકાદશી વ્રતમાં અધિક ચોટતું. આઠમે વર્ષે તેને જનોઈ દીધું. ત્યાર પછી એણે વેદપાઠ, તથા ક્ષત્રિયોને શોભે એવી બીજી વિદ્યાઓનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું. ચૌદ વર્ષની વયમાં તો એણે ધર્મશાસ્ત્ર, શસ્ત્રવિદ્યા, રાજનીતિ વગેરેમાં ઘણી પ્રવીણતા મેળવી.

પંદર વર્ષનો થતાં એણે એક દિવસ પિતાને વિનતિ કરી કે, “ હું દિગ્વિજય કરવા નીકળીશ અને દુષ્ટ તથા પાપી રાજાઓને પરાજિત કરીને શ્રીહરિની શક્તિનો પ્રચાર કરીશ. ” પુત્રના એ અભિલાષથી રાજા ઘણો પ્રસન્ન થયો અને સૈનિકો સહિત તેને દિગ્વિજય કરવા સારૂ વિદાય કર્યો.

ચંદ્રહાસે અનેક પાપી અને ધર્મદ્વેષી રાજાઓનો પરાજય કર્યો અને પુષ્કળ રથ, ઘોડા, મણિ, માણેક ઇત્યાદિ લઈને ચંદનાવતીમાં પાછો ફર્યો.

પુત્રની યોગ્યતા તથા પરાક્રમથી પ્રસન્ન થઇને રાજાએ પોતે રાજકાજમાંથી છૂટા થવાને સંકલ્પ કર્યો અને બ્રાહ્મણો તથા ઋષિઓની સલાહ લઇને શુભ મુહૂર્તમાં એનો રાજ્યાભિષેક કરી દીધો. રાજ્યગાદી ઉપર બેઠા પછી ચંદ્રહાસે પ્રજાહિતનાં અનેક કામ કરવા માંડયાં. વળી પ્રજામાં હરિભક્તિનો પણ પ્રચાર કર્યો.

રાજ્યાભિષેક પછી એક દિવસે ચંદ્રહાસે પિતાની સલાહ મુજબ પુષ્કળ સુવર્ણમુદ્રા અને નાના પ્રકારનાં કિંમતી વસ્ત્રો તથા ભાતભાતનાં પકવાન્ન કુંતલપુરના મંત્રીને ઘેર ભેટ તરીકે મોકલ્યાં; કેમકે ધૃષ્ટબુદ્ધિ મંત્રીજ પોતાના રાજ્યમાં કર્તાહર્તા ને વિધાતા હતો. પ્રધાન એ મૂલ્યવાન ભેટથી પ્રસન્ન તો થયો, પણ કુલિંદ રાજાની સમૃદ્ધિ જોઇને એના હૃદયમાં અદેખાઇનો સંચાર

થયો. વળી એ દિવસે એકાદશી હતી. અને ચંદ્રહાસના સેવકો પણ હરિભક્ત હોવાથી તેમણે એ દિવસે મંત્રીને ત્યાં ભોજન કરવાને ના પાડી, તેથી એના ક્રોધાગ્નિમાં ઘી રેડાયું. બીજે દિવસે સેવકોએ તેની ક્ષમા માગીને પોતાના વ્રતનો ખુલાસો કર્યો, ત્યારે એનો ક્રોધ કાંઇક શમ્યો, પણ મનમાં દાઝ જરૂર રહી ગઇ.

એક દિવસ પોતાનું કામ પોતાના પુત્રને સોંપીને, તાબાના રાજ્યની ખબર લેવા નિમિત્તે પ્રધાન ધૃષ્ટબુદ્ધિ ચંદનાવતી નગરીમાં પહોંચ્યો. એ નગરીની શોભા, સમૃદ્ધિ, તથા પ્રજાજનોનો સંતોષ જોઇને એ બહુ બળવા લાગ્યો. રાજા કુલિંદ અને તેના પુત્ર ચંદ્રહાસે રાજમહેલમાં તેનો ઘણો આદરસત્કાર કર્યો. ધૃષ્ટબુદ્ધિને ચંદ્રહાસ પિતાની આજ્ઞાથી પગે લાગ્યો, ત્યારે મંત્રીએ પૂછ્યું: “ મહારાજ ! આપને પુત્ર ક્યારે થયો ? આપે અમને એ વધામણી તો કદી આપીજ નહિ.” રાજાએ એના ઉત્તરમાં ચંદ્રહાસની પ્રાપ્તિનો સઘળો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો.

કુલિંદને મુખેથી એ વૃત્તાંત સાંભળતાં વારજ દુષ્ટમતિના મંત્રીને પાકો સંશય ઊભો થયો કે, “ આ બાળક એજ છે કે જેનો વધ કરાવવા મેં મારાઓને મોકલ્યા હતા; પણ તેઓએ મને ઠગ્યો છે. બ્રાહ્મણોની ભવિષ્યવાણી ખરી પડતી લાગે છે. જે બાળકનું મેં કાસળ કાઢવા ધાર્યું હતું; તે તો હવે એક પ્રતાપી સમૃદ્ધિશાળી રાજ્યનો વારસ બની ગયો છે.” હવે એ પાપી ફરીથી ચંદ્રહાસના મૃત્યુનો ઉપાય વિચારવા લાગ્યો. એની આખી જિંદગીજ એવાં કાળાંધોળાં કરવામાં, પાપી યોજનાઓ ઘડવામાં વ્યતીત થઇ હતી. એટલે ઉપાય શોધી કાઢતાં એને વાર ન લાગી.

બપોરે ભોજન કરી રહ્યા પછી તેણે મહારાજા કુલિંદને કહ્યું: “ અહીં આવતી વખતે એક બહુ જરૂરી અને અગત્યના કામને લગતી વાતચીત મહારાજા સાહેબ સાથે કરવી ભૂલી ગયો છું. હું એ વિષય સંબંધી મારો અભિપ્રાય લખીને એક પત્ર મારા પુત્ર મદન ઉપર મોકલવા માગું છું. એ વાત બહુ ખાનગી હોવાથી વિશ્વાસુ માણસને હાથેજ કામ થવું જોઇએ. તમે કુમાર ચંદ્રહાસની સાથે એ પત્ર મદનને પહોંચોડી આપો. નહિ તો રાજકાજમાં ઘણી અડચણ પડશે. મહારાજા કુલિંદે પત્ર પહોંચાડવાનું સ્વીકાર્યું અને પુત્ર ચંદ્રહાસને કુંતલપુર જવા આજ્ઞા આપી.

દુષ્ટ મંત્રીએ પત્ર લખીને એની પાછળ પોતાની મહોર લગા-

ડીને, ચંદ્રહાસના હાથમાં સોંપ્યો અને સૂચના આપી કે, "આ પત્ર ઘણો ખાનગી અને અગત્યનો છે, માટે મારા પુત્ર મદન સિવાય બીજા કોઇના હાથમાં જવા ન પામે એ ધ્યાનમાં રાખજો. વળી પત્ર ઉઘાડીને વાંચી જોઇને વિશ્વાસઘાત ન કરશો." ચંદ્રહાસે પણ ખાતરી આપી કે, "હું એ કાર્ય સાવધાનતાપૂર્વક કરીશ અને આપે મારા ઉપર જે વિશ્વાસ મૂક્યો છે, તેને પાત્રજ હું નીવડીશ."

ચંદ્રહાસ પત્ર લઇને, ચાર સેવકો સહિત કુંદનનગર તરફ રવાના થયો. તે નગરમાં પહોંચીને ચાર દિવસના પ્રવાસનો થાક ઉતારવા સારૂ એ મંત્રીના મહેલની પાસેના એક વિશાળ અને મનોહર બગીચામાં બેઠો અને ત્યાં પ્રકૃતિની સુંદરતા નિહાળતાં હરિભક્તિમાં લીન થઈ ગયો. ત્યાં આગળજ એક નિર્મળ સરોવરમાં એણે સ્નાન કર્યું અને થાક ઉતારવા સારૂ જરા સૂઇ ગયો. પરિશ્રમને તથા એ ઉદ્યાનના શીતળ વાયુને લીધે રાજકુમારને ગાઢ નિદ્રા આવી ગઇ. તેના સેવકો પણ દૂર એક વૃક્ષની નીચે થાક ઉતારવા લાગ્યા.

હવે વાચકોને અમારી ચરિત્રનાયિકા વિષયાનાં દર્શન કરવાનો તથા તેના હૃદયની ઉન્નતતાનો પરિચય પામવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો છે.

જે સમયે રાજકુમાર ચંદ્રહાસ ઉદ્યાનમાં ઘોર નિદ્રા લઇ રહ્યો હતો, તેજ સમયે મહારાજ કૌંતલકની પુત્રી ચંપકમાલિની અને પ્રધાનપુત્રી વિષયા, બીજી સખીઓ સહિત એ બગીચામાં વિહાર કરવા સારૂ જઇ પહોંચી. એ સમય સૂર્યાસ્તનો હતો. ઉદ્યાને અપૂર્વ શાંતિમય શોભા ધારણ કરી હતી. અંધકાર વ્યાપવા માંડ્યો એટલે રાજકન્યા અને તેની સખીઓ રાજમહેલ ભણી વિદાય થઇ. ઉદ્યાન મંત્રીભવનની બહુ પાસે હોવાથી મંત્રીકન્યા વિષયા શુદ્ધ હવાનું સેવન કરવાના ઇરાદાથી એકલીજ એ ઉદ્યાનમાં રહી.

ફરતાં ફરતાં એ સરોવરકિનારે ગઇ. ત્યાં જુએ છે તો ચંપાના વૃક્ષ નીચે એક અત્યંત સુંદર યુવક સૂઇ રહ્યો છે. એના સૌંદર્ય આગળ સરોવરનાં કમળ પણ ઝાંખાં પડી જતાં હતાં. પોશાક ઉપરથી તે રાજપુરુષ જણાતો હતો. પ્રથમ દર્શનેજ કિશોરી વિષયાના હૃદયમાં પ્રેમના તરંગો ઉછાળા મારવા લાગ્યા. આજ સુધી

વિષયાના ચિત્તમાં પ્રેમને બિલકુલ સ્થાન નહોતું. એનું જીવન વિદ્યાપ્રાપ્તિમાંજ વ્યતીત થયું હતું, કેમકે મંત્રીનો એના ઉપર વિશેષ પ્રેમ હતો. મંત્રીએ એને લાડ લડાવવામાં ને ઉચ્ચ કુળની કન્યાને છાજતું શિક્ષણ આપવામાં કચાશ રાખી નહોતી. લોહચુંબક લોખંડને જેમ આકર્ષે છે, તેમ આજે વિષયા પણ ચંદ્રહાસ તરફ આકૃષ્ટ થઈ. પોતાના હૃદયમાં એકાએક ભાવનું પરિવર્તન થતું જોઈને એ વિચારવા લાગી: “ કેવી આશ્ચર્યની વાત છે ! આ સૂઈ રહેલા યુવકને જોતાંવારજ મારા હૃદયમાં અવનવા ભાવો કેમ પ્રગટાવા લાગ્યા ! જિંદગીમાં એને પહેલાં કદી દીઠો નથી, છતાં આજે પ્રથમ દર્શનેજ મારા ચિત્તનું આકર્ષણ એની તરફ કેમ થયું ? કાંઈ સૂઝતું નથી. જેમ જેમ વધારે વિચાર કરૂં છું તેમ તેમ એના પ્રેમમાં વધારે તન્મય થતી જાઉં છું. ” આવા વિચારતરંગોમાં તણાતી કિશોરી વિષયા એકાગ્ર ચિત્તે ચંદ્રહાસના રૂપનું અવલોકન કરી રહી હતી, એવામાં એકાએક તેની દૃષ્ટિ યુવકની પાસેના પત્ર ઉપર પડી. એ પત્ર કોનો છે, કોણે કોના ઉપર લખેલો છે એ જાણવાનું વિષયાને કુતૂહલ ઊપજ્યું; કેમકે એથી કરીને આ યુવકનો સંબંધ કોની સાથે છે તે પ્રગટ થવાનો સંભવ હતો. કૌતુકને વશ થઇ એણે સાવધાનીથી પત્ર પોતાના હાથમાં લીધો. એના ઉપર પોતાના ભાઇ મદનનું સરનામું તથા પિતાના અક્ષર જોઇને એ ઘણી પ્રસન્ન થઇ. એનું અંગ ફરકવા લાગ્યું. એના હૃદયમાં આશાનો સંચાર થયો, કે આ યુવક આજે પિતાજી તરફથી કાંઈ શુભ સમાચાર લઇને આવ્યો છે. હવે પત્રમાં શું લખ્યું છે તે જોણવાને એની ઉત્કંઠા વધી પડી. ઉચિતતા કે અનુચિતતાનો કાંઇ પણ વિચાર કર્યા વગર ઘણીજ કુશળતાથી એણે પત્ર ઉપરની મહોર ઉખાડીને, પત્ર બહાર કાઢયો તથા વાંચવાનો આરંભ કર્યો. પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો:—

“ ચિરંજીવી મદન ! ચંદનાવતીથી લિ. ધૃષ્ટબુદ્ધિના આશીર્વાદ. જત લખવાનું, કે આ પત્ર લાવનાર ચંદ્રહાસ ચંદનાવતીનો રાજકુમાર છે. ઉત્તરકાળમાં આ યુવક મારી સઘળી સંપત્તિનો ભોક્તા થનાર છે એ વાત નિઃસંદેહ અને અગત્યની સમજજે; માટે કુળ, શીલ, માનમર્યાદા, જ્ઞાન કે વિદ્યા કશાનો વિચાર નહિ કરતાં, વગર વિલંબે એને વિષદાન કરજે. એથી મને અતિશય આનંદ થશે અને મારી એક મોટી ચિંતા દૂર થશે. તારા જેવો

પિતૃભક્ત પુત્ર મારી આ આજ્ઞાની કદી પણ અવગણના કરશે નહિ, એવી મારી પૂર્ણ ખાતરી છે. પુત્ર ! ઇશ્વર તારૂં કલ્યાણ કરજો.”

શુભેચ્છક

ધૃષ્ટબુદ્ધિના આશીર્વાદ.

પત્ર વાંચતાં વિષયાને રોમાંચ થયો. એમાં લખેલી સૂચનાથી એના કોમળ હૃદયને ઘણોજ મોટો ઘા લાગ્યો. પોતે વાંચવામાં ભૂલ તો નથી કરી, એવી શંકા કરીને ફરી ફરીને પત્ર વાંચ્યો, પણ વારંવાર એના એજ શબ્દો દૃષ્ટિએ પડ્યા. વ્યાકુળ ચિત્તે એ વિચારવા લાગી: “પિતૃદેવ શું એટલા બધા નઠોર અને નિર્દય છે ? પારકા પુત્રનો વિના કારણે નાશ કરવા તત્પર થાય એવા શું એ રાક્ષસી વૃત્તિના છે ? અમારા ઉપર તો એમણે સંતાન-સ્નેહ દાખવવામાં કદી કચાશ રાખી નથી, તો પછી પોતાના મિત્ર કુલિંદરાજના આવા સુંદર અને સુકુમાર પુત્રનો વધ કરાવવા એ તૈયાર થાય એ વાત ગળે ઊતરતી નથી. રાજપુત્રને વિના કારણે એ વિષદાન કરવા તૈયાર થાય એ સંભવેજ કેમ ? મારી બુદ્ધિમાં તો એ વાત ઊતરતીજ નથી.” આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં કરતાં પ્રેમ-વિહ્વળા વિષયાએ ફરીથી ચંદ્રાહાસના મુખ તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યો. તરતજ તેના મનમાં એક બીજો વિચાર સ્ફુર્યો: “આવો રૂપ લાવણ્ય-મય દેહ ! આવી દિવ્ય કાંતિ, આવું અનુપમ સૌંદર્ય જોઇને દેવતાઓ પણ મોહ પામી જાય. એવા સુંદર રાજપુત્રને પિતાજીએ વિષદાન કરવાનું લખ્યું છે ? એ વાત અસંભવિત છે. પિતૃદેવે અવશ્ય એવા સુપાત્રને મારૂં દાન કરવા સારૂજ મોટાભાઇને પત્ર લખ્યો હશે, પણ ઉતાવળમાં ‘વિષયા’નો ‘યા’ લખવો રહી ગયો છે અને ‘વિષ’ શબ્દ લખાઈ ગયો છે. મારી કલ્પના ખરી હોય કે ખોટી હોય, હું તો આ યુવકને આત્મદાન કરી ચૂકી છું; માટે એને વિષદાન નહિ, પરંતુ વિષયાદાન થાય એવીજ યુક્તિ હું આદરીશ.”

આ વિચાર આવતાંની સાથેજ એણે પત્રમાં ફેરફાર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને પોતાના નેત્રનાં અશ્રુથી ભીંજાયલા કાજળ વડે પિતાના જેવાજ અક્ષરથી બહુ કાળજીપૂર્વક ‘વિષ’ની આગળ ‘યા’ વધારી દઇને ‘**વિષયા**’ કરી દીધો. આ પ્રમાણે ફેરફાર કરીને પત્રને ફરીથી વાંચી જોયો અને એને પરબીડિયા-માં સાવધાનતાથી બીડી, મહોર લગાડી દઇ, પહેલાં જે સ્થળે હતો ત્યાં ને ત્યાંજ ગોઠવી દીધો.

વિષયાનું ડાબું અંગ હવે ફરકવા લાગ્યું. એણે મનથી વરમાળા એ યુવકને પહેરાવી દીધી. એક વાર ફરીથી એની સુંદર કાંતિનું અવલોકન કરીને અંતઃપુરમાં પાછી ફરી. એ વખતે એના મનમાં આવોજ વિચાર આવતો હતો કે, "હે યુવક! તમે ગમે તે હો, તમને ઓળખ્યા પારખ્યા વગર મેં તમને મારૂં તન, મન, ધન સમર્પણ કર્યું છે. તમે મને પાછી ન ઠેલશો."

મંત્રીપુત્ર મદને પિતાનો પત્ર મળતાંજ, એમની આજ્ઞાનુસાર ચંદ્રહાસને ભગિની વિષયા સમર્પણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો અને જોશીઓની સલાહથી વહેલામાં વહેલું જે શુભ મુહૂર્ત આવ્યું તે મુહૂર્ત નક્કી કરીને લગ્નની તૈયારી કરવા માંડી. ચંદ્રહાસના સૌંદર્ય અને ગુણનો પરિચય મળતાં અંતઃપુરમાં સ્ત્રીઓ પણ આ સંબંધથી પ્રસન્ન થઇ; જો કે પ્રધાને આટલી ઉતાવળ કરી તેને માટે એમને થોડો સંતાપ જરૂર થયો. મુત્સદ્દીના ઘરની સ્ત્રીઓએ અનુમાન કર્યું, કે એમાં પણ મંત્રીશ્વરનો કોઇ ગુપ્ત રાજ્યદ્વારી હેતુ હશે. અસ્તુ. વિવાહની શુભ ક્ષણ પણ આવી પહોંચી અને મહર્ષિ ગાલવ તથા અનેક વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને પુરોહિતની સમક્ષ મદને પિતાની તરફથી ભગિની વિષયાનું દાન ચંદ્રહાસને કર્યું અને પિતાની પ્રતિષ્ઠાને છાજે એવી મૂલ્યવાન પહેરામણી પણ આપી. ચંદ્રહાસની સરળતા તથા હરિભક્તિથી મદન એટલો બધો પ્રસન્ન થયો હતો કે થોડા સહવાસમાંજ બન્નેની વચ્ચે ગાઢ મિત્રતા બંધાઇ ચૂકી હતી, એટલે એણે ચંદ્રહાસને પ્રસન્ન કરવામાં કોઇ જાતની કચાશ રાખી નહિ. વરકન્યા મહર્ષિ ગાલવને પગે પડયાં. તે વખતે એ વિદ્વાન મહર્ષિએ વિષયાને આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું: "બેટી વિષયા! મેં નાનપણમાં ઘણા લાડથી પુત્રીની પેઠે તને શિક્ષણ આપ્યું છે. આજ મંગળમય પ્રભુની કરુણાથી પરમ હરિભક્ત ચંદ્રહાસ સાથે તારૂં લગ્ન થયું છે, એથી હું ઘણો પ્રસન્ન થયો છું. દાંપત્યજીવનને ભોગની સામગ્રી ગણીશ નહિ અને પતિને વિલાસનું સાધન સમજીશ નહિ. દીકરિ! યાદ રાખજે કે પ્રેમનો વિકાસ ત્યાગ વડે થાય છે, ભોગથી તો પ્રેમનો વિનાશજ થાય છે. તારા કરુણામય હૃદયથી ગરીબોનાં દુઃખમાં ભાગ પડાવજે, કોમળ હસ્ત વડે દુઃખીઓના આંસુ લૂછજે, મધુર કંઠ વડે સ્નેહમયી જનની પેઠે રોગીઓનાં કર્ણમાં આશ્વાસનની વાણી રેડજે, એજ મારો આશીર્વાદ છે."

આ પ્રમાણે ચંદ્રહાસ અને વિષયાનું શુભ લગ્ન પરિપૂર્ણ થયું. પ્રધાનની ગેરહાજરીમાં આમ ઉતાવળથી લગ્ન કરી દેવાનો શો હેતુ હશે તે ચંદ્રહાસ પણ કળી ન શક્યો; પણ પોતે રૂબરૂમાં ના પાડશે એવી મંત્રીના મનમાં શંકા હોવાથી એણે આ પગલું લીધું હશે એમ તેણે અનુમાન કર્યું. વળી ઇશ્વર ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોવાથી આ ઘટનામાં પણ તેણે ઇશ્વરનો ગૂઢ સંકેતજ માની લીધો.

હરિભક્તનો જય થયો. વિષયાની ચતુરાઇથી ચંદ્રહાસનો જીવ બચ્યો, એટલુંજ નહિ પણ સુશીલ ભાર્યા પ્રાપ્ત થવાથી એનું જીવન અધિક સુખમય બન્યું.

થોડા દિવસ પછી મંત્રી ધૃષ્ટબુદ્ધિ કુંતલપુર આવ્યો, ત્યારે એણે નગરમાં માંગલિક ચિહ્નો જોયાં. એણે અનુમાન કર્યું કે, શત્રુ ચંદ્રહાસનો વધ કરીને પુત્ર મદને ખુશીમાં ઉત્સવો કર્યા હશે તેનાં આ ચિહ્નો છે; પણ ખરી વાતની ખબર પડતાં વાર લાગી નહિ. પોતાના પાસા આ પ્રમાણે એકદમ ઊલટા પડેલા જોઇને એના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. પુત્રની પાસે ખુલાસો માગતાં, મદને કહ્યું કે, "આપની આજ્ઞાનું મેં અક્ષરશઃ પાલન કર્યું છે. આપની ગેરહાજરી કોઈ રીતે જણાવા દીધી નથી. ધામધૂમ કરવામાં તથા આપણા કુળને છાજતી પહેરામણી આપવામાં મેં જરાયે કૃપણતા કરી નથી." મંત્રીએ પુત્રની પાસેથી કાગળ માગીને જોયો તો એમાં વિષને ઠેકાણે 'વિષયા' શબ્દ જોયો. મંત્રી સમજ્યો કે લાડકી પુત્રીનું સ્મરણ રાતદિવસ મને રહેતું હોવાથી, 'હૈયે તે હોઠે' એ ન્યાયે વિષને બદલે પત્રમાં મારા હાથેજ 'વિષયા' શબ્દ લખાયો હશે અને તેને લીધેજ આટલો બધો ગોટાળો થયો; પણ વિધાતાના વિધાનમાંથી શિખામણ લઈને બેસી રહે એવો ધૃષ્ટબુદ્ધિ મંત્રી નહોતો. એના જીવનનો એક માત્ર ઉદ્દેશ સ્વાર્થ હતો અને એ સ્વાર્થના આડે આવનાર મનુષ્ય ગમે તેવો નિકટનો સંબંધી હોય તોપણ તેનો નાશ કરતાં ચૂકે એવો એ નહોતો. ચંદ્રહાસ પોતાની એક માત્ર લાડકવાયી પુત્રીનો પતિ બન્યો હતો, તોપણ મંત્રીના પાપી મનમાં એ નિર્દોષ જમાઇનો વધ કરાવવાનોજ વિચાર આવ્યો. એણે ગામ બહારના ચંડિકાના મંદિરમાં ગુપ્ત મારાઓ મોકલી આપ્યા અને પોતાના કુળાચાર પ્રમાણે એ મંદિરમાં એકલા જઇને દેવીની પૂજા કરી આવવાની ચંદ્રહાસને આજ્ઞા આપી. ચંદ્રહાસ પૂજાની

સામગ્રી લઇને મંદિરે જતો હતો, એટલામાં માર્ગમાં પ્રધાનપુત્ર મદન મળ્યો. તેણે ચંદ્રહાસને કહ્યું: “ મહારાજા સાહેબ તમને સંભારતા હતા. તમે રાજમહેલમાં જઇને એમની મુલાકાત કરી આવો. હું મંદિરમાં આ પૂજાસમાગ્રી લઇને જઉં છું. હું તમારી વાટ જોતો ત્યાંજ બેસી રહીશ.”

મદન મંદિરમાં ગયો. ચંડાળોએ પ્રધાનની આજ્ઞાનુસાર પૂજાસામગ્રી સહિત એ મંદિરમાં પ્રથમ આવનાર એ યુવકનો એકદમ વધ કર્યો. દુષ્ટ મંત્રીના પાસા ફરીથી અવળા પડયા.

ચંદ્રહાસ મહારાજાની પાસે વધારે વાર રોકાયો. પોતાના પ્રપંચની સફળતા જોવા અધીરો થયેલો મંત્રી મંદિરમાં ગયો, તો ત્યાં આગળ એણે જમાઇને બદલે પુત્રને લોહીલુહાણુ થઇને મૃતદશામાં પડેલો જોયો. હવે એને ખાતરી થઈ કે, માણસ વાવે છે એવું લણે છે. કર્મનો નિયમ અટલ છે. પોતાના પાપનું આજ યોગ્ય ફળ મળ્યું છે. હવે પશ્ચાત્તાપથી એનું હૃદય સળગવા લાગ્યું. પોતાની અસંખ્ય ભૂલોનો પસ્તાવો કરી માથું પછાડી પછાડીને એણે એજ મંદિરમાં આપઘાત કર્યો.

ચંદ્રહાસે મંદિરમાં ગયા પછી આ દુર્ઘટના જોઇ. એ હૃદયવિદારક દેખાવ જોયાથી હરિભક્ત ચંદ્રહાસને અસહ્ય દુ:ખ થયું. એણે વિચાર્યું કે મારી પ્રભુભક્તિમાં ખામી આવવાથીજ આવો બનાવ બન્યો છે. એણે એકાગ્ર ચિત્તે માતાજીની સ્તુતિ કરી અને એમના હાથમાંથી ખડ્ગ લઇને પોતાનો પ્રાણ ત્યજવા તૈયાર થયો. એ સમયે દેવીએ પ્રત્યક્ષ થઈને એના સાળા તથા સસરાના મૃત્યુનો વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો અને કહ્યું કે, “ તારી ભક્તિથી હું પ્રસન્ન થઇ છું, તું વરદાન માગ.”

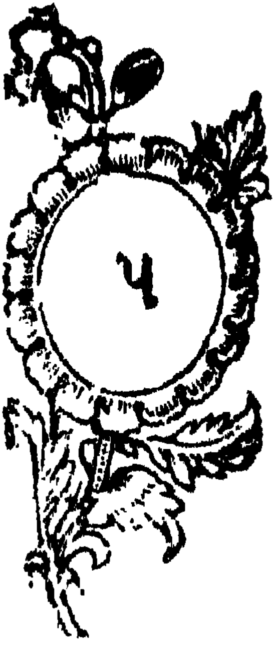
ચંદ્રહાસે દેવીને પ્રસન્ન કરીને સસરા તથા સાળાને સજીવન કરવાનું માગી લીધું. દેવીએ ‘ તથાસ્તુ ’ કહ્યું. થોડા સમયમાં બન્ને સજીવન થયા અને પોતાના અપરાધના બદલામાં જીવનદાન કરનાર ચંદ્રહાસનો ઘણોજ ઉપકાર માનવા લાગ્યા.

ચંદ્રહાસ તથા વિષયાના ઉત્તરજીવનનો ઇતિહાસ પુરાણમાં નથી, પણ એ હરિભક્ત અને પરસ્પર અનન્ય પ્રેમ રાખનાર દંપતિનું જીવન સુખ અને શાંતિમાંજ વ્યતીત થયું હશે એમ અનુમાન કરવું અનુચિત નહિ ગણાય.





૧૧૩–બેહુલા



પરમ શૈવ ચંદ્રધર ચંપકનગરનો મોટો શાહુકાર હતો. બંગાળામાં લોકો એને ચાંદ સોદાગરના નામથી પણ ઓળખે છે. શિવજીનો હુકમ હતો કે ચંદ્રધર પૂજા નહિ કરે ત્યાંસુધી મર્ત્યલોકમાં મનસાદેવીની પૂજા પ્રચલિત થશે નહિ.

મનસાદેવીએ ચંદ્રધરની પૂજા પ્રાપ્ત કરવાને વિવિધ પ્રકારના યત્ન કર્યા; પૂજા કરવાની વાત તો દૂર રહી, પણ ઊલટો એ મનસાદેવીની અત્યંત ઘૃણા કરતો.

આ પ્રમાણે દયાથી ચાંદ સોદાગરની પ્રીતિ મેળવવામાં મનસાદેવી નિષ્ફળ નીવડી ત્યારે તેણે તેની સાથે વિષમ શત્રુતા આરંભી. ચાંદ સોદાગરને 'મહાજ્ઞાન' નામની એક સિદ્ધિ હતી. એ સિદ્ધિને લીધે એ સાપે ડસેલા મનુષ્યને સાજો કરી શકતો; મનસાદેવીએ સાપ કરડાવીને ચાંદ સોદાગરના પુત્રોને મારી નાખવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ચાંદ સોદાગર તરતજ તેમને પોતાની મહાજ્ઞાન સિદ્ધિના પ્રતાપે સાજા કરી દેતો. એટલે ચાંદ સોદાગરની સાથે વિરોધ કરવામાં મનસાદેવી ઘણા સમય સુધી ફાવી શકી નહિ.

મનસાદેવીએ પરમ સુંદર રમણીનું રૂપ ધારણ કરીને ચાંદ સોદાગરનું મન હરણ કર્યું; તેના કપટી વેશને લીધે ભોળો ચાંદ સોદાગર તેને ઓળખી શક્યો નહિ. તેનાં પ્રેમવાક્ય તથા છટાદાર નખરાંથી મુગ્ધ થઈ જઇને ચાંદ સોદાગરે પોતાની 'મહાજ્ઞાન' શક્તિ તેને આપી દીધી. 'મહાજ્ઞાન' મળતાંવારજ મનસાદેવી અગ્નિના ભડકાની પેઠે એકદમ આકાશમાં ઊડી ગઈ. ચાંદ સોદાગરને હવે ખબર પડી કે તેની સાથે દેવીએ કપટ કર્યું છે. ભવિષ્યને માટે તેને ઘણી ચિંતા થવા લાગી.

પરંતુ ચાંદ સોદાગરને એક વૈદ્ય સાથે દોસ્તી હતી. એ વૈદ્યનું

નામ 'શંકુર ગારુડી' હતું. ગરુડ જે પ્રમાણે સાપોનો શત્રુ છે, તેજ પ્રમાણે શંકુર પણ સાપનો શત્રુ હોવાથી લોકોએ તેનું નામ ગારુડી પાડયું હતું. શંકુર ગારુડી ચાંદ સોદાગરનો જીવનન દોસ્ત હતો. વૈદ્યરાજ પાસે સર્પદંશની સચોટ દવા હતી. ગમે તેવો સર્પ કરડયો હોય પણ ગારુડી તેનું ઝેર ઉતારી દેતા. ચાંદ સોદાગરના પુત્રોને મનસાદેવીની યુક્તિથી સાપ કરડતા, પણ આ ગારુડી મિત્રની સહાયથી તરતજ તેઓ સાજા થઈ જતા.

દેવીએ પહેલાં તો વૈદ્યરાજને પોતાના હાથમાં લેવાનો યત્ન કર્યો પણ જ્યારે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છતાંય ગારુડી અને ચાંદ સોદાગરની દોસ્તીમાં ભંગ પડાવવાને સમર્થ નીવડી નહિ, ત્યારે તેણે ગારુડીને મારી નાખવાને અનેક ઉપાયો યોજવા માંડયા.

ઘણી વાર નિષ્ફળ નીવડયા પછી આખરે મનસાદેવીનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો. કોઇક વિચિત્ર યુક્તિથી મનસાદેવીએ શંકુર ગારુડીનું જીવન નષ્ટ કર્યું.

હવે ચાંદ સોદાગર ખરેખર નિરાધાર થઇ ગયો. "શિવજી જે કરે તે ખરૂં" એમ કહીને શિવભક્ત ચંદ્રધર પોતાના સંકલ્પમાં વધારે દૃઢ બન્યો.

એક વર્ષ પૂરૂં ન થયું એટલામાં તો એકેએકે ચંદ્રધરના છ પુત્રો સર્પદંશથી મરણ પામ્યા.

ચંદ્રધરની શોકાતુર સ્ત્રી સનકા, દરરોજ સ્વામીના ચરણોને અશ્રુધારાથી ભીંજવી નાખીને, દેવીની સાથેનો આવો મિથ્યા વિરોધ બંધ કરવાની વિનતિ કરવા લાગી. તરુણ વયની છ વિધવા પુત્રવધૂઓ, સસરાની તરફ સજળ નેત્રે જોઇને તેમની શોકાર્ત્ત દૃષ્ટિથી ચંદ્રધરના ચિત્તને પિગળાવવાનો યત્ન કરવા લાગી. ઘણા વર્ષનો જૂનો નોકર 'નેડા' એક હાથે આંખમાંનાં આંસુ લૂછતો અને બીજે હાથે ઘરનું કામકાજ કરતો. શેઠના ચરણકમળમાં પડીને ઘડીએ ઘડીએ તે રોઈ ઊઠતો. દેશાવરથી દોસ્તો આવીને મનસાદેવી સાથેનું આ વૈર મટાડી દેવાને માટે યત્ન કરવા લાગ્યા. પુત્ર અને પુત્રવધૂઓના આ વાર્તાલાપથી હલમલી રહેલું વિશાળ મહેલરૂપ ચંદ્રધરનું ઘર આજે શ્મશાન જેવું લાગતું હતું; પરંતુ એ કશાથી ચંદ્રધરની વજ્ર જેવી કઠોર પ્રતિજ્ઞા શિથિલ થઇ નહિ. તેણે શોકાર્ત હૃદયે, ભ્રૂકુટિ ઊંચી કરીને, મનસાદેવીનો બદલો લેવાનો સંકલ્પ કર્યો.

રાતદિવસ પત્ની અને પુત્રવધૂઓના કલ્પાંતથી કંટાળી જઇને, ચિત્તને શાંતિ આપવાના ઇરાદાથી, ચંદ્રધર દેશાવરમાં વાણિજ્ય કરવા જવા નીકળ્યો. જાતજાતની સામગ્રી તથા હીરા, રત્ન, સોનું, ચાંદી આદિ મૂલ્યવાન પદાર્થોથી ભરેલી ચૌદ અતિ સુંદર નૌકાઓ સાથે એ પ્રવાસે નીકળ્યો.

મનાસાદેવીએ વિચાર્યું કે, આ ઘણો સારો લાગ છે. ચાંદ સોદાગરની માલમતા બધી ડૂબી જાય તો પછી એ ઠેકાણે આવશે. આ ઉદ્દેશથી તેણે મેઘ અને વાયુનું સ્મરણ કર્યું તથા તેમને આજ્ઞા આપી કે, “ચાંદ સોદાગર જાતે મરી ન જાય પણ એનાં રત્ન, અલંકાર, મણિ અને માણિક્યથી પરિપૂર્ણ બધાં વહાણો ડૂબી જાય એવો ઉપાય કરો.” એજ પ્રમાણે થયું. એક ભયંકર તોફાન આવ્યું અને ચાંદ સોદાગરનાં વહાણ તૂટીફૂટીને ડૂબી ગયાં. ચાંદ સોદાગરને ગમે તે પ્રકારે જીવતો રાખવાના ઇરાદાથી મનસાદેવીએ એક મજબૂત પદ્મલતાને નદીમાં ઊભી કરી દીધી. ચંદ્રધર તેને પકડવા ગયો પણ તરતજ તેને સાંભરી આવ્યું કે મનસાદેવીનું બીજું નામ પદ્મા છે. એટલે તે તે પદ્મલતા છોડી દઈને ‘ જે કરે તે શિવશંભુ ’ એમ કહીને અથાગ જળમાં કૂદી પડ્યો અને ઇશ્વરકૃપાએ સહીસલામત કિનારે પહોંચ્યો. આ વખતે તે નગ્નાવસ્થામાં હતો. પાસેના સ્મશાનમાંથી એક વસ્ત્ર ઉપાડી લઇને, તેનાથી પોતાની લજ્જાનિવારણ કરીને એ ત્રણ ગાઉ ઉપર આવેલા એક નગરમાં ગયો. તે નગરનો એક પ્રસિદ્ધ શાહુકાર ચંદ્રકેતુ તેનો બાલ્યસખા હતો. ત્રણ દિવસનો ભૂખ્યો ચંદ્રધર પોતાના મિત્રને ત્યાં ગયો. મિત્રે તેનો ઘણોજ આદર-સત્કાર કર્યો. સુંદર વસ્ત્રાભૂષણ પહેરવા આપ્યાં. જાતજાતનાં મિષ્ટાન્ન ભોજન એને માટે તૈયાર કરાવ્યાં તથા તેના ઉપર આવી પડેલા દુઃખને માટે ઘણીજ લાગણી દર્શાવી; પરંતુ ભોજન કરવા બેઠા તે વખતે ચંદ્રધરને ખબર પડી કે તેનો મિત્ર ચંદ્રકેતુ મનસા-દેવીનો ઉપાસક છે એટલે એ ભર્યું ભાણું તરછોડીને મિત્રનો તિરસ્કાર કરીને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ત્યાર પછી રસ્તામાં પણ જાતજાતનાં દુઃખ ભોગવીને ઘણે દહાડે એ પોતાને ઘેર પહોંચ્યો. એ વખતે રાત્રીનો સમય હતો. સ્વામીની આવી દુર્દશા થયેલી જોઇને તેની સ્ત્રી સનકા ઘણીજ આકુળવ્યાકુળ થઇ ગઈ. તેની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં. બધી હોડીઓ ડૂબી

ગઇ છે; તેની સૌથી પ્રિય ‘ મધુકર ’ નામની નૌકા પણ ભાગીને ચૂરેચૂરા થઇ ગઇ છે, એ સમાચાર સાંભળીને સનકા શોકને લીધે વિહ્વળ થઇ ગઇ.

ચંદ્રધરે પોતાના ઉપર કેટલું દુઃખ પડ્યું હતું તે હજુ સુધી પત્નીને જણાવ્યું નહોતું; પણ પતિવ્રતા સાધ્વી સનકા, પતિના લલાટ ઉપરની કાળાશ જોઇને તેમના કષ્ટનો બધો ઇતિહાસ કળી શકી. રાતદિવસ સનકાના હૃદયમાં ચિંતારૂપી આગ સળગવા લાગી. તેણે આંસુભર્યાં નેત્રે ઊંચું જોઇને મનસાદેવીને કહ્યું કે, “ હે દેવિ ! તમે સોદાગરના હૃદયમાં તમારે માટે ભક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકયાં નથી. હવે અમારા ઘરમાં એવા કોઇ નરને ઉત્પન્ન કરો કે જેના પ્રયત્નથી અસાધ્ય પણ સાધ્ય થાય અને તમારા કુંભની અમારા ઘરમાં સ્થાપના થાય. હવે કયાં સુધી અમારી પરીક્ષા લેશો ? અમારૂં હૃદય ઘણુંજ દૃઢ છે; નહિ તો આટલા કઠોર ઘાથી તો પથ્થર પણ તૂટી જાત. ”

સનકાની ઇચ્છા પૂર્ણ થઇ. થોડા દિવસમાં ચંદ્રધરનું મકાન આનંદોત્સવથી ગાજી રહ્યું. શંખ, ઘંટા અને શરણાઇ આદિ વાજિંત્ર વગાડનારાએ નગરવાસીઓને ખબર આપી કે, “ સનકા દેવીએ એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો છે.” પૂર્ણચંદ્રના જેવા એ પુત્રનું મોં જોઇને સનકા ઘણીજ આનંદમગ્ન થઈ ગઇ; પરંતુ પતિની હઠનો વિચાર આવતાં તેનો હર્ષ એકદમ ઊડી ગયો અને તે ઊંડા શોકસાગરમાં ગરકાવ થઇ ગઇ. એને ચિંતા થવા લાગી કે આ કોમળ બાળકને પણ મનસાદેવી જીવતો રાખશે નહિ. પોતાના ઘરમાં લક્ષ્મીનો વાસ સદા સ્થાયી રહે એ વિચારથી સનકાએ પુત્રનું નામ લક્ષ્મીંદ્ર પાડ્યું.

ચંદ્રધર પણ પુત્રનું ચંદ્રવદન જોઇને ઘણોજ પ્રસન્ન થયો અને મનસાદેવી તેને કોઇ પણ જાતનું વિઘ્ન ન પહોંચાડી શકે એટલા સારૂ રાતદિવસ શિવજીનું ભજન કરવા લાગ્યો. શિવજીએ એક દિવસ સાક્ષાત્ પ્રકટ થઇને તેને જણાવ્યું કે, “ લગ્ન થયા પછી જે ઘરમાં લક્ષ્મીંદ્ર પોતાની પત્ની સાથે શયન કરતો હશે, તે ઘરમાં સર્પ કરડવાથી તેનું મૃત્યુ થશે.” આ સાંભળીને ચંદ્રધરે ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો. સંસાર ઉપરથી તેની અનુરક્તિ ઓછી થઇ ગઈ અને ‘ હર હર ’ શબ્દનો જપ કરતો એ મહાપરીક્ષાના દિવસને માટે તૈયાર થઇને બેઠો. તેણે આ વાત પોતાની પત્ની

સનકાથી છાની રાખી હતી.

જોતજોતામાં લક્ષ્મીન્દ્રે કિશોરાવસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો. સનકા રાણી માયાની જાળમાં પૂરી ફસાઇ ગઈ. રાતદિવસ એ પુત્રને લાડ લડાવવામાં નિમગ્ન રહેતી. ચંદ્રધર પુત્ર ઉપર એટલો મોહ રાખતો નહિ અને તેથી સનકા મનમાં ને મનમાં દુઃખી થતી; પણ તેનું ખરૂં કારણ શું છે તે કદી તેના કળ્યામાં આવતું નહિ.

લક્ષ્મીન્દ્ર ચંદ્રધરના ઘરનો દીપક નીવડ્યો. તેણે પોતાની જાતિનો બધો વ્યવસાય સારી પેઠે શીખી લીધો. તે હાલના કેટલાક શેઠિયાઓના સંતાનની પેઠે દુરાચારી અને અક્ષર-શત્રુ નીવડયો નહિ. તેણે કાવ્ય, નાટક, તથા અલંકારશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ કેવળ ચંદ્રધરના ઘરનુંજ ગૌરવ નહોતો પરંતુ આખા ચંપકનગરનું ગૌરવપદ હતો. એ જ્યાં જતો ત્યાં લોકો તેની સુંદર મૂર્તિ જોઇને હર્ષ પામતા અને તેની સાથે વાર્તાલાપ કરીને કાંઈ નવું શીખીને કૃતાર્થ થતા.

ચંદ્રધરના ઘરમાં છ જુવાન વહુઓ વિધવા હતી. સનકા એકલી સધવા હતી. પોતાની આંખ આગળ છ વિધવા વહુઓને જોઇને સનકા સધવાના સાજ શા આનંદથી સજે ? એને ઘણી તીવ્ર ઇચ્છા થઇ કે લક્ષ્મીંદ્રને માટે એક સુંદર વહુ લાવવી. તેણે પતિના ચરણ આગળ બેસીને પ્રેમયુક્ત મધુર શબ્દોમાં પોતાની આંતરિક ઇચ્છા જણાવી. શિવજીની ભવિષ્યવાણીનું સ્મરણ કરીને પહેલાં તો ચંદ્રધરે તેની વિનતિ ઉપર કાંઈ પણ ધ્યાન આપ્યું નહિ. આ ઉપરથી નિરાશ થઇને સનકાએ ખાવુંપીવું છોડી દીધું અને રાતદિવસ પતિના પગ આગળ પડી રહીને આંસુ વરસાવવા તથા દારુણ કલ્પાંત કરવા લાગી.

પત્નીની આવી દયાજનક દશા જોઇને ચાંદ સોદાગરે મનમાં વિચાર્યું: “નસીબમાં જે લખાયું હશે તે તો થશેજ. પ્રયત્ન કરવો એ આપણું કામ છે, તો તેને માટે લક્ષ્મીંદ્ર પરણીને આવશે ત્યારે તેને માટે નિવાસગૃહ એવું મજબૂત બનાવીશું કે મનસાદેવી પ્રતિકૂળ હોય તો પણ કાંઈ કરી શકે નહિ. આ દુઃખી સાધ્વી પત્નીની ઇચ્છા હવે મારે અપૂર્ણ રાખવી ન જોઇએ.”

આવા વિચારથી તેણે પત્નીનો એક માત્ર ઓરિયો પૂરો કરવાનો સંકલ્પ કરીને ગોરને બોલાવ્યો. કુળપુરોહિત જનાર્દન-

ને તેણે આજ્ઞા આપી કે, " આપણા લક્ષ્મીન્દ્રને માટે કોઇ યોગ્ય વહુ ખોળી લાવો."

જનાર્દન પંડિત ખોળતો ખોળતો નિછની ગામમાં જઇ પહોંચ્યો. ત્યાંના સાય સોદાગર નામના વણિકની કન્યા બેહુલા એ વખતે ચૌદ વર્ષની હતી. બેહુલાનો કંઠ કોકિલાના જેવો મધુર હતો. ગાનતાનમાં બેહુલાના જેટલી પ્રવીણતા એ વખતની કોઇ વારાંગનામાં પણ નહોતી. રસોઇના કામમાં બેહુલા સિદ્ધહસ્ત હતી. એ ઘણી ભણીગણી હતી. તેના હસ્તાક્ષર પણ ઘણા સુંદર હતા. બેહુલાનું સૌંદર્ય જોઇને પૂર્ણ ચંદ્ર પણ મલિન થઇ જતો. બેહુલાના ઉપર એ ગામના સર્વ લોકો ઘણું હેત રાખતા. એ જ્યાં જતી ત્યાં લોકો એની વાતને માથે ચડાવતા. તેની સરળ બુદ્ધિથી આપેલી સલાહને લીધે કેટલાંએ કુટુંબનો કલેશ મટી જતો. જ્યાં બેહુલા જતી ત્યાં નૃત્યગીત વગેરે આનંદોત્સવ મચી રહેતો. લોકો તેને જોઇને ગાંડાઘેલાં થઇ જતા.

વસ્તુતઃ બેહુલા સંસારની બીજી બાલિકાઓ જેવી નહોતી. એ સંસારમાં રહેવા છતાં પણ જાણે કોઇ સ્વર્ગની કલ્પનામાંજ ગૂંથાયલી રહેતી. કાનમાં કુંડળ પહેરીને સંધ્યાકાળે એ નદી-કિનારે જતી અને આકાશ તરફ નેત્ર રાખીને એકાગ્ર ચિત્તે એવી બેસી રહેતી કે, જાણે ચિત્રમાં ચીતરેલી કોઇ સુંદર મૂર્તિ હોય ને! એ વખતે તેનો એક વાળ પણ હાલતો નહિ. એ વખતે ઊંડા વિચારમાં નિમગ્ન, ધ્યાનગ્રસ્ત બેહુલાને બોલાવવાનું સાહસ તેની સરખી વયની બહેનપણીઓ પણ કરતી નહિ. એ બધીઓ તેની પાસે ચુપચાપ ઊભી રહેતી. બેહુલા ઘણી દયાળુ હતી. કેટલીક વખત એ પતિવિયોગથી વ્યાકુળ થયેલી શોકાર્ત્ત વિધવાનાં શિર-ને પોતાના ખોળામા લઇને તેના વિખરાઇ ગયેલા વાળને ઠીક કરતી અને કોઇ વખતે એ વિધવાના દુઃખ પર દયા લાવીને તેનાં કમળ જેવાં ચક્ષુમાંથી બેએક અશ્રુબિંદુ ખરતાં, ત્યારે તો એ શોકાતુર વિધવાને એમ લાગતું કે કોઇ દેવી મનુષ્યાવતાર લઇને મને ધીરજ અને દિલાસો આપવા આવી છે. બેહુલા બહુ લાંબી લાંબી વાતો કરતી નહિ, પરંતુ તેના સ્નિગ્ધ કરુણામય વ્યવહાર-થીજ તેની ચારે તરફ અપૂર્વ શાંતિ પ્રસરી રહેતી.

કોઇ કોઈ વખત સળગતી ચિતામાં પતિના શબને લઇને સતી થઇ જતી સ્ત્રીઓને જોવા બેહુલા જતી. એ સ્ત્રીઓની પતિ-

ભક્તિ જોઇને તેના હૃદયમાં અપૂર્વ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થતો.

કોઇ કોઇ વખત એ રામાયણનો પાઠ કરવા બેસતી. જે વખતે સીતાજીના કષ્ટની વાત વાંચતી તે વખતે તેના ચક્ષુમાંથી અશ્રુધારા વહેવા માંડતી. કોઇ દિવસ એ સાવિત્રીચરિત્ર વાંચતી. સતી સાવિત્રીએ મરણ પામેલા સ્વામી સત્યવાનને છાતી ઉપર ધારણ કરીને, સજીવન કરાવ્યો, એ કથા વાંચતી વખતે બેહુલાનું હૃદય સતી સાવિત્રીની ઉચ્ચ પતિનિષ્ઠાથી પરિપૂર્ણ થતું અને એ તન્મય થઇને કલાકો સુધી સાવિત્રીચરિત્રની આલોચના કરતી બેસી રહેતી.

બેહુલા ચૌદ વર્ષની થઇ ત્યારે તેના પિતાએ તેને માટે યોગ્ય વરની શોધ કરવા માંડી. એવામાંજ ચંદ્રધર શેઠનો પુરોહિત જનાર્દન પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને તેને મોંએ લક્ષ્મીન્દ્રની વાત તેના જાણ્યામાં આવી. જનાર્દન ગોર બેહુલાનું અપ્રતિમ સૌંદર્ય, તેની વિદ્વત્તા, સુશીલતા, અતિથિસત્કાર, દયા, નૃત્યગાન આદિ કળાઓમાં પ્રવીણતા વગેરે જોઇને મુગ્ધ થઇ ગયો. તેને ખાતરી થઇ કે ચંદ્રધર શેઠના પુત્ર લક્ષ્મીન્દ્રને યોગ્ય કોઇ પણ કન્યા હોય તો તે આજ છે. તેણે તરતજ ચાંદ સોદાગરને ખબર આપી. ચાંદે આવા જરૂરના કામમાં એકલા ગોરના ઉપર ભરોંસો નહિ રાખતાં જાતે જઇને કન્યાને જોઇ આવવાનું યોગ્ય ધાર્યું. જાતજાતનાં પકવાન્ન, મહા મૂલ્યવાન બનારસી સાડીઓ, ઓરિસામાં તૈયાર કરાવેલા ભાતભાતના રત્નાલંકારો તથા બીજી અનેક કિંમતી ભેટો લઇને ચાંદ સોદાગર નિછની ગામ પહોંચ્યો.

બેહુલાના પિતાએ ઘણાજ પ્રેમપૂર્વક તેનો સત્કાર કર્યો. બેહુલાને જોતાંવાર તો ચાંદ સોદાગરને એવું લાગ્યું કે જાણે સાક્ષાત્ પદ્માસન ઉપર બિરાજનારાં લક્ષ્મીજી સંસારમાં ઊતરી આવ્યાં છે. આવું સૌંદર્ય, આવી સરળતા એણે કદી જોયાં નહોતાં.

ચાંદ સોદાગરે બેહુલાના પિતાને કહ્યું: "કન્યા તો પસંદ આવી છે, પણ અમારા કુળમાં એક કુળાચાર છે, તે મુજબ કન્યાની પરીક્ષા કરવી પડશે. લોઢાના બનાવેલા દાણા તેને રાંધવા પડશે. કન્યા જો લક્ષ્મી હશે, તો લોઢાના દાણા દાળની પેઠે ગળી જશે." આ વાત સાંભળીને બેહુલાની માતા અમલા રોવા લાગી. આવી વાત કોઇએ સાંભળી છે? લોઢાના દાણા તે અગ્નિમાં કેવી રીતે ગળી જાય? બેહુલાનો પિતા પણ માથે હાથ મૂકીને બેસી રહ્યો.

એટલામાં બેહુલાએ ત્યાં આવીને કહ્યું: " તમે આટલી બધી

ફિકર શા માટે કરો છો? હું બાર મહિનામાં બાર વ્રત કરૂં છું. દર અમાવાસ્યાએ ઉપવાસ કરીને મનસાદેવીની પૂજા કરૂં છું. ઇશ્વરકૃપાથી હું લોઢાના દાણાને રાંધી આપી શકીશ."

નવી માટીની એક સુંદર હાંડી આણવામાં આવી. ચૂલા ઉપર એ હાંડીમાં આંધણ મૂકવામાં આવ્યું. બેહુલાએ મનસાદેવીનું સ્મરણ કરીને લોઢાના છ દાણા નાખ્યા તથા નીચે લાકડાંનો સારો તાપ કરીને તેના ઉપર ઢાંકણું ઢાંકી દીધું. જોતજોતામાં એ લોઢાના દાણા ગળી ગયા. બેહુલાનાં માતપિતા વિસ્મય પામીને વિચારવા લાગ્યાં કે, " આ કેવો ચમત્કાર! અમારા ઘરમાં કન્યા તરીકે કોઇ દેવીએ તો અવતાર નહિ લીધો હોય ! " બેહુલાની સખીઓ વિચારવા લાગી: " આપણી સાથે રાતદિવસ રમનારી છોકરી બેહુલા તો કોઇ દૈવી પૂતળું છે." પાડોશીઓ કહેવા લાગ્યા કે, " આ નિર્દોષ, સરળ, બાલિકા કોઈ શાપભ્રષ્ટ દેવી છે." ચાંદ સોદાગરની ખાતરી થઇ કે આ કન્યા લક્ષ્મીન્દ્રને યોગ્ય છે. જોશીઓને બોલાવવામાં આવ્યા. તેમણે વરકન્યાના ગ્રહ મેળવીને એ મતને પુષ્ટિ આપી.

ચાંદ ઘેર જઇને વિવાહની તૈયારી કરવા લાગ્યો. બીજી બધી તૈયારીઓનું કામ બંધુબાંધવો અને નોકરચાકરોને સોંપી દીધું, પણ સાંતાલ પર્વત ઉપર લોખંડનું એક સુંદર મકાન બનાવવા માટે જે કારીગરો રોક્યા તેમની દેખરેખ એ જાતેજ રાખવા લાગ્યો. પૈસા હોય ત્યાં શું કામ અસાધ્ય છે! પર્વતમાંની લોઢાની ખાણોમાંથી લોખંડની મોટી મોટી છાટો ખોદવામાં આવી. લોઢાનાજ પથ્થર, લોઢાનીજ છાટો અને લોઢાનીજ સર્વ સામગ્રીથી થોડાક દિવસમાં એક વિશાળ ભવન તૈયાર થઇ ગયું. લોખંડનું બનેલું આ ગંજાવર મકાન યમપુરીના કારાગૃહ જેવું દીસતું હતું. એ ઘરની આસપાસ એણે સો સો હથિયારબંધ પહેરેગીરો રાખી દીધા હતા. સેંકડો નોળિયા હારબંધ એ વિશાળ લોહગૃહની ચારે તરફ ફરવા લાગ્યા. તેમના તીક્ષ્ણ દાંત કોઇ પણ સાપને છિન્નવિચ્છિન્ન કરી નાખવા તૈયાર રહેતા. તેનાથી થોડેક દૂર સેંકડો મયૂરોને રમતા મૂકવામાં આવ્યા હતા. તેમના પગનાં આંગળાં અને તીક્ષ્ણ ચક્ષુ સાપ પકડવાને સર્વ રીતે યોગ્ય હતાં. એ ઘરની ચારે બાજુએ એવી જાતની વનસ્પતિઓનાં વૃક્ષો રોપી દેવામાં આવ્યાં હતાં કે જેમની ગંધથી સાપો સાંતાલી પર્વત

છોડી દઈને દૂર દૂર ચાલ્યા ગયા.

મનસાદેવી અંતરિક્ષમાંથી આ દૃઢ અને સુરક્ષિત પર્વત-દુર્ગ જોઈને ઘણી ચિંતામાં પડી. તેણે એ લોહગૃહ બનાવનાર મિસ્ત્રીને દર્શન આપીને કહ્યું: “એક કેશ પ્રવેશ કરી શકે એવડું છિદ્ર એ ઘરની દીવાલમાં રાખજે” મિસ્ત્રીએ મનસાદેવીને પ્રણામ કરીને કહ્યું: “મને ચંદ્રધર શેઠે રોજગાર અને ઇનામ આપીને વિદાય કર્યો છે, હવે હું છળ કરીને એ ઘરમાં ઓજાર સાથે ફરી-થી કેવી રીતે પ્રવેશ કરી શકું ?”

મનાસાદેવીએ કહ્યું: “એમ કે બચ્ચા ? તારી પાસે એ કામ ન કરાવું તો મારૂં નામ મનસાદેવીજ નહિ.” એટલું કહેતાંવારજ એક મોટો ભુજંગ ફૂફવાટા મારતો મિસ્ત્રીની તરફ ધસ્યો. એને જોઈને મિસ્ત્રી ડરી ગયો અને મનસાદેવીએ બતાવેલી યુક્તિ પ્રમાણે લોહગૃહમાં એક છિદ્ર કરી આવવાનું વચન આપ્યું.

બીજે દિવસે મિસ્ત્રી એ લોહગૃહને ફરીથી તપાસવાના બહાને ઓજાર સાથે ગયો અને લોખંડની દીવાલમાં એક નાનુંસરખું છિદ્ર કરીને તેને કોલસાના ભૂકાથી પૂરી દીધું.

ચંદ્રધર શેઠ લક્ષ્મીન્દ્રનો વિવાહ કરવા જાન લઈને ચંપક-નગર ગયા. આડંબર અને અનુષ્ઠાનનો અભાવ નહોતો. હાથી, ઘોડા અને પાલખીમાં બેસીને સેંકડો સંબંધીઓ લક્ષ્મીન્દ્રની જાનમાં સામેલ થયાં હતાં. વરરાજાનો પોશાક સોનેરી ભરત-કામનો તથા ચિત્રવિચિત્ર રત્નોથી જડેલો હતો. હીરા—માણિક્ય-ના હાર તેના કંઠમાં પ્રકાશી રહ્યા હતા. માથા ઉપર ઘણો કિંમતી મુકુટ પહેરીને લક્ષ્મીન્દ્ર ઘરમાંથી બહાર નીકળતો હતો, એટલા-માં તેનો મુકુટ નીચે પડી ગયો. ચોપદારોએ તરતજ મુકુટ ઉઠાવી લઈને લક્ષ્મીન્દ્રના મસ્તક ઉપર પહેરાવી દીધો. આ અપ-શુકનરૂપ ઘટના સદ્ભાગ્યે લક્ષ્મીન્દ્રની માતા સનકાના દીઠામાં આવી નહિ. ચંદ્રધર શેઠે આ બનાવ જોયો હતો અને ઊંડી ચિંતાથી તેનો પ્રાણ સુકાઈ ગયો હતો.

પુષ્કળ ધામધૂમ સાથે જાન ચંપકનગર પહોંચી. વેવાઈએ તેમનો ઘણોજ આદરસત્કાર કર્યો. સુંદર, ભવ્ય મહેલોમાં ઉતારા આપ્યા. આજે બેહુલા અને લક્ષ્મીન્દ્રે પ્રથમજ વાર એક બીજાને જોયાં. આ પ્રથમ મિલનમાંજ તેમને એમ જણાયું કે બન્નેએ પરસ્પરના મિલનથી કોઈ અલભ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી છે. એક ક્ષણ-

માં તેમના જીવનમાં એક નૂતન અધ્યાયનો આરંભ થયો.

યથાસમયે ધામધૂમપૂર્વક વિવાહસંસ્કાર થઇ ગયો.

ચંદ્રધરે ઘેર આવ્યા પછી પુત્ર અને પુત્રવધૂને સાંતાલી પર્વત ઉપરના લોહગૃહમાં ઉતારો આપ્યો. પતિપત્નીને સાથે રહેવાનો આજ પ્રથમ દિવસ હોવાથી મનસાદેવીના શાપની આશંકાને લીધે ચંદ્રધર પોતે ઉન્મત્ત પુરુષની પેઠે હાથમાં મોટી ડાંગ લઇને એ લોહગૃહની ચારે પાસે ફરવા લાગ્યો અને પહેરેગીરો જાગતા રહે છે કે નહિ તેની ખબર લેવા લાગ્યો.

મનસાદેવીએ આજે પોતાના તાબાના સર્પોનું સ્મરણ કર્યું. એકેએકે જાતજાતના મોટા મોટા ભુજંગો આવીને ફૂંફાડા મારતા ઊભા રહ્યા. તેમના ઝેરી ફૂંફાડાથી ચારે દિશાઓ કાંપવા લાગી. મનસાદેવીએ તેમને આજ્ઞા આપી કે, "તમારામાંથી કોઇ એક સાપ લોહગૃહમાં જઇને ચંદ્રધર સોદાગરના પુત્ર લક્ષ્મીન્દ્રને ડંખી આવો." પરંતુ બધા સાપ કહેવા લાગ્યા: "બાપ રે! સાંતાલી પર્વત ઉપર કોણ જાય? ત્યાં તો એવા મોટા નોળિયા બેઠા છે કે અમને એકદમ સ્વાહા કરી જાય." કોઇ સર્પ કહેવા લાગ્યો કે, "ત્યાં એવી એવી વનસ્પતિ છે કે જેની ગંધને લીધે અહીં બેઠેબેઠે અમને ત્રાસ છૂટે છે; તો ત્યાં ગયા પછી તો એકદમ ગૂંગળાઇને મરી જઇએ." કોઇ કહેવા લાગ્યા: "ઘરમાં પેસવાની જગ્યા તો એકજ છે અને ઘરની ચારે બાજુએ હથિયારબંધ પહેરેગીરો ઊભા છે. તેઓ ઊંઘવા ન પામે તેટલા સારૂ ચંદ્રધર શેઠે તેમને પુષ્કળ અફીણ ખવરાવ્યું છે. એ પહેરેગીરોની નજર અમારા ઉપર પડી જાય તો અમારા બારજ વાગી જાય." આ પ્રમાણે બધા સાપ કાંઇને કાંઇ બહાનું બતાવવા લાગ્યા. ત્યારે મનસાદેવીએ ક્રોધે ભરાઇને લાલચોળ આંખ કરીને કહ્યું: "હું તમારી લાંબીટૂંકી વાતો સાંભળવા માગતી નથી. મને સીધો જવાબ આપો કે મારી આજ્ઞાનું પાલન કરવાને તમારામાંથી કોઇ તૈયાર છે કે નહિ?" બધા ચૂપ રહ્યા. આખરે બંકરાજ નામના એક સર્પે લક્ષ્મીન્દ્રને દંશ દેવાનું કબૂલ કર્યું. એ મનસાદેવીનો આશીર્વાદ લઇને સાંતાલી પર્વત તરફ ચાલ્યો.

પેલી તરફ લોહમહેલમાં લક્ષ્મીંદ્ર ભરનિદ્રામાં સૂતો હતો. બેહુલાને મનસાદેવીના શાપની ખબર હોવાથી તે તેની પાસે જાગતી બેઠી હતી. એકાએક લક્ષ્મીંદ્રને ભૂખ લાગી આવી. આળસ

મરડીને તેણે પાસે બેઠેલી બેહુલાને કહ્યું: "વહાલિ, હવે ભૂખ લાગી છે. થોડોક ભાત કરી આપ તો." એટલું કહીને એ પાછો ઊંઘી ગયો. બેહુલા તો આ સાંભળીને અવાક્જ થઇ ગઇ. આટલી મોડી રાતે લોખંડના ઘરમાં, રસોઈની પૂરતી સોઈ નહિ, એવી જગ્યાએ પતિને ભાત રાંધીને કેવી રીતે ખવરાવવો? આખરે તેણે નાળિયેરના છોતરાંની આગ સળગાવીને માટીની નાની સરખી હાંડીમાં નાળિયેરનાજ પાણીમાં ચોખા ચડાવ્યા; પણ એટલામાં એણે જોયું કે લોઢાની દીવાલ ફાટે છે (વાચકોને યાદ હશે કે લોઢાની દીવાલમાં કોલસા ભરી રાખ્યા હતા, તે નીકળીને છિદ્ર થયું હતું.) અને એ છિદ્રમાંથી એક સર્પ ઘરમાં પ્રવેશ કરી રહ્યો છે. બાપ રે! બેહુલા ભયંકર સાપને જોઇને ચમકી ઊઠી; પણ એણે આ વખતે ધીરજ ખોઇ નહિ. સમયસૂચકતા વાપરીને બેહુલાએ એક સોનાની વાડકીમાં દૂધ અને કેળું મૂકીને સાપની આગળ ધર્યું. સાપે જ્યાં વાડકીમાં મોં ઘાલ્યું એટલે બેહુલાએ તેના ઉપર એક પાટલો ઢાંકી દીધો. આ પ્રમાણે એક સર્પ કેદ પકડાયો. એને પાછો આવેલો ન જોઇને મનસાદેવીએ ઉદયકાલ નામના બીજા સર્પને મોકલ્યો, પણ તેનીયે બેહુલાએ એજ વલે કરી. પછી કાલદંત નામનો સર્પ આવ્યો, તે પણ એજ પ્રમાણે ફસાઈ ગયો. રાત પૂરી થવા આવતી હતી. ભાત સીઝીને તૈયાર થઇ ગયો હતો. બેહુલાએ પતિને ઊંઘમાંથી જગાડવા માંડ્યો, પણ લક્ષ્મીંદ્ર ઘસઘસાટ ઊંઘતો હતો. પતિને ઊંઘમાંથી જગાડવાનું પણ સતીએ યોગ્ય ન ધાર્યું. એ પલંગના પાયા આગળ બેસી રહી; પરંતુ આખી રાતનો ઉજાગરો હોવાથી દૈવયોગે બેહુલાની આંખ પણ જરાક મળી ગઇ. આવો સરસ લાગ જોઇને મનસાદેવીએ કાળનાગિનીને લક્ષ્મીન્દ્રનો જીવ લેવા મોકલી. તે લોહગૃહમાં આવીને લક્ષ્મીન્દ્રના પગની પાસે ચુપચાપ બેસી રહી. લક્ષ્મીંદ્ર પાસું ફેરવવા ગયો તે વખતે તેના પગની લાત કાલનાગિનીને વાગી. કાલનાગિની પણ ધર્મજ્ઞ હતી.

લક્ષ્મીન્દ્રને કેવી રીતે કરડાય એજ ચિંતામાં એ હતી એટલામાં દૈવયોગે તેને લક્ષ્મીન્દ્રની લાત વાગી, એટલે તરતજ તેણે લક્ષ્મીન્દ્રને દંશ કર્યો.

"બાપ રે! મને કાંઇ કરડ્યું!" એમ કહીને લક્ષ્મીન્દ્ર જાગી ઊઠ્યો. બેહુલા પણ તરતજ જાગી ઊઠી. પતિના શબ્દો સાંભળતાં

વારજ તેનો તો જીવ ઊડી ગયો. એણે કાલનાગિનીને નાસી જતાં પાછળથી જોઇ હતી, એટલે તેની ખાતરી થઇ ગઇ. આજ પોતાનું સર્વ નાશ થયું છે. એ માથું ફૂટી ફૂટીને રોવા લાગી. ચાંદ સોદાગરને પણ આજે નિદ્રા આવી નહોતી. તે અવાજ સાંભળતાં-વારજ ઝટપટ ત્યાં દોડી ગયો. સનકા પણ આકુળવ્યાકુળ થઇને ત્યાં દોડી આવી. ત્યાં આવીને જુએ છે તો લક્ષ્મીન્દ્રનું સોના જેવું શરીર કાળું પડી ગયું છે. સ્વામીના શબને ખોળામાં ધારણ કરીને દેવીસ્વરૂપ બેહુલા વિખરાયલા વાળ સાથે આક્રંદ કરતી બેઠી છે. સનકાની સાથે જે આડોશીપાડોશીની બીજી સ્ત્રીઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચી હતી તે લક્ષ્મીંદ્રના મૃત્યુ માટે હતભાગિની બેહુલાનો દોષ કાઢવા લાગી: "અભાગણી કોણ જાણે કેવાંએ પગલાંની આવી કે પહેલીજ રાતે ઇંદર જેવા લખીનદરને ખાધો." પરંતુ સનકાના મનમાં નિર્દોષ પુત્રવધુને માટે એવો કોઇ વિચાર આવ્યો નહિ. એ તો પ્રાણથી પણ પ્યારા પુત્રને જોતાં વારજ મૂર્છા ખાઇને જમીન ઉપર પડી ગઇ. બધાંની આ સ્થિતિ જોઈને ચંદ્રધરનું હૈયું પણ ભરાઈ આવ્યું; પરંતુ એ આત્મસંવરણ કરીને તરતજ ત્યાંથી ઉત્તરક્રિયા વગેરેનો ઘટતો બંદોબસ્ત કરવા ચાલ્યો ગયો.

બેહુલાએ સગાંસંબંધીની તથા પાડોશની સ્ત્રીઓએ કરેલી નિંદા સાંભળી તોપણ જરાયે ખોટું લગાડયું નહિ. તેનું ધ્યાન તો બીજાજ વિચારોમાં રોકાયેલું હતું: "હાય! પતિને એક વાર પણ હું સ્પર્શ-સુખ આપી શકી નહિ! હાય! જિંદગીમાં એક-જ વાર એમણે મારી પાસે ભાત માગ્યો તે પણ હું ખવરાવી શકી નહિ." આ વિચારો તેના હૃદયને વિદીર્ણ કરી નાખતા હતા. એને લાગ્યું કે, "આ સ્ત્રીઓ મને અભાગિની કહે છે તે ખરૂંજ છે, નહિ તો વિવાહ પછીથી પ્રથમજ રાત્રીએ પતિદેવનું મૃત્યુ શાનું થાય?" બેહુલાનાં ચક્ષુઓમાંથી અશ્રુધારા દડદડ વહેવા લાગી. પણ તેણે આત્માને સંયમમાં રાખીને આંસુના વેગને રોકી દીધો.

બેહુલાએ આંખો ખોલીને જોયું તો પાસેની સ્નેહવિહ્વળ થઇ ગયેલી સાસુ સનકા મૂર્છિત પડી છે. તેને જોતાં તેનું હૈયું વધારે ભરાઈ આવ્યું: "હાય! આવી સ્નેહાળ સાસુનું સુખ પણ હું વધારે વખત ભોગવી ન શકી."

લક્ષ્મીન્દ્રના શબને યથાસમયે, એ લોહમહેલમાંથી લઇ

જવામાં આવ્યું. આજ બેહુલાએ લજ્જા બિલકુલ છોડી દીધી હતી. એ સ્વામીના શબની સાથે સાથે ગઇ. લક્ષ્મીન્દ્રને માટે સુગંધીદાર કાષ્ઠની ચિતા ખડકવામાં આવી. બેહુલા એ ચિતાની પાસે જઇને કહેવા લાગી: "જો એમને બાળી મૂકશો તો હું પણ સાથે સાથે ચિતામાં પ્રવેશ કરીશ પરંતુ મારા અભિપ્રાય મુજબ એમને અગ્નિદાહ કરવાની જરૂરજ નથી. સર્પે કરડેલા મનુષ્યને બાળી મૂકવાનો નિયમ નથી, એને તો એક મોટી શબવાહિની ઉપર બાંધીને પાણીમાં વહેવરાવી દો. ઇશ્વરની ગતિ ન્યારી છે. કદાચ કોઇ સાપ ઉતારનારાની કૃપાથી એમનામાં ફરીથી ચેતન આવી શકે. હું એ શબવાહિની ઉપર બેસીને એમની સાથે જઇશ."

બધાએ બેહુલાની વાતને અનુમોદન આપ્યું. પતિની સાથે જવા સંબંધી તેણે જે શબ્દો કહ્યા હતા તેને લોકો મિથ્યા શોકોદ્ગારજ સમજ્યા હતા; પરંતુ જ્યારે શબવાહિની તૈયાર કરીને લક્ષ્મીન્દ્રના શબ સાથે ગંગાના પ્રવાહમાં વહેવડાવી દેવામાં આવી, ત્યારે સુંદર વસ્ત્રધારિણી સિંદૂર અને ચંદનલિપ્ત લલાટવાળી સાક્ષાત્ દેવીસ્વરૂપ બેહુલા એ શબવાહિની ઉપર જઇને બેસી ગઇ. બધા એ દૃશ્ય જોઇને હાહાકાર કરવા લાગ્યા.

સગાંસંબંધી તથા અન્ય નગરવાસીઓએ બેહુલાને ઉતારવા ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ બેહુલા પોતાના નિશ્ચયમાં દૃઢજ રહી. આખરે શોકને લીધે ઉન્મત્ત થયેલી સનકા રોતીરોતી ગંગામાં આવી અને બેહુલાને કહેવા લાગી: "હતભાગિનિ! સાસરે આવીને તેં હજુ ભોજન પણ કર્યું નથી. કાલે તો તેં અપવાસ કર્યો હતો. ઘેર આવીને બે કોળિયા ભાત ખા. ચાલ બેટા, ચાલ; તારૂં મોં જોઇને હું લક્ષ્મીન્દ્રનું દુઃખ ભૂલી જવા યત્ન કરીશ." પરંતુ બેહુલાનો સંકલ્પ કોઇની પણ વિનતિથી શિથિલ થયો નહિ. એ તો શબવાહિની ઉપરથી ઊતરીજ નહિ.

આ વખતે સંધ્યાકાળનો સમય હતો. ગંગા નદીના તરંગો સાથે અથડાતી અથડાતી લક્ષ્મીન્દ્રની શબવાહિની નદીમાં વહેવા લાગી. બેહુલા મનમાં વિચારતી હતી કે, જે દેશમાં મૃત્યુજ નથી તે દેશમાંથી હું સ્વામીનું જીવન પાછું લાવીશ. જતી વખતે તેણે શોકવિહ્વળ સાસુ સનકાને કહ્યું હતું કે, "વાસરગૃહમાં તેલનો દીવો બળી રહ્યો છે.તે દીવાને હોલવાવા ન દેશો. સોનાની થાળી-

માં જે ભાત મૂકયો છે તે પણ દાડમના ઝાડની નીચે દાટી મૂકજો. હું સ્વામીને લઈને પાછી આવીશ.”

આ મહાશોકની વાર્તા વાયુને વેગે ચારે તરફ પ્રસરી ગઇ. ચંપકનગરવાસી આ કિનારા ઉપરના જળને ઘણુંજ પવિત્ર ગણવા લાગ્યા તથા નદીના એ કિનારેથી થોડી માટી લઈ જઇને તેને પોતાના ઘરના મંદિરમાં સ્થાપી અને દેવતાની મૂર્તિ તરીકે તેને પૂજવા લાગ્યા.

આ વાત ધીમે ધીમે નિછની નગરે પહોંચી. આ સમાચાર સાંભળતાંવારજ બેહુલાની માતા અમલાએ પોતાના ત્રણ પુત્રોને બેહુલાને તેડી લાવવા સારૂ મોકલ્યા. તેઓ નદીના ઘાટ આગળ આવીને બેઠા તો થોડી વારમાં પતિના શબ સાથે આવતી બેહુલાને તેમણે જોઇ. તે અશ્રુભરી આંખે પતિના સામું જોઇ રહી હતી. શબવાહિની ઘડીકમાં પાણીમાં ડૂબતી હતી, તો ઘડીકમાં ઉપર આવતી હતી; પણ પતિવ્રતા બેહુલાનું તે તરફ ધ્યાન નહોતું. તેના લલાટમાં સિંદૂરનો ચાંલ્લો હતો. તેનાં સુંદર વસ્ત્રો વાયુના સ્પર્શથી ઊડી રહ્યાં હતાં. ચારે તરફથી પક્ષીઓ અને જંતુઓ લક્ષ્મીન્દ્રના મૃતદેહને ખાવા માટે આવતાં હતાં. તેમને ઉરાડી મૂકવામાં સતી બેહુલા નિમગ્ન હતી.

આવી દશામાં તેના ભાઇ હરિસાધુએ તેને બૂમ પાડીને કહ્યું: “બહેન! બહેન! તારી આ દશા શાથી થઈ? અપ્સરાની પેઠે સુંદર સાજ સજાવીને તને બે દિવસ પહેલાં સાસરે વળાવી હતી. એટલા થોડા અરસામાંજ તારી આ દશા કોણે કરી?” બોલતાં બોલતાં હરિસાધુનું હૃદય ભરાઇ આવ્યું અને તે રોવા લાગ્યો.

બેહુલાએ કાંઇ પણ ન બોલતાં કપાળ ઉપર હાથ મૂકયો. શ્રાવણની ધારાની પેઠે તેનાં બન્ને ચક્ષુમાંથી જળ પડવા લાગ્યું.

ગળગળા સ્વરે હરિસાધુએ બેહુલાને કહ્યું: “જે થવાનું હતું તે થઇ ચૂકયું છે. હવે લક્ષ્મીન્દ્રના શબને અહીં કિનારા ઉપર મૂક. અગરૂ અને ચંદનના કાષ્ઠની ચિતા કરાવીને અમે તેનો યથાવિધિ અગ્નિસંસ્કાર કરીશું. શબને લઇને જળમાં તરવાથી શો ફાયદો છે? ચંદ્રધર શેઠ પણ કેવા મૂર્ખ છે કે મરેલાની સાથે જીવતીને પણ પાણીમાં વહેવરાવી દીધી છે. ચંપકનગરના લોકો

કેવા નિર્દય! હવે તને અમે કદી એને ઘેર નહિ જવા દઈએ.”

બેહુલાએ ડોકું ધુણાવીને પોતાની અસંમતિ જણાવી કે, “આ મૃત દેહમાં જીવનનો સંચાર નહિ ;કરી શકું ત્યાંસુધી હું ઘેર પાછી નહિ ફરૂં. સ્વામીની જે ગતિ, તેજ મારી ગતિ.”

કિનારા ઉપરના લોકો બેહુલાની અવસ્થા જોઇને રોવા લાગ્યા. તેનો ભાઈ હરિસાધુ વારંવાર કહેવા લાગ્યોઃ “તું પિતાજી-ને ઘેર પાછી આવ. તુંજ અમારા ઘરમાં કરતીકારવતી થઇશ. તું માતાના નયનની પૂતળી છે. અમારે કાંઇ પાંચ સાત બહેનો નથી. એકની એક તુંજ છું. અમે તને કોઇ પણ પ્રકારે ઓછું નહિ આવવા દઇએ. આમ ભર નદીમાં જવાથી માછલાંમગર તને ખાઈ જશે. વળી રસ્તામાં દુષ્ટ લોકો તારી આબરૂ ઉપર હાથ નાખશે. તું નિરૂપમા સુંદરી છે. તારે એકલી જવું ન ઘટે.”

બેહુલા રોતી રોતી કહેવા લાગીઃ “મોટાભાઇ! તમે પાછા જાઓ. હું ખૂણો સેવવા તમારે ઘેર આવીશ નહિ. માને કહેજો કે જેમના હાથમાં તેમણે મારૂં દાન કર્યું હતું, તેમની સાથેજ હું જાઉં છું અને તેમને છોડીને એક ઘડી પણ જીવીશ નહિ. જો સ્વામીને જીવનદાન અપાવી શકીશ તો પાછી તમારે ઘેર આવીશ. તમે હવે ઘેર જાઓ. કિનારે ઊભા રહીને નકામા રુવો છો શા સારૂ?” બેહુલાની આંખોમાંથી ચોધાર આંસુ પડવા લાગ્યા.

જોતજોતામાં લક્ષ્મીન્દ્રની શબવાહિની કિનારો ઓળંગીને આગળ ચાલી.

વાચક બહેનો! ગંગાના જળમાં મૃત સ્વામીને અંક ઉપર સુવાડીને બેહુલાને વહી જતી જુઓ! સ્વામીની જીવનસંગિની તો તમે ઘણી સ્ત્રીઓ જોઇ હશે, પણ મરણસંગિનીને જોવી હોય તો આ બેહુલાને જુઓ!

જતાં જતાં એ ગોદાઘાટ ઉપર આવી પહોંચી. ત્યાં એક માછીમાર માછલાં પકડતો હતો. એ માછીમાર બેહુલાનું રૂપ જોઇને મુગ્ધ થઈ ગયો. તેને પોતાને વશ કરવાના ઇરાદાથી તે કહેવા લાગ્યોઃ “અલી અપછરા! અલી અપછરા! તું આ મડદાને લઇને ક્યાં જાય છે? મારે ઘેર ચાલને! મારે ઘેર ચાર બાયડીઓ છે. તું આવીશ તો એ બધીઓનાં માન ઊતરી જશે અને એ બધીઓ રાતદહાડો તારી ચાકરી કરશે.” પણ સતી બેહુલાએ તેનાં વચનો ઉપર કાંઇ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તે દુષ્ટ બેહુલાને પકડવા

આવ્યો, પણ એટલામાં ઇશ્વરપ્રતાપે એક એવું પ્રચંડ મોજું આવ્યું કે તેના ધક્કાથી બેહુલા અને લક્ષ્મીન્દ્રવાળી શબવાહિની ઘણે દૂર જતી રહી.

આગળ જતાં તેને એક નૌકા મળી. એ નૌકામાં બે ભાઇઓ હતા. બંને ભાઇઓ બેહુલાનું સૌંદર્ય જોઇને ગાંડા થઇ ગયા. બેહુલાને કોણ વરે એની મિથ્યા લડવાડમાં બંને મારામારી કરવા લાગ્યા અને આખરે નૌકા ઊથલી પડવાથી બંને જળશાયી થયા.

ત્યાર પછી એક વૈદરાજ મળ્યા. તેમણે લક્ષ્મીન્દ્રને જીવતો કરવાની મિથ્યા લાલચ આપીને બેહુલાને વશ કરવાનો ઇરાદો કર્યો; પરંતુ તેની આંખના અણસારાથી બેહુલા તેનો દુષ્ટ વિચાર પારખી શકી. પાપી વૈદરાજની વિનંતિ ઉપર જરા પણ લક્ષ્ય આપ્યા વગર સતી બેહુલા આગળ ચાલી.

તેના પતિનું શબ સડવા માંડ્યું હતું. બેહુલા તેને પોતાનાં વસ્ત્રોથી ધોતી અને રોતી રોતી, તેને સજીવન કરવાના વિચાર-માંજ આગળ વહી જતી હતી. બીજા શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે સ્વામીને પુનર્જીવન દેવાનું તેણે તપ આદર્યું. સ્વામીને શી રીતે જીવતા કરી શકાશે એ વાતનું તેને કાંઇ પણ ભાન નહોતું; પરંતુ જેમ જેમ વધારે કષ્ટ પડતું તેમ તેમ તેના મનમાં આશાનો વધારે સંચાર થતો. તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે ગમે તેટલું દુઃખ પડશે તોપણ પતિદેવનો ત્યાગ કરીશ નહિ.

ત્રણ ચાર દહાડા પછી બેહુલા એક ઘાટ ઉપર જઇ પહોંચી. ત્યાં આગળ તેને કોઇ દેવી ધારીને લોકો તેને સારૂ જાતજાતનાં ફળફળાદિ ખાવા લાવ્યા. બેહુલાએ તેમના આગ્રહથી સ્નાન કરીને સહેજસાજ ફળ ખાધાં અને પછી હાથ જોડીને દર્શન કરવા આવેલા લોકોને કહ્યું: “ આપ સર્વ મને આશીર્વાદ આપો કે હું સ્વામીને બચાવી શકું.” સ્વામી કયાં છે? અહીંયાં તો ગળી ગયેલા માંસવાળું, હાડકાંના માળા જેવું એક શબ હતું, છતાં પણ દેવીની ઇચ્છાને અનુસરીને બધાએ ખરા અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપ્યો: “ અમે આશીર્વાદ આપીએ છીએ કે તમારા સ્વામી ફરીથી જીવતા થશે.”

આ પ્રમાણે લગભગ છ માસ વીતી ગયા. લક્ષ્મીન્દ્રના દેહ-માં હવે થોડાંક હાડકાંજ રહ્યાં હતાં. બેહુલા પણ ઉપવાસ અને જાતજાતનાં કષ્ટ ભોગવીને બિલકુલ સુકાઇ ગઇ હતી. એ હવે

સોનાની પૂતળી જેવી, પ્રફુલ્લવતી, અપૂર્વ રૂપલાવણ્યવતી બેહુલા સુંદરી રહી નહોતી. હવે તો તેનું સ્વરૂપ એવું બદલાઇ ગયું હતું કે તેની માતા અમલાદેવી આવે તો તે પણ તેને ઓળખી ન શકે. તેનું શરીર ક્ષીણ થઇ ગયું હતું; પરંતુ એ ક્ષીણતામાં પણ તેના મુખારવિંદ ઉપર એક અપૂર્વ પ્રભા હતી. એ સતીત્વનું તેજ હતું. એ તેજ માનુષી નહિ પણ સ્વર્ગીય તેજ હતું.

આ પ્રમાણે જતાં જતાં એક રમણીય પ્રભાતે બેહુલા એક ઘાટ ઉપર પહોંચી. એ ઘાટ ઉપર નેતા ધોબણ કપડાં ધોતી હતી. નેતા ધોબણને જોતાંવારજ બેહુલાને લાગ્યું કે, આ સ્ત્રી મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરેલી હોવા છતાં પણ કોઇ દેવી છે.

બેહુલા મનમાંને મનમાં વિચાર કરવા લાગી: “ જે દેશમાં મૃત્યુ નથી એ દેશનો પત્તો આ રમણીને હશે; નહિ તો એને જોતાં-વારજ મારૂં હૃદય આટલું બધું પ્રફુલ્લ શાનું થાય ? ”

એ દિવસે નેતા ધોબણનો એક નાનો છોકરો તોફાન કરીને નદીમાં વસ્ત્ર ફેંકી દેવા લાગ્યો તથા ઘણી રીતે માતાને પજવવા લાગ્યો. નેતા ધોબણે ચિડાઇ જઇને તેને ગળે ટૂંપો દઇને મારી નાખ્યો તથા પોતે નિશ્ચિંત થઇને કપડાં ધોવા લાગી. તેના ધોવાથી કપડાં પણ બરફ જેવાં ઊજળાં થઇ ગયાં. બેહુલાએ આવાં ઊજળાં વસ્ત્ર કદી જોયા નહોતાં.

પછી સંધ્યા વેળા થઇ ત્યારે નેતા ધોબણે એ મરી ગયેલા બાળક ઉપર થોડુંક પાણી છાંટીને તેને સજીવન કર્યો. બાળક ઊંઘમાંથી જાગી ઊઠે તેમ હસતો હસતો ઊભો થયો.

પછી એ દેવી–ધોબણ માથે કપડાંનો ગાંસડો બાંધીને એક હાથમાં બાળકનો કર પકડીને, વીજળીને વેગે આકાશમાર્ગે ઊડતી ઊડતી અલોપ થઇ ગઇ.

બેહુલા આખી રાત એ આરે બેસી રહીને વિચારવા લાગી: “ આ શું ? સ્વપ્ન જોયું કે ખરેખરી ઘટના જોઇ ? ”

બીજે દિવસે પાછી એજ ઘાટ ઉપર નેતા ધોબણ આવી પહોંચી. બાળકને આગલા દિવસની પેઠેજ મારીને સુવાડી રાખ્યો અને સાંજે જતી વખતે સજીવન કર્યો. બેહુલાને ખાતરી થઇ કે આ ધોબણ કોઇ દેવી છે. એ દિવસે જેવી એ પોતાના બાળકનો હાથ પકડીને આકાશમાં ઊડી જવા જતી હતી, એટલામાં બેહુલા તેના પગ આગળ જઇને રોઇ પડી.

નેતા જરા સરકી જઇને સ્મિત–હાસ્યપૂર્વક બોલીઃ “ તારા જેવી વરઘેલી છોકરી તો દુનિયામાં કયાંય જોઇ નથી. સ્વામીને બચાવવો હોય તો મારી સાથે સ્વર્ગમાં ચાલ. મહેશ્વર તારા ઉપર પ્રસન્ન થયા છે. ”

બેહુલા માટે આ કેવો આહ્‌લાદક જવાબ હતો! નેતા ધોબણના મોંઢામાંથી આવાં અમૃત સમાન શીતળ વચન આટલાં જલદી નીકળશે, એવી તેને પોતાને પણ આશા નહોતી. તેની આંખોમાંથી દડ દડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. નેતા આદરપૂર્વક તેનાં આંસુ લૂછીને તેને સ્નેહયુક્ત વચનોથી આશ્વાસન આપવા લાગી.

નેતા બેહુલાને સ્વર્ગલોકમાં દેવસભામાં લઇ ગઇ. એ સભામાં સૂર્યના જેવો ઝગમગતો મુગટ પહેરીને અમ્લાન પારિજાત પુષ્પની માળા કંઠમાં ધારણ કરીને ઇંદ્ર બેઠા હતા. તેમની આજુબાજુ બીજા મહાન દેવતાઓ દિવ્ય વસ્ત્ર ધારણ કરીને બિરાજ્યા હતા. બેહુલા એ સર્વ દેવતાઓનાં વસ્ત્રાભૂષણ તથા દિવ્ય કાંતિ જોઇને વિસ્મય પામી ગઇ.

બેહુલાએ દેવસભામાં પ્રવેશ કરતાંવારજ સર્વ દેવતાઓને પ્રણામ કર્યા. તેને જોઇને દેવતાઓ બોલી ઊઠ્યાઃ “ બેહુલા! અમે સર્વે તારી પતિભક્તિ અને તપસ્યા જોઇને ઘણા પ્રસન્ન થયા છીએ. અમે જાણીએ છીએ, કે તું નૃત્યકળામાં ઘણીજ પ્રવીણ છે. એક વખત અમને તારો નાચ બતાવ. ”

આ કેવી નિષ્ઠુર અને અનુચિત આજ્ઞા! બેહુલા નૃત્યકળામાં પ્રવીણ હતી એ વાત ખરી, પણ એ કાંઇ વારાંગના નહોતી. એ સારા ઘરની વહુબેટી હતી. વળી આ નાચતમાશાનો સમય હતો? પરંતુ દેવની આજ્ઞા માથે ચડાવીને બેહુલાએ નાચવા માંડયું.

બેહુલાનાં નાજુક નખરાંથી, તેના મૃદુ હાસ્યથી, તેણે સર્વ દેવતાઓનાં હૃદયમાં કરુણાનો સંચાર કરી દીધો. તેના પ્રત્યેક મુજરાની સાથે દેવતાઓની આંખોમાં અશ્રુ આવી ગયાં.

રંભા, તિલોત્તમા, મેનકા, ઉર્વશી, આદિ સ્વર્ગની વિદ્યાધરી અને અપ્સરાઓનું નૃત્ય આની આગળ કાંઇ વિસાતમાં નથી, એમ દેવતાઓને લાગ્યું. અપ્સરાઓનું નૃત્ય તરલ, ઉજ્જવળ અને ક્ષણસ્થાયી હોય છે. ક્ષણભરને માટે ચિત્તને પોતાના કાબૂમાં કરી દે છે; પણ આ નૃત્યમાં તો દેવતાઓને કાંઈ ઓરજ રસ આવ્યો. તેનો રસ ચિરસ્થાયી હતો. તેની કરુણા અને સ્નિગ્ધ-

તાએ દેવતાઓના ઉપર પણ ઘણો સારો પ્રભાવ પાડ્યો હતો. આજે સર્વ દેવતાઓ બેહુલાનું નૃત્ય જોઇને પોતાને પવિત્ર થયેલા ગણવા લાગ્યા.

નાચ પૂરો થઇ રહ્યા પછી દેવતાઓએ કહ્યું: "પુણ્યશીલે! તેં દૈવયોગે ઘણી વિડંબનાઓ ભોગવી છે. આજે અમે તને ભરી સભામાં નાચવાની આજ્ઞા આપી એ પણ કાંઇ ઓછી વિડંબના નથી, એ અમે જાણીએ છીએ; પણ સ્વામીના જીવનની ખાતર તું કેટલું દુઃખ અને અપમાન ખમી શકે છે તેની પરીક્ષા કરવા માટેજ અમે આજે આવી ગેરવ્યાજબી માગણી કરી હતી. આવી દશામાં ભરી સભામાં તારા જેવી સતી સિવાય બીજી કોણ નાચી શકે? તું અમારી કઠણ પરીક્ષામાં પાર ઊતરી છું. તેં અમને આવી અનુચિત આજ્ઞા આપવા માટે શરમાવ્યા છે; પણ હવે અમે સર્વે આશીર્વાદ આપીએ છીએ કે તારો મનોરથ સિદ્ધ થવામાં વિલંબ થશે નહિ."

દેવસભામાંથી અનુચરો મનસાદેવીને બોલાવવા દોડ્યા. અત્યારે એ દેવસભામાં હાજર નહોતી, પણ એણે બેહુલાના સ્વામીને જીવનદાન કરવાનું વચન આપ્યા પછીજ દેવતાઓએ નેતા ધોબણની મારફતે બેહુલાને સ્વર્ગમાં બોલાવી હતી; પણ આ અણીના વખતે મનસાદેવી સંતાઇ ગઇ હતી. આખરે શિવજીની કૃપાથી દિવ્ય ચક્ષુની મદદથી નેતા ધોબણજ તેને શોધી લાવી. ઈંદ્ર, ચંદ્ર, વાયુ, વરુણ આદિ દેવતાઓએ એકત્ર થઇને મનસાદેવીને લક્ષ્મીન્દ્રને જીવતો કરવાની વિનતિ કરી. બેહુલા નમ્રતાપૂર્વક ત્યાં સૌની સન્મુખ ઊભી રહી હતી.

આખરે એ દેવસભામાં મનસાદેવીએ પોતાના પરિતાપની વાત મૂળથી માંડીને કહી: "આ જગતમાં બીજા સર્વે તેની પૂજા કરવા તૈયાર છે; પણ ચંદ્રધર શેઠ મારા કટ્ટા શત્રુ છે. એ પોતે મારી પૂજા કરતા નથી, એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ઘરમાં પણ કોઇને પૂજા કરવા દેતા નથી. મેં એને ઘણી રીતે હેરાન કર્યો, જાતજાતનાં દુઃખ દીધાં, પણ એ કોઈ પણ પ્રકારે ઠેકાણે આવ્યો નહિ. જેમ જેમ એના ઉપર કષ્ટ પડતું ગયું તેમ તેમ એ મારો વધારે તિરસ્કાર કરતો ગયો. મનુષ્ય થઇને દેવતાનો આટલો તિરસ્કાર કરે તે કોણ સહન કરે? જો ચાંદ સોદાગરની પૂજા મેળવ્યા વગર આ મર્ત્ય લોકમાં મારી પૂજાનો પ્રચાર થઇ શકે

એમ હોત તો હું એની ઘૃણાની કાંઈ પણ પરવા ન કરત; પરંતુ મહાદેવની આજ્ઞા છે કે, ચંદ્રધરની પૂજા કર્યા વગર તારી પૂજાનો જગતમાં પ્રચાર થશે નહિ, માટે હવે તમે કહો કે એવા હઠીલા મનુષ્ય આગળ હું મારો ટેક કેવી રીતે છોડી દઉં ? અને તેની પ્રાર્થના વગર તેના પુત્રને જીવતદાન કેવી રીતે આપી શકું ?"

દેવી મનસાની પરિતાપવ્યંજક દૃષ્ટિ મહાદેવ ઉપર ગઈ અને તેનાં ચક્ષુમાંથી એકેક અશ્રુબિંદુ જમીન ઉપર પડવા લાગ્યું.

મહાદેવે તેને દિલાસો આપીને લક્ષ્મીન્દ્રને પુનર્જીવિત કરવાની આજ્ઞા આપી. તેમણે કહ્યું કે, "ચાંદ સોદાગર તારી પૂજા કરે એવો બંદોબસ્ત હું કરીશ."

આટલી આજ્ઞા મળતાંવારજ મનસા દેવીએ પ્રફુલ્લ ચિત્તે લક્ષ્મીન્દ્રને સજીવન કર્યો. લક્ષ્મીન્દ્રના પગનું એક હાડકું માછલાં લઈ ગયાં હતાં, તે પણ ઘણી શોધ કરીને મનસાદેવીએ પાછું મંગાવ્યું અને સ્વર્ગના વાયુના સ્પર્શથી અપૂર્વ કાંતિ પ્રાપ્ત કરીને લક્ષ્મીન્દ્ર બેહુલાની પાસે ઊભો રહ્યો. મનસાદેવીએ કહ્યું: "બેહુલા! તારી તપસ્યા અને સ્વામીભક્તિ જોઇને હું ઘણીજ પ્રસન્ન થઇ ગઇ છું; તારે બીજું પણ કાંઇ વરદાન માગવું હોય તો માગ." બેહુલાએ હાથ જોડીને મનસાદેવીને વિનતિ કરી: "હું તો આપની કૃપાથી મારા સ્વામીને લઈને આનંદપૂર્વક ઘેર પાછી જઇશ, પણ ત્યાં આગળ મારી છ જેઠાણીઓને કપાળમાં સિંદૂર વગરની તથા હાથમાં અલંકાર વગરની જોઇશ, ત્યારે તેમની વૈધવ્યદશા મારાથી કેમ સહન થશે ? માટે હે માતાજી ! કૃપા કરીને મારા છ જેઠને પણ જીવતદાન આપો."

ચંદ્રધરના છ પુત્રો પણ મનસાદેવીના શાપથી સાપ કરડવાથીજ મરી ગયા હતા. આજ મનસાદેવીએ તેમને પણ બેહુલાની વિનતિથી સજીવન કર્યા. આ ઉપરાંત દેવીએ પ્રસન્ન થઇને ચંદ્રધર શેઠની સુવર્ણ અને રત્નાદિ દ્રવ્યોથી ભરેલી ચૌદ નૌકાઓ પણ આણી આપી. આ સર્વ કૃપા માટે અસંખ્ય પ્રણામ કરીને કૃતજ્ઞ હૃદયે બેહુલા દેવસભામાંથી વિદાય થઈ. જતી વખતે મનસાદેવીએ કહ્યું: "બેહુલા ! યાદ રાખજે કે તારા સસરા મારી પૂજા નહિ કરે તો આ બધું પાછું લઇ લઇશ." આ શબ્દો સાંભળતાંવાર બેહુલાનું હૃદય કંપવા લાગ્યું, પણ મહાદેવજીએ આશ્વાસન આપ્યાથી એ પાછી નિશ્ચિંત થઇ ગઈ.

ચૌદ નૌકા અને છ ભાઇઓ સાથે લક્ષ્મીન્દ્ર અને બેહુલાએ ચંપકનગરની યાત્રા કરી. રસ્તામાં થોડા દિવસ પોતાના પિતાને ત્યાં રહી, બેહુલા સ્વામી અને છ જેઠ સાથે ચંપકનગરમાં પહોંચી. તેના આવ્યાની વાત વાયુને વેગે આખા નગરમાં પ્રસરી ગઇ હતી. સનકાદેવી પણ પુત્રવધૂને મળવા આવી હતી. ત્યાં આગળ પોતાના સાતે પુત્રોને જીવતા થઈને પાછા આવેલા જોયા ત્યારે તેના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે બેહુલાને ઘેર આવવા કહ્યું પણ બેહુલાએ જણાવ્યું કે, "જ્યાંસુધી સસરાજી મનસાદેવીની પૂજા નહિ કરે ત્યાંસુધી અમે કોઇ નગરમાં પ્રવેશ નહિ કરીએ."

ચંદ્રધર શેઠ એ વખત સાંતાલી પર્વત ઉપર શિવજીની પૂજા કરી રહ્યા હતા. ત્યાં શિવજીએ પણ રાગદ્વેષ છોડી દઇને મનસાદેવીની પૂજા કરવાનો તેને આદેશ કર્યો. ચંદ્રધર શેઠ નદીકિનારે ગયા અને મનસાદેવીની પૂજા કરવાનું વચન આપીને સાત પુત્રો સાથે પુત્રવધૂ બેહુલાને આદરસત્કારપૂર્વક ઘેર લાવ્યા.

યથાસમયે ઘણા મોટા સમારંભપૂર્વક ચંદ્રધરે મનસાદેવીની પૂજા કરી. એ દિવસથી મનસાદેવીની પૂજાનો પ્રચાર થયો.

ત્યાર પછી થોડા દિવસમાં સતી બેહુલા પતિ લક્ષ્મીન્દ્રની સાથે વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગલોકમાં ચાલી ગઈ. એમ કહેવાય છે કે આ દંપતી ઉષા અને અનિરુદ્ધનો અવતાર હતાં અને ઇંદ્રના શાપને લીધે આઠ જન્મ સુધી દુઃસહ વિરહવેદના ભોગવીને આજે મુક્તિ અને અનંત મિલનનો વિમળ આનંદ ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયાં હતાં.

ધન્ય છે સતી બેહુલાની પતિભક્તિને !!

